

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ
ԳԱԼՈՒՍ ԿԻԼՊԷՆԿԵԱՆ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԵԱՆ**

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՔՐԵՍՏՈՄԱՏԻԱ

Հատոր 2

III դարի վերջերից մինչև

IX դարի կեսերը

ԵՊՀ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 2011

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (23)
Հ 241

Կազմողներ՝ **Պ. Հ. Հովհաննիսյան**
Ա. Ե. Մովսիսյան

FUNDAÇÃO CALOUSTE GULBENKIAN

Հ 241 Հայ ժողովրդի պատմություն քրեստոմատիա, Հատ. 2: III դարի վերջերից մինչև IX դարի կեսերը: /Կազմողներ՝ Պ. Հ. Հովհաննիսյան, Ա. Ե. Մովսիսյան. - Եր.: ԵՊՀ Հրատ., 2011. - 696 էջ:

Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիայի սույն երկրորդ հատորն ընդգրկում է հին Հայ և օտար պատմիչների երկասիրություններում և այլաբնույթ գրական հուշարձաններում տեղ գտած վաղ միջնադարյան Հայաստանի (IV–IX դարեր) քաղաքական, տնտեսական ու մշակութային պատմությունը վերաբերող կարևորագույն վկայությունները:

Հասցեագրվում է ուսանողներին, գիտական ու ընթերցող հանրությանը:

Խմբագրական հանձնաժողով

Զավեն Եկայան, Պետրոս Հովհաննիսյան
Արչակ Մաղոյան, Պերճ Ստեփանյան

ՀՏԴ 941 (479.25)
ԳՄԴ 63.3 (23)

ISBN 978-5-8084-1535-5 © Հովհաննիսյան Պ. Հ., Մովսիսյան Ա. Ե., 2011
© ԵՊՀ Հրատարակչություն, 2011

*Մերոպ Մաշտոց և Սահակ Պարթև
(ձեռագիր Հայսմավուրք, 1651 թ.)*

ԿԱԶՄՈՂՆԵՐԻ ԿՈՂՄԻՑ

«Հայ ժողովրդի պատմության քրեատոմատիայի» երկրորդ հատորում գետեղված նյութերը վերաբերում են Ք. Հ. III դարի վերջերից մինչև IX դարի կեսերը Հայաստանում ծավալված իրադարձություններին: Հայ և օտար աղբյուրներից բերված վկայությունները դասակարգված են ըստ ժամանակագրության և թեմատիկայի: Նախ տրված են Արշակունիների հայկական թագավորության (298 թվականից մինչև 428 թվականը), ապա մարզպանական ու տանուտիրական (428 թ. մինչև VII դ. կեսերը) և արաբական տիրապետության (VII դ. կեսերից մինչև IX դ. կեսերը) պատմաչըջաններին վերաբերող սկզբնաղբյուրներից քաղված նյութերը:

IV–IX դարերը լի են ճակատագրական նշանակություն ունեցող իրադարձություններով:

IV դարում Հայ ալանավոր պետական գործիչների (Տիրան, Արշակ II, Պապ) ջանքերը թագավորական ուժեղ, կենտրոնացված իշխանություն հաստատելու ուղղությամբ ձախողվեցին, իսկ V դ. սկզբներին՝ 428 թ. Արշակունիների թագավորությունը կործանվեց: Այս առաջին բաժնում նաև զգալի տեղ է հատկացված Հայաստանում քրիստոնեության տարածման ու պետական կրոն հռչակելու իրողությանը:

Երկրորդ բաժնում ներկայացվում են օտար տիրապետությունների դեմ բարձրացված Հայ ազատամարտի, քրիստոնեության ու ազգային դավանանքի անաղարտության համար մղված պայքարի հանգամանքները:

VII դարի կեսերից սկսվում են արաբների ավերիչ արշավանքները, իսկ հաջորդ դարի սկզբներին Հայաստանում հաստատվում է նրանց դաժան տիրապետությունը: Երրորդ բաժնի նյութերը վերաբերում են հենց այս իրողություններին: Հայ և արաբ հեղինակների երկասիրություններից քաղված համապատասխան վկայություններով վեր են հանված Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի բոլոր նշանավոր

դրվագները (703, 748-750, 762, 774-775, 850-855):

Չորրորդ բաժնում տրվում են IV-IX դարերում Հայաստանում ծավալված աղանդավորական շարժումներին (անապատականներ, մծղնեականներ, բորբորիտներ, արիոսականներ և պավլիկյաններ) վերաբերող նյութերը:

Քրեատոմատիայի վերջին՝ **Հինգերորդ բաժինը** նվիրված է Հայ մշակույթի դարգացման արտահայտություններին: Իրերի բերումով V-VIII դարերում Հայաստանը դարձել էր համաշխարհային մշակութային կյանքի կենտրոն: Բերված նյութերը փաստում են Հայերի նշանակալից նպաստը համընդհանուր մշակույթի ծիրից ներս: Առանձին ներկայացված են Մեսրոպ Մաշտոցի, Եղնիկ Կողբացու, Մովսես Խորենացու, Դավիթ Անհաղթի, Անանիա Շիրակացու, Հովհան Օձնեցու և այլոց մշակութային ձեռնարկները, ինչպես նաև գեղարվեստական գրականությանը, ճարտարապետությանը, թատրոնին և այլ բնագավառներին վերաբերող նյութերը:

Քրեատոմատիայում ընդգրկված սկզբնաղբյուրային բնագրերին կցված են սեղմ ներածականներ, որտեղ հեղինակների մասին տրվում են ընդհանուր բնույթի տեղեկություններ: Եթե հեղինակներից որևէ մեկի վերաբերյալ տեղեկություններն արդեն տրված են առաջին հատորում, ապա այստեղ նման տեղեկություններ չեն տրվում: Հայկական սկզբնաղբյուրները բերվում են աշխարհաբար թարգմանություններով, եթե դրանք բացակայում են, ապա տրվում են հատուկ քրեատոմատիայի համար կատարված թարգմանություններ:

Լայնորեն օգտագործվել են «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին» մատենաշարով լույս տեսած հրատարակությունները: Իսկ օտարալեզու որոշ նյութեր հայերենով ընդհանրապես լույս են տեսնում առաջին անգամ: Քրեատոմատիայում բերված նյութերում հանդիպող վիճելի, անհասկանալի և բացատրության կարոտ տեղերը ծանոթագրվում են բնագրից անմիջապես հետո: Հատորի վերջում զետեղված են անձնանունների և տեղանունների ցանկեր: Առանձին տրվում են Արչակունի թագավորների, Հայ մարզպանների, Հայոց իշխանների և Հայոց կաթողիկոսների ժամանակագրությունը:

Հատորի առաջին բաժինը կազմել, ծանոթագրել և հրատարակության է պատրաստել **Ա. Ե. Մովսիսյանը**, երկրորդ-հինգերորդ բաժինները՝ **Պ. Հ. Հովհաննիսյանը**:

Քրեատոմատիան, ինչպես արդեն շեշտվել է առաջին հատորում, նպատակ չունի և, բնականաբար, չի էլ կարող ընդգրկել այն ամենը, ինչ պարունակում է վաղ միջնադարյան պատմագիտական ու աշ-

խարհագրական միտքը հայերի և Հայաստանի մասին: Կազմողները հիանալի գիտակցում են, որ տարասեռ սկզբնաղբյուրից հատվածաբար քաղված ու մի բերված նյութերի նման մի ժողովածու ոչ միայն չի կարող ակնկալել կատարյալ միօրինակություն, այլև զերծ լինել առանձին բացթողումներից ու թերություններից: Հետևաբար կազմողները սիրահոժար կընդունեն ընթերցողների դիտողություններն ու ցանկությունները, որոնք հաշվի կառնվեն քրեատոմատիայի հաջորդ հատորները հրատարակության պատրաստելիս:

Մովսես Խորենացի
(գործ՝ Այծեմնիկ Ուրարտուի)

ԲԱԺԻՆ ԱՌԱՋԻՆ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ԱՎԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ
ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ**

**ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ.
ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՆԵՐՆ ՈՒ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՈՒԺԵՐԸ**

**ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐՆ
ԸՍՏ ԿԼԱՎԴԻՈՍ ՊՏՂՈՄԵՈՍԻ**

Նշանավոր հույն աստղագետ, ֆիզիկոս, մաթեմատիկոս Կլավդիոս Պտղոմեոսը (83-168) հեղինակ է նաև ութ գրքերից բաղկացած «Աշխարհագրություն» վերտառությունը մի հիանալի աշխատություն: Այստեղ հեղինակը ներկայացրել է Իսլանդիայից մինչև Եգիպտոս (աշխարհագրական լայնության) և Ատլանտյան օվկիանոսից մինչև Հնդկաչին (աշխարհագրական երկարության) գտնվող երկրների կոորդինատները՝ աստիճաններով ու րոպեներով: «Աշխարհագրություն» 5-րդ գիրքը բովանդակում է Մեծ Հայքի, Իբերիայի, Աղվանքի և Կողքիսի մանրամասն նկարագրությունը: Չնայած նկատվող անճշտություններին ու վրիպումներին՝ այս երկը պատմա-աշխարհագրական արժեքավոր սկզբնաղբյուր է շատ երկրների, այդ թվում և Մեծ Հայքի վերաբերյալ: Այստեղ կոորդինատներով տրվում են Մեծ Հայքի լեռներն ու լեռնաշղթաները, լճերն ու գետերը, նահանգներն (20 անուն) ու բնակավայրերը (84 անուն): Թեև Պտղոմեոսի նկարագրած Մեծ Հայքի սահմանների և վարչական բաժանումների վերաբերյալ տվյալներն արտացոլում են Ք. Հ. II դ. երկրորդ կեսի տարածքային վիճակը, սակայն դա, ըստ էության, հիմնականում անփոփոխ է մնացել նաև III դարում: Հանգամանք, որով էլ բացատրվում է Պտղոմեոսի «Աշխարհագրությունից» ստորև բերված հատվածի աուկայությունը քրեստոմատիայի սույն հատորում:

Պտղոմեոսից բերված Հատվածը տրվում է ըստ «Claudii Ptolemaei Geographia, ed. Coraſus Fridericus, Augustus Nobbe, Lipsiae, 1843-1845» հրատարակություն, Գ. Ս. Մուրադյանի թարգմանությամբ:

ԿԼԱՎԴԻՈՍ ՊՏՂՈՄԵՈՍ

ԱՇԽԱՐՀԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, ՀԱՏՈՐ 2-ԲԴ

Գիրք 5-րդ

Գլուխ 13. Մեծ ՀԱՅԲԻ ԴԻՐՔԸ

[Ասիայի III քարտեզ]

§ 1. Մեծ Հայքը Հյուսիսից սահմանակից է Կողքիսի¹ մի մասին, Իբերիային, Աղվանքին՝ Կյուրոս գետով² անցնող հիշատակված գծով:

§ 2. Արևմուտքից սահմանակից է Կապադովկիային, Եփրատ գետի մի մասի գծած գծով և Կապադովկիական Պոնտոսի այն մասով, որ Հասնում է մինչև Կողքիս՝ Մոսխական լեռների³ գծած գծով:

§ 3. Արևելքից՝ Հիրկանյան ծովի⁴ այն մասին, որը Կյուրոս գետի գետաբերանից Հասնում է մինչև $79^{\circ} 45' 43'' 20'$ չափումներն ունեցող սահմանը, [որի և Կյուրոս գետի գետաբերանի միջև գտնվում է նաև

Փոքր Մասիս

(լուսանկարված Մեծ Մասիսից)

Արաքս գետի գետաբերանը՝ $79^{\circ} 45' 43'' 50'$ և Մարաստանին՝ այստեղից դեպի Կասպիոս լեռ⁵ ձգվող գծով, որի ծայրերն ունեն $79^{\circ} 42' 30'$ և $80^{\circ} 39' 30'$ չափումները:

§ 4. Հարավից Մեծ Հայքը [սահմանակից է] Միջագետքին՝ Տավրոսի գծած գծով, որը Հասնում է Եփրատ գետին այն տեղում, որի չափումներն են $71^{\circ} 30' 39''$, և Տիգրիս գետին՝ $75^{\circ} 30' 38'' 30'$ չափումներն ունեցող վայրում, և Ասորեստանին՝ Նիփատես լեռան վրայով անցնող գծով, Համարյա ուղիղ մինչև Կասպիոս լեռան նշված սահմանը, այն գծով, որ ձգվում է Նիփատես լեռը:

§ 5. Հայքի նշանավոր լեռներն են. Մոսխական կոչեցյալները, որոնք ձգվում են Կապադովկիական Պոնտոսից վերև ընկած Հատվածի երկայնքով մինչև Պարյուազրեսը⁶, որի ծայրերն ունեն $75^{\circ} 43' 20'$ և $77^{\circ} 42'$ չափումները, Ուդակեսպես լեռը⁷, որի մեջտեղի մասն ունի $80^{\circ} 30' 40''$ չափումները և Անտիտավրոսի՝ Եփրատից ներս ընկած մասը, որի մեջտեղի մասն ունի $72^{\circ} 41' 40''$ չափումները, այսպես կոչված Աբոս լեռը⁸, որի կենտրոնական մասն ունի $77^{\circ} 41' 10''$ չափումները, և Գորդյուական լեռները⁹, որոնց կենտրոնական մասն ունի $75^{\circ} 39' 10''$ չափումները:

§ 6. Այդ երկրի միջով Հոսում են Հետեյալ գետերը. Արաքսը, որի գետաբերանն ընկած է Հիրկանյան ծովի մոտ և ունի $79^{\circ} 45' 43'' 50'$ չափումները, իսկ ակունքը՝ $76^{\circ} 30' 42'' 30'$ չափումներն ունեցող վայրում, որից չարժվելով դեպի արևելք մինչև Կասպիոս լեռը և Թեքվելով դեպի Հյուսիս, իր մի թևով թափվում է Հիրկանյան ծովը, իսկ մյուսով խառնվում Կյուրոս գետին՝ $78^{\circ} 30' 44'' 30'$ չափումներն ունեցող վայրում: Նաև Եփրատ գետի՝ նշված վայրից¹⁰ դեպի արևելք թեքվող Հատվածը, մինչև ակունքը, որն ունի $75^{\circ} 40' 42'' 40'$ չափումները:

§ 7. Եփրատ գետն ունի և հիշատակության արժանի մի այլ վտակ¹¹. դրանցից մեկը և Եփրատ գետի միախառնման վայրն ունեն $71^{\circ} 30' 40'' 30'$ չափումները, իսկ գետի ակունքը՝ $77^{\circ} 41'$: [Մեծ Հայքի տարածքով է անցնում նաև] Տիգրիս գետի Հայքի մեջ մտնող Հատվածը՝ նրա Հարավային ափի Հատումից մինչև Հենց իր՝ Տիգրիսի ակունքը, որն ունի $74^{\circ} 40' 39'' 40'$ չափումները և գոյացնում է Թոսպիտիս կոչված լիճը¹²:

§ 8. Կան և ուրիշ լճեր՝ ԼյուքՀնիտիս կոչվածը¹³, որի կենտրոնն ունի $78^{\circ} 43' 15''$ չափումները, և Արսեսալիմ¹⁴, որի կենտրոնն ունի $78^{\circ} 30' 40'' 45''$ չափումները:

§ 9. Մեծ Հայքի՝ Եփրատ, Կյուրոս և Արաքս գետերի միջև ընկած

Հատվածի գավառներն են. Մոսխական լեռների մոտ՝ Կատարգենն¹⁵, Բոքեր կոչեցյալներից վերև, Կյուրոս գետի մոտ՝ Օբարենն¹⁶ և Օտենն¹⁷, Արաքս գետի մոտ՝ Կոլթենն¹⁸, իսկ նրանից ներքև Սողուկենն¹⁹, Պարյուադրես լեռան մոտ՝ Սիրակենն²⁰ և Սակսենն²¹:

§ 13. Նշվածից ներքև մինչև Եփրատի վտակը [Հայքի] ամենահյուսիսային գավառներն են, սկսած արևմուտքից՝ Բասիլիսենն²², Բոլբենն²³, Արսեսա²⁴, դրանից ներքև՝ Ակիլիսենն²⁵, Աստավիտա²⁶ և Հենց գետի կորուծյան մոտ՝ Սոփենն²⁷:

§ 18. Մնացած՝ Հարավային մասում, Եփրատի և Տիգրիսի ակունքների միջև [Հայքի գավառներն են]՝ Անգիտենն, նրանից ներքև՝ Թոսպիտա²⁹, Հետո Կորիայա³⁰:

§ 20. Տիգրիս գետի ակունքից արևելք [Հայքի գավառներն են]՝ Բագրանդավենն (կամ Կագրանդավենն)³¹, նրանից ներքև Գորդյունենն (կամ Գորդյունենն)³², որից արևելք՝ Կոտայա³³, և նրանից ներքև՝ մարդերը³⁴:

Հայաստանի քաղաքներն են ...³⁵ էլեգիա³⁶, Արմավիրա³², Արտաքսատա³⁸, Նաքսուանա³⁹, Անգիտա⁴⁰, Արսամոսատա⁴¹, Բուանա⁴², Արտեմիտա⁴³, Տիգրանոկերտա⁴⁴, Արտագիգարտա⁴⁵, Տիգրանոամա⁴⁶, [և այլն]:

1. Կողբիս – խոսքը Եգր (Եգեր) կոչված աշխարհի մասին է՝ ձորոխ գետի ներքին հոսանքի հովտում:

2. Նկատի ունի Կուր գետը:

3. Լեռներ, որ ձգվում են Եփրատից հյուսիս-արևելք մինչև Կողբիս:

4. Այսինքն՝ Կասպից ծովի:

5. Ոտքը Կասպիական լեռների մասին է, որոնք Մեծ Հայքը բաժանում էին Մարաստանից:

6. Ոտքը Պոնտական (Պարխարյան) լեռների մասին է:

7. Ուրակեսպես – այժմյան Քոչաթաղի լեռներն են:

8. Արոսը Սրմանց (Բյուրակն, այժմ՝ Բինգյոլ) լեռներն են:

9. Գորդյուական լեռներ – խոսքը Կորդվաց լեռների մասին է:

10. Նշված վայրից – նկատի ունի իր բնագրի (Հատ. 2, գիրք 5, գլ. 6, § 1) հետևյալ հատվածը՝ «Կասպագոլկիան արևելքից սահմանակից է Մեծ Հայքին Եփրատ գետով՝ Ամանոս լեռան նշված հատվածից մինչև նրա դեպի արևելք թեքված հատվածի ամենահյուսիսային մասը, դրանից հետո՝ Մոսխական լեռների վրայով անցնող գծի երկայնքով մինչև 72° 30' 44° 50' չափումներն ունեցող սահմանը»:

11. Հավանաբար ակնարկը վերաբերում է Արսամիաս (Արածանի) գետին:

12. Պտղոմեոսի Թոսպիտաը Վանա լիճն է: Անշուշտ, նա սխալվում է, երբ գրում է, թե լիճը գոյացել է Տիգրիսի ջրերից:

13. Լյուքհնիտիս – Գեղարունյաց (Սևանա) լիճն է:

14. Արսեսալիմ – Ուրմիա (Կասուտան) լիճն է:

15. Կատարգենն – հայկական Կղարջը գավառն է:

16. Օբարենն – նահանգ, որ Պտղոմեոսի ժամանակներում սահմանակից է եղել արևմուտքում՝ Կղարջքին, հյուսիսում՝ Իբերիային և արևելքում Ուտիքին:

17. Օտենն – համապատասխանում է Ուտիք նահանգին:

18. Կոլթենն – գավառ Ուտիքում:

19. Սողուկենն – համապատասխանում է Սողք (Սոթք) գավառին:

20. Սիրակենն – համապատասխանում է Շիրակ գավառին:

21. Սակասենն – խոսքը Շակաչեն (Սակաչեն) նահանգի մասին է:

22. Բասիլիսենն – հավանաբար Բասեն գավառն է:

23. Բոլբենն – նահանգ, որ Պտղոմեոսի ժամանակներում սահմանակից է եղել արևմուտքում՝ Եկեղյաց, հյուսիսում՝ Բոքաս, հարավում՝ Աղձնիք նահանգներին:

24. Արսեսա – նահանգ, որ ընդգրկել է Արածանիի ավազանի տարածքը:

25. Ակիլիսենն – Եկեղյաց (Անահտական) գավառն է:

26. Աստավիտա – հավանաբար Ստրարոնի Փավնենն է, հայկական սկզբնաղբյուրների Փավնիտիսը:

27. Հայկական Մոփք նահանգն է:

28. Հայկական Անձիտ գավառն է:

29. Թոսպիտիս – Վասպուրականի Տոսպ գավառն է:

30. Կորիայա – նույնացվում էր Կորձայք գավառին:

31. Բագրանդավենն (Կագրանդավենն) – նույնացվում է Բագրևանդ գավառին:

32. Նույնացվում է Կորդուք նահանգին:

33. Ենթադրվել է, որ Կոտայք գավառն է, սակայն Կորդուքից արևելք գտնվելը ցույց է տալիս, որ այն սեպագիր աղբյուրների Կուտի երկիրն է:

34. Մարդեր – հավանաբար նկատի ունի Մարդաստան գավառը՝ Մակուից դեպի արևմուտք:

35. Թվարկված 84 բնակավայրերից ներկայացնում ենք մի քանիսը:

36. Բնակավայր Կարինից Արևմուտք, միջնադարյան Հայ հեղինակների Եղեգիսն է, այժմ՝ Իլիջան:

37. Արմավիր քաղաքն է:

38. Արտաշատ քաղաքն է:

39. Նաքսուանա – Նախճավան քաղաքն է:

40. Ամրոց, քաղաք Սարրերդից հարավ-արևելք, այժմ՝ Թիլ-Էնգիտ գյուղը:

41. Արչամաչատ քաղաքն է:

42. Վան քաղաքն է:

43. Քաղաք Վանա լճի Հարավարևելյան ափին: Միջնադարյան Հայկական սկզբնաղբյուրներում՝ Արտամետ:

44. Տիգրանակերտ մայրաքաղաքն է:

45. Քաղաք, ամրոց Արշակունիք գավառում: Միջնադարյան Հայկական սկզբնաղբյուրներում՝ Արտագերս:

46. Տիգրանոսամա – նույնացվում է Գողթնի Տիգրանավանի հետ:

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՆԿԱՐԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ «ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ»-Ի

«Աշխարհացոյց» երկասիրությունը վաղ միջնադարի Հայ մտավոր-մշակութային կյանքի անզուգական արժեքներից է: Իր նշանակությամբ այն դուրս է եկել ազգային-մտավոր շրջանից և դարձել միջազգային հնչեղություն ունեցող գրական հուշարձան:

Չնայած դրան, ցայսօր այդ եզակի հուշարձանի հեղինակային պատկանելիության հարցը շարունակում է մնալ անկախ: Ուսումնասիրողների մի մեծ խումբ այն վերագրում է Մովսես Խորենացուն, մյուսները՝ նրա հեղինակ են համարում Անանիա Շիրակացուն: Ի շահ այս կամ այն տեսակետի պաշտպանության, հանդես են եկել մեծ թվով նշանավոր Հայագետներ, գրվել են բազմաթիվ ու բազմալեզու ուսումնասիրություններ: Վերջին շրջանում լույս տեսած ուսումնասիրություններն ավելի ու ավելի են հիմնավորում Մովսես Խորենացու հեղինակային իրավունքները: Անշուշտ, այն հավելմամբ, որ V դարի գրական հուշարձանը Մովսես Խորենացուց հետո շարունակել է հարստանալ և համարվել այլևայլ նյութերով, մասնավորապես հավանական է համարվել «Աշխարհացոյց»-ի հետագա հարստացումը նաև VII դարի ականավոր գիտնական Անանիա Շիրակացու կողմից:

«Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը լայնորեն է օգտվել հույն աշխարհագետներ Կլավդիոս Պտղոմեոսի (II դար), Պապոս Ալեքսանդրացու և Ագաթոգեմոսի (III դար) աշխարհագրություններից, սակայն դրանք հարստացրել և ճշգրտել է նորանոր ու բազմաբնույթ նյութերով: «Աշխարհացոյց»-ի հեղինակը նկարագրել է Եվրոպա, Լիբիա (Աֆրիկա) և Ասիա մայրցամաքների իրեն հայտնի երկրները, տվել դրանց ֆիզիկա-աշխարհագրական նկարագիրը: Հատկապես խիստ արժեքավոր են «Աշխարհացոյց»-ի այն բաժինները, որոնք նվիրված են Մեծ Հայքի, Փոքր Հայքի, Վիրքի, Աղվանքի, Կողքի, Հյուսիսային Կովկասի, Պարսկաստանի, Ասորիքի և Միջագետքի նկարագրությանը:

«Աշխարհացոյց»-ից ստորև բերված Հատվածը տալիս ենք Ս. Տ. Երեմյանի Թարգմանությունը (տե՛ս Ս. Տ. Երեմյան, Հայաստանն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1963):

ԱՇԽԱՐՀԱՑՈՅՑ

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ՄԱՍԻՆ, Էջ 105-112

Մեծ Հայք երկիրը սկսվում է Կապադովկիական [Պոնտոսից] ու Փոքր Հայքից արևելք, Եփրատ գետով մինչև Տավրոս լեռները, որ բաժանում է Մեծ Հայքը Միջագետքից: Հարավային կողմից [Մեծ Հայքը] սահմանակից է Ասորեստանին, ապա սահմանը ուղղվում է դեպի [արևելք]՝ Ատրպատական և Մարաց աշխարհը, մինչև Երասխի թափվելը Կասպից ծով: Իսկ Հյուսիսային կողմից (Մեծ Հայքը) սահմանակից է Աղվանքին և Վիրքին և Եգեր աշխարհին¹, մինչև Եփրատ գետի դառնալը դեպի հարավ:

Մեծ Հայքն ունի հայտնի լեռներ և մեծ ու փոքր գետեր և վեց ծովակ²:

Մեծ Հայքն ունի տասնհինգ փոքր աշխարհներ, որոնք են.

Առաջին աշխարհ՝ Բարձր Հայք, այսինքն՝ Կարնո երկիրը, երկրորդ աշխարհ՝ Չորրորդ Հայք, այսինքն՝ Ծոփքի երկիրը, երրորդ աշխարհ՝ Աղձնիք, Տիգրիս գետի վրա, չորրորդ աշխարհ՝ Տավրոսբերանը կամ Տարոնո երկիրը, հինգերորդ աշխարհ՝ Մոկք, վեցերորդ աշխարհ՝ Կորճայք, որ սահմանակից է Ասորեստանին, յոթերորդ աշխարհ՝ Պարսկահայք, որ սահմանակից է Ատրպատականին, ութերորդ աշխարհ՝ Վասպուրական, որ նրանից (Պարսկահայքից) Հյուսիս-արևմուտք է (գտնվում), իններորդ աշխարհ՝ Սյունիք, որ սահմանակից է Երասխին, տասներորդ աշխարհ՝ Արցախ, որ նրան (Սյունիքին) մոտ է գտնվում, տասնմեկերորդ աշխարհ՝ Փայտակարան (համանուն) քաղաքով, գտնվում է Կասպից ծովի եզերքին, Երասխի գետաբերանին: Տասներկուերորդը Ուտիացվոց աշխարհն է, որ սահմանակից է Աղվանքին Կուր գետով: Տասներեքերորդ աշխարհն է Գուգարքը, որ սահմանակից է Վիրքին: Տասնչորսերորդ աշխարհն է Տայքը, որ սահմանակից է Եգր աշխարհին: Տասնհինգերորդ աշխարհն է Այրարատը, նրանց միջև: Այժմ ուզում եմ այս աշխարհների մասին մանրամասնաբար պատմել, թեև մի քիչ պիտի աշխատեմ գրքերի և քարտեզների վրա:

Առաջին աշխարհ Բարձր Հայքն ունի ինը գավառ. Դարանաղի, Աղիվն, Սըզուր, Եկեղյաց, Մանանաղի, Դերջան, Սպեր, Շաղագոմ,

Մոսկի լեռնաշղթան

Կարին: Հիրավի, ինչպես ցույց է տալիս անունը, Բարձր Հայքը արդարև բարձր է, ոչ միայն Հայաստանի [մնացյալ] մասերից, այլև ամբողջ երկրից, որի համար էլ այս աշխարհը կոչեցին Կատար Երկրի: Աշխարհի չորս կողմերը ջուր է արձակում և այնտեղից բխում են չորս հզոր գետեր. Եփրատը՝ դեպի արևմուտք և Երասխը՝ դեպի արևելք, Գայլը՝ դեպի հարավ և Ակամսիս կամ Վոհ գետը՝ դեպի Հյուսիս: Ունի երեք մեծ լեռնագագաթ, ունի որսի կենդանիներ՝ եղջերու, այծ և քաղ, առն ու արտիկ³, վիթ և կրկիթ⁴ և խոզ (վայրի), իսկ թռչուններից՝ ճարակավորներին⁵, որոնցից են կաքավ, արոս, անիզ և այլք: (Բարձր Հայքը) ունի ջերմուկներ և աղահանքեր և երկրի բոլոր բարիքները ու թեոդ(ոս)ուպոլիս քաղաքը:

(Մեծ) Հայքի երկրորդ աշխարհն է Չորրորդ Հայքը կամ Ծոփաց աշխարհը: Հյուսիսից սահմանակից է Բարձր Հայքին, արևմուտքից սահմանակից է Մելիտինե քաղաքին, հարավից՝ Միջագետքին, իսկ արևելքից՝ Տարոնին: (Չորրորդ Հայքը) ունի ութ գավառ. Հյուսիսարևելքից՝ Խորձյան, որի միջով, Կողոբերդի մոտով, հոսում է Մյուս Գայլ գետը, Հաչոյանք, որտեղից բխում են Տիգրիս գետի ակունքի աղբյուրները: Խորձյանից դեպի արևմուտք գտնվում է Պաղնատուն գավառը համանուն բերդով, իսկ նրա դիմաց, դեպի հարավ (գտնվում է)՝ Բալահովիտ գավառը: Նրանցից (այսինքն՝ Պաղնատուն և Բալահովիտ գավառներից) արևմուտք (գտնվում է)՝ Ծոփք

(գավառը) և դրանցից հարավ՝ Անձիտ գավառը, որտեղ (գտնվում են) Ծովք (լիճը) և Հոռե բերդը: Եվ դրանցից (այսինքն՝ Ծոփք և Անձիտ գավառներից) արևմուտք, (գտնվում է)՝ Դեգիք գավառը՝ Կոնի, Քրվիկ և Սոկ բերդերով, որոնց դիմաց հարավում (գտնվում է) Գավրեք գավառը, որոնց միջև հոսող Արածանին խառնվում է Եփրատ գետը Լուսաթառիճ քաղաքի մոտ և, գնալով դեպի արևմուտք, անցնում է Մելիտինեից արևելք գտնվող Փոքր Հայքի սահմաններով: Ապա Եփրատն է թափվում Կիակկաս գետը, որ հոսում է արևմուտքից, Ջիգոն-Բասիլիկոն կոչվող լեռներից: Եվ նախքան նրա (Կիակկաս գետի) թափվելը Եփրատ գետում, նրա մեջ է խառնվում Կառամինոն գետը, որը գալիս է Տավրոս լեռներից, և ընդունելով (այս գետերը), Եփրատը հոսում է դեպի հարավ, ձեռքում է Տավրոսյան լեռները, որտեղ գտնվում են բյուրեղի ակների [հանքերը]: Չորրորդ Հայքն ունի որսի կենդանիներ և թռչուններ, իսկ գազաններից՝ առյուծ⁶:

Երրորդ աշխարհն է Աղձնիքը, Միջագետքից արևելք և Դկղատ (գետից) Հյուսիս, ունի տասնմեկ գավառ՝ [Անգեղ տուն], Նփոնտ (կամ Նփրկերտ), Աղձն, որոնց միջև հոսում է Քաղիթ գետը, որին արաբները կոչում են Շիթիթմա, որ նշանակում է «արյունաբերու», որից հետո՝ Քաղ գավառն է: Իսկ լեռներում (Աղձնիքն) ունի՝ Կեթիկ, Տատիկ, Աղնվաձոր, Երխեթք, Գեղլիս, Սալնաձոր և Սանասուն գավառները: (Աղձնիքը) ունի նավթ և երկաթ ընտիր, և գոթոր, իսկ թռչուններից՝ դեզուկ⁷:

Չորրորդ աշխարհն է Տավրոսբերանը [կամ Տարոնո աշխարհը], գտնվում է Չորրորդ Հայքից դեպի արևելք և ունի տասնվեց գավառ. Խոյթ, Ասպակունյաց ձոր (կամ Ասպականունյաց ձոր), Տարոն որով հոսում է Մեղ գետը և թափվում է Եփրատ: Սրանից Հյուսիս (գտնվում է)՝ Արչամունիք (գավառը) Սրմանց լեռնագագաթով, որը կոչվում է Կատար Երկրի, և որից բխում են բազմաթիվ աղբյուրներ: Սրանցից Հյուսիս (գտնվում է)՝ Մարդաղի (գավառը) Մեղեղուղլս լեռների ուղղությամբ, մինչև Այծապտկունք լեռնագագաթը, որը բաժանում է Կարին (գավառը) դրանից (Մարդաղի գավառից): (Մեղեղուղլս լեռներում) գտնվում են սալակ⁸ և ձիղկ⁹, և նավթ սպիտակ ու սև: (Այծապտկունք լեռնագագաթից) արևելք բխում է Մուրց գետը, որը հոսելով դեպի Հյուսիս, իջնում է Բասեն գավառը և թափվում է Երասխ, գետանցելով վերջինս:

Մարդաղիից արևելք (գտնվում է) Դասնավորք գավառը, դրանից արևելք՝ Տվարածատափ (գավառը) և դրանից արևելք՝ Դալառ (գա-

վառը): Իսկ դրանցից (հիշյալ գավառներից) Հարավ (գտնվում են)՝ Հարք և Վարաժնունիք գավառները, մինչև Արածանի (գետը), որն իջնում է Ապահունիք գավառից: Սրանից Հարավ է Բզնունյաց գավառը, որն սկսվելով Սարակն և Նեխ-Մասիք (լեռնագագաթներից), պատում է Հոմանուն (Բզնունյաց) ծովի արևմտյան եզրերը, և տարածվում է մինչև Բաղ[աղ]եջ բերդը և այնտեղից մինչև Հարավակողմում գտնվող Երեվարք գավառի սահմանները: Բզնունիք գավառն իր Հոմանուն ծովում ունի երեք կղզի՝ Արծկե, Ծիպան և Տոքյան¹⁰, որից Հարավ, Տավրոս լեռների և ծովի միջև, գտնվում է Երեվարք (գավառը), որտեղ գտնվում է մի լիճ, որ կոչվում է Եղեգի, գոյացած ուղխից¹¹, և վարելու ժամանակ եզր ջուր է խմում ակոսից, և ցանածը Հասունանում է քառասուն օրվա ընթացքում և տալիս է բերք մեկին հիսուն:

Բզնունյաց ծովի երկայնությունն է Հարյուր մղոն, իսկ լայնությունը՝ վաթսուն: Բզնունյաց ծովից Հյուսիս (գտնվում է) Աղիովիտ գավառը, և նրանից արևմուտք՝ Ապահունիք (գավառը), որի միջով անցնում է Արածանի գետը [և նրանից Հարավ գտնվում է Կորի գավառը]: Բզնունյանց (ծովի) ափին է (գտնվում) [Սոոխորունիք գավառը]:

(Տավրուրբերանում) գտնվում է պստակ և շագանակ: Ունի և գաղպե և անուշ մեղր, քաղցր, քան ամբողջ աշխարհքում, նավթ և երկաթ...:

Հինգերորդ աշխարհն է Մոկքը, Աղձնիքից արևելք Տավրոս լեռներում: Ունի ութ գավառ. Իշայր, Մեվս (Մյուս) Իշայր, Իշոց գավառ, Առուենից ձոր, Միջա, Մոկք Առանձնակ կամ Արքայից գավառ, որտեղ հոսում է Որբ գետը, Արգաստովիտ գավառ, Ջերմաձոր, որտեղով հոսում է Ջերմ գետը: Մրգերից ունի գահրչակ¹² և մանրագոր¹³, իսկ գազաններից՝ ինձ գեղեցկախայտ, և թռչուններից՝ կաքավ:

Վեցերորդ աշխարհն է Կորճայքը, որ գտնվում է Մոկքից արևելք և սահմանակից Ասորեստանին: Ունի տասնմեկ գավառ, Կորդուք, որտեղ գտնվում է Թմանը՝ Ասորեստանի սահմանների մոտ, Կորդրիք Վերին, Կորդրիք Միջին, Կորդրիք Ներքին, Այրտրուանք, Այգառք, Մոթողանք, Որսիրանք, Կարթունիք, Ճահուկ, Փոքր Աղբակ: (Կորճայքը) ունի գառիկ¹⁴ և պտուղներից՝ շահգանակ, այսինքն՝ գանգար փշի սերմը¹⁵:

Յոթերորդ [աշխարհն] է Պարսկահայքը, Կորճայքից արևելք, և սեպաձև մտնում է Ատրպատականի մեջ ու Տավրոս լեռների այն կողմերը, որոնք կոչվում են Կոհ-ի-Նիհորական, մինչև Արասի գետը: (Պարսկահայքը) ունի ինը գավառ, Այլի, որը նաև Կուրիճան է կոչվում, Մարի-գավառ, Թրաբի-գավառ, Արասի կամ Ովես, Աոնա,

Տամբեր, Զարեհավան, Զարավանդ և Հեր: Որսի կենդանիներից ունի ցիռ¹⁶ և այծյամ:

Ութերորդ (աշխարհն) է Վասպուրականը, Պարսկահայքից արևմուտք և սահմանակից Կորճայքին: Ունի երեսունհինգ գավառ և սրանք են. Ռշտունիք, որ գտնվում է Մոկքի և Բզնունյաց ծովի միջև, որի մեջ ունի երկու կղզի, Աղթամար և Արտի, և Մանակարտ ցամաքակղզին: Տոսպ (գավառ)՝ Բյնունյաց ծովից արևելք, ապա՝ Բոգունիք, Արճիչակովիտ, Կուղանովիտ (գավառները): [Բզնունյաց ծովից Հյուսիս են գտնվում] Աղիովիտ և Գառնի (գավառները) մինչև Կոգովիտ գավառը, որը գտնվում է Ազատ Մասիս (լեռնագագաթի) ստորոտին: Առբերանի (գավառը) Բզնունյաց ծովից արևելք է, որտեղ գտնվում են՝ Ջբատան և Լիմ կղզիները, Ամյուկ ցամաքակղզին և Առեստ ավանը, որտեղից դուրս է գալիս [տառեխ] ձուկը:

(Վերոհիշյալ գավառներից) արևելք են գտնվում՝ Բուժունիք, Աոնոտն, Անձևացիք, Տրպատունիք, Երվանդունիք, [Բուն Մարդաստան], Մարդաստան և Արտազ (գավառները) մինչև Կոգովիտ (գավառը): Սրանցից դեպի արևելք են գտնվում՝ Ակե, Աղբակ Մեծը, Անձախի ձորը, Թոննավանը և Ճուաշ-ոտտ (գավառը) մինչև Երասիս (գետը): [Ապա]՝ Կրրճունիք, Մեծունիք, Պալունիք, Գուկան, Աղանդ-ոտտ, Պարսպատունիք, Արտաշիսյան կամ Արտավանյան, Բա[ք]րան կամ Մարանդ, Գաբիթյան, Գազրիկյան, Տայգրյան, Վարաժնունիք, գինեվետ Գողթնը և Նախճավան գավառը, որտեղ գտնվում է Համանուն քաղաքը:

Իններորդ աշխարհն է Սյունիքը, գտնվում է Երասիս և Արցախի միջև և Այրարատից արևելք, ունի տասներկու գավառ. Երնջակ, Ճահուկ, Վայոց ձոր, Գեղարքունի Համանուն ծովով, Սոթք, Աղահեճք, Ծղուկ, Հաբանդ, Բաղք, Զորք, Արևիք, Կովսական Համանուն գետերով, մինչև Նակորգան քաղաքը¹⁷ իր գետանցքով, և Աղուան գետը: Սյունիքում կա մուրտ¹⁸ և գերբերի¹⁹ և աղնիվ նուռ և ամրացված տեղեր:

Տասներորդ [աշխարհն] է Արցախը, սահմանակից Սյունիքին, ունի տասներկու գավառ. Մեվս (Մյուս) Հաբանդ [կամ Միսական ի Կոտակ, կամ Միսական ի Ոստան], Վայկունիք, Բերդաձոր, Մեծ Առանք, Մեծ Կվանք, Հարճլանք, Մուխանք, Պիանք, Պարսականք, Քուստի, Փաոնես, Կողթ, որտեղ կա քարախունկ²⁰: Այս բոլորն ունի Աղվանքը, հանելով Հայաստանից:

Տասնմեկերորդ [աշխարհն] է Փայտակարանը, Ուտիքից արևելք, Երասիս գետի վրա: Ունի տասներկու գավառ, որոնք այժմ Ատրպատականի կազմում են. Հրաքոտ-պերոժ, Վարդանակերտ, Յոթնփորակյան բազինք, Ռոտ-ի-Բաղա կամ Բաղան-ոտտ, Աոոսպիճան,

Հանի, Աթշի-Բագավան, Սպանդարան-պերոժ, Որմիզդպերոժ, Ալե-վան: Այնտեղ կա բամբակ անբավ և գարի ինքնարույս:

Տամներկուերորդ [աշխարհն է] Ուտիքը, Երասխ գետից արև-մուտք, Արցախի և Կուր գետի միջև: Ունի ութ գավառ, որոնք այժմ Աղվանքի կազմում են. Առան-ոտտ, Տոի, Ռոտ-Պարսեան, Աղուե, Տուս-Քուստակ, Գարդման, Շակաչեն, Ուտի Առանձնակ՝ որտեղ Պարտավ քաղաքն է: Կա այնտեղ (Ուտիքում) ձիթենի, վարնկենի²¹, հասմիկ²², իսկ թռչուններից՝ կատակ²³:

Տամներքերորդ աշխարհն է Գուգարքը, Ուտիքից արևմուտք, ունի ինը գավառ. Զորափոր, Կողբոփոր, Ծորոփոր, Տաշիր, Թուեղք, Կանգարք, Զավախք Վերին, Արտահան, Կղարջք: Կա այնտեղ անա-լուծ²⁴, հաճարածառ, սերկևիլ և տոսախ²⁵: Այժմ Վիրքի կազմում է, վերցված՝ Հայաստանից:

Տամնչորսերորդ [աշխարհն է] Տայքը, Գուգարքին հարևան, ամ-րոցներով ու բերդերով հարուստ, ունի ութ գավառ. Կող (գավառ) արևելյան մասում, որտեղից բխում են Կուր գետի աղբյուրները Կրիակունք կոչված գյուղից: Եվ Կուր գետը (այստեղից) հոսում է դեպի արևմուտք Արտահան երկայնանիստ գավառով, ապա դառնում է դեպի Հյուսիս և իջնում է Սամցխե (գավառ), որից հետո դառնում է դեպի արևելք մինչև Կասպից ծովը:

Իսկ Կող գավառից արևմուտք գտնվում են Բերդացիոր, Պարտի-զացիոր, ձակք, որից արևելք և հարավ (գտնվում են) Բուղխա, Ոքաղե և Ազորդացիոր գավառներն իրենց [համանուն] գետակներով, որոնք խառնվելով իրար՝ թափվում են Վոհ գետը: Այս գավառներից արևմուտք է Արայացիոր (գավառ)՝ Պարխար լեռների փեշերին, որտեղից հոսում է Վոհ գետը, որը, գալով Սպեր (գավառից), անցնում է Թուխարք բերդով Կղարջք (գավառ), այստեղից էլ՝ Եգր (աշ-խարհ), Նիգալ, Մրուղ և Մրիտ գավառներով հոսելով, թափվում է Պոնտոսի ծովը, որը եզերացիները կոչում են Ակամսիս, իսկ Ուղ-տիքը՝ Կակամար: Տայքում կա թուզ, թթու նուռ, ատտոր²⁶, սերկևիլ, պտղախուսկ և նուշ:

Տամնհինգերորդ աշխարհն է Այրարատը, վերոհիշյալ աշխարհնե-րի մեջտեղը և ունի քսաներկու գավառ: Բարձր Հայքի կողմն է Բաս-յան (գավառ), որի միջով անցնում է Երասխը, որը գետանում է Մուրցամոր գետից: Երասխ գետը բաժանում է, թողնելով հարավ Հավնունիք և Գաբեղյանք (գավառներ), իսկ Հյուսիսում՝ Աբեղյանք (գավառ): Այնուհետև Երասխը հոսում է Արչարունիք գավառով, որից հարավ են գտնվում Բագրևանդ և Ծաղկոտն գավառները, իսկ

դեպի Հյուսիս՝ Վանանդ և Շիրակ (գավառները): Այս գավառներից է հոսում Ախուրյան գետը Մեծագետ վտակով, [որ գալիս է Ծովակ Հյուսիս լճից] և, անցնելով Մավրիկապոլիս, այսինքն՝ Շիրակաշատ ավանը, և Մրենն ու Երվանդաշատ քաղաքը, թափվում է Երասխ:

Եվ Երասխը, Արմավիր քաղաքը Արագածոտն (գավառով) և Արա-գած լեռնագագաթը, որտեղից բխում են Մեծամոր գետի աղբյուրնե-րը, [և Արայի լեռը] թողնում է Հյուսիսային կողմը: [Ապա, Երասխը հո-սելով դեպի արևելք, հարավում թողնում է ձակատք և Մասյացոտն գավառները և] լեռնագագաթ [Ազատ Մասիսը]: Եվ Մասիս սարը, որի ստորոտին տարածվում է Կոզովիտ գավառը, դեպի հարավ է թող-նում Երասխ գետը: Իսկ Արածանի գետը սկիզբ է առնում Ծաղկոտն (գավառից), Ոսկիք կոչվող տեղից և, գնալով դեպի Հյուսիս, պատելով Նպատական լեռնագագաթը Բագավան գյուղի մոտ, խառնվում է Բագրևանդ գետին:

[Արագածի փեշերից Հյուսիս (գտնվում է) Վերին Տաշիրը (°) և Աշոցք գավառը]: Իսկ [Արագածից] արևելք (գտնվում է) Նիգ (գա-վառ), որտեղից բխում են Քասախ գետի աղբյուրները, [և նրանից (Նիգ գավառից) արևելք գտնվում են Կոտայք և Մազազ գավառները, իսկ դրանցից Հյուսիս՝ Վարաժնունիք գավառը, որի միջով անցնում է Հրազդան գետը]:

[Հրազդան գետը] անցնում է Վաղարշապատ քաղաքից դեպի արևելք, որտեղ գտնվում է Մայր եկեղեցին՝ Կաթողիկեն, և մարտի-րոսուհիների մատուռները²⁷, որից (Վաղարշապատից) դեպի արևելք բխում են Ասպահեն գետի աղբյուրները, այսինքն՝ Ողջմորը, որը խառնվում է Մեծամոր գետին: Ապա դրանցից արևելք է Ազատ գետը, և հիրավի ազատ, որի ակունքները բխում են Գեղ լեռնագագաթից, Սախուրակ տեղում, և իջնելով դեպի Դվին (քաղաքը)՝ ոտոզում է ամբողջ Հայոց Ոստանը: Անցնելով հարավ, [Ազատ գետը] թափվում է Երասխ, որոնց միջև կառուցված է Արտաշատ քաղաքը, որտեղ հին ժամանակները գտնվում էր Մեծամորի գետախառնուրդը, իսկ այժմ, փոխվելով Մեծամորի հունը, (այն) խառնվում է (Երասխին) [Արտա-շատ քաղաքի] արևմտյան կողմը:

Դվին [Ոստանից] դեպի արևելք գտնվում են Ուրծաձոր և Արածո Կողմն գավառները, մտնելով Վայոց ձոր գավառի թիկունքը, և Շա-րուր դաշտը, որի միջով հոսում է Արփանյալ գետը և, անցնելով Մա-րավան քաղաքը, դեպի հարավ, թափվում է Երասխ գետը:

Եվ Այրարատ (աշխարհը) ունի լեռներ, գետեր և պիտանի դաշտա-վայրեր, որսի կենդանիներ և թռչուններ, և ամենայն պարարտութուն

և Գայլատու ծովակը: Ունի և սիգաբերյալ արմատի որդը, (որն օգտագործում են) իբրև զարդ կարմիր գույնի²⁸:

Սրանով վերջանում է ամբողջ Հայաստանի նկարագրությունը:

1. Համապատասխանում է միջնադարյան Հայկական սկզբնաղբյուրների Կողբիին:
2. Սոսքը Կապուտան, Բզնունյաց, Գեղարքունյաց, Մովք, Գայլատու և Մովակ Հյուսիս (Ցելի) լճերի մասին է:
3. Արտիկ – վայրի ոչխարի (Առն) էզը:
4. Կըկիթ – այծյամի (վիթ) էզը:
5. Սոսքը արածող (ճարակող) թռչունների մասին է:
6. Տվյալ պատմաչրջանում առյուծների առկայությունն այդ տարածքում տարակուսելի է համարվում:
7. ԳեզՀուկ – բովանդակ Հայ մատենագրության մեջ այս թռչունի եզակի Հիշատակությունն է, ուստի նրա տեսակը մնացել է անհայտ:
8. Սա այլակի մասին միակ վկայությունն է: Ենթադրելի է, որ խոսքը արծաթի Հանքերի մասին է:
9. Անորոշ տեսակի Հանքանյութ, որի մասին միակ վկայությունն է:
10. Հիշյալ կղզիներն այժմ գոյություն չունեն: Լճի մակերևույթի բարձրացման Հետևանքով դրանք մնացել են ջրի տակ:
11. Ուղի – խոսքը Հեղեղատի մասին է:
12. Գահրչակ – անծանոթ մրգի անուն, տե՛ս Ստ. Մալխասյանց, Հայերեն բացատրական բառարան, Հատ. I, էջ 407:
13. Թուփ, որի մանր պտուղներն օգտագործվում են որպես քնաբեր դեղամիջոց:
14. Ոսկեգույն, դեղին ներկ:
15. Շահաանակ – խոսքը կանեփի հատիկի մասին է:
16. Ցիռ – վայրի էջ:
17. Քաղաք, որը հավանաբար գտնվել է Երասխ գետի ձախ ավին՝ Սուդափերինի կամրջի մոտ:
18. Մշտադալար, անուշահոտ բույս:
19. Գետնամակի մի տեսակ:
20. Սոսքը պողեղաքարի (չիր) մասին է:
21. Վարնկենի – այստեղ օգտագործվել է մերձարևադարձային պտուղների նշանակությամբ:
22. Մերձարևադարձային բույս:
23. Կատակ – կաշադակի կամ ագոավի տեսակին պատկանող թռչուն:
24. Անայութ – հավանաբար՝ եղջերու:
25. Մշտադալար թուփ, Հայտնի է իր կարծր, դեղնագույն փայտով:
26. Մանր, կարմրագույն թիթվաչ պտուղ, Հայտնի է նաև կոծոխուր անունով:
27. Նկատի ունի Հոփսիմեն և Գայանե կույսերի Հիշատակին հիմնված վկայաբանները: Հետագայում դրանց տեղում կառուցվեցին Ս. Հոփսիմեն և Ս. Գայանե վանքերը:
28. Հավանաբար ակնարկում է որդան կարմիր ներկը:

ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏՆԵՐԸ ՎԱՂ ԱՎԱՏԱՏԻՐԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԸՍՏ ԳԱՀՆԱՄԱԿ

Գահնամակը Արչակունյաց Հայաստանի, ինչպես նաև մարզպանության չրջանի Հայոց նախարարների արքունիքում ունեցած տեղերի, գահերի կամ պատվաստիճանների հրովարտակ է: Նախարարների գահակալությունը որոշվում էր նրանց տնտեսական ու ռազմական հզորությամբ: Այն վավերացվում էր թագավորի կողմից՝ հատուկ հրովարտակով: Գահնամակի բնագիրը Հայտնաբերել է Գ. Ախվերդյանը մի ձեռագրում, որին այն կցված է եղել որպես պահպանակ: Պատվաստիճանների այս ցուցակը, ինչպես երևում է նրա առաջաբանից, կազմել և Սասանյան արքունիքի վավերացման է ներկայացրել Հայոց կաթողիկոս Սահակ Պարթևը (387-439): Մեզ են հասել Գահնամակի մի քանի այլ տարբերակներ, որոնք միմյանց նկատմամբ խիստ հակասական են, բացի այդ, դրանք լրիվ չեն արտահայտում Հայկական բոլոր նախարարությունները:

Սահակ Պարթևին վերագրվող Գահնամակում չնայած հիշատակվում է ընդամենը 70 նախարարական գահ, սակայն այլ օրինակներում դրանց թիվը հասնում է մինչև 167-ի: Հիշատակություններ կան նաև Հին Հայաստանում 400, անգամ 900 նախարարական գահերի մասին: Գահնամակի բնագիրը մեզ է հասել խիստ աղճատված ու եղծված վիճակում, որը դժվարացնում է դրա լրիվ ու ճիշտ վերածնությունը: Գահնամակն առաջին անգամ հրատարակել է Մ. Էմինը՝ Մովսես Սորենացու Պատմության ուսերեն հրատարակությունում (Մոսկվա, 1858, էջ 358-360): Գահնամակի լավագույն և մանրամասն ուսումնասիրությունը պատկանում է Ն. Ադոնցին (տե՛ս «Армения в эпоху Юстиниана», էջ 249-297, տե՛ս նաև նույնի Հայերեն թարգմանությունը, Երևան, 1987, էջ 280-330):

Գահնամակի առաջաբանի ստորև բերված տեքստը տրվում է ըստ Ստ. Մալխասյանցի թարգմանության (տե՛ս Մովսես Սորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968, էջ 369-371):

Գ Ա Հ Ն Ա Մ Ա Կ

Ես՝ Սահակս¹, խնդիր հարուցի Արտաշես թագավորի² արքունի դռնում, Տիգրանում, ասելով, որ ես տեսա ռամական նամակը³ Արտաշի⁴ դիվանում, քաղոց ամսի 17-ին, և ես՝ Սահակ կաթողիկոսս, գիր գրեցի Վոսամ արքայից արքային⁵ և բարերարին, թե թո՛ղ ձեռ

Գաճնամակ. պատառիկ

բարերարությունը հրաման տա՝ հայոց ազատների և տանուտերների ցուցակագրություն կազմել ձեր դիվանում, ինչպես առաջ եղել է հայոց ազգի մեջ, որպեսզի այսուհետև հայոց ազատների և տանուտերների գահերը հայտնի լինեն: Ըստ այսմ, ներսեսը՝ արքայից արքայի հրամանով և ես՝ Սահակ կաթողիկոսս, կնքեցինք գաճնամակը և վրան դրինք արքայից արքայի և մեր մատանիները: Եվ այսպես է արդարև և ճշմարիտ:

Առաջին իշխանը հայոց և Մաղխազը⁷

1. Սյունյաց տեր
2. Ասպետը⁸
3. Արծրունյաց տեր
4. Մամիկոնից տեր
5. Շահապը՝ Ծոփաց տեր
6. Մոկաց տեր
7. Ռչտունյաց տեր

8. Վահունյաց տեր
9. Կասպեից տեր
10. Անձավազյաց տեր
11. Ապահունյաց տեր
12. Կամսարականը
13. Այլ Ապահունի
14. Վանանդացին
15. Ամատունյաց տեր
16. Գողթան տեր

17. Գնունյաց տեր
18. Այլ Անձավազի
19. Տայոց [տեր]
20. Բասենի դատավորը
21. Գնթունյաց տեր
22. Վարձավունին
23. Գարդմանա տեր
- [24. Մաղխազ]⁹
25. Սահառունին
26. Գաբեղենից տեր
27. Աբեղենից տեր
28. Սյունյաց երկրորդը
29. Արծրունյաց երկրորդը
30. Արծրունյաց երրորդը
31. Մամիկոնից երկրորդը
32. Ռոփսյանը
33. Գաչոցյանը¹⁰
34. Դիմաքսյանը
35. Բուխա Դիմաքսյանը
26. Այլ Աբեղյանը
37. Այլ Դիմաքսյանը
38. Պալունին
39. Առավեղյանը
40. Աչահամարյանը¹¹
41. Համբուժյանը
42. Վարասպակյանը
43. Զյունականը

44. Ակեացին
45. Զարեհավանյանը
46. Ընծայեցին
47. Մանդակունին
48. Սղկունին
49. Տայգրյանը
50. Երմանթունին
51. Սպանդունին
52. Առավենյանը
53. Տրունին
54. Մամբերացին¹²
55. Հավունին
56. Բժնունին
57. Քաջբերունին
58. Մեհնունին
59. Նախճերին
60. Քաղաքապետն արքունի
61. Որսապետն արքունի
62. Արտաշեսյանը
63. Վանանդացի երկրորդը
64. Յուլը
65. Վիժանունին]
66. Աքաձու
67. Շիրակի Դիմաքսյան
68. Գազրիկյանը
69. Մարացյան տ[եր]
70. Վազրասպունին]

1. Այսինքն՝ Հայոց կաթողիկոս Սահակ Պարթևը:
2. Խոսքը վերաբերում է Հայոց Արտաշես IV Թագավորին (422-428):
3. Ռամական նամակ – Ն. Աղոնցի կարծիքով այստեղ խոսքը զինվորական միավորման կամ զնդի ցուցակի մասին է: Յուրաքանչյուր նախարար ուներ սահմանված քանակությունը զորաջոկատ, որոնց ցուցակն էլ հենց կոչվում էր ռամական նամակ:
4. Ն. Աղոնցը ենթադրում է, որ խոսքը դարձյալ նույն Հայոց Թագավոր Արտաշես IV-ի մասին է:
5. Նկատի ունի Սասանյան Վռամ IV Կրմանին (388-399):
6. Ն. Աղոնցը ենթադրում է, թե այս ներսեսը Գաճնամակի հեղինակներից է:
7. Մաղխազը Խորխոռունիների տոհմական տիրույթն է: Ն. Աղոնցի կարծիքով

Թյուրիմացութեան հետևանքով է Մաղխազը հայտնվել Գահնամակի առաջին տողում:

- 8. Խոսքը Բագրատունյաց տան մասին է:
- 9. Ն. Աղոնցի տեղադրումն է, քանզի բնագրում ԻԳ (24-րդ) համարը բացա-կայում է:
- 10. Ն. Աղոնցն ուղղել է Աշոցյան:
- 11. Ն. Աղոնցն ուղղել է Աշխադարյան:
- 12. Ն. Աղոնցն ուղղել է Տամբերացի:

ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԶԻՆՎԱԾ ՈՒԺԵՐՆ ԸՍՏ ԶՈՐԱՆԱՄԱԿԻ

Զորանամակը դասակարգում է Արչակունյաց Հայաստանի ռազմական ուժերն ըստ չորս զորավարությունների (Արևմտյան, Արևելյան, Հյուսիսային և Հարավային):

Զորանամակը պահպանվել և մեզ է հասել միակ ձեռագիր օրինակով, որը կցված է եղել Անանիա Շիրակացու Ժամանակագրությանը: Այն առաջին անգամ հրատարակել է Հովհ. Շահխաթունյանցը (1842), վերահրատարակել են Ղ. Ալիշանը (1890) և Ն. Աղոնցը (1908):

Զորանամակի ստորև բերվող տեքստը տրվում է ըստ Ն. Աղոնցի հրատարակության (տե՛ս Н. АДОИЦ, Армения в эпоху Юстиниана, СПб., 1908, էջ 251-252):

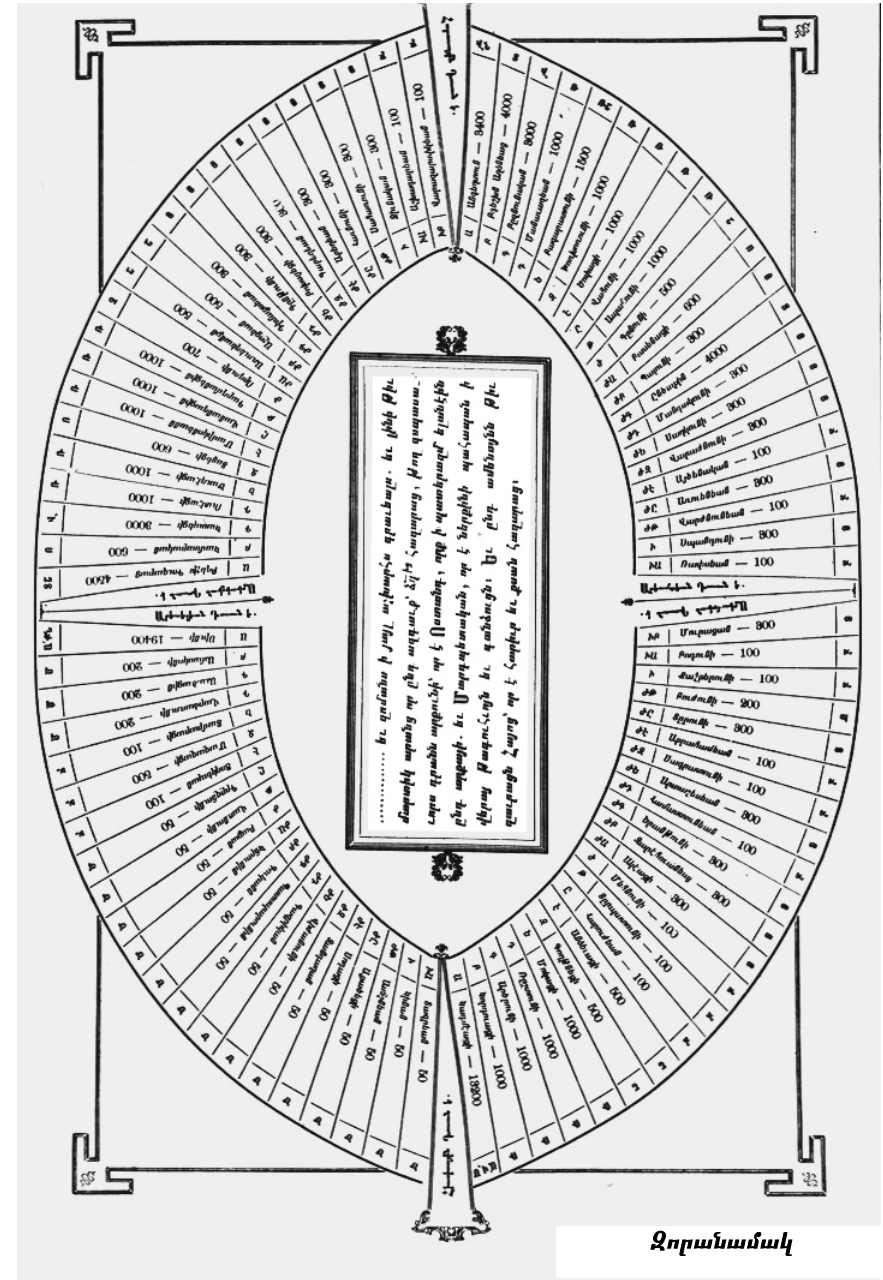
ԶՈՐԱՆԱՄԱԿ

Արևմտյան կողմ

1 Անգեղ տուն	— 3400
Աղձնյաց բղեշխը	— 4000
Բզնունական	— 3000
Մանավազյան	— 1000
5 Բագրատունի	— 1000
Խորխոռունի	— 1000
Ծովագի	— 1000
Վահունի	— 1000
Ապահունի	— 1000
10 Գնունի	— 500

Արևելյան կողմ

1 Սյունի	— 19,400
Ամասկոնի	— 200
Ավաձացին	— 200
Վարձավունի	— 200
5 Տամբարացի	— 100
Մազազացի	— 100
Յողկեպան	— 100
Գրզճունի	— 50
Վառնունի	— 50
10 Բարան	— 50

Բասենացի	– 600	Կճրունին	– 50
Պալունի	– 300	Գուկանը	– 50
Ընծաբին	– 4000	Պատասպարունին	– 50
Մանդակունի	– 300	Գազրիկյան	– 50
15 Սաղկունի	– 300	15 Վիժանունին	– 50
Վարաժնունի	– 300	Զանդաղան	– 50
Այծենական	– 100	Սողացի	– 50
Առվենյան	– 300	Աքածեցի	– 50
Վարաժնունյան	– 100	Ասճչկյան	– 50
Սպան(դ)ունի	– 300	Կինան	– 50
21 Ռափայան	– 100	21 Տագրյան	– 50

Հյուսիսային կողմ

1 Գուգարաց բղեչիլը	– 4500
Կամսարական	– 600
Կասպեցի	– 3000
Ուտեացի	– 1000
5 Ծավղեացի	– 1000
Տայեցի	– 600
Մամիկոնյանը	– 1000
Վանանդացին	– 1000
Գարդմանեցին	– 1000
10 Որդունի	– 700
Առվեղյանքը	– 500
Աչոցյան	– 500
Դիմաքսյան	– 300
Գնթունի	– 300
15 Բոխայեցի	– 300
Գաբեղյան	– 300
Աբեղյան	– 300
Հավնունի	– 300
Սահառունի	– 300
20 Զյունականը	– 300
Աշխաղարյան	– 100
22 Վարազարտիկյան	– 100

Հարավային կողմ

1 Կաղմեացի	– 13.200
Կորդվացի	– 1000
Արծրունի	– 1000
Ռշտունի	– 1000
5 Մոկացի	– 1000
Գողթնեցի	– 500
Անձևացի	– 500
Հարուժյան	– 100
Տրպատունի	– 100
10 Մեհնունի	– 100
Ակեացի	– 300
Զարեհավանյան	– 300
Եր(վ)անթունի	– 300
Համաստունյան	– 100
15 Արտաչեսյան	– 300
Սազրատունի	– 100
Աբրահամյան	– 100
Տրունի	– 300
Բուժունի	– 200
20 Քաջբերունի	– 100
Բողունի	– 100
22 Մուրացյան	– 300

Ռազմիկների թիվը՝ ըստ տոհմերի, լինում է ութսուն և չորս հազար, չհաշված արքունիքի սպասավորները, այսինքն՝ ոստանիկները, որոնք կովի են դուրս գալիս թագավորի հետ, և մարդպետական կոչվածները, որոնք խնդիր ունեն պահպանել թագուհուն և արքունի գանձերը: Հայոց զորքի թիվը, բոլորը միասին վերցրած, հավասար է հարյուր քսան հազարի:

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՐԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵՄ ՀԱՅՔՈՒՄ
III ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԵՐԻՆ
ԵՎ IV ԴԱՐԻ ՍԿԶԲՆԵՐԻՆ**

ՏՐԴԱՏ III ՄԵՄԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ ԸՍՏ ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԻ

Ազաթանգեղոսի «Հայոց պատմությունից» ստորև բերված հատվածները տալիս ենք ըստ Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյանի աշխարհաբար թարգմանություն, որը լույս է տեսել 1977 թ.՝ «Հայ մատենագիրներ» մատենաշարով:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

39. Այդ օրերում գոթերի իշխանը զորաժողով արեց և բազում զորք կուտակելով եկավ պատերազմելու հունաց իշխանի դեմ¹: Այսօրինակ պատգամ հղեց, թե՛ «Ինչո՞ւ ենք անմտորեն ելնում պատերազմի, մեր զորքը սպառում և միաժամանակ երկրին վտանգ ու տաղանապ հասցնում: Ահավասիկ եսս քո դեմ եմ դուրս գալիս իբրև ախոյան մեր զորքի միջից և դու էլ իմ դեմ՝ հունական կողմից: Գնանք հասնենք մարտի վայրը և եթե ես քեզ հաղթեմ, հույներն ինձ կհնազանդվեն, իսկ եթե դու ինձ հաղթես, մեր կյանքը քեզ կպատկանի ու կհնազանդվենք քեզ և առանց արյան ու կոտորածի երկու կողմերի համար էլ խաղաղություն կլինի»:

40. Երբ հունաց թագավորն այս ամենը լսեց՝ վախեցավ, որովհետև չէր կարող հանձն առնել օրինավոր պատրաստությունը գունդ առ գունդ ճակատել և ոչ էլ կարող էր սույն պատգամի պահանջին համաձայնվել, քանի որ տկար ոսկորներ ուներ և ահաբեկվելով զարհուրեց ու չգիտեր ինչ պատասխան տալ այդ խնդրին:

Տրդատ III Մեծ
(գործ՝ Հ. Հովնաթանյանի)

44. Ապա թագավորը պատմեց իշխանների գոթերի թագավորի բոլոր պատգամները: Այդ ժամանակ Լիկիանեսը սկսեց խոսել արքայի հետ և ասաց. «Թող իմ տիրոջ սիրտը բոլորովին չզարհուրի, քանզի այստեղ քո պալատում մի մարդկա, որի միջոցով այս գործը գլուխ կգա: Նրա անունը Տրդատ է՝ Հայոց աշխարհի թագավորական տոհմից»: ... Այնժամ հրաման տվեց, և Տրդատին բերեցին թագավորի առջև...: Ապա մարտի պատրաստության ժամ որոշեցին, առավոտյան պատերազմով իրար դեմ ելնելու:

45. Իսկ մյուս օրն առավոտյան հրամայեց (կայսրը) ծիրանի պատմուճանը Տրդատի վրա նետել, և զարդարեցին կայսերական զարդով, գցելով նրա վրա թագավորական նշանը, ոչ ոք չգիտեր նրա մասին: Հրաման ելավ ամենքին, թե սա ինքն իսկ կայսրն է: ... Երբ միմյանց դիմաց կանգնեցին կայսերակերպն ու (գոթերի) թագավորը՝ ձիերին մտրակելով իրար հասան: Այնտեղ կայսերակերպը հաղթեց թագավորին և բռնեց իր վրան բերեց կանգնեցրեց կայսեր առաջ:

46. Այն ժամանակ թագավորը հույժ բարձրացրեց Տրդատին և մեծամեծ պարգևներ տվեց նրան, թագ դրեց գլխին և ծիրանի պատմուճաններով զարդարելով՝ պատվեց նրան²: Կայսերական զարդով չքեղացնելով մեծարեց և օգնական բազում զորք հանձնելով՝ ուղարկեց նրան սեփական Հայոց աշխարհը:

47. Հաղթական մարտում քաջություններ գործելուց հետո Մեծ Հայքի Տրդատ արքան վերադարձավ հունաց կողմերից: Թագավորը³ չարժվեց եկավ Հայոց կողմն-

Դիոկղետիանոս Ավգուստոս

ըր և հասնելով գտավ այնտեղ պարսից մեծաքանակ զորք, որ երկիրը գրավել էր, հպատակեցրել: Շատերին կոտորեց և չատերին փախստական դարձնելով՝ պարսից կողմերը քչեց, իսկ հայրենի տերությունը նվաճեց ու զորացավ նրա սահմանների վրա⁴:

1. Հայ մատենագրության մեջ հռոմեական, ապա բյուզանդական կայսրերին հաճախ անվանում են «հունաց իշխան» կամ «հունաց թագավոր»: Տվյալ դեպքում խոսքը Հռոմի Դիոկղետիանոս կայսր (284-305) մասին է: Գոթական ցեղերի այս արշավանքը Հռոմի դեմ պետք է տեղի ունեցած լինի 284-287 թթ. միջև:
2. Հռոմեացիները Տրդատ III-ին Մեծ Հայքի թագավոր են հռչակել 287 թվականին, իսկ Մեծ Հայքում փաստացի նա գահակալել է 298 թվականից՝ Մծբինի 40-ամյա պայմանագրից հետո:
3. Այսինքն՝ Տրդատ III-ը:
4. Հայ-հռոմեական զորքերը, Տրդատ III-ի և հռոմեական զորավար Գալերիոս Մաքսիմիանոսի հրամանատարությամբ, 297 թ. Բասենի Ոսխա գյուղի մոտ ջախջախեցին պարսից Ներսես արքայի բանակներին և ազատագրեցին Հայաստանը:

ՍԵՔՍՏՍ ՌՈՒՓՈՍՆ ԿՈՒՐՏԻ 40-ԱՄՅԱ ՌԱՂԱՂՈՒԹՅԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

Սեքստոս Ռուփոսը III դարի վերջերում և IV դարի սկզբներում ապրած հռոմեացի հեղինակ է: Ռուփոսը գրել է «Հռոմեական ժողովրդի համառոտ պատմություն» աշխատությունը, որը լույս է տեսել «Rufi Festi (Sexti) Breviarium rerum gestarum populi Romani, ed. Föster, 1874» հրատարակությամբ:

Նրա հաղորդած տեղեկությունը՝ պարսիկների դեմ հռոմեական բանակի տարած հաղթանակի մասին, գրաբար թարգմանությամբ մեջ է բերել Ա. Մ. Գարազաչյանը «Քննական պատմություն Հայոց» աշխատության II հատորում (Թիֆլիս, 1895, էջ 277), որից ստորև բերված հատվածն աշխարհաբարի է վերածել Ա. Գ. Աբրահամյանը:

ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Դիոկղետիանոս կայսր ժամանակ¹ (հռոմեական բանակը) մեծ հաղթանակ տարավ պարսից դեմ: Գալերիոս կեսարն² առաջին ճակատամարտում փոքրիկ զորագնդով թեև թափով հարձակվեց թշնամու անթիվ բազմության վրա, բայց պարտություն կրեց և ետ դարձավ³: Դիոկղետիանոսը Գալերիոսին ընդունեց անչափ ցասումով. հրամայեց նրան մեկ հրասախ⁴ ոտքով քայլել իր կառքի առջևից, թեև նա կրում էր ծիրանի: Մեծ դժվարությամբ Գալերիոսը թույլ-

տվությունն ստացավ կրկին անգամ փորձելու իր բախտը զենքի զորությունամբ: Իր բանակն ամրացնելով նոր գնդերով, նա բանակ դրեց սահմանագլխի Դակիա կոչվող վայրում: Հասնելով Մեծ Հայք, Գալսերիոսը երկու հեծյալներով անձամբ զնայց հետախուզություն՝ ծանոթանալու համար թշնամու զորությունը: Ապա քսանհինգ հազարով արչավեց պարսից ամրություն վրա: Հանկարծակի հարձակվեց թշնամու անթիվ զորքի բազմություն վրա և մեծ ջարդ տվեց⁵: Պարսից Ներսեհ թագավորը⁶ հազիվ կարողացավ փախչել և ազատվել, բայց նրա կանայք և աղջիկները զերի ընկան և պահվեցին մեծ ողջախոհությամբ: Սրա վրա զարմանում էին պարսիկները և խոստովանում, որ հոռմեացիները բարձր են իրենցից ոչ միայն զենքի զորությունամբ, այլև բարքի ազնվությամբ: Եվ նրանք վերադարձրին Միջագետքի Անդրտիգրիսյան հինգ նահանգները⁷: Ոստիկանություն կնքվեց ի նպաստ կայսրության, որը տևեց մինչև մեր օրերը⁸:

1. Ոստիկանական կայսր Գայոս Վալերիոս Ավրելիոս Դիոկղետիանոսի (284-305) մասին է:
2. Նկատի ունի Դիոկղետիանոսի կառավարչակից Գայոս Գալերիոս Վալերիոս Մաքսիմիանոսին, հոռմեական կայսր (293-311):
3. Գալսերիոսի պարտությունը պարսկական զորքերից տեղի է ունեցել 296 թ.՝ Նառանի ճակատամարտում:
4. Հրասախ (փարսաղ) – երկարություն միավոր, հավասար է եղել 30 ասպարեզի, այսինքն՝ 5000 մետրի:
5. Այս ճակատամարտը տեղի է ունեցել 297 թվականին:
6. Ոստիկանական վերաբերում է պարսից Ներսեհ թագավորին (263-302):
7. Այսինքն՝ Անգեղ տունը, Ծոփքը, Աղձնիքը, Կորդուքը և Ծավղեքը:
8. Հոռմեացիների և պարսիկների միջև այս պայմանագիրը կնքվել է 298 թ. Մծրինում՝ 40 տարի ժամանակով:

**ՊԵՏՐՈՍ ՊԱՏՐԻԿԻՈՍԸ ՄԾՐԻՆԻ ՀԱՇՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄԱՆԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Պետրոս Պատրիկիոսը VI դարի բյուզանդական ամենաազգի ընկնող դիվանագետներից է: Նա հայտնի է նաև որպես պատմագիր: Պատրիկիոսի գրչին են պատկանում բազմաթիվ երկասիրություններ, որոնցից արժեքավոր էր հատկապես «Պատմությունը»: Սա նվիրված էր երկրորդ եռապետությունից մինչև Հուլիանոս կայսեր ժամանակաշրջանի Հոռմի պատմությունը: Դժբախտաբար, Պատրիկիոսի սույն երկից մեզ են հասել միայն չնչին քաղվածքներ՝ կատարված XI

դարում, Կոստանդին Միրանաժինի կողմից:

Պետրոս Պատրիկիոսի ընագրից ստորև բերված հատվածը ժամանակին ուսուցիչ է թարգմանել Ն. Աղոնցը: Այժմ տալիս ենք դրա հայերեն թարգմանությունը (տե՛ս Ն. Գ. Աղոնց, Երկեր, հատ. Բ, Երևան, 2006, էջ 96-99):

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Երբ Գալսերիոսն ու Դիոկղետիանոսը¹ Մծրինում հանդիպեցին, միասին խորհրդակցելով՝ որպես ղեկավար Պարսկաստան ուղարկեցին մեծորիայի մագիստրոս Սիկորիոս Պրոբոսին:

Նարսեհը² նրան սիրալիք ընդունելություն ցույց տվեց՝ հույս ունենալով, որ նրանք կկատարեն իրենց խոստումը, բայց ընդունելությունը հետաձգվում էր...

Դեսպանություն գլխավոր դրույթները հետևյալներն էին.

- 1) Արևելքում հոռմեացիները ստանան Անգելենեն (Անգեղ տուն) Սոֆենեի (Ծոփք) հետ և Արգանենեն (Աղձնիք) Կորդուենեի (Կորդուք) և Զարդիկենեի (Ծավղեք) հետ³:
- 2) Տիգրիս գետը լինի սահմանագիծ երկու պետությունների միջև:
- 3) Մարաստանի սահմանի վրա ընկած Զինթա ամրոցը⁴ լինի Հայաստանի սահման:
- 4) Իբերիայի թագավորն իր տիրակալական իշխանությունն տարբերանշանները ստանա հոռմեացիներից:
- 5) Առևտրական հարաբերությունների համար կետ ծառայի Տիգրիսի ափին գտնվող Մծրին քաղաքը:

Նարսեհն այդ բոլորը լսելով՝ հակառակ իր կամքին՝ պետք է ամեն ինչի համաձայնե... Այսպիսով առաջարկություններն ընդունվեցին: Նարսեհին ետ վերադարձվեցին [զերի ընկած նրա] կանայք ու երեխաները:

1. Գալսերիոսն Դիոկղետիանոս կայսեր փեսան էր և զահակիցը:
2. Ոստիկանական վերաբերում էր Գայոս Ներսեհի (263-302) մասին է, որը հոռմեացիներին պարտվելուց բացի, զերի է թողել իր տիկնոջն ու դուստրերին:
3. Կայսրությունն անցած հայկական այս հինգ շրջանները, կազմեցին այսպես կոչված «Սատրապական Հայաստան» վարչական միավորը, որը երկար ժամանակ պահպանեց իր ներքին անկախությունը:
4. Զինթա ամրոցը տեղադրվում է Կապուտան (Ուրմիո) լճի հարավ-արևմուտքում, Զագրոսի լեռների արևելակողմում:

ՏՐԴԱՏ III-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ

Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմությունից» ստորև տրված հատվածները բերել ենք Ստ. Մալխասյանցի թարգմանությունից, որը բնագրի հետ համեմատել ու խմբագրել են Վ. Դ. Առաքելյանը և Ա. Ա. Աբրահամյանը (տե՛ս Մովսես Խորենացի, Պատմություն Հայոց, Երևան, 1968):

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Բ

Գլ. ԶԲ. Որովհետև չկա ստույգ պատմություն առանց ժամանակագրության, ուստի մանրամասն հետազոտությամբ գտանք, որ Տրդատը թագավորել է Դիոկղետիանոսի երրորդ տարում¹, և այս կողմերն է եկել մեծ զորքով: Երբ նա Կեսարիա հասավ, նախարարներից շատերը նրան ընդառաջ գնացին: Եվ երբ հասավ մեր երկիրը, տեսավ, որ Օտան² սնուցել է իր Նոսրովիդուխտ քրոջը և պահպանել է գանձերն ու ամրոցը մեծ համբերությամբ. և իսկապես էլ նա համբերող էր, ժուժկալ և շատ խելացի, որովհետև նա թեպետ աստծու մասին ճշմարտությունը չիմացավ, բայց կուռքերի ստությունը հասկացավ: Նրա պես էր և նրա սան Նոսրովիդուխտը, որ մի օրինավոր համեստ կույս էր և ուրիշ կանանց նման չուներ բոլորովին անդուռ բերան:

Տրդատը Հայաստանի հազարապետ է նշանակում Օտային և չնորհակալությամբ պատվում է նրան, մանավանդ պատվում է իր դայեկորդի Արտավազդ Մանգակունուն, որ պատճառ եղավ իր փրկության և Հայրենական փառքին հասնելուն. ուստի նրան է հանձնում Հայոց զորքերի սպարապետությունը: Նույն պատճառով նրա քրոջ ամուսին Տաճատին Աչոցք գավառի (տե՛ր) է դարձնում: Սա էր, որ հետագայում Հայտնեց իր աներ Արտավազդին, և սա թագավորին, նախ՝ որ Գրիգորն Անակի որդին է, և հետո՝ Գրիգորի որդիների մասին, այս բաները նա իմացել էր Կեսարիայում ապրած լինելով:

Իսկ քաջ Տրդատն արագ-արագ բազմաթիվ ճակատամարտեր տալով նախ Հայաստանում և ապա Պարսկաստանում՝ ինքն անձամբ տանում է հաղթությունը:

1. Նոսրը Տրդատ III-ի առաջին գահակալության մասին է 287 թվականին:
2. Օտան Ամատույաց տոհմից էր:

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՄՈՒՏՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ

**ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԸ ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐՉԻ
ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

48. Մեծ Հայքի արքա Տրդատի առաջին տարում (Հայոց զորքերը) շարժվեցին եկան, հասան Եկեղյաց գավառը, Երիզա գյուղը¹, Անահիտի մեհյանը, որպեսզի այնտեղ զոհեր մատուցեն: Երբ անարժան գործը կատարեցին, իջան, տեղավորվեցին այն գետի ափին, որը Գայլ² է կոչվում:

49. Թագավորը եկավ մտավ վրանը, ընթրիքի բազմեց, երբ գինովացան, թագավորը հրաման տվեց Գրիգորին, որպեսզի պսակներ ու ծառերի ճյուղեր նվիրաբերի Անահիտի բազմին: Սակայն նա հանձն չառավ աստվածների երկրպագության պաշտամունքը կատարել:

122. Այսչափ հարցերից ու տանջանքներից, գանահարություններից ու բանտերից, գեյարաններից ու կախաղաններից, դառն նեղություններից և ամեն խոշտանգումներից հետո, որոնք նա մեծ համբերությամբ հանձն առավ տե՛ր մեր Հիսուս Քրիստոսի անվան համար, երբ թագավորն այս էլ իմացավ, թե իսկապես դա որդին է Անակ Պարթևի, որն սպանել էր նրա հորը՝ Նոսրովին, հրաման տվեց կապել ոտքերը, ձեռքերն ու պարանոցը, և տարան նրան Այրարատ գավառը, հանձնեցին Արտաշատ քաղաքի բերդի ղոյակը և իջեցրին ներքին վերապը, որի խորությունից դուրս գալն անհնարին էր, որպեսզի իսկույն մեռնեն: Այդ վիրապում նա մնաց տասներեք տարի:

124. Այն տասներեք տարիներում, որ Գրիգորը մնաց բանտի բերդում և Նորվիրապում, մի այրի կին, որ այդ բերդում էր, երազում հրաման ստացավ, որ օրական մի նկանակ պատրաստելով՝ Նոր Վիրապից վայր գցեր: Այսպիսով՝ Աստծո հրամանով նա կերակրվեց այնտեղ մնացած տարիներին:

1. Մեծ Հայքի Բարձր Հայք աշխարհի այս ավանում էր գտնվում Անահիտ դիցամոր պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնը: Եկեղյաց գավառը, ի պատիվ դիցուհու, կոչվում էր նաև Անահտական:

2. Գայլը վտակն է Արևմտյան Եփրատի, որին միանում է Երզնկայի մոտակայքում:

**ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԸ ՀՌԻՓՄԻՄՅԱՆ ԿՈՒՑՍԵՐԻ
ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

**Ս. Գրիգոր Հայ
Ռուսական ձեռագիր Ավետարանից
(XVII դար)**

137. Այդ ժամանակներում պատահեց, որ Գիողղեստիանոս կայսրը կամեցավ իր համար կին առնել, և այնուհետև իր տերութեան բոլոր կողմերն սկսեցին շրջել նմանահան ճարտար նկարիչներ, և դեմքի գեղեցկությունը, մրազարդ հոնքերը ճշգրտորեն, հասակին հարմար, համապատասխան ներկերով նկարում էին տախտակների վրա, որպեսզի դեմ դիմաց ցույց տան թագավորին՝ ի հաճույս նրա:

138. Այդ ժամանակ գալով Հոռոմ քաղաքը, գտան կույսերի մի արգելավանք, որոնք լեռներում մեկուսացած, բուսակեր, ժուժկալ, պարկեշտ և սրբանվեր կանայք էին...

139. Երբ եկան հասան, բռնութեամբ մտան առաքինի կանանց սուրբ կայանը, տեսնելով պարկեշտագեղ Հռիփսիմենին¹, սքանչելի տեսիլքով ապշած, զարմացած՝ նկարը տախտակի վրա նկարեցին և թագավորին հասցրեցին:

140. Երբ թագավորը տեսավ

Հռիփսիմենի կերպարանքի նկարի հիասքանչ վայելչությունը, կատաղի ցանկություն տուփանքով լցվեց, որովհետև հիմար, մոլեգին, անկարգ ցանկությունը ստիպում էր. [և նա] հարսանիքի ուրախության ժամ որոշելով, տազնապով շտապեց հարսանեկան ուրախությունն անել...

149. Սրանից հետո սուրբ Գայանեն Հռիփսիմեն սանով ու մյուս պարկեշտ ընկերներով հանդերձ գնացին, հեռացան՝ փախուստ տալով, որպեսզի իրենց անձերը սրբութեամբ պահպանեն...

150. Այն ժամանակ նրանք եկան հասան Հայոց երկիրը, Այրարատ գավառը, Վաղարշապատ քաղաքը, որը նաև Նորաքաղաք է կոչվում, հայոց թագավորների նստավայրը: Այնուհետև եկան մտան այգես-

տանների հնձանները, որոնք շինված էին հյուսիսարևելյան կողմում: Մնվում էին իրենց ունեցվածքը քաղաքում վաճառելով, չունենին իրենց հետ ապրուստի միջոցներ, միայն թե նրանցից մեկը գիտեր ապակեգործության արհեստը, ապակյա ուլունքներ էր պատրաստում և իրենց օրական ապրուստի ու պարենի դրամն էին ճարում:

151. Այդ ժամանակ քիչ խոտվություն չբարձրացավ Հունաց աշխարհում, ամեն կողմերում լարված որոնում էին, սուրհանդակներ ուղարկում, որ թերևս կարողանան նրանց գտնել: Պատվիրակ եկավ Մեծ Հայքի Տրդատ արքայի մոտ և ներկայացավ նրան Վաղարշապատ քաղաքում: Երբ հրովարտակը մատուցեց նրան, սա վերցրեց այն ուրախությամբ:

161. Արդ՝ նրանք գտնվում էին չենքերի հնձաններում, և երբ հունաց մեծ թագավորի հրովարտակը հասավ Մեծ Հայքի արքա Տրդատին, պակաս խոտվություն չեղավ Հայոց աշխարհում, քանզի պահպանում էին պողոտաների և բոլոր գավառների ամեն անցքերը և տարբեր կողմեր ելնելով իրարանցման մեջ փնտրում էին: Իսկ մեկը, տեսնելով, պատմեց նրանց մասին:

162. Երբ նրանց մասին իրողությունը հայտնի դարձավ, ապա երկու օր վահանափակ շրջապատեցին նրանց՝ հետևակ զորքի մի լեգեոնի հանձնարարելով պահել նրանց այնտեղ, ուր գտնվում էին: Ապա երկու օր անց Հռիփսիմենի պարկեշտությունն ու չքնաղ գեղեց-

**Ս. Հռիփսիմենի նահատակությունը
Վասիլ II կայսեր ձեռագիր Հայամավուրքից (979-989 թթ.)**

կույթյան համբավը հռչակվելով՝ բազմամբոխ հրապարակներում տարածվեց, և ամեն մարդ մյուսին իր զարմանքն էր հայտնում:

178. Արդ՝ սպասավորները բռնի տարան սուրբ Հովհաննիսին՝ մերթ բարձրացրած, մերթ քարշ տալով...

208. Սրանից հետո մոտեցան ու պատառոտեցին նրանց հանդերձները և պրկեցին նրանց՝ յուրաքանչյուրին չորս ցցի վրա... սրով կտրեցին նրանց գլուխները:

209. Արդ՝ ամենը, որ նրանց հետ միաժամանակ եկել էին հոռմեացիների երկրից, և բոլորը միասին հասել մեր Հայաստան աշխարհը, ավելի քան յոթանասուն հոգի էին: Իսկ որոնք սպանվեցին սուրբ տիկնանց՝ Գայանեի ու Հովհաննիսի հետ, նրանց հետ մեկտեղ, որ հիշվեցին նահատակների թվում, ընդամենը երեսունյոթ մարդ էին:

210. Նահատակվեց սուրբ Հովհաննիսի սրբերի դասով մեկտեղ Հոռի ամսի քսանվեցին երեսուներեք նահատակակից ընկերներով: Իսկ Հոռի ամսի քսանյոթին սուրբ Գայանեն իր երկու ընկերներով, որոնք նրա հետ մարտնչեցին, պսակներ ընդունեցին և առան հաղթույթյան թագը:

211. Արդ՝ վեց օր խոր տխրություն և անտանելի տրտմություն մեջ էր թագավորը, Հովհաննիսի գեղեցկությունն ակամամբ ունեցած տենչալի սիրո պատճառով: Այնուհետև, որսի ժամ որոշեց, բոլոր գորքերին հրամայեց հավաքել բերել որսի գեները, տազնապ գցել, որսի ցանցեր պատրաստել, թակարդներ լարել. կամենում էր որս անել Փառական Շենակաց դաշտում:

1. Հովհաննիսյան կույսերի նահատակությունը ավանդությունը, ինչպես պարզված է, Ազաթանգեղոսի պատմության մեջ է մտցվել հետագայում:

ԱԳԱՔԱՆԳԵՂՈՍԸ ՏՐԴԱՏ III-Ի ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԳՈՒՆԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

212. Մինչդեռ կառքի վրա նստած թագավորը քաղաքից դուրս էր եկել, իսկույն նրա վրա տիրոջ պատուհասը հասավ, և պիղծ դեռ խփելով թագավորին կառքից վայր տապալեց: Անմիջապես սկսեց մոլեգնել ու ինքն իրեն ուտել...

214. Այն ժամանակ Աստուծոց տեսիլ երևաց թագավորի քրոջը, որի անունն էր Սոսրովիդուխտ: Արդ՝ եկավ պատմեց մարդկանց իր տեսիլքը՝ ասելով. «Ինձ տեսիլք երևաց այս գիշեր. մի մարդ լույսի նմանությամբ եկավ պատմեց ինձ, թե ձեզ վրա հասած հարվածներից բժշկություն չի լինի, եթե [մարդ] չուղարկեք Արտաշատ քաղաքը՝

այնտեղից բերելու կապյալ Գրիգորին: Նա գալով կսովորեցնի ձեզ ցավերից բուժվելու դեղը»:

215. Երբ մարդիկ լսեցին, սկսեցին ծիծաղել նրա խոսքերի վրա: Սոսեցին նրա հետ ու ասացին. «Ուրեմն դու էլ մոլեգնեցիր և դիվահար եղար: Ինչպե՞ս է, որ ահա տասնհինգ տարի նրան գցել են սոսկալի Սոսրովիդուխտը, և դու ասում ես, թե կենդանի է: Որտե՞ղ են նրա ոսկորները, նույն օրն իսկ, երբ նրան այնտեղ իջեցրին օձերի հենց տեսքից նույն ժամին մեռած կլինի»:

216. Սակայն նույն տեսիլքը դարձյալ երևաց կնոջը հինգ անգամ և սպառնալիքով կրկնեց, որ եթե տեսիլքը չուտ-չուտ չպատմի, մեծամեծ տանջանքներ կկրի, և մարդկանց ու թագավորի հարվածներն առավել ևս կաստկանան մահվամբ ու պես-պես տանջանքներով: Այդ ժամանակ Սոսրովիդուխտը գնաց և մեծ երկյուղով ու զգուշությամբ պատմեց հրեշտակի խոսքերը:

217. Իսկ նրանք շուտափույթ այնտեղ ուղարկեցին մի ավագ նախարարի, որի անունն էր Օտա: Նա գնաց Արտաշատ քաղաքը՝ նրան վիրապի խոր բանտից հանելու: Երբ Օտան եկավ հասավ Արտաշատ քաղաքը, քաղաքացիք նրան ընդառաջ ելան՝ գալու պատճառը հարցնելու: Ասաց նրանց, թե «կապյալ Գրիգորին տանելու համար եմ եկել»: Նրանք զարմացած առհասարակ ասացին. «Ո՞վ գիտե՞ր ո՞ղջ է, քանզի ահա շատ տարիներ են, որ նրան այնտեղ են գցել»: Իսկ նա պատմեց տեսիլքի դեպքերը և ամեն ինչ, որ եղել էր:

218. Եվ եկան բերեցին երկայն ու հաստ պարաններ ու իրար կապելով իջեցրին ներքև: Մեծ ձայնով աղաղակեց Օտա նախարարն ու ասաց. «Գրիգոր՛ր, ուր ես, դո՛ւրս եկ, քանզի քո տեր Աստվածը, որին պաշտում էիր, հրամայեց հանել քեզ այդտեղից»: Սա անմիջապես ոտքի կանգնեց, իսկույն շարժեց պարանը ու ամուր բռնեց:

219. Իսկ սրանք, իմանալով քաջեցին, վեր հանեցին նրան և տեսան, որ նրա մարմինը թխացել էր, ածուխի նման սևացել: Իսկույն հանդերձներ մատուցելով հագցրին նրան և խնդությամբ Արտաշատ քաղաքից առան գնացին Վաղարշապատ քաղաքը: Այն ժամանակ սարսափելի տազնապալի ցավերից թագավորը դեի կողմից տարվելով՝ ելավ խոզերի երամից ու գնաց նրան ընդառաջ մերկ, խայտառակ [վիճակում]: Իսկ նախարարները քաղաքից դուրս նրանց էին սպասում:

220. Երբ հեռվից տեսան նրանց՝ Գրիգորին Օտայի հետ մեկտեղ և այլ բազմաթիվ մարդկանց, որոնք նրանց հետ գալիս էին Արտաշատ քաղաքից, ընդառաջ շարժվելով, մոլեգնելով և իրենց ուտելով դիվահարում էին ու փրփրում նրա առջև:

221. Իսկ նա անմիջապես ծունկի գալով աղոթեց, և նրանք իսկույն զգաստացան: Ապա հրամայեց Հանդերձներ գցել նրանց վրա, որ ծածկեն իրենց ամոթը: Թագավորն ու նախարարները մոտենալով բռնել էին սուրբ Գրիգորի ոտքերից ու ասում էին. «Ո՞նց որում ենք քեզանից՝ ներիր մեր Հանցանքները, որ մենք քո նկատմամբ գործել ենք»:

ԱԳԱԹԱՆԳԵՂՈՍԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ ԿՐՈՆ ՀՌԶԱԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

778. Ապա թագավորն իսկույն տիրաբար հրաման տվեց, ամենքի Հավանությունը, գործը երանելի Գրիգորի ձեռքը Հանձնելու, որպեսզի նախկին Հայրենի, Հնամենի և նախնիների ու իր կողմից Աստված անվանված չաստվածներն անհիշատակ դարձնի, մեջտեղից ջնջի: Ապա ինքն իսկ թագավորը, ամբողջ գործով Հանդերձ, Վաղարշապատ քաղաքից շարժվեց գնաց Արտաշատ քաղաքը, ավերելու այնտեղ Անահիտ դիցուհու բազիլիկը և այն, որ Երազամույն կոչված տեղերում էր գտնվում: Նախ ճանապարհին Հանդիպեցին քրմական գիտությունների դպիր, Որմիզդի գրչի Դիվան կոչված, երազացույց, երազահան պաշտամունքի Տիր աստծու ճարտարություն ուսման մեհյանը¹ և ամենից առաջ սկսեցին այն քանդել, այրել, ավերել:

782. Եվ [Գրիգորը] առհասարակ ամենքի համար աստվածապաշտություն խոսքը սերմանեց և բոլորին Տիրոջ ճանապարհի վրա կանգնեցրեց՝ Արարչի պատվիրաններին տեղյակ դարձնելով: Հայաստանի բոլոր քաղաքներում, գյուղերում, ավաններում ու ագարակներում ցույց տվեց եկեղեցու տեղերը:

784. Ապա Հանձնելով նրանց Աստծու ամենապահ շնորհներին, ինքն առավ թագավորին, շարժվեց գնաց, որպեսզի Հայաստան աշխարհի բոլոր սահմանների վրա, ուրիշ կողմերում ևս կենաց խոսքը սերմանեն: Գնաց Հասավ Դարանաղյաց գավառը, որպեսզի այնտեղ ևս կործանեն սուտ աստվածների բազիլիկը, որը Թորդան գյուղում էր, սպիտակափառ Բարչամինա անվանված աստծու մեհյանը: Նախ այն կործանեցին ու նրա արձանը փշրեցին և բոլոր գանձերը, ոսկին ու արծաթը ավարի մատնեցին ու աղքատներին բաշխեցին: Եվ գյուղը բոլոր դաստակերտներով Հանդերձ ու սահմաններով՝ եկեղեցուն նվիրեցին և ամենափրկիչ նշանի օրինակն այնտեղ ևս կանգնեցրին:

785. Երբ նրանց ևս Հաստատեց, գնաց Հասավ Անի անվանված

ամուր վայրը՝ Հայոց արքաների գերեզմանների թագավորաբնակ կայանը: Այնտեղ կործանեցին բազիլիկը Զևս-Արամազդ աստծու, որը բոլոր աստվածների Հայրն էր անվանված: Այնտեղ ևս տերունական [խաչի] նշանը կանգնեցրին, և ավանն իր ամբուխություններով Հանդերձ եկեղեցուն ի ծառայություն նվիրեցին:

786. Դարձի եկած գորքերով այնտեղ Հասածները, սուրբ Գրիգորը թագավորով Հանդերձ, փշրեցին Անահիտ դիցուհու ոսկի արձանը, ամբողջ վայրը քանդեցին, փչացրին, ոսկին ու արծաթը ավարի տվին: Այնտեղից Գայլ գետի վրայով այն կողմ անցան ու քանդեցին Արամազդի դատեր՝ Նանեի մեհյանը Թիլ ավանում: Երկու մեհյանների գանձերն ավարելով՝ Աստծու սուրբ եկեղեցու ծառայությանը նվիրեցին տեղերով Հանդերձ:

790. Եկավ Հասավ Արամազդի որդի կոչված Միհրի մեհյանը, այն գյուղում, որը Բագայաթիճ են կոչում պարթևերեն, և այն ի հիմանց բերով քանդեցին, կուտակված գանձերն ավարի մատնեցին ու աղքատներին բաժանեցին և այդ տեղերը եկեղեցուն նվիրեցին, իսկ երկրի բնակիչներին ճշմարիտ գիտություն մեջ Հաստատեցին...

795. Այնժամ թագավորը շուտափույթ և երկյուղածությամբ մեծ խնդություն հոգալով՝ Հավաքեց երկրների գլխավոր նախարարներին ու կուսակալներին: Առաջինը՝ Անգեղտան իշխանը, երկրորդը՝ Աղձնյաց իշխանը, որը մեծ բղբելան է, երրորդը՝ մարդպետության իշխանը, չորրորդը՝ ասպետական իշխանության թագադիր իշխանը, հինգերորդը՝ սպարապետության իշխանը, Հայոց աշխարհի գորավաբը, վեցերորդը՝ Կորովաց երկրի իշխանը, յոթերորդը՝ Մոփաց երկրի իշխանը, ութերորդը՝ Գուգարաց երկրի իշխանը, որն անվանվում էր մյուս բղբելան, իններորդը՝ Ռչտունյաց երկրի իշխանը, տասներորդը՝ Մոկաց երկրի իշխանը, տասնմեկերորդը՝ Սյունյաց երկրի իշխանը, տասներկուերորդը՝ Մավղեից երկրի իշխանը, տասներեքերորդը՝ Ուտիացոց երկրի իշխանը, տասնչորսերորդը՝ Զարավանդ և Հեր գավառի շահապ իշխանը, տասնհինգերորդը՝ մաղխազության տան իշխանը, տասնվեցերորդը՝ Արծրունյաց իշխանը:

796. Սրանք են Հայաստան աշխարհի, Թորգոմի տան ընտիր իշխանները, կուսակալները, կողմնակալները, հազարապետները, բյուրավորները, որոնց Հավաքեց Տրդատ թագավորը և ուղարկեց Կապուտկացոց կողմերը, Կեսարիա քաղաքը, որը Հայերեն Մաժաք են կոչում, որպեսզի Գրիգորին, իրենց երկրի քահանայապետ դարձնեն, ու պատրաստվեցին ճանապարհ ընկնելու²:

809. Երբ եկավ Հասավ Հայաստանի սահմանները, Գրիգորը լսեց,

Թե Վահեվանյան մեհյանը մնացել է Տարոնի երկրում՝ մեծագանձ մեհյանը լի ոսկով ու արծաթով և մեծամեծ թագավորների ձոնած բազում նվերներով: Պաշտամունքի ութերորդ հռչակավոր [վայրն] էր Վիչապաքաղն Վահագնի անվամբ, Մեծ Հայքի թագավորների զոհերի տեղը, Քարքե լեռան լանջին, Եփրատ գետի վրա, Տավրոս մեծ լեռան դիմաց, որը և պաշտամունքի վայրերի հաճախաչատ լինելու պատճառով անվանված էր Աշտիշատ: Քանզի այնժամ դեռևս չեն էին նրանում երեք բազինները, առաջինը՝ Վահեվանյան մեհյանը, երկրորդը՝ Ոսկեմայր Ոսկեծին աստվածուհու, և բազինն այս անվամբ էլ կոչված էր Ոսկեհատ Ոսկեմայր դիցուհու, երրորդը՝ Աստղիկ դիցուհու մեհյանը, Սենյակ Վահագնի կոչված, որը հունական ձևով Ափրոդիտես է: Արդ՝ այնտեղ դիմեց սուրբ Գրիգորը, որպեսզի այն ևս քանդի, քանզի տակավին տգետ մարդիկ չփոթությամբ զոհ էին մատուցում այս մնացած բազիններին:

837. Ուր և երանելի Գրիգորը իր ուսուցչությունն ի գործ դրեց և հավաքվածներին ընդունելի դարձնելու համար քաղցրացրեց ու ծովացրեց վարդապետություն խորությունը, լիքը լցրեց ամեն հոգևոր բարություններով: Դրանից հետո նա չըջեց, վերահասու եղավ Հայաստան աշխարհի բոլոր կողմերին՝ շինելով եկեղեցիներ բոլոր նահանգներում, գավառներում, կողմերում, քաղաքներում, ավաններում, շեներում, գյուղերում ու ագարակներում: Այդպես էլ թագավորն իր ամբողջ իշխանություն մեջ առհասարակ նշանակեց չորսական ծխի հողաբաժին բոլոր ագարակ տեղերում, իսկ ավաններում՝ յոթական ծխի հողաբաժին ի ծառայություն սպասավորության քահանայություն, [որպես] նվեր պտղի՝ Տիրոջը մատուցեց:

839. Նույնպես [Գրիգորը] համոզեց թագավորին, որպեսզի զանազան գավառներից, կողմերից, այլևայլ տեղերից մանկանց բազմություն հավաքեց ուսուցանելու նպատակով...

840. Տրդատ թագավորը Հայոց երկրի տարբեր կողմերին հրաման տվեց՝ իր իշխանություն նահանգներից, գավառներից, ուսման համար մատաղ մանուկների բազմություն բերել և նրանց վրա հմուտ ուսուցիչներ կարգել: Առավելապես քրմերի պղծագործ ցեղին և նրանց մանուկներին այնտեղ հավաքել, հարմար տեղերում դաս-դաս խմբել և ապրուստի թոշակ նշանակել: Նրանց երկու մասի բաժանեցին, ոմանց տվեցին ասորի դպրության և ոմանց՝ հելլենականին³:

842. Այսպես Հայոց ամբողջ երկրում, ծայրից ծայր, ջանաց, սիոնեց, տարածեց քարոզության ու ավետարանության գործը՝ Սատաղացիների քաղաքից մինչև Խաղտյաց երկիրը, Կղարջքի մոտ, ընդհուպ

մինչև մասքութների սահմանները, մինչև Ալանաց դոները, Կասպից սահմանները և Հայոց թագավորության Փայտակարան քաղաքը: Ամիդ քաղաքից մինչև Մծբին քաղաքը, անցնելով Ասորիքի սահմանները, Նոր Շիրական երկիրը, Կորդուք գավառը մինչև Մարաց ամուր աշխարհը, մինչև Մահբը-Տան իշխանի երկիրը և Ատրպատական՝ սփռում, տարածում էր իր ավետարանական քարոզը:

845. Եվ դարձյալ չեն ու անչեն տեղերում հաստատեց դաշտաբնակ, շենաբնակ, լեռնական, անձավաբնակ, արգելաբնակ վանականների բազում ու անհամար խմբեր: Քրմերի որդիներից ոմանց առավ աշակերտ, ձեռնասուն դարձրեց, ջանում էր ուսում տալ նրանց հոգևոր խնամքով ու երկյուղով դաստիարակել: Ով որ եպիսկոպոսության աստիճանին արժանի էր, նրան ձեռնադրում էր: Նրանցից առաջինի անունը Աղբիանոս էր, որը հետո Եփրատ գետի կողմերում եպիսկոպոս եղավ, երկրորդինը՝ Եվտադիոս, որը Բասեն գավառի կողմերում հոգևոր հովիվ կարգվեց, երրորդինը՝ Բասոս, չորրորդինը՝ Մովսես, հինգերորդինը՝ Եվսեբոս, վեցերորդինը՝ Հովհաննես, յոթերորդինը՝ Ագապես, ութերորդինը՝ Արտիթես, իններորդինը՝ Արսուկես, տասներորդինը՝ Անտիոքես, տասնմեկերորդինը՝ Տիրիկես, տասներկուերորդինը՝ Կիրակոս: Սրանք էին, որ առանձնացվեցին քրմերի որդիներից՝ տարբեր կողմերի եպիսկոպոսներ լինելու, քարոզություն տարածելու համար: Մյուսների անունները, եթե որևէ մեկը կամենա, չի կարող թվել:

1. Դպրության Տիր աստծո պաշտամունքը նախաքրիստոնեական դարաշրջանում ամենախոսուն ապացույցներից է նախամաշտոցյան Հայ դպրության մասին, ինչը հիմնավորվում է բազմաթիվ մատենագրական և հնագիտական այլ փաստերով ևս (տե՛ս Ա. Ե. Մովսիսյան, Հայկական մեհենագրություն, Ե., 2003; նույնի՝ «Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրային համակարգերը», Ե., 2003 գրքերը):

Տիրի և Հայոց նախաքրիստոնեական մյուս աստվածների մասին ամփոփ տե՛ս Պ. Ալիջան, Հին հավատք կամ հեթանոսական կրոնը Հայոց, Վենետիկ, 1895; Գ. Вардумян, Дохристианские культы армян, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն», Հ. 18, Ե., 1991:

2. Հայոց եկեղեցու ընդունած ավանդական ժամանակագրության համաձայն՝ Հայաստանում քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումը տեղի է ունեցել 301, իսկ Գրիգոր Լուսավորչի՝ Կեսարիայում ձեռնադրումը՝ 302 թվականներին: Նշված թվականների մասին գիտության մեջ կան ավանդականից տարբերվող բազմաթիվ տեսակետներ (տե՛ս Ռ. Լ. Մանասերյան, Հայաստանը Արտավազդից մինչև Տրդատ Մեծ, Ե., 1997, էջ 196-201; Բ. Հ. Հարությունյան, Ե՞րբ է քրիստոնեությունը հռչակվել պետական կրոն, «Հանդէս Ամսօրեայ», 2006, № 1-12, էջ 85-200) և այլն:

3. Հայաստանում նոր կրոնի քարոզիչները գլխավորապես հույներն էին և ասորիները, քրիստոնեական գրականությունը այդ լեզուներով էր, ուստի, բնական է, որ նոր կրոնի հետ ծանոթանալու համար այդ լեզուներն իմացող հայ թարգմանիչներ էին հարկավոր, այդ նկատի ունենալով է, որ բացվում են դպրոցներ հունարեն և ասորերեն լեզուներով:

ՔՐԻՍՏՈՆՑԱՆԵՐԻ ԵՎ ՀԵԹԱՆՈՍՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑՈՂ ԿՌԻՎՆԵՐՆ ԸՍՏ ՁԵՆՈՒ ԳԼԱԿԻ

Ձենոբ Գլակը, ըստ իր տեղեկության, IV դարի գործիչ է: Եղել է ասորի այն եկեղեցականներից, որոնց Գրիգոր Լուսավորիչը Ասորիքից հրավիրել էր Հայաստան քրիստոնեության տարածմանը նպաստելու համար: Անձամբ մասնակցել է հեթանոսների դեմ մղված պատերազմներին՝ գտնվելով Լուսավորչի ռազմական արշավախմբում: Պատերազմը վերջանալուց հետո նշանակվել է Տարոնի Գլակի վանքի վանահայր և Լուսավորչի հանձնարարություններով ձեռնամուխ է եղել գրելու Տարոնում տեղի ունեցած պատերազմների պատմությունը: Ձենոբի այդ երկը կցված է VII դարի պատմիչ Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» աշխատությունը:

Ինչպես Ագաթանգեղոսի, այնպես էլ Ձենոբ Գլակի և Հովհան Մամիկոնյանի պատմությունները լի են բանահյուսական տարրերով:

Հովհան Մամիկոնյանի «Պատմութիւն Տարօնոյ» երկը, Ձենոբ Գլակի բնագրի հետ միասին, հրատարակվել է մի քանի անգամ: Ստորև բերվող հատվածները տրվում են ըստ Վ. Հ. Վարդանյանի աշխարհաբար թարգմանության (Երևան, 1989):

ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ

ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, Էջ 36-42

Ապա այստեղից դուրս գալով [մենք] անցանք¹ մինչև Թորդան, ուր սպասավոր կարգեցինք Սուրտինոս Եփեսացի վարդապետին՝ բոլոր գավառների համար: Այնտեղից էլ դուրս եկանք և ուղում էինք անցնել Կարին ու Հարք գավառները: Բայց իշխաններից ոմանք Սուրբ Գրիգորին հասկացրին, թե Տարոնի գավառում դեռևս կանգուն են երկու բազիլիսներ, որոնք դեբրին են պաշտոն մատուցում: Եվ նա էլ դիմեց եկավ, որպեսզի սրանք ևս կործանի: Եկավ Պալուսյաց երկրի Կուաոս գյուղաքաղաքը՝ Գիսանե ավանը: Բայց այնտեղ գտնվող

քրմերից ոմանք անգետ մարդկանցից լսեցին, թե վաղն առավոտյան կործանվելու են մեծ Աստված Գիսանեն ու Դեմետորը². ուստի գիշերով դուրս եկան կոատներից, բոլոր գանձերը լցրին գետնափոր տնեղում ու իրենք լուր ուղարկեցին Աշտիշատի քուրմերին, թե՛ չուտափույթ հավաքեցեք պատերազմելու ընդունակ բոլոր մարդկանց և շտապեցեք առավոտ վաղ հասնել մեզ մոտ, որովհետև մեծն Գիսանեն կույի է դուրս գալիս ուրացող իշխանների դեմ: Կուաոսի գորքերը նույնպես դարանամուտ եղան այգիների ցանկապատերի մոտ, ոմանք էլ անտառներում դարանեցին: Իսկ նա, որ գլխավոր քուրմն էր՝ անունը Արձան³ և իր Դեմետոր որդին՝ վերցնելով Կուաոսի քրմական տանից չորս հարյուր հոգի, բարձրացան Կուաոսի հանդիպակաց լեռան վրա ու այնտեղ սպասեցին, մինչև մյուս տեղերից օգնական զորքերի ժամանելը: Իսկ հայոց զորքերը վաղ առավոտյան դուրս եկան և անցան լեռան ստորոտը, ինչպես որ սովոր էին միշտ չրջում էին:

Իսկ Սուրբ Գրիգորն իր հետ առնելով Արծրունյաց, Անձևացյաց և Անգեղ տան իշխաններին, փոքրաթիվ զորքով, ընդամենը երեք հարյուր մարդ, երկրորդ [երրորդ] ժամին բարձրացան նույն բլուրն ի վեր, որտեղ որ Արձանն էր թաքնված: Գալիս էին անհոգ և ոչինչ կասկած չունեին:

Եվ երբ մոտ էին բարձունքի ելման տեղին, [հանկարծակի] առաջ անցան Արձանն ու Դեմետորը, հնչեցրին պատերազմի փողերը և խիզախորեն հարձակվեցին նրանց վրա: Այս բանը տեսնելով իշխաններն առաջ նետվեցին. երիվարները սկսեցին վրնջալ, և պատերազմը բորբոքվեց:

Այստեղ Անգեղ տան իշխանը ձայն տվեց.

- Առաջ անցիր, Սյունյաց իշխան և տես, գուցե հյուսիսցիների իշխանի զորքերն են: Իսկ նա առաջ գնաց, բայց չկարողացավ հասկանալ, թե ովքեր են: Ետ դարձավ և ասաց.

- Գրիգորին իր ընկերների հետ փախցրու տար մի անվտանգ տեղ, չլինի թե [թշնամիները] բռնեն նրանց, և մենք թագավորի առջև ամոթահար մնանք: Իսկ դու մեկնումեկին ուղարկիր մեր զորքին իմաց տալու, որ ետ դառնան, քանզի մեր դեմը մեծ բանակ է և շատ դրոշներ են փողփողում: Անգեղ տան իշխանը Սուրբ Գրիգորին հանձնեց Մոկաց իշխանին ու ասաց, թե շտապ հասցրու Ողական անառիկ ամրոցը, մինչև տեսնենք, թե ի՞նչ կլինի: Իսկ ինքը երեք մարդ ուղարկեց զորքին իմաց տալու:

Մոկաց իշխանն առնելով Սուրբ Գրիգորին՝ գառիվայր լեռներով ետ դարձավ և ցանկանում էր իջնել Կուաոս: Բայց տեղացիներն ուղեցին նրա ճանապարհը փակել. այդ բանը տեսնելով Սուրբ Գրիգորը

Հասկացա՞վ, որ իրենց լուրջ վտանգ է սպառնում: Նշխարները վայր իջեցրեց գյուղի դիմացը մի աղբյուրի մոտ՝ ձորի այն կողմը, դրեց և հաստատեց [նշանագրեց] այնտեղ: Եվ Տերը թաքցրեց այդ տեղն, ու ոչ ոք չկարողացավ տեսնել, մինչև [հետագայում] Սուրբ Գրիգորը նորից վերադարձավ այնտեղ:

Ապա այդ գյուղի բնակիչները հետապնդեցին մեզ, իսկ մենք հեծնելով ձիերը՝ բոլորս փախստական գնացինք մինչև ամուրն Ողական և նրանցից առաջ մտանք ամրոցը, որովհետև ամրոցաբնակները մեզ ընդառաջ ելան և ներս տարան: Բայց գյուղի բնակիչները եկան անցան մյուս կողմն ու պաշարեցին ամրոցը: Մենք ճարահատյալ գիշերը գաղտնի սուրհանդակ ուղարկեցինք Անգեղտան իշխանի մոտ և բացատրեցինք մեր վիճակը և գրով տեղեկացրինք նրան իրերի դրուժյունը: Նա ընտիր սուսերավորներից չորս հազար զինվոր ուղարկեց Ապահունիքի իշխանի գլխավորությամբ, որոնք չուտափույթ եկան, անցան գետի մյուս կողմը և երեք օրվա ընթացքում գրավեցին քաղաքներն ու շինությունները, ավերեցին, պարիսպները հիմնահատակ կործանեցին: Եվ [գերեվարված] մարդկանց էլ բերին այնտեղ անցկացրին [իրենց մոտ]: Ապա իշխանները բարձրացան բլուրը և տեսան, որ Արձանը ընդամենը չորս հարյուր մարդ ուներ. [սակայն նրանք] հանկարծակի հարձակվեցին քաջարի իշխանների վրա ու նրանց զորքերին փախուստի մատնեցին: Բայց հայոց մնացած զորքերը, երբ լսեցին կովի բոթը, աճապարեցին բոլորը բլրի գագաթը հասնել: Այնժամ Արձանն առաջ գալով սկսեց անարգել հայոց իշխաններին ու ասաց.

- Առաջ եկե՛ք, ով դավանակործան մարդիկ, հայրենի աստվածներին ուրացողներ և թշնամիներ բարեփառ Գիսանեի: Մի՞թե չգիտեք, որ այսօր ձեր դեմ մեծն Գիսանեն է կովի ելել և մատնելու է ձեզ մեր ձեռքը. կուրու՞թյամբ ու մահվամբ է կործանելու ձեզ: Բայց Արծրունյաց իշխանն առաջ գալով պատասխանեց.

- Դու, որ խրոխտանում ես մեր դեմ, եթե հանուն չաստվածների ես մարտնչում՝ սուտ ես, եթե հանուն Հայոց երկրի՝ բնավ իսկ անմիտ եք, որովհետև սրանք են, ահա իշխանն Անգեղ տան, և իշխանը Սյունյաց տան և ուրիշները պատվական այրերից, որոնց ինքներդ էլ լավ եք ճանաչում: Իսկ Դեմետրը՝ Արձանի որդին, ասաց.

- Լսեցե՛ք մեզ, հայոց իշխաններ, այս քառասուն տարի է ինչ ծառայում ենք մեր մեծ աստվածներին և քաջ գիտենք զորությունը նրանց: Գիտենք, որ իրենց սպասավորների, [պաշտողների] թշնամիների դեմ իրենք են մարտնչում: Այժմ մենք չենք կարող պատերազմով ձեզ ընդդիմանալ, որովհետև սա Տունն է հայոց թագավորի, և դուք

էլ արքայի իշխաններն եք: Բայց ահա, այս թող հայտնի լինի, որ թեև ձեզ հաղթել չենք կարող, սակայն գերադասում ենք մեռնել մեծ աստվածների զոհարանի վրա, քան թե նրանց ձեր ձեռքով կործանված ու ապականված տեսնել: Դրանով էլ իսկ կյանքը ատեցինք և մահը նախընտրեցինք: Բայց դու, որ իշխանն ես Անգեղ տան, առաջ արի՛, մենամարտենք ես և դու:

Այնժամ մեջտեղ եկան Արձանն ու Անգեղ տան իշխանը և միմյանց վրա հարձակվեցին: Արձանը հասցրեց տեգով հարվածել նրա ազդրին և քիչ էր մնում գետին գլորեր: Բայց իշխանը նրա կողմը դառնալով գոչեց. «Իմացի՛ր, Արձան, որ այսօր դու պետք է հենց այստեղ արձանանաս»: Ապա սուրը վեր բարձրացնելով թափով հարվածեց նրա աջ ուսին և գլուխը պարանոցից անջատեց: Եվ [Արձանը] գլխատված գետին տապալվեց. ապա նրա վրա արձան կիտեցին. այժմ էլ նույն տեղում թաղված է, ուստի և լեռը մինչև օրս էլ Արձան են կոչում: Եվ մինչ այս բոլորը տեղի ունեցան, Վիշապ քաղաքից փութանակի եկան հասան քուրմերի զորքերը, և շատ-շատերը Պարեխից ու Մեղտից՝ բոլորն առհասարակ եկան հասան նրանց օգնության: Ոմանք էլ Հաչտենքից գալով այնտեղ հասան. ընդամենը ինչպես հետո հենց իրենցից իմացանք, հինգ հազար չորս հարյուր հիսուսն հոգի: Իսկ երբ հասան լեռան կատարին, երկու զորքերի միախառնվելու բոթը մեզ հասավ. ապա քրմաց խմբերը իրար միանալով հարձակվեցին հայոց զորքի վրա, փախուստի մատնեցին նրանց և գյուղի դիմացի գառիվայրով [նրանց] ներքև վռնդեցին: Իսկ գյուղացիք էլ մեր փախչող զորքի դիմաց դարանամուտ սպասում էին. և երկու կողմերից հայոց զորքին մեջտեղ առնելով սկսեցին կոտորել: Սակայն Անգեղ տան իշխանը ճեղքելով քուրմերի պատնեչը, անցավ նրանց [թիկունքը]. նա բլրի գառիվայր կողմում տեսավ հետիտն մարդկանց, որոնք հսկա վեմերով երիվարներին շատ մեծ վնասներ էին հասցնում: Իսկ Դեմետրը, երբ տեսավ, որ Անգեղ տան իշխանը դեպի բլուրն է բարձրանում, թողեց մնացած զորքին և նրա ետևից գնաց, մյուս զորքից շատերը նույնպես քառատրոփ այնտեղ հասան: Եվ երբ բարձրացան բլուրը, միմյանց դեմ դարձյալ ճակատ կազմեցին: Բայց մեր իշխանները կանգնած սպասում էին իրենց զորքերին, որովհետև դեռևս ոչ բոլորն էին հավաքվել:

Չորս հազարը Մեղտիում դեռ գերիներին էին հսկում, երեք հազարն անցել էին Բասեն ու Հարք, իսկ մնացածներն էլ դաշտավայրում սփռված դեռևս բազմներ էին փնտրում:

Եվ երբ միմյանց դեմ ճակատ կազմեցին և կամենում էին արդեն

Հարձակվել, երեկոն իջավ: Ուստի Հենց նույն տեղում էլ բանակ դրին և սպասեցին լույսը բացվելուն: Երբ լուսացավ, եկան Հասան Հայոց զորքերը, իսկ Տիրակատար քաղաքից էլ մի խումբ՝ յոթ Հարյուր հոգի, եկան քուրմերին օգնություն: Ահա, երբ եկան և երկու կողմն էլ գուպար կազմեցին, քրմական զորքը վեց հազար ինը հարյուր քառասունվեց հոգի եղավ⁴, իսկ Հայոց իշխաններին՝ յոթ հազար ութսունսուն հոգի: Այնժամ Հնչեցին պատերազմի փողերը և բոլոր կողմերից միմյանց վրա հարձակվեցին: Սկզբում Հայոց զորքը հաղթում էր քրմերին: Բայց Հաչտենքի իշխանը, որ Հայոց իշխանների հետ էր, իր յոթ հարյուր զինվորներով անջատվեց ու անցավ քուրմերի կողմը և սկսեց կռվել հայ իշխանների դեմ: Այդ բանը տեսնելով Հայոց զորքերը հուսալքվեցին, որովհետև նա այնքան ուժեղ, կորովի և քաջ պատերազմող էր, որ բոլոր հայ իշխանները զոգում էին նրանից: Եվ անխնա սկսեց կոտորել ու արյուն հեղել, մինչև որ ամբողջ զորքը թախանձագին աղաղակներով Սյունյաց իշխանին դիմեց: Իսկ սա (Սյունյաց իշխանը) ձայն տալով գոչեց.

- Այ գայլակորյուն, հորդ բարքերը [ղարձյալ] հիչեցիր և նույն չաղախակերությունը վերադարձար: Իսկ նա պատասխանեց.

- Այ արծվաձագ, դու որ թևերիդ [զորությունը] ես հպարտանում, երբ ակնատիա լարերի մեջ կրնկնես, ես իմ զորությունը այն ժամանակ ցույց կտամ քեզ: Բայց Սյունյաց իշխանը չերերաց թշնամու հանդեպ, այլ հարձակվելով նրա վրա՝ մուրճով հարվածեց նրա սաղավարտին, ապա զորքից անջատելով փախցրեց նրան դեպի արևելյան կողմի լեռը, այստեղից էլ քչեց [նրան] դեպի Իննակնյան վայրը, հասնելով՝ ցած գլորեց երիվարից, իջավ կտրեց գլուխը և մարմինը գահավեժ անելով գոչեց. - Թող տեսնեն անգղները մարմինդ և իմանան, որ արծիվն է հռչոտել այդ նապաստակին, ու ինքը ետ վերադարձավ: Ուստի և այդ տեղն էլ մինչև այսօր Արծվիք է կոչվում:

Իսկ Արծրունյաց իշխանը կռվի նետվելով՝ անջատեց [յուրայիններից] Աշտիշատի Մեստակես անունով քրմապետին, հետապնդեց մինչև անտառի ծայրին գտնվող բացատը: Երբ հասավ նրան, Մեստակեսը կարողացավ խոցել նրա ազդրը. ավելի բորբոքվեց իշխանը, եռաց նրա մեջ արյունը. վրա հասավ, կտրեց քրմապետի գլուխը և պարանոցի հետ միասին վայր նետեց, իսկ դիակը ձորից ցած գլորեց, որի համար էլ այդ տեղը Մեստակող են կոչում: Իսկ Արջուց իշխանը փախչելով թաքնվեց նույն վայրում: Արծրունյաց իշխանը տեսավ նրան, բայց չտեսնելու տվեց. ապա գնաց մոտեցավ ու հանկարծակի հարձակվեց նրա վրա: Սա ուղեց փախչել դեպի անտառը, բայց վայր

ընկավ և ջարդված մի փայտի կտոր մտավ սիրտն ու այնտեղ մեռավ: [Արծրունյաց] իշխանն էլ երկու նժույզներն առնելով ետ դարձավ. այդ տեղն էլ Արջուց ձոր անվանվեց: Եվ երբ ետ դարձավ կռվի վայրը, տեսավ, որ Անգեղ տան իշխանն ու Դեմետրը մենամարտում են միմյանց դեմ: [Իշխանը Դեմետրի] վրա հարձակվելով պատռեց նրա աջ ուսն ու նրան վայր գցեց, ապա կտրեց նրա գլուխն ու գցեց իր մաղախը: Այնուհետև ընկան զորքի մեջ ու անխնա սկսեցին կոտորել՝ հազար երեսուն մարդ անչունչ փոցեցին: Բայց նույն կռվում Դեմետրը սպանել էր Մոկաց իշխանի որդուն, և այդ բանը մեծ վիշտ պատճառեց իշխաններին:

Արդ, երբ պատերազմում Դեմետրը ընկավ, Սյունյաց իշխանը Հնչեցրեց խաղաղություն փողը և երկու կողմերից դադարեցրին կոտորածը: Այստեղի բնակիչները, երբ տեսան, որ սպանվածները քուրմերն էին, խնդրեցին իրենց իշխաններից դադարեցնել պատերազմը, որպեսզի թաղեն իրենց մեռելներին: Եվ նրանք թույլ տվեցին: Ապա երկու կողմերից սկսեցին հավաքել իրենց մահացածներին. դրանք այնքան շատ էին, որ գերեզմանի տեղ չմնաց, ուստի լցրին բոլորին մի փոսի մեջ, հուշարձան կանգնեցրին նրանց վրա ու գրեցին հետևյալը.

- Տեղի ունեցավ առաջին պատերազմը. այստեղ է հանգչում հույժ քաջամարտիկ Արձան քրմապետը, նրա հետ նաև հազար երեսունութ հոգի, որոնք կռվեցին հանուն Գիսանե կուռքերի և հանուն Քրիստոսի:

1. Պատմում է Ջենոբ Գլակը:

2. Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այս բնագրի Գիսանեն համապատասխանում է Վահագնին, իսկ Դեմետրեն՝ Աստղիկ-Անահիտին (տե՛ս Գր. Խալաթյան, Ջենոբ Գլակ. համեմատական ուսումնասիրություն, Վիեննա, 1893, էջ 20-27, 54-60; Ս. Հմայակյան, Կուեռա-Կուառ աստվածություն պաշտամունքը Հայկական լեռնաշխարհում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1990, № 1, էջ 154-160):

3. Հայոց վերջին Արձան քրմապետի անունը համապատասխանում է Ք. ա. VIII դարում հիշատակվող Արդիին-Մուսասիրի (Խալդիի պաշտամունքի գլխավոր կենտրոնի) քրմապետ-արքա Ուրգանայի անվանը (ա-ու Հնչյունափոխությունը տարածված էր սեպագրերում, օր.՝ Արբելա-Ուրբելու, Արմե-Ուրմե, Արարատ-Ուրարատ-Ուրարտու): Տասներկու դարերի հեռավորությամբ քրմապետի անվան (կամ, գուցե, տիտղոսի) կրկնությունը ցույց է տալիս հոգևոր-ժառանգական կապը Վանի թագավորության և Արշակունյաց դարաշրջանների միջև:

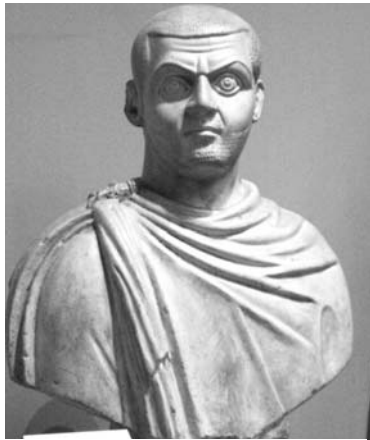
4. Հայ հեթանոսական վերջին քրմերը, ինչպես երևում է Ջենոբ Գլակի տեղեկությունից, մեծ քանակությամբ հետևորդներ են ունեցել և ճակատ առ ճակատ կռվել են Տրդատի և Գրիգոր Լուսավորչի գլխավորած պետական զորարանակի դեմ:

**ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ ՔՐԻՍՏՈՆՅԱ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀԵԹԱՆՈՍ
ՀՌՈՄԻ ՄԻՋԵՎ ԸՍՏ ԵՎՍԵԲԵՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑՈՒ**

Եվսերբոս Կեսարացին (IV դ.) վաղ քրիստոնեական եկեղեցական աչքի ընկնող գործիչներից է, գրել է «Եկեղեցական պատմություն» վերնագրով աշխատություն, որը հայերեն է թարգմանվել Հինգերորդ դարում: Հրատարակվել է 1875 թ. Վենետիկում՝ «Պատմություն եկեղեցույ» խորագրով: Քրեստոմատիայում բերված հատվածը տրվում է ըստ այս հրատարակության (աշխարհաբար թարգմանությունը Ա. Գ. Աբրահամյանի):

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք IX

Մաքսիմինոս Դայա

Գլ. 8. Բռնակալ Մաքսիմինոս Դայան¹ պատերազմ հայտարարեց արմեններին, այն մարդկանց, որոնք ի սկզբանե բարեկամ և նիզակակից էին հռոմեացիներին: Եվ որովհետև նրանք քրիստոնյա էին և ջերմեռանդ պաշտում էին Աստծուն, ուստի աստվածատյացը ջանաց նրանց բռնությունը ստիպել, որ դառնան կուռքերի և դեերի պաշտամունքին: Դրանով նա բարեկամին ատելի դարձրեց, դաշնակցին՝ թշնամի... Արդ՝ նա հենց ինքն իր բանակի հետ, արմենների դեմ պատերազմելիս, ջախջախվեց²:

1. Հռոմեական կայսր Մաքսիմինոս Դայան գահակալն է 305-313 թվականներին:
2. Եվսերբոս Կեսարացու այս տեղեկությունից հետևում է, որ քրիստոնեությունը Հայաստանում պաշտոնապես ավելի վաղ է ընդունվել, քան Հռոմում:

ԵԹՈՎՊԱԿԱՆ ԲՆԱԳԻՐԸ ՀԱՅՈՑ ՏՐԴԱՏ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՄԱՍԻՆ

Տրդատ III Մեծի մասին մեզ է հասել եթովպական մի բնագիր, որը պատմում է նրա գահ բարձրանալու և գործերի մասին: Գրառված ավանդազրույցը նպատակ ունի բացատրելու հայոց և հռոմեական

եկեղեցիների բաժանման պատճառը՝ այն կապելով հռոմեացիների նենգություն հետ (դա բնական է, քանի որ եթովպական և հայոց եկեղեցիները միաբնակ էին, մինչդեռ արևմտյան եկեղեցիներն ընդունել էին երկբնակություն):

I. Geschichte des armen. Königs Tertäg.

(Nach dem aethiop. Mscr. der Kgl. Bibliothek zu Berlin. Petermann'sche S. Nachtrag 38. p. 83^a ff.)

ՈՒՍ : ԿՈ : ՕՓԱԸ : ՕՍՆՃՈ : ՓԳՈ : Ծ ԿՄՂՆ : Յ ՕՓ
ԳՅ : ՈՇԸՆԻ : ԿՊՈՒԿՈՒԿ : ՕՆԾՈՒԿ : ՄԿ : ՈՇՈՒ : ՄԿԸ
ՊՅՅ : ՕՄԿ : ՓԳՈ : ԻՇԻՊ : ՅԴՍ : ԿԸՊՅՅ : ՕՄԿ : ՅԴՍ
Ս : ԸՄ : ՕՄՊՅՅ : ԻՇՈՒՓՍ : ԱԿԸՊՅ : ԿՄԸՄ : ԿՄ
ՄԵՊՅՅ : ՈՒՂՍ : ԿՊՈՒԿՈՒԿ : ԿՈ : ԿՄՅՅ : :

ՈՄՕՆ : ԿԿՉՕՐ : ՕՂՈՕՐ : ՕՊՅՖՈ : ԻՇԻՊ : ինչ :
ՍԴԿ : ԻՕՇՊ : ԿՅԻ : ՍԴԿ : ԿԸՊՅՅ : ՕՓԱԸ : ՅԴՍ
Ս : ՕՆԻ : ՕՒԿՈՒԿ : ԿՍՓՕՕ : ՕՍԿ : ՕՇ : ԿՈ : ՅԴՍ : Կ
ԸՊՅՅ : ՊՕՆԻ : ԻՇԻՊ : ՕԻՂՈՒ : ՄՈՒՍՍ : ՕԻՕՕՕ :
ՕԻՇԻՊ : ինչ : ՅԿՈ : ԿՄԿՖ : ԿՂԻ : ՕՊՅՅ : ՕՓՈ
ԸՖ : ՍԴԿ : ԸՄ : ՕՆՈՇ : ՍՐ : ՕՕՍՓ : ՕՐՈ : ԱՍՓ : Կ
Շ : ՕՐՈ : ՈՒ : ՕՈՒՅՅ : Ծ ՕՆՈՇ : ԿՅՊ : ԵԻՂՈՒ : ՄՈՒՍ
Ս : ՕՊՅՅ : ՕՓԱԸ : ինչ : ԿՂՈ : ՕՐՈ : ԸՂԻ : ԿՊՈՒԿ : ԿՂ
Ը : ՕՍԿ : ՅԴՍ : ՈՇՈՇ : իս : ԵՂՈՒ : ՄՈՒՍ : ՅԴՍ : ՕՓ
ՐՈ : ՈՄՕ : ՅԴՍ : ԸՄ : ԿՈՒՇՈՒ : ՈՇՕՐ : ՕՍՊՅՅ : Օ
ԿՊՈՒԿ : ԻՇԻՊ : ՕՍԿ : ՄՈՒՍՍ : ՕՍԿ : իս : ԵՂՈ
Կ : ՕՐՈ : ԻՇՈՒ : իՂՈ : ՈՇՕՐ : ԻՂԿ : ՈՒԵՏՍՍ :
ԱԿՈ : ՅԴՍ : ՈՇՈՇ : ԿՈ : ՅԴՍ : ԸՄ : ԿՅՊ : ԵՈՕ : ՈՂՅ
Ի : ՄՅՅ : ԵԻՂՈՒ : ԸՍ : ՈՇՕՐ : ՈՂՅԵՂ : ՕՒՂՅԵՂ : ԿՍՈ : Ք
ԿՈՂ : ՅՊՂ : ՈՇՕՐ : ՕՍՊՅՅ : ՕՂՅ : ԿՍ : ՔՂՈՒ : ԿՂՍ

Եթովպական բնագրի առաջին էջը

Բնագրի ստեղծման ժամանակը ստույգ հայտնի չէ: Դատելով բովանդակությունից՝ այն պետք է ստեղծված լինի VI դարից հետո, քանի որ հայոց եկեղեցին քաղկեդոնականության դեմ իր վճռական հակադրությունը հայտնել էր 506 և 554 թվականներին Դվինում կայացած եկեղեցական ժողովներում:

Բնագիրն ունի ընդգծված բանահյուսական գունավորում: Դրանով հանդերձ այն պարունակում է պատմական հետաքրքիր տվյալներ:

Բնագիրը եթովպերենից թարգմանել է գերմանացի հայտնի արևելագետ Յոհաննես Բախմանը (J. Bachmann, Die Philosophie des Neopythagoreers Secundus, Linguistisch-philosophische Studie, Berlin, 1888, էջ 52-55, հավելված II, էջ 1-8): Գերմաներենից հայերեն է թարգմանել Հասմիկ Մելքոնյանը (ծանոթագրությունները՝ Ա. Ե. Մովսիսյանի):

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ ԱՐՔԱՏՐԴԱՏԻ (ԹԵՐԹԱԳ) ՄԱՍԻՆ

Հանուն Հոր և Որդու և Սուրբ Հոգու՝ միակ Աստծո:

Տիրոջ օգնությամբ սկսում ենք գրել Հայաստանցի Սարգիսի և Ս. Տրդատի՝ Հայոց արքայի, ինչպես նաև Հոռոմեական կայսրի պատմությունը, և [ղրանով] նշում հայերի հավատքը հոռոմեացիներից բաժանող պատճառները՝ կամոքն Աստծո, մեր Հոր. Ամեն:

Եվ այսպես, լսեցեք՝ սիրելի եղբայրներ և հայրեր:

Այս Տրդատի հայրենիքը Տերիզն¹ էր, որը Հայաստանն է: Նա այդ երկրի արքայագն էր: Մի [գեղեցիկ] օր թշնամիները ճակատամարտ սկսեցին հայ թագավորի դեմ: Այդ Տրդատն էր²: Նա նրանց դեմ ճակատամարտեց և պարտվեց: Տրդատը դեռ շատ երիտասարդ էր: Տրդատի մայրը նրան փախցրեց և Հոռոմ բերեց: Այնտեղ նա մնաց և մեծացավ: Երբ նա արդեն չափահաս էր, մի մեծամեծի տանը զինվորական ծառայություն մատուցեց³:

Այս պատանին [արտասովոր] ուժեղ էր, և երբ տերը համոզվեց նրա ուժի և կարողություն մեջ, շատ սիրեց նրան: Քիչ ժամանակ անց եկավ բարբարոսների թագավորը, որպեսզի հոռոմեական կայսեր հետ պատերազմի⁴: Երբ հոռոմեական կայսրն այդ լսեց, հավաքեց իր զորքն ու հրամանատարներին: Եվ նաև Տրդատի տերը ճանապարհ ընկավ ճակատամարտի: Եվ երբ երկու բանակները իրար էին բախվելու և ճակատամարտի պատրաստ իրար ընդառաջ կանգնած էին, բարբարոսների թագավորը սուրհանդակ ուղարկեց հոռոմեական կայսեր մոտ և հաղորդեց նրան, «Ինչո՞ւ պետք է մեր պատճառով մեր զորքերի արյունը թափվի: Պետք չէ այսպես: Լավ կլինի՝ մենք մենամարտենք և մեր ուժերը չափենք: Եթե դու հաղթող դուրս գաս, ապա վերցրու իմ զինվորներին ու իմ երկիրը: Բայց եթե ես քեզ հաղթեմ, ես կվերցնեմ քո զինվորներին և քո երկիրը»:

Երբ հոռոմեական կայսրն այդ լսեց, զարհուրելի սարսափը պատեց նրան, քանի որ նա այդքան ուժեղ չէր, ինչպես այն մեկը: Այդ պատճառով նա կանչեց իր հրամանատարներին և ասաց նրանց. «Ո՞ր է այն մարդը, որ կարող է մենամարտել բարբարոսների թագավորի

հետ»: Նրանք պատասխանեցին. «Մեր մեջ չկա մեկը, որ ի վիճակի լինի մենամարտել նրա հետ, քանի որ նա շատ ուժեղ է և գարշելի»: Միայն հրամանատարներից մեկը՝ Տրդատի տերը, ասաց կայսրին. «Ինձ մոտ անսահման ուժեղ մի երիտասարդ դյուցազն է ծառայում. նա հաստատ ի վիճակի կլինի մենամարտել թագավորի հետ»: Կայսրը պատասխանեց նրան. «Բե՛ր նրան ինձ մոտ»:

Եվ իսկույն հրամանատարը կանչեց Տրդատին կայսեր մոտ: [Վերջինս] այսպես ասաց նրան. «Դու կկարողանա՞ս մենամարտել բարբարոսների թագավորի հետ»: «Անշուշտ», - պատասխանեց նա, - «ես դա կարող եմ անել, բայց ինձ տո՛ւր քո նժույզը, սուրն ու համազգեստը, այն, ինչը որ կայսրին ճանաչելի է դարձնում»: Կայսրն ասաց նրան: «Եթե դու բարբարոսների թագավորին մենամարտում հաղթես, քեզ կնույթյան կտամ իմ դստերը և մեծամեծ պարգևներով կմեծարեմ քեզ. Այո՛, իմ թագավորության կեսն անգամ քեզ կնվիրեմ»: Այս ասելուց հետո նրան հանձնեց թագավորական նժույզը, սուրն ու համազգեստը: Նա հեծեց նժույզը, ճանապարհ ընկավ և ձիավարեց բարբարոսների թագավորին ընդառաջ: Վերջինս նույնպես, աչքերը հառած նրան, ձիավարեց ընդառաջ:

Եվ երբ երկրորդ անգամ Տրդատը նրան մոտեցավ, խորամանկորեն ասաց. «Ինչո՞ւ ես զինվորներիդ հետո բերել: Արդյո՞ք մենք մենամարտով չպետք է մեր ուժերը չափենք»: Հաղիվ էր բարբարոսների թագավորը այդ լսել, շուտ եկավ, որպեսզի տեսնի, թե իսկապես իր զորքերը հետևել են իրեն: Հենց այդ պահին, երբ թագավորը մեջքով դեպի Տրդատն էր, նա հանեց իր սուրը, գլխատեց թագավորին և գլուխը բերեց հոռոմեական կայսրին:

Այնուհետև հոռոմեական կայսրը հետապնդեց բարբարոսների բանակին, ջախջախեց նրանց՝ առանց մեկին կենդանի թողնելու: Եվ նրանք մեծ ուրախությունով և ցնծությամբ վերդարձան իրենց երկիրը: Նա [հոռոմեական կայսրը] ասաց Տրդատին. «Ցանկացիր ինչ-որ ուղում ես, ես կկատարեմ քո բոլոր ցանկությունները, իմ թագավորության կեսն անգամ չեմ մերժի»: Տրդատը պատասխանեց կայսրին և ասաց. «Տու՛ր ինձ զինվորներ, որպեսզի կարողանամ իմ Հոր թագավորությունը նորից վերականգնել: Ես Տերիզի, որ Հայաստանն է, արքայի որդին եմ»: Նա պատասխանեց. «Վերցրո՛ւ այնքան զինվոր, որքան որ սիրտդ ուզում է»: Եվ կայսրը տվեց նրան 50.000 ձիավոր և ասաց. «Այս պահից սկսած՝ մենք երկուսս մեկ ենք: Եթե թշնամիները հարձակվեն քեզ վրա, ես կօգնեմ քեզ», և նա [Տրդատը] գնաց զինվորների հետ:

Եվ երբ նա Հայաստան հասավ, տապալեց թագավորին, որն իր հորը սպանել և Տերիզի՝ իր հոր, թագավորութան գահին էր տիրացել: Հայերը հնազանդվեցին նրան և խոնարհվեցին նրա մեծութան առաջ: Եվ նա ուներ 40 առնական և ուժեղ հերոսներ: Նրանցից մեկը Սարգիսն⁵ էր, որն ամենից ուժեղն էր:

Շատ ժամանակ անցավ, բարբարոսների թագավորը պատերազմ սկսեց հոռմեական կայսեր դեմ և իր հետ բերեց այնքան զինվոր, որքան ծովն ունի ավազ: Երբ հոռմեական կայսրը այդ մասին լսեց, սարսափելի վախեցավ և իր սարսափի մեջ ճակատամարտի ուղարկեց իր այն բոլոր զինվորներին, որ հավաքվել էր պատերազմի համար: Բացի այդ, նա սուրհանդակ ուղարկեց հայոց թագավորի՝ Տրդատի՝ իր բարեկամի մոտ և հաղորդեց նրան հետևյալը. «Իմ սիրելի որդյա՛կ, բարբարոսների թագավորը, և նրա հետ անսահման զինվորներ, իմ դեմ դարձյալ զիմադրություն են սկսել: Օգնի՛ր ինձ, սիրելի որդյա՛կս, և ուղարկիր զինվորներ»:

Այդ առիթով նա [Տրդատն] իր մոտ կանչեց 40 զորեղ զինվորներին, այդ թվում նաև Սարգիսին և ասաց նրանց. «Լսե՛ք, քանի որ մի թագավոր դարձյալ պատերազմ է սկսել իմ հոր՝ հոռմեական կայսեր դեմ, պետք է օգնենք նրան, որովհետև նա է, որ ինձ օգնել է իմ երկրում գահին տիրանալ: Երգվե՛ք խաչի և Ավետարանի վրա, որ դուք չեք վերադառնա, քանի դեռ թշնամու գլուխը, որը համարձակվել է իմ հոր՝ հոռմեական կայսեր դեմ գալ, չբերեք»:

Եվ ահա տեղեկացրին կայսրին. «Հայոց Տրդատ թագավորի կողմից ուղարկված 40 աժդահա տղամարդիկ ժամանեցին: Նա [Տրդատն] ուղարկել է նրանց, որպեսզի քեզ օժանդակեն»: Երբ կայսրն այդ լսեց, անհասպող իր մոտ կանչեց նրանց և ասաց. «Դուք միայն 40 հոգով եք եկել, և ես կարծում էի, որ նա [Տրդատը] 50.000 և ավելի զինվոր կուղարկի, ի՞նչ եք ուզում: Դուք եկել եք այստեղ, իսկ ես ձեր կարիքը չունեմ: Ես չեմ ուզում ձեզ այստեղ երկար տեսնել, վերադարձե՛ք ձեր տիրոջ մոտ»: Նրանք պատասխանեցին կայսրին. «Տե՛ր, մենք ի վիճակի ենք թշնամուն, որը քո դեմ դուրս է եկել, սպանել, և, եթե մենք նրա գլուխը չբերենք քեզ, սպանի՛ր մեզ»: Կայսրը, սակայն, նրանց չընդունեց, այլ դուրս ուղարկեց և հեռացրեց իրենից: Երբ նրանք դուրս եկան, խոսեցին իրար մեջ. «Ի՞նչ անենք հիմա: Եթե մենք մեր երկիրը վերադառնանք, մեր թագավորը մեզ կսպանի, ինչպես ինքն անձամբ մեզ այդ մասին տեղեկացրեց: Բայց մենք ուզում ենք Աստծո օգնությունը կոպել այն թշնամու դեմ, որը հոռմեական կայսեր դեմ է դուրս եկել»:

40 հերոսները ճանապարհ ընկան բարբարոսների թագավորի մոտ և երգվեցին միմյանց, որ մահն ու կյանքը իրենց չպիտի բաժանի իրարից: Նրանք հանդիպեցին բարբարոսների թագավորի բանակին: Եվ երբ նրանք բարբարոսներին տեսանելի դարձան, վերջիններս կանգնեցրին նրանց և ասացին. «Այս մի քանիսը մեր դեմ պատերազմելու են եկել, թե՞ մեզ հետ մեր երկրում ապրելու»: Եկան և հաղորդեցին այս մասին թագավորին: Դյուցազները, սակայն, հետապնդեցին բարբարոսների զինվորներին և նրանցից շատերին կոտորեցին: Եվ ահա ասացին նրան [բարբարոսների թագավորին]. «Տե՛ս, այն մարդիկ, որոնց մասին քեզ պատմեցինք, մեր ճամբարում բազմաթիվ զինվորների են սպանել»:

Այդ բանից հետո նա [բարբարոսների թագավորը] նրանց դեմ 1000 հեծյալ ուղարկեց և նրանք [հերոսները] սպանեցին նրանց: Թագավորին հայտնեցին, որ զինվորներին, որոնց ինքն ուղարկել էր, նրանք սպանել են: Նա դարձյալ նրանց դեմ հեծյալ զինվորներ ուղարկեց, բայց նրանք նրանց ևս սպանեցին և ոչ մեկին կենդանի չթողեցին: Երբ թագավորը լսեց այդ, զարմանքից քար կտրեց և դարձյալ նրանց դեմ 10.000 ասպետ ուղարկեց, սակայն նրանք նաև սրանց սպանեցին և ոչ մեկին կենդանի չթողեցին: Այսպիսով թագավորն անձամբ գնաց իր՝ դեռ կենդանի մնացած զինվորների հետ և ճակատամարտեց 40 դյուցազուհների դեմ, բայց այդ մարդիկ չափազանց ուժեղ էին, և ոչ մեկը չկարողացավ նրանց դեմ կանգնած մնալ: Նրանց կոխվը նման էր դաշտում վառվող կրակի, որն ամբողջությամբ այրում է խոտը: Նրանք սպանեցին թագավորին, իր հրամանատարներին և բոլոր զինվորներին:

Դրանից հետո վերցրեցին թագավորի և նրա հրամանատարների գլուխները, բերեցին հոռմեական կայսեր մոտ և ներկայացան նրան իր արքունիքում: Եվ նրանք ասացին նրա մեծամեծներին. «Ցույց տվե՛ք սրանք մեր կայսրին: Տեսե՛ք, մենք բերել ենք բարբարոսների թագավորի և նրա հրամանատարների գլուխները»: Երբ այդ մասին տեղեկացրին, նրանք [հերոսները] ներս մտան և պատմեցին նրան այն ամենի մասին, ինչ իրենք կատարել էին: Եվ նա (կայսրը) շատ զարմացավ և, չնայած որ իրեն ցույց էր տրվել թագավորի և 39 հրամանատարների գլուխները, չցանկացավ հավատալ: Եվ նրանք ասացին. «Եթե դու մեր ասածին չես հավատում, ապա մարդիկ ուղարկիր այնտեղ, որպեսզի նրանք սպանված բարբարոս զինվորներին տեսնեն, ինչպես նաև նժույգներին, ջորիներին ու այնտեղ առատորեն լցված զգեստներին և այնտեղ չկար մեկը, որից մենք կկարողանա՜յինք այդ ամենը վերցնել»: Կայսրը զինվորներ ուղարկեց, որպեսզի

նրանք տեսնեն, արդյո՞ք հաղորդած լուրը ճիշտ է: Նրանք գտան բարբարոսների դիակները միմյանց վրա լցված, ասես մի բարձր լեռ, և նաև նժույգներն ու զենքերը՝ թափված գետնին: Ոչ մեկը չկար, որ հսկեր նրանց: Նրանք վերադարձան և պատմեցին կայսրին այն ամենի մասին, ինչ որ տեսել էին: Երբ կայսրն այդ լսեց, զարմանքից քար կտրեց: Այնուհետև կայսրը խորհրդակցեց իր մեծամեծների հետ և ասաց. «Եթե նրանք բարբարոսներին կոտորեցին, ի՞նչ կարող ենք մենք անել նրանց դեմ: Եթե մենք իրենց տիրոջ հետ պատերազմենք, ապա նրանք կսպանեն մեզ և մեր երկրի մեջ խռովություն կգցեն: Այդ պատճառով խորհրդակցեք միմյանց հետ, դուք մեծամեծներ, և ասացե՛ք, ինչպես վարվենք այս մարդկանց հետ: Ես ուզում եմ նրանց իմ արքունիք հրավիրել և ճաշկերույթ կազմակերպել նրանց պատվին, որից հետո կասեմ նրանց՝ «Երեք օր նվիրե՛ք ինձ»: Եվ երբ երեք օրն անցնի, կվերցնեք նրանցից յուրաքանչյուրին առանձին ձեր տներն ու կսպանեք նրանց»: Կայսրը նրանց պատվին երեք օր շարունակ ճաշկերույթ տվեց, նրանց փայլուն զգեստներ հագցրեց և մեծարեց նրանց: Երեք օր հետո մեծամեծները վերցրեցին նրանց իրենց տները, ինչպես կայսրն էր որոշել, և սպանեցին նրանց: Եվ ոչ մեկը կենդանի չմնաց, բացի Սարգիսից:

Այնտեղ մի երիտասարդ աղջիկ կար, որը հայերեն գիտեր, նա եկավ, կանգնեց դռան մոտ և ասաց նրան [Սարգիսին]. «Ես սգում եմ քո և քո երիտասարդ գեղեցկության համար: Նայի՛ր, ևս մեկ ժամ է քեզ մնացել, որից հետո քեզ կսպանեն, նրանք սպանել են նաև քո ընկերներին»: Այդ բանից հետո նա [Սարգիսը] հոժարակամ կերավ և լսեց: Եվ նա ասաց այդ աղջկան. «Կարո՞ղ ես բերել իմ նժույգն ու զենքերը, ապա արա՛ այդ»: Նա պատասխանեց. «Այո՛, ես դա կարող եմ անել»: Նա բերեց նրան իր նժույգն ու պատրաստ կանգնեցրեց դռան առաջ: Սարգիսը հագավ իր հագուստը, վերցրեց զենքը, դուրս գնաց և հեծնեց իր նժույգը: Նրանք ասացին նրան. «Ո՞ւր ես ճանապարհորդում»: «Կերածս ու խմածս», - պատասխանեց նա, - «ծանրացել են ստամոքսումս: Այդ պատճառով ուզում եմ ձիով զբոսնել և վերադառնալ»:

Սարգիսը, սակայն, հեռացավ քաղաքից և ձիավարեց իր նժույգն այս ու այն կողմ: Ապա բռնեց իր հայրենիքի ճանապարհը, ձիավարեց ամբողջ ուժով դեպի իր հայրենիք: Հենց որ հոռմեացիներն այդ նկատեցին, իրենց նժույգներով հետևեցին իրեն, բայց նա միայնակ հետ դարձավ, սպանեց նրանց, և նրանք չկարողացան հասնել իրեն: Նա շատ զինվորներ սպանեց և վերադարձավ իր երկիրը:

Հայոց թագավորին պատմեցին և ասացին նրան. «Սարգիսը վե-

րադարձել է Հոռմից և ընդունելություն է խնդրում մեր թագավորից»: Թագավորն ասաց նրանց. «Ասացե՛ք Սարգիսին՝ ես երդվել եմ. դու չպետք է իմ աչքին երևաս, մինչև չբերես թշնամու գլուխը»: Նա ասաց. «Ես սպանել եմ թշնամուն և ինձ հետ բերել եմ նրա գլուխը»: Երբ թագավորն այդ լսեց, հրահանգեց ներս թողնել Սարգիսին, և նա սկզբից մինչև վերջ պատմեց այն ամենի մասին, ինչ պատահել էր իրենց:

Տրդատ թագավորը շատ տխրեց, նա դառնորեն լաց եղավ և ասաց. «Վա՛յ ինձ: Տեսե՛ք, իմ հերոսները և իմ երկրի այուները, իմ զենքերը անհիմն սպանվեցին թշնամու կողմից: Ո՞վ պետք է հիմա վրեժ լուծի հոռմեական կայսրից, այդ ստորից»: Սարգիսը պատասխանեց նրան. «Ես եմ ցանկանում վրեժ լուծել, եթե դու այդ կամենաս»: Եվ Սարգիսը հավաքեց Հայաստանի ամբողջ բանակը, ճանապարհվեց դեպի Հոռմ, հասավ այնտեղ և մունեստիկի միջոցով հրահանգեց. «Յուրաքանչյուր գերի ընկած հոռմեացու բերե՛ք ինձ մոտ, որպեսզի ես իմ ձեռքով սպանեմ նրան»: Սարգիսն այդ ասաց ամբողջ լրջությամբ, ապա նա հարձակվեց Հոռմի վրա և սպանեց հոռմեական կայսրի զինվորներին: Եվ երբ նա կայսր գտնվելու վայրին մոտեցավ, կայսրը դուրս եկավ նրա դեմ կովելու, և նրանք մենամարտեցին իրար հետ: Նա սակայն սպանեց կայսրին ու նրա բոլոր զինվորներին և անսահման ուրախությամբ ու ցնծությամբ վերադարձավ հայրենիք:

Այս Սարգիսը, սակայն, ամեն անգամ, երբ քնել էր ուզում, երազում արյան ծով էր տեսնում, արթնանում խռովության մեջ և այլևս չէր կարողանում քնել: Երբ թագավորը համոզվեց դրա մեջ, շատ տխրեց Սարգիսի համար, կանչեց եպիսկոպոսներին, բոլոր քահանաներին և վանականներին և ասաց նրանց. «Ես ձեզանից մի դեղամիջոց եմ ուզում. որքան որ Սարգիսը, ի՛մ սիրելին, քնին է տրվում, իրեն տեսնում է արյան ծովի մեջ սուզված»: Նրան տվեցին այս պատասխանը. «Դա այն պատճառով է լինում, որ նա շատ արյուն է թափել: Նա միայնակ պետք է 40 եկեղեցի կառուցի և իր ունեցվածքը հոգևորականներին տրամադրի: Այդ անելուց հետո նրա մեղքերը կներվեն և նա կբուժվի: Մենք՝ հայերս, տարվա մեջ 3 օր նրա համար պաս կպահենք՝ մինչև մեր Տիրոջ գալուստը»:

Երբ նա [Սարգիսը] այդ լսեց, 40 եկեղեցի կառուցեց և վարվեց այնպես, ինչպես իրեն կարգադրել էին, և այդ խառնակությունից բուժվեց: Հայերը, սակայն, մինչև այսօր 3 օր պաս են պահում նրա համար: Այնուհետև Սարգիսը պաս պահեց և եռանդուն աղոթեց և բաժանեց իր ունեցվածքը աղքատների և կարիքավորների մեջ՝ առանց իրեն որևէ բան թողնելու: Եվ Տերը գթասրտորեն ընդունեց

նրա աղոթքը, պասն ու ողորմությունը: Եվ նա խաղաղությամբ ավանդեց հոգին:

Այժմ վերադառնանք Հայաստանի և Հոռոմի բաժանման պատմությունը: Երբ նրանց մեջ այս վեճն առաջացավ, թագավորը, եպիսկոպոսներն ու ժողովուրդն իրար մեջ որոշեցին. «Այս պահից սկսած մենք չենք ուզում այլևս Հոռոմի հետ ոչ մի ընդհանուր բան ունենալ, ո՛չ հոգևորականություն հետ կապված և ո՛չ էլ գրի: (Այդ բանից առաջ Հայերը իսկապես իրենց [սեփական] գիրը չունեին, այլ նրանք հռոմեական [հունական] գիր էին կարդում, և նաև քահանաներին էին Հոռոմից բերում): Եվ նրանք կրկին ասացին. «Ի՞նչ անենք քահանաների հետ»: Նրանք կրկին խորհրդակցեցին և ասացին. «Մեր երկրում կարգված բոլոր եպիսկոպոսներն ու արքեպիսկոպոսները պետք է մեր եպիսկոպոսությունն ընդունեն»: Այդպես արեցին»:

Հայաստանի համար նաև մի օրինական, բարեպաշտ վանական էր [Աստծուն] աղոթում՝ Թադևոս անունով, և նա պաս պահեց և աղոթեց 3 շաբաթ շարունակ: Այնուհետև Ս. Հոգին 12 գրային նշան հայտնեց նրան: Բայց նրանք չկարողացան այդ գիրը կարդալ: Եվ նա գրեց այդ գրանշանները եկեղեցու մի քարի վրա, ու, մինչ կվերջացներ այդ նշանները գրել, հոգին ավանդեց:

Նրա մահից հետո եպիսկոպոս Մարտիրոսը հնազանդորեն խնդրեց [Տիրոջը], սգո հագուստ հագավ, իրեն նետեց մոխրի մեջ, 42 ժամ պաս պահեց և աղոթեց, լացեց և հեծեծաց: Եվ նա կրկին 3 օր պաս պահեց, և դրանից հետո Տերը նրա աղերսները լսեց, և Տիրոջ հրեշտակը իջավ նրա մոտ և սովորեցրեց նրան տասը՝ առաջիններ տարբեր գրային նշաններ: Բայց նա [հրեշտակը] ասաց նրան. «Գնա՛ և գրի [դրանք] Ս. Թադևոսի գրած տառերի հետ, և դրանով այբուբենը վերջնական տեսք կստանա: 22 տառեր դու կունենաս և դրանով ամեն ինչ իր ճիշտ [ընթացքը] կունենա: Այդ ասում է քեզ Տերը»: Այս եպիսկոպոսը արեց այնպես, ինչպես իրեն Աստծո հրեշտակն էր հրահանգել: Եվ այսպես ստեղծվեց Հայոց գիրը⁷: Այս լեզվով գրեցին նրանք Հին և Նոր Կտակարանները և անասհման ուրախացան հոռոմեացիներից իրենց բաժանման համար: Եվ նրանք 10 գրաճանաչ հոգևորականներ բերեցին և ուղարկեցին Սիրիա, Եվրոպա և Եգիպտոս, որպեսզի նրանք սեփականացնեն բոլոր լեզուներում առկա Սուրբ Գրքի մեկնաբանությունները, ինչպես նաև բարեպաշտ նահատակների պատմությունները: Այս հոգևորականները եղան Եգիպտոսի, Եվրոպայի և Սիրիայի բոլոր քաղաքներում և հավաքեցին անասհման գրվածքներ՝ առանց քանակի, և հարստացրին Սուրբ Գրքի բառերով և մեկնաբանությունները:

Այնուհետև նրանք տեր դարձան ճշմարիտ ուղղափառ հավատքի:

Այսպիսին էին Հայաստանի և Հոռոմի բաժանման պատճառները: Հայաստանի և Հոռոմի պատմությունը, ինչպես նաև Տրդատ թագավորի և Սարգիսի պատմությունը ավարտվեց. Տիրոջ խաղաղությամբ. Ամեն:

1. Սա առայժմ հայտնի միակ աղբյուրն է, որում Հայաստանը կոչվում է «Տերից»: Դժվար է բացատրել այս փաստը: Կարելի է ենթադրել, որ սա «Տավրոս» անվան տարբերակն է, իսկ Հայաստանը կոչվել է այդ անվամբ, քանի որ հարավից եկողների համար Հայկական (Արևելյան) Տավրոսի լեռները կարող էին ընկալվել որպես երկրի մուտք, որի անվամբ էլ կոչեին երկիրը:

2. Այստեղ ակնհայտ չի ուժ է. Տրդատի փոխարեն պետք է հիշվեր նրա հայր Խոսրով արքան, որի դավադրական սպանությունից հետո արքայազն (և ոչ թե արքա) Տրդատն ապաստանում է հռոմեական կայսրությունում:

3. Հռոմեացի մեծամեծ, որը դարձավ արքայազն Տրդատի խնամակալը, ըստ Ագաթանգեղոսի Լիկիանես կոմսն էր (Ագաթանգեղոս, Հայոց պատմություն, 37-47, տե՛ս նաև այս հատորում):

4. «Բարբարոսների թագավորի» և Հոռոմի կայսեր պատմությունը հայտնի է նաև Ագաթանգեղոսից (39-47), որի համաձայն այդ պատերազմը մղվում էր գոթերի իշխանի և Դիոկղետիանոս կայսեր միջև: Ըստ այդմ, կայսեր հանդերձանքով ներկայացած Տրդատը հաղթելով՝ գերում է գոթերի իշխանին և կենդանի հանձնում Դիոկղետիանոսին: Մինչդեռ այս պատմության մեջ Տրդատը գլխատում է բարբարոսների թագավորին և գլուխը բերում հռոմեական կայսրին:

5. Սուրբ Սարգիսի մասին տարբեր աղբյուրներում պահպանված ավանդադրույցների մասին տե՛ս Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Ե., 1969, էջ ԿԱ-ԿԳ, ՀԷ, 8, 28, 51, 66, 75, 86, 103, 189, 364-368, 438: Որոշ աղբյուրներում Սուրբ Սարգիսը համարվում է Հույն զորավար, որոշներում՝ հայ. այս բնագրում նա հայ հերոս է:

6. Հայոց եկեղեցու անջատումը Կեսարիայի մետրոպոլիտությունից (հռոմեական կայսրությունից) և Հայոց անկախ աթոռի հաստատումն, ինչպես հայտնի է, տեղի ունեցավ 373 թվականին Պապ թագավորի ջանքերով: Եթովպական ավանդադրույցում դա վերագրվել է Տրդատ III-ի ժամանակաշրջանին:

7. Հատուկ ուշադրություն է արժանի Տրդատ III Մեծի ժամանակ Հայոց լեզվի համար 22 տառանոց այբուբենի ստեղծման մասին տեղեկությունը, որի հեղինակները Հայ հոգևորականներ Թադևոսն ու Մարտիրոսն էին: Կարելի է ենթադրել, որ առաջին սրբի անունը կապվում է Թադևոս առաքյալի հետ, կամ՝ երկու սրբերին նույնացնել Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի հետ: Սակայն նման ենթադրությունները քիչ հավանական են: Բանն այն է, որ եթովպական եկեղեցին գործունե կապի մեջ է եղել Հայոց եկեղեցու հետ, և Մեսրոպ Մաշտոցը պետք է քաջաճանոթ լիներ եթովպական հոգևորականությանը:

Մյուս կողմից, տրամաբանական է, որ Տրդատ III-ի ժամանակ փորձ արվեր ստեղծել այբուբենի հայերենի համար. չէ՞ որ Հայ ժողովրդին հունարենով և ասորերենով քարոզչության անարդյունավետությունը հասկանալու համար ոչ թե մեկ դար, այլ մեկ ամիս էլ բավական էր: Այս դեպքում, իհարկե, պետք է պատասխանել հարցին, թե ինչու՞ հայկական աղբյուրներում ոչինչ չի ասվում այս այբուբենի ստեղծման մասին: Կարելի է ենթադրել, որ այբուբենը ստեղծողները

եղել են մի ուղղության ներկայացուցիչներ, որն արգելվել է պաշտոնական եկեղեցու կողմից, իսկ նրանց հետ կապված ամեն բան մոռացության է դատապարտվել: Այդպիսին էր, օրինակ, արքունիկների քրիստոնյա-գնոստիկական ուղղությունը Հայաստանում, որի առաջնորդ եվտակտոսը (IV դարի կեսեր) Հայտնի է օտար աղբյուրներում, սակայն նրա մասին ոչինչ չեն հաղորդում մեր պատմիչները (The Gnostic Scriptures, A new translation with annotations and introductions by Bentley Layton, New York, 1995, pp. 191-198):

Ս. ԵՐՐՈՐԴԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՎԱՏԱՄՔՆ ԱՐՏԱՑՈՒՈՂ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԱՊԱՆԱՔԱՐ ՀՌՈՄԻՑ

1940-ական թվականների վերջերին Հայր Ա. Ֆեոուան Ապպիական մայրուղու (via Appia) Հարևանություն գտնվող Ֆրանցիսկյան միաբանության վանքում հնագիտական աշխատանքներ կատարելիս Հայտնաբերեց որմնախորշերից մեկում ագուցված 10 տողանոց լատիներեն արձանագրությունը սարկոֆագի կափարիչ (30x40 սմ): Ժամանակին սարկոֆագը ամփոփել է Այդեստոս անունը կրող մի Հայ երիտասարդի աճյունը:

Արձանագրության հնագրական տվյալներն ու ուղեկցող նյութը

Այդեսիոս Նոր [-] ընծայվածը [,] որ հավատացել է Հորը և Որդուն և Սուրբ Հոգուն¹ (,) ազգությունը Հ-

այ (,) ներքինի [,] որ ապրեց XXV (քանհինգ) տարի և վախճանվեց խաղաղությամբ նախքան հոկտեմբերի կալենդները[.]:²

փաստում են դրանց ամենավաղը 325 թ. և ամենաուշը՝ 350 թ. պատկանելու հանգամանքը: Սույն հետաքրքիր Հայտնագործության վերաբերյալ Հայր Ա. Ֆեոուան հանդես է եկել հատուկ հաղորդագրությամբ (տե՛ս A. Ferrua, In: Affi del Primo Congresso Nazionale di Archeologia Cristianna, 1950, p. 154, et tav. XXIV, 1):

Արձանագրությունը (նույնանման հայկական երկու այլ տապանաքարերի արձանագրությունների հետ) մանրամասն ուսումնասիրել և մեկնաբանություններով հրատարակել է Մ. Լ. Շոմոնը (տե՛ս M. L. Chaumont, Trois epitaphes latines dédiées des Arméniens chrétiens dans e' Empire Roman, «Բագմավեպ», 1988, էջ 192-202):

Հայերեն թարգմանությունը, որ իրականացրել է Օ. Ս. Վարդազարյանը, կատարել է այս հրատարակությունից:

1. Ուսումնասիրողների կարծիքով սույն վիճակի Նիկեական բանաձևն արտահայտող արձանագրություններից հնագույնն է:
2. Այսինքն՝ մինչև սեպտեմբերի 30-ը:

ՊԱՅՔԱՐ ԿԵՆՏՐՈՆԱՑՎԱԾ ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՊԱՀՊԱՆՄԱՆ ՀԱՄԱՐ ՄԻՋԱՎԱՏԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ՍՐՈՒՄԸ ԽՈՍՐՈՎ III-Ի ՕՐՈՔ ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴԻ

Փավստոս Բուզանդը V դարի Հայ ամենանշանավոր պատմագիրներից է: Նա հեղինակ է «Պատմություն Հայոց» կամ «Բուզանդարան պատմությունը» խորագիրը կրող երկասիրության, որը ճշմարտապատում ու եզակի սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Հայաստանի, այլև Մերձավոր Արևելքի երկրների, մասնավորապես Սասանյան Իրանի և Բյուզանդական կայսրության, պատմության ուսումնասիրության համար:

Փավստոս Բուզանդի Պատմության վեց դպրություններից մեկ են հասել միայն չորսը, որոնք ընդգրկում են 330-337 թթ. միջև ընկած ժամանակաշրջանի պատմությունը:

Պատմության բնագիրը հրատարակվել է մի քանի անգամ: Աշխարհաբար թարգմանությունն իրականացրել է Ստ. Մալխասյանցը: Ստորև բերվող հատվածները տալիս ենք «Հայ մատենագիրներ» մատենաչարով 1968 թ. լույս տեսած հրատարակության:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ Դպրություն Գ

Գլ. Գ. Սրանից հետո թագավորեց Խոսրով Կոտակը՝ (Մեծ) Խոսրովի թոռը, քաջ և հզոր Տրդատ թագավորի որդին: Սրա օրոք Հայրա-

կան աթոռին նստեց և իր հոր ու եղբոր փոխարեն քահանայապետեց Վրթանեսը՝ Գրիգոր [Լուսավորիչի] ավագ որդին: Սրանց տարիներում աճեցին ու բազմացան խաղաղությունը և շենությունը, մարդաշատությունը և առողջությունը, պտղաբերությունը, առատությունը և գործի հաջողությունը, աստվածային մեծ պաշտամունքը և աստվածահաճո բարի վարքը: Սուրբ Վրթանեսն իր հոր և եղբոր նման նրանց լուսավորում էր ու առաջնորդում: Այն դարում ծաղկած էին իրավունքն ու արդարությունը:

Գլ. Դ. Այն ժամանակները մեծ խռովություն ծագեց Հայոց աշխարհում, որովհետև երկու մեծ նախարարներ ու իշխաններ, գավառների ու աշխարհների տերեր, իրար հետ թշնամացան, մեծ ոխակալություններ կոխելով բորբոքեցին և միմյանց հետ պատերազմում էին առանց իրավունքի ու պղտորում էին Հայոց մեծ աշխարհը. մեկը Մանավազյան տոհմի իշխանն էր, իսկ մյուսը՝ Որդունյաց տոհմի նահապետը: Սրանք մեծ պատերազմով կռվեցին, և շատ մարդիկ կոտորվեցին ու ոչնչացան: Ապա Սոսրով թագավորը և Վրթանես մեծ եպիսկոպոսապետը Աղբիանոս պատվական մեծ եպիսկոպոսին ուղարկեցին նրանց մոտ, որպեսզի հորդորելով հաշտեցնի և խաղաղություն հաստատի: Եվ երանելի Աղբիանոսը գնաց նրանց մոտ, որ համոզի, իրար հետ հաշտեցնի: (Բայց) նրան անարգեցին, նրա բարեխոսությունը չլսեցին, ուղարկողներին արհամարհեցին, եպիսկոպոսին մեծ անարգանքով ետ դարձրին և արքունական տունն առան ու ավերեցին, և խիստ զայրացած, հապճեպ կերպով պատերազմում էին միմյանց դեմ: Ապա թագավորը, սաստիկ զայրանալով, նրանց վրա ուղարկեց Արտավազդի որդի Վաչեին՝ Մամիկոնյան տոհմի նահապետին, Հայոց սպարապետության տոհմից, իր գորքերի մեծ զորավարին՝ այդ երկու տոհմը ոչնչացնելու, վերացնելու: Ապա Վաչե զորավարը գնաց նրանց վրա, երկու տոհմն էլ ջարդեց, ոչնչացրեց, երկու տոհմերից էլ ոչ մի արու զավակ չթողեց, ինքը վերադարձավ Հայոց Սոսրով թագավորի և Վրթանես քահանայապետի մոտ: Եվ (թագավորը) Աղբիանոս եպիսկոպոսին տվեց հօգուտ եկեղեցու Մանավազյանների ավանն ու նրանց նահապետի բուն աթոռանիստ գյուղը, (այսինքն՝) Մանավազակերտը յուր բոլոր սահմաններով և նրա շուրջն եղած գավառակով՝ Եփրատ գետի կողմերում: Իսկ Որդունիների Որդորու անունով բուն գյուղը, յուր բոլոր սահմաններով, որ գտնվում է Բասանի երկրում, տվին Բասանի եպիսկոպոսին, որ Որդորու գյուղից էր:

1. Սոսրով Կոտակը գահակալ է 330-338 թվականներին:
2. Վրթանես Ա Պարթևը քահանայապետել է 333-341 թվականներին:

ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԸ ՄԱՍԲՈՒԹՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ

Գլ. Է. Այն ժամանակ Մասքութների¹ Սանեսան թագավորը, սաստիկ բարկանալով թշնամացավ իր ազգակից Հայոց Սոսրով թագավորի հետ և հավաքեց, գումարեց բոլոր գորքերը – հոներ, փոխեր, թավասպարներ, հեծմատակներ, իծմախներ, գաթեր, գղվարներ, գուգարներ, չչբեր, ճղբեր, բաղասիճներ, եգերսվաններ և այլ խառնիճաղանջ, թափառական վաչկատուն ցեղերի անթիվ բազմություն, որոնց առհասարակ ինքն էր իշխում: Եկավ, անցավ իր սահմանը, մեծ Կուր գետը, սփռվեց ու լցրեց Հայոց աշխարհը: Թիվ չկար նրա հեծյալ գնդերի բազմությունը և ոչ հաշիվ՝ տապարավոր հետևակ զորքին, որովհետև իրենք էլ չէին կարողանում իրենց զորքը հաշվել: Բայց երբ մի նշանավոր, երևելի տեղ էին հասնում և հանդես էին կազմում ըստ գնդերի, դրոշակների և վաշտերի, հրամայում էին, որ ամեն մի մարդ մի ձեռքի քար բերի, մի տեղ ածեն, կույտ կազմեն, որպեսզի ինչքան որ լինի՝ նրանով էլ հասկացվի բազմություն չափը, և ապագայի համար մնա անցած օրերի այս ահավոր նշանը: Եվ որտեղից որ անցնում էին, այսպիսի նշաններ էին թողնում ճանապարհների խաչվող տեղերում, պողոտաների վրա: Նրանք եկան, լցվեցին, Հայոց ամբողջ երկիրը ծածկեցին. քանդեցին, գերեցին ամբողջովին ավերեցին, երկրի բոլոր սահմաններում ծավալվեցին մինչև Սատաղ փոքրիկ քաղաքը, մինչև Գանձակ՝ Ատրպատականի սահմաններում:

Շարժվեցին, մի սահմանված տեղ հավաքվեցին Այրարատյան գավառում, որտեղ մեծ բանակ գոյացավ:

Եվ Հայոց Սոսրով թագավորը խույս տվեց իր եղբորից, այսինքն՝ Մասքութների Սանեսան թագավորից, և գնաց Կովգի երկիրը, ընկավ ամուր Դարեոնք բերդը: Նրա հետ էր նաև Հայոց ծերունի եպիսկոպոսապետ Վրթանեսը:

Ապա եկավ հասավ Մեծ Հայքի զորավար Վաչեն՝ Արտավազդի որդին, Մամիկոնյան տոհմից, որ այդ ժամանակ երկար ճանապարհորդություն էր կատարել Հունաց կողմերում: Նա հավաքեց նախարարներից քաջերին, խիստ բազմամարդ գունդ կազմեց և հարձակվեց (Սանեսանի) բանակի վրա լուսաղեմին պաշտամունքային արարողության ժամանակ: Նրանք բանակ էին դրել Յլու գլուխ կոչված լեռան վրա: (Վաչեն) նրանց բոլորին սրի քաշեց, ոչ մեկին կենդանի չթողեց և գերիների ողջ բազմությունը ետ դարձրեց: Հետո հավաքեց ավարը և գնաց Այրարատյան գավառի դաշտը: Այնտեղ նա Վաղարշապատ քաղաքում գտավ Մասքութների Սանեսան թագավորին բուն գնդի հետ, որ անհամար բազմություն էր կազմում: Վաչեն զոր-

քը վերցնելով՝ հանկարծակի հարձակվեց քաղաքի վրա, և տերը նրանց նրա ձեռքը մատնեց:

Երբ թշնամիները տեսան նրա հարձակումն իրենց վրա, քաղաքից դուրս եկան, փախան դեպի առապարը, Օչական բերդի կողմը՝ ապավինելով այն անապատին ու քարքարոտ տեղերին: Սաստիկ մեծ պատերազմ եղավ: Եվ հայոց զորավարի նիզակակիցները, որ էին Բագրատ Բագրատունին, Մեհանդակ և Գարեգին Ռչտունիները, Ամատունյաց տոհմի նախարար Վահանը, Վարազ Կամինականը, հասան, խփեցին, կոտորեցին ալաններին, մասքութնների, հոների ու մյուս ազգերի զորքերը և ամբողջ առապարի դաշտն առհասարակ լցրին մեռածների դիակներով, այնպես որ արյունը գետի նման առատ հոսեց, և թիվ չկար սպանված զորքերին: Սակավաթիվ մնացորդներին էլ առաջները գցած հալածում էին մինչև բաղասիճների աշխարհը: Սանեսան մեծ թագավորի գլուխն էլ բերեցին Հայոց թագավորի մոտ: Իսկ նա երբ տեսավ, սկսեց լալ ու ասաց. «Իմ եղբայրն էր, Արշակունի ցեղից»: Այնուհետև թագավորը հայոց մեծ եպիսկոպոսապետի հետ եկավ ճակատամարտի տեղը: Տեսան սպանված զորքերի կոտորածը, մեռածների հոտից երկիրը լցվել էր գարշահոտություն: Հրաման տվին՝ երկրից գուգազ² հանել, դիակները թաղել, քարակույտերով ծածկելով, որ երկիրը մեռելների դիակների գարշահոտությունից ու թարախից չապականվի:

Երկիրը խաղաղվեց բավական տարիներ: Այսպես սուրբ Գրիգորիսի վրեժը լուծվեց Սանեսան թագավորից և նրա բանակից, որովհետև նրանցից ոչ մեկը չմնաց:

Գլ. Ը. Երբ Հայոց երկիրն առժամանակ խաղաղվեց, ապա հայոց խոսքով թագավորը հրամայեց պարզենք տալ այն քաղ մարդկանց, որոնք իր համար չարչարվեցին և պատերազմների ճակատամարտերում իրենց անձր գրին Մեծ Հայք աշխարհի համար: Նա Վաչե զորավարին տվեց Ջանջանակի ակունքները, Ջրաբաշխիքը և Յլու գլուխը բոլոր գավառներով, նույնպես և մեծամեծ պարզենք՝ մյուս նախարարներին:

1. Մասքութները սկյութական ցեղեր էին, որոնք, ըստ «Աշխարհացոյց»-ի ապրել են Կասպից ծովի ափին՝ Դերբենդից հյուսիս ընկած տարածքում:

2. Գուգազ հանել՝ նշանակում է պարտադիր կարգով մարդիկ հավաքագրել ֆիզիկական աշխատանքների համար:

Գիրք Գ

Գլ. Թ. Սրա ժամանակ հյուսիսային Կովկասի բնակիչները միաբանվելով, իմանալով նրա (Սոսրովի) թուլասրտությունն ու ծուլությունը, մանավանդ հրապուրվելով Սանատրուկի թելադրությունից, պարսից Շապուհ թագավորի գաղտնի հրամանով արշավեցին ու հասան մեր երկրի կենտրոնական վայրերը մեծ բազմությամբ՝ մոտ երկու բյուր մարդով: Պատերազմով նրանց դեմ դուրս եկան հայոց արևելյան և արևմտյան զորքերն իրենց զորապետներով, այսինքն՝ Բագարատ ասպետով և Ամատունյաց Վահան նահապետով: Որովհետև մեր հարավային գնդերը Սոսրովի մոտ էին Մոփաց աշխարհում, իսկ Միհրանին սպանել ու մեր հյուսիսային գունդը ջարդել ու փախցրել էին թշնամիները և հասցրել էին մինչև Վաղարշապատ ու պաշարել: Նրանց վրա հանկարծակի հարձակվեցին մեր արևելյան և արևմտյան զորքերը և ետ վանեցին դեպի Օչականի առապարը և թույլ չտվին, որ նրանք ցրիվ գալով նետաձգություն կատարեն ըստ իրենց սովորությունների, այլ քաջաձի հեծյալները նրանց շտապ-շտապ ու արագապես հետամուտ լինելով, մղեցին քարքարոտ դժվար տեղերը, այնպես որ թշնամիներն ակամայից ստիպվեցին ճակատամարտ տալ:

Նրանց նիզակավորների զորագլուխն էր մի վիթխարի հսկա՝ սպառազինված և ամբողջ մարմինը ծածկված խիտ թաղիքով. այսպես նա արշավում էր զորքի մեջ: Հայոց քաջերն աչքերը դեպի նա պահելով՝ հարձակվում էին վրան, բայց չէին կարողանում վնասել, որովհետև երբ նիզակով խփում էին, թաղիքակիրը շրջվում էր: Այս ժամանակ քաջ Վահան Ամատունին... ձիու գավակից խփելով՝ գետին գլորեց ահագին հսկային: Այս դեպքն առիթ դարձավ թշնամիների փախուստին և հայոց զորքին զորացրեց հաղթանակ տանելու:

Այստեղից Մոփաց աշխարհը դառնալիս՝ Բագարատն առանց նախանձի հաստատապես վկայում է թագավորին Վահանի քաջագործությունների և այս հերոսական դիպվածի մասին: Ուստի թագավորը նրան է պարգևում ճակատամարտի տեղը՝ Օչականը, որտեղ Վահանն ինքնակամ դեմ ելավ ու մենամարտեց: Իսկ Միհրանի փոխարեն զորքի վրա նշանակում է Գարջույլ Մաղխազին՝ Սորխոտունիների նահապետին:

ՓԱՎՍՏՈՍԸ ԽՈՍՐՈՎԱԿԵՐՏ ԱՆՏԱՌԸ ՏՆԿԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպրութուն Գ

Գլ. Ը. Եվ Հրաման տվեց թագավորն իր զորավարին՝ երկրից բազմաթիվ մշակներ հանել, անտառներից վայրի կաղնի բերել ու տնկել Այրարատյան գավառում՝ սկսելով արքունի ամուր բերդից, որին ասում են Գառնի, մինչ Մեծամորի դաշտը, այն բլուրը, որ կոչվում է Դվին և գտնվում է Արտաշատ մեծ քաղաքի հյուսիսային կողմում: Եվ այսպես անտառ տնկեցին զետի ընթացքով դեպի ներքև, մինչև Տիկնունի ապարանքը: Նա այս անտառը կոչեց Տաճար մայրի: Մի ուրիշ անտառ էլ տնկեցին նրանից դեպի հարավ, եղեգնուտի եզերքով, և ամբողջ դաշտը լցրին կաղնի տնկով, սրա անունն էլ դրին Սոսրովակերտ¹: Նույն տեղում շինեցին նաև արքունական ապարանքներ: Երկու անտառներն էլ պարիսպներով փակեցին, առանց իրար հետ կցելու, անցուղարձի ճանապարհի համար: Անտառն աճեց ու բարձրացավ: Հետո թագավորը Հրամայեց ամեն տեսակ որսի կենդանիներ ու գազաններ հավաքել ու լցնել պարսպապատված տեղերը, որպեսզի նրա թագավորության որսի ու ուրախության տեղեր դառնան: Վաչե զորավարն անմիջապես կատարեց թագավորի ասածները:

1. Սոսրովի անտառը, որ աշխարհում արհեստական տնկված հնագույնն է, պահպանվել է առ այսօր:

ՓԱՎՍՏՈՍԸ ՏԻՐԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Գլ. ԺԱ. Սրանից հետո դարձյալ խիստ պատերազմ տեղի ունեցավ պարսիկների և հայերի միջև, որովհետև (պարսիկները) մեծ բազմություն հավաքվեցին, եկան Հայոց աշխարհն առնելու: Ապա Մեծ Հայքի սպարապետ և զորավար Վաչեն հավաքեց նախարարական զորքերի ազատների բանակը և դուրս եկավ պարսից զորքերի հետ պատերազմելու: Երկու կողմից էլ անասելի կոտորած էր լինում, և շատ մեծամեծ ավազանիներ կոտորվում, ոչնչանում էին: Այս պատերազմում ընկավ նաև Վաչեն՝ Հայոց մեծ սպարապետը. և ամբողջ աշխարհը մեծ սգի մեջ ընկավ, որովհետև Տերը շատ անգամ նրա ձեռքով փրկություն էր շնորհել հայերին: Ապա Վրթանես եպիսկոպոսա-

պետը հավաքում, մխիթարում էր բոլորին, իրեն՝ Սոսրով թագավորին, և բոլոր զորքերին, որոնք սրտակեզ ողբով ու արտասուքով, թախծալից հոգսերով, մեծ լացուկոծով բռնված սգում էին՝ զնացածների տառապանքները մնացածներին համարելով:

Եվ Վրթանես մեծ քահանայապետը օրենք սահմանեց՝ երկրում տարեցտարի նրանց հիշատակը կատարել, ինչպես և նրանց, որոնք նույն կերպով երկրի փրկության համար կմեռնեն: Կանոն դրեց՝ սրանց անունները հիշել Աստծու սեղանի առաջ պատարագի ժամանակ՝ երբ սրբերի անունները հիշատակվեն, որոնցից հետո՝ սրանցը, իսկ ընկածների հարազատներին հոգ և խնամք տանեն: Որովհետև, ասում էր, սրանք պատերազմի ճակատամարտում ընկան Հուդա և Մատթթիա Մակաբեների ու նրանց եղբայրների նմանությունը:

Սրանից հետո մեռավ քաջարանց աշխարհաչեն Սոսրովը՝ Մեծ Հայքի թագավորը: Ամբողջ Մեծ Հայքի աշխարհներից ու գավառներից հավաքվեցին, սուգ արին, լացին ու տարան իր նախնիների մոտ, Անի, Դարանաղիի Եկեղյաց գավառը: Նրանից հետո մեռավ նաև Վրթանեսը՝ մեծ քահանայապետը: Ամբողջ Հայոց աշխարհը հավաքվեց և մեծ արարողությունը, սաղմոսներով ու հոգևոր երգերով, կանթեղներով, մոմերով, անուշահոտ խնկով՝ արքունական կառքերով փոխադրեցին սուրբ Վրթանեսին, մեծ վշտով՝ որ որք մնացին իրենց բնիկ տիրոջից և հոգևոր վարդապետից. և մեծ լացով ու կոծով և տրտմությունը հուղարկավորեցին Դարանաղյաց գավառի Թորդան գյուղը ու Գրիգոր մեծ հայրապետի մոտ նրա մարմինն ամփոփեցին և նրա կենդանի մշտակատար հիշատակը կատարելով՝ ետ դարձան:

III, գլ. ԺԲ. Երբ Սոսրով թագավորը մեռավ, Մեծ Հայք աշխարհի թագավորական իշխանությունն ստանձնեց Սոսրովի որդին՝ Տիրանը¹: Նույնպես և մանուկ սուրբ Հուսիկը հաջորդեց ու զրավեց Հայոց հայրապետների տեղը: Տիրան թագավորը, սովորության համաձայն, նրա հետ գումարեց մեծ նախարարներին՝ Վաղարշ մեծ հազարապետին, որ Մեծ Հայքի հազարապետության տոհմից էր ու Անձիտի իշխանն էր, և նրա հետ Մեծ Ծոփքի Զարեհ իշխանին և (մյուս) Ծոփաց աշխարհի Վարազ Ծահունի իշխանին ու Հաչտենից գավառի Գնիթ իշխանին Կամինական տոհմից և Վանանդի գավառի իշխան Որոթին և Անձևացյաց տոհմի իշխան Ծահենին և Գողթնի իշխան Ատամին և Կողբացոց իշխան Մանավազին և Զորի աշխարհի իշխան Գորութին և Սորխոտունյաց տոհմից մախազության տան իշխան Մանասպին և Սահառունյաց տոհմի իշխան Տիրոցին և Գնունյաց իշխան Աբային:

1. Տիրան Արշակունին գահակալել է 338-350 թվականներին:

**ՀԱՅ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ
ՏԻՐԱՆ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՒՄ**

Գլ. Ի. Բայց դեռ բարեկամություն էր տիրում երկու թագավորների՝ Հայոց և պարսից միջև: Այս ժամանակ Ատրպատականում նստում էր մի բարձր պաշտոնյա, որի անունն էր Շապուհ-Վարազ: Արդ՝ մինչ կատարյալ խաղաղություն էր տիրում երկու թագավորների միջև, տիրոջ կամքով՝ մի չնչին բանի պատճառով խռովություն ծագեց մի անարգ մարդու ձեռքով, որ մոլորություններով դեռ պակաս չէր, անունը Փիսակ, որը Տիրան թագավորի սենեկապետն էր՝ Սյունյաց տոհմից: Սա պատվիրակ էր գնացել Վարազ-Շապուհի մոտ, որին պարսից թագավորը սահմանապահ էր թողել Ատրպատականում:

Այն ժամանակ Տիրան թագավորը մի ձի ուներ, որի վրա բոլորը զարմանում էին: Այդ ձին մուգ՝ շագանակագույն և պուսպուտիկ էր, ուժով լի, հոյակապ, հռչակված, բոլոր ձիերից մեծ և բարձր, տեսքով բոլորից գեղեցիկ ու սիրուն, որի նման ուրիշը չկար: Փիսակը՝ թագավորի սենեկապետը, պատվիրակ գնալիս այս ձին մատնեց Վարազին, որի հետ բարեկամացել էր, և նրանից թուղթ առնելով՝ բերեց մատուցեց Հայոց թագավորին: Դրան համաձայն չլինելով՝ թագավորը չկամեցավ (ձին) տալ: Բայց որովհետև այն մարդուց կասկածում էր, միգուցե երկու թագավորների միջև խռովություն առաջացնի, որոնց և գտավ այն գույնի մի ձի՝ նույն նշանով, նույն տեսքով, բացի մեծությունից, որովհետև այնպիսի մեծությունը ուրիշ տեղ չկար, նույն տեսակ պուսպուտիկ, մուգ շագանակագույն, և հրովարտակով ու ընծաներով Ատրպատականի իշխանին՝ Վարազին ուղարկեց նույն մոլի Փիսակի ձեռքով: Նրան խրատում ու խորհուրդ էր տալիս, թե՛ «Ասա՛, այս այն ձին է, որ խնդրեցիր. քո սիրո համար քեզ չխնայեց»: Իսկ նա երբ Վարազի մոտ հասավ, խնայելու գաղտնիքը բացեց և ջանաց գրգռել՝ չկամենալով ազատվել իր նենգախոսությունից. նա ավելի սրեց իր չարախոսությունը, ասելով. «Հայոց Տիրան թագավորն այնքան լցված է նախանձով, չկամություններ, թշնամություններ և ատելություններ, այնքան անհավատարիմ և աներկյուղ է պարսից թագավորի և պարսից բոլոր գործերի նկատմամբ, որ մինչև իսկ մի կաշի խնայեց ու թաքցրեց և, քեզ խաբելով ու ծաղրելով, մի ուրիշ ձի քեզ ուղարկեց իմ ձեռքով: Եվ միայն այս չէ, ասում էր նա, նա հույս է դրել կայսեր ու նրա գործի վրա, մտադրվել է Մասանի ցեղից խել պարսից թագավորությունը, որովհետև, ասում է, այդ տերությունը մերն է եղել և մեր հայրերինը. ես, ասում է, չեմ հանգստանա, մինչև մեր նախնի հայրերի պատիվը ետ չդառնա, մինչև նախնի թագավորությունը նորից չդարձնեմ հայրենի դավակներին, այսինքն իմ

տոհմին, իմ տանը և ինձ»: Այս և այսպիսի խոսքերով անօրեն Փիսակը գրգռում էր Վարազին իր բնիկ տիրոջ դեմ, իր թագավորի համար մահ էր նյութում:

Երբ Վարազ-Շապուհը՝ Ատրպատականի մարզպանը, այս բոլորը լսեց կատաղախոս, շնաբերան Փիսակից, անմիջապես ամբաստանություն թուղթ գրեց Հայոց թագավորի մասին և ուղարկեց պարսից ներսեհ թագավորին: Եվ այն աստիճան պարսից թագավորին գրգռեց, զայրացրեց, դրդեց, չարացրեց, բարկացրեց Հայոց թագավորի դեմ, որ նրանից հրաման ստացավ, թե արդյոք հնար չկա՞ որևէ միջոց որոնել ու գտնել Հայոց թագավորին մեքենայություններ գայթակղելու, որսալու և բռնելու:

Շապուհ II Երկարակյաց

Այն ժամանակ Վարազը պատվիրակ ուղարկեց Հայոց թագավորի մոտ՝ հաշտության և խաղաղության պատրվակով խոսելու նրա հետ: Նա սերն ու կարոտը պատճառ բերելով՝ թույլտվություն էր խնդրում նրան այցելության գալու: Երբ Հայոց Տիրան թագավորն այս լսեց, փութով, մեծ ուրախությամբ հրամայեց հրավիրել նրան: Դեռ նա չեկած՝ թագավորն իր սենյակի ներքին սպասավորների հետ խորհուրդ էր անում: Նա ասում էր. «Մեզ մոտ եկող հյուրին հարկավոր է զվարճացնել և ուրախացնել որսերով, կերուխուժով ու ամեն տեսակ վայելչություններով: Բայց պետք չէ, որ նա այստեղ մեր երկրում առատ որսի տեղեր տեսնի, որովհետև պարսից ազգը չարասիրտ, նախանձոտ, չարաբարո, նենգ է. այլ պետք է գտնել որսով ոչ հարուստ տեղեր, որով նրան զվարճացնենք, բայց առատ որս չանենք, որսի մեծ կոտորածներ չանենք ցույցի համար. միայն ձևի համար անենք՝ պարսիկների դառնության և չարության պատճառով: Ապահույնաց երկրում Մեծ Մասիսի ստորոտում որս անենք, որի անունը կոչվում է Աղիորսք քաղաք»:

Շապուհ-Վարազը եկավ հասավ երեք հազար մարդով, ներկայա-

ցավ թագավորին Ապահունյաց երկրում և մեծ պատվով նրանից մեծարվեց: Իսկ այն խոսքերը, որ թագավորը որսի մասին ասաց, անմիջապես պարսից զորավարի ականջին հասան այն քսու և բանասարկու, այն տիրանենդ ու տիրադրուժ, տիրասպան ու տիրամատնիչ Փիսակի, այն աշխարհավեր մարդու բերանով:

Սակավ օրեր նրանք միասին ուրախություն էին անում, բայց պարսից իշխանն իր մեջ ունեցած թշնամությունը խորամանկություն մեծ ծածուկ էր պահում և հարմար առիթի էր սպասում, որ դավը գլուխ բերի:

Դեպքն այնպես բերեց, որ այդ ժամանակները զորավարներն այնտեղ չէին, այլ խոռվել հեռացել էին, այսպես էլ մյուս ազատանին, մեծամեծ նախարարներն ու ավագ տանուտերերը. նույնպես էլ արքունական զորքերն իրենց տներում, իրենց կացարաններում հանգստանում էին: Թագավորի մոտ ուրիշ մարդ չէր մնացել, ո՛չ հետևազոր և ո՛չ այրուձի, բայց միայն սակավաթիվ սպասավորներ, որսորդական շների պահապաններ, ճանապարհների մշակներ, վրանապահ, խառնիճաղանջ զինվորներ և աշխարհագոր: Այնտեղ էին նաև տիկիներ և արքայորդին՝ մանկահասակ Արշակը: Այսպես, քիչ մարդիկ կային այնտեղ այդ ժամանակ. որովհետև թեպետ տեսնում էր, որ պարսից զորավարն ուժեղ գնդով է եկել, որովհետև երեք հազար լավ սպանազինված մարդիկ կային նրա հետ, բայց չէր գզուչանում ու կասկածում, քանի որ տեսնում էր, թե նա խաղաղություն համար է եկել մեծ նվերներով, ընծաներով և չքեղ մեծարանքներով:

Ոչ շատ օրեր անցնելուց հետո թագավորին ընթրիքի հրավիրեցին՝ նրան պատվելու համար: Երբ խմելն սկսեցին, թագավորը և նրա հետ եղողները սաստիկ հարբեցին, և այս ժամանակ դարանակալ զորքն անսպասելի կերպով, հանկարծակի հարձակվելով սեղանակիցների վրա՝ յուրաքանչյուրին առանձին բռնեցին, իսկ վահանավորներն ու տապարավորները Տիրան թագավորին չըջապատեցին: Բռնելով, նրա ոտքերն ու ձեռքերը կապեցին երկաթե շղթաներով. ամբողջ բանակը, ինչ որ գտան, ավար առան: Թագավորի գանձերը, գույքը, կինը, որդիները, ինչ որ բանակում գտան, Ապահունյաց երկրից տարան:

Եկան հասան մի գյուղ, որին ասում էին Դալարիք: Երբ պարսից զորավարը եկավ Դալարիք գյուղը մտավ, իր հետ տանում էր կապված Տիրան թագավորին: Եվ Վարագն ասաց. «Ապա ածուխ գտեք, որով երկաթ չիկացնենք, որ հայոց այս թագավորի աչքերը դաղենք»: Իսկույն ածուխ բերին և Տիրանի աչքերը դաղեցին:

Գլ. ԻԱ. Այն ժամանակ հայոց ավագանին մեծ նախարարներից (բաղկացած պատգամավորություն) ուղարկեց հունաց թագավորի

մոտ նվերներով (առաջարկելով), որ նրան ձեռք մեկնեն և հնազանդություն մը նրան ծառայեն, իսկ նա իրենց թիկունք լինի և օգնի վրեժխնդիր լինելու թշնամիներից: Ուղարկեցին Սյունյաց Անդովկ նահապետին և Արշարունյաց նահապետ Արշավիր Կամսարականին: Սրանք գնացին հասան հունաց աշխարհը, կայսերական պալատը, հանձնեցին հրովարտակը, բերած նվերներն առաջ բերին և թագավորին ներկայացրին ամբողջ ժողովրդի խնդրանքը: Կայսրը բոլոր հանգամանքները լսելով՝ մեծ փութով ու պատրաստություն մեծանարկեց գործին վերահասու լինելու և թիկունք ու օգնական լինելու հայոց աշխարհին, մանավանդ որ հիշում էր այն դաշինքը՝ երդումով կնքված ու հաստատված Կոստանդիանոս կայսեր և Տրդատ թագավորի միջև:

Եվ մինչ դեպանները, որոնք հայոց աշխարհից կայսերական պալատն էին գնացել, դեռ չէին դարձել իրենց աշխարհը, արևելքի կողմից ինքը՝ պարսից Ներսես թագավորը, շարժվեց ու եկավ, որ հայոց աշխարհը գրավի, այրի, ավերի, ամբողջապես փչացնի և ամբողջ սահմաններով իր երկրին կցի: Նա եկավ իր բոլոր զորքով, բոլոր աղխով, մեծ կարավանով, բազմաթիվ փղերով, անչափ մթերքներով, բուն մաշկապաճյանով, բոլոր կանանցով և տիկնանց տիկիներով. եկավ մտավ հայաստանի սահմանները, ամբողջ աշխարհը բռնեց: Այս ժամանակ հայոց նախարարների ազնվական զորքերն իրենց ընտանիքներն առնելով փախչում էին հունաց կողմերը, գուժում էին (այս լուրը) կայսերական բազմագունդ բանակի նախարարներին: Հունաց թագավորը երբ այս բոլորը լսեց, ապա ինքն էլ իր զորքը գումարեց և շարժվեց, եկավ հայոց աշխարհը՝ պարսից թագավորի դեմ:

Նա բանակը թողեց Սատաղ¹ քաղաքի մոտերը. ինքն ընտրեց հայկական բանակից երկու գլխավոր խելոք մարդ, այսինքն՝ Արշավիրին և Անդովկին, որոնք իբրև պատվիրակներ առաջ նրա մոտ էին գնացել: Նրանց հետ միասին ինքը՝ կայսրը, շինականի կերպարանքով, իբրև կաղամբավաճառ մտավ պարսից բանակը, որ այդ ժամանակ գտնվում էր Բասյան գավառում, Ոսխա կոչված գյուղում: Նրանք մտան պարսից թագավորի բանակը, դիտեցին, քննեցին, նրանց զորքերի զորություն չափն առան և այստեղից դարձան իրենց բանակը: Կազմակերպվեցին, պատրաստվեցին, վրա հարձակվեցին և գտան պարսից բանակը նույն տեղում բանակած՝ մեղկ, անհոգ, միա-

Կոստանդիանոս I Մեծ

միտ, աներկյուղ խաղաղությամբ: Յերեկով նրանք հարձակվեցին պարսից թագավորի վրա, ամբողջ բանակը սրի քաշեցին, ոչ մեկին կենդանի չթողին: Բանակը կողոպտեցին, ավար առան, բռնեցին թագավորի կանանց ու Բամբիչին (տիկնանց տիկին) և նրանց հետ տիկիններին, նրանց բոլոր գույքն ու ստացվածքները, գանձերը, պաշարեղենը, սարքը կանանց հետ միասին գերի վերցրին: Միայն թագավորը հազիվհազ պրծնելով, մի առաջընթաց ձիավոր սուրհանդակով փախավ, հազիվ կարողացավ իր աշխարհն ընկնել: Իսկ կայսրը մեծ շքեղությամբ պերճացած երևաց բանակում. բոլոր չափահասներին կոտորեցին, իսկ մնացածներին գերի տարան Հունաց երկիրը: Իսկ (Հայոց) աշխարհի վրա վերակացու թողեց երկու իշխաններին՝ Անդովկին և Արչավիրին, որոնց մեծ պարգևներով մեծարեց. և նրանց հանձնելով բոլոր իշխաններին ու երկիրը՝ ինքը վերադարձավ Հունաստան՝ իր երկիրը:

Այն ժամանակ Հունաց Վաղես թագավորը² հրովարտակ գրեց պարսից թագավորին. «Նախ դու, – ասում է, – ետ դարձրու Հայոց աշխարհից տարածղ գերիները, Տիրան թագավորով հանդերձ, և առհասարակ ինչ որ այնտեղից առել ես, երբ դու այս անես, ապա ես էլ ետ կղարձնեմ՝ ինչ որ առել եմ, ուրեմն առաջ դու նրանցից առածդ ավարը վերադարձրու, ապա ես քոնը կվերադարձնեմ»:

Պարսից թագավորը երբ այս հրամանը լսեց, իսկույն նրա ասածները կատարեց. կապված Տիրանին բանտից ու կապանքներից արձակեց. քաղցրությամբ խոսեց հետը, թե նրան կրկին կթագավորեցնի և պատվով իր աշխարհը կուղարկի: Իսկ Տիրանը պատասխանեց, թե «Ինձ կույր տեղովս, անօգուտ, անպատշաճ, նույնիսկ անկարելի է թագավորություն անել. իմ փոխարեն թագավորեցրու իմ որդուն՝ Արչակին»:

Այն ժամանակ (պարսից թագավորը) նրա Արչակ որդուն թագավորեցնում է Հայոց աշխարհի վրա և թագավորի կանանց ու մյուս բոլոր գերիներին, գանձերով, ընծաներով, ստացվածքներով հանդերձ, առհասարակ գերությունից ետ է դարձնում. իրեն՝ Տիրան թագավորին էլ պարսից թագավորը մեծ պատրաստությամբ ու պատվով իր երկրից ուղարկեց Հայոց աշխարհը: Այսպես նա հավատարմությամբ կատարեց Հունաց թագավորի հրամայածները:

1. Սաստաղ – Փոքր Հայքի քաղաքներից է, գտնվել է Բաբերդից ոչ հեռու, որտեղ գտնվել է ներկայումս բրիտանական թանգարանում պահվող Անահիտ դիցուհու արձանի գլուխը:

2. Վաղեսը (Վալեստ) Վալեստինիանոս I-ի եղբայրն է, որին նա հանձնել էր կայսրության արևելյան երկրների կառավարումը: Վաղեսը գահակալել է 364-378 թվականներին:

Դպրութուն Դ

Գլ. Ա. Երբ հաշտությունը կայացավ, և կատարյալ խաղաղություն հաստատվեց Հունաց թագավորի ու պարսից ներսեհ թագավորի միջև, ապա սիրով համաձայնվեցին մեկը մյուսի կամքը կատարել, և Հունաց կայսրը ետ դարձրեց պարսից թագավորի գերիներին: Ապա պարսից ներսեհ թագավորն էլ թագավորեցրեց Տիրանի Արչակ որդուն և նրա հոր, նրանց կանանց և բոլոր գերիների հետ, նրանց ամբողջ գանձերով ու ստացվածքներով ուղարկեց մեծ փառքով: Արչակը՝ Մեծ Հայքի թագավորը, Ասորեստանում թագավոր դառնալով (այնտեղից)՝ իր հոր և բոլոր ընտանիքների հետ միասին եկավ հասավ Հայոց աշխարհը, երկրի ցրվածներին հավաքեց ու նրանց վրա թագավորեց¹:

Այն ժամանակ մեծ խաղաղություն հաստատվեց: Հայոց աշխարհի բոլոր մարդիկ, որոնք կորել էին, փախել ու թաք էին կացել, հավաքվեցին և ապահով ու խաղաղ ապրեցին Արչակ թագավորի հովանավորություն տակ: Աշխարհն էլ երկու թագավորների միջև խաղաղվեց, բարեկարգվեց, կազմակերպվեց, և այնուհետև (մարդիկ) բնակվում էին խաղաղությամբ, յուրաքանչյուրը վայելում էր իր ունեցվածքն ու արդյունքը:

Գլ. Բ. Այն ժամանակ Արչակ թագավորը դուրս եկավ փնտրելու քաջ Մամիկոնյան զորավարների տոհմը, մանավանդ որ նրանք իր դայակներն ու սնուցողներն էին եղել: Գնաց, նրանց գտավ Տայքի ամուր վայրերում, իրենց աշխարհում. նրանց սիրտն առավ ու հաշտեցրեց, որովհետև նրանք Տիրանի խելագար գործերի ժամանակից ի վեր պառակտվել, անջատվել էին Հայոց միաբանությունից և բոլոր գործերից: Թագավորը Վարդանին՝ ավագ եղբորը, նշանակեց նրանց ցեղի նահապետ, միջին եղբորը՝ Վասակին, իր դայակին, նշանակեց սպարապետ և զորավար պատերազմական գործերում, նույնպես և կրտսերին նշանակեց զորապետ: Նույնպես և մյուս մեծամեծ նահապետների զորքերն ըստ իրենց աստիճանների հաստատեց՝ ինչպես որ նախկին թագավորների ժամանակ եղել էր: Մեծամեծներին էլ հնազանդության էր բերում, բոլորի զորքերը կողմերի վրա բաշխելով՝ Հայաստանի սահմանների վրա սահմանապահ էր նշանակում:

Եվ Հայաստան աշխարհի թագավորությունը նորոգվեց ու պայծառացավ, ինչպես առաջ, մեծամեծներն իրենց գահերում, գործակալներն իրենց աստիճաններում: Եվ առաջին գործակալ-հազարապետ նշանակեց շինականներին շենացնող Գնունյաց ցեղը, որպեսզի իբրև ամբողջ երկրի հազարապետներ՝ հոգատարությունը խնամեն աշխարհաշեն, աշխարհը կերակրող գյուղացիությունը: Նույնպես և սպարապետություն՝ գորավարության գործում, ճակատ առ ճակատ նիզակներով կոխվ մղելու համար, նշանակեց փառավոր ու ազնվագրի, աղավնակիր դրոշակներով, արծվի՝ վարուժանի նշաններով, աներկյուղ ու քաջասիրտ նախամարտիկ, քաջանուն, բարենշան, բարեհամբավ ու բարեգործ, պատերազմական գործերում հաջողակ Մամիկոնյանների ցեղից, բուն նախնյաց կարգերի համաձայն, որին երկինքը միշտ և հանապազ պարգևում էր հաղթություն ու քաջություն բարի անուն պատերազմական գործերում, և տվեց նրանց գորավարություն իշխանություն Մեծ Հայքի բոլոր գործերի վրա: Այս ցեղերից գատ՝ խոնարհ աստիճանի գործակալներ, որոնք թագավորի ներկայությունը բարձրի վրա բազմում էին, պատիվները գլխներին, չհաչվելով մեծամեծ նահապետներին ու տանուտերներին, լուկ միայն գործակալները՝ ինը հարյուր բարձ էին կազմում, որոնք թագավորական սեղանի ուրախության մասնակից էին լինում, բացի հոտընկայս սպասավորության պաշտոնյաներից:

Գլ. Գ. Ապա Արշակ թագավորի մոտ ժողովի գումարվեցին նախարարական շատ ցեղերի ու տոհմերի մեծամեծ նահապետները, գնդերի ու դրոշակների տերերը, բոլոր սատրապները, նախարարներն ու ազնվականները, պետերը, իշխանները, գորավարներն ու սահմանապահները: Ընդհանուր համաձայնությունը խորհուրդ արին, որ հավաքվեն ու մտածեն իրենց առաջնորդի մասին, թե ո՞վ է արժանավոր հայրապետական աթոռը նստելու և Քրիստոսի բանական հոտը հովվելու: Բոլոր ժողովականների մեջ այս միտքն ընդհանուր հավանություն գտավ, որ առաջնորդ ընտրեն Գրիգորի տան հետնորդներից, նրա սերնդից: Որովհետև բոլորն ասում էին թագավորին. «Ճնշպես, որ աստված նորոգեց ձեր թագավորությունը, պետք է նույնպես նրա սերնդից նորոգել հոգևոր նահապետությունը. երբ այդ աթոռը նորոգվի,՝ ասում էին,՝ ապա և պայծառ վարքուբարքը կնորոգվի Հայոց աշխարհում»:

Ապա աշխարհաժողով բազմությունը հականե հանվանե հիշեց Ներսեսին՝ Աթանագինեսի որդու՝ Հուսիկ քահանայապետի թոռանը, Վրթանեսի որդու, որ առաջին մեծ քահանայապետ Գրիգորի որդին

էր. նրա մոր անունն էր Բամբիչ, որ Տիրան թագավորի քույրն էր: Սա մանկություն հասակում աշխարհականի կյանք վարելով՝ ամուսնացած էր. փոքր հասակից ի վեր սնվել ու սովորել էր Գամիրքի Կեսարիա քաղաքում, վատահեյի ուսուցիչների ձեռքի տակ և սիրելի էր դարձել իր դասընկերներին: Իսկ այս ժամանակ նա գինվորական պաշտոնյա էր, Արշակ թագավորի սիրելի սենեկապետն էր, թագավորի կյանքի բոլոր կարգերին հավատարիմ ներքուստ և արտաքուստ:

Գլ. Դ. Այնուհետև գումարեցին մեծամեծ իշխաններին, որ ցանկալի Ներսեսին առնեն տանեն այնտեղ, որտեղ սովորաբար հայրապետներին օծում էին: Նաև Հայոց եպիսկոպոսների բազմությունը հավաքվեց թագավորի մոտ նույն հարցի առիթով: Բոլորը միաբան խորհուրդ անելով որոշեցին, որ նա նստի գլխավորի աթոռը: Եվ բոլորի միաձայն հավանությունը՝ եպիսկոպոսների և՛ թագավորի, և՛ աշխարհականների բազմության պատվիրակները ճանապարհ ընկան ու գնացին. մարդպետության մեծ իշխան Հայրը, ասպետության մեծ իշխան Բագարատը, Ծոփքի մեծ իշխան Դանիելը, Մեհանդակ Ռշտունին, Սյունյաց Անդովկ իշխանը, Շիրակի և Արշարունյաց իշխան Արշավիրը, մյուս Ծոփքի իշխան Նոյը, Ամատունյաց տան իշխան Պարզը: Սրանց բոլորին պատրաստեցին և ճանապարհ ձգեցին մեծամեծ նվերներով ու ընծաներով և հավաստի հրովարտականերով, որ գնան Գամիրքի երկիրը, Կեսարիա մայրաքաղաքը, կաթողիկոսների կաթողիկոս Եվսեբեոսի մոտ, որպեսզի այնտեղ Սուրբ Ներսեսին ձեռնադրեն Մեծ Հայքի կաթողիկոս:

1. Արշակ II-ը գահակալել է 350-368 թվականներին:

ԱՇՏԻՇԱՏԻ ԺՈՂՈՎԻ ՈՐՈՇՈՒՄՆԵՐՆ ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴԻ

Գլ. Դ. (Ներսես Պարթև կաթողիկոսը) գնաց հասավ Տարոն գավառի կողմերը և իր մոտ հավաքեց Հայոց աշխարհի բոլոր եպիսկոպոսներին: Հավաքվեցին Աշտիշատ¹ գյուղում, որտեղ առաջին անգամ եկեղեցի էր շինված, որովհետև նա էր Մայր եկեղեցին և նախնյաց եկեղեցական ժողովների ժողովատեղը: Բոլորը հոժարությունը ժողովի եկան և օգտակար խորհրդակցություն ունեցան՝ աշխարհական կարգերը բարեկարգելու, հավատի ընդհանուր կանոնները սահմանելու: (Այս ժողովում) կարգ ու կանոն սահմանեցին, կազմակերպեցին և Հայոց աշխարհի ամբողջ ժողովուրդը դարձրին իբրև վանականների մի ընդհանուր միաբանություն, թույլ չտալով ամուսնու-

թյուն: Ներսես եպիսկոպոսապետն ամենքի վրա տարածում էր առաքյալներից սահմանված կանոնները, բոլորին խրատ էր տալիս, հորդորում էր, առաջնորդում էր դեպի բարեգործություն և նախանձախնդիր էր լինում. նաև ինքն էր անում, ապա ուրիշներին նույնը ուսուցանում: Նույնը հրամայում էր կատարել Հայոց ամբողջ աշխարհում, գավառներում, կողմերում, անկյուններում: Որոնում գտնում էին պատշաճ տեղեր, գատում էին՝ նրանց մեջ աղքատանոցներ շինելու համար, որտեղ պետք է հավաքեին ախտավորներին, բորոտներին, հաշմանդամներին, ցավագարներին: Որոշեցին շինել ուրկանոցներ², սահմանել նրանց սնունդ և դարման, իսկ աղքատների համար՝ պատսպարան: Որովհետև Ներսես մեծ եպիսկոպոսապետն այսպես հրամայեց, և սուրբ ժողովը հավանություն տվեց, որ այսպիսի մարդիկ նստած մնան իրենց կացարաններում, դուրս չգան տառապանքով մուրալու, և բոլորովին իրենց դռներից ոտք դուրս չդնեն, այլ որ ամեն մարդ պարտական կլինի նրանց (խնամելու): Կարևոր է, ասում էին, որ աշխարհի կարգը չխանգարվի, այլ պետք է, որ բոլորն անխտիր ողորմած լինեն և զգուշությամբ տանեն նրանց կերակուրը ու նրանց կարիքները հոգան: Այսպես էլ շինեց, կազմակերպեց և հաստատեց:

Ուրիշ շատ տեսակ ողորմածություններ էլ սովորեցրեց աշխարհին և շատ հայրենական կարգեր ու կանոններ հաստատեց: Նա խրատ էր տալիս, որ միշտ պետք է նկատի ունենալ հարություն հույսը, չկարծել, թե մարդու մահն անդառնալի է, թե նորից կենդանանալու հույս չկա. ուստի և պետք չէ մեռածի վրա անհուսությամբ լացուկոծ անել, անչափ ու անկարգ սուգ անել, այլ հույսով նկատի ունենալ Տիրոջ (երկրորդ) գալուստը և հարությունը նորոգվելը, ուրեմն սպասել Տիրոջ գալուստյանը, երբ ամեն մարդ հավիտենական հատուցում կստանա ըստ իր գործերի: Նաև խրատում էր, որ ամուսնություն մեջ օրինավոր լինեն, որ ամուսնացածներն իրար չխաբեն, իրար դեմ զավ չսարքեն, հեռու մնան ազգակցական մերձավոր խառնակ ամուսնություններից, մանավանդ հարսների հետ մերձավոր ամուսնությունից և սրանց նմաններից: Եվ կանոն էր դնում՝ մեռած անասուն և արյուն չուտել, ամսական ժամանակ կնոջ չմերձենալ, որովհետև դրանք պիղծ են Տիրոջ առաջ:

(Նա դատապարտում էր) նենգությունը, մատնությունը, ագահությունը, ուրիշին նախանձելը, ցանկասիրությունը, զրկողությունը, արվամոլությունը, իգանալը, բամբասանքը, մոլի հարբեցողությունը, որկրամոլությունը, հափշտակությունը, պոռնկությունը, թշնամուց

վրեժխնդրությունը, ստախոսությունը, թշնամությունը, անողորմածությունը, սուտ երդումը, արյունահեղ սպանությունը, պիղծ անասնամոլությունը, (երկրորդ) հարության հույս չունենալը, անհուսությունը մեռելներին սգալը - այս բոլորը համարում էր միանման կորստյան խորխորատ: Եվ ամբողջ երկրին պատվիրում էր նա, հենց իրեն՝ թագավորին, մեծամեծներին և առհասարակ նրանց, որոնք ուրիշի վրա իշխանություն ունեին, որ գուժ ունենան իրենց ծառաների, ստորադրյալների և աշակերտների նկատմամբ, սիրեն նրանց իբրև իրենց հարազատների, ապօրինի կերպով ու չափազանց հարկերով նրանց չնեղեն, հիշեցնելով, որ նրանց համար էլ Աստված կա երկնքում: Այսպես էլ ծառաներին պատվիրում էր հավատարիմ և հնազանդ լինել իրենց տերերին, հիշեցնելով նրանց, որ դրա համար վարձք կստանան Տիրոջից:

Եվ բոլոր եկեղեցիները նրա օրերում խաղաղություն ու նորոգություն գտան. ամբողջ Մեծ Հայքում եպիսկոպոսների պատիվը մեծացավ, եկեղեցիների կարգերը ծաղկեցին, լիովին պայծառացան, ամենայն վայելչությամբ հաստատվեցին կաթողիկե եկեղեցիների կարգերը, սուրբ պաշտամունքի կարգերը աճեցին, պաշտոնյաներն ավելացան: Եկեղեցու կարգերը շատացրեց չեն ու անչեն տեղերում, նույնպես կրոնավորների թիվը բազմացրեց:

Ջանազան տեղերում, Հայաստանի բոլոր գավառներում հիմնեց դպրոցներ՝ հունարեն և ասորերեն լեզուներով: Ծատ նեղվածների փրկում էր, գերություն մեջ տառապողներին գերությունից ազատում էր՝ ոմանց քարոզելով Քրիստոսի ահը, և մյուսներին փրկանք տալով՝ գնում, ազատում էր ու իրենց տեղերը դարձնում: Այրիներին, որբերին, չքավորներին հանգիստ ու սնունդ էր ապահովում, աղքատները միշտ նրանով ուրախանում էին. իր սեղանատունն ու սեղանը միշտ բաց էին աղքատների, օտարականների ու հյուրերի համար: Եվ այնքան մեծ էր նրա աղքատասիրությունը, որ թեպետ բոլոր գավառներում աղքատանոցներ շինեց ու նրանց համար դարման նշանակեց, այնպես որ իրենց անկողիններից վեր կենալուց ավելի նեղություն չբաշեն, բայց և այնպես առանց նրանց սեղան չէին նստում, այլ կաղերը, կույրերը, հաշմանդամները, վերքոտները, խուլերը, տնանկները, կարոտյալները նրա հետ սեղան էին նստում ու կերակրվում: Եվ ինքը իր ձեռքերով բոլորին լվանում էր, օծում, (վերքերը) կապում, իր ձեռքով նրանց կերակուր էր բաժանում, իր բոլոր ունեցածը նրանց վրա էր ծախսում. բոլոր օտարականները նրա հովանու տակ դադար առած հանգստանում էին:

1. Աչտիչատը հայ մատենագրության մեջ հիշվում է նաև Հաչտիչատ ձևով: Գտնվում էր Տարոն գավառում: Հեթանոսական շրջանում եղել է կրոնական գլխավոր կենտրոնը, այստեղ են գտնվել Վահագնի, Անահիտի և Աստղիկի մեհյանները:

2. Ուրկանոցները հասարակական բնույթի հիմնարկներ էին, ուր հավաքում, պահում էին բորոտներին:

**ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ՆԵՐՍԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ՁԵՌՆԱՐԿՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Գ

Գլ. Ի. Արչակի թագավորության երրորդ տարում հայոց եպիսկոպոսապետ եղավ Աթանագինեսի որդի Մեծ Ներսեսը¹: (Աթանագինեսը) Հուսիկի որդին էր, սա Վրթանեսի որդին, իսկ այս վերջինը էր Սուրբ Գրիգորի որդին: Բյուզանդիայից Կեսարիա վերադառնալով՝ նա եկավ Հայաստան և իր հայրերի բոլոր ուղիղ կարգերը նորոգեց, և ավելի ևս, որովհետև ինչ բարեկարգություններ, որ նա տեսավ Հունաց աշխարհում², մանավանդ թագավորանիստ քաղաքում, նույնը սահմանեց և մեր երկրում: Նա եպիսկոպոսների և աշխարհականների ժողով գումարեց, կանոնական սահմաններով հաստատեց ողորմածությունը, արմատախիլ արեց անգթությունը, որ մեր երկրում ի բնե սովորական էր: Որովհետև բորոտները հալածվում էին իբրև օրենքով պիղծ ճանաչված մարդիկ, ուրուկներին էլ փախուստի էին ենթարկում, որպեսզի ախտը նրանցից ուրիշների վրա չփոխադրվի, նրանց կացարաններն անապատներն էին և ամայի տեղերը, նրանց ծածկույթը՝ քարերն ու մացառուները, իրենց թշվառություն մեջ նրանք ոչ ոքից մխիթարություն չէին գտնում: Բացի դրանցից, հաշմանդամները չէին խնամվում, անծանոթ հյուրեր չէին ընդունվում, օտարականները պաշտպանություն չէին գտնում:

Իսկ նա հրամայեց, որ ամեն մի գավառում շինեն աղքատանոցներ, առանձնացած անբնակ տեղերում, որպեսզի հունաց հիվանդանոցների նման մխիթարություն լինեն մարմնով վշտացածներին: Այս (հիվանդանոցների) վրա բաշխեց ավանները և ազարակները, որպեսզի իրենց արտերի արդյունքներից, արածող անասունների կթից ու բրդից բաժին հանեն և պարտավորաբար նրանց պետքերը հոգան հեովից հեռու, իսկ նրանք դուրս չգան իրենց բնակություն չենքերից:

Այս գործը նա հանձնեց Խաղ անունով իր սարկավազին, որ Կարինի Մարգրից էր: Նույնպես սահմանում է, որ բոլոր գյուղերում իջևաններ չինվեն օտարականների համար, սնունդի տեղեր որբերի և ծերերի համար և խնամք չբավորների համար: Շինում է նաև անապատ և անմարդաբնակ տեղերում եղբայրանոցներ և մենաստաններ և մենակյացների համար խրճիթներ: Սրանց վրա հայր և վերահսկիչ է նշանակում Շաղիտային, Եպիփանին, Եփրեմին և Գինդին Սլկունյաց ցեղից և ուրիշ մի քանիսին:

Եվ նախարարական ցեղերի միջից վերացնում է այս երկու բանը. առաջին՝ խնամիությունը մերձավոր ազգականների միջև, որ գործադրում էին սեպուհական ազնվականության համար աչք տնկելով, և երկրորդ՝ որ մեռածների վրա ոճիրներ էին գործում հեթանոսական սովորությամբ:

Այնուհետև մեր երկրի մարդիկ արդեն բաբարոտների պես այլանդակված չէին, այլ քաղաքացիների նման պարկեշտացած:

1. Ներսես Պարթևը Հայաստանում կաթողիկոս է եղել 353-373 թվականներին:
2. Մովսես Խորենացու Պատմության թարգմանություն մեջ սխալմամբ՝ «Հայաստանում»:

**ԱՐՇԱԿԱՎԱՆԻ ՀԻՄՆԱԳՐՈՒՄՆ ՈՒ ԿՈՐԾԱՆՈՒՄՆ
ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՍԻ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպրություն Դ

Գլ. ԺԲ. Այս ժամանակ թագավորն իր համար մի դաստակերտ չինեց Հովիտ կոչված Կոզ գավառում և իր իշխանության բոլոր գավառներին հրաման ուղարկեց. հրամայեց, որ ամեն տեղ մունետիկները կանչեն հրապարակներում, բոլոր գավառներում, բոլոր կողմերում հայտնեն թագավորական հրամանը, որ «Եթե մեկը մեկին պարտք է, եթե մեկը ուրիշին մի բանով վնասել է, թող բոլորը գան այդ դաստակերտը և ապահով կլինեն: Եթե մեկը (ուրիշի) արյուն է թափել, մեկին վնասել է, կինը տարել է, կամ պարտապան է, կամ մեկի գույքը գրավել է, կամ որևէ մեկից երկյուղ ունի, թող գա այնտեղ, նրա դեմ դատ ու պահանջ չի լինի: Եվ եթե մեկը մեկին մի բան պարտք է, և պարտատերը այդ տեղը գա (պահանջելու), նրան առանց դատի ու

արդարադատութեան բռնեն ու դուրս հանեն»:

Երբ թագավորից այս հրամանը դուրս եկավ, ապա այդտեղ հավաքվեցին բոլոր գողերը, ավազակները, արյունապարտները, մարդասպանները, ստախոսները, խարբերաները, վնասարարները, գանձագողերը, զրկողները, դատի մեջ ստողները, զրպարտողները, կողոպտողները, հափշտակողները, ժլատները: Ծատ հանցանքներ էին գործում և այնտեղ ապավինում: Ծատ կանայք իրենց ամուսիններին թողնում էին ու այնտեղ ընկնում. շատ տղամարդիկ իրենց կանանց թողնում էին և ուրիշների կանանց առնելով այնտեղ էին ընկնում. շատ ծառաներ իրենց տերերի գանձերը հափշտակելով փախչում այնտեղ էին ընկնում. շատ ավանդառուներ իրենց մոտ պահեստի դրված ավանդները վերցնում այնտեղ էին ընկնում. ամբողջ երկիրը թալանում, ավերում էին: Թեպետև ամեն կողմից խիստ աղաղակ բարձրացավ, բայց դատ չկար, ոչ ոքի իրավունքը արքունիքից չէր պաշտպանվում: Այս պատճառով բոլոր մարդիկ վաճ տալով հառաչում էին. բոլորի բերանում ընդհանուր խոսք էր դարձել և միշտ ասում էին, թե «Իրավունքը մեռավ. եթե նա գոյություն ունենար, բայց կորած լիներ, կփնտրեինք, մի տեղ կգտնեինք նրան»:

Իսկ այն տեղը ավան ու քաղաք դարձավ, մեծացավ, բազմամարդացավ, ամբողջ հովիտը բռնեց: Արշակ թագավորը հրամայեց այդ դաստակերտի անունն իր անունով դնել Արշակավան: Նրա մեջ նաև թագավորական ապարանք չինեցին: Այնուհետև այլևս տիրոջից ամենևին չէին վախենում, ամենքը զրկանքներ էին կրում այդ պատճառով տրտունջ, բողոք, աղաղակ երկինքն էին բարձրացնում:

Գլ. ԺԳ. Արդ՝ երբ ներսես հայրապետը Հայաստան վերադարձավ, վերահասու եղավ իր տեղապահի՝ Սուրբ Սաղի գործերին և տեսավ, որ նա ճշմարտութեամբ և ուղղութեամբ է գործել, գնացել էր Տեր Աստծու ճանապարհով, ո՛չ աջ էր շեղվել և ո՛չ ձախ, ուստի մեծ գոհություն էր մատուցում Աստծուն, որ իր հոգևոր որդուն՝ Սաղին, տեսավ այնպես, ինչպես ինքն էր կամենում: Նրան ընդունեց սիրով և կարոտով: Բայց երբ Սաղից լսում էր թագավորի բոլոր անօրինությունները, չար գործերը, ծուռ ընթացքը, տրտմում, լացուկոծ էր անում, ողբում էր ծանր հեծեծանքով, մանավանդ Արշակավան քաղաքի պատճառով, որ չինվեց շատ մեղքերով, անօրինութեամբ, չարութեամբ և հափշտակութեամբ:

Ապա Սուրբ Ներսես հայրապետը մտավ թագավորի մոտ, խոսեց նրա հետ և ասաց. «Ինչո՞ւ դու մոռացար Տիրոջը... Ինչո՞ւ թողեցիր նրա պատվիրանները, արարչին, որ ամեն ինչ ոչնչից ստեղծեց, որ

որբերի հայրն է, այրիների դատավորը, որ մեզ համար աղքատություն կրեց. նա որ աղքատներին անտես չի անում, այլ իր մարդասիրութեամբ նրանց խնամում է: Աստված արդար դատավոր է, հզոր և երկայնամիտ: Նա բոլոր տառապալների լսում է և ոչ ոքի արհամարհանքն իր վրա չի վերցնում: Դու ինչպե՞ս և ինչի՞ց դրդված արհամարհեցիր նրա պատվիրանները. չէ՞ որ քո հայրն էլ այսպիսի ամբարշտութեան պատճառով կորավ: Իսկ դու դեռ չհիշեցի՞ր նրան, որ քո հոր մեղքերը չհիշեց և քեզ տվեց նրա տեղը, այսինքն՝ քո հոր թագն ու աթոռը: Դու քո Տեր Աստծու առաջ սկսեցիր անօրինություններ գործել, ամբարշտություն, անիրավություններ բոլորովին սողոմացիների նման, և այս բաները դու հայտնապես պարծենալով պատմում ես: Ամբողջ երկիրը լալիս է, վաճ է կանչում այն զրկանքների և հափշտակությունների պատճառով, որոնցով դու կամեցար մեծանալ. դու չհագեցար քո ընդարձակ թագավորութեան հարստություններով, որ քեզ պարգևեց բոլորիս տեր Քրիստոսը:

Արդ՝ լսի՛ր, ինչ որ քեզ ասում եմ, և կատարի՛ր, որպեսզի կարողանաս քեզ փրկել Աստծու բարկությունից, և թշվառ Հայոց աշխարհն էլ քո պատճառով չկորչի. որովհետև ես երազ տեսա, որ Հայոց կորստական աշխարհի համար կորուստ և կործանում է պատրաստվում գալ: Դու հրաման տուր, որ այն տեղը քանդեն, քո ժողոված մարդկանց ցրիր, որ գնան, տարածվեն, սփռվեն իրենց տեղերը, գնան և ամենքին վերադարձնեն ինչ որ պարտք են, որպեսզի բարկության ու չարիքների խորքերը չընկնեն և չկորչեն: Իսկ քո գործած մեղքերի համար ամբողջ երկրին հրաման կտանք, որ քո փոխարեն պաս պահեն, աղոթք անեն, և մենք էլ քեզ հետ միասին ապաշխարութեան մեջ մտնենք, գուցե Տերը ների քո գործած անչափ մեղքերը: Եթե դու այն տեղին շատ ես փափագում, ես ինքս կչինեմ արդարութեամբ և չեն կպահեմ քեզ համար:

... Հազիվ էր անցել երեք օր, որ Աստված Արշակավան գյուղաքաղաքը հարվածների ենթարկեց¹: Մարդկանց և անասունների վրա սկսեցին դուրս գալ չարորակ պալարներ, որ ոմանք կոչում էին ժանտ²: Այս հարվածը երեք օրից ավելի չտևեց, որ (քաղաքը) անմարդացավ, մոտ քսան հազար ընտանիք կոտորվեց, մարդկանցից ոչ ոք կենդանի չմնաց, որովհետև բոլորը հանկարծակի կոտորվեցին, ոչնչացան. կոտորածն ընդհանուր էր:

1. Արշակավանի կործանումը տեղի է ունեցել մոտ 358 թվականին:
2. Սա ժանտախտի առաջին հիշատակությունն է Հայ մատենագրության մեջ:

**ՄՈՎԱՅԻՆ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԱՐՇԱԿԱՎԱՆԻ
ԻՐԱԳԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Գ

Գլ. ԻԷ. Բայց Արշակն ավելի ևս հանդգնելով մի անմիտ գործ գործեց: Մասիս լեռան թիկունքում նա շինեց մի դաստակերտ՝ մեղավոր մարդկանց ժողովատեղի. և հրաման արձակեց, թե ով կարողանա այդտեղ ընկնել ու բնակվել, նրա վրա դատական օրենքը չի գործի: Անմիջապես ամբողջ հովիտը ծովացած լցվեց մարդկանց բազմությամբ. որովհետև ավանդառուներն ու պարտապանները, ծառաներն ու հանցագործները, գողերն ու մարդասպանները, ուրիշների կանանց փախցնողները և ուրիշ սրանց նմանները փախչում ապաստանում էին անտեղ, – և նրանց դեմ հարցաքննություն ու դատաստան չկար: Նախարարները շատ անգամ բողոքեցին, բայց Արշակը նրանց չլսեց այն աստիճան, որ նրանք մինչև [անգամ] Շապուհին դիմեցին: Եվ երբ Շապուհը Հունաստանից ետ էր դառնում, իր սպարապետներից մեկին հայ գնդով ուղարկեց, որ երբ հարմար լինի, Արշակին բռնի, բայց նա խուսափեց նրանից, փախավ Կովկասի կողմերը, վրացիների հետ միանալով:

Իսկ պարսից սպարապետը Հայաստան գալով՝ նախարարների օժանդակությամբ առնում է Անի ամրոցը, ավարում են այնտեղ պահված բոլոր արքունական գանձերը, այլև թագավորների ոսկորները, չգիտեմ՝ Արշակին նախատինք հասցնելու նպատակով, թե որևէ հեթանոսական հմայքի համար: Բայց հետո նախարարները խնդրեցին ետ ստացան (ոսկորները) և թաղեցին Աղցք ավանում, որ Արագած կոչված լեռան ստորոտում է: Որովհետև նրանք չկարողացան ջոկել հեթանոսների և հավատացյալների ոսկորները, քանի որ գերողները խառնել էին իրար հետ, ուստի արժան չհամարեցին թաղել սրբերի հանգստարանում՝ Վաղարշապատ քաղաքում:

Իսկ Հայոց նախարարները հավաքվելով՝ դիմեցին թագավորական դաստակերտ Արշակավանի վրա, սրով կոտորեցին տղամարդկանց և կանանց, բացի ծծկեր երեխաներից, որովհետև նրանք յուրաքանչյուրը կատաղած էին իրենց ծառաների և վնասարարների դեմ: Այս բանը թեպետ իմացավ Մեծ Ներսեսը, բայց չկարողացավ կոտորածից առաջ հասնել, այլ հասավ վերջում, երբ կոտորվածների երեխաներին բաժանելով ուզում էին գերի տանել, ինչպես հեռավոր թշնամիների

Աղցք. Արշակունիների դամբարանը (IV դար)

երեխաների: Մեծ Ներսեսը նրանց ազատեց և հրամայեց քթոցներով կրել մի գոմ. նրանց համար սնուցիչներ և սնունդ նշանակեց: Հետո նրանք (մեծանալով) ավան կազմեցին, որ այս պատճառով կոչվեց Որթք (քթոցներ):

**ՀԱՅ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ԱՐՇԱԿ II-Ի
ՕՐՈՒՔ ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԻ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպրություն Գ

Գլ. ԻԳ. Այն ժամանակ Հայոց թագավորի դեմ ապստամբվեց մեծ նախարարներից մեկը Արծրունյաց ցեղից՝ Մերուժան անունով: Նա գնաց ներկայացավ պարսից Շապուհ թագավորին և երդումով ուխտ դրեց նրա հետ, որ առմիշտ նրա հպատակը կլինի: Նախ ուրացավ իր կյանքը, իր աստվածը, որովհետև հրաժարվեց քրիստոնեությունից... (Այնուհետև) պատրաստեցին առաջինից ավելի մեծ քանակությամբ պարսից զորք՝ Հայոց աշխարհն ասպատակելու. նրանց առաջնորդը եղավ չարագործ Մերուժանը: Մերուժանի առաջնորդությամբ Հայոց աշխարհը հանկարծակի կրակի և ավերածի մատնեցին. ոմանց փղերով ոտնակոխ էին անել տալիս, կանանց սայլերի ցցի վրա էին

հանում, Հայոց աշխարհի վերին գավառներն առնում, բոլոր բնակիչներին կոտորում էին:

Մինչդեռ Արշակ թագավորը ուտեստի՝ կերակրվելու համար ստորին գավառների կողմերում էր՝ Անգեղտանը, պարսից զորքերը միջնաշխարհը քարուքանդ էին անում: Ապա Հայոց Վասակ զորավարը զորք է հավաքում. նա կարողացավ այն ժամանակ կազմակերպել ու սարքավորել տասը հազար ընտիր ու քաջ հեծելազոր, նրանցով առաջ շարժվեց, փութով հասավ պարսից զորքի վրա: Երբ պարսից թագավորի զորավարներն իմացան, թե Հայոց Վասակ սպարապետը զորք է հավաքել իրենց դեմ, երկրում մնացածներին կողոպտեցին, գերի վերցրին ու շտապ-շտապ փախան իրենց աշխարհը: Նրանց հետամուտ եղավ Վասակ Մամիկոնյանը և հասավ, երբ նրանք անցնում էին Ատրպատականով: Պարսից թագավորի զորքերը գերիները թողին ու փախան Մերուժանի հետ: (Հայոց) զորքերը գերությունից ազատեցին անչափ ու անթիվ բազմությունը և խաղաղությամբ դարձան Արշակ թագավորի մոտ:

Գլ. ԻԳ. Սրանից հետո տխրահուշակ Մերուժանը պարսից Շապուհ թագավորին գրգռելով սաստիկ բարկացրեց Արշակ թագավորի վրա: Ապա պարսից Շապուհ թագավորը զորք է հավաքում, լրտեսներ է ուղարկում՝ Հայոց Արշակ թագավորին դիտելու: Եվ մինչ Հայոց Արշակ թագավորն իր զորքով Ատրպատականի սահմանների մոտ էր գտնվում, այդ կողմերից զգուշանալով – որովհետև այդտեղ էր նա սպասում պարսից զորքերին – սրանք Մերուժանին առաջնորդ բռնելով՝ ուրիշ կողմ շուռ տալով՝¹ ասպատակեցին Հայոց աշխարհը: Նրանք անցան Աղձնիքով, Մեծ Ծոփքով, Անգեղ տանով, Անձիտ գավառով, Շահունի Ծոփքով, Սզուր գավառով, Դարանաղիով, Եկեղյաց գավառով: Պարսից Շապուհ թագավորն անթիվ զորքերով այս գավառները մտավ ու ծավալվեց հեղեղի նման:

Կրակի ու ավերածի էին մատնում երկիրը, անթիվ մարդիկ էին կոտորում իրենց սրբերով, կանանց ու երեխաներին սայրերի ցցերի վրա էին հանում, մի մասն էլ կամերի տակ էին գցում, կալսել էին տալիս, տղամարդկանց բազմությունը գցում էին փղերի ոտքերի տակ՝ կոխան լինելու և անթիվ քանակությամբ մանր երեխաների գերի էին տանում: Շատ ամբողջներ քանդում էին, շատ ամուր բերդեր ավերում: Նրանք առան Տիգրանակերտ մեծ քաղաքը, որ Աղձնիք գավառում էր, բղեչխի իշխանության մեջ, և այնտեղից քառասուն հազար ընտանիք անմիջապես գերի քչելով՝ իրենք արշավեցին Մեծ Ծոփք գավառը: Այնտեղ էլ կային բերդեր, որոնց մի մասը գրավեցին, իսկ մի

մասը չկարողացան առնել: Այնտեղից եկան պաշարեցին Անգեղ ամուր բերդը Անգեղտան գավառում, որովհետև այնտեղ կային Հայոց շատ Արշակունի թագավորների գերեզմաններ և վաղուց ի վեր այնտեղ ամրացված էին շատ գանձեր: Գնացին պաշարեցին բերդը և երբ, տեղի ամրության պատճառով, չկարողացան առնել, թողին ու գնացին: Շատ բերդեր էլ թողին անցան, որովհետև չէին կարողանում այն ամրոցների հետ կռվել: Նրանց ձեռքն անցավ միայն Անի բերդը Դարանաղի գավառում, որովհետև չարագործ Մերուժանը մի հնարք մեքենայեց այդ ամուր բերդի դեմ: Վեր էին բարձրանում, պարիսպները կործանում էին և բերդից անհամար գանձեր էին դուրս բերում: Բաց էին անում Հայոց նախկին թագավորների, քաջ Արշակունիների գերեզմանները և թագավորների ոսկորները գերի էին տանում: Չկարողացան բանալ միայն Սանատրուկ թագավորի չիրիմը՝ նրա հսկայականույց, հսկայական պինդ ու ճարտար շինվածքի պատճառով: Այնտեղից հեռանալով ուրիշ կողմ, ասպատակեցին, առաջ շարժվելով դեպի Բասենի կողմերը. մտադրվում էին թիկունքից հարձակվել Հայոց թագավորի զորքերի վրա:

Երբ այս ամենը կատարվում էր, գուժկան եկավ Արշակ թագավորի մոտ. նրան հայտնեցին, թե՛ «Դու այդտեղ Ատրպատականում նստած՝ թշնամուն սպասում ես դիմացից, իսկ թշնամիները, քո թիկունքն անցնելով, երկիրը կոտորեցին և հիմա գալիս են քեզ վրա»: Երբ այս լսեցին Հայոց Արշակ թագավորը և նրա Վասակ զորավարը, զորահանդես կազմեցին: Վասակ զորավարի ձեռքի տակ այդ ժամանակ պատրաստ գտնվեց պատերազմական զործի պիտանի մոտ վաթսուն հազար մարդ, ընտիր պատերազմողներ, որոնք միաբան, միասիրտ, հոժարակամ գնում էին պատերազմի, որպեսզի հասնեն ու պատերազմեն իրենց կանանց ու որդիների համար, իրենց կյանքը զոհեն երկրի համար, իրենց բնակած տեղերի համար, կռվեն իրենց եկեղեցիների համար, սուրբ եկեղեցիների սպասավորների համար, իրենց հավատի ու Աստծո համար, իրենց բնիկ տերերի՝ Արշակունիների համար: Որովհետև նույնիսկ թագավորների ոսկորներն ու բազմաթիվ ժողովուրդ տեղահան արված՝ օտարություն էին քչված:

Ապա Վասակ սպարապետն իր վաթսուն հազարով առաջ շարժվեց. իր ետևը թողեց Արշակ թագավորին սպասավորների հետ Մարաց աշխարհում մի ամուր տեղում, իսկ ինքը եկավ հասավ Հայաստանի միջնաշխարհը՝ Այրարատյան գավառը. այնտեղ գտնում է պարսից զորքերը, որոնք այնտեղ կուտակվել, բանակ էին դրել մեծ բազմությամբ, ինչպես ավազը ծովի ափին՝ բանակած Այրարատյան

գավառում: Վասակն իր հետ եղած գնդով այնտեղ հասնելով՝ գիշերով անսպասելի կերպով գրոհ է տալիս պարսից թագավորի բանակի վրա: Եվ տեղնուտեղը սրի են անցկացնում պարսից բոլոր զորքերը. միայն թագավորը հաղիվ ճողոպրում, փախչում է մի ձիով: Մնացածներին հալածելով, փախցնում են իրենց սահմաններից դուրս և նրանցից անթիվ ու անհամար ավար են խլում, որ չափ ու հաշիվ չունեին: Նրանց բոլորին առհասարակ կոտորեցին իրենց սրերով, խլեցին նրանցից իրենց թագավորների ոսկորները, որ պարսիկները գերի էին տանում Պարսից աշխարհը: Որովհետև նրանք, ըստ իրենց հեթանոսական կրոնի՝ ասում էին. «Նրա համար ենք մենք հայոց թագավորների ոսկորները մեր աշխարհը տանում, որ այս աշխարհի թագավորների փառքը, բախտն ու քաջությունը այստեղից թագավորների ոսկորների հետ մեր աշխարհը փոխադրվեն»: Արդ՝ Վասակը խլում է նրանցից Հայաստան աշխարհի բոլոր գերիները, իսկ թագավորների ոսկորները, որ նրանցից Վասակը խլեց, տարան, թաղեցին Աղձք կոչված ամուր գյուղում՝ Այրարատ գավառում, որ գտնվում է Արագած մեծ լեռան նեղ ու դժվարամուտ խորշերից մեկում: Իսկ իրենք հոգ տարան աշխարհը խաղաղեցնելու, բարեկարգելու, գերիները տեղավորելու, այրածն ու ավերածը նորոգելու: Բայց այս անգամ էլ չարագործ Մերուժանը պարսից թագավորի հետ փախչում, ազատվում է: Այնուհետև Արշակ թագավորը Վասակ զորավարի հետ պահպանում է երկիրը, սահմանագլխի երկու դռներն² զգուշությամբ պահելով՝ որքան ժամանակ որ կենդանի էին:

1. Այսինքն՝ այլ ուղղությամբ:

2. Նկատի ունի Ատրպատականն ու Աղձնիքը, որտեղից պարսիկները մտնում էին Հայաստան:

ԱՄՄԻԱՆՈՍ ՄԱՐԿԵԼԼԻՆՈՍԸ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆՈՍ ԿԱՅՍԵՐ ԵՎ ԱՐՇԱԿ II-Ի ՄԻՋԵՎ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ամմիանոս Մարկելլինոսը IV դարի հույն հեղինակ է: Մասնակցել է Հուլիանոս կայսեր Արևելք և Գալլիա ձեռնարկած արշավանքներին: Երկար տարիներ ապրել է Անտիոքում և Հռոմում: Գրել է լատիներեն 31 հատորից բաղկացած պատմական մի աշխատություն՝ «Գործուներություններ» (*Res gestae*) վերնագրով՝ նպատակ ունենալով այն

դարձնել Տակիտոսի «Տարեգրություններ» և «Պատմություն» աշխատությունների չարունակությունը: Մեզ են հասել հեղինակի այդ աշխատության միայն 18 հատորները, որոնց մեջ նկարագրված են կայսրության պատերազմները պարսիկների, գոթերի և այլ ժողովուրդների դեմ: Հեղինակը նկարագրված իրադարձություններին մեծ մասամբ ականատես է:

Ներկա թարգմանության համար օգտագործված է Յու. Կուլակովսկու և Ա. Սոննիի ռուսերեն թարգմանությունը (տե՛ս **Аммиан Марцелл, История, вып. 1-3, Киев, 1906-1908**): Ամմիանոսից ստորև բերված հատվածները հայերեն է թարգմանել Ա. Գ. Աբրահամյանը:

ԳՈՐԾՈՒՆԵՌԻԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք XX

Գլ. 11, § 1-3. Այդ ժամանակ¹ Կոստանդիոսը, երբ գտնվում էր Կեսարիա քաղաքում, իր մոտ կանչեց հայոց Արշակ թագավորին², մեծ պատվով ընդունեց նրան և ամեն ջանք գործ դրեց հորդորելու, որ նա մնա մեր հավատարիմ բարեկամը: Կոստանդիոսը լսել էր, որ պարսից թագավորը խաբեբայության, սպառնալիքի և նենգության ճանապարհով փորձեր է անում, որպեսզի հարկադրի Արշակին հրաժարվելու Հռոմի բարեկամությունից և ամուր կապի իր հետ:

Արշակը բազմիցս երզվեց, որ ինքն ավելի շուտ վերջ կտա իր կյանքին, քան կփոխի իր մտադրությունը: Եվ նա վերադարձավ առատաձեռն պարգևատրված, ինչպես ինքը, այնպես և իր հետ տարած չբախումը: Արշակն այնուհետև չէր համարձակվում դրժել իր տված խոստումը: Կոստանդիոսից նա ստացել էր բազմազան շնորհումներ, որոնցից ամենամեծն այն էր, որ նրան կին էր տվել Օլիմպիային՝ անձնապահապետ Աբլաբիոսի դստերը, որն առաջնեություն իր Կոստաս³ եղբոր նշանածն էր եղել:

Կոստանդիոս կայսր

1. Այսինքն՝ 360 թվականին:
2. Խոսքը հայոց Արշակ II թագավորի մասին է:
3. Սա Կոստանդիոս կայսեր (337-361) կրտսեր եղբայրն էր, նրա կայսերակիցը (337-350):

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

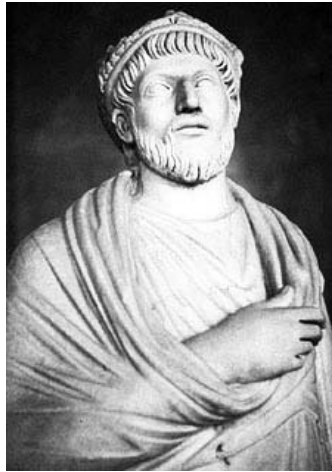
Գիրք XXV

Գլ. 7, § 9-12. (Շապուհ) թագավորը համառորեն պահանջում է, որ իրեն վերադարձվեն, ինչպես ինքն է ասում, այն երկրամասերը, որոնք խլվել էին Մաքսիմիանոսի¹ ժամանակ: (Բանակցությունների ընթացքում) սակայն պարզվեց, որ նա պահանջում է Անդրտիգրիսյան հետևյալ հինգ գավառները՝ Աղձնիքը, Մոկքը, Ծավղեքը, Ռեիմենեն (Հերը և Զարևանդը) ու Կորդուքն՝ իրենց 15 ամրոցների հետ միասին: Բացի այդ (պահանջում էր) Մծբին, Սինգարա քաղաքները և Կաստրա-Մավրորումը, որն իր դիրքով կարևոր ամրություն էր:

Մեզ համար ավելի լավ էր տասն անգամ կռվել, քան ընդառաջել այդ պահանջներից որևէ մեկին: Սակայն վախկոտ կայսրի վրա ազդեցություն գործեց քծնողների խումբը, որոնք տալիս էին ահեղ Պրոկոպիոսի² անունը և պնդում, որ եթե կայսրը չչտապի վերադառնալ, ապա Պրոկոպիոսն իմանալով Հուլիանոսի³ մահը, դյուրություններ, առանց դիմադրության հանդիպելու, պետական հեղաշրջում կկատարի թարմ ուժերով, որոնք գտնվում են նրա հրամանատարության ներքո:

Այս չարամիտ խոսակցություններն այնքան հաճախ էին կրկնվում, որ Հովիանոսն առանց տատանվելու տվեց այն ամենն, ինչ որ պահանջում էին պարսիկները և դժվարություններ պայմանագրում միայն նշվեց, որ Մծբինը և Սինգարան պարսիկների իշխանության տակ անցնեն առանց բնակիչների և թույլ տրվի հռոմեացիներին հանձնված ամրություններից հեռանալ սահմանապահ պահակակետերի պաշտպանության ներքո:

Բացի այդ պայմանագրում արվեց շատ ավելի ծանր ուխտագանց մի հավելում, ըստ որի, այդ համաձայնությունից հետո, այլևս օգնություն չպիտի տրվեր մեր մշտական և հավատարիմ բարեկամ

Հուլիանոս Ուրացող

Արշակին ընդդեմ պարսիկների, եթե անգամ նա այդ մեղանից խնդրելու լիներ: Սրանում կրկնակի դիտավորություն կար. նախ պատժել այն մարդուն, որը կայսեր հանձնարարությամբ ավերել է Հիլիոկոմը և ապա սպասել հարմար ժամանակի՝ առանց դժվարության հարձակվելու Հայաստանի վրա:

Եվ դրա հետևանքով էր, որ հետագայում, երկպառակությունների և խոտվությունների ժամանակ, այս Արշակը կենդանի գերի վերցվեց պարսիկների կողմից, և խլվեց Հայաստանից ընդարձակ մի երկրամաս, որը սահմանակից էր Մեդիային: Գրավվեց նաև Արտաշատ քաղաքը:

1. Նոսքը Մաքսիմիանոս կայսեր (286-305) մասին է:
2. Հռոմեական նշանավոր դորավար:
3. Նոսքը Հուլիանոս կայսեր (355-363) մասին է, որը հաջող պատերազմ էր մղում Պարսկաստանի դեմ, սակայն նրա դժգոհությունը հետո գահ բարձրացած Հովիանոս կայսրը ոչ միայն հրաժարվեց նրա ձեռքբերումներից, այլև պարտավորվեց չօգնել Մեծ Հայքին: Այդ պայմանագիրը հենց հռոմեական պատմագրության մեջ անվանվեց «ամոթալի»:

Հովիանոս կայսր

ՓՎԱՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴԸ ՀԱՅ-ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԱՐՇԱԿ II-Ի ԲԱՆՏԱՐԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՍՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպրություն Դ

Գլ. ԾԳ. Սրանից հետո պարսից Շապուհ թագավորը դարձյալ (պատգամ) ուղարկեց Հայոց Արշակ թագավորին և ասաց. «Եթե ես և դու իրար հետ հաշտ ենք, ապա եկ, միմյանց հետ տեսակցենք և այնուհետև իբր հայր և որդի լինենք միմյանց, իսկ եթե չես ուզում ինձ տեսնել, ուրեմն պատերազմ ես ուզում մեր երկուսի միջև»: Արշակը նրանից խնդրեց ուխտի հավատարիմ երդում, որ անկասկած լինելով գնա: (Շապուհը) պարսից թագավորության հավատարիմ երդման օրինակով բերել տվեց աղ, կնքեց վարազագիր մատանիով և ուղարկեց (Արշակին, ասելով), որ եթե այդ երդումից հետո էլ չգա, ապա թող պատրաստվի պատերազմի:

Երբ Հայոց աշխարհի բոլոր մարդիկ այս տեսան ու լսեցին, ապա ստիպեցին, բռնադատեցին, շտապեցրին իրենց Արշակ թագավորին,

որ վեր կենա, գնա, ներկայանա պարսից Շապուհ թագավորին: Այնուհետև հայոց Արշակ թագավորը կամա-ակամա վեր կացավ վերջ-րեց իր հետ հայոց զորավար սպարապետ (Վասակին), իր դայակին, ճանապարհ ընկավ Հայոց աշխարհից Պարսից աշխարհը, պարսից Շապուհ թագավորի մոտ. գնաց, ներկայացավ պարսից Շապուհ թագավորին: Երբ նրանց տեսան, երկուսին էլ՝ Արշակ թագավորին և Վասակ սպարապետին բռնեցին և ազատ պահում էին ազնվական թիկնապահ զորքերի մեջ: Եվ Շապուհ թագավորը կանչեց Արշակ թագավորին ու խիստ նախատեց նրան իբրև իր ծառայի, իսկ նա նրա առաջ իրեն հանցավոր և մահապարտ ճանաչեց: Դրանից հետո նրան դարձյալ թիկնապահների գնդին հանձնեցին, որ պահեն:

Գլ. ԾԴ. Ապա պարսից Շապուհ թագավորը կանչում է վհուկներին, աստղահամաներին և քավոյաններին¹, նրանց հետ խոսում է և ասում. «Ես շատ անգամ կամեցա սիրել Հայոց Արշակ թագավորին, բայց նա ինձ միշտ անարգեց: Ես նրա հետ խաղաղության դաշն կապեցի, և նա երդվեց քրիստոնեական կրոնի գլխավոր (սրբության) վրա, որին Ավետարան են ասում. նախ այն երդումը դրժեց... Որովհետև հայոց Արշակ թագավորը ահա երեսուն տարի է, որ Արշաց հետ պատերազմ է մղում, և ոչ մի տարի մենք չկարողացանք հաղթել, իսկ այժմ ինքն իր ոտքով ելել եկել է ինձ մոտ: Բայց եթե գիտենայի, թե այսուհետև նա կմնա իմ պայմանին և հնազանդության անկեղծ ուխտով, ապա շատ մեծարանքներով նրան խաղաղությամբ կուղարկեի իր աշխարհը»:

Քավոյանները նրան պատասխան տվին և ասացին. «Այսօր մեզ ժամանակ տուր, վաղը քեզ կպատասխանենք»: Հաջորդ օրը բոլոր քավոյաններն ու աստղահամանները հավաքվեցին եկան և ասացին թագավորին. «Հիմա որ Հայոց Արշակ թագավորը եկել է քեզ մոտ, ինչպե՞ս է քեզ հետ խոսում, ի՞նչ լեզու է բանեցնում կամ ինչպե՞ս է իրեն պահում»: Թագավորն ասաց. «Նա իրեն համարում է ինչպես մեկը իմ ծառաներից. ուզում է իմ ոտքի հողը դառնալ»: Նրանք ասացին թագավորին. «Դե՛, արա ինչ որ քեզ ասում ենք. նրանց այստեղ պահիր, մարդիկ ուղարկիր Հայոց աշխարհը, բերել տուր այնտեղից՝ Հայաստանի սահմաններից մոտ երկու բեռ հող և մի ամանով ջուր: Հետո հրամայիր, որ քո սենյակի հատակի կեսի վրա շաղ տան Հայաստանից բերած հողը, ապա դու ինքդ հայոց Արշակ թագավորի ձեռքից կրոնես, նախ կտանես սենյակի այն տեղը, որտեղ բնական գետինն է, և նրան հարցուփորձ կանես: Հետո նրա ձեռքը բռնած, հայկական հող շաղ տված տեղը կտանես և կլսես թե ինչ է խոսում և

այն ժամանակ կիմանաս, թե երբ նրան արձակելու լինես Հայաստան, քո ուխտն ու դաշինքը կպահի՞ր, թե՞ ոչ: Որովհետև եթե հայկական հողի վրա խիստ լեզվով խոսի, իմացի՛ր, որ Հայոց աշխարհը հասնելուն պես հենց նույն օրը նույն լեզուն կբանեցնի, նույն պատերազմը կնորոգի քեզ հետ, նույն ճակատամարտերը, նույն թշնամությունը կշարունակի»:

Պարսից թագավորը քավոյաններից այս լսելով՝ մարդիկ ուղարկեց Հայաստան արագավազ ուղտերով հողի և ջրի, որ գան և նրա համար պարզեն հմայքը: Քիչ օրերից հետո եկան ու բերին այն, ինչի որ նա նրանց ուղարկել էր: Ապա Շապուհ թագավորը հրաման է տալիս իր սենյակի հատակի մի կեսի վրա շաղ տալ Հայաստանից բերած հողը և վրան ջուր լցնել, իսկ մյուս կեսը՝ թողնել բնիկ երկրի նույն հողը: Եվ Հայոց Արշակ թագավորին բերել տվեց իր առաջ ու հրամայեց մյուս մարդկանց հեռացնել և նրա ձեռքից բռնած ձեռքով շրջում էր: Սենյակում երթևեկելիս, երբ ձեռնում էին պարսկական հողի վրա, ասաց նրան. «Արշակ թագավոր Հայոց, դու ինչո՞ւ ինձ թշնամի եղար. ես քեզ որդու նման սիրեցի, կամեցա աղջիկս քեզ կնուխան տալ և քեզ ինձ որդի դարձնել, իսկ դու իմ դեմ խստացար, ինքնակամ, հակառակ իմ կամքի, ինձ թշնամի դարձար, և ահա ամբողջ երեսուն տարի է ինձ հետ պատերազմեցիր»:

Արշակ թագավորն ասում է. «Մեղանչեցի և հանցավոր եմ քո առաջ. որովհետև ես եկա, քո թշնամիներին հաղթեցի ու կոտորեցի և հույս ունեի քեզանից կյանքի պարգև ստանալ. բայց իմ թշնամիներն ինձ մոլորեցրին, քեզանից վախեցրին և փախչել տվին: Եվ երդումս, որով քեզ երդվեցի, ինձ քո առաջը բերեց, ու ահա եկա քո առաջ, և ահա ես՝ քո ծառան, քո ձեռքում եմ. ինչպես ուզում ես վարվիր ինձ հետ, եթե կամենում ես սպանիր, որովհետև ես՝ քո ծառան, շատ հանցավոր եմ քո առաջ, մահապարտ եմ»:

Շապուհ թագավորը նրա ձեռքից բռնած շրջում էր ձեռքով. անմեղ ձեռնալով նրան բերում էր հայկական հող շաղ տված հատակի վրա: Իսկ երբ (Արշակը) այն տեղն էր հասնում, հայկական հողի վրա ոտք էր դնում, սաստիկ ըմբոստանալով, հպարտանալով, խոսքը փոխում էր, սկսում էր խոսել և ասել. «Հեռո՛ւ ինձանից, չարագործ ծառա, որ տերերիդ վրա տեր ես դարձել, և ես չեմ ների քեզ ու քո որդիներին իմ նախնիների վրեժը և Արտավան թագավորի² մահը: Որովհետև այժմ դուք՝ ծառաներդ, մեր՝ ձեր տերերի, բարձն եք հափշտակել, բայց ես չեմ թույլ տա այդ, մինչև դարձյալ մենք մեր տեղը չգրավենք»:

(Շապուհը) դարձյալ նրա ձեռքից բռնած տանում է պարսկական հողի վրա. այն ժամանակ (Արչակը) զղջում էր ասածների համար, խոնարհվում էր, նրա ոտքերն էր ընկնում. սաստիկ ափսոսում, զղջում էր իր ասած խոսքերի համար: Իսկ երբ ձեռքից բռնած տանում էր հայկական հողի վրա, առաջվանից ավելի խիստ էր խոսում: Նորից հեռացնում էր այդ հողի վրայից, սկսում էր խոսքերով ապաշխարել: Առավոտից մինչև երեկո շատ անգամ փորձեց նրան, որ երբ հայկական հող չաղ տված հատակի վրա էր տանում, խստանում, ամբարտապանանում էր, իսկ հենց որ կանգնում էր հատակի բուն գետնի վրա, զղջում էր:

Այն ժամանակ պարսից Շապուհ թագավորը հրաման է տալիս բերել շղթաներ և գցել Արչակի պարանոցը, իսկ ոտքերին և ձեռքերին դնել կապանքներ և տանել նրան Անդամըն բերդը, որին ասում են Անհուշ բերդ³, և կապած պահել այնտեղ մինչև մեռնի:

Հաջորդ օրը Շապուհ թագավորը հրամայեց իր առաջը բերել Վասակ Մամիկոնյանին՝ Մեծ Հայքի գորավար-սպարապետին: Սկսեց նրան անարգել. որովհետև փոքր էր մարմնով, պարսից Շապուհ թագավորն ասաց նրան. «Աղվե՛ս, այդ դո՞ւ էիր այն խանգարիչը, որ այսքան տարի մեզ չարչարեցիր, դո՞ւ էիր, որ այսքան տարի կոտորում էիր արիւններին. հիմա ինչպե՞ս ես, որ ես քեզ աղվեսի մահով սպանեմ»: Վասակը պատասխան տալով ասաց. «Այժմ դու ինձ տեսնելով մարմնով փոքր, իմ մեծություն չափը չզգացի՞ր, որովհետև մինչև այժմ ես քեզ համար առյուծ էի, իսկ այժմ՝ աղվես: Բայց մինչ ես Վասակն էի, որ հսկա էի. մի ոտքս մի լեռան վրա էր, մյուս ոտքս՝ մի այլ լեռան վրա, երբ աջ ոտքիս վրա էի հենվում, աջ լեռն էի գետին տանում, երբ ձախ ոտքիս վրա էի հենվում, ձախ լեռն էի գետին տանում»: Շապուհ թագավորը հարցրեց և ասաց. «Դե ասա իմանանք, այդ ի՞նչ լեռներ են, որ դու գետին էիր տանում»: Վասակն ասաց. «Երկու լեռներից մեկը դու էիր՝ մյուսը՝ հունաց թագավորը. քանի որ աստված հաշտ էր մեզ հետ, քեզ էլ էի գետին տանում, հունաց թագավորին էլ. քանի որ մեր հոր՝ Ներսեսի օրհնությունը մեզ վրա էր, և աստված մեզ ձեռքից չէր թողել: Քանի որ մենք նրա խոսքը լսում էինք և նրա խրատով էինք շարժվում, կարողացանք քեզ խրատ տալ, մինչև որ մենք ինքներս բաց աչքերով խորխորատի մեջ ընկանք: Հիմա ինչ ուզում ես արա»: Ապա պարսից թագավորը հրամայեց՝ հայոց Վասակ գորավարի մորթը հանել, խոտով լցնել և տանել նույն Անդամըն բերդը, որ Անհուշ է կոչվում, որտեղ բանտարկեցին և Արչակ թագավորին:

1. Այսինքն՝ գուշակներին:
2. Նկատի ունի պարթևների վերջին թագավոր Արտավան Արչակունուն (213-227), որին սպանեցին Սասանյանները:
3. Անհուշ բերդը կամ պարսկերենով Անդամընը թարգմանվում է «Մոռացության բերդ»: Ուսումնասիրողներից ոմանք այն նույնացնում են Ուտփատանի Անդամիչկ ամրոցի հետ:

ԱՄՄԻԱՆՈՍՆ ԱՐՇԱԿ ԻԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գիրք XXVII

Գլ. 12, § 1-3. Պարսից երկարակյաց Շապուհ թագավորը, որն իր գահակալությունն առաջին տարիներից սկսած հակում ուներ հափշտակություն, հույժանոս կայսեր մահվանից և ամոթալի խաղաղություն պայմանագիրը կնքելուց հետո, որոշ ժամանակ դեռ պահպանում էր բարեկամությունը մեզ հետ: Սակայն իր ծերություն թեքված տարիքում, հանկարծ ոտքի տակ տալով հույժանոսի հետ կնքած պայմանագրի պայմանները, ցանկանալով իր գերիշխանությունը ենթարկել Հայաստանը, սկսեց ձեռք մեկնել Հայաստանին այն պատճառաբանությամբ, որ իբրև թե պայմանագիրն արդեն կորցրել է իր ուժը: Սկզբում նա գործ դրեց տարբեր տեսակի խարդավանքներ, սակայն բնակչության կողմից հանդիպելով դիմադրության, սկզբից մերթ դավով և բռնություններով ներդրում էր երկիրը և մերթ աշխատում իր կողմը թեքել նախարարների և ազնվականների, երբեմն ավազակաբար հարձակումներ գործում երկրի վրա: Հետո, գործի դնելով հրապուրանք և երդմանազանցություն, նա կարողացավ ձեռք գցել Հայոց Արչակ թագավորին:

Եվ Շապուհը Արչակին մի անգամ հրավիրելով խնջույքի, կարգադրեց նրան տանել գաղտնի դռնով, հանել նրա աչքերը, շղթայել արծաթյա շղթայով, որը նրանց մոտ ավելի պատվավոր մարդկանց պատժի համար համարվում էր դատարկ մխիթարության միջոց, ապա աքսորեց Ագաբանա անունով բերդը, ուր նա, զանազան տանջանքներից հետո մահապատժի ենթարկվեց:

ԱՐՇԱԿ II-ի ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպրութիւն Ե

Գլ. Է. Այն ժամանակները դեռևս կենդանի էր Հայոց Արշակ թագավորը պարսից թագավորութեան իշխանութեան երկրում՝ Ուստատանի կողմերում, Անդրըն բերդում, որին ասում են Անհուչ բերդ: Այս ժամանակ պարսիկները դադարեցրին պատերազմները Հայերի հետ, որովհետև քուչանաց Արշակունի թագավորը, որ նստում էր Բալխ¹ քաղաքում, պատերազմ սկսեց պարսից Շապուհ թագավորի դեմ, որ Սասանի տոհմից էր: Եվ Շապուհ թագավորը պարսից բոլոր զորքերը գումարեց և տարավ նրա դեմ պատերազմելու, նույնպես և Հայոց աշխարհից տարած գերութիւնից բոլոր հեծելազորքն իր հետ պատերազմի տարավ, մինչև անգամ Հայոց Արշակ թագավորի ներքինուն: Հայոց Արշակ թագավորի այդ ներքինին հավատարիմ պաշտոնյա էր, մեծ իշխանութեան տեր, շատ սիրված ու պատիվների արժանացած. նրա անունն էր Դրաստամատ:

Երբ քուչանաց թագավորի և պարսից թագավորի միջև պատերազմ սկսվեց, քուչանների զորքերը շատ նեղեցին պարսից զորքերին, շատերին կոտորեցին պարսից զորքերից, շատերին ձերբակալեցին և մյուսներին հալածեցին, փախուստի մատնեցին: Իսկ Դրաստամատ ներքինին, որ Հայոց Տիրան թագավորի և նրա որդու՝ Հայոց Արշակ թագավորի տարիներին իշխում էր Անգեղտան գավառի վրա, հավատարմութամբ պահում էր Անգեղ բերդի գանձերը, նույնպես և բոլոր արքունական բերդերը, որ գտնվում էին այն կողմերում: Նույնպես և Մոփաց աշխարհում Բնաբեղ բերդում եղած գանձերը նրա տեսչութեան տակ էին և նրա բարձր բոլոր նախարարների բարձրից վեր էր: Եվ որովհետև այս պաշտոնը և Հայր կոչված մարդպետութիւնը ներքինիներին էին հանձնվում Արշակունյաց թագավորութեան ամենահին ժամանակներից ի վեր, ուստի այս ներքինի Դրաստամատին՝ Անգեղտան իշխանին էլ գերի էին տարել Պարսկաստան այն ժամանակ, երբ Հայոց Արշակ թագավորին բռնեցին:

Այս Դրաստամատը պատահեց այն ճակատամարտում, որի մեջ քուչանները հաղթեցին պարսից Շապուհ թագավորին: Դրաստամատն այնտեղ անպատմելի քաջութիւններ գործեց, Շապուհ թագավորի համար անչափ կովեց, որ կարողացավ նրան մահից ազատել և քուչաններից շատերին կոտորեց և շատ ախոյանների գլուխներ բե-

րեց նրա առջև: Պարսից Շապուհ թագավորին էլ փրկեց, երբ նրան պատերազմի խառնուրդի մեջ թշնամիները չըջապատել ու նեղն էին գցել: Իսկ երբ պարսից Շապուհ թագավորը դարձավ, եկավ Ասորեստան, մեծ շնորհակալութիւն հայտնեց ներքինի Դրաստամատին նրա ծառայութիւնների համար. և ասաց նրան պարսից Շապուհ թագավորը. «Ոնորհի՛ր դու ինձանից, ինչ որ ուզում ես, քո խնդրածը կտամ, չեմ մերժի»: Դրաստամատը ասաց թագավորին. «Ես քեզանից ոչինչ չեմ ուզում, բացի միայն նրանից, որ հրաման տաս ինձ՝ գնամ իմ իսկական տիրոջը՝ Հայոց Արշակ թագավորին տեսնեմ: Եվ միայն մի օրվա համար, երբ ես նրա մոտ գնամ, հրաման տուր նրան կապանքներից արձակել, և ես իրավունք ունենամ լվանալ նրա գլուխը, օծել, ազնիվ զգեստ հագցնել, նրա համար սեղան պատրաստել, նրա առաջ խորտիկներ դնել, գինի տալ և ուրախացնել նվագարաններով. ճիշտ մի օր»:

Շապուհ թագավորն ասաց. «Դժվար բան խնդրեցիր, որովհետև այն ժամանակից ի վեր, որ պարսից թագավորութիւնը կանգուն է և այն բերդը կոչվել է Անհուչ, չի եղել որևէ մարդ, որ համարձակված լինի թագավորներին հիշեցնել, թե թագավորները որևէ մեկին այնտեղ բանտարկել են, չի հիշատակվել որևէ մարդ, որին բանտարկել են այն բերդում, ուր մնաց թագավոր մարդը և իմ հավասարը՝ հակառակորդը, որ կապված է այն բերդում: Այնինչ դու անհանգստացրիր մեզ: Դու ահա մահդ աչքդ առար և հիշեցրիր Անհուչը՝ անհիշելին, որ Արշակ թագավորութեան մեջ սկզբից ի վեր չի պատահել այսպիսի բան: Բայց որովհետև մեծ է քո՝ ինձ ցույց տված ծառայութիւնը, թող կատարվի խնդրքդ, գնա՛, ինչ որ խնդրեցիր, տալիս եմ: Բայց դու պետք է քո սեփական օգուտը մտածելի, երկրներ, գավառներ կամ գանձեր խնդրելի: Բայց երբ դու այդ խնդրեցիր, թող այդ բացառութիւն լինի Արշակ թագավորութեան օրենքից: Գնա՛, քեզ տվի, ինչ որ դու ինձնից խնդրեցիր քո ծառայութեան փոխարեն»:

Եվ նրան տվեց մի հավատարիմ թիկնապահ ու հրովարտակ արքունական մատանիով կնքված, որ ելնի գնա Անդրըն բերդը և ինչպես որ կամենա, ինչպես որ խնդրեց, այնպես էլ վարվի կապալ Արշակի հետ, որ Հայաստանի թագավոր էր եղել մի ժամանակ: Եվ Դրաստամատն արքունական հրովարտակով թիկնապահի հետ գնաց Անհուչ բերդը, տեսավ իր իսկական տեր Արշակին, արձակեց երկաթե կապանքներից, ձեռնակապերից ու ոտնակապերից և անուրներից, նրա գլուխը լվաց, նրան լողացրեց. նրան ազնիվ զգեստներ հագցրեց, սեղան սարքեց նրա համար, նրան բազմեցրեց,

նրա առաջ թագավորավայել ընթրիք դրեց, գինի դրեց առաջը, ինչպես թագավորների կարգն է, նրան զվարթացրեց, մխիթարեց և նվագարաններով ուրախացրեց:

Երբ աղանդների հերթը հասավ, նրա առաջ դրին միրգ, խնձոր, վարունգ ու ամիճ² և դանակ տվին, որպեսզի կտրի և ուտի, ինչպես կամենում է: Դրաստամատն էլ ոտքի կանգնած՝ նրան շատ ուրախացնում էր և մխիթարում: Երբ նա խմեց, գինին գլուխն ընկավ, նա հարբեց ու հպարտացավ և ասաց. «Վա՛յ ինձ, Արշակիս. որտեղի՞ց ուր ընկա և ի՛նչ օրի հասա»: Այս ասելով՝ դանակը, որ ձեռքին բռնած ուներ, որով միրգը կամ ամիճը պիտի կտրեր, խրեց իր սիրտը և իսկույն մեռավ հենց նստած տեղում: Դրաստամատը երբ տեսավ, վրա ընկավ, դանակը քաշեց հանեց նրա մարմնից և խրեց իր կողը: Նա էլ նմանապես նույն ժամին մեռավ:

1. Բայլը հին Պարսկաստանի վաճառաչական քաղաքներից մեկն էր, գտնվել է Պարսկաստանի և Տյան-Շան լեռների միջև: Այն Ջրաղաչտի ծննդավայրն է համարվում, հիշվում է Դարեհ Վշտասպյանի սեպագիր արձանագրություններում:

2. Ամիճը որսի մսից պատրաստված ուտելիք էր:

ՊՐՈԿՈՊԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ ԱՐՇԱԿ II-Ի ՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Պրոկոպիոս Կեսարացին բյուզանդական պատմիչ է, ծնվել է V դարի վերջին և ապրել մինչև 562 թվականը: Եղել է գորավար Բելիսարիոսի քարտուղարը և իրավական գործերի խորհրդատուն: Հեղինակ է մի շարք աշխատությունների, որոնցից պատմական մեծ արժեք ունի «Պատերազմների մասին»-ը, որը գրել է 550-554 թվականներին: Այդ աշխատությունը բաղկացած է ութ գրքից, որոնցից երկուսը նվիրված է պարսկական պատերազմներին:

Այդ երկու գրքում արժեքավոր տեղեկություններ կան նաև Հայաստանի մասին: Պատմական կարևոր սկզբնաղբյուր է Պրոկոպիոսի «Անեկդոտան» կամ «Գաղտնի պատմությունը», որտեղ հեղինակը շարադրել է կայսրության ներքին կյանքը: Այստեղ ևս տեղեկություններ կան Հայաստանի, ինչպես նաև Բյուզանդիայի հայկական գաղթավայրերի մասին: Պրոկոպիոսի աշխատությունների մեջ եղած այն հատվածները, որոնք վերաբերում են Հայ ժողովրդի պատմությանը, առանձնացրել և թարգմանել է ակադեմիկոս Հ. Մ. Բարթիկյանը և հրատարակել 1967 թ. «Պրոկոպիոս Կեսարացի» ընդհանուր վերնագրով: Ստորև բերված հատվածները տրվում են ըստ այս հրատարակության:

ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԳԻՐՔ ԱՌԱՋԻՆ

5. ... Հայոց պատմությունը պատմում է¹, թե Անհուշ բերդի մասին պարսկական օրենքը միայն մի անգամ խախտվեց՝ հետևյալ կերպ:

Պարսիկների և հայերի միջև պարսից Պակուր արքայի² և հայոց Արշակ Արշակունու ժամանակ երեսուներկու տարի չհայտարարված պատերազմ էր գնում: Այս պատերազմի երկարատևության պատճառով երկու կողմերն էլ անչափ վնաս կրեցին, մասնավորապես՝ հայերը: Երկուսի միջև անվստահությունն այնքան խորացավ, որ ոչ ոք չէր կարողանում բանակցությունների մեջ մտնել մյուս կողմի հետ: Այդ միջոցին պատերազմ ծագեց պարսիկների և հայերից ոչ հեռու բնակվող այլ բարբարոսների միջև: Հայերը, ցանկանալով պարսիկներին ցույց տալ դեպի նրանց ունեցած իրենց բարյացակամությունը և հաշտություն կնքելու պատրաստակամությունը, անսպասելիորեն հարձակվեցին այդ բարբարոսների երկրի վրա (նախօրոք տեղյակ պահելով պարսիկներին) և թշնամիների գրեթե բոլոր տղամարդկանց կոտորեցին: Պակուրը կատարվածից անչափ գոհ մնալով, Արշակի մոտ ուղարկեց մեծամեծներից ոմանց, հավատարմության նշանակներ տվեց և հրավիրեց իր մոտ: Երբ վերջինս հասավ [Պակուրի] մոտ, արքան նրան հյուրընկալեց և եղբոր նման հավասար համարեց: Այնտեղ երկուսն էլ մեծ երգում տվեցին, որ պարսիկները և հայերը միմյանց բարեկամ են և դաշնակից, որից հետո Պակուրը թողեց, որ Արշակը գնա իր հայրենիքը: Քիչ ժամանակ անց, ոմանք զրպարտեցին Արշակին, իբր նա ուզում է ապստամբություն բարձրացնել: Այդ բանին Պակուրը հավատաց և անմիջապես Արշակին իր մոտ կանչեց, ասելով, որ լավ կլիներ բոլոր հարցերի շուրջը նրա հետ խորհրդակցել: [Արշակն] իսկույն գնաց նրա մոտ՝ իր հետ տանելով ամենառազմունակ հայերից ոմանց, ինչպես, նաև Վասիլիոսին, որը նրա գորավարն էր և խորհրդականը՝ շատ քաջ և խելացի³: Պակուրը և՛ Արշակին, և՛ Վասիլիոսին սկսեց բացեիբաց պախարակել և ամբաստանել, որ նրանք դրժել են երգումը և ուզում են չուտով ապստամբություն բարձրացնել, մի բան, որ նրանք մերժեցին, անվերջ երդվելով, որ իրենք երբեք նման մտադրություն չեն ունեցել: Պակուրն սկզբում նրանց կալանավորեց, ապա հարցրեց մոգերին՝ ինչպե՞ս վարվել նրանց հետ: Մոգերն արդար չէին համարում դատապարտելը, քանի որ նրանք չէին ընդունում մեղադրանքը և բացեիբաց չէին խոստովանում, և խորհուրդ տվեցին այնպես անել, որ Արշակը ստիպվի ինքն իրեն մեղադրել: Մոգերն առաջարկեցին արքայական վրանի հատակը

ծածկել գոմաղբով՝ կեսը Պարսից երկրի, իսկ մյուս կեսը՝ Հայոց: Արքան այդպես էլ արեց: Այն ժամանակ մոգերը վրանի շուրջը մոգություններ կատարելուց հետո առաջարկեցին արքային, որ նա Արշակի հետ պտույտ կատարի և մեղադրի Արշակի դաշինքը խախտելու և երդմնազանցության մեջ: Մոգերը ևս պետք է ներկա լինեին այդ խոսակցությանը՝ որպես գրույցի վկաներ: Պակուրը հրավիրեց Արշակին, նրա հետ շրջեց վրանում, ուր ներկա էին մոգերը. և հարցրեց՝ թե ինչո՞ւ է նա, դրժելով երդումը, պատճառ դառնում պարսիկների և հայերի մեծ դժբախտության: Քանի դեռ խոսակցությունը տեղի էր ունենում այն մասում, ուր պարսկական հողն էր փոխված, Արշակը չէր ընդունում մեղադրանքը, ամենասարսափելի երդումներով հաստատում էր և վստահեցնում, որ ինքը Պակուրի հավատարիմ ծառան է: Բայց երբ խոսակցության ընթացքում հասնում էին վրանի կենտրոնը, ապա անցնում Հայոց երկրի գոմաղբով ծածկված վայրը, ահա այստեղ Արշակն անսպասելի կերպով, չգիտեմ ինչից դրդված, ոչ միայն փոխում էր խոսակցության շեշտը, դառնում ավելի հանդուգն՝ սպառնալով Պակուրին և պարսիկներին, այլև հայտարարում էր, որ վրեժ կլուծի նման անպատվության համար, երբ ինքը չուտով իր անձի տերը դառնա: Համարձակությամբ այդ ասելով նա ճանաչում էր, մինչև որ շրջելով հասավ Պարսից երկրի գոմաղբը: Այստեղ նա նորից նույն երգն էր երգում, որ ինքը Պակուրի ծառան է և այլ ողորմագին խոսքեր ասում: Երբ նորից հասավ Հայոց հողի վրա, նա անցավ սպառնալիքներին: Եվ այսպես բազմիցս մի հողի վրայից մյուսն անցնելով, ոչ մի գաղտնի բան չթողեց: Ահա դրանից հետո մոգերը մեղադրեցին նրան դաշինքը խախտելու և երդմնազանցության մեջ: Պակուրը Վասիլիոսին մորթագերծ արեց, մորթին լցրեց ծղոտով և կախեց շատ բարձր ծառից: Իսկ Արշակին (քանի որ չէր կարող սպանել արքայական արյուն ունեցող մարդուն) բանտարկեց Անհուշ բերդում: Որոշ ժամանակ անց, Արշակին Պարսից երկիրն ուղեկցող ամենամերձավոր մարդկանցից մի հայ մասնակցեց պարսիկների արշավանքին՝ բարբարոս մի ժողովրդի դեմ: Պակուրը, տեսնելով այդ մարդու՝ պատերազմում ցուցաբերած քաջագործությունները և այն, որ նա պարսիկների հաղթության պատճառ դարձավ, պահանջեց նրանից ուղածը խնդրել, խոստանալով բավարարել նրա ամեն մի ցանկությունը: Սա միայն մի բան խնդրեց, որ իրեն թույլատրվի մեկ օր ծառայել Արշակին: Դա [արքային] շատ դժվար դրություն մեջ գցեց, որովհետև նա ստիպված էր խախտել վաղեմի օրենքը, սակայն ցույց տալու համար, որ իր խոսքի տերն է, թույլ տվեց, որ խնդիրքը կա-

տարվի: Արքայի թույլտվությամբ նա մտավ Անհուշ բերդը, համբուրեց Արշակին և երկուսը գրկախառնված ողբացին իրենց ճակատագիրը և հազիվհազ իրարից բաժանվեցին: Ողբից հետո, հայր լողացրեց Արշակին և արեց ինչ որ ընդունված էր. հագցրեց նրան արքայական հանդերձանքը ու բազմեցրեց բազմոցի վրա: Այնտեղ Արշակը արքայավայել, ըստ նախկին սովորության, հյուրասիրեց ներկա եղողներին: Ճաշկերույթի ժամանակ բազմաթիվ կենացներ և այլ խոսքեր ասվեցին, որոնք շատ դուր եկան Արշակին: Գինարբուքը երկարեց մինչև գիշեր և խոսակցությամբ շատ ուրախացան և անչափ բավարարություն ստացած՝ հազիվ բաժանվեցին իրարից: Պատմում են, որ այն ժամանակ Արշակն ասել է, թե լավագույն օրն է անցկացրել, հանդիպել է իր ամենասիրած մարդուն, և որ այլևս ի վիճակի չէ տեսնել կյանքի տառապանքները: Այդ ասելուց հետո ինքնասպանություն է գործել այն դանակով, որ ճաշկերույթի ժամանակ դիտմամբ թաքցրել էր, և ահա այդ ձևով վախճանվել: Արշակի մասին այս [վկայությունը] Հայոց պատմությունն է տալիս և, ինչպես վերևում ասվեց, այդ ձևով Անհուշ բերդի մասին օրենքը խախտվեց: Իսկ ես շարունակում եմ ընդհատաձև [պատմությունը]:

1. Պրոկոպիոսի ակնարկը թե՛ «Հայոց պատմությունը պատմում է», անշուշտ, վերաբերում է Փավստոս Բուզանդի «Հայոց պատմությանը»: Պրոկոպիոսն ամբողջապես և բառացի վերցրել է Արշակի և Վասակի Պարսկաստան կանչվելու հատվածը, Արշակի դատաքննությունը՝ հայկական հողի և ջրի միջոցով, Արշակի բանտարկությունն Անհուշ բերդում, Դրաստամատի և Արշակի ինքնասպանությունը և այլ մանրամասնություններ: Քիչ հավանական է, որ Փավստոսի բնագիրը Պրոկոպիոսի ժամանակ գոյություն է ունեցել հունական թարգմանությամբ, մտած է կարծել, որ կամ Պրոկոպիոսն է իմացել հայերեն, օգտվել է հայկական բնագրից և կամ ուրիշներն են այդ հատվածները թարգմանել հունարեն:
2. Սոսրն այստեղ պարսից թագավոր Շապուհ II-ի մասին է:
3. Սոսրը վերաբերում է Հայոց սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանին:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպրութուն Դ

Գլ. ԾԵ. Այնուհետև պարսից Շապուհ թագավորը Հայոց աշխարհի վրա ուղարկեց իր իշխաններից երկուսին, մեկի անունը Զիկ, մյուսինը՝ Կարեն, հինգ հարյուր բյուր¹ զորքով, որ գան Հայոց աշխարհը քարուքանդ անեն: Նրանք եկան Հայոց աշխարհի վրա: Երբ Հայոց աշխարհի տիկինը՝ հայոց Արշակ թագավորի Փառանձեմ կինը, տեսավ, որ պարսից թագավորի զորքերը լցվեցին Հայոց աշխարհը, առավ իր հետ մոտ տասնմեկ հազար ընտիր սպառազինված պատերազմող մարդիկ ազատներից և պարսից զորքերից խույս տալով, դիմեց, գնաց Արտազերս բերդն Արշարունյաց գավառում²: Հետո պարսից բոլոր զորքերը հասան, բերդի շուրջը նստեցին, պատեցին, պաշարեցին: Իսկ նրանք ներսը ամրացան՝ հույս դնելով տեղի ամրություն վրա, իսկ սրանք բանակ զարկելով, նստեցին դուրսը, ձորերի շուրջը: Այսպես տասներեք ամիս բերդի շուրջը նստեցին և չկարողացան բերդն առնել, որովհետև տեղը շատ ամուր էր: Ամբողջ երկիրը քանդեցին, ավերեցին, դուրս էին գալիս գավառները և երկրներն ավարի էին առնում, մարդիկ և անասուններ գերելով, բերում էին իրենց բանակը, ուրիշ տեղերից կենսամթերք էին բերում և ուտում՝ բերդը պաշարման մեջ պահելով:

Իսկ Պապը՝ Արշակի որդին, այդ ժամանակ Հայոց աշխարհում չէր. նա հունաց թագավորի մոտ էր³, իսկ ազատների տոհմերից բաղկացած ամբողջ բանակն այս բաները լսելով՝ գնաց իրենց համար

10 կամարանի կամուրջ Տիգրիս գետի վրա. հեռվում Ամիդ քաղաքի պարիսպներն են

օգնություն խնդրելու. նրանց զորագլուխն էր Մուշեղը՝ Վասակ սպարապետի որդին: Նրանք գնացին իրենց արքայորդու մոտ և բանակցում էին հունաց թագավորի հետ, նրան համոզում էին իրենց թիկունք լինել: Իսկ Հայոց աշխարհը նրանք հաճախ սուրհանդակներ էին ուղարկում երկրի տիկնոջ՝ Փառանձեմի մոտ, որ տոկա, բերդը պաշտպանի, պարսից ձեռքը չհանձնվի: Նրա որդուց՝ Պապի կողմից էլ հաճախակի պատվիրակներ էին գալիս շաբաթ շաբաթի վրա, գաղտնի դռնով մի հնարով բերդ էին մտնում, սիրտ էին տալիս տիկնոջը. այսպես բերդի պաշարումը տևեց տասներեք ամիս: Իսկ պատվիրակները շարունակ գնում գալիս էին՝ ասելով, թե՛ «Պի՛նդ կաց, Պապ որդիդ գալիս է և կայսերական գունդ է բերում օգնություն»: Այս քաջալերությունը երկար ձգձգվում էր, որովհետև ասում էին. «Մի քիչ էլ, մի փոքր ժամանակ էլ համբերի՛ր, օգնությունը հասել է»:

Տասնչորսերորդ ամսից հետո Աստծուց հարված հասավ բերդում ապաստանած գաղթականների վրա. բերդում եղողների մեջ մահ ընկավ, աստվածային պատուհաս... Մահը սկսվելու օրից մի ամիս էլ չտևեց, որ բոլորը կոտորվեցին, մոտ տասնմեկ հազար տղամարդ և մոտ վեց հազար կին. մի ամիս չանցավ, որ բերդում եղածները բոլորը կոտորվեցին... Իսկ տիկին Փառանձեմը տեսնելով, որ մենակ մնաց, բերդի դուռը բացեց և պարսից զորքը թողեց բերդից ներս: Եկան տիկնոջը բռնեցին և բերդից իջեցրին: Հետո պարսից զորավարները բերդը բարձրացան, ավար առան Հայոց թագավորի գանձերը, որ բերդում պահվում էին. բոլորը վար իջեցրին: Ինը օր, ինը գիշեր շարունակ իջեցնում էին, ինչ որ գտան Արտազերս բերդում, և տիկնոջ հետ միասին գերի քչեցին:

Այնուհետև եկան Արտաշատ մեծ քաղաքը, գրավեցին, նրա պարիսպները կործանեցին. այնտեղ էլ պահված գանձերն առան և ամբողջ քաղաքը գերեվարեցին: Արտաշատ քաղաքից գերի տարան ինը հազար տուն հրեա, որոնց Արշակունի Տիգրան թագավորը⁴ գերի էր բերել Պաղեստինից, և քառասուն հազար տուն հայ: (Այսքան մարդ) Արտաշատ քաղաքից տարան: Քաղաքի շինություններից փայտաշենները կրակ տվին այրեցին, քարաշենները քանդեցին, նույնպես և պարիսպը. քաղաքի բոլոր շինվածքները հիմնահատակ կործանեցին, ոչ մի քար քարի վրա չթողին, քաղաքը բնակիչներից թափուր, անմարդի, ավերակ դարձրին:

Գրավեցին Վաղարշապատ քաղաքն էլ. քանդում, բրում, հիմքից կործանում էին. այս քաղաքից էլ գերի տարան տասնինը հազար տուն: Ամբողջ քաղաքում չենք չթողին, բոլորը քարուքանդ արին,

կործանեցին: Ասպատակներ ուղարկելով՝ բոլոր չափահաս մարդկանց կոտորում էին, կանանց, երեխաներին գերի էին վերցնում: Հայոց թագավորութան բոլոր բերդերն առան, մեծ քանակությամբ պաշարեղեն հավաքեցին նրանց մեջ և բերդապահներ թողին:

Առան Երվանդաշատ մեծ քաղաքն էլ այստեղից դուրս բերին քսան հազար տուն հայ և երեսուն հազար տուն հրեա, իսկ քաղաքը հիմնահատակ կործանեցին: Հետո առան Բագրևանդի Ջարեհավան քաղաքը. այնտեղից էլ գերի վերցրին հինգ հազար տուն հայ և ութ հազար տուն հրեա և քաղաքը հիմնիվեր կործանեցին: Առան նաև Ջարիչատ մեծ քաղաքն Ադիհովիտ գավառում, (գերի վերցրին) տասնչորս հազար տուն հրեա և տասը հազար տուն հայ և այն էլ հիմնահատակ կործանեցին: Առան նաև Վան ամուր քաղաքը Տոգր գավառում, կրակ տվին այրեցին, հիմքերը քանդեցին. այնտեղից էլ դուրս բերին հինգ հազար տուն հայ և տասնութ հազար տուն հրեա:

Հրեաների այս ամբողջ բազմությունը, որ Հայոց աշխարհից գերի տարան, Հայոց Տիգրան մեծ թագավորը բերել էր Պաղեստինից հին ժամանակ, երբ նա գերեց և Հայաստան բերեց հրեաների Հյուրկանոս քահանայապետին: Տիգրան մեծ թագավորն այս բոլոր հրեությունն իր դարում բերեց, բնակեցրեց Հայաստանի քաղաքներում: Իսկ այս ժամանակ (պարսիկները) ավերեցին այդ քաղաքները, նրանց բնակիչներին գերեցին, նրանց հետ միասին՝ Հայոց ամբողջ աշխարհն ու գավառները: Դուրս բերին գերիներ գանազան գավառներից, կողմերից, ձորագավառներից, աշխարհներից, հավաքեցին բերին Նախճավան քաղաքը, որ իրենց զորքերի բանակատեղին էր: Այս քաղաքն էլ առան, քանդեցին, այնտեղից էլ հանեցին երկու հազար տուն հայ և տասնվեց հազար տուն հրեա և մյուս գերիների հետ տարան:

Հայոց աշխարհում թողին ոստիկաններ ու վերակացուներ՝ երկրի մնացորդ ժողովուրդը հպատակեցնելու, իսկ իրենք Փառանձեմ տիկնոջն առնելով, գանձերով ու բազմաթիվ գերիներով տարան Պարսից աշխարհը. եկան, բերին հասցրին Պարսից աշխարհը Շապուհ թագավորի մոտ:

Երբ Փառանձեմ տիկնոջը բերին հասցրին Պարսից աշխարհը և Հայաստանի բոլոր գերությունն ու գանձերը և Փառանձեմ տիկնոջը թագավորի առաջը հանեցին, պարսից թագավորը մեծ շնորհակալություն հայտնեց իր զորավարներին: Պարսից Շապուհ թագավորը կամեցավ նախատինք հասցնել (Արշակունյաց) տոհմին, Հայոց աշխարհին և թագավորությունը: Հրամայեց կանչել իր բոլոր զորքերին, իր մեծամեծներին, ստորին պաշտոնյաներին և իր տիրած աշխարհի բոլոր մարդկանց, և այս բազմություն մեջ բերել Հայաստանի տիկ-

նոջը՝ Փառանձեմին: Եվ հրամայեց հրապարակում շինել ինչ-որ սարք, որի վրա գցել տվեց տիկնոջը և արձակել նրա վրա՝ անասնական պիղծ խառնակության համար: Այս կերպ սպանեցին Փառանձեմ տիկնոջը: Իսկ գերիների ամբողջ բազմությունը տարան բնակեցրին մի մասը Ասորեստանում, մյուս մասը՝ Սուժաստան երկրում:

1. «Բյուրը» 10 հազար է. հինգ հարյուր բյուրը հավասար է հինգ միլիոնի, որն, անկասկած, չափազանցված է:
2. Արշարունյաց գավառի Արտագերս ամրոցը Հայաստանի նշանավոր և անմատչելի բերդերից մեկն էր:
3. Այդ ժամանակ Բյուզանդիայի կայսրը Վաղեսն էր (364-378):
4. Սոսրը Արտաշեսյան Տիգրան II Մեծ թագավորի (95-55) մասին է:

ԱՄՄԻԱՆՈՍՆ ԱՐՏԱԳԵՐՍԻ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ԳԻՐԷ XXVII

Գլ. 12, § 5-8. Պարսից Շապուհ թագավորն այդ անաղնիվ չարությունը կատարելուց հետո¹, ներքինի Գլակին և Արտավանին հանձնեց Հայաստանը՝ հանձնարարելով նրանց բոլոր ջանքերը գործ դնել ոչնչացնելու համար Արտագերսը: Նրանցից մեկը՝ Գլակը, ներքինի էր, իսկ մյուսը՝ Արտավանը՝ բանակի հրամանատար: (Արտագերսը բերդաքաղաք էր. այն ուներ ամուր պարիսպներ և ուժեղ պահակազոր): Այստեղ էր պահվում Արշակի գանձարանը, այստեղ էր գտնվում նաև Արշակի կինը՝ տղայի հետ միասին²:

Կատարելով Շապուհի հրամանը, պարսից զորավարները ձեռնարկեցին Արտագերսի պաշարումը: Բայց բերդը գտնվում էր անմատույց բարձունքում և անկարելի էր մոտենալ, մանավանդ՝ ձմեռը, երբ գետինը ծածկված էր ձյունով ու սառույցով: Գլակը, որպես ներքինի, ընդունակ էր կանանց հետ փաղաքջանքով վարվելու, ուստի Արտավանի ուղեկցությամբ եկավ անմիջապես պարսպի տակ՝ հայտնելով, թե ինքը ինչ-որ բան ունի ասելու: Հավաստիություն ստանալով, որ իր անձը վտանգի չի ենթարկվի, իր ընկերոջ հետ միասին մտավ բերդի ներսը:

Նա թագուհուն և կայազորին սկսեց սարսափահար անել, խորհուրդ տալով շուտափույթ անձնատուր լինել և մեղմացնել Շապուհի կատաղությունը՝ նշելով նրա հանրահայտ դաժանությունը: Սոսակցությունը երկար տևեց: Բոլոր նրանք, ովքեր վճռականապես

Համաձայն էին բերզը հանձնելու մտքին, թագուհու արցունքներից ազդված, որ լաց էր լինում ճակատագրի դաժանությունների համար, խղճալով թագուհուն՝ փոխեցին իրենց կարծիքը: Գլակը և Արտավանը, հույս ունենալով, որ հետագայում առատ վարձատրություն կստանան հոռոտներից, գաղտնի խորհրդակցելով համոզեցին (պաշտպաններին), որ ուժեղ մի գունդ, բաց անելով բերդի դուռը, գիշերվա պայմանավորված ժամին, անսպասելի հարձակում գործի թշնամու ճամբարի վրա: Նրանք աշխատեցին այնպես անել, որ դավադիրները մնան անհայտ: Համաձայնությունը հաստատվեց երդումով:

Գլակը և Արտավանը դուրս եկան բերդից և հայտարարեցին, որ բերդաքաղաքի պաշարվածները խնդրում են երկու օր ժամանակ տալ, որպեսզի խորհրդակցեն, թե ինչպես են վարվելու իրենք: Դրանով նրանք կարողացան պարիսպների մոտ առաջացնել կատարյալ անհոգություն:

Եվ ահա գիշերը, երբ բոլորը քնած էին խորը քնով, բացվեց բերդաքաղաքի դուռը. այնտեղից արագ դուրս եկավ մարտիկների մի զորամաս՝ սրերը հանած, գաղտագողի կամացուկ հարձակվեց թշնամու ճամբարի վրա, ուր վտանգ չէր ակնկալվում, և առանց դիմադրություն հանդիպելու, սկսեց կոտորել բազմաթիվ քնած մարդկանց:

Այս անսպասելի դավադրությունը և պարսիկների հանկարծակի կոտորածն անչափ կատաղեցրեց Շապուհին: Դրան ավելացավ նաև այն, որ Վալենտ կայսրն³ ընդունել էր Արշակի որդի Պապին, որը մոր խորհուրդով փախել էր նրա մոտ փոքրիկ չքախմբով: Կայսրը նրան բնակություն վայր էր հատկացրել Նեոկեսարիան՝ Պողեմոնական Պոնտոսի նշանավոր քաղաքը, և նրան տվել կոչմանը համապատասխան ապրուստի միջոցներ և ընդունել հարգանքով:

Գլակը և Արտավանը Վալենտ կայսեր վերաբերմունքից քաջալերված, դեսպանություն ուղարկեցին նրա մոտ և խնդրեցին ռազմական օգնություն ցույց տալ և թագավոր նշանակել Պապին: Կայսրը նկատի ունենալով այդ ժամանակ ստեղծված իրադրությունը, մերժեց օգնություն ցույց տալ, սակայն հանձնարարեց Տերենտիոս զորավարին՝ Պապին տանել Հայաստան իբրև երկրի կառավարիչ՝ առանց թագավորի անուն և աստիճան կրելու: Այս արվեց միանգամայն ճիշտ դիտավորություններով. (կայսրը) ցանկանում էր խուսափել խաղաղության պայմանագիրը խախտելու մեղադրանքից:

Շապուհը, տեղեկություններ ստանալով Արտագերսի իրադարձությունների մասին, գազանային կատաղության մեջ ընկավ. նա հավաքեց մեծ բանակ և մտավ Հայաստան ու ենթարկեց երկիրն անլուր

ավերածություն: Պապը, վախենալով ներխուժումից և ոչ մի տեղից օգնություն չակնկալելով, փախավ բարձր այն լեռները, որոնք բաժանում են մեր սահմանները Լազիկայից: Այնտեղ նրանք հինգ ամիս թաքնվեցին խիտ անտառներում և լեռնային կիրճերում: Շապուհի բոլոր ջանքերը՝ բռնելու թագավորին, ապարդյուն անցան:

Շապուհ թագավորը նկատի ունենալով, որ ձմռան ցրտերը վրա հասնելուց հետո իդուր ժամանակ է վատնելու, կրակի մատնեց բոլոր պտղատու ծառերը: Ուժով կամ դավադրություն միջոցով նա կարողացավ տիրել Հայաստանի ուժեղ պահակազորով ամրացված բերդերն ու ամրությունները: Ապա նա իր բոլոր զորքերով պաշարեց Արտագերսը: Երբ նրան հաջողվեց հաճախակի գրոհներով բերդաքաղաքի կայազորը հասցնել ուժասպառություն, պաշտպանները ստիպված եղան բաց անել ամրոցի դռները: Նա հրդեհեց ամրոցը: Այնտեղից նա տարավ Արշակի կնոջը՝ թագավորական գանձերի հետ միասին:

Կայսրը այս դեպքերը նկատի ունենալով՝ այդ կողմերը ուղարկեց կոմս Արինթեսոսին, որպեսզի նա օգնի հայերին, եթե պարսիկները կրկին անգամ փորձեն անհանգստացնել նրանց...

Պարսիկները կարող էին կործանել Հայաստանը, եթե չփախենային պաշտպանության եկած Արինթեսոսից և չհետաձգեին իրենց նախատեսած նոր արշավանքը: Նրանք այժմ սահմանափակվեցին միայն նրանով, որ դեսպանություն ուղարկեցին կայսեր մոտ՝ խնդրելով, որ նա չպաշտպանի հայ ժողովրդին, ինչպես որ պայմանավորված էր եղել իր և Հովիանոսի միջև կնքված պայմանագրով: Նրանց խնդրանքը մերժվեց: Հետո, Տերենտիոսը նորից ետ ուղարկվեց Հայաստան տասներկու լեզեոնով:

1. Նկատի ունի Արշակ II-ի բանտարկությունը:
2. Ոոսրը Փառանձեմ թագուհու և թագաժառանգ Պապի մասին է:
3. Ոոսրը նույն Վաղես կայսեր մասին է:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԶԻՐԱՎԻ ՃԱԿԱՍԱՄԱՐՏԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Գ

Գլ. ԼԷ. Մեհրուժանը Սորասանի երկրում Շապուհին¹ իմաց տվեց, թե ինչպիսի մեծ օգնություն ցույց տվեց Թեոդոսը² Պապին. ուստի Շապուհից հրաման է տրվում, որ պարսից ամբողջ զորքը Մեհրուժանի հետ Հայաստան գնա պատերազմի: Այսպես և Պապն ու Տերեն-

տիանոսն իմաց են տալիս Թեոդոսին, թե Շապուհը բոլոր զորքերին հրամայեց մեր դեմ դուրս գալ, բացի դրանիկներից³: Ապա նաև Թեոդոս Օգոստոսը Ադդե մեծ կոմսին հրամայեց գնալ Պապին օգնություն, իր հետ վերցնել բոլոր հունական զորքերը, ոչ ոքի բաց չթողնել, վերցնել նույնիսկ քաղաքների հետևակ պահապաններին, որոնք մետաքսյա վիշապանիչ գրոշներ էին կրում:

Պատերազմը գումարվեց Ջիրավ կոչված դաշտում, և ճակատներն իրար մոտեցան: Հայոց քաջ նախարարների պատանիներն իրենց կամքով խիզախելով՝ մտան երկու ճակատների մեջ, առաջնորդություն սպարապետ Սմբատ ասպետի՝ Բագարատի որդու, որ Բագարատունյաց ցեղից էր: Պարսից զորքերի միջից էլ դուրս եկան նրանց հասակակիցները, երկու ճակատների մեջ այս ու այն կողմ շարժվեցին և ցրիվ եկան: Երբ պարսից պատանիները ետ էին դառնում, մերոնք անմիջապես հասնում էին նրանց հետևից և ինչպես փոթորիկ, որ անտառը տերևաթափ է անում, այնպես էլ նրանք արագորեն նիզակներով նրանց վայր էին գցում ձիերից և սառը դիակներ գետնի երեսին փռում, քանի որ նրանք չէին կարողանում իրենց ճակատի մեջ մտնել: Իսկ երբ պարսիկներն էին մերոնց ետ դարձնում, սրանք մտնում էին հունաց՝ վահաններով պատսպարված ճակատը, իբրև մի ամուր քաղաք, և ամենևին չէին վնասվում: Որովհետև Գորգոնոսը՝ հետևակ զորքի հրամանատարը, այնպես վահաններով պատեց Պապի ճակատը, որպես պարսպով:

Որովհետև հունաց զորքերն սպառազինված էին ոսկեղեն և արծաթեղեն զենքերով և նրանց ձիերն էլ նույնպես զարդեր էին կրում, ուստի նրանք կարծես մի պարիսպ էին կազմում, որոնցից շատերն իրենց զգեստների ջղյա և կաշյա պահպանակների պատճառով կարծր քարերի տեսք էին ստանում, և նրանց վրա անխայսամ գետերը, իբրև նշաններ, ծածանվում էին սաղարթախիտ ծառերի սաղարթների նման: Իսկ վիշապների (վիշապի նկարով դրոշակներ) գալարումները, որոնք քամուց ուռչելով ահագին կերպով բացել էին բերանները, ուրիշ բանի չեմ կարող նմանեցնել, քան եթե մի աղամանդյա լեռան, որ իջնում է դեպի ծովը,՝ այսինքն՝ հունաց ամբողջ ճակատը դեպի պարսկական զորքը, որովհետև սրանք էլ նմանվում էին մի հզոր գետի, դեպի մի կողմ ծավալված, որոնք հագած զրահներն արդարև ջրի գույնի տպավորություն էին թողնում:

Երբ Մեծ Ներսեսն այս բոլորը տեսավ, բարձրացավ Նպատ լեռան գլուխը և ձեռքերը դեպի երկինք բարձրացրեց և առանց իջեցնելու աղոթք էր անում...

Իսկ երբ արևը ծագեց մեր զորքերի դեմուղեմ, պղնձապատ վահանների ցողքը լեռների վրա էր փայլատակում ինչպես մեծ ամպից, և (այդ ճակատից) դուրս էին թռչում մեր նախարարներից լավ զրահավորվածներն ինչպես փայլատակող ճառագայթներ, որոնց տեսքից միայն պարսկական գունդը երկյուղի մեջ ընկավ, բայց մի քիչ նաև մեր գունդը, որովհետև (դիմացից) ծագած արևի պատճառով չէր կարող դեմուղեմ նայել: Բայց երբ միմյանց ընդհարվեցին, ամպը հովանի եղավ և մեր կողմից սաստիկ քամի փչեց պարսկական գնդի դեմ: Կովի խառնուրդի ժամանակ Սպանդարատ Կամսարականը հանդիպեց մի մեծ խմբի, որի մեջ էր քաջ Ղեկաց (լեզգիների) թագավոր Շերգիրը, որ ճակատի մեջտեղում պինդ կանգնած էր՝ միջին գնդի գլուխն անցած: Սպանդարատը հարձակվեց, խումբը ձեռքեց և քաջին գետնին տապալեց շանթահար եղածի նման, և խումբը շուտ տալով փախուստի մատնեց: Եվ այսպես հունաց և հայոց զորքերն առհասարակ, երկնային օգնությունը զորացած, թշնամիների դիակներով ամբողջ դաշտը լցրին և մնացածներին փախցնելով հայածեցին: Սրանց հետ էր և Ուոնայրը, Ադվանից թագավորը, որ խոցված էր Վասակ Մամիկոնյանի որդի Մուշեղից, պատերազմից դուրս հանեցին:

Բայց չարագործ Մեհրուժանը ձիու վիրավորված լինելու պատճառով չկարողացավ փախչողների հետ արագ հեռանալ, հայոց Սմբատ սպարապետն աճապարելով հասավ նրա մոտ, նրա հետ եկող զորքերին կոտորեց և այն թշվառականին ձեռքակալեց Կոզայովտի եղեգնուտի ափին: Մտածելով, թե գուցե Մեծ Ներսեսը նրան փրկի, այն պատճառով բանակ չտարավ, այլ նույն տեղերում չարագործին փչացնելու համար պատրաստ է գտնում վրանարնակներ, որոնք կրակ էին վառել, որպեսզի միս խորովեն երկաթե շամփուրով: Նա շամփուրը տաքացնելով երկու փաթ բոլորեց պսակի ձևով և շիկացնելով ասաց. «Քեզ պսակում եմ, Մեհրուժան, որովհետև դու ձգտում էիր Հայոց վրա թագավորելու և իմ՝ ասպետիս պարտքն է քեզ պսակել իմ հայրերի իշխանություն կարգով»: Եվ կրակի նման շիկացած (շամփուրը) դրեց Մեհրուժանի գլխին, և այսպես այն չարը սատկեց: Այնուհետև երկիրը խաղաղվեց՝ Պապի ձեռքի տակ նվաճվելով:

1. Սուքը պարսից արքա Շապուհ II երկարակյացի (309-379) մասին է:
2. Բյուզանդիայի Թեոդոսիոս I Մեծ կայսրը, գահակալել է 379-395 թվականներին:
3. Նկատի ունի պալատական պահապան զորամասերին:

**ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒՋԱՆԴԸ ՊԱՊ ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ ՆԵՐՔԻՆ
ԵՎ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպրութուն Ե

Գլ. Բ. Ապա Վասակի որդի Մուշեղը՝ Մեծ Հայքի սպարապետը, ընտրեց քառասուն հազար ընտիր և հավատարիմ մարդիկ ազնվականներից ու ազգականներից, միաբան և միակամ, պատրաստեց նրանց համար ձի, զենք, ուտեստ, և իր հետ առնելով գնաց Ատրպատականի սահմանում նստեց՝ Հայոց աշխարհը պահպանելու համար: Նույն ժամանակ պարսից Շապուհ թագավորն էլ իր զորքով ամենայն պատրաստությամբ եկավ Ատրպատական աշխարհը. և նրա բանակի մի գնդի առաջնորդն էր Մերուժանը, իսկ թագավորի բուն զունդը մնաց Թավրեշում:

Եվ Հայոց զորավար ու սպարապետ Մուշեղը իր քառասուն հազարով գալիս հարձակվում է (Շապուհի) բանակի վրա ու կոտորում է բոլորին: Պարսից Շապուհ թագավորը մի ձիով փախչելով ճողոպրում է, իսկ բանակի ամբողջ բազմությունը սրի է անցկացնում Մուշեղը Հայոց զորքով: Շատերին կոտորեցին, պարսից ավագներից շատերին ձերբակալեցին, ավար առան պարսից թագավորի գանձերը, բռնեցին նաև տիկնանց տիկնոջը՝ մյուս կանանց հետ միասին: Մուշեղ սպարապետը ձեռք գցեց նաև ամբողջ մաշկավարզանը¹, իսկ մոտ վեց հարյուր ավագների Հայոց Մուշեղ զորավարը հրամայեց մորթազերծ անել, մորթերը հանել ու խոտով լցնել և ապա բերել տվեց Հայոց Պապ թագավորի մոտ: Այսպես էր անում իր հոր՝ Վասակի վրեժն առնելու համար:

Բայց պարսից Շապուհ թագավորի կանանց որևէ անարգանք հասցնել թույլ չտվեց Հայոց Մուշեղ զորավարը, այլ հրամայեց բոլորի համար ժամվարներ² պատրաստել և նրանց բոլորին ազատ արձակեց իրենց ամուսնու՝ Շապուհ թագավորի ետևից: Պարսիկներից էլ մարդիկ արձակեց, որ ողջ և անարատ գնան պարսից Շապուհ թագավորի մոտ, իսկ պարսից թագավորը զարմացավ Մուշեղի բարություն, քաջություն և ազնվություն վրա, որ իրեն ոչ մի անարգանք չհասցրեց կանանց վերաբերմամբ: Այդ ժամանակները Մուշեղը մի ճերմակ ձի ուներ, իսկ պարսից Շապուհ թագավորը, երբ գինու (գավաթը) ձեռքն էր առնում, երբ ուրախություն ժամանակ իր զորքին չյուրասիրում էր, ասում էր. «ճերմակաձին թող գինի խմի»: Եվ մի գավաթի

վրա նկարել տվեց Մուշեղի պատկերը՝ ճերմակ ձի հեծած, և ուրախությունների ժամանակ այդ գավաթը դնում էր իր առաջ ու շարունակ նույն բանն էր կրկնում՝ «ճերմակաձին թող գինի խմի»:

Իսկ Մուշեղը և Հայոց բոլոր զորքերը պարսից բանակի ավարն առան ու լիացան գանձերով և ստացվածքներով. ավարից մեծ բաժին պահեցին իրենց Պապ թագավորի համար, նույնպես և Հայոց այն զորքերի համար, որ մնացել էին Պապ թագավորի մոտ: Ավարից մաս հանեցին հունաց զորավարների համար, որոնք Պապ թագավորի մոտ էին, այնպես էլ բոլոր զորքերին բաժին էին հանում բերած ավարներից: Բայց երբ Հայոց զորքերն իրենց երկիրը դարձան, Հայոց զորքերից շատերը Պապ թագավորի առաջ ամբաստանեցին Մուշեղ սպարապետին, թե ինչո՞ւ նա ազատ արձակեց պարսից թագավորի կանանց, որ մեր թշնամին է. և Հայոց Պապ թագավորն այս բանի պատճառով երկար ժամանակ ոչ քիչ թշնամությամբ էր վարվում Մուշեղի հետ:

Գլ. Դ. Սրանից հետո պարսից թագավորը նորից զորահավաք է կատարում և իր ամբողջ ուժով ու զորությամբ և բոլոր զորքերով շարժվում գալիս հասնում է Ատրպատականի աշխարհը: Ինքը քիչ զորքերով մնում է այնտեղ, իսկ զորքերի ամբողջ բազմությունը պատերազմի ուղարկում Պապ թագավորի դեմ: Պարսից զորքը ասպատակում է և հասնում մինչև Հայաստանի միջնաշխարհը: Այն ժամանակ Հայոց Պապ թագավորն էլ հրամայում է զորաժողով անել Բագավանում: Հունաց զորքն էր, որ գտնվում էր Եռանդում ու Բախիշում, եկավ, միասին հավաքվեցին Պապ թագավորի մոտ, իրենց բանակի շուրջը փոս կտրեցին նպատ լեռան մոտ, Եփրատ գետից ոչ հեռու. կազմակերպվեցին, պատրաստվեցին ճակատամարտի:

Ահա Հայոց զորավար Մուշեղ սպարապետը հավաքում է Հայկական ամբողջ զորքը. ավելի քան իննսուն հազար մարդ կազմակերպվեցին, պատրաստվեցին: Իսկ երբ պարսից Շապուհն իր զորքերը դասավորում է Հայոց աշխարհի և հունաց զորքերի դեմ, այնտեղ՝ պարսից թագավորի մոտ է լինում Աղվանից Ուռնայր թագավորը: Արդ՝ Ուռնայրն առաջ է գալիս և պարսից Շապուհ թագավորից պարզե է խնդրում, ասելով. «Այրերի մեջ քաջ, եթե կամենում ես, ինձ իբրև պարզե հրաման տուր, որ Պապ թագավորի հայկական զորքերի դեմ ես ինքս դուրս գամ իբրև առաջապահ կովոդ իմ գնդով, որովհետև Արյաց գնդին պատշաճ է հունաց զորքերի դեմ դուրս գալ. իսկ ես իմ գնդով Հայոց իշխանների դեմ դուրս կգամ»: Եվ Շապուհ թագավորը հավանություն տվեց, շնորհակալություն հայտնեց ու հրաման տվեց: Բայց Մերուժան Արծրունին պատասխան տվեց ու ասաց Ուռնայրին. «Դու գազ՝ գրկեցիր, շատ զարմանալի կլինի, եթե հավաքել կարողա-

նաս»: Եվ Մերուժանը մի մարդու միջոցով գաղտնապես լուր ուղարկեց Հայոց Մուշեղ զորավարին. «Գիտցի՛ր և պատրաստվի՛ր, Մուշեղ, որ Աղվանից Ուռնայր թագավորը մեծ պարծանքով քեզ պարգև է խնդրել: Նայի՛ր, թե ինչ պիտի անես»:

Բայց մինչև պարսից զորքերը չվում գալիս էին Հայոց վրա, նրանց հետ էր և Աղվանից Ուռնայր թագավորն իր գնդով: Աղվանից թագավորը խոսում է իր մոտ եղողների հետ և ասում. «Ձեզ այժմվանից հիշեցնում եմ, որ մտքներում պահեք, երբ մենք հունաց զորքերը ձերբակալենք, նրանցից շատերին կենդանի թողեք, որպեսզի կապենք ու տանենք Աղվանք և իբրև կավագործ, գալատոս⁴ և որմնադիր աշխատեցնենք մեր քաղաքների, ապարանքների և ուրիշ պիտույքների համար»:

Երբ պարսից և հունաց երկու գնդերը եկան իրար մոտեցան և պատրաստվում էին կռվի, Հայոց Պապ թագավորն էլ զինվեց ու պատրաստվեց ճակատամարտի մեջ մտնելու: Բայց Տերենտը՝ հունաց զորավարը, թույլ չտվեց, որ Պապ թագավորը կռվի մեջ մտնի: Նա ասաց. «Հունաց թագավորը մեզ ուղարկեց քեզ համար, թե գնացե՛ք նրան պահպանեցե՛ք: Արդ՝ եթե քեզ մի բան պատահի, մենք ի՞նչ երեսով պետք է տեսնենք մեր թագավորին, կամ ի՞նչ պիտի պատասխանենք: Եթե մենք այստեղ առանց քեզ կենդանի մնանք և մեր թագավորի մոտ հասնենք, մենք գլխապարտ կմնանք մեր թագավորի առաջ: Դու, արքա, արա՛, ինչ որ ասում ենք քեզ. ա՛ռ Ներսես եպիսկոպոսապետին, գնա՛ Նպատ լեռը, մի ամուր անվտանգ տեղ նստի՛ր և թող Սուրբ Ներսես եպիսկոպոսապետը աղոթք անի և խնդրի Աստծուց, որ մեզ հաղթություն տա: Այնտեղից բարձրից կնայես և կտեսնես մեր ջանքերն ու աշխատանքը պատերազմի ընթացքում, ամեն մեկի քաջությունն ու երկչոտությունը, որ քո առաջ կկատարվեն»:

Իսկ պատերազմի մեջ Աստծո օգնությունը հասնում է հույներին, և հաղթություն է չնորհվում հայկական գնդին: Պարսից գնդերը պարտություն կրեցին, փախուստի դիմեցին և ցրվեցին, սփռվեցին դաշտերում, լեռների կատարներին, խորերում և ձորերում: Նրանց հետամուտ էին լինում հունաց և Հայոց զորքերը, հասնում ու կոտորում էին մեծ ու փոքր առհասարակ. շատերից քչերը, որոնք լավ ձիեր ունեին, կարողացան փախչել: Փախստականների ետևից էին ընկնում Հայոց զորքերը և շատերին կոտորում էին ճանապարհին, և այսպիսով պարսից զորքերին հալածում էին մինչև Ատրպատական, Հայաստանի սահմանները:

Իսկ Մուշեղ Հայոց սպարապետը չարաչար կոտորում էր պարսից

զորքերը և, աչք պահելով, հանդիպում է Աղվանից գնդին ու բոլոր զորքերը ջարդում է. հասնում է Աղվանից Ուռնայր թագավորին, մինչդեռ նա փախչում էր: Մոտենալով՝ իր նիզակի կոթով երկար ծեծում է նրա գագաթը՝ ասելով. «Շնորհակալ եղիր, որ թագավոր մարդ ես, գլխիդ թագ ես կրում. ես թագավոր մարդուն չեմ սպանի, մինչև անգամ եթե շատ նեղն էլ ընկնեմ»: Եվ թույլ տվեց նրան ձիավորների հետ փախչել գնալ Աղվանից աշխարհը:

Իսկ երբ Հայոց բոլոր զորքերը ետ դարձան, թիվ չկար պիտոյանների այն գլուխներին, որ Հայոց Մուշեղ քաջ զորավարը բերել էր Հայոց Պապ թագավորի առաջ: Այնպես էլ բոլոր նախարարներն ու մեծամեծները և ամբողջ զորքը, ամեն մեկն իր չափին: Եվ մեծ հաղթություն եղավ Հայոց աշխարհի ու հունաց զորքերի համար: Նրանք լիացան մեծ ավարով՝ գանձերով, զենքերով, զարդերով, ոսկով ու արծաթով, շատ կարասիներով, ձիերով, ջորիներով և ուղտերով, որ խլեցին (պարսիկներից): Ավարը շատ-շատ էր. նրան թիվ ու չափ չկար:

Գլ. Ե. Ապա Աղվանից Ուռնայր թագավորը գաղտնի լուր է ուղարկում Մուշեղին. նրա մոտ մարդ է ուղարկում և տեղեկություն հաղորդում՝ ասելով. «Շատ շնորհակալ եմ քեզանից, որ ինձ չսպանեցիր. Աստված ինձ քո ձեռքը տվեց, բայց դու ինձ խնայեցիր, այս քո լավությունը չեմ մոռանա, քանի կենդանի եմ: Բայց իմաց եմ տալիս քեզ, որ պարսից Շապուհ թագավորը պատրաստվում է բոլոր իր զորքերով անսպասելի կերպով հարձակվել քո վրա»: Այն ժամանակ հունաց ստրատելատը կազմակերպեց իր ձեռքի տակ եղած զորքերը և շարժեց տարավ Ատրպատական աշխարհից՝ Գանձակի կողմից դեպի Հայաստանի սահմանները: Այնպես էլ Հայոց Մուշեղ զորավարը մի տեղ հավաքեց Հայոց բոլոր զորքերը, որոնք իննսուն հազար ընտիր մարդիկ էին, լավ զինված, նիզակները ձեռքներին, չհաշված ասպարակիրներին: Սրանք էլ ստացված տեղեկության համաձայն, շտապով վաղորդ հասան իրենց սահմանները. միայն թագավորը մնաց Հայոց աշխարհում: Ներսես եպիսկոպոսապետը ևս մնաց երկրում և հրամայեց ամբողջ երկրում աղոթք անել այն զորքերի համար, որ գնացել էին պատերազմի:

Իսկ պարսից Շապուհ թագավորն իր ամբողջ զորքերով գալիս հասնում է պատերազմի տեղը և տեսնում է, որ հունաց զորքերը և Հայոց գունդն արդեն կազմ ու պատրաստ են պատերազմի: Երկու ճակատները խառնվում են իրար, և պարսից զորքը պարտություն է կրում: Մանավանդ նիզակավորների գնդերը մոլեգնաբար հարձակ-

վելով՝ իրենց ձիերի վրայից հարվածելով՝ քաջությամբ գետին էին գլորում իրենց ախոյաններին պարսից Շապուհ թագավորի դեմուղեմ: Երբ գետին էին գլորում, հայոց բոլոր զորքերը քաջալերական ձայներով աղաղակում էին. «Ա՛ռ, քաջ Արշակ»: Ամեն անգամ, որ այդ պատերազմում մի ախոյան էին սպանում, նրան էին նվիրում իրենց նախկին թագավոր Արշակին՝ ասելով. «Մեր Արշակ թագավորին մատաղ եղիր»: Երբ հայոց ազատների նիզակավոր ախոյանները խմբովին հարձակվում էին պարսից նիզակավորների վրա ու վեր էին գլորում, քաջալերությամբ ասում էին. «Ա՛ռ, քաջ Արշակ». իսկ երբ այս ախոյաններին մորթում, գլխատում էին, ասում էին. «Արշակ թագավորին մատաղ եղիր»:

Իսկ լեգեոնների զորքի բազմությունն, այսինքն՝ հունաց ասպարակիր զորքը, նույնպես և հայոց ասպարակիրները, պահպանում էին հայոց զորքի թիկունքը, վահաններով պատսպարված լինելով, ինչպես մի ամուր քաղաք (կովոդների) թիկունքում: Երբ պարսից զորքերը փոքր-ինչ վանում էին հունաց զորքերին կամ հայոց նիզակավոր զնդերը, սրանք հունաց վահանավոր լեգեոնների կամ հայոց ասպարակիրների մեջ էին մտնում՝ ինչպես բերդերի մեջ և հանգստանում էին: Իսկ երբ մի փոքր շունչ էին քաշում, ասպա այնտեղից դուրս գալով հարձակվում էին և պարսիկներից անթիվ մարդիկ իրենց ոտքերի տակ էին գլորում և սպանում ու գլխատում էին՝ նույն քաջալերական խոսքերն ասելով իրենց Արշակ թագավորի համար: Այսպիսով նրանք անչափ և անթիվ զորքեր կոտորեցին պարսիկներից: Հետո երբ պարսիկները փոքր-ինչ նրանց հաղթում էին, նրանք դարձյալ իբրև մի բերդ ապաստանում էին լեգեոնի վահանավոր զորքերի մեջ, որոնք իրենց վահանները բաց անելով, նրանց ներս էին ընդունում ու փակում: Այդ օրը հունաց զորքն ու նրանց Տերենտ ստրատելատը և հայոց զնդերն ու նրանց Մուշեղ սպարապետը պարսից զորքերը ջարդեցին, ոչնչացրին: Պարսից Շապուհ թագավորը քիչ մարդկանցով փախչում է այդ պատերազմից: Իսկ սրանք սահմանապահներ են դնում և դառնում են իրենց Պապ թագավորի մոտ բարի անունով, մեծ ավարով և շքեղություններ:

1. Մաշկավարզան - նշանակում է արքայական կանանց վրան:
2. Այսինքն՝ կառքեր և պատգարակներ:
3. Մի տեսակ փուշ կամ չոր խոտ:
4. Գաղատոս - այսինքն՝ քարագործ, սալահատ:

Գիրք XXX

Գլ. 1, § 18–23. Տերենտիոսի՝ Պապ թագավորի մասին հաճախակի արած բամբասանքների, ինչպես և Պապին Տարսոն կանչելու և բռնելու անհաջող փորձի հետևանքով¹ սաստկացավ կայսեր անհաշտ ատելությունը Պապի նկատմամբ. սկսեցին անընդմեջ նորանոր նենգություններ հորինել՝ նպատակ ունենալով զրկել նրան կյանքից: Այս (դավադրությունը) գլուխ բերելու գործը գաղտնի գրություններ հանձնարարվեց Տրայանոսին, որն այն ժամանակ Հայաստանում հռոմեական զորքերի հրամանատար էր նշանակված: Աշխատելով նենգադավ խորամանկությամբ, սա մեկ նրան էր հանձնում Վաղեսի նամակները՝ հավատացնելով նրա բարյացակամ վերաբերմունքը, մեկ ինքն էր գալիս Պապի մոտ ճաշկերույթի և, վերջիվերջո, երբ դավադրությունը լիովին կազմակերպվեց, շատ քաղաքավարի ձևով Պապին հրավիրեց իր մոտ ճաշի:

Թագավորը ոչ մի վտանգ չզգալով, եկավ և նստեց իրեն տրամադրված պատվավոր տեղում: Մատուցվեցին ընտիր կերակուրներ: Ընդարձակ դահլիճը զղրղում էր լարավոր և փողավոր գործիքների հնչյուններից: Երբ գինին տաքացրեց գլուխները, ինքը՝ հրավիրող Տրայանոսը, դուրս գնաց բնական կարիքը բավարարելու պատրվակով: Ապա ներս եկավ ահեղատես մի բարբարոս, որը կոչվում է սուպրե: Վայրենին սպառնացող հայացքով, թափահարելով պատյանից հանած սուրը, մոտեցավ երիտասարդ թագավորին, որ սպանի նրան, որի առջև փակված էին դուրս պրծնելու բոլոր ճանապարհները:

Վաղես կայսր

Թագավորը նրան տեսավ այն ժամանակ, երբ փոքր-ինչ թեքված էր բազկաթոռում: Վեր կացավ և հանեց դաշույնը, որպեսզի, որքան կարող է, պաշտպանի իր կյանքը, սակայն նա վայր ընկավ կրծքից խոցված որպես ամոթալի մի զոհ:

Նա հռչակվեց կրկին հասցված հարվածներից: Ապա այսպիսի նենգությամբ խարդախվեց դուրահավատությունը: Հյուրընկալության ժամանակ օտարականի արյունը թափվեց չքեղ սեղանածածկոցների վրա՝ Աստծո հյուրասիրության դեմ հանդիման, մի բան, որը նույնիսկ Եվքսինյան Պոնտոսի կողմում խղճմիտ երկյուղածություն արժանի վարմունք է համարվում: Այնուհետև, ճաշկերույթի մասնակիցները, չափից դուրս հագեցած պատահարից, սարսափահար դուրս փախան:

1. Բյուզանդական իշխանությունները Պապին ցանկացել են սպանել դեռևս այս դավադրությունից առաջ՝ Տարսոնում: Իմանալով այս մասին, Հայոց թագավորն իր թիկնապահ զնդի հետ անմիջապես փախել և դուրս է եկել թակարդից: «Անհաջող փորձ» ասելով Ամմիանոսը նկատի ունի այդ մահափորձը:

ՊԱՊ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպրություն Ե

Գլ. ԼԲ. Եվ Պապ թագավորն իր միտքը ծոց ու սիրտը շուռ տվեց հունաց թագավորից և կամեցավ սեր և միաբանություն հաստատել պարսից թագավորի հետ. սկսեց իրեն թիկունք դարձնել պարսից թագավորին, նրա մոտ պատգամավորներ ուղարկեց միաբանություն հաստատելու համար... Թեպետ Մուշեղը և Հայոց բոլոր իշխանները շատ հորդորեցին թագավորին, որ հունաց թագավորության հետ իր ուխտը չխզի, նրանց չլսեց և հայտնի կերպով ցույց տվեց իր թշնամությունը հունաց թագավորի դեմ:

Իսկ հունաց իշխաններն ու զորքերը դեռ Հայոց աշխարհումն էին: Իշխաններից մեկի անունը Տերենտ էր, մյուսինը՝ Ադե: Երբ հունաց թագավորը զաղտնի մի դեսպան ուղարկեց Հայաստանում եղած իր զորքերի իշխանների մոտ և հրաման տվեց Հայոց Պապ թագավորին սպանել: Երբ հունաց իշխանները Հայաստանում այս հրամանը ստացան իրենց թագավորից, հարմար դեպքի էին սպասում, որ Հայոց Պապ թագավորին սպանեն: Պատահեց մի հարմար ժամանակ, երբ հունաց զորավարները՝ Տերենտն ու Ադեն, իմացան, թե Հայոց Պապ թագավորը մենակ է, երբ Հայոց մեծամեծներն ու զորքն այնտեղ չէին, և Պապ թագավորի բանակը գտնվում է Բագրևանդ գավառում՝ ՈՒ կոչված տեղում մի դաշտում, իսկ հունաց զորքերի բանակը գտնվում էր Հայոց թագավորի բանակին մոտ, ապա հունաց զորա-

վարները փառավոր հացկերույթ սարքեցին և Հայոց մեծ թագավոր Պապին ընթրիքի հրավիրեցին մեծ պատվով՝ համաձայն նրա արժանապատվության, ինչպես թագավոր մարդու հրավիրում են փառավոր հացկերույթի. ամեն բան կազմել, պատրաստել էին:

Պապ թագավորն ընթրիքի գալով՝ մտավ ու բազմեց կերուխումի: Եվ երբ թագավորը մտնում է հունաց Տերենտ զորավարի սենյակը, լեզեռնի ասպարակիր զինվորները, ձեռքներին վահան, գոտիներում սակր, ներսը, սենյակի պատերի մոտ, չըջապատելով պահպանում էին. նույնպես և (սենյակից) դուրս պատրաստ կանգնած էին լավ սպառազինված, իսկ վրայից սովորական զգեստ հագած (զինվորներ): Իսկ Պապ թագավորն իր խելքով այնպես էր կարծում, թե իրեն պատվելու համար են այդպես անում: Եվ մինչ ընթրիքի ժամանակ նա ուտում էր, սակրավոր զինվորները նրա ետևը կանգնած նրան ամեն կողմից պատում էին: Երբ սկսեցին խմել, ուրախության առաջին բաժակը մատուցեցին Պապ թագավորին, և իսկույն հնչեցին թմբուկներն ու սրինգները, քնարներն ու փողերն իրենց ներդաշնակ ձայներով: Վահանավոր զորքին հրաման տվին, և մինչ Պապ թագավորը ուրախության գինին բռնած էր մատներով ու նայում էր գուսանների խմբին, մինչ ձախ ձեռքն արմունկին հենած՝ մատներում բռնած ուներ ոսկե թասը, իսկ աջ ձեռքը դրել էր նրանի կոթին, որ կապած ուներ աջ ազդրին, մինչ բաժակը բերանն էր տարել, որ խմեր, իսկ աչքերով հառած նայում էր գուսանների զանազան խմբերին, հունաց զորքերին աչքի ակնարկով նշան է տրվում. և երկու սակրավոր զինվորներ, որ ետևից կանգնած էին սպասավորության ոսկեպորտ վահաններով, հանկարծորեն միասին սակրերը բարձրացնելով զարկում են Պապ թագավորին, մեկը ուղիղ վիզն է կտրում, մյուս սակրավորը զարկում է աջ ձեռքի թաթին, որ դրված էր նրանի կոթի վրա, կտրում և դեն է նետում: Պապ թագավորը տեղնուտեղն ընկնում է բերինքսիվայր. թասով գինին, պարանոցից հոսող արյունը և նրա մարմինը միասին ընկնում են սեղանի վրա: Պապ թագավորն անմիջապես մեռնում է: Երբ սեղանատանը ազմուկ և չիոթություն ընկավ, Անձևացյաց գավառի տեր Գնելը բազմած տեղից վեր կացավ, սուրը քաչեց և սպանեց զինվորներից մեկին, որ խփել էր թագավորին: Այն ժամանակ հունաց Տերենտ զորավարն իր սուրը հանելով խփում է և Գնելի գլխից սկավառակը կտրվելով աչքերի վրա է շուռ տալիս, և ուրիշ ոչ ոք ոչինչ չհանդգնեց ասել նրանց և ոչ մի խոսք:

Գլ. ԼԳ. Եվ Հայոց բոլոր մեծամեծ իշխանները հավաքվեցին միասին, և՛ Մուշեղ սպարապետը, և՛ Հայր Մարդպետը, և՛ բոլոր իշխան-

ները. «Ի՞նչ անենք, ի՞նչ գործենք,– ասում էին նրանք,– մեր թագավորի վրեժը պահանջենք, թե ոչ»: Վերջը խորհրդի մեջ այս միտքն ընդունվեց. «Մենք չենք կարող հեթանոս պարսիկների ծառայության տակ մտնել և հունաց թագավորին թշնամացնել, ոչ էլ երկուսին ևս թշնամացնել, որովհետև առանց որևէ մեկի թիկունքի չենք կարող ապրել»: Ապա խորհրդում այսպես որոշվեց. «Ինչ որ եղավ՝ եղավ, թող էլի հունաց թագավորին ծառայենք, հունաց թագավորի իշխանությանը հնազանդվենք, թող հունաց թագավորները մեզ հետ վարվեն ինչպես ուզում են»: Այլևս չմտածեցին վրեժ լուծել կամ մի ուրիշ բան անել, այլ տեղներում լուռ նստեցին:

ՓԱՎՍՏՈՍԸ ՎԱՐԱԶԴԻԱՏԻ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Գլ. ԼԳ. Հայոց Պապ թագավորի մահից հետո հունաց թագավորը Հայոց աշխարհի վրա թագավորեցրեց մի ոմն Վարազդատի, որ նույն Արչակունի տոհմից էր: Նա մեծ չքեղությունը եկավ Հայոց աշխարհը և թագավորեց Հայոց աշխարհում: Նա տարիքով մանուկ էր, արիասիրտ, հզոր ձեռքերով, քաջ սրտով, բայց թեթևամիտ, երեխայի նման խելքը պակաս, մանկամիտ: Բայց նրան տեսան, Հայոց մեծամեծների ու նախարարների բոլոր տոհմերը նրա մոտ հավաքվեցին՝ ուրախանալով, որ նա իրենց վրա թագավորեց:

Իսկ Հայոց Մուշեղ սպարապետն առաջնորդում էր հայերին և զգուշությունը պահպանում էր Հայաստանի սահմանները, ինչպես սովոր էր երկիրը բարեկարգ պահել, և բարի խրատներ էր տալիս մանուկ Վարազդատ թագավորին: Եվ միշտ հոգս էր քաշում Հայոց աշխարհի թագավորության համար, թե ինչպես չեն պահի, և միշտ բերնատությունը աշխատում էր, որ թագավորությունը հաստատ մնա. խորհրդակցում էր հունաց իշխանների հետ և նրանց միջոցով՝ կայսեր հետ, թե հարկավոր է Հայոց աշխարհում քաղաքներ շինել ամեն մի գավառում, որտեղ մի-մի քաղաք, որտեղ երկու-երկու, ամուր պարիսպներով շրջապատած, որպեսզի զորանիստ տեղեր դառնան ամբողջ Հայոց աշխարհում, մինչև Գանձակ սահմանագլուխը, որ սահման էր Պարսկաստանի և Հայաստանի միջև: (Նույնպես խորհուրդ էին անում) Հայոց բոլոր ազնվականներին զինավորել կայսերական ծախսով, այնպես էլ Հայոց աշխարհի զորքերը, որպեսզի այս կերպով ամեն զգուշություն ձեռք առնեն իրենց թշնամիների՝ պարսից զորքերի դեմ: Եվ հունաց թագավորը մեծ ուրախությամբ հանձն առավ այս բաները կատարել, որպեսզի այս բոլոր միջոցներով երկիրը հաս-

տատ ու անշարժ կապվի իր հետ, և պարսից թագավորը չկարողանա Հայոց աշխարհը գրավել:

Գլ. ԼԵ. Բայց երբ Հայոց մեծ նախարարները տեսնում են, թե Հայոց Վարազդատ թագավորը դյուրահավատ մանուկ է, չարը բարուց զանազանը չգիտե, սկսեցին այնուհետև թագավորին խաղացնել իրենից ուզածի պես. իրենց խոսքերով էին նրան կառավարում, ինչպես իրենք կամենում էին: Նա ավելի լսում էր մանուկներին, որոնք տարիքով իրեն հասակակից էին, քան իմաստուն ծերերին, որոնք կարող էին նրան օգտակար խրատներ տալ:

Իսկ Բատը, որ Սահառունյաց տոհմի նահապետն էր, Վարազդատ թագավորի դայակն ու ուսուցիչը, միտք դրեց Մուշեղից հափշտակել զորավարության՝ սպարապետության գործը: Այս պատճառով նա սկսեց մատնություններ անել նրա մասին իր սանիկին՝ Վարազդատ թագավորին... Եվ այսպիսի խոսքերով շարունակ գաղտնի գրգռում էին թագավորին, մինչև որ համաձայնվեց Հայոց զորավար-սպարապետին սպանել ըստ նրանց ցանկություն:

Հետո խորհուրդ արին, թե ինչպե՛ս կարողանան նրան բռնել, որովհետև նրանից շատ էին վախենում: «Եթե գլխի ընկնի,– ասում էին,– մեծ պատերազմ կհարուցի, և ոչ ոք չի կարողանա նրա քաջությունը դեմ դնել. պետք է մի հնարք, խորամանկություն բանեցնել»: Եվ այսպես սպասում էին: Ապա մի օր Հայոց Վարազդատ թագավորը հրաման տվեց մեծ ընթրիք սարքել մեծ պատրաստությամբ և հրամայեց ընթրիքին հրավիրել բոլոր ավագ, պատվավոր մարդկանց, մեծամեծներին և Մուշեղ զորավարին: Վարազդատը պատրաստեց ընտիր, ուժեղ, հզոր մարդիկ, որ պատրաստ լինեն զործին՝ հանկարծակի, հանպատրաստից, անսպասելի ժամին Մուշեղի վրա հարձակվելու: Հյուրերին շատ ուրախացնում է, շատ գինի է խմել տալիս և շատ զվարճացնում է: Վարազդատ թագավորը նախապես նշան էր տվել իր պատրաստած սպանողներին, թե՛ «Երբ կտեսնեք, ու Մուշեղ սպարապետը լավ հարբել է և հարբեցողությունից խելքը կորցրել է, ես վեր կկենամ իբր թե արտաքնոց գնալու համար, դուք այդ ժամանակ նրան շրջապատեցեք»: Բոլորը չափից դուրս խմեցին, զինովցան, բայց Վարազդատը գինի խմելուց զգուշանում էր: Երբ նա նկատեց, թե հարբեցողությունից խելքները կորցրել են, վեր կացավ, իբր թե ջուր թափելու գնալու համար, և սեղան բազմած բոլոր ավագները ոտքի կանգնեցին՝ նրան պատվելու համար: Եվ հանկարծ այն մարդիկ, որոնց հրաման էր տվել, տասներկու մարդ միանգամից միասին հետևի կողմից Մուշեղին բռնեցին, վեց մարդ մի ձեռքից և

վեց մարդ մյուս ձեռքից: Երբ թագավորը ոտքի կանգնեց, (Մուշեղը) նրան նայեց (հարցական կերպով), թե ինչի՞ց է այս, և թագավորը պատասխանեց ու ասաց. «Գնա՛ Պապ թագավորի մոտ, հարցրո՛ւ և կիմանաս, թե ինչի՞ց է»: Այս ասելով՝ թագավորը դեպի դուռն ուղղվեց ու դուրս եկավ: Եվ Մուշեղն ասաց. «Իմ այնքան ծառայությունների, արյուն ու քրտինք թափելու, քրտինքս սլաքներով սրբելու վարձատրությունն ա՞յս եղավ: Բայց, այս մահը երանի թե ձիու վրա ինձ հասնեք»... Այսքան միայն կարողացավ ասել, ավելի ոչինչ: Իսկույն Բատ Սահառունին՝ Վարազդատ թագավորի դայակը, ազդրից կախած նրանը հանելով՝ խրեց Մուշեղ զորավարի շնչափողը և իսկույն գլուխը կտրեց: Նրա մարմինը վերցրին ու տարան իր գյուղը:

Գլ. ԼԶ. Երբ Մուշեղ սպարապետի մարմինն իր տունը, իր ընտանիքի մոտ տարան, տնեցիները նրա մահվանը չհավատացին, թեպետև տեսնում էին գլուխը մարմնից զատված: Նրանք ասում էին. «Դա անթիվ անգամ կոխվների մեջ էր մտել, ոչ մի վերք էր ստացել, ոչ մի նետ նրան չէր կպել և ոչ մի ուրիշ զենքով նա չէր խոցվել»: Իսկ ոմանք էլ հույս ունեին, թե նա կկենդանանա, ուստի գլուխը կարելով կցեցին իրանին և հանեցին մի աշտարակի տանիքը դրին՝ ասելով. «Որովհետև քաջ մարդ էր, առյեղները՝¹ կիջնեն ու սրան կկենդանացնեն»: Պահապան դրին և սպասում էին նրա հարությունը, մինչև որ մարմինը սկսվեց նեխվել: Ապա աշտարակից վար իջեցրին, լացին ու թաղեցին, ինչպես կարգն էր:

Գլ. ԼԷ. Իսկ Վարազդատ թագավորը զորավարություն ու սպարապետություն գործը հանձնեց Բատին՝ Սահառունյաց տոհմի նահապետին, որ իր դայակն էր և Մուշեղի քսու բանասարկուն ու սպանողը: Նա Մուշեղի փոխարեն դարձավ ամբողջ Հայաստանի զորավար-սպարապետը: Իսկ Մամիկոնյան տոհմին նահապետ ու տանուտեր թագավոր նշանակեց Վաչեին՝ նույն Մամիկոնյան տոհմից:

Այս ժամանակ Պարսկաստանի գերությունից վերադարձան Մամիկոնյան տոհմից երկու եղբայր, որոնց գերի էր տարել Շապուհ թագավորը, մեկի անունը Մանուել, մյուսինը՝ Կոմս:

Երբ Մանուելը իր Կոմս եղբոր հետ եկավ հասավ Հայոց աշխարհը, և երբ նրանց տեսավ Վաչեն, որ նրա գալուց առաջ (Մամիկոնյանների) նահապետն էր, նրան հանձնեց իր իշխանական պատիվը, որ ստացել էր Վարազդատ թագավորից, որովհետև տոհմի մեջ ավագագույնը նա էր: Այսպիսով Մանուելը ստացավ իրենց տոհմի տանուտերությունը և նահապետության պատիվը, իսկ Վաչեն դարձավ նրա երկրորդը:

Իր տերություն պատվին ու փառքին հասնելուց հետո Մանուելը նախ և առաջ առանց Վարազդատ թագավորի հրամանի, հափշտակեց զորավարությունն ու սպարապետությունը: Ինչ որ նրա նախնիները բուն սկզբից ունեին, և ինչ որ Վարազդատ թագավորը շնորհել էր իր դայակ Բատին, այդ իշխանությունը Մանուելը ետ խլեց իր համար: Իսկ այնուհետև հայոց Մանուել սպարապետը պատգամ է ուղարկում Վարազդատ թագավորին և ասում է. «Մենք ամբողջ տոհմով հին ժամանակներից ի վեր հավատարմությամբ ծառայել ենք ձեզ՝ Արշակունիներին, մեր կյանքը զոհել ենք ձեզ համար. ապրել ու մեռել ենք ձեզ համար... Առաջին Արշակունի թագավորները գիտեին, թե ովքեր ենք մենք և ո՛րտեղացի ենք. բայց դու, որովհետև Արշակունի չես, հեռացի՛ր այս աշխարհից և իմ ձեռքից մի՛ մեռնիր»:

Իսկ Վարազդատ թագավորը պատասխան-պատգամ է ուղարկում Մանուել զորավարին և ասում է. «Ես իսկական Արշակունի եմ, որ իմ Արշակունի նախնիների թագը դրի և իմ նախորդների աշխարհին տիրեցի, և իմ հորեղբոր՝ Պապի վրեժն առա քո չարագործ եղբորից՝ Մուշեղից»:

Երբ շատ անգամ պատգամավորները գնացին եկան, և ավելի ու ավելի խիստ և վիրավորական խոսքեր իրար ուղարկեցին, դրանից հետո ժամ նշանակեցին պատերազմով իրար հանդիպելու: Նշանակված ժամին եկան հասան ու պատերազմ սկսեցին իրար հետ: Վարազդատ թագավորն առնում է իր զորքի բանակն ու գալիս հասնում է ճակատամարտի տեղը, լավ սպառազինված ու պատերազմի պատրաստ: Եվ Մանուել սպարապետը, ավելի մեծ պատրաստությամբ, իր գնդով նույն տեղն է հասնում, և Կարինի դաշտում երկու կողմերի գնդերն ընդհարվում են:

Այդ օրն արքայական գունդը պարտություն կրեց Մանուելի գնդից: Ոչ սակավ սպանվածներն ընկած էին դաշտի վրա. շատերը խոցված, հաշմացած, վիրավորված, շատ նախարարներ կոտորվեցին և շատերն էլ փախուստի դիմեցին:

Իսկ Վարազդատ թագավորին հալածեցին Հայոց աշխարհի սահմաններից դուրս: Նա գնաց Հունաց աշխարհը, այնտեղ էլ ապրեց, այնտեղ էլ մեռավ:

Իսկ հայոց զորավար-սպարապետ Մանուելը երկիրը նվաճեց, հայոց բոլոր մեծամեծներին ու նախարարներին իր մոտ հավաքեց, ինքը նրանց առաջնորդ ու գլուխ եղավ և վարում էր իր իշխանությունը: Երկրին հրամաններ էր արձակում թագավորի փոխարեն և երկիրը չեն էր պահում: Եվ Պապ թագավորի կնոջը՝ Զարմանդուխտ տիկ-

նոջը, ու նրա Արչակունի որդիներին իբրև թագավոր էր պահում և չրջեցնում էր պատվով: Մեծ իմաստությունը և մեծ հաջողությունը, խելացի կերպով առաջնորդում էր Հայոց աշխարհին, որքան ժամանակ որ ապրում էր: Արչակունի պատանիների անուններն էին՝ մեծինը՝ Արչակ, փոքրինը՝ Վաղարշակ: Մանուել սպարապետը նրանց սնուցում էր իբրև սաներ, իսկ նրանց Ջարմանդուխտ մորը մեծապես պատվում էր իբրև տիկնոջ:

Բայց Մանուելը, երբ տեսնում է, թե իր արածը հակառակ է հունաց թագավորի հրամաններին, մտածում է, թե պետք է որևէ մեկին իրենց թիկունք ունենալ. ուստի տիկնոջ հետ խորհուրդ անելով որոշեցին իրենց թիկունք անել պարսից թագավորին:

Գլ. ԼԸ. Սրանից հետո Հայոց Ջարմանդուխտ տիկինը և Մանուել սպարապետը պարսից թագավորի մոտ ուղարկեցին Գարջույլ Մաղխազին շատ հայ նախարարների հետ, հրովարտակներով, ընծաներով ու նվերներով, (խոստանալով) նրան ձեռք մեկնել, նրան հպատակվել և հավատարմությունը նրան ծառայել ու Հայոց աշխարհը նրան տալ: Գարջույլը և նրա հետ եղողները հասան պարսից թագավորի դուռը, մատուցեցին նրան տիկնոջ ու Հայոց սպարապետի հրովարտակները և հաղորդեցին հնազանդությունը վերաբերող պատգամը: Պարսից թագավորը, երբ նրանց տեսավ, մեծ ուրախությունը նրանց ընդունեց, մեծ հարգանքով պատվեց և մեծ պարգևներ շնորհեց Գարջույլին:

Նրա հետ Հայոց աշխարհն է ուղարկում պարսիկ Սուրենին՝ իր նախարարներից մի երեկիի, և նրա հետ տասը հազար լավ սպառազինված ձիավոր զորք, որ Սուրենը Հայոց աշխարհը գա իբրև թիկունք Մանուել սպարապետին՝ Ջարմանդուխտ տիկնոջը թշնամիներից պաշտպանելու համար: Եվ պարսից թագավորը Սուրենի ձեռքով Ջարմանդուխտ տիկնոջ համար ուղարկեց թագ ու պատմունձան և թագավորական վառ² և երկու մանուկների՝ Արչակի ու Վաղարշակի համար թագեր:

Իսկ Մերուժան Արծրունին, երբ տեսնում է այս բոլոր փառքն ու պատիվները, որով պարսից թագավորը Մանուելին չքեղացրեց, որովհետև եղբոր նման, նրան պատվեց, շատ նախանձեց Մանուելի փառքին, և մի հնարք էր փնտրում՝ նրանց պարսից թագավորի աչքից զցելու, որպեսզի նրա փոխարեն ինքը դառնա սիրելի: Եվ երբ նա ոչ մի հնարք չգտավ, նենգություն ոչ մի դուռ չգտավ պարսիկների մոտ մտնելու, ապա նա իր մտքում նենգության չար միջոց մտածեց, իր մտադրությունը հաջողեցրեց կեղծավորություն միջոցով: Նա հույս

դրեց Մանուել զորավարի միամտության վրա, ուստի նախ սկսեց անձնվիրությունը նրա համակրանքը շահել, մտերմությունը նրա խելքը առավ: Ապա իրեն հոգացող և խնամատար էր ցույց տալիս նրան: Հետո գալով՝ իր գլխից հնարած սուտ լուր է հաղորդում ու ասում. «Գիտցած եղիր, ո՛վ Մանուել, պարսից թագավորից դեսպան է եկել, քո վերաբերյալ հրաման են բերել Սուրենին, որ քեզ բռնեն ու կապեն, կա՛մ այստեղ սպանեն, կա՛մ ձեռք, ոտք ու պարանոց կապած մեծ զգուշությունը տանեն պարսից թագավորի մոտ: Հիմա դու գիտես. մտածի՛ր, թե ի՞նչ պիտի անես»: Մանուելը, երբ լսեց, ապշած, զարմացած մնաց իր տեղում և ասաց. «Ես պարսիկների դեմ ոչ մի հանցանք չեմ գործել, ուրեմն ինչո՞ւ նա այդպիսի բան պետք է մեզ անի»: Իսկ Մերուժանն ասում է Մանուելին. «Ես ճշգրտեցի ու հաստատեցի, որ այդ բանը ճիշտ է, քեզ շատ սիրելուց ու վրադ հոգալուց այս լուրը քեզ գաղտնի հաղորդեցի»: Երբ Մանուելը Մերուժանի խոսքին հավատաց և համոզվեց, թե իր լսած բաներն ստույգ են, ապա շատ զորք կուտակեց իր մոտ. Հայոց Մանուել զորավարը գունդ կազմակերպեց, և մինչդեռ Սուրենն իր բանակով խաղաղ բնակվել էր, միամիտ, անկասկած, անհոգ, աննենգ խաղաղությունը, մինչդեռ չկար ոչ մի նենգություն ու դավաճանություն, ինչպես սուտ լուր էր տարածել չարագործ Մերուժանը, Հայոց Մանուել զորավարը հանկարծակի, անսպասելի կերպով հասնում հարձակվում է Սուրենի վրա և տասը հազար պարսիկներին ամբողջապես կոտորում: Բայց Սուրեն մարդպանին մի ձիով բաց է թողնում, որ գնա. նրա արևը նրան պարզե է շնորհում: Սուրենը զարմացավ այս բանի վրա, թե ինչո՞ւ նա այդ արեց, և Մանուելն ասաց Սուրենին. «Քեզ իբրև բարեկամի սիրելով ազատում եմ, ողջ-առողջ գնա քո ճանապարհը, բայց ես այլևս պարսիկների թակարդի մեջ չեմ ընկնի»: Ինքը՝ Մանուելը, պատրաստում է զորքերը, գնդեր է կազմակերպում, որովհետև գիտեր, որ մեծ թշնամություն ու զրգոմունք առաջացրեց պարսից թագավորի հետ: Այնուհետև Հայոց Մանուել զորավարը բոլոր գնդերով իբրև թագավոր չրջեցնում էր Ջարմանդուխտ տիկնոջը՝ Պապ թագավորի կնոջը՝ իբրև պետ, և ինքը երկրի շենությունը համար պատերազմներ էր մղում ամեն կողմից թշնամիների ու իրենց չրջակա սահմանակիցների, մանավանդ պարսից զորքերի դեմ իր կյանքի բոլոր օրերում: Իսկ Մերուժանը նորից գնում է պարսից թագավորի մոտ՝ Մանուելին ամբաստանելու համար:

Գլ. ԽԲ. Սրանից հետո յոթ տարի պարսիկներն այլևս չչարունակեցին Հայաստանի սահմանները մտնել և երկիրը խաղաղվեց: Մանուել

զորավարի մոտ հավաքվեցին երկրում ցրվածները, եկան մեկտեղացան ու անհոգ ապրում էին, և հայոց Մանուել զորավարը նրանց առաջնորդում էր... Նույնպես բոլոր գավառներում հայոց Մանուել սպարապետը նշանակում է նահապետներ և գավառների տերեր ու խաղաղությամբ կառավարում է բոլորին: Եվ ամբողջ Հայոց աշխարհն ապրում է խաղաղության մեջ, Մանուելի հովանու տակ, որքան ժամանակ կենդանի էր նա: Բոլոր մարդիկ վայելքի մեջ էին, ուտում, խմում, ուրախանում էին Մանուելի տերության այն յոթը տարիներում, մինչև Հայոց աշխարհի բաժանումը և թագավորության պառակտումը:

1. Առելզ (արալէզ, յարալէզ) – երևակայական՝ շան կերպարանքով երկնաբնակ կենդանիներ: Հայոց հին հավատքի համաձայն՝ հարություն էին տալիս հանուն հայրենիքի զոհված հերոսներին: Այս տեղեկությունը ցույց է տալիս, որ քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից ավելի քան 70 տարի անց նախաքրիստոնեական հավատալիքները կենսունակ էին ոչ միայն սովորական ժողովրդի, այլև Մամիկոնյանների նման նշանավոր ազնվական տոհմի միջավայրում:

2. Այսինքն՝ դրոշակ:

ԳԱՀԱԿԱԼԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՄԱՆՈՒԵԼԻ ԽՆԱՄԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՍԻ

Գլ. ԽԳ. Իսկ Մերուժան Արծրունին վաղուց ի վեր, դեռ Արշակ թագավորի ժամանակ, ապստամբվել էր հայոց թագավորի դեմ, ինքնակամ ձեռք էր մեկնել պարսից թագավորին, ընդունել էր մազդեզական կրոնը և ուրացել քրիստոնեական հավատը: Նա շատ անգամ առաջնորդ է դարձել պարսից զորքերին, մեծամեծ չարիքներ էր հասցրել Հայոց աշխարհին և դեռ պարսից թագավորի մոտ էր գտնվում: Ահա այս Մերուժանը պարսից թագավորին զրգոնեց և, նրանից շատ զորք առնելով, եկավ հասավ Հայոց աշխարհը: Նա մեծապես պարծեցել էր պարսից թագավորի առաջ, որ կա՛մ Մանուելին բռնելով կապած կտանի պարսից թագավորի մոտ և կա՛մ գլուխը կտրելով նրան կներկայացնի:

Նա պարսից զորքի ամբողջ բազմությունը գալիս հասնում է Հայոց աշխարհը, պարսից զորքի բանակը թողնում է Կորձայք գավառում, իսկ ինքն իր սեփական զնդով, հավաքած հրոսակներով, անջատվում է Արյաց գնդից: Նա մտքում դրել էր՝ գաղտնի, անսպասելի կերպով հարձակվել Մանուելի վրա, իրեն անուն վաստակել. ջանք էր անում

ինքը մենակ կատարել գործը, պատերազմի գործն անձամբ գլուխ բերել, որ իրեն պարծանք լինի:

... Գուժկան հասավ հայոց Մանուել զորավարին, թե՛ «Ճարդ տես, Մերուժան Արծրունին մեծ զնդով եկել հասել է քեզ վրա»:

Այս տեղեկությունը համաձայն, հայոց գնդի բոլոր զորքերը և Մանուել սպարապետը պատրաստվեցին, ուխտի գնացին Հովհաննես (Մկրտչի) սուրբ ոսկորներին, որ այն գյուղում էին, ուխտ դրին, Աստծուն խնդրում էին, արդար դատավորին օգնություն էին կանչում... Մանուելը հրաման է տալիս մանուկ Արտավազդին՝ Վաչեի որդուն, որ նա ևս կանանց հետ գնա, իսկ նա հակառակվում է, չի համաձայնվում:

Երբ տիկնոջը¹ ամբողջ տուն ու տեղով ամուր տեղ ուղարկեցին, ապա իրենք էլ սպառազինվեցին, կազմակերպվեցին, պատերազմի համար մի տեղ խմբվեցին: (Մանուելը) նշանները բացած, ծածանվող դրոշակներով, դուրս է գալիս Ավան գյուղից դեպի արևմուտք, և հենց այդտեղ նրա առաջն է ելնում Մերուժանն իր զնդով, որ եկել էր նրանց վրա: Զարագործ, մեղավոր Մերուժանն իր գեներ ու զարդը և իր սաղավարտի նշանը շատերին էր տվել, շատերին իր զնդում իր տեսքն էր տվել, իսկ ինքն իր նշանները չէր կրում: Մանուելը նրանց գունդը տեսնելով՝ իր առյուծի զնդով վարազի պես վրա է հարձակվում, խառնվում է նրանց զնդին, ուշադրություն դարձնելով նրանց վրա, որոնք Մերուժանի նշաններն էին կրում: Շատ ախոյանների գլուխներ կտրեցին, որոնք կրում էին Մերուժանի նշանները, կարծելով թե Մերուժանին սպանեցին, բայց տեսնում էին, որ նա չէ:

Այն ժամանակ սպարապետ Մանուելը խոսեց իր նիզակակից Բաբիկի հետ և ասաց. «Տեսնո՞ւմ ես որքան մեզ խաբում է այդ կախարհ Մերուժանը: Բայց առաջ, հաշտության ժամանակ, ես շատ անգամ նրա հետ միասին եմ եղել, ես նրա մի նշանը գիտեմ. երբ նա ձի է հեծնում, նրա ազդրը մինչև ծնկները հուպ չի գալիս, այլ ձիուց զատ է մնում: Ե՛կ երկուսով այս նշանին ուշադիր լինենք, գուցե կարողանանք ճանաչել այն ետ եկած կախարհին»: Ապա երկուսով դիտելով՝ տեսան ու ճանաչեցին Մերուժանին այդ նշանով. նա իրեն կերպարանափոխել էր և իր նշանները չէր կրում: Այն ժամանակ Մանուելը ձայն տվեց, առաջ կանչեց Մերուժանին ու ասաց. «Ա՛յ կախարհ, մինչև ե՞րբ պիտի խաբես մեզ, և քո պատճառով ուրիշներին ջարդել տաս: Քեզ մենք վերջապես ճանաչեցինք, որ այդտեղ կանգնած ես, և մեր ձեռքից քեզ այսօր փրկություն չկա, որովհետև Աստված այսօր քո կատարած չարիքները քո գլխի վրա ածեց և քեզ մեր ձեռքը մատ-

նեց»։ Իսկ Մերուժանը, երբ այդ լսեց, իսկույն նիզակը ձեռքին առաջ անցավ, Մանուելին ախոյան դուրս եկավ։ Բայց որովհետև երկուսն էլ հաղթահասակ մարդիկ էին, նիզակներով իրար հարվածելիս երկուսն էլ ձիերից վայր ընկան։ Անմիջապես Մանուելի նիզակակից Բարեկը՝ Սյունյաց գավառի տերը, վրա է հասնում, նիզակով կողից վերից վար խփելով (Մերուժանին) կարում է գետնին, և նա այլևս չի կարողանում վեր կենալ։ Իսկ Մանուել սպարապետին նրա ձիապան սպասավորները ձի են հեծցնում։ Եվ Մերուժանի գլուխը կտրեցին, ու (նրա) բոլոր գորքերը, երբ տեսան, թե Մերուժանը մեռավ, փախուստի դիմեցին։ Իսկ այս կողմից Մանուելի գունդը խրախուսվելով՝ հարձակվեց Մերուժանի գնդի վրա, ջարդեցին, կոտորեցին, կենդանի մարդ չլիցի։

Բայց մանուկ Արտավազը Մանուելից գաղտնի գնացել էր պատերազմի. նա սպառազինված, Մանուելի գնդից ծածուկ, գնաց Եփրատ գետի ափը, այնտեղ Մերուժանի գնդից անթիվ սպառազինված մարդ կոտորեց։ Իսկ մեկը, որ Մերուժանի նշանն էր կրում, երբ Արտավազը տեսավ, նրան արհամարհեց, տեսնելով, որ մի կայտառ անմորուք պատանի է, գեղեցիկ դեմքով։ Ապա նշանը նիզակին փաթաթելով՝ հարձակվեց նրա վրա։ Իսկ նա ուժերը լարելով՝ նետով զարկեց նրան, և նետը մարմինը թափանցելով գետին ընկավ։ Ապա նիզակն առնելով հարձակվեց փախստականների ետևից և սրի քաշեց Մերուժանի գորքերը։ Այդ օրը բոլորից ավելի Վաչեի որդի մանուկ Արտավազը կոտորած արեց ու ինքը (ետ դարձավ) մեծ անունով և լավ ավարով, որ թշնամու գորքերից կողոպուտ մնաց։

Բայց այդ օրը մեծ, անփոխարինելի վնաս է պատահում, որովհետև Վաչեի ձին, գլխի վրա գալով, նրան սպանում է։ Նույնպես և Գարջույլ Մաղխազին ձին փախստից ու սպանեց, որովհետև երկուսն էլ անվարժ ձիեր էին հեծել։

Իսկ Մանուելը գնում հասնում է տիկնոջ բանակը. իրենց հետ տանում են նաև Մերուժանի գլուխը։ Բայց Սամուելը՝ Վահանի որդին, Մանուելի հետ չպատահեց, որովհետև նա բանակ էր դարձել։ Մանուելի բանակում եղած կանայք, երբ Մերուժանի գլուխը տեսան, մեծ ճիչ ու աղաղակ բարձրացրին, որովհետև կարծեցին, թե այն գլուխը Վահանի որդի Սամուելինն է, որովհետև այն երկուսը՝ Մերուժանն ու Սամուելը, իրար նման էին։ Բայց հետո տեսան Մերուժանի գլուխը, որից ծամը կախված էր, իմացան, որ Սամուելինը չէ, այլ Մերուժան Արծրունունը, բայց ասացին. «Այնուամենայնիվ, դա էլ մեր եղբայրն էր»²։ Ապա բանակ բերին Արտավազի հոր՝ Վաչեի մարմինը, նույն-

պես և Գարջույլ Մաղխազի մարմինը. մեծ սուգ արին ու լացին նրանց վրա։ Բերին նաև Մերուժանի նշանը կրող մարդուն, որին Արտավազը սպանել էր նետով. բոլորը զարմանում էին նայելով, որովհետև նետն ամբողջ մարմնով թափանցել էր... Իսկ պարսից այն գորքերը, որոնց Մերուժանը թողել էր Կորճայք գավառում, երբ լսեցին, թե Մերուժանն սպանվել է, և նրա հետ եղած գունդը ոչնչացել է, իրենք էլ փախան գնացին Պարսից աշխարհը, և Հայոց աշխարհում ընդհանուր խաղաղություն տիրեց։

1. Ակնարկը վերաբերում է Հայոց թագուհի Զարմանդուխտին։
2. Մերուժան Արծրունին և Սամուել Մամիկոնյանը զարմիկներ էին՝ մորաքրոջ տղաներ։

ԱՐՇԱԿ III-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅՈՒՆ ԸՍՏ ՓԱՎՍՏՈՍԻ

Գլ. ԽԳ. Այս բոլոր գործերը կատարելուց հետո Մանուել գորավար-սպարապետը Արշակունի տիկնոջ և երկու մանուկների՝ Արշակի ու Վաղարշակի հետ Հայոց ամբողջ բանակով, մեծամեծ ավագներով ու նախարարներով գնում հասնում է Կարին գավառը։ Բոլոր տանուտերներն էլ նրա հետ էին։ Եվ Մանուել սպարապետն իր Վարդանդուխտ դուստրը կնուծյան տվեց Արշակունի մանուկ Արշակին ու իրեն փեսայացրեց. նաև հարսանիք է անում նրա եղբոր՝ Վաղարշակի համար և նրան կին է տալիս Բագրատունի ասպետի դուստրը Սպեր գավառից, որոնք (Բագրատունիները) ի բնե Արշակունյաց տոհմի թագավորների թագակապներն ու թագադիրներն էին եղել։ Ծատ փառավոր հարսանիք արին, որ մեծ ցնծություն ու ուրախություն պատճառեց ամբողջ Հայոց աշխարհին։ Այնուհետև դարձյալ մի տեղ հավաքելով Հայոց աշխարհի բոլոր մարդկանց՝ մանուկ Արշակին թագավորեցրեց Հայոց աշխարհի վրա և Վաղարշակին նրան երկրորդ նշանակեց։ Սրանով էլ մեծ ուրախություն ու ցնծություն եղավ ամբողջ Հայոց աշխարհում։

Սրանից հետո Հայոց գորավար-սպարապետ Մանուելը հիվանդացավ մահառիթ հիվանդությամբ։ Նա կանչեց իր Արտաշիր որդուն, նրան հանձնեց իր տանուտիրական իշխանությունն ու իր գորավար սպարապետությունը։ Նրան պատվիրեց հնազանդ ու հպատակ լինել Արշակ թագավորին, հավատարիմ լինել, ջանալ և աշխատել, Հայոց աշխարհի համար պատերազմել։ «Ուրախությամբ հանձն առ մահ երկրի համար, ինչպես և քո քաջ նախնիները, որովհետև,– ասաց,–

դա արդար և Աստծուն ընդունելի գործ է, և երբ այդպես վարվեք, Աստված ձեզ անտես չի անի: Երկրի վրա քաջության անուն թողեք և ձեր արդարությունը երկնքին նվիրեցեք: Մահից ամենևին մի՛ վախենաք, այլ հույս դրեք նրա վրա, որ ամեն ինչ ստեղծեց և հաստատեց: Զեզ հետու պահեցեք նենգությունից, պղծությունից և չարությունից ու Տեր Աստծուն ծառայեցե՛ք մաքուր սրտով և հավատարմությամբ: Աստվածապաշտ երկրի համար համարձակ մեռեք, որովհետև հենց այդ մահն Աստծո համար է, նրա եկեղեցիների և եկեղեցական ուխտի, այս աշխարհի բնիկ տերերի՝ Արչակունիների համար»: Մրանից հետո նա հրովարտակ գրեց հունաց թագավորին և նրան հանձնեց Հայոց աշխարհն ու Արչակ թագավորին:

Մրանից հետո, երբ նա հիվանդ պառկած էր անկողնում և բոլորը հավաքված էին նրա շուրջը, այնտեղ էին և՛ Արչակ թագավորը, և՛ Վարդանդուխտը՝ թագավորի կինը, և՛ հայոց բոլոր երեւելի մարդիկ, տղամարդ թե կին, ապա Մանուելն այս բոլորի առաջ բացեց իր բոլոր անդամները, մերկացավ և ցույց տվեց, որ նրա մարմնի վրա մի դրամի մեծություն չափ ողջ տեղ չէր մնացել, այլ խոցված էր պատերազմների մեջ... «Մանկությունից ի վեր ես պատերազմների մեջ եմ մեծացել, ամեն վերք հանձն եմ առել քաջությունս, և ինչո՞ւ ես բախտ չունեցա պատերազմի մեջ մեռնելու, քան թե այսպես անասունի նման մեռնեի: Որքա՛ն լավ կլինեք, եթե պատերազմի մեջ մեռնեի երկրի համար, որպեսզի եկեղեցիները և Աստծո պաշտոնյաների ուխտը ոտնատակ չլինեին: Ո՞ւր է թե ինձ վիճակվեր մեռնել մեր երկրի բնիկ Արչակունի տերերի համար, մեր կանանց ու որդիների համար, աստվածապաշտ մարդկանց, եղբայրների, ընկերների և մտերիմ բարեկամների համար: Ես շատ հանդուգն էի ինձ պահում, բայց և այնպես ինձ վիճակվեց մեռնել վատթար մահով՝ անկողնում պառկած»:

Այս և սրանից էլ ավելի շատ բաներ խոսեց Արչակ թագավորի ու բոլորի առջև: Նաև աղաչեց Արչակ թագավորին ու ասաց. «Ես ապրել եմ Աստծով իբրև ջերմեռանդ քրիստոնյա, ինձ վրա անհուսությունս չափեցե՛ք չարքեք անկարգաբար, հեթանոսների նման: Որովհետև չպետք է լաց լինել նրանց համար, որոնք հույս ունեն մյուս անգամ հարություն առնելու և կենդանանալու Քրիստոսի գալուստի ժամանակ, իսկ ես մինչև այժմ ապրել եմ հույսով և երկյուղածությամբ: Բայց դուք աստվածային պատվիրաններից մի՛ շեղվեք, արդարություն հոգ տարեք և ավելի շատ ողորմություն: Որովհետև Ներսես Մեծ հայրապետը մեզ շարունակ այս էր պատվիրում և ինքն էլ իր կենդանության ժամանակ նույնն էր անում. ինչ որ ինքը գործում էր,

նույնն անել սովորեցնում էր ուրիշներին. նա ողորմում էր աղքատներին, տնանկներին, գերիներին, անտիրականներին, օտարականներին, պանդուխտներին, և նա ասում էր. «Աստծո առաջ ավելի պատվական բան չկա, քան ողորմություն անելը կամ (աղքատներին) տուրք տալը»: Եվ մեռելների վրա լացուկո՞ծ անելը ծանր մեղք էր համարում և իր ապրած ժամանակ այս բանը վերացրեց Հայոց աշխարհից. որովհետև նրա օրերով ոչ ոք չէր համարձակվում լացուկո՞ծ անել, բայց նրա մահից հետո անմիտ մարդիկ համարձակվեցին այդ բանն անել: Բայց ինձ համար թող ոչ ոք կոծ չանի. մեղապարտ լինի, ով որ անի: Բայց ես իրավունք չունեմ իմ մահից հետո մեկին սաստել, որ չանի, ինչ որ ես չեմ կամենում, այլ ով ինձ սիրում է, իմ հիշատակի համար թող այսպես անի: Պատերազմի մեջ մահից մի՛ վախենաք, որի մեջ ես չմեռա, որովհետև առանց Աստծո ոչինչ չի լինում»:

Եվ էլի այսպիսի շատ բաներ խոսեց. իր ձեռքով անչափ շատ գանձեր բաժանեց աղքատներին ու կարոտյալներին. իր ստացվածքից շատ մասեր տվեց եկեղեցիներին ու վկայարաններին, շատ գանձ էլ տվեց քահանայապետներին, քահանաներին ու պաշտոնյաներին և հետո ինքն էլ մեռավ:

Բայց երբ մեծ Մանուել սպարապետը մեռավ, ոչ ոք ուշադրություն չդարձրեց նրա հրամանին կոծի նկատմամբ, այլ Հայոց աշխարհի բոլոր մարդիկ՝ ազնվականներ ու շինականներ առհասարակ կոծում, լալիս, ողբում էին դառնապես: Որովհետև ամեն մարդ նրան սգում էր ինչպես իր հոր՝ նրա քաղցրություն, մարդասիրության, հեղուկության, հանդարտության, խնամատար բարերարության համար, ողբում էին բարեպաշտ և աշխարհաչեն Մանուելին: Բոլորը բերանները բացած հառաչում էին նրա համար, կարոտագին մղկտում էին իրենց քաջ զորավարի, իրենց փրկչի, իրենց հաղթական, անվանի և բազմարդյուն (սպարապետի համար), որ հեռացավ ու գնաց, բաժանվեց իրենցից:

**ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ
ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Դպրություն 2

Գլ. Ա. Բայց հայոց Մանուել զորավարի մահից հետո Արչակի թագավորությունն ի վիճակի չեղավ կարգավորվել երկրում, այլ հայոց նախարարներից շատերը զատվեցին, գնացին պարսից թագավորի¹

մոտ. Հայոց աշխարհը նրա ձեռքը մատնեցին և նրանից խնդրեցին Արչակունի թագավոր: Նա մեծ ուրախությամբ հանձն առավ՝ իր կողմից իր խոսքով (թագավոր) նշանակել Հայոց նույն Արչակունի թագավորների տոհմից ու նրա միջոցով Հայոց աշխարհն իրեն գրավել: Ապա նա գտավ նույն տոհմից մի մանուկ՝ Սոսրով անունով, նրա գլխին թագ կապեց և նրան կին տվեց իր Զրվանդուխտ քրոջը, իր բոլոր գորքերը նրա հետ դրեց ու Զիկ նվիրակին դաստիարակ նշանակեց Սոսրով թագավորի համար: Այսպես նրանք ելան եկան Հայոց աշխարհը: Արչակ թագավորը, երբ նրանց տեսավ, տեղի տվեց, քաշվեց գնաց հունաց սահմանները: Եվ թիկունք եղան Արչակ թագավորին հունաց թագավորը², իսկ Սոսրովին՝ պարսից թագավորը:

Ապա հունաց գորքերը եկան (Արչակ թագավորին) օգնության, որ եկեղյաց գավառումն էր, իսկ պարսից գորքերը և Սոսրով թագավորը Այրարատ գավառումն էին: Ապա հունաց և պարսից թագավորների ղեսպաններն ու պատգամավորներն իրենց մեջ երթևեկություն ունեցան, և երկու թագավորները՝ հունաց և պարսից, իրար հետ խորհուրդ արին և համաձայնության եկան: Նրանք հարմար համարեցին նախ Հայոց աշխարհը երկու բաժին անել իրենց մեջ: Նրանք ասում էին. «Մեր երկուսի միջև ընկած է այս հզոր և հարուստ թագավորությունը. լավ կլինի, որ այս միջոցով թուլացնենք ու խանգարենք այս թագավորությունը. նախ երկու մասի բաժանենք այս երկու Արչակունի թագավորներով, որոնց նշանակեցինք, հետո կաշխատենք նրանց էլ թուլացնել, աղքատացնել և մեր ծառայության ենթարկել, որպեսզի մեր մեջ չկարողանան գլուխ բարձրացնել»:

Այսպես մտածելով՝ նրանք երկու մասի բաժանեցին երկիրը³. պարսից կողմի բաժինը մնաց Սոսրով թագավորին, իսկ հունաց կողմի բաժինը՝ Արչակ թագավորին: Բայց նրանցից էլ շատ գավառներ այս ու այնտեղ խուզվեցին, կտրվեցին, և երկուսի երկրներից մի փոքր մասը մնաց երկու թագավորներին: Բայց Հայոց թագավորության հիմնական գավառները երկու բաժիններում Հայոց երկու Արչակունի թագավորները՝ Արչակն ու Սոսրովը, սահմաններով խաղաղությամբ բաժանեցին և Հայոց աշխարհի երկու մասերը հնազանդվում էին ամեն մեկն իր թագավորին. բայց Սոսրովի բաժինն ավելի մեծ էր, քան Արչակինը: Եվ երկուսից էլ շատ գավառներ կտրվեցին. և այն ժամանակ ու այնուհետև Հայոց թագավորությունը բաժանվեց, ցրվեց, նվազեց, իր նախկին մեծությունից ընկավ:

1. Սոսրը պարսից թագավոր Շապուհ III-ի (383-388) մասին է:
2. Այսինքն՝ Թեոդոսիոս I Մեծը:
3. Այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 387 թվականին:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ղազար Փարպեցին V դարի հայ պատմագրության նշանավոր դեմքերից է: Կրթություն է ստացել իշխան Վահան Մամիկոնյանի հետ՝ վրաց Աշուշա բղեչխի տանը: Հետագայում դարձել է հոգևորական և նշանակվել էջմիածնի վանքի վանահայր: Հայածանքների է ենթարկվել խավարամիտ կղերականների կողմից, ուստի հարկադրված է եղել թողնել վանքը և փախչել Ամիդ: Այստեղից Վահան Մամիկոնյանին է ուղարկել իր նշանավոր «Թուղթը», որտեղ մերկացնում է էջմիածնի հետադեմ հոգևորականությունը: Վահան Մամիկոնյանն ստանալով այդ նամակը՝ անհապաղ նրան ետ է կանչում: Վերադարձից հետո նա Վահան Մամիկոնյանի հանձնարարությամբ գրում է իր «Պատմություն Հայոց» երկասիրությունը:

Փարպեցու «Հայոց պատմությունը» ընդգրկում է V դարի Հայոց պատմությունը՝ ընդհուպ մինչև 485 թ. Վահանի մարգապան նշանակվելը:

Ղազար Փարպեցու «Հայոց պատմությունը» արժեքավոր սկզբնաղբյուր է ոչ միայն հայ ժողովրդի, այլև հարևան ժողովուրդների, ինչպես նաև Սասանյան Պարսկաստանի ու հարակից երկրների պատմության ուսումնասիրության համար:

Ղազար Փարպեցու բնագրի լավագույն հրատարակությունն իրականացվել է 1904 թ. Թիֆլիսում: Ստորև բերվող հատվածները տրվում են ըստ Բ. Ա. Ուլուբաբյանի աշխարհաբար թարգմանության, որը լույս է տեսել «Ուսանողի գրադարան» մատենաշարով (Երևան, 1982):

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Դրվագ Ա

Գլ. 2. Երբ Արչակունյաց թագավորությունը երկու մասի բաժանեցին, Հայոց աշխարհի արևմտյան մասը, իր տերության իշխանությամբ հանդերձ, ենթարկվեց հունաց թագավորին, և արևելյան կողմը դառն ու բռնավոր ծառայությամբ խոնարհեցվեց պարսից արքային: Այնուհետև պարսից արքային վիճակված մասի Հայոց նախարարներն իրենց համար թագավոր խնդրեցին Արչակունյաց տոհմից՝ բնիկ նախնյաց կարգի համաձայն: Եվ պարսից Շապուհ արքան, նրանց խնդրանքը կատարելով, նրանց թագավոր տվեց Արչակունյաց տոհմից Սոսրով անունով մեկին:

Քանի որ Հայոց նախկին թագավոր Արչակը միահեծան տիրապե-

տություն ուներ ամբողջ Հայաստան աշխարհի վրա, երբ տեսավ, որ իրենց տոհմի թագավորության մեծ իշխանությունը խախտվելով ու քայքայվելով՝ ենթարկվեց բաժանման, մեծ տրտմությամբ փոթորկված տարակուսանքի մեջ ընկավ. նախ տեսավ Հայոց աշխարհի՝ երկու թագավորի ծառայության լծի տակ ընկնելը, ապա Հայոց երկրի մեծ մասը՝ լավը, պիտանին ու արգավանդը՝ պարսից արքայի բաժնի մեջ մտնելը: ...Եվ սիրելիների հետ խորհրդի նստած Արշակ թագավորն այնպես հոգով ասաց. «... ընտրելագույնն է ինձ համար՝ թողնել Այրարատյան երկրիս անձկալի ու ամենատենչալի վայրերը, իմ նախնյաց բնիկ ու սեփական տեղերը և գնալ աղքատության հետևից, ապրել երազային կարոտներով, քան թե սիրել այս աշխարհի կյանքը, որ թողնելու ենք ակամա, և բնակություն ընտրել այն մասում, քան անօրենների մեջ ապրել անարգված»:

Գլ. Է. Եվ այս ամենի մասին ինքն իրեն խորհելով Արշակ թագավորը լքեց, թողեց իր նախնյաց բարի ու բնիկ ժառանգությունը՝ հոյակապ, հոչակավոր, երևելի գավառն Այրարատյան... և գնաց հունաց թագավորին ծառայելու:

Գլ. Թ. Իսկ միառժամանակ անցնելուց հետո պարսից տիրապետության ներքո գտնվող Հայոց նախարարներն իրենց խորով թագավորի դեմ սկսեցին ատելություն տածել...

Եվ նախարարները նախ բամբասում էին, ապա գնացին ու պարսից Շապուհ արքայի մոտ բանասարկություն արին, թե իբր «Ոսորովը քեզ սիրող ու հնազանդ է ձևանում, սակայն քո նկատմամբ ցույց տված այս բարեկամությունը սուտ է ու կեղծ, քանի որ գաղտնի ուխտն ու խորհուրդը հունաց թագավորի հետ է, և միշտ հրովարտակներով ու երթևեկ պատգամավորներով բանակցում է նրա հետ խաղաղության համար»:

Իսկ պարսից Շապուհ արքան, խնդրությամբ ու ախորժալուր ունկնդրությամբ լսելով այդ, հրաման տվեց շտապ հրովարտակով Ոսորովին կանչել իր դուռը: Շապուհը թշնամացած պատժեց նրան՝ շտապ զրկեց Ոսորովին իր թագավորական իշխանությունից և ասաց, որ նա այլևս չի տեսնի Հայոց աշխարհը, և բռնելով պահեց այնտեղ՝ Պարսից աշխարհում: Իսկ երբ Ոսորովն արդեն հեռացված էր թագավորությունից, հայերը Շապուհից իրենց համար խնդրեցին ուրիշ թագավոր: Եվ նա էլ համաձայնելով՝ նրանց վրա թագավոր կարգեց Ոսորովի եղբայր Վոանչապուհին՝ Արշակունյաց տոհմից: Եվ Վոանչապուհին թագավոր դարձնելով ուղարկեց Հայաստան:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Գ

Գլ. ՄԵ. Վոանչապուհը քսանմեկ տարի թագավորելով մեռնում է, թողնելով Արտաշես անունով մի տասնամյա որդի: Այն ժամանակ Մեծն Սահակը գնաց պարսից Հագկերտ թագավորի¹ դուռը՝ կապված Ոսորովին խնդրելու, որ Արտաշիրի² մահից հետո (կապանքներից) լուծվելով՝ արձակ պահվում էր Անհուշ բերդում Վոանի ժամանակ: Հագկերտը համաձայնելով կատարում է նրա խնդրանքը, (Ոսորովին) տերությունը տալով ուղարկում է Հայաստան: Նրանից հետո Հագկերտը ոչ թե նրանցից, այլ իր Շապուհ որդուն³ թագավորեցրեց Հայոց վրա այսպիսի չար դիտավորությամբ, որ նախարարները դրանով նրա մոտ լինելով՝ նրան կրնտելանան խոսակցությամբ, առնելու տալով, խնջույքներով, որսի զբոսանքներով, այլև խնամությամբ նոր ազգականություններով կմոտենան, և գուցե հնար լինի նրանց սայթաքեցնել դեպի մագղեղական կրոնը, որով բոլորովին կանջատվեն հույներից: Անմիտը չգիտեր, թե «Տերը ցրում է հեթանոսների խորհուրդները»⁴, թեպետ միառժամանակ հաջողվեց (նրա խորհուրդը), որովհետև Համազասպը⁵ մեռավ և Սահակն էլ մեծ սգի մեջ ընկավ, ոչ ոք Հայոց գնդերը չհավաքեց, չմիաբանեց: Ուստի Շապուհը հեշտությամբ մուտք գործեց մեր աշխարհը՝ իր հետ բերելով Հրահատին և բոլոր աքսորականներին. բայց նա չկարողացավ նախարարների համակրությունը չահել, այլ բոլորը նրան ատեցին և թագավորաբար չէին մեծարում որսի կամ խաղերի ժամանակ:

Գլ. ՄԶ. Չորս տարի անարգաբար թագավորելուց հետո Շապուհը լուր է ստանում իր հոր հիվանդության մասին և գնում է շտապով, իր տեղակալին ու զորագլխին հրամայելով, որ Հայոց մեծամեծներին բռնի և տանի Պարսկաստան: Բայց երբ Շապուհը Տիգրոն հասավ, մեռավ նրա հայր Հագկերտը...:

Գլ. ՄԸ. Իսկ (Վոան) թագավորը հաշտություն հաստատելով՝ (նախարարների) հանցանքները մոռացության տալու թուղթ է կնքում և նրանց խնդրանքով թագավոր է նշանակում Վոանչապուհի որդի Արտաշեսին՝ փոխելով (անունը), Արտաշիր կոչելով, և նրան է վստահում Հայաստանն առանց պարսիկ վերակացուի:

Գլ. ԿԳ. Բայց Հայոց Արտաշիր թագավորը սկսեց թաղվել անչափ անառակ ցանկությունների մեջ այն աստիճան, որ բոլոր նախարար-

ները նրանից զգվեցին: Նրանք եկան Մեծն Սահակի մոտ, բողոք բարձրացրին և նրան էլ հրավիրեցին իրենց օգնելու, որպեսզի (Արտաշիրի) վրա չարախոսեն պարսից թագավորի առաջ, իրենց թագավորին դեն գցեն և պարսիկ բերեն աշխարհին կառավարող: Իսկ (Մեծն Սահակը) ասաց. «Ձեզ սուտ չեմ հանում, ինքս էլ լսել եմ նրա ցավալի, ամոթալի արարմունքները, շատ անգամ հանդիմանել եմ, բայց նա ուրացել է: Արդ՝ պետք է մի կարճ ժամանակ տանել այդ մարդու թերությունը, մինչև՝ մտածենք մի ելք գտնենք հունաց Թեոդոս կայսեր միջոցով, բայց ո՛չ թե անօրեններին մատնենք և ծաղր ու խայտառակ լինենք»:

Իսկ նրանք չէին կամենում, ջանք էին անում նրան իրենց համաձիտ դարձնել: Բայց նա ասաց. «Քավ լիցի, որ ես իմ մոլորված ոչխարը մատնեմ գայլերին...»:

Իսկ նախարարները մտածելով, թե խաբելու նպատակով է այդպես անում, որպեսզի իրենց անելիքը հետաձգել տա և թագավորին պատրաստի, միաբերան ասում են. «Որովհետև դու չկամեցար մեզ հետ համակերպվել, որ նա չթագավորի, ահա մենք էլ չենք կամենում, որ դու մեզ քահանա լինես»: Եվ բոլորը միաբանությունը ելան գնացին պարսից Վոամ թագավորի մոտ, մի ոմն փառամով քահանայի՝ արծկեացի Սուրմակի հետ, չարախոսելու իրենց Արտաշիր թագավորի վրա և Մեծն Սահակի վրա, թե նրանք հույների կողմն են թեքվել:

Գլ. ԿԳ. Այն ժամանակ պարսից Վոամ թագավորը արքունիք կանչեց Հայոց Արտաշիր թագավորին և Մեծն Սահակին, և խնդրում էին, որ [Սահակը] Արտաշիրին ամբաստանի, իսկ նա հրաժարվեց առհասարակ որևէ բան ասելուց, չար կամ բարի:

Այն ժամանակ Վոամը գայրացած՝ մեծ հրապարակում քննություն է կատարում, և ուշադրություն չդարձնելով Արտաշիրի խոսքերին՝ հոժարություն լսում է չարախոսների ասածները, մանավանդ Սուրմակի խիստ աղտեղի խոսքերը: Որովհետև թշնամաբար տրամադրված հակառակասեր նախարարները նրան էին խոստացել եպիսկոպոսապետության աթոռը, ուստի ինքնասիրությունից զրգված՝ իր լեզուն սպանիչ սուր դարձրեց: Վերջապես Վոամը հրամայեց՝ թագավորությունն առնել Արտաշիրից և նրան (Պարսկաստանում) արգելել ու նրա ցեղի բոլոր գույքը հարքունիս գրավել, նույնպես և Մեծն Սահակին, կաթողիկոսական տունը հարքունիս գրավել, և նրա փոխարեն Հայոց եպիսկոպոսապետության աթոռը տալ այն Սուրմակին: Իսկ նախարարներին ուղարկեց մեծամեծ պարգևներով՝ մի պարսիկ մարզպանի հետ, որի անունն էր Վեհմիհրչապուհ:

1. Ոտքը Պարսկաստանի Հազկերտ I թագավորի (399-420) մասին է:
2. Ակնարկում է պարսից Արտաշիր II թագավորին (379-383):
3. Հազկերտ I-ի որդի Ծապուհը Հայաստանում թագավորել է 415-419 թվականներին:
4. Սաղմոս, ԼԲ, 10:
5. Ոտքը Հայոց սպարապետ Համաղասպ Մամիկոնյանի մասին է:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒՑԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Դրվագ Ա

Գլ. ԺԲ. [Հայոց Վոամչապուհ թագավորից] հետո մեռավ նաև պարսից Ծապուհ արքան, և թագավորեց նրա որդի Վոամը, որ էր Կրման արքան¹: Հայերը նրանից խնդրեցին իրենց թագավոր դարձնել նույն Ոտքովին՝ Վոամչապուհի եղբորը, որին հայերն առաջ մեկ անգամ արդեն հայոց գահից զրկել էին տվել՝ պարսից Ծապուհ արքայի առաջ բանասարկելով: Եվ Վոամը կատարեց նրանց խնդիրը. դարձյալ թագավորեցրեց Ոտքովին, որ շատ ծեր մարդ էր: Եվ Ոտքովը գալով Հայոց աշխարհ ու մնալով ութ ամիս՝ վախճանվեց², միացավ նախնիներին:

Պարսից Վոամ արքայի մահից հետո Պարսից երկրի վրա թագավորեց Վոամի եղբայր և Ծապուհի որդի Հազկերտը: Եվ Հազկերտը, չկամենալով Հայոց աշխարհի վրա թագավորեցնել Արչակունյաց տոհմից որևէ մեկին, սրանց վրա թագավոր կարգեց իր որդուն, որի անունն էր Ծապուհ՝ իր հոր անվամբ:

Հազկերտը չարաչար խորհուրդներ ուներ իր մտքում: Առաջինն այս էր, թե Հայոց աշխարհը մեծ է ու օգտակար, սահմանակից ու դրացի Հունաց թագավորությունը, որի տիրապետությանը հնազանդվել են շատերն Արչակունյաց տոհմից: Մտածում էր, թե, գուցե նրանք, որ մեր և հունաց տիրապետության ներքո են գտնվում, իբրև տոհմակից եղբայրներ սեր ու կարեկցություն զգան միմյանց հանդեպ, իբրև իրար հետ համերաչխած՝ խոսքները մեկ անեն, համաձայնություն գալով՝ հունաց թագավորի հետ խաղաղություն հաստատեն և, համաձայնելով նրան հնազանդվել, ապստամբեն մեր դեմ: Եվ ինչպես շատ անգամ նրանք մեզ անհանգստություն են պատճառել, այժմ էլ նրանց գումարելով՝ առավել ևս, մեզ անհանգիստ կանեն պատե-

րագմով: Եվ, երկրորդ, որ նրանք օտար են մեր հավատին, ատուժ են մեզ և հույների հետ ունեն նույն հավատն ու նույն օրենքները: Արդ, եթե Հայոց աշխարհի վրա թագավոր լիներ մեր ազգից մեկը, մեր թագավորությունն ապահով կլիներ ամեն տեսակ այդպիսի կասկածներից: Նրանք միշտ ահ ու դողով կծառայեն մեզ ու թշնամական կամ վնասակար ոչինչ չեն խորհի մեր դեմ: Հնարավոր է նաև, որ նրանք հետզհետե ընտելանան և դառնան մեր հավատին՝ շնորհիվ միմյանց հետ հաճախակի ունենալիք զրույցների, ամենօրյա բարեկամությունների, որսերի, զվարճությունների ու խաղերի որ կլինեն միմյանց հետ: Այլև ամուսնական փոխադարձ տուր ու առով հաղորդվելով միմյանց՝ նրանք այնուհետև կբաժանվեն նրանց [հույների] սիրուց ու հավատից:

Թագավորական գահին երկար չմնալով՝ Հազկերտը մեռավ: Նույն օրն էլ նրա որդի Ծապուհին, որ Արշակունու փոխարեն թագավոր էր կարգվել մեր աշխարհի վրա, պալատականները դավով հենց արքունիքում սատկեցրին: ... Հազկերտից հետո Արյաց աշխարհի վրա թագավորեց նրա որդի Վուսթի³: Հայոց աշխարհի իշխաններն էլ, գալով պարսից արքա Վուսթի մոտ, իրենց համար թագավոր խնդրեցին Արշակունյաց տոհմից: Եվ նա թագավոր կարգեց Հայոց թագավորների տոհմից Վուսթիպուհի որդի Արտաշեսին:

Գլ. ԺԳ. Արտաշեսը երիտասարդ էր ու իզամով և թագավորությունը վարում էր շատ անառակություններով: Իսկ Հայոց նախարարները, չկարողանալով հանդուրժել Արտաշես թագավորի այս զեղխ ու մոլական վարքը, միահամուռ հավաքվեցին Հայոց մեծ քահանայապետ Սուրբ Սահակի մոտ, որ որդին էր Սուրբ Ներսեսի, և նրան ասացին. «Այլևս չենք կարող հանդուրժել թագավորի այդօրինակ անօրենն ու պիղծ գործերը, քանի որ լավ ենք համարում մեռնել, քան թե ամեն օր տեսնել ու լսել այսպիսի աղտեղություններ: ... Արդ՝ նախ, դու պարտավոր ես այսպիսի անտանելի աղետը վերացնելու հնար գտնել ու մեջտեղից հանել այնպիսի ամբարիշտ թագավորին, որն անհավատի պես բացահայտ արհամարհանքով ոտնտակ է տալիս սրբությունը և աներկյուղ կամակորուժյամբ գործում է աղտեղի անառակություններ»:

Եվ այս խոսքերը լսելով, Հայոց Սուրբ քահանայապետ Սահակը պատասխանեց, ասաց. «Ոչ թե իբրև նոր մի բան ձեզնից լսած լինելով, գիտեմ ձեր այդ ասածները: Գիտեմ նաև, որ սրտի կսկիծով եք ասում այդ բաները: ... Սակայն, այժմ ի՞նչ հնարավորություն կա դրությունից ելնելու համար, այն պետք է բոլորը քննեն ու գտնեն»:

[Նախարարները] բոլորը միասին պատասխանեցին Սուրբ կաթողիկոսին, ասացին. «Մենք այդ վիճակից ոչ մի ելք կամ հնար չենք կարող գտնել, բացի պարսից թագավորին բողոքելուց, որպեսզի Արտաշեսին հեռացնի թագավորությունից, որը ժառանգելու արժանի չեղավ ինքը: Դրանից բացի ուրիշ ոչինչ ո՛չ իմանալ կարող ենք, ո՛չ կատարել: Բայց խնդրում ենք քեզ՝ այս խորհրդի մեջ միաբան լինել մեզ հետ: Եվ պետք է թագավորի այսպիսի անսուրբ ու պիղծ գործերին լինել կցորդ»:

... Իսկ Հայոց Սուրբ հոգևոր կաթողիկոս Սահակը, երբ այս բոլորը լսեց նախարարներից և ստույգ իմացավ, որ նույն մտքի ու խորհրդի մեջ հաստատ են բովանդակ աշխարհի ավագները, այսպես դիմեց բոլորին. «... Իսկ այն առթիվ, որ ասում եք՝ միաբանվեմ ձեզ հետ, քա՛վ լիցի, որ ես մատնիչ լինեմ մեր ճշմարիտ հավատին և իմ հոտի մոլորյալ ոչխարը հանձնեմ անհավատներին՝ ծանակելու: ... Եվ ինչպե՞ս սակավ մեղք ունեցողին մատնենք ամենամբարիշտներին, որ տանեն-սպանեն: Քավ լիցի, որդիք, մի՛ ունեցեք այդպիսի դիտավորություն և ձեր նախնիներից ոմանց պես, մի՛ ջանացեք կորցնել բնիկ ձեր [Արշակունի] տերերին»:

Եվ Հայոց աշխարհի ավագներն ու տանուտերները սաստիկ զայրացած այլևս չկամեցան մնալ քահանայապետ Սահակի մոտ:

Գլ. ԺԴ. Եվ այնուհետև միաբանված գնացին պարսից արքունիքը, այնտեղ ներկայացան Վուսթի արքային:

... Արյաց թագավորը, արքունի ամբողջ ավագանու հետ միասին, Արտաշեսին մեղադրողներից լսեց, թե «Բնավ ինչի՞ է պետք թագավորը, թո՛ղ մի պարսիկ իշխան գա ժամանակով և մեզ վրա լինի վերակացու, որպեսզի մեզանից յուրաքանչյուրի հպատակությունն ու անհպատակությունը տեղյակ դառնալով հայտնի ձեզ»:

...Եվ Վուսթի, արքունի ավագանիով հանդերձ այս լսելով՝ շատ ուրախացավ: Այնուհետև կարգադրեց անմիջապես Արտաշեսից վերցնել թագավորությունը՝ դրա հետ միասին, կաթողիկոսական աթոռն էլ՝ Սուրբ Սահակից հարքունիս գրավել, որովհետև նա չէր միաբանել Հայոց նախարարների հետ և չէր տվել իր վկայությունը: Եվ այսպես գլուխ գալով կատարվեց պարսից թագավորի հրամանը:

1. Նկատի ունի Վահրամ (Վուսթի, Բահրամ) IV-ին (388-399):
2. Սուրբով IV-ը երկրորդ անգամ թագավորել է 414-415 թվականներին: Իրականում այս իրադարձությունների ժամանակ պարսից թագավորը ոչ թե Վուսթի IV-ն էր, այլ Հազկերտ I-ը:
3. Սուրբ Վահրամ (Վուսթի, Բահրամ) V Գոռի (420-439) մասին է:

**ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ
ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆ ՊԱՏՃԱՌՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԻՐՔ Գ

**Գլ. ԿԸ. ՈՂԲԻ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆՅԱՑ ՅԵՂԻՑ
ԵՎ ԵՊԻՄԿՈՊՈՍԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ՝ ՍՈՒՐԲ ԳՐԻԳՈՐԻ ՏՈՀՄԻՑ
ԴԱԴԱՐԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

Ողբ եմ քեզ, Հայոց աշխարհ, ողբում եմ քեզ, բոլոր Հյուսիսային ազգերի մեջ վեհագույնդ, որովհետև վերացան թագավորդ ու քահանադ, խորհրդականդ և ուսուցանողդ. վրդովվեց խաղաղությունը, արմատացավ անկարգությունը, խախտվեց ուղղափառությունը, հիմնավորվեց տգիտությունը չարափառությունը:

Խղճում եմ քեզ, Հայաստանյայց եկեղեցիդ բեմիդ բարեկարգությունից անչքացած, քաջ հովվից և հովվակցից զրկված: Այլևս չեմ տեսնում քո բանավոր հոտը դալար տեղում և հանգիստ ջրերի մոտ սնվելիս և ոչ էլ փարախի մեջ հավաքված՝ գայերից գգուչանալու համար, այլ ցիրուցան եղած անապատներում և գահավեժ տեղերում:

Ավանդ այս զրկանքներին, ավանդ այս թշվառ պատմությունը: Ի՞նչպես դիմանամ այս ցավերին, ի՞նչպես ամրապնդեմ միտքս ու լեզուս և Հայրերիս հատուցեմ խոսքով ծնունդի և սնունդի փոխարեն: Որովհետև նրանք ինձ ծնեցին և սնեցին իրենց տված ուսումով և ուրիշների մոտ ուղարկեցին կատարելագործվելու: Եվ մինչ նրանք սպասում էին մեր դարձին, որ փառավորվեին իմ ամենիմաստ գիտությունը և լիակատար պատրաստությունը, և մենք էլ Բյուզանդիայից շտապ-շտապ դիմելով, հույս ունեինք հարսանիքում պարել, խիզախ, և արագ շարժումներով, և առագաստի երգեր երգել,- այժմ, այդ ուրախության փոխարեն, գերեզմանի վրա ողբեր եմ ասում, ողորմելի հառաչելով. նույնիսկ չհասցրի տեսնել նրանց աչքերի փակվելը, լսել նրանց վերջին ձայնն ու օրհնությունը¹:

Այսպիսի վշտով խեղդվում եմ, մեր հոր կարոտով մաշվում: Ո՞ւր է այն քաղցր աչքերի հանդարտությունը ուղիղների համար և ահավորությունը շեղվածների համար. ո՞ւր է այն գվարթ շրթունքների ժպիտը լավ աշակերտներին հանդիպելիս, ո՞ւր է այն բարյացակամ սիրտը, որ հետևողներ էր գրավում, ո՞ւր է երկայն ճանապարհները հեշտացնող հույսը, նեղություններից հանգստացողը, կորավ ժողովուրդը, ծածկվեց նավահանգիստը, լռեց խրախուսիչ ձայնը:

Ո՞վ այսուհետև պետք է հարգի մեր ուսումը, ո՞վ պետք է ուրախանա իր՝ աշակերտիս, առաջադիմությունը, ո՞վ հայրական զվարճությունը պիտի արտահայտի՝ մասամբ իր՝ որդուց հաղթվելով: Ո՞վ պետք է զսպի առողջ վարդապետությունը հակառակ եկողների հանդգնությունը, որոնք ամեն բանով քանդված ու քայքայված՝ շատ ուսուցիչներ են փոփոխում և բազմաթիվ գրքեր, ինչպես ասաց հայրերից մեկը. ամեն խոսքի առթիվ նրանք հավասարապես նեղանում են, և մարդկանց համար չար օրինակ են դարձնում մեզ ծաղրելն ու արհամարհելը, իբրև անհաստատ և որևէ պիտանի արվեստից զուրկ: Ո՞վ պետք է նրանց պապանձեցնի սաստելով և մեզ սփոփի գովելով և չափ դնի խոսքի և լուռության:

Երբ մտածում եմ այս բաների մասին, սիրտս հառաչում և արտասվում է և ցանկանում եմ տխրալից և սգավոր խոսք ասել: Եվ չգիտեմ ինչպե՞ս հորինեմ իմ ողբը և կամ ո՞ւմ արտասվեմ. - արդյոք իմ թշվառ մանուկ թագավորի՞ն², որ վատթար խորհրդակցությունը իր ցեղով հանդերձ դեն նետվեց և նախքան մահով մեռնելը անարգաբար աթոռից կործանվեց, թե ինձ, որի գլխից վերցվեց փառավորող գեղեցիկ կյանքին օգտակար պսակը, արդյոք իմ հո՞րն ու քահանայապետին, այն վսեմ մտքին, որ ուր գնում, տանում էր կատարյալ խոսքը, որով կառավարում էր և բարեկարգում, և սանձերը բուրբ հավաքած՝ ուղղություն էր տալիս դեմքերին ու սանձահարում էր օտարոտի լեզուները. թե ինձ, նրա հոգու խանդից զրկվածիս ու տնանկիս. արդյոք իմ ծնողի՞ն, այն վարդապետության աղբյուրը, որ ոռոգում էր արդարությունը և իբրև հեղեղ դուրս էր քշում ամբարշտությունը, թե ինձ, նրա խրատները խմելու ծարավից ցամաքածիս ու թառամածիս. արդյոք մեր երկրին արդեն եկա՞ծ աղետները, թե՞ ապագայում սպասվածները:

Ո՞վ մեզ այս բաներում ճառակից կլինի՝ մասնակցելով մեր տրտմությունը, ո՞վ մեզ կընկերանա՝ ցավակցելով մեր ողբին, կամ արձանների վրա փորագրելու: Զարթի՛ր, Երեմիա, զարթի՛ր և մարգարեանալով հանդերձ ողբա այն, ինչ թշվառություններ որ կրեցինք և ինչ դեռ պիտի կրենք. գուչակի՛ր, որ տգետ հովիվներ պետք է երևան գան, ինչպես (գուչակեց) Զաքարիասը խրայելացիների համար³:

Ուսուցիչները տխմար ու ինքնահավան, իրենք իրենցից պատիվ գտած և ոչ Աստծուց կոչված, փողով ընտրված և ոչ Սուրբ Հոգով, ոսկեսեր, նախանձոտ, թողած հեղուկությունը, որի մեջ Աստված է բնակվում, և գայլ դարձած գիշատում են իրենց հոտերը:

Կրոնավորները կեղծավոր, ցուցամոլ, սնափառ, պատվամոլ, քան թե աստվածասեր:

Վիճակավորները հպարտ, դատարկապորտ, դատարկախոս, ծուլյ, գիտություններն ու վարդապետական գրվածքներն ատող, առևտուր և կատակերգություններ սիրող:

Աչակերտները սովորելու մեջ ծուլյ, սովորեցնելու մեջ փութաջան, որոնք դեռ չսովորած՝ աստվածաբան են:

Աշխարհականները ամբարտավան, ստահակ, մեծախոս, աշխատանքից խուսափող, արբեցող, վնասակար, ժառանգությունից փախչող⁴:

Զինվորականները անարի, պարծենկոտ, զենք ատող, ծուլյ, ցանկասեր, թուլամորթ, կողոպտիչ, գինեմոլ, ելուզակ, ավազակներին համարարո:

Իշխանները ապստամբ, գողերին գողակից, կաշառակեր, կծծի, ժլատ, ազահ, հափշտակող, երկիր ավերող, աղտեղասեր, ստրուկներին համախոհ:

Գատավորները տմարդի, ստախոս, խարող, կաշառակեր, իրավունքը չպաշտպանող, անկայուն, ընդդիմացող:

Եվ առհասարակ սերն ու ամոթը ամենքից վերացած:

Եվ ի՞նչ կա այս բոլորի դիմաց, եթե ոչ այն, որ Աստված մեզ անտես է արել, և տարրերը փոխել են իրենց բնույթը, գարունը երաշտացած, ամառը սաստիկ անձրևային, աշունը ձմեռ դարձած, ձմեռը սաստիկ ցուրտ, մրրկալից և երկարատև: Քամիները բքաբեր ու խորշակաբեր, ցավեր տարածող, ամպերը կայծակներ թափող, կարկտաբեր. անձրևներն անժամանակ և անօգուտ, եղանակը դաժան, եղամարեր. ջրերի ավելանալը անօգուտ, իսկ պակասելը՝ չափազանց. հողի պտուղների անբերրիություն և անասունների անաճելություն, այլև երկրաշարժեր և սասանումներ: Եվ այս բոլորի վրա ամեն կողմից խոռովություն, համաձայն այն խոսքի, թե ամբարիշտներին խաղաղություն չկա:

Որովհետև (մեզ) տիրեցին խստասիրտ ու չար թագավորներ, որոնք ծանր, դժվարակիր բեռներ են բարձրում, անտանելի հրամաններ են տալիս. կառավարիչները կարգ չեն պահպանում, անողորմ են, սիրելիները դավաճանված են, թշնամիները զորացած, հավատը ծախվում է այս ունայն կյանքի համար: Ավազակներ են գալիս անհետանում և շատ կողմերից. տները թալանվում են, ստացվածքները հափշտակվում, գլխավոր մարդիկ կապվում են, հայտնի անձեր բանտարկվում են, դեպի օտարություն են արքայություն ազնվականները,

անթիվ նեղություններ են կրում ռամիկները, առնվում են քաղաքները, քանդվում են ամրոցներ, ավերվում են ավաններ, հրդեհվում են շինություններ, անվերջ սովեր և հիվանդություններ և բաղմատեսակ համաճարակներ: Աստվածապաշտությունը մոռացված է, և կա դժոխքի ակնկալություն⁵:

Սրանից թող փրկի Քրիստոս Աստված մեզ և բոլորին, որոնք ճշմարտությունը երկրպագում են նրան: Նրան փառք բոլոր արարածներին, ամեն:

1. Ակնարկում է իր ուսուցիչներ Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի մահը, որ տեղի է ունեցել 439-440 թվականների միջոցին:
2. Սոսքը Արտաշես IV (Արտաշիր) թագավորի (423-428) մասին է, որը գահ էր բարձրացել պատանի հասակում:
3. **Զաքարիա, ԺԱ, 16:**
4. Հավանաբար խոսքը երկիրը, հայրենիքը լքողների մասին է:
5. Ուսումնասիրողները իրավացիորեն չեչտել են, որ նկարագրված բացասական երևույթները ոչ այնքան այն օրերի հայաստանյան իրականության արտացոլումն են, որքան հայրենասեր հեղինակի վշտահեր հոգու անկեղծ ճիչը:

ԲԱԺԻՆ ԵՐԿՐՈՐԳ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈԼՈՐՏՈՒՄ

(V-VII դարեր)

I. ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ, ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ԻՐԱՎԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ

ԵՂԻՇԵՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ԱՆԿՄԱՆԸ ՀԱՋՈՐԴՈՂ ԻՐԱԳԱՐՋՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Եղիշեն V դարի Հայ ամենաերևելի պատմագիրներից է: Նա հեղինակ է բազմաթիվ երկասիրությունների, սակայն առավել հայտնի է նրա «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին» աշխատությունը, որը գրել է Դավիթ Մամիկոնյանի հանձնարարությամբ: Եղիշեն եղել է Վարդան Մամիկոնյանի քարտուղարը և գործուն մասնակցություն է ունեցել իրադարձություններին:

Աշխատությունը, որ բաղկացած է յոթ գլխից (եղանակ) մանրամասն նկարագրում է ընդդեմ պարսկական տիրապետության հայերի ազատագրական պայքարի մանրամասները: Այն գրված է ջերմ հայրենասիրական շնչով, պատկերավոր, գեղեցիկ լեզվով: Եղիշեի երկը հրատարակվել է քառասուն անգամ, թարգմանվել է ֆրանսերեն, ռուսերեն, անգլերեն, գերմաներեն: Բնագրի լավագույն հրատարակությունն իրականացրել է Ե. Գ. Տեր-Մինասյանը (Երևան, 1957): Ստորև տրվող հատվածները բերվում են ըստ Ե. Տեր-Մինասյանի աշխարհաբար թարգմանության, որը լույս է տեսել «Հայ մատենագիրներ» մատենաշարով (տե՛ս Եղիշե, Վարդանի և Հայոց պատերազմի մասին, Երևան, 1971):

ՎԱՐԴԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱՋՄԻ ՄԱՍԻՆ
ԺԱՄԱՆԱԿԸ

Երբ Արշակունյաց ցեղը վերացավ, Հայոց աշխարհին տիրեց պարսիկ Սասանի ցեղը, որ իր իշխանությունը վարում էր մոգերի կրոնի

համաձայն և շատ անգամ կոխվ էր մղում նրանց հետ, ովքեր չէին ընդունում նույն կրոնը. սկսելով Տիրանի որդի Արշակ թագավորի օրերից՝ կոխում էր մինչև Վուսնապուհի որդի Հայոց Արտաշես արքայի վեցերորդ տարին: Եվ երբ սրան էլ զրկեց թագավորությունից, իշխանությունն անցավ Հայոց նախարարներին, որովհետև թեպետև հարկը պարսից արքունիքն էր գնում, սակայն Հայոց հեծելազորն ամբողջապես նախարարներն էին առաջնորդում պատերազմի ժամանակ: Այս պատճառով էլ աստվածապաշտությունը բաց ճակատով ու ինքնիշխան փայլում էր Հայոց աշխարհում, արքայից արքա Շապուհի թագավորության սկզբից մինչև Վուսնի որդի արքայից արքա Հազկերտի¹ երկրորդ տարին, որին՝ սատանան իրեն գործակից գտավ, և հավաքված ամբողջ թույնը դուրս թափեց և լցրեց նրան ինչպես թունավորված նետերով լի կապարճ: Եվ սկսեց Հոխորտալ անօրենությունամբ, գոռոզանում էր և աղմկելով քամի էր բարձրացնում աշխարհի չորս կողմերը, և մեզ, Քրիստոսի հավատացյալներս, իրեն թշնամի և հակառակորդ էր ներկայացնում և նեղվում ու տագնապում էր անխաղաղասեր կյանքով:

Թեոդոսիոս II

Որովհետև նրան շատ սիրելի էին խոտվությունն ու արյունահեղությունը, այդ պատճառով էլ ինքն իր մեջ այլեկոծվում էր, թե ո՞ւմ վրա թափեմ դառն թույներս կամ ո՞ւր արձակեմ բազմաթիվ նետերս: Եվ սաստիկ հիմարության պատճառով ինչպես կատաղի գազան հարձակվեց Հունաց երկրի² վրա, հարվածեց մինչև Մծբին քաղաքը և ասպատակ սփռելով՝ ավերեց Հոռոմների շատ գավառներ և հրդեհեց բոլոր եկեղեցիները. ավար ու գերի հավաքեց և ահաբեկեց երկրի ամբողջ գորքը:

Իսկ երանելի Թեոդոս կայսրը³, որովհետև խաղաղասեր քրիստոնյա մարդ էր, չկամեցավ նրա դեմ պատերազմի դուրս գալ, այլ Անատոլ անունով մի մարդու, որ Արևելքի նրա սպարապետն էր, շատ գանձերով նրա մոտ ուղարկեց: Եվ բռնեց ու նրա ձեռքը տվեց այն պարսիկ մարդկանց, որոնք քրիստոնյա լինելու պատճառով փախել էին և գտնվում էին կայսեր քաղաքում: Եվ այն

ամենը, ինչ որ ասաց [Հազկերտը] ժամանակին, [Թեոդոսը] կատարեց նրա կամքի համաձայն և իջեցրեց նրա մեծ բարկությունը. և այսպիսով նա վերադարձավ իր քաղաքը՝ Տիրոսն:

Երբ անօրեն իշխանը տեսավ, որ իր չարությունը հաջողվեց, սկսեց մի այլ խորհուրդ էլ մտածել, ինչպես մի մարդ, որ բորբոքված կրակի մեջ շատ վառելափայտ է ավելացնում: Որովհետև որտեղից մի քիչ կասկած ուներ, այնտեղից լիովին ապահովվեց. այդ պատճառով էլ քրիստոնյաների սուրբ ուխտից շատերին խախտեց՝ մեկին սպառնալի խոսքերով, մյուսին շղթաներով ու տանջանքներով, երրորդին չարաչար մահով սպանելով: Հափշտակում էր նրանց ստացվածքն ու կալվածքները և մեծ անարգանքով տանջում էր բոլորին:

1. Սա Վռամ V-ի որդի Հազկերտ II-ն է (439-457):
2. «Հունաց երկիր» արտահայտությունը տվյալ դեպքում հոմանիչ է Բյուզանդական կայսրությանը:
3. Նոսթր Բյուզանդիայի Թեոդոսիոս II Փոքր կայսեր (408-450) մասին է:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՆ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ՄԱՐԶՊԱՆԱԿԱՆ ՎԱՐՉԱԶԵՎԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Դրվագ Ա

Գլ. ԺԴ. ... Եվ այսպես, [Հայոց] Արտաշես [Թագավորի] վեցերորդ տարում վերացավ Արշակունյաց տոհմի թագավորությունը և Հայոց աշխարհն ընկավ պարսից անօրեն իշխանության ծառայության լծի տակ: Եվ Հայոց իշխաններն էլ, իբրև Արտաշես [Թագավորին] մատնելու վարձ, պարսից թագավորից ստանալով պատիվներ ու մեծարանքներ, հեռացան արքունիքից և եկան իրենց աշխարհը:

Գլ. ԺԵ. Եվ այնուհետև, նախ պարսից Վռամ արքայի կողմից Հայոց աշխարհն ուղարկվեց պարսիկ մարզպան¹, և հետո էլ Հայաստանը վերջնականապես ու ամբողջովին ընկավ անօրեն պարսից ազգի տիրապետության լծի տակ:

1. Հայաստանի առաջին մարզպան է նշանակվել Վեհմիրչապուհը (428-438), որին փոխարինել է Վրաստանի մարզպան Վասակ Սյունին (438-451):

ՀՈՒՍՏԻՆԵԱՆՈՍ I ԿԱՅՍԵՐ ՀՐՈՎԱՐՏԱԿԸ¹ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՎԵՐԱԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հուստինիանոս կայսրը Զետային² Հայաստանի, Պողեմոնյան Պոնտոսի և ազգությունների փառավորյալ զորավարին

Հուստինիանոս I կայսր

Շնորհիվն Աստուծո, ստանալով հոռմայեցիների իշխանությունը, մենք, մղված հոգատարությունից և խոհեմ կշռադատելով գտանք, որ անհրաժեշտ է Հայաստանի, Պողեմոնյան Պոնտոսի և ազգությունների համար սույն հրովարտակով³ հիմնադրել հատուկ ռազմական ղեկավարի պաշտոնը: Մենք քո պայծառափայլությունը, որն իր նախկին գործունեությամբ աչքի է ընկել, նշանակում ենք այդ պատասխանատու պաշտոնին: Հայտնի պրովինցիաներից Մեծ Հայքը, որը և ներքնագույն է կոչվում, և ազգությունները (այն է Անգեաենան, Ինգիլենան, Ասթիանենան, Սոփենան, Սոփանենան՝ Մարտիրոպոլիս քաղաքով և Բալաբիտենան), նաև Առաջին և Երկրորդ

Հայքերը հանձնում ենք քո հոգատարությունը՝ նրանց դուքսերի հետ միասին, որով միանգամայն վերանում է կոմեսի պաշտոնը: Քո տրամադրության տակ ենք դնում որոշ լեգեոններ՝ ոչ միայն նրանք, որոնք մենք նոր ենք հավաքագրում, այլև առանձնացնելով մայրաքաղաքի զորքերի կազմից, ինչպես և Արևելյան ու այլ զորքերից: Դրանով սակայն այս վերջին զորաբանակների լեգեոնների թիվը չի կրճատվում, քանի որ մենք նախապես նրանց կցել էինք բազում լեգեոններ. դրանով մենք պետությունը չենք ծանրաբեռնում, ոչ էլ ավելորդ ծախսեր անում: Մենք այժմ վերոհիշյալ զորաբանակներից վերցնում ենք որոշ լեգեոններ, բայց դրանից հետո նրանց կազմում մնում է ավելին, քան կար մինչև մեր երջանիկ թագավորությունը:

1. Հուստինիանոս I կայսեր (527-569) սույն հրովարտակի հայերեն թարգմանությունը, որ կատարել է Հր. Մ. Բարթիկյանը, լույս է տեսել «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին» մատենաշարի 5-րդ գրքում՝ «Բյուզանդական աղբյուրներ. Ա. Պրոկոպիոս Կեսարացի» (Երևան, 1967, էջ 299):

2. Ոստրե բյուզանդական նշանավոր դորավար, հայագրի Միտտասի մասին է:

3. Ն. Աղոնցի կարծիքով, Հուստինիանոս I-ը սույն հրովարտակը հրապարակել է իր գահակալություն հենց սկզբում:

**ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ I ԿԱՑՍԵՐ ԷԴԻԿՏԸ¹ ՀԱՅՈՑ
ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՄԱՍԻՆ²**

ՀԱՅՈՑ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ [ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ] ՄԱՍԻՆ

Մենք ցանկանում ենք հայերի վրա ևս ամբողջությամբ տարածել մեր օրենքները, տալ նրանց պատշաճ հավասարություն, ազատել նրանց նախկին անարդարությունից:

Գլուխ Ա

Մենք վերջերս իմացանք նրանց [հայերի] մոտ գոյություն ունեցող բարբարոսական և կոպիտ մի օրենքի մասին, որ վայել չէ ո՛չ հոռմայեցիներին, ո՛չ էլ մեր պետություն արդարության ոգուն, այն, որ ծնողներին ժառանգելու [իրավունք] ունեն միայն տղամարդիկ, բայց ոչ երբեք կանայք: Այդ իսկ պատճառով սույն սրբազան օրենքով հրամայում ենք քո պայծառափայլություն³, որ ժառանգելու իրավունքը նույնը լինի, ինչպես թելադրում են հոռմայեցիների օրենքները, որ Հայաստանում ժառանգելու իրավունքը տարածվի և՛ տղամարդկանց, և՛ կանանց վրա: Մենք այդ նպատակով ենք մեր օրենքներն այնտեղ ուղարկել, որպեսզի նման հարցերի կապակցությամբ դիմեն դրանց:

1. Եվ քանի որ մենք բոլորովին անտեղի ենք համարում [վերանայել] այն, ինչ արդեն կատարվել է անցյալում, այդ պատճառով հրամայում ենք, որ սույն օրենքը ուժի մեջ մտնի մեր բարեպաշտ թագավորության սկզբից հաշված⁴, և այդ օրից մինչև այժմ վախճանված մարդկանց թողած ժառանգության հարցերը լուծել այս [նոր] օրենքի համաձայն, բացառյալ այն դեպքերը, երբ հարցն արդեն լուծված է, և այս կամ այն կերպ որոշված: Այդպիսի դեպքերում հրամայում ենք հարցը չվերանայել և թողնել ուժի մեջ:

2. Մենք ցանկանում ենք, որ նշված ժամանակվանից կանայք ևս

իրավունք ունենան, այսպես կոչված, տոհմային կալվածքներից ժառանգություն ստանալու: Իսկ եթե գտնվեն այնպիսիք, ովքեր հակառակ իրենց սովորությունների ժառանգական իրավունքի, իրենց դուստրերին արդեն գրանցել են որպես ժառանգորդ, այդ դեպքում այդ կանայք և նրանցից ծնված երեխաները մասնակից թող դառնան տոհմային կայքի ժառանգմանը:

[Վ երջաբան]

Քո գերազանցությունը թող պահպանի և ի կատար ածի սույն սրբազան օրենքով արտահայտված մեր կամքը, որպեսզի մեր օրենքները տարածվեն և ուժ ունենան բոլորի վրա: Սույն օրենքը, ինչպես ասացինք, գործողության մեջ է մտնում մեր թագավորության սկզբից, որից սկսած պետք է խստիվ ղեկավարվել դրանով, և բոլորը [պարտավոր են] այն պահպանել:

**ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ I ԿԱՑՍԵՐ 21-ՐԳ ՆՈՎԵԼԼԱՆ՝
ՀԱՅՈՑ ԺԱՌԱՆԳԱԿԱՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՄԱՍԻՆ⁵**

Հայերի մասին, որպեսզի նրանք ևս ամեն ինչում հետևեն հոռմայեցիների օրենքներին: Նույն կայսրը Ակակիտսին, Հայաստանի գերապայծառ անթյուպատոսին

[Ն երածություն]

Ցանկանալով, որ Հայոց աշխարհում գործեն լավ օրենքներ և այնպես անել, որ այն ոչնչով չտարբերվի մեր պետությունից, մենք զարդարեցինք այն հոռմեական վարչաձևով, վերացրինք դրա նախկին անվանումները: Մենք սովորեցրինք նրանց օգտվել հոռմեական կարգ ու կանոնից և կարգադրեցինք, որ նրանք [կառավարվեն] միայն այն օրենքներով, որոնք ընդունված են հոռմայեցիների մոտ: Մենք որոշեցինք սույն օրենքով վերացնել նրանց այդ սխալը, որպեսզի, հակառակ իրենց բարբարոսական սովորույթին, ծնողներին, եղբայրներին և մնացած ազգականներին ժառանգելու իրավունք ունենան ո՛չ միայն տղամարդիկ, այլև կանայք, որ կանայք առանց պոուլգի⁶ չամուսնանան, և որպեսզի նրանք այսուհետև չգնվեն իրենց ապագա ամուսինների կողմից, մի առավել բարբարոսական սովորույթ, որ մինչև օրս նրանց մոտ օրենքի ուժ ունի: Լուկ նրանք չեն, որ նման վայրենի սովորություն ունեն, այլև ուրիշ ժողովուրդներ ևս: Դա մարդ-

կային բնության անպատվությունն է, կանանց սեռի ստորացումը: Կնոջը դիտում են որպես ցածր և անպատիվ մի էակի, ամեն մի պատվից զրկված լինելու արժանի, կարծես նա Աստուծուց չի ստեղծվել և չի մասնակցում սերնդի հարատևմանը:

Գլուխ Ա

Արդ, սույն սրբազան օրենքով սահմանում ենք, որ Հայերի մոտ ևս ուժ ունենան կանանց՝ ժառանգելու մասին մեր իրավունքը, մեր օրենքները, ոչ մի տարբերություն գոյություն չունենա տղամարդկանց և կանանց միջև: Ինչպես որ սահմանված է մեր օրենքներով՝ ծնողներին ժառանգելու իրավունքի մասին, այն է հոր, մոր, պապին, տատին և այսպես վերընթաց գծով, կամ էլ վայրընթաց գծով՝ որդուն, դստեր ժառանգելու մասին, ահա այդ նույն կարգով կատարվի նաև Հայերի մոտ և Հայաստանում գործող օրենքները ոչնչով չտարբերվեն հռոմայեցիների [օրենքներից]: Քանի որ նրանք մեր պետության Հպատակներն են և մյուս ժողովուրդների հետ միասին մեզ են ծառայում և վայելում մեր [բարիքները], ապա չի կարելի, որ միայն նրանց մոտ կանայք չօգտվեն այն Հավասարությունից, որ գոյություն ունի մեզ մոտ: Բոլորի վրա Հավասարապես թող տարածվեն մեր օրենքները, և այն [օրենքները], որոնք մենք վերցրել ենք հներից և ղետեղել մեր ինստիտուցիաների և դիզեստանների մեջ, ինչպես նաև նախկին ինքնակալների և մեր կողմից հրապարակված օրենքները:

Գլուխ Բ

Մենք սահմանում ենք, որ այս բոլորը ուժի մեջ լինեն ընթացիկ տասնևչորսերորդ ինդիկտիոնի սկզբից⁷, սույն օրենքի հրապարակումից: Մենք գտնում ենք, որ անցյալի վրա այն տարածելը ոչ թե կկարգավորեր հարցը, այլ ընդհակառակն առաջ կբերեր խառնաշփոթություն: Այն թող ուժի մեջ մտնի, ինչպես ասացինք, ընթացիկ ինդիկտիոնի սկզբից. այսուհետև ժառանգելու մեջ հավասարություն կա, ժառանգելու իրավունքը հավասարապես տարածվում է և՛ կանանց, և՛ տղամարդկանց վրա: Անցյալում կատարվածը և՛ տոհմական կալվածների, և՛ որևէ այլ կայքի [ժառանգություն] վերաբերյալ՝ թույլ ենք տալիս մնա անփոփոխ, և կանայք ոչ մի դեպքում չպետք է մաս ունենան այդ տոհմական կալվածներից և ընդհանրապես ժառանգությունից, որն արդեն տրվել է մինչև 13-րդ ինդիկտիոնը ներառյալ: Մեր սույն օրենքն ուժի մեջ է մտնում միայն նշված ժամանակվանից, այն է 14-րդ ինդիկտիոնից:

Վ եր Զ ա բ ա ն

Քո պայծառափայլությունը և քեզանից հետո պաշտոնդ ստացողները մեր սույն սրբազան օրենքը թող հավիտյան պահպանեն:

ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ I ԿԱՑՍԵՐ 31-ՐԴ ՆՈՎԵԼԼԱՆ՝ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՁԱԿԱՆ ԲԱՐԵՆՈՐՈԳՈՒՄՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ⁸

Հայաստանի չորս արխոնտների նշանակման մասին

Նույն կայսրը Արևելքի սրբազան պրետորիոնի երկիցս պրեֆեկտին, ամենափառավորյալ Հովհաննեսին՝ ապոհյուպատոսին և պատրիկին:

[Ն եր ա ծ ու թ յ ու ն]

Այն, ինչ թափթիված է և դեռ ու դեռ ցրված, եթե պետք եղած կարգի բերվի և դասավորվի՝ բոլորովին այլ տեսք կստանա: Տգեղը գեղեցիկ կդառնա, վատը՝ լավ, այն, ինչ նախկինում ցրված էր և խառնիճաղանջ, ձև կստանա և որոշակիություն ձևով կբերի: Մենք ահա այդպիսի վատ դրություն մեջ գտանք Հայոց երկիրը և որոշեցինք ընդհանուր ձևի բերել այն, որպեսզի բարեկարգ վիճակը նրան անհրաժեշտ հզորություն տա և պետք եղած կարգ ու կանոնը հաստատվի:

Գլուխ Ա

Այդ իսկ նպատակով մենք կազմակերպեցինք չորս Հայք, մեկը՝ Ներքնագույնը, որի մայրաքաղաքը կրում է մեր բարեպաշտ անունը, անցյալում Բազանիս կամ Լեոնտոպոլիս: Դրան մենք շնորհեցինք անթյուպատոսություն և կառավարիչ նշանակեցինք պայծառափայլ Ակակիոսին, որի պաշտոնը համարում ենք սպեկտաբիլային⁹ և շնորհում նրան բոլոր այն, ինչ հասնում է անթյուպատոսության: Մենք նրան շնորհեցինք անթյուպատոսի նշանակներ և օժտեցինք բոլոր այն իրավունքներով, որոնք հասնում են այդ պաշտոնին: Ներքնագույն [Հայքին] մենք տալիս ենք հետևյալ քաղաքները. Թեոդոսուպոլիսը, որը նախկինում ևս նրա կազմի մեջ էր մտնում, Սատալյան, Նիկոպոլիսը, Կոլոնիան՝ վերցնելով այն, այսպես կոչված, Առաջին Հայքից, Տրապիզոնն ու Կերասուսը՝ նախկին Պողեմոնյան Պոնտոսից: Այսպիսի-

սով, որոշ [քաղաքներ] վերցնելով պրովինցիայի պայծառափայլ ար-
խոնտից, ինչպես և երևելի մողերատորից, կազմում ենք մեկ ամբող-
ջական պրովինցիա՝ յոթ քաղաքով և դրանց չըջաններով:

1. Մենք կազմակերպեցինք Երկրորդ Հայքը, որ նախապես Առա-
ջին [Հայք] էր կոչվում՝ Սեբաստիա կենտրոնով: Մենք դրան տվեցինք
Սեբաստուպոլիս քաղաքը, որն անցյալում էլ դրա կազմում էր, դրա
վրա ավելացրած նաև Կոմանան՝ վերցնելով այն անցյալում Պողե-
մոնյան Պոնտոս կոչվածից, Ջելան՝ Հելենոպոնտոսից, նաև Բրիսան,
այնպես որ այս պրովինցիայի կազմում կա Հինգ քաղաք, իսկ կառա-
վարման հեգեմոնային ձևը թողնում ենք, ինչպես որ նախկինում էլ
էր, իսկ կառավարչին չտվեցինք ավելի բարձր աստիճան, այլ թողե-
ցինք նույնը, ինչ նախկինում ուներ:

2. Այնուհետև կազմեցինք Երրորդ Հայքը, որ նախկինում Երկրորդ
[Հայք] էր կոչվում: Կենտրոնը Հին, երևելի Մելիտենե քաղաքն է, որ
գտնվում է շատ հարմար վայրում, ունի առողջ կլիմա և գտնվում է
Եփրատի հոսանքից ոչ հեռու: Մենք ներկա հրամանագրով հարմար
գտանք այն բարձրացնել սպեկտաբիլային աստիճանի, նրա արխոն-
տին հորջորջել հուստինիանոսյան կոմես, և որպես ոռճիկ սահմանում
ենք յոթ հարյուր սոլիդ, նրա օգնականին՝ յոթանասուն երկու սոլիդ,
իսկ նրա ղեկավանատան՝ վաթսուն սոլիդ և այն ամենը, ինչ սահման-
ված է նման աստիճանների համար: Տաքսետոս կոչվածները [պարտա-
վոր են] զբաղվել ինչով որ իրենք անցյալում զբաղվում էին, մասնա-
վորապես պետական հարկերի գանձման գործով: Նրանց անունն է
միայն փոխվում և այժմ կոչվում են կոմիտիանոսներ, իսկ մնացած
ամեն ինչը մնում է անփոփոխ, ինչպես նախկինում տաքսետոսների
ժամանակ: Նրան տալիս ենք հետևյալ քաղաքները. Արքա, Արա-
բիսոս, Արիարաթիա, մյուս Կոմանա (սա կոչվում է նաև Ոսկե [Կոմա-
նա]), Կուկուսոս, որոնք և անցյալում էլ ուներ, և այսպիսով դրա կազ-
մում կա վեց քաղաք:

3. Մենք կազմեցինք նաև Չորրորդ Հայքը, որ նախկինում պրովին-
ցիայի կառուցվածք չուներ: Նա բնակեցված լինելով ազգություն-
ներով, կրում էր տարբեր բարբարոսական անուններ՝ Յոֆանենե,
Անգիտենե, Յոֆանե, Ասթիանենե, Բալաբիտենե և գտնվում էր սատ-
րապների իշխանություններից: Այս իշխանությունն անուն հորջորջումը
ո՛չ հռոմեական է, ո՛չ էլ մեր նախնիներից է գալիս, այլ ներմուծված
է օտար պետությունից: Մենք այնտեղ ևս քաղաքացիական կառա-
վարում հաստատեցինք, քաղաքացիական արխոնտ նշանակելով, և
դրան տվեցինք Մարտիրոպոլիս քաղաքը ու Կիթարիզոն ամրոցը: Եվ

քանի որ մենք նրան կոնսուլային դարձրինք, հետևաբար նա դասվեց
օրդինար¹⁰ պրովինցիաների շարքը, այնպես որ չորս Հայքերից եր-
կուսը սպեկտաբիլային են, որոնցից մեկը կառավարվում է անթյու-
պատոսի կողմից, մյուսը՝ կոմեսի, Առաջին Հայքի կառավարիչն ան-
թյուպատոս է, իսկ Երկրորդ Հայքինը՝ կոմես: Ինչ վերաբերում է Երկ-
րորդ և Չորրորդ [Հայքի] կառավարիչներին, ապա նրանք օրդինար
են: Մենք կարգադրեցինք, որ մինչև Հինգ հարյուր դահեկան գումարի
բողոքարկման հարցերով չդիմեն երջանիկ քաղաքին, այլ մերձակա
սպեկտաբիլային արխոնտներին: Այդ իսկ պատճառով մենք սահմա-
նում ենք, որ Սեբաստիա, Առաջին Հայքի արխոնտին, այն է՝ անթյու-
պատոսին ուղղվեն բողոքարկումները Երկրորդ Հայքից, իսկ մինչև
վերոհիշյալ գումարի չափով բողոքարկումները Չորրորդ Հայքից՝ Մե-
լիտինե, Երրորդ Հայքի կոմեսին:

Գլուխ Բ

Այս բոլորից հետո մենք նպատակահարմար գտանք, որ Երրորդ
Հայքի կառավարիչ նշանակենք մի հայտնի մարդու, որն արդեն եր-
կար ժամանակ ծառայել է մեզ և արժանի է այդ մեծ և կարևոր պաշ-
տոնին: Այդպիսին մենք համարում ենք պայծառափայլ Թովմային,
որը երկար ժամանակ պաշտոնավարել է Հայաստանում, բացի դրա-
նից նա օգտակար և ազնվորեն ծառայել ու ծառայում է մեզ: Ահա
նրան ենք մենք առաջ քաշում այդ պաշտոնին, որպեսզի նա կառա-
վարի այս պրովինցիան մեր կողմից սահմանված կարգի համաձայն,
հոգ տանի կատարելու մեր այլևայլ կարգադրությունները, որոնք
ուղղակի կամ անուղղակի՝ սրբազան կոմանիտորիաների կողմից են
տրվում նրան, և՛ իրեն վստահված պրովինցիայի, և՛ մյուս [պրո-
վինցիաների] վերաբերյալ: Այդ առթիվ մենք պատրաստել ենք նրա
համար բազում և զանազան հարցերի վերաբերյալ սրբազան կոման-
իտորիաներ, որոնք նա պետք է ի կատար ածի չըջաններում ևս:

1. Ինչպես բազմիցս ասել ենք, հոգևորականություն վերաբերյալ
պետք է պահպանել նախկին իրավիճակը, ոչ մի բան չի փոխվում ո՛չ
մետրոպոլիտների իրավունքների հարցերում, ո՛չ էլ նրանց ձեռնադ-
րություն գործում: Ուլքեր որ անցյալում իրավունք են ունեցել ձեռ-
նադրելու, այժմ էլ թող ձեռնադրեն, և նախկին մետրոպոլիտները թող
մնան իրենց վիճակում: Այդ հարցում որևէ նորամուծություն չի կա-
տարվում:

Գլուխ Գ

Միանգամայն հասկանալի է, որ քանի որ Երրորդ Հայքի կոմեսին մենք ոչ միայն քաղաքացիական, այլև ռազմական իշխանություններ օժտեցինք, ապա նրան են ենթարկվում նաև այդ [արավիցիաներում] գտնվող զինված ուժերը: Նա, որպես ռազմական ղեկավար, իրավունք ունի իր կողմից կարգադրություններ անելու նրանց, հոգ տանել և ապահովել նրանց մատակարարումը, քննել նրանց թույլ տված ապօրինությունները, թույլ չտալ, որ զինվորները բռնանան հպատակների վրա: Եթե ավելի ծանր հանցանք կատարվի, ապա նա [պետք է] լսի այդ քրեական գործը՝ եթե օրինազանցները զինվորականներ են: Նա օժտված է այն բոլոր լիազորություններով, ինչ որ ռազմական ղեկավարները: Ինչպես որ մենք ռազմական լիազորություններ տվեցինք Իսավրիայի, Պակատյան Փոյուզիայի կոմեսներին, նույնպես և Լիկաոնիայի, Պիսիդիայի և Թրակիայի պրետորներին, այնպես և նա ոչ միայն քաղաքացիական գործերում իշխանություն ունի, այլև ռազմական: Նա իրավասու է և՛ զինվորական, և՛ քաղաքացիական անձնավորություններին կարգադրություններ անելու, որպես միասնական իշխանություն կրող: Նրա հիմնական հոգսը պիտի լինի այն, որ պրովինցիաներում ոչ մի հանցագործություն տեղի չունենա, անհրաժեշտ պատիժը սահմանի [զանցանքների համար]: Նրա այդ իրավասությունը տարածվում է պրովինցիայի բոլոր անձնավորությունների վրա [հավասարապես], մասնավոր անձնավորություն է նա, զինվորական, թե պետական պաշտոնյա: Մենք ուզում ենք, որ մեր հպատակների մեջ մշտապես տիրի անդորրությունը, որպեսզի աչառություն օրենքի հանդեպ արհամարհանք չառաջացնի:

Վ եր ջ ա բ ա ն

Այդպիսով քո գերազանցությունը թող ջանա այժմ և միշտ պահպանել այն, ինչ ներկայացրել ենք մենք՝ չորս Հայքերի կազմակերպման մասին կարգադրությամբ, մասնավորապես Երրորդ [Հայքի] մասին, որը և պատճառ դարձավ սույն սրբազան օրենքի հրապարակման, և ամեն ինչ անի, իր կողմից նույնիսկ հատուկ կարգադրություններ հրապարակելով, մեր սահմանած ամենամյա հարկերը հավաքելու համար:

1. Հուստինիանոս կայսեր սույն և մյուս հրովարտականքի հայերեն թարգմանությունը, որ կատարել է Հր. Բարթիկյանը, լույս է տեսել «Ստար աղբյուրներ

Հայաստանի և Հայերի մասին» մատենաշարի 5-րդ գրքում՝ «Բյուզանդական աղբյուրներ. Ա. Պրոկոպիոս Կեսարացի» (Երևան, 1967, հավելված, էջ 300-306):

2. Հրովարտակը հրապարակվել է 535 թ. հուլիսի 23-ին:

3. Ն. Ադոնցը ենթադրում է, թե սույն հրովարտակը հասցեագրված է Արևելքի պրետորյան պրեֆեկտ Հովհաննեսին (տե՛ս **Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана**, էջ 184):

4. Այսինքն՝ 527 թվականից սկսյալ:

5. Հրովարտակը հրապարակվել է 536 թ. մարտի 18-ին:

6. Սուքը օժիտի մասին է:

7. Այսինքն՝ 536 թ. սեպտեմբերից:

8. Հրովարտակը հրապարակվել է նույն՝ 536 թ. մարտի 18-ին:

9. Սպեկտաբիլան դատարանային աստիճան է, որը նշանակում է, թե պրովինցիաների կառավարիչները միաժամանակ նաև դատավորներ էին:

10. Օրդինարը ևս դատարանային աստիճան է, ավելի ստորադաս, քան Սպեկտարիկան:

ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ I ԿԱՅՍԵՐ ՎԱՐՁԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ԲՅՈՒՋԱՆԳԱԿԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԸՍՏ ՊՐՈԿՈՊԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑՈՒ

ԿԱՌՈՒՑՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Գիրք երրորդ

Գլ. 1. Նախորդ գրքում ես խոսեցի այն մասին, թե ինչպես Հուստինիանոս կայսրը ամրություններով ապահովեց Արևելքը¹: Ձեռնարկելով պատմել հոռմեական պետության պարսկական սահմանների վրա նրա կառուցած ամրությունների մասին, ես նպատակահարմար գտա սկսել հայերից, որոնք բնակվում են Ամիդից մինչև մյուս Թեոդոսուպոլիսը՝ պարսիկների դիմաց ընկած շրջաններում: Նախքան [Հայաստանում] կատարված կառուցումների մասին խոսելը, ես կարևոր եմ համարում հիշատակել, թե ինչպես կայսրը նախկինում չափազանց անապահով վիճակում ապրող հայերին արժանացրեց այժմյան կայուն անվտանգության: Նա այդտեղի բնակչությունը փրկեց ոչ այնքան շինարարությամբ, որքան այլ խնդիրներում իր ցույց տված հոգատարությամբ, որի մասին ես այստեղ մանրամասն կպատմեմ: Սկսենք մի քիչ հեռվից:

Հայերը հնում ունեցել են թագավոր իրենց ցեղից: Այդ մասին հիշատակություններ կան հին պատմությունը շարադրող հեղինակների մոտ: Երբ Ալեքսանդր Մակեդոնացին գահընկեց արեց պարսից արքային, պարսիկները խոնարհաբար տանում էին ստրկական լուծը,

բայց պարթևները մակեդոնացիների դեմ ապստամբություն բարձրացնելով և հաղթանակ տանելով, դուրս չպրտեցին նրանց և գրավեցին մինչև Տիգրիս գետն ընկած տարածությունը: Դրանից հետո Հինգ հարյուր տարվա ընթացքում պարսից պետությունը գտնվում էր նրանց ձեռքում, մինչև այն ժամանակ, երբ հռոմայեցիների կայսր դարձավ Մամայայի որդի Արեքսանդրը²: Այն ժամանակ էր, որ պարթևական արքաներից մեկը, իր Արշակ անունով եղբորը հաստատեց Հայոց թագավոր, ինչպես այդ մասին հիշատակում է Հայոց պատմությունը: Ոչ ոք ահա չկարծե, որ Արշակունիները հայկական ծագում ունեն: Եվ այսպես [հայերի] և [պարթևների] միջև հինգ հարյուր տարվա ընթացքում խաղաղություն էր տիրում, որը պայմանավորված էր [իշխող հարստությունների] ազգակցական կապերի առկայությամբ: Հայոց թագավորը նստում էր Մեծ Հայք կոչված [երկրում], լինելով դեռ վաղուց հռոմեական կայսեր հպատակ: Որոշ ժամանակ անց Հայոց մի ինչ որ [ուրիշ] Արշակ թագավոր³ ունենում է երկու որդի, որոնց անուններն էին Տիգրան և Արշակ: Իր կյանքի վերջում նա կտակ թողեց, որի համաձայն երկու որդիներն էլ դառնում էին իշխանություն ժառանգորդներ: Բայց նա պետությունը հավասար կերպով չբաժանեց նրանց միջև: Նա Տիգրանին թողեց քառապատիկ ավելի բաժին: Ահա հայր Արշակը, այս կերպ կարգադրելով թագավորության գործերը, վախճանվեց, իսկ որդի Արշակը, որին փոքր բաժին էր հասել, շատ զայրացած և դժգոհ, հարց բարձրացրեց հռոմայեցիների կայսեր առջև, հույս ունենալով բոլոր միջոցներով վերացնել եղբոր թագավորությունը և հոր անարդարացի որոշումը չեղյալ հայտարարել: Այն ժամանակ հռոմայեցիների վրա իշխում էր Արկադիոսի⁴ դեռ շատ մանկահասակ որդի Թեոդոսը⁵: Տիգրանը, վախենալով կայսեր հաշվահարդարից, իր թագավորության հետ միասին հանձնվեց պարսիկներին, գերադասելով ապրել Պարսկաստանում որպես մասնավոր անձնավորություն, քան թե եղբոր հետ արդարացի լուծել հարցը և միասին, արդար ու օրինավոր թագավորել հայոց վրա: Արշակն իր հերթին ոչ պակաս երկյուղ զգալով պարսիկների և իր եղբոր ոտնձգություններից, որոշ պայմաններով, որոնց մասին ես խոսել եմ պատերազմների մասին գրքում⁶, իր թագավորությունը գիջեց Թեոդոս կայսեր: Եվ ահա որոշ ժամանակ Հայոց երկիրը դարձավ հռոմայեցիների և պարսիկների կովախնձոր և վերջ ի վերջո նրանք եկան համաձայնության, որ պարսիկները տիրեն Տիգրանի բաժնին, հռոմայեցիները՝ Արշակի: Երկու կողմերն էլ այդ հաստատեցին պայմանագրով, որից հետո հռոմայեցիների կայսրը Հայոց իշխան էր նշա-

նակում, երբ որ ցանկանար և ում որ ցանկանար: Այդ իշխանին անվանում էին, ինչպես և այժմ, Հայաստանի կոմես:

Բայց որովհետև այդպիսի ղեկավարությունը, զուրկ լինելով ռազմական ուժից, ի վիճակի չէր դիմադրելու թշնամիների հարձակումներին, և Հուստինիանոս կայսրն էլ համոզվեց, որ դրա պատճառով Հայաստանը մշտապես տակնուվրա է լինում ու, բացի դրանից, բարբարոսների համար այն դյուրամատչելի է, ապա վերացրեց այդ իշխանությունը և հայերի վրա նշանակեց զորավար, թշնամուն դիմադրելու համար տալով նրան բավարար քանակությամբ զորք: Ահա նա այդպես տնօրինեց Մեծ Հայք կոչված [երկրի] գործերը⁷: Ինչ վերաբերում է մյուս Հայքին, որը գտնվում է Եփրատ գետից այս կողմ և տարածվում է մինչև Ամիգ քաղաքը, այնտեղ իշխում էին Հինգ հայ սատրապներ⁸, որոնց իշխանությունը ժառանգական էր և ցմահ: Նրանք հռոմայեցիների կայսրից ստանում էին միմիայն նշանակներ: Այդ նշանակների մասին արժե խոսել, քանի որ դրանք ոչ ոք չի տեսնելու այլևս: Դա բրոյա քղամիդ էր, սակայն ոչ թե ոչխարի բրդից, այլ ծովից հավաքված: Այդ բուրդը բուսնում է պիննոս կոչված ծովային կենդանիների վրա: Ծիրանիի այն մասը, որի վրա սովորաբար գցվում էր բեհեզը, ոսկուց էր: Քղամիդի վրա ամրացված էր լինում ոսկե ճարմանդ՝ մեջտեղում թանկագին քար: Այդ ճարմանդից ոսկե լայն շղթայով կախված էր երեք հակինթ: [Քղամիդից բացի] կար նաև մետաքսյա պատմուճան, ամենուրեք պաճուճված ոսկե զարդերով, որոնց պլումիա են անվանում, և մինչև ծունկը հասնող կարմիր կոշիկներ, որոնք սովորաբար հագնում են հռոմայեցիների և պարսից թագավորները:

Հռոմեական գործը երբևիցե օգնություն չէր ցուցաբերել ո՛չ Հայոց թագավորին, ո՛չ էլ սատրապներին: Պատերազմական գործերում նրանք ինքնուրույն էին: Որոշ ժամանակ անց, Ջենոնի⁹ թագավորության միջոցին, երբ Իլլոսն ու Լեոնտիոսն ապստամբություն բարձրացրին կայսեր դեմ¹⁰, սատրապներից մի քանիսը որոշեցին բացահայտ կերպով նրանց միանալ: Այդ էր պատճառը, որ երբ Ջենոն կայսրը ճնշեց Լեոնտիոսի և Իլլոսի [ապստամբությունը]¹¹, մի շատ թույլ և աննշան իշխանություն ունեցող սատրապի՝ Բալաբիտենն¹² կոչված երկրում թողեց նախկինի պես իշխել միայն, իսկ մնացած բոլորին, զրկելով իշխանությունից, չտվեց այն նրանց ցեղակիցներին, այլ, ինչպես հռոմեական բոլոր մյուս իշխանություններում էր, դարձրեց ոչ ժառանգական՝ ըստ կայսեր ցանկության: Բայց նրանց իշխանության տակ եղած գործը բաղկացած էր ոչ թե հռոմայեցիներից, այլ

փոքրաքանակ հայերից, ինչպես ընդունված էր հնում, որի պատճառով էլ նրանք ի վիճակի չէին դիմադրել թշնամիների հարձակումներին: Իմանալով այդ, Հուստինիանոս կայսրն անմիջապես վերջ տվեց սատրապների իշխանությունն և այնտեղի ցեղերի վրա նշանակեց երկու, այսպես կոչված, դուքսերի: Նա նրանց տվեց հոռմեական մեծաքանակ զորք, որպեսզի պահպանեն հոռմեական սահմանները, իսկ նրանց համար կառուցեց հետևյալ ամրությունները:

Գլ. 2. Ես կսկսեմ Միջագետքի շրջաններից, որպեսզի իմ այս պատմությունը վերևում ասվածի շարունակությունը լինի: [Հուստինիանոսն] ահա հայկական ցեղերի վրա իշխող [երկու] իշխաններից՝ դուքս կոչվածներից մեկին հաստատեց Մարտիրոսյուս կոչված քաղաքում, իսկ մյուսին՝ մի ամրոցում, որն անվանում են Կիթարիզոն¹³: Ես այժմ կբացատրեմ, թե հոռմեական պետության ո՞ր շրջանում են գտնվում այս վայրերը: Սոֆանեն¹⁴ կոչված Հայքում գտնվում է Մարտիրոսյուս անունով քաղաքը՝ Նիմֆիոս գետի¹⁵ ափին, թշնամիներին ամենից մոտ վայրում, որովհետև այստեղ հոռմայեցիների և պարսիկների սահմանը Նիմֆիոս գետն է: Գետի մյուս ափին է գտնվում Արքսանեն երկիրը¹⁶, որ դեռ վաղուց հպատակ էր պարսիկներին: Այն պատճառով, որ [Մարտիրոսյուսը] հոռմայեցիների կողմից անուշադրություն էր մատնված, նա շարունակ ենթակա էր բարբարոսների վտանգին: Օրինակ, երբ Անաստասիոսի թագավորության օրոք պարսից արքա Կավադը ներխուժեց Հոռմայեցիների երկիրը, նա զորքը տարավ Մարտիրոսյուսի վրայով, որովհետև լավ քայլող մարդու համար դա գտնվում էր Ամիդից մեկ օրվա ճանապարհից մի քիչ ավելի հեռավորության վրա: Նա քաղաքը գրավեց չափազանց հեշտությամբ, ի միջի այլոց, առանց պաշարելու, հարձակվելու կամ գրոհելու, այլ պարզապես ասելով, որ գալիս է, որովհետև այդտեղի բնակիչները, լավ գիտենալով, որ իրենք մի վայրկյան անգամ ի վիճակի չեն դիմանալ պաշարման (նրանք տեսել էին, որ մարերի¹⁷ զորքն արդեն մոտեցել է), Սոֆանենի սատրապի սատրապական հանդերձանքը կրողի՝ Թեոդորոսի հետ միասին անմիջապես գնացին Կավադի մոտ, հանձնելով նրան և՛ իրենց, և՛ Մարտիրոսյուսը, ինչպես նաև երկու տարվա պետական հարկերը: Կավադը այդ բանից գոհ, ձեռք չտվեց ո՛չ քաղաքին, ո՛չ էլ [չրջակա] երկրին՝ որպես պարսից իշխանության պատկանող, բնակիչներին էլ ոչ մի վնաս չհասցրեց, ոչ մի ավարառություն չարեց, քաղաքում ոչ մի փոփոխություն չմտցրեց, այլ նույն Թեոդորոսին նշանակեց սատրապ և որ-

պես երախտագիտության ապացույց նրան տվեց իշխանություն նշանակներ, որպեսզի պահպանի պարսից երկիրը: Այնուհետև նա զորքն առաջ տանելով, պաշարեց ու գրավեց Ամիդը և վերադարձավ Պարսից երկիրը: Այդ մասին ես պատերազմների մասին գրքում ասել եմ: Անաստասիոս կայսրը, լավ գիտենալով, որ անհնարին էր փրկել ոչ մի ամրություն չունեցող Մարտիրոսյուսի թշնամիների հարձակումից, բոլորովին չզայրացավ Թեոդորոսի և սոֆանենեցիների վրա, այլ շատ շնորհակալություն հայտնեց նրանց այդ նախաձեռնություն համար: Մարտիրոսյուսի պարսպի հաստությունը մոտ չորս ոտնաչափ էր, իսկ բարձրությունը՝ մինչև քսան, այնպես որ թշնամիները կարող էին այն գրավել ոչ միայն գրոհով, կամ մեքենաների օգնությամբ, այլ պարզապես շատ հեշտությամբ նրա վրայից ներս ցատկելով:

Հուստինիանոս I կայսր

Գլ. 3. Մարտիրոսյուսից արևմուտք գտնվում է Ֆեսյոն անունով վայրը, նույնպես Սոֆանեն կոչվող Հայքում, Մարտիրոսյուսից մեկ օրվա ճանապարհից մի քիչ պակաս հեռավորության վրա: Այս վայրից այն կողմ, մոտ ութ մղոն հեռավորության վրա բարձրաբերձ և բոլորովին անանցանելի լեռներն իրար միանալով կազմում են երկու՝ իրար շատ մոտ գտնվող լեռնանցքներ, որոնց սովորաբար կոչում են կլեյսուրներ: Պերսարմենիայից¹⁸ Սոֆանեն գնացողների համար, որտեղից էլ նրանք գնան՝ պարսկական սահմաններից, թե Կիթարիզոն ամրոցի վրայով, պետք է անցնեն միայն այդ երկու լեռնանցքներից: Տեղացիք [լեռնանցքներից] մեկն անվանում են Իլլիրիոսոս, իսկ մյուսը՝ Սաֆլասա: Թշնամիներին այս ճանապարհից զրկելու համար, այս վայրերը կարոտ էին առավել ապահովության և հոգատարության, ընդհակառակը, անցյալում մարդիկ անպաշտպան էին թողել դրանք: Հուստինիանոս կայսրը և՛ Ֆեսյոնում, և՛ լեռնանցքներում նշանավոր և անառիկ ամրություններ կառուցեց, կայազոր հաստատեց և

այդպիսով երկիրը բարբարոսների համար միանգամայն անմատչելի դարձրեց: Ահա այն, ինչ կատարեց Հուստինիանոս կայսրը Սոֆանենն երկրում:

[Հուստինիանոսն այնուհետև] Կիթարիզոն վայրում, որը գտնվում է Ասթիանենն¹⁹ կոչված [երկրում], բարձրադիր տեղում, հսկայական, միանգամայն անառիկ և բոլորովին նոր ամրոց կառուցեց: Նա մշտա՝ հոս ջուր բերեց, բնակիչներին ամեն ինչով ապահովեց և, ինչպես արդեն ասել եմ, մյուս դուքսին բավական մեծ կայազորով հաստատեց այստեղ: Այդ ձևով ահա նա ապահովեց հայկական ցեղերի անվտանգությունը:

Կիթարիզոնի, Թեոդոսուպոլսի և Երկրորդ Հայքի մեջտեղում գտնվում է Սորգանն երկիրը²⁰, որի տարածությունը մոտ երեք օրվա ճանապարհ է: Նա պարսիկների հետ ոչ մի սահմանագիծ չունի՝ լիճ, գետի հոսանք կամ լեռնանցք: Նրանց սահմաններն այստեղ խառնիխուռն են, այնպես որ բնակիչները, որոնք կա՛մ հոռոմայեցիներին, կա՛մ էլ պարսիկներին են հպատակ, մեկը մյուսից որևէ ոտնձգության մասին կասկածելու ոչ մի վախ չունեն: Ընդհակառակը, նրանք իրար միջև խնամհավան կապեր են հաստատում, առևտուր անում և միասին երկրագործությունը զբաղվում: Իսկ այն դեպքում, երբ թագավորի հրամանով որևէ կողմի զորահրամանատարները զորքով հարձակվեն մյուս կողմի վրա, հարևաններին միշտ գտնում են անպաշտպան, որովհետև իրար շատ մոտ գտնվող անչափ մարդաշատ բնակավայրերը դեռ հնուց ոչ մի ամրություն չունեին: Այդ էր պատճառը, որ պարսից արքայի համար հոռոմեական սահմաններն այստեղից անցնելը շատ դյուրին ու հեշտ գործ էր, մինչև որ Հուստինիանոս կայսրն այս հարցը լուծեց հետևյալ կերպ: Այդ երկրի մեջտեղում գտնվում է Արտալեսոն անունով բնակավայրը, որն ամրագույն պարսպով շրջապատելով, դարձրեց ամենաանառիկ ամրոց, այնտեղ հաստատեց կայազոր, մշտական զորահրամանատարի գլխավորությունը, որին հոռոմայեցիները լատիներեն լեզվով անվանում են դուքս: Ահա այսպես [Հուստինիանոսը] պարսպապատեց ամբողջ այդ հեռաստանը:

Գլ. 4. Կայսրն այսպիսի գործունեություն ծավալեց այնտեղ: Այժմ ես կպատմեմ այն մասին, թե ինչ արեց նա մյուս Հայաստանում: Սատալա քաղաքն²¹ անցյալում քիչ հույսեր էր ներշնչում, որովհետև գտնվում էր թշնամու երկրին մոտիկ և հարթավայրում, դրան շրջապատող բազմաթիվ բլուրների ստորոտում: Այդ պատճառով նա

կարիք ուներ հզոր պարիսպների՝ ընդդեմ թշնամու հարձակումների: Հակառակ այդպիսի տեղանքին, պարիսպներն էլ խախուտ էին, որովհետև կառուցվել էին սխալ սկզբունքով, առանց անհրաժեշտ ջանքերի և բացի դրանից երկար ժամանակից ամենուրեք ճեղքեր էին տվել: Կայսրն ամբողջությամբ քանդեց [պարիսպը] և նորը կառուցեց, այնքան բարձր, որ կարծես գերազանցում է չրջակա բլուրների բարձրությունը և այնքան լայն, որ կարողանա անվնաս կրել այդպիսի մեծ բարձրությունը: Դրա շուրջը կառուցելով նաև ամուր նախապարիսպ, ապշեցրեց թշնամիներին: Նա Սատալայից ոչ շատ հեռու մի չափազանց հզոր ամրոց կառուցեց Օսրոենն կոչված վայրում²²:

Այդ նույն երկրում ուղղաբերձ բլրի գագաթին գտնվում է հնում կառուցված մի ամրոց, որը հոռոմայեցի զորավար Պոմպեոսը գրավելով և պատերազմով տիրանալով երկրին, շատ ամրացրեց և անվանեց Կոլոնիա: Սա ևս, որ այդքան երկար ժամանակ ավերակ էր, Հուստինիանոս կայսրը վերականգնեց ամբողջ հզորությունը, տեղացի բնակչությունը տվեց անհամար դրամ՝ ազարակներում ամենուրեք նոր ամրություններ կառուցելու, կամ էլ խախտվածները վերանորոգելու նպատակով: Այդպիսով գրեթե բոլոր ամրությունները, որոնք այստեղ են գտնվում, Հուստինիանոս կայսրի գործն են: Նա այնտեղ կառուցեց նաև ամրոցներ՝ Բայբերդոն կոչվածը²³ և Արեոնը: Նա խախտված Լյուսիորմոնը վերականգնեց, ինչպես նաև Լյուստարաբիզոնը, իսկ Գերմանոսի Ֆուսատոն²⁴ կոչված վայրում կառուցեց նոր ամրոց: Հայաստանի Սեբաստիա և Նիկոպոլիս քաղաքների պարիսպները, որոնք երկար ժամանակից խախտված լինելով փլվելու վրա էին, նա վերականգնեց և նորոգեց: Այդ բոլորից բացի, նա այնտեղ կառուցեց եկեղեցիներ և վանքեր. Թեոդոսուպոլսում Ս. Աստվածածնի տաճար կառուցեց, իսկ Պետրիոս կոչված տեղում, ինչպես նաև Կուկարիզոնում²⁵ վերանորոգեց վանքերը: Նիկոպոլսում նա կառուցեց քառասունհինգ սրբոց վանքը, իսկ Բիզանայում՝ Ս. Գևորգ վկայի սրբարանը: Թեոդոսուպոլսի մոտակայքում վերանորոգեց Քառասուն մարտիրոսաց վանքը:

Հնում Փոքր Հայք կոչված [երկրում], Եփրատ գետից ոչ շատ հեռու, գտնվում էր մի վայր, ուր հաստատվել էր հոռոմեական զորագունդ: Վայրը կոչվում էր Մելիտենն, իսկ զորագունդը՝ լեգեոն: Հոռոմայեցիները հնում այստեղ ցածրադիր վայրում կառուցել էին քառակուսի ամրություն, որը զինվորների համար բավականաչափ զորանոցներ ուներ: Նրանք այնտեղ էին պահում նաև իրենց դրոշները: Այնուհետև հոռոմայեցիների կայսր Տրայանոսի որոշմամբ վայրը ստա-

ցավ քաղաքի իրավունք և դարձավ շրջանի մայրաքաղաքը: Ժամանակի ընթացքում Մելիտենե քաղաքը մեծացավ և մարդաշատ դարձավ: Եվ երբ ամրությունից ներս այլևս տեղ չմնաց բնակվելու (ինչպես ես ասացի, տարածությունը շատ փոքր էր), հաստատվեցին [քաղաքի] շրջակայքում, ուր և եկեղեցիներ, վարչական շենքեր, հրապարակ, խանութներ կառուցեցին, սյունաշարքեր, բաղանիքներ, թատրոններ, [անցկացրին] քաղաքային փողոցներ և ինչ որ անհրաժեշտ է մի մեծ քաղաք դարդարելու համար: Բայց դրա հետևանքով Մելիտենեի մեծ մասը քաղաքի սահմաններից դուրս եկավ: Անաստասիոս կայսրը ձեռնարկեց ամբողջ քաղաքի պարսպապատումը, սակայն նա իր ծրագիրը չիրականացրած մահացավ: Հուստինիանոս կայսրն ամեն կողմից պարիսպներով շրջապատելով այն, Մելիտենեն դարձրեց Հայաստանի հզոր ամրություն և դարդ:

Գլ. 5. Ահա այդ կատարեց [Հուստինիանոսը] Եփրատ գետի աջ ափին գտնվող Հայաստանում: Այժմ ես կպատմեմ, թե ինչ կատարեց նա Մեծ Հայքում²⁶: Երբ հոռոմայեցիների կայսր Թեոդոսը ստացավ Արչակի տերությունը, որի մասին ես քիչ առաջ պատմեցի, բլուրներից մեկի վրա ամրոց կառուցեց, որը սակայն մատչելի էր թշնամիներին, և այն Թեոդոսուպոլիս անվանեց: Պարսից արքա Կավադը, երբ ուղիղ Ամիդի վրա էր շարժվում, հարձակվեց և գրավեց այն: Հոռոմայեցիների կայսր Անաստասիոսը մի քիչ անց այստեղ քաղաք կառուցեց՝ պարսպի մեջ առնելով այն բլուրը, որի վրա էր գտնվում Թեոդոսի ամրոցը: Նա քաղաքին տվեց իր անունը, բայց, այնուամենայնիվ, նրան չհաջողվեց ջնջել քաղաքի հիմնադրի՝ Թեոդոսի անունը, որովհետև թեև մարդիկ կողմնակից են անընդհատ վերափոխել ընդհանուրի կողմից ընդունվածը, սակայն նախկին անուններից դժվար են հրաժարվում: Թեոդոսուպոլիս պարիսպը բավական ստվար [լայն] էր, բայց բարձրությունը չէր համապատասխանում այդ ստվարությունը: Նրա բարձրությունը մոտավորապես երեսուն ոտնաչափի էր հասնում և գրոհող թշնամիների համար, մասնավորապես պարսիկների, այն շատ դյուրամատչելի էր: Նա մատչելի էր նաև այն պատճառով, որ պաշտպանությունից համար չունեի ոչ նախապարիսպ, ոչ էլ խրամ: Բացի այդ քաղաքին մոտիկ կար մի բարձունք, որը պարսպի վրա էր կախված: Հուստինիանոս կայսրը դրա առաջն առավ հետևյալ կերպ. նախ և առաջ նրա շուրջը շատ խոր խրամ փորեց: Դրանից հետո նշված բարձունքը հարթեց և վերածեց անանցանելի և անելանելի փապարների: Որպեսզի պարիսպը շատ բարձր լինի և միանգամայն անառիկ, նա վարվեց այնպես, ինչպես Դարա քաղաքում: Պարսպի

ատամնաշարերը սեղմեց իրար, ատամների միջև թողնելով այնքան տարածություն միայն, որ բավական լինի այնտեղից հարվածել պաշարողներին, ապա նրանց վրա պարսպի ամբողջ երկարությունը քարից էմբոլոն կառուցեց, որի վրա վարպետներն տեղադրեց այլ ատամնաշար: Այնուհետև [պարիսպը] շրջապատեց նախապարիսպով, որի յուրաքանչյուր աշտարակը մի-մի բերդ էր և ամբողջ ամրությունը շատ նման էր Դարա քաղաքի [ամրությունը]: Նա այնտեղ հաստատեց բոլոր զինված ուժերը և Հայքերի զորավարին, ու այնպես արեց, որ հայերը լինեն ավելի հզոր և այլևս չսարսափեն պարսկական հարձակումներից:

Բիզանայում կայսրը ոչինչ չկառուցեց, հետևյալ պատճառով. վայրի տեղանքը տափարակ է, նրա շուրջն ընկած դաշտերն երկար տարածություն վրա հարմար են ձիավարությունից համար, բացի դրանից այստեղ կան բազմաթիվ ճահճուտներ, որով նա մի կողմից մատչելի էր թշնամիներին, իսկ մյուս կողմից վտանգավոր՝ բնակիչների համար, հանդիսանալով վարակի աղբյուր: Այդ պատճառով [Հուստինիանոսը] վայրի վրա ուշադրություն չդարձնելով, մի ուրիշ տեղում, Բիզանայից երեք մղոն հեռավորություն վրա գտնվող Յուսինա կոչված վայրում հռչակավոր և անառիկ քաղաք կառուցեց՝ տալով իր անունը: Այդ [քաղաքը] գտնվում է լեռնոտ վայրում և շատ լավ օդ ունի:

Գլ. 6. Ահա մոտավորապես այսպիսին էր Հուստինիանոս կայսեր [գործունեությունը] Հայքերում:

1. Բյուզանդական հեղինակներն Արևելք ասելով նկատի են ունեցել Միջագետքն ու Ասորիքը:
2. Ոոսքը Հոռոմի կայսր Ալեքսանդր Սևերոսի (205-225) մասին է:
3. Նկատի ունի Հայոց Արչակ III (378-387) թագավորին:
4. Արկադիոսը (395-408) որդին էր Թեոդոսիոս I Մեծի:
5. Այսինքն՝ Բյուզանդիայի կայսր Թեոդոսիոս II Փոքրը (408-450):
6. Տե՛ս Պրոկոպիոս Կեսարացի, Պարսկական պատերազմի մասին, գիրք Բ, գլ. 3:
7. Ոոսքը վերաբերում է բյուզանդական Մեծ Հայքին, որն այլ կերպ անվանվում էր նաև Ներքնագույն Հայք:
8. Ոոսքը հայկական ինքնավար նախարարությունների մասին է:
9. Նկատի ունի բյուզանդական Ջենոն կայսրին (474-491):
10. Այդ ապստամբությունը տեղի է ունեցել 484 թվականին:
11. Համապատասխանում է Բալասոպոլիսին (Պալու):
12. Կիթարիզոնը հայկական ավանդույթի Կիթաոիճն է:
13. Այսինքն՝ Մեծ Ծոփք նահանգը:
14. Այժմ կոչվում է Բաթման-սու:

15. Հայոց Աղձն – Արզն գավառն է Աղձնիք աշխարհում:
16. Նկատի ունի պարսիկների զորքը:
17. Այսինքն՝ Պարսկահայքից:
18. Համապատասխանում է Հայկական Հաշտեանք գավառին, եղել է Հայոց Արշակունի թագավորների տան սեփականությունը:
19. Ոտքը Հայկական Ոտքայան գավառի մասին է:
20. Հայկական Սատաղ քաղաքն է:
21. Ն. Ադոնցի դիպուկ նկատողությամբ սա Հայկական Երեզն է:
22. Ոտքը Հայկական Բաբերդի մասին է:
23. Թվարկված չորս բնակավայրերի տեղադրությունն էլ անորոշ է:
24. Հայկական Կուկայառիճ բնակավայրն է:
25. Այսինքն՝ Ներքնագույն Հայքում:
26. Նկատի ունի I, II, III և IV Հայքերը:

**ՊԱՐՍԿԱ-ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ 20-ԱՄՅԱ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ (571-591 թթ.)
ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆ ԸՍՏ ՍԵՔՆՈՍԻ**

Սերեոսի «Պատմությունից» ստորև տրված Հատվածները բերված են Գ. Կ. Նաչատրյանի և Վ. Ա. Եղիազարյանի աշխարհաբար թարգմանությունից (տե՛ս Սերեոս, Պատմություն, Երևան, 2004):

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. Ժ. Եվ եղավ՝ Ոտքուվի՝ Կավադի որդու մահից Հետո Պարսից աշխարհի վրա թագավորեց նրա որդին՝ Որմիզդը¹: Սա Պարսից աշխարհից վերացրեց բոլոր նախարարներին, Հներին և բնիկ տոհմերին:

... Այն ժամանակ² [կար] Վահրամ Միհրեանդակ³ անունով մեկը՝ Պարսից աշխարհի արևելյան կողմերի զորապետը, որն իր քաջությամբ Հաղթեց թետալացիների⁴ զորքերին և բռնությամբ տիրեց Բահլին⁵ ու ամբողջ քուչանների երկրին՝ մինչև Վեհոտո կոչվող մեծ գետի այն կողմը, որ կոչվում է Կազբիոն:

Այնժամ այն Վահրամը պատերազմ սկսեց մագքութների մեծ արքայի դեմ, որ այդ կողմերում էր՝ մեծ գետի մյուս ափին, Հարվածեց զորքերի բազմությունը, պատերազմի ժամանակ սպանեց թագավորին և գրավելով Հափշտակեց այդ թագավորությունն բոլոր գանձերը:

Այնժամ իր պատգամավորների միջոցով պարսից արքայի մոտ ավետաբեր Հրովարտակներ ուղարկեց և փոքր-ինչ ավարամաս այդ ասպատակի ավարից Հասած մեծամեծ գանձերից՝ պատվական իրերից՝ որպես թագավորական տուրք, իսկ ամբողջ գանձը բաժանեց

զորքին՝ յուրաքանչյուրին ըստ արժանվույն:

Արդ՝ երբ Որմիզդ թագավորը տեսավ եկած ավետաբերներին, ընթերցեց զորքերի ողջույնի գիրը և ընդունեց ավարամաս ընծաները արքունական պատվական գանձերից, թեպետև արտաքուստ ուրախանալով՝ մարդկանց սիրաշահեց, բայց ներքուստ ցասունով խորհելով՝ ասաց. «Ընթրիքը առավելագույնս ճոխ է, և դա այս պատառից եմ Հասկանում, բայց այդքան շատ գանձերից Հարժեր այսքանը Հասցնել արքունիքին»:

Այնժամ ավետաբեր Հրովարտակի փոխարեն Հրամայեց Հրովարտակ գրել սաստիկ ցասմամբ և արքունի Համհարզների ու փուշտիպանների գնդից ուղարկեց [տմանց], որ գնան այն զորքի մոտ և ամբողջ գանձերը մեջտեղ բերեն: Եվ նրանք գնացին ու սկսեցին պահանջել:

Այնժամ ամբողջ զորքն ապստամբեց. սպանեցին արքայի Հավատարիմներին և Հեռանալով նրա ծառայությունից՝ Վահրամին նստեցրին իրենց թագավոր: Երդում կնքեցին ըստ իրենց կարգի, միաբանվեցին և դարձան արևելքից ու դիմեցին Ասորեստան, որ սպանեն իրենց թագավոր Որմիզդին, վերացնեն Սասանական տոհմը և Հաստատեն Վահրամին թագավորությունն աթոռին: [Վահրամը] փութով Հավաքեց արևելքի քաջ ու մարտնչող ցեղերի բազմությունը և առավ գնաց:

Արդ՝ մինչ Պարսից աշխարհում այսպիսի խառնաչփոթ էր տիրում, Հովհան պատրիկը և Հունական զորքերը պաշարել պահում էին Դվին քաղաքը, մեքենաներով կովելով նրա դեմ՝ մոտ էին պարիսպը կործանելուն: Բայց երբ Հասավ այս լուրը, թողին այն ու Հեռացան. ճանապարհ ընկնելով դեպի Ատրպատական՝ գրավեցին ամբողջ երկիրը, բոլոր տղամարդկանց և կանանց սրի քաշեցին. առնելով ողջ ավարն ու գերիներին՝ դարձան իրենց երկիրը:

Արդ՝ երբ այս աղմուկի լուրը Հասավ այն Սասանականի արքունիք՝ պարսից թագավոր Որմիզդին, պակաս սարսափ չպատեց նրան: Կանչեց նախարարներին, որ արքունիքում էին, և թիկնապահների ու Համհարզների գնդերին. որոշեցին վերցնել թագավորական գանձն ու արքունի ողջ բազմությունը, կամրջով անցնել մեծ Դվլաթ գետի⁶ այն կողմը՝ Վեհկավատ:

Բայց այսպես չստացվեց, քանի որ արքայի թիկնապահները, Համհարզներն ու նախարարները որոշեցին սպանել Որմիզդին և թագավոր նստեցնել նրա որդուն՝ Ոտքուվին⁷:

Եվ բոլոր նախարարները, զորագլուխներն ու զորականները, ով-

քեր այդ ժամին գտնվում էին այնտեղ, հավաքվեցին արքունի դահլիճում և մտնելով արքայի սենյակը՝ բռնեցին Որմիզը թագավորին, իսկույն փորեցին նրա աչքերը, ապա սպանեցին: Եվ Պարսից աշխարհի վրա թագավոր նստեցրին նրա որդուն:

Եվ քիչ օրեր անց Վահրամը, ինչպես արծիվը կխոյանար, փութով եկավ հասավ: Եվ քանի որ Սոսրովը թագադրվելիս դեռահաս տղա էր, նրա քեռիները վերցրին նրան, կամրջով անցան մեծ Դգլաթ գետի այն կողմը:

Վահրամը եկավ, առավ ամբողջ [արքունական] տունը, գանձն ու արքունի կանանց և նստեց թագավորության գահին: Եվ հրամայեց՝ անցնել գետը՝ Սոսրովին բռնելու:

Իսկ նա [Սոսրովը] վախից չկարողացավ դադար առնել այնտեղ: Երբ [կամուրջն] անցնելով փախան գնացին, ճանապարհին խորհեցին, թե ո՞րն ավելի լավ կլինի՝ տաճիկների՞ արքայի՞ մոտ գնալ, թե՞ հունաց թագավորի:

Ապա լավ համարեցին իրենց ապավեն դարձնել հունաց թագավորին: «Քանզի թեպետ թշնամություն կա [մեր] միջև, ասում են, սակայն քրիստոնյա են և ողորմած, երբ երգվում են, չեն կարողանում դրժել երգումը»: Եվ ուղիղ ճանապարհով արևմուտք գնալով մտան այն քաղաքը, որ կոչվում է Սաղար⁹, և դադար առան այնտեղ:

Իսկ սա [Վահրամը] թեպետ անցավ գետը, բայց չկարողացավ հասնել. կրկին ետ դարձան Տիգրոն:

Գլ. ԺԱ. Այնժամ Սոսրով արքան նվերներով Մորիկ թագավորի մոտ անվանի մարդիկ ուղարկեց և գրեց այսպես. «Տո՛ւր ինձ իմ հայրերի և նախնիների թագավորության գահն ու երկիրը և ուղարկի՛ր ինձ զորք՝ օգնության, որով կարողանամ զարկել իմ թշնամուն, վերականգնի՛ր իմ թագավորությունը, և կլինեմ քո որդին: Եվ կտամ քեզ Ասորիքի կողմերը, ամբողջ Արվաստանը մինչև Մծքին քաղաք, իսկ Հայոց երկրից՝ Տանուտերական իշխանության աշխարհը մինչև Այրարատ ու մինչև Դվին քաղաք, մինչև Բզնունյաց ծովեզրը՝ մինչև Առեստավան¹⁰, Վրաց աշխարհի մեծ մասը՝ մինչև Տիփիս քաղաք. և խաղաղության ուխտ կնքենք մեր միջև մինչև երկուսիս մահը, և թող անխախտ լինի այս երդումը մեր և մեր որդիների միջև, որ թագավորելու կլինեն մեզնից հետո»:

Արդ՝ [Մորիկ] թագավորը հավաքեց ամբողջ ծերակույտը, նրանցից խորհուրդ հարցրեց և ասաց. «Պարսիկներն սպանեցին Որմիզը՝ իրենց թագավորին, և թագավոր նստեցրին նրա որդուն: Բայց արքունական զորքերը արևելքում թագավոր նստեցրին ուրիշ մեկին,

և նա մեծ զորքով եկավ զավթեց թագավորությունը. նրա մանուկ որդին փախստյան դիմելով եկավ մեզ մոտ, մեզնից խնդրում է զորքեր՝ օգնության, և խոստանում է այսպես անել: Արդ ի՞նչ անենք, ընդունեն՞ք, արժե՞ ընդունել, թե՞ ոչ»: Իսկ նրանք ասացին. «Չարժե ընդունել, որովհետև մի անօրեն և ամենևին ստախոս ազգ են. իրենց նեղության ժամին խոստանում են կատարել, իսկ երբ խաղաղության մեջ են լինում, ստում են. շատ չարիքներ ենք կրել մենք նրանցից. թող բնաջնջեն իրար, և մենք հանգիստ ապրենք»:

Այնտեղ Սոսրով արքան մեծ վտանգի մեջ էր և աչքերի առաջ տեսնում էր մահը, որովհետև ազատվել էր առյուծի բերանից և ընկել թշնամիների բերանը, որտեղից փախուստ չկար:

Բայց թագավորը, մերժելով ծերակույտի խորհուրդները, իր կողմից ուղարկեց իր փեսա Փիլիպիկոսին և տանել տվեց հավանության պատասխանը, նրանից երդում առավ և նրան տվեց կայսերական զորք՝ օգնության, հայերի կողմից՝ Հովհան պատրիկին, ասորիների կողմից՝ Ներսես ստրատելատին ու նրանց զորքերը. երեք հազար հեծյալ զորատես անցան՝ ըստ հարյուրակների, հազարյակների, գնդերի և իրենց զրոչների:

Նաև Հայոց աշխարհի զորքերը հավաքեցին, որոնք այդ ժամին պատրաստ գտնվեցին. զորահանդես անցան շուրջ տասնհինգ հազարը՝ նախարարների բոլոր գնդերը՝ ըստ հարյուրակների, հազարյակների, գնդերի և իրենց զրոչների: Սրանք բոլորը սպառազեն [էին], ընտիր պատերազմողներ՝ քաջությամբ բորբոքված որպես կրակ, որոնք ոչ վախենում և ոչ էլ թիկունք էին դարձնում: Նրանց զեմքերը՝ առյուծների զեմքեր, ոտքերի թեթևությունը, որպես դաշտերում արագությունը [վազող] այծյամների թեթևություն: Հոժարամիտ և ամենայն հնազանդությունը ճամփա ընկնելով՝ գնացին:

Արդ՝ միհրացյալ¹¹ ապստամբը [Վահրամը] առավ իր զորքերը, փղերը և արքունական բոլոր գանձերը, ճամփա ընկնելով գնաց հասավ Ատրպատական, և իրարից քիչ հեռու բանակեցին Վարարատ գավառում:

Արդ՝ Վահրամը հրովարտակ գրեց Մուշեղ Մամիկոնյանին և Հայոց մյուս նախարարներին, որը այս էր բովանդակում.

«Ես այնպես էի կարծում՝ եթե ես ձեր թշնամիների դեմ մարտնչեմ, դուք էլ այդ կողմից գալով՝ ինձ օգնական կլինեք, որպեսզի ես և դուք միաբանությամբ մեջտեղից վերացնենք տիեզերական պատուհասը՝ Սասանի տունը: Իսկ դուք ահա հավաքվել գալիս եք պատերազմով ինձ վրա՝ դրան օգնելու: Սակայն ես չեմ վախենա այդ հավաքված

Հոռմեացի երեցներից, որոնք եկել են իմ դեմ: Բայց դուք, Հայե՛ր, որ անհարկի տիրասիրություն եք ցույց տալիս, մի՞թե Սասանյան տունը չէր, որ ձեր երկիրն ու տերությունը վերացրեց. և կամ ինչո՞ւ ձեր Հայրերը մեկընդմիջտ ապստամբեցին և հրաժարվեցին նրանց ծառայությունից՝ մինչև այսօր պատերազմելով հանուն ձեր աշխարհի: Եվ արդ՝ դիմել գալիս եք իմ դեմ՝ կորուսանելու ձեր այդքան վաստակները. քանզի, եթե Սոսրովը հաղթի, նրանք, երկուսով միաբանվելով, ձեզ մեջտեղից կվերացնեն: Բայց թող ձեզ գերադասելի լինի հեռու մնալ նրանցից, միաբանվել ինձ հետ և օգնություն ձեռք մեկնել ինձ: Եվ եթե ես հաղթեմ, երզվում եմ Արամազդ մեծ աստծով, տեր Արեգակով, Լուսնով, Կրակով, Ջրով, Միհրով և բոլոր աստվածներով, որ ես ձեզ կտամ Հայոց թագավորությունը. ում էլ դուք կամենաք, ձեզ թագավոր կդարձնեք: Ձեզ կթողնեմ ամենայն Հայոց երկիրը մինչև Կապկոհ և Աղվանից դուռը, Ասորիքի կողմից՝ Արվաստանը, Մրծուխը¹² և Նոր Ծիրականը մինչև տաճիկների սահմանները, որովհետև ձեր նախնիների օրոք իսկ ձերն է եղել, իսկ արևմուտքից՝ մինչև Կապադովկյան Կեսարիա: Եվ ես չեմ համարձակվի Ջարասպից այն կողմ անցնել. և Արյաց այս թագավորության գանձերը պիտի բավականացնեն ինձ և ձեզ, և այդպես ձեզ համար լավ կլինի մինչև ձեր թագավորությունը վերահաստատվի»:

Եվ ըստ իրենց կարգի՝ հրովարտակի հետ ծրարված և կնքված աղ կար:

Եվ նրանք, վերցնելով հրովարտակն ու ընթերցելով, պատասխան չտվին, իսկ շատերին չասացին էլ, որովհետև վախենում էին իրենց անմիաբանությունից:

Եվ արդ՝ նա [Վահրամը] անմիջապես գրեց երկրորդ նամակը.

«Գրեցի» ձեզ հեռու մնալ նրանցից՝ ինձ և ձեզ բավական համարելով այս բոլոր աշխարհները և այս թագավորության ամենայն գանձերը. ուրեմն չկամեցաք լսել, որ նամակին պատասխան չտվիք: Ես ձեզ խղճում եմ, – ասում է, – քանզի վաղը առավոտյան պիտի ցույց տամ ձեզ սպառազեն փղեր՝ վրաները՝ քաջ և զինավառ զորականներ, որ ձեզ վրա ձեռնազուլթյամբ պիտի տեղան երկաթե նետեր և պնդածիգ աղեղներից՝ սլաքավոր պողպատե հրաչեկ տեգեր, [պիտի հանեմ] հզոր և սպառազեն կովոզ երիտասարդներ, արագավազ տաճիկ [արաբական] նժույզներ, տապարներ ու պողպատե կարծր սրեր և բուռնցքներ, որչափ Սոսրովին և ձեզ պետք լինեն»:

Մուշեղը նրան այսքանը պատասխանեց. «Թագավորությունը Աստծուց է, և ում կամեցավ՝ տվեց. բայց դու պետք է քեզ խղճաս և

ոչ մեզ: Եվ ճանաչեցի քեզ՝ որպես պոռոտախոս մարդու, և չես ապավինում Աստծուն, այլ [մարտիկներիդ] քաջությունն ու փղերի զորությունը: Բայց ես քեզ ասում եմ, եթե Աստված կամենա, վաղը քո չուրջ կծավալվի քաջերի կռիվ, [որոնք] քեզ ու քո փղերի բազմության վրա պիտի ճայթեն իբրև երկնքի ամենահզոր ամպեր:

Եվ եղավ՝ հաջորդ առավոտյան, մինչդեռ արևը ծագում էր, դասավորվեցին ճակատ–ձակատ և կովով բախվեցին միմյանց: Սաստիկ խառնիճաղանջ էր, և իրարանցման մեջ կատաղի կոտորած եղավ: Առավոտից մինչև երեկո մարտնչելով՝ երկու կողմերն էլ պատերազմում հոգնեցին:

Եվ այնչափ սաստիկ էր կոտորածը, որ արյան առատ վտակները հոսելով ոռոգեցին ամբողջ երկիրը: Եվ չկարողանալով դիմադրել՝ ապստամբ զորքը հունաց զորքերի առաջ փախուստի դիմեց: Իսկ նրանք, մինչև օրվա լրիվ մթնելը հետապնդելով, դաշտերով ու ճամփաներով մեկ ցիրուցան ու դիաթավալ արին. շատերին սպանեցին իրենց սրով սուսերի, իսկ շատերին բռնեցին և ձեռքերը թիկունքներին կապելով՝ բերին կանգնեցրին թագավորի առաջ:

Եվ ոչ մի տեղ չկարողացան գտնել Վահրամի հետքը, որովհետև փրկվեց ու այսպես փախստական գնաց ընկավ Բահլ Շահաստան, ուր Սոսրովի հրամանով սպանվեց նրանց իսկ կողմից:

Գլ. ԺԲ. Եվ եղավ՝ այն մեծ պատերազմն անցնելուց օրեր հետո, մինչդեռ Սոսրով արքան նստում էր իր վրանում, և պարսից զորքը բանակած էր նրա շուրջը, իսկ հունաց զորքը նրանից հեռու էր մի օրվա ճանապարհով՝ իրենց առատ ավարով առանձին բանակած, և արքայի առջև էին իր բոլոր մեծամեծ նախարարները, արքան սկսեց խոսել ու ասաց. «Ինձ համար ցավալի է այն, որ այն տիրատույցը¹³ փրկվեց ու գնաց: Նա քաջ այր է և վերստին այլ զորք կհավաքի արևելքի քաջ ազգերից»:

Պատասխան տվեցին նրան և ասացին. «Այն տիրատույցին նրանք [Հայերը] ազատեցին, քանզի մեր աչքով իսկ տեսանք, որ այն Մուշեղ Մամիկոնյանը բռնեց նրան, տվեց նրան երիվար ու զենք և արձակեց»: Այս ասացին, որովհետև կամեցան նրան չարիք հասցնել: Իսկ արքան չմտաբերեց, թե ինչ էր [նշանակում] այդ խոսքը, քանզի դեռահաս տղա էր և խակ: Եվ հավատաց սուտ խոսքերին և ասաց. «Թող Մուշեղը կանչվի այստեղ, և թող ոտուձեռը կապվի, մինչև ես նրա մասին հայտնեմ կայսերը»:

Նույն ժամին նա հրամայեց գրել նամակ և սուրհանդակներից մեկին ուղարկեց Մուշեղի մոտ. «Փութով արի՛, ասում է. հույժ կարևոր

գործ կա»: Եվ Հրաման տվեց իր թիկնապահներին ու ասաց. «Պատրա՛ստ եղեք, որ երբ նա գա, և ես ձեռքով նշան անեմ ձեզ, Հանկարծակի նրա ձեռքերը ոլորեցեք և կապեցեք նրան. բայց պատրաստ եղեք, զի նա քաջ մարդ է, և չլինի թե կամ ինքը մեռնի կամ ինձ սպանի: Իսկ եթե Հենց ինքը մեռնի, ես նրա համար պատասխան պիտի տամ կայսերը»: Այսպես և բարապաններին պատվեր տվեց, ասաց. «Ձգո՛ւյ՛շ կացեք, որ երբ Մուշեղը գա իմ վրանի դուռը, Հանեցե՛ք նրա մեջքից գոտին ու սուսերը՝ ասելով. «Օրենք չէ գեներով մտնել թագավորի մոտ»:

Արդ՝ մինչդեռ նա [Մուշեղը] իր գորքերի մեջ գորահամար էր կատարում՝ ճշտելու ողջերի ու մեռածների թիվը, որոնք ընկան այն պատերազմում, սուրհանդակը եկավ կանգնեց նրա առաջ, ողջունեց նրան ու տվեց այն նամակը: Իսկ Մուշեղը, վերցնելով նամակը, ասաց նրան. «Ողջություն է ու խաղաղություն»: Սուրհանդակը պատասխան տվեց և ասաց. «Ողջություն է ու խաղաղություն, և ուրիշ ոչինչ ես չգիտեմ, բայց միայն այն, որ ինձ հրամայվեց քեզ շտապ կանչել»: Եվ իսկույն ևեթ պատրաստվեց նա որպես պատերազմի, քանզի մտածեց, թե գուցե պատերազմի գործ կա կամ ինչ-որ պարզեատրություն վաստակների դիմաց: Եվ ազատներից ու անազատներից վերցրեց իր հետ երկու հազար սպառազեն սողամարդ, որոնց համարում էր պատվի արժանի և վստահ էր նրանց ձիավարելուն:

[Մուշեղը] հրամայեց նրանց ամենքին, որ յուրաքանչյուրը կրի իր գենքն ու զրահը: Ինքը ևս կապեց իր գենքերը: Ձինվեցին և գնացին:

Եվ եղավ՝ երբ մտան բանակի մեջ և մոտենում էին արքունի կանանոցի վրանին, Հրաման հասավ, որ այնքան բազմությունը չգնա, այլ նրանց հեռու նստեցնի, իսկ ինքը սակավ մարդկանցով ներկայանա արքային:

Բայց նա հանձն չառավ այդպես անել, այլ գորականներով գնաց արքունի խորանի դռան մոտ, և պարսից գորքը սպառազինված կանգնել էր վրանի շուրջը: Իջնելով ձիուց՝ 50 մարդկանցով գնաց վրանի դուռը: Եվ գորականները զինված կանգնած էին այդպես՝ յուրաքանչյուրն իր երիվարով: Ջարհուրեցին արքան ու նրա ողջ գորքը և սկսեցին թաքցնել նենգությունը: Եվ եղավ՝ երբ հասավ վրանի դուռը, բարապանները մոտեցան և ասացին. «Հանի՛ր քո մեջքից գոտիդ և սուսերդ, արձակի՛ր քո վրայից գենքերդ, քանզի օրենք չէ [այդպես] մտնել թագավորի մոտ»: Կասկած ընկավ նրա սիրտը, սկսեց պատրաստվել հարձակման: Պատասխան տվեց բարապաններին և ասաց. «Իմ նախնիների և պապերի [օրերից ի վեր] իմ մանկությունից սննդակից եմ եղել թագավորներին ու այժմ հասել եմ արքա-

յի դուռը՝ Հանդիսություն: Եվ իմ վրայից պիտի արձակե՞մ կամարս ու գոտիս, որը երբեք չեմ հանում իմ տանը [նույնիսկ] ուրախության ժամին: Եվ կամ ինձ արժե՞ իմանալ պարսիկներիդ չարությունը»: Եվ զինվորներից մեկին Հրաման տվեց գնալ, որպեսզի գորականներին առաջ բերի օգնության, իսկ ինքը շրջվեց՝ կրկին ետ գնալու:

Լուր տրվեց արքային, թե չկամեցավ այդպես մտնել, այլ շրջվեց, կրկին ետ գնաց: Թագավորն սկսեց թաքցնել չարությունը և ասաց. «Արդ՝ մի կողմ թողեք այդ մտադրությունը, թող գա, ինչպես և կամենա»: Քանզի ինքը մանուկ էր, իսկ գորքերի ուժը՝ թույլ: Կանչեցին կրկին և ասացին. «Հրաման տվեց մտնել, ինչպես և կամենում ես»: Նա դարձավ և ասաց. «Մի տեսնեմ, թե ի՞նչ բարիք է մտածում տալ ինձ արքայից արքան»:

Եվ [նա] յոթ հոգով մտավ վրանը՝ արքայի մոտ, խոնարհվեց երեսնիվայր, երկրպագեց արքային ու կանգնեց: Բայց արքան իր ձեռքը չմեկնեց, ինչպես նախկինում՝ ընդունելու նրան և ողջունելու, այլ մնաց այդպես համառ:

Արքան երկյուղեց ու չկարողացավ հրաման տալ, ինչպես խորհել էր, և վախից որևէ [բան] ասել: Եվ [Մուշեղը] շտապ ելավ վրանից. մոտեցրին նրան երիվար, հեծավ ու գնաց: Եվ եղավ՝ երբ արքան այդ տեսավ, հույժ երկնչեց և կամեցավ թաքցնել իր մեղքը, ոտքի ելավ գահույթից և գնաց դեպի վրանի դուռը, դուրս եկավ և նրա հետևից ուղարկեց մի անվանի նախարարի: Տանել տվեց կնքված ազ՝ երդումը, և [հրամայեց] կրկին կանչել, «որպեսզի պատվով ու մեծարանքով գնաս այստեղից, ասում է, և հոգուդ մեջ մի՛ կարծիր, թե քո մասին այլ բան եմ խորհում»: Իսկ Մուշեղը չկամեցավ և գնաց իր ճամփան:

Այնժամ Ոսորովը ճամփա ընկնելով Ատրպատականից, գնաց Ասորեստան՝ իր բուն թագավորական նստավայրը: Եվ հաստատվեց թագավորության աթոռին և կայսերը տված խոստումները կատարեց. տվեց նրանց ամբողջ Արվաստանը մինչև Մծբին և Հայոց աշխարհը, որ իր իշխանության տակ էր, Տանուտերական տունը մինչև Հրազդան գետը, Կոտայք գավառը մինչև Գառնի ավանն ու մինչև Բզնունյաց ծովի եզրը՝ մինչև Առեստավան, և Կոզովիտ գավառը մինչև Հացյուն և Մակու: Իսկ Վասպուրական գնդի կողմը պարսից արքայի ծառայության տակ էր: Հայոց նախարարներից շատերը հունաց բաժնից էին, իսկ քչերը՝ պարսից: Տվեց նաև Վրաց աշխարհի մեծ մասը՝ մինչև Տիրխիս քաղաքը¹⁴: Բայց այն Մուշեղին թագավորը կանչեց պալատ, և [նա իր] երկիրն այլևս չտեսավ:

1. Կավաղ I-ի որդի Որմիզ IV (579-590);
2. Իրազարձությունները տեղի են ունեցել 590 թվականին:
3. Խոսքը նշանավոր Վահրամ Չուբինի մասին է:
4. Թեոտալացվոց աշխարհը անտիկ հեղինակների Սոզոմենան է, երբեմնի Բակտրիան:
5. Քուչանների մայրաքաղաքն է. գտնվել է այժմյան Աֆղանստանի Հյուսիսում:
6. Այստեղ հեղինակն ի նկատի ունի Միջագետքը:
7. Պարսկա-բյուզանդական 20-ամյա պատերազմի ժամանակ (671-691) ռազմական գործողությունների մի զգալի մասն ընթացել են Հայաստանի տարածքում: Այստեղ խոսքը բյուզանդական գորավար Հովհան Մյուստակոնի կողմից Դվինի պաշարման մասին է, ուր ամրացել էին պարսկական զորքերը:
8. Այսինքն՝ արարների:
9. Տեղադրությունը հայտնի չէ:
10. Ավան Վասպուրականի Առբերան գավառում՝ Բերկրի գետի գետաբերանի մոտ:
11. Այսինքն՝ աստվածացյալ:
12. Խոսքը հավանաբար Մծրին քաղաքի մասին է:
13. Նկատի ունի Վահրամ Չուբինին:
14. Ամբողջ այս հատվածը վերաբերում է 591 թ. պարսկա-բյուզանդական հաշտության պայմանագրին: Առանձին վրիպումներով հանդերձ, Սերեոսը ճշգրտորեն է ներկայացրել երկու տերությունների նոր սահմանագիծը:

**ՍԵՔԵՈՍԸ ՄՈՐԻԿ ԿԱՑՍԵՐ ՀԱՅԱՀԱԱԾ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

Գլ. ԺԵ. Այն ժամանակ Հունաց Մորիկ թագավորը հրամայեց գրել ամբաստանագիր պարսից [Նոսրով] թագավորին ողջ Հայաստանի իշխանների և նրանց զորքերի մասին: «[Հայերը] մի խոտոր և անհնազանդ ազգ են,– ասում է,– գտնվում են մեր միջև և պղտորում են: Բայց ե՛կ,– ասում է,– ես իմոնց հավաքեմ և ուղարկեմ Թրակիա, և դու քոնոնց հավաքի՛ր և հրամայի՛ր տանել արևելք: Որ եթե մեռնեն [մեր] թշնամիները կմեռնեն, և եթե սպանեն, [մեր] թշնամիներին⁴ կսպանեն, և մենք խաղաղ ապրենք: Որովհետև եթե դրանք [հայերը] իրենց երկրում լինեն, մեզ հանգիստ չի լինի»:

Երկուսով միաբանվեցին: Եվ կայսրն սկսեց հարկադրել, որ հավաքեն բոլորին և ուղարկեն Թրակիա, և սաստիկ շտապեցնում էր, [որ] հրամանը կատարվեր: Եվ սկսեցին [հայերն] այն կողմից փախչել ու գալ պարսիկների թագավորին ի ծառայություն, մանավանդ նրանք,

Մորիկ կայսեր դրամը

որոնց տիրույթները նրա իշխանության տակ էին: Իսկ նա [Նոսրովը] մեծարանքներով ընդունում էր բոլորին և ավելի մեծ պարգևներ էր պարգևում նրանց, քան կայսրը. մանավանդ, երբ տեսնում էր նրանց փախուստը կայսրից, առավել ևս մեծ սիրով էր կամենում բոլորին իր կողմը գրավել:

Գլ. ԺԶ. ... Իսկ թշնամիները¹, որ Թրակիայի կողմերից էին, անհուն զորքերի բազմությամբ թալանեցին [Հունաց] թագավորությունը, հապճեպ պատերազմների միջոցով կամեցան վերացնել հոմեացիների տերության ազգերին և անձամբ տիրել թագավորության արքայանիստ քաղաքին:

Գլ. ԺԸ. Այնժամ Հունաց թագավոր [Մորիկը] հրաման տվեց իր բոլոր զորքերին, որ արևելքի կողմում էին, ժողովվել, որովհետև խաղաղություն էր, և նա Պարսից տերության կողմից Ասորիքի [հետ կապված] ոչ մի հարց չունեց: Հրաման տվեց բոլորին անցկացնել ծովով և ուղարկել Թրակացիների կողմերը՝ ընդդեմ թշնամուն: Հրաման տվեց դարձյալ Հայաստանից հավաքել ամբողջ այրուձին և նախարարական զորագլուխներին, որոնք հմուտ էին և կարող էին դիմադարձ կանգնել նիզակամուխ մարտում: Եվ հրաման տվեց դարձյալ հույժ բազում զորք հանել Հայոց աշխարհից, բոլորն էլ՝ կամավոր և ընտիր հասակով, կազմել զինավառ գնդեր և բոլորին անցկացնել Թրակացիների աշխարհը՝ ընդդեմ թշնամուն. և նրանց զորագլուխը Մուչեղ Մամիկոնյանն [էր]:

Արդ՝ նրանք հարձակվեցին այն ցեղերի վրա, որ բռնել են Դանուբ մեծ գետի ափերի արևմտյան կողմերը: Եվ սաստիկ պատերազմ եղավ այն երկրի վրա. խորտակվեց այն թշնամու զորությունը հունաց զոր-

քերի առաջ, և փախստյան մատնեցին Դանուբ գետի մյուս կողմը: Եվ իրենք մեծ հաղթութեամբ կայսերը և ամբողջ պալատին փութով ավետարեր սուրհանդակ ուղարկեցին:

Գլ. ԺԹ. Կայսեր կողմից դարձյալ ելավ այլ հրաման՝ Հայաստան երկրի բոլոր երկրներում քարոզել Քաղկեդոնի ժողովը և հաղորդութեամբ միավորվել իր զորքի հետ: Հայ եկեղեցիների ուխտի սպասավորները փախչելով գնացին օտար երկրներ: Շատերը, անտեսելով այդ հրամանը, մնացին տեղում: Իսկ շատերը, փառասիրութեամբ հավանություն տալով, հաղորդվելով միավորվեցին հավատով: Ապա կաթողիկոսական աթոռը բաժանվեց երկու մասի. մեկի անունը՝ Մովսես², իսկ մյուսինը՝ Հովհանն³: Մովսեսը՝ Պարսից կողմում, իսկ Հովհաննը՝ Հունաց:

Հովհաննը, նրանց հետ հաղորդվելով, միավորվեց, իսկ Մովսեսն ամենևին չմոտեցավ նրանց: Ամբողջ սպասքը, որ Դավիթի Սուրբ Գրիգոր եկեղեցում էր, տարան պահեցին Կարին քաղաքում: Այնուհետև այնտեղից [Հովհաննը] գերեվարվեց Պարսից երկիր՝ Ահմատան շահաստան:

Գլ. ԺԻ. Այն ժամանակ դարձյալ հրաման ելավ կայսրից՝ Հայոց աշխարհից վերստին ստուգել⁴ և պահանջել 2000 ընտիր սպառազեն այրուձի, տալ երկու հավատարիմ այրերի և շատ շտապ ուղարկել:

Այնժամ փնտրտուքի մեջ ընկնելով՝ ընտրեցին 2000 սպառազեն մարդ և տվեցին երկու հավատարիմ այրերի. մի հազարը Սահակ Մամիկոնյանի, իսկ մի հազարը Մանվելի որդու՝ Սմբատ Բագրատունու ձեռքը: Նրանց միևնույն ճանապարհով չուղարկեցին, այլ Սահակ Մամիկոնյանին մի հազարի հետ ուղարկեցին Սեբաստիայով, իսկ Սմբատ Բագրատունուն մյուս հազարի հետ՝ Նաղտիքի կողմերով: Սահակը զորքը տարավ հասցրեց պալատ և ներկայացավ թագավորին:

Իսկ Սմբատը, Նաղտիք հասնելով, ըմբոստացավ, քանզի զորքը ճանապարհին վախեցավ՝ չկամենալով գնալ այնտեղ, ուր թագավորն էր պահանջել: Կատարված դեպքերի [մասին] լուր տվին թագավորին. ապա հրովարտակի ու հավատարիմ բանազնացների միջոցով [Սմբատին] երդմամբ խոստացավ մեծ պատվով իսկույն ուղարկել իր երկիրը: Իսկ զորքին խոստացավ մեծամեծ պատիվներ և ինչք. և այդպես ողորկելով հանդարտեցրեց: Եվ գնալով միաբան ներկայացան թագավորին: Թագավորը սպառազինեց զորքը, հանդերձավորեց և ուղարկեց Թրակիայի սահմանները, իսկ Սմբատին մեծ պատվով և շատ ունեցվածքով կրկին ուղարկեց հասնելու իրենց երկիրը:

Ապա հայոց նախարարները դարձյալ սկսեցին միաբանվել և ուզում էին դուրս գալ հունաց թագավորի ծառայությունից ու իրենց թագավոր նստեցնել⁵, որպեսզի իրենց ևս չվիճակվի մեռնել Թրակիայի կողմերում, այլ ապրել և մեռնել հանուն իրենց աշխարհի: Բայց նրանք իրենց ներսում հաստատուն չպահեցին միաբանությունը, այլ նրանցից ոմանք բանսարկութեամբ այդ մտադրությունը հասցրին թագավորի ականջին և իրենք, այստեղ-այնտեղ թաքնվելով, խույս տվեցին:

1. Ոոսրը թրակացիների ցեղային միության մասին է:
2. Նկատի ունի Հայոց կաթողիկոս Մովսես Բ Եղիվարդեցուն (574-604):
3. Սա բյուզանդացիների կողմից կաթողիկոս հռչակված Հովհաննես Բագրանցի եպիսկոպոսն է (590-610), որն աթոռանիստ դարձրեց Երևանից ոչ հեռու գտնվող Ավան գյուղաքաղաքը: Հակաթոռ այս կաթողիկոսի իրավասությունները տարածվում էին միայն Բյուզանդական Հայաստանում:
4. Այսինքն՝ հաշվառել:
5. Արժեքավոր վկայություն է, որն ապացուցում է, թե Հայկական նախարարական միջավայրում չէր վերացել սեփական պետականության վերականգնման վեհ գաղափարը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՆԱՍՈՐՑԱԿԻՆ ԸՍՏ ՍԵՔՆՈՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԻԴ. Եվ եղավ՝ այն ժամանակ Սմբատ Բագրատունին¹ սիրելի դարձավ Ոոսրով արքայի աչքում. [արքան] տվեց նրան Վրկանա երկրի² մարզպանությունը³, նրան կարգեց այն բոլոր կողմերի վրա իշխան, պատիվներով և իշխանությունամբ առավել մեծարեց. նրան լիացրեց ոսկով ու արծաթով, զարդարեց պատվական և երևելի զգեստներով: Նրան տվեց իր հոր՝ Որմիզդի գոտին ու սուսերը, պարսից ու հայկական զորքերը գումարեց նրա ձեռքի տակ, հրամայեց գնալ իր իշխանություն երկիրը:

Գլ. ԻԷ. Եվ եղավ՝ երբ հաջորդ տարին եկավ, թշնամիների բոլոր գնդերը հավաքվեցին և գնացին բանակեցին Տապարաստան գավառում. Սմբատը ևս հավաքեց իր ողջ զորքը և դիմադարձ կանգնեց նրանց պատերազմով: Եվ Տեր Աստվածը թշնամիների զորքը մատնեց Սքմատի ձեռքը, և նա սպանեց բոլորին սրով սուսերի, իսկ

փրկվածները փախան գնացին իրենց տեղերը:

Այնժամ Սոսրով թագավորը մեծ գոհունակությամբ նրան հրովարտակ առաքեց պատվով ավելի բարձրացրեց իր տերության բոլոր մարզպաններից, և նրան մատովականության համար ուղարկեց ամենայն ոսկի անոթներ, թագավորական հանդերձներ, ոսկեզօծ արտախուրակներ⁴ և մարգարիտներով ու թանկագին քարերով հյուսված զանգապանակ, իսկ նրա որդուն, որի անունը Վարագտիրոց էր, և որին դաստիարակել էր որպես իր որդիներից մեկին, և մեծարգո էր ողջ արքունի դռանը, կարգեց [իրեն] մատովակ՝ գինի մատուցելու համար:

Եվ Սմբատը 8 տարի վարեց այն աշխարհի մարզպանութունը: Սրանից հետո՝ [Սոսրովի] թագավորության 18-րդ տարում, հրաման հասավ բազում մեծարանքով կանչել նրան արքունի դուռը, և [Սոսրովը] նրան հրամայեց գնալ տեղ դառնալ իր երկրին⁵:

Արդ՝ նա արքայից հրաման խնդրեց Դվին քաղաքում կառուցել Ս. Գրիգոր եկեղեցին⁶: Եվ քանի որ երանելի Մովսես կաթողիկոսը⁷ վախճանվել էր, և այնտեղ վարդապետ չկար, առավել ևս փութաց արքայից հրաման խնդրել, ու երբ հրամանը հասավ իր երկիր, մեծ աթոռի համար հարցուփորձ արեց, որպեսզի նրա վրա կարգեն բարեխնամ տեսուչ և իր փրկության առաջնորդ: Եվ հայրապետության աթոռին նստեցրին Ռչտունյաց եպիսկոպոսին՝ Աբրահամին⁸: Ապա սկսեցին հիմնադրել եկեղեցին, ժողովեց հմուտ քարագործներ, նրանց վրա հավատարիմ վերակացուներ կարգեց և հրաման տվեց փութով ավարտին հասցնել:

Եվ բերդակալն ու մարզպանը ամբաստանագիր՝ գրեցին արքային. «Եկեղեցին բերդին շատ մոտ է և թշնամու կողմից՝ վտանգավոր»: Հրաման եկավ արքայից. «Թող բերդը քանդվի և շուտով նույն տեղում կառուցվի եկեղեցին»: Ամեն:

Գլ. ԻԸ. Եվ եղավ՝ երբ ձմեռն անցավ, զարնան գալուն պես սուրհանդակները հրովարտակներով հասան և նրան մեծ շուքով կանչեցին արքունի դուռը⁹: Գնաց ներկայացավ թագավորին Մեծ անվանված Դաստակերտում և դուրս գալով դահլիճից՝ նստեց [իր] բարձին:

Այնժամ արքան նրան տվեց տանուտերութունը, որ անվանվում է Սոսրով Շում¹⁰, զարդարեց չքնաղ զարդերով, բեհեզյա գզակով և ոսկեզօծ պատմունձանով, մեծարեց ահագին պատիվներով՝ ականակապ վարսակալով ու մանյակով և արծաթյա գահերով. ուղարկեց նրան արքունական տուրքն ու երկրի դիվանը: Տվեց նրան քառաձայն փողեր և արքունի հետևակներից՝ նրա դռան համար պահապաններ:

Նրան սաստիկ ահեղությամբ ուղարկեց արևելք՝ քուշանների երկիրը և հրամայեց նրան՝ մարզպան կարգել, ում ինքը կամենա: Իսկ սա, գնալով այնտեղից, եկավ հասավ իր նախկին իշխանության մերձակա երկիրը՝ Կոմչ, և Վրկանից կանչեց իր մոտ իր բնաշխարհիկ սեփական գորքը¹¹ ու գնաց ուղիղ դեպի արևելք:

Եվ սրանք են Հայոց նախարարների գորապետները, որոնք յուրաքանչյուրն իր գնդով և դրոշով նրա հետ էին՝ Վարագչապուհ Արծրունի, Սարգիս Տայեցի, Արտավազդ, Վստամ և Հմայակ Ապահունիներ, Ապահունյաց տեր Մանվել, Գողթնյաց տեր Վոամ, Սարգիս Դիմաքսյան, Սարգիս Տրպատունի և նախարարներից ուրիշներ: Նաև իր գորքը աշխարհից՝ շուրջ երկու հազար հեծյալ: Տեսավ, որ քուշանների գորքերն ասպատակելով սփովել էին ամբողջ երկրի վրա, որոնք, երբ լսեցին նրա համբավը, հավաքվեցին ու հեռացան. և սա, հետապնդելով նրանց, փութով հասավ: Իսկ նրանք, երբ տեսան նրան իրենց հետևից հասած, ետ դարձան և ձակատ կազմեցին, բախվեցին միմյանց պատերազմով, այդտեղից քուշանների գորքերը փախուստի դիմեցին և հայածվեցին Սոսրով Շումի գորքերի կողմից. նրանցից շատերը մեռան, իսկ շատերը փախան գնացին:

Այնժամ ավետաբեր սուրհանդակները փութով հասան Սոսրով արքայի մոտ, լրիվ պատմեցին կատարված քաջագործութունը: Իսկ Սոսրով արքան մեծ խնդությամբ ուրախացավ ու զվարճացավ և հրամայեց զարդարել մի մեծ փիղ ու բերել դահլիճ. հրամայեց նրա վրա նստեցնել նրա որդուն՝ Վարագտիրոցին, որն արքայի կողմից անվանվում էր Զավիտյան Սոսրով¹²: Հրամայեց զանձեր շաղ տալ ամբոխին, մեծ գոհունակությամբ նրան հրովարտակ գրեց և մեծ պատվով ու շքեղությամբ կանչեց նրան արքունիք:

Գլ. ԻԹ. Եվ եղավ՝ երբ մոտեցավ արքունիքին մեկ օրվա ճանապարհով, թագավորը բոլոր նախարարներին և իր գորքերին հրաման տվեց ելնել նրան ընդառաջ, իսկ օգնականներին հրամայեց թագավորական ախոռից նրան ընդառաջ տանել խոյզ՝ արքունական սանձ ու թամբով, և [նա] գնաց մեծ շուքով ու փառքով ներկայացավ թագավորին:

Իսկ նա [Սոսրովը] տեսնելով՝ խնդությամբ ընդունեց նրան, մեկնեց իր ձեռքը նրան, և նա, համբուրելով նրա ձեռքը, երեսնիվայր ընկավ: Այնժամ արքան նրան ասաց. «Հավատարմությամբ վաստակեցիր, և մենք շատ գոհ ենք քեզից. արդ՝ այսուհետև շատ մի՛ չարչարվիր պատերազմի ելնել, այլ մնա՛ այստեղ մոտիկ, ա՛ռ, կե՛ր ու խմի՛ր և մասնակցի՛ր մեր ուրախությանը»: Եվ նա [Սմբատը] Սոսրով արքայի թա-

գավորական պալատում երրորդ նախարարն էր¹³. քիչ ժամանակ ապ-
րելով՝ վախճանվեց նրա թագավորության 28-րդ տարում¹⁴: Իսկ նրա
դին տարան Հայաստան երկիր՝ [իր] բնիկ հանգստարանը և գերեզման
դրին Դարույնք գյուղում, որ Կոզովիտ գավառում է:

Գլ. Խ. Այնժամ Կավատ արքան¹⁵ կանչեց Վարազտիրոցին՝ Սոս-
րով Շում կոչված Սմբատ Բագրատունու որդուն, և տվեց նրան Հա-
յաստանի տանուտերություն իշխանությունը, նրան մարզպան ար-
ձակեց և հայրենի ողջ ունեցվածքով ուղարկեց Հայաստան, որպեսզի
աշխարհը պահի շենություն մեջ: Երբ նա եկավ Հայաստան, ողջ Հա-
յաստան աշխարհը խնդրությամբ ընդունեց նրան¹⁶:

Եվ արդ՝ մինչդեռ Կավատ արքան խորհում էր աշխարհի շենու-
թյան մասին և կամենում էր բոլոր կողմերում խաղաղություն հաս-
տատել, վեց ամիս թագավորելով վախճանվեց: Թագավոր նստեցրին
Արտաշիրին, նրա որդուն, որը դեռահաս տղա էր¹⁷:

Գլ. ԽԱ. Իսկ [պարսից] թագավորների, կողմից Զավիտյան Սոսրով
անվանված ասպետ Վարազտիրոցը՝ մեծ Սոսրով Շումի որդին, լիո-
վին շենացրեց ողջ Հայոց աշխարհը, բայց չհնազանդվեց [պարսից]
մեծ իշխանին, որ Ատրպատական աշխարհում էր, և որին Սոռոխ Որ-
միզդ էին կոչում: Ոչ էլ նրանից հետո՝ նրա որդի Ռոստոմին, որն իշ-
խում էր Ատրպատականի կողմերում: Եվ մեծ գծություն կար եր-
կուսի միջև¹⁸: Ապա նաև Հունաց [կողմի] զորավար Մժեժ [Գնունին]
ինքն էլ սկսեց չարախոսել ասպետի մասին Ռոստոմ իշխանի մոտ,
որն Ատրպատական աշխարհում էր: «Թող սա չմնա Հայաստանում,
ապա թե ոչ՝ մեծ գծություն կընկնի երկու թագավորների միջև»: Եվ
նա [Ռոստոմը] ուղարկեց իր դարիքպետ¹⁹ եղբորը, որ գնա ձմեռի
Դվինում, և ապա ձերբակալեն ասպետին ու առնեն գան: Արդ՝ քանի
որ պարսից ողջ զորքը սիրում էր ասպետին, երևելի իշխաններից
մեկն այնտեղից լուր տվեց նրան և ասաց. «Փրկի՛ր քեզ, քանզի վաղը
քեզ կալանելու են»: Եվ ասպետը, վերցնելով իր կնոջն ու որդիներին,
գիշերով փախավ ու ճանապարհ ընկնելով՝ մեկնեց դեպի Տարոն:
Գնալով այնտեղ՝ հավաքեց իր զորքերը, Հերակլ²⁰ թագավորից եր-
զում խնդրեց, որ իրեն չի վտարի իր աշխարհից, և ստանալով հա-
վատարմություն երդումը՝ գնաց ներկայացավ նրան Ատրեստանյաց
աշխարհում: Այնժամ Հերակլ թագավորը երզվեց նրան և ասաց.
«Կարճ ժամանակ կմնաս ինձ մոտ, ապա մեծ պատվով քեզ կուղար-
կեմ քո երկիրը»: Եվ մեծարեց նրան բոլոր պատրիկներից ավելի, որ
կային նրա թագավորության մեջ: Եվ երբ [ասպետը] գնաց պալատ,
նրան տվեց թագավորական ասպարանք, արծաթի գահույք և հույժ

բազում գանձեր: Իսկ նրա որդի Սմբատը Հերակլի սենեկապետի
սիրելին էր:

Եվ մեծ իրադարձությունների ժամանակ այս չարանեղությունն է
եղել Հերակլ կայսեր որդու մեջ, որի անունը Աթալարիկոս էր, և որը
խոցոտեց հոր սիրտը, [հոգեպես] հոշոտեց հրաշալի անձնավորությա-
նը ու նրա երեսի գեղեցկությունը՝ դառնալով իր և շատերի կորստյան
պատճառը: Քանզի սա, Թեոդորոսը՝ Հերակլի եղբորորդին՝ մագիստ-
րոս կոչվածը, քաղաքի մեծամեծներից շատերը և Վահան Սորխոռու-
նին – սրանք ամենքը միաբանվեցին՝ Հերակլին սպանելու և նրա
որդուն՝ Աթալարիկոսին, թագավորության աթոռին նստեցնելու²¹:
Այդ խորհրդում էր գտնվել նաև Վարազտիրոցը՝ Սոսրով Շում Սմբա-
տի որդին, բայց չէր համաձայնել թագավորի ու նրա որդիների
սպանմանը, այլ ասել էր. «Դուք նրանց Աստծու տեղապահ եք ասում,
ուստի պետք է, որ այդ բանը կատարվի, և այդ որոշման մեջ ես հա-
մաձայն չեմ ձեզ հետ»: Սորհրդի բաները լրիվ պատմվեցին թագա-
վորի ականջին ո՞ն կորատորի կողմից, որ եղել էր այդ խորհրդում:
Երբ թագավորը հավաստորեն վերահասու եղավ, հրամայեց առա-
վոտյան բռնել իր որդուն, եղբորորդուն և բոլորին, ովքեր նրանց հետ
էին, կտրել բոլորի քթերն ու աջ ձեռքերը: Իսկ ասպետին պատգամ
հղելով՝ ասաց. «Փոխանակ այն բանին, որ դու այդպես վարվեցիր իմ
հանդեպ և չկամեցար ձեռքերդ լվանալ իմ և իմ որդիների արյամբ, ես
նույնպես ձեռք չեմ բարձրացնի քո և քո որդիների վրա: Գնա ապրի՛ր՝
որտեղ որ քեզ կհրամայեմ և քո հանդեպ ողորմություն կանեմ»: Եվ
թեպետ կողքից շատ աղաղակեցին՝ «Թող մեռնի», սակայն նա չկա-
մեցավ լսել նրանց: Այլ հրամայեց նրան, կնոջն ու որդիներին տանել
մի կղզի՝ տառապանքի քաղաքը, որն Աքսոր են կոչում²²:

Այդ խորհրդում էր գտնվել նաև Դավիթ Սահառունին, որին կալա-
նելով՝ Մժեժն առաքեց պալատ: Ճանապարհին իր կապանքները
կտրելով՝ [Դավիթը] սպանեց մարդկանց, որոնք տանում էին իրեն:
Եվ այնտեղից վերադառնալով՝ Հայոց զորքերը միաբանեց իր չուրջը,
հարձակվեց Հունաց զորավար Մժեժ Գնունու վրա, զարկեց սպանեց
նրան և Վարազ Գնել Գնունուն: Եվ բոլոր զորքերի կամակցությամբ
ու սիրով ստանձնեց զորավարությունը²³:

Իսկ թագավորն իշխանների խնդրանքով նրան իշխան կարգեց բո-
լոր երկրների²⁴ վրա, տվեց նրան կյուրապաղատության աստիճան ու
նրան կարգեց իրեն ի ծառայություն. [նա] երեք տարի ամենայն ճո-
խությունամբ վարեց իշխանությունը: Ապա, անարգվելով զորքերի կող-
մից, հալածվեց, և բոլոր ազատները պառակտվելով՝ կորստյան մատ-
նեցին Հայոց երկիրը: Բայց միայն Ռշտունյաց գավառի աստվածասեր

և քաջ իշխան Թորոսն²⁵ էր հանապազ պատրաստ պահում իր կողմի գորքերը և ըստ իր չափազանց իմաստնություն՝ տիվ ու գիշեր հսկում. և թշնամիներից քչերին վնաս չպատճառեց: Շինելով Աղթամար կղզին՝ [վտանգի ժամին] պատսպարում էր այնտեղ բազմաթիվ գավառների [բնակիչներին]:

1. **Սմբատ Բագրատունի** (Բագմահաղթ, Նոսրով Շում) – վաղ միջնադարի հայ քաղաքական ամենաազդեցիկ գործիչներից է: Որդին է Քչիկ Բագրատունու: Երիտասարդ հասակից զինվորական ծառայություն է կատարել պարսից բանակում և հռչակվել իբրև տաղանդավոր զորավար:
2. Ընդարձակ երկիր Կասպից ծովից հարավ-արևելք:
3. Սմբատ Բագրատունին Վրկանաց մարզպան է եղել 600-607 թվականներին:
4. Այսինքն՝ խույր, ապարոչ:
5. Սմբատ Բագրատունին Հայոց մարզպան է եղել 607-608 թվականներին:
6. Սմբատ մարզպանը ոչ թե կառուցել, այլ վերաչինել է Գվինի Ս. Գրիգոր եկեղեցին, որն ավերվել էր 571-572 թթ. իրադարձությունների ժամանակ:
7. Նոսրը Մովսես Բ եղիվարդեցի կաթողիկոսի (574-604) մասին է:
8. Նոսրը Հայոց կաթողիկոս Աբրահամ Ա Աղթամանցու (607-615) մասին է:
9. Սմբատ Բագրատունին ետ է կանչվել 608 թ. և դարձյալ նշանակվել Վրկանից մարզպան:
10. **Նոսրով Շում** – պատվանուն է, որը նշանակում է «Նոսրովի ուրախություն»:
11. Այսինքն՝ Հայկական գորքը:
12. Պատվավոր կոչում է, որ բառացիորեն նշանակում է՝ «Հավիտյան Նոսրով»:
13. Այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել 610 թվականին:
14. Սմբատ Բագրատունին մահացել է մոտ 618 թվականին:
15. Նոսրը Սասանյան Կավատ II (628) արքայի մասին է:
16. Վարազտիրոց Բագրատունին Հայոց մարզպան է եղել 628-632 թվականներին:
17. Նոսրը Սասանյան արքա Արտաշիր III-ի (628-629) մասին է:
18. Վարչականորեն Հայոց մարզպանը պետք է ենթարկվեր Հյուսիսային բուստակի կառավարիչին, որի նստավայրը Ատրպատականի Գանձակ քաղաքն էր: Բայց, ինչպես վկայում է Սեբեոսը, Վարազտիրոցը դուրս էր եկել այդ ենթարկվածությունից:
19. **Դարիքպետ** – պալատական արարողապետ:
20. Նոսրը Բյուզանդիայի Հերակլ I կայսեր (610-641) մասին է:
21. Դավադրությունը կազմակերպվել է 635 թվականին:
22. Հերակլ I-ի մահից հետո (641) Վարազտիրոցը վերադարձել է Կոստանդնուպոլիս, իսկ 645 թ. նշանակվել Հայոց իշխան:
23. Այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել 633 թվականին:
24. Այսինքն՝ գավառների:
25. Նոսրը նշանավոր Թեոդորոս Ռչտունու մասին է, Հայոց իշխան (639-654):

**ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԿԱՑՄՐՈՒԹՅԱՆ ԴԱՎԱՆԱԲԱՆԱԿԱՆ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ՍԵՔՆՈՍԻ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԽԹ. Արդ՝ փոքրիշատե պիտի ասեմ Հայոց ներսես կաթողիկոսի մասին, որը ծնունդով Տայքից էր՝ այն գյուղից, որն Իշխան են կոչում: Մանկությունից մեծացել էր Հունաց աշխարհում և սովորել հռոմի լեզուն ու դպրությունը, զինվորականի կարգով զորախմբերի հետ չրջել էր աշխարհում, հաստատապես ընդունել Քաղկեդոնի ժողովն ու Լևոնի տոմարը: Բայց ոչ մեկին իր ամբարիշտ մտադրությունը չէր հայտնել, մինչև հասավ [Տայոց] աշխարհի եպիսկոպոսությունը և այնտեղից հրավիրվեց կաթողիկոսություն ավտոմի: Վարքով, պահեցողությամբ և աղոթքներով առաքինի այր էր: Բայց իր սրտում թաքցրած պահում էր դառն թույները և խորհում էր թեքել Հայերին դեպի Քաղկեդոնի ժողովը: Սակայն չէր համարձակվում այդ մտադրությունը վեր հանել, մինչև Կոստանդին արքան¹ եկավ ու նստեց կաթողիկոսարանում², և կիրակի օրը Սուրբ Գրիգոր եկեղեցու մեջ³ քարոզեց Քաղկեդոնի ժողովը: Հոռոմ երեցի կողմից հոռոմերեն⁴ պատարագ մատուցվեց, և հաղորդվեցին թագավորը, կաթողիկոսն ու բոլոր եպիսկոպոսները. որը՝ կամա, որն՝ ակամա: Եվ այսպես կաթողիկոսը սասանեց Սուրբ Գրիգորի ճշմարիտ հավատը, որը բոլոր կաթողիկոսները հաստատուն հիմնադրությամբ պահում էին Սուրբ եկեղեցու մեջ Սուրբ Գրիգորից մինչև այսօր: Պղտորեց սուրբ, վճիտ և ականակիտ աղբյուրների ջրերը, որը վաղուց ի վեր իսկ իր մտքում ուներ կաթողիկոսը, բայց չէր համարձակվում հայտնել մինչև այդ օրը: Ապա [հարմար] ժամանակ գտնելով՝ ի կատար ածեց իր ցանկությունը. եպիսկոպոսներին մեկ առ մեկ պարտադրեց և ահաբեկեց, մինչև որ մահվան երկյուղով բոլորը կատարեցին հաղորդության հրահանգները, մանավանդ որ մեռած էին այն երանելիները, ովքեր ավելի հաստատակամ էին:

Միայն ոմն եպիսկոպոս, թագավորի առջև ըմբերանած, պապանձվել էր: Քանզի ավելի առաջ նա [կաթողիկոսը] և բոլոր եպիսկոպոսները թուղթ էին գրել, [որով] նղովում [էին] Քաղկեդոնի ժողովն ու Լևոնի տոմարը, հրաժարվում հռոմի հաղորդությունից. և այն կնքեցին կաթողիկոսի, բոլոր եպիսկոպոսների ու իշխանների մատանինքով ու տվեցին նրան [Ներսեսին], որպեսզի պահի եկեղեցում: Իսկ երբ պատարագը մատուցվեց, և բոլոր եպիսկոպոսները հաղորդվեցին, այն եպիսկոպոսը, որի մասին ավելի վերևում ասացի, չհաղորդվեց,

այլ զնաց իջավ բեմից և թաքնվեց ամբոխի մեջ:

Երբ Հաղորդության գործն ավարտեցին, և թագավորը մտավ սենյակ, կաթողիկոսն ու հոռոմ երեցները մոտեցան ու ամբաստանեցին այդ եպիսկոպոսից. «Աթոռին չնատեց և մեզ հետ չհաղորդվեց. անարժան համարեց մեզ և ձեզ, զնաց իջավ բեմից և ծածկվեց ամբոխի մեջ»: Թագավորը խոռովվեց և հրաման տվեց երկու այրերի, որ բռնեն նրան ու բերեն իր սենյակը՝ իր առջև:

Ոտեց թագավորը և ասաց. «Քահանա՞ ես»: Եպիսկոպոսն ասաց. «Եթե Աստված և ձեր փառքը կամենան»: Թագավորն ասաց. «Ո՞վ ես դու, որ ես, որ քո թագավորն եմ, իսկ դա՞ քո կաթողիկոսն ու մեր Հայրը, դու ո՛չ ինձ և ո՛չ էլ դրան քեզ հետ արժանի չես համարում Հաղորդության: Եպիսկոպոսն ասաց. «Ես մեղավոր և անարժան այր եմ. արժանի չեմ ձեզ հետ Հաղորդության, բայց եթե Աստված արժանի գտներ, ձեզ հետ [հաղորդվելու] կհամարեի, թե Քրիստոսի հետ նրա սեղանից և նրա ձեռքով պիտի ճաշակեմ»: Թագավորն ասաց. «Թո՛ղ այդ և ինձ այս ասա՞ դա Հայոց կաթողիկոսն է, թե՞ ոչ»: Եպիսկոպոսն ասաց. «Այնպես, ինչպես Սուրբ Գրիգորը»: Թագավորն ասաց. «Դրան կաթողիկոս ընդունո՞ւմ ես»: Ասաց՝ այո: Թագավորն ասաց. «Դրա հետ հաղորդվո՞ւմ ես»: Ասաց. «Այնպես, ինչպես Սուրբ Գրիգորի հետ»: Թագավորն ասաց. «Իսկ այսօր ի՞նչ պատճառով չհաղորդվեցիր»: Ասաց. «Քարերա՛ր թագավոր, մինչդեռ մենք ձեզ տեսնում էինք որմնանկարներում, մեզ դող էր բռնում, ուր մնաց թե ահավասիկ դեմ հանդիման տեսնում ենք և դեմ առ դեմ խոսում: Մենք տգետ և տխմար մարդիկ ենք. ո՛չ լեզու գիտենք և ո՛չ դպրություն: Բայց եթե նախապես ուսանենք, նաև կհասկանանք: Իսկ քո բարերար հրամանները ո՞վ կհամարձակվի չկատարել: Այս աշխարհի բոլոր կարգի հրամաններն այստեղից և դրա կողմից են ելնում: Սրանից չորս տարի առաջ⁵ դա ժողով արեց, բոլոր եպիսկոպոսներին այստեղ ժողովեց, հավատի մասին թուղթ գրել տվեց, կնքեց նախ իր մատանիով, ապա՝ մեր, և ապա՝ բոլոր իշխանների մատանիներով: Եվ այդ թուղթն այժմ դրա մոտ է: Հրամայեցե՛ք պահանջել և ծանոթանալ⁶: Իսկ նա [Ներսեսը] մնացել էր պապանձված: Թագավորը, իմանալով նրա նենգությունը, իր[ենց] լեզվով երկար հանդիմանեց նրան:

1. Սուրբ Բյուզանդիայի Կոստանդ II կայսեր (641-668) մասին է:
2. Կոստանդ II-ը Հայաստան է եկել 653 թվականին՝ պատժելու Թեոդորոս Ռչտունուն: Հետևաբար, այս իրադարձություններն էլ տեղի են ունեցել նույն՝ 653 թվականին:
3. Սուրբ Դավիթ Ա. Գրիգոր Լուսավորիչ մայր եկեղեցու մասին է:

4. Այսինքն՝ լատիներեն:
5. Այսինքն՝ 649 թվականին:
6. Որոշ ուսումնասիրողներ գտնում են, որ կայսրի հետ բանավիճող եպիսկոպոսը հենց հեղինակն ինքն է, այսինքն՝ Սերետուր:

«NARRATIO DE REBUS ARMENIAE» ԵՐԿԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ-ՔՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԱՆՋԱՄՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

«Narratio de rebus Armeniae» գրվածքը, որը բառացիորեն թարգմանվում է «Պատմություն Հայոց խնդիրների մասին» ստեղծվել է VI դ. վերջերին – VII դ. սկզբներին: Այն թեև անանուն է, սակայն հստակ է, որ շարադրվել է Հայ քաղկեղդոնական միջավայրում: Ակնհայտ է նաև, որ գրվածքի հեղինակը Հայ է և բյուզանդական եկեղեցիների միություն ջատագով: Ուսումնասիրողները նաև պարզել են, որ երկասիրությունը նախապես գրված է եղել Հայերեն և, որ «Narratio»-ն մի թարգմանություն է Հայերեն բնագրից, իսկ թարգմանության ժամանակը զետեղվում է XI-XII դարերի միջև:

«Narratio»-ն ոչ միայն կարևորագույն սկզբնաղբյուր է Հայոց եկեղեցու ու դավանաբանության, այլև IV-VII դարերի Հայ ժողովրդի քաղաքական պատմության ուսումնասիրության համար:

«Narratio»-ի հունարեն բնագիրն առաջին անգամ լույս է տեսել դեռևս 1648 թվականին՝ Ֆր. Կոմբեֆիսի աշխատասիրությամբ: Հետագայում այն վերահրատարակվել է բազմիցս, լույս է տեսել նաև լատիներեն թարգմանությամբ:

Հայերեն թարգմանությունը, որն իրականացրել է Հ. Մ. Բարթիկյանը (տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», № 6, 1962, էջ 457-470) կատարված է Ժ. Գարիտի կազմած գիտական բնագրից (G. Garitte, La Narratio de rebus Armeniae, տե՛ս «Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium», vol. 132, tome 4, Louvain, 1952):

Պատմություն Սուրբ Գրիգորի օրերից սկսած մինչև այժմ՝ ... գիտենալու համար այն, թե մինչև երբ նրանք պահպանեցին Սուրբ Գրիգորից և Նիկիայի ժողովից ստացած ուղիղ հավատքը, երբ և ում կողմից մոլորվեցին նրանք, ինչ ընթացք ունեցան, և այն մասին, թե ինչպիսի հարցեր ծագեցին հավատի շուրջը, և թե ինչպես նրանք մնացին մոլորության մեջ մինչև այսօր:

... Ինչպես վերևում ասացինք, [Հայերից շատերը] հրաժարվեցին Սուրբ Գրիգորի ավանդությունից, անջատվելով Կեսարիայի աթոռից և հրաման ստացան պարսից արքայից¹, որ իրենք կատարեն իրենց

ձեռնադրությունը: Նրանք ասում էին, թե «Սուրբ Գրիգորից ենք ստացել ձեռնադրությունը և նրա աշակերտներն ենք ի Քրիստոս»:

Երբ Ներչապուհ եպիսկոպոսը² այդ հայտնեց Ներսես կաթողիկոսին³, որն Աշտարակից էր և ուրիշ եպիսկոպոսների և ազատների, որոշվեց մեծ ժողով գումարել Դվին քաղաքում⁴ նույն այն Ներսես կաթողիկոսի քսաներորդ տարում, Հուստինոս կայսեր⁵ ԺԳ (13) տարում և պարսից Սոսրով արքայի ԻԴ (24) տարում, Յիստրուզիտի⁶ նահատակության տարում, Հայոց թվականության սկզբում, այն ժամանակ, երբ [Հայերը] նդովեցին Քաղկեդոնի Սուրբ ժողովը որպես նեստորական, ըստ Աբդիչոյի⁷ գրություն, որովհետև այդ [նույն] տարում թարգմանեցին Աբդիչոյի կողմից բերված վերոհիշյալ գրությունները, որոնք գրվել էին Տիմոթեոսի⁸ և Ֆիլիքսի⁹ կողմից և որոնք ուղղված էին Քաղկեդոնի ժողովի և նրանց դեմ, ովքեր ի վերա Քրիստոսի, մեր Աստուծո խոստովանում էին երկու բնություն: Նրանք ընդունեցին այդ գրվածքները և նույն այն ժողովում, որը կայացավ Դվին քաղաքում, դավանեցին մեկ բնություն Աստուծո բանին և մարմնի, և որ անմահ բնությամբ նա խաչվեց և մահացավ, դրա համար էլ «Սուրբ Աստված»-ին ավելացրին նաև «որ խաչեցար»-ը ըստ Պետրոս Թափիչի¹⁰, որը տառապում էր Սաբելիոսի (ախտով) և նդով-քով որոշեցին չհաղորդվել Երուսաղեմի և Նոր Հոմոնի հետ և նրանց հետ, ովքեր ի վերա մեր Տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի խոստովանում են երկու բնություն: Նրանք Աբդիչոյին եպիսկոպոս ձեռնադրեցին, ինչպես և հակորթիկ Եվտիքեսին¹¹ և նրանց երկու այլ ընկերներին, որոնցից մեկը հուլիանական էր, իսկ մյուսը՝ այլ աղանդի կողմնակից, որոնց ձեռնադրելով ուղարկեցին Ասորիքի Միջագետք առ հավատ պահելու որոշմամբ միաբանությունը միմյանց հետ, որն ամրապնդեցին ինքնագիր գրությամբ:

Երկար ժամանակ անց ոմն Վարդան իշխան¹² սպանեց պարսիկ բռնակալ Սուրենին և ապստամբելով՝ Հայաստանից փախչում է Կոստանդնուպոլիս՝ Սոսրովի Խ [40] տարում, և Սուրբ Սոփիան կառուցող Հուստինիանոսի Լ [30] տարում: Վարդանը և իր հետևորդները չէին հաղորդվում (հույների հետ) ասելով, որ «մեր վարդապետներից չունենք հրաման հաղորդվելու ձեզ հետ»: Այդ առթիվ կայսրը հրամայեց նույն այս Վարդանին հրավիրել Հայոց եպիսկոպոսներին և վարդապետներին և հարցը ճշգրիտ քննել: Կոստանդնուպոլսում կայացավ մեծ ժողով, որին անվանում են Հինգերորդ ժողով, ընդդեմ աղանդավոր ոմանց և միաբանելով, հրավիրեցին Վարդանին և նրա հետևորդներին Սուրբ Սոփիայի մի դուռը, որը մինչև օրս կոչ-

վում է Հայոց Դուռ և այն ժամանակ նդովեցին Օրիգենեսին, Եվագրիոսին, Դիդիմոսին, նեստորականներին, հակորթիկներին, հուլիանականներին, գայանոսականներին և ընդհանրապես Եվտիքեսի և Դիոսկորոսի աղանդի կողմնակիցներին: Վերադառնալով Հայաստան, նրանց մի մասը սիրով ընդունեց միությունը, իսկ մյուս մասը Հովհաննես կաթողիկոսի¹³ ժամանակ պոռնկացավ (իմա հերետիկոսացավ), որի մասին այժմ մասնավորապես խոսելու կարիք չկա: Այսպիսով նրանք նամակ գրեցին Աղվանից աշխարհի կաթողիկոս Աբասին հետևյալ բովանդակությամբ. «Եկ, միաբանիր մեր հավատքին՝ Քրիստոսի Աստուծո մի բնություն ընդունելուն և երեքարքյան հիմնին ավելացրու «որ խաչեցար»-ը, իսկ նա չէր համաձայնվում:

Նույնպես և Սյունյաց եպիսկոպոս Վրթանեսին¹⁴, սակայն նա ևս չէր համաձայնվում, ասելով որ «ինձանից առաջ եղած երանելազույն եպիսկոպոսներ Պետրոսն ու Գրիգորն այդպես էին ասում «սուրբ Աստված»-ը, իսկ ես ոչ կավելացնեմ, ոչ էլ կպակասեցնեմ»¹⁵:

Նրանք նույնպես գրեցին վրացիներին, որոնք խիստ պատասխան տալով չուզեցին հնազանդվել նրանց, այլև խայտառակ կերպով իրենց ուղարկված մարդկանց, որպես հերետիկոսների աշակերտների և հրեաների ասույթները վերականգնողների, վոնդեցին: Ոչ ոք չեն թարկվեց նրանց կամքին, բացի Հայերենախոս Տաչիր, Զորափոր և Գարդման կոչված գավառներից, ոմանք էլ Արցախից: Այդ ժամանակ մեծ խռովություններ էին տեղի ունենում իշխանների ապստամբության կապակցությամբ և՛ Հոմոմում, և՛ Պարսկաստանում և քսան տարի վիճում էին հավատքի շուրջը (ինչպես որ ասում է Օվսինն. «Պատերազմ եկն ի վերայ որդուցն անօրէնութեանց խրատել զնոսա և ժողովեցցին ի վերայ նոցա ազգք խրատել զնոսա ի վերայ երկուց անիրաւութեանց նոցա»)¹⁶, Հովհաննես և Մովսես¹⁷ կաթողիկոսների օրերում, մինչև Սոսրով արքայի¹⁸ առաջին տարին, որը գահ բարձրացավ Մավրիկիոս կայսեր¹⁹ օգնությամբ, հոմայեցիների մեծ հզորության ժամանակ:

Զորավար Մուշեղ Մամիկոնյանը, Տարոնցի վերանվանյալը, գնալով Պարսկաստան և հաղթանակ տանելով հաստատեց Սոսրովին գահի վրա:

Նա թագավորեց ԼԷ [37] տարի. սա ամբողջ Հայաստանը մինչև Դվին տվեց Մավրիկիոս կայսեր, որի համար նրա կողմից արքա դարձավ: Նա (Մուշեղը), ինչպես և նրա զորքը, նրա կողմից բազմաթիվ մեծարժեք նվերներ ստացան: Նույն տարին պարսից արքա Սոսրովը Մուշեղին ուղարկեց Մավրիկիոսի մոտ: Նա ժամանելով Կոստանդնուպոլիս, պատվական խաչի մեծ տոնի օրը, իր ուղեկիցների հետ

հրաժարվեց հաղորդությունից: Կայսրը հարցրեց և իմացավ պատճառը: Մուշեղն ասում էր, որ (չի հաղորդվում) «Քաղկեդոնի ժողովի պատճառով և որովհետև դուք ի վերա մեր տեր Հիսուս Քրիստոսի խոստովանում եք երկու բնություն»: Կայսրն ասաց. «Ձեր նախորդ Վարդանը, նրա ազատները և նրանց վարդապետները գրավոր համաձայնություն տվեցին խոստովանել երկու բնություն»: Մուշեղը պատասխանում է. «Նրանք այդ արեցին կամ անգիտություն և կամ էլ վախի պատճառով: Սակայն եթե դու ցանկանաս հանգիստ լսել և սխալն արագորեն ուղղել, ապա դու ճշմարտությունը կգտնես իմ վարդապետների մոտ»: Կայսրը նամակներով հրաման ուղարկեց, որպեսզի հայոց բոլոր եպիսկոպոսները և Մովսես կաթողիկոսն իր դպիրների հետ միասին ներկայանան Կոստանդնուպոլիս: Իսկ Մովսես կաթողիկոսն ուշադրություն չդարձրեց հրամանին ասելով. «Ես չեմ անցնի Ազատ գետը, չեմ ուտի փոռն հացը և չեմ խմի ջրախառն տաք գինի»: Վասպուրական աշխարհի եպիսկոպոսները և նրանք, ովքեր գտնվում էին պարսից տիրապետության տակ նմանապես չցանկացան գնալ: Իսկ Տարոնի եպիսկոպոսները և ովքեր որ գտնվում էին հռոմայեցիների տիրապետության տակ գնացին Կոստանդնուպոլիս: Երկար զննելուց հետո, նրանք հռոմեացիներից համոզվեցին և ստորագրեցին ու երդամամբ համամիտ դարձան նրանց: Երբ նրանք վերադարձան Հայաստան, Մովսեսը նրանց չընդունեց նույնպես և Պարսկահայաստանի մյուս եպիսկոպոսները: Նրանք իրենց կաթողիկոս ձեռնադրեցին Հովհաննեսին՝ Կոզովիտի Բագարան գյուղից: ԺԴ [14] տարի, մինչև Մավրիկիոս կայսեր վախճանը, նրանց միջև հարաբերությունները սրված էին՝ Քրիստոսի երկու բնությունների և Քաղկեդոնի ժողովի հարցում:

Նրա վախճանից հետո պարսից Նոսրով արքան գրավեց Հայոց աշխարհը: Դա այն ժամանակ էր, երբ հերետիկոս Աբրահամը կաթողիկոս²⁰ դարձավ: Այդ նույն տարին նա ստիպեց եպիսկոպոսներին, երեցներին և վանահայրերին նզովել Քաղկեդոնի ժողովը, հակառակ դեպքում հեռանալ երկրից: Նրանք նզովեցին և վեճը դադարեց:

Երեք տարի անց պատերազմ տեղի ունեցավ Բասենում և պարսիկները պարտության մատնեցին հռոմայեցիներին, պաշարվեց Կիթաոնի քաղաքը և Թեոդոսուպոլիսը՝ Փոկաս կայսեր Ե [15] տարին և Նոսրովի Ի [20] տարին: Նրանք գրավեցին բազմաթիվ այլ քաղաքներ, (գերեցին) նաև Հովհաննես կաթողիկոսին, որը թեպետ Հայաստանում էր գտնվում, բայց ենթարկվում էր հռոմայեցիներին: Այն ժամանակ էր, որ հերետիկոս Աբրահամ կաթողիկոսը ստիպեց Հովհաննեսի բաժնի եպիսկոպոսներին նզովել Քաղկեդոնի ժողովը, հակառակ

դեպքում հեռանալ Հայաստանի շրջաններից: Վերջիններս չհամաձայնվեցին և նրանցից ոմանք անցան Տայք, ոմանք Հոռոմոց երկիրը և վախճանվեցին օտարություն մեջ:

Ապա (աթոռ նստավ) հերետիկոս Կոմիտաս կաթողիկոսը²¹, որի ժամանակ բազում խռովություն և ավերածություններ տեղի ունեցան Հոռոմոց աշխարհում Նոսրովի ձեռքով: Նա (Կոմիտասը) բոլորից սուր կերպով գրգռեց վեճը՝ նզովելու համար Քաղկեդոնի ժողովը: Նա բազմաթիվ ճառեր գրեց իր սեփական անվամբ, կանոններ և տիպեր՝ Սուրբ Սահակի անվամբ, որոնց թվում և հայերեն լեզվով Ավարտական կոչված գիրքը²²: Նա ուզում էր, որ իր աթոռը ժառանգի ոմն Հովհաննես²³, բայց դա չեղավ, և այն ժառանգեց Քրիստափորը²⁴:

Երբ Քրիստափորը գրկվեց աթոռից, Հովհաննեսն ուրախացավ, բայց այդ ժամանակ ևս նրան ոչինչ չհաջողվեց անել: Որովհետև կաթողիկոս դարձավ Եզրը²⁵: Հովհաննեսը մոլեգնեց և չար աչքով էր նրան նայում նրա (կաթողիկոսություն) ժամանակ:

Նոսրովի մահվան Դ [4] տարին և Հերակլի²⁶ թագավորության ԻԳ [23] տարին (Հերակլը) գալով Մեծ Հայք հրամայեց Թեոդոսուպոլիսում մեծ ժողով գումարել՝ բոլոր եպիսկոպոսների և վարդապետների, կաթողիկոս Եզրի և բոլոր ազատների մասնակցությամբ, քննելու և եզրակացության հանգելու համար Քրիստոսի՝ մեր Աստուծո երկու բնությունների և Քաղկեդոնի ժողովի հարցի շուրջը: Երեսուն օր նրանք քննեցին այդ հարցը և հայերը համոզվեցին (սուրբ հայրերի) գրքերից և իրենց ձեռքով ստորագրեցին ու երզվեցին այլևս այդ մասին երբեք չհակաձայնել:

Վերադառնալով Դվին, նույն այն Հովհաննեսը դրդեց իր կրոնակիցներին, Գարդմանի եպիսկոպոս Ստեփանոսին և Սյունյաց Մաթուսաղային²⁷ և մի քանի ուրիշների, որոնք չէին գնացել ժողովի, չհաղորդվել ո՛չ կաթողիկոս Եզրի, և ո՛չ էլ նրա համախոհների հետ: Մի քանի օր անց վերոհիշյալ Ստեփանոսը եկավ Եզր կաթողիկոսի մոտ:

Հովհաննեսն իմանալով, որ (Ստեփանոսը) անցել է նրա (Եզրի) կողմը, մեծ զայրույթով թշնամացավ Ստեփանոսի դեմ, նույնպես և Մաթուսաղայի դեմ, որովհետև նա ևս անցավ Եզրի կողմը: Հովհաննեսն ասում էր, որ «Ձեր մեղքերի հետ համեմատած Եզրի մեղքն ավելի թեթև է, որովհետև նա կայսեր երկյուղից էր, որ չեղվեց ճշմարիտ ճանապարհից, իսկ դուք սնամիտությունը և կաշառքով է որ անբուժելի մեղքի մեջ ընկաք»:

Եզրը դիմեց նույն Հովհաննեսին ասելով. «Երիցս հրավիրեցի քեզ էլ, Մաթուսաղային էլ, Ստեփանոսին էլ, ասելով, որ «մեր երկրի վար-

դապետներն ու դպիրները դուք եք. թող գայիք և պատասխան տայիք կայսեր, չէ՞ որ նա բոլորին էլ հրավիրել էր: Դուք արհամարհեցիք ու չեկաք, և այժմ մեղադրում եք մեզ, որպես նրան համամիտ դարձած: Մենք ինչ որ նրանցից լսեցինք ճշմարիտ համարեցինք և խոստովանեցինք մեր Տիրոջ Հիսուս Քրիստոսի երկու բնությունը՝ կատարյալ Աստված և կատարյալ Մարդ, մեկ անձնավորություն և մեկ դեմք և անբաժան տնօրինության մեջ: Եվ սուրբ Հայրերի գրվածքները, որոնք մենք ընթերցեցինք, և մեր (գրվածքները) նույնի մասին վկայեցին և մենք համոզվեցինք նրանց ասածներին, որոնք համաձայն են սուրբ գրոց: Այժմ դեռ շատ ժամանակ չի անցել և սուրբ Հայրերի բոլոր գրվածքները մեզ մոտ են, ստուգեցեք և իմացեք ճշմարտությունը»: Եվ երբ նա ցույց տվեց (սուրբ) գրոց վկայությունը, հակառակորդ Հովհաննեսն ասաց. «Այդ բոլորը սուրբ Հայրերի գրոց մեջ նեստորականներն ավելացրին ինչպես ժամանակին Սատորնիլոսը»²⁸ սուրբ գրոց մեջ բազմաթիվ հերետիկոսական (մտքեր) էր ավելացնում, ինչպես օրինակի համար, ըստ Ղուկասի Ավետարանին, որ «Սկսաւ Յիսուս տրտմել եւ հոգայ. եւ երեւեցաւ նմա հրեշտակ յերկնից եւ զօրացուցանէր զնա» և «եւ մտադիւրութեամբ եւս կայր յաղօթս: Եւ հոսէին ի նմանէ քրտունք իբրեւ զկայլակս արեան» և նմանները²⁹: Հովհաննեսի այս խոսքերը Եզրին էլ, նրա կողմնակից եպիսկոպոսներին էլ հակառակ թվացին և բոլորը հեռացան նրանից այդ խոսքերից դրված:

Իսկ նա շարունակում էր վիճել: Դրա համար էլ նա ստացավ հակառակորդ անունը: Որովհետև խոսքի գորությունը բարի մարդկանց համար դառնում է առաքինության գենք, իսկ չար մարդկանց համար՝ չարության փուչ:

Եզրի մահից հետո, նա կարծում էր, թե ինքն իշխանների օգնությամբ կստանա աթոռը: Բայց երբ աթոռն ստացավ Ներսեսը³⁰, նա առավել ևս հուզվեց, որովհետև տեսնում էր, որ նա համահաղորդակից էր հոռմայեցիների կայսեր: Նա բոլորին մղում էր հակաճառություն, ասելով, որ նա ևս Եզրի պես մոլորվեց: Ներսեսը բացահայտ հրավիրեց նրան և բազմաթիվ եպիսկոպոսների, վարդապետների և ազատների ներկայությամբ մանրամասն քննության ենթարկեց հակաճառությունը: Նրան աքսորի դատապարտեցին և նա կաթողիկոսի ու Հայոց իշխանի³¹ կողմից աքսորվեց: Նրա ու նրա ընկերների ճակատին չիկացած երկաթով աղվեսադրոշմ խարանեցին, իսկ նրան արտաքսեցին Կովկաս լեռը:

Այնտեղից նա վերադարձավ, որովհետև չընդունվեց տեղի կոապաչանների կողմից և Անաստաս (կաթողիկոսի)³² մահից հետո եկավ

Հայաստան իր ծննդավայրը ու վախճանվեց խոր ծերություն մեջ: Նրա աշակերտները բազմանալով բոլորին շեղեցին ճշմարտության ուղուց և նրանց հերձվածն այդ երկրում տարածվեց մինչև Հուստինոս կայսեր (ժամանակ)³³:

Նա իր (Թագավորության) Ե տարին կաթողիկոս Սահակին³⁴ և նրա եպիսկոպոսներին Կոստանդնուպոլիս հրավիրելով, միացրեց նրանց մեր տիրոջ և Աստուծո երկու բնություն՝ աստվածային և մարդկային, մեկ անձնավորությամբ անշփոթ և անբաժանելի ընդունողների հետ և նրանք գրավոր երդում տվեցին այլևս չհակառակվել: Նրանք երբ վերադարձան, Հայաստանում մնացածները խորշում էին նրանց վերակացությունից, որպես հոռոմներին հարած և հակառակվում ու վիճում էին Սահակի և նրա հետ գնացողների հետ, ասելով որ «եթե դարձի չգաք և չնզույր նրանց, չենք ընդունի ձեզ մեր երկրում»: Իսկ նրանք սիրելով մարդկային փառքը և ոչ Աստուծո³⁵, նորից նզույրեցին նախ իրենց, որպես հոռոմների հետ հաղորդված, ապա հոռոմներին և այդպիսով ցույց տվեցին, որ նրանք անբուժելի են իրենց չարության մեջ: Այսպիսիների մասին է, որ Պետրոս առաքյալն ասել է. «Զի եթէ փախուցեալք ի պղծութեանց աշխարհի՝ գիտութեամբ Տեսոն մերոյ և Փրկչին Յիսուսի Քրիստոսի, և դարձեալ ընդ նոյնա շեղեալք պատիցին, եղև նոցա վախճանն չար քան զառաջինն: Զի լաւ էր նոցա եթէ բնաւ իսկ չէր ծանուցեալ զարդարութեանն ճանապարհ, քանզի ծանեան և յետս կացին ի սուրբ պատուիրանէն, որ նոցա աւանդեցաւ: Եկեալ ի դէպ նոցա ճշմարիտ առակին զգօնութեան, եթէ չուն դառնայ անդրէն ի փախած իւր, եւ խոզ լուացեալ՝ ընդ տիղմ թաւալեալ»³⁶:

1. Ոսրք պարսից արքա Կավատի (488-496, 498-531) մասին է:
2. Ակնարկը վերաբերում է Տարոնի և Մամիկոնեից եպիսկոպոս Մերչապուհին (Ներչապուհ):
3. Հայոց կաթողիկոս (548-557) Ներսես Բ Բագրևանդցին է:
4. Դավիթի եկեղեցական ժողովը տեղի է ունեցել 554 թվականին:
5. Թյուրիմացություն է՝ խոսքը Հուստինիանոս I կայսեր (527-565) մասին է:
6. Յիստրուգիտը պարսիկ էր, որը հրաժարվելով կրակապաշտությունից ընդունել էր քրիստոնեություն: Մահապատժի է ենթարկվել 553 թ. նոյեմբերի 9-ին:
7. Ասորաց եպիսկոպոս Աբդիշոն կարևորագույն դերակատարություն է ունեցել Հայ-ասորական եկեղեցական հարաբերություններում, եղել է Դավիթի 554 թ. եկեղեցական ժողովի նախաձեռնողներից:
8. **Տիմոթեոս** – Տիմոթեոս Կուղ (Էլուրոս), Հույն նշանավոր հակաքաղկեդոնիկ աստվածաբան (IV դ. վերջ – 447), Ալեքսանդրիայի պատրիարք:
9. **Ֆելիքս** – Նարովք քաղաքի Ֆիլոքսենոս եպիսկոպոս:
10. **Պետրոս Թափիչ** – խոսքը «Գալլ» կոչեցյալ Անտիոքի պատրիարք (471,

- 475-478, 485-488) Պետրոս Անտիոքացու մասին է::
11. Եվտիբեսը (378-454) Կ. Պոլսի վանքերից մեկի միաբան է, Հերձվածողական Եվտիբեսական վարդապետության հիմնադիր:
  12. Նոսրը 571-572 թթ. ապստամբության առաջնորդ Վարդան Կրտսեր Մամիկոնյանի մասին է:
  13. Հովհաննես Բ Գարեղենացի (557-574):
  14. Վրթանես եպիսկոպոս - խոսքը VI դ. վերջի - VII դ. սկզբի Հայ նշանավոր մատենագիր, դավանաբան Վրթանես Սյունյաց եպիսկոպոսի մասին է, եղել է կաթողիկոսական տեղապահ:
  15. Պետրոս Քերթոյ Սյունեցին և Գրիգոր Սյունեցին եղել են Վրթանես Սյունեցու նախորդները:
  16. Տե՛ս Օվսիէ, Ժ, 9-10:
  17. Մովսես Բ Եղիվարդեցի (574-604) կաթողիկոսն է:
  18. Նոսրով արքա - պարսից Նոսրով II Փարվեզ (590-628) արքայից արքա:
  19. Բյուզանդիայի կայսր Մավրիկոս (582-602):
  20. Հայոց կաթողիկոս Արբաշամ Ա Աղբաթանեցի (607-610):
  21. Հայոց կաթողիկոս Կոմիտաս Ա Աղցեցի (610-628):
  22. Նոսրը «Հավատարմատ» գրքի մասին է:
  23. Նոսրը Հովհան Մայրավանեցու (Մայրազոմեցի) մասին է:
  24. Հայոց կաթողիկոս Քրիստափոր Բ Ապահունի (628-630):
  25. Հայոց կաթողիկոս Եզր Ա Փառաժնակերտցի (630-640):
  26. Բյուզանդիայի Հերակլ կայսրը (610-641):
  27. Սա «մեծ քերթոյն և անյաղթ փրկիստփայն» հորջորջված Սյունյաց եպիսկոպոս Մաթուսղան է:
  28. Սատրնիլոսը եղել է գնոստիկյան աղանդի պարագլուխ:
  29. Մատթէոս, ԻԶ, 37; Ղուկաս, ԻԲ, 43-44:
  30. Հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ Տայեցի (642-662):
  31. Նոսրը Հայոց իշխան Թեոդորոս Ռշտունու մասին է:
  32. Հայոց կաթողիկոս Անաստաս Ա Ակոռեցի (661-667):
  33. Նկատի ունի Հուստինիանոս II կայսրին:
  34. Հայոց կաթողիկոս Սահակ Գ Ջորոփորեցի (677-703):
  35. Տե՛ս Հովհաննու, ԺԲ, 43:
  36. Տե՛ս Բ թուղթ Պետրոսի, Բ 20-22:

ՈՒՆՏԱՆԵՍԸ ՀԱՅԵՐԻ ԵՎ ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ուխտանեսը X դարի Հայ նշանավոր պատմագիրներից է: Ծնվել է մոտ 935 թվականին: Նախնական կրթությունն ստացել է Նարեկավանքում: Աչակերտել է Անանիա Նարեկացուն, հմտացել աստվածաբանության բնագավառում: Եղել է Սեբաստիայի (970-985) և Եղեհիայի (Ուռհա) թեմակալ առաջնորդ, պայքարել քաղկեդոնականու-

թյան դեմ: 980 թվականին Անանիա Նարեկացու Հանձնարարությունը սկսել է չարադրել «Պատմութիւն Հայոց» երկասիրությունը, որն ավարտել է 982 թվականին: Աշխատանքը բաղկացած է եղել երեք մասից, որոնցից մեզ են հասել առաջին և երկրորդ մասերը: Առաջին բաժինն ընդգրկում է մարդկության առաջացման աստվածաշնչյան պատմություններից մինչև Տրդատ III Մեծի գահակալման ու Հայաստանում քրիստոնեության տարածման իրադարձությունների համառոտ նկարագրությունը: Երկրորդ բաժինը, որ վերնագրված է «Պատմութիւն բաժանման վրացի Հայոց» (70 գլուխ), մանրամասն նկարագրում է VI դ. վերջին և VII դ. սկզբին Հայկական և վրացական եկեղեցիների փոխհարաբերությունների ու հատկապես Հայոց եկեղեցուց վրաց եկեղեցու բաժանման պատմությունը: Երկասիրությունը այս բաժինը եզակի և ճշմարտապատում սկզբնաղբյուր է նշված խնդիրների և ընդհանրապես Հայ, վրացի և աղվան ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար: Դրանով պետք է բացատրել այն բուռն հետաքրքրությունը, որ նկատելի է Ուխտանեսի պատմության նկատմամբ, այն թարգմանվել է ֆրանսերեն, անգլերեն, ռուսերեն, վրացերեն:

Ուխտանեսի Պատմության բնագրի լավագույն հրատարակությունն իրականացվել է 2010 թ. Բեյրութում՝ «Հայ մատենագիրներ» մատենաշարով: Ստորև բերվող հատվածները տրվում են ըստ Վ. Դ. Առաքելյանի աշխարհաբար թարգմանության (Երևան, 2006):

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հատված Բ

ՀԱՅԵՐԻՑ ՎՐԱՑԻՆԵՐԻ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ

Գլ. Ա. Հոռոմայեցիների վրա Մորիկի թագավորության և պարսից բռնակալության ժամանակներում՝ Ապրվեզ Նոսրով արքայից արքայի տասնյոթերորդ տարում և Մեծ Հայքում Վրկանի մարզպան տեր Սմբատի տերության օրոք¹ Հայոց Հայրապետական աթոռին բարձրացավ Աբրահամը Ռշտունյաց գավառից, որը քսանվեցերորդն էր Սուրբ Գրիգորից հետո: Սա աթոռակալեց քսաներեք տարի²: Սրա ժամանակ տեղի ունեցավ վրաց բաժանումը Հայոց միաբանությունից վրաց առաջնորդ Կյուրոնի ձեռքով: Եվ [վրացիները] հաճեցին կցորդակից դառնալ Քաղկեդոնի չար աղանդին՝ փոխելով սուրբ Հայրերի օրենքները և մոռանալով աստվածային ուխտը:

Իսկ Կյուրոնը ձեռնադրություն էր ստացել Հայոց կաթողիկոս Մովսեսից, որի մահից հետո աթոռը գրավեց Աբրահամը: Իսկ Կյուրոնի մասին, թե որտեղից էր, կամ ո՞ր գավառից ու գյուղից, և կամ ի՞նչ ձևով եկավ Հայաստան՝ մի փոքր կպատմեմ պատճառը: Սա աշխարհով ու ազգություններ վրացի էր՝ Ջավախք գավառի Սկուտրի կոչված գյուղից, և ուներ վրացերեն ու հայերեն կրթություն: Եվ գնալով հոռոմեացիների երկիրը՝ այնտեղ տասնհինգ տարի բնակվեց Կողոնիա կոչված գավառում:

Եվ այնտեղ ապրեց մի մեծ գյուղաքաղաքում, որ կոչվում է Նիկոպոլիս՝ Գայլ կոչվող գետի ափին: Եվ սովորեց ու վարժվեց նրանց գրվածքներին և մնացյալ չարարվեստ գիտությունները, որով [էլ] մեզնից բաժանվեց: Եվ այնտեղից վերադառնալով՝ եկավ Հայաստան՝ Հայոց Մովսես կաթողիկոսի մոտ: Եվ բնակվեց նրա մոտ՝ Սուրբ Կաթողիկեում, որը Դվին քաղաքում էր, քանի որ այն ժամանակ այնտեղ էր Հայոց հայրապետության աթոռը: Եվ նա [Մովսեսը] նրան նշանակեց Սուրբ Կաթողիկեի վանաց երեց, նաև [դարձրեց] քորեպիսկոպոս՝ նրան վիճակաթեմ տալով [ամբողջ] Արարատյան գավառը: Եվ [Կյուրոնն] այնտեղ մնաց հինգ տարի:

Ապա այդ ժամանակներում վախճանվեց վրաց կաթողիկոսը, և երկրի իշխաններն ու նախարարները Մովսես կաթողիկոսի մոտ մարդիկ ուղարկեցին՝ եպիսկոպոսներով հանդերձ՝ խնդրելու իրենց համար առաջնորդ: Իսկ նա մտածեց, որ իր տանից տա նրանց առաջնորդ՝ երկու կողմերի հավատը միաբան ու հավատարիմ [պահպանելու] համար, միաժամանակ նաև հաստատելու համար նախորդ հայրերի ուխտը, որոնք եղել էին իրենից առաջ: [Ուստի] ձեռնադրեց Կյուրոնին, ինչպես սկզբում ասացինք՝ համարելով նրան յուրային, կարծելով՝ թե նա իբր վստահելի ու աներկմիտ է եղել իր նստավայրում, անգիտանալով նրա սրտում ծածուկ [պահվածը]: [Եվ] ուղարկեց նրան՝ ուղեկցությունը Պետրոս եպիսկոպոսի, որը Վրաց երկրից էր, և այլ նախարարների, որոնք մեծ պատվով եկել էին նրա [Պետրոսի] հետ:

Իսկ երբ Կյուրոսը հասավ իր իշխանության վիճակը և իրենց քաղաքը, որ կոչվում է Մցխեթա, իր մոտ հավաքեց եպիսկոպոսներին՝ երկրի լավագույն [հոգևոր] այրերի հետ միասին, նաև՝ իշխաններին ու նախարարներին, և նրանց միջոցով ամբողջ երկիրն առհասարակ գցեց իր իշխանության տակ: Ապա երբ տեսավ, [որ] ամեն բան հաջողվեց իր կամքին համապատասխան, այնուհետև մտքին նենգ խնդիր դրեց և եպիսկոպոս ձեռնադրեց մի խուժիկ³ նեստորականի,

որի անունը Կիս էր, որ խստություն է [նշանակում]: Քանզի իսկապես էլ խիստ էր և խստությամբ ու չորությամբ վարվեց Տիրոջ կողմնակիցների նկատմամբ, ցասումով բարկացրեց Տիրոջը: Սա [Կիսը] նրա մոտ եկավ հոռոմների Կողոնիա գավառից, [որտեղ] բնակվում էր Զուտարիմա կոչվող գյուղում, Նիկոպոլիսի մերձակայքում, և [այս] երկուսն էլ Գայլ գետի ափին են, ինչպես որ նախորդ տեղում ասվեց: Եվ կարծում եմ, որ [Կյուրոնը և Կիսը] ոչ միայն գավառակից էին իրար կամ գյուղակից, այլև աղանդակից և ուսումնակից էին չար վարդապետներից [սովորած] չար ուսմունքով:

Եվ [Կյուրոնը] ձեռնադրեց նրան օտարատեսուչ, այսինքն՝ աղանդավոր եպիսկոպոս: Եվ այդպես Կյուրոնը լծակից լինելով Քաղկեդոնի ժողովի անհավատությունները, ինքն իր մեջ ծածուկ հավանություններ պահելով նրանց դավանանքը, վաղուց ներկված երկաթե սկզբների գույնով, թեպետ և խուժիկից դարձյալ նորոգվեց՝ արդ՝ այդ խուժիկին ձեռնադրեց եպիսկոպոս, ինչպես ասացինք, որից Մովսես Հայոց կաթողիկոսն անտեղյակ էր, մինչև որ բացահայտվեց նրանց նենգ մտադրությունը, որը վաղուց ի վեր ծածուկ պահված էր:

Իսկ երանելի հայրապետ Մովսեսը նմանվելով մեծ նախամարգարե Մովսեսին՝ քաղցր [էր] ու հեզ ամենքի հանդեպ: Սա Արագածոտն գավառի Եղիվարդ գյուղից էր: Սա իր հայրապետության աթոռին մնաց երեսուն տարի: Սրա աթոռակալության տասներորդ տարում իր իսկ հրամանով սահմանվեց Հայոց Թորգոմյան թվականությունը և հայ ամիսների տոմարի պատճենը⁴: Սրա քսանհինգերորդ տարում Կյուրոնն աթոռակալեց Վրաց աշխարհի կաթողիկոսությունում: Եվ սավուղաբար⁵ երկու տարի միայն ճշմարտություններ հնազանդվեց: Ապա դրանից հետո սկսեց ամբարշտանալ ու ստել ճշմարտությունը և իր հայրապետության երրորդ տարում ձեռնադրեց խուժիկին:

Ապա այս բանն իմացավ Մովսեսը, որը Յուրտավի եպիսկոպոսն էր և նա բանավոր և ապա նամակի միջոցով տեղեկացնում է Մովսես հայրապետին Կյուրոնի կողմից կատարվածների մասին՝ խուժիկ եպիսկոպոսի վերաբերյալ և մնացյալ գործերի, որ նա արել էր, [և] որոնց [Մովսես Յուրտավեցին] տեսնելով կամ իմանալով [ուրիշներից]՝ ստույգ վերահասու էր եղել: Նաև՝ թե նա քաղկեդոնական դավանանքն ունի՝ իրեն կեղծավորությամբ վարագուրելով, ինչպես որ հենց ինքն է պատմում իր նամակներում:

Արդ՝ այս երանելի եպիսկոպոսը, որի մասին ասացինք, թե ճշմարտաբար և բարեփառ կերպով էր իրեն պահում՝ իբրև խաղաղության

միջնորդ երկու կողմերի՝ հայերի ու վրացիների միջև: [Իրոք], ասես թե՛ երկուսի միջև խաղաղության և հավատի հաստատության միջնորդ լինեք, ինչպես պատմվում է «Գիրք թղթոց»-ում: Քանզի [հենց] խաղաղության էլ միջնորդ էր և ուներ հայերեն ու վրացերեն կրթություն: Քանի որ իր մանկության հասակում գնացել էր Յուրտավ գյուղաքաղաքը և այնտեղ դաստիարակվել էր ու սովորել և՛ մեր, և՛ վրաց դպրությունները՝ աշակերտելով այն աթոռ տիրակալող երանելի եպիսկոպոսներին, որոնք նրանից առաջ էին: Ապա իրեն ևս չնորհվեց Տիրոջից՝ երեսուն տարեկանում հաջորդելու այդ աթոռին:

Եվ այս [ամենը] հայոց անիշխանության ժամանակ էր, քանզի վերացած էր Արչակունյաց ազգի թագավորությունը, և մեր երկիրը երկու մասի էին բաժանել պարսիկներն ու հոռոմացիները:

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԷՐ ԿՑՈՒՐՈՆԸ ԿԵՂԾԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ ԵՐԿՈՒ ԿՈՂՄԻ ՎՐԱ ՀԱԿՎԱԾ

Գլ. ԾԷ. Այս առաջիկա դրվագում [զլխում] մենք պետք է պատմենք, թե ինչպես Կյուրոնը կեղծավորաբար երկու՝ պարսից ու հոռոմեացիների կողմն էր հակված, և այն էլ՝ լի նենգություններ ու կեղծավորություններ: Որովհետև, երբ կամեցավ իր խորամանկություններ իր չար շինության խարխուլ հիմքը դնել և սկսեց ձեռնադրել այն խուժիկ նեստորականին, որը նրա ձեռակերտ կորստյան սկիզբը դարձավ, դնելով նրա վրա իր աջը՝ մեղքերի աջը, նրան դարձրեց իր մահվան մահիճը, նրանով հիվանդացավ հոգու հիվանդություններ, որով և մեռավ նրա մեջ ու մեռցրեց Վրաց ողջ երկիրը նույն հիվանդություններ:

Արդ՝ Կյուրոնն իր միտքը երկուսի բաժանելով՝ անցնում է հոռոմների կողմը՝ փառավորելով ու հաճոյանալով Մորիկ կայսեր, և նրանով պարծենում է՝ ասելով. «Մենք, - ասում է, - կայսեր հավատն ընդունեցինք և պահում ենք»: Եվ չէր իմանում այն մարդազավանք, թե պետք է «Աստծով պարծենալ հանապազոր», և՛ «Ով պարծենում է, թող Տիրոջով պարծենա»⁶: Եվ դարձյալ ասում էր. «Կոստանդնուպոլիսը Սուրբ Հովհաննեսի աթոռն է և կայսեր տունը, և այն հավատը, որ այնտեղ քարոզվում է, մենք այն ենք պաշտում»: Եվ դարձյալ, թե՛ «Թարգմանել ու բերել տվեցի չորս ժողովների գրությունները, որով հոռոմներն են առաջնորդվում, և մենք այն հավատն ենք պահում, և Աստված թող կայսերն ապրեցնի»:

Իսկ ապա թեքվում էր դեպի այս՝ պարսից կողմը, որովհետև նրանց երկիրն էլ երկատված էր՝ պարսից կողմը և հոռոմների: Իսկ

նա արքայից արքայի համար կասկածի մեջ էր ընկել, թե մի՞գուցե Վրկանի մարդպան Սմբատի սաղրանքով քննության առնի իր արարքները: Որովհետև Մովսեսին գրած նրա [Սմբատի] խոսքը բացահայտում է այս մտադրությունը, քանզի՝ «[Ավելի] վաղ ասացի [քեզ], ասում է, թե կգրեմ արքայից արքային, որ իր բարերարություններ հրաման տա քեզ, որպեսզի գնաս նստես քո եկեղեցում, [իսկ] դու հանձն չառար»: Արդ՝ այսպիսի պատճառով կասկածի մեջ էր Կյուրոնը, այն կողմով պարծենում էր, որովհետև նրանց հավատն էր ընդունել, և այս կողմից էլ վախենում էր, թե արքան հավատի քննություն կկատարի հայ ազնվականների դրդումով: Եվ ասում էր՝ «Աստված թող փառավորի արքային»:

Եվ այսպես երկու ոտքով կաղալով՝ միտում էր [մեկ] այս կողմ, [մեկ] այն կողմ, և [այսպես] կոծելով դեղերում էր ծովով ու ցամաքով⁷ իր շուրջ հավաքելով Քաղկեդոնի պիղծ ժողովի ու Լևոնի տոմարի դավանողներին, էլ առավել հրեական հին հայհոյությունն էր իր մեջ թարմացնում, և ըստ դրա ապավինելով մարդկանց՝ պարծենում էր, քսու խոսքերով ու աղերսանքով կյանք էր խնդրում կայսեր համար և [միաժամանակ] սնտոի մտքով փառք հայցում արքային:

ԱՌԱՋԻՆ ՊՍՏՃԱՌԻ ԲԱՑԱՏՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՎԵՐԱԲԵՐՈՒՄ Է ԿՑՈՒՐՈՆԻ [ՁԵՌՔՈՎ] ՎՐԱՑ ԲԱԺԱՆՄԱՆԸ

Գլ. ԿԲ. Այժմ քեզ գրում եմ՝ ինչին որ մենք ենք վերահասու եղել վրաց բաժանման առաջին պատճառի մասին, որովհետև «Գիրք թղթոց»-ում չգտանք այլ պատճառի [մասին] գրված, բացի միայն այն նեստորական խուժիկից, որի մասին Կյուրոնին գրեց երանելի հայրապետ Մովսեսը, որ մինչև այժմ հիշվում է:

Արդ՝ կանցնեմ համառոտակի հիշատակելու առաջին պատճառի մասին, որի առթիվ վերևում խոստացանք ասել՝ հետ թողնելով այն խուժիկին: Քանզի մենք ստույգ վերահասու եղանք [մի] շարք գրույցների՝ [յսած] ոչ միայն մեկից կամ երկուսից, կամ երեքից, այլ շատերից [և] շատ անգամ, և այժմ քո հարցասիրությունը կասեմ ըստ իմ առաջին հանձնառության, ո՞վ հոգևոր հեղինակ⁸, որովհետև նախապես պատվեր ստացա քեզնից, որ մենք ամեն բանի [համար] հոգ տանենք և հավաստին ի լրո և ի գրո շարադրենք այս պատմության մեջ:

...Հայոց կաթողիկոս Աբրահամի ժամանակներում, երբ սա նստեց իր հայրապետական աթոռին, նրա մոտ եկան վրաց և աղվանից կա-

թողիկոսները, քանզի այն ժամանակ նրանք Սուրբ Գրիգորի աթոռի արքեպիսկոպոսությունն աստիճան ունեին, և ըստ նախկին Հայրերի սահմանման ու սովորությունն՝ եկան Աբրահամի մոտ նրա Հայրապետության առաջին տարում ի սեր և ի հնազանդություն: Իսկ սա նրանց ընդունեց մեծ պատվով և հոգևոր սիրով, ինչպես հարկն է, և նրանց նստեցրեց յուրաքանչյուրին իր գահավորակին, ինչպես որ նրանց նստելու սովորությունն էր: Եվ ճաշի ժամին տեր Աբրահամի ձեռքից առան հացը, օրհնեցին ու կերան մինչև գինի [ըմպելու] ժամանակը: Ապա տեր կաթողիկոսն առավ [գինին], օրհնեց և նախ տվեց աղվանից կաթողիկոսին, իսկ երբ կամեցավ հաջորդը տալ Կյուրոսին, նա չկամեցավ վերցնել՝ խոժովելով իր մտքում: Իսկ երբ Աբրահամ կաթողիկոսն այս տեսավ, այդ պահին ոչինչ չասաց: Ապա, երբ ստիպեց Կյուրոսին պատճառն ասել, հարցրեց [նրա] արարքի որպիսության մասին: Իսկ նա պատասխան տալով՝ ասաց. «Ինչո՞ւ եղավ իմ այս ստորացվելը քո կողմից, քանզի ես ավելի ավագ եմ, քան նա և [ավելի] մեծ իմ տնով [երկրով]: Իսկ այս տանը գահերեցությունը նախ իմն էր և ապա դրանը, որովհետև ես իմ վիճակով ավելի վեր եմ, քան դա, եպիսկոպոսների [քանակով] ևս առավել, հավատով էլ դրանից ավելի վաղ եմ՝ [սկսած] Սուրբ Գրիգորից և այս կողմ»:

Իսկ Աբրահամը, քանզի կամեցավ խաղաղեցնել, սկսեց արդարացնել նրան [աղվանից կաթողիկոսին] և ասաց. «Ես այդ ամենը չգիտեի, ո՞վ տեր եղբայր, միաժամանակ այդ պատիվն արեցի նրա ծերության համար՝ սովորելով Սուրբ Գրքից: Քանզի իմաստուններից մեկն ասաց, թե՛ «Սպիտակ մազերը պատվեցի և ծերերի առջև ոտքի կանգնեցի»: Եվ դարձյալ աստվածային Պողոսն [ասում է], թե՛ «Ծերունուն պետք է ընդունես իբրև հայր», իսկ մեկ ուրիշն [ասում է], թե՛ «Ծերությունն ավելի պատվական է»: Եվ Մովսեսի ժամանակ էլ իբրև խրատ Իսրայելի ժողովրդին [Սուրբ] Գիրքն ասում է. «Սպիտակ մազերի առջև պետք է վեր կենաս ու պատվես ծերունու երեսը, և [պետք է] երկյուղես քո Աստծուց»: Եվ սրանց նման այլ խոսքեր ասում են [նաև] այլ տեղերում: Արդ՝ քանզի նա ծեր էր, իսկ դու՝ երիտասարդ, նրան այդ պատիվը ոչ թե մեծություն համար արեցիր և ոչ էլ այլ բաներով նրան նախամեծար համարեցիր, այլ միայն ծերության համար»:

Եվ այսչափ և այսպիսի խոսքերով խոսեց նրա հետ, [բայց] չկարողացավ հաշտության բերել: Եվ վեհարանի այլ պաշտոնյաներ, որ կային [այնտեղ] նույն խոսքերն էին ասում, որ թերևս խաղաղվի գրգռվածությունից և լռի: Բայց նա ավելի ու ավելի էր գրգռվում ցա-

սումով, իրեն մղում խոռովություն, որ կարծում եմ, [թե] միայն խոռվության պատճառ էր որոնում: Եվ այնուհետև նրանցից ոչ ոք չկարողացավ նրան լուսեցնել, քանզի թեպետև կամեցան վերացնել այն պատճառը, որ կամենում էր պատճառներ [համարել]՝ չկարողացան: Եվ այնուհետև խաղաղություն չեղավ երկուսի միջև: Քանզի [Սուրբ] Գիրքն ասում է. «Ուղղություն, խաղաղություն, բայց այնտեղ խաղաղություն չկար»:

Ապա այնուհետև Կյուրոսը վեր կացավ ու հեռացավ սեղանից: Եվ ոչ ոք այնտեղ եղած մարդկանցից չկարողացավ նրան հետ դարձնել:

Այս դրվագում [գլխում] ասացինք առաջին պատճառները, որ մեզ վրա պատուհաս հասավ մարդաղավ Կյուրոսի փառասիրության պատճառով, որը մեկն էր, բայց մի բաժակի համար պատճառ եղավ մեզինց այնքան բազմամարդ ազգի բաժանման: Քանզի կա մահ, որ [ընդամենը] մի ցավից է հասնում մարդկանց: Քանզի Աստվածաշունչն Ադամի՝ փառքից ընկնելու մասին ասում է, թե՛ «Մի պտղից ճաշակեց, - ասում է, - և մահն էլ ընդունեց այդ մեկից», այլ ոչ թե երկու կամ երեք պտղից: Եվ դա՛ փառքի պատճառով, որից էլ [ծագում է] մեղքը, իսկ մեղքից էլ՝ մահը, [քանի] որ աստվածային հրամաններից լսեց, թե՛ «Հող էիր՝ հող կդառնաս»⁹: Որովհետև ձգտելով այլ փառքի, որ չունեի, նաև կորցրեց այն, որ ուներ:

**ՎՐԱՑ ԲԱԺԱՆՄԱՆ ԵՐԿՐՈՐԴ ՊԱՏՃԱՌԻ ՄԱՍԻՆ,
ՈՐ ԵՂԱՎ ԿՅՈՒՐՈՍԻ ՀԱԿԱՌԱԿՈՒԹՅԱՆ [ՇԵՏՎԱՆՔՈՎ]**

Գլ. ԿԳ. Այս [ստորև ներկայացվածն] ասված է մեզ այլ պատմագիրների շարադրանքից, որը նպաստեց մեզ մեր գործում, քանի որ մենք պատմագրքերից տեղեկացանք վրաց բաժանման մեկ այլ պատճառի մասին ևս:

Այն ժամանակներում, երբ պարսիկներն ու հույները Հայոց երկիրը բաժանել էին իրենց միջև, Հայերի ու հույների մեջ քննություն եղավ եկեղեցու դասակարգության մասին՝ վերին [երկնային] ինը դասերի նման: Որովհետև հույները վիճում ու մեծաբանում էին Հայերի վրա, թե՛ «Ինչո՞ւ, - ասում էին, - մեր եկեղեցին ունի ինը դասակարգությունը, իսկ ձերը՝ ոչ: Մերը դասակարգված է ըստ վերինների ինը դասի, որ սրանք են՝ պատրիարքներ, արքեպիսկոպոսներ, մետրոպոլիտներ, եպիսկոպոսներ, քահանաներ, սարկավազներ, կիսասարկավազներ, կղերիկոսներ, գրակարդացներ»: Ապա այդ ժամանակ մերոնց բերանով ևս ասվեց (նրանց այդ կարգը դնելուց հետո), և ասա-

ցին. «Մենք էլ ունենք եկեղեցու նույն դասերը հաստատված, որ մեզ ավանդվել է Սուրբ Գրիգորից, և [մենք] էլ Աստծո կամքով ենք դասակարգում, որովհետև մեր [աթոռը] ևս Սուրբ Թադեոսի առաքելական աթոռն է, և նրանից հետո՝ Սուրբ Գրիգորի, որը մեզ համար երկրորդ առաքյալ եղավ, միաժամանակ նաև՝ Լուսավորիչ:

Այն ժամանակ պարսիկներն ու հույները, ինչպես շատ անգամ ասվեց, Հայաստանը բաժանել էին իրենց միջև և տեր Մովսեսը Սուրբ Գրիգորի աթոռն էր զբաղեցնում Գվինում: Իսկ Հունաց բաժնում նրան հակաթոռ [կաթողիկոս] նստեցրին ոմն Հոհանի՝ նրան [Գվինին], մոտիկ: Իսկ Սյունիքի տերերը Հայրապետական երկատված աթոռը մերժեցին և չհամաձայնվեցին հնազանդվել հակառակության մեջ [գտնվողներից] որևէ մեկին՝ իրենց առաքինի Պետրոս եպիսկոպոսի հրամանով, որն [իր] վախճանին մոտենալով՝ իր թեմին պատվեր տվեց, որպեսզի ձեռնադրությունը և օրհնության մեռոնը ստանան Աղվանքից, մինչև Սուրբ Գրիգորի Հայրապետական աթոռը միավորվի: Եվ զրանից հետո և հետագայում սյունեցիները ձեռնադրությունը և մեռոնը Աղվանքից էին վերցնում, մինչև որ վերացավ հակառակությունը, ասում է Պատմագիրը¹⁰: Այդ պատճառով Աղվանքի կաթողիկոսը [ևս] չեկավ Աբրահամի ձեռնադրության ժողովին, մինչև որ Աբրահամը միապետեց իր Հայրապետական աթոռին:

Եվ եկեղեցական աստիճանների ինը դասակարգության համար ավարտեցին և Աբրահամին նշանակեցին պատրիարք, Աղվանքի [եպիսկոպոսապետին]՝ արքեպիսկոպոս, իսկ վրաց [եպիսկոպոսապետին]՝ մետրոպոլիտ: Եվ վրաց [կաթողիկոս] Կյուրոնը չհամաձայնելով մնալ այն աստիճանին, որին [նրան] հաստատեցին, ըմբոստացավ և հակառակն էր վիճարկում: Իսկ Աբրահամը Հայրապետն ասում էր, որ [Աղվանքը] Վրաստանից ավելի վաղ է ընդունել հավատը, ուստի նրանց է պատշաճ արքեպիսկոպոսությունը: Այս մաքառման մեջ և ուղղափառ հավատի խնդրով վրացիները շուտ եկան և դարձան քաղկեդոնիկ՝ սատանայի ու Կյուրոսի սաղրանքով, էլ առավել՝ Մորիկ կայսեր կամքով: Այն լիրբ Կյուրոնը նաև հունական զորավարներից էր զրգովել՝ իր համար գահերեցություն պահանջելով Աղվանքի նկատմամբ:

Գրան չհամաձայնելով՝ Աղվանքում մեկ ուրիշին ցույց տվեցին, որն ավելի վաղ էր իբրև առաքյալ եկել Աղվանից երկիր՝ Եղիշն անունով¹¹, որի ով լինելը կկամենայի նախ պատմել: Սա եղել է Փրկչի աչակերտներից մեկը՝ ձեռնադրված Տիրոջ եղբայր Հակոբի կողմից: Եվ համաձայնելով զրան՝ Աղվանից տանը արքեպիսկոպոսություն

տվեց [Աբրահամը]՝ իրավունք վերապահելով [ունենալ ստորադաս եպիսկոպոսներ], իսկ մետրոպոլիտությունը [տվեց] Սյունյաց տանը: Իսկ Կյուրոնը հեռացավ նաև այդ անգամ, և Աբրահամը մեծ Հայրապետը միապետեց իր [իշխանություն] ներքո Աղվանքն ու Սյունիքը, և այնուհետև դարձան մի հոտ և մի հովիվ և հնազանդ սուրբ երկնային տանը՝ Սուրբ Գրիգորի աթոռին:

1. Այսինքն՝ Սմբատ Բագրատունու մարզպանություն (591-617):
2. Իրականում Աբրահամ Ա Աղբաթանեցին աթոռակալել է ութ տարի՝ 607-615 թվականներին:
3. Ըստ «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի», նշանակում է Պարսկաստանի Ուլուխստան նահանգի բնակիչ (Հատ. 1, Ա-Կ, Վենետիկ, 1836, էջ 983):
4. Իրականում Հայոց թվականության առաջին տարին համընկնում է Քրիստոսի 551/552 տարվան, այն հաստատվել է Գվինի 554 թ. եկեղեցաժողովում:
5. Այսինքն՝ երեսպաշտություն:
6. Տե՛ս Բ Կորնթ., Ժ, 17:
7. Հմմտ. Մատթ., ԻԳ, 15:
8. Տվյալ դեպքում նշանակում է հոգևոր առաջնորդ:
9. Ծ՛ննդ., Գ, 19:
10. Ոտքը վերաբերում է և՛ Մովսես Կաղանկատվացուն, և՛ Մաշտոց Եղիվարդեցուն:
11. Մովսես Կաղանկատվացին օգտագործում է Եղիշա եղբր:

II. V-VI ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅՈՑ ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԸ

ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ ԸՍՏ ԵՂԻՇԵԻ

ՎԱՐԴԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

ԱՌԱՋԻՆ ԵՂԱՆԱԿ

ԺԱՄԱՆԱԿԸ

[Պարսից Հաղկերտ թագավորին] մոզերն ասում են. «Քաջ թագավոր, աստվածները տվին քեզ այս տերությունը և հաղթություն. նրանք ամենևին մարմնավոր հարստության կարոտ չեն, միայն թե մի կրոնի դարձնես քո տերության մեջ գտնված բոլոր ազգերին ու ժողովուրդներին: Այն ժամանակ հույների երկիրն էլ հնազանդվելով՝ կենթարկվի քո իշխանությանը, դու կտիրես նաև Քուչանների երկրին¹ և մինչև անգամ հույները քո իշխանության դեմ դուրս չեն գա: Միայն թե քրիստոնյաների կրոնը մեջտեղից վերացրու»:

ԵՐԿՐՈՐԴ ԵՂԱՆԱԿ

[Այնուհետև Հազկերտը] հրաման տվեց և ասաց. «Իմ իշխանությունն անբռն գտնված բոլոր ազգերն ու ժողովուրդները թող բոլորը ձեռք քաշեն [իրենց] մուր կրոններից և գան երկրպագություն անեն միմիայն արեգակին, զոհեր մատուցելով և աստված անվանելով [նրան], և սպասավորելով կրակին. բացի այս ամենից՝ մոգություն օրենքներն էլ կատարեն, առանց որևէ բան պակաս թողնելու:

Հազկերտ II

Այս ասելով՝ բարձրաձայն հրապարակում էր [հրամանը] և խիստ պատվեր էր տալիս ամենքին. և շտապով սուրհանդակներ էր ուղարկում բոլոր հեռավոր ազգերի մոտ, այդ նույն հրամանը հասցնում էր բոլորին:

... Բացի այս ամենից՝ մի այլ չարություն էլ նյութեց: Իր հավատարիմ ծառաներից մեկին, որի անունը Դենչապուհ էր, գործով ուղարկեց Հայոց երկիրը. սա եկավ տեղ հասավ արքունի հրամանով, բերեց մեծ թագավորի ողջույնը և խաղաղասեր կեղծավորությունը ամբողջ Հայոց երկիրը աշխարհագիր արեց՝ իբր թե հարկերը ներելու և այրուձիու ծանրությունը թեթևացնելու նպատակով: Թեպետև երեսանց կեղծավորություն էր անում, բայց ներքուստ երևում էին չարագույն դիտավորությունները:

Առաջին, եկեղեցու ազատությունը ծառայության տակ դրեց:

Երկրորդ, վանքերում բնակված միայնակյաց քրիստոնյաներին նույն աշխարհագրի տակ գցեց:

Երրորդ, երկրի հարկն ավելի ծանրացրեց:

Չորրորդ, նախարարներին բանսարկությունը թշնամացրեց միմյանց հետ և ամեն տան մեջ խռովություն գցեց:

Եվ այս ամենն անում էր, որպեսզի գուցե քանդի միաբանությունը, և եկեղեցու ուխտը ցրվե, և միայնակյացներին փախցնի, և չինականներին տկարացնի. և չափազանց աղքատություն պատճառով ականա ընդունեն մոգական կրոնը:

Բայց ամենից վատթարը հինգերորդն էր. որովհետև նա, որ երկրի հազարապետն² էր, համարվում էր քրիստոնյա աշխարհականների վերակացու հայրը. սրա դեմ գրգռելով ամբաստանություն հարուցեց, և նրան գործից հանելով՝ նրա փոխարեն մի պարսիկ բերեց [մեր] աշխարհը, և մի մոգպետի էլ աշխարհիկ դատավոր [կարգեց], որպեսզի եկեղեցու փառքը նսեմացնեն:

Սակայն թեպետև այս բոլոր գործերը դժնդակ էին, բայց դեռ ոչ ոք Հայտնի կերպով ձեռք չէր տվել եկեղեցուն. այդ պատճառով էլ ոչ ոք նրան չընդդիմացավ, թեև հարկերը ծանր էին: Որովհետև որտեղից պետք էր հարյուր դահեկան առնել, կրկնապատիկն էին առնում. այսպես էլ [հարկի տակ] դրին եպիսկոպոսներին և երեցներին, ո՛չ միայն չեն, այլև ավերակ տեղերը: Մանավանդ ո՞վ կարող է պատմել, թե ինչպիսի ծանր տուրքեր ու սակեր, բաժեր ու հասեր³ էին նշանակված լեռների, դաշտերի և անտառների վրա: Առնում էին ո՛չ թե ինչպես վայել է պետական արժանապատվությանը, այլ ավազակաբար հափշտակելով, այն աստիճան, որ իրենք էլ մեծապես զարմանում էին՝ թե մի տեղից, որ այսքան գանձ է դուրս գալիս, էլ ինչպե՞ս է չեն մնում այդ աշխարհը:

Եվ երբ տեսան, թե այն ամենով չկարողացան զզվեցնել, այն ժամանակ Հայտնապես հրաման տվին մոգերին և մոգպետներին մի նամակ գրել՝ իրենց ձախուժու հավատի համաձայն: Եվ նամակի պատճենն այս է.

«Միհրնբրսեհ Վզուրկ⁴ հրամանատար Երան և Աներան⁵, Հայոց մեծաց շատ ողջույն.

Իմացած եղեք, որ ամեն մարդ, ով բնակվում է երկնքի տակ և չունի դենիմազդեղն⁶ կրոնը, խույ է և կույր և հարամանի⁷ դեերից խաբված:

... Արդ երկու բան կա ձեր առաջ. կա՛մ կեստ առ կեստ պատասխան տվեք այս նամակին և կա՛մ վեր կացեք Դուռն⁸ եկեք և ներկայացեք Մեծ արքային:

ԱՅՆ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԸ, ՈՐՈՆՔ ԺՈՂՈՎԱԵՑԻՆ ԱՅՐԱՐԱՏՑԱՆ ԳԱՎԱՌԸ ԵՎ ՆԱՄԱԿԻՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆ ՏՎԻՆ

Հովսեփ՝	Այրարատի եպիսկոպոս,
Սահակ՝	Տարոնի եպիսկոպոս,
Մեղետ՝	Մանազկերտի եպիսկոպոս,
Եզնիկ՝	Բագրևանդի եպիսկոպոս,
Սուրմակ՝	Բղնունյաց եպիսկոպոս,
Տաճատ՝	Տայոց եպիսկոպոս,
Թաթիկ՝	Բասենի եպիսկոպոս,
Քասու՝	Տուրուբերանի եպիսկոպոս,
Երեմիա՝	Մարդաստանի եպիսկոպոս,
Եվղաղ՝	Մարդաղվո եպիսկոպոս,
Անանիա՝	Սյունյաց եպիսկոպոս,
Մուշե՝	Արծրունյաց եպիսկոպոս,
Սահակ՝	Ռշտունյաց եպիսկոպոս,
Բասիլ՝	Մոկաց եպիսկոպոս,
Գաղ՝	Վանանդի եպիսկոպոս,
Եղիշա՝	Ամատունյաց եպիսկոպոս,
Եղբայր՝	Անձավացյաց եպիսկոպոս,
Երեմիա՝	Ապահունյաց եպիսկոպոս:

Այս բոլոր եպիսկոպոսները և բազմաթիվ քորեպիսկոպոսներ և պատվական երեցներ զանազան տեղերից եկեղեցու Սուրբ ուխտի հետ միասին՝ միաբան և միահավան, միահամուռ ժողովվելով թագավորանիստ վայր Արտաշատում՝ մեծամեծ նախարարների և աշխարհի ամբողջ բազմություն հավանություն գրեցին նամակի պատասխանը:

ՀՈՎՍԵՓ ԵՊԻՍԿՈՍ, ինձ հետ միաբանածների հետ միասին մեծամեծներից մինչև փոքրերը, Արիների և Անարիների Միհրներսեհ մեծ հազարապետին շատ ու շատ ողջույն խաղաղասեր մտքով, քեզ և Արյաց ամբողջ զորաբանակին:

«Նախնիներից սովորություն ունենք՝ աստվածատուր պատվիրանի համաձայն՝ աղոթք անել թագավորի կյանքի համար և անդադար խնդրել Աստծուց նրա համար երկար կյանք, որպեսզի խաղաղություն վարի այն տիեզերական իշխանությունը, որ Աստված է հանձնել նրան. որպեսզի դրա երկարատև խաղաղ կառավարության ժամանակ մենք էլ առողջությունը և աստվածապաշտությունը անցկացնենք մեր կյանքը:

Մեր աշխարհն ուղարկված քո նամակի վերաբերմամբ [պատասխանում ենք.

... Այս հավատից մեզ ոչ ոք չի կարող խախտել, ո՛չ հրեշտակները և ո՛չ մարդիկ, ո՛չ սուրբ և ո՛չ հուրը, ո՛չ ջուրը և ո՛չ էլ որևէ դառն հարված:

Մեր ամբողջ գույքն ու ստացվածքը քո ձեռքումն են, և մեր մարմինները քո առաջն են. քո կամքի համաձայն արա՛, ինչ ուզում ես: Եթե այս հավատի մեջ թողնես, ո՛չ երկրի վրա ուրիշ տեր կընդունենք քո փոխարեն և ո՛չ էլ երկնքում ուրիշ Աստված կընդունենք Հիսուս Քրիստոսի փոխարեն, որից բացի՝ ուրիշ Աստված չկա:

Իսկ եթե այս մեծ վկայությունից հետո ուրիշ բան հարցնես, ահավասիկ պատրաստ ենք՝ մեր ամբողջ մարմինը քո ձեռքը տված. արա՛ շուտով՝ ինչ որ կամենում ես: Քո կողմից տանջանք, իսկ մեր կողմից հանձնառություն. քո սուրբ և մեր պարանոցները: Մենք ոչնչով ավելի լավ չենք մեր նախնիներից, որոնք այս հավատի համար դրին իրենց գույքն ու ստացվածքը և մարմինները:

... Իսկ դու այս ամենից հետո մեզ այլևս մի՛ հարցնի. որովհետև մեր հավատի ուխտը ո՛չ մարդու հետ է, որ երեխայի նման խաբվենք, այլ Աստծու հետ է անլուծելի կերպով, որ անհնար է քանդել ու հեռանալ, ո՛չ այժմ և ո՛չ հետո, ո՛չ հավիտյանս, և ո՛չ էլ հավիտենից հավիտյանս»:

Ամբողջ բազմությունը, մեծերից մինչև փոքրերը, միաբանվեցին այս մեծ վկայությանը. անսուտ երգում դրին՝ կյանքով և մահով հաստատ մնալ նրա վրա:

Երբ այս նամակն արքունիք հասավ և կարդացին մեծ Ոսնաստանում⁹ բանակի ամբողջ բազմության առաջ, չատերը, որ լսում էին գովում էին [տված] պատասխանները: Թեպետ և տերությունից երկյուղ էին կրում, սակայն գաղտնաբար մեկմեկու մոտ նույն գովասական վկայություններն էին տալիս. ճարտասանությունից ավելի զարմանում էին աներկյուղ համարձակության վրա:

Իսկ չարասեր մոգպետը մեծ հազարապետի հետ միասին չարախոսություն չնչեց և թագավորին իբրև անչիջանելի հուր բորբոքեց: Եվ թագավորն անմիջապես ներս կանչելով դպրապետին՝ հրամայեց հրովարտակ գրել. այլևս ո՛չ թե սովորության համաձայն, այլ գայրագին խոսքեր ինչպես ատելի և անպիտան անձերի, ամենևին չհիշելով տիրասեր մարդկանց մեծամեծ ծառայությունները, այլ միայն անուանուն կանչելու հրաման տալով այն մարդկանց, որոնց ինքը ճանաչում էր և որոնց անուններն են՝

Սյունյաց տոհմից՝ **Վասակ անունով.**
Արծրունյաց տոհմից՝ **Ներչապուհ անունով.**
Ռշտունյաց տոհմից՝ **Արտակ անունով.**
Խորխոռունյաց տոհմից՝ **Գաղիչո անունով.**
Մամիկոնյան տոհմից՝ **Վարդան անունով.**
Մոկաց տոհմից՝ **Արտակ անունով.**
Ապահունյաց տոհմից՝ **Մանեճ անունով.**
Ամատունյաց տոհմից՝ **Վահան անունով.**
Վահեունյաց տոհմից՝ **Գյուտ անունով.**
Անձևացյաց տոհմից՝ **Շմավոն անունով:**

Այս նախարարներին անուն-անուն կանչեցին արքունի դուռը: [Հայ նախարարների] մի մասը հենց իրեն մոտ էին՝ բանակում, մյուսներն էլ հյուսիսային կողմերը՝ Հոնաց պահակում. նախարարներից ոմանց էլ թողել էր Հայոց աշխարհում:

... Երբ հասան արքունի դուռը՝ դատկի ավագ շաբաթ օրը ներկայացան թագավորին: [Իսկ թագավորը] մոնչալով ձայն արձակեց և ասաց. «Երզվել եմ մեծ աստված արեգակով, որ իր ճառագայթներով լուսավորում է ամբողջ տիեզերքը և իր ջերմությունով կենդանացնում է բոլոր արարածներին, որ եթե վաղն առավոտյան, սքանչելու¹⁰ ծագելուն պես բոլորդ ինձ հետ միասին ծուներ չդնեք նրա առաջ՝ նրան աստված դավանելով, ձեզ ամենևին զիջողություն չեմ անի, ամեն տեսակ նեղություն ու չարչարանք կթափեմ ձեզ վրա, մինչև որ ականա կատարեք իմ կամքն ու հրամանը»:

... Այն ժամանակ երանելի նախարարներն առհասարակ բարձրացրին իրենց ձայնը և ասացին բոլորի առաջ. «Մի՛, թագավոր՛, այլևս մի՛ ասա մեզ այդ բանը, որովհետև եկեղեցին մարդու շինածը չէ և ո՛չ էլ արեգակի տվածը, որի (արեգակի) մասին դու թյուրիմացություն կարծում ես, թե աստված է. ո՛չ միայն աստված չէ նա, այլև կենդանի էլ չէ: ... Ուրեմն, ինչ ձևով ուզում ես վարվել՝ վարվի՛ր. բոլորս պատրաստ ենք այն ամեն հարվածների ու տանջանքների մեքենաների համար, որ սպառնացիր, ո՛չ միայն չարչարվելու, այլև մեռնելու: Եվ եթե դարձյալ նույն բանը հարցնես, ամեն մեկիցս սրանից էլ ավելի [կտրուկ] պատասխան կլսես»:

... Այն ժամանակ թագավորը երեք-չորս անգամ կրկնում էր իր անսուտ երդումն արեգակի անունով և ասում էր այսպես. «Ձեք կարող խախտել իմ հաստատուն որոշումները, և թույլ չեմ տա, որ դուք չուտով հասնեք ձեր ուզածին, այլ ձեզ բոլորիդ և ովքեր այստեղ գոր-

քի մեջ են, չարաչար կապանքներով Սագաստան վտարել կտամ անձանապարհ տեղերով, այնպես որ ձեզանից շատերը գնալու ժամանակ խորշակից կսատկեն, իսկ մնացածները կգցվեն ամուր բերդերը և անելանելի բանտերը: Ձեր աշխարհն էլ անթիվ գորք կուղարկեմ փղերի հետ միասին և ձեր կանանց ու որդիներին Սուժաստան¹¹ քչել կտամ, և ձեր եկեղեցիները և ինչ որ վկայարան եք կոչում, կքանդեմ, կավերեմ և կփչացնեմ, և եթե էլի մեկն ընդդեմ դուրս եկած լինի, գազանների ոտների տակ գցելով՝ անողորմ մահով կմեռնի: Այս ամեն ասածներս կանեմ և կկատարեմ [ձեր] աշխարհում մնացածների վերաբերմամբ»:

Եվ անմիջապես հրամայեց պատվական նախարարներին մեծ անարգանքներով հեռացնել իր աչքի առաջից:

Թագավորի ներքին խորհրդակիցներից մեկը, որ գաղտնի կապված էր Քրիստոսի սիրով և նույնիսկ մկրտված էր կենդանի ավագանի մեջ, մեծապես հոգ էր տանում վշտացածների [Հայոց նախարարների] կյանքը փրկելու: Եվ երբ հաստատապես ստուգեց, որ թագավորն իր սպառնացած բազմաթիվ չարիքները բոլորն ուզում է կատարել Հայոց աշխարհի գլխին, թեպետև նրանցից ոչ բոլորին, բայց մի քանիսին խրատ տվեց և սովորեցրեց, թե ինչ հնարք գործ դնեն, որ առժամանակ իրենց փրկեն այն նեղ դրությունից:

Եվ ամենքն այս անբակտելի ուխտը դնելով Աստծու հետ, որ հաստատ մնան իրենց նախկին մտադրության վրա, իրենց միևնույն խրատատուին պատգամավոր ուղարկեցին ներս, իբր թե կատարվելու է նրա անօրեն կամքը:

Երբ այս լսեց թագավորը՝ չափազանց ցնծաց և ուրախացավ, կարծելով, թե աստվածներն իրեն օգնության են հասել, շրջելով և ոչնչացնելով աստծու ծառաների հաստատուն մտադրությունները, և ահա երկրպագություն են մատուցանում արեգակին, պատվելով նրան զոհերով և մոգություն բոլոր օրենքներով:

Բայց այս բանը չկարողացավ հասկանալ ցնորվածը, թե արդարություն արեգակի անստվար լույսը մաշում և ոչնչացնում էր նրա խավարային մտադրությունները և եղծում-ապականում էր նրա ամբողջ խեղաթյուր կամքը: Եվ ճշմարիտ հայտնությունից զրկված՝ ամենևին չհասկացավ այն պատրանքն ու խաբույթությունը, որով սխալեցրին նրան: Նրանց առաջ երկրավոր պարգևներ էր թափում և նորից բոլորին վերադարձնում էր իրենց պատիվն ու գահը, առաջ քաշելով և երևելի դարձնելով նրանց իր ամբողջ տիեզերական իշխանություն մեջ: Եվ նրանցից յուրաքանչյուրին անչափ առատություն

ազարակներ ու ավաններ էր շնորհում արքունիքից, սիրելիներ և բարեկամներ էր անվանում նրանց և կամակոր մտքի հպարտ հանդգնությունը կարծում էր, թե ճշմարտությունը կփոխանակվի ստույթյան հետ:

Եվ այս անելուց հետո՝ շատ այրուձի ուղարկեց նրանց հետ, և մոգերից էլ ոչ պակաս, քան յոթ հարյուրից ավելի ուսուցիչներ հղեց նրանց հետ և մի մեծ իշխանի էլ նրանց վրա մոգպետ կարգեց: Սոնարհվում էր և աղաչում պատվիրելով, թե մինչև ես այս պատերազմից խաղաղություն հետ դառնամ, դուք ամեն բան արեք ու կատարեցեք իմ կամքի համաձայն: Եվ այսպես չքով ու պատվով երկար ճանապարհ էր դնում նրանց դեպի Հայոց երկիրը:

Իսկ ... [մոգերը] փափագում էին շուտով կատարել [Թագավորի] հրամանը. ձայն տվին հեռավոր երկրները, որ վեր կենան, գնան արևմտյան աշխարհը: Եվ դեռ չէին հասել Հայոց մեծ աշխարհը, որ փայտի միջոցով վիճակ էին գցում, թե ո՞ր ժողովուրդը [մոգերի] ո՞ր դասին է բաժին ընկնելու աշակերտելու համար: Որովհետև առհասարակ հրաման էին առել արքունիքից մտնել ինչպես Հայոց, այնպես էլ Վրաց և Աղվանից և Լփնաց, Աղձնյաց և Կորդվաց և Ծավղեից և Դասն աշխարհները, և դարձյալ ուր որ գանազան տեղեր պարսից իշխանություն մեջ ծածուկ պաշտում էին քրիստոնեությունը:

Եվ անակնկալ հարձակվելով՝ շտապում էին կողոպտել սուրբ եկեղեցիների գանձերը. և այնուհետև ինչպես դեկր հանդիպում էին իրար: Եվ հավաքվեց մեծ զորաբանակ, և չարասեր սատանան իբրև զորավար երևաց նրանց մեջ, և անդադար հորդորելով՝ բոլորին սաստիկ շտապեցնում էր: [Գործն սկսելու] ժամկետ նշանակելով վեցերորդ ամիսը՝ տազնապի մեջ էին և շտապեցնում էին արքունի հրամանով:

«Նավասարդից մինչև նավասարդ, ասում է, մեծ թագավորի իշխանություն տակ գտնված բոլոր վայրերում պետք է վերանան եկեղեցու արարողությունները, պետք է փակվեն և կնքվեն սուրբ տաճարների դռները, նվիրական անոթները պետք է գրով ու համարով հարքունիս գրավվեն, լռեն սաղմոսերգություն ձայները և դադարեն անսուտ մարգարեների ընթերցվածները: Քահանաները չվստահանան իրենց տներում ուսուցանել ժողովրդին, և Քրիստոսին հավատացող այն տղամարդիկ ու կանայք, որոնք բնակված են մենանոցներում, փոխեն իրենց հագուստը՝ աշխարհական կարգի համաձայն:

Նույնպես և նախարարների կանայք պետք է ընդունեն մոգերի ուսմունքն ու վարդապետությունը: Ազատների և շինականների

տղաներն ու աղջիկները պետք է կրթվեն նույն մոգերի հրահանգների համաձայն: Պետք է կարճվի և արգելվի սուրբ ամուսնություն օրենքը, որ ունենին նախնիքներից քրիստոնեություն սովորություն համաձայն. մեկ կնոջ փոխարեն թող շատ կանայք առնեն, որպեսզի Հայոց ազգն աճի-բազմանա: Աղջիկներն ամուսնանան [իրենց] հայրերի հետ, և քույրերը՝ եղբայրների հետ. մայրերը չխորչեն [իրենց] որդիներից, այլ թոռները մտնեն [իրենց] պապերի անկողինը:

... Այս ամենը, ինչ որ ասացինք, միառժամանակ թող բոլորը կատարեն մինչև տարվա վերջը. իսկ մնացած բոլոր բաները հետագայում կպատրաստեն»:

Մոգերն ու մոգպետներն այս բոլոր հրամաններն ու պատվերներն ստանալով՝ գիշեր ու ցերեկ շտապում էին հասնել Հայոց աշխարհը. և անչափ ուրախությունից բնավ չէին ձանձրանում ճանապարհի երկարությունից:

ԵՐՐՈՐԴ ԵՂԱՆԱԿ

... Որովհետև ահա պարսից մեծ բանակում զանազան ազգությունների մարդիկ, որ հավատացել էին Քրիստոսի Սուրբ Ավետարանին, երբ տեսան հայերի չար հանձնառությունը, սաստիկ խոցվեցին իրենց մտքերում: Նրանցից շատերը ծանր սուգի, թախծի մեջ՝ վշտացած հոգով ու դառն արտասուքով եկան ու հանդիմանեցին նախարարներին և խիստ պախարակեցին քահանաների խմբին:

Բոլորին խայտառակում էին և ասում. «Ի՞նչ պիտի անեք այդ Սուրբ Կտակարանները կամ ո՞ւր պիտի տանեք տերունական սեղանի անոթները. մի՞թե պիտի մոռանաք ձեր հոգևոր օրհնությունները և կամ պիտի լռեք ու դադարեցնեք մարգարեական ձայնը: Աչքերդ փակեցիք՝ չկարդալու համար և ականջներդ խցեցիք՝ չլսելու համար. մի՞թե պիտի չհիշեք այն, ինչ որ անմոռաց կա ձեր մտքում: Ի՞նչ պիտի անեք Տիրոջ պատվիրածը՝ «Ով ինձ ուրանա մարդկանց առաջ, ես էլ նրան կուրանամ իմ երկնավոր Հոր ու սուրբ հրեշտակների առաջ»¹²:

Այս և սրանից էլ ավելին խոսեցին մեծամեծ իշխանների հետ ու ցավերի վրա ցավեր ավելացրին: Հայտնել և պարզել նրանց իրենց մտադրությունը՝ չէին կարող, լռել և պատասխան չտալն էլ անհնար էր. սրտերը պատռվում էր, և հորդ արտասուք էին թափում: Նրանց հետ միասին՝ լսողներն ու տեսնողներն էլ դառնացած բոլորն անմխիթար սուգի մեջ էին ընկնում:

Այն ժամանակ այնտեղ գորքի մեջ եղած քահանաները, սրտերի

բարկությունից այլևս չկարողանալով համբերել, անջատվեցին հե-
ռացան նախարարներից և ամբողջ բազմությունից և մեկին շտապով
սուրհանդակ ուղարկեցին ձիով Հայոց աշխարհը: Սա գույժը բերանն
առած և օձիքը պատառելով հասավ եպիսկոպոսների ժողովին, սաս-
տիկ արտասանելով կանգնել-պատմում էր չարչարանքների բոլոր
անցուղարձը, բայց նրանց չէր հայտնում ծածուկ մտադրությունը:

Այն ժամանակ եպիսկոպոսները ցրվեցին ամեն մեկն իր իշխանու-
թյունը, և քրեակիսկոպոսներ ուղարկեցին գյուղերն ու ազարակները
և լեռնային գավառների բազմաթիվ ամրոցները: Դրդեցին հավաքե-
ցին մեծ բազմությամբ այր և կին, շինական և ազատ, քահանա և
միայնակյաց, խրատեցին, ամրապնդեցին և բոլորին Քրիստոսի զին-
վոր դարձրին:

Եվ խորհրդի առաջին վճիռն այս հաստատվեց. «Հարազատ եղբոր
ձեռքը թող բարձրանա այն մերձավորի դեմ, որ դուրս է եկել Աստծու
պատվիրանի ուխտից. հայրը չխնայի որդուն, և որդին չակնածի հոր
պատվից: Կինը կովի իր ամուսնու դեմ, և ծառան դիմադրի իր տիրոջը:
Աստվածային օրենքը թագավորի ամեն բանում, և նույն օրենքից
հանցավորներն ստանան իրենց դատապարտությունն ու պատիժը»:

Երբ այս այսպես հաստատվեց ու կարգավորվեց, բոլորն էլ զին-
ված դուրս եկան՝ սաղավարտները գլխներին, սրերը մեջքներին և
վահանները ձեռներին, ո՛չ քաջ տղամարդիկ, այլև արիասիրտ կա-
նայք:

Իսկ Հայոց զորագունդը բոլոր օգնականներով ու բազմաթիվ մո-
գերով չորրորդ ամսին եկան հասան Հայոց աշխարհը, մի մեծ գյուղա-
քաղաք, որի անունն էր Անգղ: Այդտեղ բանակ դրին, հավաքվեցին,
տեղավորվեցին և ամեն կողմերից անթիվ բազմություն ժողովվեց
այնտեղ:

Եվ այնպես պատահեց, որ քսանհինգ օրից հետո մի կիրակի օր
մոգպետն ինքը մոգերի հետ միասին եկավ մեծ ուժով, որպեսզի քան-
դի եկեղեցու դռները. ուզում էր փորձել, թե գործն ինչ ընթացք
կատանա: Իսկ Սուրբ Ղևոնդ երեցն առաջին խորհրդակիցների և բազ-
մաթիվ ուխտակիցների հետ միաբան այնտեղ պատրաստ գտնվեց:
Թեպետ լավ տեղյակ չէր բոլոր նախարարների մտադրություններին
և ո՛չ էլ մոգպետի ուժին ու զորությունը, ամենևին չսպասեց բոլոր
եպիսկոպոսներին և նույնիսկ մի քիչ էլ չհամբերեց ու չնրեց անօրեն
իշխանին, այլ մեծ աղմուկ ու տազնապ առաջացրեց զորքերի և մոգե-
րի մեջ: Որովհետև դազանակները ձեռքերն առած՝ մոգերի և մոգպե-
տի գլուխները ջարդեցին, բոլորին փախցրին իրենց կացարանները,

իսկ իրենք պաշտամունքը վերսկսելով եկեղեցում՝ կիրակնօրյա
կարգն էին կատարում, շարունակելով այն ամբողջ նույն կիրակի օրը:

Այս խոսովահույզ տազնապից հետո՝ Հայոց աշխարհի բոլոր կող-
մերից տղամարդկանց ու կանանց մեծ բազմություն հասավ նույն
տեղը: Եվ այսպես [նրանք] մեծ սարսափ էին գցում մոգպետի վրա:
Սա ստեպ-ստեպ աղաչում էր իր օգնականներին, որ հնար գտնեն
իրենից մահից փրկելու և ողջ-առողջ նորից արքունիք հասցնելու:

Իսկ այն գործի մասին, որի համար եկել էր, ստիպում էր նրանց և
ասում. «Թողեք զբեմ և ցույց տամ մեծ թագավորին, որ ձեռք վերցնի
այսպիսի առաջարկություններից. որովհետև եթե աստվածներն
իրենք էլ մեզ օգնության գան, հնարավոր չէ, որ Հայաստանում հաս-
տատություն գտնի մոգական կրոնը, ինչպես որ փորձեցի եկեղեցու
ուխտի միաբանությունը: Որովհետև եթե այս աշխարհի զորքն էլ մո-
գեր լինեին, նրանք ամենևին չէին խնայի և սրանց էլ կսատկեցնեին,
ո՛չ միայն դրսից եկածներին, այլև իրենց եղբայրներին, որդիներին և
բոլոր մերձավորներին, ինչպես նաև հենց իրենց: Մարդիկ, որոնք ո՛չ
չղթաներից են վախենում, ո՛չ տանջանքներից երկյուղ կրում և ո՛չ
հարստությունը բանի տեղ դնում և, վերջապես, որ բոլոր չարիքներից
ամենից վատթարն է, մահը գերադասում են կյանքից, ո՞վ է, որ
կարող է նրանց դիմադրել»:

... Մի գիշեր ուխտի ամբողջ բազմությունը խորհուրդ կազմեց և
զորքերի սպարապետին էլ կանչեցին խորհրդի. հարցրին, քննեցին և
տեղեկացան, որ նրա դիտավորությունն անշարժ է և մի փոքր անգամ
չի թերացել Քրիստոսի սիրուց: Եվ միաբան աղոթք անելով նրա
համար, նրան կրկին ընդունեցին առաքինիների շարքը: Նրա միջոցով
չատերին էլ գրավեցին նույն միաբանության մեջ, ովքեր առաջին
միաբանությունից անջատված չէին. եկան-հավաքվեցին և մեծ զո-
րագունդ կազմեցին: Եվ է՛լ ավելի դատվեցին-հեռացան մոգերից ու
մոգպետից և անօրեն Վասակից:

Իսկ նա [Վասակը] այնքան հիմարացրեց ու չվարեցրեց մոգպետի
միտքը, որ նույնիսկ չթողեց, որ նա գործի հետևանքները հասկանա:
Սկսեց մոգեր բաժանել նախարարների տները և մեծ-մեծ ոռճիկներ
նշանակել, կենդանիներ զոհել և բռնություններ ստիպել կնքված մարդ-
կանց, որ զոհած միս ուտեն և արեգակին երկրպագություն տան: Երբ
այսպիսի պիղծ խառնակությունն սկսեց շատանալ ամբողջ երկրում,
այն ժամանակ մինչև իսկ փշտիպանների¹³ կանայք հանդգնեցին կի-
րակի օրը եկեղեցու ճրագները հանգցնել և հավատավոր կանանց շո-
րերը պատառոտել:

Այս աղմուկն ու վայնասունը երբ տեսան միաբան սուրբ եպիսկոպոսները, Ավետարանը ձեռներն առնելով գնացին և առանց հարցնելու մտան սպարապետի կայանը, որտեղ ժողովված էր Հայոց զորքը:

Իրենց ձայները բարձրացրին և ասացին. «Ձեզ բոլորիդ աղաչում ենք այս Սուրբ Ավետարանով. եթե մարգպանն ու մոգպետը ձեր խորհրդով են գործում այն անօրեն չարագործությունները, նախ մեր պարանոցները կտրեցեք և հետո ձեռք տվեք եկեղեցուն: Իսկ եթե նրանք առանց ձեր կամքի են կատարում այն չարագործությունները, թո՛ղ այսօր ևեթ դրա վրեժը պահանջվի նրանցից»:

Իսկ ովքեր գտնվում էին ներսում, սպարապետի կացարանում, ոտքի ելան, միաբան իրենց ձայները բարձրացրին առ աստված և ասացին. «Դո՛ւ, Տե՛ր, որ բոլորի սրտերը գիտես, քեզ ամենևին պետք չէ մարդկանց վկայությունը. եթե մենք սրտանց խոտորված լինենք քեզանից, այն դու ինքդ լավ գիտես. հենց այսօր էլ պատժի՛ր մեզ մեր մեղքերի համաձայն. իսկ եթե հաստատ ենք մնացել այս ավետարանի սուրբ ուխտին, դո՛ւ, Տե՛ր, մեր օգնականն եղի՛ր այսօր և ճշմարտության թշնամիներին տո՛ւր մեր ձեռքը, որպեսզի նրանց հետ վարվենք մեր կամքի համաձայն:

Երբ այս բանն ասացին, բոլորը գլուխները գետնին էին խփում, և ողջույն ստացան Ավետարանից ու եպիսկոպոսներից:

Այն ժամանակ բոլորն այնպես բորբոքվեցին զայրույթով, որ մինչև անգամ նրանք ոչնչի տեղ դրին արքունի պարզենները և ոտնատակ տվին ահռելի հրամանները: Շտապով վազեցին դեպի իրենց զենքերը, ամբողջ գիշերը սպառազինվեցին՝ պատրաստվեցին և արևը ծագելուն պես զորքը երեք մասի բաժանելով՝ վրա տվին [պարսից] բանակին: Առաջին գունդն արևելյան կողմից, երկրորդ գունդն արևմտյան կողմից և երրորդ գունդը հյուսիսային կողմից շուրջանակի իրենց մեջ առան-փակեցին մեծաթիվ բանակը. շատերին կոտորեցին, է՛լ ավելի շատերին երևելի մարդկանցից կապեցին և ամուր բերդերում բանտարկեցին իրենց իշխանություն տակ:

Այն ժամանակ նորից հարձակվեցին այն բերդերի և ավանների վրա, որ երկրի զանազան ամուր տեղերում գրավել էին պարսիկները. կործանեցին-քանդեցին նրանց բնակությունները: Նախ՝ մեծ Արտաշատը իր ավաններով. և առան անմատչելի ամրոցները՝ Գառնի քաղաքը, Անին, Արտազերսը և իրենց ավանները. Երկայնորդն ու Արխնին և իրենց ավանները, Բարձրաբողը, Խորանիստը, Մախանիստը, ապահով Ողականը և սրանց հետ իրենց ավանները, Արփանյալը, Վան ավանը, նրա հետ նաև իր ավանները. Գոյալն ու Կապույտը, Որոտն ու Վաչափաշատը:

Այս բոլորն ամեն մեկն իր գյուղերով ու ազարակներով, զորքերով ու զորագլուխներով նույն տարին առան ու կործանեցին: Տապալում-քանդում էին և հրկիզում կրակի պաշտամունքի տեղերը: Մաքրում էին կռապաշտությունների պղծությունը և գրավում էին ատրուշանների սարք ու կարգը: Ոմանք հարձակվեցին Ատրպատական աշխարհի վրա և զանազան տեղերում մեծ վնասներ տվին՝ բազմաթիվ ատրուշաններ առնելով, ավերելով ու կործանելով:

... Եվ ահա շատ օրեր անցնելուց հետո եկավ-հասավ Աղվանից հազարապետը նույն աշխարհի սուրբ եպիսկոպոսի հետ միասին: Մեծ տազնապով շտապեցնում էր զորքին՝ ասելով. «Հոնների աշխարհի կողմերը գտնված պարսից զորքը ետ դարձավ այս կողմը, եկավ-մտավ մեր երկիրը. և շատ ուրիշ այրուձի էլ արքունիքից եկավ: Եվ բացի այս ամենից՝ հետները բերել են նաև երեք հարյուր մոգ վարդապետներ, պառակտեցին աշխարհը և ոմանց իրենց կողմը գրավեցին և կամենում էին եկեղեցու վրա ձեռք բարձրացնել. թագավորի հրամանով ստիպում էին բոլորին և ասում էին. «Եթե հոժարակամ հանձն առնեք [մոգական]» կրոնը, պարզեններ ու պատիվներ կստանաք նրանից, և արքունիքը կների ձեր հարկերը, իսկ եթե [ձեր] կամ-

Ամարասի վանքը (IV դար)

քով Հանձն չառնեք այդ, մեզ հրամայված է գյուղերում և քաղաքներում ատրուչաններ շինել, և Վուստիկան կրակը¹⁴ դնել նրանց մեջ և ձեր ամբողջ երկրի վրա մոգեր ու մոգապետներ կարգել օրենսդիր: Եվ եթե որևէ մեկն անհնազանդ գտնվի և դիմադրի, ինքը մահավան պատիժ կկրի, իսկ նրա կինն ու որդիները երկրից արտաքսվելով՝ արքունի [կալվածներում աշխատելու] կգնան»:

Իսկ Հայոց զորքը, երբ լսեց այս դառն գույժը, ամենևին չթուլացավ քաջությունից և չլքվեց...

Այն ժամանակ մեծ նախարարներից մեկին Գնունյաց տոհմից՝ Ատոմ անունով, շտապով ուղարկեցին Արևմտյան երկիրը¹⁵, որ Արևելքի չարամիտ թագավորի այս բոլոր մտադրությունները հայտնի, միաժամանակ պատմի նաև իրենց քաջությունները, որ կատարեցին գործով, ոտի տակ տալով ահեղ հրամանը, և մոգերին մեծապես սատկեցնելը, և նրանից օգնություն ու օժանդակություն խնդրի, և եթե նա կամենա, նրա ծառայությունն տակ մտնեն:

Եվ այս է այն գրություն պատճենը, որ գրեցին Թեոդոս կայսրին.

«Հովսեփ եպիսկոպոս իմ բազմաթիվ եպիսկոպոսակիցներով և Հայոց ամբողջ զորքով, Վասակ մարզպան և Ներշապուհ Ռմբոսյան, սպարապետի հետ միասին և բոլոր մեծամեծ նախարարներով՝ մեծանուն Թեոդոս կայսրիդ շատ ողջուն հասնի մեր կողմից քեզ ու քո բոլոր զորքերին, որ ձեր խաղաղասեր մարդասիրությունը տիրում եք ծովին ու ցամաքին, և երկրավորներիցս չկա մեկը, որ դեմ գնա ձեր խոչընդոտներ չունեցող տերությունը:

«Ինչպես որ մենք էլ ունենք ձեր առաքինի նախնիների մասին անսուտ հիշատակարաններ, նրանք Եվրոպան նվաճելով՝ անցան և տիրեցին Ասիացիների երկրներին ևս Սերայի սահմաններից մինչև Գաղերովնի կողմերը, և ոչ ոք չգտնվեց, որ ըմբոստանար և նրանց ձեռքի տակից դուրս գար:

«Եվ այնչափ մեծ իշխանություն մեջ մեծ ու սիրելի դաստակերտ էին անվանում Հայոց աշխարհը: Այս պատճառով էլ մեր նախնին՝ Տրդատիոսը, հիշելով ձեր առաջին սերը, որ մանկություն ժամանակ իր հորն սպանող մարդախողխող հորեղբայրների ձեռքից փախցրած՝ փրկվել ու սնվել էր հույների երկրում և ձեր օգնությամբ թագավորելով տիրեց իր հայրենի աշխարհին, սույնպես և Քրիստոսի հավատն ընդունելով Հռոմի սուրբ եպիսկոպոսապետից, լուսավորեց Հյուսիսի խավար կողմերը, որ և ահա արևելքի խավարասեր որդիներն ուզում են խել, կորզել մեր ձեռքից:

Եվ մենք հույս դնելով ձեր արիությունն ու քաջությունն վրա, բաներ

կային, որ ընդդիմացանք նրանց հրամաններին, բայց է՛լ ավելի շատ բան կա, որին պատրաստվել ենք այսուհետև [ընդդիմանալու]»: Գերազանցելիք մահն աստվածպաշտությունը, քան կյանքն ուրացությունը. եթե դուք էլ պաշտպանեք մեզ, ահա կրկին կյանքի հանդիպեցինք և ոչ թե մահվան: Իսկ եթե մի քիչ էլ դանդաղեք, գուցե այս կրակի բոցը ուրիշ շատ աշխարհների էլ հասնի»:

Եվ երբ ներկայացան մեծ թագավորին և կարդացին Հայոց աշխարհի աղաչական գրությունն ու նախնիքների հիշատակարանները, շատ գրքեր մեջ բերին՝ կարդացին և նրանց մեջ էլ գտան նույն հաստատուն ուխտը:

Եվ մինչդեռ երանելի Թեոդոսը հարցուփորձ էր անում ամբողջ Սինկդիստոսին¹⁶ և կամենում էր գործի համար մի հնար գտնել, խաղաղությունը և մեծ հոժարությունը հոգ էր տանում, որ Արևելքի եկեղեցիները չհափշտակվեն անօրեն հեթանոսների կողմից, այդ նույն ժամանակ շուտով հասավ նրա կյանքի վախճանը և օգնության գործը չարաչար խափանվեց:

Եվ նրա փոխարեն թագավորեց Մարկիանոս կայսրը. սա իր խրատատու վատթար ծառաների չնորհիվ, այն է՝ Անատոլ սպարապետի և Եղիարիոս Ասորու,՝ երկուսն էլ անարգ ու վատթար, միևնույն ժամանակ և անաստված մարդիկ,՝ նրանց կողմն անցնելով թագավորը՝ չկամեցավ ուշադրություն դարձնել հայերի միաբան ուխտին, որ իրենց ամբողջ ուժով ընդդիմադրել էին հեթանոսների չարությունը: Իսկ այս անարի մարդն ավելի լավ էր համարում իր դաշինքը պահել հեթանոսների հետ մարմնական խաղաղության համար, քան թե քրիստոնեությունն ուխտին պատերազմակից լինել: Այդ պատճառով էլ շտապեց, ղեսպաններ ուղարկեց պարսից թագավորի մոտ նույն Եղիարիոսին և հաստատուն դաշն կնքեց նրա հետ՝ օգնություն ցույց չտալ Հայոց զորքին ո՛չ զորքով և ո՛չ էլ զենքով ու ամեն տեսակ օժանդակությամբ:

Եվ երբ այս այսպես կատարվեց՝պրծավ, և նրանց [հայերի] հույսը կտրվեց մարդկային օգնությունից, դարձյալ սուրբ եպիսկոպոսներն սկսեցին քաջալերել իրենց և Հայոց զորքին: Թեպետև տեսնում էին իրենց սակավությունն ու երկու թագավորների միաբանությունը, բայց և այնպես ամենևին չէին վհատվում ու դողում, այլ նախկին ուխտադրության համաձայն խիզախում էին և ասում. «Պատրաստ ենք սպանելու և մեռնելու. Աստծու համար հեշտ է քիչ մարդկանցով շատերի գործ կատարել և անարգների միջոցով՝ մեծամեծ բաներ անել»:

Թեպետև թագավոր չունենին իրենց առաջնորդ և ո՛չ էլ դրսից որևէ օգնական օտարներից, բայց բոլոր նախարարներն անձնական առաքիլությունամբ և սուրբ վարդապետների մխիթարությունամբ իրենց բոլոր գործերի հետ միասին ամեն մեկն իր տնից շտապով եկան, մի տեղ հավաքվեցին, նաև ուրիշ շատ հեծելագոր, որոնք թագավորական տնից էին:

Եվ ամբողջ գործը երեք գնդի բաժանեցին:

Առաջին գունդը տվին Ներպաշուհ Ռմբոսյանին և ուղարկեցին նրան երկիրը պահպանելու Ատրպատական աշխարհի սահմաններին մոտիկ:

Երկրորդ գունդը տվին Հայոց Վարդան գորավարի ձեռքը, որ անցնի Վրաց սահմանից ձորա մարզպանի վրա, որ եկել էր Աղվանից եկեղեցիներն ավերելու:

Իսկ երրորդ գունդը հանձնեցին Սյունյաց Վասակ իշխանին, որն իր ներքին մտադրություններով հեռացած չէր հեթանոսների ուխտից:

[Նա] ընտրեց և իր հետ վերցրեց այնպիսի մարդիկ, որոնց հավատի թուլությունը գիտեր.

Բազրատունյաց	իշխանին իր գործով.
Նորխոռունյաց	իշխանին իր գործով.
Ապահունյաց	իշխանին իր գործով.
Վահունյաց	իշխանին իր գործով.
Պալունյաց	իշխանին իր գործով.
Գաբեղենից	իշխանին իր գործով.
Ուրծա	իշխանին իր գործով:

Եվ ուրիշ բազմաթիվ գործ էլ արքունի տնից իր կողմը գրավեց, նույնպես և ուրիշ տոհմից մի քանի սեպուհների: Եվ խորամանկ խաբեությունամբ դարան էր մտնում իր երկրի բերդերում, կեղծավորությունամբ պատճառ բերելով, թե ձեպընթաց պիտի անցնի-հարձակվի պարսից գործի վրա՝ Աղվանից երկրից նրանց հալածելու համար:

Իսկ նա [իր] ամրաձածուկ թաքստոցից շտապով դեսպաններ ուղարկեց պարսից գործերի մոտ, թե «Ահա քանդեցի Հայոց ուխտի միաբանությունը և երեք կողմերի վրա գործը քանդելով բաժանեցի: Առաջին գունդը հեռացրի Հերի և Զարևանդի կողմերը. երկրորդ գունդը իմ ձեռքի տակ է, որոնց թույլ չեմ տա որևէ վնաս հասցնելու արքունական գործին: Եվ էլի որքան պատերազմող մարդ որ կար այս աշխարհում, ցիրուցան արի այս երկրի զանազան կողմերը: Իսկ երրորդ գունդը Վարդանի հետ Աղվանք ուղարկեցի՝ փոքրաթիվ և ոչ

թե բազմաթիվ: Համարձակ դուրս արի նրա առաջ և ամենևին մի՛ վախենա նրա դեմ պատերազմի ելնելուց. գիտեմ, որ պարտություն պիտի կրեն քո մեծ զորության առաջ»:

Այս բանը գրեց և հասկացրեց մարզպանին, որի անունը Սերուխտ էր: Իսկ նա, երբ լսեց Վասակից այս բոլոր խրախուսանքները և ստուգելով համոզվեց, որ հայոց սպարապետը սակավաթիվ գնդով է գալիս նրա վրա, այլևս չմնաց ձորա կողմերում, այլ հավաքեց իր ամբողջ բազմաթիվ գործը և շտապով անցավ Կուր անունով մեծ գետը և հանդիպեց նրան վրաց սահմաններին մոտիկ Սաղխաղ քաղաքի հանդեպ, որ աղվանների թագավորների ձեռոցն էր: Անցավ սփովեց իր ամբողջ գործով, բանակ դրեց և դաշտի ամբողջ մեծությունը բռնեց. զինված ու լիովին սպառազեն դուրս եկան կովելու հայոց զորքի դեմ:

Իսկ քաջ Վարդանը և նրա հետ գտնված ամբողջ գործը, երբ տեսան հեթանոսների գնդի մեծ պատրաստությունը, նայեցին նաև իրենց սակավությունը. թեև թիվով նրանցից շատ ավելի քիչ էին, բայց ամենևին չվախեցան նրանց մեծ բազմությունից: Հայերը խումբ կազմեցին ու հարձակվեցին, և աջ թևը ճեղքելով՝ ձախ կողմը գցեցին, բոլորին սրի ճարակ արին ամբողջ դաշտի վրա և փախցրին մինչև անտառի ամուր տեղերը՝ Լուփնաս գետի խոր ձորերի մոտ: Այստեղ Բաղասական թագավորի թագավորազներից ոմանք ետ դարձան, Հայոց նախարարներից մեկին ձիուց վայր գցեցին, Դիմաքսյան գնդից Մուշին սպանեցին և Գազրիկին վիրավորեցին:

Այնտեղ աչքը վեր բարձրացրեց Արշավիր Արշարունին, մոնչաց առյուծի պես և հարձակվեց վարագի նման, խփեց սատկեցրեց Լփնաց թագավորի եղբայր քաջ Վուրկին և նրա բազմաթիվ համահարգներին էլ նրա հետ սպանեց: Եվ այսպես առհասարակ յուրաքանչյուրն իր ախոյանին գետին էր գլորում: Եվ սաստիկ հանդուգն հարձակման պատճառով գետը թափածների թիվն ավելի շատ էր, քան թե ցամաքի վրա սրի անցրածներինը: Եվ ընկած դիակների բազմությունից գետի հստակ ջրերը արյուն դարձան, և նրանցից ոչ ոք չկարողացավ փրկվել և թաք կենալ դաշտերի խիտ անտառներում: Բայց թշնամիների զորականներից մեկն իր զենքերով միասին բարձրանալով ձիու մեջքին՝ անցավ մեծ գետը, մազապուր պրծավ պատերազմից՝ գույժ տարավ մնացած բուն բանակին, որոնք փախան գնացին մեծ Շահաստանը:

... Դարձյալ ոչ պակաս քաջությունամբ հարձակվեցին այն բերդերի և քաղաքների վրա, որ գրավել էին պարսիկներն Աղվանների աշխար-

հում, հզորապես մարտնչելով հրդեհում էին նրանց ամուր բերդերը և մոզերի այն խմբերը, որոնց պատրաստել-բերել էին երկրում գայթակղություն գեցելու համար, ո՛ւր էլ գտնում էին ամուր-ամուր տեղերում, սրի ճարակ դարձնելով՝ թողնում էին երկնքի թռչուններին և երկրի գազաններին կերակուր: Այն տեղերը մաքրեցին բոլոր պիղծ գոհերից և եկեղեցիները փրկեցին-ազատեցին անտանելի նեղությունից:

Աղվանից նախարարներից ու բոլոր շինականներից շատերն էլ, որոնք Աստծու անվան համար ցիրուցան էին եղել Կապկոճ լեռների ամուր տեղերում, երբ տեսան այդ գործի հաջողությունը, որ Աստված կատարում էր հայոց զորագնդի միջոցով, նույնպես եկան-ժողովվեցին և խառնվեցին հայոց զորքի հետ և նրանց հետ միաբան ու հավասար մասնակցեցին քաջություն գործին: Այնուհետև գնացին-արշավեցին Հոնների պահակի¹⁷ վրա, որ բռնությունը գրավել էին պարսիկները. առան, քանդեցին պահակը և կոտորեցին ներսում բնակված զորքը և Դուռը հանձնեցին Վահանին, որ աղվանների թագավորներից էր: Եվ այս բոլոր քաջագործություններն անելիս՝ նրանցից ամենևին ոչ ոք չվիրավորվեց, բացի մեկ երանելուց, որ նահատակվեց մեծ պատերազմի մեջ:

Եվ տեղնուտեղը այն մարդուն, որին հանձնել էին Դուռը, հենց նրան էլ դեսպան ուղարկեցին Հոնների երկիրը և Հոնների երկրին գործակից ուրիշ շատ բարբարոս ազգերի մոտ՝ նրանց հետ բանակցելու և դաշն կնքելու, որ հաստատ մնան այդ միաբանության վրա: Իսկ նրանք, երբ այս բոլորը լսեցին, շտապով եկան-հասան այնտեղ և իրենց աչքով տեսան հաղթության գործը: Եվ չհապաղեցին երդումով դաշն կնքել օրենքով ու կարգով. ընդունեցին նաև քրիստոնյաների երդումը՝ հաստատ պահելու միաբանությունը նրանց հետ:

Երբ այս բանն ավարտեցին և իրենց համար մեծ ապահովություն ձեռք բերին, և դեռևս նույն վայրում տեղավորված էին հանգիստ կերպով, Հայոց աշխարհից մի գուժկան հասավ, ճակատը վիրավորված ու օձիքը պատառտոված [և պատմեց] ապստամբ Վասակի մասին. «Հեռացել է քրիստոնեության ուխտից և ավերել Հայոց աշխարհի շատ տեղերը, մանավանդ արքունի ձմեռոցները, որոնք զորքի կայաններն էին, Գառնին և Երամոնսը և Դրասխանակերտը՝ մեծ դաստակերտը, Վարդանաշատը և Օշական ամրոցը, Փառախոտը, Սարդյանքը, Զողակերտ ավանը և Արմավիրի բերդը, Կուաչ ավանը, Արուճը, Աչնակը և ամբողջ Արագածոտնը, Արտաշատի նահանգը և նույնիսկ Արտաշատն ամբողջովին, ինչպես և նրա շուրջը գտնված բոլոր

գյուղերն ու ավանները՝ առել, ավերել և կրակ է տվել և ձեր բոլորի ընտանիքները փախցրել-հեռացրել է իրենց բնակությունից: Զեռք է տվել նաև սուրբ եկեղեցիներին, տարել է նաև եկեղեցու սեղանի սուրբ անոթները. գերել է քահանաների ընտանիքներին, իսկ նրանց կապել ու բանտ է դրել. և ինքը ասպատակ սփռելով ու տարածելով ամեն կողմ՝ ամբողջ երկիրն ավերում է: Եվ այն գունդը, որ Աստվատականի կողմերում էր, չկարողացավ օգնություն ձեռք մեկնել Միջնաշխարհին: Իսկ այնտեղ մնացած զորքը՝ փախուստ տալով այդ անօրենից՝ քաշվել է երկրի մի ծայրը և դեռևս պահում է Քրիստոսի սիրո միաբանության ուխտը ձեզ հետ: Իսկ նրանք, ովքեր նրա հետ էին, ոմանք փախան ամեն մեկն իր տեղը, բայց ավելի բազմաթիվ են նրանք, ովքեր մոլորվեցին և հետևեցին նրա ամբարշտությունը»:

[Հայոց զորքը] խիստ շտապով չվեց այնտեղից՝ ... և [հայոց զորավարը] երեսուն օրվա մեջ ողջ ու առողջ հասցրեց հայրենի երկրի սահմանները:

Լուր հասավ ուրացյալ Վասակին և նրա հետ եղած իշխաններին Վարդանի զորախմբի արիության ու քաջության մասին Աղվանից աշխարհում, ինչպես նաև Հոնների միաբանվելու մասին: Դեռ միմյանց չէին հանդիպել, նա մի գիշերից օգուտ քաղելով՝ փախավ-ընկավ իր երկրի ամրոցները և այնպիսի տագնապի մեջ հեռացավ, որ Այրարատ գավառից վերցրած գերին ու ավարը, իրենն էլ ալկամա վրան ավելացրած, թողեց ու փախավ:

Եվ որովհետև ձմեռ ժամանակը վրա էր հասել, և պաշարները թշնամիների գունդն ավարել էր, [Վարդանը] չկարողացավ ամբողջ զորքը մի տեղում պահել ու մատակարարել, այլ սփռեց-տարածեց երկրի զանազան գավառները՝ ձմեռը հանգստանալու համար: Պատվեր տվեց, որ կազմ ու պատրաստ լինեն զարնան պահին: Եվ ավագ նախարարների խմբից քչերին իրեն գործակից թողնելով՝ ուժեղացավ և գրավեց թագավորանիստ տեղերը:

Եվ գունդ-գունդ զորք էր ուղարկում Սյունյաց երկիրը, առնում ու ավերում էր շատ գավառներ. և այնպես նեղը լծեց [Վասակին] և նրա հետ եղած ամբողջ զորքին, որ սովի վտանգից անխտիր սատկած էչերի և ձիերի միս էին ուտում: Եվ շատ հարվածներ էր հասցնում ուրացյալին:

... Երբ Աստծու երկյուղածներն այս ամեն հաջողություններն ունեցան, բոլոր եպիսկոպոսներն ու երեցները հրաման արձակեցին ժողովրդին՝ ամբողջ Քաղոց ամիսը՝ պահելով ու աղոթքով խնդրվածք անել Աստծուն, և պատերազմների հաղթության տոնը խառնել

Քրիստոսի Հայտնության սուրբ տոնին, որպեսզի այս մեծ հիշատակն անխափան մնա աստվածային անանց տոնի հետ:

... Եվ նախկին բռնված պարսիկներից մեկին [կապանքներից] ազատեցին ու բերին նախարարների առաջ. նրա հետ խոսում էին և ցույց էին տալիս այն բոլոր վնասները, որ եղան. թե՛ երկրների ավերվելը, թե՛ արքունի գորքերի ջարդվելը և թե՛ այն բաները, որ դեռ պետք է լինեին առաջիկայում: Եվ երբ այս բոլորը լրիվ հասկացրին նրան, երկու կողմերն էլ՝ թե՛ առաքիները և թե՛ հետ կացածները՝ միաբանվեցին ու ամբաստանեցին, թե ինչպես զուր ու անտեղի ստիպեց նրանց հայրենի կրոնից հրաժարվել, և ապստամբ Վասակի խաբեությունը, որը թագավորին խաբեց՝ որպես թե հայերը հանձն են առնում մոգությունը, մինչդեռ ոչ ոք նրան խոսք չէր տվել, այլ նա ինքն իրենից քծնելով խաբել էր:

Երբ այս ամենը լիովին հասկացրին, նրան պատգամավոր ուղարկեցին [թագավորի մոտ]: Արդ, այն մարդը գնալով ձմեռոց տեղը¹⁸, այս ամենը պատմեց թագավորին, շարժեց-դողացրեց նրան, և նա իր բոլոր ուժը կորցրեց-թուլացավ: Երբ իր մոտ հասած վերջին պատգամավորից ստուգեց ու հաստատեց ամեն ինչ, իր գործերի անհաջողությունն ամբողջ մեղքը խորհրդակիցների վրա գցեց: Եվ այն ժամանակ մարեց նրա բոցավառ բորբոքումը, որովհետև փակվեց չար խրատատուների բերանը, որոնք անդադար հորդորում էին նրան դժնդակ գործեր կատարել: Սոնարհվեց իր բարձր հպարտությունից և վայրենացած սիրտը մարդկային բնությունն փոխարկեց. նայեց ու տեսավ, որ ինքը լի է տկարությունով. հասկացավ, որ չի կարող կատարել այն ամենն, ինչ որ կամենում է. այդ պատճառով էլ ետ կացավ այն հանդուգն հարձակումից և վերջ տվեց մոլեգնոտ գոռում-գոչումին: Եվ թագավորը մեղքն ու հանցանքը գցում էր մոգպետի ու մոգերի վրա: Եվ բոլոր վզուկներն ու պատվավոր նախարարները, որ ականջ էին դնում թագավորի հեղհեղուկ խոսքերին, ամաչելով գլուխները կորացնում էին և գետնին էին նայում, և չէին կարողանում գլուխները վեր բարձրացնել:

Բայց նրանցից մի քանիսը թագավորին հաճոյանալու համար այսպես ասացին. «Մի՛ սրտնեղիր ու տազնապիր ինքդ քո մեջ և մի՛ կոտորի մեր բոլորիս սիրտը. գուցե գործերին վերջ տալու համար մի հեշտ հնարք գտնվի: Սիրտդ լայն պահիր և համբերությունը թույլ տուր այդ մարդկանց նորից քրիստոնեական կրոնը պաշտելու, և դրանց միջոցով ապստամբներին հավանություն կբերես»:

Այս խոսքը հաճելի եղավ թագավորին, և անմիջապես իր առջև

կանչեց իր գորքի մեջ գտնված ամեն ազգի պատկանող քրիստոնյաներին, որոնց բռնությունը արգելել էր, որ ոչ ոք չհամարձակվի իր ներկայությունը Աստծուն պաշտել: Որովհետև ովքեր ընդդիմացան, չարչարեց և արգելեց նրանց հայտնի պաշտամունք կատարել, ոմանց էլ ականամ երկրպագել տվեց արեգակին և բոլոր գորականներին տրտմություն ու սգի մեջ գցեց:

Իսկ այն օրը նորից հրամայեց, որ համարձակորեն առաջվա պես հաստատ մնան քրիստոնեական կրոնի մեջ: Իսկ ովքեր հանցավոր էին, չէին կամենում անմիջապես, առանց մեծ ապաշխարություն, գալ ու խառնվել քրիստոնեություն շարքին, թագավորը հրամայում էր այդպիսիներին բռնություն վերցնել և տանել իրենց եկեղեցին: Եվ երեցներին էլ իրավունք տվեց, որ ինչպես գիտեն, իրենց կարգի համեմատ վարվեն: Ում ոռճիլը կտրել էր, կրկին սահմանեց ամեն մեկին, և ում բարձն ու աստիճանը, խլել էր, հրամայեց վերադարձնել և նրանց չէր արգելում ամեն օր արքունիք մտնել և ամեն բան, ինչ և ինչպես առաջ կարգված էր, կրկին այնպես կարգավորեց: Սոնարհվում և սիրով խոսում էր նրանց հետ նախկին սովորություն համաձայն:

Եվ երբ այս ամենն արեց ու կարգադրեց, նրանց ներկայությունը թողություն հրովարտակներ ուղարկեց իր իշխանությունն ու տերությունն բոլոր կողմերը քրիստոնյաների վերաբերմամբ:

«Եթե մեկը կապանքի մեջ է, թող արքունի հրամանով արձակվի և եթե մեկի գույքը հափշտակված է, թող վերադարձվի: Այդպես էլ հողերը – թե՛ հայրական, թե՛ պարզև ստացած և թե՛ փողով գնած – եթե որևէ մեկը խլել է, հրամայեցինք, որ վերադարձվեն»:

Եվ երբ նրանց տեղեկացնում էր այս ամենը, նրանցից խնդրում էր հավատարիմ վկայություն ուղարկել Հայոց երկիրը, և երզումով ուխտում էր նրանց առաջ՝ իր բոլոր մեծամեծների հաստատությունը, թե «Ամենևին մտքովս չեմ անցկացնի վրեժխնդիր լինել: Ինչպես առաջները ճշմարտությունը պահում էիք ձեր կրոնը, այսուհետև ավելի՛ պահեցեք. միայն թե ծառայությունից դուրս մի՛ գաք»:

Այս ամենը գրում և ցույց էր տալիս թե՛ Հայոց երկրին և թե՛ ուրիշ շատ աշխարհների, որոնք քրիստոնեական կրոնին էին հետևում: Իսկ ինքը ծածուկ խորամանկությունը շտապով դեսպաններ ուղարկեց Մարկիանոս կայսեր մոտ: Եվ երբ ստուգեց-իմացավ, որ հոռոմները հրաժարվել են քրիստոնյաներին օգնական գործով և որևէ այլ բանով օժանդակելուց, նորից դարձավ իր նախկին մոլար կարծիքին:

ՉՈՐՐՈՐԴ ԵՂԱՆԱԿ

... Եվ անօրեն Միհրներսեհը, քանի որ առաջուց ստույգ գիտեր Վասակի ամբարշտությունը, այն ժամանակ էլ մարդ ուղարկեց և նրան իր մոտ կանչեց: Նա էլ, քանի որ սկզբից անջատվել ու բաժանվել էր հայերի միաբանությունից, եկավ-ներկայացավ նրան, և ապացուցում էր իր հավատարմությունը և հայերի անիրավ ապստամբությունը: Դեռ այնպիսի բաներ էլ ավելացրեց ու պատմեց, որ հայերը բնավ չէին արել, և կամենում էր ընտանեբար հաճոյանալ անօրենին:

Իսկ Միհրներսեհն արտաքուստ պատիվ տվեց և երկրավոր մեծամեծ պարգևներ առաջարկեց նրան: Եվ խոստացավ նրան ավելի մեծ իշխանություն, քան թե ուներ, իբր թե նրան վայել է թագավորական վիճակի հասնել միայն թե այս գործի հնարը գտնի, թե ինչպես պետք է քանդել հայոց ուխտի միաբանությունը և թագավորի կամքը կատարվի այն երկրում:

Եվ Վասակը շատերին դուրս հանեց Քրիստոսի գնդից և խառնեց դեբրի գնդին: Շատ ուրիշ տեղեր էլ գողաբար սողոսկեց և օձի նման ներս մտավ ամրացածների մեջ. և ցանկապատի մեջ ձեղքվածք առաջացնելով՝ հայտնապես հափշտակեց-առավ ու դուրս հանեց բազմաթիվ ազատների և է՛լ ավելի բազմաթիվ չինականների, ինչպես և ուրիշ ոմանց, որոնք միայն անունով էին քահանա:

Նրա գործակիցների անունները սրանք են.

Ռշտունյաց	Արտակ անունով իշխանը,
Նորխոտունյաց	Գաղիչո անունով իշխանը,
Վահևունյաց	Գյուտ անունով իշխանը,
Բագրատունյաց	Տիրոց անունով իշխանը,
Ապահունյաց	Մանեճ անունով իշխանը,
Գաբեղենից	Արտեն անունով իշխանը,
Ակեայի	Ընջուղ անունով իշխանը,
Ուրծի	Ներսեհ անունով իշխանը,
Պալունյաց մյուս մասի	Վարազշապուհ անունով իշխանը,
Ամատունյաց մի սեպուհ	Մանեն անունով:

Եվ ուրիշ շատ ազատ մարդիկ արքունի տնից, որոնց ոստանիկ են անվանում:

Եվ իր ամբողջ երկիրը լիովին ապստամբեցրեց և ուրանալ տվեց ո՛չ միայն բազմաթիվ աշխարհականների, այլև շատերին եկեղեցու սուրբ ուխտից, մանավանդ սուտ երեցների միջոցով, որոնց ձեռքով

գործում էր այն չարիքները. այն է՝ մի երեց Ջանգակ անունով, մի երեց Պետրոս անունով, մի սարկավազ Սահակ անունով, մի սարկավազ Մուշի անունով. սրանց ուղարկում էր անմեղ մարդկանց մոտ, խարում էր ու մոլորեցնում. երգվում էին սուրբ Ավետարանով և ասում. թե «Թագավորի կողմից ամենքին պետք է շնորհվի քրիստոնեությունը»: Եվ այսպես խորամանկ խաբեություններով շատերին անջատում էին սուրբ միաբանությունից, անում ու խառնում էին ուրացողների խմբերին:

Նա ժողովեց բոլոր գայթակղվածներին և մի մեծ գորագունդ կազմեց. նրանցից շատերի անունները մեկ առ մեկ գրեց և ցույց տվեց մեծ հազարապետին, ինչպես և իր արիությունն ու քաջությունը, մեծապես պարծենալով, թե ինչպես սովորեցրեց մուլար խաբեությունը. և այնպես ցույց տվեց, թե հայոց զորքը բաժան-բաժան է եղել և պառակտված է:

Եվ երբ այս բոլոր չարիքները հաջողվեցին նրան, քանդեց նաև Վրաց աշխարհի միաբանությունը հայերից, Աղվանիցն էլ չթողեց առաջ շարժվել. նույն ձևով ետ պահեց նաև Աղձնյաց երկիրը: Թուղթ գրեց նաև Հունաց երկիրը Վասակ անունով մի մարդու այն Մամիկոնյաններից, որոնք Հույների ծառայության մեջ էին գտնվում, ցույց տալով [ամեն ինչ] հեղաշրջված և սուտ ու սխալ: Այս թշվառության ժամանակ այն մարդը Ստորին Հայքի¹⁹ սպարապետ էր և հոռոմների զորքերին հավատարիմ մի անձ պարսից սահմանի վրա, և իր գործերով Աստծու օրենքներին հակառակ գործող մարդ էր: Այս Վասակն իրեն գործակից գտավ այն Վասակին այն մեծամեծ չարիքների մեջ, որի համար երկուսը միաբանվեցին:

Նա գրում և շարունակ ապացուցում էր, իբր թե ամբողջ Հայաստանը միաբանվել է իր հետ:

... Եվ նրա մեծ չարությունը համաձայն էլ առավելապես ժամանակը հաջողեցրեց նրա գործերը, որովհետև հայոց զորքին դրսից ոչ մի օգնող չեղավ, բացի այն հոներից, որոնց հետ խոսք էին կապել: Սակայն նրանց դեմ էլ հավաքեց Արցախ բազմաթիվ հեծելազորը, արգելեց և փակեց նրանց ելքի ճանապարհը, որովհետև նա ամենևին հանգիստ չէր տալիս պարսից թագավորին, այլ ուղարկում-կանչում էր բազմաթիվ զորքեր ճորա պահակը, հավաքում էր այնտեղ Վրաց աշխարհի ամբողջ զորքը, ինչպես և Լփնաց և Ճղբաց զորքերը. Վատը, Գավը ու Գղվարը, Նրսանը և Հեճմատակը, Փասխը, Փոսխն ու Փյուքվանը և Թավասպարանի²⁰ ամբողջ զորքը, լեռնայինն ու դաշտայինը և լեռների բոլոր բերդերինը: Ոմանց գույքով, մեծ պարգևներով և ար-

քունի գանձարանից առատ-առատ պարգևներ բաշխելով, ոմանց էլ թագավորի հրամանով սպառնալով՝ տազնապի մեջ էր գցում:

Երբ այս բոլոր չարագործությունները Միհրներսեսը տեսավ նրա մեջ, իր անձից ավելի հույսը նրա վրա դրեց: Հարցնում և ստուգում էր, թե ընդամենը քանի՞ մարդ կա Հայոց աշխարհում Վարդանի գնդի մեջ: Երբ նրանից լսեց, թե վաթսուն հազարից ավելի են, նաև տեղեկություններ պահանջեց յուրաքանչյուրի քաջություն մասին, կամ թե՛ նրանցից քանի՞ հոգի են սպառազեն, և կամ քանի՞ հոգի են առանց զենքի լոկ աղեղնավորներ. նույնպես և վահանավոր հետևակների մասին:

Եվ երբ լսեց բազմություն թիվն ու համարը, է՛լ ավելի շտապեց իմանալ, թե քանի՞նք են քաջ զինվորների պարագլուխները, որպեսզի նրանցից յուրաքանչյուրի դեմ երեքը պատրաստի, բացի բոլոր մնացած բաներից: Մինչև անգամ նրանցից ամեն մեկի գրոշների մասին էլ էր տեղեկություն հարցնում, և թե զորքը քանի՞ գնդի են բաժանելու և նրանցից ովքեր պետք է հրամանատար լինեն, և ո՞ր զորագլուխը ո՞ր կողմից պետք է պատերազմի մեջ մտնի, և ի՞նչ են

Վարդան Մամիկոնյան
(հատված Սկևռայի մասնատուփից.
1293 թ.)

յուրաքանչյուր համհարզների անունները, և քանի՞ փողհար պետք է ձայն արձակեն գնդի մեջ: Արդյոք [ցցապատնեչներով ու խրամով շրջապատված] բանա՞կ պիտի դնեն, թե արձակ դաշտում տեղավորվեն. ճակատ առ ճակատ պիտի գործեն, թե համագունդ մի տեղի վրա պիտի գրոհ տան: Նրանցից ո՞րը պետք է տատանման մեջ մնա և կամ նրանցից ո՞րը ջանք թափի՝ իր անձը մահվան ենթարկելով:

Եվ երբ այս ամենի մասին տեղեկացավ նրանից, կանչեց բոլոր զորագլուխներին, նրա ներկայությամբ բոլորին հրաման տվեց, որ բոլորը կատարեն նրա հրահանգները: Եվ ամբողջ զորքը զորագլուխների հետ միասին հանձնեց ավագներից մեկին, որի անունը Մուշկան Նիսալավուրտ էր:

ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ԵՂԱՆԱԿ

Որովհետև մեր մեծ Վարդանը տեսավ իր աշխարհի երկպառակությունը, ամենևին չվախեցավ թերահավատությունը: Թեպետև ստուգեց-իմացավ դեռևս իրեն միաբանվածներից շատերի երկմտությունն էլ, այնուամենայնիվ, ինքն իրեն սիրտ տվեց և իր զորքերին էլ քաջալերեց, քանի որ հենց ինքը դեռ գրաված էր պահում թագավորանիստ տեղերն այն նախարարների հետ միասին, որոնք չանջատվեցին սուրբ ուխտից: Հրաման տվեց ամբողջ զորքին հավաքվել Արտաշատ քաղաքը. այն ետ կացածների փոխարեն, որոնք գնացին Սյունյաց իշխանի հետևից, կարգեց նրանց եղբայրներին կամ որդիներին կամ եղբորորդիներին և ամեն մեկին տվեց նրանց զորքերը, որովհետև ամբողջ երկիրը դեռ նրա իշխանության տակ էր:

Եվ նրանք բոլորը շտապով եկան-հասան պատերազմի վայրը, յուրաքանչյուրն իր զորքով ու ամբողջ պատրաստությամբ, նրանք և ովքեր ի բնե հաստատ էին մնացել իրենց տեղում:

Ներչապուհ Արծրունին,
և Խորեն Խորխոռունին,
և ինքը սպարապետը,
և Արտակ Պալունին,
և Վահան Ամատունին,
և Վահևունյաց Գյուտը,
և Թաթուլ Դիմաքայանը,
և Արչավիր Արչարունին,
և Շմավոն Անձավացին,
և Տաճատ Գնթունին,
և Ատոմ Գնունին,
և Խոսրով Գաբեղյանը,
և Կարեն Սահառունին,
և Հմայակ Դիմաքայանը,
և էլի մի ուրիշ Դիմաքայան՝ Գազրիկը,
և Ներսես Քաջբերունին,
և Փարսման Մանդակունին,
և Արսեն Ընձայացին,
և Այրուկ Սղկունին,
և Վրեն Տաշրացին,
և Ապրսամ Արծրունին,
և արքունի Շահառապետը,

**և Ուուրս Սրվանձտյանցը,
և Քոլյանները, և Ակեացիները, և Տրպատունիները,
և Ռշտունիների զորքը, և արքունի բոլոր գործակալ-
ներն ամեն մեկն իր զորքերի հետ միասին:**

Սրանք բոլորը համախմբված հասան պատերազմի գործի համար Արտազու դաշտը, և նրանց ընդհանուր թիվը եղավ վաթսուներեք հազար մարդ ձիավոր և հետևակ:

Նրանց հետ եկան Սուրբ Հովսեփը, Սուրբ Ղևոնդ երեցը և բազմաթիվ այլ քահանաներ և էլ ավելի բազմաթիվ [հոգևոր] պաշտոնյաներ: Որովհետև նրանք էլ ամենեին չվախեցան պատերազմի գալ նրանց հետ, քանի որ ո՛չ մարմնական էին համարում այն կոբիվը, այլ հոգևոր առաքինության կոբիվ. ցանկանում էին իրենք էլ քաջ զինվորներին մահակից լինել:

Սպարապետը նախարարների միաբանությունը սկսեց խոսել զորքի հետ և ասաց.

«Շատ պատերազմներ եմ մղել ես, և դուք էլ ինձ հետ. տեղ կար, որ քաջաբար հաղթեցինք թշնամիներին, տեղ էլ կար, որ նրանք հաղթեցին մեզ. բայց ավելի շատ այն է, որ հաղթող ենք դուրս եկել և ոչ թե հաղթված: Բայց այդ բոլորը մարմնավոր պարծանք էր, որովհետև անցավոր թագավորի հրամանով էինք մարտնչում: Ով փախչում էր, վատանուն էր երևում աշխարհում և նրանից անողորմ մահ էր ստանում, իսկ ով քաջությունը առաջ էր ընկնում, քաջ անուն էր ժառանգում և մեծամեծ պարգևներ ստանում անցավոր ու մահկանացու թագավորից: Եվ մեղսից ամեն մեկս էլ ահավասիկ շատ վերքեր ու սպիներ ունենք մեր մարմինների վրա, և ուրիշ շատ քաջություններ էլ են եղել, որոնց համար և մեծամեծ պարգևներ են ստացվել: Անարգ և անօգուտ եմ համարում այդ քաջությունները և ոչինչ բաներ՝ այդ բազմաթիվ պարգևները, որովհետև բոլորն էլ ոչնչանալու են:

«Իսկ արդ՝ եթե մահկանացու հրամանատուի համար այնպիսի քաջ գործեր էինք կատարում, ինչքան ավելի ևս [պետք է կատարենք] մեր անմահ թագավորի համար, որ տերն է կենդանիների և մեռելների և բոլոր մարդկանց դատելու է իրենց գործերի համեմատ: Չէ՞ որ եթե խիստ շատ ապրելով ծերանամ, միևնույն է՝ այս մարմնից պետք է բաժանվենք, որպեսզի մտնենք կենդանի Աստծու մոտ, որից այլևս չպետք է բաժանվենք:

«Արդ, աղաչում եմ ձեզ, ո՛վ իմ քաջ նիզակակիցներ. մանավանդ որ ձեզանից շատերը քաջությունը ինձնից ավելի լավ եք և հայրենական գահի պատվով՝ ավելի բարձր. բայց երբ ձեր հոժար կամքով

ինձ կարգեցիք ձեզ առաջնորդ և զորագլուխ, թող իմ խոսքերն ախորժալուր և բաղձալի թվան մեծերիդ ու փոքրերիդ ականջներին: Ձերկնչենք ու չվախենանք հեթանոսների բազմությունից և ո՛չ էլ մահկանացու մարդու ահույի սրի դեմ թիկունքներս դարձնենք. որպեսզի եթե Տերը հաղթությունը մեր ձեռքը տա, ոչնչացնենք նրանց զորությունը, որպեսզի բարձրանա ճշմարտության կողմը, իսկ եթե հասել է ժամանակը մեր կյանքը սուրբ մահով ավարտելու այս պատերազմում, ընդունենք ուրախ սրտով, միայն թե արիություն ու քաջություն մեջ վախկոտություն չխառնենք:

«Մանավանդ ես չեմ մոռացել և հիշում եմ, թե ինչպես ես և ձեզանից ոմանք այն ժամանակ անօրեն իշխանին խաբեցինք՝ մոլորեցրինք, ինչպես մի անպիտան մանուկ տղայի, երբ երեսանց նրա ամբարիշտ կամքն իբր կատարեցինք, բայց Տերն ինքը վկա է մեզ, թե ծածուկ մտադրություններով ինչպե՛ս անբաժան ենք մնացել նրանից: Այս դուք ինքներդ էլ գիտեք, որ հնարներ էինք փնտրում ազատելու մեր սիրելիներին, որոնք մեծ նեղության մեջ էին, որպեսզի նրանց հետ միասին մարտի մեջ մտնելով՝ կռվենք անօրեն իշխանի դեմ հայրենի աստվածատուր օրենքների համար: Եվ երբ նրանց չկարողացանք որևէ կերպ օգնել, թող անհնար լինի, որ մարմնավոր սիրո համար Աստծուն մարդկանց հետ փոխանակենք:

Եվ ահա եկել-հասել է ժամանակը, որ ամեն մի կեղտ կոչված բան հեռացնենք մեզանից: Այն ժամանակ իբրև մի վշտալից սգավոր՝ հոգով ու մարմնով տրտմած էինք, այսօր երկուսով էլ զվարթացած ու զգաստացած՝ առհասարակ խելամիտ ենք դարձել. որովհետև բարբարար տիրոջն էլ տեսնում ենք մեզ հետ իբրև առաջնորդ. մեր զորավարը մարդ չէ, այլ բոլոր մարտիրոսների զորագլուխը: Վախը թերահավատության նշան է. թերահավատությունը մենք վաղուց ենք մերժել մեզանից. նրա հետ թող վախն էլ փախչի մեր մտքերից ու խորհուրդներից»:

Առաքինի զորավարն այս ամենը խոսեց ամբողջ բազմությունն առաջ. դարձյալ և նրանցից սրան-նրան ծածուկ քաջալերում էր ու սիրտ տալիս և բոլոր պակասություններն ու թերությունները լրացնում: Ջորականներից ո՛րը ոչինչ չունեք, հոգում էր իր սեփականությունից և ընկերներից. ով զենք չունեք, զենք էր հայթայթում նրան, ում զգեստ էր պետք, զգեստ էր հագնում, և ում ձի էր պետք, ձի էր տալիս: Եվ առատ պարենով ուրախացնում էր բոլորին, և ինքն իրեն զվարթ էր ցույց տալիս ամենքին: Եվ պատերազմական կարգի համաձայն՝ քաջ տղամարդկանց հիշատակության արժանի գործերը շարունակ կրկնում էր նրանց առաջ:

... Այս պատմում էր և տեղնուտեղը դաշտում տեղավորում գորքը և բոլոր կողմերից հետզհետե կարգավորում այրուձին:

Մի քանի օրից հետո պարսից զորագլուխն առաջ խաղաց ամբողջ հեթանոս բազմություն հետ. եկավ-հասավ Հայոց երկիրը՝ Հեր և Զարեվանդ գավառը: Այնտեղ՝ գավառում կանգ առնելով, բանակ դրեց, փոս փորեց, պատնեշ շինեց, ցցապատերով փակեց և ամեն պատրաստություններ ամրացրեց ինչպես քաղաք: Նրա զորքերից մեծաթիվ գունդ բաժանվեց, ասպատակելով արչավեց և կամենում էր բազմաթիվ գավառներ կողոպտել:

Երբ այդ բանը լսեց Հայոց զորքը, բոլոր զորականների միջից ընտրեցին Ամատունյաց ցեղից մի սեպուհի Առանձար անունով, որ իմաստությունյամբ ու քաջությունյամբ լցված մի մարդ էր: Սա երկու հազարով դուրս եկավ նրա դեմ, ջարդեց-սատկեցրեց նրա գնդից շատերին, իսկ մնացածներին փախցրեց-հասցրեց նրանց բանակը: Իսկ ինքը ողջ և առողջ վերադարձավ, և այն օրը մեծ ուրախություն տոնեց եղավ Հայոց զորքի համար:

Ուրացյալ Վասակը մի անգամ էլ սկսեց իր առաջին կեղծավորություն համեմատ հարներ գործ դնել. վերևում հիշված սուտ երեցների հետ չըջում էր, նրանց միջոցով արքայի կողմից պատգամներ էր հայտնում և երդմամբ հավատացնում էր, որ կարող են նորից քրիստոնեությունը պաշտել:

Եվ այս բանը շատ օրեր կատարելով՝ չկարողացավ միաբանությունը քանդել, մանավանդ եկեղեցու սուրբ ուխտը, որ զորքից հեռացած չէր:

Ինչպես երանելի Ղևոնդ երեցը հրաման առնելով իր սուրբ ընկերներից՝ մեծ Հովսեփից և բոլոր մեծամեծներից, քահանաներից և զորագլուխներից, բաց արեց իր բերանը և բարձր ձայնով [ճառ] ասաց [զորքի] պատգամավորների առաջ:

Եվ սեղան կանգնեցնելով՝ ամենասուրբ խորհուրդը կատարեցին. պատրաստեցին նաև ավազան, և եթե զորքի բազմություն մեջ չմկրտված մարդ կար, ամբողջ գիշերը մկրտեցին. և առավոտյան սուրբ հաղորդություն ընդունեցին և այնպես լուսազգեստ դարձան, ինչպես տերունական մեծ Սուրբ Զատիկին:

Եվ զորքի ամբողջ բազմությունը մեծ զվարճությունյամբ և սաստիկ ուրախությունյամբ աղաղակեց. և ասում են. «Թող մեր մահը արդարների մահվան հետ հավասարվի և մեր արյունը թափվելը՝ սուրբ մարտիրոսների արյան հետ. թող աստծուն հաճելի լինի մեր կամավոր գոհաբերությունը և իր եկեղեցին թող հեթանոսների ձեռքը չմատնի»:

Սրանից հետո, երբ պարսից բանակի զորավարը տեսավ, որ մեջտեղն էլ պատգամավոր չմնաց նրանց խաբելու համար, և իր հույան ու ակնկալությունը կտրվեց նրանց բաժան-բաժան անելու անքակտելի միաբանությունից, այն ժամանակ իր առջև կանչեց անօրեն Վասակին և նրա հետ եղած Հայոց աշխարհի բոլոր ուրացած իշխաններին հարցուփորձ արեց նրանց և նրանցից սովորում էր հաղթության հնարագիտությունը: Եվ երբ տեղեկացավ ամեն մեկի քաջությունները, կանչեց նաև իր ձեռքի տակ եղած զորագլուխներից շատերին և հրամայեց իր առաջ բերել փղերի երամակները. գունդ-գունդ բաժանեց այդ զազաններին և ամեն մի փղի մոտ երեք հազար սպառազեն մարդ դրեց, բացի մնացած ամբողջ զորքից:

Արքունի հրամանով խոսում էր նաև մեծամեծների հետ և ասում. «Ամեն մեկը հիշեցեք մեծ թագավորի պատվերը և նպատակ դրեք քաջություն անուն հանել. մահը գերադասեցեք, քան թե վախկոտ կյանքը: Մի՛ մոռանաք այն յուզը, պսակը, ուռերն ու առատաձեռն պարզկները, որ շնորհվում են ձեզ արքունիքից: Ամեն մեկը գավառների տեր էք և շատ իշխանություն ունեք. դուք ինքներդ գիտեք Հայոց աշխարհի քաջությունը, և ամեն մեկի անվահերությունը. գուցե պարտություն կրելով՝ կենդանի-կենդանի զրկվեք այն մեծ կյանքից, որ ունենալու եք: Հիշեցե՛ք ձեր կանանց և որդիներին, հիշեցե՛ք ձեր սիրելի բարեկամներին. գուցե ոտնահար լինիք արտաքին թշնամիներից և ներքին սիրելիների հետ միասին ողբաք»:

Հիշեցնում էր նրանց նաև բազմաթիվ փախած ընկերակիցներին, որոնք թեև պատերազմից փրկվեցին, բայց սրով ստացան իրենց մահվան պատիժը. նրանց տղաներն ու աղջիկները և ամբողջ ընտանիքը տուն ու տեղից զրկվեցին, և հայրենական բոլոր գավառները խլվեցին նրանցից:

Ասում էր այս բանը և սրանից էլ ավելի էր սաստկացնում արքունական հրամանը: Կարգավորեց ամբողջ զորքը և ճակատը տարածեց-երկարացրեց մեծ դաշտի երկարությունյամբ: Եվ ամեն մի զազանի աջ ու ձախ կողմը երեքական հազար սպառազեն պատրաստեց և ամենաընտիր քաջ զինվորականներին իր շուրջը ժողովեց. և այսպես Մատյան գունդն²¹ ամրացրեց ինչպես մի հզոր աշտարակ և կամ մի անմատչելի բերդ: Նշաններ բաշխեց, դրոշներ արձակեց և հրամայեց, որ մեծ փողի ձայնին պատրաստ լինեն: Իսկ Ապարհացի գունդը և Կատչաց, Հոնաց և Գեղաց գնդերը և էլի ուրիշ բազմաթիվ ընտիր-ընտիր զորականների մի տեղ ժողովեց և պատվեր տվեց իր զորքերի աջ կողմում պատրաստ լինել ընդդեմ Հայոց զորավարի:

Իսկ քաջ Վարդանն առաջ գալով՝ Հարցուփորձ արեց մեծամեծներին և բոլորի տված խորհրդի համաձայն գորագլուխներ նշանակեց:

Առաջին գորամասը հանձնեց Արծրունյաց իշխանին և նրան նիզակակից կարգեց Մոկաց մեծ իշխանին, և ուրիշ բազմաթիվ նախարարների այս երկուսին նիզակակից նշանակեց, և գորամասի ամբողջ բազմությունն այս ու այն կողմից օգնական տվեց նրանց:

Երկրորդ գորամասը հանձնեց Սորեն Սորխոռունուն, և նրան նիզակակից կարգեց Ընծայինին²² և Ներսեհ Քաջբերունուն:

Երրորդ գորամասը հանձնեց Թաթուլ Վանանդացուն և նրան նիզակակից կարգեց Տաճատ Գնթունուն, և շատ քաջ մարդիկ էլ այս ու այն կողմից օգնական տվեց նրանց:

Ինքը վերջերեց չորրորդ գորամասը և իրեն նիզակակից՝ քաջ Արչավրին և իր հարազատ եղբայր Համազասպանին:

Այսպես կարգավորեց և ճակատ կազմեց՝ սփռելով դաշտի ամբողջ երեսին, Արյաց գորքի դեմուղեմը, Տղմուտ գետի ափին:

Եվ երբ այս այսպես պատրաստվեց, երկու կողմերն էլ սրտմտություններ և մեծ բարկություններ գայրացան և գազանացած գորություններ միմյանց վրա հարձակվեցին, երկու կողմերի աղմուկն ու աղաղակը ճայթում էր ինչպես իրար խառնված ամպերի միջից, և ձայների ղղրղունը շարժում էր լեռների քարանձավները: Բազմաթիվ սաղափարտներն ու զրահապատված զորականների զենքերը փայլում էին ինչպես արևի ճառագայթների շողեր: Նաև բազմաթիվ սուսերների շողալուց և բազմախուռն նիզակների ճոճվելուց կարծես ահագին կրակ էր թափվում երկնքից: Որովհետև ո՞վ կարող է պատմել ահավոր ձայների մեծ իրարանցումը, և թե ինչպե՛ս վահանավորների թնդյունն ու աղեղների լարերի ճայթյունն առհասարակ խլացնում էին բոլորի ականջները:

Այնտեղ պետք էր տեսնել, թե ի՞նչ մեծ տազնապ և անչափ իրարանցման սրտնեղություն կար երկու կողմերում էլ, երբ հանդուգն հարձակումով իրար էին բախվում, որովհետև թանձրամիտները հիմարանում էին, և վախկոտները վհատվում, քաջերը խիզախում էին, և անվեհեր կտրիճներն աղաղակում: Եվ ամբողջ բազմությունն իրար գլխի խմբվելով՝ գետն ամեն կողմից փակեցին, և գետն [անցնելու] դժվարությունից վախեցած պարսից զորքն սկսեց իր տեղում վխտալ: Իսկ Հայոց զորքն անցավ գետը, և ձի նստած մեծ գորություններ հարձակվեց: Ուժգին թափով իրար զարկվելով՝ երկու կողմից էլ բազմաթիվ վիրավորներ գետին ընկած թպրտում էին:

Այս մեծ տազնապի մեջ դեպի վեր նայեց քաջ Վարդանը և տեսավ,

որ պարսից զորքի ընտիր-ընտիր քաջ զորականները Հայոց զորքի ձախ կողմն ընկճեցին, նա մեծ ուժով հարձակվեց այն տեղը և պարսից զորքի աջ թևը ջարդելով՝ քեցեց գազանների²³ կողմը և շուրջը պտտելով կոտորեց մինչև նույն տեղը: Եվ այնպիսի տազնապ ու իրարանցում գեցեց նրանց մեջ, որ մինչև անգամ Մատյան գնդի հաստատուն կազմակերպությունը քայքայվեց-ցրիվ եկավ, և նա դեռևս պարտություն չկրած՝ փախուստ տվեց:

Ապա աչքերը վեր բարձրացրեց Մուշկան Նիսալավուրտը և տեսավ, որ Հայոց զորքից ոմանք բաժանվել և ետ են ընկել լեռների հովիտներում: Ուստի և աղաղակ բարձրացրեց, քաջալերեց իր շուրջը գտնված Արյաց գորքին, որոնք կանգնած էին Վարդանի գնդի հանդեպ: Այնտեղ երկու կողմերն էլ իրենց պարտված էին զգում, և ընկած դիակների թիվն այնքան մեծ էր, որ նմանվում էր խորդուբորդ քարակույտների:

Երբ այս բանը տեսավ Մուշկան Նիսալավուրտը, սպասում էր Արտաշրի գազաններին, որը նրանց վրա նստած էր բարձր դիտանոցում, ինչպես միջնաբերդում և գալարափողերի բարձր ձայնով շտապեցրեց իր գնդերին և առաջամարտիկ զորքերով շրջապատեց նրան [Վարդանին]:

Իսկ կորովի Վարդանն իր քաջ նիզակակիցներով մեծ կոտորած արեց այնտեղ, ուր և հենց ինքն էլ արժանի եղավ ստանալու կատարյալ նահատակության պատկեր:

Եվ պատերազմի գործը երկարելով՝ օրը տարածամեց և երեկոյան դեմ դադարեց, շատերն իրենց մահվան օրհասը գտան, մանավանդ որ ընկածների դիակներն այնպես խիտ էին ու իրար մոտ թափված, ինչպես անտառի կտրատված փայտերը:

Այնտեղ պետք էր տեսնել նիզակների կոտորատումն ու աղեղների խորտակումը, ուստի և չէին կարողանում ստույգ որոշել երանելիների սուրբ մարմինները, և սաստիկ խուճապ ու իրարանցում էր երկու կողմերի ընկածների համար: Իսկ ովքեր [կենդանի] էին մնացել, ցիրուցան եղան ամուր ձորերի լեռնադաշտերում, և երբ պատահում էին միմյանց, դարձյալ սպանում էին մեկմեկու: Եվ այսպես դաժան գործը շարունակվեց մինչև արևի մայր մտնելը:

Եվ որովհետև ժամանակը զարնանային էր, ծաղկալից դաշտերը լցվեցին հորդահոս արյունով: Մանավանդ, երբ մեկը տեսնում էր ընկած բազմաթիվ դիակների կույտերը՝ սիրտը կտրատվում էր, և աղիքները գալարվում, լսելով խոցվածների մրմոռը, և ջարդվածների մոռնյունը, վիրավորների թավազլոր սողալն ու շարժվելը, վախ-

կոտների փախուստը, վհատվածների թաք կենալը, անարի մարդկանց սրտաբեկությունը, թուլասիրտների ճիչերը, սիրելիների ողբը, մերձավորների սուգը, բարեկամների վայնասունը: Որովհետև ո՛չ թե մի կողմը հաղթեց, և մյուս կողմը պարտվեց, այլ քաջերը քաջերի դեմ դուրս գալով՝ երկու կողմերն էլ պարտություն կրեցին:

Բայց որովհետև հայոց զորավարն ընկել էր մեծ պատերազմում, այնուհետև էլ ոչ ոք գլխավոր չկար մեջտեղում, որին հենված ժողովվեին մնացած զորքերը: Թեպետև ողջ մնացածներն ավելի շատ էին, քան թե մեռնողները, սակայն նրանք ցանուցիր եղան և քաշվեցին երկրի զանազան ամուր տեղերը և ուժով տիրեցին շատ գավառների ու բերդերի, որոնք ոչ ոք մինչև իսկ առնել չէր կարողանում:

Եվ սրանք են այն քաջ նահատակների անունները, որոնք այդ նույն տեղում վախճանվեցին:

Վարդանանք
(հատված Գր. Սանժյանի «Վարդանանք» գորեղենից)

Մամիկոնյան ցեղից **Քաջ Վարդանը** հարյուր երեսուն և երեք մարդով.

Սորխոտունյաց ցեղից **Կորովի Սորենը** տասնինը մարդով.

Պալունյաց ցեղից **Արի Արտակը** հիսուն և յոթը մարդով.

Գնթունյաց ցեղից **Զարմանալի Տաճատը** տասնինը մարդով.

Դիմաքսյանց ցեղից **Իմաստուն Հմայակը** քսաներկու մարդով.

Քաջբերունյաց ցեղից **Հրաչակերտ Ներսեհը** յոթը մարդով.

Գնունյաց ցեղից **Մանուկ Վահանը** երեք մարդով.

Ընծայնոց ցեղից **Արդար Արսենը** յոթը մարդով.

Սրվանձտյան ցեղից **Հառաջադեմ Գարեգինը** երկու հարազատներով և տասնութը մարդով:

Այս երկու հարյուր ութսունյոթը նահատակները՝ ինը մեծամեծ նախարարների հետ՝ հենց այնտեղ վախճանվեցին: Եվ թագավորական տնից և Արծրունյաց տնից և մյուս նախարարների տնից, բացի այս երկու հարյուր ութսունյոթ հոգուց՝ [ղարձյալ ընկան] էլի յոթ հարյուր քառասուն հոգի, որոնք ամենքն էլ այն օրը մեծ պատերազմում իրենց անունները գրեցին կյանքի մատյանի մեջ: Եվ այս բոլորը միասին լինում է հազար երեսունևեկեց մարդ:

Իսկ ուրացողների կողմից այն օրն ընկան երեք հազար հինգ հարյուր քառասունչորս մարդ: Նրանցից ինը հոգի խիստ պատվավորներից էին, ուստի, և շատ խոր վշտացավ Մուշկան Նիսալավուրտը: Մանավանդ, երբ տեսավ, որ իր զորքի ստացած սաստիկ հարվածները երեք անգամ ավելի մեծ էին, քան հայերինը, նրա ուժն ու զորությունը կտրվեց, ընկավ, և նրա սիրտը չէր հանգստանում, որ մտածի ու որոշում անի. որովհետև պատերազմն այնպես չվերջացավ, ինչպես ինքը կարծում էր: Մանավանդ, երբ նայում էր ու տեսնում իր կողմից ընկածների բազմությունը և հաշիվ էլ էր անում ու այնքան շատ էր գտնում իր զորքից ընկածները հայոց զորքից ընկածների համեմատությամբ, առավել ևս այն երևելի մարդկանց պատճառով, որոնց անուն-անուն ճանաչում էր թագավորը, — այդ մարդը մեծ տազնապի մեջ էր ընկնում: Դեպքերն արդարությունամբ գրել և հայտնել՝ վախենում էր թագավորից. բայց թաքցնել էլ չէր կարող, որովհետև այդպիսի մեծ կոփվը ծածկել չէր լինի:

Եվ մինչդեռ ինքն իրեն այս մտորումների մեջ էր և սրտնեղում էր, ուրացող Վասակը, որ գազանների մեջ թաք կացած ազատել էր իր անձը, սկսեց մխիթարել նրա վհատված միտքը և նենգությունամբ նրան զանազան հնարներ էր սովորեցնում, թե ինչպե՛ս կարող է խաբուծյամբ կռվել բերդերի դեմ: Երդումներ էր կնքում թագավորի հրամա-

նով և իր անձի վկայություններ և այն խաբեբա երեցյաների միջոցով, որոնք նրա հետ էին. պատգամավոր էր ուղարկում նրանց և այնպես էր ցույց տալիս, թե ապստամբությունը ներված է, և կրկին իրավունք է չնորհված եկեղեցիները շինելու, և բոլոր կարգերը դարձյալ նորոգելու առաջվա սովորությունների համաձայն: Թեպետև թագավորի հրամանն իսկություններ էր տրված, որովհետև նրա գործությունը շատ կոտորվեց, ըստ որում նրա երկու կողմերն էլ ջարդվեցին, սակայն հայոց զորքը, որ շատ անգամ վերահասու էր եղել Վասակի նենգությունն ու խաբեբայությունը, չուտով չէր կարողանում հավատ ընծայել նաև թագավորի հրամանին:

ՎԵՑԵՐՈՐԴ ԵՂԱՆԱԿ

... Այնուհետև յուրաքանչյուրը թողեց իր գյուղը, ավանն ու ագարակը և ամբողջ բազմությունը գնացին բռնեցին անմարդարնակ վայրերի ամրոցներն ու բազմաթիվ լեռների ապահով տեղերը:...

Սրանք (վասակյանք) առաջ շարժվեցին դեպի Միջնաշխարհը և պատերազմ սկսեցին Կապույտ լեռան մեծ ամրոցների դեմ: Իսկ ներսում գտնվողները քաջություններ կույրեցին ջարդեցին պարսից զորքից շատերին և մնացածներին փախցրին, հասցրին բանակը: Իսկ նրանք դարձյալ անուշ խոսքերով դիմելով՝ ուզում էին խաբեություններ նվաճել նրանց:

Իսկ ովքեր Տնորիքի ամրոցներում էին, երբ լսեցին արքունի զորքի կատարած այս բոլոր չարագործությունները, էլ ամենևին օգտակար չհամարեցին ամրոցներում նստելը: Քաջություններ դուրս եկան և հարձակվեցին ամրոցականների օգնություններ և հասնելով պարսիկների մոտակա երկիրը, անխնա կոտորելով՝ արյան նախճիրներ գործեցին, մնացածներին էլ գերի վերցնելով՝ տարան, գցեցին ամրոցները և ջահը ձեռքներն առած՝ այն երկրի շինությունները հրի ճարակ դարձրին:

Նույնպես և Ոստյայց լեռներում գտնվածները՝ երբ տեսան, որ պարսից զորքը հանդգնաբար և աներկյուղ դիմում է Հայոց աշխարհի ամրոցների վրա, նրանք էլ մեծ գործություններ հարձակվեցին Տալքի ձորագավառի վրա: Այնտեղ նրանք գտան արքունի զորքերից մի մեծ գունդ, որոնք ուզում էին այն երկրում ամրացած մարդկանց գերի առնել, նմանապես և կարծում էին, թե նախարարների գանձերն այնտեղ են, ուստի և անխնա հետախուզում էին այն վայրերը:

Այնտեղ տեսան նաև, որ երկու գյուղերում այրել են եկեղեցիները. այս բանի պատճառով էլ ավելի բարկացան ու նախանձախնդրություններ լցվեցին: Հարձակվեցին, բախվեցին միմյանց և հզորապես

հաղթելով՝ ջարդեցին պարսից գնդի գործությունը. նրանցից շատերին կոտորեցին, իսկ մնացածներին քչեցին փախցրին երկրից:

Եվ անչափ հանդուգն հարձակումից միմիայն հայոց Վարդան սպարապետի եղբայր երանելի Հմայակը՝ անձնագոհ քաջություններ կույրեցին՝ նահատակություններ վախճանվեց միաբանությունն սուրբ ուխտի համար: Իսկ մնացած բոլորը ողջ և առողջ փրկվելով (կույրից)՝ հալածում էին փախստականներին:

Եվ երբ այս այսպես կատարվեց, թագավորի զորքը դադարեց անխտիր կերպով ամեն տեղ գործի մեջ խառնվելուց, և մանավանդ զգուշանում էին եկեղեցիներին ձեռք տալուց: Նորից մի անգամ էլ սկսեցին հարցնել արքունիքին:

Երբ թագավորը լսեց աշխարհի ամբողջ ավերածությունը և ստուգեց մեծ պատերազմի հանգամանքները, սիրտը կոտրվեց իջավ մեծ-մեծ խրոխտալուց, և լուսնու դադարեց մշտական խաբեբա մտադրություններից, հարցուփորձ էր անում և քննում այդ անխելք գործի վրիպման պատճառները և ուզում էր իմանալ, թե «Ո՞վ կարող է այդ գործերի մասին իրեն ստույգ տեղեկություններ տալ»:...

Այն ժամանակ [թագավորը] Հայոց աշխարհի մարզպանությունը հանձնեց իր ավագ նախարարներից մեկին՝ Ատրորմիզդ անունով, որի իշխանությունը սահմանակից էր Հայոց աշխարհին, և զորավարի գործակիցն էր նույն պատերազմում:...

Եվ մինչդեռ թագավորն այնտեղ ձմեռոցում էր, հրամայեց հարցուփորձի ատյան կազմել նրանց միջև: Եվ հազարապետը նստեց, որ երկու կողմերին էլ լսի: Եվ երբ ամբաստանությունը երկար օրեր շարունակվեց, ուրացողների կողմը հանցավոր ճանաչվեց:

Որովհետև ցույց տվին այն թղթերը, որ Վասակը և բոլոր նրա հետ եղածները տվել էին, թե նրա հետ միաբան են ապստամբության ուխտի մեջ. մի թուղթ Վրաց աշխարհը և մի թուղթ Աղվանից աշխարհը. նույնպես և Աղձնիք գրած մի թուղթ և մի գրություն հունաց թագավորին և մի թուղթ էլ Անտիոքի մեծ սպարապետին: Այս բոլոր թղթերի վրա գրված էր Վասակի վավերական մատանին:...

Արդ՝ դուրս եկավ դահճապետը և շտապով մոտեցավ, բոլոր մեծամեծների առաջ հանեց նրանից՝ արքունիքից ստացած չքաղցեստները և նրան մահապարտի զգեստ հագցրեց: Ուտներն ու ձեռները կապեցին և կնոջ նման մատակ ձի նստեցրին տարան և հանձնեցին այն գնդանը, որտեղ մահապարտներն էին:...

1. Քուշանների երկիրը տեղադրված է Պարսկաստանի Հյուսիս-արևելքում՝ Բակտրիայում (այժմյան Խորասանում):

2. Ակնարկը վերաբերում է Հայոց Հաղարապետ Վահան Ամատունուն:
3. Հարկեր. Համապատասխանաբար՝ Հողահարկ, մաքս, բահրա:
4. Վզրուկ-պահլավերեն վազուրգ բառն է, որ նշանակում է «ավագ, մեծ»:
Համապատասխանում է Հետագայի մեծ վեղիրին:
5. Երան և Անեբան – նշանակում է Իրան և Ոչ-Իրան կամ իրանցիներ և ոչ-իրանցիներ:
6. Զրադաշտական կրոնի անվանումը:
7. Զարույթյան աստծու՝ Ահրիմանի անունը:
8. Նկատի ունի պարսից արքունիքը:
9. **Խոնաստան** – պարսից արքայի պալատի անվանումը:
10. Այսինքն՝ արեգակի:
11. **Խուժաստան** – երկրամաս, որ տեղադրվում է Պարսից ծոցից Հյուսիս:
12. **Տե՛ս Մատթ., Ժ, 33 և Ղուկ., ԺԲ, 9:**
13. **Փշտիպան** – պարսկերեն բառ է, որ նշանակում է թիկնապահ:
14. **Վուամական կրակ** – թարգմանաբար նշանակում է ամենասրբազան կրակ:
15. **Արևմտյան երկիր** – նկատի ունի Բյուզանդիան:
16. Այսինքն՝ ծերակույտ, սենատ:
17. Այսինքն՝ ճորա պահակ:
18. Այսինքն՝ Տիգրոն:
19. Նկատի ունի Արևմտյան Հայաստանը, այսինքն՝ Բյուզանդական Հայաստանը:
20. Կովկասյան ցեղեր և ժողովուրդներ, որոնց խնդիրն էր պահպանել ճորա պահակը:
21. **Մատյան գունդ** – Ուսումնասիրողները նույնական են համարում դեռևս Հերոդոտոսի մոտ հիշատակված անմահների գնդին, որը բաղկացած էր 10.000 բնտիր հեծյալներից:
22. Խոսքը Արսեն Ընծայեցու մասին է:
23. Նկատի ունի փղերին:

**ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ
ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ**

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Դրվագ Բ

Գլ. Ի. Հազկերտ թագավորն ուներ Միհրնեբուհ անունով չարահնար ու դժնամիտ մի հաղարապետ, որը վաղուց մտադրվել էր տնօրենություն տարածել՝ թուլամիտ հոգիներին կործանելու և կորստյան մատնելու համար:

Գլ. ԻԱ. Միհրնեբուհ ուրախ-ուրախ մտավ Հազկերտ թագավորի մոտ, սկսեց նրա հետ խոսել առանձին և ասաց. «Ամենայն արիները

գիտեն, որ Հայոց աշխարհը՝ որքան մեծ ու պիտանի՝ մոտ ու սահմանակից է կայսեր իշխանությունը և ունի նույն կրոնն ու հավատը, ինչ որ կայսեր իշխանությունը: Եվ եթե հայերին ընտանեցնենք մեր օրենքներին, ու նրանք վարժվեն, ապա կարող են հասկանալ, որ մինչև այժմ մոլորված են եղել և հիմա ուղիղ ճանապարհի կգան, այնուհետև կսիրեն ձեզ ու Արյաց աշխարհը և կլքեն-կհեռանան կայսրից, նրա հավատից ու աշխարհից: Եվ նրանից հետո այդ աշխարհը մեզ հետ կլինի սերտ սիրով ու միաբանությունը: Իսկ երբ Հայքը սերտորեն մերը լինի, Վիրքն ու Աղվանքը կլինեն անպայման»:

Երբ պարսից Հազկերտ արքան այս խոսքերը լսեց, Միհրնեբուհի միտքը հավանեց ու գովեց, ապա նրա բոլոր խոսքերը հայտնեց մոգերին ու Արյաց ավագանուն: Եվ բոլոր արիացիներն առհասարակ հիացան ու գովեցին այդ գործը: Արքան շտապ կանչեց մոգերին և գրելով մոգություն օրենքները, տվեց նրանց, որ տանեն Հայք: Եվ հրովարտակ հղելով Հայոց ամենայն ավագանուն՝ գրեց այսպես.

Գլ. ԻԲ. «Ինձնից առաջ եղած թագավորները, որ իմ նախնիներն էին և այս թագավորական գահն ունեին, չգիտեմ ինչ մեծ զբաղմունքների պատճառով կամ ինչպես չխորհելով այսքան ծանր ու կարևոր պետքերի շուրջ՝ չեն հոգացել այս գործերի մասին: Իսկ ես, մտածելով ու Արյաց աշխարհի մոգերից և ուրիշ իմաստուն ու ավագ մարդկանցից տեղեկանալով, իմացա, որ եթե մեր թագավորության իշխանության ներքո գտնվողներից ինչպես վայելում ենք օգուտներ ու հպատակություն, առավել ևս պարտավոր ենք նրանց բոլորի հոգիների փրկության մասին հոգալ: Եվ իմացանք մեր օրենքներից, որ եթե հանկարծ ծուլանանք և հրաժարվենք այսպիսի մեծ հոգատարությունից, ապա ծանր պատիժ պիտի կրենք աստվածներից: Արդ, լսելով մեր հրամանը, կամովին ու սիրով հանձն առեք և բնավ մտքներովդ ուրիշ ոչինչ անց մի կացրեք: Այլև մեր կամքը եղավ հրամայել ձեզ, որ ձեր այդ կարծեցյալ օրենքների մասին գրեք մեզ, որպեսզի իմանանք, թե ինչպես կորսված էիք մինչև այսօր: Եվ երբ դուք մեզ պես մեր ճշմարիտ հավատին լինեք, Վիրքն ու Աղվանքը չեն համարձակվի մեր ու ձեր կամքից հեռանալ»:

Գլ. ԻԳ. Եվ Հայոց բոլոր մեծամեծները, ստանալով այսպիսի հրովարտակ, ընթերցելով հրովարտակի մեջ գրված ամեն ինչը և այն էլ իմանալով, որ նրանց անօրինության օրենքները գրով են ուղարկվել իրենց, զգացին թշնամու այն գաղտնի նետը, որի սլաքը խորամանկությունը ուղղված է Քրիստոսի անարատ հոտի դեմ:

Այնուհետև Հայոց տանուտերների հրամանով հավաքվեցին Հայոց

աշխարհի եպիսկոպոսներն ըստ զավանդների, և պատվական երեցներն ու վանականներն, որոնց անուններն են.

Հովսեփ, որ թեպետ և երեց էր ըստ ձեռնադրություն, բայց Հայոց կաթողիկոսության աթոռն ուներ այն ժամանակ,

- Տեր Անանիա՝** Սյունյաց եպիսկոպոս,
- Տեր Մուշե՝** Արծրունյաց եպիսկոպոս,
- Տեր Սահակ՝** Տարոնի եպիսկոպոս,
- Սուրբ Սահակ՝** Ռշտունյաց եպիսկոպոս,
- Տեր Մելիտե՝** Մանձկերտի եպիսկոպոս,
- Տեր Եզնիկ՝** Բագրևանդի եպիսկոպոս,
- Տեր Սուրմակ՝** Բզնունյաց եպիսկոպոս,
- Տեր Թաթևիկ՝** Բասենի եպիսկոպոս,
- Տեր Երեմիա՝** Մարդաստանի եպիսկոպոս,
- Տեր Գաղ՝** Վանանդի եպիսկոպոս,
- Տեր Բասիլ՝** Մոկաց եպիսկոպոս,
- Տեր Եղբայր՝** Անձևացյաց եպիսկոպոս,
- Տեր Տաճատ՝** Տայոց եպիսկոպոս,
- Տեր Քասուն,** Տարբերունիի եպիսկոպոս,
- Տեր Զավեն՝** Մանանդիի եպիսկոպոս,
- Տեր Եղիշե՝** Ամատունյաց եպիսկոպոս,
- Տեր Երեմիա՝** Ապահունյաց եպիսկոպոս:

Սրանք էին բոլոր տեղերի եպիսկոպոսները: Իսկ պատվական երեցներից՝ Սուրբ Ղևոնդը, Նորենը Մրենից, Գավիթը և ուրիշ երևելի երեցներ, բազում ավագ վանականներ՝ սքանչելի ու հրեշտակակրոն տեր Աղանի Հետ միասին, որ Արծրունյաց տոհմից էր:

Իսկ նախարարական տոհմերից հավաքվել էին.

- Սյունյաց տեր Վասակը,**
- Արծրունյաց տեր Ներչապուհը,**
- Վրիվ մաղխազը,**
- Մամիկոններից տեր և Հայոց սպարապետ Վարդանը,**
- Վահևունյաց տեր Գյուտը,**
- Մոկաց տեր Արտակը,**
- Անձևացյաց տեր Շմավոնը,**
- Ապահունյաց տեր Մանեճը,**
- Վանանդի տեր Առավանը,**
- Արշարունյաց տեր Արշավիրը,**

- Ամատունյաց տեր Վահանը,**
- Գնունյաց տեր Ատոմը,**
- Պալունյաց տեր Վարազշապուհը,**
- Աչոցքի տեր Հրահատը,**
- Դիմաքսենից տեր Հմայակը,**
- Աբեղենից տեր Գագրիկը,**
- Առավեղենից տեր Փափազը,**
- Զյունական Վրենը:**

Այս բոլոր ավագ տանուտերները, ավագ սեպուհներով, բարեպաշտ եպիսկոպոսներով, ավագ քահանաներով և վանականներով Հանդերձ, գրեցին և Հազկերտ թագավորին ու արքունիքի բոլոր մեծամեծներին Հղեցին հրովարտակի այս պատասխանը:

Գլ. ԻԴ. «Մեր լուսավոր ու ճշմարիտ օրենքների մեջ գրված է (որը ձեզ կլիվա դատարկաբանություն ու բարբաջանք), թե «Մատաներ, հնազա՛նդ եղեք ձեր մարմնավոր տերերին, ինչպես Աստծուն»: Եվ մենք ըստ մեր կարողության, նախ՝ վախենալով մեր հավատի հրամանից, ապա և ձեր մեծ թագավորությունից, մտքներումս դրել ենք ո՛չ թե մարդկային երկյուղից, կամ առերես՝ չար ծառաների պես ենթարկվել ձեզ, այլ կամքով ու հոժարությամբ ձեր յուրաքանչյուր ցանկությունն ու հրամանը կատարել և ձեզ ծառայել ոչ միայն մեր ունեցվածքը ծախելով, այլև (եթե հարկ լինի) մեր անձանց ու մեր որդիների արյունը ձեզ նվիրելով: Սակայն մեր հոգիների փրկության կամ կորստյան հոգսը թող ամենևին ձեզ չանհանգստացնի: Այդ պատճառով էլ, ձեր հրամանի համաձայն, մեր օրենքները գրել և ձեզ ուղարկելը պատշաճ ու հարմար չհամարեցինք: Որովհետև եթե ձեր սուտ ու ծաղրի արժանի օրենքները կարդալու արժանի և մերձենալի չհամարեցինք, որպեսզի չանարգենք ձեզ՝ ծաղրի ենթարկելով օրենքներդ,– որ ձեր իսկ մեծ խրատի համաձայն՝ պարտավոր էիք հասկանալ գրելիս և մեզ ուղարկելիս,– մենք ինչո՞ւ այսպիսի աստվածահաճ ու ճշմարիտ օրենքները գրենք–ուղարկենք ձեզ՝ անգետներիդ՝ հեզնելու և անարգելու: Սակայն մեր հավատից թող ձեզ միայն այնքանը Հայտնի լինի, որ ձեզ պես չենք ծառայում տարերքին՝ արեգակին ու լուսնին, հողմերին ու կրակին: Այն բազում աստվածներին, որ անվանում եք դուք երկրի վրա ու երկնքում, երկրպագություն չենք մատուցում: Մենք սովորել ենք և հաստատ ծառայում ենք միակ ճշմարիտ Աստծուն, որ արարեց երկինք ու երկիր և ամենայն ինչ, որ նրանցում կա: Եվ միայն նա է ձեր աստվածացրածների Աստվածն ու Արարիչը, Թագավորը Թագավորաց և Տերը Տերանց: Եվ բոլոր բանավոր–

ների համար միայն նրան է վայել մատուցել երկրպագութուն ու պաշտամունք»:

Գլ. ԻԵ. Այս բոլոր խոսքերը գրելով նամակի մեջ՝ հավաքված սուրբ քահանաները, հայոց բոլոր նախարարների հետ միասին, տվին, որ տանեն Արյաց Հազկերտ թագավորին: Նա էլ հրամայեց կանչել մոզերին ու արքունի ամենայն մեծամեծներին, բանալ տվեց հայերի ուղարկած նամակը և ստիպեց կարդալ բոլորի առաջ: Եվ նամակի խոսքերը լսելով, թագավորը, մոզերով ու արքունի մեծամեծներով հանդերձ, ջղազրգիտ կատաղությամբ մոզերին ու Արյաց ամենայն ավագանուն հարցրեց, թե «Ձեզ ինչպե՞ս է թվում ծառաների այդ աներկյուղորեն համարձակ պատասխանն իրենց տիրոջը»: Իսկ մոզերի ու արքունի ամենայն մեծամեծների խմբերը ոտքի կանգնելով՝ ասացին, թե «Նրանք իրենց անձերի և աշխարհի կորուստն են գրել ձեզ: Իսկ թե դուք ինչպես պիտի ցույց տաք ձեր իշխանութունն ու իրենց հպատակությունը, այդ միայն դո՛ւք գիտեք: Եվ առավել գրգռեցին թագավորին ու ամենայն մեծամեծներին, ասելով. «Եթե նրանք ուրիշ որևէ տեղից օգնության հույս չունենային, այդպիսի բան իրենց մտքներով իսկ անց չէին կացնի, ո՛ւր մնաց, թե նամակի մեջ ձեր թագավորությանն ուղարկեին»: Այս չարախորհուրդ Միհրնբերսեսն էր ասում:

Եվ Հազկերտ արքան, երբ այս ամենը լսեց մոզերից ու արքունիքի բոլոր մեծամեծներից, կատաղի զայրացած հրաման տվեց շտապ հրովարտակներ ուղարկել Հայոց, Վրաց ու Աղվանից աշխարհները: Եվ կարգադրեց հրովարտակների մեջ գրել, որ այդ երեք աշխարհների բոլոր տանուտերներն ու ավագ սեպուհները փութով ու անպատճառ գան արքունիք: Այս հրովարտակը հասավ երեք աշխարհները՝ Հայոց, Վրաց ու Աղվանից: Ընթերցվեցին բոլորի առջև: Եվ երբ լսեցին ամենքի՛ այսպիսի ստիպմամբ, փութով արքունիք կանչվելը, իսկույն հասկացան, որ ոչ թե խաղաղության, այլ մարդկանց կորստյան համար է այդ հարկադրական հրավերը: Վշտացած աղմկեցին ու հոգով ապավինեցին Աստծո օգնականությունը:

Այնուհետև երեք աշխարհները միմյանց մոտ պատգամավորութուն ուղարկեցին, ուխտ դրեցին ու հաստատեցին՝ Ավետարանի վրա խիստ երգվելով: Մտածում էին, թե չգնալը կհամարվի ապստամբություն, իսկ գնալու շուրջն էլ վիճելով տարակուսում էին: Վերջապես գնալը լավագույն ելք համարելով՝ գործի վախճանի համար Աստծուն կանչեցին օգնական: Բայց իրենց մտքերը, խոսքերը և խորհուրդները, սուրբ Ավետարանի միջնորդությամբ, իրար միջև ան-

քակտելի ու աներկբայելի հաստատեցին: Ասացին՝ «Այո՛, գնում ենք, սակայն չենք համաձայնի ուրանալ երկնի ու երկրի Արարչին»:

Եվ, այսպես, ուխտով ու երդմամբ միաբանված երեք աշխարհները՝ Հայքը, Վիրքն ու Աղվանքը, գնացին արքունիք:

Եվ Հայոց մեծամեծներից նրանք, որ այն ժամանակ ճանապարհ ընկած գնացին, սրանք են.

Սյունյաց տոհմից Սյունյաց տեր Վասակը, որ այն ժամանակ մարզպանն էր Հայոց,
Արծրունյաց տոհմից Ներչապուհը,
Ռշտունյաց տոհմից Արտակը,
Սորխոռունյաց տոհմից Գաղիչոն,
Մամիկոնյան տոհմից Վարդանը՝ Հայոց սպարապետը և տերը Մամիկոնեցի,
Մոկաց տոհմից Արտակը,
Ապահունյաց տոհմից Մանեճը,
Ամատունյաց տոհմից Վահանը,
Վահևունյաց տոհմից Գյուտը,
Անձևացյաց տոհմից Ծնավոնը,
Իսկ Վրաց աշխարհից Աշուշա բղեշխը և աշխարհի այլ տանուտերներ:

Գլ. ԻԶ. Այս ամենքը, հասնելով արքունիք, նախ հանդիպեցին արքունի դռան մեծամեծներին, ապա Հազկերտ թագավորին: Եվ պարսից արքա Հազկերտը հրաման տվեց, որ առավոտյան իր մոտ՝ պալատում լինեն արքունի բոլոր մեծամեծներն երևելի մոզերով հանդերձ: Եվ թագավորի ասածներն առավոտյան կատարվեցին:

Ապա հրամայեց, որ Հայքից, Վիրքից ու Աղվանքից եկածներին իր մոտ բերեն: Եվ առաջինը Հայոց նախարարներին ու սեպուհներին հարցրեց, ասաց. «Նախ և առաջ ցանկանում եմ ձեզանից լսել, թե ես ձեզ ինչ եմ համարել և կամ դուք ինչպես եք պատկերացնում ձեր անձերի ինձ պատկանելը»: Եվ նրանք պատասխանելով՝ միաբան ասացին, թե «Այդ հրամանիդ իմաստն ու պատասխանը Հայտնի են բոլոր արյաց և անարյաց: Մենք ձեզ թագավոր ենք ճանաչում, ինչպես ամենքի, այնպես էլ մեզ վրա: Աստծո նման իրավունք ունես սպանելու և ապրեցնելու: Այն տարածվում է մեր վրա և բոլոր նրանց վրա, որոնք քո թագավորության մեջ են»:

Հազկերտ արքան, արքունիքի ամբողջ ավագանու հետ միասին, այսպիսի պատասխան լսելով, նրանց ասաց. «Այդ պատասխաններն ու ձեր նամակը, որ ուղարկել էիք ինձ, շատ հեռու են իրարից և նման

չեն իրար: Որովհետև նամակում հայտնել էիք, թե կան բաներ, որոնցով ծառայում ենք քեզ ու քո կամքին ու հրամանիդ համաձայն ենք՝ առանց ընդդիմանալու, և կա բան, որ ո՛չ դու պիտի ասես, և ո՛չ էլ մենք կարող ենք հնազանդվել ու հանձն առնել: Այժմ մեր թագավորության և ամենայն արիների առաջին կարևոր ու պետքական պահանջը ձեզանից այդ է, և դրանով են ճանաչվում մեր տիրությունն ու խնամարկությունը ձեր նկատմամբ և ձեր արդարամտությունը ու հնազանդությունը ծառայելը մեզ: Որովհետև մեզ՝ թագավորիս և Արյաց աշխարհիս հանդեպ մինչև այսօր ցույց տված ձեր վաստակից ու օգուտից գոհ ենք: Եվ կամենում եմ ձեզ պատվով ու մեծամեծ փառքերով արձակել ձեր աշխարհը, միայն թե հանձն առնեք նաև իմ այդ կամքը, որ արտահայտում եմ՝ ձեր հոգու փրկություն համար հոգալով: Հանձն առեք ու դարձե՛ք կորստյան ճանապարհից, որի վրա մինչ այժմ չըջում էիք, ինչպես կույրը խավարի մեջ: Իսկ եթե ուրիշ կերպ մտածեք և ինչ մտքի ու մոլար օրենքների մեջ մինչև հիմա մնացել եք, նրանցում համառեք դուք՝ Հայք, Վիրք, Աղվանք, ապա ոչինչ կհամարեմ ձեզնից ստացած այնքան օգուտներն ու փաստակները և կանանցով, որդիներով ու ազգով բնաջինջ կանեմ»:

Երեք աշխարհների ազատները լսեցին պատվի, խոստումների ու մահվան սպառնալիքի բոլոր այս խոսքերը պարսից թագավոր Հագկերտից և մի պահ լռեցին: Բայց աներկյուղ և քաջասիրտ հառաջ գալով՝ Մամիկոնեից տեր և Հայոց սպարապետ Վարդանն ամբողջ բազմություն առաջ պատասխան տվեց Հագկերտ թագավորին ու ասաց. թե «Շատ են այս երեք աշխարհների այն ազատները, որ ավագ են ինձանից և՛ գահով, և՛ տարիքով, իսկ շատերն էլ կրտսեր են: Այն վաստակն ու հպատակությունը, որ ծառաներն են պարտավոր ցույց տալ իրենց տերերին ու թագավորին նախ՝ դո՛ւ, որ տերն ես ամենեցուն, ապա և ամենայն արիները, քաջ գիտեք, թե ես և սրանցից յուրաքանչյուրն ինչպես ենք կատարել, և կարիք չկա, որ ես կամ սրանցից որևէ մեկը ձեզ բացատրի իր վաստակն ու ծառայությունը: Ես իմ մտքում այսպես եմ դրել, որ այսուհետև, եթե հնարավորություն լինի իմ մեկ անձը շատ անձեր դարձնելու, դրանից էլ առավել ուժով ու հնազանդությունը, կյանքով և տանս եղած ամբողջ ունեցվածքով ծառայել Արյաց տիրոջը, հանուն Արյաց աշխարհի: Բայց այն օրենքները, որ սովորել եմ իմ մանկությունից, անհնար է թողնել՝ նրանց դավելով մարդկային երկյուղից: Քանզի եթե նույնիսկ մարդուց ընդունած լինեի այդ արդար վարդապետությունը, որ հաստատված է իմ մտքում և, գիտենալով, որ ճշմարիտ է, ուրանայի, ապա ողորմելի

մարդ կհամարվեի: Ուր է, թե այն օրենքները, որ Աստծո բերանից են ընդունել ու սովորել, վաճառեմ մարդկային երկյուղից, հանուն սնտոփ փառքերի: Քա՛վ լիցի: Դրա՛նք են իմ պատասխանները, որոնցով կուզենամ մեռնել, քան ապրել ուրացությունը, առանց Աստծո: Իսկ բոլոր ուրիշները, որ կան ձեր առաջ և քրիստոնեական հավատ ունեն, իրենք կարող են պատասխան տալ իրենց անձերի համար»:

Եվ երեք աշխարհների՝ Հայքի, Վիրքի ու Աղվանքի, ազատները լսելով Հայոց սպարապետ Վարդանի աներկյուղ պատասխաններն ու տեսնելով թագավորի սաստիկ ջղային դեմքը, պատասխան տվին, ասացին. «Թող արքան մեզ ների, որպեսզի իրար հետ խորհենք մի քանի օր և հետո ձեզ հաստատ պատասխան տանք միաբանությունը»:

Թագավորն ու իր ամբողջ ավագանին հավանեցին այդ խոսքերը, նրանց ժամանակ տվին խորհելու և առայնն արձակեցին:

Գլ. ԻԷ. Այն ժամանակ երեք երկրների՝ Հայքի, Վիրքի ու Աղվանքի, նախարարները մի տեղ հավաքված, տարակուսանքի մեջ էին իրենց անձերի վրա և խորհուրդ էին անում, թե ինչպիսի հնարքով ու մտածողությամբ պիտի ելք գտնեն այդ վիճակից: Եվ մի քանի օր խնդրի շուրջ հուզված շատ միտք անելով՝ կանգ առան այս մտքի վրա. «Այլևս ոչ մի հնար չկա ելնելու այս որոգայթից, որ չար սատանայի որսորդն է լարել և մեզ բռնել, բացի նրանից, որ միառժամանակ պատճառաբանություններով հանձն առնենք նրանց կարգադրությունը և գնալով մեր աշխարհները, այնուհետև կամ ապրենք՝ ծառայելով Քրիստոսի ճշմարիտ հավատին, որի մեջ ծնվել ենք ավագանի նորոգությամբ՝ նահատակ Գրիգորի ու նրա զավակների ամենասուրբ վարդապետության շնորհիվ, կամ էլ, թողնելով մեր աշխարհները, օտարություն գնանք կանանցով ու որդիներով՝ հաստատորեն ապավինելով կենարար Փրկչի այն խոսքին, որ ասում է. «Երբ որ ձեզ հալածեն այս քաղաքից, փախեք մյուսը»¹: Հետո էլ, եթե միայն մեր անձանց փրկության մասին մտածենք, ընդդիմանանք աշխարհի անօրեն հրամաններին, պատճառ կդառնանք անթիվ տղամարդկանց ու կանանց, ծերերի ու մանուկների բազմությունների հավիտենական կորստին. նրանց այստեղ քշելով՝ բոլորին սերնդե-սերունդ կժառանգեն անօրեն պաշտամունքներին»:

Արդ, թեկուզ և մեկն առանձին իր մտքով անց է կացրել այսպիսի որոշում, նույնի վրա կանգ առան նաև միաբանությունը՝ միմյանց հետ մի քանի օր գիշեր ու ցերեկ խորհելով, սակայն չէին համարձակվում իրենց միաբանության վճիռը հայտնել Հայոց գորավար ու Մամիկոն-

ներկից տեր Վարդանին: Իրենց ներսում համոզված էին, թե անհնար է, որ նա հանձն առնի ենթարկվել այս խորհրդին՝ ունենալով իր հոգու անշարժ հավատը Քրիստոսի հաստատուն վեմի վրա: Բայց չէին էլ կարող չհայտնել նրան ու չպատմել այս ամենի մասին, քանզի գիտեին, որ, առանց նրան, իրենց բոլոր մտածածները, պատճառաբանություններն ու գործողությունները թերի են ու անկատար: Թեպետ և կարծում էին, որ կարող կլինեն մտածած պատճառաբանությունների ծածկույթով փրկվել, թագավորի ու Արյաց բոլոր մեծամեծների մտքերն իմանալ և դառնալ իրենց երկրները, սակայն գիտեին, որ թերակատար են լինելու իրենց խորհրդի գործն ու գործողությունների առաջարկությունը: Որովհետև բոլորն էին տեսել, գրքերից էլ լրիվ գիտեին, որ այդպիսի գործի ամեն հնարքներն ի բնե շատ անգամ գլուխ են եկել Մամիկոնյան տոհմի միջոցով և նրա միաբանությամբ:

Եվ նրանք՝ բոլոր նախարարներն ու սեպուհները, որ հավաքված էին արքունիքում, միտք անելով այս ամենի մասին, միաբանված եկան Մամիկոնեից տեր ու Հայոց զորավար Վարդանի մոտ ու նրան հայտնելով միաձայն արած խորհուրդը, պատմեցին իրենց ամենայն դիտավորությունները, կատարելիքի մասին մտածումները, դրանց էլ գումարած՝ իրենց բոլորի աղաչանք-պաղատանքը: «Նայի՛ր հանգիստ մտքով, - ասացին, - տե՛ս առաջիկայում բյուր մարդկանց պատահելիք չարաչար աղետները, հիշի՛ր մայրերի հառաչանքները, մտքի՛դ բեր մանուկների ողբ ու կոծր, ծերերին ու պառավներին բռնություններ օտարություն քչելը և այլ այսպիսի անհնարին ու չար վշտերը, որ պատահելու են բոլորին: Եթե միայն մարմնական տանջանքներով ու մահվամբ կրելու լինենք այս ամենը, կլիներ շատ ծանր ու դառն, լալու արժանի: Բայց չէ՞ որ մեր առաջ հոգու ու մարմնի գայթակղությունն ու կորուստն են կանգնած: Եվ ոչ թե լոկ հարևանցի է լինելու մեզ հասած այս վտանգի վախճանը, այլ խավար ամբարշտությունը թանձրամած քողով ծածկելու է մեր սուրբ եկեղեցիները և ժողովուրդներին, կանանց ու զավակներին՝ հավիտենից հավիտյան: Եվ եթե դու, միաբանելով մեր խորհրդին, կարողանաս միաժամանակ քո մտքերը համաձայնեցնել, գիտենք, որ բոլորս ողորմածություն կարժանանանք, ինչպես և երեք աշխարհներիս ընդհանուր եկեղեցիներն ավերի չեն ենթարկվի, և մեր բովանդակ աշխարհների բնակիչները չեն քչվի գերություն: Սուրբ հավատը հիմքից չի շարժվում երբեք, իսկ թե առժամանակ երեքա էլ, ապա վերստին հաստատորեն կկանգնի, և հաստատողն էլ կլինի Ամենակալի աջը: Եվ սա հաստատ այսպես կլինի, եթե կարողանաս մեզ համար մի քիչ հի-

վանդանալ, որպեսզի ամենագլխառատ բժիշկ Բանն Աստված առողջացնի մեզ՝ քեզանով հանդերձ»:

Եվ հայոց զորավար ու Մամիկոնեից տեր Վարդանը, հայոց, վրաց ու աղվանից նախարարներից լսելով այս բոլոր խոսքերը, ամենևին հանձն չառավ համաձայնել ասածներին, կամ էլ՝ նույնիսկ կցորդ լինել այսպիսի խորհրդին, այլ սաստիկ վրդովված, բարձրաձայն գոչելով՝ ամենքին ասաց. «Ձի կարող պատահել, որ ես խաբեմ իմ Արարչին՝ պատճառաբանություններով կամ ճշմարտությամբ, և անօրեն ու մահկանացու ազգի առաջ չեմ ուրանա նրան, որ պետք է ուրանա իրեն ուրացողներին՝ Հոր և սուրբ Հրեշտակների առաջ: Քա՛վ լիցի, որ ես մտածելով կարիքների ու վշտերի, կնոջ ու որդիների և ազգի մասին, մոռացություն տամ այն, որ ասում է. «Ով որ կնոջն ու որդիներին սիրում է առավել, քան ինձ, արժանի չէ ինձ»²:

Եվ երեք աշխարհների նախարարները, Հայոց զորավար ու Մամիկոնեից տեր Վարդանից լսելով այս բոլոր խոսքերը, թեպետ և ընկան անասելի տրտմության մեջ ու վրդովվեցին, սակայն չթուլացան ու չհրաժարվեցին իրենց առաջարկությունից, քանզի չէին մոռանում վտանգը և ունեին մաղթանքների ուրիշ ձևեր ևս: Եվ մի տեղ հավաքվելով՝ իրենց մոտ կանչեցին Մոկաց իշխան Արտակին ու, նրան առավել շտապեցնելով, խնդրեցին՝ անձանձրույթ խանդաղատանքով նստել ու խոսել իրենց սպարապետ և Մամիկոնեից տոհմի տեր Վարդանի հետ: Այդ Արտակը համեստ, խելոք ու քաջ տղամարդ էր, և Մամիկոնեից տեր Վարդանն էլ մեծ պատվով սիրում էր նրան: Մոկաց տերը հավանեց հայոց նախարարների խնդրոքը, հանձն առավ ամենահորդոր ջանադրություններ խոսել նրա հետ, հարածամ աղաչել... Այսպես էլ արեց Մոկաց իշխան Արտակը. մերթ առանձին, մերթ Հայոց ավագանու հետ միասին, ըստ իր հանձնառություն, շատ օրեր, գիշեր ու ցերեկ չէր դադարում նրա հետ նույն բանի մասին խոսելուց, աղերսագին խնդրելուց: Բոլորին նույն խորհրդի համար ստիպում ու հորդորում էր նաև վրաց Աշուշա բղեխը, որը խելացի ու բանիմաց մարդ էր և որի կինն էլ Արծրունյաց տոհմից էր ու Մամիկոնեից մեծ սեպուհի՝ Վարդանի եղբոր քենին էր: Այս Աշուշան ավելի շատ էր հորդորում հայոց նախարարների ամբողջ բազմությունն ու Մոկաց տեր Արտակին՝ հայոց զորավար Վարդանի հետ այս ամենի մասին խոսել առանց հապաղելու: Եվ հենց ինքն էլ նույնն էր խոսում նրա հետ՝ անձանձիր աղաչելով և ստեպ-ստեպ հիչեցնելով այն հանգամանքը, թե իր (Վարդանի) չհամաձայնելն ինչպիսի կորուստ կպատճառի երեք աշխարհներին, իսկ համաձայնելն ու հանձն առնելն էր

կրեւն փրկութիւն մարդկանց ու ակնկալութիւն իր անձի ապաշխարութեան:

Եվ երբ երեք աշխարհների ավագ տանուտերներն ու սեպուհները հայոց զորավար Վարդանի առաջ ղրին այսպիսի բազում խոսքեր ու թախանձագին աղաչանքներ, հետո էլ բերեցին Սուրբ Ավետարանը և բոլորը ձեռքները նրա վրա դնելով երդվեցին, ասելով՝ «Եթե դու միառժամանակ կարողանաս պատճառաբանութիւններով հանձն առնել թագավորի ասածները և մեզ ազատես որոգայթադիր թշնամու հարձակումներից, քո ամենայն ասածները կլսենք և կկատարենք՝ մեր անձերը դնելով սրբութեան ուխտի վրա և մեր արյունը հեղելով ամբողջ աշխարհի փրկութեան համար: Եվ եթե պատահի, որ մենք թողնենք աշխարհն ու ամենայն ստացվածքները և փախչենք օտարութիւն, ապա դա կընտրենք կանանցով ու որդիներով հանդերձ և սիրով հանձն կառնենք աղքատութիւնն ու մուրացկանութիւնը: Միայն թե այս բարկութիւնից ազատվենք: Եվ ով որ այս խոսքերից թերանայով՝ խաբի այս ուխտին և նենգութեամբ հեռանա Սուրբ Ավետարանի վրա տված երդումից ու այս բազմութեան միաբանութիւնից, թող նա բաժանվի-հեռանա, ինչպես Հուդան, որ պոկվեց-հեռացավ սուրբ առաքյալների գնդից, և այսպիսինի բաժինը, առանց ապաշխարութեան ու թողութեան, թող նրա (Հուդայի) հետ լինի՝ մատնված անշնչ բոցին, որ Աստված է պատրաստել սատանայի ու նրա արբանյակների համար: Իսկ ինչ վնասներ կամ գերութիւններ և երկրաշարժեր այս երեք աշխարհներին հասնեն, այդպիսի անձից և նրա գործակիցներից վրեժխնդիր Աստվածը թող հավիտյան պահանջի: Իսկ բարի ու օգտակար պահանջութիւնը, որ երեք աշխարհների բազում հոգիներին պիտի պարգևի փրկիչ Քրիստոսը՝ մեզ հետ առժամանակ համաձայնելուդ շնորհիվ, թող այն էլ մնա ժառանգութիւն՝ ի փրկութիւն քո ոգու թողութեան և քո տոհմի՝ հավիտենից հավիտյան»:

Լսելով այս բոլոր խոսքերը երեք աշխարհների ազատներից և տեսնելով բոլորի սարսուղազու երդումով կնքված միաբանութեան Ավետարանը, որի առաջ ուխտեցին և ավանդեցին կնիքով, ինքը՝ հայոց զորավար ու Մամիկոնեից տեր Վարդանն էլ արտասովալից հանձն առավ պատճառաբանութեամբ առժամանակ վիրավորվել հանուն երեք աշխարհների և նրանց տղամարդկանց ու կանանց:

Գլ. ԻԸ. Այսպես բոլորը միաբանված հանձն առան թագավորի հրամանը կատարել կեղծ ուրացութեամբ և, գնալով մոխրանոցի տունը, նրանց կեսը, ո՛չ բոլորը, ցույց տվեց, պատճառաբանութեամբ և ոչ

ճշմարտութեամբ, երկրպագութիւն սնտոի պաշտամունքին: Իսկ ոմանք, թեպետ գիտեին անկասեցնելի գլորումը, տենչալով աշխարհիս փառքերին՝ անկեղծ Աստծո փառքը փոխեցին աշխարհիս եղծանելի ու անցավոր կյանքի հետ: Եվ այս տեսնելով, պարսից թագավորը և արքունի բոլոր մեծամեծներն ու մոգերն անհուն խնդութեամբ տեսակ-տեսակ նվերներ էին մատուցում իրենց աստվածներին: Այնօր մեծ ուրախութեան խրախճանք կատարեցին՝ հաշվելով, որ դրանով անշարժ հաստատվեց իրենց թագավորութիւնը, այնուհետև կարող են ապրել խաղաղութեամբ, առանց երկուդելու բոլոր թշնամիներից: Եվ երեք աշխարհների՝ Հայոց, Վրաց ու Աղվանքի տանուտերներին ու սեպուհներին թագավորական հանդերձներ հագցնելով զարդարեցին, այլև տեսակ-տեսակ ուրիշ բազմաթիվ պարգևներով ու պատիվներով, գյուղերով ու ագարակներով՝ յուրաքանչյուրին որքան որ պետք էր՝ հարստացրին ամենքին: Ապա նրանց հրաժեշտի պատրաստելով՝ շտապեցրին, որ յուրաքանչյուրը շուտ հասնի իր աշխարհը: Նրանց հետ էլ դնելով սուտ վարդապետների մի բազմութիւն, որ մոգեր են կոչվում, հորդորում էին սովորել այն ծիծաղելի փչոցների ուսմունքը և քիթում ու թուրքով քրթմնջալու լեզուն, որ ավելի չէր, քան օձահմանների ու որովայնախոսների մրմոցը: Պատվիրեցին երեք աշխարհներում խաբեութեան դպրոցներ բացել և բոլոր բնակիչներին՝ տղամարդկանց ու կանանց, սովորեցնել մոգերի ուսմունքը:

Նրանք համաձայնեցին և հանձն առան իրենց հետ տանել մոգերի բազմութիւնը: Ապա գնացին հրաժեշտ տալու թագավոր Հագկերտին ու արքունի դրան մեծամեծ ավագանուն: Ժամանակավոր ուրացածներից յուրաքանչյուրն իր իմացածի ու կարեցածի չափ սուտ գովեստներ ու կեղծ շնորհակալութիւններ էր մատուցում թագավորին, արյաց ամենայն ավագանուն, մանավանդ չարաթույն Միհրնբուսեհին:

... Ապա երեք աշխարհների՝ Հայքի, Վիրքի ու Աղվանքի նախարարները, հրաժեշտ տալով և իրենց հետ առած մոգերի բազմութեան խմբերը, յուրաքանչյուրն իր աշխարհը դարձավ, ճանապարհին էլ բազում անգամ հաստատելով Սուրբ Ավետարանի վրա տված նույն ուխտը: Բաժանվելով նաև միմյանցից՝ յուրաքանչյուրն իր աշխարհը գնաց, խոստանալով ժամանակին իրար հայտնել, Աստծո հրամանի համաձայն, այն գործերի մասին, որ ծրագրեցին կատարել: Սակայն պարսից Հագկերտ արքան վրաց Աշուշա բղեջխին, Սյունյաց իշխան Վասակի երկու զավակներին՝ Բարիկին ու Ատրնբրսեհին, չարձակեց հայոց մյուս նախարարների հետ. առաջիկա գործերի անորոշու-

թյունը նկատի առնելով՝ նա կասկածով զգուշանում էր:

Գլ. ԻԹ. Արդ, Հայոց տանուտերներն, իրենց հետ եղած սեպուհների հետ միասին, Հասան Հայոց աշխարհը: Ողջ էին և ոչ ողջ, կիսամեռ կենդանի: Նրանք այնպես զվարթ չէին երևում, ինչպես առաջներն էին՝ հեռավոր ճանապարհից ողջ առողջ վերադառնալուց: Եվ նրանց ընդառաջ ելնելով, Քրիստոսի պաշտոնյաների դասն իր հետ բերել էր կենսատու խաչի նշանը և առաքելանման նահատակ Սուրբ Գրիգորի նշխարները:

Իսկ մոգերի գնդերն ստիպում էին ու հարկադրում՝ կրակը տանել Տիրոջ սուրբ տաճարը, ուրիշ ակնառու, գեղեցիկ տեղերում չինել ատրուշաններ և փայտ փոխադրող բեռնակիրներ կարգել վառ պահելու կրակն անհազ չաստծո, որն ուտելուց անզգա է, ոչինչ չի շնորհում պաշտոնյաներին և ձանձրացնում է ավելորդ մոխիրները դուրս կրող մոխրաղեմ պագշոտյալներին:

Գլ. Լ. Եվ արդ, այս բոլոր չարիքները տեսնելով՝ Մամիկոնեից տեր և Հայոց սպարապետ Վարդանն իր մոտ կանչեց ամբողջ ընտանիքը, եղբայրներին, ազատներին, ծառաներին և առհասարակ իր պալատի ամբողջ բազմությունը: Սկսեց խոսել նրանց հետ և ասաց. «Իմ Արարիչ ու Տեր Հիսուս Քրիստոսին ես չեմ ուրացել՝ կամովին կամ երկյուղից: Քա՛վ լիցի: Եվ ոչ էլ հեռացրել եմ ինձանից Սուրբ Ավետարանի վարդապետությունն ու հավատս, որ սովորեցրել ու հաստատել է իմ մեջ ճշմարիտ պապն իմ՝ Տեր Սահակը: Այլ մի փոքր ժամանակ, մինչև այս ժամը, ձեր բոլորի փրկության համար ինքս կորա պատճառանոք, որպեսզի ինձ ձեզ հետ միասին փրկելով՝ ապաշխարեմ և ապրեմ: Ըստ այդմ, սովորել և հիշում եմ սուրբ մարգարեների քարոզությունը, որ ասում է. «Կամենում եմ մեղավորի ո՛չ թե մահը, այլ նրա դարձն ու ապրելը»³: Եվ որ մի ուրիշ տեղ սուրբ Հոգին ասում է. «Երբ որ դառնաս ու հեկեկաս, այնժամ կփրկվես» (կեցցես)⁴: Արդ, երբ պատճառանոք մի կարճ ժամանակ ձեզ համար թողել եմ, այժմ դրա փոխարեն կամենում եմ իսկապես թողնել այս կյանքի ամեն ինչը մինչև վերջ: Եվ ձեզանից ով որ կարող է լինել կամակից, արհամարհելով աշխարհիս ամենայն սուտ վայելչությունները, հանձն եմ առնում՝ ձեզ հետ միասին, Քրիստոսի անվան համար ընտրել օտարություն գնալը»:

Այսպես խոսեց նա իր տան ու ընտանիքի հետ: Եվ իր երանելի եղբայր Հմայակը պատասխանեց նրան, ասաց. «Շտապի՛ր կատարել մտածածդ և մի՛ հապաղիր, քանզի ոչ ոք չի կարող երաշխավոր լինել իր կյանքի համար, և ո՛չ մի ժամ»:

Եվ, այսպես, միահամուռ արհամարհելով՝ ոչինչ համարեցին այս կյանքի ամեն տեսակ անիմաստ մեծությունները և իրենց հետ միաբանած պալատով ու ընտանիքով ճանապարհ ընկան, շտապելով դեպի Հունաց երկիրը, ուր որ միաբանությունը թաքնված կամ այս ու այնտեղ ցրված՝ կարող էին իրենց անձերը պաշտպանել: Եկան, Հասան մի գյուղ, որի անունն է Արամանա ու գտնվում է Բագրևանդ գավառում և մոտ ու սահմանակից է Բասենին և Տվարածատափին⁵: Ցանկանում էին մի քանի օր հանգստանալ այստեղ, ապա շտապով գնալ իրենց մտքում դրած ճանապարհը:

Հայոց մեծ սպարապետ ու Մամիկոնեից տեր Վարդանի և իր եղբայրների՝ պալատով, ազգուտակով հանդերձ՝ Հայոց աշխարհից գնալու այս խորհուրդը հանկարծ հայտնեցին Սյունյաց իշխան Վասակին, որն այդ ժամանակ մարդպանն էր Հայոց: Իմացան նաև Հայոց բոլոր տանուտերներն ու սեպուհները, որոնք դրանից կոտրված սրտերով սարսափեցին: Ամենքը, որ իրենց անձերի փրկության նախանձախնդիր էին, մտածում էին, թե արդեն կորան իսպառ, և ոչ մի հնար չունեն այս չարից ազատվելու, քանզի բոլորն էլ գիտեին ու հասկանում էին, որ Հայոց երկրում դեռ գլուխ չէր եկել որևէ գործ կամ նախաձեռնություն առանց այն տոհմի առաջնորդության: Սյունյաց իշխան Վասակը, Հայոց ամենայն տանուտերներով ու ավագ սեպուհներով հանդերձ՝ խորհուրդ արեց և իր կամքի հետ համաձայնեցրեց բոլորի մտքերը, երբ ասաց. «Անհրաժեշտ է անմիջապես ընտիր քահանաներից ու Հայոց ավագ տանուտերներից մի քանիսին ուղարկել Հայոց զորավար Վարդան Մամիկոնյանի ետևից և աղաչանքով նրան վերադարձնել այստեղ, քանի որ առանց նրան մեր կամքն ու խորհուրդները չեն իրականանա»:

Սյունյաց իշխան Վասակը նամակ գրեց, կնքեց իր մատանիով և հրամայեց, որ Հայոց բոլոր ավագ տանուտերները ևս նամակներ գրեն և յուրաքանչյուրի նամակը կնքել տվեց նրա իսկ մատանիով: Բերել տվեց նաև ուխտի կնքած Ավետարանը: Ապա պատվական քահանաներից ընտրեցին երանելի Ղևոնդ երեցին, Նոր քաղաքից երանելի երեց Երեմիային, Մրենից երանելի երեց Ոորենին և Հայոց տանուտերներից ավագ մարդկանց՝ Արչարունյաց Արշավիր իշխանին, Դիմաքսենից Հմայակ իշխանին ու Աբեղենից Գազրիկ իշխանին: Եվ Սյունյաց Վասակ իշխանը նրանց հանձնելով ամբողջ նամականին ու երզման Ավետարանը, դեսպաններ ուղարկեց նրա ետևից, որոնք Հասան վերոհիշյալ Արամանա գյուղը և գտան նրան ու իր հետ գնացածներին:

Եվ տեղեկություն տալով՝ նախ մտան Մամիկոնեից տեր ու Հայոց սպարապետ երանելի Վարդանի, նրա եղբայրներ Հմայակի ու Համազասպի մոտ, նրանց առաջ պատմեցին իրենց այսպես շտապ գալու և նրանց հասնելու պատճառները, խորհուրդն ու խոսքերը, որ երգմամբ հանդերձ ունեցան բոլոր հայերը՝ Սյունյաց իշխան Վասակի միաբանությունում: Ապա տարան նաև երգման Ավետարանը՝ այն բռնեցին երանելի Վարդանի ու նրա եղբայրների առաջ: Եվ նրա ձեռքը տվին Սյունյաց տեր Վասակի, Հայոց մյուս ազատների, եպիսկոպոսների ու սեպուհների նամակները և, ներկայացնելով բոլորի կարճառոտ պատգամի խոսքը, երանելիին ասացին. «Ահա դու՝ եղբայրներովդ ու քեզ հետ միաբանած ընտանիքովդ, որոնք համերաշխելով քեզ հետ, հոգացել են, որ քեզ հետ ապրեցնեն իրենց, ձեր անձերն եք պրծացնում: Իսկ մենք ամենեքյան մատնվում ենք հավիտենական կորստի: Քանի որ ո՛չ մենք, ո՛չ մեր զավակներն առանց ձեզ ոչ մի հնար չունենք փրկվելու և ապրելու, ապա ինչպես որ հոգալով խնամք եք տանում ձեր նկատմամբ, այնպես էլ մի՛ թողնեք, որ կորչեն այսքան մարդիկ: Եվ քանզի այստեղ են բազում մարդիկ՝ ձեր ազգից, ձեր արյունից, ապա մեզ էլ արժանացրեք Քրիստոսի պսակին, ինչպես որ ցանկանալով հոգում եք միայն ձեր արժանանալու մասին»:

Եվ եկած քահանաներից ու նախարար պատգամավորներից այս բոլոր խոսքերը լսելով, Հայոց սուրբ սպարապետ և Մամիկոնեից տեր Վարդանը՝ իր երանելի եղբայրներով հանդերձ, տեսնելով սուրբ ուխտի Ավետարանը և կարողալով նամակահին Սյունյաց իշխան և Հայոց մարզպան Վասակի ու նրա բոլոր ընկերակիցներին, բոլորի հետ միաբանելով՝ պատասխան տվեց, ասաց. «Ես, իմ եղբայրները և իմ ընտանիքը որոշել ենք ընտրել աշխարհում եղած ամեն ինչից ամենավսեմը՝ հոգիների փրկությունը և սովորած ենք հաստատ ու անփոփոխելի այն խոսքը, որին մենք հավատում ենք աներեր, և որն ասում է. «Ի՞նչ օգուտ այն մարդուն, որն ամբողջ աշխարհը պիտի նվաճի և իր անձը կորցնի, և կամ մարդ ի՞նչ փրկագին պիտի տա իր անձի համար»⁶: Մենք ցանկանում ենք ոչ միայն մեր հոգիների օգուտը, այլև ուրիշների փրկությունը ենք ուրախանում: Հետո էլ, թող որևէ մեկը չկարծի, թե մենք փախել ենք սրի երկյուղից, որից մեր տոհմի մեջ ոչ ոք մի ժամանակ չի վախեցել: Իսկ թե ինչպես ընկերոջ շահի համար առավել, քան իր սեփական շահի մասին է հոգացել՝ իր անձնականը դրած այս տոհմը, այդ էլ դուք բոլոր հայերը ճշգրտությունը գիտեք գրքերի պատմությունից և ձեր ավագների պատմածներից: Բայց ձեր այն նենգավոր խաբեությունից, որ դուք գործել եք միշտ մեր նախ-

նիների նկատմամբ, այդ բոլորը հիշելով էլ՝ գնացինք մեր անձերը պրծացնելու: Դուք շարունակ մեզ մղել եք նեղություն, և ձեր անձերից հեռու մնալով՝ միայն մեր տոհմին են վիճակվել մեծ վշտերն ու մահերը: Սակայն Ավետարանի այդ սուրբ ու երկնավոր հրավիրակին դեմ չի կացել մեր տոհմից ո՛չ մեկը, և ո՛չ էլ մենք ենք դեմ: Քա՛վ լիցի: Դուք միամտություն եք վարվում, թե երկմտություն, ձեր գործն է: Բայց սուրբ Ավետարանը ձանաչում է բոլորին և յուրաքանչյուրին դատում է ըստ իր գործերի»:

Գլ. ԼԱ. Եվ այս ասելով սուրբ այր Վարդանը՝ Մամիկոնեից տեր և Հայոց սպարապետ, իր երանելի եղբայրների ու սիրելիների կամակցությունը այնտեղից դարձավ իր ընկերների մոտ՝ Հայոց բանակը: Եվ բազմություն հետ միաբանություն գալով՝ Հայոց սպարապետ Վարդանն իր խորհուրդներով դադար ու հանգիստ չէր տալիս ոչ միայն իր պալատի քահանաներին ու պաշտոնյաների մնացած բազմությունը՝ իր պալատում առտնին կատարելու կարգված ժամերի արարողությունները, որ գիշեր ու ցերեկ անհապաղ կատարում էին անձանձիր, այլև ցանկանում էր եկեղեցի գնալ բոլոր հայերի հետ միասին: Եվ, չնայած նեղված էր չգնալով այլև կամովին իրեն արգելելով, առժամանակ տանում էր վիճակը, հոգալով ընկերների պետքերը, ինչպես իր տան ու անձի համար, մանավանդ վրաց բղջիկ Աշուշայի և Սյունյաց իշխան Վասակի որդիների, որոնց պատանդ պահեց այնտեղ՝ իր պալատում Հազկերտ թագավորը պարսից: Եվ Սուրբ Վարդանն այսպես հոգում էր ոչ թե իր առաջադիր գործին օժանդակելու համար, քանզի նա չէր մտածում հաղթական անուն վաստակելու մասին, այլ եկեղեցու միաբանության սուրբ շինության վրա իր անձի արյան հեղումն էր տեսնում: Բայց և հոգում էր իբրև բարեսեր մի այր, մտածելով, թե գուցե այն մարդիկ մի դժվարության հանդիպեն կամ վնասվեն թագավորի մոտ:

Բայց Ամատունյաց Վահան իշխանը քուն ու հանգիստ չէր տալիս Հայոց գորավար Վարդանին: Մերթ ինքն անձամբ, մերթ էլ ուրիշների միջոցով ստիպում էր շտապ հայտնել ապստամբություն գործի վիճակի մասին՝ ցույց տալով, որ դա՛ է հոգու փրկության հոգածությունը: Սակայն շատ էլ չմտածելով այդ հոգսի շուրջ, նա խոսքով շտապեցնում էր գործը՝ կուտակած այն թշնամություն պատճառով, որ ունեին իրար դեմ Սյունյաց Վասակ իշխանն ու Ամատունյաց տեր Վահանը: Սակայն իր խորաթափանց մտքով տեսնում էր, որ Սյունյաց Վասակ իշխանը կամ չհամաձայնելով ապստամբել՝ կմեռնի իր ընկերների անարժան մահով, կամ վտանգից դրդված կհամաձայնի՝ չարաչար

վիճակի վտանգելով արքունիքում պատանդված երկու որդիներին, որոնք կապանվեն կամ բազմաժամանակյա կապանքների ու բանտարկությունների ենթարկվելով կտանջվեն անխնայ:

Իսկ սուրբ այրն Աստծո, Մամիկոնեից տեր ու Հայոց զորավար Վարդանը ոչ մեկի խոսքին չէր նայում, այլ ընկերների հոգան էր քաշում և գնում էր դեպի բաղձալի նահատակություն: Եվ այսպես ձգելով գարնան երկար օրերն անցկացրեց՝ մինչև տոթ օրերի մոտենալը: Եվ երբ հասան ջերմ տոթի ամիսները, Հայոց ամբողջ բազմությունը չվեց դեպի հովոց տեղիները, եկան-հասան Ծաղկոտն կոչված գավառը, այն ամուր բերդի մոտ, որ Անգղ էր կոչվում: Այն տեղերը տղամարդկանց բանակատեղ դարձնելով՝ մնացին տոթ օրերին:

Գլ. ԼԲ. ...Ապա Հայոց սպարապետ Վարդանն, իմանալով, որ ապստամբության գործը հույժ հայտնի են դարձնում և այն շատ ուշացնելուց մեծ վնասներ կլինեն, շատ օրեր խորհուրդ անելով, պատվական եպիսկոպոսներին, ականավոր երեցիներին և Հայոց ավագ տանուտերներին ու սեպուհներին հավաքեց առանձին: Այն ժամանակ նա դեռ չէր կամենում իրենց խորհուրդը հայտնել Հայոց մարզպան Վասակին:

... Ապա Հայոց բոլոր տանուտերներն ու սեպուհները՝ քահանաների ու ժողովրդի բազմությունը, կուռ միաբանությունը և բացահայտ հավաքվեցին Հայոց երանելի սպարապետ ու Մամիկոնեից տեր Վարդանի մոտ և նրա հետ միասին իսկույն, ըստ Սուրբ Գրքի հրամանի, բոլորեքյան մտան Սյունյաց իշխան Վասակի՝ Հայոց մարզպանի մոտ: Եվ նրան հայտնելով բոլորի միահամուռ խորհուրդը, թեպետ և նա ջանում էր հապաղել, մեկ՝ իր որդիների համար, որոնք արքունիքում էին, և երկրորդն, իր կյանքն իսկ միշտ միտված է եղել դեպի չարք, երբեք այնուհետև թույլ չտվին, որ նրա մտքերը սայթաքեն այս ու այն կողմ: Եվ թեպետ չէր կամենում, սակայն հարկադրաբար հանձն առավ միաբանել նրանց հետ: Եվ Հայոց նախարարները սուրբ եպիսկոպոսներին ու երեցիներին հրամայեցին դարձյալ բերել սուրբ ուխտի Ավետարանը: Եվ ազատների ու անազատների զորաց ամբողջ բազմությունը, Սյունյաց իշխան Վասակի և բոլոր տանուտերների ու սեպուհների հետ միասին, երդվեցին և իրենց երդումը հաստատեցին:

Եվ հավատո ուխտի խոսքերը գրի առնելով ու կնքելով նախ Սյունյաց իշխան Վասակի մատանիով, ապա Հայոց բոլոր տանուտերների ու ավագ սեպուհների մատանիներով՝ դրված երդման Սուրբ Ավետարանի մեջ՝ տվին այնտեղ գտնվող պատվական եպիսկոպոսներին ու ավագ քահանաներին: Եվ այս բոլորն այսպես ավարտելով՝ մեծ

խանդավառությունով ու հոգևոր երգերով դիմեցին դեպի տունն Աստծո և, երկրպագելով միայն մեկ ճշմարիտ Աստծուն, աղոթքները կատարեցին կարոտալից, երկար ու անձանձրույթ ծնրաղրություններով:

Աղոթքներն ավարտած ուսմիկ զորքերի բազմությունն, առանց սպասելու ավագների հրամանին, դիմեց դեպի մոխրանոցի տունը: Եվ այնտեղ կրակարանն առնելով՝ կրակը ջրի մեջ թափեցին՝ իբրև եղբոր գիրկը, ինչպես պարսից սուտ վարդապետներն էին անվանում: Իսկ ջուրը ո՛չ թե եղբայրաբար, այլ թշնամաբար կրակին ոչնչացրեց:

Բայց կարգադրեցին այդ օրն զգուշությունը պահել մոգերի բազմությունը: Եվ առավոտյան արևածագին նրանցից ոմանց սրով սպանեցին Ջարեհավան գյուղում:

Գլ. ԼԳ. Եվ այս բոլոր գործերը կատարելով ըստ ասածներիս կարգի, նրանք այնտեղ անցկացրին տոթ օրերը: Ապա շտապեցին իջնել Այրարատ գավառը, քանզի լսեցին, թե արյաց հազարապետ Միհրնեսը եկել Փայտակարան քաղաքը, գունդ է կազմում և Աղվանքի վրայով պետք է հարձակվի Հայքի վրա: Աղվանքի ազատներն էլ, որ Հայոց ուխտակիցներն էին, խիստ շտապեցնում էին՝ հասնելու իրենց մոտ և այնտեղ՝ Աղվանքում պատերազմելու նրանց դեմ:

Գալով Այրարատյան գավառը և Աղվանից կողմից այս լուրն առնելով, Սյունյաց Վասակ իշխանը Հայոց երանելի սպարապետ ու Մամիկոնեից տեր Վարդանին ստիպում էր գնալ և զորքով դիմակայել նրանց: Իսկ ինքն այնտեղ մնաց, պատճառաբանելով, թե «ես այստեղ պատրաստվեմ, գուցե, ասում էր, ուրիշ բան իմանալով՝ այն չարախորհուրդ Միհրնեսը գործելու է մեր դեմ»:

Սակայն Վասակն ինքը խաբեության ճանապարհն էր բռնել՝ իր մտքում կամակից ու խորհրդակից ունենալով աստվածանենգ ուրիշ մարդիկ Հայոց ազատներից:

Եվ Հայոց երանելի սպարապետ ու Մամիկոնեից տեր Վարդանը Սյունյաց իշխան Վասակին ասաց. «Ինչպես մտածել էինք, մենք նախ պետք է ճանապարհներ նրանց, որոնց կայսրի մոտ ենք ուղարկելու: Այնուհետև ինչ որ հրամայես, կկատարեմ անխափան»: Եվ սա, իր առաջ դրված խնդիրը շտապ իրականացնելու համար, հանձն առավ երանելի սպարապետ Վարդանի ասածները կատարել:

Անմիջապես ու շուտափույթ նամակներ գրեցին կայսրին, հունաց արքունիքի ամենայն ավագանուն և ուրիշ իշխանների ու կուսակալների, Աղձնյաց բղճխին, Անգեղ տան իշխանին, Ծոփք, Հաչտյանք, Եկեղիք և այլ գավառների մյուս իշխաններին ու Անտիոքի մեծ սպարապետին⁷: Եվ այս բոլոր թղթերը նախ ինքը՝ Սյունյաց Վասակ իշ-

խանն էր կնքում իր մատանիով, ապա հայոց մյուս բոլոր տանուտերները: Հունաստան ճանապարհովելու համար պատրաստվեցին. Ամատունյաց տան իշխան Վահանը՝ որպես խելամիտ ու խոհական մարդ, սուրբ Հմայակ սեպուհը՝ հայոց երանելի զորավար Վարդանի եղբայրը՝ Մամիկոնյան տոհմից, և սուրբ Աղանի եղբայր երանելի Մեհրուժանը՝ Արծրունյաց տոհմից: Սյունյաց իշխան Վասակն ու հայոց աշխարհի բոլոր նախարարները, նամականին նրանց ձեռքը տալով, ճանապարհեցին կայսրի ու վերը հիշված հայոց բոլոր մեծամեծների մոտ:

Գլ. ԼԴ. Հայոց սպարապետ և Մամիկոնեից տեր երանելի Վարդանն իր հետ էր վերցրել հայոց տանուտերներից նրանց, որոնք ջերմեռանդ սիրով շտապում էին հասնել մարտիրոսության ժամին: Սրանք էին.

**Խորեն Խորխոռունին,
Արշավիր Կամսարականը,
Թաթուլ Դիմաքսյանը,
Արտակ Պալունին,
Վահևունյաց Գյուտը,
Հմայակ Դիմաքսյանը**

և այլ տանուտերներ ու սեպուհներ և շատերը հայոց զորքից, որոնք փութով ինքնահոծար փափագում էին վրեժխնդիր լինել հանուն եկեղեցու սուրբ ուխտի և իրենց անձերը մահու տալ Քրիստոսի սուրբ ու ճշմարիտ հավատի համար: Այնտեղ էին նաև Մարդպետական այրուձիհ⁸ ուրիշ գնդեր, որոնք պատրաստ էին առաքինության պատերազմին: Սյունյաց չարախորհուրդ Վասակ իշխանն, իմանալով, թե ով համաձայն չէ իր չար մտադրությունը, պատրաստեց և ուղարկեց նրա հետ: Իսկ հայոց երեւելի տանուտերներից ու սեպուհներից և ուրիշ ուսուցիչ բազմությունից ում շատ վատթար կողմերին էր ծանոթ և գիտեր, որ ուղղակի կողմնակիցը չէ ուխտի, նրանց բռնություններ պահում էր իր մոտ:

Հայոց երանելի զորավար և Մամիկոնեից տեր Վարդանը, իր ընկերներին և ուրիշ զորական մարդկանց հետ, որոնք իր հետ էին, հրաժեշտ տալով Սյունյաց իշխան Վասակին ու նրա հետ մնացող ավագներին, ողջխորհուրդ մտքով գնում էր պատերազմի: Եվ ամենակալ Աստծուն երկրպագելու համար մտնելով Աստծու տունը, որ սուրբ եկեղեցին է, առավ սուրբ Ավետարանը և կենսատու խաչի նշանը, համբուրեց, անհագորեն դրեց աչքերին ու ճակատին: Ջերմեռանդ

սիրով նույնն էին անում բոլոր նրա հետ գնացողները: Ապա բոլորը ճանապարհվեցին հորդորալից սիրով:

Դեռ Այրարատից ոչ շատ կայարաններ էր հեռացել Հայոց սպարապետ երանելի Վարդանը, որ Սյունյաց իշխան Վասակը շտապով գաղտնի դեսպաններ ուղարկեց Արյաց հազարապետ Միհրնեբսեհին և իր նենգավոր խորհուրդը հայտնեց նրան: Նույնպիսի նամակ հղեց նաև Նիխորական Սեբուխտին և այլ ավագների, որոնց Միհրնեբսեհն էր կարգել հայոց վրա: Հղեց հավատարիմ վերակացու Վեհապուհին, որն այն ժամանակ արքունի սենեկապանն էր, ապա հետո էլ եղավ Արյաց դպրապետը: Նամակներում Սյունյաց նենգավոր իշխան Վասակը նրանց հայտնում էր իր խաբեական ցանկությունները: «Դուք, – ասում էր, – անհոգ եղեք և մի զարհուրեք Վարդանի հետ ձեր դեմ եկողներից, քանզի ավելի շատը նրանք են, որ պահել են ինձ մոտ և բազմաթիվներին էլ այս ու այնտեղ են ցրել: Իսկ ձեր դեմ եկողները խիստ փոքրաթիվ են և ոչ շատ»:

Գլ. ԼԵ. Հայոց զորավար երանելի Վարդանը՝ տերը Մամիկոնեից, հասավ Աղվանք, և պարսից զորագլուխներին հայտնվեց հայերի գալու մասին: Պարսիկները լսեցին և փութացան անցնել Կուր կոչված մեծ գետը և նրանց ընդառաջ եկան մինչև Աղվանք երկրի Սաղխաղ կոչված գյուղը:

[Հայոց զորքերը] հասնելով մարտի ժամին՝ նայեցին և տեսան պարսից գնդերը դասավորված ըստ պատերազմական կարգի: Հայոց երանելի զորավար Վարդանը ևս իր գունդը դասավորեց նրանց դեմ: Մեծաթիվ այրուձիհ բաժանելով երեք մասի, յուրաքանչյուրը տվեց մի զորագլխի ձեռք. աջ կողմում զորագլուխ կարգեց Արշարունյաց իշխան Արշավիր Կամսարականին, որ և փեսան էր հայոց զորավար սուրբ Վարդանի՝ Մամիկոնեից տիրոջ, ամուսնացած լինելով նրա դստեր հետ: Եվ (Վարդանը) նրան նիդակակից տվեց ավագ սեպուհ Մուշին՝ Դիմաքսյան տոհմից: Իսկ ձախ կողմը տվեց Խորեն Խոռխոռունու ձեռքը՝ նրան զորավիգ դարձնելով Հմայակ Դիմաքսյանին: Հայոց սուրբ զորավար Վարդանն ինքն էլ պատրաստվեց կենտրոնի վրա հարձակվելու: Եվ այսպես ճակատ կազմած և ապավինած Աստծո խնամքին, հարձակվեցին թշնամիների վրա:

Բոլորից առաջ մարտի վայրը գնացին Արշավիր Կամսարականն ու Դիմաքսենից սեպուհ Մուշը, որոնք տեղի անծանոթությունից հանդիպեցին սաստիկ թանձրախոր ճահճուտի: Արշավիր Կամսարականն ու Մուշը երիվարների առավելագույն ընթացքի պատճառով տիղմի մեջ ընկան երիվարներով ու խրվեցին: Այնտեղ նահատակություններ

պակվեց երանելի սեպուհ Մուշ Դիմաքայանը Նիխորականից: Իսկ Արչավիր Կամսարականը, իջնելով երիվարից, հետոտն սպանեց Լփնաց թագավորի եղբայր Վուրկին և իր ձին դուրս քաշելով սաստիկ խոր տիղմից, ուր և ոտնամանի մեկը ոտքից դուրս գալով՝ թաղվեց մնաց այնտեղ, ճահճուտում, և ինքը՝ Կամսարականը մեկ ոտնամանով, տղմաթաթախ, բոլոր իր գենքերով, երիվարը ցամաք հանելով՝ անվեհեր ու քաջարար, թուչնի պես թուավ երիվարի վրա և սարսափեցնելով իր թևի թչնամիններին՝ փախուստի մատնեց: Եվ նայելով հայոց երանելի սպարապետ ու Մամիկոնեից տեր Վարդանը՝ իր ընկերակիցների ու ամենայն հայոց գնդի հետ միասին, տեսավ, թե ինչպես նրանց փախուստի մատնելով՝ իրենց առաջը քեցցին պարսից զորքի բազմությունը, որի կեսն իրենց սրերով կոտորեցին՝ գետնի վրա դիաթավալ անելով, կեսն էլ գետավեժ անելով խեղդոտեցին: Նրանցից մնացած մյուսներին էլ դաշտերում ու թանձրախիտ անտառներում ոչնչացրին:

Իսկ պարսից ավագներից ոմանք, նավեր նստած, շտապում էին փախչել մեծ գետի այն կողմը: Հայոց երանելի զորավար Վարդանն Արչարունյաց իշխան Արչավիր Կամսարականին ստիպեց շտապով նետեր արձակել նավով փախչողների ետևից, որովհետև վստահ էր նրա դիպուկ ու անվրեպ նետաձգություն վրա: Իսկ Արչավիր Կամսարականը, ինչպես որ միշտ էր սուրբ զորավարի խոսքն ու կամքը հլու կատարող, շտապ իրագործելով նրա հրամանը, նավավարների ու փախստականների ետևից նետեր արձակելով և խոցոտելով նավավարներին ու շատ ուրիշների, որոնք նավերի մեջ էին, սաստիկ վերքեր հասցրեց նրանց: Վիրավորների տապալվելուց նավերն էլ կործանվում էին, և նավավարներից ու պարսիկ գլխավորներից շատ-շատերը գետասույզ լինելով կորան: Եվ այսպես վերին օգնությունը նրանց հաղթանակ չնորհեց, ու նրանք իրենց բանակը դարձան՝ գոհացած և օրհնելով Աստծուն:

Եվ զորքն այն օրը մնաց տեղում, իսկ առավոտյան չվելով անցավ Կուր կոչվող մեծ գետը և հասավ այն պարսպապահակին, որ գտնվում է Աղվանից ու Հոնաց իշխանությունների միջև: Այնտեղ գտնելով պարսպի պահապանին ու պարսիկ ուրիշ շատ զորականների, սրի քաշելով կոտորեցին ու պահակությունը հանձնեցին աղվան մի թագավորագնի, որի անունն էր Վահան: Հենց նրան էլ դեսպան ուղարկեցին Հոնաց երկրում և ուրիշ ամուր տեղերում բնակվողների մոտ՝ որպեսզի նրանց համոզի զորքով միաբանել իրենց հետ: Նրանք էլ հոժարակամ համաձայնեցին օգնել, որը և երդումով հաստատեցին:

Գլ. ԼԶ. Եվ մինչդեռ այս ամենն այսպես կատարվում էր Աստծո օգնությամբ ու նրանց կամքով, հանկարծակի դեսպան հասավ հայոց երանելի զորավար Վարդանին ու նրա հետ եկած ամբողջ զորքին: Նրանց հասցրեց տրտմության գույժ ու չարաչար համբավ՝ ասելով, թե «Անօրեն Վասակը խաբել է Աստծո ուխտին, նենգելով դրժել Ավետարանի երդումը և ետ կանգնելով՝ ապստամբել ճշմարիտ միաբանության դեմ: Այդպես էլ նրա մոտ մնացած հայոց ավագները, ետ կանգնելով, միացան նրա հետ և, իրենց երեսները դարձնելով արդարության ճանապարհից, մոլորված գնացին սատանայի ետևից: Դեսպան ուղարկեցին Պարսկաստան և նամակներով ուխտ կապեցին նրանց հետ: Հայոց ամբողջների բերդապահներին արձակելով՝ իրենց մարդկանց բերդակալներ նշանակեցին և զգուշացրին: Մամիկոնյան, Կամսարական և ուրիշ տանուտերների որդիներին դայակներից խլելով, հավաքեցին, անց կացրին Սյունյաց իշխանության ամուր բերդերը և հրամայեցին ամբողջները պահպանել զգուշությամբ: Ապա նենգավոր Վասակը երեսաններին տվեց տանելու պարսից թագավորի մոտ: Եվ ուխտանենգ Վասակի հետ սատանայի ետևից խոտորվածները սրանք էին:

**Բագրատունյաց իշխան Տիրոցը,
Սորխոտունյաց իշխան Գաղիչուն,
Ապահունյաց իշխան Մանեճը,
Վահևունյաց իշխան Գյուտը,
Պալունյաց իշխան Վարագչապուհը,
Աբեղենից իշխան Արտենը,
Ուրծա իշխան Ներսեհը և ուրիշները ոստանիկներից, ինչպես նաև սեպուհներից ոմանք յուրաքանչյուր տոհմից»:**

Եվ լսելով աղետավոր այս ամբողջ գործի մասին, որ Սյունյաց նենգավոր իշխան Վասակն ու նրա հետ եղած նախարարներն էին կատարել, հայոց երանելի սպարապետ, Մամիկոնեից տեր Վարդանը, նրա մոտ գտնվող նախարարները և զորքը չէին կարող չտրտմել:

... Ապա բոլորը միասին Աղվանից աշխարհից գնացին Այրարատյան գավառը:

Գլ. ԼԷ. Ձմեռային ցրտաշունչ եղանակի օրերն անցկացնելով՝ բոլոր ուխտավորները հասան Մեծ տոնին, և խնդություն եղավ ամենայն աշխարհին, հրեշտակներին ու մարդկանց քանդի կենարարի ավետավոր հարությունը¹⁰ խառնվեց խաղաղությունը, և մարդիկ ուրախությամբ տոնեցին ու զվարճացան:

Մի քանի օր անց լսեցին, թե անհամար զորք է եկել Հեր ու Զարևանդ գավառները: Եվ հայոց երանելի սպարապետ, Մամիկոններից տեր Վարդանն ազդարարեց այն ուխտապահներին, որոնք տոնի օրերի պատճառով իրենց տներն էին գնացել, թե զատկի տոնը կատարեցեք ձեր ընտանիքների հետ:

Եվ հայոց երանելի սպարապետ Վարդանը, իր հետ եղած ավագների միաբանությունը, Ամատունյաց տոհմից մի սեպուհի, որի անունն էր Առանձար, երեք հարյուրի չափ հեծյալներով ուղարկեց հետախուզելու պարսից զորքերի բազմությունը և, եթե հնար լիներ, գրգռելու, որ շուտ գան և մեզ բերեն արքայություն պսակներ, որոնք նրանց ձեռքով մեզ է պարզելու հավիտենական բարություններ սովող ու փրկիչ Քրիստոսը: Առանձարին ու նրա հետ գնացած զորքին բախտ չնորհվեց, որ նրանք տեսնեն պարսից բանակը: Եվ հարձակվելով վերջապահ հզոր մի թևի վրա, շատերին սրի անցկացրին, իսկ մյուսներին փախուստի մատնելով թափեցին պարսից զորքերի մեջ: Իրենք էլ ողջանդամ վերադառնալով ուրախությունը հասան հայոց զորքերին և նրանց պատմեցին Աստծո այն զորություն մասին, որ իրենց պարզեց Փրկիչը:

Եվ երանելի սպարապետ Վարդանը միահամուռ զորքերի հետ միասին գոհացան ու օրհնեցին ամենազոր Աստծուն: Պատմեցին, որ զորագլուխներ են Մուչկան Նյուսալավուրտը և Դողվճը: Սթափությունը հասկացրին նաև, որ նրանք շուտով կարող են հասնել երկրի միջնաշխարհը: Որն էլ լսելով հայոց երանելի սպարապետն ու նրա հետ գտնվողները՝ չտապեցին երթալ նրանց դեմ, նախ՝ ավելի շուտ հանդիպելու մարտիրոսություն ժամին, քանզի գիշեր ու ցերեկ, միշտ ու անձանձրույթ աղոթում էին, որ արժանի լինեն մի այդպիսի երկնավոր վիճակի, և, երկրորդ ասում էին՝ թերևս այնտեղ, հենց Հեր ու Զարևանդ գավառում էլ վճռենք պատերազմի ելքը, մանավանդ, որ պարսից զորքին ոչ ոք չէր արգելում հասնելու հայոց աշխարհը՝ սպանությունը, գերեվարությունը ու ավերածություններով: Եվ սրանք, թեպետև այսպես մտածելով, ուզում էին չտապել, սակայն առավել արագ շարժվում էր պարսից զորքը, որ արդեն եկել-հասել էր Արտազ գավառը, Ավարայր կոչված գյուղի մոտ, Տղմուտ դաշտի շրջափակ տեղում, որն ընտրել էին հայոց զորքի երկյուղից: Մարդկանց ամուր ապաստանի պատշաճ տեղ համարեցին այնտեղ վրան զարկելով բանակեցին:

Գլ. ԼԸ. Պենդեկոստեի մեծ տոնի ուրբաթ օրը¹¹ հայոց զորքերը եկան, հասան նույն տեղը:

Այնուհետև հավաքվելով բանակ դրին պարսից զորքերի մոտ, մինչև օրն ավարտվեր:

Գլ. ԼԹ. Քանի որ մոտեցել էր արդեն արևազայի ժամը, և պարսից զորքերն էլ պատրաստվում էին պատերազմի ճակատ հարդարելու, Մամիկոններից տեր Սուրբ Վարդանն իր զորքը բաժանելով երեք թևի, կենտրոնականի վրա ավագ կարգեց Արծրունյաց իշխանին և մարդպետ Միհրչապուհին՝ Արչարունյաց Արչավիր իշխանի, երանելի այր Մոկաց Արտակ իշխանի և այլ ավագ նախարարների հետ միասին: Աջակողմյանի վրա ավագ կարգեց երանելի Խորեն մախազին՝ Վանանդի տեր երանելի Թաթուլի, սուրբ այր Քաջբերունի Ներսեհի և այլ ավագ նախարարների հետ: Եվ ձախ կողմից ինքը պատրաստվեց իր գնդով՝ Առավելյան Փափագ իշխանի և հայոց ուրիշ իշխան-նախարարների հետ միասին, քանզի այն կողմից ավելի էին երևում Սյունի զորական գնդի և այլ զորավոր արանց զորչների նշանները: Իր եղբայր Համազասպին թողեց վերջապահ և նրան պատվիրեց ոչ ոքի չստիպել, այլ միայն խոսքով հորդորել հանուն իրենց փրկություն:

Եվ, այսպես, Սուրբ Վարդանի հայոց զորքը, բաժանված երեք մասի, օրհնություն ստացած սուրբ քահանաների բերանով, Աստծուն օրհնաբանելով շարժվեց առաջ: Իրար վրա հարձակվեցին երկու կողմերը՝ հայոց և պարսից: Եվ մեկը մյուսի առաջ էին ընկնում մարտիրոսություն պսակը տենչացող տղամարդիկ, որոնք սկզբում փախուստի մատնեցին պարսից զորքերին: Իսկ հայոց զորքի այն բազմությունը, որ եկել էր հարկից դրդված և ակամա, մանավանդ ուրիշներին էլ տարակուսանքի մեջ գցելու և ետ դարձնելու համար, այնտեղից փախուստ տալով՝ հավիտենական կորստով չքվեց:

Պարսից զորքերն էլ, տեսնելով, որ հայոց գունդը թուլացել, ուժասպառ է դարձել և չի կարող իրենց կոտորել, տեսնելով նաև այն, որ փախած գնում էր հայոց զորքի մի մասը, չըջապատեցին բոլոր կողմերից, հորդեցին նրանց վրա: Այստեղ էլ երազած վիճակին արժանանալով՝ նահատակվեցին նրանք: Այնուհետև պարսից զորքերն ընկան հայոց փախստականների ետևից: Հասնելով նրանց՝ ոմանց կոտորեցին, ուրիշներին կալանավորելով, մի տեղ հավաքելով՝ փակեցին ամրոցում: Սրանցից ոմանք, գիշերը կտրելով նիզակափակ պաշտպանությունը և պահակներից շատերին կոտորելով, հեռացան ողջանդամ: Առավոտյան հայ փախստականներից ում որ ձերբակալեցին, բերին բանակը, և կոտորեցին սրով, շատերին փղերի ոտքերի տակ ձգելով սպանեցին: Մնացածները փախչելով՝ Հայաստանի այլևայլ տեղերում ցրվեցին:

Իսկ նրանք, որ այն ժամին երանելի ու երկնավոր կոչման արժանացան Սուրբ Վարդանի հետ և նահատակվեցին, սրանք էին.

Սորխոունյաց տոհմից՝ երանելի **Սորենը**,
Պալունյաց տոհմից՝ երանելի սեպուհ **Արտակը**,
Գնդունյաց տոհմից՝ երանելի **Տաճատը**,
Դիմաքսենից տոհմից՝ երանելի **Հմայակը**,
Քաջբերունյաց տոհմից՝ երանելի **Ներսեսը**,
Գնունյաց տոհմից՝ երանելի **Վահանը**,
Ընծայնոց տոհմից՝ երանելի **Արսենը**,
Սրվանձտա տոհմից՝ երանելի **Գարեգինը**:

Եվ ինչպես երկար փնտրելով և շատ քննելով, հարցնելով իմացանք թիվն այն նահատակվածների, որոնք պատերազմի դաշտում զոհվեցին ավագ նախարարների հետ՝ երկու հարյուր յոթանասուն և

Ավարայրի ճակատամարտը
(հատված 1482 թ. ձեռագիր Շարակնոցից)

վեց մարդ էին: Նրանք, որոնց ամրոցներից հանելով սպանեցին սրով կամ փղատակ տալով կոտորեցին՝ յոթ հարյուր և հիսուն տղամարդ: Բոլորը միասին լինում են հազար և երեսուն վեց մարդիկ, որոնցից յուրաքանչյուրին վարձահատույց Քրիստոսը գրանցած պահում է կենաց մատյանում:

Իսկ պարսից զորքերից այնօր պատերազմում ընկան, ինչպես ստույգ պատմել են մեզ պարսից զորագլուխներից տեղեկացած մարդիկ, երեք հազար հինգ հարյուր քառասուն և չորս մարդ:

Գլ. Խ. Երբ պատերազմի գործն այսպես ավարտվեց, և մարդասեր Աստվածն իր սիրելիներին իր մոտ կանչեց, Մուշկան Նյուսալավուրտը գիր ուղարկեց Արյաց Հազկերտ թագավորին և տեղեկացրեց պատերազմի արդյունքի մասին, հղեց հաղթանակի ավետիքը և ըստ թվի ու անունների հաշվեց երկուստեք պատերազմում ընկածներին: Եվ Հազկերտ արքան, լսելով պարսից զորքից քաջ մարդկանց կոտորվելն ու մահը Վարդանի, սաստիկ սգի մեջ ընկավ հուզախոտով, քանզի հիշում էր այդ մարդու քաջությունն ու բարությունը, որ նա թշնամիների դեմ քանիցս ցույց էր տվել հանուն Արյաց երկրի: Նա հրամայեց պատասխանել թղթին և Մուշկան Նյուսալավուրտին, իր զորքով հանդերձ, կանչել արքունիք: Եվ հրամայեց Հայոց աշխարհից Ատրորմիզդ անունով մեկին նշանակել մարզպան, հրամանով հանձնարարեց չնեղացնել Հայաստանի մարդկանց, այլ սիրով նվաճել և թույլ տալ, որ ամենքը համարձակորեն պաշտեն քրիստոնեական հավատը: Թագավոր Հազկերտի նամակը տեսնելով և լսելով հրովարտակի խոսքերը, Մուշկանը Հայաստանում մարզպան կարգեց Ատրորմիզդ Արշականին և բոլոր գործերը նրան հանձնեց ըստ թագավորի հրովարտակում գրածների: Մուշկանը, բոլոր ավագներով ու զորքով հանդերձ, վերադարձավ Պարսից երկիրը: Եվ Ատրորմիզդը, մնալով Հայոց աշխարհի մարզպան, խաղաղության բազում թղթեր հղեց Հայոց աշխարհի գանազան տեղեր, ասելով. «Եկեք, ձեր երկիրը շենացրեք աներկյուղ և բնավ մի վախեցեք»: Գրում էր և իր ավետավոր խոսքերը կնքում, ամենքին շնորհում քրիստոնեության կարգն ու հավատն իր կամեցածի պես պաշտելու իրավունք: Եվ այս լուրից ուրախացած բոլորն էլ հավաքվեցին Պարսկաստանից ու Սյունիքից:

Գլ. ԽԱ. Սա [մարզպանը] երանելի Հմայակի մոտ Տայոց ամրոցներում հավաքվածների վրա գումարեց Պարսից երկրից ու Սյունիքից բերած ընտիր տղամարդկանց, զորք կազմեց: Եվ զորքը երկու մասի բաժանելով, նրանց վրա զորագլուխներ կարգեց Արտեն Գաբեղյանին ու Վարազշապուհ Արտունուն:

Հայոց փախստականների բազմությունը՝ նախարարներն ու սպառնակները, ոստանիկներն ու ուսմիկները, գնալով Տայոց երկիրը, հավաքվել էին սուրբ զորավար Վարդանի եղբայր Հմայակի մոտ, որն ուշացել էր Հունաց աշխարհում, երբ գնացել էր թագավորից զորք խնդրելու, ինչպես գրել էինք առաջ՝ իր տեղում: Նրանք գնացելներկայացել էին Թեոդոս թագավորին, որն էլ, իմանալով նրանց այցելության պատճառը, սիրով էր ունկնդրել ու խոստացել էր զորքով օգնել նրանց: Եվ մինչդեռ պատրաստվում էր խոստումը կատարել,

մահը վրա հասավ սրբին, և նա գնաց այս կյանքից: Նրա փոխարեն թագավորեց Մարկիանոսը, որը և տեղեկանալով իմացավ հայոց գործերի խնդրի կարևորությունը, հարցրեց արքունիքի ավագներին, թե ինչպե՞ս եք կարծում, ի՞նչ պատասխան տանք Հայոց աշխարհից մեզ մոտ եկած մարդկանց: Անատոլը, որ այն ժամանակ Անտիոքի սպարապետն էր, և Փղորենտ անունով մի մարդ, ազգով ասորի, որ ավագն էր թագավորի դրան, ասացին. «Մեզ թվում է անհաճո՛ւ արհամարհել մի ուխտ և խաղաղություն, որ բազում ժամանակներ ի վեր գրվել ու կնքվել են նախկին թագավորների կողմից: Անհաճո է նաև, որ պատերազմով գրգռվում է խաղաղացված վիճակը, և մի աշխարհ հանվում է իրենց թագավորի իշխանությունից: Բայց անհրաժեշտ է խորհել այդ գործերի անորոշ ելքի վրա. ոչ ոք չի կարող գիտենալ՝ ինչպես կավարտվի այդ պատերազմը՝ հեշտությամբ, թե՞ սաստիկ խառնաշփոթ ստեղծելով»:

Այսպես խոսելով՝ նրանք կասեցրին թագավորի մտադրությունը, և հայոց ակնկալությունը չիրականացավ: Հայերը հույսով սպասում էին, սակայն չհաջողվեց: Եվ մինչդեռ խնդիրքի պատասխանն այսպես ուշանում էր, հայոց ու պարսից հարցը, պատերազմի գերաճելով, ավարտվեց:

Հունաց աշխարհ գնացած հայոց տանուտերներն ու նախարարները, երբ տեսան, որ ոչինչ չեն շահում այն գործից, որի համար աշխատում էին, — դարձան և շտապեցին, որպեսզի գոնե չգրկվեն փրկության հույսից, արժանի լինեն իրենց ընկերների հետ ըմպելու մարտիրոսության բաժակը: Եվ ժամանակին չհասնելով պատերազմի ընթացքին, Սաղոյաց սահմանների մոտ, Պարխար կոչված լեռան վրա մի ամուր տեղ գտնելով՝ մնացին, որպեսզի որոշեն, թե ինչպես կկարողանան պատրաստվել առաջվա գործին: Առավոտյան դեմ, տեղյակ մարդկանց առաջնորդությամբ նրանց վրա եկան պարսիկները և լուսաբացին զինապատրաստ նույն Հմայակ Մամիկոնյանի ընկերների վրա հարձակվեցին Տայոց գավառի Որջնահաղ կոչվող գյուղում, քանզի այն ժամանակ նրանք արդեն իջել էին Պարխար լեռան ամրոցներից: Փախստական մարդկանցից յուրաքանչյուրն շտապով հասավ յուր երիվարին: Ոմանք մերկանդամ, ոմանք զինված՝ ջարդեցին պարսից գորքից շատերին և կրնկի վրա ետ դարձնելով՝ այնտեղից փախուստի մատնեցին: Նրանցից շատերին չինամիջին, ուրիշներին այգեստաններում գետնատարած կոտորեցին: Այնտեղ նահատակություն պսակ ընդունեց երանելի Հմայակ սեպուհը, որ փափագում ու տենչում էր հասնել իր սուրբ եղբոր ետևից: Եվ անմիջապես լսելի եղավ նրա

խնդիրքը, որովհետև Աստված, նայելով նրա փափագին, խնդիրքը կատարեց և այն սրբին պսակեց:

Իսկ ուխտապահ զինվորները, որ հավաքված էին Հմայակի մոտ, երբ որ այսքանը տեսան, գետնին փոկեցին՝ մեծ սուգ անելով, քանի որ այլևս չունեին ոչ մի մխիթարություն: Յուրաքանչյուր մարդ ինքն իսկ չար մահու և չարաչար կորստյան վճիռը համարում էր կատարված: Զարհուրած այնտեղից դարձան դեպի վեր, դեպի Պարխար լեռը՝ այդ համարելով պատահած մեծ ու ահավոր վշտից ելնելու միջոց: Իսկ հայոց մարզպան Ատրորմիզդը, լսելով պարսից ու սյունյաց զորքերից այդքան քաջ մարդկանց կորուստը, թեպետև խիստ վիշտ ապրեց, բայց երբ լսեց նաև հրաժարվածներ Սուրբ Վարդանի ու Հմայակի վախճանի մասին, մխիթարվեց և ուրախացավ մեծապես, համարելով, որ իսպառ վերացան քաջ զորավարները:

Գլ. ԽԲ. Իրենց մեջ խորհուրդ արին, թե ի՞նչ հնարքով որսան փախստական մարդկանց, առանց պարսից կողմից կոխվ մղելու, ինչպե՞ս նրանց բռնտոնեն իրենց իսկ կամքով և հարկի տակ դնեն Հայոց աշխարհը: Այն մտքի վրա կանգ առան, որ առանց կովի, միայն սուտ երդմամբ ու դատարկ խոստումներով այն մարդկանց սրտերը կարող են գրավել: Մարզպան Ատրորմիզդը թագավոր Հազկերտի խոսքերով նրանց մոտ մարդիկ ուղարկեց և խաբեություններ երդվեց նրանց, թե ձեզնից ոչ մեկին չենք սպանի և ոչ էլ իշխանությունից ու պատվից կզրկենք որևէ մեկիդ: Այսպես նենգորեն նվաճելով մարդկանց, բռնտոնեց բոլորին և քչել տվեց Արյաց երկիր՝ Արծրունյաց մեծ իշխան Ներշապուհին, Վանանդի տան իշխանին, Արշարունյաց տան իշխան Արշավիրին, Անձևացյաց տան իշխան Շմավոնին, Ամատունյաց տան իշխան Վահանին, Գնթունյաց իշխանին, Աչոցաց իշխանին, Առավեղենից իշխան Փափաքին, Տաշրա իշխան Վրենին, Արծրունյաց իշխան Ապրսամին և այլ տանուտերների ու ավագ սեպուհների: Քչեցին, տարան թագավոր Հազկերտի արքունիքը: Սյունյաց նենգավոր իշխան Վասակն ինքն էլ կամեցավ գնալ արքունիք, սակայն նախ քչել-տանել տվեց նրանց, ապա ինքը գնաց:

Իսկ հայոց սուրբ քահանաներից, որ նախապես բռնել և Սյունյաց բերդերում այս ու այնտեղ կալանավորել էր, սուրբ Հովսեփ երեցն էր, որ այն ժամանակ զբաղեցնում էր կաթողիկոսական աթոռը, տեր Ղևոնդը, Արածա¹² քահանաներ տեր Սամուելն ու տեր Աբրահամը: Նրանց հետ բռնած տանում էին նաև Ռշտունյաց սուրբ եպիսկոպոս տեր Սահակին, Արծրունյաց Ներշապուհ իշխանի դրան երեց տեր Մուչեին, սուրբ երեց Արչեին, սուրբ սարկավագ Քաջաջին: Բայց Բա-

սենի սուրբ եպիսկոպոս տեր Թաթիկին Սյունյաց իշխանը քսությամբ առաջուց պարսից զորագլուխներին էր տվել տանելու Ուռուժաստան, և նա այնտեղ պահվում էր ծանր կապանքների տակ: Քչելու էր տվել նաև Մամիկոնյան, Կամսարական և այլ իշխանական տոհմերից իր բռնոտած երեխաներին: Կարծում էր՝ թագավոր Հազկերտին ու Արյաց աշխարհին մեծ ծառայություն էր անում և դրա դիմաց պետք է ստանա թագավորական պատիվ ու պարգևներ:

Գլ. ԽԳ. Արքունիք հասնելով՝ Սյունյաց նենգավոր իշխանը նախ տեսավ արքունի դրան ավագներին, ապա և մտավ Հազկերտ թագավորի մոտ: Թագավորն ու արքունի բոլոր մեծամեծները միառժամանակ նրան ընդունեցին մեծարանքներով ու շքեղությամբ: Քանի որ, թեպետ և գիտեին նրա հասցրած վնասները, ուխտն ու երգումը, որ նենգությամբ արել էր սուրբ Վարդանի ու Հայոց աշխարհի բոլոր իշխանների հետ՝ նրանց կործանելու և իրեն հավատարիմ ցույց տալու համար, սակայն նրան ոչինչ զգացնել չէին տալիս, այլ լուռությամբ, իբրև անտեղյակ էին, պատվում էին նրան՝ որպես հավատարիմ ու բարեգործ մարդու, մինչև բերին, արքունիք հասցրին Աստծո սուրբ քահանաներին և ապստամբած Հայոց տանուտերների ու սեպուհների զավակներին, որոնց մեջ էին Մամիկոնյան, Կամսարական և այլ տոհմերի ապստամբ տղա մանուկները, որոնց այն նենգավորը նախապես տարավ, կանգնեցրեց հազարապետ Միհրնեսի և այլ մեծամեծների առաջ:

Հազկերտ թագավորը հրամայեց այնտեղ, բազմություն առաջ անարգելով նրանցից խլել ունեցած բոլոր պարգևները: Եվ պայիկները¹³ ծաղրանքով մերկացրին նրան: Զրկելով տերություն պատվոզարդարանքներից, խայտառակաբար դուրս տարան և արքունի հրապարակի սահմաններից էլ հեռացրին: Եվ նույն օրը Սյունյաց աշխարհի վրա տեր կարգեցին նրա թշնամի, Սյունյաց սեպուհ, ուրացող Վարազվաղանին:

Նենգավոր Վասակն էլ արքունիքում մի քանի տարի մնալով ծանր վշտերով ու շատ նեղություններով, իր կյանքն էր մաշում՝ ամեն օր ու ամեն ժամ հառաչելով և հոգոց հանելով: Մինչև որ իր ձեռքերի թաթերն անարգալից ինքնածաղրումով զարկում էր իր երեսին՝ ասելով. «Ահա՛, ընդունիր այս խայտառակությունը, որ քեզ բերեցին սուրբ Ավետարանի ուխտին դավաճանելն ու Սուրբ Վարդան Մամիկոնյանի և նրա ցանկալի ընկերակիցների նահատակության արյունը: Ժառանգություն ստանալով հավիտենական կյանքը՝ այս երկրում նրանք վաստակեցին բարի անուն, որն անանց կմնա սերնդեսերնդի:

րունդ: Իսկ դու,՝ ասում էր,՝ իմ մեղավոր անձ, կյանքիդ սակավաթիվ օրերը կապրես խղճահարություններով ու մտատանջությամբ և պատրաստ կպահվես մշտնջենական ու անանց գեհնի համար»:

Մինչև իր մահվան օրը նրա այս հառաչալից խոսքերի ու լացի մասին նույն Վասակ իշխանի արդարախոս սպասավորներն են մեզ պատմել: Նրա վախճանն էլ այնտեղ, Պարսից երկրում կատարվեց՝ ըստ Սուրբ Ղևոնդի կանխատես խոսքի:

1. Մատթ., Ժ, 23:
2. Անդ, Ժ, 37:
3. Եզեկ., ԺԸ, 32:
4. Ես., Լ, 15:
5. Տվարածատափ – Տուրուբերան նահանգի գավառներից:
6. Մատթ., ԺԶ, 26:
7. Ասորիքի Անտիոք քաղաքում էին տեղակայված Բյուզանդական կայսրության արևելյան զորաբանակի հիմնական ուժերը:
8. Մարդպետական այրուձին թագավորական բանակի հիմնական հարվածային ուժն էր, որ բաղկացած էր 40 հազար զինվորից:
9. Սաղմ., ԼԲ; Հմմտ. Երեմ., Թ, 23:
10. Այսինքն՝ Սուրբ Զատիկը:
11. Զատիկի կիրակիից հաշված հիսուներորդ օրը: Այդ օրը քրիստոնեական եկեղեցին նշում է իբրև Սուրբ Հոգու գալստյան տոն:
12. Ոստքը հավանաբար Այրարատյան նահանգի Ուրծ գավառի մասին է: Գտնվել է Դվինից արևելք:
13. Պարսկերեն «պայիկ» բառն է, որ նշանակում է «զինված սպասավոր»:

ՎԱՐԳԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆ ԸՍՏ ՍԵՔՆՈՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. Է. Եվ եղավ՝ երբ Հայաստան աշխարհում Արշակունյաց տերությունն ընկավ, և Վռամշապուհ արքայի իշխանությունը վերացավ, Հայաստանի վրա տիրեց Կարբեղովմայեցի իշխանական տոհմը¹: Իր թագավորության դառնաչունչ ու մեծամեծ քավղեաների միաբանությունով և բոլոր գլխավոր նախարարներով հանդերձ [Հազկերտը] ահեղ և սոսկալի որոշում ընդունեց՝ վերացնելու Հայաստան աշխարհից [քրիստոնեական] բարեպաշտության պտուղները: Այստեղից ոչինչ չհասեց, այլ հույժ վնաս կրեց, իսկ բարեպաշտությունն առավել ևս ծաղկեց-փառավորվեց:

Արդ՝ չարագործ Հազկերտի թագավորություն ժամանակները՝ թե ինչպես էր նա կամենում եղծել աստվածային կարգերը, և կա՞մ ինչ-

պես Հայոց քաջ նախարարները և Աստուծու նախանձավառը՝ Մամիկոնյանների տան նահապետ Կարմիր կոչված Վարդանը² Համագունդ սպառազեն նիզակակից ընկերներով և իրենց զորքերով զինվեցին պատերազմի՝ ձեռքը վերցնելով հավատովահանը և որպես ամուր զրահ հագնելով աստվածային խոսքի նախանձավառությունը, կարծես թե հենց աչքերի առաջ դեմ հանդիման տեսան ի վերուստ իրենց առաքված պսակը, որի համար արհամարհեցին մահը և առավել լավ համարեցին մեռնել աստվածային պողոտայի վրա, և թե ինչպես նրանց վրա սաստիկ բռնություններ եկան պարսիկ զորքերը, և կամ ինչպես դիմադարձ կանգնելով՝ կատարեցին իրենց քաջագործությունը, և կամ ինչպես Քրիստոսի սուրբ վկաները հեթանոսների ձեռքն ընկնելով նահատակվեցին, այդ ամենն այլոց ձեռքով գրվեց³, ինչպես ցույց է տալիս հենց նույն պատմությունը:

Ղևոնդ Երեց
(Հատված Գր. Սանջյանի «Վարդանանք» գործերից)

1. Անշուշտ, ի նկատի ունի պարսիկներին, սակայն թե ինչ է նշանակում հասկանալի չէ. բառն աղճատված է:
2. Չափազանց արժեքավոր ցուցում է, որն ապացուցում է, թե «Կարմիր» հորջորջումը վերաբերում է ոչ թե 571-572 թթ. Վարդան Կրտսեր Մամիկոնյանին, այլ Ավարայրի Վարդան Մամիկոնյանին:
3. Մեկ այլ արժեքավոր վկայություն ևս, որից կարելի է եզրակացնել, թե Վարդանանց պատերազմի վերաբերյալ, բացի Եղիշեի և Ղազարի պատմություններից, եղել են նաև այլ պատմություններ, որոնք, սակայն, մեզ չեն հասել:

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՑԻՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Վաղ ավատատիրական պատմաչրջանի հայկական պատմագրական հուշարձանների շարքում իր բացառիկ տեղն ունի VII դարի պատմիչ Մովսես Կաղանկատվացու «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» խորագիրը կրող երկասիրությունը:

Սույն պատմությունը բաղկացած է երեք գրքերից: Ուսումնասիրությունները պարզել են, որ առաջին երկու գրքերի (աշխարհի ստեղծումից մինչև VII դարի առաջին կեսը) հեղինակը Մովսես Կաղանկատվացին է, իսկ երկրորդ գիրքը (VII դարի կեսից մինչև X դարի կեսը) հեղինակել է Մովսես Դասխուրանցին, որը ոչ միայն շարունակել է Կաղանկատվացուն, այլև խմբագրել է ամբողջ գործը:

«Պատմություն Աղվանից աշխարհի» երկասիրությունը նվիրված է Մեծ Հայքի Արցախ և Ուտիք նահանգների պատմությանը: Հեղինակներն այստեղ ներառել են նաև բուն Աղվանքի (Կովկասյան Աղվանք) պատմության բազմաթիվ դրվագներ, որով երկասիրությունը ձեռք է բերել կովկասագիտական անուրանալի արժեք:

Պատմությունը լույս է տեսել բազմիցս (քննական բնագիրը 1983 թ. իրականացրել է Վ. Դ. Առաքելյանը), թարգմանվել է ֆրանսերեն, ռուսերեն, անգլերեն, թուրքերեն, վրացերեն, հունգարերեն: «Հայ մատենագիրներ», մատենաշարով 1969 թ. լույս է տեսել նաև աշխարհաբար թարգմանությունը (Վ. Դ. Առաքելյան): Ստորև բերվող հատվածները տրվում են ըստ այս հրատարակության:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ

Գիրք Բ

Գլ. Բ. Անհավատ Հաղկերտի ժամանակներում սատանան բորբոքում, գրգռում էր նրան՝ վերացնելու քրիստոնեությունը: Սատանան հրաման եկավ Աղվանից աշխարհը, որով պահանջվում էր թողնել քրիստոնեությունը և հնազանդվել մոզական աղանդին՝ կրակապաշտությունը: Նույն աղետները միևնույն թագավորի կողմից նյութվեցին նաև Հայաստանում: Բայց Աղվանքի հազարապետը և այս երկրի սուրբ եպիսկոպոսապետը միաբանված դիմում են Հայերի հետ դաշինքի. գալիս, պատմում են աղետալից դեպքերն ու խնդրում, որ հայերը մեծ աճապարանքով շտապեցնեն իրենց զորքերը, ասում են. «Պարսից զորքը, որ Հոնների երկրում էր, վերադարձավ ու եկավ-

մտավ մեր երկիրը. նաև մեծ քանակությամբ այլ այրուձի եկավ (պարսից) արքունիքից: Բացի այս երկուսից, երեք հարյուր էլ կրոնուսույցներ են բերել իրենց հետ ու պառակտում են երկիրը: Ոմանց իրենց կողմն են քաշել և կամենում են եկեղեցին ձեռք գցել: Արքայի հրամանով բոլորի վրա ձնչում են գործադրում՝ ասելով, եթե կամավոր կերպով ընդունեք մեր կրոնը, պարգևների ու պատիվների կարժանանաք արքայի կողմից, և պետական հարկը ձեզ կզիջվի: Իսկ եթե կամավոր կերպով չանեք այդ բանը, հրաման ունենք գյուղերում, կալվածքներում ատրուշաններ չինելու, վոսմական կրակը ներս դնելու և մոզեր ու մոզպետներ նշանակելու իբրև այս երկրի օրենսդիրներ: Իսկ եթե մեկնումեկը չենթարկվի, մահվան կդատապարտվի, և այդպիսինի կինն ու որդիները կտարագրվեն երկրից»:

Հայոց գորքերն այս բանն իմանալով չհուսալքվեցին, այլ ընդհակառակն, այդ գույժի պատճառով ավելի համախմբվեցին և նրանց քաջալերելով ուղարկեցին Աղվանք, որպեսզի միառժամանակ խաբելով գրավեն նրանց (պարսիկներին), որ եկեղեցու միաբանությունն իրենց ձեռքը չգցեն, մինչև որ մի ելք կգտնեն: Այդ ժամանակ Հայոց գորքը նամակ գրեց Թեոդոս կայսրին, որ այս մեծ վտանգի մեջ օգնի նրանց: Թեոդոսն այդ ժամանակ իսկույն մեռնում է, իսկ անօրեն Մարկիանոսը թագավորելով դրժում է դաշինքը և իր ցանկությամբ համակամ է դառնում Հեթանոսների հետ: Հայ քաջերը, ոչ մի տեղից օգնություն չգտնելով, ապավինում են Բարձրայի վերին ամենակալ գորությունը, Հայոց գորքը բաժանում են երեք մասի. առաջին մասը հանձնում են Ներչապուհ Ռմբոսյանին, որ պահպանի Ատրպատականը, երկրորդ մասը տալիս են Հայոց Վարդան գորավարի ձեռքը, որպեսզի Վրաստանով անցնի, գնա ձորա մարզպանի վրա, որը եկել, ավերել էր Աղվանքի եկեղեցիները:

Իսկ երանելի Վարդանը չգիտեր անիծված ուրացող Վասակի դարանագործություն մասին. Վասակը Հայոց գորքի՝ Աղվանք գալուց առաջ պարսից մարզպան Մերսեբուխտին հայտնում է, որ Հայոց գորքը բաժանել են մասերի և Վարդանին քիչ գորքով ուղարկել են այդ կողմը: «Արդ՝ պատրաստ եղիր դուրս գալու դրանց դեմ, որպեսզի իսպառ ոչնչացնես»: Այս էր այդ անօրենի խորհուրդը: Մերսեբուխտը, հաշվի առնելով Վասակի քաջալերանքները, չի մնում ձորա կողմերը, այլ հավաքում է իր գորքի ամբողջ բազմությունը, արագությամբ գալիս, անցնում է Կուր մեծ գետը և հանդիպում է Վարդանին Վրաստանի սահմանների վրա՝ Ուղիսաղ քաղաքի դիմաց, որն Աղվանքի թագավորների ձեռնանոցն էր¹: Բանակելով ամբողջ

դաշտի մեծությունը ներփակում է. զինավառված Հայոց զորամասի դեմ ճակատամարտի է պատրաստվում: Իսկ քաջ Վարդանը և իր զորամասը, երբ տեսան Հեթանոսների բազմությունը ու նայեցին իրենց սակավությունը, և չնայած որ խիստ քիչ էին նրանց համեմատությամբ, այնուամենայնիվ չվախեցան նրանց խիստ շատ լինելուց, այլ բոլորը միաբանված իրենց ձայնը երկինք բարձրացրին և ասացին. «Տե՛ր, դատի՛ր դու նրանց, որոնք մեզ են դատում, մարտնչի՛ր նրանց դեմ, որոնք մեր դեմ են մարտնչում. քո զենքով ու ասպարով օգնի՛ր մեզ, սասանի՛ր ու դողացրո՛ւ անօրենների գորքը»²:

Այսպես աղոթելով ու խմբավորվելով՝ Հայոց քաջերը հարձակվում ու աջ թևը ջարդելով չարտում են ձախ կողմը և բոլորին սրի քաշելով փրկում են դաշտի երեսը: Մի մասին էլ փախուստի մատնում, գցում են անտառային ապահով վայրեր՝ Լուրնաս³ գետի հեռավոր դարուփոս գետեղբերքների մոտ, որտեղ ետ են դառնում բազասական թագավորազներից ոմանք. այդտեղ ձիուց ցած են գցում Դիմաքսյանների գնդից Հայոց նախարարներից մեկին, սպանում են Մուշին և վիրավորում Գաղրիկին: Այդ նույն տեղում դիտում էր Արչարունի Արչավիրը, առյուծաբար գոռում ու հարձակվում է վարազանման, նա սպանում է Լփինքի⁴ թագավորի եղբայր քաջ Վուրկին և ուրիշ շատերի, որոնց հենց այստեղ է սպանում: Եվ այսպես ամեն մարդ իր դիմաց ելած թշնամուն ոչնչացնում է. իսկ չափազանց հանդուգն հարձակման պատճառով գետասույզ եղածներն ավելի շատ էին, քան ցամաքում սրով ընկածները: Ծատ սպանվածներից գետի վճիտ ջուրն արյունի է փոխվում: Նրանցից ոչ ոք չի ազատվում, միայն անտառախիտ թավուտներում թշնամու գորականներից մեկը զենքով բարձրանում է ձիու վրա և մագապուրծ եղած գույժ է տանում գլխավոր բանակը, որ փախչում, ապաստանում է մեծ մայրաքաղաքում:

Հայոց գորքը, պատերազմական այդ մեծ գործը կատարելով, հավաքում է մեծ քանակությամբ ավար, կուտակում շատ ոսկի ու արծաթ, արի ու քաջ այրուձիի զենքն ու զարդը: Նաև քաջաբար հարձակվում են այն բերդերի ու քաղաքների վրա, որոնք Աղվանքում պարսիկները գրավել էին: Զորեղ մարտնչում էին, այրում նրանց ապաստարանների ամրությունները և խումբ-խումբ գայթակղող մոզերին ուր էլ գտնում, սրի էին քաշում և նրանց դիակները երկնքի թռչուններին ու երկրի գագառներին էին նետում: Մաքրեցին տեղերը պիղծ կերպով կատարված բոլոր գոհերից և եկեղեցիներն ազատեցին անասելի փորձությունից:

Աղվանքի իշխաններից ու չինականներից բազմաթիվ մարդիկ,

որոնք Աստծու անվան Համար ցրվել ու տարածվել էին ԿապկոՆ⁵ լեռների թաքստարաններում, երբ տեսան Հայոց զորքի մեծ Հաղթությունը, եկան-Հավաքվեցին, նրանք էլ էին միանում Հայոց զորքի Հետ և մասնակից դառնում նրանց հերոսությունները: Այնուհետև շարժվում, գնում են հոների լեռնանցքի վրա, որը պարսիկները բռնի ուժով գրավել էին: Գրավում ու քանդում են լեռնանցքի ամրությունները, կոտորում են ներսում գտնվող զորքերը և ելքը հանձնում են Աղվանքի թագավորների ցեղից Վահան անունով մեկին: Այս ամբողջ քաջագործությունների ընթացքում նրանցից ոչ ոք չընկավ, բացի միայն (Մուշից), որ նահատակվեց:

Եվ անմիջապես նույն մարդուն, որին հանձնեցին լեռնանցքը, իբրև բանագնացի ուղարկեցին հոների երկիրը, որպեսզի բանակցի նրանց հետ, դաշինք կնքի և անխզելի միաբանություն հաստատի: Իսկ երբ նրանք լսեցին, իսկույն ժամանեցին այնտեղ և ականատես եղան հաջողությունը: Ըստ իրենց կրոնի՝ երդումով դաշինք կապեցին, ընդունեցին նաև քրիստոնեական երդումը և պարտավորվեցին նրանց հետ հաստատուն միաբանություն պահպանել: Այս ամենն արեցին իրենց կամքով: Մինչդեռ այդ տեղում էին, գուժկան եկավ Հայաստանից՝ ուրացող Վասակի վերաբերյալ ասելով, թե ավերեց Հայաստանի շատ գավառներ: Վարդանը մեծ ավարով շարժվեց և ուրախությամբ, Աստծուց գոհ, նրա հույսին ապավինած՝ երեսուն օրվա ընթացքում հասավ Հայաստան: Վասակը իմանում է քաջ Վարդանի հաղթական վերադարձի, հոների ու աղվանների դաշինքի մասին, փախչում է Վարդանի երեսից իր չար հույսի և չարագործությունների պատճառով: Աստծուց նույնպես ողորմածություն չի գտնում:

Հայաստանի ու Աղվանքի միջև Վերին օգնականությունը այս [դաշինքը] տեղի ունեցավ Հազկերտ թագավորի ժամանակ⁶:

1. Նաղխազը (արդի Ղազախ) Արշակունիների ժամանակ եղել է Հայոց թագավորների ձեռնադրող և միայն արքայատան անկումից հետո է, որ այն դարձել է Աղվանից թագավորների սեփականությունը:
2. Սարգս, 1Գ, 1:
3. Լուբնաս գետի նույնանցումն Աղստևի հետ մերժելի է, քանզի այն տեղադրվում է Լփինքում:
4. Երկրամաս Ալազան գետի ձախ ափին՝ Կախեթում:
5. Ոտքը Կովկասյան գլխավոր լեռնաշղթայի մասին է:
6. Հավանաբար 450 թ. աշնանը:

**ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ 450-451 ԹԹ.
ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Թովմա Արծրունին IX-X դարերի պատմիչ է, վարդապետ: Հեղինակ է մեծարժեք «Պատմություն տանն Արծրունյաց» երկասիրությունը: Այստեղ շարադրված է Արծրունյաց նախարարական տոհմի պատմությունը՝ վաղնջական ժամանակներից մինչև X դարի սկիզբը: Պատմությունը բաժանվում է երեք դպրությունների, սակայն Գ դպրությունը մնացել է անավարտ, թերի: Հետագայում որպես շարունակություն դրան կցվել է Անանուն Արծրունի պատմիչի աշխատությունը՝ իբրև Թովմա Արծրունու երկասիրության Դ-րդ դպրություն:

«Պատմությունն տանն Արծրունյաց» երկասիրությունը պատմական բացառիկ ու արժանահավատ սկզբնաղբյուր է: Այստեղ պահպանված շատ վկայություններ նորովի են լույս սփռում նախորդ դարերի պատմական իրադարձությունների վրա, քանզի Թովման օգտագործել է մեզ չհասած այնպիսի սկզբնաղբյուրներ, որոնք այլ մեկնաբանություն են հաղորդում դեպքերին:

Թովմա Արծրունու Պատմությունից ստորև բերված հատվածները տրվում են ըստ Վ. Մ. Վարդանյանի աշխարհաբար թարգմանության, որը լույս է տեսել «Հայ մատենագիրներ» մատենաշարով (Երևան, 1978):

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԾՐՈՒՆՅԱՑ ՏԱՆ

Դպրություն Բ

Գլ. Ա. Հայոց նախարարները խաղաղեցրին երկիրը: Իսկ Մեծն Տրդատի թագավորաբնակ տեղը¹ տվեցին Վահան Արծրունուն, որպեսզի նա այնտեղ կառուցի թագավորական ապարանք: Այն կառուցվեց: Ապա մտադրվեցին նրան թագավորեցնել Հայաստանում², քանզի սրտոտ և ուժեղ, խելացի, խոնարհ, առատաձեռն և ուրախ տղամարդ էր: Բայց հետո Հայոց նախարարներն անմիաբան գտնվեցին և հրաժարվեցին Վահանին թագավորեցնելու մտքից ու մեկնեցին Մեծն Վարդանի մոտ: Վահանը ևս հենց սկզբից նախարարների հետ մեկնեց Վարդանի մոտ և նրան հանձնեց Հայոց վերակացությունը: Նրանք միշտ հնազանդ եղան Վարդանին:

Իսկ պարսիկների թագավորը մեկնել էր ձորա դուռ՝ քուչանների դեմ պատերազմելու, ուստի Հայոց երկիրն ապահով էր մնում պար-

սից հրոսակներից: Այնտեղ քուչաններից սպանվեց [պարսից] թագավորը, նրա փոխարեն գահակալեց Հազկերտը, որը գոռոզաբար սկսեց ոգորել հայոց իշխանների դեմ:

... Երբ Արտազ գավառի Ավարայր դաշտում եղավ Սուրբ Վարդանի մեծ պատերազմը Մշկանի և պարսկական զորքի դեմ, այնտեղ Աստծուց խրախուսված հայոց սրբազան զորքը նահատակվեց հանուն Քրիստոսի: Այդ ժամանակ Վահան Արծրունին երևելի քաջությամբ պատերազմում էր Սուրբ Վարդանի կողքին և հանդարտ ճեմում պարսից քաջ ախոյանների մեջ, ինչպես հուրը եղեգներում:

Երբ երկու կողմերի միջև սկսվեց ճակատամարտը, և հայոց զորքի ձախ թեւը սկսեց պարտվել, Սուրբ Վարդանը մտրակեց ձին, ախոյան պարսիկներին փախուստի մատնեց և ուժեղացրեց իր ձեռքի տակ եղած զորագունդը: Նույն ժամանակ Վահան Արծրունին մտնելով պարսից զորքի մեջ, ետ դարձավ Վարդանի առջևից: Մինչ այս, մինչ այն, 140 ուժեղ մարդկանցից բաղկացած պարսկական մի զորագունդ սրընթաց բախվեց նրանց: Աչքերը վեր բարձրացրեց Սուրբ Վարդանը և տեսավ անօրեն Վասակին՝ Սյունյաց տիրոջը, որի մարդիկ փութապես Վարդանին գցեցին փղերի լավ զինված գնդի մեջ: Քաջ Վահան Արծրունին զինակեց նրան: Եվ քաջ ու ընտիր նահատակներ Վարդանն ու Վահանը զոհվեցին միասին: Հանուն Քրիստոսի՝ մարտիրոսի անուն ժառանգեց հայոց սուրբ զորագունդը, բաղկացած 696 հոգուց³: Այս մասին պատմվում է Աբրահամ Սոստովանողի համառոտ [պատմության] մեջ⁴:

1. Հավանաբար արքունի ոստան Վաղարշապատը:
2. Ակնարկը հատակորեն մատնանշում է, որ հենց սկզբից էր ծրագրված հայկական թագավորության վերականգնման գաղափարը, իսկ Վահան Արծրունին էլ եղել է հայոց գահի հավակնորդ:
3. Թովմա Արծրունու սույն վկայություններն ակնհայտորեն ցուցում են Վարդանանց պատերազմի վերաբերյալ գոյություն ունեցած և մեզ չհասած այլևայլ աղբյուրների իրողության փաստը:
4. Աբրահամ Սոստովանողը V դարի հայ նշանավոր մատենագիրներից է: Գործուն մասնակցություն է ունեցել Վարդանանց շարժմանը, այնուհետև արտրվել է: Հայաստան վերադառնալուց հետո Գյուտ կաթողիկոսի կողմից նշանակվել է Բղնունիքի եպիսկոպոս: Ասորերենից հայերեն է թարգմանել Մարութա Նփրկերացու «Վկայք Արևելից» երկասիրությունը: Եթե հիմք ընդունենք Թովմա Արծրունու այս խիստ արժեքավոր ցուցումը, ապա աներկբայելի է դառնում Վարդանանց պատերազմի վերաբերյալ այլ աղբյուրների գոյության հարցը:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՆ ՎԱՀԱՆԱՆՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Դրվագ Գ

Գլ. ԾԹ. Հազկերտ թագավորի տասնյոթներորդ տարում¹ Վիրքի Աշուշա իշխանն արքունի դրանն ավագներին աղաչեց՝ բազում ու անհամար նվերներ տալով յուրաքանչյուրին, մանավանդ բոլորից շատ՝ անօրեն հազարապետ Միհրնեսեհին, որպեսզի մեծ ջանքերով ու սաստիկ աշխատություններով կարողանա համաձայնեցնել միջնորդելու Հազկերտ թագավորի առաջ, որ նա իրենց պարզելի Մամիկոնյան տոհմի երանելի նահատակ Հմայակի որդիներին, որոնց, որպես մահապարտների, Սյունյաց նենգավոր իշխան Վասակը խլել էր դայակներից, տարել արքունիք, որպեսզի այնտեղ սպանվեն, երբ դեռ շատ էին փոքր: Մարդասեր Աստվածը, նրանց հայրերի սուրբ արյան բարեխոսություններ, փափկացրեց թագավորի սիրտը՝ և սա կատարեց բոլորին անհավատալիորեն մեծ թվացող խնդիրը՝ [Հմայակի որդիներին], պարզեց Աշուշային՝ իբրև շատ սիրելի ու վաստակավոր մարդու:

Գլ. ԿԲ. Հմայակի այդ որդիներին վրաց Աշուշա բղեշխը խնդրել էր պարսից արքա Հազկերտից և բերել-հանձնել էր իրենց մորը, որի անունն էր Զվիկ, քանզի Զվիկի քույրն էլ, որի անունն էր Անուշվոսամ, կնություն էր տրված վրաց Աշուշա բղեշխին: Եվ այնտեղ այդ մանուկները դաստիարակվելով ու կրթվելով, առաջադեմ եղան ամեն ինչի մեջ: Նրանցից առաջինի անունը Վահան էր, երկրորդինը՝ Վասակ, երրորդինը՝ Արտաշես: Բայց նրանք ունեին նաև մի այլ, կրտսեր եղբայր, անունը՝ Վարդ, որ մանուկ էր դեռ և Տայքում իր դայակների մոտ էր գտնվում:

Գլ. ԿԳ. Բարեմասնություններով առատորեն ու առավելապես օժտված էր Սուրբ Հմայակի ավագ որդին, որի անունն էր Վահան: Քանզի խելոք մարդ էր, ողջախոհ ու բարեսեր, ինչ գործի որ ձեռնարկում էր, Աստված հաջողություն էր տալիս նրա ձեռքին և զորացնում: Պարսիկ գործակալները, որ գալիս էին արքունիքից, թեպետ և ակամա, այսինքն՝ Աստծո հրահրումի շնորհիվ, սիրում և պատվում էին նրան: Նրանք պարսից թագավորի առաջ էլ էին գովում այդ մարդու քաջությունը և երբեք չէին մոռանում, մինչև որ ինքն իսկ Պերոզ թագավորը² ճանաչեց նրան գլխովին և քաջերի շարքն էր դասում, ամենքի առաջ գովում էր և պատվո արժանի համարում: Սակայն որքան էլ մտածում էր նրա իմաստությունն ու քաջությունը համապա-

տասխան պարզեցնել տալ, մեկ էլ հիշում էր նրա հայրերի ու նախահայրերի գործերը, թե ինչպես նրանք անընդմեջ ընդդիմությունը ու պատերազմով նեղում էին իրենց, և պարզևատուրությունը հետաձգում էր ու ծածկում էր նրան արժանի պատիվ տալու որոշումը, մանավանդ, երբ հաճախ էլ լսում էր այն նախանձորդների բանասարկությունը, որոնք տազնապի ժամանակ հայոց նախարարներ էին կոչվել, և որոնց առավել ևս վախեցնում էր Մամիկոնյան Վահանի առաջադիմությունն աճը: Արքայից արքան կասկածում էր երկյուղելով, թե դրանով հետագայում կարող էր այն անարժան գոռոզացածների սրտերը կտրել:

Իսկ այն ժամանակ թեպետ կային էլ բացառիկ քաջ ու արժանավոր մարդիկ, ինչպես քաջ տղամարդ Բարիկ Սյունին կամ սքանչելի Առնակ Ամատունին և կամ նրանց նման, որևէ մեկը, սակայն նրանք էլ, մոլեկան թագավորի հոգեսպանությունից և ժամանակի իշխանների ամբարիշտ կատաղությունից տազնապած, գիշակեր արծիվներին սլացքում տեսած նապաստակների պես, ժայռերի ծերպերին կամ անտառների մացառուտ տեղերում ծպտված թաքնվել էին. կարևոր էին համարում համբերատարությունը քրիստոնեության հավատի մեջ մեռնել, քան թե փառասիրությունը երերալով ուրացություն մեջ կորչել:

Գլ. ԿԵ. [Պարսից] արքունիքից եկավ մաղխազ Գաղիշոն, և ուրացողների դասը հավաքվեց նրա մոտ: Թեպետև նրանք համակված էին այս աշխարհի ժամանակավոր ու թախծալից ուրախությունը, սակայն երբ տեսնում էին Վահան Մամիկոնյանին այսպես երևելի ու մեծ պատիվների հաճույքը վայելելիս, թառամելով խամրում էին և ճկվելով թոշնում: Նրա շուրջ հնարներ ու պատճառներ էին որոնում, որպեսզի նրան ու եղբայրներին կարողանան կորստյան մատնել: Արքունիքի մեծամեծներին, ինչպես նաև թագավորին փորձում էին համոզել, թե անհնար է, որ սա Հայաստանում ապրի առանց ապստամբություն: Արիներին մեկ առ մեկ հիշեցնում էին նաև նրա նախնիների գործերը, ասում էին՝ նրանցից ո՞րը չխոտովեցրեց Արյաց աշխարհը և չպատճառեց մեծամեծ վնասներ ու մահեր: Արդ, և սա, ասում էին, երբևէ նույն խոտվությունները կհրահրի ձեր դեմ: Եվ նրանք էլ, հաճախակի լսելով բանասարկուների քսություն այս բոլոր խոսքերը, կասկածում էին Վահան Մամիկոնյանի համբավի վրա և նայելով հաջողակ ու խելոք այդ տղամարդուն՝ տրտմում, որ սիրել են նրան:

Իսկ Վահանը, իմանալով նախանձավորների այս բամբասանքների մասին և հասկանալով, որ նրանք երբեք չեն դադարեցնելու իրենց չարանախանձ խոսքերը, և չկարողանալով դիմանալ հանապազօրյա

բանասարկություններին, վեր կացավ, գնաց արքունիք, տկարացավ հավատի մեջ և վերադարձավ Հայաստան: Սակայն և այնպես չկարողացավ փակել չարախոսների բերանը: Որովհետև ով հրապարակավ իշխանի առաջ ոչինչ էր կարողանում խոսել, նրան էր ատում. ով որ որսը կամ թիրախը դիպուկ նետահարել էր կարողանում, նրան էր մեղադրում: Ասում էին. «Նստում է, բոլորի վրա ծիծաղում քթի տակ»: Եվ ով որ անստույգությունից չէր կարողանում արքունի գործը գլուխ բերել, նրան էր պատճառ բռնում: «Նա է, – ասում էին, – ամեն ինչի մեջ առաջ ընկնում և ոչ ոքի թույլ չի տալիս գործել կամ օգուտ տալ»: Նա Վրիվ անունով մի գործակից ուներ, ազգով անանուն, գործի մեջ անփորձ: Ասորի մարդու տղա էր, բայց շատախոսությունը և վայրահաչություններով ավելի քան նման էր ասորու: Սա, չկարողանալով արքունի գործը կատարել, գնաց, թագավոր Պերոզի առաջ ամբաստանեց Վահանին, ասելով. «Ինձ չի թողնում մոտենամ ոսկի կտրողի գործին³, և ինքն իր աշխարհի ամբողջ ոսկին ժողովելով, որոշել է գնալ կայսրի մոտ կամ Հոնաց աշխարհը և ոսկին տալով՝ գործ խնդրել ապստամբություն համար»:

Իր մասին ամբաստանություն այս բոլոր խոսքերը լսելով, իմաստուն Վահանը շտապով առավ ամբողջ ոսկին, հասավ արքունիք: Եվ թագավորն էլ իմանալով Վահանի ձեպընթաց ժամանելու մասին, զարմացած ասաց. «Վահանի այդպիսի արագ ժամանելը շատ հակառակ է Վրիվի խոսքերին, մանավանդ, եթե բան էլ է բերել»: Եվ ներկայանալով թագավորին, Վահանը խոսեց, թագավոր Պերոզն էլ տեղեկանալու համար հարցրեց, թե արդարև ի՞նչ է բերել ու Վահանից իմանալով բերած ոսկու ահեղի քանակը, հույժ ուրախացավ: Ապա Վրիվից պահանջեց իր խոսքերը բարբառել Վահանի հանդեմ: Վրիվը կրկնեց առաջվա ասածները: Վահանն էլ լսելով Վրիվի բոլոր ասածները, թագավորի առաջ պատասխան տվեց, ասաց. «Ես էլ գիտեմ իմ միամտությունը, որը ձեզ ցույց տվեց Վրիվը: Սակայն ես այնքան կույր չեմ, որ նույնիսկ չկարողանամ տեսնել Արյաց ուժը, որը բազում ապստամբ ազգերի է պատժել, զցել սաստիկ երկյուղի մեջ և հնազանդեցրած պահում է իր տիրապետությունն տակ: Իսկ ես, որ, դրա ասելով, կամենում եմ ապստամբել, նույնիսկ ինքը գիտե, թե ինչպես մի ծառա էլ չունեմ, որ ինձ խոհարարություն անի, և ոչ էլ երկու կամ երեք պատանիների վրա եմ տիրաբար իշխում, որպեսզի երկյուղածությունը ինձ սպասարկեն: Այդ է իմ գործի ուժը: Բայց եթե ես նեղացած լինեի ձեզանից և կամենայի գնալ ու կորչել որևէ օտար երկրում, ինչի՞ պիտի այստեղ բերեի այդքան ոսկին, որ մինչև իմ

մահը, որքան էլ երկար ապրելի, իմ անձին, այլև ինձ հետ տասը հոգու լի ու լի բավական կլինեն: Դուք ուրիշ որևէ մարդու ուստիկան չէիք կարգել ինձ վրա, որ ինձ հարկադրեր այստեղ բերել այդ ահագին ոսկին: Բայց թե ես առհասարակ ինչպես եմ ձեզ ծառայում, այդ ինքնե՛րդ գիտեք և դո՛ւք կարող եք, թե կամենաք՝ ինձ ապրեցնել, ինչպես նաև անմիջապես մեծարել՝ դարձյալ ինչպես որ կամենաք»:

Թագավոր Պերոզն ու մնացած մեծամեծները լսելով Վահանի այս իմաստուն խոսքերը, բոլորը միասին իրավացի համարեցին նրա՛ ասածները և ո՛չ թե Վրիվինը: Եվ Վահանն ատյանից դուրս եկավ արդարացված: Իսկ ասորու որդի Վրիվը ելավ ամոթահար ու արհամարհված: Եվ հրաժեշտ տալով արքունիքին, Վահանը մեծարանքներով ու մեծ շքեղությամբ եկավ հասավ Հայոց աշխարհը:

Բայց որովհետև ոչ մի օր նրա մտքերը խաղաղ չէին ուրացություն վատ անվան համար, որ, իր նահատակված հայրերի պես⁴, իր վրա կրում էր առերևույթ և ոչ ճշմարտություն, առավել ևս, արքունիքից պարզերես գալուց հետո, կասկածում էր իր անձի վրա, մտածելով, թե միգուցե աշխարհիս փառքերով խաբված, շարունակի ու մոռանա հանդերձյալ աշխարհի երկյուղը և վնասվի: Եվ այսպես անվերջ մաշվելով մտքերի մեջ, իրեն ջերմորեն սիրողներին խնդրեց հոգալ իր մասին, հնարներ էր փնտրում և Փրկիչ Քրիստոսից անդադար խնդրում էր շնորհել իրեն մի բարի ժամ և մտքում ասում էր. «Միշտ քեզ հետ, տեր Աստված, ամեն ինչ հնարավոր է, և քեզ հետ ոչ ոք ու ոչինչ չի տկարանում: Դու, տե՛ր, ապավեն եղիր ինձ, խոստովանություն դարձի ժամանակ շնորհիր և սովորեցրու ինձ քո կամքն ունենալ, որովհետև դու ես իմ Աստվածը»:

Գլ. ԿԶ. Եվ մինչդեռ Վահանն այսպիսի հուզումնալից տարակուսանքի մեջ էր, Վրաց աշխարհում հանկարծակի խոռվալից հուզումներ եղան: Վախթանգ [Թագավորը]⁵ անօրեն բղեչյա Վազգենին սպանեց Պերոզ արքայի քսանհինգերորդ տարում: Այդ լսեցին Հայոց աշխարհի մարդիկ, որոնցից շատերն այն տարի Աղվանքում էին գտնվում, կովում էին ապստամբ բերդաբնակների հետ, և բոլոր նրանց զորագլուխն էր Զարմիհր Հազարավուխտը: Եվ Հայոց աշխարհում էլ Ատրվչնասպ Յոզմանդյանն էր մարդպան: Իսկ քրիստոնյա Հայ մարդիկ, որ այն տարի այնտեղ կովի մեջ էին, ավելի շատ վիրավորվում ու մաշվում էին ուրացություն այն ժամանակ անբարեհաճ դարձած Հայոց ետին իշխանների արհամարհանքներից ու նախանձությունից, քան թե պարսիկ զորագլուխների բռնի գործողություններից: Եվ նրանք այն ժամանակ, երբ իմացան վրաց արքայի

ապստամբության մասին, ուրախալից սրտով երջանկացան: Որովհետև նրանց լուր էր հասել, թե վրաց արքան ասում է. «Ես ոչ ոքի թույլ չեմ տա, որ կոխվ տեսնի, այլ այնքան հոնաց զորքեր կհանեմ, որ պարսից զորքերը չկարողանան դիմադրել»: Այս լուրով զորացած քրիստոսասերներն ակնկալում էին իրենց անձերի օգուտը և Բարձրյալի բարի այցելությունն էին սպասում: Սակայն վախենում էին, թե միգուցե պարսից զորագլուխները Հայոց զորքերը հավաքեն և արքունիք տանեն:

Բայց Քրիստոսը նրանց այդպիսի տարակարծություններից ազատեց, և նրանք եկան Հայաստան: Հասնելով Շիրակ գավառի այն դաշտը, ուր բանակել էր Հայաստանի մարդպան Ատրվչնասպ Յոզմանդյանը, և նրա մոտ Հայաստանի հազարապետ Վեհկեհեհանն էր գտնվում,– այստեղ Հայոց նախարարներից մի քանիսն իրենց մեջ խորհուրդ արին: Նրանք գիտեին, որ վաղուց ի վեր Վահան Մամիկոնյանը տրտմության ու տարակուսանքների մեջ է կեղծ մոգության պատճառով, և ասացին. «Մեր և նրա փրկության համար շատ պատեհ է այս ժամը: Նա կապրի իր խղճմտանքով, և մենք էլ կազատվենք անվերջանալի կասկածանքներից ու հարածամ տանջանքներից, որոնց ծառայում ենք հոգեմաշ վրեժխնդրությամբ: Վրաց այդ արքան քաջ է: Ո՞վ գիտե, գուցե բազում ողորմ Աստվածը մեզ տեսնի վտանգի մեջ և օգնության հասնի: Եվ մենք էլ, վրաց հետ միասին, թերևս կարողանանք մի քիչ նեղը զցել պարսիկներին»: Այսպես խորհեցին Հայ նախարարներից մի քանիսը, որ քիչ էին, և նրանց խորհուրդը լսելի եղավ նաև ուրիշներին: Եվ որպես թե Աստծո առաջնորդությամբ բոլորը, որ լսել էին այս խորհուրդը, միաբանեցին կամքով ու հոժարությամբ:

Այնուհետև համարձակները մի գիշերում իրենց մտածածը Հայտնեցին Վահան Մամիկոնյանին, որը լսելուց հետո ամենքին ասաց. «Այդ խորհուրդի մեջ գտնվողներից ոչ բոլորը, բայց ոմանք գիտեք, թե ինչպես եմ ամեն ժամ տագնապած տանջվում այս սուտ անվանս համար, որ ատելություն եմ կրում անձիս վրա: Քանզի երբ մոտենում է երեկոն, կասկածում եմ մինչև առավոտ և առավոտին հասնելով՝ վախենում եմ ցերեկից՝ նայելով վաղանցուկ այս աշխարհի անորոշ վախճանին, որ արագընթաց է ու հանկարծահաս: Մտածում եմ, թե գուցե այսպիսի անվամբ էլ գնամ աշխարհից: Ապա և մտածում էի,– և դա ընտրելագույնն էր ինձ համար,– թե լա՞վ չէր՝ մայրս ինձ բնավ էլ աշխարհ բերած չլիներ: Եվ անդադար աղաչում եմ Աստծուն՝ մի հնար գտնել ազատելու ինձ այս մտատանջությունից, որ հալածում է

ինձ: Բայց միաբանել այն խորհուրդին, որ դուք եք մտածել և ձեզ ասել, թե լավ է ձեր խորհուրդը, իրականացրեք այն, ես չեմ կարող ասել և չեմ համարձակվում, որովհետև քաջ գիտեմ Արյաց ուժն ու հանդգնությունը և հոռոմների թուլությունն ու խաբեությունը: Ես փորձով ձեզ ծանոթացրել եմ, թե ինչպես մեր հայրերի հետ ուխտ կապեցին երդմամբ և ստեցին: Իսկ վրաց արքայի ու հոնաց զորքերի մասին որ ասում եք, Վիրքն առանձին վերցրած թույլ երկիր է՝ սակավամարդ այրուձիով: Բայց հոները, ո՞վ իմանա, կհամաձայնե՞ն գալ թե՞ ոչ. նրանք մեջտեղ չկան ու չեն էլ երևում: Սակայն ամենից ավելի ձեզնի՛ց վախեցեք, որովհետև սուտ մարդիկ եք և անվստահելի: Բայց եթե ինձ հարցնեք և իմ խոսքը հավանեք ու կատարեք, ձեզնից հետո կվանեք այդ մտքերը և կաղաչեք միայն Աստծուն, որ այս վիճակի հնարը գտնի: Նա է դյուրին կատարում՝ ինչ որ կամենա: Իսկ ձեր դատարկ ու անպիտան խորհուրդներով ինձ նեղություն մի՛ տվեք»:

Եվ Մամիկոնյան Վահանից այս բոլոր խոսքերը լսելով՝ Հայոց նախարարները միաբանությունամբ պատասխան տվին, ասացին, թե «Այդ ամենը, որ ասացիր, ինչպես որ վայել է քո իմաստությունը, ասացիր ճշմարիտ ու արդար: Բայց մենք մեր հույսը ո՛չ հոռոմների վրա ենք դրել, ո՛չ հոների, այլ նախ Աստծո ողորմության վրա, որ պիտի լինի Սուրբ Գրիգորի բարեխոսությունամբ, այն նախնիների մահվան վրա, որ իրենց նահատակությունամբ հաճո եղան Փրկիչ Քրիստոսին, և ապա մեր սեփական մահվան վրա, քանզի լավ ենք համարում մի ժամում մեռնել, քան թե ամեն օր եկեղեցու և քրիստոնեությունից ծաղրվելն ու ավերվելը տեսնել»:

Մահվան անունը լսելուն պես Վահան Մամիկոնյանն ու նրա խիզախ եղբայր Վասակը քաջալերվեցին, զորացան և, Սուրբ Հոգու շնորհներով լցված, համաձայնեցին: Սկսեց խոսել Վահան Մամիկոնյանը և ասաց. «Դուք գիտեք, որ իմ եղբայր Վարդն արքունիքում է, և համոզված եմ, որ պարսիկները հենց որ լսեն մեր խորհուրդը, կկալանավորեն նրան ու կտանջահարեն: Բայց ես համաձայն եմ մահվան, քան թե այսպես ուրացությունամբ ապրելուն: Համաձայն եմ ձեր այդ խոսքին, ինչպես ուզում եք՝ արեք: Եվ Ամենագետը, տեսնելով իմ դարձը և իմանալով, որ արդարև ամբողջ սրտով ու կամքով է դարձա, ինձ բարություն կանի և ողջ ու առողջ ինձ մոտ կվերադարձնի կարոտալի եղբորն իմ՝ Վարդին, որպեսզի իմ աչքով տեսնեմ և ուրախանամ, ապա ինձ վրա կկատարի իր կամեցածը, ինչ իր աչքին հաճելի կլիպա»:

Եվ այս խոսքից հետո բոլորը՝ քրիստոնյաները և ուրացածները, միաբանությունամբ վեր կացան ու աղոթելով խնդրեցին Սուրբ Ավետարանը: Եվ առաջ մատուցելով Աթիկ անունով սուրբ քահանային,՝ որ երևելի Բջնի գյուղից էր, խելոք մտքով ու խորհրդապահ սրտով և նրանց հետ գտնվում էր բանակում,՝ ողջունեցին բոլորին, ապա յուրաքանչյուրն իր ձեռքը դրեց Ավետարանի վրա, և միահամուռ ասացին. «Ով որ ընդունի այս հավատը, որ ամենքի Փրկիչ ու Տեր Հիսուս Քրիստոսը քարոզելով գրեց այս Գրքում, թող Մարդու Որդին էլ խոստովանելով նրան տանի իր Հոր առաջ՝ նրան երկնքի բարությունների ժառանգորդը դարձնելու համար: Եվ ով որ մոլորվելով ուրանա այս հավատն ու նենգելով դավաճանի Ավետարանի երդմանը, Մարդու Որդին էլ ուրանալով թող նրան հանի արտաքին խավարը, ուր միայն աչքերի լացն է ու ատամների կրճտոցը»:

Եվ այսպես գիշերը երգվելով ու հաստատվելով Քրիստոսի հավատի մեջ, հրաժեշտ տվին միմյանց, և յուրաքանչյուրն իր կացարանը գնաց քնելու:

Գլ. ԿԷ. Տեղնուտեղը Հայոց նախարարներից մեկը, որի անունն էր Վարագ-Շապուհ, Ամատունյաց տոհմից, ելնելով միաբանության խորհուրդից, ինչպես Հուդան էր բաժանվել սուրբ առաքյալների խմբից, նույն գիշերը գնաց մարզպանին ու բոլոր մյուսներին պատմեց միաբանության խորհուրդը. և՛ երդումն Ավետարանի վրա, և՛ Հայոց բոլոր նախարարների խոսքերը: Եվ երբ լսեցին մարզպան Ատրվշնասպը, այլ պարսիկ մարդիկ ու հայ ուրացածների ջուղը, սրտակոտոր դարհուրեցին և գիշերվա մնացած մասը երկյուղից անքուն անցկացրին: Առավոտյան ժամին հասնելով՝ նրանք հեռացան այնտեղից և գնացին բանակ դրին Անի⁶ կոչված բերդի պարսպի մոտ: Աղետի վերաբերյալ խաբեության խրատ տվողներն ու մարզպանը կասկածամտությամբ ամբողջ օրն այնտեղ անցկացրին: Ապա ուրիշներին ստույգ տեղեկացնելով, թե վաղը ևս [հայերը] այնտեղ են լինելու, նույն գիշերում մարզպանը, հազարապետն ու նրանց հետ միաբանող մյուսները հեծան իրենց երիվարները և փախուստի դիմեցին: Հայոց նախարարներն այդ իմանալով՝ հետապնդեցին փախստականներին, բայց քանի որ մարզպանն ու հազարապետը փախչում էին տեղյակ առաջնորդների հետ, գնացին ոչ թե ուղիղ ճանապարհով, այլ զանազան տեղերով և փրկվելով ընկան Արտաշատի բերդը: Հայոց նախարարները չկարողացան հասնել նրանց, բայց պարսիկների բոլոր գրաստները բռնեցին ճանապարհին և մաղխազ Գաղիչոյին էլ ձերբակալելով վերցրին իրենց հետ: Հասան Դավին, այնտեղից էլ գնացին

Գլին.

Կաթողիկոսական պալատի (V-VI դարեր) ավերակները

ու պաշարեցին Արտաշատի բերդը: Իսկ մարզպանն ու հաղարապետը գիշերը գաղտնի ելան բերդից, փախան-գնացին Ատրպատականի կողմերը:

... Ատրվչնասպը շտապ գործ վերցրեց Ատրպատականից և Կոպրեաց մարզպանից, ինչպես նաև առավ Կատչաց⁷ գործը, որ այն տեղերում էր. – եկավ, հասավ Հայոց աշխարհը, Երասխ գետի եզերքը: Ցանկացավ անցնել Նախճավան գյուղը, որ սահմանակից էր Սյունիքին:

Գլ. ԿԸ. Այն ժամանակ հայտնեցին Բագրատունյաց տեր Սահակին⁸, թե հայերն ու հայոց զորավար Վահանը Հայոց երկրի վրա մարզպան են կարգել. [իրեն՝] Սահակ ասպետին տրվել է մարզպանությունը, Վահանին՝ Մամիկոնների տերությունն ու հայոց սպարապետությունը, որոնք նախ հաստատվել են Աստծո հրամանով, ապա ընդունվել հայերի կողմից: Հետո նրանք լսեցին պարսից զորքի գալու

բռնը: Տեսնելով իրենց զորքի պատրաստություն անկազմակերպ վիճակը, մտածում էին առժամանակ փոխադրվել Տայոց գավառի որևէ ամուր տեղ: Եվ դարձյալ հիշելով Աստծո ամենահաղթ օգնությունը, ասացին, թե «Հաղթանակը ձեռք է բերվում ո՛չ թե շատ կամ քիչ զորքով, այլ Աստծո ձեռքով, մանավանդ մե՛ր գործերը, որոնք միանգամայն նրա շնորհելիք հաջողությունն են սպասում: Այժմ անհրաժեշտ է ուրիշ ոչինչ չմտածել, այլ շտապով գնալ նրանց դեմ և Հաղթության զորությունն էլ հայցել Ամենափրկչից»: Նրանք այսպես էին մտածում Աստծո թելադրանքով: Եվ մարզպան Սահակը, հայոց սպարապետ Վահան Մամիկոնյանն ու նախարարներից ոմանք մնացին ուստանում՝ առաջ գնացողներին քաջալերելու և բարի հույս ներշնչելու, իսկ անօրիններին սրտաբեկ անելու և սարսափեցնելու համար: Այնուհետև պատերազմի պատրաստվեցին Բագրեն Սյունին, որն այն ժամանակ էլ կոչվեց Սյունյաց իշխանություն տեր, Մամիկոններից ամենաքաջ սեպուհ Վասակը՝ Վահան սպարապետի եղբայրը, մաղխազ Գարջույրը, Արշավիր Կամսարականի երկու որդիները՝ Շիրակի տեր Ներսեսն ու նրա եղբայր Հրահատը, և Գնունյաց տոհմից երկու մարդ՝ Գնունյաց իշխան Ատոմն ու նրա եղբայր Առաստոմը, ինչպես նաև նրանց զորքը, որ թվով չորս հարյուր մարդ էր ընդամենը:

Մտնելով եկեղեցին, նրանք երկրպագեցին Աստծուն՝ ամենայնի արարչին ու զորացնողին և նրանից խնդրեցին՝ իրենց օգնական ուղարկել Սուրբ նահատակ Գրիգորի, հայոց բոլոր սրբերի և այժմ նահատակված քրիստոսասերների սրբազան ճգնությունն ու Սուրբ Խաչի զորությունը: Եվ Փրկիչ Քրիստոսը մարդասիրաբար գլխավոր ու նայելով նրանց արժանավորապես խնդրածներին՝ նրանց հետ օգնականներ առաքեց՝ ինչ որ խնդրել էին իրենից, և խաղաղությամբ ճանապարհ դրեց: Նախարարներն ու նրանց հետ եկած բոլոր զորական մարդիկ երկրպագեցին նաև հրեշտակակրոն սուրբ կաթողիկոս Հոհաննիս⁹, որը հոգեղեն սնունդ մատակարարելով՝ նրանց պատերազմ ճամփեց իր ճշմարիտ ու արդար ոգու օրհնությունը:

Ապա հրաժեշտ տվին ասպետ Սահակ մարզպանին, հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանին ու իրենց մյուս ընկերակիցներին, որոնք այնտեղ՝ ուստանում էին մնալու նրանց հետ, և արագ հեռացան խնդալից հոժարությունը: Մտքներում անհանգստացած նրանք ասում էին. «Ո՞վ գիտե՞ կկարողանա՞ք հասնել գետի այն հունը, որով պարսից զորքն է կամենում անցնել, որպեսզի այնտեղ մի թաքստոց-վայրում սպասենք և երբ տեսնենք, որ զորքի կեսը գետն

անցել է, թափվենք անցկացածների վրա, գուցե կարողանանք կոտորել: Այդպես էլ նրանցից հետո մնացածների հարցը կկարողանանք հեշտությամբ լուծել»:

Եվ գալով Վարազկերտ գյուղը, լսեցին, թե պարսից զորքն ամբողջովին անցել է գետը և ունի յոթ հազար զինվոր: Մամիկոնեից քաջ սեպուհ Վասակը, քանի որ առաջապահն էր այնօր, առաջ գնաց Կովակը անունով գյուղը¹⁰: Մտածում էր՝ մի հնար գտնել իմանալու պարսից զորքի հանգամանքները: Ասում էր՝ տեսնեմ մի բան են թե ոչ: Նա գնաց Կովակը օթևանելու: Բայց առավոտ ձեգին այնտեղ հասավ նաև պարսիկ մարզպան Ատրվչնասպը և լսեց, որ այնտեղ է Վասակ Մամիկոնյանը: Եվ Մամիկոնեից քաջ սեպուհ Վասակն, իմանալով Ատրվչնասպի ու մյուսների այնտեղ գտնվելու մասին, խիզախությամբ հնար գտավ փրկություն, որպեսզի նույն ժամում իր զորքն այնտեղից դուրս բերի անվնաս: Կարգադրեց երկու-երկու, երեք-երեք զույգերով կամ ավելի մեծ խմբերով փողոցներով կամ այլևայլ անհայտ անցուղիներով դուրս գալ չենից և իրարից անջատ շտապել հասնելու Վարազկերտ գյուղը, ուր հայոց նախարարները և այրուձին էին գտնվում, այնտեղ էլ տեղեկությունը հաղորդել նրանց: Իսկ ինքը՝ Մամիկոնեից քաջ սեպուհ Վասակը պատգամավորներ հղեց և սուտ խոսքով մոլորեցնելու համար Ատրվչնասպին հայտնեց, թե «Ես հայոց մասին քեզ ասելիք ունեմ, որը լսելով՝ դու և քեզ հետ եկածները հաստատապես հաճելի ու օգտակար պիտի համարեք Արյաց արքայի և Հայոց աշխարհի համար»: Ատրվչնասպն այս լսելով, թեպետ և մտքում գաղտնի ուրախացավ՝ կարծելով, թե հաստատ գալիս են հանձնվելու, սակայն նրա մոտ հղելով իր բանբերին՝ խստագույնս հարցրել էր, թե «Մի ապստամբ աշխարհ ի՞նչ ունի ինձ հղելու»:

Եվ Մամիկոնեից քաջ սեպուհ Վասակը, արդեն համոզված, որ իր այրուձին գյուղից հեռացել է անվնաս, և որ այնուհետև ոչ մի վտանգ չկա, Ատրվչնասպի կողմից եկածներին ասաց. «Մենք մինչև այսօր ոչ մի վատ բան չենք արել և արքունի գործերին էլ ոչ մի վնաս չենք տվել: Բայց դու ինձ հրամայիր հաղորդել պատգամ, որպեսզի դուք էլ լսեք, ապա տեսնեք ու հասկանաք, թե ի՞նչ է արժանի և ի՞նչ պիտի անել»: Եվ պատգամավորներին արձակելով, ինքը հեծավ իր երիվարը և այնտեղ գտնվող մյուս պարսիկներին ասաց. «Ես ծաղրի համար ձեզ մոտ այդպես խոսքեր ասացի պատգամավորներին: Ինձնով ոչ ոք ոչ մի պատգամ էլ չի հղել ձեզ: Ես եկել էի ձեզ տեսնելու, որ իմանամ՝ ի՞նչ եք, ինչացո՞ւ: Բայց դուք վատ մարդիկ եք ու անպիտան և եկել եք չարություն անելու, ուրեմն և կհանդիպեք չարություն ու կկոր-

չեք»: Այսպես խոսելով՝ քաջ տղամարդը հեռացավ հանգիստ ու աներկյուղ: Եվ այդ քաջը հասնելով հայոց զորքին, պատմեց, որ պարսից զորքը շատ մեծ է, բայց նրա մեծ մասը կազմում են անպիտանները՝ զոռով մի տեղ հավաքված ցնցոտիակիր էջ քշողներ:

Եվ այսպիսի խոսքեր լսելով Մամիկոնյան քաջ սեպուհից, հայոց զորքի մարդիկ միաբանություն մեջ խորհուրդ արին ու մտածեցին, որ անհրաժեշտ է դաշտից տեղափոխվել լեռնակողմը: Եվ միաբան խորհուրդն էլ այս էր. «Եթե կովելու ենք, – ասացին, – ապա Աստծո օգնությամբ այնտեղ զորանանք, որ հաջող է ու բարի, իսկ եթե ուրիշ որևէ բան պատահի, ապա լեռնակողմի ամրությունը մեր պաշտպանությունն է ու մեր օգուտը»: Եվ քաջվեցին, գնացին Մասյաց այն գյուղը, որի անունն է Ակոռի:

Գլ. ԿԹ. Լսելով, որ վաղը պարսից զորքն իրենց վրա պատերազմի է գալու, այն օրերի սովորության համաձայն, նրանք շտապեցին գիշերային պաշտոն կատարել: Եվ առավոտյան աղոթքներն էլ ավարտելով՝ բոլոր այնտեղ գտնվողները կազմ ու պատրաստ պարսից դեմ ելան պատերազմելու: Չորս հարյուրը չորս մասի բաժանելով, այն-ժամ միջի մասի զորագլուխներ կարգեցին Սյունյաց իշխան Բարգենին և Մամիկոնեից քաջ սեպուհ Վասակին, ձախակողմում՝ մաղխազ Գարջոյին, իսկ աջակողմում՝ երկու Գնունիներին՝ Գնունյաց իշխան Ատոմին ու նրա եղբայր Առաստոմին: Իսկ երկու մասերի արանքում դասավորեցին Շիրակի քաջ ու ընտիր իշխան Ներսես Կամսարականին ու նրա եղբայր Հրահատին իրենց զորքով: Ասացին՝ ո՞ր կողմը տկարանա, նրան հասնելով ու փութաջանորեն զորացնելով կօզնեն, որպեսզի բոլոր կողմերից էլ ուժեղ լինեն, քանզի բոլորն էլ վստահ էին այն մարդկանց վրա՝ որպես քաջերի, արդարների և ուխտապահների:

Չորս հարյուր մարդկանց դասավորելով այսպես և փառք տալով Աստծուն միաբան աղաղակելով ասացին. «Օգնի՛ր մեզ, մեր Փրկիչ Աստված, հանուն և ի փառս քո անվան: Թող հեթանոսները չհամարձակվեն հարցնել, թե հապա ո՞ւր է նրանց Աստվածը»: Եվ ճակատողները ելան հայտնի սարի¹¹ լանջակողմի բարձրավանդակը: Հայոց զորքի այս սակավությունը տեսնելով՝ պարսից զորքերը մտածեցին, որ նրանք խելացնորված կամավոր եկել են մեռնելու: Եվ պարսից զորքերից քաջ ու ընտիր ձիավորները հեռվից հարձակվեցին հայոց զորքի վրա: Վատ ձիեր ունեցող պարսիկները ետ մնացին, քաջ երիվարներն իրենց հեծյալներին հասցրին պատերազմի վայրը: Այդ ժամին Գարջոյ մաղխազը, իր հարյուրակն առած, նենգելով Ավետարանի ուխտին, պարսից զորքի կողմն անցավ: Եվ Աստծո հրամանին հա-

մաձայն մնացին հայոց երեք հարյուրյակը՝ նման Գեղեոնի¹² ընտրած երեք հարյուրյակին¹³: Նրանք դիմեցին դեպի պարսից զորքերը և Բարձրալի օգնականությունը անտարբերությամբ առաջանալով բախվեցին հակառակորդի ամենաընտիր տղամարդկանց հետ, պատերազմի դաշտում կոտորեցին, գետնի վրա դիպեցին արին, իսկ պարսից զորքի մնացած բազմությունը ձորերում ու առապար տեղերում ցրելով ոչնչացրին: Այնտեղ, Մամիկոնեից քաջ սեպուհ Վասակի ու Բարգեն Սյունիի կողմում ջախջախված ընկան մարզպան Ատրվչնասպը և այլ մեծամեծներ, ուրացած հայ նախարարներից ոմանք և պարսիկներից շատ ուրիշները: Ատոմի և Առաստոմի ձեռքով ևս մահ գտան շատ քաջեր: Իսկ արդարություն թշնամին Ատոմի և Առաստոմի ձեռքից մազպուրծ փրկեց Սյունյաց տեր Գրիհոնին և ապրեցրեց, պահեց մի այլ չար գործի համար: Բայց դրանից առաջ երանելի Արչավիր Կամսարականի որդի Հրահատը պարսից զորքից առաջ եկած մի մարդու նիզակահար անելով սատկացրեց:

Բայց մինչդեռ նրանք Աստծո աջով քաջալերված պատերազմի մեջ էին մխրճված, մաղխազ Գարջույր՝ Կատչաց գեղով, ապստամբ ուրիշ հայ ազատներով և իր հետ գտնվող զորքով հանդերձ, խոր ձորերով աներևույթ անցել, հասել էր ուխտապահ հայոց զորքի թիկունքի կողմը: Կարծելով, թե նրանք Աստծո թշնամիներին կոտորելով զբաղված, իրեն չեն նկատի, կամեցավ թիկունքից հարձակվել Քրիստոսով զորացածների վրա, խաբեությունը հաղթանակ տանել և մեծ անուն վաստակել: Բայց Կատչաց զորքերի խողխողած մի հայի աղաղակը լսելով՝ մի ուրիշ հայ զինվոր հանկարծ բողոքի աղմուկ բարձրացրեց Կամսարականների շուրջը: Սրանք էլ զայրացան, նույնիսկ ուզում էին այդ մարդուն սպանել, թե մեր զորքն է թիկունքում, և դու քո ստով գործին խանգարում ես: Ապա Ներսեսն իր եղբայր Հրահատի հետախուզությունը հաստատեց, որ եկող զորքը թշնամական է, և երկու եղբայրները շատ քիչ մարդկանցով հարձակվեցին այն մեծ բազմություն վրա: Հերոսական Ներսես Կամսարականը համեմատվեց նիզակահարեց ու սպանեց Կատչաց զորագլխին, որ մի հզոր ու քաջամարտիկ այր էր, և մնացած ամբողջ զորքն առջևից քշելով, պատերազմում ընկած մյուս բոլորից ավելի շատ դիակներ փոռեց երկրի վրա: Եվ այն օրը դարձավ Քրիստոսի հավատացյալների ուրախություն, ինչպես նաև՝ Քրիստոսին ուրացածների ամոթի ու անարգանքի օր: Եվ ճշգրտորեն կատարելով հաստատվեց մարգարեի խոսքը, որ ասում է, թե «Ում որ օգնի Աստված, մեկը հազարին կհալածի, և երկուսը տասը հազարին կչարժեն»¹⁴:

Երբ որ արդարություն թշնամի սատանան տեսավ պատերազմի այս փառավոր ավարտը, ընկճվեց սաստիկ և մտածեց, որ ամեն ինչ, նույնիսկ շատ անհնարին գործերն էլ կատարվեցին իր կամքին հակառակ, բայց, եթե ինչի՞ որ ձեռնհաս չեղավ՝ հաղթվեց, ապա կարող է գոնե մի փոքր տրտմեցնել այն քաջերի սրտերը, որոնք դեռևս տեղյակ չեն իր աղետների ու պարտությունների հանգամանքներին: Նա գտավ իրեն արբանյակ դարձած երկու մարդու, մեկը Գնթունյաց տոհմից՝ Վառզոչ անունով, մյուսը Սահառունյաց տոհմից՝ Վասակ անունով: Այս երկուսը վաղ առավոտյան, լույսը բացվելուն պես շտապ եկան և աղմուկ-աղաղակով սուրբ հայրապետ Հոհանի ու հայոց երկու ավագ իշխանների՝ մարզպան Սահակի ու Վահան Մամիկոնյանի ականջներին գուժեցին, թե «Պատերազմի մեջ երկու կողմերը խառնվեցին (նրանք բնավ չէին էլ տեսել պատերազմը), և զորացավ պարսից կողմը, պարտություն մատնեց հայոց զորքերին: Փախուստի դիմեցին, - ասում էին, - և թշնամիների սրերից ընկան հայ զորավորները. մեռան քաջ Վասակ Մամիկոնյանը, խիզախ Բարգեն Սյունին և երկու անվանի տղամարդիկ՝ Շիրակի տեր Ներսեսն իր սիրելի եղբայր Հրահատի հետ: Գնունիներ Ատոմն ու Առաստոմը և հայոց մնացած ամբողջ զորքը Ակոռի լանջակողմում գետին տապալվեցին ու դիակնացան: Հորի¹⁵ գուժկաններից միայն մեկը մնացին, որ եկել, ահա ձեզ ենք պատմում»:

Եվ այս գուժը դեռ չէր տարածվել Դվինում, որպեսզի չար դևը չուրախանա՝ քաղաքը շատ աղմուկ գցելով, երբ վաղվաղակի եկավ-հասավ ավետարներ Հրեշտակը Գնունյաց տոհմից, որի անունն էր Առաստոմ: Նա բարձրագոչ ձայնում էր. «Հաղթեց Սուրբ Սաչի զորությունը, որ միշտ է հաղթում»:

... Նրանք հետո անհոգ խաղաղությունը ընդունեցին ձմեռային հանգիստ օրերը և պատրաստություն տեսան գարնանը պատերազմելու համար:

Գլ. 2. Նրանք շուտափույթ կերպով դեսպան ուղարկեցին վրաց Վախթանգ թագավորի մոտ, որպեսզի նա, իր խոստման համաձայն, հոն գորք տա իրենց: Սա էլ ժամավաճառ խոսքերով ձգձգում էր իր անելիքը, հետո էլ ինչ-որ մի երեք հարյուր հոն հավաքեց և ուղարկեց Հայաստան: Եվ ձմեռվանից մեկ ամիս չանցած՝ ինչ-որ պատճառաբանություններով փութով նրանց վերստին իր մոտ կանչեց: Եվ Հայոց աշխարհին օգնական մնաց Քրիստոսի զորությունը, որին ապավինել էին հույսով, իսկ մարդկանցից ոչ ոք չկար, որ օգներ նրանց:

Գլ. 2Ա. Ձմեռային դառնաշունչ ցրտի օրերն անցկացնելով՝ հասան

գարնանային ժամանակի բարեխառն եղանակին¹⁶: Լուր հասավ, թե պարսից բազմաքանակ զորքն է գալիս, և, իբր արդեն Հեր ու Ջարևանդ գավառի սահմանին են հասել շատ զորագլուխներ, որոնք են՝ Սուրեն Պահլավը, փուշտիպանան սաղար¹⁷ Ատրնեբսեհը, Վին-ի-Նոոյանը, Ատրվչնասպ-ի-Տասպանը, Սյունյաց տեր Գրիհոնը:

Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը ևս չտապեց: Նա իր Հետ առավ նաև Հայոց Սուրբ Հայրապետ Տեր Հոհաննին: Եվ Հայոց զորքը գումարելով՝ նա փութաջանորեն ուզում էր պարսից դեմն առնել Հենց այն տեղերում: Ասում էր. «Թերևս կարողանանք թույլ չտալ, որ պարսիկ բազմությունն անցնի Հայոց երկրի միջնաշխարհը»: Եվ իր Հետ առնելով նախարարներին, ազատներին ու բոլոր ոամիկներին, որոնք ինքնահոծար և խնդուծյամբ ելել էին պատերազմի, նա Հայոց զորքը Դվինից հանեց, գիշերային ժամերին գնալով հասավ Արտազ գավառը և մոտենալով պարսից զորքին, բանակեց մի գյուղում, որի անունն էր Ներսեհասպատ:

Սուրբ Հոհան կաթողիկոսը Հայոց բովանդակ զորքին կարգադրեց ամբողջ գիշերը ջերմեռանդ ազդեցությունով պարապել և մարդասեր Փրկչից խնդրել բարձր պահելու իր մեծ անունը՝ հավաքված Հեթանոսների բազմության մեջ, իր ծառաներին արժանացնել պարծանքի բաժնին, իսկ ուրացողների դասին բաժին հանել ամոթը: Եվ Հենց այդպես էլ Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը, սքանչելի ասպետ ու մարդպան Սահակը և Հայոց ամբողջ զորքը միահամուռ ու միասիրտ, հորդորալից հոգով խնդրում էին Աստծո օգնությունը, կատարում սահմանված գիշերային ժամերգությունը: Եվ հասնելով առավոտյան լույսին՝ Հայոց Սուրբ Հայրապետ Հոհանն օրհնեց ամենքին ու քաջալերելով ասաց. «Աստծո վրա հույս դնողները երբեք չեն ամաչել: Եվ Սուրբ Հոգու ընտիր անոթ Պողոսը համարձակաձայն գոչելով ասում էր. «Հույսը երբեք ամոթահար չի թողնում նրանց, ում սրտում սփռված է սերն Աստծո»¹⁸: Զորացե՛ք Աստծով ու նրա բազկի ուժով, և այնժամ կկարողանաք կասեցնել չարի բոլոր երևացող ու աներևույթ նետերը: Թող ոչ ոք չզարհուրի՝ նայելով անօրենների զորական բազմությունը, քանզի ձեզ Հետ լինելով՝ Աստված ձեզ էլ նրանց աչքո՛ւմ է ավելի շատ ցույց տալիս, և նրանց չարթելով, ինչպես խոփվը սաստիկ հողմից, կցրի դաշտերի ու բլուրների վրա, վեր ու վար կկորցնի: Արդ, թող ձեզ օրհնի, զորացնի, առաջնորդի և հաղթող դարձնի հզոր աջն Աստծո: Փա՛ռք նրան, իր Որդուն և Սուրբ Հոգուն՝ միշտ և հավիտյանս: Ամեն»:

Այս խոսքերից Հետո պատրաստվեցին պատերազմի: Հայոց զինա-

վառ գնդերը ելան թշնամիների դեմ, և երանելի Հոհանն էլ աղոթում էր:

Այնուհետև Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանն սկսեց ըստ պատշաճ կազմակերպել ճակատի յուրաքանչյուր թևը: Կենտրոնական կողմը բազմաքանակ այրուձիով տվեց մարդպան ու քաջ ասպետ Սահակի ձեռքը: Աջ թևում կարգեց Բարչղ Վահևունուն, Բարգեն Սյունիին, Ատոմ Գնունիին և Փապակ Պալունիին՝ յուրաքանչյուրի այրուձիով ու այլ հավելվածով: Իսկ ձախակողմը հանձնեց ուխտասեր Կամսարականներին՝ Վահանին, Ներսեհին, Հրահատին, և իր սիրելի եղբայրներին: Աջ կողմում, գնդերի յուրաքանչյուրից մեկական այրուձիով, ինքն էր լինելու: Ուրիշ ավագ տղամարդկանցից էլ կազմեց մի ջուկ՝ ընտիր այրուձիով, Վրեն Վանանդացու գլխավորությամբ, որի մոտ ուղարկեց ոստանիկ Արտակունյաց Պապին՝ Բաբոցի որդուն: Եվ բոլոր թևերի ավագներին այսպիսի հանձնարարություն հղելով՝ ասաց. «Դեպի մեզ են գալիս պարսիկների, կատիչների ու Սյունյաց գնդի հզորագույն զորականները, որոնց առաջուց գիտենք ըստ իրենց դրոշների: Այժմ դուք հանդարտ գնացեք և ուշադիր հետևեցեք մեզ: Առաջ մե՛նք կհարձակվենք: Եթե Քրիստոսի շնորհիվ մեր կողմում թշնամուն չարժենք ու փախցնենք, ապա մյուս թևերը մեր ու ձեր առաջ չեն կարող դիմանալ»:

Պապը Հայոց սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի պատգամը տարավ բոլոր թևերի ավագներին: Թեպետ և ցանկանում էր գործել ըստ սպարապետի հրամանի, սակայն չուտով պարսից զորքերը շարժվեցին բոլոր թևերով և չթողեցին հանգիստ մնալ, այլ աջ թևում, ուր Բարչղ Վահևունին էր, ստիպեցին փախչել: Եվ տեր Սահակ ասպետը նիզակով հարձակվեց փուշտիպանաց սաղարի վրա: Երկուսի նիզակներն էլ վրիպեցին, և երիվարների վրա մոտենալով միմյանց, նրանք իրար մագերից բռնած էին կովում: Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը, տեսնելով, որ Հայոց զորքերը չփոթվելով տկարացան թշնամու առաջ, ձայն տվեց Վրեն Վանանդացուն. «Հառաջացի՛ր, – ասաց, – թշնամիների վրա և պատերազմ ձեռնարկիր»:

Նա զարհուրած պատասխանեց, ասաց. «Ձե՛մ կարող. այս ժամին դու հույսդ ինձ վրա մի՛ դիր»:

Եվ Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը զորացավ սրտով, երեսը խաչակնքեց ու երկու Կամսարականների Հետ միասին հարձակվեց իրենց հասած թշնամիների վրա: Իսկ նրանք, առանց դիմադրելու, այլ իրենց թևը միանգամից սաստիկ տեղահան անելով՝ փախուստի մատնվեցին: Եվ այն թևն առնելով՝ մյուսն էլ քաշեցին կենտրոնի վրա: Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանի քաջերը երկու թևերի թշնամական զորքն առաջներն արած տարան դեպի

փոքր լանջակողմը և քաջ զինվորների անթիվ բազմություն դիաթավալ անելով, ջախջախեցին ու սաստիկ արյունահեղություն արին: Եվ միայն Ոռոյան Վինը, ուրիշ երկու նիզակակիցների հետ միասին, չուռ էր եկել, խիզախորեն դիմադրում էր: Այնտեղ էլ հայոց քաջ զորավար Վահան Մամիկոնյանն իր հզորությունը սպանեց նրան: Եվ Շիրակի տեր Ներսես Կամսարականն էլ՝ Ատրվչնասպ Տապյանին, իսկ մյուսներից էլ յուրաքանչյուրը շատ քաջերի գետնատարած տապալելով՝ կոտորեցին: Եվ Բարչղի ու հայ մյուս փախստականների գունդը, տեսնելով, որ պարսից զորքերը թուլացած փախչում են հայոց զորավար Վահանի գնդի առաջ, ոգեպնդված զորացան և այնտեղից վերադառնալով, հալածողների ետևից ընկան, շատերին կոտորեցին ու շատերին էլ առաջներն արած հալածեցին: Պարսից զորքերից սպանվածների թիվն ավելի մեծ էր, քան փախչելով փրկվածներինը, քանի որ մեռածների թվի մեջ էին ոչ միայն պատերազմի վայրում ընկածներն, այլև շատերը, որոնք վիրավորված էին և մեռան այս ու այնտեղ:

Եվ հայոց զորքը բարի անվամբ ու մեծ փառքով, լավ ավարով ու ահռելի հարստություններով վերադարձավ բանակատեղ, հայոց պատվական կաթողիկոս Հոհանի մոտ՝ փառք տալով ու օրհնելով այդպիսի հաղթանակը պարզևող Քրիստոսին: Եվ Հոհան կաթողիկոսն էլ, ընդառաջ գալով հաղթանակած զորքին, ցնծալից սրտով օրհնեց նրանց, ապա, զվարճացած սուրբ զորություն հոգով, բոլորին ասաց. «Ուրախ եմ հույժ և խոսքով չեմ կարող արտահայտել սրտիս խնդությունը: Բայց սրտով առավել զվարճացած երջանկանում եմ՝ տեսնելով, որ ձեր գործակիցն է Քրիստոսը, որը հաղթանակ պարգևեց ձեզ և ամոթահար արեց արդարություն հակառակորդներին: Եվ Աստված, որ զորացրել էր ձեզ այժմ, կզորացնի նաև միշտ և ձեզ հետ լինելով՝ ձեզ չի լքի երբեք»:

Գլ. ՀԲ. Մինչդեռ զորացած ու ցնծալից սրտով վերադառնում էին պատերազմից, որը հաղթություն էր ավարտել Բարձրյալի թելադրությամբ, ըստ սուրբ հայրապետ Հոհանի ու հայոց բոլոր զորքերի ցանկություն, — երկրորդ մեծ ուրախությունը և հանկարծակի պատահածի ավետիքը քարոզի պես տարածվեցին հայոց ամբողջ բանակում: Ողջ-առողջ եկավ հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանի եղբայր Վարդը՝ Աստծո զորությունը ազատված պարսից կապանքներից: Այդպիսի ավետավոր համբավով լցված էր հայոց համայն աշխարհը:

Գլ. ՀԳ. Այնուհետև [հայոց զորքերը] եկան, հասան Ծաղկոտն գավառը և ցանկացան մի քիչ հանգստանալ Վարչակ կոչված ջերմուկի¹⁹

մոտ, երբ վրաց թագավոր Վախթանգից դեսպանը լուր բերեց, թե «Վրաց երկիրը մեծ զորք է եկել, և ես, տեսնելով, որ չեմ կարող դիմակայել, խույս եմ տվել վրաց սահմանակից Հայոց լեռները և այստեղ եմ մնում»: Դեսպանը Վախթանգից ուներ նաև խաբեական նամակ, որի մեջ գրած էր, թե «Հրաման եմ տվել, որ հոնաց զորքը գա, դեռ չի եկել: Բայց մինչև դուք գաք, նրանք էլ կհասնեն, և այնուհետև դուք, մենք ու հոները նրանց կոչնչացնենք: Սակայն ինձ թվում է, թե երբ հոները հասնեն, մենք անելու բան էլ չենք ունենա, նրանք են գործն ավարտելու, քանի որ հրաման եմ տվել, որ անհամար բազմություն գա»:

Եվ քանի որ Ավետարանով ու խաչով տված երդում ունեին վրաց Վախթանգ թագավորի հետ, հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը, բոլոր ավագ տանուտերներն ու սեպուհները, հայոց ամբողջ զորքով անհապաղ հասան վրաց թագավորի մոտ և բանակելով Կանգարք գավառի²⁰ մի վայրում, սակավ ինչ հանգստացան: Այստեղ վրաց թագավոր Վախթանգը կեղծ ու խաբեական խոսքերով մոլորեցնում էր հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանի ու հայոց մյուս տանուտերների մտքերը՝ մերթ ասելով, թե «Միհրանը ձեր գալու մասին լսելով՝ խույս տվեց վրաց սահմաններից, Աղվանք փախավ երկյուղից», մեկ էլ թե. «Երկու օրից հոնաց զորքերը կհասնեն»: Ժամադիր խաբեություն երկու օրն էլ անցավ, երրորդն էլ, չորրորդ օրվան ձգեց պայմանադրությունը, նրանից հետո էլ՝ վեցերորդին, յոթերորդին: Հետո էլ վրաց ու հայոց զորքերից խուզարկու մարդիկ ուղարկեց: Երբ սրանք էլ իջել էին ինչ-որ դաշտավայրային տեղեր, այնտեղ էլ ցույց տվեց շատ կրակների լույսեր ու զինված մարդկանց նմանվող ծառակոճղեր: Հետո էլ ասում էր. «Հոնաց զորքերը մեզ մոտ այս լեռները չեն գալիս, այլ ասում են՝ այստեղ, դաշտում մեզ ցույց տուր հայերին, որպեսզի հավատանք քո ամեն խոսքին, որ ասել ես մեզ ու երդվել»: Այնուհետև, իբր, ասել են. — Ինչ որ մեզ հրամայես, կկատարենք, ապա թե ոչ, չենք հավատում, թե հայերը քեզ հետ միաբան են: Իսկ որ դա արդարև տեսնենք, հետո պարսիկներին մեզ թողեցեք, դուք այլևս գործ չունեք:— Այսքանից հետո էլ վրաց թագավորն ավելացրեց.— Արդ, եթե դուք դաշտը չիջնեք, իսկ հոնաց զորքն էլ, ինձ չհավատալով, դաշտավայրից դեպի վեր ոչ մի տեղ չչարժվի, և Միհրանն էլ վերադառնա ու Վիրքն ավերի, ձեր գալուց ինձ ի՞նչ օգուտ»:

Եվ հայոց զորքը, որ ուխտադիր էր վրաց թագավորի հետ, սուտ թե ճշմարիտ նրա բոլոր ասածները ջանում էր կատարել՝ Ավետարանին տված երդման երկյուղից: Եվ թեպետ ժամանակը տոթ էր,

ստիպված էին իջնել ճարմանայնու դաշտը²¹: Հայոց իշխաններից ոմանք հաջող բան չէին համարում իրենց Վիրք իջնելը, և թեկուզ այս մասին շատ անգամ ասացին, քանի որ իրենց հավատացողներ չկային, իրենք էլ ստիպված եղան լռել:

Հայոց գորքն իջավ Վիրք, բանակեց նախահիշյալ տեղում, և երեք թե չորս օր էլ չանցած Միհրանը եկավ, հասավ ու բանակ դրեց հայոց գորքին դեմ-հանդիման, Կուր անունով գետի մյուս ափին: Հայոց բանակը տեղափոխվեց պարսից բանակից հեռու մի այլ տեղ և օթեաններ դրեց: Եվ հայոց գորքից շատերը, մոռացած Աստծո ուխտի ահը, ոտնահարելով Ավետարանի ահավոր երգումը, այն գիշեր գաղտնի պատգամագնացությունը խոսեցին պարսից գորքերի մեջ գտնվող իրենց սիրելիների հետ, թե «Մենք հայոց գորավար Վահանի բռնությունները և ոչ թե մեր սրտի կամքով ենք ընկել այս վիճակի մեջ: Բայց մեր մտքերն ու ցանկությունները ձեզ հետ են: Եվ գիտենք, որ ձեր հպատակությունից դուրս չենք գալու, այլ մեր անձերի վրա մինչև այսօր մեղքեր ենք բարդել՝ ի վնաս մեզ: Բայց հիմա դու՛րս գիտեք, թե որ մեր այս բանը երբեք չեք հիշի և մեզ ներողություն չչնորհեք, առավոտյան, երբ գանք կովի վայրը, մենք էլ ինքներս ու մեզ հետ էլ շատերին վերցրած՝ կփախչենք բանակից»: Եվ նրանք իրենց այս խոսքերը հաստատեցին՝ պարսիկների ուխտի երգում ընդունելով:

Հաջորդ օրը պատերազմի դաշտ հասնելով՝ այնժամ վրաց արքան խոսեց հայոց գորավար Վահանի և հայոց ուրիշ տանուտերների ու սեպուհների հետ, ասաց. «Լավ եղավ, որ մենք այսօր ենք կովում պարսից գորքերի դեմ, քանզի հենց մենք էլ բավական ենք սրանց, չեն դիմանա մեր առաջ: Իսկ եթե այսօր էլ մենք ուշացնեինք, հոնքերը գալու էին, և հաղթական անունն ու ավարի օգուտն իրենք էին տանելու»:

Եվ մինչև այս ժամն էլ ձգձգելով՝ նա խաբուրում էր կեղծ խոսքերով:

Գլ. 47. Վրաց արքայի սուտ ու անպիտան խոսքերից վրդովված էր հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանը: Ծանոթանալով նաև հայոց գորքի թուլությունը, լքածներին ու մեղկացածներին, որոնք բոլորովին նման չէին ուրիշ ժամանակների եռանդուն ու հոժարակամ զորականներին, այնուամենայնիվ, Վահան Մամիկոնյանը հայոց զորագնդերը կազմեց ու պատրաստվեց ըստ պատերազմի օրենքի: Եվ աջ թևը տալով Բարչղ Վահանունու ու Սատոն Գաբեղինու ձեռքը, իսկ ձախ թևը՝ վրաց արքա Վախթանգին հանձնելով, կենտրոնական մասն ինքը վերցրեց՝ երանելի Արշավիրի երեք որդիների և Գնունյաց երանելի տիրոջ հետ միասին: Եվ երանելի ասպետ Սահակին ու Սյունյաց Բարզենին էլ իր ու Բարչղի արանքում կանգնեցրեց:

Կովը դեռ չէր սկսվել, մինչդեռ պարսից ու հայոց կողմերը կանգնած էին ճակատ ճակատի, միմյանց դեմ-հանդիման, և նրանք, որ այնօր ընդունելու էին նահատակություն պսակը, Վերին գորությունը նրանց ցույց տվեց, և նրանք մտքի աչքերով, նահատակությունից առաջ, հայտնապես տեսան իրենց դեմքերի անծածուկ ահագնափոխությունը. բնական մահկանացու տեսքից փոխվեցին, ընդունեցին վերին գորությունների՝ հրեշտակների կերպարանքը: Մանավանդ հայոց գորավար Վահանի եղբոր՝ քաջարի Վասակ Մամիկոնյանի դեմքը, որ փառավորվեց Աստծո լուսապսակով, և սրբի շատ ընկեր-նիգակակիցներ, նայելով նրա փայլականացյալ դեմքին, — որ նման էր մեծ մարգարե Մովսեսի փառավորված դեմքին, — չէին հագնում դիտելուց: Եվ նրա մեծ եղբայրը՝ հայոց գորավար Վահան էլ տեսավ այդ ու սաստիկ զարհուրած՝ անմիջապես հասկացավ, որ սա իրենից ու այս զազրելի կյանքից հեռացել, գնում է հրեշտակների բանակը, և հենց այսպիսին են այն բանակի զորականների տեսքն ու կերպարանքը:

Հայերն ու պարսիկները հարձակվեցին միմյանց վրա: Հայոց գորավար Վահանը և Կամսարական երեք եղբայրները միասին հարձակվելով իրենց թևի թշնամիների վրա՝ ցանուցիր արեցին, փախուստի մատնեցին պարսից գորքերից շատերին, քչեցին-անցկացրին Կուր գետի մյուս կողմը և պարսից զորական երեքի մարդկանցից շատ շատերին էլ քաջաբար կոտորեցին: Այնտեղ Մամիկոնից քաջ սեպուհ Վասակը նիզակով ուժգնորեն զարկեց մի հզոր տղամարդու և տապալեց, բայց և հանկարծակի կոտորեց իր նիզակը: Քաջ Վասակ Մամիկոնյանը մի ուրիշ նիզակ փնտրեց և գտնելով՝ այնտեղից շտապ վերադարձավ ուրախությամբ: Եվ հետո հանդիպելով Շիրակի տեր Ներսես Կամսարականին, որը նոր էր կոտրել իր նիզակը և ուրիշն էր փնտրում, քաջ Մամիկոնյան Վասակը ձայնը գցած կանչեց. «Շտապիր նիզակ գտնել, Ներսես, և արագ դարձիր, եկ, քանզի էլ երբեք չենք կարողանա այսպիսի սքանչելի վաճառի ժամ գտնել, երբ մահն անմահություն է պարզելում, ժամանակավորը՝ հավիտենություն, ապականացուն՝ անապական կյանք: Շտապիր, քանզի չենք ապրելու հավիտենաբար, և չլինի, թե անունից ու փառավոր վախճանից վրիպելով՝ անանուն ու անպիտան մահվամբ այս կյանքից հեռանանք»: Այս ամբողջը հենց իրենից՝ սուրբ այդ Վասակ Մամիկոնյանից լսած լինելով, հավաստի երգումով քանի անգամ մեզ պատմել է ինքը՝ Շիրակի տեր Ներսես Կամսարականը:

Մինչդեռ հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանն իր երանելի եղբայր Վասակի ու Արշավիր Կամսարականի երկու որդիների հետ այս-

պես ճակատում էր, հայոց ու վրաց բոլոր գնդերը հանկարծ միանգամից ետ դարձան ու դիմեցին փախուստի: Ընդ որում, նենգավորներից շատերն էլ իրար կանչելով անհանգիստ աղաղակում էին, թե «Հայերը փախան, ձեզ փրկեցե՛ք»: Եվ որովհետև Վերին Ամենագետի գուգակչոող աջը իր ծածուկ ու անքնին կանխատեսությունը մարտիրոսական բախտ է շնորհում ոչ թե փութաջանություն ու ջերմեռանդություն համար, — ապա հայոց քաջ զորավար Վահան Մամիկոնյանը և նրա ուխտապահ մյուս ընկերները, որ ախորժելով տենչում էին մարտիրոսություն բաժակն ըմպել, սակայն չեղան արժանի՝ այնուհետև իրենց երիվարների սանձերը դարձնելով՝ իրենք էլ հետևեցին հայոց փախստականներին: Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը եկավ հասավ պարսիկներից ծանր վիրավորված Բարգեն Սյունիին, որին նստեցնելով իր նժույզի վրա, պատերազմից հանեց և փրկեց կյանքը:

Իսկ հայոց ամբողջ զորքերը, որոնց հետ և վրաց անպիտան զորքը՝ իրենց Վախթանգ թագավորով հանդերձ, ցրվելով սպառվեցին: Նրանց հետապնդելով՝ պարսից գնդերը շատերին կոտորեցին, շատ-շատերն էլ այլևայլ տեղեր փախչելով փրկվեցին:

Բայց Հրահատ Կամսարականի ձին ուժեղ վազքի ժամանակ նրան վայր գցեց, և, քանի որ հետիտն էր մնացել, պարսիկները հասան ու բռնելով տարան Միհրանի մոտ: Միհրանը նրան տեսնելով շատ ուրախացավ. խիստ խոսքերով տանջում էր նրան և կապտեղ տվեց ու կարգադրեց պահել զգուշությունը: Հետո հայոց աշխարհում ուր էլ գնար, տանում էր իր հետ: Նրա հետ բռնված էին նաև Սյունյաց մի սեպուհ՝ Յազգ անունով, և մի քանի ուրիշները վրաց աշխարհից:

Գլ. ՀԵ. Զորավար Վահան Մամիկոնյանը գնաց Տայոց գավառի խուլ վայրերից մեկը, ուր և նրա մոտ հավաքվեցին հայ փախստական սինյորներն ու հայոց ավագ նախարարներից ոմանք: Երկու Կամսարականները միշտ նրա հետ էին՝ նրանից անբաժան ու միաբան: Նրանց ետևից Միհրանը եկել էր իր գնդով և ջանում էր կամ պատերազմով կոտորել, կամ հնարքներով բռնել և կամ համոզելով հպատակեցնել:

Գլ. ՀԶ. [Այդ ժամանակ] հանկարծ արքունիքից դեսպան եկավ, և Միհրանին շտապ կանչեցին Տիգրոն: Եվ նա ամբողջ իր բազմությունը ձեռնով վերադարձավ Պարսկաստան՝ գերած-կապած իր հետ տանելով Հրահատին, երանելի Յազգին ու այլ կալանավորներին:

Գլ. ՀԷ. [Միհրանի հեռանալուց հետո] հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը ճանապարհ ընկավ, եկավ-հասավ Այրարատ գավառը և Վաղարշապատ քաղաքում, իր ուխտապահ նախարարների ու հա-

յոց զորքի հետ միասին, պատարագների ուխտ կատարեց Աստծո տանը և նահատակված կույսերի վկայարաններում²³: Պատարագների ուխտ կատարեց և Աստծո ընծաների սովորական նվերները մատուցեց: Նախ հոգացին աղքատների պետքերը, ապա մեծ ցնծությունը իրենք ուրախացան՝ Աստծուն փառավորելով: Հետո էլ այնտեղից գնացին հանգստանալու հայոց բնիկ ոստան Դվինում, մինչև կանցնեին ձմեռային ցրտաշունչ ու սառնամանիքային օրերը:

Գլ. ՀԸ. Եկավ գարնանային ծաղկանոցների բուրումնալից հովի, մերկ չքավորների երազած ավետավոր ջերմություն ժամանակը: Նրա հետ էլ հանկարծ եկավ, Հայոց աշխարհը հասավ Զարմիհր Հազարավուխտը՝ պարսիկ անհամար ու ընտիր զորքով: Շուտափույթ անցկացավ Երասխ գետի կամուրջը և այն օրն էլ բանակ դրեց Արտաշատ կոչված գյուղաքաղաքում:

Եվ Հազարավուխտն ու նրա հետ եկած ավագներն առավոտյան շտապ դիմեցին հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանի ու այն ժամին նրա հետ գտնվող զորքերի վրա: Եվ հասնելով Դվին քաղաքի մոտ, Հազարավուխտը ձևատ հարդարեց ըստ պատերազմական գործի օրենքների և, զորքը դասավորելով այն անտառի մեջ, որ Սոսորվակերտ է կոչվում, անցկացրեց դաստակերտի վրա՝ մինչև Զրվեժ կոչվող լեռնակողմը²³:

Հայոց սպարապետ Վահանը, նրա հետ գտնվող հայ մյուս նախարարները և հայոց ռամիկ այրուձին պարսից զորքերի այս բազմությունը տեսնելով ու դիտելով չրջակա բոլոր դաշտերը, որ ծովացել էին պարսից զորքերով, թեպետև գիտեին իրենց փոքրաքանակությունը, որով անհնար էր դիմակայել, սակայն շատ էլ չզարհուրեցին, որ շտապեին փախչել, այլ որքան իրենց զորքը բավականացրեց՝ բաժանելով մեկ-մեկ կամ երկու-երկու նախարարների վրա՝ անցան հարձակման: Եվ քաջասրտորեն ճեղքելով պարսից զորքի մի թևը, բազում ընտիր տղամարդկանց դիաթավալ գետին տապալեցին ու իրենց երիվարների սանձերը բաց թողնելով՝ հեռացան քաջաբար: Պարզ է, որ հզոր տղամարդու քաջաբար փախչելը ևս սաստիկ ահ ու երկյուղ է գցում թշնամու սիրտը՝ զգուշացնելով մյուս անգամ բերելիք պատուհասի մասին:

Գլ. ՀԹ. Հայոց զորքերը ցրվեցին և սփռվեցին այս ու այնտեղ: Իսկ հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանն ինքը և նրա հետ եղած հայոց նախարարները՝ մտածելով առժամանակ հանգստանալ որևէ տեղ, գնացին Սաղտյաց գավառի ամուր տեղերը, որ ոգի առնեն մնան հույսով: Հետապնդելով՝ նրանց հետևից ճեպով շարժվեց անհանգիստ Հա-

զարվուխտն իր ամբողջ զորքն առած: Ճանապարհին հայոց բազում ամրոցների վրա հարձակվեց, քանդեց, ավերեց, անհամար մարդիկ կոտորելով՝ արյան հեղեղներ հանեց: Գոռոզամտությունից փքված՝ հնար էր փնտրում կա՛մ բռնել, ձերբակալել քաջ Վահան Մամիկոնյանին, կա՛մ էլ պատերազմում սպանել և նոր միայն հանգստանալ:

Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանին ու նրա հետ գտնվող նախարարներին չգտնելով, Հազարավուխտը Ոքաղից իջավ Բասյան գավառը և բանակեց Դու կոչված գյուղի մոտ, Աղբերականց կամ Արծաթաղբերք դաշտում էր գտնվում: Այնտեղ մի օր մնաց, և արքունիքից դեսպան եկավ հրովարտակով, որի մեջ Պերոզ թագավորը նրան գրով տեղեկացնում էր, թե ամբողջ արյաց ուժով դիմում է հեփթաղների²⁷ վրա և նրան հրամայում է գնալ Վիրք, վրաց թագավոր Վախթանգին կամ բռնել, կամ սպանել, իսկ Միհրան տոհմից Շապուհին իր զորքով մարդպան թողնել Հայոց աշխարհում:

Գլ. 2Ա. Հազարավուխտի Վիրք գնալուց հետո պարսից Շապուհ զորավարը մնաց Ոքաղում և ջանում էր կատարել Հազարավուխտի հրամանը՝ փնտրում էր Վահան Մամիկոնյանին, որպեսզի նրան անպատրաստ գտնի և սպանի: Բայց ոչինչ չէր հաջողվում, որովհետև Վերնայինը նրան ամրությամբ էր շրջապատել և պահում էր: Բայց Վահան Մամիկոնյանն իր զորքով հանգիստ չէր տալիս պարսից զորակայանին. ամեն օր, գիշեր մինչև լույս ներքեցից նետաձգություն էին անում, երբեմն հենց [հավատուրաց] հայերին էին նետահարում ու սպանում, երբեմն էլ տագնապից պարսիկներն էին իրենք իրար վրա կուտակվում, խեղդվելով կոտորվում: Եվ հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանն իր հետ եղած մարդկանցով գնաց, բանակեց մոտիկ մի գյուղում, որ Մամիկոնյանների իշխանութանն էր պատկանում և կոչվում էր Ծաղիկ: Կամենում էր անցնել սահմանակից Հաշտենից գավառը՝ այնտեղից օգնություն խնդրելու համար:

Հայտնեցին պարսից զորավար Շապուհին, թե ահավասիկ Վահան Մամիկոնյանը բանակել է մի գյուղում և իր հետ ունի սակավաթիվ մարդիկ: Առավոտյան շատ կանուխ պարսից զորագլուխ Շապուհն իր հետ եղած ամբողջ զորական բազմությամբ հանկարծակի հարձակվեց հայոց զորքի վրա: Եվ հայոց գունդը, որ մշտազգույշ էր, որովհետև հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը նրան միշտ կազմ ու պատրաստ էր պահում, այդպես պատրաստ ու անվնաս էլ հեռացավ այնտեղից: Սակայն պարսից զորագնդերն ուրիշ ոչ ոքի և ոչ մի բանի մասին չէին մտածում, շարժվեցին հայոց զորավար Վահանի ետևից, որովհետև ասում էին. «Եթե միայն նրա վերջը տալու հնարը գտնենք,

մեր բոլոր զործերն ավարտված կլինեն և վե՛րջ»: Հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը գնում էր դեպի Կարնո ծովի²⁵ արևելյան կողմը, իսկ պարսից զորավարների գնդերը գնում էին նրա ետևից՝ առանց հասնելու: Մամիկոնյան տոհմից Մուշեղը և Շիրակի տեր Ներսես Կամսարականը ծովի հյուսիսային կողմում, ժամանակի սղության պատճառով, վրիպել էին հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանից և քիչ մարդկանց հետ գնում էին խոովքի մեջ՝ մոտենալով Կարնո գավառի մի գյուղի, որի անունն էր Արծաթի, և հասնելով մի հեղեղատի, որ գյուղի մոտ էր, կամեցան մի քիչ հանգստանալ հեղեղատի եզրին, որի շրջակայքի արտերում հնձվորներ էին աշխատում: Երբ պարսիկները տեսան, որ չեն հասնում նրանց, որոշեցին այն տեղերի մշակներից վրեժ հանել, ասացին՝ «Ինչո՞ւ արքայից արքայի բոլոր ծառաներին թույլ եք տալիս շրջելու ձեր աշխարհում»:

Եվ Ուրսը, որ Արշամունյաց գավառի Շիրմաց գյուղից էր և Շիրակի տեր Կամսարականի դայակորդին, տեսավ, թե ինչպես պարսից զորքից մի զորական ցանկանում է սպանել կարնացի մշակներից մեկին, իսկ մշակը, սպանողից խույս տալով, խրձաղեզի շուրջն էր պտտվում: Այս տեսնելով՝ Կամսարական Ներսեսի դայակորդի Ուրսը, զայրացած սեպուհ Մուշեղ Մամիկոնյանի ու Ներսես Կամսարականի վրա, աներկյուղ ասաց. «Չգիտե՞ք, որ եթե այս աշխարհական մարդը մահ գտնի այն պարսկի ձեռքով, ապա վրեժխնդիր Աստծո առաջ մե՛նք պիտի լինենք պատասխանատու»: Եվ Ուրսը նիզակով հարձակվեց պարսիկի վրա, այնտեղ էլ սպանեց ու կարնացուն փրկեց վերահաս մահից: Իսկ սեպուհ Մուշեղ Մամիկոնյանն ու Շիրակի տեր Ներսես Կամսարականը՝ զրգոված Ուրսի խոսքերից և դատելով նույն այդ Ուրսի զործից, որ կատարեց քաջաբար, տեսնելով նաև իրենց հետապնդողներին, որոնք այնքան էլ շատ չէին, իրենց հետ եղած քիչ մարդկանցով հարձակվեցին պարսիկների վրա, Աստծո օգնականությամբ զորացած, թշնամիներից շատերի արյունը տեղում թափեցին, մյուսներին էլ կրնկի վրա դարձնելով՝ ամոթալից փախուստի մատնեցին, և այնտեղ մեռած մարդկանց թիվն էր յոթանասուն երկու: Իսկ հայոց զորավար Վահան Մամիկոնյանը, լսելով այդպիսի աշողակ գործի մասին, փառք տվեց Աստծուն, որ, առանց իրեն էլ, թուլացնելով խորտակում էր թշնամու զորութունը: Եվ ինքը գնաց դեպի Հաշտենից գավառը՝ նախապես առաջադրած խնդրի համար, հասավ Արշամունյաց գավառը և բանակ դրեց Երեզ կոչված գյուղում՝ կամենալով այնտեղ հանգիստ առնել երկու օր:

Գլ. 2Բ. Սյունյաց զորավար Գղիհոնն շտապեցնում էր պարսից

գնդի գորագլուխ Շապուհին, ասելով «Վահան Մամիկոնյանի քաջության վարձը դու է՛լ տեսար, ամբողջ Արյաց աշխարհն է՛լ: Իսկ ես այդ մարդու գործն ու արածները չեմ կարողանում հասկանալ: Քանզի եթե Դավիթում ամբողջ գորքը նրա հետ միաբանած լինեք, ապա նա այնտեղ էլ մեզ ցույց կտար իր խիզախությունը: Բայց արքայից արքայի թագն ու Արյաց փառքը մեզ հաջողություն բերեցին, ու նրա գործը շուտ եկավ այնպես, ինչպես տեսանք»: ... Եվ բոլոր այն խոսքերը լսելով, պարսից գորագլուխ Շապուհը հանգիստ չէր տալիս ո՛չ իրեն, ո՛չ իր հետ եղած գորքին, այլ փութով ու զայրացած գնում էր այն մարդու (Վահանի) ետևից:

Գլ. 29. Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանի գորքերը ցանկանում էին մի փոքր հանգստանալ, երբ պարսից գորագլուխ Շապուհը հանկարծաճա հարձակվեց նրանց վրա: Իսկ Վահան Մամիկոնյանը, ուխտապահ ու քաջ սակավ մարդկանցով, խիզախորեն հարձակվեց ու մխրձվեց պարսից ամբողջ բանակի մեջ: Եվ ինչպես ինքը, այնպես էլ իր հետ եղած մարդիկ պարսից գորքերից բազում հզոր մարդկանց կոտորեցին: Նիզակի զարկով թևատակից ծանր վիրավորեցին Սյունյաց հպարտ իշխան Գղիհոնին, և նրա զրահի ահռելի ամրությունը, որի վրա անօրենն այնպես հույսեր էր դնում պարծենալով, պատռվել էր վերից վար, և նիզակատեղը թափով անցել էր լյարդի միջով: Եվ նա դառնակակիժ ու չարալլուկ հեծկտոցներ հանելով մի քանի օրից հոգին տվեց, սատկեց առանց խոստովանության:

Գլ. 26. Լիսկ պարսից գորավար Շապուհը նահանջեց դեպի Բասենի գավառը, եկավ Ալվար կոչված գյուղը: Եվ մինչդեռ Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանի երկյուղից տարակուսանքներն ու ծանր մտքերը տանջում էին նրան, հանկարծ Պարսկաստանից դեսպան եկավ՝ բերելով չար գույժ և անուրախ շատ նամակներ: Նամակներն ստանալով և իմանալով վրա հասած այն ծանր ու մեծ չարիքները, նամակների մեջ նկարագրված այն ահավոր պարտությունն Արյաց աշխարհի [և Պերոզի մահը]²⁶ Շապուհն անզգայություն և տրտմություն մեջ ընկղմված սարսափում էր:

Գլ. 22. ... Եվ Միհրանյան Շապուհն ու դեսպանը պարսից գորքին հրամայեցին օրեցօր, ըստ հնարավորին շտապ գնալ հասնել Պարսից աշխարհը: Իսկ Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանն էլ լսելով այս բոլորի մասին Հայոց քաջախորհուրդ ու աննենգ ուխտապահ նախարարների հետ միասին եկավ, հասավ Վաղարշապատ քաղաքը: Սովորական ուխտն ու պատարագները կատարեց Կաթողիկե Սուրբ եկեղեցում: Եվ Հայոց քաջ գորավար Վահան Մամիկոնյանը մեծապալ-

ծառ չքեղություն հիմնովին նորոգեց իր նախնիների կառուցած ու այժմ հնացած այդ եկեղեցին: Այնտեղից էլ հեռանալով՝ Վահան Մամիկոնյանը մտավ Դվին ոստանը:

Գլ. 25. Վրաց աշխարհում լսելով Պերոզի, սպանվելու և պարսից անթիվ կոտորածի մասին, Հազարավուխտն ընկավ զարհուրելի վարանումի մեջ և շտապեց գնալ-հասնել Պարսից երկիրը: Արքունիք հասավ, թե չէ, հավաքվեցին Արյաց ավագանու մնացորդները: Իրենց մեջ խորհուրդ արին, թե ո՛ւմ կարող են թագավորության արժանի համարել և այս առթիվ շատ օրեր խորհելով՝ միաբանությունը կանգ առան Վաղարշի վրա իբրև բարերար ու հեզ մարդու, որը եղբայրն էր Պերոզ թագավորի: Եվ նրան բազմեցրին պարսից թագավորության գահին:

Գլ. 22. Այնուհետև Վաղարշի թագավորության երկրորդ տարում, խորհրդակցելով և միաբանելով ավագանու հետ, Հազարավուխտը թագավորի առաջ խոսեց, ասաց. «Ինչպես դուք էլ գիտեք, քանի որ ձեր եղբայր արքայից արքա Պերոզը բուռն, անձնակամ ու չմահավան մարդ էր, նրա արհամարհոտ կամակորությունն պատճառով շատերը փախան մեր թագավորությունից՝ շատ ու շատ վնասներ հասցնելով Արյաց աշխարհին նախ և առաջ՝ Հայոց մեծ աշխարհը, որ այսօր էլ ձեր հպատակությունից դուրս է մնում: Եվ այն մարդուն²⁷, որն այդ աշխարհը հանեց ձեզանից, Պերոզն էր, որ, առանց ճանաչելու նրա քաջությունն ու պիտանիությունը, կորցնելով հեռացրեց Արյաց ծառայությունից, և մենք կորցրինք այդ լավ մարդուն այն աշխարհի հետ: Եվ թե այն մարդուց որքան վնաս ու կոտորած եկավ Արյաց մեր աշխարհին, ամենքը գիտեն: Թվում է, թե դուք ևս լսել եք ու տեղյակ եք: Բայց Շապուհ-Միհրանը, որին դուք կարգեցիք, բոլորից շատ է առել նրա քաջության համն ու խրատները: Թե որ հարցնեք և կամենաք լսել, այդքանն ինքը ձեզ կպատմի»:

Վաղարշ թագավորը Միհրան-Շապուհին հարցրեց Հայքի վիճակի մասին. «Ի՞նչ գործ կարողացար կատարել Հայոց աշխարհում: Այդ Վահանն ի՞նչ միտք և ուժ ունի, ինչպե՞ս այսքան տարի կարողացավ դիմադրել արիներին»: Միհրանը պատասխանելով ասաց. «... Թեպետ և ձեր առաջ ասած իմ խոսքերը կարող են հանդգնություն թվալ, սակայն այս պահին իմ մտքերի մասին կհամարձակվեմ ասել, որ Հայոց աշխարհի մեծությունն ու օգտակարությունը դուք էլ քաջ գիտեք: Սակայն Վահանը և մնացած ազատները, որ նրա հետ են, եթե այսօր խաղաղությունը ձեր ծառայության տակ լինեին, դա կհամարեի մեծ հաջողություն և կարևոր մխիթարություն մեզ հասած

տրտմութեան դիմաց: Որովհետև, երբ Հայքն իր այնպիսի ազատներով մերն էր, Վիրքն ու Աղվանքը բնավ չէին համարձակվում իրենց մտքները ծռել և ուրիշ որևէ բան խորհել»:

Եվ թագավոր Վաղարշն այսպիսի օրինակելի խոսքեր լսեց Միհրանից, Հագարավուստից ու Արյաց ամբողջ ավագանուց: Հետո նրանք բոլորն էլ գովեցին Միհրանի ասածը, թե արդարև այդպես է, ինչպես որ քաջ իմաստութեամբ նա ասաց ճշմարտութունը: Ապա վաղվաղակի ու շտապ Նիխոր Վչնասպղատին՝ այդ հեղ, խելոք ու աշխարհաչեն մարդուն, շատ ընտիր մարդկանց հետ, ուղարկեցին Հայք: Թագավորն ինքը, առավելապես Հագարավուստի և արքունիքի ավագանու հոգաբարձութեամբ, նրան պատվիրեց, թե «Գնա Հայք, և ինչ օրինակով էլ լինի, ամենայն քաղցրութեամբ ու սիրով, ըստ Վահանի ու նրա ընկերակիցների կամքի, նվաճիր, ծառայութեան տակ դիր: Սակայն զգուշ եղիր, որ նախ քո շուրջը հավաքես Հայքին մոտ գտնվող Ատրպատականի այրուձին, ինչպես նաև Հեր ու Զարավանդ գավառի հեծելազորը: Գուցե դու մարդ ուղարկես Վահանի մոտ, և նա պատրվակներով քեզ հետ քաղցր խոսի, քեզ խաբի ու որևէ վնաս հասցնի: Որովհետև ինքը քաջ մարդ է և խորամիտ. դրա համար էլ մինչև այժմ նա ու իր հետ եղածներն այնքան մեծ գործերը կատարել են ոչ միայն քաջութեամբ: Իսկ դու լավ պատրաստվիր... Սակայն թվում է, թե հիմա Վահանն այդպիսի բան չի մտածում: Քանզի այն գործը, որ Վահանն ու իր գործակիցները համարձակվեցին կատարել, Պերոզի մարդ չճանաչելու պատճառով եղավ: Իր հպարտ ու անձնահաճ բնավորութեամբ այդ արեց, և Վահանն ու նրա հետ միաբանած մարդիկ էլ չկարողացան տանել արհամարհանքները, իրենց անձերը մահու տալով՝ հարկադրվեցին այդպիսի գործ կատարել»:

Եվ այս բոլոր խոսքերն ասելով՝ Արյաց տեր Վաղարշն ու ամենայն ավագանին՝ Նիխոր Վչնասպղատի հետ միասին, նրան ճանապարհ դրին դեպի Հայք:

Գլ. ԶԹ. Հայոց աշխարհը գնալով՝ Նիխորը չհամարձակվեց խորանալ Հայքի գավառները, այլ մնաց Հեր կոչված գավառի մի գյուղում, որի անունն է Նվարակ: Նա Վահան Մամիկոնյանի մոտ դեսպաններ ուղարկեց, որոնց միջոցով հայտնեց իր Հայք գալը և թե «Հրովարտակ ունեմ Վաղարշ թագավորից՝ ուղղված ձեզ, որպեսզի խաղաղութեամբ նվաճեմ ձեզ և Արյաց բոլոր ավագներից էլ պատգամ ունեմ ձեզ հաղորդելու: Արդ, եկե՛ք, լսեցե՛ք և, ինչը ձեզ հաճելի ու բարի կհամարեք, այն էլ կրնտրեք»:

Գլ. ՂԱ. ... Այնուհետև հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանը

ճանապարհ ընկավ ուխտապահ բոլոր նախարարների և կազմ ու պատրաստ իր զորքերի հետ միասին: Եվ Մամիկոնյան Վահանը գալով Արտազ գավառի Եղինդ կոչված գյուղը, հանգիստ առավ՝ իր հետ գնացած բոլոր զորքերով հանդերձ: Մարդ ուղարկեց Նիխորի մոտ ու իր գալուստի մասին տեղեկացրեց: Եվ Վահան Մամիկոնյանը Նիխորին ասում էր. «Արդ, եթե կարծում ես, որ ես պիտի գամ ու տեսնեմ քեզ, ապա ինձ ուղարկիր պարսից ավագներ ականավոր տոհմերից, որպեսզի գան այստեղ, մնան իմ ազատների մոտ, մինչև ես գամ, քեզ տեսնեմ, և ես ու դու միմյանց հետ խոսելով լսենք իրար ու կատարենք ինչ որ արժան կհամարենք»:

Նիխորը, լսելով Վահան Մամիկոնյանի գալու և առաջադրած պահանջի մասին, շտապով Շիրակի տեր Ներսես Կամսարականին տվեց տանելու Ատրպատականի շահապ²⁸ Բագերին, Հայոց հագարապետ Վեհ-Վեհնամին, Միհրանի եղբայր Ներսչապուհին և ուրիշ հինգ պարսիկ ավագների: Վահան Մամիկոնյանն էլ Նիխորի ուղարկած ավագներին ընդունեց բարեկամաբար և այն օրը խնդրությամբ միասին անցկացնելով, առավոտյան այն ութին էլ թողնելով իր հավատարիմ մարդկանց մոտ, որոնց կարգադրեց նրանց պատվել արժանավորապես և զգուշանալ, իսկ ինքը գորքով, կազմ ու պատրաստ գնաց Նիխորի մոտ: Մոտենալով այն գյուղին, ուր Նիխորն էր, իր հետ եղած զորքին հրամայեց դասավորվել ըստ պատերազմական կարգի: Եվ նրանք Վահան Մամիկոնյանի հրամանը լսելուն պես՝ ցույց տվին անձնակազմի լիակատար պատրաստությունը: Վահան Մամիկոնյանը կարգադրեց հնչեցնել պատերազմական փողերը: Եվ փողերի ձայների սաստկությունից երկիրը թնդաց, որից զարհուրած՝ Նիխորի մարդիկ կարծեցին, թե Վահան Մամիկոնյանը խաբեութեամբ եկել է իրենց ջախջախելու և ոչ թե սիրով ու խաղաղությամբ դաշն կնքելու:

Գլ. ՂԱ. ... Ապա Վահան Մամիկոնյանն ինքն իսկ եկավ Նիխորի մոտ: Եվ Նիխորն էլ տեսնելով Վահան Մամիկոնյանին ու նրա հետ եկած մյուս ուխտակից նախարարներին, ցնծալից ուրախությամբ ողջունում է նրանց: Հաղորդեց նաև Արյաց տեր Վաղարշի ու ամբողջ Ավագանու ողջույնները:

Գլ. ՂԳ. ... Իսկ Վահան Մամիկոնյանն սկսեց խոսել Նիխորի հետ և ասաց. «Ես և ինձ հետ եղած ուխտապահ նախարարները, ինչ որ քեզանից խնդրեցինք պատգամավորների միջոցով և գրելով, որ և երեկ ու այսօր խոսեցի դեմ-հանդիման, և դու Արյաց տիրոջ հրամանով և ամբողջ արքունիքի ավագանու հրամանով, գրով ու կնիքով խոստացար տալ մեզ՝ քրիստոնեական հավատի հաստատություն,

Հայոց աշխարհից մոզերի ու ատրուչանների վերացում, մեր եկեղեցու պայծառացումն ու պաշտամունքը՝ ինչպես մենք կկամենանք: Առանց սրանց անհնար կլինի, որ մենք ապրենք և ձեզ ծառայենք: Սրանք, որ կարևոր են մեզ համար և անհրաժեշտաբար պետքական, թագավորի կնիքով հաստատիր մեզ համար, նաև՝ մնացածները, որ գրված են նամակի մեջ, դու բոլորը գիտես, և պետք է, որ քո առաջ շատախոսենք: Իսկ գահը, պատիվն ու շքեղությունն էլ, նայելով յուրաքանչ-յուրի վաստակին, տվեք առանց կասկածելու և մի՛ գրկեցեք»:

Գլ. ԳԳ. Վահան Մամիկոնյանն ասաց այս բոլորը, և Նիխորն էլ ամեն ինչ սիրով ունկնդրեց ու հաճույքով հանձն առավ: Ապա Նիխորը խնդրեց Հայոց բնիկ այրուձին. «Կազմիր,՝ ասաց,՝ և շտապ ուղարկիր արքունիք, քանզի Պերոզի որդի Զարեհը, ընդդիմանալով Արյաց գործերին, գորք է կազմել իր ու իր համախոհների կորստի համար: Եվ դու փութա ուղարկել Հայոց այրուձին, որպեսզի, քո արքունիք գնալուց առաջ, այն մի մեծ ծառայություն մատուցի թագավորին ու Արյաց երկրին: Քանի որ թագավորն ինձ ևս հրամայել է շտապ գնալ արքունիք: Եվ քանզի աստվածներն այս գործը հաջողությունից ու բարեբարությունից ավարտեցին, որպեսզի ես ավելի վաղ գնամ այնտեղ, դա էլ հարմար է ու պատշաճ»: Նիխորն ու Վահան Մամիկոնյանը մի քանի օր միասին ուրախացան, (ապա Նիխորը) գործի պետքերի համար պատրաստվեց: Հրաժեշտ տալով միմյանց, հեռացան խաղաղությունից: Նիխորը՝ արքունիք, թագավորի մոտ, իսկ Հայոց գորավար Վահան Մամիկոնյանը՝ Դվին:

Գլ. ԳԵ. Մի քանի օր հետո Վահան Մամիկոնյանը շտապ հավաքեց Հայոց այրուձին և, ինքն ու բոլոր ուխտակից նախարարներն էլ նրա հետ, ճանապարհ ընկան, գնացին Վաղարշ թագավորի մոտ: Օրերի պատեհություն համաձայն ճանապարհի օթևաններն անցնելով գնացին, հասան արքունիք: Եվ թագավորն ու Արյաց ամենայն ավագանին, լսելով Վահանի գալն արքունիք, անմիջապես ու շտապ ժամ նշանակեցին, և նա ներկայացավ թագավորին ու Արյաց ամենայն ավագանուն:

Եվ Վաղարշ թագավորը սիրալիբ հարցրեց նրա առողջությունից և սկսեց խոսել Վահան Մամիկոնյանի հետ: «Լիապես լսել ենք բոլորը,՝ ասաց,՝ որ խոսել եք Նիխորի հետ. ա՛յն որ պատգամավորների միջոցով էիք ասել, և ա՛յն, որ նամակով, և ա՛յն որ դեմ-հանդիման գրուցել եք նրա հետ: Նիխորն ամեն ինչ է մեզ պատմել: Քո ասած խոսքերի մեջ ոչ մի սուտ բան չկա: Ո՛չ մի բան:

Եվ թագավոր Վաղարշին պատասխանելով՝ Վահան Մամիկոնյանն ամենայն բազմություն առաջ ասաց. «Հայոց աշխարհից հեռաց-

րեք աղտեղի ու անպիտան մարդկանց. նրանց աղտեղի գործերը Հայտնապես գիտեն իրենց գավառակիցները և Հայոց աշխարհի ուրիշ մարդիկ: Գիտեն, թե ինչ տեսակ մարդիկ են՝ լի ամենայն աղտեղություններով, սուտ, անպիտան, չարագործ, ծածուկ թրևող, գող, լեռներում թաքնվող, գերեզմաններ բացող, խաբեբա: Հայոց աշխարհի կրտսեր շինական մարդիկ անգամ զգվում են նրանց հետ հացի նստելուց կամ առհասարակ նրանց մոտենալուց, որպեսզի չլինի թե մեր օրենքները խախտելով աղտոտվեն: Այդպիսիները գալիս, խաբեությունից ձեզնից ընդունում էին ձեր օրենքը, ապա ըստ իրենց ցանկությունից՝ ապականում կրակը և ձեզ հիմարի տեղ դնում:

Դրա համար էլ այսօր համարձակորեն և ամբողջ ձայնով ձեր առաջ ասում եմ. «Հայոց աշխարհից հեռացրե՛ք այդ խաբեական վաճառքը»²⁹, որ մենք արդար չենք համարում, ոչ ոք չի պատվում իբրև Աստծու: Հայտնի է, որ հետինն առաջինին, վատերը լավին, անպիտանը պիտանիին, ստամբակ որդին հորը և չարագործ ծառան իր տիրոջը երբ կամենան ետ քաշել կամ կորստյան մատնել, անմիջապես դիմում են ձեր սուտ օրենքներին և բոլոր ու ամեն տեսակ չարիքները դրանցով են կատարում: Բայց դուք եկեք մեզանից՝ որպես ձեր հպատակներից, պահանջեցեք հարգել տերերին, պահանջեցեք գործ, վաստակ, հպատակություն, օգուտ, արդարամտություն, ապա աստվածաբար, անզրկող մտքով, յուրաքանչյուր մարդու հատուցեցեք ըստ իր վաստակի: Մեր բոլորիս խոսքն ու պահանջն այդ է: Եթե այդ պահանջը մեզ չնորհելով հաստատեք և չկամենաք մեզ հանել ձեր ծառայությունից, ապա, ինչպես թագավորների օրենքն է, գրով ու կնիքով այդ մեզ համար հաստատեցեք և մեզնից, որպես հպատակ մարդկանցից, պահանջեցեք գործ ու հպատակություն և ձեր խելոք ու ամենատես աչքերով նայեցեք մարդուն ու նրա գործին և արժանին հատուցեցեք»:

Վահան Մամիկոնյանն այս բոլոր խոսքերն ասաց Վաղարշ թագավորի ու դրան ամենայն ավագանու առաջ, և բոլորը բարձրաձայն գովեցին նրան ու ընդունեցին իբրև քաջի: Ամենքը զարմացած էին Մամիկոնյանի իմաստությունն ու նրա բերանից ելած խոսքերի չնորհառատության վրա: Քանզի ո՛չ միայն հավատացյալներին, այլև անհավատներին էլ այնպես էր թվում, թե աստվածապարզ և աղբյուրից են բխում Մամիկոնյանի խոսքերը, որոնք ավստոծելի քաղցրությունից լսելի էին լինում ամենքի ականջներին:

Պատասխան տալով՝ Վաղարշ թագավորը Վահան Մամիկոնյանին և նրան ուխտակից Հայ բոլոր նախարարներին ասաց. «Այն ամենը, որ դուք մտածել եք և իմացել, և որ մեր առաջ ասաց ձեր Վահանը, ձեզ կտրվի մեր գրով ու կնիքով: Զեր բոլոր պահանջները ձեզ կտրվեն

այսօր, մինչև հավիտյան: Եվ ապստամբութեան գործը, որ կատարել էիք Պերոզի բռնությունից և ոչ թե ձեր կամքով, ներվում է այսօր: Եվ այս գահի վրա բազմող թագավորներից ո՛չ մեկը կամ որևէ պարսիկ մարդ, այսուհետև և հավիտյան չի համարձակվի հիշել այդ իր առանձին խոսքի մեկ կամ որևէ հայ մարդու առաջ»:

Գլ. ՂԶ. ... [Վաղարշ] թագավորն ու Արյաց ամբողջ ավագանին Վահան Մամիկոնյանին բազմեցրին Մամիկոնյանների տերությունների գահին՝ տալով նրան, ըստ իր նախնյաց օրենքի նաև Հայոց երկրի սպարապետությունը: Այն ժամանակ Մամիկոնեից տեր և Հայոց սպարապետ Վահան Մամիկոնյանի հետ միաբանած հայ ուխտապահ նախարարներին ևս շնորհեցին, յուրաքանչյուրին ինչ որ պատշաճ էր ըստ իր արժանավորության: Եվ Վաղարշ թագավորն ու ամբողջ ավագանին բոլորին ընդունեցին մեծ սիրով ու ցանկալի պատվով, ապա հրաժեշտ տալով՝ խաղաղությունը ճանապարհեցին դեպի Հայոց աշխարհը:

Գլ. ՂԹ. ... [Իբի ժամանակ անց] Վաղարշ թագավորը, Արյաց արքունիքի ամբողջ ավագանու միաբանությունը կարգադրեց հրովարտակ հղել Հայաստան՝ մարզպան կարգելու Մամիկոնեից տեր և Հայոց գորավար Վահանին: Մարզպանությունը հրովարտակը բերելով հանձնեցին Հայոց գորավար ու Մամիկոնեից տեր Վահանին և Աստծո հզոր աջով Հայոց աշխարհի վրա նրան մարզպան կարգելով հաստատեցին:

1. Հավանաբար 456 թվականին:
2. Պերոզը (459-484) Հագկերտ II-ի որդին էր:
3. Ակնարկը վերաբերում է Սպերի ոսկու հանքերին, որը գտնվում էր Վահան Մամիկոնյանի հսկողության ներքո:
4. Նկատի ունի Վարդան Մամիկոնյանի և Հայոց մյուս ավագ նախարարների առևրևույթ ուրացությունը Տիգրանում 450 թվականին:
5. Պոսքը Վրաստանի թագավոր Վախթանգ Գորգասարի (446-484) մասին է:
6. Պոսքը Ախուրյան գետի աջ ափին վեր խոյացած Անի ամրոցի մասին է:
7. **Կատիչք** - ազգագավառ, որ տեղադրվում է Արդարիլի շրջանում:
8. Սա այն Սահակ ասպետ Բագրատունին է, որ հովանավորել է Պատմահայր Մովսես Նորենացուն և եղել մեկնասար հանձարեղ «Պատմութիւն Հայոց»-ի:
9. Պոսքը ժամանակի Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Ա Մանդակունու (478-490) մասին է:
10. Վարազկերտ և Կովակք գյուղերը տեղադրվում են Արաքս գետի ափին՝ Նախճավանից արևմուտք:
11. Ակնարկը վերաբերում է Մասիս (Արարատ) լեռանը:
12. Աստվածաշնչային կերպար (**Գատաւորք**, 2, 7), Իսրայելի առաջնորդ Փոքրաթիվ ուժերով հաղթելով հարևան ասպատակ ցեղերին՝ իր ժողովրդի համար ապահովել է երկարատև խաղաղություն:

13. **Գատաւորք**, է, 7-10:
14. **Օրինաց**, ԼԲ, 30:
15. Աստվածաշնչային կերպար՝ արդարամիտ ու ճշմարտախոս, աստվածապաշտ անձնավորություն (**Հոր**, Ա):
16. Իրադարձությունները տեղի են ունեցել 482 թ. գարնանը:
17. Թարգմանաբար՝ թիկնապահների վերակացու, այսինքն՝ զորավար:
18. **Տե՛ս Հոովմ.**, Ե., 5:
19. Վարչակի ջերմուկը տեղադրվում է Ծաղկոտն գավառում:
20. Գավառ Գուգարք նահանգում:
21. Ճարմանայի դաշտի տեղադրությունը որոշակի չէ:
22. Նկատի ունի Ս. Հովհաննիսյաններին նվիրված սրբատեղիները:
23. Համապատասխանում է այժմյան Ջրվեժին՝ Երևանից ոչ հեռու:
24. Հեփթաղները քոչվոր ռազմատենչ ցեղեր էին, հավանաբար քուչաններին ազգակից, որ բնակվում էին Իրանից հյուսիս-արևելք:
25. Պոսքը Կարին քաղաքի շրջակայքում գտնվող լճի մասին է, որ գոյանում է Եփրատի աղբյուրներից:
26. Հեփթաղների հետ ճակատամարտը տեղի է ունեցել 484 թ. հուլիսին, որի ընթացքում էլ զոհվել է պարսից Պերոզ թագավորը:
27. Ակնարկում է Վահան Մամիկոնյանին:
28. «Շահապը» տվյալ դեպքում նշանակում է Ատրպատականի կառավարիչ:
29. Նկատի ունի ատրուշան-կրակարանները:
30. Վահան Մամիկոնյանը Հայոց մարզպան է եղել 486-505 թվականներին:

481-484 ԹԹ. ՀԱԿԱՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԸՍՏ ՍԵՔՆՈՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. Ը. Եվ պարսից Պերոզ արքայի տարիներին տեղի ունեցավ ամենայն իշխանությունների և քրիստոնեության օրենքների ու կարգերի վերացում, և իշխանների վրա քամահրանքների և հալածանքների այնպիսի տազնապալի վտանգ կախվեց, մինչև որ դեն նետեցին իրենցից ծառայության լուծը: Եվ ապստամբելով՝ Վահան Մամիկոնյանը հալածեց պարսիկներին և ուժով ու բռնի կերպով գրավեց իշխանությունը:

Այնժամ Պերոզ արքան նրա վրա հոնների մեծ զորք ուղարկեց: Եվ խիստ սպառնալիքով հրամայեց սպանել ապստամբին ու բոլոր արուններին սրի քաշել: Սրա դեմ աճապարեց Վահան սպարապետը երեսուն հազար ընտիր սպառազեններով, դասավորվեցին գունդ առ գունդ և ճակատ առ ճակատ և Գերանի դաշտում¹ փողի ձայնով փութով հարձակվեցին միմյանց վրա:

Այնտեղ օգնություն հասավ Աստծո Որդին, հողմը սաստկանալով՝ պարսից զորքերի շուրջը փոշու մրրիկ հեղեց. միջօրեի ժամին նրանց պատեց իբրև մութ խավար: Երկու կողմից <էլ> սաստիկ կոտորվեցին, և ընկած դիակները ջոկել չէր լինում՝ ո՛չ պարսիկ և ո՛չ էլ հայ զինվորներին: Սակայն հայոց զորքերը գորանալով՝ կոտորածով հաղթեցին այնտեղ պարսից զորքին, իսկ մնացածներին փախստյան մատնելով՝ հալածեցին և վերադարձան մեծ հաղթությամբ:

Այս Վահանը ժողովեց Հայոց աշխարհի հարկերը և շինեց մեծամեծ եկեղեցիները, որոնք ավերել էին պարսիկները Վաղարշապատ քաղաքում, Դվինում, Մզրայքում² և Հայոց աշխարհի բազում վայրերում: Եվ շենացրեց երկիրը՝ վերստին նորոգելով:

Իսկ պարսից Պերոզ արքան, թեպետև կրկին կամեցավ զորքեր գումարել Հայոց աշխարհի վրա, <սակայն> ժամանակ չգտավ, քանի որ քուչանների կողմերից և այն մարզից թշնամիների մասին լուրերը տազնապեցրին նրան, քանզի ինքն իսկ՝ քուչանների արքան, մեծ զորքով շարժվել գալիս էր նրա վրա:

Եվ նա, գումարելով իր զորքերը, մեծ փութով գնաց նրան ընդդեմ: Ասաց. «Գնամ նախ և առաջ քչեմ նրան, ապա մի ազատ պահի դարձյալ կգնամ Հայաստան, ու իմ սուրը չի խնայի նրանց՝ և՛ տղամարդկանց, և՛ կանանց»:

Եվ ինքն, առաջ շարժվելով, փութով հասավ թշնամու դեմ արևելքում, և սաստիկ պատերազմ եղավ. <քուչանները> կոտորեցին և ջախջախեցին պարսից զորքերի բազմությանը, մինչև որ չմնաց նրանցից փրկված և փախստական: Մեռավ պատերազմում նաև Պերոզ արքան յոթ որդիներով հանդերձ:

Եվ ապա այնժամ Պարսից աշխարհի վրա թագավորեց նրա որդի Կավատը³: Եվ քանի որ բեկված էր իր զորքերի բազմության զորությունը, չկամեցավ որևէ մեկի դեմ պատերազմել, այլ բոլոր կողմերում խաղաղություն հաստատեց, հայերի հետ ևս հաշտություն կնքեց, կանչեց Վահանին դուռը և մեծարեց նրան մեծ պատվով: Եվ նրան տվեց Հայոց աշխարհի մարզպանությունն ու Մամիկոնյանների իշխանությունը, հավատարմության բազմաթիվ երզումներ առավ և սիրով ուղարկեց իր երկիրը:

1. Գերանի դաշտի տեղագրությունն անորոշ է:
2. Մազրայքը տեղագրվում է Ալաշկերտի հովտում:
3. Իրադարձությունները չփոթված են: Պերոզից հետո գահ է բարձրացել նրա եղբայր Վաղարշը, որն էլ խաղաղություն է հաստատել Վահան Մամիկոնյանի հետ և նրան նշանակել Հայոց մարզպան: Իսկ Կավատ I-ը գահակալել է Վաղարշից հետո՝ 488-496, 498-531 թվականներին:

ՊՐԿՈՊՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑԻՆ ՀԱՅԵՐԻ ՀԱԿԱՔՑՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՐՍԿԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

ԳԻՐԷ II

3. Այս միջոցին¹ մի ուրիշ բան էլ պատահեց: Ֆարանգիոնը² հոռմայեցիներին հանձնող Սիմեոնը³, պատերազմի թեժ պահին համոզում է շուստինիանոս կայսրին⁴, հայ մարդկանց պատկանող գյուղերն իրեն նվիրել: Նա տիրանում է այդ գյուղերին, բայց հետո զոհ դառնում դրանց նախկին տերերի դավադրությանը: Ոճրագործության կազմակերպիչները փախչում են Պարսից երկիրը: Նրանք երկու եղբայրներ էին՝ [հայ] Պերոզի⁵ որդիները: Կայսրն իմանալով այդ, գյուղերը տալիս է Սիմեոնի եղբորորդի Համազասպին և նրան նշանակում Հայոց իշխան: Որոշ ժամանակ անց Հուստինիանոս կայսեր մտերիմ մարդկանցից մեկը՝ Ակակիոս անունով, Համազասպին զրպարտում է, մեղադրելով Հայաստանում չարագործություններ կատարելու և թեոդոսուպոլիսն ու այլ քաղաքներ պարսիկներին հանձնելու մտադրության մեջ: Դրանից հետո Ակակիոսը կայսեր համաձայնությամբ նենգորեն սպանում է Համազասպին և կայսրից ստանում Հայոց իշխանությունը: Նա ի բնե նենգ լինելով՝ հնարավորություն ստացավ կատարել ինչ որ իր հոգին էր ցանկանում, և իր հպատակների համար ամենադաժան մարդը դարձավ. նա առանց որևէ պատճառի հափշտակում էր մարդկանց ունեցվածքը: Նա հայերի վրա չորս կենտինար հարկ դրեց, մի բան, որ երբեք չէր եղել: Բայց հայերը, ի վիճակի չլինելով տանել Ակակիոսին, համաձայնության եկան ու սպանեցին նրան և փախչելով ապաստան գտան Ֆարանգիոնում:

Այդ պատճառով Բյուզանդիոնից կայսրը նրանց դեմ ուղարկեց Սիտտասին⁶. Հոռմայեցիների և պարսիկների միջև հաշտության պայմաններում Սիտտասը [Բյուզանդիոնում] էր ապրում: Երբ նա Հայաստան եկավ, սկզբում ցանկություն ցույց չէր տալիս պատերազմելու [հայերի դեմ], այլ ուզում էր հորդորել նրանց վերադառնալու իրենց երկիրը, խոստանալով համոզել կայսրին վերացնելու նոր հարկի գանձումը: Սակայն, որովհետև կայսրը, զրոգված Ադոլիոսի՝ Ակակիոսի որդու ոտնաձգություններից, շատ էր վատարանում և պախարակում Սիտտասին՝ դանդաղկոտության համար, վերջինս անմիջապես պատրաստվում էր ընդհարվելու [հայերի հետ]: Նախ և առաջ փորձեց

մեծ գումար խոստանալով կաշառել [Հայերից] ոմանց և իրեն դաշնակից դարձնել, որպեսզի կարողանա ավելի հեշտությամբ հաղթել մնացածներին: Նրան էր ուզում հարել մեծ և բազմամարդ Ասպետյանների տոհմը⁷, որ մարդ ուղարկեց Միտտասի մոտ, խնդրելով գրավոր հավաստիացում, որ եթե իրենք, Ասպետյանները, այդ գործի ժամանակ լքեն իրենց ցեղակիցներին և անցնեն հոռմայեցիների կողմը, ոչ մի պատիժ չեն կրելու վերջիններիս կողմից և պիտի շարունակեն տիրել իրենց ունեցվածքին: [Միտտասն] ուրախությամբ այդ մասին գրեց մի փոքր գրություն, տվեց նրանց պահանջած հավաստիացումը և կնքելով գրությունը, ուղարկեց նրանց: Նա համոզված էր, որ [Ասպետյանների] օգնությամբ կկարողանա առանց պատերազմի հաղթել, և ամբողջ գործով շարժվեց Օյնոքալակոն⁸ վայրի վրա, որտեղ ճամբարել էին հայերը: Սակայն գրությունն ստացողները, պատահամբ ուրիշ ճանապարհով գնացին և չկարողացան հանդիպել Ասպետյաններին: Այդ միջոցին հոռմեական բանակի մի զորամաս հանդիպեց [Ասպետյանների] մի փոքր խմբի և ձեռք բերված համաձայնությամբ անտեղյակ, կոտորեց նրանց որպես թշնամիների: Միտտասն էլ մի քարայրում գերի վերցրեց նրանց երեխաներին ու կանանց և սպանեց. կամ այն պատճառով, որ չիմացավ թե ովքեր են նրանք, կամ էլ որովհետև զայրացել էր Ասպետյանների դեմ, որ հակառակ համաձայնության, չէին անցնում իր կողմը:

[Ասպետյանները], զայրացած, մյուս բոլոր [հայերի] հետ միասին պատրաստվեցին մարտի: Որովհետև երկու կողմերն էլ գտնվում էին դժվարանցանելի և զառիթափ տեղանքում, իրար դեմ չէին կռվում մի տեղում կենտրոնացած, այլ ցրված՝ լեռների ստորոտներում և ձորերում: Այնպես պատահեց, որ հայերի մի փոքրաթիվ խումբ և Միտտասն իր գործի մի փոքր մասով հայտնվեցին իրար շատ մոտիկ: Նրանց բաժանում էր մի ձոր: Երկու հակառակորդներն էլ հեծյալ էին: Միտտասը փոքրաթիվ մարդկանցով անցավ ձորը և շարժվեց հակառակորդի վրա, իսկ հայերը նահանջելով կանգ առան: Միտտասն այլևս չէր հալածում նրանց և կանգ էր առել: Հանկարծ հոռմայեցի զինվորներից մեկը, ծագումով էրուլոս, որը հալածում էր թշնամիներին, զայրացած ետ վերադարձավ: Միտտասն այդ ժամանակ գետնի մեջ էր խրել իր նիզակը. էրուլոսի ձին մեծ թափով ընկավ նիզակի վրա և ջարդեց այն. դա անչափ տխրեցրեց զորավարին: Մի հայ ճանաչեց նրան և հայտնեց մյուսներին, թե սա հենց ինքը՝ Միտտասն է: Նրա գլխին սաղավարտ չկար, իր գործն էլ փոքրաթիվ էր, և դա հնարավորություն տվեց, որ թշնամին իրեն ճանաչի: Միտտասը, երբ լսեց

հայի ասածը, քաշեց թուրը (իր նիզակը, ինչպես ասացինք, ջարդված ընկած էր գետնին) և որոշեց անմիջապես անցնել ձորը: Թշնամիները մեծ արագությամբ շարժվեցին նրա վրա և մեկը ձորում հասնելով նրան, թրի շեղ հարվածով վերք հասցրեց գլխին. ու թեև գանգի կաշին լրիվ տարավ, բայց մետաղը չդիպավ ոսկորին: Միտտասը նախկինից ավելի թափով առաջ նետվեց, սակայն Հովհաննեսի որդի Արտավան Արշակունին⁹ թիկունքից հարձակվելով՝ հարվածեց նիզակով ու սպանեց նրան: Ահա այսպես անփառունակ վախճան ունեցավ Միտտասը, վախճան, որին արժանի չէր առաքինի և թշնամիների հանդեպ [քաջություն] ցուցաբերած մի մարդ: Նա շատ գեղեցիկ էր, քաջ կռվող, լավագույն զորավար, ոչնչով չզիջող իր ժամանակի [զորավարներին]: Ոմանք պատմում են, որ Միտտասին սպանողը ոչ թե Արտավանն էր, այլ Սոլոմոնը՝ հայերի մեջ բոլորովին անհայտ մի մարդ:

Միտտասի վախճանվելուց հետո կայսրը Բուզեսին հրամայեց արշավել հայերի վրա: Վերջինս, երբ տեղ հասավ, [հայերին] նամակ ուղարկեց, որով խոստանում էր նրանց հաշտեցնել կայսեր հետ և այդ կապակցությամբ առաջարկում էր, որ մեծամեծներից մարդիկ գան իր մոտ բանակցություններ վարելու: Սակայն [հայերը] Բուզեսին հավատարու ո'չ հիմքեր ունեին, ո'չ էլ նրա խոսքերին ականջ դնելու ցանկություն: Բուզեսը մի մոտիկ ընկեր ուներ՝ [ծագումով] Արշակունի, անունը Հովհաննես, որը Արտավանի հայրն էր: Վերջինս, հույս դնելով Բուզեսի հետ ունեցած բարեկամության վրա, իր փեսա Վասակի¹⁰ և մի քանիսի հետ եկավ նրա մոտ: Նրանք հասան և ապաստանեցին մի վայրում, որտեղ հաջորդ օրը պետք է հանդիպեին Բուզեսի հետ, բայց զգացին, որ հոռմեական զորքերը շրջապատել են իրենց: Հովհաննեսի փեսա Վասակը շատ էր աղաչում Հովհաննեսին փախուստի դիմել, բայց երբ չհաջողվեց համոզել, մենակ թողնելով նրան, հոռմայեցիներից գաղտնի, մնացածների հետ նույն ճանապարհով վերադարձավ: Այսպիսով Բուզեսը միայն Հովհաննեսին գտավ և սպանեց, որից հետո հայերը հոռմայեցիների հետ համաձայնության գալու բոլոր հույսերը կտրեցին. ի վիճակի չլինելով պատերազմում պարտության մատնել կայսրին, գործույնյա Վասակի գլխավորությամբ նրանք գնացին պարսից արքայի մոտ:

1. Այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել 539 թվականին:

2. Ֆարանգիոնը, որ գտնվում էր Թորթում գետի ավազանում՝ Սպերից ոչ հեռու, հայտնի էր ոսկու հանքերով: Ֆարանգիոնի ոսկու հանքերի մասին մանրամասն տե՛ս Ն. Աղոնց, Երկեր, հատ. Ա, Երևան, 2006, էջ 141-155:

3. Միմեոնը եղել է Ֆարանգիոնի ոսկու հանքերի կառավարիչը:
4. *Նոսրը Հուստինիանոս I կայսեր (527-565) մասին է:*
5. Ն. Աղոնցի կարծիքով Պերողը հավանաբար պետք է լիներ հայ Արշակունիների ընտանիքից (տե՛ս Ն. Աղոնց, Երկեր, հատ. Գ, Երևան, 2009, էջ 568):
6. Միտոսաբ բյուզանդական հայագրի նշանավոր գորավար Ուրսիկոսի մականունն է: Նա չափազանց սերտ հարաբերություններ է ունեցել Հուստինիանոս I կայսեր հետ, որի կինը՝ Թեոդորան, Միտոսասի կնոջ՝ Կոմիտայի քույրն էր (տե՛ս **Н. Адопц, Армения в эпоху Юстиниана**, էջ 138):
7. Ուսումնասիրողները, ոչ առանց հիմքի, ասպետյաններին նույնացնում են Բագրատունիների հետ:
8. Օյնորայակոնի տեղադրությունը հայտնի չէ:
9. Արտավան Արշակունին Բյուզանդիայում բավականաչափ հայտնի ուղեմական ու քաղաքական գործիչ էր: Ն. Աղոնցը նրան նվիրել է հատուկ ուսումնասիրություն՝ «Արտավան Արշակունի» խորագրով (տե՛ս Ն. Աղոնց, Երկեր, հատ. Ա, էջ 198-217):
10. Ն. Աղոնցի ենթադրությամբ այս Վասակ Մամիկոնյանը 481-484 թթ. հակապարսկական ապստամբության առաջնորդ Վահան Մամիկոնյանի կրտսեր եղբոր՝ Վասակի թոռն էր և որդին Գրիգոր Մամիկոնյանի: Եղել է 529 թ. հակաբյուզանդական ապստամբության ղեկավարներից (տե՛ս Ն. Աղոնց, անդ, էջ 229):

**ՔՅՈՒՋԱՆԴԱՀԱՅ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ
ԴԱՎԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԴԴԵՄ ՀՈՒՍՏԻՆԻԱՆՈՍ I-Ի
ԸՍՏ ՊՐՈԿՈՊԻՈՍ ԿԵՍԱՐԱՑՈՒ**

ԳՈԹԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Գիրք III

32. Ահա այսպիսին էին կայսեր փոխհարաբերություններն Արտավանի¹ ու Գերմանոսի² հետ: Բյուզանդիոնում էր գտնվում Արտավանի ազգակիցներից հայագրի ոմն Արչակ Արչակունի: Սա փոքր առաջ ձեռքակալվել էր պետության դեմ ոտնձգություններ կատարելու, նաև բացահայտված դավաճանությունն՝ պարսից արքա Նոսրովի օգտին³ հոռմայեցիների դեմ խռովություն բարձրացնելու փորձի համար: Կայսրն առանձնապես չպատուհասեց նրան, միայն գանակոծություն ենթարկեց, այն էլ ոչ խիստ, և ուղտի վրա ման ածեց քաղաքով մեկ, բայց մարմնական վնաս չհասցրեց նրան, ոչ էլ ձեռք տվեց նրա ունեցվածքին, դեռ ավելին, չաքսորեց նույնիսկ: Հակառակ դրան, Արչակը, կատարվածից դժգոհ, սկսեց դավադրություններ կազմակերպել Հուստինիանոսի և պետության դեմ: Երբ տեսավ, որ իր ազգական Արտավանը ևս իր պես վիրավորված է, սկսեց ավելի

գրգռել նրան, գիշեր-ցերեկ հանգիստ չտալ ու պախարակել, անվանելով քաջ մարդ և միաժամանակ ձվատ⁴. Նա քաջ էր՝ ի դժբախտություն ուրիշների, երբ բռնատիրությունը ճնշեց և առանց պատճառի բռնեց ու սեփական ձեռքով սպանեց իր ընկեր և սեղանակից Գոնթարիսին⁵: Իսկ այժմ, երբ իր հայրենիքն ամուր կապանքների մեջ է առնված, նրա վրա են դրված անօրինակ ծանր հարկեր, երբ իր հայրը սպանվել է, հակառակ նրան տրված երաշխիքների⁶, երբ ամբողջ իր հարազատ [ժողովուրդը] ստրկացված և ցրված է ամբողջ Հռոմեական երկրով մեկ, ինքը վախեցած ու անգործ նստած է: Նման պայմաններում Արտավանն իրեն բավարարված է զգում, որովհետև ինքը հոռմայեցիների գորավար է և հյուպատոս է կոչվում: «Դու, – ասաց նա, – լինելով իմ ազգակիցը, բոլորովին չես մտնում իմ դրություն մեջ. ես անչափ մեծ դժբախտությունների հանդիպեցի: Սակայն խղճում եմ քեզ երկու կնոջ հետ ունեցած քո անհաջողության համար, և՛ այն կնոջ համար, որից դու հակառակի պես զրկվեցիր, և՛ նրա համար, որի հետ ստիպվեցիր կենակցել: Մի քիչ խելք ունեցողի համար ծայրահեղ անմտություն է Հուստինիանոսին առանց զլանալու և որևէ վախի սպանելուց հրաժարվելը: Նա, առանց պահապանների, դառամյալ հոգևորականների հետ շարունակ, մինչև ուշ գիշեր նստած է ինչ-որ ժողովարանում, խորհրդածելով քրիստոնեական դոգմաների շուրջը: Նույնիսկ Հուստինիանոսի ազգականներից ոչ ոք այդ բանը չի ժխտի: Նրանցից ամենահզորը Գերմանոսն է, որը, կարծում եմ, հաճույքով կմիանա քեզ իր երիտասարդ որդիների հետ: Նրանց տարիքից բխող ավյունը և ունեցած զայրույթը նրա դեմ, հույս ունեմ, որ ինքնաբերաբար մասնակից կդարձնեն նրանց [այս] գործին, որովհետև [Հուստինիանոսը] այնքան է վիրավորել, վնաս պատճառել նրանց, որքան ո՛չ մեզ և ո՛չ էլ հայերից որևէ մեկին»: Ահա այսպիսի խոսքերով Արչակն անդադար խելքահան էր անում Արտավանին և, երբ տեսավ, որ սա տեղի տվեց, նույն գործով դիմեց մի այլ պարսկահայի՝ Նանարանգես անունով: Այս Նանարանգեսը երիտասարդ էր, գեղեցիկ կազմվածքով, բայց շատ թեթևամիտ և չափից ավելի տհաս: Ահա՛, երբ Արչակը համաձայնություն եկավ Արտավանի հետ, հեռացավ, խոստանալով գործին մասնակից դարձնել Գերմանոսին և նրա որդիներին: Գերմանոսի որդիներից ավագը՝ Հուստինիանոսը, թեև երիտասարդ էր և նրա աղվամազը դեռ նոր էր բուսնում, բայց կարող էր և շատ գործունյա: Նա քիչ առաջ արժանացել էր հյուպատոսի աստիճանին: Արչակը, գնալով նրա մոտ, ասաց, որ ցանկանում է գաղտնի հանդիպել նրան որևէ մի եկեղեցում: Երբ երկուսն էլ մտան

եկեղեցի, Արշակը նախ պահանջեց Հուստինոսից երդվել, որ իրենց խոսակցություն մասին բացի իր հորից ոչ մեկին բան չի ասելու: Երբ նա երդվեց, [Արշակը] պախարակեց նրան, որ կայսեր մերձավորագույն ազգականը լինելով, հանգիստ նայում է, թե ինչպես երկրի իշխանությունն անցնում է շուկայի, անարժան ու կոպիտ մարդկանց ձեռքը, և ինքը լինելով այսպիսին՝ համաձայնվում է, որ պետություն գործերը վարեն հասարակ ծագում ունեցող մարդիկ. նա ասաց, որ [կայսրը] արհամարհում է ո՛չ միայն նրան, այլև նրա հորը, անչափ առաքինի մարդու, որ իր եղբորը՝ Հուստինիանոսին շարքային քաղաքացիների վիճակում է թողել. նույնիսկ հորեղբոր հարստությունը չկարողացավ ժառանգել, թեև Բորայիղեսի⁷ ցանկությունը ինքն էր ժառանգելու այն, բայց հետագայում անտեղի զրկվեց նրա մեծ մասից, հակառակ այդ բոլորին, իրենք դեռ քաշելիք ունեն, երբ Բելիսարիոսը⁸ շուտով Իտալիայից վերադառնա, քանզի լուր էր ստացվել, որ նա արդեն Իլլիրիայում է գտնվում: Արշակն այս ասելով, հորդորում էր երիտասարդին՝ մասնակցելու դավադրություն ընդդեմ կայսեր, միաժամանակ հայտնելով նրան իր և Արտավանի ու Սանարանգեսի միջև սույն գործի կապակցությունը կայացած համաձայնություն մասին: Հուստինոսը լսելով այս՝ ապշահար եղավ, սարսափահար պատասխանեց Արշակին, որ ոչ ինքը, ոչ էլ իր հայր Գերմանոսը նման քայլի երբեք չեն դիմի:

Արշակը եղածի մասին հայտնեց Արտավանին, իսկ Հուստինոսն էլ իր հերթին ամեն ինչ պատմեց հորը: Վերջինս այս հարցի շուրջ խորհրդակցեց պալատական կայազորի պետ Մարկելլոսի հետ, ձեռնտո՞ւ է արդյոք այդ մասին հայտնել կայսրին:

Մարկելլոսը շատ լուրջ մարդ էր, բարոյական, սակավախոս, նա չէր գործում շահից զրդված, չէր կարողանում տանել թեթևասովիկ մարդկանց ասածն ու արածը, չէր սիրում անհոգ կյանքը: Նա մշտապես վարում էր խիստ և հաճույքներից զուրկ կյանք, բայց արդարություն թունդ պահապանն էր, ճշմարտասիրություն ջերմ պաշտպանը: Նա չթողեց, որ այդ մասին անմիջապես հայտնվի կայսրին: «Քեզ համար, – ասաց նա, – ձեռնտու չէ հայտնել այդ մասին, որովհետև, եթե ցանկանաս գաղտնի կերպով որևէ բան ասել կայսրին, Արտավանի մարդիկ անմիջապես կիմանան մատնություն մասին, և եթե Արշակին հաջողվի թաքուն փախչել, դավադրությունը հնարավոր չի լինի ապացուցել: Ես մինչև մանրակրկիտ կերպով ամեն բան չստուգեմ, ոչ ինքս հավատ կընծայեմ դրան, ոչ էլ կայսրին կհայտնեմ: Ես ցանկանում եմ կամ խոսակցությունը իմ ականջով լսել և կամ էլ դուք այն–

Պոսրով I Անուշիրվան

պես կազմակերպեք, որ իմ մարդկանցից որևէ մեկը այս [գործի] մասին որևէ հստակ բան լսի նրա կողմից»:

Գերմանոսը լսելով այդ՝ հրամայեց իր որդի Հուստինոսին անել այնպես, ինչպես կկարգադրի Մարկելլոսը: Արշակին դիմելու միտք չունեք, քանի որ, ինչպես արդեն ասացի, [Հուստինոսը] մերժել էր նրա առաջարկը: Նա հարցով դիմեց Սանարանգեսին, նրա մոտ եղե՞լ է արդյոք Արշակը՝ հայտնի ծրագրով, Արտավանի կարգադրությամբ: [Սանարանգեսը] պատասխանեց, թե «Ես երբեք չէի խիզախի նրա նման մարդու որևէ գաղտնիք վստահել: Բայց եթե դու ուզում ես տվյալ գործի կապակցությամբ որևէ բան ասել, ապա ինձ հետ խորհրդակցելով, կարելի է գործը հաջող գլուխ բերել»: Այդ հարցի շուրջը Սանարանգեսը խորհրդակցեց Արտավանի հետ և Հուստինոսին հայտնեց այն ամենը՝ ինչ նախապես Արշակն էր ասել իրեն:

Երբ Հուստինոսը համաձայնվեց անել ամեն ինչ և խոստացավ հորը համամիտ դարձնել այդ գործին, Գերմանոսը որոշեց Սանարանգեսին տեսակցության հրավիրել և սահմանեց խորհրդակցության օրը: Այդ մասին Գերմանոսն իմաց տվեց Մարկելլոսին և խնդրեց, որ իր մերձավորագույններից որևէ մեկին ուղարկի՝ Սանարանգեսի ասելիքին ականջալուր լինելու համար: [Մարկելլոսը] ուղարկեց Աթանասիոսի փեսա Լեոնտիոսին, մի ճշմարտախոս և շատ արդարասեր մարդու: Գերմանոսը նրան [իր] տունը մտցնելով, նստեցրեց մի սենյակում, որտեղ կախված էր մի հաստ պատտառ՝ վարագույրն այն բազմոցի, որի վրա նստած նա ձաչում էր: Ահա այդ վարագույրի

ետևում նա թաքցրեց Լեոնտիոսին, իսկ ինքն իր որդի Հուստինոսի հետ [վարագույրից] դուրս մնացին: Երբ ժամանեց Պանարանգեսը, Լեոնտիոսը նրանից լսեց այն ամենի մասին, ինչ ծրագրել էին ինքը՝ Պանարանգեսը, Արտավանն ու Արչակը: Նա ավելացրեց նաև, որ եթե կայսրին սպանեն այն ժամանակ, երբ դեռ Բելիսարիոսը չի ժամանել Բյուզանդիոն, ծրագիրն անհաջողություն կմատնվի, որովհետև եթե իրենք կայսր հայտարարեն Գերմանոսին, Բելիսարիոսն, անկասկած, Թրակիայի բնակավայրերից մեծ գործ գումարելով՝ իրենց վրա կշարժվի և նրան դիմադրել հնարավոր չի լինի: Գրա համար անհրաժեշտ է, որ գործը հետաձգվի մինչև Բելիսարիոսի վերադարձը, որպեսզի երբ նա հասնի Բյուզանդիոն և լինի պալատում, կայսեր մոտ, այն ժամանակ, ուչ երեկոյան դաշույններով անսպասելի հայտնվեն և սպանեն կայսեր հետ միասին նաև Մարկելլոսին և Բելիսարիոսին. դրանից հետո ավելի աներկյուղ կտնօրինեն գործերը:

Նույնիսկ այն ժամանակ, երբ Մարկելլոսը Լեոնտիոսից իմացավ այդ մասին, նա ոչինչ չասաց կայսրին և շարունակեց անչափ դանդաղել. նա վախենում էր, որ հանկարծ իր շտապողականությունը անմտորեն Արտավանին ձեռքից բաց կթողնի: Իսկ Գերմանոսը, երկյուղ զգալով, որ իր հապաղումը որևէ մեկի մոտ կասկած կհարուցի իր դեմ, որը, ի դեպ, և տեղի ունեցավ հետագայում, ամեն ինչ հայտնեց Բուզեսին և Կոստանդինոսին:

Մի քանի օր անց, երբ լուր տարածվեց, որ Բելիսարիոսը շատ մոտիկ է գտնվում, Մարկելլոսը կայսրին ամեն ինչ պատմեց. վերջինս անմիջապես հրամայեց բանտ նետել Արտավանին և նրա համախոհներին, իսկ իշխանավորներից ոմանց հանձնարարեց [ձերբակալվածներին] քննել: Երբ դավադրությունն ամբողջությամբ լույս աշխարհ եկավ և [հարցաքննությունը] հանգամանորեն գրի առնվեց, կայսրը բոլոր սենատորներին պալատ հրավիրեց՝ այնտեղ, ուր սովորաբար քննվում էին վիճելի հարցերը: Նրանք կարդացին այն բոլորը, ինչ [Արտավանը] ասել էր քննիչներին, բայց, այնուհանդերձ, ոչ պակաս մեղավոր հանեցին Գերմանոսին և նրա որդի Հուստինոսին, մինչև որ Գերմանոսը, դիմելով Մարկելլոսի և Լեոնտիոսի վկայությունը, կարողացավ ցրել կասկածը, որովհետև նրանք, նաև Կոստանդինոսն ու Բուզեսը երդումներով հաստատում էին, որ Գերմանոսը ոչ մի բան չի թաքցրել, որ ամեն ինչ կատարվել է այնպես, ինչպես ես քիչ առաջ պատմեցի: Ահա բոլոր սենատորներն արդարացրին նրան և նրա որդուն՝ որպես պետություն հանդես ոչ մի հանցանք չկատարածների:

Երբ բոլորը մտան կայսեր հարկաբաժինը, կայսրը շատ զայրացած և վրդովված՝ կատաղել էր Գերմանոսի դեմ, որ նա հապաղել է իրեն

հայտնել, իսկ իշխանավորներից երկուսը, որոնք սպասարկում էին [կայսրին], հաստատում էին նրա ասածը և ցույց տալիս, որ նույնպես վրդովվել են: Ջանալով կայսրին հաճոյանալ՝ ուրիշներին դժբախտացնելով, նրանք անչափ բորբոքեցին կայսեր զայրույթը: Իսկ մնացածները երկյուղած, չհակառակվելու համար կայսրին, լուռ էին: Միայն Մարկելլոսը ճշմարտությունն ասաց և կարողացավ փրկել մարդուն: Նա ամբողջ մեղքն իր վրա վերցրեց և ասաց, որ Գերմանոսը ժամանակին է հայտնել իրեն [դավադրություն] մասին, բայց ինքն ավելորդ մանրակրկիտությունը հապաղեց և գործը ձգձգեց: Ահա այս կերպ նա կարողացավ մեղմել կայսեր զայրույթը: Մարկելլոսը դրանով բոլորի մոտ մեծ հռչակ վաստակեց, որպես ամենադժվարին պահին առաքինություն ցուցաբերած: Իսկ Հուստինիանոս կայսրը զրկեց Արտավանին իր ունեցած պաշտոնից, բայց ուրիշ պատիժ չտվեց, ոչ էլ մնացածներին, այլ միայն բանտարկեց, այն էլ ոչ պետական բանտում, այլ պալատում⁹:

1. Արտավան Արչակունու մասին տե՛ս աստ, էջ 306, ծան. 9-րդ:
2. **Գերմանոս** – բյուզանդական զորավար, քաղաքական ու պետական գործիչ, Հուստինիանոս I-ի եղբորորդին:
3. Սոսքը պարսից Սոսրով I Անուշիրվան (531-579) արքայի մասին է:
4. Ձվատ, այսինքն՝ ամորձատ, կրտած, ներքինի: Տվյալ կոնտեքստում օգտագործվել է փոխաբերական իմաստով իբրև վախկոտ, անարի մարդ:
5. **Գոնթարիս** – բյուզանդական զորավար, Աֆրիկա պրովինցիայի կառավարիչ:
6. Նկատի ունի Բուզես զորավարի կողմից դավադրաբար սպանված Հովհաննես Արչակունուն:
7. Բորայիդեսը Հուստինիանոս I-ի եղբորորդին էր, Գերմանոսի կրտսեր եղբայրը:
8. **Բելիսարիոս** – բյուզանդական ականավոր զորավար, Հուստինիանոս I-ի մերձավորագույն զինակիցը:
9. Դավադրությունն ընդդեմ Հուստինիանոս I-ի տեղի է ունեցել 548 թվականին:

571-572 թթ. ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆ
ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ԴԵՄ ԸՍՏ ՍԵՔԵՈՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. Ը. Վահանից հետո մի կարճ ժամանակ [մարդպանական] իշխանությունն առավ նրա եղբայր Վարդ Պատրիկը¹ և <ապա> մեռավ²: Նրանից հետո մարդպան եկան պարսիկները³, ապա հայերը չկարողացան պատերազմել, մնացին հնազանդ մինչև Սուրեն մարդ-

պանը⁴ և մինչև Մամիկոնյանների տեր Վարդանը:

Եվ եղավ՝ Կավատի որդի Սոսրովի թագավորությունն 41-րդ տարում⁵ Վարդանն ապստամբեց և ամենայն հայոց միաբանությունը դուրս եկավ պարսից թագավորությունից: Դավին քաղաքում հանկարծակիորեն սպանելով Սուրեն մարզպանին⁶: [հայերը] մեծ ավար առան և գնացին հույներին ծառայություն:

Սրանից առաջ ապստամբելով՝ հայերից անջատվեց Սյունյաց աշխարհի Վահան անունով գորապետը և խնդրեց պարսից Սոսրով արքայից, որ Սյունյաց աշխարհի դիվանը Դավինից տանեն Փայտակարան քաղաք, ու քաղաքն ընդգրկի Ատրպատականի բնակավայրերի ցուցակում, որպեսզի Հայաստանի անունն այլևս իրենց վրա չտարածվի: Եվ կատարվեց հրամանը⁷:

Իսկ հունաց թագավորը երգվեց հայերին և վերահաստատեց նույն ուխտը, որ կար երկու թագավորների՝ երանելի Տրգատի և Կոստանդիանոսի միջև, և տվեց նրանց կայսերական զորքերն օգնություն: Եվ նրանք, առնելով զորքը, դիմեցին Դավին քաղաքի վրա, պաշարելով կործանեցին վերից վար և հալածեցին պարսից զորքին, որ գտնվում էր այնտեղ:

Բայց հանկարծակի նրանց մեջ մեծ խռովություն ընկավ, քանի որ Սուրբ Գրիգոր եկեղեցին, որ շինված էր քաղաքի մոտ, <և որը> պարսիկները դարձրել էին մթերանոց, կրակ գցեցին և այրվեցին. այս պատճառով նրանց <մեջ> մեծ խռովություն ընկավ:

Ապա 20 հազարանոց զորքով և բազում փղերով նրա [Վարդանի] վրա եկավ Միհրան Միհրեանդակը: Եվ մեծ պատերազմ եղավ Սաղամախի դաշտում⁸, և [հայերը] պարսից զորքին սաստիկ հարվածներով ջարդ տալով՝ սրի քաշեցին, բոլոր փղերին խլեցին: Իսկ Միհրանը, քչերի հետ փրկվելով, գնաց իրենց երկիրը:

Այս այն Վարդանն է, որի վրա հարձակվեց ինքը՝ Անուշըրովան Սոսրով կոչված պարսից արքան, սպառազեն զորքերի բազմությամբ և բազում փղերով հանդերձ. ճանապարհ ընկնելով Արտազ գավառով՝ գնաց Բագրևանդի ուղղությամբ՝ չըջանցելով Կարին քաղաքը: Եվ չարժվեց գնաց Մելիտինե ու բանակ դրեց նրա դեմ հանդիման:

Հաջորդ առավոտ հասալուստ գասավորեցին գունդ առ գունդ ու ճակատ առ ճակատ և իրար բախվեցին պատերազմով: Եվ սաստկացավ պատերազմը երկրի վրա, և տեղի ունեցավ կատաղի ճակատամարտ, և Տերը պարտություն մատնեց պարսից թագավորին ու նրա ամբողջ զորքը: Եվ թշնամու առջև ջարդ կրեցին սրով սուսերի և փախան նրանցից սաստիկ տագնապով. չիմանալով իրենց փախուստի ճանապարհները՝ գնացին թափվեցին մեծ գետի մեջ, որ կոչվում է

Եփրատ: Եվ ջուրը հորձանք տալով՝ քչեց փախստականների բազմությունը որպես մորեխների խումբ, և այն օրը քչերը կարողացան ճողոպրել: Բայց թագավորը քչերի հետ մագապուրծ փրկվեց՝ ապավինելով փղերին ու ձիերին, և փախչելով Աղձնիքով դարձյալ գնաց իր նստավայրը:

Եվ նրանք տիրեցին ամբողջ բանակին՝ արքունական գանձերով հանդերձ: Գերեցին բամբեխին և կանանց⁹, խլեցին ողջ կանանցի վրանները, թանկագին ոսկեղեն գահույքը, որ ընդելուզված էր պատվական քարերով և մարգարիտներով, որը նրանց կողմից անվանվում էր փառաց դեսպակ: Վերցվեց նաև հրատը¹⁰, որը թագավորը հանապազորդ տանում էր իր հետ՝ որպես օգնականություն իրեն. այն բոլոր կրակներից ամենամեծն էր համարվում, և որը նրանց կողմից անվանվում էր Աթաշ, ջրահեղձ եղավ մոզպետական մոզպետով և մեծամեծ ավազների այլ բազմությամբ հանդերձ: Ամենայն ժամ օրհնյալ է Աստված:

1. Վարդ Մամիկոնյանը Հայոց մարզպան է նշանակվել 505 թվականին: Նույն ժամանակ էլ Բյուզանդիայի Անաստաս կայսեր կողմից արժանացել է պատրիկություն պատվաստիճանի, որի պատճառով էլ ժողովրդի հիշողության մեջ մնացել է իբրև «Վարդպատրիկ»:

2. 509 թ. պարսից Կավատ թագավորը Վարդին կանչել է Տիգրան և գրկել մարզպանի պաշտոնից: Նույն թվականին էլ նա մահացել է Տիգրանում:

3. Վարդից հետո Հայաստանի մարզպան է նշանակվել պարսիկ Բուրգանը (509-520):

4. Սուրեն ձիհովիտ Վչնասպը Հայաստանի մարզպան է նշանակվել 564 թվականին:

5. Սոսրով I-ի գահակալությունն 41-րդ տարին դա 571-572 թվականն է:

6. Հայոց մարզպան Սուրենը սպանվել է 572 թ. փետրվարի 2-ին Դավինի համար մղված մարտերի ժամանակ: Ըստ Անանիա Շիրակացու, մենամարտի ժամանակ նրան սպանել է Ջորակ Կամսարականը:

7. Սյունիքը Հայաստանից անջատվել և դարձել է առանձին շահր 571 թվականին:

8. Սաղամախի դաշտը տեղադրվում է Վասպուրական աշխարհում՝ Մարդաստան գավառի սահմաններում:

9. Այսինքն՝ հարեմը, կանանոցը:

10. Սոսքը թագավորական շարժական ատրուշանի մասին է:

ՀՈՎՀԱՆ ԵՓԵՍՍՑԻՆ 571-572 ԹԹ. ՀԱՅԵՐԻ ՀԱՎԱՊԱՐՍՎԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հովհան Եփեսացին (507-586) ասորական պատմական գրական-նություն ամենանշանավոր ներկայացուցիչներից է: Աստվածաբանա-

կան փայլուն կրթություն է ստացել Ամիրդից ոչ հեռու գտնվող «Համբերություն» կոչվող վանքում: Նախապես ունեցել է շեշտված հակաքաղկեդոնական կողմնորոշում, գործուն մասնակցություն է ունեցել հակաբյուզանդական շարժումներին: Հետագայում համագործակցել է Բյուզանդիայի քաղաքական և եկեղեցական շրջանների հետ, եղել Հուստինիանոս I կայսեր հովանավորյալը: Վերջինիս երաշխավորությամբ էլ 542 թ. նշանակվել է Եփեսոսի եպիսկոպոս:

Հեղինակ է «Եկեղեցական պատմություն» ծավալուն երկասիրության, որի երրորդ գրքում չափազանց արժեքավոր տեղեկություններ կան ժամանակաշրջանի հայ ժողովրդի պատմության, մասնավորապես 571-572 թթ. հակապարսկական ազատագրական պատերազմի վերաբերյալ: Այդ տեղեկությունները նրան են փոխանցել Կոստանդնուպոլսում ապաստանած Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Բ Գաբեղենացին և նրա չքախմբի մարդիկ: Ի դեպ, այդ տեղեկություններից շատերը բացակայում են հայկական սկզբնաղբյուրներում:

Հովհաննես Եփեսացու «Եկեղեցական պատմության» այն նյութերը, որոնք վերաբերում են Հայ ժողովրդի պատմությանը, ասորերենից հայերեն է թարգմանել Հ. Գ. Մելքոնյանը («Օտար աղբյուրներ Հայաստանի և հայերի մասին». 8. Ասորական աղբյուրներ. Ա. Երևան, 1976): Ստորև բերվող հատվածները տրվում են ըստ այս հրատարակության:

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գիրք II

Գլ. 18. Չնայած մենք խոստացել էինք գրել միայն այն մասին, ինչի որ ականատես ենք եղել, և այն փորձությունների մասին, որոնց մոտ էինք կանգնած. այժմ մտածում ենք, որ արդյո՞ք ճիշտ կլինեք գրել այն հիշողությունների մասին, որոնց ականատես չենք եղել, անձամբ չենք իմացել և ոչ էլ դրանց արժանահավատությունն անձամբ կարող ենք հաստատել: Թեև մենք հեռու ենք այն երկրներից, որտեղ տեղի են ունեցել այդ բաները, բայց որովհետև այդ ամենն իմացել ենք ոչ թե հասարակ և կամ ցածր խավի մարդկանցից, այլ Պարսկական Հայաստանի Դավիթում (բազմած) գլխավոր կաթողիկոսից¹ և նրան ընկերակցող եպիսկոպոսներից (դրա համար գրեցինք): Նրանք այդ իրադարձությունների մասին մեզ պատմեցին հոռոմների թագավորական քաղաքում՝ (Կոստանդնուպոլսում) բազմության ներկայությամբ: Փախչելով պարսկական իշխանությունից, նրանք ապաստան էին գտել

քրիստոնեական պետության մեջ, և մեծ հարգանքով ընդունվել Նորին հաղթական մեծության (կայսրի)² կողմից. նրանք շատերի ներկայությամբ ազնվությամբ ու երդումով հետևյալը պատմեցին:

Գլ. 19. ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ՄՈԳԵՐՆ ԻՆՉ ԱՍԱՑԻՆ ԽՈՍՐՈՎ ԹԱԳԱՎՈՐԻՆ ՆՐԱՆՑ (ՀՈՌՈՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ)

Այն ժամանակ հավաքվեցին բոլոր մոգերը և Սոսրովին՝ իրենց արքային ասացին. «Թագավոր ապրած կենաս, ահա մենք իմացանք՝ որ հոռոմների կայսրը, բոլոր նրանցից, որոնք ապրում են իր պետության մեջ, պահանջում ու ստիպում է, որ ընդունեն իր կրոնն ու հավատը, և բոլոր նրանք, որոնք իրեն չեն ենթարկվում, ամբողջ իր պետությունից արտաքսում ու հալածում է: Թող Ձեր աստվածային մեծությունը ևս այդպես հրամայե, որպեսզի բոլոր կրոնները համակերպվեն քո կրոնին, և քո իշխանության ներքո ապրող անձինք պաշտեն այն, ինչ որ դու ես պաշտում: Եվ նրանք, որոնք կհամարձակվեն քո հրամանին հակառակվել, թող այլևս չապրեն (մահվան դատապարտվեն): Եվ երբ Սոսրով արքան լսեց մոգերից այս խոսքերը, համաձայնվեց նրանց ասածին և ընդունեց նրանց խորհուրդը, և անմիջապես սկսեց նախ՝ քրիստոնյաներից, և ուղարկեց, որ բռնեն երեք եպիսկոպոսների և շատ կղերականների, և հրամայեց նրանց հրաժարվել իրենց հավատից և իր հետ պաշտել կրակը, արևն ու այլ աստվածություններ:

Սակայն նրանք առարկեցին նրան և քաջաբար դիմավորեցին ու խոստովանեցին ասելով. «Մենք քրիստոնեական հավատք ունենք և պաշտում ու պատվում ենք Աստծուն, որը ստեղծել է երկիրքն ու երկիրը, ծովն ու այն ամենը, որ կա նրանց մեջ, և մենք չենք կարող թողնել նրան՝ ամեն ինչի Արարչին ու պաշտել նրա արարածներին: Մի՛ մոլորվիր արքա, որովհետև դու (ճիշտ է) մեր մարմինների վրա իշխանություն ունես և կարող ես ուզածդ անել, բայց մեր հոգիները նրանն են (Աստծուն) և դրանց վրա դու բացարձակապես ոչ մի իշխանություն չունես: Եվ երբ արքան լսեց եպիսկոպոսներին արժանի այս և նման այլ խոսքեր, հրամայեց և անմիջապես նրանց տարան ու (ապա) մահացրին (սպանեցին): Եվ քրիստոնյաներին պատճառած բազմաթիվ այլ չարիքներից բացի, նա ավերեց բազում վանքեր և եկեղեցիներ, և շատերին էլ կապեց (չղթայով) և գցեց բանտը: Իր սրտում թագավորը հպարտացավ և հայհոյում էր Քրիստոսին ու ասում. «Տեսնե՞ք քրիստոնյաների Աստված՝ Քրիստոսն ինչ է անելու ինձ, որովհետև ես չգիտեմ, թե ո՞վ կամ ի՞նչ է նա»: Այս և նման այլ

չատ բաներ պատմեցին եպիսկոպոսներն այն մասին, թե ինչ է խոսել ու կատարել պարսիկների թագավորը, մինչև այն ժամանակ, երբ Հայաստանը ենթարկվեց հոռոմներին: Այդ պատճառով էլ, նա (Նոսրովը) հրամայեց կրակի ատրուշաններ կառուցել ամբողջ Պարսկական Հայաստանում:

Գլ. 20. ՊԱՐՍԻԿՆԵՐԻ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ՄԵՇ ՀԱՅՔՈՒՄ (ԱՊՐՈՂ) ԲՐԻՍՏՈՆՅԱՆԵՐԻ ԴԵՄ ՍԿՍԱԾ ՀԱԼԱԾԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այս բոլորից հետո կաթողիկոսն ու նրան ընկերացողներն ասացին. «Նա (Նոսրովը) 2000 զինված ձիավորներով մի մարզպան² ուղարկեց մեր երկիրը, որոնք նախ եկան մեր քաղաքը և հրամայեցին մեզ, կրակի ատրուշան կառուցել, որպեսզի թագավորի հավատի համաձայն ծես կատարվի»: Այսպես պատմեց և ասաց կաթողիկոսը. «Երբ նա ցույց տվեց ինձ և քաղաքացիներին հրամանը. ես նախանձախնդրությունից բոլորովեցի և հակառակվեցի նրան. ես և բոլոր քաղաքացիներն ասացինք. չնայած մենք իսկապես արքայից արքայի ծառաներն ենք և նրան հարկ ենք վճարում, բայց մենք քրիստոնյաներ ենք և հավատի խնդրում չենք ենթարկվում նրան, եթե նույնիսկ պետք լինի մեռնել մեր հավատի սիրույն: Նույնը փորձեցին անել նաև արքայից արքա Շապուհի ժամանակ, որը նույնպես ցանկացավ պաշտամունքի ատրուշան կառուցել, սակայն ժողովուրդը հավաքվեց ու միասնաբար (դիմադրեց), և պատերազմը տևեց յոթ տարի, և վերջում համաձայնություն եկավ և հրաման տվեց, որ քրիստոնեություն հարցն այլևս երբեք մեզ մոտ քննարկման ու հետապնդման առարկա չի լինելու: Շապուհ թագավորի այս հրովարտակի կրկնօրինակը ևս ցույց տվեցինք նրան, սակայն նա չհամաձայնվեց մեզ հետ, և ինչպես հրամայված էր, նա բռնի (ատրուշանի) տեղը նշանակեց և (սկսեցին) հիմքը փորել և պատերը կառուցել, նույն ժամանակ ճակատամարտի համար նախապատրաստություններ տեսավ: Չնայած ես նրան խնդրեցի և աղաչեցի, բայց նա ինձ չլսեց, ոչ էլ (ասածներս) ուշադրություն դարձրեց: Ի վերջո տեղեկություն ուղարկեցի մեր երկրի բոլոր բնակիչներին, և երբ նրանք լուրն իմացան, Քրիստոսի հավատի նախանձախնդրությունից տարված, բոլորը՝ մոտ տասը հազար մարդ, մեկ մարդու նման, հավաքվեցին, զինվեցին ու ճակատամարտի պատրաստվեցին Քրիստոսի համար ապրելու կամ մեռնելու հաստատ որոշումով, որ թույլ չեն տա մոգերին հեթանոսական ատրուշան կառուցել մեր երկրում: Երբ հավաքվեցին երկրի բոլոր տերերն ու

մեծերը, մենք գնացինք մարզպանի մոտ, այնտեղ, որտեղ նա սկսել էր կրակի ատրուշանի կառուցումը, և երկար զրույց ունեցանք, նրա հետ վիճելով ասացինք. «Մենք քրիստոնյաներ ենք և արքայից արքայի հպատակները, բայց հավատի հարցում, մենք չենք ենթարկվի կամ լսի որևէ մեկին, եթե նույնիսկ ինքը՝ թագավորը անձամբ գա, և մինչև որ մեզանից վերջինը չմահանա, ոչ մի հեթանոսական տաճար չի կառուցվելու մեր երկրում: Ուստի առանց պատերազմի ու ավերածություն գնա՝ մեր երկրից և ասա՝ արքային մեր հավատը պաշտպանելու հաստատ որոշման մասին: Նա իրավունք ունի հրամայելու, որ ամեն ինչ անենք, սակայն մինչև բոլորս չենք մեռնի, մենք թույլ չենք տա մոգերի ատրուշան կառուցել մեր երկրում»:

Երկար բանակցություններից հետո, մարզպանն, ինչպես հրամայված էր իրեն, պատրաստվեց (ատրուշանի) կառուցման: Նա առարկում էր ու ասում մարզկանց. «Նայեք, դուք ապստամբվում եք արքայից արքայի հրամանի դեմ և դուք (այս ձևով) անպատվում եք նրան: Նա կարող է ձեզ դաժան մահով պատժել. հասկացեք, թե դուք ինչ եք անում»:

Երբ մարզպանը տեսավ նրանց հաստատակամությունը և իրեն դիմադրելու պատրաստակամությունը, և (մանավանդ) հասկացավ, որ նրանք ավելի ուժեղ են, քան ինքը, (ուստի) նա մեկնեց բարկություն ու սպառնալիքներով: Մեծ բարկություն գնաց և բոլոր տեղի ունեցածը պատմեց արքային. նա (արքան), երբ իմացավ, սաստիկ ջղայնացավ և ցասումով լցվեց ու որոշեց մահով (պատժել) Հայաստանի բնակիչներին: Նա նրանց դեմ ուղարկեց մարզպանին՝ 15 հազար մարդկանցով պատերազմելու համար, հրամայելով, որ եթե նրանք հակառակվեն իր հրամանին, ոչնչացնեն նրանց, և այնտեղ կրակի ատրուշան կառուցեն: Երբ բնակիչներն իմացան այդ մասին, 20 հազար մարդ հավաքվեցին մեկ մարդի նման, մարտի պատրաստ, նույնիսկ մինչև մահ (եթե անհրաժեշտ լինի) պաշտպանելու համար իրենց քրիստոնեությունը: Երբ նրանք (պարսիկները) մոտեցան, սրանք (հայերը) նրանց դեմ տեղավորվեցին ճակատամարտելու համար ու մեր Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի անունով, աղաղակելով հարձակվեցին նրանց վրա: Քրիստոսն ընկճեց նրանց (ուժը) այս երկրի բնակիչների առաջ, և նրանք բոլորին, մինչև վերջին մարդը կոտորեցին: Նրանք (հայերը) սպանեցին նաև մարզպանին, վերցրին նրա գլուխն ու ուղարկեցին պատրիկ Հուստինոսին³, որ այն ժամանակ բանակել էր սահմանի վրա՝ Թեոդոսուպոլիս քաղաքում⁴:

Այս և այլ իրադարձություններն, որոնք հետագայում տեղի ունեցան, պատմելու ու նկարագրելու համար բավական երկար են:

**Գլ. 21. ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱՎ ԴՐԱՆԻՑ ՀԵՏՈ ՄԵՄ
ՀԱՅԲՈՒՄ ԽՈՍՐՈՎԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ, ԵՎ ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ (ՀԱՅԵՐԸ)
ԱՆՋԱՏՎԵՑԻՆ ՆՐԱՆՑԻՑ, ԵՎ ԱՄԲՈՂՁ ԵՐԿԻՐԸ ՀՊԱՏԱԿԵՑՐԻՆ
ՀՈՌՈՄՆԵՐԻՆ**

Երբ այս բոլորը տեղի ունեցավ և ամբողջ Մեծ Հայքի ժողովուրդը տեսավ, որ իր դեմ դժվար մի պատերազմ արժարծվեց, պարսկական անզգամ պետություն կողմից, որպես քրիստոնյաներ, հավաքվեցին բոլոր գավառներից, վախեցած ուղեցին ապաստան որոնել քրիստոնեական պետության (հոռոմների) մոտ, ասելով որ «Սրանից հետո քրիստոնյա պետության ծառաներ լինենք և փախչենք, որպեսզի ապաստան գտնենք հոռոմների պետության մեջ և փրկվենք մոզոթյան վայրագությունից»: Այս, և այլ բաներ պատմեցին կաթողիկոսն ու իրեն ընկերացած եպիսկոպոսները բարեգութ կայսրի և ամբողջ սենատի առաջ, որոնցից միայն մի փոքր մասը գրի առա որպես հիշողություն: Ապա նրանք պատմեցին այնտեղ եղած պատերազմական ճակատամարտերի, մեծ ավերածությունների մասին: Թե ինչպես հետո, նորից բանակներն իրար ընդհարվեցին և, թե ինչպես պարսիկները շատ անգամ պարտվեցին, և թե ինչպես նրանցից (նույնիսկ) փղեր գրավեցին, և որովհետև այս բոլորը շատ (երկար) է, մենք այժմ դրանք մի կողմ կթողնենք:

**Գլ. 22. ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉ ԷԻՆ ՊԱՏՄԵԼ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ
ԵՎ ՆՐԱՆ ԸՆԿԵՐԱՑԱԾՆԵՐԸ ԵՎ ԱՅԼԸ**

Այս ամբողջն ու այլ շատ բաներ է պատմվել մեր հոռոմների մայրաքաղաքում շատերի ներկայությամբ Դավիթի, որը (գտնվում) է Մեծ Հայքի շրջանում, կաթողիկոսի և իրեն ընկերացած եպիսկոպոսների և ազատների կողմից: Երբ նա (կաթողիկոսը) և այլ եպիսկոպոսներ ու (մի քանի) մեծամեծներ, իր հետ Հայաստանից ժամանեցին, բոլորն էլ մեծ պատվով ընդունեցին և ստացան թագավորական պատիվներ ու նվերներ: Բոլորին, որոնք նրա հետ այնտեղից ժամանել էին, տրվեց բարձր աստիճան, հարուստ տներ և ամուր թագավորական դրոշակներ, իսկ նրանց, որոնք մնացել էին (իրենց) երկրում, շատ ոսկի ու տիտղոսներ, ուղարկվեցին. նույնպես, նրանք հոռոմների կայսրից երեք տարով ազատվեցին (հարկից): Հրամայվեց, որ օգնություն ցույց տան նրանց, որոնք կովում են պարսիկների դեմ, ինքնապաշտպանություն ու ամբողջ հայկական հողերի ազատագրման համար: Եվ նրանք երկար ժամանակ այն կատարեցին (պայքարեցին), և մոզերի ժողովուրդը հաճախ, որոշ առիթներով, հարձակվում էր քրիստոնյա-

ների վրա, և պատերազմը տևեց վեց տարի: Հետագա (իրադարձությունների) մասին իր ժամանակին շատից քիչը կհաղորդենք:

Կաթողիկոսն երկու տարի հետո մահացավ մայրաքաղաքում⁵ և չվերադարձավ իր հայրենիքը:

**Գլ. 23. ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ՀԱՅ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍՆԵՐԸ ԺԱՄԱՆԵՑԻՆ
ՄԱՅՐԱՔԱՂԱՔ, ՄԻԱՄՏՈՐԵՆ ԳՆԱՑԻՆ ԵՎ ՀԱՂՈՐԴՎԵՑԻՆ
ՔԱՂԿԵԴՈՆԻ ԺՈՂՈՎԻ (ԿՈՂՄՆԱԿԻՑՆԵՐԻ) ԵԿԵՂԵՑՈՒՄ**

Սկզբում, երբ ժամանեցին Հայոց կաթողիկոսն ու իրեն ընկերացող եպիսկոպոսներն ու մեծամեծները, որպես մոզերի անզգամ ու հեթանոս պետությունից փախած անձնավորություններ և որպես քրիստոնյաների պետության մեջ ապաստան գտածներ, հենց (տեղ) ժամանելիս մեծ հարգանքով ընդունվեցին, և առանց հարցուփորձի նրանք գնացին ու հաղորդվեցին քաղաքի պատրիարքի հետ, առանց ստուգելու ու անհանգստանալու Քաղկեդոնի ժողովի կապակցությամբ, հոռոմների տերություն մեջ (մտնող) բոլոր եկեղեցիներում առաջացած վեճերի ու բաժանումների մասին: Երբ եղածն իմացան իրենց երկրում, բարկացան նրանց վրա եպիսկոպոսներն ու բոլոր բնակիչները և խիստ նմակ գրեցին նրանց, այնպիսի խոսքեր (գրեցին), որոնց մասին ավելի լավ է առայժմ լռել: Այդ պատճառով (եկածները) բաժանվեցին ու ստեղծեցին իրենց համայնքը մեծ դրյակներից մեկում, որտեղ ապրում էր իրենց (հայ) մեծամեծներից մեկը: Այնտեղ էին հավաքվում իրենց կաթողիկոսի մահից հետո, համայնքի բազում (անդամներ):

**Գլ. 24. ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉ ՊԱՏԱՀԵՑ ՀԵՏՈ, ԵՐԲ ՀԱՅԵՐԸ
ՉԵՆԹԱՐԿՎԵՑԻՆ, ԵՎ ԹԵ ԱՅԴ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԵՏԱԳԱՑԻՆ ԵՆՔ ԹՈՂՆՈՒՄ, ՈՐՈՎՀԵՏԵՎ ԱՅՆ ՉԱՓԱՋԱՆՑ
ԸՆԴԱՐՁԱԿ Է**

Մենք տեսնում ենք, որ մեր ժամանակ, և հատկապես այժմ, մեր օրերում պատահածներից շատ բան, մանավանդ եթե (գրենք)... Պարսկական Հայաստանի հոռոմներին ենթարկվելու մասին (մանրամասնությունները), ապա մեր պատմության սահմաններից դուրս կգանք, որովհետև այդ դեպքը պատճառ եղավ, ամեն կողմից հարատև ու բազում պատերազմների ծագման, ահավոր ավերածությունների ու շատ արյուն թափվելուն: Որովհետև մոզն⁶ իր խորամանկությամբ, նորից վեր կացավ ու հարձակվեց Հայաստանում եղած

Հոռոմների գորքի վրա, Հուսայով, որ կոչնչացնի և կրնաջնջի նրանց:

Երբ չկարողացավ այդ անել (Հաղթել), ետ վերադարձավ և մտավ Հոռոմների Հայաստան, այն Հույսով, որ կպաշարի ու կգրավի Կապադովկիական Կեսարիան: Սակայն (Հոռոմների) գորքը նրան չըջապատեց, պահեց (կանգնեցրեց) առաջխաղացումը և (ապա) Կապադովկիայի մուտքի մոտ, Հարձակվեց նրա վրա: Եթե (Հոռոմ) հրամանատարները համագործակցեին (նա՝ Սոսրովը) կենդանի չէր վերադառնա: Հոռոմների կայսրը նորից Հայաստանը հարստացրեց նվերներով, պարգևներով ու բանակ (ավելացրեց Հայաստանում), այնպես որ ամբողջ Պարսկական Հայաստանը պաշարվեց ու նվաճվեց Հոռոմներից⁷:

1. Սոսրը վերաբերում է Հայոց Հովհաննես Բ Գաբեղենացի կաթողիկոսին (557-574), որը 571 թ. իրադարձություններից հետո տեղափոխվել էր Կոստանդնուպոլիս: Հատկանշական է, որ նա 572 թ. Կոստանդնուպոլսում հիմնադրել է Հայազավանների կրոնական համայնք:
2. Սոսրը Սուրեն ճիհովր Վչնասպի մասին է:
3. Պետք է լինի Հուստինիանոս, որն Արևելքում բյուզանդական բանակների գլխավոր հրամանատարն էր:
4. Այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել 576 թ. գարնանը:
5. Հովհաննես Բ Գաբեղենացին մահացել է 574 թ. Կոստանդնուպոլսում, որտեղ էլ Հուղարկվորվել է:
6. Ակնարկում է պարսից Սոսրով I Անուշիրվան արքային:
7. Իրադարձությունները տեղի են ունեցել պարսկա-բյուզանդական 20-ամյա պատերազմի՝ 574-575 թթ. շրջափուլում:

**ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻՆ 571-572 ԹԹ.
ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ ԾԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Հովհաննես Դրասխանակերտցին Հայ միջնադարյան պատմագիտական մտքի երևելի դեմքերից է: Նա ծնվել է մոտ 850 թվականին, Այրարատի Դրասխանակերտ գյուղում: Կրթություն է ստացել Սևանա կղզու ուսումնագիտական կենտրոնում, որտեղ աշակերտել է Մաշտոց վարդապետ Եղիվարդեցուն: Գրավել է բարձր պաշտոններ, եղել Հայոց կաթողիկոս (898-929): Զբաղվել է նաև մատենագրությամբ՝ հեղինակ է «Ծարք կաթողիկոսացն Հայոց» և «Պատմութիւն Հայոց» երկասիրությունների:

«Ծարք»-ը Հայոց կաթողիկոսների մի համառոտ ցանկ է՝ կենսագրական համառոտ տվյալներով:

Մովսես Սորենացուց հետո Հովհաննես Դրասխանակերտցին առաջին Հայ պատմիչն է, որ շարադրել է Հայոց ամբողջական պատմությունը՝ վաղնջական ժամանակներից մինչև 924 թվականը: Մինչև IX դարի կեսերի իրադարձությունների վերաբերյալ տեղեկությունները նա քաղել է նախորդ հեղինակներից, ընդ որում հայտնում է բազմաթիվ տվյալներ, որոնց մեծ մասը մեզ ծանոթ այլ սկզբնաղբյուրներում չեն պահպանվել: Ահա թե ինչու նրա Պատմությունը առաջնակարգ սկզբնաղբյուր է նաև վաղ ավատատիրական Հայաստանի պատմության ուսումնասիրության համար, և ոչ միայն Հայաստանի՝ այլև Վրաստանի, Աղվանքի, խալիֆայի ու Բյուզանդիայի:

Հովհաննես Դրասխանակերտցու «Հայոց պատմությունից» ստորև բերված հատվածները տրվում են ըստ Գ. Բ. Թոսունյանի աշխարհաբար թարգմանության, որը լույս է տեսել «Ուսանողի գրադարան» մատենաշարով (Երևան, 1996):

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, Էջ 67

Նրանից հետո Հայրապետական աթոռին նստեցնում են Ղևոնդին, որ Փոքր Եռաստ գյուղից էր¹: Նրա օրոք Պարսկաստանում թագավորում էր Սոսրովը իր հոր՝ Կավատի փոխարեն: Այնուհետև Վարդան Մամիկոնյանը, ապստամբելով նրա դեմ, Դվին քաղաքում սպանում է մարզպան Սուրենին և այլ նախարարների հետ միասին գնում է ծառայելու Հույներին:

... Այդ ժամանակ պարսից Սոսրով արքան, գումարելով մեծ զորք, հրոսակներ է առաքում Վարդանի դեմ, և մեծ պատերազմ է լինում Սաղամախ դաշտում և Վարդանի զորքն անխնա կոտորում է պարսիկներին²:

1. Սոսրը Ղևոնդ Ա Եռաստեցի Հայոց կաթողիկոսի (545-548) մասին է:
2. Սաղամախի ճակատամարտը տեղի է ունեցել 571 թվականի ամռանը:

**ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿԸ 571-572 ԹԹ. ՀԱԿԱՊԱՐՍԿԱԿԱՆ
ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Ստեփանոս Ասողիկը X դարի երկրորդ և XI դարի առաջին կեսի պատմագիր է: Ծնվել է Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառում: Կրթությունն ստացել է Անիի իմաստասիրական դպրոցում: Հեղինակ է «Պատմություն տիեզերական» խորագիրը կրող երկասիրության, որ գրել է Հայոց կաթողիկոս Սարգիս Ա Սևանցու հանձնարարությամբ: Այստեղ հեղինակը Հայ ժողովրդի պատմությունը ներկայացրել է հարևան երկրների և ժողովուրդների պատմության հետ միա-

Հյուսված: Գիրքը, որ բաղկացած է երեք հանդեսներից (մասերից) սկսվում է աշխարհի Արարչագործությունից և ավարտվում 1004 թ. դեպքերի նկարագրությամբ: Այն արժեքավոր սկզբնաղբյուր է ոչ միայն Հայաստանի, այլև չրջակա երկրների ու ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար:

Ասողիկի «Տիեզերական պատմությունը» թարգմանվել է ռուսերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն: Աշխարհաբար թարգմանել և հրատարակել է Վ. Հ. Վարդանյանը (Երևան, 2000): Ստորև բերված հատվածները տրվում են ըստ այս հրատարակության:

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆ

Հանդես Բ

Գլ. Բ. Մժեժ Գնունուց¹ Հետո Հայոց աշխարհին տիրեցին պարսիկ մարզպաններ:

Նախ Դենչապուհը, որը ... Որմզդական հուրը վառեց Ռչտունիքում և ստիպում էր քրիստոնյաներին երկրպագել կրակին: Եվ նրանից հետո՝ պարսիկներից ոմն Վարազդատ՝ նրա տոհմից:

Այնուհետև պարսից Նոսրով արքան յուր ազգական ոմն Սուրենին, որ կոչվում էր նաև Ճիհովր Վչնասպ, ուղարկում է Հայոց հազարապետ: Սա եկավ տիրեց մեր երկրին՝ խստագույնս հարստահարելով Հայոց նախարարներին. շնանում էր ազատների կանանց հետ, թույլ չէր տալիս տղամարդկանց տեր կանգնելու իրենց կանանց: Դրա համար Վասակի որդի Վարդան բղեչիւր, Մամիկոնյան տոհմից, հույժ զայրացած, հարմար ժամանակի սպասելով, սուսերահար է անում Սուրեն մարզպանին (և) երկիրը տապալում՝ Նոսրովի թագավորության քառասունմեկերորդ տարում, որը Հուստինիանոսի² թագավորության յոթներորդ տարին է, արեգի ամսի քսաներկուսին, որը փետրվարն է, երեքշաբթի օրը³: Եվ Հայոց իշխանները միասնաբար ապստամբում են Պարսկաստանի դեմ, ձեռք են մեկնում հույներին և նրանց հետ միասին սաստիկ պատերազմ են մղում [պարսից] դեմ: Իսկ Վարդանն առնելով իր ընտանիքն ու այլ պայազատների, փախչում հասնում է Հունաց աշխարհը, թագավորանիստ Կոստանդնուպոլիս քաղաքը: Գնում ներկայանում է Հուստինիանոս թագավորին, որը Սուրբ Սոփիան կառուցեց⁴, հաղորդվում է նրա հետ նրանց հավատքով, որի պատճառով էլ Սուրբ Սոփիայի ավագ դուռը կոչվեց նրա անունով և մինչև օրս էլ անվանում են Դուռն Հայոց:

Եվ սրանք են ժամանակները կոիվների ու երկպառակության, ան-

համար սպանությունների, ունեցվածքի գերեվարության, խոտվությունների, կապանքների ու նեղությունների, պակասությունների, դաժան սովի, սրի ու մարդամահների, ավանների ավերմունքի, շինությունների հրդեհումների և բազմաթիվ երկրների անհամար վնասների, որ հասնում էր երկու կողմերից. մոռացված էր աստվածապաշտությունը:

1. Մժեժ Գնունին Հայոց մարզպան է եղել 529-535 թվականների ընթացքում:
2. Այստեղ խոսքը Բյուզանդիայի Հուստինիանոս II կայսեր (565-578) մասին է:
3. Վրիպակ է. ինչպես հստակորեն մատնացույց է արել էդ. Դյուլյորինս՝ Սուրենի սպանությունը տեղի է ունեցել ոչ թե 572 թ. փետրվարի (արեգի) 22-ի երեքշաբթի օրը, այլ նույն թվականի փետրվարի 2-ի երեքշաբթի օրը:
4. Ակնհայտ չի թվում է, քանզի Ս. Սոփիայի տաճարը կառուցել է Հուստինիանոս I կայսրը:

**VII ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԿՈՒՎՆԵՐՆ
ԸՍՏ «ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏԵՐԱԶՄԸ» ՎԻՊԱՍՔԻ**

ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆ

ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Պատճեն առաջին

**Գլ. Բ. ՊԱՐՄԻՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ, ՄԻՀՐԱՆԻ ՏԱՐՈՆ ԳԱԼԸ ԵՐԵՍՈՒՆ
ՀԱԶԱՐՈՎ ԵՎ ԿՈՏՈՐՎԵԼԸ ԳԱՅԼ ՎԱՀԱՆԻՑ ՕՁ ՔԱՂԱՔՈՒՄ**

Պարսից Նոսրով թագավորը ... Միհրանին, որն իր քրոջ որդին էր, ուղարկեց Տարոնի վրա ԼՌ [երեսուն հազարով]: Լսելով պարսից զորքերի ներխուժման մասին՝ Մուշեղ Մամիկոնյանը հրամայեց իր մոտ կանչել Վահանին, որին Տարոնի իշխան էր կարգել այն ժամանակ, երբ ինքը [Հայոց] մարզպան էր:

– Որդյակ իմ, Վահան,– ասաց նրան,– դու լավ գիտես, թե որքան և որպես եմ ապրել. քանզի շուրջ հարյուր և քսան տարի է¹, ինչ ես պատերազմներ եմ մղում: Քրտինքի փոխարեն ճակատիս արյունն եմ սրբել սլաքներով: Ութսուներեք ճակատամարտ անձամբ ինքս եմ վարել. այժմ ձեռ եմ և դողդոջուն: Իմ օգնականն այժմ Աստված է և դու և ուրիշ ոչ ոք, քանզի իմ միակ որդին² մեռավ տասներկու տարեկան հասակում: Արդ, այս բանս մտքումդ լավ պահիր, որդյակ, զի եթե հանուն Քրիստոսի Սուրբ Եկեղեցու նահատակվես, կմարտիրոսանաս անմահությամբ. իսկ եթե նյութեղեն ինչքի համար կովի

դաշտ իջնես ... դու քաջության անուն կվաստակես: Եվ քանզի ես ուրիշ ժառանգ չունեմ, ուստի իմ երկիրն ամբողջ քեզ ու քո ժառանգներին եմ թողնում: Ահա, գնա ուրե՛մ և աշխատիր իմաստությամբ ձեռքդ գցես թշնամուդ. Սուրբ Կարապետը թող քեզ զորավիգ ու սատար լինի և սուրբ կրոնավորների աղոթքները թող քեզ օգնական լինեն՝ աջից ու ձախից:

Իսկ Վահանը հանձն է առնում կատարելու այդ գործը: Սկսեց [այնժամ] դեսպաններ ընտրել և ուղարկել Միհրանի մոտ, որպեսզի նա համաձայնվի և հաշտությամբ թողնի ու գնա: Բայց նա պատասխանում է. – Ես չեմ հաշտվի ու այստեղից չեմ գնա, մինչև Մուշեղ իշխանին ձերբակալած պարսից արքայի մոտ չտանեմ:

Ապա Վահանը դարձյալ մարդ ուղարկելով [նրա մոտ] ասում է. – Եթե խոստանաս այս երկրի իշխանությունն ինձ տալ, ինքս Մուշեղ իշխանին կհանձնեմ քո ձեռքը, քանզի ես ինքս էլ նրանից խիստ դժգոհ եմ և [նրանից] ապստամբած ցանկանում եմ քեզ մոտ գալ, որպեսզի հանկարծասս վտանգից խուսափելով, ապահով լինեմ:

Սա էլ ուրախացած [պատգամաբեր] ուղարկեց հայտնելու Վահանին, թե սիրով համաձայն է նրա հետ: Ինքն այդ ժամանակ գտնվում էր Մուշեղ ավանում, իսկ Մուշեղը՝ Ողական ամրոցում: Իսկ այն զորքերը, որ կրոնավորներին կոտորեցին, անցան դեպի Աստղոն³ ամրոցը: Երկու օր այնտեղ մնացին, բայց ոչինչ անել չկարողացան:

Ուստի շարժվեցին գնացին Միհրանի մոտ և ամրոցի ամբողջ ձևն ու դիրքը բացատրեցին նրան: Երբ Վահանը եկավ Միհրանի մոտ, վերջինս նրանից նաև Աստղոնք ամրոցը պահանջեց:

– Այդպես չէ, տեր իմ, – ասաց Վահանը: – Տուր իմ ձեռքը չորս հազար զինվոր, որպեսզի հարձակվենք այն ամուր բերդերի վրա, որոնց մեջ նրա (Մուշեղի) մտերիմ մարդիկն են, նրա [կողմնակիցները], գանձերն ու ունեցվածքը, որ գուցե ինձ ապստամբ համարելով՝ դիմադրեն բռնությունով և չհանձնվեն իմ ձեռքը: Իսկ այժմ գնանք նախ Օձ քաղաքի⁴ վրա, ապա նոր՝ մնացածներին:

Այնժամ Միհրանը հանձնեց նրա ձեռքը չորս հազար մարդ, ընտիր ձիավորներ: Եվ մինչև գնացին հասան Օձ քաղաքի դարպասին, պարսպի ներսում նենգությունով մահվան դարան էր պատրաստել իր հետ եկած զորքի համար: Վաղ առավոտյան քաղաքում գտնվողներին պատվեր ուղարկեց՝ դարպասը բաց անել և պարսից զորքին ներս առնել: Որովհետև քաղաքադուռը շատ նեղ էր, մեկական էին ներս մտնում: Նրանք, որ դռնից ներս էին անցնում, իսկույն առնում էին, տանում տուն, զգեստները հանում և գլուխը կտրելով՝ պարսպից

դուրս, մի աներևույթ խոր տեղ նետում: Չորս հազարից միայն հիսուն հոգի թողել էր Սարաք կոչվող գյուղում:

Նրանց (գյուղացիներին) պատվիրել էր, թե երբ որևէ մեկին ձեզ մոտ ուղարկեմ, չուտափույթ Միհրանի մոտ հասեք և օգնական զորք բերեք: Եվ այդպես էլ արեց: Սրանք դարձյալ գնացին Միհրանի մոտ, վերցրին իրենց հետ երկու հազար ընտիր զինվորներ ու բերին Վահանի մոտ: Եվ այդ բոլորը նա այնպիսի հնարամտությամբ էր գործում, որ պարսիկները ոչինչ հասկանալ չկարողացան: Ահա, երբ բավական մտեցել էին քաղաքի դռանը, Վահանը պարսիկներից խլած ասպաղենն ու հանդերձանքը տալով քաղաքացիներին՝ ներսից դուրս կանչեց նրանց: Ապա խրատ տվեց, թե երբ պարսիկները տեսնեն ձեզ, դուք միահամուռ դեպի քաղաքը արշավեք և ներս մտնելով հաղթանակի փողեր հնչեցրեք. դուռն էլ բաց թողեք, որպեսզի նրանք կարծեն, թե քաղաքն արդեն գրավեցին: Եվ այդպես էլ արեցին: Պարսիկները, երբ տեսան, որ նրանք միահամուռ դեպի քաղաքն են դիմում, չափազանց ուրախացած՝ իրենք էլ դեպի քաղաքը արշավեցին և անհամբերությամբ քաղաքի դռնից ներս էին լցվում:

Իսկ Վահանը փութանակի առաջ գալով [պարսից] զորքին ավետիս է տալիս և նրանցից քսան հոգի էլ ավետավոր է ուղարկում Միհրանի մոտ՝ թե քաղաքն արդեն գրավեցինք. ապա ինքը կրկին ետ դարձավ պարսկական զորքի ետևից: Երբ նրանցից շատերն արդեն քաղաքն էին մտել և մյուսներն էլ դեռ մտնում էին, հանկարծ սկսեցին կասկածել կատարվածի մասին ու ցանկանում էին ետ դառնալ:

Բայց Վահանը հետամուտ լինելով՝ դեպի մորուտներն է քշում՝ լցնում նրանց և ինքն այս կողմից, քաղաքացիք մյուս կողմից՝ քառասուն մարդ ճահճահեղձ արին, իսկ մնացածներին քաղաքում արգելելով՝ բոլորի գլուխները կտրել ու պարիսպների վրա շարել է տալիս: Եվ համբեցին, հենց մենակ այդ օրվա սպանվածները եղան վեց հազար՝ հինգը միայն պակաս: Ապա հրաման տվեց բոլորի քթերը կտրել: Իսկ ինքն առավ իր զորքը՝ հինգ հարյուր մարդ և ելավ, որպեսզի գնա Մուշեղի մոտ: Երեք հարյուր հոգի թողեց Մեղտիի անցման տեղում, երկու հարյուր աշտե[ավոր]ներ էլ Սանասա (Սանաս) ծմակը թողեց, երկու հարյուրն էլ իր հետ վերցնելով գնաց Մուշեղ [ավան]աքաղաքը՝ Միհրանի մոտ:

Ներս մտավ նրա բնակարանը, խոսեց նրա հետ և այսպես ասաց. – Ես քո զորքերից փախստական եղած եկա քեզ մոտ, որովհետև ոչ քաղաքը թողեցին և ոչ էլ ավարամաս մեզ բաժին տվին: Նույնիսկ իմ սեփական զինվորներին էլ քաղաքում փակեցին [արգելեցին]. իսկ ես,

ահավասարի, փախստական քեզ մոտ եմ: Միհրանը որոշեց նրանց դեմ հազար հոգի ուղարկել: Բայց նա (Վահանը) ասում է, թե քո դեմ էլ են ապստամբել. ցանկանում են քաղաքից վերցրած ամբողջ ավարն ու կողոպուտը առած՝ հունաց կողմն անցնել: Ուստի Միհրանը զայրացած նրանց դեմ է ուղարկում երկու հազար մարդ: Այնժամ Վահանը պարսից զորքերին խորհուրդ է տալիս գիշերով չանցնել Մեղտի գետն, այլ իջևանել, հանգստանալ և առավոտյան գնալ: Միգուցե որևէ թշնամի հարձակվի և դուք էլ տեղանքին անծանոթ եք, ասում է նրանց: Ուստի հազար մարդ անցեք գնացեք դեպի ծծմակը⁵, հազար էլ դեպի դաշտը: Եվ կարգելով նրանց համար առաջնորդներ, ինքը ևս Միհրանի մոտից դուրս եկավ, որպեսզի նրանց չուտ ուղարկի: Երբ հասան այնտեղ, ուր պետք է բաժանվեին, հարյուր մարդ առանձնացրեց, որպեսզի նրանց ետևից դեպի ծծմակը գնան, հարյուր հոգի էլ ինքն առնելով՝ մյուսների ետևից գնաց:

Երբ գնացին հասան Մեղտի գետի եզրերը, նրանց թողեց գետի այս կողմը, որ քնեն [հանգստանան], իսկ ինքը դարանակալներին պատրաստ պահելով, սպասավորներին հրամայեց անջատել ձիերի երամակը՝ արոտի տանելու պատրվակով: Այսպես բոլորին անհոգ անելով, հանկարծակի երկու կողմերից հնչեցրին փողերը և բոլորին մեջտեղն առնելով իսկույն ևեթ կտրեցին նրանց գլուխներն ու գետը նետեցին. և նրանցից ոչ մեկը չկարողացավ փախչել ազատվել: Ապա հրամայեց երիվարներին ծծմակը տանել: Մինչև սրանք կոտորածի այս գործն էլ ավարտեցին, այնուհետև շարժվեցին մյուսներին ընդառաջ, քանի դեռ նրանք չէին եկել հասել ծծմակին. ուստի այնտեղ կանգ առան, մնացին, մինչև որ [նրանք էլ] եկան, որովհետև այդպես էր պատվիրված Վահանի կողմից:

Երբ եկան և բանից անտեղյակ այնտեղ հասան, այնժամ կամուրջի երկու ծայրերը չրժափակեցին, նրանց շուրջանակի մեջտեղը առան և ահեղագոչ որոտալով սկսեցին անխնա կոտորել: Միայն մեկը սրանցից դիակների (կամ թփուտների) տակ թաքնվելով, հեծավ երիվարն ու փախավ դեպի Մուշ: Սակայն երկու հոգի հետապնդեցին նրան և անցնելով գետի այն կողմը, բռնեցին ու գլուխը ջախջախեցին: Ապա նրանցից մեկը վերցրեց մի բուռ ավազ և տալով ընկերոջն ասաց.

– Պարսիկներից խորտիկներ պատրաստող, առ, աղը վերցրու: Ուստի և մինչև այսօր էլ այդ տեղը Առադս է կոչվում: Այստեղ Վահանը հետագայում ավան էլ կառուցեց: Իսկ Վահանը մյուսներին դեպի ճահճուտը քչեց. շատերին այնտեղից հանել չկարողացան, և այնտեղ էլ խեղդվեցին: Իսկ նրանք, որ ցամաքի վրա էին՝ քթները կտրե-

ցին պահեցին, գլուխները դաշտում ու մորուտներում սփռեցին: Ապա հավաքել տվեց երկու հազար երիվարները և ուղարկեց Ուղնուտ ամրոցը⁶: Ինքը վեր կացավ շուտափույթ եկավ Միհրանի մոտ: Իր ծառաներին կարգադրեց ճաշկերույթ պատրաստել և Միհրանին էլ հրավիրեց: Սակայն Միհրանը հիվանդությունը պատճառ բռնելով սենյակը մտավ և միայն նրան ներս թողեց: Վահանն ինքը դռնապան դարձավ և այցելություն եկող իշխաններին դռնից ետ էր դարձնում ասելով. – Հայոց մարդպանը ճաշի գալ չկարողացավ և ինձ էլ թույլ չտվեց: Սրանք էլ հավաքվելով տաճարներից մեկում գինարբուքի նստեցին: Այդ ժամանակ Վահանը վերցրեց մաղախը, ուր կտրված քթերն էին լցված և ծառաներից մեկին հրամայեց դնել Միհրանի առջև: Վերջինս տեսնելով այդ՝ զարհուրեցավ և հարցրեց Վահանին.

– Ի՞նչ բան է այդ, պատմիր ինձ տեսնեմ: Իսկ նա, ինչ կատարվել էր, բոլորը մի առ մի պատմեց հերթով և ոչինչ չթաքցրեց: Միհրանը կատաղած վերցրեց տեգը, որ ծառայի ձեռքին էր և ցանկանում էր հարվածել Վահանին, բայց Վահանը քաշեց սուրը, որն իր գոտուց կախած ուներ, կտրեց նախ նրա (Միհրանի) քիթն ու դրեց նրա առջևն՝ ասելով. – Այդ դո՞ւ ես անարգողը մեր Աստծուն, այդ դո՞ւ էիր, որ մեր սուրը կրոնավորներին՝ մեր աշխարհի սյուներին գլխատել տվիր: Այնուհետև պատռելով նրա որովայնը, ծառային հրամայեց հանել նրա լյարդն ու դնել բերանը. ապա խրեց դանակը նրա կուրդն ու թողեց այդպես ցցված [կոկորդում]: Բայց մինչդեռ նրա թլպատն էլ (առնանդամը) կկտրեք, ասաց.

– Տուր խոստման գիր և պատվեր Ապահունիքում գտնվող պարսից զինվորներին և ես կյանքդ քեզ կբաշխեմ: Իսկ նա խոստումնագիր տվեց և պատվերներ՝ բազմապիսի խոստումներով կնքված, այն մասին, որ իրենք երկուսը միայն գիտեին: Եվ երբ ամբողջապես կատարեց նրա պահանջը, Վահանը կտրեց նրա գլուխը: Ծառաները հավաքեցին նրա արյունոտ զգեստները, պահեցին և գետինն էլ արյունից լվացին, մաքրեցին: Այնուհետև մարմինը պառկեցնելով մահճում՝ ծածկեցին, որպես թե քնած է: Ապա ինքն անձամբ դուրս գալով՝ ներս կանչեց Միհրանի պարսիկ գրագրին, գրել տվեց նրան ողջույնի գիր և հետևյալ նշանաբանը, թե՛ երկու օրից ետ, հազար մարդով միայն, բարձրացիր Կոթ [կոչված] ձորի մոտի բլուրը, որպեսզի տեսնենք միմյանց: Դպիրը գրեց նույնությունամբ, ինչ որ Վահանն ասաց, Միհրանի մատանիով կնքեց այն, ապա կանչելով հավատարիմ մարդկանցից հիսուն հոգի, պատվիրեց տանել Վաշիրին, որ Ապահունիքում էր և իր ձեռքի տակ հազար մարդ ուներ: [Սրանք] թուղթն առան ու գնացին:

Իսկ Վահանը կանչելով պատվիրակին կարգադրեց, թե գնա և կանչիր այսինչ անունով իշխանին: Նա գնաց և կանչեց: Եվ երբ իշխանը եկավ մտավ խավարչտին փողանը (միջանցքը), որտեղ երկու կողմերից վեց մարդ պատրաստ թաքնված կային, ու ցանկանում էր մտնել [Միհրանի] օթևանը, անմիջապես բռնեցին նրա կոկորդից, որպեսզի չլինի, թե մյուսները նրա ձայնը լսեն, ապա դանակը նրա սիրտը խրելով՝ մյուս հարկը նետեցին: Եվ այս ամենն արեց նրա համար, որ պատվիրակին ու գրագրին մեղադրելով՝ բանտ տանել չտար: Իսկ ինքը խաբեությունը իշխաններին խորհրդի կանչել տվեց և իր մտադրությունը թաքցնելով՝ նրանց հետ էլ նույն ձևով վարվեց:

Այդպես ութսունվեց իշխանների միայն այդ օրը սպանել տվեց: Իսկ երբ իշխանների հետ գործն ավարտվեց, ելավ գնաց տաճարը, որտեղ զորքերն էին խմբված, կիտված: Այստեղ և՛ յուրային, և՛ օտար գավառների մարդկանց տաճարից հանել հրամայեց և ինքը սկսեց անարգական խոսքերով հանդիմանել նրանց՝ թե վայել է ձեզ, արդյո՞ք, ձեր մարդպանի մարգարտյա պսակը գողանալ: Արդ, կարգադրված է բոլորիդ այստեղ մերկացնել, մինչև խոստովանեք և ի ցույց հանեք: Եվ նրանց զգեստները հանել տալով՝ բոլորին այնտեղ տաճարում փակել տվեց: Նույնպես վարվեց նաև մյուս տաճարում գտնվող հազար ինը հարյուր և երեք (ՌՁԳ) մարդկանց հետ: Ապա հրամայեց փակել տաճարների դռները, բերել տվեց Միհրանի գլուխը, կախեց երդիկն ի վայր և ցույց տալով նրան՝ ասաց. – Սա այն գլուխն է, որը խորհու՞մ էր Սուրբ Կարապետը հիմն ի վեր կործանել և բոլոր կրոնավորներին հրով այրել:

Ապա հրամայեց երկու տաճարներն էլ կրակի տալ և դառնալով նրանց ասաց.

– Դուք ինձ չափազանց մեծ վնաս տվիք, պատճառ եղաք, որ ես այս Սուրբ տաճարները այրել տվի: Բայց քանի որ մեր [հայր] Աստվածն ու Սուրբ Կարապետն են այդպես ցանկանում, ես այս փայտը, որ զղջման համար էի թողել, բայց, ահավասիկ, ձեզ հետ, նույնպես և ձեր զորավարի հետ միասին կառափն եմ հանում: Ես մեծ աշխատությունամբ, չարչարանքով եմ այն պատրաստել, բայց դուք մերկ եք և ցրտահար, ուստի՝ հանուն իմ բազում մեղքերի թողություն և հանուն իմ անցավորաց (հայրերի) հիշատակի, այսօր մի լավ տաքացեք և բոլորովին մի ամաչեք: Այս սուրբ տներն էլ թող ձեզ գերեզման լինեն՝ չնորհոքն արքային պարսից: Եվ բորբոքվեց մարդկային ճարպով առատ[ացած] կրակի բոցը. մինչև իսկ ամբողջ քաղաքն արբեցավ նրանց ճենձերի հոտից: Իսկ ինքը հավաքել տվեց նրանց ամբողջ

ինչքն ու գանձերը և հրամայեց տանել Ողական ամրոցը: Ապա՝ Մուշեղը հանձնարարեց, որպեսզի իշխաններին տանեն քաղաքը:

Այնուհետև Վահանը երեք հազար մարդ իր հետ առնելով գնաց Վաչիրին ընդառաջ, բարձրացավ լեռան վրա և երեք կողմից դարան պատրաստեց: Ապա նվիրակին ու դպիրին առաքեց Վաչիրին իր մոտ հրավիրելու: Նրանք գնացին հայտնեցին Վահանի պատվերը Վաչիրին, որն իջևանել էր [արդեն] Նիա ծովի⁷ եզերքը: Բայց դպիրն ու նվիրակը եղելությունից ոչինչ տեղյակ չէին, քանզի Վահանը թույլ չէր տվել նրանց մոտենալու գորքին, այլ պահել էր ետևում մեկուսացված: Այն ժամանակ էլ, երբ տաճարներն այրել տվեց, նրանց այլ պատրվակով ուրիշ տեղ ուղարկեց, որպեսզի չհիմանան, թե ինչ է կատարվել: Իշխանների զգեստն ու հանդերձանքն էլ տեսնելով՝ կարծում էին, թե միհրանյանք են: Արդ, գնացին նրանք և Վահանի պատվերը հայտնեցին Վաչիրին՝ որպես թե Միհրանի կողմից են ուղարկվել, և Վաչիրը վերցնելով հազար հարյուր մարդ, եկավ բարձրացավ նույն լեռը: Երբ մոտեցան այն տեղին, որ Վահանն էր, Վաչիրը հիսուն զինվոր առանձնացրեց և ազատ արձակեց, այլ թշնամիներից ապահով լինելու համար, իսկ ինքը եկավ մտավ վրանը՝ Վահանի մոտ, կարծելով, թե Միհրանն է: Երբ տեսավ Վահանը նրան, ասաց. – Վաչիր, միտքդ ի՞նչ է, պարսից հավատի՞ն եք ցանկանում դարձնել Հայոց երկիրը...

Նախ հրամայեց զորքերին պատշաճ տարածություն հեռու պահել, ապա սկսեց գանահարել Վաչիրին այնքան, մինչև խոստացավ իր բոլոր զորքին այնտեղ կանչել: Հարվածների սաստիկ ցավից [Վաչիրը] հրաման ուղարկեց իշխաններին և զորապետներին շտապ իր մոտ գնալու: Պարսիկ գրագրին էլ կաշառք խոստանալով՝ [Վահանը] հրամանն այնպես գրել տվեց, որ շուտափույթ գան, որպես թե հույները հանկարծակի մեզ վրա են հարձակվել: Եվ Վաչիրի մատանին էլ տալով [նրանց], ուղարկեց հեռվում թողնված զորքերի մոտ: Ապա հրավերը հղեց թիկունքում եղած զորքին, և կոչունքի պատրվակով իշխաններին մեկ-մեկ խորանն էին տանում ու գլխատում: Եվ ոչ-ոք չհիմացավ եղելությունն այնքան ժամանակ, մինչև որ [նրանցից] մեկը մազապուրծ փախստական իր բանակը հասավ: Բայց երբ Վահանը հասկացավ, որ կատարվածը հայտնի դարձավ, դարանամուտ մարդկանց լուր ուղարկեց՝ հետևի կողմից հարձակվել նրանց վրա: Եվ փախցրին նրանց մինչև Կոթի ձորաբերանի բերդը: Դարանամուտներից ամենավերջինները նույնիսկ ընդհարվեցին նրանց հետ, բերդի մարդիկն էլ ներսի կողմից դուրս գալով նրանց դեմ՝ քարերով ու

գլերով բոլորին անխնա կոտորեցին: Հարյուր մարդ միայն փախստական եղած հասան մինչև Ապահունիք, սակայն դարան մտածները նկատեցին, հարձակվեցին և սրանց էլ ձերբակալեցին:

Իսկ վաղ առավոտյան պարսից մյուս զորքն էլ եկավ հասավ այնտեղ՝ բլրի այս կողմը: Վահանն ընդառաջ եկավ նրանց ու ասաց.— Ամենքդ էլ իջեք ձիերից, թող երիվարներն արածեն մինչև երեկո, որովհետև մուլձն ընկնելուն պես պետք է հարձակվենք հունաց զորքի վրա:

Այդպես էլ արեցին: Գարան մտածները թաքստոցներից դիմեցին նրանց կողմը, ձիերի երամակն անջատեցին զորքից, քչեցին Արածանի կողմերը, հանեցին մինչև Քարքե լեռան բարձունքները: Իսկ պարսից զորքերը հասկանալով իրենց գլխին եկած աղետը՝ միաբերան աղաղակում էին.

— Վայ մեզ, կորած ենք: Այստեղից էլ զավառի անունը մնաց Կորեանք լեռներ: Իսկ Վահանի զորքերը մնացածներին քչեցին իջեցրին հենց այդտեղի ձորը, ուր դարանամուտ գինվորներն էին և երկու կողմից հարձակվեցին, նրանց մեջտեղն առան, բոլորին կոտորեցին և առհասարակ ոչ մեկին չխղճացին: Միայն քառասուն մարդ [Վահանը] հրամայեց կենդանի թողնել՝ որպես զրուցատար (գուժկան) պարսից արքային: Հանձնարարեց տանել թագավորին նաև Միհրանի գլուխը՝ այսպես պատվիրելով.

— Այս մարդը, երբ մարդպան եկավ մեր երկիրը, այնժամ զորքերը դեմ առ դեմ ախոյան կանգնելով՝ խաղազնդակ էին ուզում, բայց չկարողացանք գտնել: Հույներից էլ չհամարձակվեցինք գնալ խնդրել, որովհետև ձեր ռիսերիմ թշնամիներն են: Ձեր զորքի մոտ էլ աչքի անցկացրինք, հեռվից տեսանք, որ ձերոնց մոտ նույնպես գնդակ չկար: Ստիպված կտրեցինք այս գլուխն ու խաղացինք: Արդ, իմացանք, որ Շահաստանից եկել եք Բուստր քաղաքը, որը երկիր է տափարակ ու դաշտաձև: Գիտենք, որ գնդակ պիտի խաղաք. ահավասիկ, վերցրեք ձեր քրոջ որդու գլուխը և թող ձեզ խաղազնդակ լինի սերնդից-սերունդ:

Երբ այն քառասուն մարդիկ գնացին և Միհրանի գլուխը տարան թագավորի առջևը դրին, սաստիկ վրդովվեց ու խորին ամոթանքից պապանձվեց [պարսից արքան]:

Այդ նույն տարին էր, որ Տարոնի իշխան Մուշեղը վախճանվեց: Նրա դին ամփոփեցին Սուրբ Կարապետ վանքի արևելյան ճակատամասում:

Մուշեղի մահից հետո նրա իշխանական աթոռին նստեց Մամիկոնյան տան իշխան Վահանը:

Պատճեն երկրորդ

ՎԱՆԹԱՆԳԻ ՏԱՐՈՆ ԳԱԼԸ ԵՐԵՍՈՒՆ ՀԱԶԱՐՈՎ ԵՎ ՊՈՐՊ ՔԱՂԱՔՆ ՈՒ ԳԱՀԱՐ ԱՄՐՈՑԸ ԿԱՌՈՒՑԵԼԸ

Պարսից թագավորը երկրորդ անգամ երբ շարժվեց գնաց հույների դեմ, այնժամ մտաբերեց Միհրանին՝ իր քրոջ որդու մահը և նրա հորեղբայր Վախթանգ զորավարին երեսուն հազար ընտիր հեծելազորով ուղարկեց Հայոց երկիրը՝ Տարոն: Սա եկավ հասավ Ապահունիք, նստեց այնտեղ և հարկահավաքներ ուղարկեց Հարք, Հաչտենք և Մուշ գավառներն ու պահանջեց նրանցից արքունական հարկերը: Ապա Վախթանգը խրոխտաբար հոխորտալով՝ կողմնապահներ է թողնում Ապահունյաց երկրում և սաստիկ բարկությունից կատաղած, գալիս հասնում է Տարոնի բարձունքին [որ Տարոնի գլուխ է կոչվում]: Գալով այնտեղ տեսնում է, որ մի ընդարձակ ու խիստ վայելուչ և [հարմարավետ] դաշտավայր է. սկսեց այնտեղ քաղաք կառուցել, այգիներ ու բուրաստաններ տնկել: Վերաչինել տվեց Ջյուն[ա]կերտ մեծ քաղաքը⁸, Պարսկաստանից իր կնոջը՝ Պորպե[ս]ին բերել տվեց այնտեղ և նրա անունով էլ քաղաքը վերակոչեց Պորպե, որ մեր լեզվով համեզ է նշանակում: Եվ մատուռի դռանը, որ Սահակ Մեծ Պարթևի ձեռքով էր հիմնադրված, պարսկական ատրուշան հաստատել տվեց: Այնուհետև բարձրացավ Տավրոս լեռան վրա, կառուցել տվեց այնտեղ մի մեծ ամրոց և կոչեց Գահար, որովհետև [նրանցից] չատերը՝ վայրի գազաններից սարսափահար, այնտեղ գահավեժ եղան, կարծելով թե հեծյալներ են: Ապա Գ[ո]տոզ լեռնաբլրի վրա մի ավան կառուցել տվեց իր Գոեգուոոս որդու անունով և կոչեց այն Գոգուոս⁹:

Դրանից հետո [Վախթանգը] սուրհանդակ հղեց Վահանի մոտ և այսպես ասաց.

— Քաջարազուկ և հզոր Վահան հսկային՝ դիցն օգնականությամբ, ողջույն... Թեև իմ եղբորորդու մահվան համար շատ տրտմեցինք, սակայն հույժ զարմացած ենք ձերդ մեծության իմաստությունը տեսնելով: Ահավասիկ, ես եկել եմ հանուն սիրո. եկ ինձ մոտ և խոստացիր երդմամբ տալ տերունական հարկը, նաև հնազանդ լինել արքային [պարսից], նրա նկատմամբ չարիք չխորհել. և ես կյանքդ քեզ կբաշխեմ, թույլ կտամ հայոց մեծ իշխանի այդ փառքդ պատվով վայելես: Ողջ եղի՛ր, դիցն օգնականությամբ...

Այնժամ Վահանը պատասխանեց և այսպես ասաց.

— Վախթանգիդ՝ վախկոտ ու տմարդի, ամենուրեք աղբ ճաշակող խոճկորների ցեղից սերված, քեզ ողջույն: Թեև Միհրանիդ մահվամբ

չատ խնդացինք, բայց նույնպես էլ քո անմտությունը վրա լաց եղանք, որովհետև նրա մահվան բոլոր լսեցիր, ապա նոր միայն ճանաչեցիր իմ բազկի գորությունը, որ Աստծո կողմից է շնորհված ինձ: Եթե սիրով ու բարեկամությամբ ես եկել [մեզ մոտ], ապա կնոջդ ինչո՞ւ բերեցիր: Մի՞թե արու զավակներ ես ցանկանում ունենալ մեր տղամարդկանցից: Կամ թե իրո՞ք սիրո պատճառով եկար, իմ այդ քաղաքն ու բերդը ինչո՞ւ վերակառուցեցիր: Սակայն գիտեմ, որ խոսքդ սուտ, չնաբերան ես և վայրահաչ [խածնող]: Ինքնակամ կյանքդ մահվան ես դատապարտել: Լսիր խոսքս, դուրս եկ մեր երկրից և գնա խաղաղությունը, ապա թե ոչ՝ մահը, որով պիտի քեզ սատակեցնեմ, աշխարհն ամբողջ տեսնելով [կզարհուրի]:

Բայց նա՝ [Վախթանգը] զայրացած նրա վրա, Մուշ քաղաքն է ուղարկում վեց հազար զինվոր: Այնժամ Վահանին տեղեկացրին, թե Ռահանը վեց հազարով քեզ վրա է գալիս: Նա էլ գիշերով շարժվեց գնաց մինչև Ծծմակոտ աղբյուրը, ուր եկել և իջևանել էին: Եվ հանկարծակի՝ սրերի բերանն առած, կոտորեցին նրանց: Չկարողացան [նրանք] նույնիսկ իրենց ձիերին մոտենալ, քանի որ Վահանի որդի Սմբատը մեջտեղից արշավելով, անջատեց գորքերից չորս հազար երիվարներն ու անցկացրեց Արածանիից այն կողմ՝ Հաչտենից գավառը:

Երկու հարյուր ընտիր նծույզներ էլ՝ իբրև նշան առաջին հաղթության, ավարամաս ուղարկեց Սուրբ Կարապետին, նաև իբրև երախայրիք՝ քանզի ինքն այնտեղ էր մկրտություն ստացել: Իսկ Վահանը [պարսիկներին] քչեց դեպի մորուտները, մեծ մասին սրախողխող արեցին. երկու հարյուր հոգու էլ [նրանցից] մերկացրին ու շամբուտների մեջ ընկղմեցին:

Այդ ժամանակ Հաչտենից իշխանն իր ձեռքի տակ ուներ վեց հարյուր զինվոր, Պալունյաց իշխանը՝ երկու հազար և երկու հարյուր, Արջուց իշխանը՝ չորս հազար, Ողնուտի իշխանը՝ հինգ հազար և ինքը՝ Վահանը՝ ութ հազար: Նրա որդի Սմբատն էլ տասը հազար զինվոր ուներ. բոլորը միասին՝ քսանութ հազար¹⁰:

Այս բոլոր գորքերը ենթարկվում էին Վահանին, սակայն բաժանել էր և ամեն կողմերում էլ սահմանապահ գորք թողել: Այդ նույն օրը նրա մոտ կար միայն երեք հազար զինվոր:

Եվ բազում նախճիր գործեց այնտեղ Հաչտենից իշխանը. աճապարանքով կտրեց Ռահանի գլուխը, իսկ նրա գորքին փախուստի մատնելով՝ շատ խիստ նեղեցին: Ուստի ետ դարձան [նրանք] և աղաչեցին իրենց կյանքը խնայել և խոստացան [իրենք] հարկ վճարել: Բայց Վահանն այսպես ասավ նրանց.

– Հանձնեք մեզ Ռահանի գլուխը և մենք ձեզ ազատ կարձակենք: Այնժամ նրանք տարակուսած՝ այդ վիճակից ելք էին փնտրում և չէին կարողանում գտնել, որովհետև փնտրում էին իրենց մեջ Ռահանի գլուխը, բայց չկար: Ուստի բերեցին Ռահանի որդի Վահին և հանձնեցին Վահանին: Այդ ժամանակ Հաչտենից իշխանը՝ ինքն առաջ եկավ և ասաց նրանց,– կամ Ռահանի գլուխը տվեք մեզ, կամ երեսուն հազար դահեկան:

Նրանք էլ բերին տվին երեսուն հազար դահեկանն ու ազատ գնացին: Սակայն, երբ Վահանը նայեց ու տեսավ, որ բոլորն ազատ գնում են, աստվածային նախանձախնդրությամբ ու չարությամբ լցվեց նրանց հանդեպ. հարձակվեցին նրանց վրա ու սկսեցին անխնա կոտորել: Իսկ նրանք վայնասուն բարձրացնելով գոչում էին,– Առի՞նչ պատերազմ եք բորբոքում, ով զազրախոսներ: Իսկ այդ տեղն էլ անվամբ Առինչ կոչվեց: Մնացածներին էլ այնտեղ հարթավայրում սփռելով՝ սաստիկ կոտորած գործեցին: Նրանք էլ, որ փախան-ազատվեցին, հինգ-վեց հարյուր հոգի հագիվ թե լինեին: Սրանք գնացին և եղածը մի առ մի պատմեցին Վախթանգին: Նա էլ զայրացած հրամայեց գլխատել բոլոր նրանց, որ կենդանի վերադարձան: Եվ այնտեղ եղած վեց հազարից ոչ մեկն էլ չմնաց:

Այնժամ Վախթանգի զայրույթն ու ցասումը դարձավ Վահանի դեմ: Այս անգամ նրա դեմ ուղարկեց Ասուրին՝ ութ հազարանոց մի բանակով: Նրանք եկան, բանակ դրին Մեղտի գետի ափին և պատգամաբեր ուղարկեցին Վահանի մոտ. և պատգամաբերն այսպես [խոսեց].

– Ո՛վ դու, չարաբարո Գայլ Վահան, մի՞թե չես գիտակցում, որ ծառա և [հարկատու] ես Արյաց արքային, ինչո՞ւ այդ աստիճան անամոթաբար հանդգնում ես: Եկ, ասում եմ քեզ, մեղմացրու բարքդ, խոնարհաբար հարկդ վճարիր, ապա թե ոչ, շան մահով պիտի մեռնես:

Գայլ Վահան

Վահանը՝ լսելով այդ խոսքերը, վերցրեց վեց հազար մարդ և իր Սմբատ որդու հետ միասին գնաց պատերազմի:

Երբ գնացին հասան ու բանակ դրին միմյանց հանդեպ, այնժամ Ասուրը սկսեց բորբոքել Վահանի զայրույթը՝ նրան Գայլ անվանելով: Իսկ նա պատասխանեց.

– Հիրավի է, որ այդ անունն ես տալիս ինձ, քանզի գալիս եմ շարունակ կոտորում, գնում և դարձյալ գալիս: Ապա սկսեցին մարտնչել միմյանց դեմ: Պատերազմը երբ թեժացավ, Վահանի որդի Սմբատը միշտ աչքն Ասուրի վրա էր պահում, և հանդիպեցին իրար: Բայց Ասուրը նկատելով, որ իր առջև կանգնածը մի պատանի է, քամահրեց նրան այսպես.

– Քարապաշտ հարճորդի, հեռու քաչվի՛ր դեմիցս, որպեսզի ես իսկական տղամարդկանց հետ մենամարտեմ: Իսկ Սմբատը պատասխանեց.

– Դու ծնունդ ես սատանայի և հիրավի եմ քեզ Ասուր կոչում, քանզի սուրդ ոչինչ է, և հենց հիմա կտրիճիս հետ ուժդ փորձելով՝ կճանաչես քո կնամարդի լինելը: Եվ այս ասելով՝ նետվեց դեպի նա. նախ կտրեց Ասուրի ձիու գլուխը, գետին տապալեց նրան, ապա սուրը ճոճելով հարձակվեց նրա վրա, կտրեց նրա գլուխն ու վեր բարձրացնելով ասաց.

– Փա՛ռք քեզ, Քրիստոս, փառք, փա՛ռք քեզ Սուրբ Կարապետ, որ զորավիճ եղար կործանելու թշնամուս: Եվ մինչդեռ նա խոսում էր այդպես, ինը հոգի թշնամիներից շրջապատել էին Վահանին՝ նրա հորը, և ինչպես անտառի կաղնուն, անխնա տապարահարում էին: Այնժամ Վահանը սկսեց թուլանալ և ձայնը բարձրացնելով որդուն կանչել.

– Ո՞ւր ես, որդյակ իմ՝ Սմբատ, հասիր օգնություն. քանզի նա այդ ժամանակ ութսուն և ութ տարեկան էր: Բայց այդ միջոցին Սմբատը քաջարար առաջ նետվելով գոչեց.— Զորավիճ լե՛ր մեզ, ով Սուրբ Կարապետ: Եվ այն կողմից, ինչպես արծիվ սրաթոփչք, դեպի նա սուրաց, մի հարվածով կտրեց Ասուրի որդու գլուխը թիկնախառն ու գետին տապալեց. մյուսներին էլ այս ու այն կողմ ցրել տալով՝ իր հորը փրկեց:

Այնժամ զորացավ Վահանը, ոգևորված առաջ արշավեց. և որովհետև Տերը նրանց ձեռքը մատնեց պարսկական զորքին, մինչև արևամուտ կոտորած արին ու [մյուսներին էլ] հալածական դարձրին: Եվ այսպես ութ հազարից երեք հազարը միայն կենդանի Վախթանգի մոտ հասան, որը տեսնելով այդ՝ լուռ ու մունջ մնաց և մինչև հաջորդ

տարին ոչինչ չձեռնարկեց: Այս նույն տարին¹¹ վախճանվեց քաջ Վահանը՝ [Հայոց] եկեղեցու նախանձախնդիր վրիժառուն: Ապա կարգադրեցին տանել նրա դին Գլակա վանքն, ուր և կա թաղված՝ Սուրբ Կարապետի դռան մոտ:

Հաջորդ տարի Վախթանգը քսան հազար զորք գումարեց և ուղարկեց Սմբատի դեմ՝ այս պահանջով, թե եկ կամ պատերազմենք, կամ հնազանդվիր ու մեզ հարկատու դարձիր: Իսկ նա (Սմբատը) ինը հազարանոց մի բանակ կազմեց և դուրս եկավ նրա դեմ պատերազմի. գնաց հասավ մինչև Անտաք¹²:

Հինգ հազարը թողեց այն բլրի վրա, որը Մահվան ազարակ է կոչվում և ինքը մնացածով ելավ գնաց նրա դեմ՝ նրան գրգռելու մտքով: Վախթանգն էլ կարծեց, թե բոլորը [այդքանն] են միայն և նրանց դեմ ուղարկեց ընդամենը ինը հազար հոգի: Զորքերը գիչերով եկան և շրջապատեցին նրանց: Եվ նա (Սմբատը) կամեցավ [հենց այդ գիչեր] հարձակվել նրանց վրա, սակայն իր մոտ գտնվող քահանաներն արգելեցին, բայց նա չլսեց: – Ես վստահ եմ Աստծու կողմից, ասաց, որովհետև միամտությունը, [անկեղծ հոգով] ենք հավատացել ու ծառայել Սուրբ Կարապետին, ուստի նա մեզ աչքաթող չի անի: Եվ գիչերվա կեսին ջահերով դուրս եկան ու հարձակվեցին պարսից զորքի վրա: Այստեղ հանկարծակի երևաց մի սպիտակափառ հերավոր ծերունի, որի մազերից լույս էր ճառագում և մոտենալով քաջ Սմբատին ասաց.

– Քաջալերվեցե՛ք, որդյակ իմ և մի երկնչեք, քանզի Սուրբ Կարապետն է մեր թիկունքում պատրաստ կանգնած և ինքն է պատերազմում մեզ հետ միասին: Եվ այս իրողությունը ոչ մեկին թող անհավատալի չլի՛վա, քանի որ նրանք (թշնամիները), սկսել էին միմյանց դեմ մարտնչել և միմյանց կոտորել: Այդ մեր Տերն ինքն էր նրանց դեմ պատերազմում: Եվ այնքան շատ կոտորվեցին այնտեղ, որ արյան հեղեղներ գոյացան, ուստի և այդտեղն էլ թիլ կոչվեցավ: Իսկ երբ ավարտեցին վերջացրին կոտորածի գործը՝ այդ ամբողջ բազմությունն, երկու հարյուր մարդ միայն կենդանի թողեցին, որպեսզի ուրիշներին զրուցատար լինեն գիչերը երևացած այն մարդու մասին, որովհետև իրենք՝ թշնամիներն էլ տեսան նրան: Իսկ ինքը [Սմբատը] առնելով ձիերի ամբողջ երամակն ուղարկեց Մուշ, իր որդուն (սա իր մորական պապի անունով Վահան Կամսարական էր կոչվում), որպեսզի քաղաքի ողջ հետևակ զինվորներին շուտափույթ հեծյալ դարձնի: Եվ նա կազմեց մի հեծյալ գունդ՝ երկու հազար հինգ հարյուր հոգի և դուրս բերելով ուղարկեց Սմբատ իշխանի մոտ: [Սմբատը] ութ օր շարունակ

խույս էր տալիս և իր զորքն էր կազմում ու դասավորում: Ութ օրից հետո Վախթանգը եկավ հասավ այնտեղ՝ պատերազմի դաշտը. և վաղ առավոտյան պատրաստվեցին ճակատամարտի:

Այստեղ Սմբատը երկու հազար հեծյալ զինվորներ անջատեց զորքից և գիշերով գաղտնի անցկացրեց պարսիկների թիկունքը՝ նախապես պատրաստած թաքստոցը: Երկու հազար էլ անցկացրեց բլրի հակառակ կողմը. և այսպես երկու կողմերից գաղտնի բանակներ կազմեց ու պատրաստ պահում էր: Ապա ինքը մնացած ութ հազարն առանձին ճակատների բաժանելով՝ դասավորեց մինչև լուսաբաց, որպեսզի գաղտնի դարանի մասին ոչինչ չհասկացվի և վաղ առավոտյան փութանալի ուղիղ թշնամու վրա շարժվեց:

Երբ սկսեցին պատերազմել միմյանց դեմ, սկզբում հաղթությունը կարծես նրանց [պարսիկների] կողմն էր թեքվում և [խիստ] նեղեցին Սմբատին: Այնժամ Սմբատը բարձրացավ լեռան կատարը և կանչեց ինչպես առյուծ. «Ո՞ւր եք, իմ քաջեր, հապա՛, առաջ եկե՛ք»: Զորքերը լսելով՝ ամեն կողմից դուրս թափվեցին ու հարձակվելով՝ բոլոր կողմերից շրջապատեցին պարսից բանակը: Եվ այնպես խտացավ ու բորբոքվեց ճակատամարտը, որ նույնիսկ իրար ճանաչելն անհնարին դարձավ. միայն փողերի ձայնից և դրոշների տեսքից էին տարբերում միմյանց:

Բայց ահա, երբ միմյանց դեմ դուրս եկան Վախթանգն ու Սմբատը, Վախթանգն ասաց. «Կանգնի՛ր, հարճորդի, թեպետ և շատ-շատերի ջնջեցիր, այսօր, սակայն, իմ քաջերի ձեռքից քեզ պրծում չկա. մեր սրերը պիտի կտոր-կտոր պառատեն ձեզ բոլորիդ: Իսկ Սմբատը հարձակվելով՝ խփեց կտրեց նրա ազդրի սոնապանը, խոցեց նրան ուժգին և կամենում էր գետին տապալել: Բայց Վախթանգը հասցրեց տեգով հարվածել նրա կրծքին, որը ցցվեց նրա լանջապանի մեջ, բայց ներս չթափանցեց:

Այնժամ Սմբատը ձայնը բարձրացնելով՝ գոչեց.

– Մի՛ վ Սուրբ Կարապետ, այսօր էլ ցույց տուր զորությունդ ծառաներին քո, քանզի հանուն քո և քեզ հավատարիմ երկրպագողների ենք նահատակվում: Եվ տեգով ուժգին հարվածեց Վախթանգի թիկունքին, պատռեց [երկաթյա] զրահը և սրտի մեջ մխրճելով՝ մյուս կողմից դուրս բերեց. ապա հանեց սուրը, թափով խփեց կտրեց Վախթանգի գլուխը, սակայն բռնել չհասցրեց, քանզի բազմաթիվ մարդկանց վրայով այն կողմ թռավ [գլուխը]: Այդ միջոցին Վախթանգի ծառաներից մեկը վերցրեց գլուխն ու սկսեց փախչել: Սմբատը հասավ նրա ետևից ու մուրճով հարվածեց նրա գագաթին. սաղա-

վարտը գոգվեց և գանգի ոսկորը ներսից պատռվեց: Մուրճն այնպես խորը մտավ սաղավարտի մեջ, որ հազիվ կարողացավ քաշել հանել: Նա էլ գլուխը նետեց ու ինքն ընկավ մեռավ: Վախթանգի ծառաներից մեկ ուրիշը գետնից վերցրեց գլուխն ու սկսեց փախչել:

Իսկ Սմբատը հետապնդելով նրան ասաց. «Ով անմիտ պարսիկներ, չտեսա՞ք, թե ինչպիսի մահով կործանվեց ձեր զորապետ Վախթանգը: Իսկ դուք, որ այդպես հավատարիմ ծառաներ եք՝ նրա գլուխն առնելով փախչում եք, իմացե՛ք, որ այդպես պարտավոր եք լինել... Եվ ծառան [սարսափահար] ետ դարձավ, նետեց դուխը Սմբատի կրծքին ու ասաց.

– Տա՛ր, խորովի ու կե՛ր: Բայց վայ ձեզ, որ վաղն այլևս չկա, որ սպանեք: Իսկ Սմբատը գլուխն առնելով՝ հետապնդեց պարսիկին, հասավ ու ասաց. «Այ տիրատյաց պարսիկ, ինչո՞ւ քո գլուխը չես տալիս քո տիրոջ գլխի փոխարեն: Արդ, քանի որ այդպես տիրատյաց եք, ուստի ես կհեռացնեմ այդ գլուխը քո վրայից: Այդպես ասելով՝ խփեց կտրեց նրա գլուխն ու նետեց ցած, ապա մեծավ հաղթությամբ վերադարձան բոլորը: Զորքերն էլ շրջապատելով պարսիկներին, բոլորին կոտորեցին ու նույն տեղում վայր թափեցին, և ոչ մեկը նրանցից կենդանի չմնաց, բացի այն չորս հարյուր հոգուց, որոնք ուղտապաններ էին: Նրանց հրամայեց չսպանել, այլ վերցրեց նրանցից հազար քառասունչորս ուղտ և ութ հազար ձի ու ջորի:

Իսկ երբ ավարտվեց պատերազմը, հրամայեց նրանց դիակները լցնել ձորերն ու հեղեղատները. և բլրի անունն էլ կոչեցին Մահու բլուր: Ապա Սմբատն առավ իր զորքն ու գիշերով ելավ գնաց Պորպ քաղաքի վրա: Զինվորները գիշերով մտնում էին տները, որ տանը պարսից լեզվով խոսող էին գտնում՝ սպանում էին անխտիր:

Եվ ապա բոլորի քթերը կտրեցին և լարի վրա շարելով՝ բերին Սմբատի առջև դրին: Համրեցին քթերն ու տեսան, որ բոլորը քսանչորս հազար էին՝ մարդ, կին և երեխա: Իսկ Վախթանգի կնոջն ու որդուն առան տարան Այծից բերդն ու պահեցին այնտեղ: Ապա լուր ուղարկեց [Սմբատը] պարսից Խոսրով թագավորին ու ասաց.

– Կամ հինգ տարվա հարկը կտաս ինձ, քանի որ զորքդ ու [նրանց անասունները] իմ երկրի հացն ու խոտը կերան, և՛ փայտի արժեքը, որ իբրև վառելիք օգտագործեցին, և՛ ջրինը, որ խմեցին, և՛ այն տաճարների գինը, որ իմ հայր Վահանն այրեց քո զինվորների պատճառով, և՛ օճառի գինը՝ հիսուն հազար դահեկան, որով քո զորքերի գիշահոտ ու արյունթաթախ զգեստները լվանալ տվեցինք ու հագանք: Ապա թե ոչ՝ գամ հարյուր մարդով քո վրա և ամբողջ Պարսկաստանը

գերեվարեմ բերեմ Տարոնում լցնեմ, և քո այդ կուռքերի տեղն էլ բերեմ չներին կապեմ, որ դրանց փոխարեն ձեզ համար հաչեն: Արդ, ինչ որ ասացի, բոլորը շուտափույթ ուղարկի, իսկ եթե ոչ՝ կտեսնես ինչ եմ բերելու քո գլխին: Սոսորով արքան, սակայն պատասխան չտվեց: Այն ժամանակ Վախթանգի եղբայր Սուրենն առավ հարյուր հազար դահեկան, ինը հազար էլ մարդ իր հետ վերցնելով՝ եկավ Տարոն, որպեսզի փրկագին տա և ազատի իր եղբոր կնոջն ու որդուն: Սմբատն ընդառաջ գնաց Սուրենին, սիրով ընդունեց նրան և առավ տարավ Մուշ:

Տասն օր այնտեղ մնալուց հետո Սուրենը խոսք բաց արեց իր եղբոր որդու մասին, թե որտե՞ղ է: Իսկ նրանք ցույց տվեցին բերդն ու ասացին, թե՛ այնտեղ է: Եվ նա հարցրեց.՝ Ի՞նչ է անում, այծարած է այնտեղ, թե դիվարած: Սմբատը ծիծաղեց Սուրենի աղի [սրամիտ] խոսքի վրա և հրամայեց [Վախթանգի] կնոջն ու որդուն բերել նրա առջև: Երբ բերին, եկան, Սուրենը դառնալով Սմբատին ասաց.՝ Ով հզոր իշխան Հայոց աշխարհի, այս կնոջն ու նրա որդուն չնորհ արա պարսից արքային: Բայց Սմբատը պատասխանեց և ասաց.

– Պարսից արքային մի սատկած չուն անգամ իբրև չնորհ [անվճար] չեմ տա, որ տանի ձաչ պատրաստի և ուտի, թող թե դրանց տամ: Բայց քեզ կտամ, եթե գնել ես ցանկանում, ապա թե՛ ոչ, երեքդ էլ գնացեք Արծրունիք և այնտեղ այծեր արածացրեք: Սուրենը, սակայն, քանզի իմաստուն մարդ էր, խոհեմաբար ասաց.՝ Ով բարեպաշտ իշխան, ոչ թե այծերիդ, այլ եթե դուանդ չներին անգամ մեզ արածացնել տայիր, դարձյալ փառք ու պարծանք էր մեզ համար, քանի որ քո դռանն ենք: Իսկ եթե կամենում ես լսել ինձ՝ ահավասիկ, վերցրեք այս հարյուր հազար դահեկանը, երկու հազար ուղտերն ու հինգ հազար պարսկական նժույգները և չնորհ արեք մեզ հանձնել այդ կնոջն ու իր որդուն:

Այնժամ իշխանը պատասխանեց.՝ Այդ բոլորը, ինչ այստեղ ես բերել, իմն է. քո գլուխն էլ կարող եմ ուսերիցդ վերացնել և ինչ ունես, բոլորն էլ գրավել: Բայց եթե [սրանք] քեզ համար թանկ են, ապա ինքդ քրիստոնյա դարձիր և ինձ էլ մի [հնարով] պարսիկների մոտ տար, և դրանք էլ թող քեզ լինեն: Հապա թե ոչ՝ այնժամ ինքներդ ձեր գլխի ճարը տեսեք: Իսկ Սուրենը նրա առջև բերել տվեց հարյուր հազար դահեկանը, ուղտերն ու ձիերը և հանձնեց իշխանին: Բայց Սմբատն ասաց նրան.՝ Շատ եմ հավանում բերածներդ, սակայն լոկ հարյուր հազար դահեկանի փայտ են տարել Քարքե լեռան [կանջերից], չորս հազար դահեկանի խոտ են կերել այդ դաշտերից, քսան

հազար դահեկանի եղջերուներ, եղնիկներ և նապաստակներ են որսացել մեր անտառներից ու հանդերից, հացի ու ջրի գինն էլ ձեզ եմ բաշխում: Բայց որ երկու տարի շարունակ Սառանի, Ասորեստանի, Մուրհայի անուշահամ գինին մեզանից կտրել էին և իրենք էին արբենում, այդ թող տան: Ապա նաև վեց գավառների հարկը, նաև քաղաքի ամբողջ եկամուտը, որը կերել սպառել են՝ լրիվ չորս հազար դահեկան, թող բոլորը տան, դու՛ ինքդ էլ Քրիստոսի Սուրբ հավատն ընդունիր, ինձ էլ պարսիկների մոտ առաջնորդիր, [այն ժամանակ] նրանց քեզ եմ բաշխում:

Շատ տրտմեցավ Սուրենն ու երեք օր շարունակ ոչինչ խոսել չկարողացավ, սակայն Սմբատը սփուփեց նրան ասելով.՝ Մի՛ տրտմիր, ամեն բան քո ցանկությունդ կանեմ, բայց միայն եկ միասին անցնենք գնանք մեր եկեղեցիներում ուխտի: Եվ զորքն առած՝ գնացին անցան Արածանի գետի այն կողմը, [Վախթանգի] կնոջն ու որդուն էլ իրենց հետ տարան: Բայց որովհետև գաղտնամտաբար ցանկանում էր խաբել պարսիկին, Սմբատն իր որդի Վահանին թողեց գետի այն կողմը, որպեսզի եթե [նրանցից] որևէ մեկը փորձի այն կողմն անցնել, նա անմիջապես սպանի:

Այնժամ ինքն իր զորքը, թվով չորս հազար այր, թողեց Մեղտիում, իսկ պարսիկներին էլ՝ Արտից գյուղ կոչվող անդապտանում, առավ իր հետ հինգ հարյուր զինվոր, նույնչափ էլ Սուրենին թույլ տվեց ունենալու իր հետ և միասին անցան գնացին դեպի վանքերը: Երբ եկան հասան այնտեղ, ուր Սուրբ Սաչի գաղտնարանն էր, ձիերից իջան և այնպես հետիոտն շարժվեցին դեպի վանքը. քանզի երիվարներով այն կողմն անցնել անհնարին էր, ձորի արևելյան կողմը դժվարանցանելի [մացառուտ] էր ու զառիվայր՝ մինչև եկեղեցին. մանավանդ, որ Սուրբ Գրիգորն ու Մեծն Տրդատը չհամարձակվեցին երիվարներով այդտեղից անցել, ապա ուրիշ որևէ մեկն ինչպե՞ս կարող էր հանդգնել:

Ահա, երբ եկան մերձեցան վանքերին, Սուրբ ուխտի պաշտոնյաները նրանց ընդառաջ եկան և արգելեցին ներս մտնել եկեղեցի [անհավատ] Սուրենի պատճառով: Դրա համար շատ զայրացավ Սմբատը և դառնալով Սուրենին ասաց.՝ Դուք՝ պարսիկներդ, այնքան պիղծ եք, որ այս մայրիկներին անգամ արժանի չեք, ուր մնաց, թե ապրելու լինեք: Եվ Վարազը, որ Պալունյաց իշխանն էր, հարձակվեց նրանց վրա, սրով կտրեց Սուրենի գլուխը, իսկ պարսից մյուս երկու իշխաններին ծառերից կախելով խեղդամահ արին, [նրանց] չորս հարյուր զինվորներին էլ անխտիր սրի քաշեցին: Քանի որ Պալունյաց իշխանի զորքերը թաքնված էին Մեծամորի կողքին՝ բլրի մոտ գտնվող փոք-

**Նաչի պատկերաքանդակ
Երեբունյքի բազիլիկայից
(IV-V դարեր)**

րիկ ամրոցում, երեք Հարյուր մարդ էլ Անտաքի ներսում, ուստի սրանք Հեծան նրանց (պարսիկների) ձիերը և իջեցրին մինչև Մեծամոր, նրանք էլ, որ դարանում էին, դուրս եկան և երկու կողմերից մեջտեղն առնելով՝ այն Հինգ Հարյուր մարդկանց բոլորին կոտորեցին:

... Մինչդեռ այս բոլորն այսպես եղավ, Սմբատն ու Պալունյաց իշխանը զորքերով թաքնվեցին ձորում մի անտեսանելի տեղ և մի հոգու ուղարկեցին Մեղտի, թե շտապ եկեք դրանց վրա: Ապա Հարյուր մարդ էլ ուղարկեցին պարսից զորքին գրգռելու: Երբ պարսիկները տեսան սրանց, միասին գրոհ տվին նրանց ետեից և ուր որ է հասնում էին: Բայց նրանք խուսափեցին, և երբ եկան ելան բլուրն ու հասան Սմբատի մոտ, պարսից զորքը սկսեց կուտակվել ու բազմանալ նրա ու Վարազի շուրջը: Իսկ նրանք ծունր իջնելով օգնություն կանչեցին Սուրբ Կարապետին՝ խոսելով այսպես.— Հիշի՛ր մեզ, ով Սուրբ Կարապետ, ու երախտիքը մեր և ինչպես հե-

ռավոր տեղերում օգնություն հասար մեզ, ապա մոտիկ տեղում նույնպես հասիր: Եվ աստվածային օգնությունը հասավ նրանց թիկունքից: Ապա ճակատ կազմեցին հենց բլրի վրա՝ Սմբատը աջ կողմից և Վարազը՝ ահյակ, ու սկսեցին արնահեղությունը. և արյամբ թաթափվեցին իրենք էլ, իրենց երիվարներն էլ: Այնքան հեղեցին, որ արյունից մածուցվեց սուրը Սմբատի ափի մեջ և դաստակից էլ կոտրվեց ու չկարողացավ պոկել, որովհետև արյունը [սառչելով] պինդ էր մածուցվել: Եվ հենց պարսիկները նկատեցին, թե սուրը կպել է ափի մեջ ու կոտրվել, և նա մի այլ սուր չի կարող բռնել, ուստի ձայն տալով իրար կանչում էին.— Աճապարե՛ք, քանզի մածուցվեց սուրը քաջի և կոտրվեց սուրը, որ նրա ձեռքումն էր և իր Աստվածն իսկ իրեն կապկապեց:

Եվ անհամար բազմությունը չըջապատեցին նրան ու անխնա հարվածում էին: Ինչպես որ չոր փայտն է ճեղքվելիս ճարճատում, այնպես

ճարճատում էին նրանց սրերը Սմբատի գլխին: Իսկ նա բարձրագույն կանչում էր.— Վա՛յ ձեր քաջությունն ու արիությունը, որ իմ գլուխը կտրելու չափ իսկ զորություն չունեք՝ բոլորդ միասին: Նա այդպես ասաց, որպեսզի ընդմիջտ հիշվի այդ խոսքը: Սակայն հասկացավ, որ հույժ սաստկացնում են [ձնչումը], ուստի ձայն տալով ասում էր. — Ո՞ւր ես, քաջաբազուկ և սարսափ թշնամյաց՝ իշխանդ Պալունյաց, իմ ծերություն օրերի գավազան, առաջ սլացիր ինչպես հզոր արծիվ, քանզի անգղներն ու բվեճներն են չըջապատել ինձ...:

Իսկ նա լսելով՝ թողեց ձախ թևն իր որդի Վահանին, նա, որ Վահանահովիտը կառուցել տվեց, և արծվի նման կոնչալով այնպես սուրաց նրանց վրա, որ նրա ձայնից երիվարներն անգամ դողացին, և Աստծու օգնականությունը, Սմբատի թիկունքի կողմից հասնելով՝ այնպես ուժգնորեն տեղով հարվածեց պարսիկի թիկունքին, որ երիվարի ողնաշարի հետ միասին կտրելով՝ մյուս կողմից դուրս հանեց, և մինչև կհասցնեք հանել [տեղը], նա ընկավ ու մեռավ: Եվ քանի որ չկարողացավ տեղը հանել, ծաղր[անքով] [Սմբատն] ասաց.— «Գնա՛, չափի տեղդ, իմացի՛ր թե քանի՞ կանգուն է նրա հասակը, որպեսզի որևէ մեկը ստելով չխաբի՛ թե երեք կանգուն է»:

Ապա Սմբատը թեժ կովի միջից մի կողմ քաշվեց ու հրամայեց բերել մի պարսիկի. իր ձեռքի վրա պարսիկի գլուխը կտրել տվեց, որպեսզի տաք արյունով ողողվի և թուլանալով պոկվի բռնատեղից:

Եվ այդպես էլ եղավ: Այնժամ Սմբատն առավ մի այլ սուր, հեծավ մի ուրիշ նժույգ, բայց հանկարծ նկատեց, որ [թշնամիներից] վեց հազար մարդ չըջապատեցին յուրայիններին, որ ընդամենը Հինգ Հարյուր էին: Հասկացավ իսկույն, որ երիվարներն այլևս չեն կարողանում շարժվել, կանգնել են, անմիջապես խփեց մի պարսիկի, ցած գլորեց ձիու վրայից և մատուցելով այն Վարազին՝ ասաց.— Հեծի՛ր, իշխանդ Պալունյաց: Նա էլ ոտքն իր ձիու վրայից շուռ տալով, մյուսը հեծավ: Եվ այդ բանը տեսնելով պարսիկ զորքերը խիստ զարմացան, թե ինչպես են կարողանում այդպես փութանակի փոփոխել երիվարները: Եվ այդպես շարունակ այդ զարհուրելի պատերազմի ընթացքում անընդհատ փոխում էին իրենց ձիերը: Իսկ թշնամու զորքը նրանց շուրջը շարունակ կուտակվում, շատանում էր, սակայն որչափ թշնամու զորքերը նրանց շուրջը բազմանում, [ավելի շատանում] էին, այնքան իրենք նրանց չըջապատման մեջ ավելի հանգիստ էին: Եվ այնքան կիտվեցին, որ եզրերում գտնվողները [նրանց] մոտենալու տեղ իսկ չէին գտնում: Այնժամ Սմբատի զորքերից ոմանք սկսեցին երկյուղել [թուլանալ], բայց աստվածային տեսիլքով, կարծես, հանկարծահաս

երևաց նրանց աչքին մյուս Սմբատը՝ Հաշտենից իշխանը, դեպ իրենք սուրալիս, որ իր հետ բերում էր նաև Սմբատի որդի Վահան Կամսարականին ու վեց հազար քաջամարտիկ էլ նրա հետ միասին:

Նրանց տեսնելով՝ ձայն տվեց Վարազ իշխանն ու ասաց.՝ Քաջորդի Վահան, որտե՞ղ էիր, որ ավելի վաղ չեկար մեզ օգնություն: Եվ Վահանն արտասովախառն ձայն տալով ասաց.՝ Ո՞ւր է, կենդանի է արդյոք իմ բազմաչարչար այն ծերունի հայրը, թե՞ արդեն երկինք փոխվեց՝ Տիրոջ մոտ իր հանգիստն առնելու: Իսկ Սմբատը լսելով այդ՝ ձայն տվեց.՝ Որդյակ իմ, Վահան, մեր Սուրբ Կարապետն էր ինձ թիկունք և զորավիզ, այլ ինչպե՞ս պիտի ես պարսիկներին ձեռքով մեռնեի: Լսելով այդ՝ Վահանն իր գոհությունը հայտնեց Աստծուց, ապա ուղիղ դիմացից արշավելով հարվածեց, ճեղքեց թշնամու հոծ բազմությունը, մտավ գորքի մեջ ու սկսեց կոտորել, մի թևում ինքը, իսկ մյուսում՝ Հաշտենից իշխան Սմբատը: Եվ իրենց մեջտեղն առնելով՝ սկսեցին ոչնչացնել նախ պատերազմագլուխները (ծայրաթևերը), ապա իրար վրա բերելով՝ բոլորեցին պարսկական ամբողջ զորքին և մեջերն առնելով՝ սկսեցին անխնա կոտորել, մինչև արևամուտ: Պարսիկներից ազատվեցին միայն երեք հարյուր հոգի, որոնք մեջտեղից սողոսկելով, փախստական գնացին: Բայց քանի որ նրանց նծույզները մնացին, իրենք գաղտագողի մտան մի ձորի մեջ ու թաքնվեցին այնտեղ: Մահից փրկված՝ [թմբեցին], ննջեցին մինչև մյուս օրվա կեսօրը: Բայց հայոց իշխանի զորքերը եկան, նրանց երեսներին ջուր ցանեցին, արթնացրին և տարան Մեղտի, ուստի և այդ ձորն էլ Թմբածոր կոչվեց: Ապա Սմբատը հրամայեց մեռածների դիակները կիտել իրար վրա՝ մոտակա մի բլրի կատարին, որը Վարազի գործած կոտորածի պատճառով կոչվեց Վարազա[կա] բլուր: Իսկ իրենք եկան իջևանեցին Վանքի գյուղը, որին նաև Կենաց վայր էին անվանում: Երբ մտան գյուղը, բնակիչները երգով ու պարով ընդառաջ եկան նրանց: Բայց հետո, երբ դիակներն սկսեցին նեխվել, նրանք դրա վրա երգ հորինեցին (չեր կապեցին) ու ասում էին.

**Կերան զազանները մեռածների մարմիններն
ու գիրացան.**

**Կուզն այնքան կերավ, որ փքվեց ինչպես արջը,
Եվ աղվեսը հպարտացավ՝ առյուծից առավել,
Գայլը, քանզի խիստ շատակեր էր, պայթեց,
Իսկ արջը, քանի որ կերածն իսկույն դուրս է տալիս,
սովից մեռավ.**

**Անզղները, քանզի շատ ազահ էին,
Նստեցին և այլևս վեր կենալ չկարողացան,
Մկներն այնքան շատ կրեցին ծակերը, իրենց ոտքերը մաշեցին...**

Այս ամենն երգով ասում էին, ուստի և նրանց դեմ հանդիման եկողները կատարվածին տեղեկանալով՝ գյուղի անունը Շիրականիք (Շերանիկ) կոչեցին: Իսկ այն պարսիկներին, որ [Սմբատը] կարգադրեց Մեղտի տանել, պատվիրեց նրանց բոլորի վերքերը բուժել, բազում քանակությամբ գանձ, ձի ու զենք տվեց նրանց և խաղաղությամբ ճանապարհ դրեց դեպի Պարսկաստան՝ որպես պարսիկներին զրուցատար: Ապա իրենք ելան բարձրացան տերունական տաճարը, անբավ հարստություն ընծայեցին Աստծուն Սուրբ Կարապետի վանքում և մեծավ ցնծությունով դարձան իրենց տները:

1. Վիպասքի ժանրին հարազատ արտահայտություն է, որն անկասկած, չափազանցություն է: Թեև Հովհան Մամիկոնյանի երկասիրության որոշ օրինակներում «120 տարվա» փոխարեն հանդիպում է «քանի-քանի տարիներ» ավելի համապատասխան եզրը:

2. Այս արտահայտությունից կարելի է մակարերել, որ Գայլ Վահանը եղել է Մուշեղի լոկ հոգեզավակը:

3. Աստղոն ամրոցը, որ հայտնի է նաև Աստղոնք ձևով, տեղադրվում է Տարոն գավառում:

4. **Օձ** (Օձբերդ, Վիչապաքաղաք) – բերդաքաղաք Տուրուբերան աշխարհի Տարոն գավառում, Մուշի դաշտի ծայրամասում՝ Մեղրագետի ափին:

5. Տեղանուն է՝ Մծմակաքիթ անվանումով:

6. Հայտնի է նաև Եղանց բերդ, Եղնուտ, Յողնուբերդ անվանումներով:

7. Նիա հորջորջմամբ ծովի (լճի, լճակի) գոյությունը ժխտելի է: Թերևս գրչագրական աղավաղում է, կամ էլ այս տարածքում հաճախակի առաջացող ճահճային գոյացումների առկայության երևույթ:

8. **Ձյունակերտ** – քաղաք Տուրուբերան նահանգի Տարոն գավառում՝ Մուշ քաղաքից արևելք:

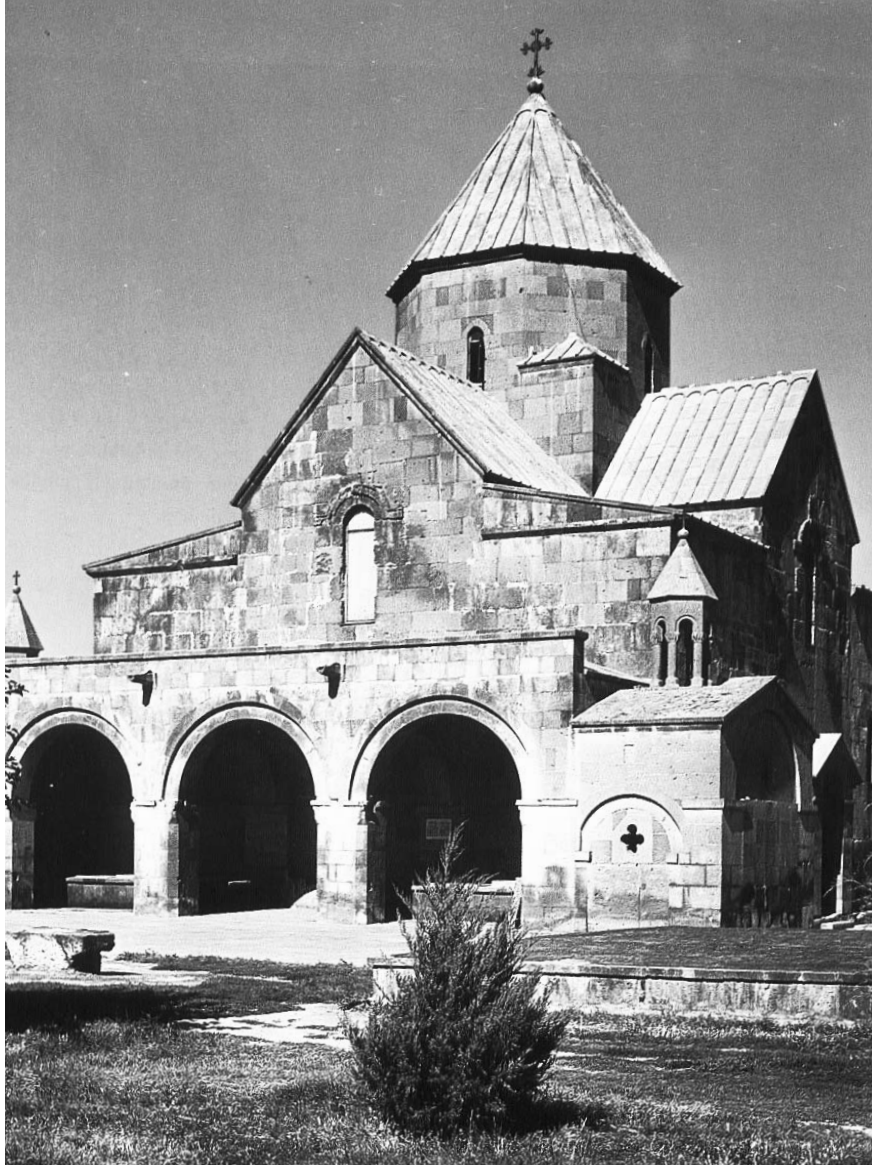
9. Սոսքը հավանաբար Գրգուռ լեռան մասին է:

10. Անկասկած է, որ հայկական գորքերի թվաքանակն ուռճացված է, ինչպես և այլ դեպքերում:

11. Ենթադրելի է, որ բոլոր այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել 605 թվականի ընթացքում:

12. Այստեղ խոսքը վերաբերում է Անզղ լեռանը:

Մուրբ Գայանե վանք, 630 թ.

ԲԱԺԻՆ ԵՐՐՈՐԴ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՅՈՒԹՅԱՆ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ**

(VII-IX դարեր)

**I. ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ
ԵՎ ԵՐԿՐԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ**

**ՍԵԲԵՈՍՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ
ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿԱՑՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԽԲ. Հերակլը¹ մեռավ, և թագավորեց նրա որդի Կոստանդինը²: Հայոց աշխարհում ոչ ոք զորավար չընտրվեց, քանզի իշխանները պառակտվելով՝ միմյանցից հեռացան:

Եվ [արաբների] ապականիչ զորքերը³ Ասորեստանի կողմից Ջորո⁴ ճանապարհներով ելան Տարոն աշխարհ, գրավեցին այն, [ինչպես նաև] Բզնունիքն ու Ադիովիտը: Եվ ճանապարհ ընկնելով դեպի Բերկրիի ձորը՝ Որդապուռով ու Կոզովիտով խուժեցին Այրարատ: Հայոց զորքերից ոչ ոք չկարողացավ գույժը հասցնել Դվին ավան՝ բացի երեք իշխան այրերից, որոնք գնում էին ժողովելու ցրիվ զորքը՝ Թեոդորոս Վահևունին, Խաչյան Առավելյանը և Շապուհ Ամատունին: Նրանք փախան գնացին դեպի Դվին. անցնելով Մեծամորի կամրջով՝ ավերեցին և հասան՝ գույժ տալու ավանին: Բերդում հավաքեցին գավառի մարդկանց, որ եկել էին այգեկուլթի: Իսկ Թեոդորոսը գնաց Նախճավան քաղաք:

Թչնամին (ղուշման) հասնելով Մեծամորի կամրջին՝ չկարողացավ անցնել, բայց իրենց ուղեկից ունեին Մոկաց Վարդիկ իշխանին, որ կոչվում էր Ակնիկ: Ապա անցնելով Մեծամորի կամրջով՝ ասպատակեցին ողջ երկիրը և ժողովելով հույժ բազում ավարն ու գերիներին՝ եկան բանակեցին Խոսրովակերտ անտառի եզրին:

Եվ եղավ՝ Հինգերորդ օրը դիմեցին քաղաքի վրա: Քաղաքը մատնվեց նրանց ձեռքը, քանզի չուրջբուրդը ծուխ արձակեցին, ծխով

ու նետաձգութեամբ քչեցին պարսպի պահապաններին, սանդուղքներ կանգնեցնելով՝ ելան պարսպի վրա և ներս խուժելով՝ բացեցին քաղաքի դարպասը: Թշնամիների զորքերը ներս խուժելով՝ քաղաքի բազմութեանը կոտորեցին սրով և առնելով քաղաքի ավարն ու կողոպուտը՝ ելան ու բանակեցին նույն բանակատեղում. Տրե ամսի քսանն էր՝ ուրբաթ օր⁵: Մի քանի օր դադար առնելով՝ ելան գնացին նույն ճանապարհով, որով եկել էին: Եվ տարան գերիների բազմութունը՝ երեսունհինգ հազար հոգի: Բայց հայոց իշխանը՝ Ռշտունյաց տերը⁶, Կոզովիտ գավառում դարան մտնելով, սակավաթիվ [զորքով] հարձակվեց նրանց վրա, սակայն չկարողացավ նրանց դիմադարձ կանգնել. փախուստի դիմեց նրանց առջև: Իսկ նրանք, Հետապնդելով նրանց, շատերին կոտորեցին և գնացին անցան Ասորեստան: Այս կատարվեց Եզր կաթողիկոսի տարիներին⁷:

Այդ կովի կապակցութեամբ կայսրը Ռշտունյաց տեր Թեոդորոսին զորավարութեան հրաման արձակեց՝ պատրիկութեան պատվով Հանդերձ:

Այս ամենը կատարվեց Ներսես կաթողիկոսի միջոցով, որը նույն տարում⁸ Հայրապետութեան աթոռին հաջորդեց Եզր կաթողիկոսին:

... Իսկ [Հույները] զորավար կարգեցին Թեոդորոսին⁹, Հայաստանյայց հավատարիմ իշխաններից մեկին՝ նրանցից, որ Հունաց բաժնից էին:

Երբ սա զորավարութունն ստանձնեց, թագավորին¹⁰ աղաչեց ու խնդրեց բարեգութ գտնվել՝ ներել նրանց, որոնց աքսորել էր Աֆրիկա: Եվ մանավանդ ասպետի՝ Սոսրով Շում կոչված Սմբատի որդու մասին [խնդրեց]: Աստված քաղցրացրեց թագավորի սիրտը, և հրամայեց բերել նրանց թագավորական քաղաք: Ընդունեց նրանց որպես թագավորութեան սիրելիների, և նրա [ասպետի] որդուն՝ Սմբատին, կարգեց առաջին սպաթար բոլոր սպաթարների մեջ և կանտիտատ¹¹: Իր թագավորութեան հինգերորդ տարում [ասպետին] վերստին կարգեց նախկին դասի մեջ: Նույնկերպ նաև՝ Վահան Սորխոտունուն ու մյուսներին ևս: Եվ Հայաստան ուղարկեց այր ոմն իշխան՝ անունը Թումաս: Գալով՝ սա չկամեցավ քանդել դաշինքը, որ կար կայսեր և մարաց իշխանի միջև, բոլոր իշխաններին միաբանեց իր ձեռքի տակ, գնաց մարաց իշխանի մոտ և խոսեց նրա հետ խաղաղութեամբ: Վերցրեց նրանից շատ ինչք, երդմամբ խոստացավ նրան, որ Թեոդորոսին, որը Հայոց աշխարհի իշխանն էր, կապանքներով տանել կտա պալատ: Ապա դարձավ եկավ կրկին հայոց զորքերի մեջ: Եվ երբ Թեոդորոսը եկավ Կոտեից երկիր, հանկարծակի հարձակվեցին նրա վրա, բռնեցին նրան, կապեցին և տանել տվին թագավորի առջև:

Բայց երբ Կոստանդին արքան լսեց, Հույժ խոռովեց, քանդի կալանքն իր հրամանով չէր: Հրամայեց ազատել նրան կապանքներից և ընթերցել ամբաստանագիրը: Իմանալով նենգութունը՝ հրամայեց կանչել իր առջև, ընդունեց նրան սիրով և նույն իշխանական պատվով: Նրան արքունուստ նշանակեց ոռճիկ և ընդունելութուն¹²: Ապա հրամայեց կանչել Թումասին, բայց չթույլատրվեց, որ նա արքունիք մտնի, այլ որ դրսում քննութուն կատարեն: Ռշտունյաց տեր Թեոդորոսին արդարացրին իր գործերի մեջ և նրա վրա նույն պարտականութունը դրին: Իսկ Թումասին անարգելով՝ գրկեցին աստիճանից: Այնժամ հանդիպեցին իրար ասպետը և Ռշտունյաց տեր Թեոդորոսը, գիրկընդխառն արցունք թափեցին, քանդի պարսից Սոսրով արքայի արքունիքում միասին էին մեծացել:

Բայց ասպետը չկարողացավ հպատակվել Հունաց իշխանութեանը, այլ իր մտքում նենգ բան որոչեց. Կոստանդին թագավորից թույլտվութուն խնդրեց, որ իր հարազատներից չորս մարդու արձակի Հայաստան՝ իր մոտ բերելու իր ունեցվածքը: Թագավորը հրամայեց թույլատրել նրան այդ: Իսկ նա այլակերպվելով՝ առավ իր հետ երեք մարդ ու հասնելով ծովեզր՝ ցույց տվեց արքունի հրամանը: Ելավ նավ, անցավ ծովով և թռչնի նման հապճեպ գնալով՝ փութով եկավ հասավ Տայք ու ամրացավ այնտեղ, քանդի տայեցիք խնդութեամբ ընդունեցին նրան:

Այդ ժամանակ քիչ խոռվութուններ չեղան Հայոց աշխարհում, քանդի հայոց զորավարին փութով եկավ հասավ արքունի հրաման՝ փակել բոլոր անցուղիները և խուզարկել երկրի ամրոցները: Ապա լուր տրվեց, թե [ասպետը] եկավ ամրացավ Հայաստանում՝ Տայքում:

Այնժամ Հունաց զորավար Թեոդորոսը հայոց զորքի զորապետներով ու նախարարներով հանդերձ հրաման տվեց Ներսես կաթողիկոսին ուղարկել ասպետի մոտ՝ բերելու իրեն հավատարմութեան երդումը, երբ [կայսրից] նրա համար խնդրեն երկրի իշխանութունը և բերեն նրան իր կնոջն ու որդիներին:

Կաթողիկոսը գնաց նրա հետ հաստատեց երդումը, որպեսզի [ասպետը] ուրիշ ճանապարհ չբռնի¹³, և դարձավ եկավ այնտեղից: Եվ նրանք Կոստանդին թագավորին գրեցին՝ վարվելու նրա հետ ըստ երդման, որը խոստացավ, քանդի ասպետը թագավորին գրել էր այսպես. «Քո ծառան եմ և ձեր ծառայութունից ոչ մի տեղ չեմ գնա, բայց քանի որ ոմանք ինձ ասացին. «Գնալու ես այնտեղ, որտեղից եկար», այդ պատճառով վախեցա և փախա: Սակայն արդ՝ եթե արժանի եք համարում, հավատարմութեամբ կջանամ, կծառայեմ և կապրեմ ու կմեռնեմ հանուն ձերդ աստվածապաշտութեան»: Այնժամ Կոստանդին թագավորը հրամայեց կարգել նրան կյուրապաղատ ու տալ

նրան պատվո պսակ և աշխարհի իշխանությունը: Նաև հրամայեց մեծ շուքով ուղարկել [ասպետի] կնոջն ու որդիներին և տանել տվեց արծաթե գահույք՝ այլ թանկագին ինչքով հանդերձ:

Արդ՝ մինչդեռ հրովարտակն ու պսակը կրեբերին՝ նրան կյուրապաղատ կարգելու, նա հանկարծակի հիվանդացավ և մեռավ¹⁴: Վերցրին նրա դին, տարան թաղեցին իր հոր մոտ՝ Դարույնքում: Նրա անդրանիկ որդուն, որի անունը Սմբատ էր, արքան արժանացրեց հոր պատվին՝ տալով նրան հայրենի ասպետության նախարարական իշխանությունը, և դարձրեց նրան իր զորքերի գրունգարը: Նրան կին տվեց Արչակունիների տոհմից՝ իր մերձավորներից, և ուղարկեց բանակ՝ իր զորքերի մոտ: Սրանից հետո Ռչտունյաց տեր Թեոդորոսին մեծ շուքով ուղարկեց Հայաստան և տվեց նրան նույն զորավարությունը՝ [անկախ այն բանից] կկամենա՞ն հայոց իշխանները, թե՞ ոչ: Եկավ Հաստատվեց նույն պաշտոնում:

Եվ եղավ՝ Հաջորդ տարվա գալուն պես Իսմայելի զորքը եկավ Ատրպատական, և բաժանվեցին երեք մասի. մի թևը [արչավեց] դեպի Այրարատ, մի թևը՝ դեպի Վասպուրականի կողմը, իսկ մի թևը՝ դեպի Աղվանք: Արդ՝ որոնք արչավեցին Վասպուրականի կողմերը, սփռվեցին, սրի մատնեցին այդ ողջ տարածքը, վերցրին ավարն ու գերիներին: Եկան հավաքվեցին Հերևանում և կոխվ մղեցին բերդի դեմ, բայց չկարողացան գրավել: Եկան Որդապու, բայց նրան ևս ոչինչ չկարողացան անել: Գնացին այնտեղից և բանակեցին Արծափքում՝ բերդի հանդեպ՝ գետի շուրջը: Սկսեցին կռիվ մղել բերդի դեմ և այնտեղ բերդից շատերին մեծ վնաս հասցրին: Արդ՝ նրանք թիկունքի կողմից՝ Ասորենի կողմից, որ Կախանկտուց են կոչում, ունեին ելք դեպի բերդի գլուխը: Արդ՝ նրանով մարդիկ վայր իջան բերդից՝ գնալ-խնդրելու Դարոնք բերդից իրենց համար օգնական զորք: Սմբատ Բագրատունին՝ Վարազ Սահակի որդին, նրանց քառասուն մարդ տվեց, և գնացին գիշերով ելան բերդ, բայց չհսկեցին գաղտնուղին: Եվ իսմայելցիներն այդ տեղն իմացան, իսկույն ելան բերդը և մինչև առավոտը [բացվելը] գրավեցին այդ պահակետը: Այդտեղի տասը պահական մարդկանց բռնեցին քնած և սպանեցին:

Գլ. ԽԵ. Եվ եղավ՝ Կոստանդինի երկրորդ տարում՝ հոռի ամսի 23-ին՝ կիրակի օրը՝ առավոտյան¹⁵, իսմայելացիները բերդի մեջ թիկունքից ու առջևից աղմուկ գցեցին և կոտորեցին նրանց սրով սուսերի: Շատերը գահավեժ լինելով՝ մեռան: Կանանց ու մանուկներին իջեցրին բերդից և կամենում էին սպանել. գերությունը թիվ չկար, իսկ ճարակող անասունները՝ չափազանց շատ [էին]: Եվ եղավ՝ Հաջորդ օրը՝ առավոտյան, հայոց զորավար Թեոդորոսն իր զորքով եկավ վրա

հասավ, հարձակվեց նրանց վրա ու ջարդեց նրանց սաստիկ կոտորածով: Նրանք Իսմայելի բոլոր զորքերից երեք հազար ընտիր սպառազեններ էին, և նրանցից ոչ ոք չփրկվեց, բայց միայն սակավաթիվ հետիոտն ճողոպրյալներ գնացին ամրացան Շամբում: Տերն այդ օրը իսմայելացիների ձեռքից փրկեց գերիների բազմությունը և Իսմայելին ջախջախեց մեծ կործանմամբ. սպանվեցին Իսմայելի երկու զորապետները՝ Օթմանը և Ոգբան: Հայոց զորավարը մեծ հաղթանակ տարավ: Եվ այդ պատերազմից հայոց զորավարը Կոստանդինին տանել տվեց ընծաներ՝ 100 ընտրագույն ձի, որ ստանալով՝ ինքն արքան և ողջ պալատն ուրախացան, և շուտով մեծ շնորհակալություն հայտնեց:

1. Բյուզանդիայի կայսր Հերակլ (610-641):
2. Խոսրը Հերակլի որդի Կոստանդին III կայսեր (641) մասին է:
3. Նկատի ունի արարական զորքերին:
4. Խոսրը Տավրոսյան լեռների վրա գտնվող Ձորա պահակ տեղանվան մասին է:
5. Այսինքն՝ 640 թ. հոկտեմբերի 6-ին:
6. Թեոդորոս Ռչտունին
7. Եզր Ա Փառամակերտցի (630-641):
8. Այսինքն՝ 641 թվականին:
9. Խոսրը Թեոդորոս Ռչտունու մասին է:
10. Այդ ժամանակ Բյուզանդիայի կայսրը Կոստանդ II-ն էր (641-661), որին Սերեոսն անվանում է Կոստանդին:
11. Պաշտոն և պատվաստիճան Բյուզանդիայում:
12. Այսինքն՝ իրավունք՝ մասնակցելու արքունական ընդունելություններին:
13. Այսինքն՝ որպեսզի չանցնի պարսիկների կողմը:
14. Ենթադրվում է, որ Վարազտիրոց Բագրատունուն սպանել են բյուզանդացիները:
15. Այսինքն՝ 650 թվականի օգոստոսի 8-ի կիրակի օրը:

**ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆՅԱՆՆ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՄԱՍԻՆ**

ՏԱՐՈՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Պատճեն չորրորդ

**ՎԱՀԱՆԻ ՈՐԴԻ ՏԻՐԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԵՎ ԱՂԻ ԾՈՎԻ
ԱՓԻՆ ՏԵՂԻ ՈՒՆԵՑԱԾ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ**

Դրանից ուղիղ ութ տարի հետո հանկարծակի երևաց Աբղոահիմը՝ Մահմեդի քրոջ որդին, իր ամբողջ ազգատոհմով, բազում մարդկանցով, առած իր հետ նաև տասնևութ հազար հեծյալ զինվորներ, եկավ

Մուհամեդ մարգարեի կնիքը

և Հայոց երկիրը Հարկի տակ դրեց: Այնժամ Տիրան [Մամիկոնյանը] հրամայեց իր բոլոր զորքին գուպար կազմել և պատերազմի պատրաստվել: Սակայն վրաց Ջոջիկ իշխանը՝ Վաչղենի որդին, ժամանակը հարմար գտնելով, ապստամբեցնում է բովանդակ Հայաստանը, որպեսզի չգնան Տիրանին գորավիզ: Երբ Տիրանը տեսավ այս բաները, հասկացավ, որ ամեն ինչի վերջը հասել է, ուստի հետևյալ պատվիրանը տվեց իր այն ութ հազար զորքերին, որոնք կամավոր էին եկել միացել իրեն.

– Ով ժողովուրդ Քրիստոսի, լավ

է մեզ մեռնել, քան Աստծո եկեղեցին [անհավատ] տաճիկներին հարկատու եղած տեսնել:

Եվ վաղ առավոտից սկսեցին հավաքվել Գրգուռ լեռան ստորոտում, հարավային կողմի դաշտավայրում: Համախմբվեցին և պատերազմի մեջ մտան, որը լուսաբացից մինչև ժամը երեքը տևեց: Եվ մինչդեռ տաճկաստանցիները փախուստի էին դիմում, հանկարծ նկատեցին, որ Անձևացյաց Սահուռ իշխանն ապստամբեց, կովից դուրս բերեց իր զորքը և սուրը հայոց զորքի դեմ դարձրեց: Բայց Տիրանը երկու բանակները ճեղքելով մոտեցավ, դուրս եկավ Սահուռի դեմ ու ձայն տվեց.

– Կա՛ց, ուրացող Սահուռ, դա Քրիստոսն էր, որ քեզ իմ ձեռքը հանձնեց: Ապա սրով հարվածեց, կտրեց Սահուռի գլուխը և ինքն էլ, երկու իշխանների հետ միասին, հենց նույն տեղում կնքեցին իրենց մահկանացուն: Այնուհետև [Թշնամիները] հայոց զորքերին բոլոր կողմերից մեջտեղն առնելով՝ բոլորին էլ կենաց ավարտի հասցրեցին: Իսկ նրանք, որ փախստական եղած ազատվեցին, անցան Օձ քաղաքի կողմերը:

**ՂԵՎՈՆԴԻ ԱՐԱԲԱՎԱՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Ղևոնդը VIII դարի հայ միակ պատմիչն է: Նրա մասին կենսագրական տվյալներ չունենք: Հայտնի է, որ եղել է հմուտ աստվածաբան, վարդապետ: Իշխան Շապուհ Բագրատունու հանձնարարությամբ

հեղինակել է «Պատմություն» խորագիրը կրող երկասիրությունը:

Ղևոնդի Պատմությունն ընդգրկում է մի կարճ ժամանակահատված՝ արարների հանդես գալուց ու նվաճողական արշավանքից մինչև 788 թվականը: Չափազանց արժեքավոր են Պատմության այն հատվածները, որոնք վերաբերում են VIII դարի երկրորդ կեսի իրադարձություններին, քանզի հեղինակը դրանք գրել է իբրև իր նկարագրած դեպքերի ժամանակակից:

Ղևոնդի երկը եզակի ու արժանահավատ սկզբնաղբյուր է VIII դարում Հայ ժողովրդի մղած հակաարաբական ապստամբությունների և արաբների հողային ու հարկային քաղաքականության մանրամասները ուսումնասիրելու համար:

Ղևոնդի Պատմությունից ստորև բերված հատվածները տրվում են ըստ Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյանի աշխարհաբար թարգմանության, որ լույս է տեսել «Հայ մատենագիրներ» մատենաշարով (Երևան, 1982):

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. Գ. Հոռոմոց կայսեր Հերակլեսի թոռ Կոստանդնի երկրորդ տառում¹ Թեոդորոս իշխանը տեղեկացավ, որ Թշնամին հարձակվել է մեր երկրի վրա²:

Վերցնելով իր զորքը՝ նա կամենում էր Ձորա ճանապարհի կիրճերը գրավել, սակայն չկարողացավ նրանցից առաջ ժամանել, քանզի Թշնամիները, թևավոր օձերի նման, օդաթև արագությամբ հարձակվելով, իրենց ետևում թողեցին հայկական զորքը և առաջանալով ընթացան դեպի Դվին մայրաքաղաքը: Նրանք քաղաքը պատերազմելու ընդունակ այրերից թափուր գտան, քանզի ամենքը Թեոդորոս իշխանի հետ գնացել էին, և միայն կանայք, մանուկներ և այլ խառնիճաղանջ (բազմություն) կար, որի մեջ պատերազմելու ընդունակ այրեր չկային: Հասան քաղաք, անմիջապես գրավեցին ամրոցը³ և այնտեղ գտնվող տղամարդկանց կոտորեցին, իսկ կանանց ու մանուկներին՝ երեսունհինգ հազար հոգի, գերեվարեցին:

Արդ, ո՞վ արդյոք կարող է արժանավորապես ողբալ աղետի թշվառությունը, քանզի ամեն կողմից անելանելի ծանր դրություն մեջ էին: Սուրբ եկեղեցիներն, ուր հեթանոսները չպետք է մտնեին, քանզի վաճ ու քայքայված, անօրենների ոտից կոխան էին դարձել: Քահանաները սարկավազներով ու պաշտոնյաներով հանդերձ ժպիրհ և անողորմ Թշնամիների սրով խողխողված էին: Բազում փափկասուն տիկնայք, որոնք նեղության փորձանքի չէին ենթարկվել, գանահա-

րության տանջանքներ կրելով՝ քարչ էին տրվել հրապարակները, ողբ ու կոծ էին անում վրա հասած օրհասի համար: Այլև գերյալների բազմությունը, ուստրերով ու դուստրերով, նույն տազնապի, հեծու- թյան և հառաչանքի մեջ էին: Քանզի չգիտեին, ո՞ր մեկին առավել ողբալ՝ անօրենի սրով խողխողվածներին, թե՞ կենդանի մնացած ուստրերին ու դուստրերին, որոնց խլել տարել էին՝ Քրիստոսի հա- վատքին ու հոգևոր աստվածային փառասիրություններին օտարաց- նելու համար: Շատերը թեպետ ողբով լաց էին լինում ողորմելի տես- քով իրար վրա ընկած արյունաթաթավ դիակների համար, սակայն ի վիճակի չէին նրանց մարմինները հավաքել և գերեզմանին հանձնել: Ի դեպ այստեղ հարմար են մարգարեի ողբի խոսքերը. «Մվ Աստված, հեթանոսները մտան քո ժառանգությունը, պղծեցին քո սուրբ տա- ճարը, քո ծառաների դիակները չպրտեցին որպես երկնքի թռչունների կեր, իսկ քո սրբերի մարմինները երկրի գազանների առջև (նետեցին), և մարդ չկար որ թաղեր նրանց»⁴: Այս ամեն պատուհասային անց- քերը, որոնք այն ժամանակ Հրեաստանում էին եղել, այժմ մեզ մոտ կատարվեցին՝ մեծ տազնապ պատճառելով:

Իսկ Հայոց զորքը, նախարարներով ու (Թեոդորոս) իշխանով մեկ- տեղ, երբ տեսան, թե ինչպես ավազակները սաստիկ նեղում են, նրանց ռազմիկ այրերի ձեռքերը թուլացան և չկարողացան ավարա- ու թչնամու վրա հարձակվել, քանզի թեպետ տեսնում էին իրենց կանանց և մանուկներին գերի տարված, բայց, քանի որ նվազ էին թվով, չկարողացան դուրս գալ նրանց դեմ, այլ նստած ողբ ու կոծով ավաղում էին իրենց կանանց և մանուկներին: Իսկ հագարացիք նրանց տարան Ասորիք և այլևս տասը տարի չհարձակվեցին Հայոց աշխարհի վրա:

Գլ. Բ. [Իսմայելացիները] զորքի մի մեծ հատված բաժանելով՝ Պարսկաստանի կողմից ասպատակեց Հայոց երկիրը և գերեց մարաց ավանները, Գողթն գավառը և Նախճավան դաստակերտը: Տղա- մարդկանց շատերին սրի քաշեցին, այլոց գերեվարեցին կանանցով ու մանուկներով և անցկացրեցին Երասխ գետից, Ջուղայի հունով: Այս զորքը երկուսի բաժանվեց. մի մասը գերիներին վերցնելով դարձավ իր երկիրը, իսկ մի գունդ էլ առանձնանալով՝ ասպատակեց Արտազ գա- վառը, (հարձակվեց) հունաց զորավարի վրա, որի անունն էր Պոռկոպ: Սա բանակ էր դրել Կոզովիտ գավառում, Բազուձորի և Մարզուցայքի սահմանի վրա: Թեոդորոս իշխանը, որ Ռչտունյաց տոհմից էր, եղելուծյանն իրազեկ լինելով, ազդարարեց Պոռկոպ զորավարին, թե՛ Իսմայելի ավարառու զորքը ելել է ու գալիս է մեր դեմ⁵:

Իսկ նա զորքի բազմությունն ապավինելով և ոչ՝ Աստծուն, որը հաջողություն է տալիս պատերազմներում, Հայոց իշխանի խոսքերին կարևորություն չտվեց. և սա դառնացած Հայոց աշխարհի կորստյան և զորավարի անտարբերության համար չկարողանալով համբերել, այլ մտնելով՝ երկրորդում և երրորդում էր իր խոսքը: Զորավարը, բարկանալով իշխանի վրա, իր ձեռքում եղած գավազանը նետեց նրա ետևից:

Թեոդորոսը զայրացած դուրս եկավ նրա մոտից և իսկույն հրամա- յեց իր իշխանության տակ եղած զորքերին՝ «գրահավորվեցեք և ելեք Իսմայելի դեմ»: Նրանք, իրենց երիվարները հեծնելով՝ դարանամուտ եղան այն բլրի ետևում, որը Եղբարք էին կոչում: Կիրճերի մուտքը կտրելով՝ նրանցից (արաբներից) շատերին կոտորեցին և կողոպտե- լով ընկածներին, թողեցին (Պոռկոպ) զորավարին ու գնացին Գառնի գավառը⁶:

Ապա Պոռկոպը ևս իր զորքին հրաման տվեց հարձակվել թչնամու վրա. սակայն Իսմայելի զորքը նրանց վրա հարձակվեց, հույների մեծ մասին կոտորեց և, այլոց փախուստի մատնելով, հետապնդեց մինչև ճամբարը, իսկ իրենք (արաբները) իրենց բանակատեղին վերադառ- նալով՝ հանգստացան: Ասում են, թե հունաց զորքի թիվը վեց բյուրից ավելի էր, իսկ իսմայելացիք նվազ, քան մեկ բյուր: Հաջորդ օրը ճամ- բարում կուտակված ավարը հավաքելով (արաբները) վերադարձան, գնացին իրենց երկիրը:

Այս բանը կատարվեց Իսմայելի իշխաններ Աբու Բաբրի, Օթմանի և Ամրի քսաներկուերորդ տարում: Նրանք երեք տարի դադարեցին Հայոց աշխարհի վրա հարձակվելուց: Ապա իրենց իշխանության քսանվեցերորդ տարում ծանր զորքով դարձյալ հարձակվեցին Հայոց աշխարհի վրա:

Ապա նրանց իշխանության երեսունվեցերորդ տարում զորք հա- վաքելով, դարձյալ հարձակվեցին Հայոց երկրի վրա⁷, և նրանց գլխա- վորներն էին Օթմանն ու Օզբան: Երբ Հայաստանի սահմանները հա- սան, երեք խմբի բաժանվելով՝ ասպատակ սփռեցին: Մի խումբը, գնալով Վասպուրականի կողմը, գրավեց ավաններ և ամրոցներ, որոնք ձգվում էին մինչև Նախճավան քաղաքը: Մի խումբը գնաց Տա- րոնի կողմերը, իսկ մի խումբն էլ, հասնելով Կոզովիտ, պաշարեց Ար- ծափ ամրոցը: Բերդի մուտքը գտնելով, (թչնամիները) գիչերը գաղ- տագողի նրա վրա բարձրացան, քանզի պահապանները քնած էին, և գրավեցին ամրոցը: Այնտեղ գտնվող տղամարդկանց կապանքների տակ դրեցին, այնուհետև իրենց սանձարձակության տալով՝ սկսեցին

զագրելի պղծություններ խառնակվել կանանց հետ:

Սակայն ամենատեսն Աստված գլխավոր՝ չլքեց իր անվան հավատացողներին, այլ գործված չարիքների վրեժն առնելու համար ուղարկեց Թեոդորոս իշխանին, որը 600 զինավառ ռազմիկներով արագաթև հարձակումով արծվի նման անմիջապես խոյացավ ավարառու թշնամու վրա, կոտորեց մոտավորապես 3000 թշնամու, կապվածներին արձակեց, իսկ ոսոխի փոքրաթիվ մնացորդներին փախուստի մատնեց: (Հայ ռազմիկները) գերյալներին վերադարձրին և թշնամու ավարն ու կողոպուտը ժողովելով՝ խնդություններով վերադարձան՝ փառավորելով Աստծուն, որ իրենց վրեժը լուծեց թշնամիներից: Իսկ այն (արարական) զորքը, որի մասին նախապես պատմել եմ, առնելով ավարը և գերիներին, գնաց Ասորիք և դրանից հետո երկու տարի դադար տվեց:

Այս չարիքները գործելով իրենց իշխանությունը օրոք՝ Իսմայելի իշխաններ Աբու Բաբբը, Օթմանը և Ամրը վախճանվեցին:

1. Այսինքն՝ 642 թվականին: Իրականում արչավանքը տեղի է ունեցել 640 թվականին:
2. Ղևոնդը նախ նկարագրում է արարների երկրորդ և երրորդ արչավանքները, ապա մի քանի տարի գնում է ետ և նկարագրում 640-642 թթ. արչավանքները: Դա է պատճառը, որ մենք 640-642 թթ. վերաբերող հատվածը տեղաշարժել ենք և բերել առաջ:
3. Արարները Դվինը գրավել են 640 թվականի հոկտեմբերի 6-ի ուրբաթ օրը:
4. Տե՛ս Սաղմոս ՀԸ, 1-3:
5. Սա 642-643 թթ. արարական երկրորդ արչավանքն է դեպի Հայաստան:
6. Վասպուրականի Գառնի գավառն է:
7. Այսինքն՝ 650 թվականին, սա արարական երրորդ արչավանքն է դեպի Հայաստան:

**ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՌԱՋԻՆ
ԱՐՇԱՎԱՆՔԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆ ԸՍՏ ԱՍՈՂԻԿԻ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՏԻԵՋԵՐԱԿԱՆ

Հանդես Բ

Գլ. Բ. Թեոդորոս Ռչտունու իշխանություն այս նույն օրերում, (ՁՁ) ութսունվեց թվականին տաճիկներն առաջին անգամ երևացին Հայոց աշխարհում, Օմար ամիր-ալ-մուճնիայի հրամանով, որը երկրորդն էր Մահմեդից հետո: Իսկ (ՂԵ) ինսուռնահինգ թվականին դարձյալ բազմաթիվ զորքերով եկան տաճիկները, գրավեցին Դվին քաղաքը, գե-

րեցին (ԼԵՌ) երեսունհինգ հազար մարդ, և այնուհետև տիրեցին Հայոց, Վրաց և Աղվանից երկրներին:

Սակայն մեր Հայոց աշխարհը դուրս է գալիս տաճիկների տիրապետության տակից հնազանդվում է կայսեր, և Ներսեսի¹ խնդրանքով Հայոց հրամանատար (իմա՝ կառավարիչ) է դառնում Համազասպը² (ՃԳ) հարյուր չորս թվականին: Այդ բանը լսելով՝ ամիրապետը զայրացած կոտորում է Հայոց պատանդներին՝ թվով (ՌՉՀԷ) հազար յոթ հարյուր յոթանասունյոթ մարդ:

1. Նկատի ունի Ներսես Գ Տայեցուն:
2. Համազասպ Մամիկոնյանը Հայոց իշխան է եղել 654-661 թվականներին:

ՍԵՔՆՈՍԸ 652 ԹՎԱԿԱՆԻ ՀԱՅ-ԱՐԱԲԱԿԱՆ

ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԽԸ. Կոստանդի թագավորության 11-րդ տարում հայերն ապստամբեցին ու դուրս եկան հունաց թագավորությունից և հնազանդվեցին Իսմայելի արքային ծառայության. Ռչտունյաց տեր Թեոդորոսը և Հայոց բոլոր իշխանները ուխտ դրին մահու հետ և դժոխքի հետ դաշինք կոնցին՝ դեն ձգելով այն աստվածային դաշնավորությունը¹: Արդ՝ Իսմայելի զորապետը խոսեց նրանց հետ և ասաց. «Իմ և ձեր միջև այս հաշտության ուխտը թող լինի՝ քանի տարի և դուք կամենաք: Մի երեք տարի ձեզնից հարկ չեմ առնի: Ապա կտաք երդմամբ, որչափ և դուք կամենաք: Ձեր աշխարհում 15 հազար հեծյալ պահեցե՛ք և [ձեր] աշխարհից պարենավորեցե՛ք. ես [դա] արքունի հարկ կհամարեմ: [Ձեր] հեծելազորին Ասորիք չեմ ուղարկի, բայց ուրիշ որտեղ էլ հրամայեմ, գործին պատրաստ պիտի լինեն: Ամիրաներ չեմ ուղարկի բերդերը, ոչ էլ մեծաթիվ կամ նույնիսկ մեկ տաճիկ հեծյալ զորական: Թշնամի չի մտնի Հայաստան, իսկ եթե հոռոմը գա ձեզ վրա, ձեզ օգնական զորքեր կուղարկեմ՝ որչափ և դուք կամենաք: Երդվում եմ մեծ աստծով, որ չեմ ստում»:

Եվ այդպես նեոի արբանյակը պառակտեց նրանց [հայերին] հոռոմներից, քանզի թեպետ կայսրը բազում աղաչանքներ ու պաղատանքներ գրեց նրանց և կանչեց նրանց իր մոտ, բայց չկամեցան լսել նրան: Ապա ասաց. «Ես գալիս եմ Կարին քաղաք, դուք ևս եկեք ինձ մոտ»: Եվ կամ՝ «Ես գամ ձեզ մոտ, 70.000 հոգի տամ ձեզ օգնության, և միասին խորհենք, թե ինչ է պետք անել»:. բայցևայնպես [հայերը] չկամեցան լսել նրան:

Եվ բոլոր հոռոմ զորքերն իրենց թագավորի առջև ամբաստանում ու տրտնջում էին Ռչտունյաց տիրոջից ու հայերից այն պարտութայան համար, որ կրեցին Մարդուցայքում: Քանզի ասացին. «Միաբանվեցին իսմայելացիների հետ. մեզ հույս տվին և զորքերը ցրել տվին՝ Ատրպատականն ասպատակելու, իսկ նրանց հանկարծակի բերին մեզ վրա, ջարդել տվին մեզ, և մեր ողջ ունեցվածքն այնտեղ կորավ. բայց թող գնանք Հայաստան և մեր ունեցվածքը փնտրենք»:

Այնժամ Կոստանդին արքան համաձայնեց կատարել զորքերի ցանկությունը: Վերցրեց իր զորքերը և հարյուր հազարով գնաց Հայաստան: Երբ հասավ Դերջան, ընդառաջ եկան նրան իսմայելացի այրերը և իրենց զորապետից² նրան նամակ հանձնեցին, որ գրված էր այսպես. «Հայաստանն իմն է, մի՛ գնա այնտեղ, ապա թե գնաս, ես կգամ քեզ վրա և այնպես կանեմ, որ այնտեղից չես կարողանա փախչել»: Իսկ Կոստանդին արքան ասաց. «Երկիրն իմն է. ես գնում եմ, եթե դու գաս ինձ վրա, Աստված է արդարություն դատավորը»: Եվ այնտեղից գնալով՝ եկավ Կարին քաղաք իր թագավորությունից 12-րդ և իսմայելացիների տիրապետությունից 20-րդ տարում³:

1. Հայ-արաբական պայմանագիրը կնքվել է պարսից Հազկերտ III թագավորի 20-րդ, բյուզանդական Կոստանդ II կայսեր 11-րդ և «իսմայելացիների տերությունից (Հիջրայի) 19-րդ տարում»: Այսինքն՝ 652 թվականին:
2. Այսինքն՝ Մուավիայից:
3. Կոստանդ կայսեր այս արշավանքը կազմակերպվել է 653 թվականին:

ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂԸ 652 Թ. ՀԱՅ-ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՊԱՅՄԱՆԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

Թեոփանեսը (760-818) ժամանակի աչքի ընկնող բյուզանդական եկեղեցական և քաղաքական գործիչներից է: Իր մահից հետո անգամ սրբացվել է. այդ կապակցությունները է, որ շարադրվել են եկեղեցու «սուրբ այր» Թեոփանեսի վարքերը:

Թեոփանեսի և նրա «Ժամանակագրություն» մասին տեղեկությունները տրվելու են «Բյուզանդական աղբյուրները պավլիկյան շարժման մասին» հատվածում (տե՛ս աստ, էջ 466-467):

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, էջ 55

Այդ տարին¹ կայսեր դեմ ապստամբություն բարձրացրեց հայոց պատրիկ Պասագնաթեսը²: Նա Մուավիայի հետ դաշինք կնքեց և իր

հարազատ որդուն³ պատանդ տվեց: Կայսրը, տեղեկանալով այդ մասին, եկավ մինչև Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքը, բայց Հայաստանից հույսը կտրած վերադարձավ:

1. Հեղինակի ցուցմամբ՝ աշխարհի արարչագործությունից 6143 և Կոստանդ կայսեր 10-րդ տարին:
2. Անշուշտ, խոսքը վերաբերում է Թեոդորոս Ռչտունուն, իսկ թե ինչ է նշանակում Պասագնաթես, մնում է վիճահարույց:
3. Այսինքն՝ Վարդ Ռչտունուն:

ԱՐԱԲԱ-ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐԸ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԸՍՏ ՍԵՔԵՈՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԽԸ. Հունաց Կոստանդին արքան հարյուր հազար զորքով գնաց [արչավեց] Հայաստան և մի քանի օր նստեց Կարին քաղաքում:

Այնտեղ ընդառաջ եկան նրան Չորրորդ կոչված Հայքի զորապետներն ու զորքը և մյուս բոլոր զորքերն ու զորապետները, որ գնացել էին Ռչտունական կողմից: Ընդառաջ եկան նրան սպերացիք, Բագրատունյաց իշխանները, Մանանադիները, Դարանադիները և ովքեր Եկեղյաց գավառից [էին] և այդ տեղերի ողջ զորքերը. նաև՝ կարինցիները, տայեցիները ու բասենցիները: Այնտեղ ընդառաջ եկան նրան Վանանդի իշխաններն իրենց զորքերով, չիրակացիք, Սորխոռունիները և Դիմաքսենից տան այրերը: Այնտեղ ընդառաջ եկավ նրան Մուչեղ Մամիկոնյանն իր համազգիներով ու ուրիշ այլ իշխաններով, նաև զորքը՝ Այրարատի կողմից՝ Առավելյանները, Առանյանները, Վարաժնունիները, Գնթունիներն ու Սպանդունիները, նրանց հետ նաև՝ ուրիշները: Ընդառաջ եկավ նրան Ներսես կաթողիկոսը՝ գալով Տայքից: Բոլոր զորապետները թագավորին պատմեցին նաև Ռչտունյաց տիրոջ ապստամբությունից մտադրությունն ու ցանկությունը և իսմայելի բանագնացների հաճախակի երթևեկը նրա մոտ: Այնժամ թագավորն ու իր ողջ զորքերը նգովեցին Ռչտունյաց տիրոջը, զրկեցին նրան իշխանական աստիճանից, նրա փոխարեն ուրիշ այր ուղարկեցին և նրա հետ՝ 40 մարդ: Երբ նրանք գնացին հասան նրա մոտ [Թեոդորոսի] բռնեցին նրանց, կապեցին և [ոմանց] տանել տվին Բաղեչի բերդը, իսկ ոմանց՝ Բզնունյաց կղզիները¹: Ինքը՝ Թեոդորոսը, գնաց մտավ Աղթամար կղզին և այն կողմերի զորքերին հրաման տվեց, որ յուրաքանչյուրը գնա ամրանա իր գավառում: Նրա հետ

միաբան էին Վիրքը, Աղվանքն ու Սյունիքը, որոնցից ամեն մեկը, ըստ նրա հրամանի, գնաց իր աշխարհը և ամրացավ այնտեղ: Իսկ Վահուստյաց տեր Թեոդորոսը գրավեց Արփայք բերդը, իսկ նրա որդի Գրիգորը, որը Ռշտունյաց տիրոջ փեսան էր, և Վարազ Ներսես Դաշտկարինը ամրացան դրսում² և բռնացան գանձերի վրա, քանզի այնտեղ էին աշխարհի՝ եկեղեցու, իշխանների և վաճառականների ողջ գանձերը:

Իսկ Կոստանդին արքան, երբ այս լսեց, կամեցավ զորքերի բազմություն համար ավար առնել և գնալ ձմեռել Հայաստանում, որպեսզի մեջտեղից վերացնի երկիրը, բայց կաթողիկոսը³ և Մուշեղ [Մամիկոնյանը] Հայոց ամենայն իշխաններով հանդերձ տեղնուտեղը երեսնիվայր ընկան և բազում աղաչանքներով ու արտասովալից պաղատանքներով խնդրեցին ողորմել, որպեսզի իրենց հանցանքներից իսպառ չբարկանա և երկիրը կորստյան չմատնի: Անսաց արքան նրանց պաղատանքներին և արձակեց այնտեղից զորքերի բազմությունը, իսկ ինքը 20 հազարով գնաց Այրարատ: Հասնելով Դվին՝ նստեց կաթողիկոսարանում: Մամիկոնից տեր Մուշեղին արքան կարգեց Հայոց հեծյալների զորապետ և նրան երեք հազարով ուղարկեց Սեպհական գնդի կողմերը: Նմանապես իր զորքերից ուղարկեց Վիրք, Աղվանք և Սյունիք՝ քակտելու նրանց միաբանությունը: Մյուս զորքերը նստեցին Արփայքի շուրջը՝ և՛ լեռնակողմում, և՛ դաշտակողմում: Վրացիները թեպետ միառժամանակ չկամեցան հնազանդվել, սակայն հետո ենթարկվեցին ծառայության: Բայց Աղվանքը, Սյունիքը և Սեպհական գունդը⁴ չհնազանդվեցին, որոնց ավարառելով՝ նրանք [հույները] տարան՝ ինչ որ գտան և այնտեղից վերադարձան արքայի մոտ:

Գլ. ԽԹ. Հունաց Կոստանդին արքան Դվինից գնաց Կոստանդնուպոլիս: Իսկ Ռշտունյաց տեր Թեոդորոսն ու իր փեսան՝ Մամիկոնից տեր Համազասպը, ապաստանեցին Աղթամար կղզում: [Ռշտունին] իսմայելացիներից իր համար զորքեր խնդրեց, և 7000 մարդ օգնություն եկավ նրան: Նրանց նստեցրեց Աղիովիտում ու Բզունիքում, և ինքը, ելնելով նրանց մոտ, մնաց նրանց մեջ:

Սրանից հետո Ռշտունյաց տեր Թեոդորոսը գնաց Դամասկոս՝ Իսմայելի Մավիաս իշխանի մոտ, և ներկայացավ նրան մեծամեծ ընծաներով: Եվ Իսմայելի իշխանը նրան տվեց ոսկեղեն և ոսկեթել հանդերձներ ու նույնօրինակ մի վառ⁵: Իբրև իշխանություն՝ տվեց նրան Հայաստանը, Վիրքը, Աղվանքն ու Սյունիքը մինչև Կապկոհ և ձորապահակ և պատվով ուղարկեց նրան⁶: Իսկ նա [Ռշտունին] նրա հետ պայման էր դրել՝ այդ երկրները բերել ի ծառայություն:

Գլ. Ծ. [Նույն ժամանակ] Հայոց իշխանները (որը՝ հունաց բաժնից, որը՝ տաճիկների)՝ Համազասպը⁷, Մուշեղը և մյուս բոլորը մի վայր գալով, միաբանվեցին ու միմյանց հետ ուխտ կապեցին⁸, որ իրենց մեջ սուր և արյունահեղություն չլինի, և ձմեռային օրերն անցկացրին խաղաղությամբ, որպեսզի նաև շինականներին փրկեն: Քանզի Ռշտունյաց տերը հիվանդացավ, գնաց մտավ Աղթամար կղզի և չէր կարողանում դուրս ելնել կամ ինչ-որ բան մտածել: Երկիրը բաժանեցին՝ ըստ յուրաքանչյուրի հեծյալների թվի, ու կարգեցին ոսկու և արծաթի հարկահավաքներ:

Իսկ երբ Ռշտունյաց տերը այդ տեսավ, իսմայելացիներից իր համար զորքեր խնդրեց, որպեսզի Հային հարվածի ու հալածի, իսկ վրացիներին կոտորի սրով սուսերի:

Գլ. ԾԲ. Իսկ Մամիկոնից տեր Մուշեղը, հունաց ղեմ ապստամբելով, հնազանդվեց իսմայելացիներին ծառայության. և նույն տարում Իսմայելի զորքը, որ Հայաստան աշխարհում էր, ծագեծագ զրավեց ողջ երկիրը⁹: Միաբանվելով՝ Ռշտունյաց տեր Թեոդորոսն ու երկրի բոլոր իշխանները հնազանդվեցին ծառայության և ամեն ձևով շտապում էին կատարել նրանց կամքը, քանզի իրենց վրա անհնարին մահվան երկյուղ կար:

Այդ տարի իր եղբոր նախանձի պատճառով մատնության ենթարկվեց երանելի այր աստվածասեր Արտավազդ Դիմաքսյանը և հանձնվեց անողորմ դահճի՝ Հաբիբ անվանված զորավարի ձեռքը, որը նստում էր Աչնակի Արուճում, և որն սպանեց նրան չարաչար մահով:

Ձմեռային ցրտաշունչ օրերն էին, և հույներ նեղում էր նրանց [Իսմայելացիներին], իսկ նրանք ցրտին չէին կարողանում ելնել ու պատերազմ տալ նրանց ղեմ, ուստի հանկարծակի ելան, գնացին անցան գետով ու առաջանալով՝ ամրացան Ջարեհավանում: Իսկ հույներ, երբ այդ տեսավ, ուշադրություն չդարձրեց նրանց վրա, այլ թալանեց Դվինի բերդը, գնաց Նախճավան և կոխ մղեց բերդի ղեմ, որպեսզի ավարառի այն ևս: Հունաց զորքի զորավարը ոմն Մորիանոսն էր, [որն], ասում էին, հավատարիմ այր է:

Արդ՝ երբ հասան գարնանային ժամանակները, Մորիանոսն Իսմայելի զորքի ղեմ պատրաստվեց պատերազմի. համառելով մտածում էր իր գործն ավարտել: Տաճիկն արշավեց հույների վրա, որ կոխվ էին մղում Նախճավանի բերդի ղեմ. զարկեց նրանց և կոտորեց սրով սուսերի, իսկ մնացածներին փախստյան մատնեց: Մորիանոսը փախչելով՝ գնաց ընկավ Վիրք: Իսկ Իսմայելի զորքը վերադարձավ նրանց մոտից, պաշարեց Կարին քաղաքը և կոխ մղեց նրանց ղեմ, բայց

նրանք չկարողացան կովով դիմադարձ կանգնել նրանց, բացեցին քաղաքի դռները և Հնազանդվեցին ի ծառայություն: Մտնելով քաղաք՝ նրանք հավաքեցին ոսկի ու արծաթ և քաղաքի ամբողջ կայքը, կողոպտեցին ողջ Հայոց երկիրը, Աղվանքը, Սյունիքը և թալանեցին բոլոր եկեղեցիները: Պատանդ վերցրեց երկրի գլխավոր իշխաններին և շատերի կանանց, ուստրերին ու դուստրերին:

Ռշտունյաց տեր Թեոդորոսը ևս իր համազգիներով գնաց նրանց հետ. տարան իջեցրին նրանց Ասորեստան: Ռշտունյաց տեր Թեոդորոսն այնտեղ մեռավ, և նրա դին բերվեց իր գավառը, ու թաղվեց իր հայրերի գերեզմանում¹⁰:

Հայոց աշխարհի իշխանությունը վարում էր Մամիկոնեից տեր Համազասպը՝ Դավթի որդին՝ բոլոր առումներով առաքինի մի այր: Բայց ընտանեսուն, ուսումնասեր ու ընթերցասեր էր և ոչ, ըստ հայրենի ազգի, զինվորական վարժանքների կարգուկանոնին հմուտ ու կիրթ. ճակատ չէր մտել և թշնամիների երես չէր տեսել: Եվ արդ՝ սկսեց նախանձախնդիր լինել դեպի հայրենական տան քաջագործությունները, ջերմեռանդ փութով կատարել նաև քաջության գործը՝ նախնիների նման լիովին տիրապետելով զինավարժանքներին, ի վերուստ խնդրելով առաջնորդություն և հաջողություն՝ իր քաջությունն ի կատար ածելու:

Իսկ հայոց Ներսես կաթողիկոսը գնաց թագավորի հետ, ինչպես ավելի վերևում ասացի, և նրա հետ ուղևորվեց Կոստանդնուպոլիս: Կայսրն այնտեղ շուքով ընդունեց նրան. նվերներ տվին և այնտեղից ուղարկեցին իր բնակատեղին. եկավ հանգրվանեց Տայքում, մինչև Ռշտունյաց տերը մեռավ, և դադարեց տաճիկի ասպատակը: Ապա 6 տարվա հալածանքից հետո [կաթողիկոսը] վերադարձավ կրկին իր նստավայրը, հաստատվեց կաթողիկոսության աթոռին: Շտապում էր ավարտել եկեղեցու¹¹ շինարարությունը, որ կառուցեց Վաղարշապատ քաղաքի ճանապարհի վրա:

Նույն տարում հայերը հրաժարվեցին իսմայելացիներին ծառայելուց և կրկին հնազանդվեցին հունաց թագավորին ի ծառայություն: Կոստանդին արքան Մամիկոնեից տեր Համազասպին կյուրապաղատ կարգեց ու տվեց նրան արծաթի գահույք և Հայոց աշխարհի իշխանությունը, այլ իշխանների էլ՝ պաշտոններ, իսկ գործերին՝ գանձեր:

Երբ իսմայելի արքան տեսավ, որ հայերը հրաժարվեցին իրենց ծառայելուց, բոլոր 1775 պատանդներին, որոնց տարել էին Հայոց երկրից, կոտորեցին սրով սուսերի, փրկվեցին միայն սակավաթիվ մնացածները՝ թվով 22 հոգի, որոնք [այդ պահին] տեղում չէին:

Իսկ քանի որ Մամիկոնեից տեր Մուշեղը իսմայելացիների մոտ պատանդություն մեջ չորս որդի ուներ, այդ պատճառով չկարողացավ հրաժարվել նրանց ծառայելուց: Եվ Համազասպը պատանդության մեջ մի եղբայր ուներ, բայց իսմայելացիները նրան ու նաև մյուս իշխաններից ոմանց՝ նրանց կանանցով հանդերձ, պահանջեցին տանել իրենց մոտ՝ Ասորիք: Այդ պատճառով, գերադասելով մահը, քան կյանքը, հրաժարվեցին նրանց ծառայելուց և հապճեպ բանագնացությունը Աղվանից իշխանների ու գործերի, Սյունյաց աշխարհի իշխանների և իրենց աշխարհի միաբանությունը հանդերձ (վերջիններս ավելի վաղ Ատրպատականի բնակավայրերի ցուցակի մեջ էին ընդգրկված, մինչև որ վերացավ պարսից թագավորությունը, և տիրեց իսմայելացին, նրանք, դարձյալ հնազանդվելով, միաբանվեցին հայերի հետ) հնազանդվեցին հունաց թագավորին ի ծառայություն: Մուշեղին և իշխաններից շատերին ևս, որ նրա հետ էին, ձերբակալեցին: Արդ՝ մյուս իշխաններին, որոնց ձերբակալել էին, թագավորը հրամայեց ազատ արձակել, բայց Մուշեղին պահանջեց ուղարկել իր մոտ:

1. Բզնունյաց կղզիներ – նկատի ունի Վանա լճի կղզիները:
2. Այսինքն՝ ամբացան բերդից դուրս:
3. Նկատի ունի Ներսես Գ Տայեցի կաթողիկոսին:
4. Այսինքն՝ Վասպուրականը:
5. Տվյալ հատվածում նշանակում է դրոշ:
6. Հավանաբար իրադարձությունները տեղի են ունեցել 653 թ. ընթացքում:
7. Սուրբ Հայոց իշխան (654–661) Համազասպ Մամիկոնյանի մասին է:
8. Փաստորեն սա փորձ էր վերջ դնել անհամաձայնությանն ու քաղաքական տարրաբաժանմանը և միավորել Հայաստանի երկու մասերը:
9. Սուրբ 654 թ. Հարիբ իրն Մասլամայի արշավանքի մասին է:
10. Թեոդորոս Ռշտունին մահացել է 654 թվականին:
11. Այսինքն՝ Զվարթնոցի Ս. Գրիգոր եկեղեցու:

ԲԱԼԱԶՈՒՐԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արաբ նշանավոր պատմագիր Ահմադ իրն Յահյա իրն Զաբիր Դաուդ ալ Բալազուրին (820–892) ծնվել է Բաղդադում: Սովորել է Դամասկոսում, Հոմսում և Անտիոքում, ստացել հիանալի կրթություն: Պաշտոնավորել է Մուսավաքքիլ խալիֆայի պալատում, եղել միապետի սեղանակիցը (նադիմ):

Բալազուրին հեղինակ է պատմագիտական մի քանի երկասիրությունների, որոնց մեջ չափազանց արժեքավոր է «Փուտուհ ալ-Բուլդան» («Երկրների նվաճում») գիրքը: Այն սկսվում է Մուհամմեդ

մարզարեի գործունեությունը նվիրված իրադարձություններով, այնուհետև մանրամասն նկարագրվում է Ասորիքի, Զազիրայի, Եգիպտոսի, Մաղրիբի, Իրաքի, Իրանի ու Հայաստանի գրավումը: Բալազուրիի վկայությունները, որ վերաբերում են Հայաստանին, չափազանց արժեքավոր են և լրացնում են Հայ պատմագիրների հաղորդած տեղեկությունները. դրանցից շատերը եզակի են:

Բալազուրիի «Երկրների նվաճումը» գրքից ստորև բերված հատվածները տրվում են ըստ Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյանի թարգմանություն, որը լույս է տեսել «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին» 16. (Արաբական աղբյուրներ. Գ. Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր) մատենաշարով (Երևան, 2005):

ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆՎԱՃՈՒՄ
(Ֆուտուհ ալ-Բուլդան)

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ, էջ 265-272

Ինձ պատմել են Հայաստանի վիճակին լավատեղյակ մարդկանցից: Սրանց հետ գրուցել եմ և մաս-մաս իրար կցել նրանց խոսքերը:

Ասել են, թե Շիմշաթը, Կարնո քաղաքը (Կալիկալա), Նլաթը, Արճեչը (Արջիչ), Ապահունիսը (Բաջունայս) կոչվում էին Չորրորդ Հայաստան (Արմինիա), Վասպուրական նահանգը (Բասֆուռաջան), Դվինը (Դաբլի), Շիրակը (Սիրաջ), Տայքը (Թայր) և Բագրևանդը (Բաղրավանդ) կոչվում էին Երրորդ Հայաստան (Արմինիա), Վիրքը (Ջուրդան) կոչվում էր Երկրորդ Հայաստան (Արմինիա), իսկ Սիսականը (Սիսագան), Աղվանքը (Առան)՝ Առաջին Հայաստան (Արմինիա): Ասում են նաև, թե միայն Շիմշաթն էր կոչվում Չորրորդ Հայաստան, Կարնո քաղաքը, Նլաթը, Արճեչը և Ապահունիսը կոչվում էին Երրորդ Հայաստան, Շիրակը, Տայքը, Բագրևանդը, Դվինն ու Վասպուրականը կոչվում էին Երկրորդ Հայաստան: Իսկ Սիսականն, Աղվանքն ու Տիգրիսը (Տաֆլիս)- Առաջին Հայաստան:

Վիրքն ու Աղվանքը խաղաղների ձեռքում էին, իսկ Հայաստանի մնացած մասերը՝ հոռոմների ձեռքում և կառավարվում էր Արմանիակուսի տերը¹:

... Պատմում են, որ երբ Օսման իբն Աֆֆանը խայրիֆա դարձավ², գրեց Մուավիային, որը նրա կողմից կառավարիչ էր Ասորիքի, Զազիրայի ու Սահմանային ամրությունների վրա, հրամայելով նրան Հաբիբ իբն Մասլամա ալ-Ֆիհրիին ուղարկել Հայաստան, իսկ Հաբիբն

աչքի էր ընկել Ասորիքի նվաճման ու հոռոմների դեմ արչավանքների ժամանակ, որի մասին գիտեին թե՛ Օմարը³, թե՛ Օսմանը և թե՛ հաջորդը: Ասվում է նաև, թե Օսմանը գրել է ուղղակի Հաբիբին՝ հրամայելով արչավել Հայաստան, սակայն նախորդ տեղեկությունն է հավաստի: Նա ճանապարհ ընկավ վեց հազարով, ասվում է նաև՝ ութ հազարով՝ Ասորիքի ու Զազիրայի բնակիչներից բաղկացած [գործով]: Նա հասավ Կարնո քաղաք [Կալիկալա] ու պաշարեց, իսկ բնակիչները դուրս եկան նրա դեմ և նա պատերազմեց ու ստիպեց նրանք քաղաք ապաստանել: Նրանք երաշխավորագիր խնդրեցին հեռանալու, կամ [մնալու դեպքում], ջիզիա վճարելու պայմանով: Շատերը գնացին, հասան մինչև Ռուսի երկիրը: Հաբիբը յուրայիններով մի քանի ամիս մնաց, ապա լուր ստացավ, թե Արմանիակուսի պատրիկը մահճեղականների դեմ մեծ զորք է հավաքել և նրան օգնելու նպատակով միացել են նաև ալանները, արխաղները և խաղարաց երկրում գտնվող Սամանդարի⁵ մարդիկ: Նա գրեց Օսմանին՝ օգնություն խնդրելով, իսկ սա գրեց Մուավիային, որ նրան ուղարկի Ասորիքի ու Զազիրայի բնակիչներից այնպիսի մարդկանց, որոնք ցանկություն ունեն հանուն հավատի և ավարի կռվելու: Մուավիան նրան (Հաբիբին) երկու հազար մարդ ուղարկեց, որոնց նա բնակեցրեց Կարնո քաղաքում և հողակտորներ տվեց ու հեծյալ կայազոր դարձրեց:

Ոմանք պատմում են նաև, թե Սալման իբն Ռաբիան Օսմանի օրոք գնաց Հայաստան, գերեվարեց, ավար վերցրեց և ապա 25 (28 հոկտեմբեր 645 – 16 հոկտեմբեր 646) թվականին հեռացավ ալ-Վալիդ իբն Ուլեյսի մոտ, որը Հաբիբի ալ-Մաուսիլում (Մոսուլի մոտ Հադիսա) էր: Այստեղ ստացավ Օսմանի նամակը, որ հայտնում էր, թե Մուավիան գրել է հիշեցնելով, որ հոռոմները մեծ բազմությամբ հարձակվել են մահճեղականների վրա և օգնություն է խնդրում: Նա հրամայում էր, որ ութ հազար մարդ ուղարկի և սա ուղարկեց՝ Սալման իբն Ռաբիա ալ-Բահիլիի հրամանատարությունը տակ: Մուավիան նրա հետ ուղարկեց Հաբիբ իբն Մասլամա ալ-Ֆիհրիին, նույնքան զորքով, և նրանք միասին բերդեր գրավեցին, գերեվարեցին, սակայն իրար հետ վիճեցին հրամանատարություն հարցով: Սակայն առաջին տեղեկությունն է ստույգ, որն ինձ պատմել են Կարնո քաղաքի բնակիչ ծերունիներից (չեյխերից) շատեր և այդ մասին ինձ գրել է նրա դատավոր ալ-Աթթաֆ իբն Սուֆիան Աբու-լ-Աբբադը:

Ինձ պատմել է Մուհամմադ իբն Սաադը, լսելով Վակիդիից, իսկ սա Աբդ ալ-Համիդ իբն Ջաաֆարից և սա իր հորից, թե Հաբիբ իբն Մասլաման պաշարեց Դվինի բնակիչներին և բանակ դրեց նրա շուրջը:

Նրա դեմ դուրս եկավ Հոռոմ Մավրիանոսը (Մաուրիան ալ-Ռումի)⁵, սակայն [Հաբիրը] գիշերով հարձակվեց նրա վրա, կոտորեց ու կողոպտեց նրա ճամբարը: Ապա եկավ Սալմանն ու միացավ նրան, բայց ճշմարտությունն այն է, որ նրան միացավ (հանդիպեց) Կարնո քաղաքում:

Ինձ պատմել են, թե Կարնո քաղաքը նվաճման օրից մնացել էր անատիկ ու պաշտպանված իր բնակիչներով հանդերձ, մինչև որ եկավ Բոնակալը⁶ 133 (9 օգոստոս 750 – 29 Հուլիս 751) թվականին ու պաշարեց Մալաթիայի բնակիչներին, ավերեց նրա պարիսպը և այնտեղ բնակվող մահմեդականներին վտարեց Ջաղիրա: Ապա կանգ առավ Մար ալ-Հասա կոչված վայրում և ուղարկեց հայազգի Գուսանին (Գուսան ալ-Արմանի): Նա եկավ պաշարեց Կարնո քաղաքը, որի բնակիչներն այդ ժամանակ փոքրաթիվ էին, իսկ կառավարիչն էր Աբու Քարիման: Կարնո քաղաքի հայ բնակիչներից երկու եղբայրներ ծակելով նրա պարսպի մեջ եղած մի ճեղքվածք, դուրս եկան Գուսանի մոտ և նրան քաղաք մտցրեցին: Սա գրավեց քաղաքը, կոտորեց, գերեվարեց ու ավերեց և, ինչ որ կարող էր, տարավ Բոնակալի մոտ, իսկ ավարը բաժանեց իր ընկերակիցներին:

Պատմել է Վակիդին, որ 139 (5 Հունիս 756 – 24 մայիս 757) թվականին Մանսուր [խալիֆան] փրկագնով վերցրեց Կարնո քաղաքի բնակիչներից ողջ մնացած գերյալներին: Նա վերակառուցեց Կարնո քաղաքը, շենացրեց ու վերստին բնակեցրեց գերությունից փրկագնածներին: Այստեղ բերեց Ջաղիրայից և այլ վայրերից զորքեր: Ռումի բոնակալը Մուտասիմ Բիլլահ խալիֆայի օրոք հարձակվեց Կարնո քաղաքի վրա և սկսեց նրա պարիսպը քարերով հարվածել, այնպես որ քիչ էր մնացել փուլ գար: Ապա Մուտասիմ [խալիֆան] նրա համար ծախսեց հինգ հարյուր հազար դիրհեմ ամրացնելու նպատակով:

Պատմում են, որ երբ Հաբիրը գրավեց Կարնո քաղաքը, առաջ խաղաց և բանակ դրեց Մարդաղիում (Մարբալա) և ահա նրա մոտ եկավ Խլաթի պատրիկը Իյադ իբն Ղանմի գրությունը: Իյադը նրան երաշխավորել էր անձի, ունեցվածքի ու երկրի համար և ճանաչել նրա տիրույթները հարկի դիմաց: Հաբիրը հաստատեց այն: Ապա նա իջավ մի կայանում Հարբի (Հարաբի) ու Վարագա դաշտի (Մարջ ալ-Վարակի) միջև, ուր նրա մոտ եկավ Խլաթի պատրիկը, բերեց իր վրա դրված հարկերը և ընծաներ նվիրեց, որը նա (Հաբիրը) չընդունեց: Նա իջավ Խլաթ, ապա շարժվեց դեպի Սիփան (ալ-Սիբանա), ուր նրան դիմավորեց Մոկսի (Մուքս) տերը, որը Վասպուրականի գավառներից է: [Հաբիրը] ճանաչեց նրա տիրույթներն այդ երկրում (գավառում), նրա

հետ մարդ ուղարկեց և նրա համար խաղաղություն թուղթ և երաշխավորագիր տվեց: Նա Արճեչի ու Ապահունիսի գյուղերը մարդկանց ուղարկեց նվաճելու և նրանց բնակչությունից՝ ըստ գլխի ջիզիա գանձելու համար: Նրա մոտ եկան նրանց մեծամեծները և նա ճանաչեց նրանց իրավունքները խարաջ վճարելու պայմանով: Իսկ Տառեխի (Թիոխի) լճին⁷ ձեռք չտվեց և այսպես ազատ մնաց, մինչև որ Մուհամմադ իբն Մարուան իբն ալ-Հաքամը Ջաղիրայի ու Հայաստանի կառավարիչ դարձավ և իրեն վերապահեց ձկնորսության իրավունքն ու վաճառում էր ձգտելով շահագործել այն: Ապա անցավ Մարուան իբն Մուհամմադին, որից և վերցվեց [Աբբասյանների կողմից]:

Ապա Հաբիրն առաջ շարժվեց ու հասավ Արտաշատ (Արդիսաթ), որը Որդան կարմրի գյուղն է (Կարիատ ալ-Կիրմիդ), անցավ Աբրադ գետը⁸, կանգ առավ Դվնա դաշտում ու հեծյալների ուղարկեց քաղաքի դեմ: Ապա հարձակվեց ու կանգ առավ նրա դռների առջև: Բնակիչները պաշտպանվեցին նետեր տեղացնելով, իսկ նա քարանետ մեքենաներ դրեց ու քարկոծեց նրանց, այնքան որ երաշխավորագիր ու հաշտություն խնդրեցին և նա տվեց: Նրա հեծյալները գնացին ու կանգ առան Գառնիի առջև և ապա հասան Աչոքը (Աչուչ), Ջատ ալ-Լուջում (սանձերի վայր) լեռը և Աղատաց (Ահրար) հովիտը և նվաճեցին Դվինի բոլոր գյուղերը: Նա մարդ ուղարկեց Շիրակ-Տայք ու Բագրևանդ ու եկավ նրանց պատրիկը և նա հաշտություն կնքեց այդ [գավառների] համար, այն պայմանով, որ հարկ վճարեն, մահմեդականներին խորհուրդներ տան, հյուրընկալեն և օգնեն թշնամիների դեմ:

Դվինի հաշտության պայմանագիրն հետևյալն էր.

«Հանուն ամենագութ, ամենողորմ Ալլահի: Սա է Հաբիր իբն Մասլամայի գիրը Դվինի քրիստոնյա բնակիչներին, զրադաշտականներին, հրեաներին, նրանց ներկաներին ու բացականներին առ այն, որ երաշխավորում եմ ձեր անձերը, ունեցվածքը, եկեղեցիները, տաճարները և քաղաքի պարիսպները: Դուք ապահովության մեջ կլինեք և մենք պարտավոր ենք հավատարիմ մնալ այս ուխտին, ինչքան ժամանակ, որ դուք էլ հավատարիմ կլինեք՝ վճարելով ջիզիան ու խարաջը: Սրան վկա է Ալլահը և նա բավական է իբրև վկա»:

Կնքեց Հաբիր իբն Մասլաման:

Ապա Հաբիրը եկավ ու Նախճավանը գրավեց և Դվինի հաշտության պայմանագրի նմանը տվեց: Նրա մոտ եկավ Վասպուրականի պատրիկը և նա հաշտություն խնդրեց նրա ամբողջ երկրի համար և գոհացրեց նրա զինված ջոկատներին ու ընտիր ձիավորներին տարեկան հարկի դիմաց:

Հետո [Հարիրը] եկավ Սիսական, որի բնակիչները կռվեցին, սակայն նա հաղթեց նրանց ու գրավեց Վայքը և Սիսականի ամրոցի բնակիչների հետ հաշտության դաշինք կնքեց՝ խարաջ վճարելու պայմանով:

1. Նուսրը հավանաբար վերաբերում է բյուզանդական Արմենիականների բանակաթեմին, որը կառավարում էր ստրատեգոսը:
2. Օսմանը խալիֆա է եղել 644-656 թվականներին:
3. Նուսրը Նալիֆա Օմարի I-ի (634-644) մասին է, որի օրոք են կազմակերպվել առաջին և երկրորդ արշավանքները դեպի Հայաստան:
4. Սամանդարը խաղաղների մայրաքաղաքն էր:
5. Սա բյուզանդական Մավրիանոս զորավարն էր, որը 640 թվականին նշանակվել էր Հայաստանում գտնվող բանակների գլխավոր հրամանատար:
6. Նկատի ունի Բյուզանդիայի ժամանակակից կայսրին:
7. Նկատի ունի Վանա լիճը:
8. Այսինքն՝ Մեծամոր գետը:

ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԸՍՏ ՂԵՎՈՆԴԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. Դ. Մուավիայի իշխանությունն առաջին տարում և Հերակլեսի թոռ Կոստանդին կայսեր քսանհինգերորդ տարում տաճկաց իշխանն սկսեց զորք գումարել Հայոց աշխարհի դեմ: Այս մասին տեղեկանալով՝ Կոստանդին թագավորը հրամայեց Կիլիկիայի կողմերում գտնվող զորավարին՝ ելնել նրանց դեմ: Նա իշխանությունից հեռացրեց Թեոդորոս իշխանին՝ Պոռկոպ զորավարի հանդեպ գործած նենգությունն պատճառով և նրա փոխարեն կարգեց ոմն Սմբատի՝ Բագրատունյաց¹ տոհմից և նրան ուղարկեց իր զորավարի հետ: Նա գրեց Թեոդորոս Ռչտունուն, որը նախապես (Հայոց) իշխան էր, ասելով՝ «քո ձեռքի տակ եղած զորքով մեզ հետ ելիր պատերազմի»: Սա չկամեցավ պատերազմի ելնել: Նա երկրորդ անգամ գրեց՝ «եթե մեզ հետ չելնես թշնամու դեմ, ապա այնտեղից վերադարձին քո տունը կջնջենք մեր ազգատոհմերի միջից»:

Վախենալով սպառնալիքից՝ [Թեոդորոսը] սպառազինեց իր որդի Վարդին, որպեսզի գնա Սմբատ իշխանի հետ, սակայն պատվիրեց նենգություն գործել բարեկամների դեմ և միաբանել թշնամու հետ: Սա գնաց հունաց զորավարի մոտ, և բոլորը չվեցին Ասորիքի կողմերը, անցնելով Եփրատի ծանծաղուտը: Թեոդորոսի որդին, մերձենալով

զորավարին, խնդրեց իրեն նավակամուրջների պահապան կարգել, և սա հրամայեց նրան պահպանել ծանծաղուտի խելերը:

Երբ միմյանց դեմ պատերազմ սկսելով՝ նրանք բախվեցին իրար, և երկու կողմերից էլ հարվածներ տեղացին, տաճկաց զորքը դարձյալ զորացավ գատկի մեծ շաբաթ օրը, փախուստի մատնելով հունաց գունդը: Թեոդորոսի որդին հենց որ տեսավ Իսմայելի հաղթանակը, համարձակ գետի այն կողմն անցավ և կտրեց կամուրջի լարերը, որպեսզի փախստականները չփրկվեն, իսկ նրանք (արաբները), չըջապատելով հունաց զորքը, ոմանց գետավեժ արեցին, ոմանք էլ ազատվեցին՝ Հունաց երկիրը փախչելով: Այնուհետև հունաց արքան հուսալքվեց, քանզի գիտակցեց, որ Տիրոջից էր իր իշխանությունը հասած ձախողությունը, և այլևս չհարձակվեց Իսմայելի վրա:

Իսկ Իսմայելի իշխանը հրովարտակ գրեց Հայոց աշխարհը, ասելով՝ «եթե ինձ հարկ չվճարեք և իմ իշխանություն լծի տակ չմտնեք, ամենքիդ սրով կկոտորեմ»: Այն ժամանակ միասին ժողով գումարեցին Հայոց քահանայապետ Ներսեսը, Սուրբ Գրիգոր (եկեղեցու) շինողը, մեր երկրի իշխաններն ու նախարարները և հանձն առան իսմայելցիների բռնապետությունը հարկ վճարել: Սրանցից պատանդներ խնդրեցին և տվեցին Հայաստանի նախարարներից երկուսին՝ Գրիգորին՝ Մամիկոնյան տնից և Սմբատին՝ Բագրատունի տնից: Սրանց տարան տաճկաց իշխան Մուավիայի մոտ, որը Հայոց աշխարհին տարեկան 500 դահեկան հարկ նշանակեց, որի (փոխարեն) աներկյուղ ապրելու էին իրենց բնակավայրերում:

Իշխանություն երկրորդ տարում Մուավիան իր մոտ կանչեց Գրիգորին ու Սմբատին, որոնք պատանդ էին արքունի դռանը և Գրիգորին տալով Հայոց իշխանի (Հայաստանի իշխանություն) պատիվը՝ բազում մեծարանքով առաքեց մեր Հայոց աշխարհը:

Սրա իշխանությունն օրերին խաղաղությունն էր տիրում:

Իսկ Հայոց Գրիգոր իշխանն իր տիրությունն օրերին² մեր Հայոց աշխարհը խաղաղեցրեց ամեն տեսակ թշնամություններից ու հարձակումներից: Նա աստվածերկյուղ մարդ էր, եղբայրասեր, օտարասեր, աղքատների դարմանիչ և աստվածապաշտության հավատքի մեջ կատարյալ: Նա Արագածոտն գավառի Արուճ ավանում չինեց աղոթից մի տուն, Տիրոջ անվան փառքի տաճար, գեղեցիկ վայելչակազմ զարդարված՝ ի հիշատակ իր անվան:

Տաճիկների միջև տեղի ունեցող պատերազմի ժամանակ հարկավորությունից դադարեցին Հայաստանը, Վիրքն ու Աղվանքը, երեսուն տարի ծառայելուց հետո: Նրանք երեք տարի ապստամբ մնացին: Իսկ

**Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի արձանագրությունը
Արուճի Ս. Գրիգոր եկեղեցու պատին (668 թ.)**

չորրորդ տարում մեր Հայոց աշխարհին տիրեց Նյուսխային ազգը, որ կոչվում էր խազիրներ³: Նրանք պատերազմում սպանեցին Գրիգոր իշխանին, բազում նախարարների և վրաց ու աղվանից իշխաններին: Ասպատակ սփռելով մեր Հայոց աշխարհը՝ բազում գավառներ և ավաններ գրավեցին, ապա վերցնելով ավարը և գերյալներին՝ գնացին իրենց երկիրը:

Գլ. Ե. Գրիգորի մահվանից հետո իշխանությունն անցնում է Աշոտ պատրիկին⁴, որը երևելի այր էր, Հայաստանի նախարարների մեջ՝ նախամեծար: Նա Բագրատունյաց տոհմից էր, ճոխ և պերճ իշխանությունում, իսկ երկրային վարքով միշտ զգաստ էր, առաքինասեր, ամենքից ավելի ազնվական և ծանոթ Աստուծո երկյուղին, հոգատար էր ամեն տեսակ բարեգործության, ջանասեր՝ ուսումնառության մեջ:

[Հունաց] Հուստինիանոս կայսրը⁵ իր թագավորության երկրորդ տարում և Աշոտ պատրիկի իշխանության ժամանակ բազում զորքեր առաքեց Հայոց աշխարհի դեմ, որոնք ավերեցին մեր երկիրն ավարառությունում: Բազում հոյակերտ շինվածքներ, հրի մատնելով՝ ավերեցին և ապա վերադարձան իրենց երկիրը:

... Աշոտ Բագրատունին իշխանությունը չորս տարի պահեց, իսկ

իշխանություն չորրորդ տարում Իսմայելի որդիների մի գունդ ասպատակությունը հարձակվեց մեր Հայոց աշխարհի վրա: Սրանք Հանցանքի որդիներ էին, անօրենսության դավակներ և անիրավություն էին գործում Մարաց [կոչված] ավաններում՝ Ուրամում, Զուդայում և Սոչակունքում: Տղամարդկանց հարկապահանջությունում գում էին, իսկ կանանց զազրելի պղծությունում կամենում էին խայտառակել, ըստ իրենց անօրենսության:

Նրանց չարագործության համբավը հասավ Աշոտ իշխանին, որն անմիջապես հրաման տվեց [Հայոց] զորքերին ելնել նրանց դեմ: Ամենքին հարվածելով՝ հայերը սրով կոտորեցին ու մնացորդներին փախուստի մատնեցին: [Իսկ] Աշոտ իշխանը սակավ մարդկանցով հետապնդելով՝ գնում էր նրանց հետևից: Թշնամիները, իրենց զորացած զգալով, դարձան նրա կողմը և հարվածելով վիրավորեցին Հայոց իշխանին: Ապա ճիշ բարձրացավ [Հայոց] զորքի մեջ և չուտափույթ հասան ու թշնամուն հարվածելով կոտորեցին: Վերցնելով իշխանին՝ նրանք [Հայոց զորքերը] նրան բերեցին Կոգովիտ՝ կարեվեր խոցված վիճակում: Այնտեղ մահացրեց փառավորապես վախճանվեց ու թաղվեց իր հանգստյան կացարանում՝ Դարույնք գյուղում:

Գլ. Զ. Դարձյալ զորք ուղարկեց Հունաց արքան, որին Ափսիմերոս էին կոչում⁶, Հուստինիանոս կայսեր հաջորդը, և հրամայեց բռնել Սմբատին, Վարազտիրոցի որդուն, որն իբր քինախնդիր էր եղել հունաց զորքից ոխ պահելով իր հոր՝ Վարազտիրոցի, մահվան համար, որին սպանել էին հոռոմները: Գնալով՝ պատերազմեցին նրա դեմ Պայիկ կոչված ճահճուտ դաշտում: Հայոց զորքը բազում հարվածներ կրեց, քանզի փոքրաթիվ էր, հունաց զորքից էլ շատերն ընկան:

Երբ Սմբատը տեսավ, որ չի կարող դիմադրել հունաց զորքին, փախուստի դիմեց և սակավ մարդկանցով հեռացավ, իսկ հունաց զորքը դարձավ իր երկիրը:

Գլ. Է. Աբդլ-Մելիքի իշխանությունն անկախությունը տարում⁷ դարձյալ նրա սիրտը չարասեր սատանայից գրգռվեց, և նա հրամայեց իր զորքերին հարձակվել մեր երկրի վրա: Սրանց զորագլուխն էր արյունարբու և դիվահար Մահմետը⁸, որը երգմամբ անօրինության դաշինքն էր կնքել իրենց իշխանի հետ՝ իր սուրը պատյան չղնել մինչև մեր երկրի սիրտը ներթափանցելը: Նա խրոխտալով գնաց հասավ մինչև Զերմաձոր գավառը և ուժ որ հանդիպում էր՝ սուրը գործի դնելով անխնա կոտորում էր, ըստ իրենց խոստման: Շատերը, առաջվանից տեղյակ լինելով, քաշվել էին, ապաստանելով բերդերի ամրոցները: Նա բազում ամրոցներ խաբեությունում գրավեց, քանզի կեղծ խոս-

քերով խաղաղության կոչ էր անում, սակայն երբ վստահելով՝ իջնում էին ամրոցներից, սուրը գործի դնելով կոտորում էր տղամարդկանց, իսկ կանանց ու մանուկներին գերեվարում: Նա բազում նեղություն և տազնապ պատճառեց մեր երկրին, այնքան, որ մարդիկ [մահը] նախընտրելով այսպիսի տառապանքներով ապրելուց՝ երանի էին տալիս մեռյալներին, որոնք խաղաղ մահվամբ աշխարհից հեռացել էին:

Գլ. Թ. Իսմայելի իշխան Աբդլ-Մելիքն իր մոտ կանչեց զորքերի հրամանատար Մահմետին ու հրամայեց մեծ զորք հավաքել ու հարձակվել Հայոց աշխարհի վրա, սրի քաշել ու գերեվարել⁹:

Սա շուտափույթ զորք հավաքեց և սաստկապես խրոխտալով՝ սպանում էր իրենց իշխանի հրամանը կատարել: Երբ Հայաստանի նախարարները լսեցին զորավոր թշնամու գալուստը, պատրաստեցին Հայոց կաթողիկոս Սահակին¹⁰ և նրա հետ մեր երկրի եպիսկոպոսներից ոմանց, որպեսզի ընդառաջ գնան Իսմայելի զորքերին, նրանց զորավարի հետ խաղաղության մասին բանակցելու և ընդունելու նրանց հպատակություն լուծը: Ճանապարհ ընկնելով մեր երկրի միջով, նա ամենքին ողջունում էր սիրալիր աջահամբույրով, օրհնում էր իրեն վստահված հոտը, հովվակից [եկեղեցականներով] հանդերձ, հանձնելով նրանց Տիրոջ ողորմածությունը: Երբ, բազում օթևաններ անցնելով հասավ Սառան քաղաքը, այնտեղ հիվանդացավ և, նախքան Մահմետ զորավարի ժամանելը, մերձեցավ նրա վախճանը: Անդարձ մահվանից առաջ նա գրեց իր վերջին խոսքերը Իսմայելի զորավարին:

«Ես,– ասում է,– առաքված եմ քեզ մոտ իմ ազգի կողմից, իմ խորհուրդները քո առջև պարզելու, որ Հայաստանի նախարարներն ու ուսմիկները միաբան խնդրում են քեզանից: Սակայն նա, որ կյանքի շտեմարանապետն է, ինձ վաղաժամ խլեց իր մոտ ու ժամանակ չտվեց հանդիպելու և խոսելու քեզ հետ: Արդ, երդվեցնում եմ քեզ կենդանի Աստուծով և դաշինք եմ կնքում քեզ հետ, ըստ ձեր նախահայր Իսմայելի հետ Աստուծո կնքած ուխտի, որով խոստացավ տալ տիեզերքը ի ծառայություն և ի հնազանդություն, որպեսզի իմ ժողովրդին խաղաղություն տաս, և նա քեզ կհպատակվի հարկատվությամբ: Ետ պահիր քո սուրը արյունահեղությունից ու քո ձեռքը՝ ավարառությունից, և քեզ կհնազանդվեն [հայերը] իրենց ամբողջ սրտով: Իսկ մեր հավատքի հարցում՝ թող մենք հնարավորություն ունենանք պահպանելու այն, որին հավատացել և խոստովանել ենք, և թող ձերոնցից ոչ ոք չխոչտանգի մեզ՝ ստիպելով հավատափոխ լինել: Արդ, եթե իմ խնդրածը կատարես, Տերը կամրապնդի քո իշխա-

նությունը և քո ցանկությունները կկատարվեն, և Տերն ամենքին կհնազանդեցնի քեզ: Իսկ եթե չկամենաս լսել իմ խոսքերը և հակառակ դրանց հարձակվես իմ երկրի վրա, Տերը քո մտադրությունը կցրի, քո ոտքերի ընթացքը չի հաստատի, քո զորքի սիրտը չուռ կտա, որպեսզի չկատարեն քո կամքը, ամեն կողմից քեզ համար նեղիչներ կհարուցի, և հաստատուն չի լինի քո իշխանությունը: Արդ, անտես մի առնի իմ խնդրանքները, և քեզ վրա կգան իմ օրհնությունները»:

Երբ Մահմետը Սառան հասավ, պատմեցին նրան Հայոց կաթողիկոսի մասին և մատուցեցին գրվածքը: Երբ կարդաց, հարցրեց նրա վախճանի մասին, և պատմեցին նրան, թե՛ «դեռ չի դրված գերեզման», քանզի նոր էր վախճանվել: Երբ լսեց, անմիջապես վեր կացավ և այնտեղ գնաց. կանգնելով ննջեցյալի մարմնի մոտ՝ ողջույն տվեց, ըստ իրենց սովորություն: Ինչպես լսել ենք ճշմարտախոս մարդկանցից, նա երկրորդեց և երրորդեց նույն խոսքերը: Ապա նրա ձեռքը բռնելով որպես կենդանի մարդու, խոսեց՝ ասելով. «Ճանաչեցի քո իմաստությունն այն մատյանից, որ ընթերցեցի, քանզի ըստ օրենքի, որպես քաջ հովիվ հոգալով քո հոտի մասին, փութացիր ընդառաջ գալ իմ խրոխտացող սրին: Համաձայն եմ իմ սուրը ետ պահել անմեղ մարդկանցից: Արդ, կկատարեմ և կանեմ ամեն ինչ, որ այնտեղ հայցել ես ինձանից, և քո բարեպաշտ օրհնությունը թող իջնի իմ վրա: Իսկ եթե քո խոսքերից որևէ մեկը չկատարեմ, թող իմ վրա գան այն բոլոր նոյվքները, որ կարդացի քո մատյանի մեջ»:

Այս ասելով գնաց իր իջևանը:

Իսկ ուրբեր Սահակ կաթողիկոսի հետ գնացել էին Հայոց աշխարհից, առնելով երանյալ հայրապետի մարմինը, տարան գերեզման և փառավորապես տապանի մեջ դրեցին: Նրանք Իսմայելի զորավարից գրավոր երդման խոսք վերցրին և վերադարձան Հայոց աշխարհ: Երբ մեր երկրի բնակիչները տեսան երդման և խոստումի գրավոր խոսքը, հավատացին նրան և այնուհետև ստրկական ծառայությունները ծառայեցին իսմայելացիներին:

Աբդլ-Մելիք իշխանի տասնութերորդ տարում Մահմետ զորավարը մեծ զորքով երկրորդ անգամ ելավ Հայոց աշխարհը և երեք տարի հանդարտ սպասեց ու ոչ ոք մի վատ բան չէր հիշեցնում այն անցքերի մասին, որոնք պատահեցին տաճկաց զորքի հետ Վարդանակերտ ավանում, այլ հաստատուն էր պահում այն գրավոր երդումը, որ ինքն էր տվել և միայն թաքուն հետևում էր Հայաստանի նախարարներին:

Այս ձևով վարելով իր իշխանությունը Աբդլ-Մելիքը վախճանվեց:

Գլ. Ժ. Իր իշխանությունն առաջին տարում [վրիթ խալիֆան]¹¹

խորհեց մեր Հայոց աշխարհից վերացնել նախարարական տոհմերն իրենց հեծյալների հետ միասին, այն քենի պատճառով, որ նրանք (արարները) ունենին Սմբատ կյուրապաղատի ղեմ: Նա ասում էր, թե «նրանք միշտ խոչընդոտ և գայթակղություն կլինեն մեր իշխանությունը»: Իսկ մինչդեռ այս չարությունն էին երկնում իրենց սրտերում, հենց այդ ժամանակ Սմբատը, որի մասին խոսել ենք, անմիջապես գրեց հունաց արքային և նրանից օգնական զորք խնդրեց: Կայսրը, հավանելով կատարեց նրա խնդրանքը, բազում զորք դրեց մի զորավարի հրամանատարությունից տակ և որպես օգնություն առաքեց նրան: Սմբատը և հունաց զորավարը միանալով՝ եկան հասան վանանդ գավառը, այն գյուղը, որ Դրաչպետ է կոչվում, այնտեղ նրանք բանակ դրեցին:

Երբ Իսմայելի զորքի իշխանը՝ Մահմետը, լսեց այդ մասին, հավաքեց իր զորքը և մեծ պատրաստություններ նրանց ղեմ պատերազմի ելավ: Իրար մոտ հասնելով՝ նրանք գունդ առ գունդ և ճակատ առ ճակատ դասավորվեցին և պատրաստվեցին պատերազմի: Այնտեղ շուտով Տիրոջ բարկությունը նրանց վրա հասավ, հունաց պատերազմող ռազմիկների սիրտը թուլացավ և, փախուստի դիմելով, ընկան իրենց ամրացված բանակատեղին: Իսկ թշնամիները զորանալով, շատերին սրով կոտորեցին, և ասում են, թե ավելի քան 5 բյուր սուսերամերկ ռազմիկներ սպանվեցին: (Մահմետը) նրանց սակավաթիվ մնացորդներին մեր երկրից փախստական դարձրեց և, հավաքելով իր զորքը՝ դարձավ Դվին քաղաք: Երբ Իսմայելի իշխանը տեսավ, թե ինչպես հայ նախարարները հունաց զորքի առաջնորդներ եղան, Մահմետին հրամայեց նույն նենգ խորհուրդը (մտադրությունը) ի կատար ածել:

Ստանալով անիրավ հրամանը, Մահմետը կարգադրեց ոմն Կասիմի, որը հրամանատար էր Նախճավան քաղաքի կողմերում, իր մոտ կանչել Հայաստանի նախարարներին, իրենց հեծյալներով մեկտեղ, պատճառաբանելով, թե իբր արքունի մարդահամարից պետք է անցնեն, հոռոգ¹² ստանային և վերադառնային: Իսկ նրանք, սովորական պարզամտությամբ, հավատալով գաղտնի դավող-որսողների նենգությունը, անմիջապես այնտեղ ժամանեցին: Երբ հավաքվեցին, նա հրամայեց նրանց երկուսի բաժանել. ոմանց հավաքեցին Նախճավանի եկեղեցում, իսկ մյուս կեսը ուղարկեցին Որամ ավանը և նրա եկեղեցին նետելով՝ նրանց վրա պահապաններ կարգեցին և խորհում էին, թե ինչպես ոչնչացնեն նրանց: Բոլորին հավաքելով, ազատատոհմ մարդկանց դուրս բերեցին արգելարանից, իսկ նրանց, որ

սրբարանում արգելափակված էին, հրկիզեցին ու տոչորեցին աստվածային խորանի կամարների տակ:

Իսկ ազատանի նախարարներին բանտի կապանքների մեջ դրին, անհանդուրժելի խոչտանգումների ենթարկեցին, նրանցից պահանջելով բազում ոսկի և կշտով արծաթ: Ոոստացան, որ երբ արծաթի սակը վճարեն, նրանց կենդանի կարձակեն: Այս բանի համար երդումով դաշինք կնքելով՝ հաստատում էին իրենց սուտ խոստումը: Իսկ սրանք նեղությունից վտանգի մեջ իրենց բազում մթերված գանձերը, որ նեղիչներից թաքցնելով պահեստի էին դրել թե՛ ծովի մեջ, թե՛ ցամաքի վրա, տվին թշնամու ձեռքը, որ գուցե կարողանան իրենց անձերը փրկել: Երբ իրենց գանձերից զրկվեցին, անօրենները ձեռք զարկեցին նրանց և սպանեցին [կախաղանի] փայտից կախելով: Այնտեղ զոհվեցին Աշոտի որդի Սմբատը Բագրատունի տոհմից, Գրիգորը և Կորյունը Արծրունի տոհմից, Վարազ Շապուհն ու եղբայրը Ամատունի տոհմից և շատ ուրիշներ Հայաստանի նախարարներից, որոնց մեկ առ մեկ չեմ կարող հիշել: Նրանց բոլորին կյանքից զրկելով՝ մեր երկրում նախարարներից ժառանգորդներ չմնացին:

1. Ոոսքը Վարազտիրոց Բագրատունու որդի Սմբատի մասին է:
2. Գրիգոր Մամիկոնյանը Հայոց իշխան է եղել 661-685 թվականներին:
3. Ոսպարների արչավանքը տեղի է ունեցել 684 թվականին:
4. Հայոց իշխան Աշոտ Բագրատունի (685-689):
5. Ոոսքը Բյուզանդիայի Հուստինիանոս II (685-695, 705-711) կայսեր մասին է:
6. Ոոսքը Բյուզանդիայի Տիրեբիոս III կայսեր (698-705) մասին է: Իրականում Հուստինիանոս II-ի առաջին գահակալությունից հետո կայսր է հռչակվել ոչ թե Տիրեբիոս III-ը, այլ Լեոնտիոսը (695-698):
7. Արդ ալ-Մալիք խալիֆայի (685-705) 16-րդ տարին 701 թվականն է:
8. Սա նշանավոր զորավար Մուհամմադ իբն Մրվանն է, Արդ ալ-Մալիք խալիֆայի կրտսեր եղբայրը: 701 թ. նա մեծ արչավանք է ձեռնարկել դեպի Հայաստան և վերջնականապես նվաճել այն:
9. Արարների այս երկրորդ արչավանքին նախորդել է Սմբատ Բագրատունու գլխավորությամբ տեղի ունեցած ապստամբությունը 703 թ., որի ընթացքում արարները սոսկալի պարտություն են կրել Վարդանակերտի ճակատամարտում:
10. Ոոսքը Սահակ Գ Ջորովորեցի կաթողիկոսի (677-703) մասին է:
11. Վլիթ I խալիֆան իշխել է 705-715 թվականներին, հետևաբար խոսքը 705 թվականի մասին է:
12. Այսինքն՝ ոռճիկ, որն այն ժամանակներում նշանակում էր պարզև:

**ԽԱԼԻՖԱ ԻԲՆ ԽԱՅՅԱԹԸ «ԿՐԱԿԻ ՏԱՐՎԱ» (705 Թ.)
ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Խալիֆա իբն Խայյաթին արաբ նշանավոր պատմագիր է: Ծնվել է 776 կամ 777 թվականին Իրաքի Բասրա քաղաքում: Ուսումնառությունն անց է կացրել ծննդավայրում, ստացել է ժամանակի համար փայլուն ու բազմակողմանի կրթություն: Երիտասարդական տարիներից հրապուրվել է պատմությամբ: Հեղինակել է «Կենսագրությունների դասակարգում», «Պատմություն» և այլ երկասիրություններ: «Պատմություն»-ը դեռևս միջին դարերում կորած էր համարվում: Սակայն 1963 թ. այն հայտնաբերվեց Մարոկկոյի մի հեռավոր մենաստանում: 1967 թ. այն առաջին անգամ հրատարակվեց Բաղդադում, որին հետևեցին բազմաթիվ այլ հրատարակություններ և օտարալեզու թարգմանություններ: Ստորև բերվող հատվածի հայերեն թարգմանությունը կատարել է Ա. Տեր-Ղևոնդյանը (տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին». Արաբական աղբյուրներ. Գ. Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, Երևան, 2005):

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՈՒԹՍՈՒՆՄԵԿ ԹՎԱԿԱՆ¹

(26 փետրվար 700 –14 փետրվար 701)

Այդ տարում Աբդ ալ-Մալիքն իր եղբորը՝ Մուհամմադին ուղարկեց Հայաստան և այնտեղ բնակիչները դիմադրեցին նրան, իսկ Մուհամմադը հաղթեց նրանց: Ապա հայերը հաշտություն խնդրեցին և նա հաշտության պայմանագիր կնքեց և նրանց կառավարիչ նշանակեց Նաբիհ իբն Աբդալլահ ալ-Անադիին²: Նրանք [հայերը] դավաճանեցին ու սպանեցին ալ-Անադիին:

ՈՒԹՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(4 փետրվար 702 –23 հունվար 703)

Այդ տարում Աբդ ալ-Մալիքը իր եղբորը՝ Մուհամմադին ուղարկեց Հայաստան և նրանք [հայերը] հաշտության պայմանագիր ստացան: Նա Հայաստանի կառավարիչ նշանակեց Աբու Շայխ իբն Աբդալլահ ալ-Ղանավիին³ և Ամր իբն ալ-Սադի ալ-Ղանավիին⁴, սակայն երկուսին էլ [հայերը] դավաճանեցին ու սպանեցին:

ՈՒԹՍՈՒՆՁՈՐՍ ԹՎԱԿԱՆ

(24 հունվար 703 –13 հունվար 704)

[Այդ տարի] հոտոմները հարձակվեցին Հայաստանի վրա՝ Մուհամմադ իբն Մրվանի դեմ: Այլահը պարտություն մատնեց նրանց և դա կրակի (հրդեհի) տարին է⁵: Բանն այն է, որ Մուհամմադը [83 թվականի] պարտությունից հետո [հայերի դեմ] ուղարկեց Օսման իբն ալ-Սարաջ ալ-Հադրամիին և նրանք վառեցին նրանց [հայերին] իրենց եկեղեցիներում, տաճարներում և գյուղերում: Հրկիզումը կատարվեց Նախճավանում (Նաչավա) և Վասպուրականում (Բասֆուռաջան):

1. Տարեթիվը նշվում է բոլոր հիջրայի թվականի:
2. Սա հայկական սկզբնաղբյուրների Հայաստանի կառավարիչ Աբդալլահն է:
3. Ալ-Ղանավին Հայաստանի կառավարիչ է եղել 701-703 թվականներին և սպանվել է հայերի 703 թ. ապստամբության ժամանակ:
4. Ամր իբն ալ-Սադի և սպանվել է 703 թ. ապստամբության ժամանակ:
5. Արաբ բազմաթիվ պատմիչներ են հիշատակում այս իրադարձությունը, այն անվանելով սանատ ալ-հարիկ, այսինքն՝ կրակի տարի:

ՑԱԿՈՒԲԻՆ «ԿՐԱԿԻ ՏԱՐՎԱ» ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Արաբ ականավոր պատմագիր Յակուբին (Աբու-Աբբաս Ահմադ ալ Յակուբի) ծնվել է Բաղդադում 830-ական թվականներին, նշանավոր ընտանիքում: Ստացել է ժամանակի համար հիանալի կրթություն, զբաղեցրել բարձրագույն մի շարք վարչական պաշտոններ, եղել Արմինիայի ու Եգիպտոսի կառավարիչ: Երջազայել է բազմաթիվ երկրներում՝ Եգիպտոս, Պաղեստին, Հնդկաստան, Խորասան, Հայաստան, նյութեր հավաքել իր ապագա երկասիրությունների համար:

Մեզ են հասել Յակուբիի երեք երկասիրություններ, որոնցից իր նշանակությամբ հայտնի է «Պատմություն»-ը (Տարիխ): Այն համառոտ շարադրանքով ներկայացնում է աշխարհի բազմաթիվ ժողովուրդների պատմությունը՝ հնագույն ժամանակներից մինչև իր օրերը: Հատկապես արժեքավոր են այդ աշխատության երկրորդ հատորի այն բաժիններն ուր հեղինակն անդրադառնում է Մուհամմադ մարգարեի, նրա անմիջական հաջորդների՝ Օմայանների ու Աբբասյանների պատմությանը:

Յակուբին երկասիրել է նաև «Գիրք երկրների» (Գիտաբ ալ-Բուլ-դան) վարչաաշխարհագրական մի տեղեկատու, որը տարբեր երկրներում իր կատարած դիտումների հանրագումարն է: Սա չափա-

զանց արժեքավոր աշխատություն է, բայց ցավոք, Հյուսիսի երկրների բաժնում կա մի մեծ պակասող մաս, որի մեջ է եղել նաև Հայաստանը: Ցակուրին մահացել է 897 թվականին Մաղրիբում (Հյուսիսային Աֆրիկա):

«Պատմություն»-ից ստորև բերված հատվածի թարգմանությունը (Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյանը), կատարվել է հետևյալ հրատարակությունից՝ Yaqubi, Tarikh, I-II, Beyrouth, 1960: Ամբողջական թարգմանությունը տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին». Արաբական աղբյուրներ. Գ. Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, Երևան, 2005:

ՅԱԿՈՒԲԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հատոր երկրորդ

ՄՈՏԱՎՈՐԱՊԵՍ ՅՈՒՆԱՍՈՒՆԵՐԵՔ ԹՎԱԿԱՆ

(23 մայիս 692 – 12 մայիս 693)¹

Արդ այ-Մալիքը Մուհամմադ եղբորը նշանակեց Մոսուլի կառավարիչ: Ապա Մուհամմադն արշավեց Հայաստան, որի ժողովուրդն ապստամբել էր²: Նա կոտորեց ու գերեվարեց և նամակ գրեց երկրի ազնվականներին (աշրաֆ), որոնք ազատներ են կոչվում, երաշխավորագիր տվեց ու խոստացավ պատվի բարձրացում: Ուստի նրանք հավաքվեցին եկեղեցիներում, իսկ Մուհամմադը հրամայեց վառելափայտ հավաքել եկեղեցիների շուրջը, նրանց վրա փակել տվեց դռները և ամենքին վառեց³: Մուհամմադ իրն Մրվանը մնաց Հայաստանում մինչև իր մահը⁴:

1. Իրադարձությունների խառնաշփոթ կա: Նկարագրվող դեպքերը տեղի են ունեցել ճիշտ 10 տարի անց՝ 703 թվականին:
2. Խոսքը 703 թ. ապստամբության մասին է:
3. Խոսքը 705 թվականի Նախճավանի և Խրամի դեպքերի մասին է:
4. Այսինքն՝ մինչև 709 թվականը:

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՑԻՆ 705 Թ.

ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ

ԳԻՐԷ Գ

Գլ. ԺՁ. Հայոց հարյուր քառասունվեց թվականին Հայաստան է գալիս Մեհմեդ երկրորդը¹: Այնտեղից Աղվանքով շտապում և մտնում է Չող: Իսկ ապստամբած հայերը² արաբներին արգելափակում են Դվինում և դրանցից վաթսուներկու հազար կոտորում են՝ Բյուզանդիայից շատ զորքեր բերելով: Մեհմեդը Չողից վերադարձավ, եկավ, երեք տարի պաշարեց Սևան ծովապատ բերդ-կղզին, ապա գրավեց այն և կղզում ում որ գտավ, սրածեց: Այնտեղից անցնելով Հայաստան՝ կոտորեց բյուզանդական ու հայկական զորքերը: Իսկ նրանց համար, որոնց չկարողացավ բռնել, հանդիսավոր երդումով դարան պատրաստեց. դավով ու խաբեություններ իր մոտ հավաքեց հայոց իշխաններին և տանելով Նախիջևան քաղաքը, ութ հարյուր մարդ եկեղեցին լցնելով կենդանի-կենդանի այրեց, չորս հարյուր մարդ էլ Խրամում այրեց, իսկ նրանցից մնացածներին սրածելով կոտորեց:

1. Նկատի ունի Մուհամմադ իրն Մրվանին, բայց իրականում իրադարձությունները տեղի են ունեցել նրանից հետո, երբ Հայաստանի կառավարիչն էր Մուհամմադ բեն-Օբբան:

2. Ակնարկում է հայերի 703 թ. ապստամբությունը:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ
ԸՍՏ ԻԲՆ ԱԼ-ՑԱԿԻԶԻ

Իրն այ-Ցակիհը Հայտնի աշխարհագետ է: Ազգությունը պարսիկ այս հեղինակը ծնվել է VIII դ. կեսերին Իրանի Համադան քաղաքում: Հեղինակ է «Գիրք երկրների մասին» (Քիտաբ այ-Բուլդան) երկասիրություն, որ գրել է շուրջ 903 թվականին: Գիրքն ունեցել է հինգ հատոր, սակայն մեզ է հասել այդ հինգհատորների հիման վրա կազմված սեղմ շարադրանքը, որն իրականացվել է 1022 թվականին: Փաստորեն բուն շարադրանք մեզ չի հասել:

Ստորև բերվող թարգմանությունն իրականացրել է Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյանը՝ կատարված հետևյալ հրատարակությունից՝ «Bibliotheca Geographorum Arabicorum», Lugduni-Batavorum, 1885, որը գետնափակ է «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին. Արաբական աղբյուրներ. Գ. Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր» գրքում (Երևան, 2005):

ՈՍՈՒՔ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՄԱՍԻՆ, Էջ 494-502

Հայաստանի սահմանն է Պարտավից մինչև Դարբանդ և մյուս կողմից մինչև Հոռոմոց (Ռուս) երկիրը և մինչև Կովկաս լեռը, Սարիրի թագավորությունն ու Լազքի թագավորությունը: Ատրպատականի վերջին գավառից, որը Վարդանակերտն (Վարսան) է, մինչև Հայաստանի առաջին գավառը ձիերի 8 կայան (սիքքա) է, իսկ Պարտավից մինչև Տփղիս ձիերի 10 կայան է:

Առաջին Հայաստանում են Սիսականը, Առանը, Տփղիսը, և այն նվաճել է Հաբիբ իբն Մասլաման, Փայտակարանը, Կապաղակը, Շիրվանը:

Երկրորդ Հայաստանում են Վասպուրականը, Դվինը, Շիրակը, Տայքը, Բագրևանդը, Նախճավանը:

Երրորդ Հայաստանում են Վիրքը, Սուղդարիլը, Պերոզ Կավատի Դուռը, Լաքը:

Չորրորդ Հայաստանում են Շիմչաթը, Նլաթը, Կարնո քաղաքը, Արճեշը և Ապահունիքը:

Ահմադ իբն Վադիհ ալ-Իսբահանին հիշել է, որ ինքը երկար տարիներ ապրել է Հայաստան երկրում և քարտուղարություն է վարել նրա կառավարիչների մոտ և, որ Հայաստանից ավելի բարեքնքերով լի ու կենդանիներով հարուստ երկիր չի տեսել: Նա նշել է, որ Հայաստանի թագավորությունների [տիրույթների] թիվը հարյուր տասներեք է: Հայաստանում կա տասներեք հազար գյուղ:

Հիշվել է, որ Կալիկալան մի կին է, որ կառուցել է Կարնո քաղաքը (Կալիկալա) և նրա անունով էլ կոչվել է: Այս բառի իմաստն է Կալիի բարեգործությունը:

Ինչ վերաբերում է Տառեխի լճին¹, ապա միշտ էլ նրանում թույլատրված է եղել [ձկնորսությունը], մինչև որ Մուհամմադ իբն Մրվան իբն ալ-Հաքամը, դառնալով Ջաղիրայի ու Հայաստանի կառավարիչ, արգելեց ձկնորսությունը, ապա լիճն անցավ Մրվան իբն Մուհամմադին, իսկ նրանից էլ բռնագրավվեց:

Հայաստանի խոշորագույն կենդանիներն են՝ ոչխարները, կովերը, ցուլերը և շները, իսկ ձիերը փոքր են, փոքր են նաև ուղտերը, որոնց որովայնը համարյա բերանին է հասնում:

Հայաստանի զարմանալիքներից է Նլաթի լիճը², քանզի նրանում տասն ամիս ոչ մի գորտ, խեցգետին կամ ձուկ չի լինում, ապա երկու ամսով հայտնվում է ձուկը³ և նա ամբողջովին թմրած է լինում:

Արաքսը մի զարմանալի [գետի] ձոր է, որտեղ կան ձկան տեսակներ: Նրանում լինում է չուրմահին⁴ և միայն այս գետում է լինում: Հայտնվում է ամեն տարի՝ որոշակի ժամանակ, ինչպես ծովի կետերի

տեսակները և ձկների վտառները, որոնք որոշակի շրջաններում են երևան գալիս, ինչպես թառափը:

Այս գետում (Արաքս) բազմաթիվ այլ ձկների չարքում հատկապես հայտնի է չուրմահին՝ հաճելի համի, առատ ճարպի և մսի հյութեղ լինելու շնորհիվ:

Հայաստանի բնակիչներն ասում են, որ մենք շատ մանանա (մանն) ունենք: Ունենք որդան կարմիրը (կիրմիզ), որի նմանը ոչ ոք չունի: Սա մի կարմիր որդ է, որը հայտնվում է գարնանային օրերին և նրան հավաքում են, եփում, ապա նրանով ներկում են բուրդը:

Իսկ աշակը մի կենդանի է (գրաստ), որ լինում է Հայաստանում և նման է կատվին (սիննաուր), ճկուն հողերով, մազոտ մաշկով, որի [մաշկի] մի քանի կտորն իրար կարելով դառնում է հագուստ:

Հայերն ասում են, թե ունենք տորոն բույսը:

Նրանում [Հայաստանում] կա սնդիկի հանք, պղնձարջասպ, պղինձ և կապար:

Նրանք ունեն հայկական ցուլեր: Ունեն առատ չազանակների (չահ-բալուխ) և կեչի (խալանջ), որոնց [կիստանյութից] հրաշալիքներ են պատրաստում: Կեչին կտրում են Պարտավի կողմերում, անտառի թավուտից, որը ծառաչատ է և առատ բուսականությամբ:

Հայաստանի (Արմինիա) տարեկան հարկը երկու միլիոն երեսուներեք հազար ինը հարյուր ութսունհինգ (2.033.985) դիրհեմ է⁵:

1. Ոտքը Վանա լճի մասին է, որ արաբների մոտ հայտնի է Թիոբիս (Տառեխ) անունով: Օմայանները պետականացրել են լիճը և նրա ձկների հասույթը: Արբայանների օրոք տառեխ ձուկը մտնում էր Հայաստանի բնահարկի մեջ՝ տարեկան 200.000 ձուկ:
2. Վանա լճի անվանումներից մեկն է:
3. Նկատի ունի տառեխ ձուկը:
4. Հավանաբար նկատի ունի լոբո ձկնատեսակը:
5. Հարկի այս չափը վերաբերում է արաբների տիրապետության վերջին շրջանին (IX դ. կեսեր): Հայտնի է, որ Հարուն ալ Ռաշիդի իշխանության տարիներին (786-809) Արմինիա ոստիկանությունը վճարում էր 13 միլիոն դիրհեմ (արծաթ) տարեկան հարկ տես՝ «Հայ ժողովրդի պատմություն», հատ. III (ՀԳԱ ակադեմիայի հրատ.), Երևան, 1976, էջ 374-375]:

ԱՐՈՒ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԻԲՆ ԱՍԻՄ ԱԼ-ԲՈՒՖԻ ՎԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱՃՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արաբ պատմիչ Բուֆիի մասին գրեթե ոչինչ հայտնի չէ: Հեղինակել է «Նվաճումների գիրք» բազմահատոր աշխատությունը, որն

ընդգրկում է Համաշխարհային պատմության շուրջ 250-ամյա շրջան (632-866): Գրել է նաև «Պատմություն» աշխատությունը, որն օգտագործել է որպես «Նվաճումների գրքի» նախաբան: Բացի պատմական աշխատություններից, հեղինակ է նաև ժամանակագրական աշխատությունների, որոնք չեն պահպանվել:

Քուֆին արևելագետներին քիչ հայտնի հեղինակ է, որի աշխատությունը պահպանվել է միայն մեկ օրինակով՝ Ստամբուլում: Հայտնի է դարձել XX դ. 30-ական թթ., երբ առաջին անգամ հայտնաբերվեցին և հրատարակվեցին դրա՝ արաբա-խազարական պատերազմներին վերաբերող հատվածները:

Քուֆին արաբ այն հեղինակներից է, որոնց ստեղծագործությունները կարևորություն են ներկայացնում VII-VIII դդ. հայոց պատմության լուսաբանման համար: Նրա աշխատության մեջ արժեքավոր բազմաթիվ տեղեկություններ կան Հայաստանի և հայերի մասին: Սակայն, այն հաճախ դուրս է մնացել հետազոտողների ուշադրությունից: Մինչև այժմ Քուֆիի աշխատությունը կամ դրա՝ Հայաստանին վերաբերող հատվածները հայերեն չեն թարգմանվել:

«Նվաճումների գրքի» արաբերեն բնագիրը հրատարակվել է Հայդարաբադում 1975 թվականին:

Ստորև բերվող հատվածները քաղված և թարգմանված են այդ հրատարակությունից (տե՛ս Al-Kufi, Kitā b'l-futūh, I-VIII, Hyderabad, 1968-1975): Ընտրողաբար թարգմանվել են Հայաստանի վերաբերյալ Քուֆիի ամենակարևոր տեղեկությունները, որոնք այլ արաբ պատմիչներ կամ չեն պահպանել և կամ պահպանել են այլ տարբերակով: Թարգմանությունն արաբերենից և ծանոթագրությունները Ա. Ս. Եղիազարյանի:

ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԻ ԳԻՐՔ

Մաս II, էջ 111-116

Սալման իբն Ռաբիայի¹ և Հաբիբ իբն Մասլամայի² արշավանքները
Հայաստան և այսրկովկասյան երկրներ³

... Սալման իբն Ռաբիան Իրաքի բնակիչների հետ եկավ Արմինիա երկիրը: Երբ Արմինիայի թագավորները տեղյակ դարձան իրենց երկրներ արաբների մուտքի մասին, նրանք թաքնվեցին բերդերում և լեռնային անտառներում:

... Սալման իբն Ռաբիան սկսեց ոչնչացնել բոլոր նրանց, ովքեր

թշնամացան նրա ու [նրա] զորքի դեմ և գրավել ճանապարհին հանդիպած նրանց քաղաքներն ու բերդերը և երկիրը թշնամիներից ազատելով՝ հասավ Բայլական, որն Առան երկրում է:

... Բայլականի բնակիչներն ընդառաջ դուրս եկան՝ խաղաղության խնդրանքով և հյուրընկալեցին նրա զորքին: Նրանց հետ [Սալման իբն Ռաբիան առաջարկեց] հաշտություն կնքել՝ ջիզիա վճարելու պայմանով: Նրանք ընդունեցին պայմանը:

Դրանից հետո նա Բայլականից գնաց և պաշարեց Բարդաայի ամրոցը: Նրանք նրա հետ հաշտություն կնքեցին՝ հարկ վճարելու պայմանով, որը նա ստացավ և բաժանեց իր զինվորներին: Դրանով նա ուժեղացրեց նրանց [զինվորների] կամքը:

Այնուհետև նա հեծելագործով շարժվեց դեպի Զուրզան⁴ երկիրը: Նրանց հետ նա հաշտություն կնքեց՝ տարեկան հարկ վճարելու պայմանով:

Դրանից հետո նա վերադարձավ և... անցավ Կուր գետն ու մոտեցավ Շիրվան երկրին:

... Նալիֆա Ուսման իբն Աֆֆանն⁵ իմացավ դժբախտություն⁶ մասին և գրեց... Հաբիբ իբն Մասլամա ալ-Ֆահրին՝ հրամայելով ամբողջ զորքով անցնել Արմինիա երկիրը:

...Երբ հասավ Ուսմանի նամակը, Հաբիբ իբն Մասլաման հավաքեց իր զորքը՝ 6 հազար հեծյալ ու հետևակ: Դրանից հետո նրանց հետ նա գնաց Արմինիա երկիրը: ... Նա այնտեղ մտավ մի լեռնանցքով, որն այժմ կոչվում է Բանու Զարարա⁷:

Նա... հասավ Նիլաթ կոչվող քաղաքին, կանգ առավ նրա բերդի մոտ, որտեղ հավաքվել էին անհավատները: Բերդի մոտ մնալով մի քանի օր, նա հեռացավ և ... հասավ Սիրաջ⁸ կոչվող երկրին, որտեղ կանգ առավ: Այնտեղից նա նամակ ուղարկեց Զուրզանի բնակիչներին: Նրանց իշխանները ստացան նամակը, և Մասլաման նրանց հետ հաշտություն կնքեց՝ 80 հազար դիրհեմ վճարելու պայմանով:

Նա մնաց Արմինիա երկրում և գրեց նրա թագավորներին՝ պահանջելով հնազանդվել և ընդունել իր պայմանները:

... Հաբիբ իբն Մասլաման տիրում էր այնտեղ այնքան ժամանակ, մինչև Ուսման իբն Աֆֆանը նրան աղատման հրաման չուղարկեց: Նրա փոխարեն նշանակեց Նուզայֆա ալ-Յամանիին:

... Նուզայֆան իր հորեղբոր ցեղից Սուլայաթ իբն Զաֆիր ալ-Աբսին ուղարկեց Արմինիա երկիրը, որտեղ ինքն էր նշանակվել խալիֆայի կողմից... Սուլայաթ իբն Զաֆիր ալ-Աբսին մտավ Արմինիա երկիրը և մեկ տարի իշխեց այնտեղ: Նա հնազանդեցնում էր այնտեղի

իշխաններին, մինչև որ բոլորն էլ չենթարկվեցին և չհնազանդվեցին նրան:

... Հետո Ուսման իրն Աֆֆանը... Հեռացրեց Ուուզայֆային Արմինիա երկրում տնօրինությունից, կանչեց Մուղիր իրն Շուայբին և նշանակեց նրան Արմինիա և Աղարբիջան երկրներում: ... Հետո խալիֆան Հեռացրեց նրան և տնօրինությունը տվեց Ալ-Աշաաս իրն Կայս ալ-Քինդիին: Նա այնտեղ մնաց մինչև Ուսման իրն Աֆֆանի մահը:

Ալ-Աշաաս իրն Կայսը խարաջ էր հավաքում Արմինիայից ու Աղարբիջանից և ուղարկում Ուսման իրն Աֆֆանին, թո՛ղ Աստված նրանից գոհ լինի»:

Մաս VI, էջ 293-299

Մուհամմադ իրն Մարվանի արչավանքը Հայաստան.

Արմինիա վարչական շրջանի ստեղծումը և Հայ իշխանների հրկիզումը

«... Աբդ ալ-Մալիք իրն Մարվանը⁹ կանչեց իր եղբայր Մուհամմադ իրն Մարվանին¹⁰, նշանակեց Ջադիրայի, Աղարբիջանի ու Արմինիայի ամիրա և մեծ բանակ տվեց նրան:

... Այդ զորքի գլխավորությունը Մուհամմադ իրն Մարվանը դուրս եկավ Սիրիայից և նրա հետ էր Մասյամա իրն Աբդ ալ-Մալիք իրն Մարվանը, ու հասավ Ջադիրա երկիրը: Դրանից հետո նա կանչեց Ուբայդուլլահ իրն Աբու Շայխ ալ-Աուիին, նրան տվեց 10 հազար սիրիացի հեծյալ և հրամայեց մտնել Արմինիա երկիրը՝ պատերազմելու այնտեղ գտնվող խաղարների և սյուս անհավատների դեմ:

...Ուբայդուլլահ իրն Աբու Շայխը զորքով մտավ Արմինիա երկիրը: Իմացավ երկրի ժողովուրդը և մուսուլմանների դեմ հանեց 100 հազարից ավելի մարդ: Նրանք կոտորեցին բոլոր մուսուլմաններին և տիրեցին նրանց ունեցածին ու գեներին: Նրանք հավաքեցին մուսուլմանների ամբողջ ունեցածը:

... Այդ իմացավ Մուհամմադ իրն Մարվանը... և արչավանքի դուրս եկավ 40 հազար զինվորներով:

Երբ զորքով հասավ Արմինիա երկրի մեջտեղը, նրա դեմ դուրս եկան շատ ուսմաներ¹¹ և հայեր: Մուհամմադ իրն Մարվանը կովեց նրանց դեմ, սակայն, վախենալով, որ կպարտվի և կպատվազրկվի իր դեմ կովող անհավատների մեծ բազմությունից: Բայց աստված անհավատներին փախուստի մատնեց և ամրապնդեց մուսուլմաններին: Մուսուլմանները նրանցից մեծ բազմություն կոտորեցին, գերիներ վերցրեցին՝ տիրելով նրանց երկրին և ունեցվածքին:

... Դրանից հետո Մուհամմադ իրն Մարվանը կանչեց նրանց

Հայտնի ազնվականներին՝ խոստանալով խնայել, տալ՝ ինչ որ կամենում են և նրանց առաջնորդ նշանակել նրանց ցանկացած [անձ]ին: Նա երկար համոզում էր նրանց, մինչև որ նրանք վստահեցին նրան: Հետո նրանք հավաքվեցին նրա մոտ և նրանց հետ համաձայնեցրեց հաշտության պայմանները:

Հետո Մուհամմադ իրն Մարվանն ասաց նրանց. «Ես ձեզ չեմ հավատում: Մտեք ձեր եկեղեցիները և այնտեղ երգվեք ինձ, որ չեք խախտի հաշտությունը: Հետո տվեք ինձ գերիներ և գնացեք ձեր պալատները»:

... Նրանք համաձայնեցին և հետո մտան եկեղեցի[ներ], որպեսզի երգվեն: Երբ նա իմացավ, որ նրանք հավաքվել են եկեղեցիներում, հրամայեց փակել դռները: Եկեղեցիների դռները փակեցին, նավթ լցրեցին և հրկիզեցին: Այդ եկեղեցիները մինչև այժմ էլ կոչվում են հրկիզված:

Մաս VIII, էջ 45-46

Հիշամ խալիֆայի օրոք, Հյուսիսային Կովկասում զորավար Ջառուհի պարտությունից¹² հետո Արմինիայի ոստիկան Սաիդ իրն Ամր ալ-Հարաշի¹³ արչավանքը Հայաստան և Ուլաթի գրավումը

«... Դրանից հետո նա հասավ Բանու Ջարարա կոչվող լեռնանցքին, անցավ այն և հասավ Ուլաթ քաղաքին: Նրա բերդը լի էր անհավատներով: Նա կովեց մի քանի օր և գրավեց, կոտորեց զինվորներին, իսկ ավարը բաժանեց իր զորքին: Հետո դուրս եկավ Ուլաթից և սկսեց գրավել նրանց բոլոր բերդերը և ամրոցները, մինչև հասավ Բարդաս: Նա պաշարեց այն, որը ուրախացրեց Բարդասյում ապրող մուսուլմաններին»:

Հիշամ խալիֆայի դրամը

Հիշամ խալիֆայի օրոք Մարվան իրն Մուհամմադի¹⁴ արչավանքը Արմինիա¹⁵, էջ 71

«... Մարվան իրն Մուհամմադը Սիրիայից դուրս եկավ 120 հազար զինվորներով և շուտով հասավ Արմինիա: Այնուհետև, նա [չարժվեց ու] կանգ առավ Քասաբ անունով մի բնակավայրում, որը գտնվում էր

Բարդաայից 40 և Տաֆլիսից 20 փարսախ հեռավորություն վրա: Նա սկսեց ոչնչացնել Արմինիա երկրի իշխաններին ու բաթրիկներին, մինչև [նրանք] չհնազանդվեցին և չհպատակվեցին: Այնուհետև շարժվեց առաջ, գրավեց Արմինիայի բոլոր ամրոցները»:

**Արմինիայի ոստիկան Հասան իրն Կահթարայի¹⁶ արչավանքը
Ջավախք և Մանարք, էջ 145**

«Երբ Հասան իրն Կահթարան մտավ Առան երկիրը, [լուր հասավ], որ նրա դեմ ապստամբել են սանարները, որոնք անհավատներ են և բնակվում են Զուրգան երկրում:

... Սանարները միացան Ջավախիթի ժողովրդի հետ, որոնք նույնպես անհավատներ են: Նրանց թիվը շատ մեծ էր, և նրանք հարձակվեցին մուսուլմանների վրա: Նրանք պատերազմեցին, և աստված հաղթանակ պարգևեց մուսուլմաններին: Մի ճակատամարտում անհավատներից 10 հազար մարդ սպանվեց:

Հասան իրն Կահթարան մնաց Առանի Բարդաայում: Նա կանչեց իր որդի Կահթարային և նշանակեց Բար ալ-Աբվարի¹⁷ կառավարիչ, կանչեց մյուս որդուն՝ Իբրահիմին և նշանակեց Զուրգան երկրի կառավարիչ՝ սկսյալ Տաֆլիսից և անդին, իսկ երրորդ որդուն՝ Մուհամմադին՝ նշանակեց Արմինիա երկրի կառավարիչ՝ սկսյալ Նիլաթից ու Կալիկալայից և անդին»:

Սահլ Սմբատյանի կողմից Բաբեկին ձերբակալելը, էջ 256

«Երբ լուրը հասավ¹⁸ ... Սահլ իրն Սուլթանի¹⁹ անունով կառավարչին, նա իր մարդկանցով գնաց այնտեղ: Երբ տեսավ Բաբաքին, ճանաչեց և հասկացավ, որ նա ծպտված է: Նա սկսեց ծառայել նրան: Բաբաքին դուր եկավ նրա վերաբերմունքը, և Սահլ իրն Սուլթանի ընդհանրացրեց նրան իր ամրոցը: Հետո նրան Հյուրասիբեց գինիով, և Բաբաքը կերավ ու խմեց: Երբ նա հարբեց, Սահլ իրն Սուլթանի չորամայեց նրան շղթայել՝ աջ ձեռքը կապելով վզից: Այնուհետև նա Բաբաքին հանձնեց իր մարդկանց և ուղարկեց Աֆշինին²⁰:

Երբ Աֆշինը տեսավ Բաբաքին, շատ ուրախացավ: Հետո Սահլ իրն Սուլթանիին 1 միլիոն դիրհեմ արժողությամբ նվերներ ուղարկեց:

...Երբ Մութասիմը²¹ իմացավ, թե ինչ է արել Սահլ իրն Սուլթանիին Բաբաքի հետ, նրան մարգարիտներով և գոհարներով զարդարված ոսկե թագ ուղարկեց: Թագի գինը 500 հազար դիրհեմ էր: Բացի այդ, նա Սահլ իրն Սուլթանիին նշանակեց [Արմինիա երկրի] բոլոր բաթրիկների գլխավոր»²²:

**Սահլ Սմբատյանի կողմից Սուլթանյան շարժման առաջնորդ
Բաբեկին ձերբակալելը²³, էջ 350-351**

«Դա տեղի է ունեցել Սահլ իրն Սուլթանիին լեռներում:... Սահլ իրն Սուլթանիին և նրա մարդիկ ձի նստեցին և գնացին Բաբաքի մոտ: Իրն Սուլթանիին համբուրեց նրա դիմացի հողը և ասաց. «Տե՛ր իմ, ո՞ւր ես գնում»: «Ռում», - պատասխանեց նա: Սահլ իրն Սուլթանիին ասաց. «... Մնա իմ ամրոցում այս ձմեռ, հետո կիմանանք՝ ինչ անել: Ես քո ծառան եմ»: Բաբաքը հավատաց Սահլ իրն Սուլթանիին և մնաց նրա ամրոցում: Սահլ իրն Սուլթանիին գրեց Աֆշինին, որ Բաբաքն ու նրա մարդիկ իր մոտ են, իսկ նրա եղբայր Աբդալլահը գտնվում է իրն Իսթիֆանուսի²⁴ ամրոցում: Աֆշինը պատասխանեց նրան. «Եթե դա ճիշտ է, դու կստանաս հավատացյալների ամիրայից՝ ինչ ցանկանաս»:

1. Արաբ զորավար, որը 655 թ. գրավել է Հայոց Արևելից կողմերը, Աղվանքը, Կասպից ծովի արևմտյան ափերը և Դարբանդը:
2. Արաբ զորավար, որը 654-655 թթ. գրավել է Հայաստանը և Վիրքը:
3. Արչավանքները տեղի են ունեցել 654-655 թվականներին:
4. Այսինքն՝ Վրաստան:
5. Իշխել է 644-656 թվականներին:
6. Սալման իրն Ռաբիայի մահվան և խազարների կողմից նրա զորքի կոտորվելու մասին:
7. Զորա պահակ լեռանցքը:
8. Այսինքն՝ Շիրակ:
9. Արաբական խալիֆա, իշխել է 685-705 թվականներին:
10. Մուհամմադ իրն Մարվանի արչավանքը Հայաստան տեղի է ունեցել 697-700 թվականներին:
11. Այսինքն՝ բյուզանդացիներ:
12. Զառուհի արչավանքը Հյուսիսային Կովկաս տեղի է ունեցել 729 թ., իսկ նահանջը և մահը՝ 730 թվականին:
13. Արմինիայի ոստիկան 730-731 թվականներին: Հայկական աղբյուրներում՝ Սեթ Հարաչի:
14. Արմինիայի և Ատրպատականի փոխարքա 732-744 թվականներին:
15. Մարվան իրն Մուհամմադը երկու արչավանք է կատարել դեպի Արմինիա, որտեղից անցել է Հյուսիսային Կովկաս: Դրանք տեղի են ունեցել 732/733 և 738/739 թվականներին: Այստեղ խոսքն առաջին արչավանքի մասին է:
16. Արմինիայի ոստիկան 754-759 թվականներին:
17. Այսինքն՝ Դարբանդի:
18. Բաբեկի փախուստի և Հայոց Արևելից կողմերում թաքնվելու մասին:
19. Ուաչենի իշխան Սահլ Սմբատյան:
20. Արաբ զորավար, որը պատերազմել է Բաբեկի դեմ:
21. Արաբական խալիֆա, իշխել է 833-842 թվականներին:

22. Նման տեղեկություն պահպանվել է նաև Մովսես Դասխուրանցու մոտ: Այդ իրադարձությունը տեղի է ունեցել 837 թվականին:

23. Քուֆին ներկայացնում է այդ պատմության մեկ այլ տարբերակ:

24. Արաբական այլ աղբյուրներում՝ «Իսայի իբն Իսթիֆանուս»: Ոսպրը, ամենայն հավանականությամբ, Դիզակի իշխան Եսայի Աբու Մուսեի մասին է, քանի որ արաբ այլ հեղինակներ, այս պատմությանն անդրադառնալիս, նշում են, որ Բաբելի եղբայրը տեղափոխվել է Եսայի Աբու Մուսեի ամրոցը, այսինքն՝ Քթիչ բերդը:

II. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԻՐԱՎԱՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ

ՂԵՎՈՆԴԸ ՀԵՐԹԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԺԷ. Նրա¹ փոխարեն տիրեց Ծամը, որը Հեչմն² է, 19 տարի:

Սա իր իշխանությունն առաջին տարում, վատ խորհուրդ հղանալով, Հերթ³ անունով մի գորավար ուղարկեց աշխարհագիր անելու մեր Հայոց աշխարհում, որպեսզի տեսակ-տեսակ չարիքներով ծանրացնի հարկատվության լուծը, իբրև թե դժգոհ լինելով Օմարի բարեմտությունից, որն ապօրինի ծախսել էր այն գանձերը, որոնք մթերված էին նախորդ տիրակալների կողմից: Բազում վիշտ պատճառեց մեր երկրին, մինչև որ ամենքն սկսեցին հառաչել դառն նեղություններից, և չկար ոչ մի հնար անտանելի տազնապներից ազատվելու: Դրանից հետո առավել ևս ծանրացավ նրա ձեռքը մեր Հայոց աշխարհի վրա:

1. Նկատի ունի Եղիզ խալիֆային (720-724):
2. Ծամ, Հեչմ – խոսքը վերաբերում է Հիշամ խալիֆային (724-743):
3. Սա Արմինիայի կառավարիչ Հարիս իբն Ամր ալ-Թահինն է (724-725):

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՑԻՆ ՀԵՐԹԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ

ԳԻՐԸ Գ

Գլ. ԺԶ. Հայոց հարյուր յոթանասունչորս թվականի¹ ամառը տեղի է ունենում անասունների համաճարակ, իսկ ձմեռը կատարվում է Հերթի աշխարհագիրը, որը մարդ, անասուն, հող ծանր հարկերի տակ դրեց:

1. Այսինքն՝ 725 թվականի:

ՂԵՎՈՆԴԸ ԱՐԱՐԱՆԵՐԻ ՀԱՐԿԱՑԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԾԱՆՐ ՎԻՃԱԿԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԻԱ. Այդ ժամանակ Իսմայելի իշխան Հեչմը մեր Հայոց ազգի վրա [կառավարիչ] նշանակեց Մահմետի որդի Մրվանին, Սեթի փոխարեն, որը Հարաչի էր կոչվում: Երբ Մրվանը Դվին հասավ, Հայաստանի նախարարները նրան ընդառաջ ելան: Զրուցեց նրանց հետ խաղաղասեր խոսքերով և իր մոտ կանչելով Վասակի որդի Աշոտին¹, Բագրատունյաց տնից, Հեչմի հրամանով տվեց նրան պատրիկություն իշխանությունը մեր Հայոց աշխարհի վրա և բազում պատիվներով պատվեց նրան: Իսկ Սմբատի որդիներն, իմանալով Աշոտի ստացած պատվի մասին, թե ինչպես նրա անձը բարձրացել էր Հեչմի և Մրվան զորավարի աչքին, մեծ ատելությունը լցվեցին նրա դեմ, մինչև որ նրանց գժտությունը հասավ Մահմետի որդու [Մրվանի] ականջին: Սա անմիջապես հրամայեց ձերբակալել նրանց և ուղարկեց Իսմայելի իշխանի մոտ: Գրիգորին ու Դավթին, որոնք Մամիկոնյան տոհմից էին, ամբաստանություն գրեց նրանց դեմ, թե խոտվարար և անհնազանդ են Աշոտի իշխանության նկատմամբ: Նա հրամայեց նրանց տանել Եման կոչված երկիրը, որն անապատ է, և բանտի կալանքի մեջ պահել մինչև իրենց կյանքի վախճանը:

Երբ Աշոտի պատրիկություն իշխանությունը հաստատվեց, գնաց Իսմայելի իշխանի մոտ մեր երկրի ծանր վիճակի պատճառով, քանզի երեք տարուց ի վեր չէր վճարվում Հայաստանի նախարարների և նրանց հեծյալների ոռճիկը: Ներկայացավ Հեչմին և խոսեց նրա հետ պատկառելի և իմաստուն ձևով: Սա մեծարեց նրան ըստ արժանվույն, կատարեց նրա խնդրանքը և հրաման տվեց նրա համար կշռել երեք տարվա [արծաթը] տարեկան 100.000 հաչվով: Դրանից հետո նրա իշխանությունն արիներին անխափան գալիս էր սահմանված արծաթի սակը բոլոր հեծյալների համար:

Գլ. ԻԸ. [Մրվանի] փոխարեն տիրեց Աբդլան², որն ուղարկեց եղբորը, մյուս Աբդլային³, չըջելու իր իշխանությունն բոլոր երկրներում:

Սա նախ և առաջ եկավ Հայոց աշխարհը, բազում վշտերով ու նեղություններով ամենքին տանջեց և չքավոր տնանկություն հասցրեց, հարկ պահանջելով մինչև իսկ մեռյալներից: Որբերի ու այրիների բազմությունը չարալյուկ տառապեցնում էր խոշտանգումներով, այսպանելի խարազանումներով և գանահարություններով չարչարում էր քահանաներին ու աստվածային խորանի պաշտոնյաներին, որպեսզի Հայտնեն վախճանյալների և նրանց ընտանիքների անունները: Ուռչ-

տանգում էր և երկրի բնակիչներին բռնագույն և դառն հարկապահանջությամբ: Ըստ գլխի⁴ առնելով բազում արծաթ գուղե՝ ամենքի պարանոցին կապարե կնիք էր դնում:

Իսկ նախարարական տոհմերը կամա թե ակամա ընծաներ⁵ էին տալիս՝ ձիեր, ջորիներ, պատվական հանդերձներ, ինչպես նաև ոսկու ու արծաթի գանձեր, որպեսզի կարողանային լցնել վիշապի բերանը, որը հարձակվում էր երկիրն ապականելու: Լցնելով իր չարընկալ որովայնի անհագուծյունը, նա անցավ Պարսից և Մարաց կողմերը, մինչև Խորասան աշխարհը և այնտեղից՝ Եգիպտոս և Պենտապոլսական աշխարհը, մինչև Ափրիկե: Ամեն տեղ, ուր հասնում էր նա իր ազահ հափշտակող ցանկությունն իբրև ուռևի ձգելով՝ որսում էր մարդկանց կյանքի պարագաները, և մինչև անգամ իր ազգն անիրավության համար կոչեց նրան դանգի հայր: Քանզի, ինչպես խոսքի կարգն է ասելու, դանգը (դրամը) աստուծուց ավելի էր մեծարում: Երբ երկրից գնաց հեռացավ, Հայոց աշխարհի վրա դատավարության և հարկապահանջության հրամանատար թողեց Ուսադի որդի Եգիտին⁶:

Եգիտը մեր երկրի վրա իշխան նշանակեց Հայաստանի նախարարներից Բագարատի որդի Իսահակին⁷, իշխան Աշոտի նույն տնից, որը նրա հորեղբորորդին էր: Սա գեղեցիկ տղամարդ էր, բարձր հասակով, ազնվական բնությամբ և աստվածավախ: Ուր էլ նրան ուղարկում էին, ակամայից էր առաջնորդում իր գործը մարտի դժվարությունների պատճառով, քանզի այդ ժամանակվանից Հայաստանի գործն այլևս չէր ստանում արծաթի սակը, որն ամեն տարի գալիս էր արքունիքից: Հեծելազորի հաշիվը [նույնությամբ] իշխաններից էին պահանջում, և նրանք հարկադրված էին գորական գնդերն իրենց սեփական միջոցներով հանդերձել և պահել բոլոր զրավաստակ աշխատանքների ընթացքում:

Գլ. ԻԹ. ... Մյուս տարում⁸ Եգիտն իր ձեռքի տակ եղած գործը կազմակերպեց գնաց հասավ Կարնո քաղաքը, մարդահարկ դրեց երկրի վրա և անթիվ բազմություն հավաքելով՝ գործավարներ նշանակեց աշխատանքը հսկելու ու փութաջանորեն սկսեց շինել քաղաքի ձեղքվածք ունեցող պարիսպը: Իսմայելի որդիներից բերեց այնտեղ բնակեցրեց իրենց ընտանիքներով՝ քաղաքը պահպանելու և թշնամուն հսկելու համար: Նա կարգադրեց, որ Հայոց աշխարհը նրանց կերակրի, պարեն հայթայթվի:

Գլ. ԼԳ. Այս ժամանակներում Եգիտի կառավարչության և մյուս Աբդլայի իշխանության օրերում հույժ ծանրացավ հարկապահանջության լուծը մեր Հայոց աշխարհի վրա, քանզի դաժան թշնամու դժո-

խաձև ազահությունը չգոհացավ Քրիստոսի հոտի ընտրյալների մարմինն ուտելով և, անարգանքով ըմպելով արյունն իբրև ջուր, Հայոց համայն երկիրը դրեց անհանդուրժելի թշվառության մեջ: Երկրում վերջացավ արծաթի հանումը, և ամեն ոք, տալով ունեցած ամբողջ ինչքը, իր անձի փրկության գինը չէր գտնում, և չարաչար կտտանքով գելարաններով ու կախաղաններով ու դառն տանջանքով մարդկանց կեղեքում էին: Սրանից փախչելով՝ շատերը երկրի քարայրներում ու փապարներում փակվելով՝ թաքնվում էին: Ոմանք ձյունահեղձ և գետավեժ էին լինում անտանելի աղետների պատճառով, քանզի չէին գտնում այն, որ պահանջվում էր: Պահանջում էին հարկը վճարել արծաթով, այն էլ ըստ ամեն մի գլխի, որի հետևանքով զրկվում էին ամենայն ունեցվածքից: Հայոց երկիրը տնանկության կապանքներով էին կապում, և բոլոր նախարարներն ու մեծամեծները [հավասարապես] ճաշակում էին աղքատության հնոցից:

Թեպետև բազում անգամ բողոքել էին Սահակ իշխանը և հայրապետ տեր Տրդատը⁹, որը Վանանդ գավառի նախարարական տնից էր, սակայն Եգիտը, որը մեր աշխարհի հարկի վերակացուն էր, չլսեց նրանց աղաղակը: Տրտունջի բողոք բարձրանալով՝ հասավ Աբդլային, և սա խրոխտալով իր մոտ կանչեց Եգիտին ու նրա փոխարեն առաքեց Մսիմի որդի Բագարին: Ոչ շատ ժամանակ հետո, դեռ Բագարի մեկ տարին չլրացած, [Աբդլան] նրան իր մոտ կանչեց առանց որևէ պատճառի և առաքեց Հասանին, քանզի նենգամիտ խորամանկությունը նրան զրդում էր Հայոց երկիրը չարչարանքի վայրի վերածելու: Մանավանդ ոչ թե նրա, այլ իշխանների Ուղղիչ [Աստուծո] կամքն էր կատարվում, որի վկայությունն էր ի վերուստ եկած բարկությունը՝ մարախների բազմությունը, կարկուտներն ու անձրևների (պակասից առաջացած) երաշտը: Սրանք բարկության նշաններն էին մեր վրա:

Եկավ հասավ Հասանը՝ Կահթարայի որդին, որպես կառավարիչ մեր Հայոց երկրի վրա, և նրա հետ բազում գնդեր Խորասան աշխարհից, որոնք առավել դառնությամբ հաճախ զազրագործություն էին կատարում և բազմացնում մեր երկրի աղետներն ու հեծությունը, քանզի, ինչպես նախապես պատմեցինք, տերը կարծրացրել էր նրանց սրտերը՝ մեր չար գործերից վրեժխնդիր լինելու համար, և արդարև սով, սուր և խոռովություններ եղան նրա ազգապետության ժամանակ: Այս բոլորից բացի նրանք ավելացրին հայրապետներին արհամարհելը, եպիսկոպոսներին այպանելը, քահանաներին գանահարելն ու խոշտանգելը, իշխաններին ու նախարարներին չարչարելն ու քայքայելը, որոնց չկարողանալով հանդուրժել, մեր աշխարհի գորա-

գլուխները հեծում էին և հառաչում անհանդուրժելի տագնապից: Նրանք ուսման համար իրենց խոշտանգում էին տեսակ-տեսակ չարիքներով, ուսման փոխհարուցումը տանջում էին դառն հարկապահանջության պատճառով, ուսման գելարաններով ու կախաղաններով, իսկ ուսման էլ դառնաչունջ ձեռնարկ օրերին զգեստներից մերկացնելով՝ նետում էին լճերի մեջ ու պահապաններ կարգում, որպեսզի չարչարեն նրանց և այնպես չարալլուկ կտտանքներով էին կեղեքում, որ պատմել չէի կարող այդ աղետների պատմությունը:

1. Սուրբ Հայոց իշխան (733-748) Աշոտ Բագրատունու (Աշոտ Կույր) մասին է:
2. Արդյան Արասյանների հարստության հիմնադիր աս-Սաֆֆահն է (750-754):
3. Սուրբ Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր խալիֆայի (754-775) մասին է:
4. Նկատի ունի գլխահարկը:
5. Հայ նախարարները բացի պաշտոնապես սահմանված հարկերից, պարտավոր էին լրացուցիչ թանկարժեք իրեր տալ որպես ընծա:
6. Սա Արմինիայի ոստիկան Եզիզ իբն Ուսայդ ալ-Սուլամին է (752-754):
7. Նկատի ունի Հայոց իշխան (753-770) Սահակ Բագրատունուն:
8. Այսինքն՝ 753 թվականին:
9. Սուրբ Հայոց կաթողիկոս Տրդատ Ա Ոթմեսցու (741-764) մասին է:

ԱՔՈՒ ՅՈՒՍՈՒՖՆ ԱՐԱԲՆԵՐԻ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ցակուր իբն Իբրահիմ ալ-Անսարի ալ-Քուֆի Աբու Յուսուֆն արաբական կրոնա-իրավագիտական դպրոցի հիմնադիրներից է: Մնվել է 731 թվականին, ուսանել է Քուֆայում և Մադինայում: Եղել է Բաղդադի գլխավոր դատավոր, խալիֆա Հարուն ալ-Ռաշիդի կողմից արժանացել է դատավորաց դատավոր պատվավոր տիտղոսին: Նույն խալիֆայի պատվերով գրել է «Հարկերի մատյան» (Քիտաբ ալ-Նարաջ) գիրքը: Սույն երկասիրությունն առաջնային սկզբնաղբյուր է խալիֆայի երկրների (այդ թվում և Հայաստանի) դատական իրավունքի, ֆինանսական քաղաքականության, կառավարման ոլորտի ուսումնասիրության համար: Մահացել է 798 թվականին Բաղդատում:

«Քիտաբ ալ-Նարաջ»-ի առանձին հատվածների հայերեն թարգմանությունը, որ կատարել է Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյանը (տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին», Արաբական աղբյուրներ, Գ. Արաբ մատենագիրներ, Թ-Ժ դարեր, Երևան, 2005), իրականացվել է Հետևյալ հրատարակությունից. Abu Yusuf, Kitab al-Kharaj, Cairo, 1302/1885.

ՀԱՐԿԵՐԻ ՄԱՏՅԱՆ (Քիտաբ ալ-Նարաջ)

ԳԼՈՒՀԱՐԿ (ՋԻՋԻԱ) ՎՃԱՐԵԼՈՒ ՊԱՐՏԱՎՈՐ ՄԱՐԴԿԱՆՑ ՄԱՍԻՆ, Էջ 100-102

Գլխահարկը պարտադիր է բոլոր գիմմիների (ոչ մահմեդականներ) համար, լինեն հրեաներ (յահուդ), քրիստոնյաներ (նասարա), զրադաշտականներ (մաջուս) և այլն, որոնք ապրում են [խալիֆայի] այլևայլ վայրերում:

Գլխահարկը պարտադիր է տղամարդկանց, բայց ոչ կանանց և երեխաներին: Հարուստներից (բարեկեցիկ) վերցվում է քառասունութ դիրհեմ¹, միջակներից քսանչորս դիրհեմ, իսկ կարիքավոր, ձեռքով աշխատող հողագործից՝ տասներկու դիրհեմ: Դա գանձվում է նրանցից ամեն տարի: Եթե դրամի փոխարեն բերեն, գրաստ, ապրանքներ (իրեր) և այլ բաներ, դրանք կընդունվեն ըստ արժեքի:

Գլխահարկ չի վերցվում աղքատից, որին ողորմություն են տալիս, ոչ էլ կույրից, որը չունի ապրուստի միջոց կամ գործ, ոչ էլ ողորմություն ստացող գիմմիից կամ հաշմանդամից: Վանականները, որոնք ապրում են վանքերում (դիարատ), եթե եկամուտ ունեն, ապա նրանցից պետք է գլխահարկ վերցվի, իսկ եթե իրոք չբավոր են և բարեկեցիկ մարդիկ նրանց ողորմություն են տալիս, գլխահարկ չի վերցվի: Նույնը վերաբերում է մենաստանների ճգնավորներին (աչլ ալ-սավամի):

Մահմեդականներից գլխահարկ (ջիգիա ոաս) չի վերցվում:

Գլխահարկ չի վերցվում նաև զառամյալ ծերունուց, որն աշխատելու ի վիճակի չէ և ոչինչ չունի, ինչպես նաև տկարամիտ մարդուց:

Ի դեպ, անհրաժեշտ է կնիք դնել գիմմիների վզին, գլխահարկը հավաքելու ժամանակ, մինչև ավարտվի նրանց ստուգումը: Ապա այդ կնիքները ջարդում են, եթե նրանք խնդրեն ջարդեն:

Ալ-Մամուն խալիֆայի դրամը կտրված Դ-վիճում (817 թ.)

Պետք է հրամայել որ զիմմիններից ոչ ոք չնմանվի մահամեղականներին իր հագուստով, գրաստով և իր արտաքինով: Նրանց պետք է պարտավորեցնել, որ գուննար կոչված գոտին կապեն, որը նման է կոպիտ պարանի և որով ամեն մեկը պետք է գոտևորվի:

Նրանց կոնաձև գլխարկները (կալանսուա) պետք է մարակված լինեն, նրանց թամբերին պետք է կեղի ու մեջքի միջև նույն նման փայտե գունդ կախեն, իրենց մուկերին (ոտնաման) կրկնակի փոկեր կապեն և ոչ թե այն ձևել մահամեղականների նման, նրանց կանանց պետք է արգելված լինի ուղտ հեծած գնալ:

Նրանք [քրիստոնյաները] իրավունք չունեն նոր տաճարներ կամ եկեղեցիներ կառուցել, բայց նրանցից, որ պահել են ըստ պայմանագրի, երբ դարձել են զիմմի և այսպիսով տաճարն ու եկեղեցին նրանց է պատկանել: Նման պայմաններում ինչ որ կա, թողնվում է նրանց և չի քանդվի:

Պետք է ստիպել զիմմիններին այնպիսի տարազ կրել, որպեսզի ըստ տարազի Հնարավոր լինի նրանց տարբերել մահամեղականներից: Ոչ քրիստոնյան, ոչ էլ հրեան չպետք է ձիու թամբին հեծած ման գան, այլ ավանակ նստեն, նրանց կանայք թող ուղտ չհեծնեն, սակայն կարող են ավանակ հեծնել: Ամենախիստ հրամանը տուր և քո անունից արգելք հրապարակիր, որ քրիստոնյան չկրի ոչ պարեզոտ (կաբա), ոչ թանկ կերպասից (խազզ) զգեստ, ոչ էլ փաթթոց:

Զիմմիններին ջիզիա նշանակիր ըստ նրանց կարողության և այն բաժանիր մահամեղականների միջև: Իսկ զիմմինները պետք է հողը մշակեն, քանզի նրանք քաջ ծանոթ են դրան և շատ լավ են մշակում: Ոչ դու, ոչ քեզ մոտ եղած մահամեղականները չեք կարող որպես ծառա բաժանել զիմմիններին. չէ՞ որ նրանց հետ հաշտության պայմանագիր ես կնքել և ջիզիա ես վերցրել, ըստ նրանց կարողության: Քանի որ դու նրանցից վերցրել ես ջիզիան, դու այլևս ոչինչ չպետք է առնես նրանցից: Արդյո՞ք դու մտածել ես, որ եթե մենք բռնենք որևէ երկրի բնակչությունը և [որպես ծառա] բաժանենք, ապա մեզանից հետո եկող մահամեղականներին ինչ կմնա: Երգվում եմ Ալլահով, որ նրանք այլևս մարդ չեն գտնի, որ աշխատացնեն նրան և ոչ մի Հնարավորություն չեն ունենա նրա աշխատանքի արդյունքից: Մահամեղականները նրանց հաշվին են ապրում քանի դեռ վերջինները ողջ են, իսկ երբ մեռնենք ու նրանք ևս մեռնեն, ապա մեր որդիները պետք է ապրեն նրանց որդիների հաշվին հավիտյան, քանի դեռ գոյություն ունեն, քանզի նրանք մնալու են իսլամի հետևորդների ծառաները (ստրուկ), քանի դեռ մահամեղական կրոնը տիրապետում է:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԲՆԱՀԱՐԿԸ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (VIII ԴԱՐԻ ԿԵՍ) ԸՍՏ ԶԱՀԵԻԱՐԻ

X դարի արաբ մատենագիր Զահչիարին (մահացել է 942 թվականին) հեղինակ է պատմագիտական մի երկասիրություն, որտեղ մանրամասն անդրադառնալով Աբբասյանների հարկային քաղաքականությունը՝ մեջ է բերում մի հարկացուցակ: Այստեղ տրված է ենթակա երկրների ոչ միայն դրամական հարկերի չափը, այլև բնահարկն իր տեսակներով ու քանակով: Ըստ Զահչիարիի, հարկացուցակը կազմված է եղել Հարուն ալ-Ռաշիդ խալիֆայի գահակալության շրջանում (785-809): Չպետք է կասկածել Զահչիարիի իրազեկությունը, քանզի նա զբաղեցրել է պետական բարձրագույն պաշտոններ, եղել Ալի իբն Իսա վեզիրի սենեկապետը և Հնարավորություն ունեցել անձամբ ծանոթանալու դիվանական վավերագրերին:

Զահչիարիի աշխատության մեզ հետաքրքրող հատվածի թարգմանությունը կատարել է Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյանը (տե՛ս Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյան, Հայաստանի բնահարկ արաբական ժամանակաշրջանում, «Լրագրեր», ՀԳԱ ակադեմիայի հասարակ. գիտ., 1969, № 2, էջ 52-60):

ԱՐԲԱՍՅԱՆՆԵՐԻ ՀԱՐԿԱՅԻՆ ՑՈՒՑԱԿԸ¹

ԱՐՄԻՆԻԱ

- Տասներեք միլիոն դիրհեմ²,
- Մահֆուրա գորգեր – քսան հատ,
- Գունազարդ գործվածքեղեն – հինգ հարյուր ութսուն կտոր,
- Աղած-մշակված ձուկ – տաս հազար ութի (լիտր),
- Տառեխ – տաս հազար ութի (լիտր),
- Բազեններ – երեսուն հատ,
- Ջորիներ – երկու հարյուր հատ³:

1. Սույն հարկացուցակը ծանոթ է եղել արաբ պատմագիր Իբն-Նալդունին (1332-1406), որն այն մեջ է բերել իր աշխատություններից մեկում: Ըստ Իբն Նալդունի, Արմինիա ոստիկանությունը տարեկան վճարում էր՝ «Տասներեք միլիոն դիրհեմ (երկու նվազով), Մահֆուրա գորգեր՝ քսան (հատ), գունազարդ գործվածքեղեն՝ հինգ հարյուր ութսուն ութի (լիտր), աղած սուրմահի (ձուկ)՝ տասը հազար ութի (լիտր), տառեխ՝ տասը հազար ութի (լիտր), ջորիներ՝ երկու հարյուր, բազեններ՝ երեսուն» (տե՛ս Ա. Տեր-Ղևոնդյան, նշվ. աշխ., էջ 60):

2. Տասներեք միլիոն դիրհեմը գազաթնակետն է Արմինիայից գանձվող դրամական հարկի: Հայտնի է, որ արաբական տիրապետության թե՛ նախորդ (VIII դարի առաջին կես), թե՛ հաջորդ (IX դարի առաջին կես) շրջաններում Արմինիան

վճարել է շատ ավելի քիչ հարկեր: Օրինակ՝ Իրն Խորդադրեհի տվյալներով IX դարի առաջին կեսում Արմինիան վճարում էր չորս միլիոն դիրհեմ: Դրամական հարկի այս հսկայական գումարի կեսից ավելին բնականաբար, բուն Հայաստանն էր վճարում:

3. Ինչպես ականերն է, ամբողջ հարկագումարի մեջ դրամական մասն ավելի մեծ տեղ է գրավել, իսկ բնահարկը երկրորդական նշանակություն է ունեցել: Անգամ որոշ երկրների անվան դիմաց հարկացուցակում բնահարկ բոլորովին չի նշանակված:

ՍԱՄՈՒԵԼ ԱՆԵՑԻՆ ԱՐԱԲՆԵՐԻ ՀԱՐԿԱՑԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Սամուել Անեցին ծնվել է Անի քաղաքում XII դարի 20-ական թվականներին և մահացել նույն դարի վերջերին: Կրթությունը ստացել է Հովհաննես Իմաստասերի Անիում հիմնած բարձրագույն դպրոցում: Նրա երկասիրությունը կոչվում է «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց», այսինքն՝ քաղվածքներ պատմագիրների աշխատություններից:

Սամուել Անեցու ժամանակագրությունն սկսվում է նախաքրիստոնեական շրջանից և հասնում մինչև իր օրերը: Օգտվել է Մովսես Խորենացուց և այլ մատենագիրներից: Պատմական իրադարձությունները շարադրել է ըստ ժամանակագրական հաջորդականության՝ դեպքերի նկարագրությունները տալով թվականներին համապատասխան: Անեցու ժամանակագրությունը շարունակել են ուրիշները՝ հասցնելով մինչև XVII դար: Հրատարակել է Ա. Տեր-Միքելյանը Վաղարշապատում՝ 1893 թվականին: Ստորև բերված հատվածներն աշխարհաբար է թարգմանել Ա. Գ. Աբրահամյանը:

ՀԱՎԱՔՄՈՒՆՔ Ի ԳՐՈՑ ՊԱՏՄԱԳՐԱՑ, էջ 82

Եվ արաբական զորավարն անխախտ երդումով մուրհակ տվեց Հայոց աշխարհին, որ համարձակ կարող են պաշտել քրիստոնեությունը, թույլ տվեց մնալ իրենց հավատքում: Ամեն մի տնից նա վերցնում էր չորս դրամ, երեք մոթ խորբալ (այսինքն՝ մաղած ցորեն – Ա. Ա.), մեկ ձիու տոպրակ, մեկ մազից պարան և մեկ ձեռնոց: Իսկ քահանաներից, ազատներից և հեծյալ զինվորներից հրամայեց հարկ չվերցնել:

III. ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐՆ ԸՆԴԴԵՄ ԱՐԱԲԱԿԱՆ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ

(VIII-IX դարեր)

ՂԵՎՈՆԴ ՊԱՏՄԱԳԻՐԸ 703 Թ. ՀԱԿԱԱՐԱԲԱԿԱՆ ԵԼՈՒՅՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. Ը. Երբ Մահմետ զորավարը Ասորիք գնաց, Հայոց աշխարհի վրա իր փոխարեն իշխան թողեց իսմայելացիներից մեկին:

Սա վատ խորհուրդ հղացավ՝ Հայոց աշխարհից նախարարական ազատախուժք տոհմերը, իրենց հեծյալներով հանդերձ, մեջտեղից վերացնել: Նրա նենգ խորհուրդն անմիջապես հայտնի դարձավ Սմբատին, որը Բագրատունի տոհմից էր, և այլ նախարարների ու նրանց հեծյալներին: Երբ նա իմացավ դավադրությունը, իր մոտ կանչեց ազատանի դասից տոհմակիցներին՝ Աշոտ իշխանի որդի Սմբատին, Թեոդորոս իշխանի որդի Վարդին, իր եղբորը՝ Աշոտին, և այլ նախարարներին: Խորհում էր հնար գտնել, որով կարելի կդառնար իրենց անձերը փրկել: Վերջապես խորհրդաժողովը որոշեց հեռանալ երկրից և գնալ հունաց թագավորի մոտ:

Ապա Վասպուրական երկրի նախարարներից ոմանք բաժանվելով՝ գնացին Վասպուրականի կողմերը, այն դաշատավայր մարզը, որն Առեստակողմ է կոչվում: Այնտեղ բնակվում էր ոմն միայնակյաց, որի մոտ գնացին գործի որպիսություն մասին հարցնելու, քանզի սուրբ այր էր, ընտրյալ և լի հոգևոր իմաստություն: Սակայն նա ողբալով ու ավաղելով մեր երկրի կորուստը, եկեղեցիների կործանումը և նախարարական տոհմերի վերանալը, ոչինչ չկարողացավ հանձնարարել, այլ միայն [խորհուրդ տվեց] խոհեմ լինել և զգուշանալ նենգությունից: Ապա նրանց վրա աղոթք կարդալով՝ հանձնեց Տիրոջ շնորհներին և բաց թողեց նրանց:

Նրանք, ընթանալով Երասխ գետի եզերքով, անցան Ուղայեի սահմանն ու հասան Ակոտի մեծ ավանը: Իսկ իսմայելի զորքերը, որոնք նախնավան քաղաքում էին, ընկան նրանց ետևից և հետապնդելուց չզաղարեցին, քանզի հինգ հազարից ավելի էին և կամենում էին կենդանի կլանել նրանց:

Երբ Հայոց զորքերը տեղեկացան ավարառու թշնամու մասին, որը շարժվում էր նրանց դեմ, վեր կացան, անցան Երասխ գետը, բանակ դրեցին Վարդանակերտ ավանում, իսկ տաճկաց զորքերը հետապնդում էին նրանց: Հայոց զորքերը պատգամ հղեցին տաճկաց զոր-

քերին՝ ասելով. «Ինչո՞ւ եք մեզ հետապնդում, ինչո՞վ ենք մեղավոր ձեր առջև: Ահավասիկ մեր երկիրը ձեր առջև է, ձեզ ենք թողել մեր բնակավայրերը, մեր այգիները, անտառներն ու անդաստանները: Արդ, ինչո՞ւ եք նաև մեր անձերը պահանջում: Թույլ տվեք մեզ հեռանալ մեր սահմաններից»:

Սակայն Իսմայելի զորքերը չկամեցան լսել նրանց, քանզի Տերը կարծրացրել էր նրանց սրտերը, որպեսզի սրի բերան ընկնեն: Իսկ հայոց զորքերը, ամրացնելով ավանի փողոցները, պահպաններ կարգեցին մինչև առավոտը լուսանայր և իրենք ամբողջ գիշերը աղոթքի հսկումի մեջ էին, հայցելով ամենայնի Տիրոջից նրա մեծագոր աջի օգնականությունը և արդար դատել իրենց և թշնամիների միջև: Արևածագին, երբ առավոտյան ժամերգությունը վերջացավ, իսկույն հոգևոր պատարագ մատուցեցին, և արժանավորները հաղորդվեցին Տիրոջ մարմնով ու արյամբ, այն համարելով իրենց անձերի նկատմամբ վերջին անհրաժեշտ հոգսը: Ապա թեթև կերակրելով իրենց մարմինները զորացրին և անմիջապես վեր կենայով՝ հարդարեցին գունդ առ գունդ և ճակատ առ ճակատ, ու պատերազմն սկսվեց: Այնտեղ մեծագոր Աստվածն օգնության հասավ հայոց գնդին, և թեպետ երկու հազարից նվազ էին, սակայն շատերին հարվածելով՝ սրի քաշեցին: Ցրտաչունչ սառնամանիքի օրեր էին, և դառնաչունչ օդն առավել ևս սաստկանալով՝ զրկեց Իսմայելի զորքին իր արի զորությունից, քանզի ամբողջ գիշերը ձյան վրա էին օթագայել (անցկացրել), իսկ լուսածագին ընկան սրի բերանը: Ովքեր սրից ազատվեցին՝ ընկան Երասխ գետը, որն օդի խստությունից սառել էր, և երբ զորքի բազմությունը ելավ սառույցի վրա, սառույցն անմիջապես ջարդվեց, խորասույզ խեղդվեցին բոլոր սրից փախածները և հեղձամահ եղան:

Մի փոքր մասը՝ մոտավորապես 300 մարդ, փախուստի դիմելով՝ ապավինեց տիկին Շուշանին: Սրանց իր զորքով հետապնդեց Աշոտի որդի Սմբատը, կամենալով փախստականներին սրի անցկացնել: Նրան ընդառաջ ելավ տիկին Շուշանը և բազում աղերսանքով ու խնդրանքով փրկեց նրանց՝ մերկ, բոկոտն, հետիոտն և վիրավոր վիճակում, որոնց, վերցնելով [իր մոտ], վերքերը կապեց, առողջացրեց և հանդերձներ հագցրեց: Տվեց նաև զբաստ իր երամակից և առաքեց Իսմայելի իշխան Աբդլ-Մելիքի մոտ, որի համար նրանից մեծ շնորհակալության և մեծամեծ պատիվների արժանացավ:

Իսկ Հայոց զորքերը՝ լիացած թշնամու ավարով, իրենց հաղթության ավետիսն առաքեցին հունաց թագավորին: Ավարից նրան ընծա ուղարկեցին արաբական ձիեր՝ ընտիր երիվարներ և ընկած դիակ-

ների քթերը կտրելով նրան հղեցին ընծայի հետ: Կայսրը, այս նվերն ստանալով մեծապես գոհություն մատուցեց Արարչին, ինչպես նաև շնորհակալություն հայտնեց Սմբատին և նրա հետ եղած նախարարներին ու նրանց զորքերին: Ըստ թագավորական օրենքի՝ հրամայեց նրան կուրապաղատության պատիվ տալ: Իսկ նա, կայսրից պատիվ ստանալով, առավ իր զորքը և գնաց Տայոց աշխարհը, մտավ Թուխարք կոչված ամրոցը և զգուշանում էր Իսմայելի որդիներից:

Այդ ժամանակ դարձյալ ավարառու թշնամին մի այլ հարձակում գործեց Վասպուրական նահանգի կողմերում գտնվող [հայոց] զորքի դեմ. և գալով իրար հանդիպեցին Ռշտունյաց գավառի Գուկանք կոչված գյուղում: Այստեղ նրանք իրար բախվեցին: Երբ տեսան, որ նրանք (հայերը) սակավաթիվ են, սաստկապես հարձակվեցին նրանց վրա, սակայն ողորմածն Աստված այս անգամ ևս գթալով՝ անմիջապես նրանց թրկունք դարձավ, օգնության հասավ: [Հայերը] ամենքին սրի քաշեցին: Բայց միայն երկու հարյուր ութսուն մարդ փախուստի դիմելով՝ ընկավ եկեղեցի: Եվ որովհետև [հայերը] չկարողացան որևէ այլ միջոց գտնել, խորհեցին սրբարանը հրկիզել, սակայն Վասպուրականի իշխան Սմբատը, Աշոտ իշխանի որդին, չթողեց այդ բանն անել, թույլ չտվեց այդ ապիրատությունը գործել: Նա ասում էր «Քավ լիցի, որ ձեռք տանք Տիրոջ փառքի բնակարանին, որը նման հաղթություն պարգևեց մեզ»: Եվ պահապաններ կարգեցին նրան հսկելու մինչև որ ինքը՝ սրբարանը, նրանց ստիպի իրենից դուրս գալ: Քիչ անց Իսմայելի զորականներից մեկը, որ նրանց գլխավորն էր, հաշտություն խնդրեց իր անձի համար, որպեսզի չսպանվի: Դիմեց հայոց զորքին՝ ասելով. «Լսել ենք, որ քրիստոնյաների ազգը ողորմած է, երբ մեկին տեսնում է վշտի մեջ, գթում է և ողորմում: Արդ, ողորմեցեք մեզ և մեր անձերը մեզ պարգևեցեք, իսկ մեր ինչքը ավարի մատնեք»: Պատասխան տվեց Սմբատ զորավարը և ասաց. «Մենք սովորել ենք Տիրոջից, թե ողորմությունը ողորմածներին է արժանի ցույց տալ, իսկ դուք անողորմ ազգ եք ու արժանի չեք ողորմածություն, և ոչ էլ մենք այդ բանը կանենք»: Երբ Իսմայելացին այս խոսքը լսեց, ասաց. «Արդ, գոնե իմ անձը խնայեցեք և մի սպանեք, իսկ մնացածներին ձեր ձեռքը կհանձնեմ»: Նրանք հանձն առան չսպասել նրան, իսկ նա ներս մտավ և ասաց՝ «օգուտ չկա մեր այստեղ մնալուց, քանզի տեսնում եմ, որ անողորմ են մեր նկատմամբ: Արդ, դուրս ելնեք նրանց մոտ: Եթե սպանեն մեզ, կմեռնենք, քանզի մեր օրենսդիր Մահմետը մեզ դրախտն է խոստացել, իսկ եթե խնայեն՝ կապրենք»:

Այս խոսքերից քաջալերվելով՝ նրանք ամենքը դուրս ելան և ան-

միջապես սրի բերան ընկան: Իսկ այն մարդուն, որին խոստացել էին չսպանել, կենդանի ուղարկեցին ծովի խորքը, իսկ իրենք՝ առնելով սպանվածներից հավաքված ավարն, իրենց միջև բաժանեցին և տարբեր տեղեր սփռվեցին:

748-750 ԹԹ. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄՆԵՐՆ ԸՍՏ ՂԵՎՈՆԴԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԻԶ. Այն ժամանակ, երբ տակավին երկարում էր պատերազմը նրանց (արաբների) միջև, մեր երկրի բոլոր նախարարները խորհեցին դեն նետել հնազանդության լուծը, ապստամբել և ազատվել Իսմայելի հպատակությունից: Այս խորհուրդը տվել էր Գրիգորը՝ Մամիկոնյան տոհմից, և այս խորամանկությունը նյութել էր Աշոտի իշխանությունը խլելու նպատակով: Իսկ Հայաստանի բոլոր նախարարները, գալով Աշոտ իշխանի մոտ, համոզում էին նրան կողմնակից դառնալ և միաբանել անօգուտ խորհրդին:

Իշխանը, տեսնելով նախարարների և նրանց հեծյալների միաբանությունը, և որ նրանք բոլորը ոգևորված էին անօգուտ խորհրդով՝ իր մեջ վարանեց և նախարարներին մեկ-մեկ կանչելով՝ բազում խոսքերով թախանձում էր չձեռնարկել այս ապիրատ գործը: Նա ասում էր. «Ո՛վ եղբայրներ, խոհական միտք չեմ տեսնում այս անխոհեմ գործի մեջ, այլ միայն՝ անուղղելի խորհուրդ և անպիտան խոսքեր: Մեր գործերը սակավաթիվ են Իսմայելի բռնության դեմ, չենք կարող դիմադրել նրանց գործերին և ոչ էլ մեր երկիրը փրկել վիշապի բերանից, այլ միայն տանջանքի ու վտանգի կենթարկենք նրան: Բայց եթե կամենում եք իմ խրատն ընդունել, այս բանը մի անեք և հարկ վճարենք նրանց, ինչպես ցարդ անում էինք, և պահպանենք մեր ստացվածքները, այգիները, անտառներն ու անդաստանները»: Սակայն Հայաստանի նախարարները չկամեցան ընդունել իմաստուն խրատը, այլ դիմադարձ լինելով՝ ասացին. «Եթե չմիաբանես մեր որոշումին, քո գործից ոչ ոք չի մնա քեզ հետ, չենք կարող ժուժկալել այն տազնապաներին, որոնց մեջ է մեր Հայոց երկիրը»: Այդ ժամանակ Աշոտ իշխանն ակամայից համաձայնեց միաբանել Գրիգորի և այլ նախարարների հետ և իրար հետ ուխտի դաշինք կնքեցին տերունական խաչի միջնորդությամբ՝ հավատարմորեն պահպանելու միաբանության սերը:

Երբ այս դաշինքը հաստատեցին, հեռացան մեր աշխարհի հրամանատարից և գնալով ապաստանեցին Տալքի ամրություններում, իրենց ամբողջ ընտանիքներով և ունեցվածքով հանդերձ, մանավանդ ապա-

վինելով հունաց արքայի գործերին, որոնք Պոնտոսի կողմերում էին, քանզի նրանց միջև խաղաղության ուխտ կար Կոստանդին կայսեր հրամանով: Եվ ապստամբների գնդին խառնվեցին բոլոր հանցանքի որդիները, որոնք ոչ Աստուծո երկյուղն էին ճանաչում, ոչ էլ՝ իշխանների հասն ու ծերերի պատիվը, այլ իբրև այլազգիներ և օտարացածներ, ասպատակ սփռելով, գերեվարում էին իրենց եղբայրներին ու ազգակիցներին և բազում ավարատություն կատարում, խոչտանգումներով և գանահարություններով տանջելով իրենց եղբայրներին:

Այս պատճառով Աստված զղջաց իր ներողամտության համար ու քանդեց նրանց միաբանությունը, քանզի մի ամբողջ տարի էլ չհաջողվեց նրանց ապիրատ գործեր կատարել, այլ իսկույն նրանցից հեռացավ Աշոտ իշխանը, որը նախարարներից ոմանց հետ եկավ հասավ Բագրևանդ գավառի Հազր գյուղը, կամենալով միաբանել Իսմայելի որդիների հետ: Այն ժամանակ նախարարները, որոնք նրա հետ էին, նենգելով զեկուցեցին չարասեր Գրիգորին այդ մտադրության մասին: Իսկ սա, կամենալով գլուխ բերել վաղուց մտածված դավադրությունը, շուտափույթ կազմեց իր գործը և նրա ետևից հետամուտ լինելով՝ ագռավի նման լեռների վրա ընթանալով, գիշերը վրա հասավ և պաշարեց նրա հանգստյան կայանը, գիտնալով նրա գործի երկմտության մասին, որն իրոք չեկավ նրան օգնության: [Գրիգորը] բռնելով նրան՝ հանձնեց Դավթի ծառաների ձեռքը և հրամայեց աչքի լույսից զրկել: Սովերամած խավարով նսեմացավ մեր ամբողջ երկրի պարծանքը, և խոր տխրության մեջ պարփակվեց ոչ միայն նրա անձը, այլև իր ազգի ամենայն համատոհմ նախարարները: Նրանք հետո իրազեկ դառնալով՝ ոչնչով չկարողացան օգտակար լինել, այլ միայն նստած ողբով ու վայնասունով լացում էին, քանզի ընկել էր, կործանվել իրենց գլխի պերճության պսակը, և վերացել էր մեր Հայոց ազգի փառքը:

Իսկ ուխտադրուժ Գրիգորը, իբրև թե մեծ քաջագործությունից վերադարձած, գնաց Կարնո քաղաք և այնտեղից ամեն կողմ իր հաղթության ավետիսն առաքեց: Բազում օրեր անց Աստուծո դատաստանը հասավ նրան՝ իր գործերին արժանի ձևով: Նրա որովայնն ուռեց, ուժգին ցավերով տառապեց նա և այնպես չարաչար մեռավ՝ անհիշատակ վերանալով մեջտեղից:

Նրա փոխարեն իշխան դարձրին նրա եղբորը՝ Մուչեղին, կարճ ժամանակով:

Աշոտը, 17 տարի իշխելով, ավելի փառավոր, քան բոլոր նախորդ իշխանները, դավադիր նենգության հանդիպեց: Դրանից հետո 13 տարի ապրելով՝ վախճանվեց խոր ծերություն մեջ և փառավորապես տապանի մեջ դրվեց իր [տոհմիկ] գերեզմանոցում՝ Դարույնք գյուղում:

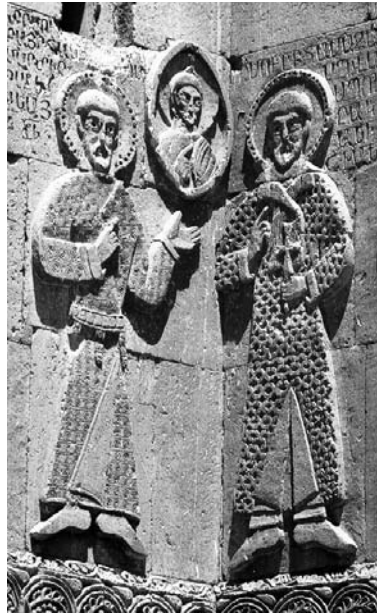
**762 Թ. ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ԿՌԻՎՆԵՐԸ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆՈՒՄ
ԸՍՏ ՂԵՎՈՆԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ**

Գլ. Լ. Այդ ժամանակներում էլք դադարում անօրեն ազգի խառնակիչ ամբոխի խոռվարարությունը մեր աշխարհում, քանզի Բելիարի որդիներն ամենուրեք չէին թողնում իրենց հատուկ չարագործությունը: Նրանցից իժարար ի հայտ եկավ անաստված մեկը, որի անունն էր Սուլեյման, և իր հետ ունենալով պարսից կողմերից եկած հանցագործ մարդկանց, ասպատակեց Վասպուրականը՝ իր չար սերմերի սննդակիցների նման անարժան արարքներ գործելով:

Նրանց դեմ դուրս եկան Արծրունյաց տան նախարարներ Սահակն ու Համաղասպը և սակավ մարդկանցով ընկան թշնամիների մեջ, իսկ սրանք, մտածելով, որ քիչ են, չըջապատելով ուղեցին սպանել: Սահակն ու Համաղասպը տեսնելով, որ գիշատիչ թշնամին չըջապատել է, և քանի որ փախուստի հնար չկար, սուրբ գործի դնելով՝ թշնամիների բազմությունը խողխողեցին և իրենք ամբոխից մի կողմ դիմելով՝ ջանում էին ազատում գտնել:

Այստեղ սաստիկ խոցված՝ Համաղասպն ընկավ երիվարից, և թշնամին, չըջապատելով նրան, սպանեց: Սահակը, երբ տեսավ եղբոր սպանությունը, նրա նկատմամբ ունեցած մեծ սիրո պատճառով իր անձը մահվան մատնեց և երիվարից ցած իջնելով նրա ջղերը կտրեց, իսկ ինքը զայրագին մենամարտում էր և շատերին դիաթավալ գցեց, մինչև որ իր եղբոր արյան վրեժը լուծեց: Ապա կռվում պարտվելով՝ վախճանվեց: Այսպես իրենց կյանքը տվեցին ընտիր նախարարները, որոնք Վահան Արծրունու որդիներն էին:

Ապա իմաց տրվեց նրանց եղբորը՝ Գագիկին և նրա հետ եղած այլ նախարարների, որոնք վայրով ու ճիչով ելան մարտի վայրը, սակայն

**Սահակ և Համաղասպ
Արծրունիներ
(բարձրաքանդակ Աղթամարի
Ս. Նաչ եկեղեցուց. 915-921 թթ.)**

չկարողացան թշնամիներին հասնել և դարձան՝ ողբով ու լացով թաղելու մեռյալներին: Թշնամիները վերադարձան նույն ճանապարհով, սակայն սակավ ժամանակ անց Սուլեյմանն ընկավ Գագիկ Արծրունու ձեռքը և բազում ուրիշների հետ սպանվեց:

**ՂԵՎՈՆԴ ՊԱՏՄԱԳԻՐԸ 774-775 ԹԹ. ՀԱԿԱԱՐԱԲԱԿԱՆ
ՄԵԾ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԼԴ. Այստեղ կպատմեմ Իսմայելի վայրենամիտ ազգի կատարած խստասիրտ չարագործության մասին:

Քանզի, երբ Հայաստանի նախարարները տեսան իրենց վրա կախված սարսափելի վտանգը, մահը հանձն առան և ձեռնամուխ եղան մի բանի, որը չէին կարող իրագործել, վասնզի փոքրաթիվ էին: Սակայն լավ համարելով քաջությունը մեռնել, քան աղետալի կյանք վարել, ձեռնամուխ եղան ապստամբության և մերժեցին Իսմայելին հնազանդվել:

Սույն դեպքերի սկիզբը կատարվեց Արտավազդի ձեռքով, որ Մամիկոնյան տնից էր: Գնալով Դվին մայրաքաղաքը, մեծ չափով կազմակերպեց իր զորքը, ստացավ զենք ու պատերազմի գործիքներ, զինվեց զրահով ու սաղավարտով, ամենայն սպառազինությամբ և իրեն մտերիմ ձևացրեց Իսմայելի զորքերին իբրև թե կամենում էր մարտնչել նրանց թշնամիների դեմ:

Բաժանվելով նրանց շրջանակից՝ նա հասավ Շիրակ գավառի Կուճայրի գյուղը և սպանեց գլխավոր հարկահանին ու նրա մոտ եղած ամեն ինչը վերցնելով՝ ամբողջ տնով զնաց Վրաց աշխարհի կողմերը՝ իր հետ տանելով մեր երկրի բազմաթիվ նախարարների:

Լուր հասավ Դվին քաղաք, թե Հմայակի որդիները այդպիսի դառն ոճիք էին գործել: Մահմետը շուտափույթ բազում զորք հավաքեց, [վերցնելով] նաև Աշոտի որդուն՝ Սմբատին, հայոց սպարապետին և այլ նախարարներին ու նրանց հետապնդելով հասավ Վրաց աշխարհի այն գավառը, որ կոչվում էր Սամցխե: Գրավելով կիրճերը՝ նա ավարի մի մասը խլեց և նրանց հալածելով փախցրեց Հայոց աշխարհից: Իսկ նրանք գնացին ու պատսպարվեցին Եգերաց աշխարհում, և նա [Արտավազդը] ստանձնեց Եգերաց իշխանությունը, ինչպես նաև Վեոխայի, այսինքն՝ Վիրքի:

Այս դեպքերի հետևանքով առավել զայրացավ կառավարիչ (հրամանատար) Հասանը և շուտափույթ մարդ ուղարկեց իր իշխանություն

բոլոր կողմերը՝ հրամայելով հարկը մեծ բռնություններով հավաքել: Հույժ սաստկացավ մեր աշխարհի հեծեծանքը հարկապահանջների ձեռքից: Քանզի արծաթի հանումը Հայոց աշխարհում բոլորովին նվազել էր:

Այստեղ արդեն նախարարներից մեկի սիրտը ցատումով լցվեց: Սա Մամիկոնյան տնից Հրահատ կոմսի որդին էր, որի անունն էր Մուշեղ: Իր կողմը գրավելով Հայաստանի նախարարներից ոմանց, նա Իսմայելի հնազանդությունից դուրս եկավ և իր գավառում ու իր տանը Իսմայելի որդիներից մի քանիսին գտնելով, որոնք եկել էին իրենց տոհմից մի քանի սպանվածների արյան գինը պահանջելու, խողխողեց նրանց ու սրի քաչեց, իսկ ինքն իր տնով տեղափոխվեց Արտագերս ամրոցը:

Այդ ժամանակ նա 260 հոգու հետ գնաց Բագրևանդ գավառը և, բռնելով հարկահաններին, Ապու Մճուր կոչված [գլխավորին] և ուլբեր նրա հետ էին՝ սպանեց սրի քաչելով: Այսպիսով միառժամանակ դադարեցրեց հարկի պահանջումը մեր երկրից: Երբ [գործն] այսպիսի ընթացք ունեցավ, նրա մոտ հավաքվեցին բոլոր վշտացյալները ու հոգով տառապածները: Դրանից հետո նրա դեմ կանգնեցին թշնամիներն ամեն կողմից: Նախքան այդ Իսմայելի որդիներից մոտավորապես երկու հարյուր մարդ Կարնո քաղաքից կուռ սպառազինություններ վրա հասան: Նրանց դեմ նա գիշերանց սակավաթիվ մարդկանցով գնաց Խարս գյուղը, որտեղ այգեստանների մեջ էին բանակ դրել, և շրջապատելով նրանց, փրկեցին այգեստանների թույլ պատերը, որոնք առանց հողի քարերով էին շարված: Ուժեղ դղրումով գլորվող քարերի հարվածի տակ ընկած երիվարները [մարդկանցից] շատերին ոտքի տակ առնելով սատակեցրին. իսկ [Մուշեղը] ընկածների գեներ ու կողոպուտը, ինչպես նաև երիվարները և գեների ամբողջ սարքն առնելով, տվեց իր զորքին, և ինքը շարժվեց գնաց իր ամրոցի կողմը:

Երբ այս աղետի լուրը Դվին քաղաքը հասավ՝ Իսմայելի զորավար Մահմետին, ամեն կողմից տագնապալի [բողոքներ] ստացավ նա և Դվին քաղաքի զորքը հավաքելով՝ տվեց մի զորագլխի ձեռքը, որի անունն էր Ապունճիպ, սպանվածների արյան վրեժը լուծելու: Զորավարը վերցրեց մոտավորապես 4000 ընտիր հեծյալներ, ուշադիր անցավ արքունի պողոտայով և հասավ Բագրևանդ գավառի Բագավան գյուղը: Այստեղ նրանց վրա հասավ Մուշեղը ու նրա հետ շուրջ 200 մարդ: Մարտնչեցին իրար դեմ, Տիրոջից արագ օգնություն հասավ Մուշեղի գնդին, և բազում հարվածներ հասցնելով՝ սատակեցրին Իսմայելի զորքերին: Մնացյալներին փախուստի մատնելով՝ հետապնդեցին մինչև Արուճ ավանը, իսկ շատերին բռնելով, նույնիսկ հենց իրեն՝ զորագլխին, հարվածների տակ սատակեցրին: Մեծ հաղթություններ

վերադառնալով նրանց մոտից՝ թշնամու ավարով մեծապես լիացան:

Երբ Հայաստանի նախարարներն այս գործի հաջող ընթացքը տեսան, ամենքը վստահ հետևեցին անմիտ խորհրդին, քանզի կարծում էին, թե Իսմայելի իշխանության ժամանակը լրացել է: Մանավանդ ավելի շատ խաբված էին մի միայնակյացի կարծիքով, որը մոլորություն ոգով տարված, մարգարեանում էր սնտոի և ունայն խոսքերով: «Ահա մոտեցել է ձեր փրկության ժամանակը, քանզի այժմ շուտով թագավորություն գավազանը կրկին կվերադարձվի Թորգոմի տանը՝ ձեր միջոցով վրեժ լուծելու Իսմայելի ազգից: Իսկ դուք մի վախեցեք նրանցից փոքրաթիվ լինելու պատճառով, քանզի ձեզանից մեկ մարդը հազարների կհաղթի և երկուսը՝ բյուրավորների, քանի որ ձեր պատերազմը Տերն է մղելու, զորացեք և մի վախեցեք»: Այսպես օրըստօրե սուտ և սրտի բաղձալի տեսիլք էր պատմում, և նրանք բոլորը, հավատալով նրան տեսանող (մարգարե) էին կոչում: Այս խոսքերից բոլորը խաբվելով՝ զրգոնեցին մեծ սպարապետ Սմբատին՝ Աշոտի որդուն, այս խորհրդին հավանություն տալու: Իսկ նա ակամայից դավաճանեց իր հաստատուն և անընկճելի գաղափարներին ու գնաց այդ խաբերա և մոլեկան մարդու ետևից:

Իսկ Հայաստանի ամենայն նախարարները ի մի վայր հավաքելով՝ իրար երդում տվին և ուխտի դաչինք դրին՝ միասին ապրելու և մեռնելու: Այսպես բոլորը միախուռն հավաքված՝ 5000 մարդ դարձան, քանզի ուսմիկ ժողովրդից շատերը եկան խառնվեցին նրանց գնդին: Ապա այդ կողմերից ելան գնացին պաշարելու Թեոդոսուպոլիս քաղաքը, որը Կարնո քաղաքն է, և այն պաշարեցին խրամատներով և ամբողջ ձմեռային ժամանակը մարտնչելով կռվում էին նրանց դեմ, աշտարակներ կանգնեցրին և անցքեր բացեցին քաղաքի արտաքին պարսպի կողմից: Սակայն ոչինչ չկարողացան անել, բացի նրանից, որ մեքենաների քարերով քաղաքի որոշ մարդկանց սպանեցին:

Իսկ Աշոտը, Բագրատունյաց տնից, Սահակ իշխանի որդին, որ խոհական հանձարով այր էր, չմիաբանեց վնասակար աղետալի գործին, այլ նրանց ևս խրախուսում էր հրաժարվել մոլեկան միայնակյացի վնասակար խրատներից և զգույշ լինել իրենց անձի և ընտանիքի համար, քանզի, ասում էր, «երիտասարդներ եք և տարիքով կրտսերագույն, գիտեմ, որ չեք կարող դիմադրել բազմազուլիս վիշապի զորությունը, քանի որ հզոր է նրա ուժը և [զորքի] անթիվ բազմություն կա նրա ձեռքի տակ ու գեներների անչափ պաշար՝ նրա պահեստներում: Բոլոր թագավորությունները, որոնք հակառակ կեցան նրա իշխանությանը, փչրվեցին բրուտի անոթի նման, քանզի հոռոմա-

յեցոց թափափորութիւնն էլ չկարողացավ ձեռք բարձրացնել, այլ սարսուտով դողաց նրա առջև և չհանդգնեց դեմ գնալ տերունական կամքին: Դուք ևս անտեղյակ չեք Հունաց արքայի ամբողջ զորութեան, անձնական քաջութեան և զորքի բազմութեան ու պատրաստութեան մասին, սակայն ամենեւին մտքից անգամ չանցկացրեց Հայոց աշխարհը նրա [խալիֆայի] ձեռքից առնել:

Երբ գարունը եկավ, Իսմայելի իշխանը գունդ կազմեց Հայոց երկիրը ուղարկելու համար: Նա Խորասանի գնդերից 30,000 ընտիր հեծյալներ հավաքեց ընտիր երիվարներով ու կուռ սպառազինութեամբ և տալով մի զորավարի ձեռքը, որի անունն էր Ամր, ճանապարհ դրեց նրան այն լայնահաստ ու հռչակավոր քաղաքից, որը չինել էր հենց ինքը, Արդլան, ապահովութեան համար ամրացնելով հզոր ու անառիկ պարսպով և որի անունն էր Բաղդադ:

Տեղից չարժվելով՝ զորավարը Ասորիքի կողմերով եկավ հասավ Հայոց աշխարհը, իսկ քաղաքը մեծ զգուշութեամբ և զենքերի լավ պատրաստութեամբ: Երբ քաղաք մտավ, այնտեղի քաղաքացիներից տեղեկացավ Հայոց զորքի որպիսութիւնը, թե քանի՞ հոգի են, որո՞նք են զորագլուխները, իրար հետ սիրով միաբա՞ն են, թե՞ տարակարծիք, քաջահա՞ղ թե՞ անարի և կամ զենքերի պատրաստութիւն ունե՞ն, թե՞ ոչ: Այս ամենը տեղեկանալով՝ ըստ այնմ պատրաստեց իր զորքի զորագլուխներին:

Իսկ Աչոտը՝ Սահակի որդին, որն այդ քաղաքում էր, թշնամիների գալստյան մասին զեկուցեց Հայաստանի նախարարներին, որպեսզի որտեղ էլ լինեն՝ ի մի վայր հավաքվեն, միասին ապրելու և միասին մեռնելու համար: Իսկ նրանց անհավատալի թվացին նրա նամակի տեղեկութիւնները, կարծելով, որ դավող խորամանկութեամբ կամենում է փրկել [Կարնո] քաղաքը պաշարումից, որպեսզի իրեն իսմայելացոց մտերիմ ցույց տա: Այսպիսի բաներ մտածելով, նրա խոսքերը չընդունեցին, այլ տակավին մտածում էին իրենց նախկին ձեռնարկն իրագործել: Սրանից հետո Արծրունյաց տոհմի նախարարները՝ Համազասպն ու եղբայրները, հավաքեցին Վասպուրական աշխարհի զորքը, նույն ձևով նաև Ամատունյաց տոհմի նախարարները և իրենց զորքը: Օգնութեան կանչեցին Աչոտի որդի Վասակին, Մմբատ սպարապետի եղբորը՝ Բագրատունյաց տոհմից ու նրա զորքը և առաջ խաղացին Արձեչ ավանի վրա, այն հիմնահատակ քանդելու և նրա զորքը սրի քաշելու համար:

Երբ հասան Առբերանի գավառի Բերկրի գյուղը, մնացին, որ բոլորը հավաքվեն: Ռամիկներից (չինականներից) շատերին հրապուրե-

լով՝ իրենց ետևից հետիոտն տարան պատերազմի: Մինչդեռ այս ծրագիրն ուզում էին իրագործել, շուտափույթ լուր հասավ Իսմայելի զորքի մասին, քանզի մեկը եկավ ու պատմեց նրանց, թե Իսմայելի որդիների բազմամարդ զորքը հասել և սպասում է ձեզ: Նրան չսեց Արծրունյաց տեր Համազասպը, այլ հարվածներով տանջեց նրան իբրև սուտ լուր տարածողի, իսկ ինքը խրոխտացած՝ իր զորքով գնաց Արձեչ ավանի դեմ: Երբ գյուղաքաղաքի մոտ հասան, բնակիչները իսկապես հայտնեցին Ամրին Հայոց նախարարների գալուստը: Նա իր զորքերի բազմութեան հետ առաջ խաղաց և, գալով, դարանամուտ եղավ Արձեչ գյուղի մոտ: Մինչդեռ Հայոց գունդը մարտնչում էր ամրոցի դեմ, դարանամուտ եղածներն ամիջապես ելան թաքստոցից, թափվեցին Հայոց զորքի վրա և, փախուստի մատնելով, կոտորեցին հետևակ զորքի մեծ մասը, որ ուսմիկ (չինական) մարդկանցից էր բաղկացած, որոնք մերկ էին, առանց զենքի և պատերազմի մեջ՝ անհմուտ: Սրանք անմիջապես այդ օրվա դառն լույսին հանդիպելով՝ անողորմ սրով կոտորվեցին, իսկ ոմանք, վախենալով անորոշ ճակատագրից, գետավեժ և ծովահեղձ եղան: Նախարարական տոհմերից վախճանվեցին 4 հոգի, որոնցից երեքը Տրունյաց տոհմից էին և մեկը՝ Ուրծա գյուղից՝ իսկ ուսմիկ ժողովրդից վախճանվեց 1500 մարդ: Ուրիշները, փախուստի դիմելով, հագիվ կարողացան իրենց անձերը փրկել: Այս դժոխային չար աղետը տեղի ունեցավ հրոտից ամսի չորսին, չաբաթ օրը: Թշնամիները հետամուտ լինելով՝ հալածեցին Հայոց զորքը մինչև այն տեղը, որ կոչվում է Տայ գյուղ և ապա դադարեցին նրանց հետապնդելուց և մեծ ուրախութիւն եղավ նրանց բանակատեղիում:

Այն ժամանակ մեր Հայոց աշխարհը մեծ տառապանքի մեջ էր, իսկ անհավատ թշնամիները ցնծութիւն և հրճվանք էին ապրում: Նրանք չունչ քաշելուց հետո դարձյալ հարձակվեցին, Ապահունիքի միջով ուղղվեցին դեպի արքունի պողոտան: Հասան Բագրևանդ գավառի Արձնի գյուղը և այնտեղ բանակ դրեցին գետի եզերքում, որը նրա միջով է անցնում: Նրանց հետ կային զինագործներ՝ ամեն տեսակ զենքերի արհեստավորներ, որոնք պատրաստում էին պատերազմի զենքեր ու սարքեր (անոթներ):

Իսկ այն զորքը, որ Կարնո քաղաքն էր պաշարել, [բնակիչներին] հուսահատութեան էր հասցրել, քանզի սաստկացել էր քաղաքի սովը, և նրանք ստիպված պատրաստվում էին քաղաքը հանձնել: Սակայն երբ [հայկական] գնդի պարտութեան լուրը հասավ Կարնո քաղաք, այն ժամանակ Հայոց պատերազմող զորքերը հուսալքվեցին և քա-

ղաքի պաշարումը վերացրին: Նրանք թեպետև կարող էին հունաց կողմերը մեկնել և իրենց անձերը փրկել կեղեքիչների չարասեր ապիրատությունից, սակայն լավ համարեցին իրենց անձերի մահը, քան մեր երկրի կորուստը և Քրիստոսի եկեղեցիների անպատվությունը տեսնել: Այսպես մտածելով, թեկուզև սակավաթիվ էին, քան թշնամիները, ինքնակամ հոժարությունը դեպի տառապանք դիմեցին և, հավաքելով գնդերը, որոնք 5000 հոգուց էին բաղկացած, հեռացան Կարնո քաղաքից, անցան Բասենի սահմանը դեպի Բագրևանդ գավառը: Հենց որ անցան Արածանի գետը, սրտի արիությունը թշնամու վրա հարձակվեցին, [նախապես] իրենց աղխը (ունեցվածքը) և երիվարները երկու ասպարեզ հեռու թողնելու և իրենք հետիտան, զայրագին պատրաստվեցին թշնամու հետ պատերազմի: Թշնամիների գնդերը նույնպես ելան նրանց դեմ բազում պատրաստությունը:

Արեգակը ծագելուն պես պատերազմն սկսվեց: Երբ իրար բախվեցին, նախ հայոց գունդը ուժգին բազում հարվածներ տվեց և, թշնամիներին փախուստի մատնելով, շատերին սատակեցրեց: [Սակայն] կրկին ուժ առնելով՝ նրանք փախուստից ետ դարձան և զայրագին ցասմամբ դիմադրելով՝ արհավիրքով լցրին ոամիկ ժողովրդի բազմությունը, փախուստի մատնեցին նախարարներից ու հեծյալներից ոմանց և նրանց հետ եղած ոամիկներին, քանզի նրանցից շատերին սպանելով՝ դաշտերի վրա փռեցին:

Իսկ քաջահաղթ նահատակները, թեպետև սակավաթիվ էին չարաչուք որսողների մեջ, սակայն դառնաչունչ օրհասական ընդհանրության ահի չմատնվեցին, այլ բոլորը միահամուռ հավաքվելով՝ իրար քաջալերում էին հետևյալ խոսքերով՝ «քաջությունը մեռնենք մեր աշխարհի և մեր ազգի համար և թող մեր աչքերը չտեսնեն մեր սրբարանների և մեր Աստուծո փառավորման վայրերի ոտից կոխան լինելն ու պղծվելը, այլ թշնամիների սուրը թող նախ և առաջ մեր դեմ ուղղվի, ապա թող անեն, ինչ կկամենան: Մեր անձերը զոհենք ճշմարիտ հավատի փոխարեն և ոչ թե երկրավոր կյանքի սիրուն, քանզի այս ժամանակավոր մահվան դիմաց կա հավիտենական կյանք»:

Այսպես իրար քաջալերելով իրենց աչքերն ի բարձունս կարկանդակեցին, բարձրալից օգնություն էին հայցում, ասելով՝ «Աստված, քո հայացքը մեզ ուղղիր և փութա մեզ օգնություն: Թո՛ղ մեծապես ամաչեն նրանք, որ մեր անձերն են ուզում [զոհել], իսկ մենք, Տեր, քո անունն ենք արտասանում մեր նեղություն մեջ և քո անունն ենք փառավորում մեզ պաշարող անձկություն մեջ, քանզի ահա մեզ չըջապատված են պահում չարերը, որոնց թիվ չկա, և մահվան երկունքն

է մոտենում մեզ»: Այս և դեռ ավելի աղերսական խնդրանքներ և փափագելի մաղթանքներ էին մատուցում Բարձրալից: Սրանից հետո դարձյալ զորանալով Վերնային օգնականությունը, ետ չկանգնեցին նախապես ընդունված որոշումից, թեև հազար հոգուց ավելի չէին երեսուն հազարի դիմաց: Եվ ինչպես հենց թշնամուց իմացանք, նրանք (հայերը) ասում են իրենց հետ մարտակից ունեին հրեշտակների բազմությունը, որոնք մարդկային կերպարանքով երևացել էին թշնամիներին: Նրանք հավաստում էին նաև, որ տեսնում էին երեցների ու քահանաների, որոնք ավետարաններով, մոմերով ու խնկով առջևից երթալով՝ քաջալերում էին նրանց:

[Հայերը], անխնա կոտորելով, վրեժխնդիր էին լինում թշնամուց, մինչև որ նրանց ձեռքերը միանգամայն հոգնեցին զենքերի ծանրությունից: Ոմանք առանց զենքի մնալով՝ ընկան նրանց ձեռքը և իսկույն հրաժեշտ տալով մեղանչական կյանքին՝ դիմեցին հանդերձյալ հույսի ակնկալությանը: Այդ երանելի և քաջ նահատակները հետևյալ զորագլուխներն էին՝ Բագրատունյաց տնից Սմբատ սպարապետը և նրա բարձակից ու նիզակակից Սահակը: Մամիկոնյան տնից Մուշեղ զորավարը և Մամիկոնից տեր Սամուելը, մատաղահասակ և գեղեցկությունը առույգ, որը մեծ սպարապետի աներձագն էր, Գնունյաց տնից Դաշույն Վահանը և բազում նախարարներ և ոամիկներ, որոնց մեկ առ մեկ անունով հիշել չեմ կարող: Մոտ 3000 հոգի ընկան, որոնց մահը սրտաճմրիկ էր ու վախճանը՝ անագորույն, և հողը նույնիսկ բավական չէր պատերազմի թշվառ զոհերի դիակները թաղելու, այլ ընկած էին բացօթյա վայրում արևի ու փոշու, անձրևի և հողմերի մրրիկի դիմաց:

Այն ժամանակ սաստկացավ հաճախակի ողբն ու կոծը Հայոց աշխարհում, քանզի մեծ առաջնորդները և պատվական զորագլուխները մի վայրկյանում վերացան, և ամբողջ երկիրը, խոր տխրությունը վարակված, մեծապես կոծում էր և ողբում հզոր և քաջ նախամարտիկների վախճանը, որոնք օգնականությունից զուրկ մնալով՝ մատնվեցին գաղանաբարո և անողորմ թշնամու ձեռքը: [Մարդիկ] իրենց նեղություն մեջ հիշում էին նաև պաշտպան Աստուծուն, որի ողորմությունը սկզբից էլ պահել է մարդկային ազգը և մանավանդ իր անունը փառաբանողներին: Հայցում էին նրա հոգատար ներողամտությունը, որպեսզի այս աշխարհի կյանքում տարակուսյալներին և հուսակտուր եղածներին զորավիզ լինի, քանզի Արձեշ ավանում պատահած աղետից հետո ահա վրա հասավ այս չարիքը նույն շրտից ամսի 14-ին, երկուշաբթի օրը: Առավել ևս դժնդակ էր նեղու-

թյունը նաև այն պատճառով, որ ննջեցյալներին նույնիսկ համարձակորեն լալու և ողբալու հնարավորություն չկար, ոչ էլ իրավունք՝ իրենց տներում սգո հաց կտրելու կամ վախճանյալներին գերեզման դնելու:

**ԲԱԼԱԶՈՒՐԻՆ ՀԱՅԵՐԻ 850-855 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ
ՀԱԿԱԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

**ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՆՎԱՃՈՒՄ
(Ֆուտուհ ալ-Բուրան)**

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՆՎԱՃՈՒՄԸ, Էջ 281-282

Հայաստանի պատրիկներն իշխում էին իրենց տիրույթներում (երկրներ, աշխարհներ) և ամեն մեկը պաշտպանում էր իր գավառը: Երբ սահմանային ամրությունը գալիս էր որևէ կառավարիչ, չուրջը պատվում (ուսումնասիրում) էին. եթե նա նրանց հետ զուսպ էր, դաժան և ուժ ու սպառազինություն ուներ, վճարում էին խարաջը ու հնազանդվում, այլապես՝ հայհոյում էին ու արհամարհում:

Այսպես, Մամունի խալիֆայության շրջանում¹ կառավարիչ դարձավ Նալիդ իբն Յազիդ իբն Մազիադը, որը նրանցից (հայերից) նվերներ էր ընդունում և նրանց հետ անձամբ բարեկամաբար շփվում, իսկ այս բանը փչացրեց նրանց և նրան հաջորդող Մամունի նշանակած մյուս կառավարիչների նկատմամբ հանդուգն դարձրեց: Ապա Մուտասիմ Բիլլահը² սահմանային ամրությունների (Արմինիա) կառավարիչ նշանակեց ալ-Հասան իբն ալ-Բադդիսին³, որը հայտնի էր Մամունի անվամբ: Սա անփույթ գտնվեց (ազատ թողեց) նրա պատրիկների և ազատների նկատմամբ, մեղմ վարվեց այնքան, որ առավել ևս անհնազանդ դարձան տիրակալի (սուլթան) հանդեպ և չարացան նրա նշանակած պաշտոնյաների դեմ: Օմայանների մաուլա Իսհակ իբն Իսմաիլ Շուայբը տեր դարձավ Վիրքին, իսկ Սմբատի որդի Սահլ (Սահլ իբն Սինբաթ) պատրիկն ապստամբեց Հայդար իբն Քաուս ալ-Աֆշինի⁴ նշանակած կառավարչի դեմ, սպանեց նրա քարտուղարին, իսկ ինքը հազիվ հոգին ազատեց փախուստով: Ապա Հայաստանի կառավարիչ դարձան պաշտոնյաներ, որոնք բնակիչներից ընդունում էին «ողորմություն» և ինչքան խարաջ էին տալիս, այդքանով գոհանում էին:

Սակայն հավատացելոց իշխան ալ-Մուտավաքքի Ալ-ալլահը⁵, իր խալիֆայությունից երկու տարի անցնելուց հետո Հայաստանի կա-

ռավարիչ նշանակեց Յուսուֆ իբն Մուհամմադ ալ-Մարուադիին⁶: Երբ Նլաթ հասավ, ձերբակալեց նրա պատրիկ Աշոտի որդի Բագարատին (Բակրաթ, Բուկրաթ իբն Աշութ) և տարավ Սամառա (Սուռա ման ոսա): Պատրիկները, ազատները և բռնի տիրացողները⁷ այս բանից զայրացան: Ապա նա իր մի պաշտոնյային, որը կոչվում էր ալ-Ալա իբն Ահմադ⁸, ուղարկեց Միսականում մի վանք, որը կոչվում էր Բաժակների (սկիհ) վանք (Դայր ալ-Ակդահ) և Հայաստանի քրիստոնյաներն այն շատ էին մեծարում ու պարգևներ ընծայում: Սա հափշտակեց ամբողջ ունեցվածքը և բռնություն գործադրեց նրա մարդկանց (վանականների) նկատմամբ: Պատրիկները զայրացան ու համբերությունից դուրս եկան և իրար միջև նամակագրություն միջանց զրգեցին անհնազանդություն ու ըմբոստություն: Նրանք գաղտնի գրգռեցին խութեցիներին (ալ-Նուսայիյա), և Արթան անունով հայտնի անհավատ գեղջուկին, հարձակվելու Յուսուֆի վրա, քանզի նա գերել էր նրանց պատրիկ Բագարատին: Նրանցից, ինչպես նաև բռնի տիրացողներից ամեն մեկը ձիավորներ ու ռազմիկներ ուղարկեց այդ բանում նրանց օգնելու: Սրանք հարձակվեցին [Յուսուֆի] վրա Տարոնում (Թարուն), իսկ նա իր մարդկանց ցրել էր գյուղերում: Սպանեցին նրան ու նրա ճամբարում եղած ամեն ինչը տարան:

Ապա հավատացելոց իշխան ալ-Մուտավաքքի Ա-ալլահը Հայաստան ուղարկեց Բուդա ալ-Քաբիրին (ավագ)⁹, որը երբ Բադեչ (Բադ-լիս) հասավ, ձերբակալեց Մուսա իբն Զուրարային¹⁰, իսկ սա Յուսուֆի սպանությունը ցանկացողներից էր և այդ նպատակով օգնել էր, քանզի զայրացած էր Բագարատի ձերբակալման համար: Նա (Բուդան) պատերազմից խութեցիների դեմ, ահռելի կոտորած արեց, մեծ բազմություն գերեվարեց, ապա արչավեց Վասպուրականի պատրիկ Գազիկի որդի Համազասպի որդի Աշոտին (Աշութ իբն Համգա իբն Զաջիկ), որն Աղբակի (ալ-Բակ) տերն էր, երաշխավորելով իջեցրեց իր ամրոցից և ուղարկեց Սամառա:

Ապա դիմեց Վիրք, հաղթեց Իսհակ իբն Իսմաիլին, ձերբակալեց և անմիջապես սպանեց, նվաճեց Վիրքը և Առանի ու Հայաստանի արտաքին (բարձրագիր) կողմերում՝ Միսականում ապստամբած ու խոռվարար քրիստոնյաներին ու այլոց տարավ իր հետ, մինչև որ այս սահմանային ամրությունների գոտին այնպես հանդարտվեց, որ նախկինում երբեք չէր եղել: Ապա եկավ Սամառա 241 (22 մայիս 855 - 9 մայիս 856) թվականին:

1. **Նոսքը Աբրաայան խալիֆա Աբու-լ-Աբբաս Աբդալլահ ալ-Մամունի (786-833) մասին է:**
2. **Նալիֆա ալ-Մուտասիմ Բիլլահ (833-842):**
3. **Ալ-Բադդիխան Արմինիայի կառավարիչ է եղել 833-835 թվականներին:**
4. **Հայդար իբն Քաուս ալ-Աֆշինը Արմինիայի կառավարիչ է եղել 835-840 թվականներին:**
5. **Նալիֆա Մուտավաքբիլ ալ-ալլահ Ջուֆար իբն Մուտասիմ (847-861):**
6. **Յուսուֆն Արմինիայի կառավարիչ է եղել 850-851 թվականներին:**
7. **Նկատի ունի ընդհանրապես ապստամբներին, որոնց որակում է որպես բռնացողներին:**
8. **Ալ-Ալա իբն Ահմադ ալ-Ազդին հետագայում դարձել է Արմինիայի կառավարիչ (865-866):**
9. **Բուղա ալ-Քաբիր (Ավագ Բուղա) – ծագումով թյուրք զորավար, որը հռչակվել է խալիֆաթի տարրեր երկրամասերում ծագած ապստամբությունների ճնշմամբ:**
10. **Մուսա իբն Ջորարան Բաղեչի և Արզնի արար ամիրան էր Հայոց իշխան Բագարատ Բագրատունու դստեր ամուսինը:**

**850-855 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ
ԱՊՍՏԱՄԲԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐՆ ԸՍՏ ՅԱԿՈՒԲԻ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Հատոր երկրորդ

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՅՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՅՈՒԹ (251-252) ԹՎԱԿԱՆ

Մուտավաքբիլը դուրս եկավ դեպի Նաղաղության քաղաքը (Բաղդադ) 238 (23 հունիս 852 - 11 հունիս 853) թվականին, վրաններ խփեց Շամմասիյա [արվարձանում], ապա մտավ Բաղդադ, ճեղքեց անցավ ու գնաց Տիզբոն (Մադաին) զբոսանքի:

Հայաստանն ապստամբեց, այնտեղ ոտքի կանգնեցին մի խումբ պատրիկներ և ուրիշներ ու բռնացան իրենց գավառներում¹:

Մուտավաքբիլը կառավարիչ նշանակեց Աբու Սաիդ Մուհամմադ իբն Յուսուֆին², որը պատրաստվեց գնալու այդ երկիրը: Նա բերել տվեց իր զգեստներն ու հագնվեց, վերցրեց իր հողաթափերից մեկն ու հագնվեց և հանկարծ ընկավ մեռած վիճակում, առանց որևէ պատճառի (հիվանդություն):

Ապա Մուտավաքբիլը կառավարիչ նշանակեց նրա որդուն՝ Յուսուֆին³, որը եկավ երկիրը, գրեց պատրիկներին և ոմանք պատասխանեցին նրան: Նրա մոտ եկավ Բագարատը՝ Աշոտի որդին (Բակ-

րաթ իբն Աշութ) երաշխավորագիր խնդրելու, իսկ նա տարավ նրան Մուտավաքբիլի մոտ և [...]: Նրա դեմ կովեց Յուսուֆ իբն Տուրնիկը (Հովնան որդի Թոռնիկի) ու սպանեց նրան:

Երկրում խռովություն սկսեց և Մուտավաքբիլն ուղարկեց ավագ (Քաբիր) Բուղային: Երբ նա հասավ Արզն, նրան ընդառաջ եկավ Մուսա իբն Ջուրարան, որը բռնացել էր Բաղեչում (Բադլիս) և երաշխավորագիր խնդրեց: Նա ձերբակալեց նրան և առաքեց Մուտավաքբիլի մոտ: Ապա գնաց մի վայր, որը կոչվում է Աղբակ (ալ-Բակ), ուր Համազասպի որդի Աշոտն (Աշութ իբն Համզա) էր, որին պաշարեց, հետո երաշխավորագիր տվեց և ուղարկեց Մամառա: Նրա (Մուսա իբն Ջուրարայի⁴) գլուխը կտրվեց Հասարակաց դռան (Բաբ ալ-Ամմա) մոտ և խաչվեց:

Նա գրեց Տիզբոնի բռնացող Իսհակ իբն Իսմաիլին, որ գա իր մոտ: Նա պատասխանեց, որ երբեք խալիֆայի հնազանդությունը դուրս չի եկել, իսկ եթե դրամ է ուզում, ապա ինքը կտա, կամ եթե մարդիկ է ուզում՝ կուղարկի, սակայն գալ չի կարող:

Նա (Բուղան) հարձակվեց, կովեց ու հաղթեց նրան, ապա գլուխը կտրեց և ուղարկեց խալիֆային: Ապա հարձակվեց ծանարների (սաննարիյա) վրա, կովեց, սակայն նրանք հաղթեցին [Բուղային] ու ետ մղեցին և նա փախստական նահանջեց:

Այն ժամանակ սկսեց Հալաճեյ այն մարդկանց, որոնց երաշխավորագիր էր տվել ու ձերբակալեց: Նրանց մի մասը փախավ ու նամակներ գրեց Ռումի տիրոջը (Բյուզանդիայի կայսեր), խաղարաց տիրոջը և սլավոնների (սակալիբա) տիրոջը և մեծ բազմություններ հավաքվեցին: Նա (Բուղան) այդ մասին գրեց Մուտավաքբիլին, որը կառավարիչ նշանակեց Մուհամմադ իբն Նալիդ իբն Յազիդ իբն Մադիադ ալ-Շայբանիին⁴, որը երբ եկավ, ապստամբները հանդարտվեցին և նա նորեն երաշխավորագիր տվեց նրանց:

1. Նոսքը 850-855 թթ. ապստամբության մասին է:
2. Աբու Սաիդ Մուհամմադ իբն Յուսուֆ ալ-Մարուադին 850 թ. նշանակվել է Արմինիայի կառավարիչ, սակայն չի իշխել վերահաս մահվան պատճառով (851 թ. ապրիլի 28-ին):
3. Հայաստանի (Արմինիայի) կառավարիչ Յուսուֆ իբն Մուհամմադ ալ-Մարուադի (851-852):
4. Մուհամմադ իբն Նալիդ իբն Յազիդ իբն Մադիադ ալ-Շայբանին Արմինիայի կառավարիչ է նշանակվել 857 թվականին:

Դպրութիւն Բ

Գլ. 2. Նույն այդ ժամանակ¹ մեծ պատերազմ էր Բագարատի² և [արար գորավար] Մուսեի միջև: Մուսեն գորք գումարեց՝ արքունի հարկերը հավաքելու պատրվակով և մտավ Տարոն երկիրը, որպեսզի պատերազմի Բագարատի դեմ: Հավաքելով իր գորքի ամբողջ բազմութիւնը, եկավ բանակեց Հայոց իշխանի ձեռնոցի մոտ: Ապա գորակարգ ընդունեց, ձակատ հարդարեց և ներսից փակեց ամբողջ դաշտաձև հովիտը: Զինավառվեցին և ամեն տեսակ պատրաստութիւններ տեսան Հայոց գորքի դեմ:

Երբ Հայոց իշխանը տեսավ, որ արաբների գորքը գալիս է պատրաստութեամբ, իսկ իրենք սակավաթիվ են, փութապես աղերսագիր ուղարկեց քաջարի Աշոտ իշխանին, որպեսզի, եթե հնար լինի, անձամբ գորքով ու զենքով արագ օգնութեան հասնի իրեն: Երբ լրատարները հանդիպեցին մեծ իշխան Աշոտին, նա ընթերցեց աղերսագիրն ու հին հիշատակարանները, [հիշեց] մոտիկ ազգակցութիւնը³, միմյանց հետ կապված լինելն ուխտով, որը հաստատվել էր Սուրբ Ավետարանի և Տերունական Ոսկի վրա արված երդմամբ, միատեղ հավաքեց Վասպուրական աշխարհի իշխանութեան բոլոր նախարարների գորագնդերը:

Փութապես, առանց հապաղելու յուրաքանչյուրն այնտեղ հասավ իր գորքով՝ իշխան Աշոտը և իր եղբայրներ Գուրգենն ու Գրիգորն իրենց գորագնդերով, Արծրունյաց տոհմից նաև Վահանը, Վասակը, Մուշեղը, Ապուպելճը, Գուրգենը, Վասակը, Ապուջափրը, Մուշեղը, Ապունայան, Վասակը, Վահանը, Համազասպը, Գրիգորի որդի Վասակը, Ապունկղեմը, Մեհրուժանը, Գրիգորը: Բոլոր այս 16 այրերն իրենց գորքով Արծրունյաց տոհմից էին: Իսկ Բագարատունյաց տոհմից՝ Թոռնիկի որդին իր գորքով, Ամատունյաց տոհմից՝ Շապուհն իր ութ ազգականներով ու իրենց գորքով: Գնունյաց տոհմից՝ Հազրի որդի Գրիգորն իր վեց ազգականներով և իրենց գորքով, Ընտրունյաց տոհմից՝ Արտավազդը՝ 7 ազգականներով ու իրենց գորքով, նաև Վասպուրականի իշխանի նախարարներից ուրիշներ՝ Սմբատ Ապահունին, Գրիգոր Քաջբերունին, Վահան Հավունին, Դավիթ Սեպուհը, Գազրիկյան) Ապուհարազը, Թողորոս Վարազիսը, Ոսորով Վահուունին, Ոսորով Ակեացին, Վարդան Գարայեղենը, Սմբատ Մարացյանը,

ինչ-որ Սահակ Սեպուհ, Պատրիկ Անձևացին, Գորգ Հարմացին, Դավիթ Զորապետը և շատերն ազատ տներից: Յուրաքանչյուրն իր գորքով շարժվեց այնտեղ: Մինչդեռ նրանց գորքերը կոպում էին արդեն միմյանց դեմ, հնչում էին փողերը, ծածանվում դրոշները, գոռում գոչում էին վահանավորներն ու նիզակավորները, այրուձին այս ու այն կողմ էր նետվում, ախոյանները հարձակվում էին, կապարճիկները նետեր էին տեղում:

Այսպիսի մարտ էր բռնկվել, երբ վրա հասավ մեր քաջ Աշոտը: Ապա միանգամից, հախուռն ու հանդուգն հարձակմամբ դիմեցին այլազգիների վրա, միմյանց ընդհարվեցին և յուրաքանչյուր այր գետին գլորեց իր ախոյանին: Աշոտ իշխանն աչքերը վեր բարձրացրեց և տեսավ, ինչ-որ մեկը հարվածեց իր գորականներին: Նա գոչեց առյուծաբար և հարձակվեց ընտիր այրուձիի վրա, ջարդեց նրա աջ թևը, ապա հարձակվեց ձախի վրա: Բոլորին սրի ճարակ դարձրին: Ոխտակեցին, որպես կտրիճներ, ձայնեցին ինչպես արծիվներ ու առյուծի կորյուններ և վրա հասան ու պատառոտեցին որսը: Հույժ հանդուգն հարձակման հետևանքով ավելի շատ սպանեցին ձիերի սմբակների տակ դիաթավալ անելով, քան սրով: Թշնամիների կողմից չգտնվեց մեկը, որ ի գորու լինելը ընդդիմակայել նրանց: Սրից փրկվածները փախան անտառների ապահով տեղերը: Նրանց կեսը հասավ շահաստան Բաղեչ, որտեղ և մնաց հիմնական գորքը: Իսկ [հայ] իշխանները հետապնդեցին նրանց, ովքեր փախել ընկել էին [Բաղեչի] ամրոցը: Ապա պաշարեցին քաղաքն ու ամրոցը, մինչև որ այնտեղից դուրս եկավ հետոտն ու հեծեճող մի տիկին և [խնդրեց] բավականանալ կատարած քաջութեամբ, որով Աստված օժտել էր Աշոտին: Համոզեց և պաշարումից ազատ արձակեցին նրանց, որովհետև Բագարատի քույրն էր⁴: Հայոց գորքը հաջողութեամբ ավարտեց պատերազմը և վերադարձավ մեծ հաղթութեամբ: Ավարի մատնեցին բանակատեղը, սպանվածների վրայից հանեցին զգեստներն ու այլ իրեր, հավաքեցին բազում ավար, ոսկի, արծաթ, գեղեցկազարդ զենքեր, խիզախ այրերի զարդեր ու զենքեր, ընտիր երիվարներ՝ իրենց զարդարանքով: Ապա յուրաքանչյուրը մեծ և անտրտում խնդրութեամբ վերադարձավ իր տեղը:

Երբ անօրեն Մուսե գորապետը տեսավ, որ գլուխ չեկան իր չար դիտավորութիւնները, և իր գորքը կրեց մեծամեծ հարվածներ, աճապարեց գուժկան ուղարկել արքունիք, արքային տեղեկացրեց Վասպուրականի իշխան Աշոտի արարքների մասին:

Երբ Ապուսեթը վերադարձավ արքունիք, արքունի հարկերի վե-

րակացությունը հանձնեց Մուսեին: Արքունիքից եկավ նաև հարկերի մի ինչ-որ վերակացու՝ Ալա անունով ամիրան, որին կոչում էին Ծովափի: Ապուսեթը հանձնարարեց նրան մտնել Վասպուրական երկիրը և մեծ զորքով մնալ այնտեղ, մինչև որ Հայաստանի բոլոր կողմերից ամեն մեկն իր մոտ կրերի սահմանված չափով հարկն ու տուրքը: Նա խուժեց Աղբակ գավառը և ասպատակներ սփռեց Վասպուրական երկրի տարբեր կողմերը, գուփեց, ավերեց հափշտակեց, թալանեց ինչքն ու ստացվածքը: Հափշտակում էին տղամարդկանց, կանանց և նրանց ժառանգությունը: Ասպատակեց նաև Անձևացյաց իշխանության կողմերը, որտեղ նույնպես ավարի մատնեցին՝ պատճառ բերելով այրուձին պետքերի համար [տրվող] ոռճիկը:

[Աչոտ] իշխանը հրովարտակի միջոցով նրան հայտնեց հետևյալը. «Հայոց աշխարհն ես եկել արքունի հրամանով, որպեսզի վերցնես արքունի հարկերը: Մի՞թե արքունուստ ունես նաև հրաման՝ գերել, թալանել ու ավերակ դարձնել մեր երկիրը: Բայց չէ՞ որ մենք երբեք զանց չենք արել թագավորի հրամանը և չենք խափանել արքունի հարկերը, ինչպես անում են ապստամբները, անհնազանդներն ու իրենց տերերին ծառայելու մեջ անկարգները: Ուրեմն այստեղից վե՛ր կաց, գնա Հայոց քաղաքներից որևէ մեկը, ինչպես վայել է աշխարհակալներին: Մենք քեզ կուղարկենք հասանելիք հարկերը, կքաղցրացնենք քո միտքը, իսկ դու անխնա մի ասպատակի ու մի ավերի իմ երկիրը»:

Նա արհամարհեց իր մոտ առաքվածներին, խելքը չկտրեց ըստ արժանվույն պատասխանել և շարունակեց նույն ձևով չըջել Վասպուրական աշխարհի բոլոր կողմերը: Ապա հասավ Արճուճ գյուղը, մնաց այնտեղ և դիտակներ թողեց բլուրների գագաթներին:

[Աչոտ] իշխանը հույժ գայրացավ այսպիսի արհամարհանքից և յուրաքանչյուր տոհմից վերցրեց ազատագործի բազմությունը և զինավառված, այրուձիի ընտիր հեծյալներով հարձակվեց նրա վրա: Գետքն այլազգիների զորքին իմաց տվեց, նրանք բորբոքեցին պատերազմ հայերի դեմ, և ընդհարվեցին միմյանց: [Աչոտը] զորքը բաժանեց երեք մասի: Առաջին զորագունդը տվեց Գուրգենի և նրա օգնական Վահան հավնունու ձեռքը: Երկրորդ զորագունդը հանձնեց Գուրգեն Ապուպլճի ձեռքը: Սրան օգնական էր Վահան Արծրունին: Իսկ երրորդ գունդն իշխանը վերցրեց իր ձեռքը: Ինքը նաև պատերազմ հարդարողն էր: Ապա քաջաբար հարձակվեցին, արիագոչ ձայներով դիմեցին թշնամիների վրա: [Մարտն] սկսվեց այգաբացին և ընդամենը մեկ ժամում [Աչոտը] հաղթանակ տարավ և փախուստի մատնեց Ալայի գործի բազմությանը: Այնտեղ, իրարանցումի մեջ սպանվեց նաև Ալայի

եղբայրը: Անհնարին չափով արյուն հեղվեց: Քաջությամբ էին կռվում [Աչոտ] իշխանի եղբայր Գուրգենը և Վահան հավնունին, որոնք վաստակեցին հաղթողի անուն: Նրանք սրի քաչեցին թշնամի կողմին, ամբողջ հովիտը լցրեցին կոտորածների դիակներով: Զորից ցած հոսած ջուրն սպանվածների շատությունից դառնում էր արյուն: Իսկ ինքը՝ Ալան փրկվեց և սակավաթիվ անձանց հետ ճողոպրեց Բերկրիի կողմերը: Արարները հայոց զորքերից սպանեցին քչերին՝ մի քանիսին աննշաններից, և վիրավորեցին Գուրգեն իշխանին:

... Արդ մյուս տարի՝ վեցերորդ հոբելյանին, 72-րդ օլիմպիադային, XX ինդիկտոնին և Հայոց թվականության 300 (851)-ին թագավորն իր սինկղիտոսների և բաբելացի բոլոր մեծամեծների հետ հաստատ նպատակադրվեց Հայոց աշխարհի իշխաններին զրկել իշխանութունից, որպեսզի խլեն նրանց ժառանգությունը: [Կամեցան] ամենից առաջ ձեռք գցել Աչոտին՝ իր տոհմի հետ և Բագարատին ու իր տոհմին: Որովհետև ասում էին՝ «Եթե նրանց վերացնենք մեջտեղից, ոչ ոք չի կարող ընդդիմակայել մեզ»:

Նույն այդ ժամանակ արքան գումարեց զորք ընտիր հեծյալներից, զորեղ այրերից, զորքով ու զորապետներով և տվեց ինչ-որ հովսեփի⁵, Ապուսեթի որդու ձեռքը: Նա ստացավ Հայոց աշխարհը, փոխանակ հոր՝ Ապուսեթի, որովհետև սա մահացավ ճանապարհին, Ասորեստանի կողմերում: Մտավ հայերի երկիրը, որպեսզի, ինչպես մտադրվել էին, տանջեն նրանց: [Արքան] ասաց նրան. «Եթե քեզ հաջողվի մեր խորհածը հայերի ու նրանց իշխանների վերաբերյալ, կկատարվեն մեր իդձերն ու ցանկությունները, և [եթե] դու կարողանաս Հայոց իշխաններին, մանավանդ Վասպուրականի Աչոտ իշխանին մեզ մոտ հասցնել կապանքներով, այդ երկիրը կտամ քեզ և քո զավակին ի ժառանգություն: Ուրեմն փութա՛, պինդ կա՛ց, հասի նրանց ետևից, մի՛ տատանվի ու թուլանա այդ գործում»:

Այնժամ զորապետը մեկնեց նրա մոտից և լցվեց չար դիտավորություններով ու հնարիմացությամբ: Ատրպատականի կողմից մտավ Վասպուրական երկրի Աղբակ գավառը և բանակեց Արծրունյաց ոստան Աղամակերտում: Այնտեղից սկսեց ասպատակներ սփռել, ավարի մատնել և ազահաբար իր մոտ հավաքել երկրից կողոպտածը: Նա ձևացավ բարեկամ ու խաղաղասեր և արքունի հարկերի պատրվակով իր մոտ կանչեց [Աչոտ] իշխանին: Բայց արարները նույն զորագնդից իմաց էին տվել իշխանին՝ չզնալ նրա մոտ, հասկացրել էին, թե ինչ էր նա խորհել իր մասին:

Իսկ [Աչոտ] իշխանը զինավառվեց, բազում պատրաստություններ

րով, իր ազատագործքով և իրեն ենթակա բոլոր տեղական իշխանների հետ խույս տվեց և շրջում էր Մարդաստանի, Հասկո ձորի կողմերը: Ապա զորապետի մոտ ուղարկեց դեսպանների և գրեց այսպիսի մի հրովարտակ:

«Թագավորների ու աշխարհակալների սովորությունն է մեծ հոգածությունը խնամ տանել երկրի բարեշինություն մասին, թեթևացնել իշխանություն լուծը, ծանրությունները, մեղմացնել հարկերի համար կատարվող խոշտանգումները, որպեսզի իսպառ չվերանա երկրի բարեկարգությունն ու գորությունը, կուսակալների, քաղաքային պաշտոնյաների ծառայական պաշտոնավարությունը, հարկերի ու զորքերի հավաքումը, որպեսզի երկիրը լինի շենություն ու խաղաղություն մեջ, և անխափան ուղարկվեն արքունի հարկերը: Հույս ունենք, որ դուք էլ եք կամենում նույնը: Եվ մենք տեսնելով քո բարյացակամ խնամարկությունը երկրին և բարեկամություն երախտիքը մեր հանդեպ, կծառայենք սիրահոժար, հավատարմորեն և մեծ փուլով կկատարենք քո հրամանները»: Այսպիսի հաճելի ու դյուրընկալ շատ խոսքեր գրեց իր թղթում: Նույնպես և Աշոտ իշխանի մայրը՝ Սահակի և Տարոնի իշխան Բագարատի քույրը, որն իմաստուն կին էր՝ թե՛ խոսքի և թե՛ գործի մեջ, և հույժ խոհեմ ու աստվածասեր, մեկնեց բազմաթիվ ընծաներով և հանդիպեց Հովսեփին, խնդրեց հաշտություն, խաղաղություն հաստատել իր որդիների և ամբողջ Վասպուրական աշխարհի հետ: Իսկ նա ընդունեց պարզեւ և կատարեց խնդրանքը: Ապա պատանդներ վերցրեց անվանի ու պատվական մարդկանցից և մեծ պատվով վերադարձրեց Աշոտի մորը: Իսկ ինքը խաղաղությունը, առանց մեծ վնասների անցավ Վասպուրական աշխարհի միջով և իր հետ տարավ պատանդներին: Ապա անցավ Բզնունական գավառով, մտավ Խլաթ, քանզի կամենում էր սպասել պատեհ ժամի, որպեսզի նենգությունը խաբի և որսա [իշխաններին]:

Երբ ամիրան հասավ Խլաթ, մտավ և բանակեց քաղաքի մեջ եղած ամրոցում: Ապա բարևի թղթով հրավիրակներ ուղարկեց Բագարատի մոտ, որպեսզի առանց կասկածների ու վախի գա իր մոտ: Նույն թղթում գրում էր, թե հայաստան աշխարհը վատահում է նրան, քանի որ ինքը մեկնելու է արքունիք, իբր թե վերահաս ձմեռային եղանակի սաստկությունից, և հյուսիսային սառնաշունչ օդի խստությունից, որոնց անընտել էր համարում իրեն:

Իսկ իշխան Բագարատը, քանզի չունեւ նենգադրուժ կասկածներ թագավորի ու նրա զորքի հանդեպ, անխիղճ համարձակությունը ու տիրասեր մտածումով ելավ գնաց ժամանած կոչնակների հետ,

որպեսզի կատարի զինվորական ծառայությունն ըստ աստվածային պատվիրանի ու թագավորական հրամանի: Ոչինչ չգիտեր նրա խաբուության մասին, ուստի սխալվեց: Հետը վերցրեց նաև Աստվածաշունչ գրքի Սուրբ Կտակարանները, քահանայական դասի պաշտոնյաների բազմություն հետ: [Հովսեփը] բռնեց նրան և իր ամբողջ ազգատոհմը՝ Բագարատունյաց տոհմից, կապեց երկաթյա կապանքներով և ուղարկեց Սամառա: Իսկ ինքը եկավ ձմեռելու Տարոնի Մուշ քաղաքում, ունենալով իր հետ նաև պատանդներ Վասպուրականի Արծրունյաց նախարարներից և նրանց ազատներից: [Տարոն] գավառի բնակիչներին գերեվարեց, Ասորեստանի և արաբական տերությունների կողմերում վաճառելու համար: Իսկ գերիների կեսին պահեցին իրենց մոտ, քաղաքում, որպեսզի իրենց ջրկիրություն անեն և փայտ կտորեն: Աշխատեցնում, չարչարում էին նրանց՝ ձմեռվա դառնաշունչ սառնամանիքին: Իսկ ազատվածները փախան երկրի տարբեր կողմերը: Ամբողջ գավառն ավերվեց, բացի լեռնակողմից, որի լեռնակիչները մնացին Խուլթ անվանված լեռների վրա, իրենց ամրոցներում:

Գլ. Է. Երբ ձմեռը կես եղավ, եղանակը խստացավ, դարձավ միգախառն ու մրրկալից: Թանձր ձյունը հարթ ու հավասար դիզվեց լեռան ստորոտներում, որտեղ կառուցված էր Տարոնի քաղաքը⁶: Այդտեղ էր ամրացել արաբների զորապետը, նման ծերացած արջի, որը ձմեռ ժամանակ սնվում է արմտիքներով և անցնելով կենաց ու մահվան միջով, որջանում իր բնում: Հովսեփը, արաբների զորապետը սպասում էր ձմեռն անցնի, որպեսզի հարձակվի Հայոց երկրի վրա, սրածությունը, գերեվարությունը ու մեծ-մեծ հարվածներով երկրի մեծամեծներին գերություն տանի, երկրում նշանակի գործավարներ, որոնք իրենց հրամաններով պիտի հորինեին երկրի կարգերը և իրենց ընտանիքներով հանդերձ նստեին Հայաստանի ամրոցներում:

Այն ժամանակ լեռան բնակիչները, երբ տեսան, որ իշխանին տարան ի գերություն, և իրենց ևս սպասում են նույն փորձությունները, ինչ կրեցին դաշտեցիները, եկան միասին Խուլթի մեկնազենների բազմությունը, ձմեռային կարիքների համար ձեռք բերած արհեստի իրենց միջոցներով: Նրանք վերցրել էին իրենց նիզակները, որ միշտ կրում էին, ի զգուշություն անտառներում որջացած գազանների կամ իրենց վրա հարձակվող թշնամիների: Հարձակվեցին [Մուշ] քաղաքի վրա, պաշարեցին այն, զորքը մատնեցին սրի, արգելանոցից հանեցին Վասպուրականի պատանդներին, արձակեցին գերիներին ու բաժանեցին իրենց մեջ ավարը:

Բայց ինքը՝ կարծեցյալ մարդպանը փախավ ընկավ մեծ եկեղեցին,

որ հանուն [Ս.] Փրկչի մեծ ծախսով՝ 300 հազար [դահեկանով] կառուցել էր Բագարատ իշխանը: Եվ այն ժամանակ նա սարսափից դողահար թաքնվեց գմբեթում: Մեկնազենները շրջապատեցին եկեղեցին, նրանցից ոմանք բարձրացան մինչև գմբեթի փորվածքը և ինչ-որ մեկն աչտեով հարվածեց [Հովսեփի] թիկունքի մեջտեղը և դուրս հանեց թևատակից՝ թորքերի միջով: Նա փչեց շունչը և թաղվեց էշի պես: Ես իմ աչքով տեսել եմ այն մարդուն, ով հարվածել էր [Հովսեփին]: Սրա մասին տեղեկացա նրանից:

Դպրութուն Գ

Գլ. Ա. [Այդ] ժամանակ թագավորը, իր տերության մեծամեծներով հանդերձ, դարձյալ նստեց խորհրդի, որպեսզի անվրեպ ու անսխալ ըմբռնի Հայոց աշխարհում կատարվածը: Բազում և ճիշտ խորհուրդներից սինկղիստոսները հաստատապես ընտրեցին միայն այս մեկը, և ասացին թագավորին. «Զորք գումարի, գնա և մտիր Հայոց երկիրը: Քո իշխանությունն ատակ գտնվող բոլոր ազգերից քո մոտ հավաքի ընտիր այրուձի և շարժի գետից անդին: Երբ վրա կհասնես հայերին, ամենից առաջ կգերես Աշոտին, կրերես այստեղ, որից հետո բոլոր մյուսները դյուրությամբ կմտնեն քո իշխանությունն ատակ, և ամենքին առանց երկբայություն կհնազանդեցնես քեզ: Չպետք է ջանանք վրեժ առնել հարկերի, գինվորություն և ուրիշ ծառայություն խափանման կամ թագավորի դեմ կովելու համար, այլ գերվածներին կստիպենք հեռանալ քրիստոնեական հավատից և պաշտել մարգարեի ու օրենսդրի կրոնը, և դյուրությամբ կկատարվեն մեր բոլոր մտադրությունները: Նրանց կխոշտանգես ծեծով, բանտով ու պեսպես տանջանքներով: Սպառնալիքներով, ողորմամբ, հարստության խոստումով նրանց կենթարկենք մեր թագավորությունը, և քրիստոնեություն անունը կվերանա նրանց միջից»: Այս խորհուրդը հույժ դուր եկավ թագավորին, և նա մեծապես ուրախացավ:

Այնժամ թագավորն արձակեց հրովարտական և ուղարկեց արագագանաց սուրհանդակներ իր տերության բոլոր կողմերը՝ Ասորեստանի և Բաբելոնի, Թուրքաստանի և Նուժաստանի, մարերի, ելիմացիների ու եգիպտացիների հեռաբնակ վայրերը, Արաբիայի ներքին կողմերը, մինչև Սակաստանի սահմանները, այդ երկրների զորքերին ու զորագլուխներին, նահանգապետներին, քաղաքագլուխներին, հազարապետներին, կուսակալներին ու մեծամեծներին, ժամանակ տվեց փութով ներկայանալ՝ իրենց թագավորարնակ քաղաքը: Եվ ամենքը

թագավորի հրամանով բոլոր կողմերից գումարեցին այրուձի՝ սպառազենն այլ հորինվածով հանդերձ և անհապաղ, արագությամբ եկան ժամադրված տեղը:

Երբ զորապետները եկան թագավորի մոտ, սկսեց խոսել, ասելով, «Մեր նախնյաց թագավորությունն սկզբից, երբ աստված բազում թագավորների գահը տվեց նրանց ձեռքը, մինչև մեր օրերը, ոչ ոք ի դորու չեղավ դիմակայել մեզ, ո՛չ հեռավոր և ո՛չ էլ մերձավոր երկրներից: Ոչ ոք այսչափ աղետներ ու տառապանքներ չհասցրեց մեզ, մեր ազգատոհմին, զորքին ու զորապետներին, որչափ Վասպուրականի Աշոտ իշխանը: Ուրեմն, արիացե՛ք, եղեք տղամարդ և ելեք Հայոց երկրի վրա, [մատնեցեք] սովի, սրածության և գերության: Իշխաններին, կուսակալ իշխաններին, ազատներին ու ազատորդիներին կապանքների մեջ դրած, փութով կրերեք մեզ մոտ, և այն ժամանակ դուք կբնակվեք նրանց երկրում, որն ի ժառանգություն կտրվի ձեզ և ձեր որդիներին: Բայց նախ Աշոտին և նրա ազգատոհմին կրերեք այստեղ»:

Նա [թագավորը] ստուգեց և տեղեկացավ ամեն ինչ, նրանց զորագլուխ կարգեց Բուդա անունով, ազգությամբ թուրք մի մարդու: Իր առջևի բազմությունը հրամայաբար պատվիրեց անսալ նրա խրատներին ու հրամաններին: Սա արաբների ամբողջ տերության գլխավոր հրամանատարն էր, և ո՛չ ոք, մեծից մինչև փոքրը, չէր համարձակվում ընդդիմանալ նրան: Նույնիսկ ինքը՝ թագավորը լսում էր նրա խրատները: Նա համակված էր ապիրատ ու սատանայանենգ հնարներով, չար դիտավորություններով: Սաստիկ հոխորտում էր և վիշապի պես գոռալով ահաբեկում հեռավորներին և մերձավորներին:

Նույն ժամանակ թագավորի մոտից մեկնեց այդ մարդը՝ Բուդան, որի ներսում որջացել էր սատանան իր գորությունը և որի բաղձանքն ու ախորժելի զբաղմունքն էր անմեղ մարդկանց միսն ու արյունը, ինչով հագեցնում էր իր՝ չլաված զազանաբար կատաղությունը:

Գլ. Բ. Այն ժամանակ Բուդան եկավ մտավ Խլաթ քաղաքը, ճանապարհվեց դեպի Ապահունիքի կողմերը: Զորքը բաժանեց երկու մասի և հրաման տվեց մտնել Վասպուրական երկիրը, ողողել, գերել, թալանել, ավերել ու բնաջինջ անել, սրի քաչել, մարդաթափ անել բազմամարդ գյուղերն ու ավանները, մնացածներին, կանանցով ու մանուկներով հանդերձ, վարել գերություն: Իսկ իշխան Աշոտին կապանքներով տանել թագավորի մոտ, որպեսզի վրեժով հատուցի իր արարքների և արաբացոց տերության դեմ ապստամբելու համար: Այնուհետև զորքի մի մասը տվեց ժիրաք անունով ինչ-որ զորապետի

ձեռքը և հղեց նրան Ռչտունիքի կողմերը: Իսկ զորքի մնացած բազմությունը վերցրեց իր հետ և գնաց դեպի Ապահունիք:

... Սրանից հետո Ժիրաքը գնաց այնտեղից, ապա եկավ մտավ Վանտոսպ և անձամբ հրկիզեց Արտամետ ավանի մեծ եկեղեցին:

Իսկ ինքը՝ Բուդան շարժվեց Աչոտ իշխանի ետևից: Նրա հետ էին նաև Հայաստանի արարները, որ բնակվում էին մեր աշխարհի այլևայլ կողմերում և առաջնորդում էին Բուդային՝ մեր երկրում ել ու մուտ անելիս:

Աչոտ իշխանը կամաց-կամաց ամփոփվեց ընտանյոք հանդերձ: Նրա հետ էին ոմանք իր ազատներից՝ Մուշեղ Վահևունին, որ ուներ տանուտերական պատիվ, Վահրամ սեպուհը՝ իշխանի թիկնապահը, Վահրամ Տրունին, Հասանը և պաշտոնավոր սեպուհներից ուրիշներ: Եկան մտան Նկան բերդ-դոյակը, որը Թոռնավան գավառում էր: Փնտրում էին, քննում, թե ինչպես կարող են ելք գտնել վերահաս վտանգից:

Երբ արաբացոց զորքն իմացավ, որ իշխանը մտավ ամրոցը, այնուհետև բազմությունը հետամտելով, անել վանդակի պես խկույն չըջապատեց ամրոցը:

Իսկ [Աչոտ] իշխանը ելավ պարսպի վրա, հպարտությունը ճեմում էր, ինչպես առյուծի կորյուն, առ ոչինչ համարելով հրոսակներին, որ վրա էին հասել ու չըջափակել իրեն: Որովհետև կարծում էր, թե իր նիզակակիրները, ազատագունդ զորքը, զորագլուխները, որ մտել էին իր հետ Նկանի անձավը, համախոհ են ու գործակից իրեն: Մինչդեռ [արարներն] ավելի ու ավելի էին սաստկացնում մարտը:

Այնժամ խորհրդի նստեցին իշխանն ու իր տոհմակիցները՝ Վահան և Մուշեղ Արծրունիները, նրանց հետ եղած ազատների զորագունդը, որպեսզի թերևս կարողանան համաձայնեցնել [Բուդա] զորապետին՝ հրաժարվելու իր հղացած դիտավորություններից և դադարեցնելու մարտը, վերջ տալու խառնակություններին: Ինչ-որ պահանջում է, - ասացին, - թող վերցնի ըստ իր կամքի, [կամեցան] հաստատել և նրան տալ գյուղեր, ազարակներ, վճարել արքունի հարկը և տալ խաղաղություն պատանդներ:

... Մինչդեռ նույն ժամանակ բերդում արգելվածները՝ ազատ տոհմներից, խկույն անջատվեցին ուխտած միաբանությունից և [նենգեցին իշխանին], մեկնեցին զորապետի մոտ և խնդրեցին խաղաղություն:

... Այնժամ իշխանը, իմանալով նրանց նենգությունն ու խորամանկ կեղծավորությունը, և որովհետև ոչ ըստ նրա հրամանի էին կարգա-

վորում ամրոցի պաշտպանություն կարիքները, ասաց նրանց. «Գնացեք զորապետի մոտ, տեսեք հավաստի և հասու եղեք, իմացեք, թե ինչպես կարող եք նրան համաձայնեցնել խաղաղության»:

Այն ժամանակ զարչելի դեմքերից դեն գցվեց կեղծավոր քողը: Պատասխան տվեցին, ասելով. «Դու ինքդ վեր կաց գնա, նրանից լսիր, ինչ որ կցանկանաս և քեզնից կվերանա ապստամբի [անունը] և թագավորի դեմ ապստամբողի՝ քո մասին եղած կարծիքը»:

Երբ [Աչոտ] իշխանն իմացավ, որ նրանք վճռել են դիմել չարություն, խոսում են խաբեությունը, գաղտնի քրթմջում են, հրաժարվում կատարել իր հրամանները, պատասխան տվեց, ասելով. «Դուք ծածուկ ի՞նչ եք կամենում անել, ինչո՞ւ եք միմյանց հետ հղանում գաղտնի դիտավորություններ: Եթե չար եմ թվում ձեր աչքին, ապի-րատություն եմ գործել ձեր հանդեպ կամ խարդախություն վերաբերվել, ահավասիկ իմ երեսին տվեք պատասխան և ցույց տվեք հականե հանվանե, մեկ առ մեկ իմ գործած ամեն մի հանցանքը, ասացեք ի լուր բոլոր զորականների և մի՛ ամաչեք ճշմարտություն ասելուց: Չէ՞ որ իբրև հայր գրկել, զգվել եմ ձեզ, հավաքել, ինչպես հավր ձագերին, թևերիս տակ՝ պաշտպանելու համար, և դուք ամենուրեք ապահով եք եղել իմ ձեռքի տակ և անհոգ, ինչպես անմատուց քաղաքում: Իսկ դուք այսպես եք հատուցում ինձ...»:

Իսկ նրանք, քանզի հաստատապես միացել էին արաբացոց իշխանի նենգադրուժ մտադրությանը, պատասխան տվեցին, ասելով. «Ձեռք կարող դիմադրել արքունի իշխանության չտեսնված զորություն, և ոչ էլ այս բերդի ամրություններն են այնքան վստահելի, ինչքան մեզ էր թվում, և սրա միջի պաշարներն էլ բավական չեն, էլ չենք ասում ուրիշ բաների մասին: Քիչ են նաև բերդի պահապան ոսմիկ զինվորները: Այս ամենի համար, հարկ է, որ դու գնաս, որպեսզի, քո՛ որպես ապստամբի [մասին] եղած կարծիքը վերանա, և այդ տառապյալները, որ զուր տեղը գաղթել և եկել ապավինել են այստեղ, արձակվեն յուրաքանչյուրն իր տեղը, և երկիրը հանգիստ առնի թշնամիների ասպատակությունից, վրա հասած ավերից ու ապականությունից: Եվ եթե գնաս կամովին, թերևս շատերին, նաև քո անձին օգուտ լինի: Ակամայից մեկնելը, նեղողին չարչարելով պահելը միգրացի վնաս տա նաև քեզ, և այնուհետև ոչ ոքից չի հասնի օգնություն»:

Այս լսելով, հաստատ իմացավ նրանց նենգազորությունը և աչքերը բարձրացնելով առ աստված, աղոթեց, ճաշակեց մի քիչ հաց ու գինի, գոհացավ և թախանձագին նայեց իր ընտանիքին, ապա վեր կացավ, իջավ ամրոցից, եկավ վայրի ոսոխի առջև, ողջույն տվեց ըստ

նրանց սովորություն: [Բուղան] հարցրեց. «Դո՞ւ ես Աշոտը»: Պատասխանեց. «Այո, ես եմ»: Կրկնեց, երրորդեց, բայց լսեց նույնը: Ապա երկար խոսեց և նրա առաջ դրեց մեղադրական բազում խոսքեր, բայց նրանից լսեց դիպուկ ու մտացի պատասխաններ և հրամայեց նստել:

Գլ. Գ. Այն օրերին, մինչ մնում էին կապանքների մեջ [Աշոտ իշխանն ու նախարարները՝ յուրաքանչյուրն ընտանյոք, [Բուղան] կազմեց զինվորների զորագունդ, ընտիր այրուձի, զինավառվեց բազում պատրաստություն և Աշոտ իշխանին ու նրա որդի Գրիգորին, Վահան Արծրունուն և նրա որդի Գագիկին, որը նաև Ապուճրվան էր կոչվում, Վահանի եղբայր Մուշեղին, տիկին Հրանուշին և ազատատոհմերից ուրիշների, կապեց, նստեցրեց ուղտերի վրա և վտարեց Սամառ: Նրանց դրեցին տուրակաձև տաղավարների ներքո և ուղարկեցին Պարսկաստանի կողմերը: Ճանապարհեց Ատրպատականով, կասկածում էր, թե գուցե Գուրգենը կամ որևէ մեկը Արծրունյաց տոհմից և նրանց ազատներից՝ Վասպուրականի կորովի հեծյալներից, վրա հասնի և ազատի նրանց իր զորքից և դուրս հանի յուրայինների ձեռքից:

Երբ [Աշոտ] իշխանը հասավ արքունիք, նրա ոտքերը կապել տվեցին կրկնակի շղթաներով և դրեցին բանտի մեջ: Ապա [արքան] սպառազեն զինվորներին հրամայեց պահել նրան, մինչև ինքը կնստի դատաստանի, նրանց կմտցնի ատյան՝ հարցուփորձի և կքննի այն գործերը, որ կուտակել դրել էին իշխանի վրա:

Գլ. Դ. ... Սրանից հետո Բուղան իր մոտից գատեց ավելի քան 15 հազար մարդու՝ բոլոր ազգատոհմերից, մեծամեծներից, կուսակալներից, ինչպես և պարսիկներից, ելիմացիներից, բաբելացիներից ու արաբներից, որոնք թագավորի ու մեծ զորապետի հրամանով եկել էին նրա հետ՝ պատերազմ վարելու, և նրանց հանեց Գուրգենի դեմ, որպեսզի ուր էլ լինի, բերեն նրան իր մոտ, լինե՛ր այդ ստապատիր ձևով, խորամանկ կեղծավորությունը, խարդախությունը կամ պատերազմով և մեծամեծ գորությունը, ամենայն պատրաստությունը, արքունի գորությունը, ինչպես որ կարող են, հասցնեն իր մոտ:

Իսկ [Գուրգենն] անցավ Որսիրանք գավառը: Նրա հետ էր ազատների, մեծամեծների, Արծրունյաց նախարարություն և նրանց ողջ զորքի բազմությունը: Բանակեցին Թով գյուղի ետևում, լեռան վրա, նրա հովտում, որ կոչվում է Արյան լիճ, քանզի այնտեղ կա մի մեծ լիճ, մոտիկ այն տեղին, որը Վասպուրականի մեր քաջ իշխանների

զորքի արիությունների ու ճակատամարտերի ասպարեզն էր: Այնտեղ էր հավաքվել զաղթականների մեծաթիվ բազմություն՝ Աղբակ, Զարեհավան և Ակե գավառներից, Աղզո լեռնակողմերից, Առնոտունից, Զողա լեռան և ավելի այն կողմերից: Անհուն բազմությունը պատել էր լեռան շուրջը, ինչպես մարախը և ծովի ավազն անթիվ: Ապավինել էին քաջ զորավար Գուրգենին և նրա հետ եղած հայոց զորքին, իբրև մեծ ու ապահով ամրոցի: Նա իր մորը՝ Վասպուրականի բամբուխի առաքեց Բուղա զորապետի մոտ, որպեսզի այնուհետև ունենան խաղաղություն ինքն ու իր աշխարհը, և [Բուղան] իր ձեռքը տա Վասպուրականի իշխանությունը, իր եղբոր փոխարեն: Իսկ ինքն ու բոլոր յուրայինները հնազանդ կլինեն արքունիքին, սովորականի պես կտան արքունի հարկն ու տուրքը:

Իսկ երբ տիկինը մտավ զորակայան ու եկավ զորապետի առջև, խոսեց նրա հետ ըստ պատշաճի այն մասին, ինչ պետք էր: Զորապետը հանդարտություն ավելեց նրան պատասխան, ասելով. «Նստիր դու այստեղ, մինչև կարձակեմ քեզ և կկատարեմ քո խնդրանքը, որի համար եկել ես»: Եվ հրամայեց պահել նրան ազատ, սահմանեց նրան ամենօրյա ոռճիկ, ըստ արժանվույն մեծ տիկնոջ՝ Հոփսիմեի: Իսկ [արաբների] զորքը, որ եկել էր Գուրգենի ետևից, եկավ հասավ երկրի սահմաններին, ուր էր Գուրգենն իր զորքով: [Նրանք] բանակեցին Զավ կոչված գետի եզերքին:

Այնժամ, երբ հայոց զորավարն իմացավ որ ոչ մի բանով չի կարող համաձայնեցնել նրանց, մանավանդ, որ միակամ հրաման տվեցին [արաբացոց] զորքին՝ ելնել պատերազմի, ուստի Գուրգենն իր զորագնդին հրամայեց պատրաստվել պատերազմի, կազմել մարտաշարքեր և կովել այլազգիների դեմ: Իսկ ինքը բարձրացրեց ձեռքերը դեպի երկինք, հորդ արտասուքներով աղոթեց, ասաց երեսուն ու չորրորդ և ութսունուերկուերորդ սաղմոսները: Եվ ահա այլազգիները մոտեցան մարտի մեջ մտնելու, իսկ զորագլուխները փութացին զորքի հետ: Հայոց զորագունդը շարժվեց նրանց դեմ՝ վիճաձև, միմյանցից անքակ և ըստ ազգատոհմերի: Ինքը՝ Գուրգեն զորավարը գլխավորեց ճակատի ձախակողմը, որպեսզի թիկունք լինի հետևակազոր մարտակիցների զորագնդին, իսկ աջ թևը տվեց Ապուճկոնին: Մյուսները մեկմեկու ետևից կանգնեցին մարտակարգում: Աղոթողները պաղատանքներ հղեցին տիրոջը, եկեղեցու սպասավորներն ու ժողովուրդիցին օրհնությունները, քահանաները վեր բարձրացրին Սուրբ Ավետարանը և իրենց նշան կանգնեցրին Սուրբ Խաչը: Ապա եկեղեցու սպասավորները կատարեցին տերունական կանոնը, իսկ երաժիշտները

երգեցին փարավոնին հաղթելու երգը, գոչելով «Տերը կխորտակի պատերազմները, Տեր է նրա անունը»⁷: Մյուսները տխրաձայն երգեցին հնոցի օրհնությունը, ի վերուստ զորավիզ կանչեցին Աստծո հրեշտակին: Եվ ոամիկների ամբոխից ոմանք մի կողմից քարերով ձեռնամուխ եղան պատերազմին:

Ապա խիտ շարքերով, հանդուգն հարձակմամբ դիմեցին առաջ, բախվեցին զորագնդին, ճեղքեցին ճակատը ու ետ դարձրին այլազգիներին: Գոչում էին վիշապաձայն, պատառոտում առյուծաբար, խոցում ինչպես վարազը և մատնում էին մահվան ու պարտություն: Յուրաքանչյուր տղամարդ գետին էր գցում իր ակոյանին և նետվում մյուսի ետևից: Բազմակուտակ նիզակների սաստիկ բախումից, զենքերի փայլից, սրերի շողողալուց և լարված աղեղների սուլոցից կայծակ էր դուրս ցայտում, ինչպես ամպի որոտից, և թվում էր, թե լեռն այրվում է հրից: Պատերազմը երկարեց մինչև օրվա տասներորդ ժամը. այլազգիներին հասցրեցին մեծամեծ հարվածներ: Սպանվածների թիվը 1800 էր, բացի բազում վիրավորները, ավարն ու ձերբակալվածները: Պատերազմին միջամուխ էին նաև քահանաները, որոնք գաղթական բազմության մեջ էին: Քանզի հոգևոր էր պատերազմը և ոչ մարմնավոր, պատերազմում էին սուրբ եկեղեցու և Աստծո ժողովրդի համար: Զարդեցին, հալածեցին և ի փախուստ դարձրին զորքին: [Հայոց զորագնդի] կեսը հետամտեց փախչողներին, մինչև գիշերվա մթնության թանձրանալը, դուրս հանեցին Հայոց սահմաններից ոմանց Ելիի, ոմանց՝ Ատրպատականի ու Պարսից կողմերը:

Գլ. Ե. Այնուհետև [արաբացոց] զորագլուխներն ընկան տարակուսական մտքերի մեջ՝ Հայոց զորագնդից իրենց զորքի կրած հարվածների պատճառով: Գրեկ և իմաց տալ գլխավոր զորապետին չէին համարձակվում, ծածկել, թաքցնել չէին կարող, լուռությամբ ու կեղծիքով ի վիճակի չէին հաճոյանալ զորապետին: Հանձն չէին առնում հայտնել, ներկայացնել սպանվածների թվի մասին, և այն, թե սոսկ 900 տղամարդ զորեղ ձեռքերով հաղթեցին 15.000-ի: Որովհետև ստուգեցին և իմացան, որ ամեն մի [հայ] տղամարդուց ընկել էին իրենց երկուսը, բացի վիրավորները, ավարն ու գերեվարվածները: Հարկ եղավ ակամայից մեկ առ մեկ պատմել [զորապետին] կատարվածի մասին: Եվ զորապետի հանդեպ երկյուղից ու վատ կասկածից մեջտեղ բերեցին տեսիլքը և աստծո հրեշտակը, որ երևաց երկնից: Դրանով մի փոքր ցածրացրին [գայրույթի] լեռնացած ալիքները, հանդարտեցրին մրրկալից կոհակները և բռնավորի գազանությունը վերածեցին ընտանություն: Ապա հրաման տվեց ամբողջ երկրին, որ յուրաքանչյուր

ոք վերադառնա իր երկիրը և տիրի իր ժառանգությունը, բնակվի խաղաղությամբ, ապրի ըստ իր կամքի, ոչ ոք չհալածվի իր բնակության տեղից և չապրի օտար երկրում պանդխտությամբ: Այս հրամանապատվիրանը տվեցին ի օժանդակություն իրենց խաբեության, որով ձեռք բերեցին [կամեցածը] և մոլորեցրին [հայերին]:

Այնուհետև [Բուղան] դարձյալ ուղարկեց Համդոյին՝ պարսից ամիրային, արքունի զորապետներից ազգով թուրք Հեթումին և նրանց հետ 10.000 հեծյալներ, որոնք սպառազինված էին ավելի լավ, քան նախորդները: Ապա գրեցին մի թուղթ, կնքեցին խորամանկությամբ, կեղծավորությամբ ու խարդախությամբ, ըստ Իսմայելի որդիների հնարագիտության: Եվ մտան այնտեղ, ուր բանակել էր հայոց զորքը: Թուղթն ուղարկեցին [Գուրգենին]: Այն լի էր սատանայական հնարների թույնով, իբրև կապարճ, որ լի է թունավոր նետերով՝ աղեղից ծածկաբար զեպի նպատակը թոցնելու համար:

Իսկ [Գուրգենն] ընթերցեց նամակը, ուր գրված էր երդում՝ ի խայտառակություն նրանց կանանց և մոլար մարգարեի: Հանձն էր առնում տալ նրան իրենց բնիկ տերության իշխանությունը: [Երդվում էր] իրենց Մուհամմեդով: [Գուրգենը] ելավ գնաց փառքի և իշխանասիրության ցանկության ետևից, որով և սխալվեց:

Երբ նա մոտեցավ բանակին, իրեն ընդառաջ հանեցին զորագնդեր, իսկ երբ մտավ Բուղա զորապետի մոտ, սա հոգ չտանելով զորքի կրած վնասների ու ջարդվելու մասին, չամբաստանեց իշխանին, որպես ապստամբի: Նույնիսկ նրա առջև փողփողում էին դրոշներն ու նշանակները, գլխին դրեցին իշխանական թագ և հագցրին արքունական չքազգեստ: Սուրը կապեցին մեջքին, նստեցրին մեծազարդ ջորու վրա և նժույզներ [կանգնեցրին] առջևից ու ետևից՝ սպառազինված զենքով ու զարդարանքով: Փողերի ձայնը, թմբուկների դոփյուներ և երաժշտական այլ գործիքների ձայները հնչեցին չորս կողմը: Այս ու այնտեղ սպառազեն զինվորների բազմությունն էր. մահակավորները, սակրավորները այս ու այն կողմ էին քշում վրա վազող ամբոխին: Մունետիկը աղաղակում էր, թե՛ «Գուրգենը Վասպուրականի իշխանությունն առավ իր ձեռքը և իր եղբոր՝ Աշոտի փոխարեն, տիրում է նրան»:

Իսկ երեք օր անցնելուց հետո մի թուղթ ուղարկեցին Գուրգենին, գրված Բուղայից՝ լի դառնություններով և կնքված արքայի մատանիով, իբրև թե այն եկել էր արքունուստ՝ թագավորից: Թղթի պատճենը, որ կեղծեցին և տվեցին նրան այս էր.

«Բուղա, գլուխ զորապետաց արաբների ընդհանուր թագավորու-

թյան. Ձափրը, որ իշխում է ծովին ու ցամաքին, հավասար է մեր մարգարե Մուհամմեդին, հավատարիմ միջնորդ է աստծո և մարդկանց [միջև] և հարավային թագավորության բոլոր ժողովուրդների արքան է, որի ձեռքերում են հաստատված մահն ու կյանքը, հղեցի քեզ երևել Հայոց երկրի բոլոր բնակիչների դեմ: Քո ձեռքը տվեցի իմ գործը, իմ մեծամեծ գորագլուխներով հանդերձ և բազմաթիվ ժողովուրդների, որոնք նվաճվել են իմ ձեռքով, թագավորագններով, որպեսզի Աշոտին և իր եղբայրներին փութով մեզ մոտ հասցնես: Գու, ահավասիկ, մտար Հայոց երկիրը, անցար իմ թշնամիների կողմը և ապստամբներին միաբանեցիր քեզ հետ, քանզի հապաղեցիր իմ հրամանների մեջ: Արդ, այս նամակը հասնելուն պես փութով Գուրգենին և իր ազգատոհմին, Վասպուրականի ազատներով հանդերձ, կապկրված մեզ մոտ կհասցնես: Ապա թե ոչ՝ կքննեմ քո արարքը»:

Ապա տվեցին կարծեցյալ թուղթը, իբրև արքայից ուղարկված. «Ընթերցիր այդ, – ասաց, – մեղադրանքի տակ մի գցիր ինձ և մի կարծիր, թե նենգությունը եմ վարվում քեզ հետ, վնաս եմ տալիս և չեմ պահում մեր երդումը. ինքդ տես և իմացիր, որ ես մեղք չունեմ դրա մեջ և ոչ էլ կարողություն՝ արձակելու քեզ»:

Այնժամ նրա ոտքերը դրեցին երկաթե կապանքների մեջ: Նրա հետ էր նաև իշխան Գրիգոր Արծրունին, որը և նահատակվեց թագավորի առջև, հանուն Քրիստոսի բարեկամ դավանության: Ապա դրեցին ուղտերի վրա և շարժեցին դեպի Սամառա, տարան գցեցին արքունի բանտը, որտեղ էր Աշոտ իշխանը և այլ նախարարներ՝ Արծրունյաց տոհմից:

Նույն ժամանակ, երբ [Հոփսիսիմե] տիկինը տեսավ, որ իր որդիներին վարեցին գերություն, ինքը նույնպես գնաց նրանց ետևից, մագեբը փետելով, օձիքը պատռելով, լաց ու կոծով...

Այնժամ Հայոց բոլոր նախարարներն սկսեցին ցրվել հեռանալ միմյանցից: Գնացին և գրավեցին անմատուց տեղերը, ոմանք փութացին մտնել Վասպուրականի ամրոցներն ու բերդերը: Իսկ զորքը քայքայվեց և ցրվեց երկրի երեսով մեկ:

Այնժամ, երբ [Բուղա] զորապետն իմացավ, որ ամեն ինչ հաջողվեց ըստ իր կամքի ու անօրեն թագավորի հրամանի, և գլուխ եկավ նրանց չար մտադրությունը, որ խորհել էին Վասպուրական աշխարհի իշխանության նկատմամբ և վերջ տվեց բոլոր զորավոր տղամարդկանց, ո՛չ ոք չկար այնուհետև, որ կարողանար իր սահմաններում փակել նրա առաջը: Այնուհետև սկսեցին առանց երկյուղի համարձակություն սփռվել տարածվել երկրի երեսին արաբների բոլոր

ցեղերը, որ եկել էին նրա ետևից՝ իրենց ընտանիքներով: Եվ ձեռնամուխ եղան բաժանելու երկիրը իրենց միջև: Վիճակ էին գցում, լարեր ձգում սահմանների վրա և բնակվում էին երկրի ամրոցներում առանց վախենալու: Մինչևիսկ որտեղից մի փոքր կասկած ունեին, այնտեղ նույնպես հաստատվեցին, առանց երկյուղի: Եվ մեծ նեղություն էր ամբողջ երկրում, որպիսին չի եղել ի սկզբանե աշխարհի և այլևս չի լինելու: Ավերակներ դարձան գյուղերը, ագարակները և ավանները, զրկվեցին զարդարանքից ու վայելչությունից:

Եվ [Բուղան] հրաման տվեց այնուհետև, որպեսզի գերիների բազմությունը վաճառքի հանեն այլևայլ ցեղերի ու ժողովուրդների մեջ, ում որ դուր կգան: Իսկ ինքը ելավ գնաց Դվին քաղաքը, այնտեղ պատրաստեց իրեն ձմեռոց, մինչև զարնանային ժամանակը, ունենալով իր հետ բազում կապյալներ: Մեր երկիրն ավերվել էր իր ելումուտի ժամանակ:

Գլ. Ժ. Արդեն մոտենում էր [Բուղայի] գալստյան երկրորդ տարին, երբ ելավ գնաց Աղվանից կողմերը: Այն ժամանակ Աղվանքի մեծ մասին տիրում էր ոմն Ապոմուսե, որը Հայտնի էր որպես կարգացող և ճանաչվում էր երեցի որդի: Իսկ երբ լսեց, թե ահա Բուղան վերցրած իր զորքը, գալիս է իր վրա, հրաման տվեց իր ողջ երկրին՝ երևել բռնել լեռնակողմերը, ջանք թափել ուժեղությունը և արիասրտությունը դիմադրել, մանավանդ տեսավ, որ ծանարներից նա պարտության է մատնվել ու հաղթվել: «Մենք, – ասում է, – ծանարներից վախկոտ չպիտի լինենք, քանզի նրանցից ավելի հզոր և ավելի բարձր ամրոցներ ունենք, և մեր կիրճերում ավելի դյուրություն կփակենք նրանց: Միայն սրտանց միաբան պիտի մնանք, ապավինենք Աստծո օգնությանը: Եվ եթե մեկին մահ հասնի, պարծանք կհամարվի իր անձի, իր տոհմի համար և՛ Քրիստոսից կընդունի մարտիրոսության պսակ, որովհետև ոչ թե ամենքի համար սահմանված մահով, այլ Սուրբ եկեղեցու և Աստծո ժողովրդի համար [կմեռնի]»: Աղվանից աստվածասեր իշխանն այսպիսի և սրանից էլ առավել խոսքեր ասաց իր զորքի առջև:

Իսկ Բուղան վերցրեց իր զորքի բազմությունը և իջավ Գարգաբացվոց դաշտը և գնաց մտավ Պարտավ մեծ քաղաքը: Սկսեց գոռալ, մտադրվեց չարություն թույնը թափել Աղվանից իշխանի վրա: [Մարդիկ] ուղարկեց նրա մոտ, հորդորելով ի հնազանդություն: Բայց նա տեղի չտվեց նրա խոսքերին, քանզի լավ գիտեր նրա խաբեբա բնավորությունը: Ապա հավաքեց երկրի ամբողջ բնակչությունը՝ կա-

նանց, երեխաներին և Աղվանից երկրից ուրիշների՝ ռամիկների, շինականների բազմությունը, սակավաթիվ զորականների լեգեոնները լեռան վրա՝ Քթիչ անվանված ամրոցում, ըստ այնմ՝ նաև մթերապաշար: Իսկ Բուղան, իմանալով, թե որպիսի պատրաստություն է տեսել Աղվանից իշխանը, տարակուսեց իր մտքում: Եվ որովհետև բազմիցս պատերազմեց պես-պես մարտերով և ոչնչով չկարողացավ վնասել անպարտելի ամրոցներին, նրանց մեջ եղած տղամարդկանց քաջությունը, ողորական խոսքերով կոչ արեց հպատակվել: Իսկ [Ապումուսեն] տվեց այսպիսի պատասխան. «Աշխարհակալների սովորությունն է արքունի հոգաճությունը գնալ երկիրը, իբրև հնազանդների մոտ, վերացնել, թեթևացնել տառապալների նեղությունները, իբրև խնամարկուներ, և ոչ թե ավազակաբար, սրով ու գերեվարությունը ավերակ դարձնել [երկիրը]: Եվ եթե դու խաղաղության հսկող էիր եկել արքունիքից, շնություն պիտի պարգևեիր սրանց և ոչ թե ավերանք ու խառնակություն: Եվ արդ թող հայտնի լինի, որ ինչքան բավականանա իմ զորությունը և քանի ղեռ կենդանի եմ, կընդդիմակայեմ Տեր Աստծո ուժով ու զորությունը և քեզ տեսնելու եմ ոչ թե սիրով ու խաղաղությամբ, այլ զենքով, աղեղով ու սրով, քաջ տղամարդկանցով և ընտիր երիվարներով: Եվ եթե դու ցանկանում ես ապրեցնել քեզ և քո զորքը, արի ել այստեղից և գնա իմ [երկրի] սահմաններից: Ապա թե ջանաս զրկվել այս կյանքից՝ քո գայրույթից ու կատաղության պատճառով և ոսկորներդ ցրես անապատներում ու դառնաս երկրի գազանների, երկնքի թռչունների կերակուր, քո կամքը թող լինի, ես անպարտ եմ քո արյան համար, մանավանդ որ մեծ բարեպաշտություն եմ համարում սպանել Աստծո թշնամիներին, ինչպես Մովսեսն Ամադեկին, Հեսուն Քանանացիներին, Սամուելն Ագադին և Գավիթը Գողիաթին, ինչպես նաև իսրայելացիներն այլազգիներին: Եվ աստված սիրեց նրանց: Նույն կերպ կանեմ քեզ և քո զորքի հետ: Արդ չեմ կամենում խոսել քեզ հետ. քո ձեռքերում է խաղաղությունն ու խառնակությունը: Եթե, ինչպես ասացի, հեռանաս ինձանից, խաղաղություն կլինի, իսկ եթե ոչ՝ պատերազմ, կոխ ու ճակատամարտ: Դու [կդառնաս] թիրախ, իսկ իմ աղեղը՝ խոցատող, դու՝ ախոյան, իմ զինվորները՝ հաղթանակող, դու՝ ոսոխ, իսկ իմ զորքը քեզ դատապարտող, քո պատերազմը, մեր հաղթությունը, քո մարմինը և իմ նիզակը, քո պարանոցը և իմ սուրը, քո ստացվածքը՝ մենք նրա ժառանգորդ, քո ավարը՝ մենք ավարառուներ, դու ավազակ՝ մենք կողոպտիչներ, դու եղեգն, մենք դյուրավառ կրակ, դու հարդ, իսկ մենք դյուրությունը փչող քամի, դու ծաղիկ, իսկ մենք թարչա-

մեցնող խորշակ, դու պտղալից հանդ, մենք ապականող կարկուտ, դու շինվածք առանց հիման, իսկ ես հիմնիվեր տապալող հեղեղ, դու լեշ, իմ զորքը հռչատող գազան, որ պատառոտում է քո սրտի առագաստը, դու խաղալիք, իսկ մենք մանուկներ, որ բռնելով քո զորությունը, խաղում, կատակում ենք քեզ հետ և քո հպարտության ու անբարեհաճության հետ. դու վայրի երե, մենք՝ որսորդներ, դու թռչուն, իսկ մենք բարձրությունից ցած ենք իջեցնում և ձգում որոգայթի մեջ. դու ծովի վիշապ, մենք՝ կարթ, քո քիմքից վեր ենք ձգում քեզ անդունդների խորքից. դու իբրև եղջերու առանց եղջյուրների, մենք արծիվներ քո վերևում, քո աչքերը կուրացնողներ, որ քո լեշը գցում ենք իմ ձագերին և ծակերում բնակվող աղվեսներին: Եվ ահա դարձյալ եմ ասում. անհաստատ է քո ունեցածը: Եվ որպեսզի քեզ վրա չվերցնես այն, ինչ խոսեցի քո պատգամավորների հետ, ավելի քան կջանաս վտանգել մեզ՝ դու կընդունես վտանգավորը»:

Այնժամ երբ բռնավորը լսեց պատասխանի այս խոսքերը՝ լի զորությամբ ու մեծ անարզանքով, լցվեց խորը տարակուսանքով, մեծապես ապչեց, և իր բոլոր դիտավորություններն ապականվեցին ու ցրվեցին. չգիտեր ինչ անել: Ապա բազում անգամ մտքներում քննեցին և բազմապիսի հնարներից ընտրեցին [մեկը]՝ գրել և ծանուցել թագավորին այդ մարդու մասին: Եվ ուղարկեցին արքայի մոտ լրատարներ, իսկ իրենք մնացին լեռան շուրջը, մինչև որ արքունուստ փութով մի հրաման կգար իրենց:

Իսկ Ապումուսեն զինավառված, իր ամբողջ զորությամբ շարժվեց իջավ նրանց վրա ու հասցրեց մեծամեծ հարվածներ, վերցրեց բազում ավար և վերադարձավ իր բանակատեղը:

Սրանից հետո, որ այլազգիների երկրորդ հարվածն էր, [Բուղան] դարձյալ հրաման տվեց ելնել պատերազմի, և հետամտելով հասան նրանց: Բայց ահա աղվանից 1000 ընտրովի տղամարդիկ պատահեցին նրանց, ջարդեցին և ի փախուստ դարձրին ղեպի բանակը, իսկ իրենցից ոչ ոք չվիրավորվեց և ողջանդամ հասան իրենց զորավետի մոտ, մեծ հաղթությամբ և բազում ավարով:

Նույն ժամանակ արքունուստ հրաման հասավ՝ «չտաղտկանալ և չվհատվել և չդադարել նրա դեմ պատերազմելուց, մինչև որ ակամայից իսկ հնազանդության կգա արքային»:

Այնժամ հրաման տվեցին ամբողջ զորքին ելնել պատերազմի: Եվ ահա աղաղակ, փողեր, քնարներ, անհամար զորքերը սպառազինվեցին զենքով, սրերով և ամեն տեսակ պատրաստությամբ, ու քիչ մնաց հիմքից տապալվել լեռը: Զորքը բարձրացավ մինչև լեռան գլուխը,

նրա հետ նաև բազում դրոշներ՝ ձիերին նստած 1000 ընտրյալ քաջ տղամարդկանց [ձեռքին]: Եվ գրեթե ոչ մի տեղ, աշխարհի չորս կողմերում ոչ մի թագավորի մոտ չէր երևացել այդպիսի ահավոր տեսքով ու սպառազինություններ՝ զորք՝ սաստիկ որոտումով և ճայթյունով, զենքերի փայլատակումով և ինչով այն ժամանակ զինվել, դարձարվել ու հանդերձավորվել էր արաբացոց զորքը: Եվ գունդ առ գունդ, փութապես ելան մեկը մյուսի ետևից և ամեն ոք, որ տեսնում էր, մեծ երկյուղով ներս էր մտնում [տուն]:

Եվ երբ զորքի ամբողջ բազմությունը, ավելի քան 200 հազար, հավաքվեց միևնույն տեղում, կազմվեցին մարտաշարքեր և հարդարեցին ճակատ, միմյանց ձայնեցին հարձակվել թշնամու վրա: Եվ ահա Ապուսուսեն, որ ճանաչվում էր երեցի որդի, ելավ նրանց դեմ պատերազմի, մտավ նրանց հետ մրցահանդեսի մեջ: Դարձան իբրև երկաթի մի մեծ բլուր կամ աղամանդյա վեմ և իրար շուրջ խոնվելով՝ կպան միմյանց, ինչպես մեկ մարդ: Իսկ արաբացոց զորքը սրտապնդվեց և ներսից չըջափակեց աղվանից զորագունդը և դիմեց հանդգնաբար նրանց վրա, որոնք սակայն մնացին անշարժ, առաջ չընկան մեկ մեկուց: Եվ մինչ [արարները] կարծում էին, թե մատնվեցին իրենց ձեռքը, սակայն նրանք աղոթում էին և աստծուն կանչում իրենց օգնություն: Ապա դիմեցին նրանց վրա՝ չորս մասով՝ Քրիստոսի խաչի նմանությունը: Հարվածեցին ճակատից, ճեղքեցին մարտաշարքերը և նրանց դարձրին դեպի գառիվայր, իջեցրին լեռան վրայից: [Թշնամին] կրեց մեծամեծ հարվածներ, ինչպես քամուց հարդն է քշվում, կամ ծուխը՝ մրկից, և այդպես կորան գնացին աղվանից զորքի շնորհիվ, որոնք վերադարձան և հավաքեցին ավար, որին թիվ չկար: Բայց ինչո՞ւ պիտի մեկ-մեկ, հականե հանվանե նկարագրեմ նրանց կոխները: Կպատմեմ կարճառոտ և կհամառոտեմ խոսքս: Սրանց պատերազմը երկարեց մոտ մեկ տարի, և ոչ մի ճակատամարտում Ապուսուսեն երեսը չդարձրեց Բուղայից: Եվ ինչպես պատմվում է, նրանց պատերազմների թիվը հասավ 28-ի, և արքունի զորքը ջարդվեց այսօրվան կոխներ մղելուց:

1. Այսինքն՝ 850 թվականին:
2. Սոսքը Հայոց իշխան Բագարատ Բագրատունու (826-851) մասին է:
3. Աչոտ Արծրունին Բագարատ Բագրատունու քրոջ՝ Հոփսիմեի որդին էր:
4. Սոսքը վերաբերում է Բագարատ և Հոփսիմե Բագրատունիների քրոջը, որը Աղձնիքի ամիրա Մուսա իրն Ջուրարայի կինն էր:
5. Նույն Յուսուֆ զորավարն է, Արմինիայի կառավարիչը (850-851):
6. Սոսքը Մուշ քաղաքի մասին է:
7. Տե՛ս **Ելից**, ԺԵ, 3:

ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՑԻՆ 850-855 ԹԹ. ՀԱԿԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՊՍԱՄԱԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ, Էջ 121-131

Դրանից հետո Ջարր ամիրապետի կողմից առաքվում է Աբուսեթ անունով մի ոստիկան, որը շարժվում գալիս է Հայաստան: Երբ նա հասնում է Տարոն գավառը, իսկույն չղթայակապ անելով Բագարատ իշխանին, տանել է տալիս ամիրապետի մոտ¹: Բայց Տավրոս լեռան² բնակիչներն իրենց խառնակ բնավորությունից պատճառով հավաքվելով մի վայրում, սպառազինվելով ու գայթակղվելով, խմբովին հանկարծակի հարձակվում են նրա վրա և սպանում ոստիկան Աբուսեթին՝ լուծելով Բագարատ իշխանի վրեժը: Եվ ապա նրա [Աբուսեթի] զորքի սպաները, ցանուցիր սփռվելով, գնում են ամիրապետի մոտ՝ գուժելու դեպքի աղետների մասին:

Բայց ամիրապետը, իմանալով Աբուսեթի սպանությունը մասին, զորք է գումարում, գունդ կազմում, հեծելազոր պատրաստում և տալով Բուղա անունով իր մի ընդոծնի ձեռքը³, ուղարկում է Հայաստան: Եվ ապա որոշակի հրաման է տալիս՝ բռնել երկրի բոլոր իշխաններին ու տերերին, չղթայակապ անել և բոլորին իր մոտ տանել, իսկ ոամիկ հեծելազորին, որի [զինվորները] կարող էին ազդրերին սուր կրել կամ զենք շարժել, բոլորին կոտորել: Միայն թե նրանցից լավագույն մարդկանց, ովքեր կընդունեն Մահմեդի կրոնը, իր հետ տանել: Եվ նա մեծ զորքով գալիս հասնում է Տարոն գավառը՝ կայծակի նման շանթահար անելով աշխարհը: Բուղայի և նրա ազգակիցների կողմից անմիջապես բռնվում են և ձերբակալված Բագարատի որդիները՝ Աչոտն ու Դավիթը: Կարճ ժամանակով նրանց բանտարկելով՝ [Բուղան] իր զորքով ասպատակություն է սփռում Տորոս լեռան ծործորներում ու ամբողջ գավառում: Եվ լեռան ջրոտ տեղերում նախապես բնակվածներից ում բռնում էին, անողորմ սրով գետին էին փռում, իսկ գավառի ոամիկ հեծելազորից ոմանց սրի էին քաշում, ոմանց ձերբակալելով ու պարանով քարչ տալով՝ հասցնում էին բռնակալի մոտ: Լավերին, քաջաբար դիմադրողներին և առողջ գույն ունեցողներին մյուսներից հեռացնում էին՝ ամիրապետի հրամանի համաձայն իրենց անօրեն կրոնի կողմը դարձնելու համար, իսկ մնացածներին հրամայում էր սրով սպանել: Եվ այդպես շրջելով գավառից գավառ՝ շատ օրեր էր սպասում, մինչև որ իշխան Աչոտին ու նրա եղբայր Դավիթին իրենց հարազատների հետ միասին ուղարկում է ամիրապետի մոտ: Հետո այնտեղից շարժվում, գնում է Վասպուրականի կողմերը: Իսկ Արծրունյաց տան մեծ իշխանը՝ Աչոտը, թեպետև պատրաստվում էր զինված յուրայինների հետ մարտնչել Բուղայի դեմ, սակայն նա-

խարարները պատերազմի հարցում համամիտ չէին նրա հետ: Այնուհետև նա [Աչոտը] ստիպված գնում է Բուդայի մոտ: Իսկույն նրան ու նրա ազգակիցներին բռնելով՝ Բուդան մի քանի օր նրանց պահում է բանտում, իսկ հետո կանանց ու որդիների հետ միասին ուղարկում է ամիրապետի մոտ: Այնուհետև գավառներն իր ձեռքի տակ գցելով՝ հրամայում է կովոդ ամեն մի մարդու, ով սուր էր վերցրել կամ գնեք շարժել, ձերբակալել և իր մոտ տանել: Նա այնտեղ էլ վարվում է Տարոնի կողմերի օրինակով, [այն է]՝ չափահասներին ու հաջողակներին առանձնացնում է իրենց պաշտամունքին դարձնելու համար, իսկ մյուսներին սրի ճարակ էին դարձնում՝ նրանց արյամբ լցնելով բոլոր փոսերը: Եվ ինքը նույն ավազակային ասպատակությունները գնում հասնում է Դվին մայրաքաղաքի կողմերը: Իսկ Հայոց մեծ սպարապետ Սմբատը, երբ տեսավ նրա կողմից կատարված ցնցումներն ու սպանիչ սրի կոտորածները, որ հասան այն ժողովուրդներին, մահն աչքն առած իր աշխարհի փրկության համար գնում է նրան ընդառաջ բազում ընծաներով ու պարգևներով: Բուդան նախ մեծարանքով ընդունում է նրա ընծաները, և ապա նրա ցանկությունները նրան առաջնորդում է ու ճանապարհ հարթում ամեն տեղ, ուր նա կցանկանար գնալ: Եվ մեծ իմաստություններ նրա խոտոր ու սնուտի մտքերը իրեն ենթարկելով՝ բռնակալը նրա մեջ այնպիսի վստահություն է առաջացնում, որ մեծ սպարապետին դարձնում է իր կամակիցն ու խորհրդականը: Եվ նրանք միասին գնում մտնում են Դվին քաղաքը, և այնտեղ ևս ասպատակելով՝ շրջակա գավառները ենթարկում են իրենց:

Բայց բռնակալ Բուդան, երբ տեսավ, որ ամեն ինչ հաջողվեց իր կամքով, ապա գորք է ուղարկում Միսական իշխան Վասակի, նրա եղբայր Աչոտի և նրանց աշխարհի այլ տերերի վրա, որպեսզի նրանց բռնեն ու շտապ իր մոտ հասցնեն: Բայց կուսակալ տերերից շատերը գնում հավաքվում են Բաղաց անառիկ ամրոցում և ազատվում իրենց նեղողների ձեռքից: Իսկ Վասակ իշխանը, նրանցից հազիվ ճողոպրելով, փախչում, գնում է Կոտայք գավառի կողմերը: Այդ մասին անմիջապես տեղյակ են պահում Բուդային, որը նրա հետևից գորք է ուղարկում՝ նրան բռնելու համար: Իսկ երբ ավազակները հետապնդելով հասնում են իշխանին, նա ետ է դառնում և թուրը գործադրելով՝ նրանց բոլորին թավազոր է անում, ու ինքն անցնում գնում է Գարդման աշխարհի արևելյան կողմը, այդ աշխարհի Կտրիճ անունով իշխանի մոտ: Բայց այդ ևս Վասակ իշխանի համար լինում փրկվելու տեղ չեղավ, որովհետև Գարդմանի իշխանը, խաբվելով դեից, նրան բռնում-կապում և ուղարկում-տալիս է Բուդայի ձեռքը, մտածելով, որ դրա համար նա Բուդայից լավ օգնություն կստանա: Բռնակալը նախ ընդունում է նրան, իսկ հետո [Բուդայի] ասպատա-

կող գորքը բռնում է նրա [Վասակի] եղբայր Աչոտին ու մեծ տիկնոջը, այսինքն՝ նրանց մորը, և շտապ կերպով հասցնում են Դվին քաղաքը, նրա մոտ:

Այստեղ այնուհետև Հովհաննես մեծ հայրապետը⁴, որ շրջագայում էր Գեղարքունի գավառի իրեն տրված կողմերում, հասնելով իր կյանքի ավարտին, վախճանվում է Մաքենացիների կրոնական մեծ միաբանության վայրում ու թաղվում նույն սուրբ միաբանության գերեզմանոցում. նա առաջնորդությունը պահեց քսաներկու տարի:

Բայց բռնակալ Բուդան, իր մոտ ձերբակալվածներին ու կարճ ժամանակով բանտարկվածներին առնելով, չվում գնում է արևելյան կողմերը՝ Սմբատ սպարապետին հրաման հղելով, որ շտապ մեկնի, գնա ու հասնի իր հետևից՝ գործը գլուխ բերելու համար: Իսկ Սմբատը հրամայում է նախ Երազգավորք քաղաքագյուղում եպիսկոպոսների ժողով անել, որտեղ հայրապետ են ձեռնադրում Ջաքարիային, որը Կոտայք գավառի Ջազ գյուղից էր⁵, և ապա անձնատուր լինելով նրա աղոթքներին՝ [Սմբատ սպարապետը] մեկնում գնում է բռնակալ Բուդայի մոտ: Իսկ Բուդան գնում ու բռնում է Սաչենի ամրոցում բնակվող Ատրնեբուհ մեծ իշխանին ու նրա ազգակիցներին: Այնտեղից նա թողնում գնում է Գարդման գավառը և պատնեշելով ու պատելով Գարդման բերդը՝ այնտեղ նա բռնում է Գարդմանի իշխանին՝ Կտրիճին, ու շղթայակապ անում: Եվ այնտեղից էլ նա գնալով Ուտի գավառը՝ Տուս գյուղում ձերբակալում է Ստեփանոսին, որին անվանում էին նաև Կոն, որի ցեղն իր նախնի Սևուկի անունով Սևորդիք էր կոչվում: Եվ ապա նենգություններ խաբելով՝ նա բռնում է Աղվանքի իշխան Եսայուն նրա ազգակիցների հետ միասին: Նրա հետ էլ նրա ձեռքով բռնվեցին ու շղթայակապ արվեցին Աղվանից աշխարհի այլ տերեր ու իշխաններ, և այդ աշխարհում քիչ արյուն չթափվեց:

Այնուհետև բոլոր նրանց, որոնք շղթայակապված կամ կարճ ժամանակով ձերբակալված էին, բերում էին նրա մոտ և [Բուդան] դրանց առնելով իր հետ՝ տանում էր ամիրապետի մոտ: Նա իր հետ արքունական դուռն է տանում նաև Սմբատ սպարապետին՝ նրան հավաստիացնելով, թե նրա հավատարմության փոխարեն ամիրապետը նրան շնորհ կանի՝ տիրելու բոլոր հայաստանցիների վրա, արքունիքից ստանալու պարգև ու պատիվ և կրկին վերադառնալու իր աշխարհը: Իսկ երբ գնացին, հասան արքունի դուռը ու ներկայացան ամիրապետին, այնտեղ նրան [Սմբատ սպարապետին] էլ մյուս շղթայվածների հետ միասին գցեցին բանտ: Եվ այլևս չհիշվեցին նրա երախտիքն ու հավատարմությունը իրենց նկատմամբ:

1. Իրականում այդ գործողությունները վերաբերում են ոչ թե Աբուսեթին, այլ նրա որդուն՝ Յուսուֆին:

- 2. Այսինքն՝ Սասունի և Նութի լեռների:
- 3. Նկատի ունի Բուղայի թյուրքական ծագումը:
- 4. Նոսրը Հայոց կաթողիկոս Հովհաննես Դ Ովայեցու (833-855) մասին է:
- 5. Զաքարիա Ա Զագեցին աթոռակալել է 855-876 թվականներին:

**850-855 թթ. ՀԱԿԱԱՐԱԲԱԿԱՆ ԱՊՍԱՄԲՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԸՍՏ ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿԻ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՏԻԵԶԵՐԱԿԱՆ

Հանդես Բ

Գլ. Բ. [Հայոց] իշխանների կարգն այսպես է. Աշոտի որդի Սմբատից հետո՝ նրա որդի Աշոտը, որ Մսակեր էր կոչվում՝ քսան տարի: Սա Կամսարականների տոհմից Արշարունյաց գավառը գանձագին առավ և արքունիքը Կոգովիտից Արշարունիք փոխադրեց:

Նրանից հետո եկավ նրա որդի Սմբատը, որն Ապլաբաս կոչվեց, երեսուն տարի: Սա մանկուց պատանդ էր Սամառայում. արքունի դռանը, Հարուն [ալ] Ռաշիդի օրերում, սակայն (ՄՇԵ) երկու հարյուր յոթանասունհինգ թվականին ազատ արձակվելով գալիս է Հայաստան և Արշարունյաց գավառում կառուցում է մի ձեռակերտ, որն անվանում է Ագրճկույս: Սրա օրերում, (ՄՂ) երկու հարյուր իննսուն թվականին, Նայթ իբն Հարուն ալ Ռաշիդ խալիֆայի դրամը (800 թ.) եղիտը Հայաստանի ամիրա եկավ և բազմությունը անցավ Վրաստան, բայց մահացավ Զավախքում, Նոզաբիր կոչվող գյուղում:

Հարուն ալ Ռաշիդ խալիֆայի դրամը (800 թ.)

Այս ժամանակներում, Տեր Հովհաննեսի Հայրապետության և Հայոց (յ)երեք հարյուր թվականին ամիրապետ Զափրը Աբուսեթ անունով մեկին ոստիկան է ուղարկում: Սա գալիս է Տարոն, ձերբակալում է Բագարատ իշխանին և ուղարկում Զափրի մոտ: Բայց Տավրոս լեռան բնակիչներն ի մի հավաքվելով, խառնամբոխ բազմությունը հարձակվում են, սպանում ոստիկանին ու նրա ամբողջ զորքին: Մնա-

ցածները գնում են և գույժը հասցնում Զափրին: Նա առյուծաբար գազանացած մոնչում է և անհամար զորք հավաքում, տալիս է ընդոծին (իմա՝ որդեգիր-սպասավոր) ոմն Բուղայի ձեռքը և ուղարկում Հայաստան: Հրամայում է նրան մեր աշխարհի իշխաններին իր մոտ ուղարկել, նրանց զորքերին կոտորել, իսկ եթե որևէ մեկը Մուհամմեդի հավատն ընդունի, պատիվներ տալ և իր հետ տանել: Սա գալիս է Տարոն, կալանքի է վերցնում Բագարատի երեք որդիներին, առհասարակ կոտորում է խութեցիներին՝ Վաչգինակ կոչված լեռան վրա: Առաջ շարժվելով բռնում է Հայոց բոլոր իշխաններին, նաև Արծրունյաց Աշոտ իշխանին՝ Դերենիկի հորը, Աշոտ թագավորի հայր և Հայոց սպարապետ Սմբատին, Սյունյաց Վասակ իշխանին և Գարդմանի իշխան Կորիճին, Նաչնի Ատրնեսուհ իշխանին, Աղվանքի Եսայի իշխանին և Սևորդյաց Ստեփանոս իշխանին, որին Կոն էին կոչում, սա Քրիստոսից պակն ընդունեց՝ նահատակությունը Սամառա քաղաքի արքունի դռանը: Սրանց բոլորին և շատ ուրիշների երկաթյա կապանքներով քչեց տարավ Սամառա ու մեր ամբողջ երկիրը գերեց:

Ձեռք մեկնեց նաև եկեղեցուն՝ իրենց մոլոր պաշտամունքին դարձնելու մտադրությամբ, ապա ընտրեց ղեռահասներին ու վայելչատեսներին, բանտային խոշտանգումների ենթարկեց, [ստիպում էր] ուրանալ Քրիստոսին: Բայց նրանք քաջությունը տարան նախատինքն ու չարչարանքը, գելարաններն ու բազում տանջանքներն, իրենց ցավերն արհամարհեցին, անսպառ կամքով դիմանում էին և մահը խնդրությամբ էին ընդունում: Դրա համար կատաղած բռնավորը հրամայում է բոլորին կոտորել:

Եվ նույն ժամանակ [Բուղան] շարժվում գնում է Տիգրիսի վրա և Իսմայիլի որդի Սահակին հանում է [խաչա]կիայտին: Այնուհետև անցնելով Պարտավ, սրով նահատակում է վանանդեցի Մոկաթիին, որը մարտիրոսացավ Քրիստոսի հավատի համար ունեցած բարի խոստովանությունը:

Իսկ Հովհաննեսն իր Հայրապետության (ԻԵ) քսանհինգ տարին լրանալուց հետո, Հայոց (ՅԲ) երեք հարյուր երկու թվականին, փոխվում է այս աշխարհից: Եվ Սմբատ սպարապետը եպիսկոպոսներին հրամայում է հավաքվել և Զաքարիային ձեռնադրել կաթողիկոս, որը Կոտայքի գավառի Զագ գյուղից էր. սա տիրեց (ԻԲ) քսաներկու տարի: Նա մինչև Հայրապետ դառնալը քահանայության կամ սարկավագության ոչ մի աստիճան չէր ունեցել, սակայն անարատ կյանք վարելով՝ մեկ օրում (միանգամից) պատվական բոլոր աստիճաններին արժանի եղավ: Ապա սպարապետ Սմբատը Բուղայի հետ գնում է Զափր ամիրապետի մոտ, իսկ Հայոց սպարապետ է դառնում Սմբատի որդի օրհնյալ Աշոտը, որը հետագայում թագավորեց Հայաստանում:

Բայց հայոց այն իշխանները, որոնք առաջ գերված էին Բուղայի կողմից, մի քանի տարի հետո յուրաքանչյուրը վերադարձավ իր երկիրը, բացի Սմբատից և Ստեփանոս Կոնից, որոնք Սամառայում նահատակվեցին Քրիստոսի խոստովանությունը:

Եվ ահա, հայոց (ՅԺԱ) հարյուր տասնամեկ թվականին Ամիր-ամունի նստեց Ահմատը, որ հայոց աշխարհը հանձնեց Յահեի որդի Ալեին: Սա Սմբատի որդի Աշոտին հաստատում է հայոց իշխանաց իշխան, որ իշխանաց իշխան մնաց (ԻԵ) քսանհինգ տարի՝ մինչև (ՅԼԶ) երեք հարյուր երեսունվեց թվականը, և այնուհետև թագավորեց:

**ԻԲՆ ԱԼ-ԱՍԻՐԸ 850-855 ԹԹ. ՀԱԿԱԱՐԱԲԱԿԱՆ
ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Արաբական հարուստ պատմական գրականության բնագավառում իրենց ուրույն տեղն ունեն իբն ալ-Ասիրի (1160-1233) երկասիրությունները: Նա վերին Միջագետքի արաբներից էր, հայրը պետական բարձրաստիճան պաշտոնյա էր: Ուսումնառությունը ստացել է Մոսուլում և Բաղդադում:

Հեղինակ է «Պատմություն Մոսուլի Աթաբեկների պետություն» և «Լիակատար պատմություն» երկասիրությունների: Նալիֆաթի և նրա տիրապետության ներքո գտնվող երկրների ու ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար առանձնահատուկ նշանակություն ունի իբն ալ-Ասիրի «Լիակատար պատմություն»-ը («Ամբողջական կամ տիեզերական պատմություն»՝ Ալ-Քամալ ֆի-լ-տարիխ): Սա մի բազմահատոր ժամանակագրություն է, որտեղ պատմությունը շարադրված է Արարչագործությունից մինչև Հիջրայի 628 (1231) թվականը: Այստեղ բազմահարուստ տեղեկություններ կան նաև Հայաստանի VII-XIII դարերի պատմության վերաբերյալ:

Այս երկասիրության Հայաստանին և Հայերին վերաբերող հատվածները հայերեն է թարգմանել և հրատարակել են Ա. Ն. Տեր-Ղևոնդյանը (տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին». 11. Արաբական աղբյուրներ. Բ. Իբն ալ-Ասիր, Երևան, 1981):

**ԼԻԱԿԱՍԱՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՑՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՎԵՑ ԹՎԱԿԱՆ
(15 հուլիս 850 - 4 հուլիս 851)
ՏԱՐԲԵՐ ԴԵՊՔԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Այդ տարում հանկարծակի մեռավ Աբու Սաիդ Մուհամմադ իբն Յուսուֆ ալ-Մարուազին, որին տրված էր Հայաստանի և

Ատրպատականի կառավարչությունը¹: Նա մի կոչիկը հագել էր և [ուտքը] մեկնել էր մյուսը հագնելու, բայց հենց այդ պահին մահացել էր²: Մուտավաքբիլը նրա որդուն³ հանձնարարեց հոր վարած պատերազմը ղեկավարելու և իրավունք տվեց նահանգի հարկերը հավաքելու: Նա գնաց և երկիրը զսպեց:

**Մուչի Ս. Առաքելոց վանքը. V դար
(այժմյան վիճակ)**

**ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՑՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՑՈՒ ԹՎԱԿԱՆ
(5 հուլիս 851 - 22 հունիս 852)**

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԻՐԵՆՑ ԿԱՌԱՎԱՐՁԻ ԴԵՄ
ԱՊՍՏԱՄԲԵԼՈՒ ՄԱՍԻՆ**

Այդ տարում⁴ Հայաստանի ժողովուրդն ապստամբեց իր կառավարիչ Յուսուֆ իբն Մուհամմադի դեմ և սպանեց նրան:

Բանն այն էր, որ Յուսուֆը երբ գնաց Հայաստան, նրան դիմավորեց մի պատրիկ, որի անունն էր Բագարատ որդի Աշոտի (Բակրաթ իբն Աշութ) և կոչվում էր պատրիկների պատրիկ (բաթրիկ ալ-բաթարիկա): Սա նրանից երաշխավորագիր (աման) խնդրեց⁵: Յուսուֆը նրան և որդուն ձերբակալեց և ուղարկեց խալիֆայի դուռը: Հայաստանի պատրիկները հավաքվեցին Աշոտի որդի Բագարատի եղբորորդու⁶ մոտ և երգվեցին սպանել Յուսուֆին: Նրանց հետ համաձայնեց նաև Մուսա իբն Ջուրարան⁷, որը Բագարատի փեսան էր աղջկա

կողմից: Լուրը հասավ Յուսուֆին, որին մերձավորները զգուշացրին, որ այնտեղ չմնա, սակայն նա չլսեց նրանց:

Երբ ձմեռը վրա հասավ, իջավ ձյունը, նրանք (հայերը) սպասեցին, մինչև որ ձյունը նստի: Ապա եկան նրա մոտ Տարոն (Թարուն) քաղաքը⁸ և պաշարեցին նրան: Նա դուրս եկավ քաղաքից, կովեց նրանց հետ, սակայն հայերը սպանեցին նրան ու նրա զինակիցներին: Իսկ ուլբեր չէին կոպում նրա հետ, ասացին նրանց՝ հագուստներդ հանեցեք և մերկ փրկվեցեք: Այդպես էլ արեցին և բոկոտն, մերկ գնացին, մեծ մասը ցրտից մեռավ և շատերի մատները պոկվեցին և [այսպես] փրկվեցին: Այս բոլորը կատարվեց Ռամադան (26 փետրվար – 26 մարտ) [ամսին]:

Դրանից առաջ Յուսուֆն իր մարդկանց բաժանել էր ըստ իր նահանգի շրջանների (ոռուստակ) և ամեն մի ջոկատի դեմ ուղարկվեց պատրիկների մի խումբ, որոնք մեկ օրում կոտորեցին նրանց:

Երբ Մուտավաքբիլը լսեց այս բանը, նրանց դեմ ուղարկեց Բուղա ալ-Քաբիրին (Ավագ Բուղային)՝ Յուսուֆի արյան վրեժը լուծելու: Նա գնաց Մոսուլի ու Ջադիրայի վրայով և սկսեց [իր գործունեությունը] Արզնում, ուր Մուսա իրն Ջուրարան էր, որի եղբայրներն էին Իսմայիլը, Սուլայմանը, Ահմադը, Իսան, Մուհամմադը և Հարունը: Բուղան Մուսա իրն Ջուրարային ուղարկեց Մուտավաքբիլի մոտ: Ապա նա հարձակվեց Յուսուֆին սպանողների վրա և կոտորեց մոտավորապես երեսուն հազար մարդ և մեծ թվով մարդկանց գերեվարեց ու վաճառեց: Նա գնաց Աղբակ (ալ-Բակ) երկիրը, գերեվարեց Աշութ (Աշոտ) իրն Համդա (Համազասպ) Աբու-Աբբասին՝ Աղբակի տիրոջը, իսկ Աղբակը Վասպուրականի (Բուսֆուռաջան) գավառներից էր: Ապա գնաց Դվին (Դարբիլ) քաղաքը Հայաստանում, մնաց մեկ ամիս, հետո գնաց Տիգրիս (Տաֆլիս) ու պաշարեց այն:

ԵՐԿՈՒ ՀԱՐՑՈՒՐ ԵՐԵՍՈՒՆՈՒԹ ԹՎԱԿԱՆ

(23 հունիս 852 – 11 հունիս 853)

ԲՈՒՂԱՅԻ ՏՓՂԻՍՈՒՄ ԿԱՏԱՐԱԾՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հիշեցինք Բուղայի գնալը Տիգրիս և պաշարելը: Երբ Բուղան այնտեղ գնաց, ուղարկեց Ջիրաք ալ-Տուրքին, որը Կուր գետն անցավ: Սա մեծ գետ էր, որի [արևմտյան] ափին էր Տիգրիս քաղաքը, իսկ Սուղղաբիլը նրա արևելյան կողմում էր: Երբ նա անցավ գետը, կանգնեց Տիգրիսի հրապարակում (մայդան): Բուղան ուղարկեց նաև քրիստոնյա Աբու-Աբբաս ալ-Վարիսին⁹ Հայաստանի ժողովրդին՝ նրա

արարներին և օտարներին (աջամ): [Ջիրաքը] եկավ Տիգրիս Բաբ ալ-Ռաբադի կողմից: Իսհակ իրն Իսմայիլը՝ Օմայանների մատուլան, Տիգրիսից դուրս եկավ Ջիրաքի դեմ և հանդիպեց նրան հրապարակի մոտ: Բուղան կանգնած էր մի բարձր բլրի վրա և դիտում էր Ջիրաքի և Աբու-Աբբասի գործողությունները: Բուղան կանգնեց նավթածիգներին, որոնք կրակի տվեցին քաղաքը, հրկիզեցին այն, քանզի կառուցված էր սոճու փայտից: Իսհակ իրն Իսմայիլը եկավ քաղաք և տեսավ, որ կրակը վառել էր իր պալատը և չըջապատել հարձներին: Եկան թուրքերը և մադրիբցիները և գերի վերցրին նրան ու որդուն՝ Օմարին և երկուսին էլ բերեցին Բուղայի մոտ: Նա հրամայեց Իսհակի վիզը կտրել, իսկ մարմինը խաչ հանել Կուր գետի վրա: Սա մի գեր ծերունի էր խոշոր գլխով, չլի աչքերով: Քաղաքում վառվեց մոտավորապես հիսուն հազար մարդ, իսկ ով կրակից ազատվեց, գերի տարվեց և մեռյալներն էլ կողոպտվեցին: Տարան նաև Իսհակի ընտանիքը և նրա հրդեհից հետո մնացած ամբողջ ունեցվածքը Սուղղաբիլում: Սա մի ամրացված քաղաք էր Տիգրիսի դիմացը, որը կառուցել էր Խոսրով (Քիսրա) Անուշիրուանը, իսկ Իսհակն ամրացրել էր այն և այնտեղ պահել իր ունեցվածքն, ինչպես և կնոջը՝ Սարիբի տիրոջ դստերը:

Ապա Բուղան իր գործի մի մասի հետ Ջիրաքին ուղարկեց Գարդման (Ջարդաման), որը Պարտավի (Բարդաա) և Տիգրիսի մեջտեղ էր գտնվում: Սա գրավեց այն և նրա պատրիկին¹⁰ գերի վերցրեց: Ապա Բուղան գնաց Իսա իրն Յուսուֆի¹¹ դեմ, որը Քթիչ (Քատիչ) ամրոցում էր Բայլականի գավառում: Նա գրավեց¹² այն և նրան գերի բռնելով տարավ: Նրա հետ տարավ նաև Աբու-Աբբաս ալ-Վարիսին, որի անունն էր Սմբատ որդի Աշոտի (Սինբաթ իրն Աշութ), ինչպես նաև Սմբատի որդի Սահլի որդի Մուավիային (Մուավիա իրն Սահլ իրն Սինբաթ)՝ Առանի պատրիկին¹³:

1. Հայկական սկզբնաղբյուրների հիշած Ապուսեթն է, որը Հայաստանի կառավարիչ է եղել 850-851 թվականներին:
2. Աբու Սաիդը մահացել է 851 թ. ապրիլի 28-ին:
3. Խոսրը Աբու-Սաիդի որդու՝ Յուսուֆ իրն Մուհամմադի մասին է, որը Հայաստանի կառավարիչ է եղել 851-852 թվականներին:
4. Այսինքն՝ 852 թվականին:
5. Բազարատ Բազրատունին պահանջել է իրեն նշանակել Արմինիայի ոստիկան:
6. Խոսրը Բազարատի եղբորորդի Հովնան Խութեցու մասին է:
7. Սա Բաղեչի և Արզնի արաբ ամիրան էր:
8. Այսինքն՝ Մուչ քաղաքը:
9. Խոսրը Բազարատ Բազրատունու կրտսեր եղբոր, սպարապետ, ապա Հայոց

իշխան Սմբատ Բագրատունու մասին է:

10. Այս պատրիկը Գարդմանի Կտրիճ իշխանն էր:

11. Նոսրը Եսայի Արու Մուսե իշխանի մասին է:

12. Իրականում Բուղան Քթիչը չի կարողացել գրավել: Ամրոցի պաշտպանները մի ամբողջ տարի հաջողությամբ ետ են չափրտել Բուղայի 28 հարձակումները: Ինքը՝ Եսայի Արու Մուսեն բերդից իջել է այն բանից հետո, երբ ստացել է խալիֆի հրովարտակը և Բուղայի հետ գնացել Սամառա:

13. Սա Արցախի իշխան Հովհաննես Մուսավիան էր՝ Սահլ Սմբատյանի որդին:

ԲԱԺԻՆ ՉՈՐՐՈՐԳ

**ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ
(IV-IX դարեր)**

**Կ. ՊՈԼՍԻ ԱՏՏԻԿՈՍ ՊԱՏՐԻԱՐԳԻ ԹՈՒՂԹԸ
ՀԱՅՈՑ ՍԱՀԱԿ Ա ՊԱՐԹԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻՆ
ԲՈՐԲՈՐԻՏՆԵՐԻ ԱՂԱՆԴԻ ՄԱՍԻՆ**

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ԳԻՐԸ Գ

Գլ. Մէ. «Կոստանդնուպոլսի անկախ եպիսկոպոս Ատտիկոսը¹ մեր սիրելի եղբորը և աթոռակցին՝ Հայոց Սահակ եպիսկոպոսին, ողջունում է Տիրոջ միջոցով:

... Արդ՝ մեր ինքնակալ Ավգուստոսի² հրամանով քեզ իրավունք է տրվում ուսուցանել մեր կողմի (Հայաստանը)³, իսկ բորբորիտների աղանդը⁴ կամ հավանություն բեր կամ հայածիր քո վիճակից: Եվ քեզանից ուղարկված Մեսրոպին⁵ ձեռնադրեցինք եկղեսիաստիկոս»⁶:

1. Ատտիկոս եպիսկոպոսը եղել է նշանավոր եկեղեցական գործիչ, Կ. Պոլսի «սիեզերական» պատրիարք (405-425):

2. Նոսրը Բյուզանդիայի Թեոդոսիոս II Փոքր կայսեր մասին է:

3. Այսինքն՝ Արևմտյան (Բյուզանդական) Հայաստան:

4. Բորբորիտների աղանդը ծագել է Ասորիքում: II-III դարերում այն լայն տարածում է ստացել Մերձավոր Արևելքի երկրներում: IV դարում Հայաստանում բորբորիտների աղանդի կենտրոնը Փոքր Հայքն էր, իսկ առաջնորդը՝ Սեբաստիայի հայազգի եպիսկոպոս Եվստաթիոսը (315-379):

Շարժումը սերտ աղերս է ունեցել գնոստիցիզմի հետ, բորբորիտները բարոյական ոչ մի օրենք չեն ճանաչել, քարոզել են սանձարձակ անբարոյականություն, անմաքուր բարքեր ու գործեր:

5. Ակնարկում է Մեսրոպ Մաշտոցին:

6. «Եկղեսիաստիկոս» – հունարեն բառ է, որ նշանակում է ուղղափառ եկեղեցու անդամ:

Գիրք Գ

Գլ. ԾԸ. Այս ժամանակ Հայոց նախարարներից շատերը եկան Մեծ Սահակին հրավիրելու, որպեսզի նա գա միջամտի և բոլորին միաբանություն բերի: Որովհետև պարսից Վռամ թագավորն իմանալով, որ առանց Հայոց նախարարների չի կարող մեր երկիրը պահել, հաշտության բանակցություն է սկսում Սմբատ ասպետի¹ միջոցով: Ուստի (Սահակը) Մեսրոպին է հանձնում արևմտյան կողմի ուսուցման գործը և նրա մոտ է թողնում իր Հմայակ և Համազասպյան թոռներին՝ Վարդան ստրատելաթի² եղբայրներին: Հրամայում է քննել պղծագործ բորբորիտներին, և եթե ո՛չ մեղմություն, և ո՛չ խստություն ուղղության չգան, ապա չարչարանքներով հայածել, ինչպես թշնամիներ, թշնամիներից վրեժ առնեն, որպեսզի իրավացի մահով հոգիների անիրավ մահը խայտառակվի: Իսկ ինքն անցնում գալիս է Այրարատյան գավառը:

- 1. Սուքը հավանաբար Բագարատ Բագրատունու որդի այն Սմբատ ասպետի մասին է, որն աչքի էր ընկել 371 թ. Ջիրավի ճակատամարտի ժամանակ:
- 2. Ակնարկը վերաբերում է Հայոց սպարապետ Վարդան Մամիկոնյանին:

ՎԱՐՔ ՄԱՇՏՈՑԻ

Գլ. ԺԶ... Ապա դրանից հետո¹ նա ձեռնարկեց [Բյուզանդական Հայաստանի սպարապետը]² անպատշաճ ու ծուռ բարբարիանոս [բորբորիտների] աղանդը քննել: Եվ երբ ոչ մի հնար չգտավ ուղղության բերելու, սկսեց թշվառացնող գավազանը գործադրել խիստ ծանր պատուհաններով՝ բանտերով, տանջանքներով, գելարաններով: Իսկ երբ դրանով էլ փրկությունից զուրկ մնացին, [այն ժամանակ] ջարդ տվին [սաստիկ ծեծեցին], ապա խանձեցին, մրեցին ու պեսպես ձևերով խայտառակեցին և [Հայոց] աշխարհից դուրս քշեցին:

- 1. Ակնարկում է Մեսրոպ Մաշտոցի կողմից Արևմտյան (Բյուզանդական) Հայաստանում դպրոցներ բացելու իրողությունը:
- 2. Սուքն Արևմտյան Հայաստանի սպարապետ Վասակ Մամիկոնյանի մասին է:

Գիրք Գ

Գլ. Կ. Մեսրոպը ... իր աշակերտներից վերակացուներ թողնելով՝ Սպերում Ղևտնդին և Ենովքին, Դերջանում նրանց Գինդ եպիսկոպոսին, իսկ Եկեղյաց գավառում Դիանանին, ինքը գալիս է Այրարատ և գնում է Գողթն, իր առաջին բնակության գավառը:

Որովհետև հեթանոսական աղանդից մնացած դառն արմատը անիշխանության ժամանակ նորից երևան էր եկել և շատերի մեջ տարածվել, Երանելին նրանց բնաջինջ արեց Շաբիթի որդի Հայրաբարո Գիտի օգնությամբ, որ այդ գավառի իշխանն էր: Նաև տեղեկացավ, որ չարության առաջին ուսուցիչները Բաղասական կողմերումն են: Նա գնաց այնտեղ և շատերին ուղղության բերեց և քչերին անդառնալի կերպով հալածեց Հոնաց երկիրը: Այդ կողմերի ուսուցման գործը վստահելով Մուշեղ անունով եպիսկոպոսին՝ ինքը դարձավ Գարդմանի ձորի կողմերը, որովհետև լսեց, թե այնտեղ ևս կան նույն աղանդին հետևողներ: Նրանց էլ գտնելով՝ ուղիղ ճանապարհ է բերում, նորից ուղղության բերելով գարդմանացիների իշխանին, որի անունն էր Սուրս: Այստեղից նրան հրավիրում է գուգարացիների Աշուշա բղեխը, խնդրելով, որ նույն գործի համար¹ գա իր իշխանության երկիրը, Տաշիրք գավառը:

- 1. «Նույն գործի համար» արտահայտությունն անորոշ է. խոսքը դպրոցներ բացելու և ուսուցանելու մասին է, թե աղանդավորների դեմ պայքարելու:

Մեսրոպ Մաշտոց
(Հատված 1776 թ. ձեռագրից)

**ՇԱՀԱՊԻՎԱՆԻ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ
ՄՄՂՆԵՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ**

Շահապիվանի եկեղեցական ժողովը գումարվել է 444 թ. հունիսի 24-ին Մաղկոտն գավառի Շահապիվան ավանում: Ժամանակի Հայոց կաթողիկոսն էր Հովսեփ Ա Վայոցձորեցին, իսկ մարզպանը՝ Վասակ Սյունեցին: Շահապիվանի ժողովին մասնակցել են երկրի նշանավոր հոգևոր և աշխարհիկ գործիչները (թվով 40 մարդ): Ժողովի նպատակն է եղել ամրապնդել Հայոց եկեղեցու ներքին կարգերն ու բարոյական նորմերը, որոնք բավականին թուլացել էին պարսկական տիրապետության օրոք:

Մասնավորապես հատուկ որոշում է ընդունվել աշխուժացած աղանդավորական շարժումների դեմ: Շահապիվանի ժողովը վիթխարի դեր է խաղացել հայ եկեղեցական կյանքի աշխուժացման, կարգ ու կանոնի վերահաստատման, եկեղեցու հիմքերի ամրապնդման գործում:

Շահապիվանի, ինչպես նաև եկեղեցական այլ ժողովների որոշումները և կանոնական ցաքուցրիվ նյութերը VIII դարի սկզբներին հավաքել, դասակարգել, խմբագրել ու «Կանոնագիրք Հայոց» ժողովածուում է գետեղել ականավոր եկեղեցական գործիչ, մատենագիր ու կաթողիկոս Հովհան Գ Օձնեցին:

«Կանոնագիրք Հայոց»-ի գիտաքննական համահավաք բնագիրը հրատարակել է Վ. Ա. Հակոբյանը (տե՛ս «Կանոնագիրք Հայոց», հատ. Ա, Երևան, 1964): Կանոնագրքից ստորև բերված հատվածները տրվում են Ա. Գ. Աբրահամյանի թարգմանություններով:

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐԻՔ ՀԱՅՈՑ
Հատ. Ա, էջ 460, 461-466

14. Եպիսկոպոսը կամ երեցը, սարկավազը կամ հոգևոր պաշտոնյաներից ու միաբաններից ով ուզում է լինի, իրավունք չունի կին պահելու, ինչպես մծղնեականների սովորությունն է: Իսկ եթե պահի, և այդ վկայությունը հաստատվի, այդ անձը, ինչպիսի կոչում էլ որ ունենա, իբրև ամբարիշտ և մաքսավոր պիտի հեռացվի իր պաշտոնից, քանի որ Սուրբ եկեղեցին և տերունական Սուրբ խորհուրդն անարատներին են ընդունում. արատավորներն անարատների միջոցով են փրկվում:

19. Եթե մեկը մծղնեություն¹ մեջ մեղադրվի՝ լինի դա երեց, սարկավազ կամ արեղաններից, պիտի հոգևոր կոչումից կարգալույծ լինի,

աղվեսադրոչմ պիտի խարանվի ճակատին և տարվի ճգնավորների մոտ ապաշխարություն: Իսկ եթե կրկին անգամ նա գտնվի մծղնեություն մեջ, նրա երկու ջլերը պիտի կտրել և ուրկանոց տանել, քանի որ «Մարդը պատվի մեջ էր և չհասկացավ»²: Այդ նույն պատիժը վերաբերում է նաև արեղաններին: Իսկ եթե տղամարդն իր կնոջ և որդիներով գտնվի այդ աղանդի մեջ, տղամարդկանց, կանանց և չափահասությունների հասած մանուկների ջլերը պետք է կտրել, աղվեսադրոչմ խարանել ճակատներին և տանել գողենոց՝ ապաշխարության համար: Իսկ այն մանուկները, որոնք դեռ չեն գիտակցում պղծությունը, նրանք պետք է վերցվեն և տրվեն Աստծու սուրբ պաշտոնյաների ձեռքը, որպեսզի կերակրեն և սովորեցնեն նրանց ճշմարիտ հավատը և Տիրոջ երկյուղը:

20. Եթե որևէ տեղ ժողովրդի մեջ գտնվի չարագործ [մծղնեական], երեցներն իմանան այդ մասին ու չհայտնեն եպիսկոպոսին, հետո երբ քննությունը պարզվի որ, իրոք, այդպես է եղել՝ երեցը օրեր ու ամիսներ առաջ իմացել է այդ մասին և չի հայտնել եպիսկոպոսին, երեցը ենթակա է այն պատժին, որը սահմանված է մծղնեություն համար: Նման երեցը չպիտի երեցություն ունի իր ամբողջ կյանքի ընթացքում, որպեսզի նրան փոխարինող երեցը կամ վանականը տեսնելով այդ՝ ճշմարտությունը հովվի ժողովրդին:

Իսկ եթե երեցն իմացել է և հայտնել է եպիսկոպոսին ու վկայությունը պարզվի, որ եպիսկոպոսը կաշառք վերցնելով՝ ծածկել է կամ աչառու է գտնվել, և վկայությունը հաստատվի, որ, իրոք, եպիսկոպոսն ականջի ետև է ձգել երեցի բողոքը, արհամարհել է Աստծու պատվիրանը և կորստյան մատնվածի խնդրով չի զբաղվել, աստվածային օրենքներին նախանձախնդիր և վրեժխնդիր չի գտնվել, նա պաշտոնանկ պիտի լինի շնացողներին թաքցնելու համար, իսկ այդ դեպքում երեցն անպարտ է:

Իսկ եթե եպիսկոպոսը ջանացել է վրեժխնդիր լինել, և եպիսկոպոսի տարած այդ աշխատանքի մասին վկայեն երեցներն ու այլ մարդիկ, և երբ հաստատվի որ նա, իրոք, չարագործին հայտնաբերել և հայտնել է իշխանությունը, իսկ տվյալ երկրամասի իշխանը ծածկել է շնացողներին, թաքցրել է կորստաբեր արձաթի կամ աչառություն և կամ այլ ծառայություն պատճառով, չի սիրել Քրիստոսին, չի կատարել նրա պատվիրանները և Տիրոջ օրենքները, մարդկանց հոգու և մարմնի նկատմամբ վրեժխնդիր չի գտնվել, այդպիսին թող նզովյալ լինի, եկեղեցուց վտարվի, մինչև որ պղծագործին տան եպիսկոպոսի ձեռքը:

Եթե պղծությունները կատարվեն նախարարի տանը, և Հանցագործ լինի նրա կինը, կամ նրա դուստրը, կամ որդին, և կամ անձամբ ինքը, և եթե նա ո՛չ ընտանիքն է տալիս եպիսկոպոսի ձեռքը և ո՛չ էլ ինքն է վերադառնում սրբություն՝ ցանկանալով բռնի ապաստան տալ չարագործին, թող այդպիսին ողջ տնով, ծնունդով և կյանքով նզովյալ լինի, չհամարձակվի ժողովրդի մեջ դուրս գալ, թող ընկերներն ու բոլոր մարդիկ նրա հետ հաղորդակցություն մեջ չմտնեն այնքան ժամանակ, որքան ժամանակ որ նա գտնվում է պղծության մեջ, մինչև որ ետ կդառնա սրբություն: Իսկ եթե ինքը չէ պղծության մեջ, այլ ընտանիքի անդամները կամ ծառաները, թող նրանց տա գլխավոր եպիսկոպոսի ձեռքը՝ կշտամբանքի համար:

Իսկ եթե պղծությունը կատարվի ոստիկանի տանը, և այդ անողը լինի ինքը կամ ընտանիքի անդամը, ինչպես ասացինք, ընտանիքը թող պատժի ենթարկվի օրինական այն պատժով, որը սահմանեցինք: Իսկ եթե ինքը ևս իր ընտանիքով մծղնեություն մեջ գտնվի, թող բռնեն պղծագործին և իր ընտանիքով բերեն հրապարակ՝ գլխավոր եպիսկոպոսի, մեծամեծ իշխանների ու ավագ դատավորների առջև և համատեղ վրեժխնդիր լինեն՝ ըստ աստվածային օրինաց, որ ուրիշները, տեսնելով այդ, սրբությունը և երկյուղով պաշտեն բոլորիս Արարչին, որպեսզի հաստատուն ու կատարյալ լինի աստվածապաշտության կարգը, որպեսզի հետամուտ լինեն և հարգեն սրբերին, որպեսզի խոսքով և գործով լինենք Աստծու ճշմարիտ ծառաներ և մեր բարի հատուցումով բարերար Աստծուց ակնկալենք և ժառանգենք անվախճան պարգևները, հավիտյանս հավիտենից, ամեն:

1. Մծղնեականների (մեսայաններ) աղանդը ծագել է Միջագետքում I-II դարերում: II-IV դարերում այն լայն տարածում է ստացել Ասորիքում, Եգիպտոսում, Փոքր Ասիայում: Հայաստանում աղանդը թեև ի հայտ է եկել V դ. սկզբներին, սակայն գոյատևել է բավականին երկար՝ մինչև պավլիկյան շարժումը: Մծղնեականների վարդապետության հիմքում ընկած են եղել գնոստիկյան գաղափարները, որոնք թափանցելով քրիստոնեության մեջ՝ փորձել են քայքայել քրիստոնեական եկեղեցին ներսից, փոխել նրա բնույթը, մանավանդ նրա փրկագործության գաղափարը, Փրկչի ավետարանական ուսմունքը:

Վաղ ավատատիրական Հայաստանում տարածված մծղնեական և այլ աղանդավորական շարժումների մասին մանրամասն տե՛ս Ե. Տեր-Մինասյանի՝ «Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից» մենագրությունը (Երևան, 1968) և Հր. Բարթիկյանի՝ «Աղանդավորական շարժումները Հայաստանում ըստ միջնադարի հայ և օտար հեղինակների» հոդվածը («Լրաբեր» ՀԳԱ ակադեմիայի, 1984, № 10):

2. Սաղմոս, ԽԼ, 13, 21:

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՑԻՆ ԸՆԴԴԵՄ ՄԱՐԿԻՈՆԻ

Նշանավոր մատենագիր, աստվածաբան, իմաստասեր, եկեղեցական գործիչ Եզնիկ Կողբացին (380-450) եղել է Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի ավագագույն աշակերտներից: Ստացել է փայլուն կրթություն, սովորել է Եդեսիայի նշանավոր ուսումնա-գիտական կենտրոնում: Գործուն մասնակցություն է ունեցել Աստվածաշնչի և աստվածաբանական այլ երկասիրությունների թարգմանությունը: Զբաղեցրել է եկեղեցական պատասխանատու պաշտոններ, եղել Բագրևանդի թեմակալ առաջնորդ: 449 թվականին մասնակցել է Արտաշատի նշանավոր ժողովին, որը մերժել է զրադաշտականություն ընդունելու պարսիկների առաջարկը:

Եզնիկը հեղինակ է ջատագովական «Եղծ աղանդոց» երկասիրություն: Սույն աշխատությունը դասական հայրախոսություն, համալիարհային աստվածաբանական-իմաստասիրական մտքի երևելի գրական հուշարձաններից է: Երկն ունեցել է հայերեն բազում հրատարակություններ և օտարալեզու թարգմանություններ: Ստորև տրվող հատվածները տրվում են ըստ Ա. Ա. Աբրահամյանի աշխարհաբար թարգմանություն, որը լույս է տեսել «Հայ մատենագիրներ» մատենաշարով (Երևան, 1970):

ԵՂԾ ԱՂԱՆԴՈՑ

Գիրք Դ

Գլ. ԺԲ ... Եվ դարձյալ՝ Հեսուն¹ իր քարոզած «չբարկանալ»-ով ու «չտուփալ»-ով Օրենքի Աստծուն այնչափ է Աստված համարում, որ նրա ասածները հաստատում է Ավետարանի մեջ, սակայն նրանք (մարկիոնականները) ցնդաբանում են, թե՛ «Հեսուն իրենց հակառակն է ուսուցանում»: Նույնպես էլ և՛ Հնում, և՛ Նորում (կտակարաններում) գտնում ենք ուտելիքների մասին, որ Աստծուց տրված են որպես սնունդ: Այնտեղ ասում է՝ «Մորթի՛ր և կե՛ր բոլոր ուտելի անասուններն ու թռչունները»², և այստեղ ասում է, թե՛ «Ամեն բան, որ մտնում է մարդու բերանով, նրան չի պղծում, այլ ինչ որ դուրս է դալիս բերանից, այն է պղծում մարդուն»³: Իսկ այդ բոլոր բաներից մեկն էլ միսն է: Եվ եթե (մտով) կերակուրները պիղծ լինեին, նախ հենց ինքը նրանցից չէր ուտի և ապա ուրիշներին չէր առաջարկի ուտել:

Իսկ եթե Նորում (Նոր Կտակարանում) ոչ մի տեղ չենք գտնում, որ նա ասած լինի, թե՛ «Այսինչ բանը չուտես», պարզ է, որ վերացրեց

ուտելիքների նկատմամբ Օրենքով սահմանված խտրությունը: Դրա համար էլ (նաև) մեղավորների, մաքսավորների ու փարիսեցիների հետ ուտում ու խմում էր⁴: Զատկի մասին էլ աշակերտներին ասում է, թե՛ «Շատ ցանկացա այս զատիկը ձեզ հետ ճաշակել»⁵: Մի՞թե զատկի մասին ևս կասեն, թե ձուկ էր և ոչ գառ, քանի որ Քրիստոսը բոլոր կերակուրներն անխտիր ուտում էր, ինչպես որ հայտնի է Ավետարանից:

Բայց եթե ասեն, որ Քրիստոսը հարություն առնելուց հետո ձուկ կերավ, ոչ թե միս, այդ պատճառով իրենք էլ ոչ թե միս, այլ ձուկ են ուտում, ապա պետք է պատասխանել, թե նրանք էլ թող ձուկ ուտեն ոչ այժմ, այլ՝ հարություն ժամանակ, ինչպես որ նա էլ հարություն առնելուց հետո կերավ ձուկը, որ գտավ ձկնորսների մոտ⁶:

Իսկ որ ձուկն էլ միս է, բոլորին հայտնի է. որովհետև ինչը որ մարմին, արյուն, ճարպ ու ոսկրեր ունի, պետք է մսավոր ու կենդանի լինի: Եվ ձուկ կա, որի կողերի վրա խոզի ազդրերի նման փափկամիս է լինում: Այնքան արյուն է դուրս գալիս (նրանից), որքան ոչխարից չի ելնում: Եվ (նա) այնպիսի զգվելի ուտելիքներ է ուտում, որ գազաններն ու անասունները չեն ուտում: Առավել ևս գազան պետք է կոչել հենց ձուկը, որ իր ցեղակիցներին անխտիր ուտում է: Իսկ անասունները նրանից այնքան են մաքուր, որ նրանցից զոհեր ու ողջակեղներ են մատուցվում Աստծուն, մինչդեռ ձկներից այդպիսի (բաներ) չեն (արվում):

Այլևս որպես խորհրդանիշ ու օրինակ այն մեծ երևույթի, որ հայտնրվելու էր, հանդես էին բերվում ոչխարն ու տավարը, և ոչ թե ձկները. ինչպես գառը, որի արյունով փրկվեցին Իսրայելի որդիների անդրանիկները՝ Եգիպտոսում, խոյը, որ մորթվեց Իսահակի փոխարեն⁷, օրինակ էին ճշմարիտ գառի⁸, որը (իր վրա) է կրում աշխարհի մեղքերը: (Այդպիսի օրինակ էր) և երինջը, որ բանակից դուրս մորթեցին որպես ողջակեղ⁹, որի ձևով էլ Քրիստոսը քաղաքից դուրս չարչարվեց¹⁰: Եվ Դավիթն ասում է՝ «Հաճելի կլինի տիրոջը՝ մատղաչ հորթի նման»¹¹ և ոչ թե փափուկ ձկան նման. որովհետև չնայած որ ձուկը օրինակ է բերվում, (բայց) բերվում է որպես օրինակ գերեզմանում (լինելու) և ոչ թե կենդանի ժամանակի համար՝ համաձայն տիրոջ այն խոսքի, թե՛ «Ինչպես որ Հովնանը ձկան փորում մնաց երեք ցերեկ ու երեք գիշեր, այնպես էլ մարդու որդին պիտի մտնի երկրի սիրտը և այնտեղ մնա երեք օր ու երեք գիշեր»¹²: Եվ այսպես Սուրբ գրքում չենք գտնում, թե ձուկը սրբագործեց ու հանձնարարեց որպես կերակուր և հրաժարեցրեց մսից՝ որպես պիղծ ու անպետք բանից:

Այլև Օրենքում գրված է, թե՛ «Ձեզ թույլ տվեցի ուտել անասուն-

ներն ու թռչունները՝ բանջարեղենի նման, միայն թե արյուն ու սառկածի միս չուտեք, որովհետև անասունի կենդանությունը իր արյունն է»¹³: Առաքյալներն էլ երուսաղեմից Անտիոք ուղղած թղթում նույնը հաստատեցին, թե՛ «Ձեռնպահ մնացեք արյունից, խեղդվածից, սատկածից և պոռնկությունից»¹⁴, չասացին՝ մսից էլ: Նաև Օրենքում ուտելի անասունները մաքուր է կոչում, իսկ չուտելիները՝ պիղծ. բայց ոչ այն պատճառով, որ էությունը էին պիղծ, այլ մարդկանց ճաշակելիքին ոչ ախորժելի եղողներն է պիղծ կոչում. որովհետև գիտե, որ բան կա, որը (մարդիկ) ուտել ախորժում են, բան էլ կա, որը չեն ախորժում ուտել, դրա համաձայն էլ օրենք սահմանեց:

Իսկ որ ուտելիքներից ոչ մեկը պիղծ չէ, այդ մասին Տիրոջից լսենք՝ «Ձկա մի բան, որ մտնի մարդու փորը և կարողանա մարդուն պղծել, այլ ինչ որ դուրս է գալիս մարդուց, այն է պղծում նրան»¹⁵: Եվ առաքյալը, առաջուց մարգարեաբար տեսնելով ազանդավորների անտեղի հպարտությունը, ասում է՝ «Կրճատում են ուտելիքները ու արգելում ամուսնությունը, որ Աստված սահմանեց հավատացյալների համար, որպեսզի մխիթարվեն՝ վայելելով գոհունակությամբ. դա սրբագործվում է Աստծու խոսքով ու աղոթքով»¹⁶: Բայց ոչ թե պիղծ լինելով է սրբագործվում, այլ որ նրանց կողմից պիղծ էր կարծվում (կուռքերին) գոհաբերվելու պատճառով: Առաքյալն էլ այդպիսի ուտելիքի մասին է ասում՝ թե՛ «Սրբագործվում է Աստծու խոսքով ու աղոթքով»¹⁷: Այդ պատճառով մյուս թղթում էլ ասում է, թե՛ «Երբ անհավատներից մեկը ձեզ ճաշի հրավիրի, և դուք գնաք, այն ամենը, ինչ որ դնի ձեր առաջ, կուտեք և խղճի խայթ չզգաք»¹⁸: Հետևաբար պարզ է, որ այդ բոլորից մեկն էլ միսն էր: Նաև ասում է՝ «Ինչ որ վաճառվի մակեդոնում¹⁹, այսինքն՝ մսավաճառանոցում, կուտեք և խղճի խայթ չզգաք»²⁰:

Բայց ասում են, թե առաքյալն ասում է՝ «Լավ է միս չուտել, գինի չխմել և ոչ էլ (այնպիսի բան անել), որով իմ եղբայրը գայթակղվում է»²¹, և դարձյալ, թե՛ «Հավիտյան միս չեմ ուտի, որով եղբայրս գայթակղվում է»²²:

Պատասխաններ: – Եթե եղբայրը գայթակղվում է ձկնով (ևս), ուրեմն այն էլ չպետք է ուտել. չգայթակղելու համար չպետք է ուտել և ոչ այն պատճառով, թե ուտելիքների մեջ պիղծ բան կա: Եվ մանավանդ գինով (կարելի է գայթակղվել), որով հենց շատերը ցուփանում են: Ոչ այնքան միսն է մեղք գործել տալիս (ուտողներին), որքան գինին է փչացնում խմողներին ու գայթակղում տեսնողներին: Եվ ինչպե՞ս է, որ մարկիոնականները մսից ձեռնպահ են մնում, իսկ գինուց չեն զգուշանում. չէ՞ որ երկուսին էլ վերաբերում է այն խոսքը, (որ,

առաքյալն) ասում է՝ «Միս չուտել և գինի չխմել»։ և դա պատճառ բերելով՝ ավելացնում է, թե՛ «... ոչ էլ (այնպիսի բան անել), որով իմ եղբայրը գայթակղվում կամ տկարանում է»²³։ Սրանով ցույց է տրվում, թե այն միտքը, որ նա արտահայտել է, գայթակղվելուն է վերաբերում։ Եվ նա ուտելիքները պիղծ չի համարում, երբ ասում է՝ «Կա մարդ, որ վստահում է ուտել ամեն ինչ»²⁴։ «Եթե,– ասում է,– հավատում ես, որ ուտելիքները սրբազործվում են Աստծու խոսքով ու աղոթքով, կե՛ր և խտրություն մի՛ դնիր»²⁵։ Իսկ եթե հավատով տկարացած ես և խղճի խայթ ես զգում, միայն բանջար կեր ու մի՛ գայթակղվիր։ Եվ եթե չես վստահում ուտել ամեն բան՝ իբրև մաքուր, մի՛ համարձակվիր ուտողին մեղադրել. նույնպես և ուտողը չպիտի արհամարհի քեզ՝ որպես տկարի, որ չես վստահում ուտել ամեն բան՝ իբրև մաքուր։ Որովհետև մեզ Աստծուն ներկայացնում կամ Աստծու աչքից զցում են ոչ թե ուտելիքները, այլ՝ կա՛մ հավատը, կա՛մ խղճմտանքն ու գայթակղությունը։

ԺԳ

«Իսկ ձեր կրոնավորները ինչո՞ւ են հրաժարվում մսից»,– ասում են (նրանք)։

Մեր կրոնավորները (որոշ) ուտելիքներից հրաժարվում են ոչ այն պատճառով, որ ուտելիքները համարում են պիղծ կամ (առաջացած) հյուլեից՝ որպես ինչ-որ չար բանից։ Եթե (նրանք) ուխտյալ լինեին ուտելիքները պիղծ համարելու պատճառով, ապա նրանց ուխտյալությունն ուխտյալություն չէր համարվի։ Բայց ուտելիքներից իրենց զրկում են, որպեսզի այն սրբությունը, որ մտադրվել են պահել, դյուրությամբ պահեն։

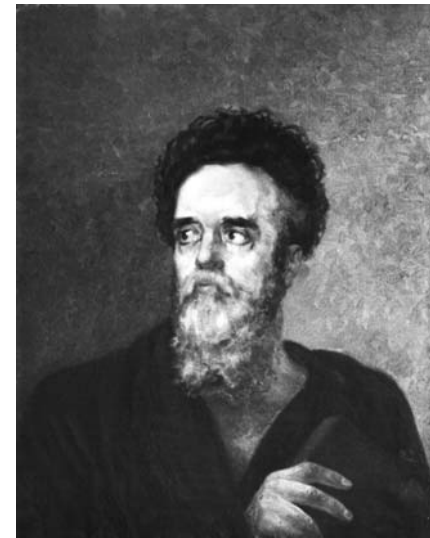
Դրա համար էլ մեր հայրերը՝ սուրբ եպիսկոպոսները, այս կանոնը սահմանեցին՝ «Եթե միս չուտող որևէ հավատացյալ մսով բանջար եփելու դեպքում չկամենա այն բանջարից ուտել, թող նզովված լինի»։ Ինչո՞ւ։ Նախ՝ որ չհամարձակվի անպետք համարել Աստծու տված ուտելիքները, և ապա՝ որ անտեղի հպարտությամբ չսխալվի՝ կարծելով, թե զրանով ուրիշ մարդկանցից առավել է։

Նաև Սուրբ եկեղեցու կույսերը կուսությունը նրա համար չեն պահում, որ Աստծուց սահմանված ամուսնությունը պղծություն են համարում, ինչպես որ Մարկիոնը²⁶, Մանին²⁷ ու մծղնյաններն²⁸ (են ընդունում). որովհետև, եթե այդ մտքով ուխտյալ եղած լինեին, ապա կուսությունն էլ պատշաճ կուսություն չէր համարվի։ Բայց Աստծուն առավել չափով սիրելուց են հրաժարվում նրա ստեղծած բարիքները։

րից, որպեսզի, նմանվելով Աստծու հրեշտակներին, որոնց մեջ ո՛չ արու կա, ո՛չ էգ, նույն առաքինությունը ցուցաբերեն նաև երկրի վրա՝ ըստ այն (խոսքի), թե՛ «Կան ներքինիներ, որոնք իրենց ներքինի դարձրին երկնքի արքայության համար, որպեսզի հարություն ժամանակ նմանվեն հրեշտակներին»²⁹։ Եվ առաքյալը կույսերին վստահելի մարդ է համարում, բայց, նայելով բնությունը, չի համարձակվում բացահայտորեն հրամայել (կույս դառնալ), այլ հասկացնելով համոզում է, ինչպես որ տերն էլ հասկացնում է և ոչ ստիպում։

ԺԴ

Մարկիոնականները ամուսնությունն ու մսակերությունը մերժում են, և, աշխարհականների հետ կուսության ուխտ դնելով, ուխտադրուժ են լինում, որովհետև ցանկությունը չդիմանալու պատճառով նորից ապաշխարության են ենթարկվում։

Եզնիկ Կողբացի (գործ Ա. Ֆեթվաճյանի)

Արդ՝ եթե Օրենքին չեն հավատում, որն ասում է՝ «Տղամարդը պիտի թողնի իր հորն ու մորը ու պիտի գնա իր կնոջ հետից, և երկուսը մի մարմին պիտի լինեն»³⁰, Հեսուին էլ ինչո՞ւ չեն հավատում, որ նույնն է հաստատում՝ ավելացնելով, թե՛ «Ինչ որ Աստված միացրեց, մարդը թող չբաժանի»³¹։

ԺԵ

Բայց ինչի՞ց է, որ Մարկիոնը, Մանին և սրանց նման ուրիշները չեն հավատում մարմինների հարությունը։

Նրանք ասում են՝ «Առաքյալն ասաց, թե՛ «Մարմինն ու արյունը Աստծու արքայությունը չեն ժառանգում, ոչ էլ ապականությունը՝

անապականություն»³², և դարձյալ, թե՛ «Ցանկանում եմ այս մարմնից դուրս գալ և տիրոջ հետ լինել»³³: «Դրանով պարզ է, – ասում են, – որ մարմինը, նյութական լինելու պատճառով, հարություն չի արժանացվում»:

Եվ եթե, նյութական լինելու պատճառով, մարմինը չի արժանացվում արքայություն, ապա հոգիներն էլ, արդարից լինելու պատճառով, չպիտի արժանանան բարու արքայությունը: Բայց նույն առաքյալը նրանց մեղադրում է հենց նույն տեղում, երբ, մատնացույց անելով մարմինը, ասում է, թե՛ «Այս ապականությունը պիտի զգեստավորվի անապականությամբ, և այս մահկանացուն՝ անմահություն»³⁴: Հետևաբար պարզ է, որ ոչ թե հոգիներն է կոչում ապականություն ու մահվան ենթակա, այլ՝ մարմինները: Մի ուրիշ թղթում էլ ասում է, թե՛ «Մենք բոլորս պիտի ներկայանանք Քրիստոսի ատյանի առաջ, որպեսզի յուրաքանչյուր ոք իր մարմնով ընդունի (նրա դիմաց), ինչ որ առաջ կատարեց՝ թե՛ բարի, թե՛ չար»³⁵: Տեսնո՞ւմ ես, որ ասում է, թե մարմնով հանդերձ պետք է կրեն չարիքները կամ բարությունները և ոչ թե միայն հոգով:

«Բայց, – ասում են, – առաքյալն ասաց, թե ապականությունն անապականություն չի ժառանգում»:

Ով բանագող Մարկիոնն. մեկը լսում է, իսկ մյուսին ուշադրություն չի դարձնում: Եթե ուղիղ մտքով լսեր այն, թե՛ «Ապականությունն անապականություն չի ժառանգում», կկարողանար կանգնել ճշմարտության վրա. որովհետև առաքյալն այնքան ստույգ է քարոզում մարմնի հարությունը, որ մինչև իսկ բազմաթիվ օրինակներ է մեջտեղ բերում:

Նախ Քրիստոսի առաջին և բուն հարությունն (է հիշատակում), թե՛ «Ըստ Գրքի՝ Քրիստոսը մեռավ, թաղվեց ու երրորդ օրը հարություն առավ»³⁶: Եվ այնտեղ կանգ առնելով՝ հարությունը հաստատելու համար բազմաթիվ հանգամանքներ է ցույց տալիս և առավել այն, որ կարծես Մարկիոնի ու Մանիի ականջին գոռալով ասում է՝ «Եթե մեռածները հարություն չեն առնում, ի՞նչ պիտի անեն նրանք, որոնք մեռածների համար մկրտվեցին»³⁷: «Դուք, – ասում է, – ընդունում եք, որ մարմինները, նյութական լինելու պատճառով, հարություն չեն առնում. եթե մահկանացու մարմինները հարություն չեն առնում, կենդանի հոգիները մեռած մարմինների համար ինչո՞ւ են վկայում, և կամ մահկանացու մարմինները կենդանի հոգիների հետ ինչո՞ւ են մկրտվում, եթե, ինչպես ասում եք, մահկանացու մարմինները հարություն չեն առնելու»:

Այսպես՝ պետք է հասկանալ այն խոսքերը և ոչ թե (այնպես), ինչպես Մարկիոնն է զրաբանում, թե՛ «Մեռած երեխայի փոխարեն պետք է նրա կենդանի մերձավորին մկրտել, որ այնտեղ նրանը համարվի»: Մարկիոնականները հենց այդպես էլ անում են: Սակայն նրանց մեղադրում է տերունական խոսքը, որ ասում է՝ «Եթե մեկը նորից չծնվի, չի կարող տեսնել Աստծու արքայությունը»³⁸, և դարձյալ՝ «Եթե մեկը չծնվի ջրից ու հոգուց, չի մտնի երկնքի արքայությունը»³⁹: Այսպիսով՝ պարզ է, որ յուրաքանչյուրն իր համար պետք է մկրտվի, և ոչ թե մեկը մյուսի փոխարեն:

Դարձյալ՝ սերմերի առակով⁴⁰ հայտնապես ցույց է տրվում մարմինների հարությունը. թե՛ ինչպես որ սերմը ցանում ես, տարբեր բան չի ստացվում, թեև փառավորապես բազմապատկվում է. ոչ մի դեպքում ցորեն չցանեցիր ու գարի հնձեցիր կամ կորեկ չցանեցիր ու հաճար հնձեցիր, այլ ինչ որ ցանեցիր, այն էլ հնձեցիր. այսպես էլ, ասում է, այն մարմինը, որ մեռավ, նույնն էլ հարություն է առնելու:

Դարձյալ՝ երբ առաքյալն ասում է, թե՛ «Մարմինն ու արյունը արքայություն չեն ժառանգում, ոչ էլ ապականությունն անապականություն է ժառանգում»⁴¹, ոչ թե պետք է հասկանալ այն մտքով, ինչպես Մարկիոնն է ասում՝ «Մարմինները, նյութական լինելու պատճառով, հարություն չեն առնում», այլ (պետք է հասկանալ) ուրիշ երկու ձևով:

Մեկ այն (ձևով), թե քանի դեռ մարդը մարմնական գործերի ու գաղափարների մեջ է, չնչավոր է և մարմին ու արյուն. և որովհետև միայն ըստ մարմնի է մտածում ու գործում, արժանի չէ երկնքի արքայությունը մտնելու: Ինչպես որ առաքյալը մի ուրիշ թղթում է գրում՝ (դիմելով) հավատացյալներին, թե՛ «Ովքեր մարմնով են, մարմնական բաներ են մտածում»⁴², բայց դուք ոչ թե մարմնով, այլ հոգով եք»⁴³: Երբ գրում էր հավատացյալներին, մի՞թե (նրանց) մի մասը մարմնով էր, մյուսը՝ ոչ: Պարզ է, ուրեմն, որ ամենքն էլ մարմնով էին, բայց ոչ բոլորն էին մարմնի ու հոգու գործերի մեջ:

Եվ մի ուրիշ ձևով էլ այն մտքով պետք է հասկանալ, որ մարմինները հարություն են առնում ոչ թե ուռած լեշով ու արյունով, այլ հարությունը նորոգվելով՝ ապականության ենթակաները անապականություն են ժառանգում: Ինչպես որ այդ մասին (վկայություն) էլ է բերում, թե՛ «Փող պիտի փչվի, և մեռածները, որ քրիստոնյա էին, պիտի հարություն առնեն որպես անապականներ, և մենք պիտի նորոգվենք»⁴⁴:

Այսպիսով ցույց է տրվում, որ մարմինները հարություն են առնում

Հարությամբ նորոգված ու բոլոր պակասություններից ազատված: Եվ մահը պարտություն է կրում, երբ ապականվածները անապականություն են ստանում, տկարություն սերմանվածները՝ զորություն, անարգություն ցանվածները՝ փառավորություն: Եվ չկա մարմին, որ հողի մեջ մնա, այլ հողիները, յուրաքանչյուրն իր մարմինը հագնելով, մի ակնթարթում պիտի կանգնեն ահեղ ատյանի առաջ՝ ոմանք հավիտենական կյանքի, ոմանք՝ դատաստանի ու պատիժների համար⁴⁵:

1. Տե՛ս «Գիրք Յեսուայ որդւոց Նաւեայ», գլ. Ա-ԻԴ:
2. Գործք առաք., ԺԱ, 6-7:
3. Հմմտ. Մարկ., է, 15:
4. Տե՛ս Մատթ., Թ, 11:
5. Հմմտ. Ղուկ., ԻԲ, 15:
6. Անդ, ԻԴ, 42-43:
7. Ակնարկում է Աստվածաշնչի այն հայտնի պատմությունը, որտեղ ասվում է, թե Աբրահամն իր որդի Իսահակի փոխարեն զոհեց Աստծո կողմից ուղարկված խոյը (տե՛ս Մենդ., ԻԲ):
8. «Գառ» արտահայտությունը փոխաբերաբար հասկացվել է Հիսուս Քրիստոսը:
9. Տե՛ս Ղևտ., Դ, 12:
10. Տե՛ս Եբր., ԺԳ, 11-12:
11. Հմմտ. Սաղմ., ԿԸ, 32:
12. Հմմտ. Մատթ., ԺԲ, 40:
13. Հմմտ. Մենդ., Թ, 3-4, նաև՝ Ղևտ, Ժէ, 11, 14:
14. Հմմտ. Գործ առաք., ԺԵ, 29:
15. Տե՛ս Մատթ., ԺԵ, 11:
16. Տե՛ս Ա Տիմ., Դ, 3-5:
17. Անդ, Դ, 5:
18. Հմմտ. Ա Կորնթ., Ժ, 27:
19. «Մակեդոն» նշանակում է «մսավաճառանոց», կամ «սպանդանոց»:
20. Տե՛ս Ա Կորնթ., Ժ, 25:
21. Հմմտ. Հռովմ., ԺԴ, 21:
22. Հմմտ. Ա Կորնթ., Ը, 13:
23. Հմմտ. Հռովմ., ԺԴ, 21:
24. Անդ, ԺԴ, 2:
25. Տե՛ս Ա Տիմ., Դ, 4-5:
26. Մարկիոն (85-180), կրոնա-փիլիսոփայական հերետիկոսական մարկիոնական ուսմունքի հիմնադիր: Մարկիոնականության հիմնական սկզբունքները տեղ են գտել Մարկիոնի «Հակաթեզեր» երկասիրությունում (չի պահպանվել): Ժամանակի ընթացքում Մարկիոնականությունն աստիճանաբար ձուլվել է մանիքեականությանը:
27. Մանին (216-276) հիմնադիրն է մանիքեական աղանդավորական շարժ-

ման, որը ծագել է III դ. 30-40-ական թվականներին Պարսկաստանում: Աղանդը լայն տարածում է ստացել նաև Հռոմեական կայսրության տիրապետության ներքո գտնվող երկրներում, թափանցել Հայաստան: Զգալի ներգործություն է ունեցել պավլիկյանների գաղափարաբանության ձևավորման բնագավառում: Մանիքեականության գաղափարները գլխավորապես տեղ են գտել Մանիի «Շապուրական», «Կենդանի Ավետարան» և այլ ստեղծագործություններում:

28. Մծղնեականների մասին տե՛ս աստ, էջ 440, ծան. 1:
29. Տե՛ս Մատթ., ԺԹ, 12:
30. Մենդ., Բ, 24-25:
31. Մատթ., ԺԹ, 6:
32. Հմմտ. Ա Կորնթ., ԺԵ, 50:
33. Տե՛ս Փիլիպ., Ա, 23:
34. Ա Կորնթ., ԺԵ, 53:
35. Բ Կորնթ., Ե, 10:
36. Ա Կորնթ., ԺԵ, 4:
37. Անդ, ԺԵ, 29:
38. Յովհ., Գ, 3:
39. Հմմտ., Անդ, Գ, 5:
40. Սերմերի առակը տեղ է գտել Ավետարաններում, տե՛ս Մատթ., ԺԳ, Ղուկ., Ը, Մարկ., Դ: Առակը հիշատակվում է նաև Ա Կորնթ., ԺԵ:
41. Հմմտ. Ա Կորնթ., ԺԵ, 50:
42. Հմմտ. Հռովմ., Ը, 5:
43. Հմմտ. Հռովմ., Ը, 9:
44. Հմմտ., Ա Կորնթ., ԺԵ, 52:
45. Տե՛ս Յովհ., Ե, 28-29:

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՑԻՆ ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ՈՒ ՀԵՐՁՎԱԾՈՂԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ԴԵՄ ՊԱՅՔԱՐԻ ԱՆՀՐԱԺԵՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇՆԱՐՀԻ

Գիրք Գ

Գլ. Ը. Նեստորի¹ ու Մաքսիմիանոսի² չար ու դառնարմատ աղանդը այժմ երևաց մեր մեջ անօրեն դարձած Ներսեսի³ միջոցով, որը Սուրբ Հոգու ներողամտությամբ կարգվեց Աղվանքի [Հոգևոր] առաջնորդ, բայց խորամանկությամբ դարձավ հավատակորույս ու մեր հոգիների մոլորեցուցիչ: Որովհետև մեր առաքելաբարոզ (առաքյալների նման քարոզող) Հայրերի փրկարար ավանդությունը, որ անարատ ձեռքերով հաստատել էին եկեղեցիներում, նա անարժան ձեռքերով դուրս մղեց. բարուն նախանձախնդիր, ուղղափառ հավատի ավան-

դապահ եպիսկոպոսներին ցաքուցրիվ արեց. ոմանց բամբասանքներով հալածեց օտար երկրներ, ոմանց վշտի ու նեղութեան մեջ նետեց, պատվական աթոռը խորտակեց և ճգնավոր կրոնավորների խմբերը խառնաշփոթութեան մեջ գցեց: Նրա կողմից Քրիստոսի սուրբ մարմնի պատվական անդամները ցաքուցրիվ դարձվեցին, իսկ Սիոնի որդիները խաբեութեամբ բոլորովին մոլորվեցին: Մեր Սուրբ տաճարը փոխվեց ապականութեան, ըստ Երեմիայի ողբերգութեան, մեր սրբութեան փառքը վերացավ, և չորեքկուսի տիեզերքում մեր պարծանքների պարծանքը մարելով կործանվեց⁴:

Բայց Հենց այստեղ մեր Փրկիչ Աստծուն թող օրհնություն ու գոհություն լինի, որ թույլ չտվեց մարդկության թշնամուն մինչև վերջ առաջ գնալ: Եվ գթալով մեր տկարության վրա, ողորմելով իր ժողովրդին՝ մեզ մոտ ուղարկեց քեզ՝ պատվական Հայր Եղիայիդ⁵, Աստծու շնորհիվ Հայոց կաթողիկոսիդ, Սուրբ Գրիգորին գուգաթոս սուրբ ու ճշմարիտ մարդուդ, ձեր եպիսկոպոսներով ու վարդապետներով, որոնք են՝ Սորխոտուկայաց եպիսկոպոս Սիմոնը, Ամատուկայաց եպիսկոպոս Սարգիսը, Ռոստակի եպիսկոպոս Սարգիսը, Հովհաննես վարդապետը, և ձեր ուրիշ շատ աշակերտներով եկաք-հասաք մեր Պարտավ մայրաքաղաքը ու ձեր քաղցրուսույց քարոզութեամբ մեր միջից չարը վերացրիք և, հիշելով մեր առաջին Հայրերի ավանդությունները, վերանորոգեցիք մեր Հայրապետութեան աթոռն այն սրբասուն մարդու ձեռքով, որի ճշմարիտ լինելուն մենք երաշխավոր ենք: Այդ պատճառով մենք բոլորս՝ Աղվանքի Սիմոն կաթողիկոսը, Կապադակի Հովհաննես եպիսկոպոսը, Հոշո Սիմոն եպիսկոպոսը, Ամարասի Սահակ եպիսկոպոսը, Ներսմիհրի վանքի տանուտեր սրբասեր Քչիկը աղանդից գերծ մնացած իր ամբողջ միաբանութեամբ, Գտավանքի տանուտերը, Կատարո վանքի տանուտերը, Հովսեփի վանքի տանուտերը, Կաղանկատուքի Դավիթ վանականը, Տկուակերտի Պետրոս վանականը, Աղածոբի Պողոս վանականը, Աղվանքի իշխան Քրիստոսասեր Շերոն, Աղվանքի սպարապետ Զվանքոն, Վարդան պատրիկն ու նրա եղբայր Գագիկը, Հրահատյան Բաբը, Վարագմանյան Վախթանգը, թագավորական տոհմից Քարոյան Պատրիկը, Վարագհոհանյան Վահանը, Անաստոյան Թեոդորոսը, Ռոստոմ Վարագ Աբոյանը, Զարմիհր Վարագ-Քուրդաքյանը՝ թագավորական ցեղից, Մահմեդ⁶ Շերոյանը և այս երկրի բոլոր մյուս ազատները օրհնեցին և հոգևորականների ու աշխարհականների միաբանութեամբ ընդունեցինք մեր առաքելական հավատը, որը նախ Սուրբ Եղիշայից հիմնադրվեց, ապա Սուրբ Գրիգորիսից հաստատվեց և մինչև այժմ իր ուղուց չէր շեղված: Բայց երբ փորձանքը վրա եկավ, Աստված

հասցրեց իր օգնությունը քո՝ Սուրբ Գրիգորի հաջորդիդ ձեռքով, Գրիգորի, որի ուղղափառութեանը աշակերտել ենք և այժմ կաշակերտենք քեզ՝ Հայոց կաթողիկոս Տեր Եղիայիդ, որ վրեժխնդիր եղավ արդարութեան թշնամու նկատմամբ:

Եվ արդ՝ մենք բոլորս նգովում ենք բոլոր Հերձվածողներին՝ առաջիններին, միջիններին ու վերջիններին, Նոմինոսին ու նրա ուսուցիչ Արիոսին, Վաղենտինոսին, Ապողինարին, Մանիին, Մարկիոնին, Եվտիքեսին, Նեստորին, Դիոդորոսին, Թեոդորիտոսին, Քաղկեդոնի ժողովը, Լևոնի տոմարը, Մաքսիմոսին ու նրա աշակերտներին, որոնց հետ նգովեցինք նաև մեր եղկելի Ներսեսին, որն ընդունեց երկաբնակ աղանդը, և նրանց, որոնք հետևում են այդ աղանդին: Սույն կանոններն Աստծու և ձեր սրբութեան առաջ հաստատեցինք, որպեսզի սրանից հետո մեզնից ոչ ոք չհանդգնի մեր ու ձեր Հայրերի ավանդությունից դուրս գալ: Իսկ եթե մի որևէ հանդուգն գտնվի, որը կրկին մոլորություն մեջտեղ գցի, թող այդպիսին նգովի Սուրբ Երրորդությունից ու մեր միաբանությունից, Սուրբ Հոգու շնորհներից անմաս մնա և խոստացված արքայությունը չհասնի: Իսկ եթե եպիսկոպոսներից մեկը այդպիսին կլինի, պատվազուրկ կարվի և բարձր աթոռից կընկնի, իսկ եթե քահանաներից լինի, թող նույնը կրի, եթե կրոնավորներից մեկը լինի, նգովվելով կհալածվի, իսկ եթե ազնվականներից է, կհեռացվի եկեղեցուց, չի թույլատրվի ընկերների հետ շփվելու, մինչև որ չուղղվի: Նույնպես և Աղվանքի կաթողիկոսների ձեռնադրության համար այսպես սահմանեցինք. քանի որ մի կարճ ժամանակ մեր կաթողիկոսները մեր եպիսկոպոսներից էին օժվում, բայց որովհետև մեր երկիրը սխալ գործ բռնեց և Հերձվածող դարձավ, դրա համար Աստծու և ձեր Հայրության առաջ պայմանավորվեցինք, որ Աղվանքի Հայրապետության ձեռնադրությունը մեր երկրի միաձայնութեամբ Սուրբ Գրիգորի աթոռի միջոցով լինի, ինչպես որ էր Սուրբ Գրիգորից սկսած, որովհետև քրիստոնեությունը մենք այնտեղ ընդունեցինք և ճշմարտութեամբ գիտենք, թե այն, ինչ դուք եք ընտրում, Աստծուն և մեզ հաճելի է: Այս պայմանից ոչ ոք իրավունք չի ունենա դուրս գալ կամ այլ ձևով վարվել: Իսկ եթե այսպես չլինի, անվավեր ու փուչ կլինի, և այդ ձեռնադրությունն ընդունելի չի համարվի: Արդ՝ նրանք, որոնք Աստծու երկյուղով մեր սահմանադրության կանոնները կկատարեն, Սուրբ Երրորդության ու Աստծու բոլոր ուղղափառ ծառաներից կօրհնվեն. իսկ եթե որևէ մեկը ընդդիմանալով շեղվի այս ճշմարտությունից, ով էլ որ լինի, ինքն է Աստծուն պատասխան տալու:

Այս թուղթը գրվեց միաձայնութեամբ և Աստծու միջնորդությամբ երկու կողմերի միջև հավատի հաստատուն ու անշարժ լինելու հա-

մար՝ արարների ութսունհինգ և Հայոց Հարյուր քառասունութ թվականներին, Հրոտից ամսին⁷; Կնքվեց կամքով ու մատանիներով մեր, որոնց անունները գրված են վերևում:

1. Սոսքը Կ. Պոլսի պատրիարք Նեստորի (428-431) մասին է, որը հիմնադիրն ու առաջնորդն է Համաշխարհային հերետիկոսական ուսմունքներից նեստորականության: 431 թ. Եփեսոսի ժողովը նգովել է Նեստորին և նեստորականությանը: 506 և 554 թվականներին Դվինի եկեղեցական ժողովները նույնպես նգովել են Նեստորին:

2. Մաքսիմիանոս - Քաղկեդոնականության երկկամություն պարագլուխներից Մաքսիմոս Սոստովանողն է (582-662):

3. Ակնարկում է Աղվանից Ներսես-Բակուր կաթողիկոսին:

4. Երեմիա, ԺԱ, 15:

5. Այսինքն՝ Հայոց Եղիա Ա Արճիչեցի կաթողիկոսին:

6. Բնագրում՝ «Մահամտ» է (տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը և ներածությունը՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1983, էջ 300):

7. Բնագրային ակնհայտ աղճատում է. քանզի հիջրայի 85 թվականը = է Փրկչական 707 թվականին, իսկ Հայոց 148 թվականը = է 699 թվականին: Ուսումնասիրողները Հավանական թվական են համարում 704-705 թվականը:

ԱՂՎԱՆԻՑ ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎԻ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ ԱՂԱՆԳԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

VII դարի սկզբներին աղանդավորական շարժումները, այդ թվում և պավլիկյան, բուռն վերելք էին ապրում: Արևմտյան Հայաստանից պավլիկյանները մուտք են գործում նաև Արևելյան Հայաստան և հասնում մինչև Աղվանք: Ծարժման բուռն թափը և ծավալը ստիպում են արևելահայ եկեղեցական և աշխարհիկ տերերին միջոցառումներ մշակել՝ այն ճնշելու, արմատախիլ անելու ուղղությամբ: Այդ բնագավառում մասնավորապես Հայտնի են Հայոց Հայրապետ Հովհան Գ Օձնեցու ջանքերը: Ավելի վաղ միջոցառումների համակարգ էին մշակել Աղվանից տերերը՝ հրավիրելով եկեղեցական հատուկ ժողով, որը Հայտնի է «Աղվանից ժողով» անունով:

Աղվանից ժողովը հրավիրվել է Պարտավ քաղաքում 702-705 թվականների միջև: Ժողովի հրավիրման նախաձեռնողներ են եղել Աղվանից Միքայել կաթողիկոսը (702-737), Աղվանից իշխան և Գարդմանից տեր ապոհյուպատ պատրիկ Շերոն և սպարապետ Վարազ-Գրիգոր պատրիկը:

Աղվանից ժողովի որոշումները տեղ են գտել Սամուել Անեցու «Հաւաքմունք ի գրոց պատմագրաց» երկասիրության (Վաղարշա-

պատ, 1893) հավելվածում, էջ 286: Ստորև բերվող Հատվածն աշխարհաբար է թարգմանել Ա. Գ. Աբրահամյանը:

Կանոն և սահմանադրություն Աղվանից ժողովի, որ տեղի ունեցավ Եղիա Հայոց կաթողիկոսի¹ ժամանակ, որ 31-րդ գահակալն էր Սուրբ Գրիգորից հետո

Այն ժամանակ, երբ Միքայել քահանան կարգվեց քահանայապետության պաշտոնին, խոսեց իր աթոռակիցների հետ, որոնք են՝ Հովհաննես Կապաղակի եպիսկոպոս, Սահակ Ամարասի եպիսկոպոս, Եղիազար Հոշո եպիսկոպոս և Իսրայել Մեծկվանից եպիսկոպոս, Ջաքարիա Մեծիրանց եպիսկոպոս և Հովակիմ Գարդմանա եպիսկոպոս՝ երկրի բարեկարգության և հավատքի ուղղափառության համար:

Արդ ես՝ Շերո, ապահի-պատրիկ՝ Գարդմանա տեր և Աղվանից իշխան², Վարազ-Գրիգոր պատրիկ՝ Աղվանից սպարապետ, Բար ի Շահրափերոզյան, Ջարմիր՝ Վարազ-Քուրդաքյան տոհմից, Թեոդորոս՝ Վստամ-Հարևանյան, Ռոստոմ՝ Վաչագան-Վարազաքյան-Հունսատահյան տոհմից, Վահան՝ Վարազվահանյան տոհմից, Սմբատ՝ Քորոյան տոհմից, Մահումատ՝ Ղանքարյան տոհմից, Գրիգոր՝ Ռահատյան տոհմից, Պատրիկ՝ Քամդիտյան տոհմից, Արևքո՝ Վարոքյան տոհմից, Շիրո՝ Մերդանչահյան տոհմից, Վարդիչ Հյուպատոս՝ Թամդիկյան տոհմից, Հայոց ՋԸ թվականին³ կանոնեցինք այսպես, որ երբ, դուք միջոցներ ձեռնարկեք քաղքեղոնական աղանդի և կամ Մայրագոմեցու⁴ և կամ պավլիկյանություն⁵ դեմ, ինչպես և խառը ամուսնությունների դեմ, ինչ էլ որ լինի, ոչ ոք իրավունք չունի դուրս գալ ձեր հրամանից, եթե մեկը դուրս գա, Աստուծոց թող դատապարտված լինի, և դուք իշխանություն ունեք ըստ ձեր կամեցողության դատելու, և ոչ ոք իրավունք չունի օգնելու (դատապարտվածներին):

Այս պայմանը, որ մենք կարգեցինք, թող հաստատուն մնա: Կնքեցի այս գրությունը ես Շիրո ապահի պատրիկ, Գարդմանից տեր և Աղվանից իշխան՝ բոլոր ազատների հետ միասին:

1. Նկատի ունի Եղիա Ա Արճիչեցի կաթողիկոսին (703-717):

2. Շերոն իշխանական գահ էր բարձրացել 699 թվականին:

3. Հայոց ՋԸ թվականը համապատասխանում է 639-640 թվականին: Ակնհայտ է, որ գործ ունենք գրչագրական աղավաղման հետ:

4. Սոսքը նշանավոր աստվածաբան ու դավանաբան Հովհան Մայրագոմեցու (մոտ 572-650) մասին է:

5. Բնագրում՝ «պայլի կենաց»: Ուսումնասիրողներն իրավամբ կարծում են, որ սա «պաղղիկեանք» բառի աղավաղված ձևն է: Աղվանից սույն ժողովի որոշման

մեջ պավլիկյանների անվան հիշատակումն առաջինն է պատմագրություն մեջ (ավելի մանրամասն տե՛ս **Ք. Մ. Բարտիկյան**, *Источники для изучения истории павликианского движения*, Ереван, 1961, с. 31, 108):

ՀՈՎՀԱՆ ՕՁՆԵՑՈՒ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ ՄԾՂՆԵՈՒԹՅԱՆ ԴԵՄ

ԿԱՆՈՆԱԳԻՐՔ ՀԱՅՈՑ

Հատ. Ա, էջ 534-535

Գլ. ԻԹ. Չպետք է բոլորովին անտարբեր գտնվել և հաղորդություն ընդունել հերձվածողների հետ, այլ պետք է խորշել նրանցից. չպետք է մասնակցել նրանց, հոգեկան և մարմնական սեղաններին, այլ պետք է պատկառող և փափագող լինել միաբանական ուղղափառ ավանդներին:

Գլ. ԼԲ. Չպետք է չարազանդ մծղնեականներին, որոնք կոչվում են պավլիկյաններ¹, օթևանելու տեղ տալ կամ միաբանել նրանց, խոսակցել նրանց հետ, երթևեկություն անել, այլ պետք է բոլորովին հեռանալ նրանցից, զարչել և ատել նրանց, որովհետև սատանայի որդիներ են և հավիտենական հոտի լուցկիներ. նրանք հեռացել են Արարչին սիրելու կամեցողությունից:

Եթե լինի մեկը, որը հարի նրանց, սիրալիրություն և բարեկամություն անի նրանց հետ, պետք է այդպիսիներին խոշտանգել և ծանր պատիժների ենթարկել: Իսկ եթե նա վերստին այդ հանցանքում գտնվի, հրամայում ենք ազատել, դուրս վտարել (համայնքից) իբրև Քրիստոսի եկեղեցու անդամության ախտակիր ժանգ, որպեսզի «դառնություն արմատը ծավալվելով չնեղի, նրանից չատերը չպղծվեն»²:

1. Միջնադարյան հեղինակների մոտ հաճախակի են մծղնեականներին և պավլիկյաններին միմյանց հետ չփոթելու հանգամանքը:

2. Եբր., ԺԲ, 15:

ՀՈՎՀԱՆ ՕՁՆԵՑՈՒ ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Հովհան Օձնեցու բազմաժանր ժառանգություն լավագույն երկասիրություններից է «Ընդդէմ պաղիկեանց» ճառը: Այստեղ կաթողիկոս-մատենագիրը սպառիչ փաստարկներով հերքել է պավլիկյանների զաղափարները և պաշտպանել Հայոց եկեղեցու ուղղափառությունը: «Ընդդէմ պաղիկեանց» ճառը լույս է տեսել Հովհան Օձնեցու երկերի ժողովածուում (տե՛ս «Յովհաննու Իմաստասիրի Աւանցույ մատենագրութիւնք», Վենետիկ, 1833, էջ 34-47): Ստորև բերված հատվածը աշխարհաբար է թարգմանել Գ. Ա. Մաղոյանը:

ԸՆԴԴԵՄ ՊԱՎԼԻԿՅԱՆՆԵՐԻ

Եթե իր Ընդհանրական Առաջին թղթում Ավետարանիչ Հովհաննեսն առիթ ուներ ասելու, թե՛ «Քաղում նեոներ են եկել աշխարհը, որով կարող ենք իմանալ, որ վերջին ժամանակներն են»¹, - ապա ի՞նչ պիտի ասենք մենք, որ ոչ միայն նախկինի համեմատ ավելի չար ու բազում նեոներ ենք բերում մեզ հետ, այլև ստուգապես եկել հասել ենք վերջնագույն ժամանակին, ուր հետիններից հետին քարոզիչներն ու վկաններն են. ժամանակների և ժամանակի մարդկանց մասին եմ ասում: Քանզի ահա գտնվեց որոգայթը հավքորսների ցանցի պես իր ժողովրդի մեջ նետված, որպեսզի բռնի մարդկանցից տխմարներին և պարզամիտներին, որ չարիքից չարիք բարձրացան, պատկերամարտությունից [չարժվելով դեպի] խաչամարտություն և քրիստոսատյացություն, իսկ այնտեղից դեպի անաստվածություն և դիվապաշտություն: Այլև խորամանկելով՝ քրիստոսասերների դեմ իրենց խողխողիչ զենքը գտան, դաշնակցեցին բռնակալների հետ՝ իրենց համբակ խմբերով հմտորեն կիրառելով նրանց սովերագիր, առասպելապատում մատյանները: Որովհետև ում որ ախորժելի եղավ շեղվելով բանասարկուի հետ բարեկամանալը, բոլորովին զարմանալի չլիպաց նաև նրա արբանյակների հետ մերձավոր համախոհ լինելը:

Եվ իրենց պղծալից շուրթերով հանդգնում են մեր ուղիղ և աստվածավանդ կրոնի լուսավորությամբ նախատել մեզ, կռապաշտներ անվանելով՝ քանզի պաշտում ենք տերունական նշանը, որ աներեր մտքով վերցնելով՝ բոլոր նյութերին համակցեցինք այն հռչակելի նշանը, որ զգոնացնող և պատկառելի է [անգամ] քերովբեների համար, բուժիչ՝ մեր հոգևոր և մարմնավոր ախտերի, [իսկ] դեքերի համար՝ ահազդու և զարհուրեցնող: Եվ անհավատության դեմ կողմից հիմարացված ու խելագարված՝ մարդացյալ Բան Աստծու կենդանի պատկերի համար անամոթաբար պախարակում են մեզ, մեր դեմ բերելով Մուրբ մարգարեների խոսքերը, որ ասվել են հեթանոսական կռամոլությունը հանդիմանելու համար: Մտքով խավարածները չկարողացան տեսնել մեր աստվածպաշտության և հեթանոսների բազմաստվածության տարբերությունը. մենք Աստծու միակ և միածին Որդու պատկերն ենք պաշտում և նրա հաղթության նշանը, իսկ հեթանոսներին անհուն ու անթիվ պաշտամունքներով մոլորեցրեց աստանան:

Որովհետև հեթանոսներից ոմանք, աչքերի [նայած կողմը] գնալով՝ խարվեցին և երկնքի ու երկրի տարերքներից ինչ որ հանդիպեց՝ աստված անվանեցին. աստղերը, լեռները, բլուրները, ծառերը, քարե-

րը: Իսկ ոմանք կենդանիների ուժից կամ դժնիությունից ահաբեկվելով և երկյուղելով՝ սկսեցին դրանց պաշտել և աստված անվանել. ինչպես բարեկրոնացիների մոտ պաշտովեց վիշապը, եգիպտացվոց մեջ՝ կոկորդիլոսը: Իսկ ովքեր անչափ հոգ տարան վավաշոտ ախտի մասին, նույնաձևաբար ստեղծելով, պաշտեցին արական և իգական անդամները. [ինչպես] մովաբացիները և սիդոնացիները՝ Քամովսին և Աստարովթին: Մյուսներն ընտրելով աստվածացրեցին տարերքներից օգտակարներն ու պիտանիները. ինչպես պարսիկներն ու մարերը՝ հուրը, ջուրն ու հողը. ընդհուպ մինչև նրանց հաճո թվաց մեռնելիս իրենց մարմինները գազաններին և թռչուններին մատնել, քան թե ծածկել հողով և նեխությամբ անպատվել հիմարաբար պաշտված [հողը]: Իսկ հեթանոսներից ոմանք, տեսնելով արյուն և թարախ ծծողներին, ախտաբույժ և ցավահալած համարելով, աստված անվանեցին, ինչպես գազացիները և ակկարոնացիները՝ տգրուկներին, մեղուններին և մժեղներին: Նրանց մի մասը պատվելով պաշտեց մնացյալ [կենդանի]ներին պարտություն մատնող գազաններին, որոնց հաղթությունն իրենց համար օգնություն [և օժանդակություն] համարեց. ինչպես հյուսիսայինները [պաշտեցին] ձիուն և շանը. մեկին ոտքերի արագաշարժության համար, [ինչի չնորհիվ] հեծյալն ասես թևով թռչելով է հասնում որսի հետևից, իսկ մյուսին՝ գազանների հափշտակությունից տիրոջն ապահովելու համար: Եվ կամ ինչպես սրանց նմանությունը կատվապաշտությունն է հարգի եղել՝ իրենց կերակուրը ուտելիքի ապականիչներից պաշտպանելու համար:

Բայց ասվածից ավելի [մեծ] ամբարշտություն էր հեթանոսների՝ ինքն իրենց երկրպագելու և պաշտելու [սովորությունը], երբ չրջապատողների կողմից մեծարվելով, ինքն իրեն խոնարհվելով հիմարաբար սկսեցին երկրպագել: Մարդիկ, իրար հետ համեմատվելով, եթե ինչ-որ բանով պակաս էին լինում մյուսից, այդ հանգամանքով գերազանցողին արարչություն աստիճանի էին բարձրացնում, իսկ իրենց խելակորույս կերպով արարված էին խոստովանում: Այս ձևով քաղղեացիները Տիտանյանին վիթխարի և աշխույժ տեսնելով՝ հասակով վաթսուն կանգուն, իսկ լայնությունը վեց կանգուն, աստվածային պատվի արժանացրեցին: Եվ սրա խավար չարապաշտությունն ամբողջ տիեզերքը կուրացրեց: Ամեն լեզվի համապատասխանությունը այլաձևեցին նրա անունը. քուշանները Ներրովթ կոչեցին, բաբելացիները՝ Բել, փղշտացիները՝ Բահալ, հելլենները՝ Դիոս, պարսիկները՝ Որմիդդ, հայերը՝ Արամազդ: Եվ սրա բարձրահասակության նման հիացան նաև ուրիշների այլազան քաջահաճություններով և

աստվածներ անվանեցին. Կոտոսին՝ ինքնավաստահորեն կովելու, Արեսին՝ արի լինելու, Հերմեսին՝ քաջախոսնակ ճոռոմաբանություն, Ջեսին՝ դեմառդեմ չկովող հակառակորդների հետ զուգախառնություն, մյուսներին՝ այլ բնածին կարողությունների համար. նրանց անուններով և պատկերներով կուռքեր քանդակելով՝ աստվածներ անվանեցին: Եվ երբ զարչելիների անուններով վատթարագույն կուռքերը կանգնեցվեցին, չարասեր և ճշմարտատյաց դևը, դրանց մեջ մտնելով, դարանակալեց և տեղադրված անդրինների չնորհիվ իր կողմն էր ձգում և երկրպագություն ընդունում: Եվ սրա արդյունքում դից երկրպագությունը զբաղվողները ոչ միայն տարբեր էին պաշտում, այլ նաև դեերին՝ դառնալով դիվապաշտ և իրենց նվիրելով դրանց ծառայությունը: Եվ սպասավորում էին դիվաբնակ և դիվաչունչ կուռքերին ու դիվցագուն² անվանելով՝ մարդկային բնությունից վեր էին դասում:

Եվ արդ, քանի որ բացահայտ և քողազերծելով պարզեցինք կուռպաշտների հիմարությունը, չարժե այլ անուններով [հիշել] նրանց, ում մասին որ հնչում է խոսքս, որովհետև միևնույն [գործին] նրանց ծառայելը, անվանակոչվելու կարոտ չէ: Արեգակին երկրպագելով՝ լծակցում են նրա երկրպագուներին՝ պաշտոն մատուցելով մկնորսներին, մղվելով խորխորատն են ընկնում նրանց հետ, ովքեր ձիերին և շներին իբրև աստված ընտրեցին, կամ գազանանույց գետն են ընկղմվում եգիպտացիների հետ: Ուավարա[մտություն] կատարելով իրենց խավարային խայտառակությունը՝ վտանգելով իրենց խոհերն իջեցնում են պարսկական մայրապականության տեղերը: Եվ կամ ընկնելով՝ աղերսում են նույն Քամովսի և Աստարովթի զարչելի կուռքերին: Հանեսի ու Համբեսի հետ բարեբանում են կայծակնահաս ղևի գեհենական հուրը և գետնաթավալ և փրփրերախ Ոլիմպիոս լեռան վրա խոնարհվելով երկրպագում են դեին: Մանուկների արյամբ չաղախելով այլուրը, անօրենությունը անստակության օրենքն են կատարում՝ խոզերի ձագակերությունից ավելի մեծ անզգամություն գործելով:

Ովքեր նրանց դիակները երդիկներին և տանիքներին բարձր և երկնահայաց դնելով՝ երդվում են մեկը մյուսին ասելով՝ «Բարձրյալը գիտե»: Իսկ կամենալով աղաչել արեգակին՝ ասում են. «Արևի՛կ, Լուսի՛կ», - և Մանեի ու Սիմոնի կախարդի մոլորություն պես ծածկաբար կանչում են օդային և վերևներում չըջող դեերին: Նույն կերպ կնոջ առաջնածին մանկանը ձեռքերով իրար են քաշում և չարամահ սպանում: Եվ նրան, ում ձեռքում, հոգին սպառելով, սատկեց, աղան-

դապետ են կարգում և պատվով մեծարում: Եվ խոտորվում են՝ յուրաքանչյուրի անվամբ [առանձին] երգվելով. «Երգվում ենք,- ասում են,- միածին Որդով»: Եվ դարձյալ. «Վկա է նրա փառքը, ում ձեռքն ավանդեց Իր հոգին միածին Որդին»:

Այսպես՝ տեսակ-տեսակ խաբկական խոսքերով ծածկում են իրենց անձերը և հավատացյալներից անգետներին իրենց կողմն են քաշում: Եվ ինչպես գորտերն են իրենց մարմինը լիճը սուզելիս՝ բերանով անմիջապես ձայն հանում՝ միաժամանակ և՛ լինելով, և՛ չլինելով, այնպես և այս հիշյալներն են՝ տղամասեր և ժանտագործ. իրար մոտ անպատկառաբար չեն թաքցնում պղծությունը, կարծելով, թե ստահող խաբեությունը մեզանից կթաքցնեն: Չգիտեն, թե ինչպես հոտերն է անհնար ծածկել, որովհետև բուրմունքը ինքնաբերաբար հասնում է հոտոտելիքին, նույն կերպ նաև գործերն են, համբավի հողմով քշվելով, բախվում լսելիքին: Սակայն անիմանալի է նրանց մեջ անտառացյալ բազմազան և բազմախուռն չարությունը, որովհետև սատանայական ուսմունքը մի տեղ հավաքելով՝ նրանց ամբարշտություն հեղեղները ծովացան:

Պիղծ պավլիկյանություն³ հին փշրանքները, որ ներսես կաթողիկոսի⁴ կողմից խրատվեցին, սակայն չիմաստնացան, նրա մահվանից հետո խուսանավելով պահ մտան մեր աշխարհի տարբեր ծագերում: Եվ բաժանվելով՝ եկան, նրանց հարեցին Աղվանից կաթողիկոսների կողմից կշտամբված որոշ պատկերամարտներ, որովհետև ճշմարտությունից վրիպածը ցանկանում է իր նմաններին հասնել: Եվ քանի դեռ դերաբրիտոսի կարապետը զորավիգ չէր եղել նրանց, վախենում և սարսում էին քրիստոնյաների գերապանծ կրոնից, մանավանդ որ անզգամն ինքն է իրեն դատապարտում՝ տանջվելով իր խոհերից: Սակայն երբ կարծեցին, թե հասել են ինչ որ մեծ, նոր հնացյալի և անորոշի, այնժամ իրենց դարաններից և որջերից դուրս սողացին և ժողովրդի մեջ բնակվելով՝ համարձակվեցին խեղդող ջրերի մոտ հասնել և Ջրկա անվանել: Միասին ընթանալով՝ կուտակվեցին բոլոր տեղերում՝ ինչպես անզգերը նեխող լեչի մոտ: Եվ հանդգնեցին իրենց աղտաշատ անուր կպցնել նրանց, ովքեր հույսով ամուր բռնվել էին երկնային բարիքներից, [նրանց], որ մարդկանց միջից ընտրվելով՝ աստվածային բնակությունն էին արժանացել, նրանց, որ երկրի վրա երկնայինների⁵ վարքով են ապրում: Եվ դեի հայհոյությունը անզգամանալով՝ անամոթաբար այսպիսիներին վերագրեցին իրենց ամբարշտության մաղձը և կռապաշտ անվանեցին:

Չեմ նվաստանում այն կոչմամբ, որով ենթադրում են, թե ան-

պատվում են, որովհետև իսկապես կուում ենք, քանդակում և տաշում ենք, այդպես կանգնեցնելով մեր աստվածապաշտություն համար անհրաժեշտ եկեղեցիները, սեղանները, խաչերն ու պատկերները: Եվ ոչ թե նրանց պես ենք և պաշտամունքակից հեթանոսներին, որոնց մեհ-յանները կառուցվելով՝ [դեբրի] ընդունարան են դառնում, այլ բարեպաշտների եկեղեցիները աղոթքի և խնդրանքի տաճարներ են և հավաքատեղի նրանց համար, ովքեր կամենում են Աստծուն մերձենալ, որի համար և Աստծու տաճարն ու կուռքերի մեհյանը իրարից խիստ տարբեր են: Բացի այս՝ նրանց ձեռակերտներն ինչ-որ ախտից սկիզբ առնելով կանգնեցին, ինչպես որ սկզբում ասացի, և ամեն ախտի դե ներս մտնելով՝ կուռքերի մեհյանն իր բնակարանը դարձրեց: Եվ այս է պատճառը, որ մարգարեն ասում է, թե՝ «Հեթանոսների բոլոր կուռքերը դեբր են»⁶. կա՛մ բարկություն դեմ է, կա՛մ ազահույթյան, կա՛մ սպանություն: Մինչդեռ հավատացյալների եկեղեցիները աստվածասիրության փափագով կառուցվեցին, որի համար և ներս գալով Աստված դադար է առնում, իսկ երկնային հրեշտակները, հավատացյալների հետ դասակցելով, պարում են: Որովհետև ուր որ հայտնվում է Աստված, այնտեղ [Իր] չուրջն է խմբվում հրեշտակների բազմությունը, որ սպասավորի:

Դրանից բացի՝ կռապաշտներն անշունչ նյութից ինչ-որ մեռելների նմանությամբ քանդակներ են ստեղծում, որի պատճառով թե՛ նախատիպի, թե՛ պատկերի հույսից է զրկվում պատկերագործը: Իսկ մենք կենդանի և կենդանաբար Քրիստոսին ենք ստեղծում ամեն նյութից՝ մարդու նմանությամբ, և այս իսկ պատճառով մեր հույսը հաստատուն է, որովհետև. «Ով հավատում է Ինձ,- ասաց Նա,- մահ չի տեսնի, թեպետ և մեռնի, կապրի»⁷: Եվ ինչպես Եսային է ասում. «Ո՛վ Տեր Աստված Իսրայելի, երկրի ծայրերից հրաշալի օրհնություն լսեցինք. «Հո՛ւյս բարեպաշտին»». և թող ասեն. «Ինձ համար է իմ խորհուրդը, իմ խորհուրդն ինձ և յուրայիններիս համար է»⁸, - ասել կուզի՝ ձեռաստեղծ արվեստի շնորհիվ երաշխավորվում է առաջիկա հույսի խորհուրդը՝ անհատի անձին և յուրայիններին: Իսկ նրանց համար ասված է. «Կուռքերի նման կլինեն և դրանց արարողներն ու հուսացողները», - նաև թե՛ «Թո՛ղ խայտառակվեն բոլոր նրանք, ովքեր երկրպագում են կուռքերին և պարծենում իրենց արձաններով»⁹: Եվ յուրաքանչյուր դե իր ախտին համապատասխան պաշտամունք է պահանջում նրանցից: Ինչպես, օրինակ, գրաված է պոռնկության դեի մասին. «Նրանք մտան Բելփեգոր և օտարացան ամոթահար լինելով. գարչելիները դարձան սիրելիներ»¹⁰: Սպանություն դեի

մասին ասվում է. «Իրենց որդիներին ու դուստրերին զոհեցին դեռերին և անմեղ արյուն թափեցին»¹¹: Արբեցության դեռի համար ասված է. «Գինի և արբեցություն կաթեց»¹²: Տարրատուփության դեռն ստիպում է իրեն հնազանդվողներին, որ հանդիպում են գեղեցկակերպ և բարեձև տարրերի, երկրպագել, ինչպես և սովորել են երկնքի տիկնոջից կարկանդակ վերցնել և նվերներ ընծայել արեգակին: Նաև երկրի վրա սովորեցնում է փայտերին աղաղակել. «Դու ես իմ հայրը»,– կամ [գոչելով ասել] քարերին. «Քեզնից ենք ծնվել մենք»: Նաև հրամայում էր լեռների և բլուրների վրա զոհեր մատուցել կաղնիների, կաղամախիների և վարսավոր ծառերի ներքո: Իսկ մեզնից ի՞նչ է պահանջում մեր Տեր Աստվածը՝ իրավացի լինել և արդարությունը գործել, «չարին չարով չհատուցել, այլ չարին բարությունը հաղթել»,– [որովհետև ասված է]՝ «Ուղադուրթյուն արեք, և խաղաղություն ու սիրո Աստվածը թող լինի ձեզ հետ»¹³:

Աստված մեզ հրամայեց սիրել այսպիսի բաները, իսկ նրանք դեռերի հրամանով ատեցին, և ինչից որ մենք հրաժարվում ենք, նրանք մեծարում են: Որովհետև սկզբնաչար և մարդատյաց դեռերը կամենում են չարչարվելիս և նեղված տեսնել ոչ միայն նրանց, որ իրենցը չեն, այլ նաև գրգռում են իրենց պաշտողներին, որպեսզի չարարություններ և վնասահարություններ հարձակվեն: Եվ սատանային ծառայելու եկած ենք տեսնում խեղանդամներին ու հոգեհաշմներին, ուժազուրկներին, ապիկարներին, թույլերին և պակասավորներին: Իսկ մեր մարդասեր և բարերար Տերը ոչ միայն ողջերին է առողջ պահում, ինչպես Նրանից ելանք՝ այդպես և [առողջ] մնացինք, այլև բժշկում է ավստաժեստներին:

Եվ քանի որ մեր մարմնի մեջ ենք գտնվում, չենք կարողանում կապվել աննյութների հետ և հայտնապես մեր դեմ բերել Արարչի մեծությունը, որ անգամ քերովբեների համար է անտեսանելի: Մինչդեռ [մեր] բանական էությունը մշտապես ձգտում է Սկզբնապատճառը տեսնելու և դրա համար որոնում է զգայարաններով, սակայն դրանցով իսկ սահմանափակված՝ ստիպված է լինում ընտրել իր փնտրածը: Եվ քանի որ ստեղծելիս [մարդն] իր կամքին է ծառայեցնում նյութը, իսկ [ստեղծելուց հետո] պաշտելով Տեր է համարում, այնուհետև ազահություն կամենում է ավելի շատերին ստեղծել և պաշտել: Մարդիկ այսպես մոլորվեցին և սկսեցին մի իշխանություն փոխարեն բազմիշխանությունը ծառայել: Սրանից է, որ բազմանալով՝ տգեղացավ ձևը, իր մեջ արտահայտելով բազում ավտերի և ցանկությունների շաղախը:

Մինչև որ պատկերին գթալով՝ Ստեղծողը ստեղծվածի պատկերն ընդունեց, և [Նա], որ սկզբից Իր պատկերով և նմանություններ էր ստեղծել մարդուն, Ինքը եկավ և այս ժամանակների վերջին ծառայի կերպարանք ընդունեց և մարդկանց նման եղավ, որպեսզի դրա շնորհիվ մյուս անգամ զարդարի հորինված պատկերը՝ գեղեցկագույնություններ և ըստ նախնական աստվածատեսակ նմանություններ: Եվ այս է [պատճառը], որ մեզ ուսուցանվեց պաշտել մարմնացյալ Բան Աստծու՝ մարդկային կերպարանքով նկարված պատկերը ինչպես և այն հաղթություն պատվական Նշանը: Պատկերն ու Նշանը երկրպագելով՝ չեմ երկմտում դրանցում արտացոլված Քրիստոսին երկրպագություն մատուցել. այնքան չեմ նայում երեւացողին, որքան մտքովս անց եմ կացնում նրանում կուտակված՝ աչքին անհաս Գանձը: Ու թեև տարբեր ու այլատեսակ են [պատկերներն] ու նյութերը, մի և նույն Զորությունն եմ տեսնում բոլորի մեջ:

Մի՞թե երբ քարակերտ կամ ոսկյա խաչ եմ տեսնում, քարի կամ ոսկու վրա եմ դնում հույսս: Սա նրանցն է, որ չնանում են քարի ու փայտի հետ՝ ինչպես ասում է [Երեմիա] մարգարեն, և որոնց մասին Դավիթն ասում է, թե՛ «Հեթանոսների կուռքերը ոսկի և արծաթ են»¹⁴: Իսկ մենք նյութերից միայն նրանք ենք որոշակիորեն պաշտում, որոնց վրա ձևավորել ենք Քրիստոսի պատկերի նմանությունը կամ Նրա խաչի [ձևը]: Որովհետև երկուսի անունն ու նմանությունը պարտավորեցնող են. Քրիստոսին՝ բնակվել նրանցում, իսկ մեզ՝ աներկբա սրտով մեծարել: Բացի այս՝ Սուրբ Երրորդությունը սպասավոր քահանայի ձեռքը և խոսքը կանչելով նրանց մեջ է բնակեցնում Զորությունը: Պարզենքն ու պատուհասները մարդկանց մեջ մուտք են գործում հենց այս ձեռքով և խոսքով, սրանցով են բացվում և փակվում երկնային դռները, և սրանց տեղի տալով՝ հնազանդվում են բոլոր տարրերը:

Եվ ի՞նչ ավելացնեմ խոսքի և ձեռքի մասին, երբ նույն ինքը Սուրբ Հոգու առհավատչյան է վստահեցնում մեզ, մոտենալ և ապավինել նրանց ինչպես գերազանցի և աստվածաբնակի: Սուրբ յուզի հեղման կապակցություններ եմ ասում, որով նախկինում ամեն մի քահանայի և թագավորի աստվածային Հոգին մղում էր գործունեություն: Եվ ամեն տեղ ու ամենքի համար պարզաբարձի Հոգու խորհուրդը այս յուզով է լինում: Օրինակ մեր մարդկային երկտեսակ բնությունը. երկապատիկ նորոգող Սուրբ Հոգին մոտենում է մեզ. նյութականով զվարճացնում է աննյութականը, որովհետև՝ «Յուզը զվարթացնում է»,– ասում է [Դավիթ] մարգարեն: [Եվ յուզն] իրենով գորացնում է մեզա–

նում եղած աննյութականը. «Աստված,- ասվում է [սաղմոսում],- Քո գորությունը գորացրո՛ւ այն, ինչ հաստատեցիր մեր մեջ»¹⁵: Եվ որպեսզի որևէ մեկին կասկածելի չլիք Նրա ազդեցությունը, նախապես մարմնավոր տեսիլքով իջավ և հաստատվեց Իր ազգակցի վրա, այսպիսի երևմամբ կամենալով ցույց տալ Իր գալստյան առհավատչյան: [Գալուստ], որ աշխարհը չկամեցավ աչքերով տեսածը սրտի համար տեսանելի ճանապարհ դարձնել: Եվ սրա համար է, որ Տերն ասում էր. «Աշխարհը չի կարող ընդունել, որովհետև նրան չի տեսնում և նրան չի ճանաչում, բայց դուք ճանաչում եք նրան, որովհետև ձեզ մոտ պիտի բնակվի և ձեր մեջ պիտի լինի»¹⁶:

Ահավասիկ և մենք՝ առաքյալների խոսքով ամենասուրբ Երրորդությունը հավատացողներս, փրկություն յուզով օծված ենք տեսնում փրկության միջոցները՝ եկեղեցիները, սեղանները, խաչերն ու պատկերները և հավատում ենք, որ նրանց մեջ է գալիս աստվածային Զորությունը, և սրանով իսկ [այս բոլորը] տարբերվում են նմանատիպ ցանկացած նյութից: Զատվում ենք նաև մենք նրանցից, որ պատահական նյութ աստվածային համարելով՝ խաբվում են: Եվ մեր խոսքի ճշմարտացիության նշանն այս է. գորությունները և սքանչելիքները, որ կատարվում են մարդկանց համար, ինչպես և դեբրի սարսելու և փախտական լինելու [հանգամանքը]: Ինչպես որ գրված է. «Երկուդաճներիդ նշան Դու տվիր, որ փրկություն գտնեն աղեղից»¹⁷, - որ ոչ այնքան մենք, որքան անհավատները պիտի ըմբռնեն և հիացմամբ հավատքին մոտենային, որովհետև նշանները անհավատների և ոչ թե հավատացյալների համար են, ասում է առաքյալը: Անշունչ նյութերը չեն կարող կենդանի մարդկանց օգնության շնորհ մատուցել, եթե Աստված նրանցում չբնակվի:

Եվ տարակուսելով մի՛ գայթակղվիր. ո՛չ լռելով, և ո՛չ ցասմամբ հայհույիչների և թշնամանողների վրա հարձակվելով, որովհետև Աստծու գործերում [մշտապես] առկա են երկու [հանգամանքները]՝ երկայնամտությունն ու վրեժխնդրությունը: Ո՛չ թե ինչ-որ տեղ, կամ ինչ-որ ժամանակ, դրանցից երկուսով կամ մեկով է [ներկա], այլ կա միշտ և ամեն տեղ դրանցից մեկնումեկով, որի շնորհիվ և ճանաչվում է աստվածային կանխատեսությունը: Եվ չհամոռնես անհավատության խորհրդով վայր ընկնելով՝ թե. «Անհնար է, որ Աստված Իրենից գոյացած բոլոր տեսակներում լինի»: [Հիշի՛ր, որ] ասել է. «Ինձնով լի են երկինքն ու երկիրը», - ինչպես և «Ամբողջ երկիրը լի է նրա փառքով»¹⁸: Եվ նրանցով ներգործելու համար Նրա տնօրինական կամքն է հարկավոր և ժամանակի պահանջը:

Մովսեսը գավազանով ծովը կիսեց և ամուլ վեմից գետ հոսեցրեց. սա անշունչ փայտի հրաշագործություն չենք համարում, այլ նրանում պահված աստվածային շնորհների: [Հետուի ժամանակներում] Տապանակը կանգնեցրեց Հորդանան գետը, և այդ նույն [գետ]ը կիսեց Եղիայի մաշկեն վերարկուն: Տապանակով կործանվեցին Երիքովի պարիսպները: [Տապանակը վերցնելով]՝ Ոգան մեռավ Հորագույնի գորություն չնչին կիրառմամբ: [Իսկ երբ փղշտացիները Տապանակը տարան Դագոնի տունը], Տերը թանչքի մատնեց այլազգիներին՝ [ազդովտացիներին], և դագոնական բազինը գետին տապալելով՝ փչրեց կուռքերը՝ աստվածապաշտության չավիղ ցույց տալով կուռպաշտներին: Մի՞թե անշունչ քարից կերտված պնակիտը կարող էր այսպիսի բան անել, եթե չլիներ Ինքն Աստված, որ ժամանակի պահանջով միավորել էր Տապանակի հետ:

Եվ արդ, ինչո՞ւ ցույց տրվեց, որ թե՛ նախկինում, և թե՛ այժմ Աստված կամեցավ լինել բոլոր նյութերի մեջ և դրանց միջոցով մարդկանց կարիքների համար օգտակարագույնը գործել: Ցույց կտանք և այս. մեզ համար պատվելի և պաշտամունքի [առարկա] է այն ամենը, որի մեջ առկա է Աստված: Սակայն այս պարզությունը ասվածների վրա թո՛ղ չհարձակվեն խոսքից կառուցողները, [ասելով]՝ «Եթե ամեն տեղ Աստված կա, ապա ամեն գույք պաշտելի պիտի լինի, ուստի արարողի փոխարեն արարվածներն եք մեծարում»: Քա՛վ լիցի. միայն այն մասը, որ իբրև մի գործիք ձեռքը վերցնելով՝ Աստված Իր բարերար խնամքը կատարեց: Բարեկոնում բազում էին ոսկյա և արծաթյա թանկագին անոթները, բայց միայն աստվածային անոթների համար պատուհաս կրեց Բաղդասար արքան: Դավթի օրերում շատ էին ոսկեգօծ արկղերը, սակայն Դավթի միջոցով միայն Աստծու Տապանակը նվազեց: Քիչ չէին նաև Սողոմոնի ժամանակներում այլևայլ տեղերում կառուցված գեղեցկակերտ տաճարները, սակայն [սաղիմականի] կառուցումից հետո իսրայելյան ժողովուրդը հատկապես այնտեղ հավաքվեց¹⁹ Աստծուն խնդրելու համար: Եվ սրա նմանությունը՝ ամփոփողները՝ տաճարն ու սեղանը, անպատվության մատնելով նրանցում պարունակված ընծաներին ու ոսկուն պատիվ մատուցողներին Տերն ուսուցանելով՝ ասում էր. «Ով երկրպագում է պարունակվածները, երկրպագում է դրանք ընդունողին»²⁰: Ի դեպ կլինի և մեզ նույնն ասել. ով պատվում է Քրիստոսի խաչն ու Նրա պատկերը, պատվում է նույն Իրեն՝ Քրիստոսին, իսկ ով թշնամաբար անարգում է դրանք, Քրիստոսի առջև է մեղք գործում:

Եվ խոսքս առաջ ընթանալով այսքանին ձգտեց, որպեսզի պապանձեցնի զրախոսությունները լեզվագարների, որ կոռպաշտու-

Թյուն կոչվածով կամենում են խտորելով շեղել մեր մտքերը: Որոնց մասին արժե ասել. «Անօրենն անօրինություն կգործի: Բայց դուք ելե՛ք այդ երկրի միջից եւ հեռացե՛ք ու պիղծե՛րին մի՛ մոտեցեք, որովհետեւ ցանկացած տունկ, որ Աստված չէ տնկել, արմատախիլ կլինի»: Որ և հրավիրվելով կանգնելու են բարձրագույն և ամենագոր բազկի առջև, որ ինչպես արեգակը մի փուշ, կարող է հեթանոսական բույսն այրել և դուրս վանել, իսկ հեթանոսների բնակություն վայրերը դարձնել երկրի գազանների և երկնքի թռչունների որջ ու բույն:

Արդ մեզ առաջ են²¹ կանչում՝ իրար հետ մենամարտող այլազգի գնդի [գինվորի] պես իրար հանդիման կանգնելու. ամբարտավանությունամբ մեզ առաջ են կանչում՝ ինչպես ժամանակին գեթացի [Գողիաթը] Գավթին: Այլև [գիշակեր] թռչունների նման մոլեգնած ճախրելով, [հարձակման պատրաստ] օձի լեզվի պես սրելով իրենց թրերը՝ սպառնում են սպանել մեր կենդանացնող հավատքը: Եվ նրանց պատճառով նաև մենք զինազարդվեցինք աստվածային սպառազինությունամբ, հեղեղազնաց կենցաղից [հեռանալով]՝ զգաստացանք [և] ամրացանք՝ հոգևոր խորհուրդը պահպանելով: Նաև նրանց խոսքերից կորովագույնն ու հարմարագույնն ընտրելով՝ լիցքավորեցինք մեր իմաստություն պարաստիկը և ուղիղ նետելով՝ ջախջախեցինք նրանց չարապաշտության բարձրացած գլուխը: Եվ նրանց սատկեցրինք իրենց իսկ չար խոսքերով՝ ավար առնելով և գերելով Աստծու գիտություն վրա խրոխտացած նրանց մտքերը, որ հավասարապես թշնամի են Աստծուն և մեզ: Եվ զուգահավասար թշնամի լինելով երկուսիս՝ մեր [դավանությունը] չեն հավատում, այլ զրպարտելով՝ բամբասում են, [միաժամանակ] ասելով՝ Թե մեզ ձայնակից և համախոհ են: Եվ մեզ համար նրանցից [բխող] ամենադժնդակ վտանգն այս է՝ խոսքով դեպի ընկերն են մղում, իսկ ձեռքով քաշում են իրենց կողմը՝ քինախնդրության վերքով սիրտ խարանում, կամենալով գաղտնաբար իրենց միահյուսել, միայն այդ հաղթանակ համարելով, ստելով և նախատելով օտարների լուտանքները չպրտում են մեզ վրա: Իսկ մենք երկուսից՝ [օտարներից և պավլիկյաններից] այնքան հեռու ենք, ինչպես լույսը խավարից, կամ [անհամատեղելի՝ ինչպես] գայլերի ու գառների համակցությունը: Քիչ չէ նաև [օտարների և պավլիկյանների]՝ միմյանց նկատմամբ ունեցած թշնամությունը, որովհետև թե՛ միասին, թե՛ տարանջատ հույժ չարափառ են: [Նրանցից] մեկը մի ճանապարհով է գնում, մյուսը՝ երկրորդ, և անխտոր կերպով [ընթանում են] դեպի Բանի անհասանելի մարդեղությունը տանող ճանապարհի հակառակ ուղղությունը:

Եվ թո՛ղ այսքանը լինի:

1. Ա թուղթ Յովհաննու, Բ, 18:
2. Հեղինակը սիրում է իր խոսքի ճշմարտացիությունը հաստատել բառախաղերով՝ կոտնոս-կոտլել, Արէ[ս]-արի: Այստեղ չենք կիրառել դյուցազուն-ներկայիս գրությունը կիրառելի տարբերակը, որպեսզի նկատելի լինի՝ դիւարնակ-դիւաչունչ-դիւցազուն շարքը (Թարգմ.):
3. Բնագրում՝ պայղակնություն:
4. Սոսքը Հայոց Ներսես Գ Տայեցի (641-661) կաթողիկոսի մասին է:
5. Այսինքն՝ հրեշտակների:
6. Սաղմոս, ՂԵ, 5:
7. Ա թուղթ Յովհաննու, ԺԱ, 25:
8. Եսայի, ԻԴ, 15-16:
9. Սաղմոս, ՂԶ, 7:
10. Ովսէ, Թ, 10:
11. Սաղմոս, ճԵ, 37:
12. Միքիէ, Բ, 11:
13. Բ Կորնթ., ԺԳ, 11:
14. Սաղմոս, ճԺԳ, 4:
15. Նույնը, Կէ, 29:
16. Յովհ., ԺԴ, 17:
17. Սաղմոս, ՄԹ, 6:
18. Երեմիա, ԻԳ, 24:
19. Նկատի ունի Երուսաղեմի տաճարը:
20. Եսայի, ՄԲ, 11:
21. Եղակին փոխվել է ըստ հետագա չարագրանքի (Թարգմ.):

ԳՐԻԳՈՐ ՄԱԳԻՍՏՐՈՍՈՒ ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Գրիգոր Մագիստրոսը XI դարի ականավոր գիտնական, մանկավարժ և քաղաքական գործիչ է: Սերում է Պահլավունիների իշխանական տոհմից: Գործուն մասնակցություն է ունեցել իր ժամանակի Հայաստանում տեղի ունեցող հասարակական և քաղաքական իրադարձություններին: Մառայել է Բյուզանդական կայսրությանը, եղել Միջագետքի կուսակալ:

Գրիգոր Մագիստրոսն արտակարգ սեր է ունեցել բնափիլիսոփայության նկատմամբ և ամեն կերպ աշխատել է վերականգնել անտիկ գիտության ավանդույթները Հայ իրականության մեջ: Հանրաճանաչ են նրա «Մեկնություն քերականության», «Եվկլիդեսի երկրաչափությունը» և այլ երկասիրություններ: Նամակագրական կապերի մեջ է գտնվել ժամանակի աչքի ընկնող եկեղեցական, քաղաքական և գիտական գործիչների հետ:

Նրա նամակագրությունը՝ «Թղթեր» վերնագրով, 1910 թ. հրա-

տարակել է Կ. Կոստանյանցը՝ Ալեքսանդրապոլում: Այդ հրատարակությունից ստորև բերված հատվածն աշխարհաբար է թարգմանել Ա. Գ. Աբրահամյանը:

ԹՈՒՂԹ ԿԷ

Պատասխան Ասորաց կաթողիկոսի գրություն, որը գրված է Գրիգոր Մագիստրոսին այն ժամանակ, երբ նա Վասպուրականի և Տարոնի դուքսն էր: Այն բանից հետո, երբ Գրիգոր մագիստրոսը Հոռմեական երկրում արմատախիլ արեց մանիքեականներին և պավլիկյաններին, խորտակիչ այդ ժողովրդի մնացորդները գնացին Ամիդ՝ Ասորաց կաթողիկոսի մոտ այն հույսով, որ կկարողանան խաբեություն միջոցով համոզել նրան: Այդ առիթով նա [Ասորաց կաթողիկոսը] գրություն ուղարկեց Արշակունի Գրիգոր Մագիստրոսին: Ահա այդ գրության բովանդակությունը.

...Պավլիկյաններին, որոնք կախարդված են Պողոս Սամոսատցուց, երբ մենք փորձում ենք հարցնել, պատասխանում են, որ «Մենք քրիստոնյաներ ենք»: Ամբողջ Ավետարանը և Առաքելոց գիրքը նրանք բերանացի գիտեն: Իսկ երբ հարցնում ենք՝ թե դուք ինչո՞ւ չեք մկրտվում, ինչպես պատվիրել են Քրիստոսը և առաքյալները, պատասխանում են, թե «Դուք չգիտեք մկրտության խորհուրդը. մեզ պետք չէ մկրտվել, որովհետև մկրտությունը՝ մահ է: Եվ Հիսուսը խորհրդավոր ընթրիքի ժամանակ պատարագելու մասին ոչինչ չի ասել»: Եվ ասում են. «Մենք սիրում ենք Պողոսին, իսկ Պետրոսին անիծում: Եվ Մովսեսը ո՛չ թե Աստծուն է տեսել, այլ՝ սատանային»: Եվ ասում են. «Երկինքը և երկիրը և մարդկային սեռը ամբողջապես սատանայի ստեղծածներն են»: Եվ իրենք իրենց անվանում են քրիստոնյաներ:

**ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ ՍԿՋԲՆԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ
ՊԱՎԼԻԿՅԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Պավլիկյան շարժման վերաբերյալ գոյություն ունեցող հիմնական վկայությունները պահպանվել են բյուզանդական հեղինակների երկասիրություններում: Դրանք հունարեն բնագրից թարգմանել, ծանոթագրել և ստորև ներկայացրել է Հ. Մ. Բարթիկյանը:

1. ԹԵՈՓԱՆԵՍ ԽՈՍՏՈՎԱՆՈՂ

Ծնվել է 752 թ. Կոստանդնուպոլսում: Օձվելով կուսակրոն, նա Պրոպոնտիսի ափին՝ Սիգրիանեի մոտ կառուցել է Ազրոս կոչվող մեծ

վանքը՝ դառնալով նրա վանահայրը: Նա կատաղի պատկերապաշտ էր, որի համար հալածվել է պատկերամարտ կայսրերի կողմից, ապա և բանտարկվել: Լևոն V Հայկազնը նրան աքսորել է Սամոթրակե կղզին, որտեղ և 818 թ. վախճանվել է:

Իր ընկեր Գեորգիոս Մինկեյլոսի հորդորով գրել է. «Ժամանակագրություն» երկասիրությունը, որը շարունակությունն է հիշյալ Մինկեյլոսի պատմական երկի: «Ժամանակագրությունը» սկսվում է Դիոկղետիանոս կայսրից (284 թ.) և ավարտվում Միքայել I Ռանգաբե կայսեր թագավորությամբ (811-813): Մինչև VII դարի դեպքերի շարագրության համար օգտագործել է մեզ հասած աղբյուրները: VII դարի սկզբից մինչև 813 թ. պատմության համար Թեոփանեսը բյուզանդական ամենակարևոր և (եթե նկատի չունենանք Նիկեփոր պատրիարքի «Համառոտ պատմությունը») միակ աղբյուրն է, քանզի նրա օգտագործած երկասիրությունները, հավանաբար, պատկերամարտ հեղինակների գրչին պատկանող, ոչնչացվել են: Վերջին ժամանակաշրջանի համար Թեոփանեսն ականատես պատմիչ է:

Թեոփանեսի պատմական երկը շարադրված է ժամանակագրական սկզբունքով՝ տարի առ տարի: Հեղինակն օգտագործել է աշխարհի արարչագործության Ալեքսանդրյան թվականը, որի 5493 թ. համապատասխանում է Ք. թ. մեկ թվականին, ի տարբերություն Բյուզանդական կայսրության մեջ տարածում գտած այսպես կոչված Կոստանդնուպոլսի թվականի (5508 = 1):

Հոռմի պապի նվիրակ Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոսը 873-875 թթ. Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը» թարգմանել է լատիներեն:

Ստորև բերվող Հ. Մ. Բարթիկյանի թարգմանությունը, որը լույս է տեսել «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին» մատենաշարով (№ 13. «Բյուզանդական աղբյուրներ»): Գ. Թեոփանես Խոստովանող, Երևան, 1983), իրականացվել է բնագրի քննական հրատարակությունից՝ Theophanis Chronographia, recensuit Carolus de Boor, vol. I, textum graecum continens, Lipsiae, 1883:

ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ V [A. M. 6243]

... Այդ նույն տարին¹ Կոստանդինը² Թեոդոսուպոլիսն ու Մելիտենն գրավեց և Հայերին գերի վերցրեց³:

[A. M. 6247]

... Այդ տարին⁴ Կոստանդին կայսրը Թեոդոսուպոլսից ու Մելիտենից գաղթեցրած Հայերին ու ասորիներին վերաբնակեցրեց Թրակիայում: Նրանցից [այնտեղ] տարածվեց պավլիկյանների աղանդը:

ՆԻԿԵՓՈՐ I [A. M. 6303]

Կայսրը⁵ մանիքեցիների (նրանց այժմ պավլիկյան են կոչում)⁶ ամենաջերմ բարեկամն էր, նաև Փոյուզիայում և Լիկաոնիայում բնակվող աթինգանների՝ իր հարևանների⁷, որոնց բանդագուշակու-թյուններից ու արարողություններից բերկրում էր: Ի դեպ, երբ Վարդան պատրիկն⁸ իր դեմ ապստամբութուն բարձրացրեց Նիկեփորը Հենց սրանց հրավիրեց և նրանց հմայություններով է, որ Վարդանին պարտության մատնեց: Կայսրը գլուխը խոնարհած մի ցլի եղջյուրեն-րից մի փոսի մեջ ձողին կապեց և նրա բառաչելու ու գալարվելու ժա-մանակ փողոտեց, նրա մորթին հակառակ ուղղությամբ պտտվող աղացում աղաց և հմայական խոսքեր արտասանելով, հաղթանակ տարավ: Այդ բանն Աստված թույլ տվեց մեր բազում մեղքերի հա-մար: [Աղանդավորները] նրա իշխանության օրոք սկսեցին աներկյուղ գործել և թեթևամիտներից շատերը նրանց անօրեն վարդապետու-թյան գոհը դարձան⁹:

ՄԻՔԱՅԵԼ I [A. M. 6304]

... Ամենաբարեպաշտ կայսրը¹⁰ աստվածային մեծ ջերմեռանդու-թյամբ ու սրբազնագույն պատրիարքի¹¹ և ուրիշ բարեպաշտների խորհրդով մղված, այժմ պավլիկյան կոչվող մանիքեցիներին, Փոյու-զիայում և Լիկաոնիայում ապրող աթինգաններին մահապատիժ սահ-մանեց, բայց չարամիտ խորհրդականների միջամտությամբ, թե իբր նրանք կղզյան, իր որոշումն իրականացնելուց ետ կանգնեց, թեպետև այդ մոլորությամբ բերված մարդկանց համար անհնարին բան է ապաշխարելը: Խորհրդականները տգիտորեն քարոզում էին, թե հոգևորականների համար անթույլատրելի է մահապատիժ առա-ջարկել ամբարիշտների համար, այդ հարցում նրանք իբր ամեն տե-սակետից ոտնահարած են լինում Սուրբ Գիրքը: Բայց չէ՞ որ ծայրա-գույն առաքյալ Պետրոսը մի ստի համար սպանեց Անանիային ու Սա-փիրային¹², չէ՞ որ Մեծ Պավղոսն աղաղակում է, թե «նման արարք-ներ գործողները մահվան են արժանի»¹³, և այն էլ լուր մարմնական մեղքի համար, էլ ինչպե՞ս հակադիր են Սուրբ գրոց նրանք, ովքեր սրով փրկում են հոգեկան ու մարմնական ամենայն աղտեղությամբ լի, դիվապաշտ մարդկանց: Հակառակ բոլորին բարեպաշտ Միքայել կայսրն, այնուամենայնիվ, նրանցից շատերին կոտորեց¹⁴:

1. Այսինքն՝ 752 թվականին:

2. Նոսրը Բյուզանդիայի կայսր Կոստանդին V Կոպրոնիմոսի (741-775) մասին է:

3. Նոսրը վերաբերում է պավլիկյան աղանդավորներին, որոնց կայսրը գաղթեցրեց Թրակիա:

4. Այսինքն՝ 756 թվականին:

5. Նոսրը Նիկեփոր I կայսր (802-811) մասին է:

6. Թեև պավլիկյանների և մանիքեցիների միջև կային ընդհանուր գծեր (օրինակ՝ աստվածաբանական դուալիզմը), սակայն նրանց միջև որևէ շոշափելի կապ գոյություն չուներ:

7. Աթինգանները աղանդավորական շարժման ներկայացուցիչներ էին, որոնք տարածվեցին հատկապես Նիկեփոր I կայսր տարիներին:

8. Վարդան պատրիկը՝ մականվանյալ «թուրք», Հայազգի նշանավոր զորավար էր, Անատոլիկոն բանակաթեմի ստրատեգոս: 802 թ. հուլիսի 19-ին ապստամբելով Նիկեփոր I-ի դեմ՝ հռչակվել է կայսր: Ապստամբությունը ճնշվել է, իսկ Վարդանն էլ ձեռնադրվել վանական:

9. Իրոք, պավլիկյան շարժումն անչափ հզորացավ ու տարածվեց Նիկեփոր I-ի օրոք: Այդ տարիներին պավլիկյանների պարագլուխներն էին Սերգիոսը և Հովսեփը:

10. Ակնարկը վերաբերում է Միքայել I կայսրին (811-813):

11. Նոսրը վերաբերում է Կ. Պոսի պատրիարք Նիկեփոր I-ին (806-815):

12. Տե՛ս Գործք առաքելոց, Ե, 1-5:

13. Հմմտ. Ա. Հռովմ., Ա, 32:

14. Սկզբնաղբյուրների համաձայն Միքայել I-ը պատժիչ արչավախմբեր ուղար-կեց կայսրության բոլոր շրջանները՝ աղանդավորներին կոտորելու: Այդ իրադարձու-թյունների մանրամասները տե՛ս Ք. Մ. Բարտիլյան, *Источники для изучения истории павликианского движения*, с. 148:

2. ՆԻԿԵՓՈՐ ՊԱՏՐԻԱՐԻ

Նշանավոր մատենագիր և եկեղեցական գործիչ Նիկեփոր պատ-րիարքը ծնվել է VIII դարի կեսերին և վախճանվել 828 թվականին: «Համառոտ պատմությունը» գրել է այն ժամանակ, երբ դեռ հոգևոր-ական չէր: Ընդգրկում է 602-769 թթ. պատմությունը: Առանձին տե-ղերում նրա շարադրանքը բառացի համընկնում է Թեոփանեսի «Ժա-մանակագրություն» Հետ, մի բան, որ միևնույն աղբյուրից օգտվելու մասին է վկայում: Նիկեփորը Հետևողական պատկերապաշտ էր, բայց իր ատելութունը դեպի պատկերամարտերն ավելի զուսպ է արտա-հայտում, քան Թեոփանեսը:

Նիկեփորը 817 թ. գրել է նաև երեք մասից բաղկացած «Հակաճա-ռություններ» ընդդեմ Կոստանդին V-ի Հայացքների, ներքին ու ար-տաքին քաղաքականության: Չի պահպանվել Նիկեփորի՝ աղան-դավորների դեմ գրած մի ընդարձակ ուսումնասիրությունը, որի մասին Հիշատակություն կա Նիկեփորի կենսագրության մեջ, որն

աշխատասիրել է Իգնատիոս Սարկավազը:

«Համառոտ պատմությունից» այստեղ բերված առանձին հատվածների հայերեն թարգմանությունը կատարված է հետևյալ հրատարակությունից. Sancti Nicephori patriarchae Constantinopolitani Breviarium historicum de rebus gestis post imperium Mauricii, Migne, Patrologia graeca, t. 100:

«Հակաճառություններից» քաղված հատվածները՝ Nicephori patriarchae Constantinopolitani Antirrheticum adv. Const. Copr., Migne, Patrologia graeca, t. 100, հրատարակությունից:

ՀԱՄԱՌՈՏ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

սյունակ 973

... Կոստանդին¹ այնուհետև իր որդի Լևոնին² կայսր թագադրելով, անհապաղ պատերազմի է դիմում սարակինոսների դեմ: Հասնելով մելիտենացվոց քաղաքը, պաշարում և գրավում է այն, բազում ժողովուրդ գերեվարում և հսկայական ավար տանում...

սյունակ 976

... Կոստանդինն սկսեց կառուցել Թրակիայի քաղաքները, որտեղ բնակեցնում է մելիտենացվոց քաղաքից և Թեոդոսուպոլիսից գաղթեցրած ասորիներին ու հայերին, սիրալիբ կերպով նվիրելով նրանց կարիքներին անհրաժեշտ ամեն ինչ...

ՀԱԿԱՃԱՌՈՒԹՅՈՒՆ ԸՆԳԴԵՄ ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ ԿՈՊՐՈՆԻՄՈՍԻ

սյունակ 508-509

... Երբ նրանց³ միջև բռնկվեց քաղաքացիական պատերազմ և վեճը լուծվում էր գեներով, երբ նրանք սկսեցին միմյանց ոչնչացնել, (Կոստանդինն) ավելի ավազակաբար, քան ռազմագիտաբար, կատաղածի պես ներխուժում է Հայաստանի տարածքը և բնակիչների համաձայնությամբ գրավում նրա բերդերը: Նրանք հայ և ասորի քրիստոնյաներ էին: Չհանդիպելով որևէ այլազգի թշնամու և խախտելով երդումներով հաստատված ապահովության մասին պայմանները⁴, նա նրանց գաղթեցնում է Թրակիայի գյուղերը...:

1. Նկատի ունի Կոստանդին V-ին (741-775):
2. Ապագա կայսր Լևոն IV Նազարը (775-780): Նախորդ թագադրվեց և հոր կողմից կայսերակից հռչակվեց Հարստության գոյատևումն ապահովելու համար:
3. Նկատի ունի Օմայանների և Աբասյանների գահակալական կոմիսները, որոնք սկիզբ առնելով 748 թ., ավարտվեցին 750 թ.: Աբասյանների հաղթանակով և նրանց Հարստության հաստատմամբ:
4. Հավանաբար հայերի և ասորիների հետ հաստատված:

3. ԻԳՆԱՏԻՈՍ ՍԱՐԿԱՎԱԳ

Իգնատիոսը Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիա եկեղեցու սարկավազն էր ու լուսարարը: Հասավ մինչև Նիկիայի մետրոպոլիտի աստիճանին: Գրել է Տարասիոս (784-806) և Նիկեփոր (806-815) պատրիարքների «Վարք»-երը և այլ գործեր: Նիկեփոր պատրիարքի «Վարք»-ը մեր թեմայի համար կարևոր է իր այն վկայությամբ, որ պատրիարքը շարադրել և կայսրին է ներկայացրել աղանդների դեմ գրած իր մի գիրքը, որտեղ խոսվում էր նաև մանիքեցիների (իմա՝ պավլիկյանների) մասին: Այդ գիրքը, դժբախտաբար, կորել է:

Թարգմանությունը կատարված է բնագրի հետևյալ հրատարակությունից. S. P. N. Nicephori Constantinopolitani archiepiscopi Vita scripta ab Ignatio diacono et cimeliarcha sanctissimae et magnae ecclesiae Sanciae Sophiae, ejus discipulo, Migne, Patrologia graeca, t. 100:

Գլուխ IV, պարբ. 26, սյունակ 69

... Եռանդը նրան¹ դրդում էր այլ ճանապարհով հանդես գալ անհավատ ու հրեշավոր աղանդավորների դեմ, որոնք այն ժամանակ իրենց հիմարության պղծությունները լի խորհուրդները կատարում էին առանց ամաչելու: Ես նկատի ունեմ հրեաներին, փոյուզիացիներին և Մանիի նենգամիտ անհավատության խմբիչը դեռ անցյալում ճաշակածներին²: Նա հանգամանալից գիրք շարադրելով նրանց հրեշային կրոնի մասին, կայսրին³ տեղյակ պահեց, (գրքում) զրույցի ձևով ցույց տվեց, թե ինչպես աղանդավորները (եթե այսուհետև ևս նրանց թույլ տրվի ուզածը գործել) համայն հասարակությունը պիտի պատուհասեն կարծես փտախտով: Նա իր գրքում խարազանում է հրեաների Տիրասպանությունը, փոյուզիացիների հրեշավոր ծաղրը, խոցում մանիքեական ցնդաբանությունները, այնպես, որ նրանք չհամարձակվեն իրենց պղծությունն առողջանել և իրենց խաբեություն հիմարությունները թաքուն ու գաղտնի չչնջան: Քանի որ իշխանություններն

արգելել են նրանց բացահայտ արտահայտվել, ապա այդ ամբարիչտները խուսափում են անգամ որևէ բան թաքուն գործել...

1. Նկատի ունի Նիկեոսի պատրիարքին (806-815):
2. Ոտոքը պավլիկյանների մասին է, որոնց գաղափարախոսությունը հիմքը վարքագիծը համարում է մանիքեությունը:
3. Այսինքն՝ Միքայել I-ին (811-813):

4. ՍՈՒՐԲ ՄԱԿԱՐԻՈՍԻ «ՎԱՐՔ»-Ը

Մակարիոսը ծնվել է Կոստանդնուպոլսում VIII դարի երկրորդ կեսին: Մտել է Բյուզանդիայի Պելեկեստեի Ս. Հովհաննես վանքը: Լինելով ծայրահեղ պատկերապաշտ, Լևոն V-ի կողմից աքսորվել է: Նրան աքսորում են պահել նաև Միքայել Թլվատն ու Թեոփիլոսը: Վախճանվել է Պրոպոնտիսի Աֆուսիա կղզում՝ Թեոփիլոս կայսեր ժամանակ (829-842):

«Վարք»-ը պավլիկյանների պատմության ուսումնասիրության համար կարևոր է այն տեսակետից, որ ապացուցում է բյուզանդական իշխանությունների թշնամական վերաբերմունքը պավլիկյանների նկատմամբ, անկախ այն բանից, պետական իշխանությունը պատկերապաշտների ձեռքում էր գտնվում, թե պատկերամարտների:

Թարգմանությունը կատարված է բնագրի հետևյալ հրատարակությունից. S. Macarii monasterii Pelecetes hegumeni, acta graeca. In «Analecta Bollandiana», t. XVI, Bruxelles, 1897:

13. ...Անարդար դատավորը¹, լսելով այդ խոսքերը, գայրույթը տխմարության հետ խառնելով, խարազանով չարաչար խոչտանգեց սրբի մարմինը: Չարչարանքներին հաջորդում է բանտը, որտեղ սուրբը շարունակում էր հրաչափործել՝ մարգարեանալով և ապագան կանխագուշակելով:

14. (Նույն) բանտն էին նետվել նաև պավլիկյաններ, այն է՝ մանիքեցիներ, որոնք մահվան դատապարտվեցին: Սուրբը հորդորում էր նրանց՝ իրենց համար ելից աղոթքը² կատարի, բայց ինչպես ասաց սուրբը՝ «լույսն ու խավարը անհամատեղելի են³ և հենց դրա պատճառով է, որ դուք ստանալու եք ամբարշտությանն արժանի պատիժ, այդ պատժով չեք պրծնելու, այլ դրանից հետո գնալու եք դեպի դժոխքը հավիտենական»: Դրա վրա մահապարտներից մեկը որպես փրկության գրավական խոստացավ դարձի գալ և ասաց, թե մտերմանում է սրբին և հավանություն տալիս⁴: Մակարիոսը սեփա-

կան խոսքով կնքեց նրան: Բուրն էլ մահապատժի ենթարկվեցին, բայց փրկվեց միայն այդ մեկը, նա իր խոստումն էլ կատարեց՝ հրաժարվեց պիղծ աղանդից և ընդունեց բարեպաշտություն լուսավոր դոգմաները...

1. Նկատի ունի Թեոփիլոս կայսրին (829-842):
2. Աղոթք, որ կատարում են մահամերձների վրա:
3. Հմմտ. «Պաղոսի առաքելոյ առ Կորնթացիս երկրորդ թուղթ», Զ, 14 (այսուհետև՝ Բ Կորնթ.):
4. Մակարիոսին, որպեսզի նա իր վրա կարգա ելից աղոթքը:

5. ՊԵՏՐՈՍ ՍԻԿԻԼԻԱՑԻ

Պետրոս Սիկիլիացին աչքի ընկնող Հոգևոր-եկեղեցական գործիչ էր: Վասիլ I-ի (867-886) թագավորության սկզբում կայսեր կարգադրությամբ եղել է պավլիկյանների մայրաքաղաք Տիրիկում (Տեֆրիկե) ռազմագերիների փոխանակության հարցով: Ինն ամիս մնացել է այնտեղ և հանգամանորեն տեղեկացել շարժման պատմությանն ու գաղափարախոսությանը, այդ մասին գրելով «Պիտանի պատմություն» վերնագիրը կրող իր աշխատության մեջ: Բացի բանավոր տվյալներից, ձեռքի տակ է ունեցել աղանդավորների շրջանում գրված պավլիկյանների մանրամասն պատմությունը, ինչպես և խոչորագույն աղանդապետ Սերգիոսի (801-835) նամակները, որոնցից առանձին քաղվածքներ մեջ է բերել իր պատմական երկում: Պավլիկյան շարժման պատմության ամենագլխավոր աղբյուրն է:

Պետրոս Սիկիլիացին գրել է նաև պավլիկյանների գաղափարախոսության դեմ ուղղված վեց ճառ, որոնցից պահպանվել են առաջին երկուսը և երրորդի սկիզբը: Մինչև վերջերս պավլիկյանների մասին գրած Պետրոս Հեգումենոս անունով հեղինակը համարվում էր Պետրոս Սիկիլիացուց տարբեր անձնավորություն: Այժմ ապացուցված է, որ նա նույն Պետրոս Սիկիլիացին է, ըստ այդմ էլ մենք այդ երկու գործերը, որպես մեկ հեղինակի երկասիրություններ, բերում ենք միասին:

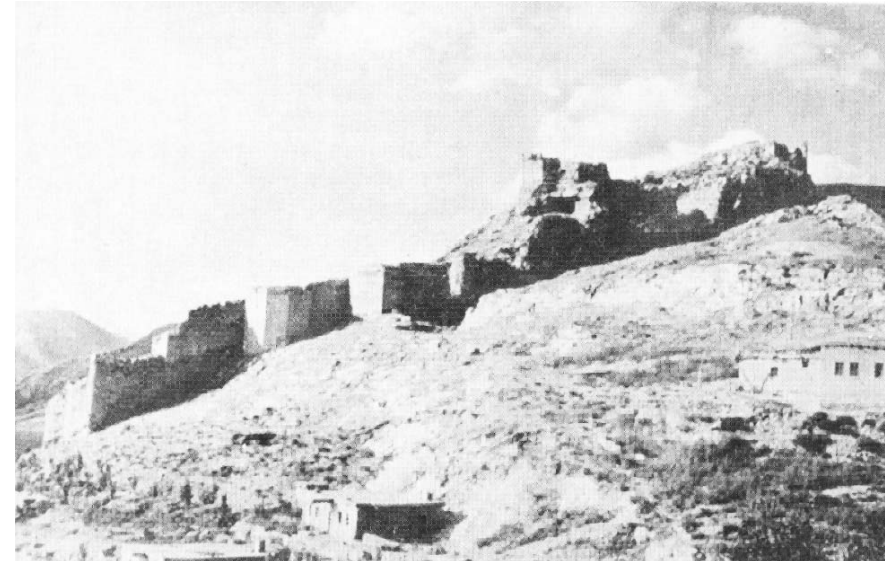
Պետրոս Սիկիլիացու երկու աշխատությունների հայերեն թարգմանությունը կատարված է բնագրի քննական հրատարակությունից, Ch. Astruc, W. Conuc-Wolska, J. Gouillard, P. Lemerle, D. Papachrysanthou, J. Paramelle, Les sources grecques pour l'histoire des Pauliciens d'Asie Mineure, In «Travaux et Mémoires» du Centre de Recherche d'Histoire et Civilisation byzantines, 4, 1970:

ՊԵՏՐՈՍ ՍԻԿԵԼԻԱՑՈՒ ՊԻՏԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՂՇՈՒՄ ԵՎ ԽՈՐՏԱԿՈՒՄ ՄԱՆԻՔԵՑԻՆԵՐԻ (ՈՐՈՆՔ ՆԱԵՎ
ՊԱՎԼԻԿՅԱՆՆԵՐ ԵՆ ԿՈԶՎՈՒՄ) ՍԻՆ ՈՒ ԱՆՀԵԹԵԹ ԱՂԱՆԴԻ
ՇԱՐԱԳԻՐՎԱԾ ԲԱՆԱՎԵՃԻ ԶԵՎՈՎ
ԵՎ ՀԱՍՑԵԱԳՐՎԱԾ ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՅԻ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍԻՆ

1. Թեպետև լավ է, որ տխմարությունը լուրջամբ է սքողվում, բայց անհրաժեշտ է երկար լուրջան չմատնել այն, ինչ լուրջան արժանի չէ, քանզի «Տէր բանայ զաչս կուրաց»¹ և հավատքից բխող խոսքերից նախընտրում է հատկապես թոթովանքը և ոչ թե հոե-տորների ցանցապատ ճառերը, որոնք մոլորեցնում են լաբիրինթոսի նման: 2. Արդ և ես, թեև չեմ փայլում ճառելու ընդունակությամբ, կոչ անելով Սուրբ Երրորդությունը՝ միակ ճշմարիտ Աստծուն, ով փառաբանվում է «ի վերայ ամենայնի եւ ընդ ամենեսին եւ յամենեսին ի մեզ»², ով լցնում է ամեն մի բերան, որը բացվում է հանուն նրա³, ապա և խնդրելով զորավիզ ունենալ ձեր, ո՛վ Տիրոջ նորընտիր սուրբ և պատվավոր Հոտի առաջնորդ⁴, քեզ ենթակա բոլոր աստվածային հովիվների և եկեղեցու համայն կազմի աղոթքները, որոչեցի ձեզ համար շարահյուսել մանիքեցիների⁵ (որոնք նաև պավլիկյաններ են կոչվում), պիղծ աղանդի մասին, ո՞րտեղից, ինչպե՞ս և ո՞ւմ միջոցով այն մոլեգնորեն հասցրեց ներկա ապստամբությունը: Արդ, չկարծեք, որ պավլիկյաններն ու մանիքեցիները տարբեր բաներ են, նրանք նույնն են և նախորդ աղանդավորների դոգմաների վրա բարդելով իրենց հորինած պիղծ դոգմաները, կորստյան միևնույն խորխորատը փորեցին: Թեպետև իրենք պնդում են, որ (մանիքեցիների) զազրագործություններին անհաղորդ են, այդուհանդերձ, նրանց զազափարների ճշգրիտ պահապաններն են:

4. Ես ստիպված այս գործին ձեռնամուխ եղա: Աստծո կողմից օծված, աստվածային բոլոր շնորհքներով գերբնականորեն օժտված, հոռմեական, դու ասա ամենաքրիստոնյա իշխանություն զայիսոնը բարեպաշտորեն ու աստվածասիրությամբ վարող (որ և կվարի նա դեռ բազում տարիներ իր սուրբ և աստվածապսակյալ որդիներով, մեր կայսրերով⁶, որոնց անվերջ ու հավիտենական հիշատակը կպահպանվի այս և ապագա դարերում՝ մեր սրբազնագույն Տիրուհու, միշտ կույս Աստվածածին Մարիամի և համայն սրբոց աղոթքներով ու միջնորդությամբ) մեր մեծ կայսեր⁷ թագավորության սկզբում կայսերական հանձնարարություններն են եղա այնտեղ: Մեր ծառայությունը գերինների փոխանակություն էր, ինչ որ, հուրախություն նրանց, հաջողությամբ տեղի ունեցավ նրանց սուրբ թագավորության ժամանակ:

5. Պավլիկյանների մոտ իմ ունեցած ծառայության ընթացքում ես որոշ ժամանակ մնացի Տիվրիկում, բազմիցս անգամ նրանց հետ խոսակցություն ունեցա, դեռ ավելին, այնտեղ բնակվող բազմաթիվ ուղղափառներից ավելի հանգամանորեն նրանց մասին իմացա: Այդ ամբարիշտների շաղակրատանքից տեղեկացա, որ նպատակ ունեն իրենցից մարդիկ ուղարկել Բուլղարիայի շրջանները՝ մարդկանց ուղղափառ հավատքից պոկելու և իրենց պիղծ աղանդի կողմը քաշելու համար, վստահ լինելով և հույս դնելով այն բանի վրա, որ սուրբ քառոզությունը դեռ նոր է սկսվել այնտեղ, որով հեշտությամբ կկարո-

Տիվրիկի միջնաբերդը

ղանան մաքուր և ճշմարիտ ցորենին իրենց որոմը խառնել: Այդ ամբարիշտները սովորել են այդպես գործել, նրանք բազում անգամ են այդ բանն արել, սիրով են իրենց վրա վերցնում բազում տքնություններ, իրենց վտանգների մատնում, սեփական վարակով հանդիպածին վարակելու համար: Հենց այդ պատճառով ես լծվեցի այս գործին: 6. Ես՝ տրուպս և որևէ առաքինության անհաղորդս, ձեզ, Քրիստոսի պատգամների փորձված պահպանողներին եմ ներկայացնում հոգնատանջ աշխատանքով իմ իմացածը՝ բազմաց անվտանգությունն ապահովելու համար: Իսկ դու, ո՛վ աստվածային և սրբազան

առաջնորդ, ուշադրություն չդարձնելով ոճիս անպաճուճությանը, ընդունիր մեր աշխատանքն արժանիք չփնտրելով, քանզի դու մեր մեջ չես գտնի առաքինության նշույլ անգամ, ոչ էլ ոճի գեղեցկություն, ինչպես կհամոզվես ընթերցելով ստորաբերյալը:

ՊԵՏՐՈՍԸ ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՅԻ ՊՐՈՆԵՂՐՈՍԻՆՆԸ՝ ՆԱԽԱՍԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

7. Լույսի առկայությունը սպառում է խավարը, հովիվների հսկողությունը հալածական է անում գողերի և գազանների ոհմակները: Բանական ճշմարիտ հովիվը նա է, ով հետևորդն է ճշմարիտ հովիվի⁹, ով նրա նման «զանձն իւր դնէ ի վերայ ոչխարաց»¹⁰, ում արդարությունը ինչպես լույս է ծագում¹¹, ով հոգատար հոգով, ամեն միջոցով հաջողությամբ ընդդիմանում է սատանայի ստորություններին: 8. Թեպետև բազմապիսի են խորամանկի թակարդները, բայց ինչպես սովորել ենք Սուրբ գրքից՝ «չեմք ինչ անտեղեակ խորհրդոցն նորա»¹², սովորել ենք ճանաչել նրա որոգայթները՝ ինչպես սարդոստայնը¹³ կենարար և բազմիցս փառավորյալ Երրորդության, միակ Աստծո, երկնի և երկրի, տեսանելի և աներևույթ արարչության արարչի, պահապանի և իշխողի օգնությամբ:

12. ... Նրանք Ավետարանի և (Պողոս) առաքյալի բոլոր ասույթներից են ձառում, լոկ իրենք տեղյակ լինելով իրենց նենգությունը, քանզի Սուրբ Գրոց քաջատեղյակ են:

13. Այդ պիղծերը, երբ առաջին անգամ են որևէ մեկի հետ խոսքի բռնվում, իրենց առաքինի են ձևացնում, նենգորեն հաստատում և հավանություն տալիս ուղղափառ քրիստոնյաների բոլոր զոգմաներին:

14. Անօրինաբար և շատ տգիտորեն այլաբանելով ասում են, թե խոստովանում են Սուրբ Երրորդությանն ու Աստծուն, նզովում նրանց, ովքեր այն չեն խոստովանում:

15. Ասում են, թեև ամբարիշտ ձևով և անաստվածաբար, թե մեր Տերն ու Աստվածը մարդեղացավ Կույսի մեջ և նզովում նրանց, ովքեր չեն խոստովանում այդպես: Խոսքով՝ մի ձևի, իսկ սրտով՝ այլ, նրանք ընդունում են Տիրոջ մարդեղացման վերաբերյալ բոլոր զրույթները, սիրով նզովում Մանիին և նրան հետևած բոլոր պիղծ հերետիկոսներին, ինչպես և Պողոս Սամոսատցուն: 16. Քանզի իրենք ունեցան չարիքի սրանցից շատ ավելի վատ ուսուցիչներ և առաջնորդներ: Նրանք, նայած պայմաններին, արտաքինով ու դեմքով ութտանու կամ քամելեոնի նման փոխվում են, թեթևամիտներից որևէ մեկին

որսալու նպատակով, և երբ տեսնեն, որ այդ մեկն իրենց դատարկաբանություններին ուշադրություն է դարձնում, ահա այն ժամանակ են մի փոքր ծանոթացնում իրենց գաղտնիքներին: 7. Ահա դրա համար վնասակար բաների ծանոթությունն օգտակար է ոչ պակաս, քան առողջի: Պիտո է իմանալ, դա ոչ թե գործածության մեջ դնելու համար, այլ խուսափելու դրանց ավերածություններից: Անցնենք մեր առաջիկա խնդրին:

36. Նրանց առաջին հատկանշական գիծն այն է, որ խոստովանում են երկու սկզբունք՝ Չար Աստված և Բարի Աստված, գտնում, որ այս աշխարհի արարիչն ու իշխողը մեկն է, իսկ ապագա աշխարհիդը՝ մի ուրիշը:

37. Նրանց վերաբերյալ բազմիցս ասվել է, որպես զավեշտ, թե նրանք ազատության մեջ եղած ժամանակ, դիմելով որևէ մեկին, ով էլ նա լինի, հարց են տալիս. «Ասա ինձ, ի՞նչն է մեզ տարբերում հոռոմներից»: Այդ անօրենները, անպիտանները, անհավատները, ապերախտներն ու անբարեսերներն իրենց քրիստոնյա են հորջորջում, իսկ մեզ՝ Քրիստոսի, մեր ճշմարիտ Աստծո անվան իսկական կրողներին, հոռոմներ են կոչում, ջանալով հատուկ անվան մեջ հեթանոսական բովանդակություն դնել, անուն, որով մենք՝ անխարդախ քրիստոնյաներս, ավելի ենք հպարտանում, քան եթե յուրաքանչյուրս տերը լինեինք համայն աշխարհում առկա ոսկուն, արծաթին և թանկագին քարերին:

38. Նրանք ասում են, թե հոռոմներից իրենց տարբերողն այն է, որ իրենք մի Աստծո են ընդունում որպես այս աշխարհի արարչի, իսկ մի ուրիշ Աստծո էլ, որ այս աշխարհում իշխանություն չունի, այլ կունենա այն ապագայում: Նրան անվանում են նաև Երկնային Հայր: Իսկ մենք միևնույն Աստծուն խոստովանում ենք՝ արարիչ ամենայնի, թագավոր ամենեցուն և ամենակալ: Նրանք ասում են մեզ. «Դուք հավատում եք աշխարհի արարիչ (Աստծուն)», իսկ մենք նրան, որի մասին Տերն ավետարաններում ասում է. «Դուք ոչ զձայն նորա երբէք լուարուք, եւ ոչ գտեսիլ նորա տեսէք»¹⁴: Նրանք այդպես ահա իզուր ու հիմարորեն չաղակրատում են, որի մասին հետո կասվի:

39. Երկրորդ. նրանք ամենափառավորյալ ու միշտ Կույս Աստվածածինին խորջում են դասել անգամ սովորական բարի մարդկանց թվում, չեն ընդունում, որ նրանից է ծնվել Տերը, այլ ասում են, թե իր մարմինը նա երկնքից է բերել, որ Տիրոջը ծննդաբերելուց հետո նա Հովսեփից ուրիշ երեխաներ էլ ծննդաբերեց:

40. Երրորդ. Նրանք խորջում են մեր Տիրոջ ու Աստծո մարմնի և

արյան Հաղորդության սուրբ և սարսափելի խորհրդից և, չբավարարվելով դրանով, ջանում են ուրիշներին էլ համոզել այդպես վարվել, ասելով, թե (խորհրդավոր) ընթրիքի ժամանակ Տերն իր աշակերտներին ոչ թե հաց ու գինի տվեց, այլ փոխաբերաբար իր խոսքերը՝ որպես հաց ու գինի:

41. Չորրորդ. Նրանք մերժում են պատմական և կենարար խաչի պատկերը, ներգործությունն ու գորությունը, բազում լուտանքների են ենթարկում այն, որի պատկերը օգուտ նկարված տեսնելով, դեերն անգամ փախուստի են դիմում՝ իրենց առաջնորդի՝ սատանայի հետ միասին:

42. Հինգերորդ. Նրանք մերժում են Հին Կտակարանի բոլոր գրքերը, մարգարեներին կոչում մոլորեցնողներ ու ավազակներ, ինչպես այդ մասին իր տեղում ավելի հանգամանորեն կասվի, ընդունում են միայն Սուրբ Ավետարանի քառյակը, Սուրբ Պողոս առաքյալի տասնչորս թղթերը, Հակոբի կաթողիկե, Հովհաննեսի երեք թղթերը, Սուրբ Հուդայի կաթողիկե (թուղթը), Գործք առաքելոցը, որոնք բառացիորեն այնպես են, ինչպես մեզ մոտ:

43. Նրանք ունեն նաև իրենց ուսուցիչ Սերգիոսի աստվածաստյաց, ամեն տեսակի ամբարտավանություններ ու ամբարշտություններ լի թղթերը:

44. Նրանք մերժում են եկեղեցու մեծ և իսկական հիմքի, երկնից արքայությունն բանալեպան, առաջին առաքյալ Պետրոսի երկու կաթողիկե թղթերը: Ընդհանրապես նրանից, բյուր լուտանքների և հայհոյանքների են ենթարկում, չգիտեմ ինչու: Բայց ինչպես ես եմ ենթադրում (որ նրանց երեսին բազմիցս անգամ ասացի), այն պատճառով, որ նա մարգարեացավ նրանց ապագան, ասելով, թե այն կլինի նրանց ամբարիշտ, չար էությունից բխող: Երանելի առաքյալն իր երկրորդ թղթում ասում է. «Վասն որոյ, սիրելիք, այսոցիկ սպասեալ, — նա նկատի ունի Տիրոջ երկրորդ գալուստը, — փոյթ յանձին ունիջիք անբիծք եւ անարատք գտանել նմա ի խաղաղութիւն. եւ զՏեառն երկայանամտութիւնն փրկութիւն համարեսջիք. զոր օրինակ եւ սիրելի եղբայրն մեր Պաղոս ըստ շնորհելոյ իմաստութեանն նմա յԱստուծոյ գրեաց ձեզ. Որպէս եւ յամենայն իսկ թուղթսն խօսի վասն այսոցիկ. յորս գտանի ինչ-ինչ դժուարիմաց, զոր անուամուսնքն եւ յողողոյքն կամակորեն, որպէս եւ զամենայն իսկ գիրս առ իւրեանց անձանցն կորուստ»¹⁵: Ահա սրա մեջ է առաքյալին ուղղված պարսավանքի պատճառը, բայց իրականում դա ներբողյան է, ուղղված նրա ճշմարիտ մարգարեության, ամեն մի խճողուն հոետորականությունից զուրկ ներբողյան:

45. Վեցերորդ. Նրանք խորշում են եկեղեցու քահանայապետներին, ասում են, թե քահանայապետները Տիրոջ դեմ ժողովվեցին¹⁶, այդ իսկ պատճառով պետք է նրանց հիշատակել, խորշելով նրանց անունից անգամ: Այդ մասին հետագայում, հատուկ գլխում ավելի խորք քննարկման ժամանակ կասվի:

46. Արդ՝ ժամանակն է սկսել պատմական շարադրանքը...:

84. Նրա (Մանիի)¹⁷ աշակերտներից ոմանք հասան մինչև Հայաստանի Սամոսատ (քաղաքը) և չարի որոմը այնտեղ սերմանելով, տեղի հայերից շատերին մոլորեցրին: Որոշ ժամանակ անց վատագույն ցանքը ծեց և շատերին մահացու պտուղ տվեց, հասնելով մինչև Ֆանարիա:

85. Սամոսատից մի կին, անունը Կայլինիկե, ունեցավ երկու որդի՝ Պողոսին և Հովհաննեսին: Ահա այս երկու իժերին նրանց ծննդաբերող քարը սնելով, ամենապիղծ աղանդն ուսուցանելով, Սամոսատից ուղարկեց մոլորությունը քարոզելու:

86. Նրանք հասնելով Ֆանարիայի շրջանը, եկան մի գյուղ և նրա բնակիչներին գտնելով տգետ ու (հավատքի մեջ) անկայուն, սրակեցին նենգություն թույնը, ցանեցին թշնամու դառն որոմը: Ահա այդ պատճառով էլ գյուղը վերանվանվեց էպիսպարիս, և մինչև օրս էլ այդպես է կոչվում, իսկ աղանդն էլ ստացավ քարոզողների անունը, քանզի այդ ժամանակից սկսած աղանդավորները մանիքեցիների փոխարեն կոչվեցին պավլիկյաններ:

87. Մեր ամենաբարեպաշտ ու ուղղափառ կայսրերը, աստվածային եռանդով դրդված, մտահոգված լինելով, որ այդ պիղծ աղանդը գնալով առավել ևս չտարածվի և մեզանից շատերին չպղծի, հոռմեական տիրապետության սահմաններում հանդիպող մանիքեցիներին ժամանակ առ ժամանակ կոտորում են, ավետարաններում Տիրոջ ասույթի համաձայն, թե «զայնոսիկ որ ոչ կամէին զիս թագաւորել ի վերայ նոցա, ածէք այսր եւ սպանէք առաջի իմ»¹⁸:

88. Աստծո եկեղեցու թշնամիները տարբեր ժամանակներում բազմաթիվ են եղել, բայց Աստծո շնորհիվ եկեղեցու տարած հաղթանակները՝ բյուրապատիկ ավելի: Քանզի գտիչը չարաց¹⁹, բարիատյաց աստանան, որ նման է ամենազարհուրելի, վայրենի ոսոխի, իր կապարճը ապարդյուն դատարկած լինելով նախորդ աղանդների ձևով, իր ամենաօրհասական նետը մարդկանց վրա հետագա ժամանակներում է նետում, քանզի իր ողջ շարունակումը դարերի վերջում նա հանդես է բերելու ոչ թաքուն, Աստված ամենեցուն թույլ է տալու նրան գործել բացահայտ, համաձայն աստվածաշունչ և ամենասուրբ ասույթի. «Չարի կողմից ներգործվող բանասարկուն հրաչքներ է գոր-

ծելու «ի մոլորեցուցանել, թէ Հնար իցէ եւ զընտրեալսն»²⁰: 89. Ի դեմս բոլոր աղանդների, նա ցույց տվեց իր ամբարտավանությունը, բայց ի դեմս մանիքեցիների (որոնք և պավլիկյաններ են կոչվում) պիղծ աղանդի, Հանդես բերեց իր մեծամտությունն այն աստիճան, որ Համոզեց խոցվածներին չհրապարակել վերքերը, արբել թույնը որպես քաղցր գինի: Բայց այժմ (բանասարկուն) բոլոր աղանդների հետ կանգնած է մարդկանց առջև որպես խեղկատակ, մանկան պես ծաղրուծանակի է ենթարկվում, քանզի իր չարությունը պարտություն կրեց մեր բարեպաշտ, ուղղափառ, մեծ կայսրեր Վասիլի, Կոստանդինի և Լևոնի օրոք²¹:

Վասիլ I կայսեր դրամը

բայց նրան չհաջողվեց թաքնվել մեր աշխարհաչեն, սուրբ մեծ կայսրերի արդար թագավորությունից: Թեև պետք էր, որ այդ խաբեությունը պարտություն կրեր, բայց անհրաժեշտ էր հարթ ու ամենաթագավորական հիմքի, թագավորող ուղիղ ճանապարհի առկայությունը, իսկապես բարի ու հիասքանչ իր բոլոր պատվական սխրանքների համար հավիտյանս հիշատակվող իր աստվածապսակյալ որդիների և մեր մեծ կայսրերի՝ Կոստանդինի և Լևոնի, հավիտենական օգոստոսների հետ միասին:

93. Թե ինչպես սկիզբ առավ այս պիղծ աղանդը, նախապես մանրամասն ասվել է, երբ խոսք եղավ Մանիի և մյուսների՝ մանիքեցի կնոջ՝ Կալլինիկեի որդի Պողոս Սամոսատցու և նրա եղբոր Հովհաննեսի մասին: Բայց նրանք, որոնց մասին դեռ ասելու ենք, թեև նախորդ աղանդների (գաղափարների) վրա բարդեցին որոշ շղակրատություններ, այդ մասին վեց գլուխներում ասվեց, այդուհանդերձ, նախորդ աղանդապետների իսկական աշակերտներն էին, ինչպես այդ մասին դեռ մանրամասն կասվի: Այժմ կասենք, թե ովքեր էին վերջերս Հանդես եկած (աղանդապետները), որոնց վրա հենվում են պավլիկյանները և իրենց ուսուցիչներն են համարում:

90. Հնում պիղծ պավլիկյանների թաքնված չարագույն թույնը, որ գրեթե բոլոր մարդկանց ուշադրությունից վրիպեց, այժմ բացահայտորեն պարտության է մատնվում մեր խաղաղարար, ուղղափառ, մեծ կայսրերի մշտարթուն աղոթքների, անքուն հոգատարության, աստվածընկալ հսկումների և հնուտ կառավարման շնորհիվ: 91. Այս պիղծ աղանդի թաքուն նենգությունը վրիպեց բոլոր նախկին կայսրերի ուշադրությունից²²,

94. Հերակլի²³ թոռ Կոստանդին կայսեր²⁴ թագավորության ժամանակ Հայաստանի Սամոսատում, Մանանաղի անունը կրող գյուղում²⁵, Հանդես եկավ Կոստանդին անունով մի հայ: Այս գյուղը մինչև օրս էլ մանիքեցիներ է սնում:

95. Ինչպես ճշգրտորեն մենք տեղեկացանք, այս (Կոստանդինը) մի քանի օր իր տանը հյուրընկալում է Ասորիքից իր հայրենիքը վերադարձող և Մանանաղի գյուղը հասած մի գերի սարկավազի: Գերին իր հետ Ասորիքից երկու գիրք էր տանում՝ Սուրբ Ավետարանն ու (Պողոս) առաքյալի թղթերը, որոնք, ի փոխհատուցումն հյուրընկալության, նվիրում է Կոստանդինին:

96. Կոստանդինը, ստանալով երկու գրքերը՝ Ավետարանն ու [Պողոս] առաքյալի թղթերը և տեսնելով, որ իր անօրենն ու պիղծ աղանդը խորշելի է բոլորին, որ մարդիկ խուսափում են դրանից՝ իր մեջ ներփակված զազրելիությունների պատճառով, և կամենալով վերստին կյանքի կոչել չարիքը, հազդմանն սատանայի խորամանկում է հետևյալը, կոչ է անում Ավետարանից և (Պողոս) առաքյալի թղթերից բացի այլ գիրք չընթերցել, նպատակ ունենալով այդ ճանապարհով սքողել չարիքից առաջացած վնասը, ինչպես որ թույն ըմպել սվողները մեղրով են այն ծածկում:

97. Նախապես հիշատակված մանիքեական գրքերից վերցնելով յուրաքանչյուր ամբարիչությունից հույսերը, նա սատանայի համագործակցությամբ կարողացավ Ավետարանի և (Պողոս) առաքյալի թղթերի իմաստը մեկնելիս աղավաղել ըստ սեփական ցանկություն, իսկ բազմիցս հիշատակված մանիքեցիների գրքերը, ինչպես ասվեց, մերժեց ամենից առաջ այն պատճառով, որ տեսնում էր, թե ինչպես շատերն այդ գրքերի պատճառով սրի են քաշվում:

98. Քանզի մեր՝ իսկական քրիստոնյաներիս ամենաաստվածային և ուղղափառ կայսրերը, իրենց բոլոր բարի սխրանքներով հանդերձ, սահմանում են և հետևյալը. «մանիքեցիներին և մոնտանյաններին սրի քաշել, նրանց գրքերը կրակի տալ, այդ գրքերը թաքցնողներին նույնպես մահապատժի ենթարկել, իսկ ունեցվածքը՝ բռնագրավել հօգուտ պետության»:

99. Մանիի աշակերտ Կոստանդինն իրեն աշակերտողներին կատարելապես մոլորեցնելու և կորստյան մատնելու, իր ասածները դյուրավ ընդունելի դարձնելու նպատակով կամեցավ, որպես դժվարընդունելի, հրաժարվել Վալենտինոսի²⁶ վատաբանություններից ու ծայրահեղություններից, ... և հրապարակ է գալիս որպես կորստյան նոր առաջնորդ: 100. Ահա սրանից սկսած մանիքեցիների բոլոր հե-

տևորդները, անտեղյակ լինելով այս մեքենայություններին, սիրով նզովում են Սկյութիանոսին, Բուդղասին և Մանիրին՝ չարիքի առաջնորդներին, իսկ այս Կոստանդինին, որն իրեն Սիլվանոս վերանվանեց, և նրանից հետո Հանդես եկածներին, հարգում են որպես Քրիստոսի առաքյալների՝ Պողոսին հավասար: 101. Այս Կոստանդինը, որ և Սալտանուս²⁷, թողնելով Մանանադին, եկավ հաստատվեց Կողոնիայի մոտ գտնվող Կիրոսսա բերդում, հայտարարելով, թե ինքը (Պողոս) առաքյալի թղթերում հիշվող Սիլվանոսն է, որին, որպես հավատարիմ աշակերտի, Պողոսը Մակեդոնիա ուղարկեց: Նա իր աշակերտներին ցույց էր տալիս նախապես հիշատակված գերի սարկավազից ստացած Առաքյալի գիրքը և ասում. «Գուք մակեդոնացիներն եք, իսկ ես Պողոսի կողմից ձեզ ուղարկված Սիլվանոսը»: Եվ դա ասում էր Պողոսի նահատակությունից վեց հարյուր տարի անց, ինչպես ասվեց՝ Հերակլի թոռ Կոստանդինի օրոք:

102. Ամբողջ քսանյոթ տարի այնտեղ մնալով և տեղացիներից չատերին մոլորեցնելով, նա իր վարդապետությունն արժանի վախճանն ունեցավ: 103. Կայսրը, չգիտեմ ինչպես տեղեկանալով նրա մասին, ուղարկում է մի վասիլիկոսի²⁸, անունը Սիմեոն, հանձնարարելով քարկոծ անել չարություն մշակին, իսկ իրենց անգիտությունը մոլորված նրա աշակերտներին հանձնել Աստծո եկեղեցիներին դարձի և ուղղման բերելու համար, թեպետև նրանք անուղղելի մնացին: Սիմեոնն այդպես էլ արեց: 104. Գալով և իր հետ վերցնելով տեղացի իշխանավորներից մեկին, անունը Տրյուֆոն, լինում է տեղում, ձերբակալում է բոլորին և բերելով Կողոնիայի հարավային կողմը, կանգնեցնում է թշվառականին իր աշակերտների դիմաց, որոնց հրամայում է քարկոծել նրան: Աշակերտները վերցնում էին քարերը, բայց ձեռքներն իրենց գոտկատեղերին մոտեցնելով, ետ էին չպրտում քարերը, խնայելով իրենց ուսուցչին, որպես աստվածուհու իրենց ուղարկված: 105. Սիլվանոսը մի քանի տարի առաջ որդեգրել էր Հուստոս անունով մեկին, նրան ուսուցանել մանիքեական աղանդը, բայց այս դեպքում նրանից ստացավ իր տված դաստիարակությունն ու վարդապետությունն արժանի հատուցում: Վասիլիկոսի հրամանով Հուստոսը մի քար վերցրեց և որպես նոր Գողիաթի՝ հարվածեց ու սպանեց: Նրա վրա եկավ Դավթական ասույթը, թե՛ «Գուրն զոր փորեաց եւ պեղեաց, ի նոյն անկցի ի խորխորատ զոր եւ գործեաց» և «ղարձցին ցաւք ի գլուխ նորա»²⁹: Այդ վայրը նրա (դիակի) վրա կուտակված քարերի պատճառով Սորոս³⁰ կոչվեց և այդպես է կոչվում մինչև օրս էլ:

106. Սիմեոնը կայսեր հրամանի համաձայն Կոստանդինի աշակերտներին Աստծո եկեղեցիները հանձնեց՝ դարձի գալու, բայց

նրանք անդարձ մնացին, գերադասելով աղանդավոր մեռնել, քան թե զղջմամբ Աստծո գուլթը շարժել և հավիտենական փրկության արժանանալ: Սիմեոնը նրանց քննություն ենթարկելով, բայց և աստվածաբանական դաստիարակության անհաղորդ լինելով, դեռ ավելին՝ լինելով թեթևամիտ, ուսավ այդ կործանարար աղանդը:

107. Վերադառնալով կայսեր մոտ և երեք տարի մնալով Կոստանդնուպոլսում՝ իր տանը, նա ստացավ սատանայի ներգործությունը և, ամեն ինչ լքելով, ծածուկ փախուստի դիմեց, եկավ վերոհիշյալ Կիրոսսան, հավաքեց Կոստանդինի աշակերտներին և դարձավ նրա վատթարության ժառանգորդը: Իր նախորդների նման ցանկանալով փառավորվել՝ իրեն վերանվանեց Տիտոս:

108. Սակայն ես նրան կոչելու եմ ոչ թե Տիտոս, քանզի նա չնմանվեց Պողոս առաքյալի կողմից Կրետեի եպիսկոպոս ձեռնադրված Տիտոսին, այլ Կիտոս, քանզի նմանվեց ջրերում բույն դրած ծովային կետ (ձկան): Ծովային կետի մասին ոմանք պատմում են, թե նա կոչվում է ասպիդոխելոնե, մեծությամբ կղզու չափ է, ունի կոպիտ ձայն: Նավաստիները, անգիտանալով նրան, նրա վրա են գցում խարիսխները, ցցեր խրում և կապում նավերը: Իսկ երբ նրա վրա խարույկ են վառում, կենդանին տաքանալով, մեկից սուզվում է և բոլորին ջրահեղձ անում: 109. Ահա նա ևս նրանց, ովքեր չիմացան իր վատթարության չափը, ուշադրություն չդարձրին նրա կոպիտ ձայնին, ընդհակառակը նրա վրա հույսի խարիսխը գցեցին, բոլորին հրո միջով Հադեսի խորխորատները իջեցրեց. նա իր կյանքը խարույկի վրա կործանեց՝ մյուս մոլորվածների հետ միասին և գնաց դեպի հուրն անչեջ:

110. Նա երեք տարի մնաց այնտեղ և շատերին մոլորեցրեց: Այնուհետև վերոհիշյալ Հուստոսի՝ քարի հարվածով Կոստանդինին սպանողի և Սիմեոնի, որ և Կիտոս, միջև բանավեճ է ծագում (Պողոս առաքյալի) «Առ Կողոսացիս» ուղղված թղթում հանդիպող առաքելական ասույթի շուրջ, թե՛ «Զի նովաւ հաստատեցաւ ամենայն որ ինչ յերկինս, եւ որ ինչ յերկրի, որ երևին եւ որ ոչն երևին, եթէ՛ աթոռք, եթէ՛ տէրութիւնք, եթէ՛ պետութիւնք, եթէ՛ իշխանութիւնք. ամենայն ինչ նովաւ եւ ի նոյն հաստատեցաւ.»³¹: Հուստոսը կանգնեց ու ասաց. «Արդյոք մենք չե՞նք խաբում մարդկանց, նրանց հոգիները անխոհեմաբար կորստյան չե՞նք մատնում, ուսուցանելով առաքելական ասույթներին հակասող բաներ և այդ մարդկանց հոգու մեղքի համար ահեղ դատաստանի օրը մենք պատասխան չե՞նք տալու»: Սիմեոնը չէր համոզվում, ընդհակառակը, է՛լ ավելի համառորեն էր շարունակում աղավաղել միտքը, իր համար սովորական բան էր ասույթի

մեկնություն համար այստեղից, այնտեղից բացատրությունների դիմել: 111. Հուստոսի և Սիմեոնի միջև ծագում է մեծ վեճ, Հուստոսը ցանկանալով առաքելական ասույթի իսկական իմաստն իմանալ, բարձրանում է Կողոնիայի եպիսկոպոսի մոտ, նրան հայտնում ամեն ինչ՝ և՛ իր մասին, և՛ իր կողմնակիցների և նրանց վարդապետություն: Եպիսկոպոսն անհապաղ նրանց մասին հաղորդում է Հերակլից հետո թագավորած Հուստինիանոս կայսրին³², որը, տեղեկանալով, հրամայում է բոլորին քննություն ենթարկել և մոլորություն մեջ մնացողներին հրակեզ անել: Այդպես էլ եղավ, Սորոսի մոտ մի մեծ խարույկ վառեցին և բոլորին հրկիզեցին:

112. Նրանցից Պողոս անունով մեկը, ծագումով հայ, հայր երկու որդիների, որոնց անունները Գեգնեսիոս և Թեոդորոս էին, նրանց հետ փախուստի է դիմում և գալիս էպիսպարիս, որին մենք նախապես մանրամասն հիշատակել ենք, երբ խոսում էինք Կալլինիկի որդիներ Պողոս և Հովհաննես Սամոսատցիների մասին: Ահա այդ Պողոսից է, որ նրանք մանիքեցիների փոխարեն կոչվեցին պավլիկյաններ:

113. Պողոսն իր որդի Գեգնեսիոսին, որին վերանվանեց Տիմոթեոս, հաստատում է անաստվածության դպրոցի ղեկավար: Բայց երկու եղբայրների միջև, ես նկատի ունեմ Գեգնեսիոսին և Թեոդորոսին, կռիվ է ծագում, մեկն ասում էր, թե ինքն է ստացել (սուրբ) հոգու աստվածային շնորհքը, իսկ մյուսը՝ թե ինքը: Ահա այդպես գժտվելով, պղծություն պաշտպանները կատարյալ ատեցին միմյանց և այդպես մնացին մինչև իրենց կյանքի վերջը:

114. Տեղեկանալով նրանց մասին, կայսրը (այն ժամանակ Լևոն Իսավրացին էր) իր մոտ է հրավիրում Գեգնեսիոս-Տիմոթեոսին, ավելի ճիշտ՝ Թիմոթեոսին³³ և ուղարկում է Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի մոտ:

115. Պատրիարքը, տեսնելով նրան, հարցրեց. «Դու ինչո՞ւ ուրացար ուղղափառ հավատքը»: Նա պատասխանեց. «Նզովյալ լինի նա, ով ուրացել է ուղղափառ հավատքը»: Ուղղափառ հավատք ասելով նա նկատի ուներ իր աղանդը:

116. Գարձյալ է հարցնում պատրիարքը. «Դու ինչո՞ւ չես հավատում և երկրպագում պատմական խաչը»: Նա պատասխանեց. «Նզովյալ լինի նա, ով չի երկրպագում և չի պաշտում պատմական ու կենարար խաչը»: Նա խաչ ասելով նկատի ուներ Քրիստոսին, որ պարզած ձեռքերով խաչի կերպարանք էր ստացել:

117. Վերստին հարց է տալիս նրան. «Դու ինչո՞ւ չես պաշտում և չես երկրպագում Սուրբ Աստվածածինին»: Նա պատասխանեց. «Նզովյալ լինի, նա ով չի երկրպագում ամենասուրբ Աստվածածինին՝

մեր բոլորի մորը, որի մեջ մտավ մեր Տեր Հիսուս Քրիստոսը»: Նա Աստվածածին ասելով նկատի ուներ Վերին Երուսաղեմը, «ուր կարապետն մեր Յիսուս եմուտ վասն մեր»³⁴:

118. Պատրիարքը նրան կրկին հարց է տալիս. «Դու ինչո՞ւ չես հաղորդվում մեր Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի անարատ մարմնով և պատմական արյամբ, այլ անպատվում ես այդ (խորհուրդը)»: Թիմոթեոսը պատասխանում է. «Նզովյալ լինի նա, ով անպատվում է ու չի հաղորդվում մեր Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի մարմնով ու արյամբ»: Նա նկատի ուներ իր ասույթները:

120. Նա այդպիսի պատասխան տվեց մկրտության վերաբերյալ, ասելով, թե Տեր Հիսուս Քրիստոսն է մկրտությունը, քանզի գրված է. «Ես եմ ջուրը կենդանի»³⁵:

121. Ահա այդպես Թիմոթեոսն ամեն ինչ աղավաղելով և առանձին-առանձին նզովքի տալով³⁶, անմեղ հայտարարվեց և կայսեր կողմից սիգիլոն (կնիք) ստանալով, վերադարձավ էպիսպարիս, որտեղ հավաքելով իր բոլոր աշակերտներին, նրանց հետ փախուստի դիմեց և իջավ աստվածակործան Մանանաղին, որտեղ հանդես էր եկել նախապես հիշատակված Կոստանդինը:

122. Բազում տարիներ մնալով այնտեղ, ծայրահեղ մոլեզունության հասավ, չար հրեշտակների միջոցով գլխին (Աստծո) ցասումն ու բարկությունը թափվեց, չարչարվեց, Աստծուց պատժվեց, ժանտախտով կյանքը կործանեց, ամբողջ երեսուն տարի գլխավորելով ամբարիչությունը:

123. Նա Զաքարիա անունով որդի ունեցավ, ինչպես և վարձով այժմ արածեցնող մի (որդեգիր): Վերջինիս նա գտել էր ճանապարհին գցած, բարուրի մեջ փաթաթված, նա ապօրինածին էր, պղծված մահիճի ծնունդ: Պոռնիկը գիտե իր երեխաներին փողոց նետել, երկյուղ կրելով իր գործած հանցանքի համար: 124. Գեգնեսիոսի մահից հետո նրա աշակերտները երկուսի տրոհվեցին, մի մասը հարեց Զաքարիային, մյուսը՝ Հովսեփի ապօրինածինին: Նա (Հովսեփ) էր կոչվում: Նրանց միջև մեծ թշնամություն ծագեց (ինչպես դա տեղի էր ունենում նրանց նախորդների միջև էլ), յուրաքանչյուրը գտնում էր, թե ինքն է ստացել Սուրբ Հոգու շնորհքը, թեպետև ընդհակառակը, անմաքուր հոգու ներգործությունն էին ստացել: Զաքարիան գաղազեց, կարծես զրկվում էր հորենական ժառանգությունից, քարով հարվածեց Հովսեփ-Աֆրոնիտոսին և քիչ մնաց նրան սպաներ:

125. Որոշ ժամանակ անց, նրանցից յուրաքանչյուրն իր աշակերտների գլուխն անցած ցանկացան այդ վայրից փախչել: Գյուղից մի

փոքր հեռացել էին, երբ հագարացիները, կասկածելով, որ նրանք ուզում են Ռոմանիա անցնել, սկսեցին հետապնդել նրանց: Ջաքարիան, տեսնելով հագարացիների հարձակումը, միայնակ փախավ, լքելով իր աշակերտներին, որոնց հասնելով՝ հագարացիները սրի քաշեցին: Հենց սրա պատճառով էր, որ մյուսների կողմից Ջաքարիան պարսավանքի ենթարկվեց: 126. Հովսեփ-Աֆրոնիտոսը, իմանալով այդ մասին, կառքերի ուղղությունը շրջեց դեպի Ասորիք և, երբ սարակինոսները մոտեցան, ասաց նրանց, թե դուրս են եկել պանիր պատրաստելու և անասուններ արածեցնելու: Հագարացիներն այս պատճառաբանությունից բավարարված, հանգիստ թողեցին նրանց ու հեռացան: 127. Հովսեփ-Աֆրոնիտոսը նպաստավոր առիթից օգտվելով, բոլորի հետ փախավ այդտեղից: Հասնելով բազմիցս հիշատակված էպիսպարիս գյուղը, տեղի բնակիչների կողմից ուրախությունը ընդունվեց: Բոլորը ջահեր վառած, մեծ պատիվներով, կարծես Քրիստոսի աշակերտը լինեք, ընդունեցին այդ մեծ անպատվություն արժանիին: 128. Այդ մասին իմանալով, տեղի իշխանավորներից Կրիկորակես³⁷ անունով աստվածասեր մի այր բազմաթիվ զինվորներով շրջապատեց այն տունը, որտեղ օթեանել էր Մանիի աշակերտը: Նրա աշակերտներին նա ձերբակալեց, բայց (Հովսեփը) կարողացավ ծածուկ փախչել դեպի Փոյուզիա, որտեղից էլ գնաց հաստատվեց Պիսիդիայի Անտիոք (քաղաքում): Սա ևս երեսուն տարի մաքառեց հօգուտ չարիքի, իր աշակերտներին ասելով, թե ինքը էպաֆրոդիտոսն է, Պողոս առաքյալի աշակերտը, որ նրա՝ առաքյալի, կողմից ուղարկվել է նրանց: Բայց ես նրան արժանավորապես Աֆրոնիտոս եմ կոչելու, քանզի շատ էր անհաղորդ ուսման ու խելքի: Նա բազում մարդկանց արատավոր չարիքին մասնակից դարձնելով, հավիտենական դժոխքին արժանացրեց, ինքն էլ այդտեղ կործանեց իր կյանքը, Սորտոկոպիոն կոչվող վայրում:

130. Նրա կենդանությունը իր աշակերտուհիներից մեկը Հայաստանում, նույնի (ինչպես ասում են հրեա) աշակերտներից մեկի հետ չնանալով, որդի ունեցավ, վատթարություններ տխրահուշակ, աղտեղի վահանին: 131. Հենց այս վահանն էլ ժառանգում է Աֆրոնիտոսին: Նա դառնալով չարիքի ուսուցիչ, իր նախորդներից ստացած, ամեն տեսակի աղտեղություններ լի աղանդը, անփոփոխ պահեց, բազում անմիտների կատարյալ կործանման տարավ:

132. Ծատ չանցած Տաբիա³⁸ քաղաքի կողմից հանդես եկավ ճշմարտության մի հակառակորդ ևս: Այդ (քաղաքի) մոտ կա Անանիա անունով մի գյուղ, որտեղ բնակվում էր Դրյուսինոս անունով մեկը:

133. Սա մի որդի ունեցավ, անունը Սերգիոս՝ սատանայի պաշտպան Սերգիոսին, ով շատերին գառներից գայլ դարձրեց և նրանցով ցրիվ արեց Քրիստոսի հոտերը: Սերգիոսին, գառան կերպարանքով սարսափելի գայլին, ով խորամանկորեն իրեն առաքինի ներկայացրեց և այդ ձևով շատերին խաբեց: Սերգիոսին, Քրիստոսի խաչի թշնամուն, բերանն անաստվածություն, Աստվածածնի և բոլոր սրբերի հայհոյչին: Սերգիոսին, Քրիստոսի առաքյալների թշնամուն, մարգարեներին ատողին, Սուրբ Գրքից խորշողին, դեպի առասպելներն ու կեղծիքը դիմողին: Սերգիոսին, Քրիստոսին ատողին, եկեղեցու թշնամուն, «որ զՈրդին Աստուծոյ առ ոտն եհար. եւ զարիւն նորոյ ուխտին խառնակ համարեցաւ եւ զՀոգին շնորհաց թշնամանեաց»³⁹: 134. Սերգիոսին, ով իրեն Մխիթարիչ⁴⁰ էր համարում և Տյուքիկոս կոչում և իր աշակերտների կողմից երկրպագվում որպես Սուրբ Հոգի: Սերգիոսին, խավարի սիրելին, իրեն փայլուն աստղ համարողին: Էլ ի՞նչ եմ երկարում և կարճ չեմ կապում: Գիտեմ, որ ողջ դարը չի բավականացնի նրան, ով կուղենա ըստ արժանվույն պատմել նրա վատթարություն մասին:

135. Այս Սերգիոսը դեռ երիտասարդ հասակում մի մանիքեցի կնոջ հետ խոսակցության է բռնվում և նրանից խաբվելով՝ դառնում է նեոի կարապետը: 136. Այդպես էլ պետք է լինեք, որ ամենաոսոխ աղանդի ուսուցիչներն ունենան կամ սարակինոսյան, կամ ստրկական ծագում, պոռնկություն ծնունդ լինեն, կամ էլ կնոջից ստացած լինեն մոլորությունը: 137. Որպեսզի մարդիկ չկարծեն, թե իզուր տեղն ենք նրան պարսավում, կպատմենք նրա մասին հանգամանորեն: Նախ պատմենք, թե ինչպես թշվառականը հարեց աղանդին, հետո հենց իր ասույթներով կներկայացնենք նրան, թե ինչպիսին է նա, ավելի ձիշտ՝ թե ինչպիսին էր ամենաթշվառականը: 138. Երիտասարդ հասակում, ինչպես ասացինք, նա հանդիպեց թեթև բարքերի տեր մի մանիքեցի կնոջ: Սատանայի աշակերտուհին, լինելով շատ նենգ ու խորամանկ, ասաց նրան. «Լսում եմ քո մասին, տե՛ր Սերգիոս, որ շատ գրագետ և կրթված, ամեն տեսակետից բարի մարդ ես: Ասա՛ ինձ, ինչո՞ւ չես ընթերցում Սուրբ Ավետարանները»: Նա կնոջ խոսքերից խաբվեց, բայց և անտեղյակ լինելով այդ կնոջ մեջ թաքնված չարություն թույնին, պատասխանեց. «Մենք աշխարհական մարդիկ ենք, մեզ համար անհրաժեշտություն չկա դրանք կարդալ, այլ միայն հոգևորականներին»: 139. Կինն ասաց. «Դա այդպես չէ, ինչպես կարծում ես, քանզի «ոչ է ակնառությունն առաջի Աստուծոյ»⁴¹: Նա «զամենայն մարդիկ կամի զի կեցցեն եւ ի գիտութիւն ճշմարտութեան եկեսցեն»⁴²: Զեր հոգևորականները «վաճառական լինին բանին Աստուծոյ»:

տուծոյ»⁴³, նրանք թաքցնում են ձեզանից Ավետարանների խոր-
հուրդները, այդ պատճառով բարձրաձայն չեն ընթերցում ինչ գրված
է նրանց մեջ, մի բանը կարդում են, մյուսը՝ ոչ, որպեսզի դուք ճշմար-
տությունը չիմանաք: 140. Գրված է քանզի Ավետարաններում, թե
ոմանք «ասիցեն ցիս յաւուրն յայնմիկ, Տէր, Տէր, ո՞չ յանուն քո դես
հանաք, եւ յանուն քո զօրութիւնս բազումս արարաք»: Թագավորը
(երկնից) պիտի պատասխանի նրանց. «Ամէն, ամէն ասեմ ձեզ թէ ոչ
գիտեմ զձեզ»⁴⁴: Հետագոտի՛ր և տե՛ս, այդպես գրված չէ՞: Այդ
ովքե՞ր են, որոնց Տերը կասի. «Ոչ գիտեմ զձեզ»: Սերգիոսը, լինելով
տխմարագույն և տգետ, ապչեց ու լոեց:

141. Ավետարանական ասույթն այսպես պետք է հասկանալ:
Մինչև օրս էլ կան մարդիկ, որոնք, թեև քրիստոնյա են և կարծում են,
թե բարեպաշտ կյանք են վարում, բայց նրանք սովորություն ունեն
հաճախ հմայություններով դեերին փախուստի մատնել, հիվանդու-
թյուններ ու ախտեր բուժել, ինչպես անցյալում Սկևայի որդիները,
այսպես կոչված երզմնեցնողները, որոնց մասին Գործք Առաքելոցում
գրված է, թե, նրանք դիվահարներին երզմնեցնելով, ասում էին.
«Երզմնեցուցանեմ զձեզ ի Յիսուս, զոր Պաւղոսն քարոզէ»⁴⁵ դուրս
եկեք մարդկանց միջից»: Դեերը, Քրիստոսի անունից սարսափահար,
փախուստի էին դիմում: 142. Ահա այդպես են վարվում ոմանք այսօր
էլ անգիտանալով, որ հմայություններով կորցնում են իրենց փրկու-
թյունը: Հենց նրանք են այդ օրն աղաղակելու «Տէր, Տէր, ո՞չ յանուն քո
դես հանաք, եւ յանուն քո զօրութիւնս բազումս արարաք»: Սրանց
Տերը կպատասխանի. «Ամէն, ամէն ասեմ ձեզ թէ ոչ գիտեմ զձեզ»:
143. Կան և ուրիշներ, որոնք թեև վանականի անբասիր կյանք են վա-
րում, բայց անգիտությամբ ու տգիտությամբ աղանդների մասնակից
դարձան, այդ պատճառով էլ նրանք չեն արժանանալու [երկնից] ար-
քայություն: Ահա որպեսզի Արդար Դատավորը այդ օրը նրանց և ոչ մի
բան պարտական չմնա, այստեղ նրանք բուժման են արժանանում, որ-
պեսզի երբ նրանք աղաղակեն. «Տէր, Տէր, ո՞չ յանուն քո զօրութիւնս
բազումս արարաք» որպես պատասխան լսեն. «Ընկեր, չգրկեմ քեզ,
ընկալար անդէն զբարիս քո ի կեանսն քում: Առ զքոյդ եւ երթ»⁴⁶:

144. Սրան և նմաններին անտեղյակ լինելով, Սերգիոսը փնտրում է
Ավետարաններում և թշվառական կնոջ ասած խոսքերը գրված
գտնելով այնտեղ, հարցնում է. «Ասա՛ ինձ, Տերը ո՞ւմ նկատի ուներ»:
Կինը հարցին չպատասխանեց, այլ դարձյալ հարցրեց. «Ո՞ւմ նկատի
ուներ Տերը, երբ ասաց. «զի բազումք յարեւելից եւ յարեւմտից եկես-
ցեն եւ բազմեսցին ընդ Աբրահամու եւ ընդ Իսահակայ եւ ընդ Յակով-

բու յարքայութիւն երկնից: Եւ որդիքն արքայութեան ելցեն ի խաւարն
արտաքին»⁴⁷: Արդ, ովքե՞ր են «որդիքն արքայութեան»: 145. (Սեր-
գիոսը) չգիտեր, որ պատասխաներ, թե նրանք իսրայելացիներն են,
«որոց որդեգրութիւնն եւ պաշտօնն եւ աւետիքն» (Քրիստոսը իսրա-
յելացիներին «որդիք» է անվանում, չէ՞ որ նա Քանանուհուն ասաց.
«Ոչ է բարուք առնուլ զհաց որդոց»⁴⁸: Նրանք վտարվեցին, քանզի
խաչեցին նրան): 146. Թշվառ Սերգիոսն ահա սրանց անտեղյակ, են-
թադրելով, որ այդ մոլեգին կինը փրկության առաջնորդ է, սկսեց
մանրակրկիտ հարցուփորձ անել նրան արդեն ասվածի մասին: Իսկ
կորստյան առաջնորդը «որպէս գերեզման բաց» բերանով սկսեց
լուսանքներ թափել սրբերի հասցեին, ասելով. «Արքայության որդի-
ները» հենց քո սրբերն են, ովքեր փախուստի են մատնում դեերին,
բուժում մարդկանց խտտերը, նրանց եւ դու պաշտում աստվածների
պես, լքելով կենդանի և անմահ Տիրոջը, հենց սրանք են այն օրը լսե-
լու Արդար Դատավորի բերանից, թե՛ «Ոչ երբէք գիտէի զձեզ»⁴⁹:

147. Ահա այդպես անցնելով Ավետարաններում գրվածների վրա-
յով, և տեսնելով, թե ինչպես (Սերգիոսը) տեղի է տալիս սկսեց յուրա-
քանչյուր բառի իմաստն աղափաղել և շատ չանցած նրանից պատ-
րաստեց սատանայի գործիք, մարդկության դեմ նա սրեց մի սարսա-
փելի նետ, որի նմանը չկա (Սերգիոսի) բոլոր նախորդների մեջ: 148.
(Սերգիոսից) առաջ հանդես եկածները, թեև աչքի էին ընկնում իրենց
վատթարությամբ, աղանդի գարշահոտ ճահճով, պիղծ ու անառակ
գործունեությամբ: Աստծուն ուղղված հայհոյանքներով, այդուհան-
դերձ, մարդիկ խուսափում էին նրանցից, նրանք բոլորի համար գար-
չելի էին, այդ իսկ պատճառով նրանցից խարվողների թիվը չնչին էր:
149. Սակայն այս մեկը թեև հրաժարվեց (նախորդների) խայտառա-
կություններից ու բազմաթիվ անառակություններից, բայց որպես
փրկիչ դոգմաներ՝ պահպանեց ամեն տեսակի ամբարշտությունները,
նենգորեն մի քանի առաքինություն իրեն վերագրեց, իրեն բարե-
պաշտ ձևացրեց և գայլին գառան մորթով ծածկեց: Ուրանալով բա-
րեպաշտության գործությունը, անտեղյակների աչքին փրկության գե-
րազանց առաջնորդ երևաց: Վատթարն առաքինի է ձևանում, որոմն
էլ ջանք է թափում, որպեսզի ցորեն կարծիլ: 150. Ահա նման խորա-
մանկություններով մինչև օրս անկայուն մարդկանց խաբում են: Բայց
մենք բոլորս թող փրկվենք նրանց վատարվեստ մեքենայություննե-
րից՝ ամենամաքուր և ամենասուրբ մեր Տիրուհու, իսկական ու ճշմար-
իտ Աստվածածնի, միշտ կույս Մարիամի և բոլոր սրբերի աղոթքնե-
րով ու միջնորդությամբ: 151. Նրանք թշվառականներին մինչև կա-

տարյալ կորստյան չմատնեն, չեն հայտնում իրենց մեծ խորհուրդը՝ ուրացումն Աստծո:

152. Սատանայի առաջամարտիկ Սեբգիոսը, կործանարար կնոջից ուսանելով աղանդը և կարծելով, որ բոլոր մարդիկ, ովքեր դավանում են մեր՝ իսկական քրիստոնյաներիս ճշմարիտ, մաքուր և բարեպաշտ հավատքը, կորստյան են մատնված, սատանայական եռանդով լցված հրապարակ է գալիս, դառնալով մոլորություն նոր քարոզիչ: Իրեն Տյուքիկոս վերանվանելով՝ Պողոս առաքյալի թղթերում հիշատակված Տյուքիկոսի անվամբ, բոլորին հավաստիացնում էր, թե ինքը (Պողոս) առաքյալի աշակերտն է և նրա կողմից է ուղարկվել քարոզելու, սակայն իրականում ոչ բանն Աստծո, այլ ավերիչ մոլորություն: 153. Նա անդուլ անցավ այն բոլոր քաղաքներով ու գյուղերով, որտեղ ութ հարյուր տարի առաջ (Պողոս) առաքյալը ճշմարտություն խոսքն էր քարոզել, և շատերին հեռացնելով ուղղափառ հավատքից, սատանային բերեց, ինչպես այդ մասին նա իր թղթերից մեկում ասում է. «Ես հոգնել եմ Արևելքից Արևմուտք և Հյուսիսից Հարավ, իմ ծնկների վրա Քրիստոսի Ավետարանը քարոզելով»:

154. Նա ամբողջ երեսունչորս տարի գլխավորեց՝ ավզուտա Իրենեից սկսած մինչև Թեոփիլոս կայսրը, հիմքը դնելով այսօրվա ապրստամբություն, որը կանխագուշակեց թեսաղոնիկեցիներին Պողոս առաքյալը և որով պղծվեց Քրիստոսի եկեղեցու մեծ մասը: Նա ոմանց զրկեց այս ժամանակավոր կյանքից՝ սեփականությունից զրկելով և անժամանակ սպանելով, ուրիշներին, իր պղծությունը հետևած մարդկանց անմասն դարձրեց նաև հավիտենական կյանքին, բազմաթիվ ամուսինների բաժանեց և իր աշակերտներին տվեց պղծեն նրանց մահիճը, բազմահամար մանուկների իր աշակերտների միջոցով անջատելով մայրական կրծքից, մի մասին սպանեց, իսկ մյուսին, ծնողներից զրկելով և իր արյամբ բոլորին փրկած կենդանի Աստծուց անջատելով, հազարացիներին վաճառեց: 155. Մտոլքի մինուճար բազմաթիվ գեղադեմ երիտասարդների և աղջիկների, ծնողքից բաժանելով, բարբարոսներին ստրկության տվեց, բազում եղբայրների և քույրերի, ազգականների ու բարեկամների գժտեցնելով ու ունեցվածքից զրկելով, օտար երկիր ուղարկեց, որոնց լացն ու կոծը մինչև երկնականմարն է բարձրացել: Իրենց կուսությունը Քրիստոսին ընծայած բազմաթիվ վանականների և միանձնուհիների իր աշակերտներով պղծեց և մենակյաց կյանքից օտարացնելով՝ Աստծուց էլ օտարացրեց: Բազում քահանաների և ղետացիների⁵⁰, անջատելով ուղղափառ հավատքից, գառներից մարդակեր գազանների

վերածեց: Շատերին կապանքների մեջ, բանտերում սպանել տվեց, ուրիշներին էլ՝ հարուստից աղքատ դարձրեց: 156. Եվ այսքան չարիքների պատճառ դարձածն արդյո՞ք կարող է երկրպագվել որպես Մխիթարիչ: Չէ՞ որ նրա աշակերտները նրա անվամբ աղոթելով, ասում են. «Աղոթքը Սուրբ Հոգու թող ողորմի մեզ»:

157. Սակայն նա ասում է. «Ես այս դժբախտությունների համար մեղք չունեմ, ես բազմիցս կոչ եմ արել նրանց վերջ տալ հոռմայեցիների գերեվարմանը, բայց նրանք չսեցին ինձ»: Բայց ինչպե՞ս ես դուքեզ անմեղ համարում: Եթե նրանք քեզ չէին լսում, ապա ինչո՞ւ համաձայնվեցիր լինել անհնազանդ մի ժողովրդի հետ, որին ի վիճակի չէիր կառավարել: Ինչո՞ւ մինչև մահ նրանց հետ էիր մնում: Եվ դու նրանց սովորեցնում էիր ընթանալ Քրիստոսի ճանապարհով, ինչո՞ւ չէիր սովորեցնում և հետևյալը, որ Տերն ասաց. «Եւ յորժամ հալածիցեն զձեզ ի քաղաքիս յայսմիկ, փախի՞ջիք յայլ»⁵¹: 158. Ես պարսավելու եմ քեզ, հենվելով նաև հենց քո ասույթների վրա: Կողոնիայի (աղանդավորներին) գրում էիր այսպես. «Կանխավ գիտենալով ձեր հավատքի չափանիշը, հիշեցնում եմ ձեզ, որ ինչպես որ մյուս եկեղեցիները հովիվներ և ուսուցիչներ են ստացել,՝ նկատի ունի Կոստանդինին և մնացածներին,՝ այդպես և դուք ստացել եք պայծառ ճրագ, լուսավոր աստղ, փրկություն առաջնորդ, ըստ գրվածի, «Եթէ ակն քո առատ է, ամենայն մարմինդ լուսաւոր եղիցի»⁵²:

159. Ով երիցս թշվառական, ամեն տեսակի անօրինությունամբ լի, եթե դու, ինչպես պնդում ես, Պողոս առաքյալի աշակերտն ես, ինչո՞ւ չես նմանվում ուսուցչին: Նա իրեն բոլորի «փարեկի» էր համարում, «վիժվածք» և «նվաստագույնն առաքյալներից», իսկ դո՞ւ, այսքան վատություններ գործածող և ոչ մի լավ բան չանողը, փարիսեցուց ավելի՞ ես մեծամտանում⁵³: Դու չե՞ս ընթերցել ասույթն այն մասին, թե «իրեն ներբողողն արժեք չունի, թեկուզև ճշմարիտն ասի»⁵⁴: Դու կատարելապես մթին մտքով ու դատողությամբ ինչպե՞ս կեղծավոր կերպով քեզ լուսավոր աստղ, պայծառ ճրագ, փրկություն առաջնորդ ես համարում, դո՞ւ, որ այնքան հոգիներ կորստյան մատնեցիր, ինչպե՞ս քեզ Քրիստոսի եկեղեցու մարմնի աչք կոչեցիր, ո՞վ լսե ու խելագար: 160. Դո՞ւ, թշվառական, լինելով կույր, ինչպե՞ս ուրիշների համար փրկություն առաջնորդ դարձար: Չե՞ս կարդացել, թե «կույր կույրի յորժամ առաջնորդէ, երկոքին ի խորխորատ անկանին»⁵⁵: Քո ո՞ր մեկ առաքինությունդ նախանձեն, որ գոռում ես, թե «Ինձ նմանվեք և ինձից ստացած ավանդույթները պահպանեք»: Ահա քո հավատքի և վարդապետության սերմից մեծ ամբարշտություն ծլեց, քո

աշակերտները նախքան քեզ ճանաչելը գառներ էին, իսկ այժմ, երբ ճանաչեցին քեզ, ավելի ճիշտ՝ երբ նրանք քո կողմից ճանաչվեցին, մարդակեր գազանների վերածվեցին:

161. Մի քիչ հետո նա գրում է. «Ոչ ոք և ոչ մի ձևով չխաբի ձեզ: Այս ավետիսները ունենալով Աստծուց, արիացե՛ք. քանզի վատահ լինելով ձեր սրտերին, գրում ենք ձեզ, որ բարապանը, բարի հովիվը, Քրիստոսի մարմնի առաջնորդը, Աստծո տան ճրագը ես եմ, «ես ընդ ձեզ եմ դամենայն աւուրս, մինչեւ ի կատարած աշխարհի»⁵⁶: «Զի թէ՛ պէտ էւ մարմնով հեռի եմ. այլ հոգւով ընդ ձեզ եմ»⁵⁷: «Այսուհետեւ ողջ լերուք, հաստատուն կացէ՛ք, եւ Աստուած խաղաղութեան եղիցի ընդ ձեզ»⁵⁸: Ով դու թշնամին ճշմարտության, որդին սատանայի, ամենայն չարագործության մշակ, ինչպե՞ս հանդգնեցիր այդպիսի բաներ ասել, քեզ Աստծուն հավասար համարել, չէ՞ որ «ամենայն որ բարձրացուցանէ զանձն՝ խոնարհեցի»⁵⁹, որ իրեն փառավորողի փառքը ոչինչ է, որ Սուրբ Հոգին հայհոյողը քավություն չունի ոչ այս աշխարհում և ոչ ապագա: Դու այս բոլորի համար պատասխանատու ես:

163. Նա շարունակում է. «Ասածիս ավելացնում եմ և հետևյալը. Կորնթոսի եկեղեցին Հիմնադրեց Պողոսը, իսկ Մակեդոնիայինը՝ Սիլվանոսն ու Տիտոսը: Նա Մակեդոնիա ասելով նկատի ունի Կիրոսսայի ժողովարանը, իսկ Կոստանդինին և Սիմեոնին անվանում է Սիլվանոս և Տիտոս: Աքայան զարդարեց Տիմոթեոսը: Աքայա ասելով նկատի ունի Մանանադին, իսկ Գեզնեսիոսին Տիմոթեոս է անվանում, իսկական Թիմոթեոսին: Փիլիպեցիների եկեղեցին հովվեց էպաֆրոդիտոսը: Նկատի ունի ապօրինաձին այծարած Հովսեփին, իսկական Աֆրոնիտոսին, իսկ նրա աշակերտներին անվանում փիլիպեցիներ: Լավոզիկեցիների ապա և Կողոսացիների եկեղեցիներում Տյուքիկոսն ուսուցանեց: Կողոսացիք է համարում նա արգաուցիներին, իսկ լավոզիկեցիներ՝ Կինոսոսիներն անվանում էր նրանք: Այս երեքի մասին նա ասում է, թե երեքը մեկ են և մեկի՝ Տյուքիկոսի կողմից են հիշվում: 164. Դու տեսնո՞ւմ ես, թե ինչպես է նա իրեն ուսուցիչ կանգնեցնում Նեոի ժողովարաններում, և շատերին խաբելու համար հիմարաբար ու շատ անմտորեն (Պողոս) առաքյալի թղթերում հիշված Քրիստոսի եկեղեցիների անունները դնում, անուններ, որ նրանք ստացել են բազում տարիներ առաջ: 165. Ասա՛ ինձ, խաբեբա, ճշմարտության մեղադիր, Երուսաղեմից մինչև Իլլիրիկոն և շրջակայքը վարդապետած Պողոսը ինչպե՞ս թե միայն Կորնթացիների եկեղեցին հիմնադրեց: Եվ եթե քո կողմից հիշատակվածները Պողոսի աշակերտներն էին, ինչպե՞ս կարող էին (Պողոսին) աշակերտել, և ո՞րտեղ, եթե ծնվել են

նրանից ութ հարյուր տարի անց: Ինչո՞ւ ես մաքառում ճշմարտության դեմ: Ինչպե՞ս չես ամաչում խաբեական խոսքերով և սուտ անուններով այսքան ժողովուրդ խաբելուց: Ինչո՞ւ ես սիրել մարդկային փառքը և ոչ Աստծո:

166. Դու կոչ ես անում, որ բոլորը քեզ ընդունեն որպես Քրիստոսի առաքյալ. քանզի ասում ես Լևոն Մոնտանացուն. «Դու զգույշ եղիր, վերջ տուր անսասան հավատքը տրոհելուն: Դու որևէ մեղադրանք ունե՞ս մեր դեմ: Ես որևէ մեկին նեղացրե՞լ եմ, կամ մեծամտացե՞լ եմ: Չես կարող ասել, բայց եթե ասես էլ, քո վկայությունը ճշմարիտ չէ: Բայց ես, քավ լիցի, չեմ ասի քեզ, այլ կոչ եմ անում. այնպես, ինչպես դու ընդունում ես առաքյալներին և մարգարեներին, որոնք չորսն են, ընդունիր և հովիվների ու ուսուցիչների, որպեսզի գազանակեր չլինես»:

167. Մի այլ տեղում ասել ես. «Առաջին պոռնկությունը, որ Ադամից ենք ժառանգել, բարեգործություն է, բայց երկրորդը ավելի մեծ պոռնկություն է, որի մասին (Պողոսն) ասում է. «որ պոռնկին՝ յուր մարմինն մեղանչէ»⁶⁰: Դրան ավելացնում ես. «Քրիստոսի մարմինը մենք ենք, իսկ նա, ով հեռանում է Քրիստոսի մարմնի ավանդույթներից, այն է՝ իմ, նա մեղանչում է, քանզի դիմում է այլ բան վարդապետողներին և չի լսում առողջ խոսքերին»: 168. Ասա՛, ամբարշտության պաշտպան, ինչպե՞ս թե պոռնկությունը բարեգործություն է, որ անգամ պոռնկացողը արարքը գործելուց հետո դատապարտում է այն, որը բոլոր աստվածաշունչ գրքերը մերժում են: Դու ինչպե՞ս հանդգնեցիր քո սանձարձակ անդգամությունը ժխտել տերունական ասույթները, որոնք շնություն են համարում մինչև անգամ հայացքը, չէ՞ որ Տերն ասում է. «Ամենայն որ հայի ի կին մարդ առ ի ցանկանալոյ նմա՝ անդէն չնացաւ ընդ նմա»⁶¹, ուղեցիր քո ասույթները հիմնավորել հույս դնելով մարդկանց դատարկամտության վրա, քո կողմը ձգելու համար ստրկամիտ և անառակ մարդկանց, ասելով, թե գոյություն չունի այլ պոռնկություն, բայց միայն մեկը՝ քեզանից խուսափելը: Ո՞ւմ կհավատան, ճշմարտության խոսքին, թե քո՝ մոլորեցնողի և ճշմարտության թշնամու:

169. Մենք նրա վայրահաչություններից մի քանիսը միայն քաղեցինք նրան և աշակերտներին դատափետելու համար և այստեղ մեջ բերեցինք ցույց տալու համար նրա սրտի չարաննեզ գանձարանը, «քանզի ի յաւելուածոյ սրտի խօսի բերան»⁶²: 170. Բայց ոչ ոք թող չկարծի, թե Սերգիոսի և Մանիի վարդապետած աղանդները տարբերվում են միմյանցից, ո՛չ, միևնույնն են: Երբ այս Սերգիոսը սկսեց վարդապետել, կամենալով բազում աշակերտներ հավաքել, անջատել

նրանց Քրիստոսի եկեղեցուց և իր ետևից տանել, երկիցս և երիցս անգամ ընդդիմացավ Վահանի՝ իր աղտեղի դասընկերոջ ու դավանակցի դեմ, բարեպաշտ ձևանալով՝ սկսեց բոլորին լսելի պարսավել նրան, բայց ոչ հավատքի, այլ նրա անսովոր անօրեն արարքների համար: 171. Վահանն ասում է նրան. «Դու վերջերս հանդես եկար, մեր ուսուցիչներից և ոչ մեկին չես տեսել, հետը չես եղել, իսկ ես տեր էպաֆրոդիտոսի աշակերտն եմ և ուսուցանում եմ այնպես, ինչպես սկզբից ինձ սովորեցրել է»: 172. Սերգիոսը խորշանք զգալով նրա քարոզած գարշահոտ ճահճից, երեսն ի վայր նշավակելով նրան, երկուսի բաժանեց աղանդը, (Վահանի) հետ մնացողներին կոչեց վահանյաններ, իսկ Վահանն էլ սերգիոսականներ կոչեց Սերգիոսի աշակերտներին:

173. Սերգիոսի մահից հետո նրա աշակերտները, չկարողանալով տանել բոլորի կողմից վահանյանների պատճառով իրենց հասցեին ուղղված նախատինքն ու անպատվությունը, սկսեցին վահանյաններին կոտորել, որպեսզի իրենցից սրբեն նրանց խայտառակությունը: 174. Մի ոմն Թեոդոտոս՝ Սերգիոսի սինեկղեմոսը⁶³, ասաց. «Հակառակություն և ոչ մի հիմք չկա ձեր և այդ մարդկանց միջև, բոլորս էլ մինչև մեր ուսուցչի հանդես գալը միևնույն հավատքն էինք դավանում»: Դրանով դադարեցրին նրանց կոտորելը:

175. Բարեպաշտ կայսր Միքայել [I] Վանականը և նրանից հետո թագավորած Լևոնը, տեսնելով, որ այս աղանդը վարակել է քրիստոնյաների մեծ մասը, Հռոմեական պետություն բոլոր շրջանները հրաման ուղարկեցին՝ որով այդ պիղծ աղանդի կողմնակիցներին կոտորում էին: 176. Կայսեր հրամանն եկավ և Արմենիականների (բանակաթեմը)՝ Նեոկեսարիայի եպիսկոպոս Թովմային և էքսարքոս Պարակոնդակեսին: Ահա կայսեր հրամանի համաձայն՝ աղանդավորներին, որպես դեպի կորուստն առաջնորդողների և մահապատժի արժանիների, կոտորում էին: 177. Դրա վրա Սերգիոսի աշակերտներից աստատներ⁶⁴ կոչվողներից ոմանք մատնությունը ու նենգությունը սրի քաշեցին էքսարքոսին, իսկ կինոխորիտները՝ նմանապես մետրոպոլիտ Թովմային, որից հետո աստատները փախան Մեյխտեն: 178. Այդտեղի սարակինոսների ամիրան այն ժամանակ Մոնոխեբարեան⁶⁵ էր: Ահա աստատները, նրանից ստանալով Արգաուսը, հաստատվեցին այնտեղ և ամեն տեղից այնտեղ հավաքվելով, սկսեցին ավարառել Ռոմանիան:

179. Սերգիոսը մի քանի տարի իր աշակերտների հետ մնալով Արգաուսում, Աստծո արդար դատաստանի համաձայն կացնահար եղավ, որպես Աստծո եկեղեցին երկուսի հատած, և նետվեց հուրն

հավիտենական: 180. Քանզի Նիկոպոլսի Կաստելլոնից Յանիոնը (Սերգիոսին) գտնելով Արգաուսից վերև գտնվող լեռան վրա տախտակներ տաշելիս, կացինը ձեռքից խլելով՝ հարվածեց նրան ու սպանեց: 181. Ահա այսպես հեռացավ այս կյանքից վերջին ու ամենամեծ գազանը, աշխարհի արարչագործություն վեց հազար երեք հարյուր քառասուներեքերորդ թվականին [= 835 թ.]:

182. Նրա ամենամտերիմ աշակերտներն էին Միքայելը, Կանակարիսը և Հովհաննես Աորատոսը, երեք ստանուն հոգևորականներ, նախապես հիշատակված Թեոդոտոսը, Վասիլիոսը, Զոսիմոսը և շատ ուրիշներ: 183. Ահա նրա այս աշակերտները, որոնց նրանք նաև սինեկղեմոս են անվանում, որպես ինչ-որ ստանուն հոգևորականներ, Արգաուսում հավաքված համայն ժողովրդին, իրենց ուսուցիչ Սերգիոսի մահից հետո շարունակեցին ավերել նրա և նախորդ (աղանդապետների) վարդապետություններով: Նրանք նոր ուսուցիչ չհռչակեցին, ինչպես նախկիններն էին անում, այլ բոլորը հավասար էին: Նրանք ունեն և ավելի ստորադաս ստանուն հոգևորականներ, որոնց նոտար են անվանում:

184. Այն ժամանակները հանդես եկած և այդ ավերիչ ժողովրդի առաջնորդը դարձած Կարբեսար⁶⁶, այդ ժողովրդին այնքան բազմացրեց, որ Արգաուսում չէր տեղավորվում, դրա համար նա եկավ, կառուցեց Տիվրիկն ու այնտեղ բնակվեց և՛ ազատվելու համար իրենց հարևան մելիտենացի հազարացիների գերիշխանությունից, և՛ մարդկանց հետ չփում չունենալով, կատարելապես դեբրին նմանվելու: Նա ուզում էր մոտենալ Հայաստանին և Ռոմանիային: 185. Նա նպատակ ուներ իրեն ենթարկվողներին հպատակեցնել և օգտագործել գերեվարություն համար, իսկ չենթարկվողներին վաճառել սարակինոսներին, ավարառել Ռոմանիայի Պոնտոսում գտնվող սահմանամերձ շրջանները: Բացի այդ, օգտվելով տեղի հարմարավետությունից, Ռոմանիայում մահապատժի սպառնալիքի տակ ապրող այդ աղանդի կողմնակիցների համար պատրաստի ապաստարան էր նախապատրաստում, ապա և Տիվրիկի մոտիկ ապրող անառակ, սանձարձակ ու տխմար մարդկանց իր մոտ էր կանչում, քանզի այդտեղ խայտառակ արարքներ գործելու ազատություն կար: Նրա կենդանությունը հիշյալ ստանուն հոգևորականներից ոմանք կործանեցին իրենց կյանքը, ոմանք էլ մնացին:

186. Նրա մահվանից հետո այդ կործանարար ժողովրդի իշխանությունը ժառանգում է Նրիստիսերիսը⁶⁷, նրա եղբորորդին և փեսան: 187. Մենք նրա օրոք գերի իշխանավորների փոխանակություն հա-

մար եղանք Տիվրիկում, կայսերական առաջադրանքով, ինչ որ կատարեցինք մեր բարեպաշտ, արդար կայսրեր Վասիլի, Կոստանդինի և Լևոնի թագավորության երկրորդ տարում: 188. Մենք այնտեղ մնացինք ինն ամիս, երբ դեռ կենդանի էին սինեկղեմոս կոչվող պիղծ Վասիլիոսն ու Ջոսիմոսը, և մեր առաջ դրված խնդիրները, ճշգրտորեն հետազոտելով ու աշխատասիրելով, ջանացինք բոլորին հայտնի դարձնել՝ հրամանով մեր սուրբ, ուղղափառ և մեծ կայսրերի, որպես նվաստ ու անարժան ստրուկ, տեղի տալով մեծ երկյուղին: 189. Բայց սրանց մասին բավական է: Հաջորդ ճառերում մենք ձեզ կպատմենք նրանց մի քանի ավելի կատարյալ աղանդների մասին, եթե մեզ՝ նվաստներիս Աստված օգնության ձեռք մեկնի, որին՝ Հոր և Որդվո և Հոգվոյն Սրբո, միակ ճշմարիտ Աստծուն, ամենայն տեսանելի և աներևույթ արարչության արարչին, պահպանչին ու Տիրոջ է պիտո փառքը հավիտյան: Ամեն:

ՊԵՏՐՈՍԻ ԱՄԵՆԱՆՎԱՍՏ ՎԱՆԱԿԱՆԻ ՈՒ ՎԱՆԱՀՈՐ [ԵՐԿԸ]
ՊԱՎԼԻԿՅԱՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՆՈՒՅՆ ՄԱՆԻՔԵՑԻՆԵՐՆ ԵՆ

1. Պավլիկյանները, որ նույն մանիքեցիներն են, մանիքեցիների փոխարեն պավլիկյաններ կոչվեցին ոմն Պողոս Սամոսատցու՝ Կալլինիկե անունով մի մանիքեցի կնոջ անունից: Այդ կինն ունեցավ երկու որդի, հիշյալ Պողոսին և Հովհաննեսին:

2. (Կալլինիկեն) մանիքեական աղանդն ուսուցանելով, նրանց Սամոսատից Արմենիակների (բանակաթեմն) ուղարկեց իրենց աղանդը վարդապետելու: Գալով Ֆանարիայի մի գյուղը, նրանք տարածեցին իրենց աղանդը: Այսուհետև գյուղը վերանվանվեց էպիսպարիս, իսկ նրանց աշակերտները կոչվեցին պավլիկյաններ:

3. Այս պավլիկյանները հիշյալ, ոչ այնքան անվանի Պողոսի վարդապետությունից մի քանի տարի անց մի ուրիշ ուսուցիչ ունեցան, անունը Կոստանդին, որն իրեն Սիլվանոս վերանվանեց: (Պավլիկյանները) հենց սրան են համարում իրենց առաջին աղանդապետը և ոչ Պողոսին:

4. Քանզի նա իր հերետիկոսական գաղափարները ոչ գրավոր, այլ անգիր, բանավոր ավանդություններ ավանդեց նրանց, Ավետարանն ու (Պողոս) առաքյալի (թղթերը) սակայն գրավոր: Դրանք և՛ գրություններ, և՛ բովանդակություններ բառացիորեն համընկնում են մերիներին, միայն աղավաղվել է յուրաքանչյուր գլխի իմաստը՝ ըստ իր գաղափարների: Նա նրանց համար կարգ էլ սահմանեց, թե Ավետարանից ու

Առաքյալի (թղթերից) բացի պետք չէ որևէ այլ գիրք ընթերցել:

5. Կոստանդին-Սիլվանոսից հետո նրանք ունեցան երկրորդ ուսուցիչ, անունը Սիմեոն, որն իրեն վերանվանեց Տիտոս: Երրորդ ուսուցիչը ծագումով հայ էր, անունը Գեգնեսիոս, որն իրեն վերանվանեց Տիմոթեոս, չորրորդը՝ Հովսեփը, որն իրեն վերանվանեց էպաֆրոդիտոս: Նրանից հետո Ջաքարիան, որին, սակայն, որպես վարձկանի ոչ ճշմարիտ հովվի, ոմանք չեն ընդունում: Վեցերորդը աղտեղի Վահանն էր, իսկ յոթերորդը՝ Սերգիոսը, որն իրեն Տյուքիկոս վերանվանեց:

6. Մանիին, Պողոսին ու Հովհաննեսին և ուրիշներին, ով էլ նրանց առաջարկվի, սիրով նդովում են, բայց Կոստանդինին, որ Սիլվանոս վերանվանվեց, Սիմեոն-Տիտոսին, Գեգնեսիոս-Տիմոթեոսին, Հովսեփ-էպաֆրոդիտոսին, աղտեղի Վահանին և Սերգիոս-Տյուքիկոսին նրանք համարում են իրենց ուսուցիչները և ոչ մի դեպքում չեն նդովում, այլ պատվում են ինչպես Քրիստոսի առաքյալներին:

7. Ընդունում են վեց եկեղեցի. **Մակեդոնիան**, այն է՝ Կիրոսսան, Կողոնիայի մի բերդը, ուր ուսուցանեցին Կոստանդին-Սիլվանոսն ու Սիմեոն-Տիտոսը, **Աքայան**, այն է՝ Մանանադին, Սամոսատի գյուղը, ուր ուսուցանեց Գեգնեսիոս-Տիմոթեոսը, **Փիլիպեցվոցը**, այդպես են անվանում Հովսեփ-էպաֆրոդիտոսի և իրենց կողմից վարձկան հովիվ հորջորջված Ջաքարիայի աշակերտներին, **Լավողիկեցվոցը**, նկատի ունեն արգաուցիներին, **Եփեսացվոցը**, այն է՝ մոպսուեսացիներին, և **Կողոսացվոցը**, նկատի ունեն կիսոխորիտներին: Վերջին երեք եկեղեցիներում, ասում են, Սերգիոս-Տյուքիկոսը ուսուցանեց:

8. Պատվում ու հարգում են այս վեց եկեղեցիները և յոթ ուսուցիչներին, իսկ բոլոր մնացածներին, ով էլ իրենց առաջարկվի, և՛ նդովում են, և՛ մերժում:

9. Իրենց առաջին դոգման մանիքեցիներինն է, սրանք էլ նրանց նման երկու սկզբունք են խոստովանում: Ասում են, թե «Հոռոմայեցիներից մեզ լոկ մի բան է տարբերում, այն, որ մենք երկնային Հորը մի աստված ենք համարում և գտնում, որ նա այս աշխարհում իշխանություն չունի, այլ կունենա այն ապագա (աշխարհում), և մի ուրիշ աստված՝ աշխարհի արարչին, որն ունի այս աշխարհի իշխանությունը: Իսկ Հոռոմայեցիները,– ասում են նրանք,– միևնույն աստծուն խոստովանում են և՛ որպես երկնային հայր, և՛ որպես համայն աշխարհի արարիչ»: Իրենք իրենց քրիստոնյա են կոչում, իսկ մեզ՝ Հոռոմայեցի:

10. Իրենց մասին գաղափար չունեցողներին նրանք պատրաստակամություններ ասում են. «Հավատում ենք Հոր, Որդուն և Սուրբ Հո-

գուն, Հորը երկնային: Նզովյալ լինի նա, ով այդպես չի խոստովանում»: Նրանք մեծ վարպետությունը սքողում են իրենց վատությունը, քանզի ասելով «Հորը երկնային», չեն ավելացնում՝ «միակ Աստծուն, ով ստեղծեց երկինքն ու երկիրը և ամեն ինչ, որ նրանցում է»: Դրա համար մանիքեցու հետ խոսքի բռնվող ուղղափառը պետք է նրանից պահանջի արտասանել հավատո հանգանակը, այն է. «Հաւատամ ի մի Աստուած հայր ամենակալ, արարիչն երկնի եւ երկրի, տեսանելեաց եւ ամենայն աներեսութից» և շարունակությունը:

11. Այնուհետև առանց չափ ու սահմանի հայհոյում են ամենասրբուհի Աստվածածինն: Իսկ եթե մեր կողմից ստիպվեն խոստովանել նրան, ասում են այլաբանորեն. «Հավատում եմ ամենասրբուհի Աստվածածինն, որի մեջ մտավ և որից դուրս եկավ Տերը»: Նկատի ունեն «Վերին Երուսաղեմը», ուր (Պողոս) առաքյալի ասելով՝ «Կարպետ մեր Յիսուս եմուտ վասն մեր»⁶⁸: Նրանք չեն ասում «Ճշմարիտ սուրբ Մարիամ Աստվածածին», ոչ էլ թե «Տերը նրանից մարդեղացավ»:

12. Հայհոյում են և մեր Տիրոջ՝ Հիսուս Քրիստոսի պատվական մարմնի և արյան հաղորդության աստվածային խորհուրդը, ասելով, թե «Տերը իր ասույթները տալով առաքյալներին, ասում էր. «Առէք, կերայք եւ արբէք», բայց ոչ «հացը և գինին»: «Պետք չէ, - ասում են նրանք, - հաղորդվել հացով և գինով»:

13. Հայհոյում են նաև պատվական խաչը, ասելով, թե «Ուաչը ինքը Քրիստոսն է, պետք չէ երկրպագել փայտը, քանզի նա անիծյալ գործիք է»:

14. Մերժում են մարգարեներին և մյուս սրբերին, նաև մեծ առաջին առաքյալ Սուրբ Պետրոսին, բոլորից շատ նրան են վատաբանում և նրանից խորշում, ասելով, թե սրանցից և ոչ մեկը չի պատկանում ընտրյալների թվին:

15. Երբ մեզ հետ են խոսակցություն բռնվում, իրենց ժողովարաններն այլաբանորեն կաթողիկե եկեղեցի են անվանում, բայց իրենց չըջանում՝ աղոթարան:

16. «Մկրտություն» ասելով հասկանում են Ավետարանի ասույթները, ինչպես որ Տերն է ասում. «Ես եմ ջուրը կենդանի»:

17. Ահա նման և բազում այլ դեպքերում այդպես այլաբանորեն են արտահայտվում՝ երբ բացահայտվեն կամ անել վիճակում գտնվեն: Բայց պետք է նրանց հետ մշտապես խելամիտ և պարզիպարզո բանավիճել, քանզի կեղծիքը նրանց համար միշտ պատրաստ է, իրենց սեփական օրենքն է, հատկապես երբ նեղ դրություն մեջ են ընկնում: Նրանցից ինչ էլ պահանջեն կամ ստիպեն որ ասեն, խաբույթյամբ

կկատարեն, այդ բանի համար իրենց չըջանում անմեղ են համարվում:

18. Քանզի Մանին նրանց հենց այդպես էլ ավանդեց: Նա ասաց. «Ես անգույթ չեմ Քրիստոսի նման, որն ասաց. «Եւ որ ուրացի զիս առաջի մարդկանց, ուրացայց եւ ես զնա»⁶⁹: Ես ասում եմ. «Ով մարդկանց առջև ինձ ուրանա և կեղծիքի օգնությամբ ապահովի իր փրկությունը, որպես ինձ չուրացողի, սիրով, առանց պատասխանատվության ընդունում եմ և՛ կոչը, և՛ կեղծիքը, դա համարում եմ հօգուտ ինձ արված խոստովանություն»:

19. Նրանք նմանապես մերժում են մեր երեցներին և մնացած հոգևորականներին, իրենց հոգևորականներին անվանում են սինեկդեմոսներ և նոտարներ, որոնք և՛ հանդերձանքով, և՛ կենցաղավարությամբ, և՛ կյանքի մնացած բոլոր պայմաններով իրենցից չեն տարբերվում:

20. Նրանք աղավաղված ունեն Ավետարանի և (Պողոս) առաքյալի բոլոր ասույթների (իմաստը), դրանք հակասում են մերիններին: Նրանք այնպիսի մեկնություն են տալիս դրանց, որ հարմարվեն իրենց գաղափարներին: Ինչպես ասվեց, այդ (ասույթները)՝ գրություններ բառացիորեն նույնն են, ինչ մերինները, բայց՝ իմաստն աղավաղած, ինչպես այդ մասին ավելի հստակ ասել եմ իմ հանգամանակից շարադրանքի մեջ⁷⁰:

21. Անհրաժեշտության դեպքում երկրպագում են մեր Ավետարանին, բայց ոչ նրա վրա եղած խաչին, այլ Գրքին, ասելով, «Քրիստոսի խոսքերն են, դրանք ենք երկրպագում»:

22. Նրանցից ոմանք հիվանդանալու կամ այլ ցավ զգալու դեպքում, խաչն իրենց վրա են դնում և երբ ապաքինվեն, ջարդում են այն և կրակը գցում այրելու համար, կամ էլ տրորում են:

23. Նրանցից ոմանք իրենց երեխաներին մկրտում են իրենց մոտ գերի ընկած մեր երեցների ձեռքով: Ուրիշներն էլ աննկատ մեր ուղղափառ եկեղեցին են մտնում և հաղորդվում աստվածային խորհուրդներին, պարզամիտներին է՛լ ավելի խաբելու համար:

24. Ահա գործի դնելով այդպիսի խորամանկություն ու կեղծիք, նրանք մասնակից են դառնում ամեն տեսակի անառակության ու պղծության, առանց խտրության ու վախի խառնակվում են երկու սեռի ներկայացուցիչների հետ: Ասում են, որ նրանցից ոմանք միմիայն իրենց ծնողներից են քաշվում:

1. «Գիրք սաղմոսաց», սաղմոս ձևԵ (ձևԶ), 8:
2. «Պաղոսի առաքելոյ առ Եփեսացիս թուղթ», Դ, 6 (այսուհետև՝ Եփես.):
3. Հմմտ. Մաղմոս 2 (ՁԱ), 11:
4. Ոսոսք վերաբերում է Բուլղարիայի արքեպիսկոպոսին:

5. Բյուզանդական Հեղինակները ջանում են ցույց տալ, որ պավլիկյան աղանդը III դարում ծագած և բազում դարեր բյուզանդական Հասարակությանը հուզած մանիքեություն վերածնունդն է: Դրանով նրանք ոչ միայն աշխատում էին ժողովրդական զանգվածներին հեռացնել նորահայտ աղանդից (կայսրությանը Հաջողվել էր դարերի ընթացքում Հեղինակազրկել մանիքեությունը), այլև պավլիկյանների դեմ օգտագործել մանիքեցիների դեմ գրված ողջ գրականությունը, նրանց դեմ կիրառել մանիքեցիների դեմ հրապարակված օրենքները:

6. Նկատի ունի Վասիլ I-ի որդիներ Կոստանդինին և Լևոնին, որոնք նրա թագավորության սկզբում կայսերակից հռչակվեցին:

7. Նկատի ունի Վասիլ I-ին (867-886):

8. Այսինքն՝ արքեպիսկոպոսին:

9. Նկատի ունի Քրիստոսին:

10. Հմմտ. «Աւետարան ըստ Յովհաննու», Ժ, 11 (այսուհետև՝ Հովհ.):

11. Հմմտ. «Մարգարէութիւն Եսայեայ», ԿԲ, 1 (այսուհետև՝ Եսայի):

12. Բ Կորնթ., Բ, 11:

13. Հմմտ. Եսայի, ԾԹ, 5:

14. Հովհ., Ե, 37:

15. «Թուղթ Պետրոսի երկրորդ», Գ, 14-16:

16. Հմմտ. «Աւետարան ըստ Մատթէոսի», ԻԶ, 3 (այսուհետև՝ Մատթեոս):

17. Մանիքեության հիմնադիր: Մահապատժի ենթարկվեց պարսից արքա Վարահրան (Վուամ) I-ի կողմից 276/277 թվականին:

18. «Աւետարան ըստ Ղուկասու», ԺԹ, 27 (այսուհետև՝ Ղուկաս):

19. «Պաւղոսի առաքելոյ առ Հռովմայեցիս թուղթ», Ա, 30 (այսուհետև՝ Հռոմ.):

20. Մատթեոս, ԻԳ, 24:

21. Կոստանդինն ու Լևոնը Վասիլ I-ի որդիներն էին, որոնք հոր կենդանության ժամանակ կայսերակից օժիվեցին, Կոստանդինը 867 թ. նոյեմբերի 5-ի և 868 թ. փետրվարի 12-ի միջև, իսկ Լևոնը՝ 870 թ. հունվարի 6-ին: Վասիլի մահից հետո թագավորեց Լևոնը՝ որպես Լևոն VI (886-912): Կոստանդինը վախճանվել էր դեռևս 879 թ.:

22. Պետրոս Սիկիլիացին պարզապես հաճոյարանում է: Չէ՞ որ ինքը Պետրոսն արդեն ցույց էր տվել, որ բյուզանդական կայսրերը պավլիկյաններին հալածում էին դեռևս VII դարից:

23. Հերակլ կայսր (610-641):

24. Նկատի ունի Կոստաս II-ին (641-668):

25. Մանանադի գավառում հետագայում տարածվեց թոնդրակեցիների աղանդը (տե՛ս Արիստակես Լաստիվերտցի, Պատմություն, գլ. ԻԳ):

26. Վալենտինոսի և նրա գաղափարների մասին խոսում է Կյուրեղ Երուսաղեմացին:

27. Սիլվանոսի փոխարեն գրում է Սալոանուս: Բառախաղ. հունարեն սալոս նշանակում է «հիմար, խելագար», իսկ անուս՝ «անխելք, անմիտ»:

28. Այդպես էին կոչվում կայսեր մերձավոր մարդիկ, պալատականները, որոնք զբաղված էին գլխավորապես ղեկավարողություններում և ներքին անվտանգության հարցերով:

29. Սաղմոս է, 16, 17:

30. Սորոս հունարեն նշանակում է «կույտ»:

31. «Պաւղոսի առաքելոյ թուղթ առ Կողոսացիս», Ա, 16-17 (այսուհետև՝ Կողոս.):

32. Հուստինիանոս II (685-695, 705-711):

33. Բառախաղ: Տիմոթեոս նշանակում է «աստծո պատիվ», իսկ «Թիմոթեոս»՝ «աստծո ցասում»:

34. «Պաւղոսի առաքելոյ թուղթ առ Եբրայեցիս», Զ, 20 (այսուհետև՝ Եբր.):

35. Հմմտ. Հովհ., Գ, 10-11:

36. Տիմոթեոսը պարզապես արտասանել է «Ուրացման բանաձևերը», որ եկեղեցին պարտադրում էր աղանդավորներին արտասանել, երբ նրանք «դարձի» էին գալիս: Այդպիսի «բանաձևեր» պահպանվել են:

37. Սեր կարծիքով Գրիգոր Մամիկոնյանը (մանրամասն տե՛ս Ք. Մ. Բարտիկյան, Источники для изучения истории павлиякианского движения, էջ 48):

38. Քաղաք Առաջին Գալատիայում:

39. Եբր., Ժ, 29:

40. Հովհաննու Ավետարանում Մխիթարիչ (Պարակետոս) է կոչվում Սուրբ Հոգին, որին Քրիստոսը խոստանում է իր աշակերտներին (Հովհ., ԺԳ, 16, 26, ԺԵ, 26, ԺԶ, 7):

41. Հռոմ., Բ, 11:

42. Ա Տիմ., Բ, 4:

43. Բ Կորնթ., Բ, 17:

44. Մատթեոս, ԻԵ, 12: Հմմտ. Ղուկաս, ԺԳ, 25, 27:

45. «Գործք առաքելոց», ԺԹ, 13-14:

46. Հմմտ. Մատթեոս, Ի, 13 և Ղուկաս, ԺԶ, 25:

47. Մատթեոս, Լ, 11-12:

48. Հմմտ. Մատթեոս, ԺԵ, 26: Մարկոս, է, 27:

49. Մատթեոս, է, 23:

50. Այստեղ նշանակում է «քահանաների սպասավորներ»:

51. Մատթեոս, Ժ, 23:

52. Նույնը, Զ, 22:

53. Ղուկաս, ԺԼ, 10-13:

54. Հմմտ. Բ Կորնթ., Ժ, 18:

55. Մատթեոս, ԺԵ, 14:

56. Նույնը, ԻԼ, 20:

57. Կողոս., Բ, 5:

58. Բ Կորնթ., ԺԳ, 12:

59. Ղուկաս., ԺԳ, 11, ԺԼ, 14: Հմմտ. Մատթեոս, ԻԳ, 12:

60. Մատթեոս, Ե, 28:

61. Նույն տեղում:

62. Նույնը, ԺԲ, 34:

63. Նոր Կտակարանում «սինեկղեմոս» են կոչվում Պողոս առաքյալի ուղեկիցները (Գործք առաքելոց, ԺԹ, 29):

64. Նշանակում է «անկայուն», մի տեղում չմնացող: Բացառված չէ, որ Հայերեն «Հաստատ, Հաստատուն» բառն է, որ վերցված է Պողոս առաքյալի թղթերից. «Այսուհետև ողջ լերուք, Հաստատուն կացէք, եւ Աստուած խաղաղութեան եղիցի ընդ ձեզ» (Բ Կորնթ., ԺԳ, 12):

65. Թարգմանաբար նշանակում է «Միաձեռնյան»: Արաբերեն ալ-Ակտայի Հունարեն թարգմանությունն է: Ոտաքը Մելիտենեի ամիրա Օմար իրն Արդալլահ ալ-Ակտայի մասին է, որին Թեոփանեսի Շարուկանողը կոչում է Ամեր և Ամբրոն:

66. Մեր կարծիքով Կարապետ անվան փաղաքչականն է՝ Կարբիս: Բյուզանդական էպոսում նա կոչվում է Կարոես:

67. Թարգմանաբար նշանակում է «Ոսկեձեռնյան»:

68. Հմմտ. Եբր., 2, 20:

69. Մատթեոս, Ժ, 33:

70. Նկատի ունի իր «Պատմություն» 42-44, 79-81, 95-97, 138 պարբերությունները:

6. ԱՄՈՐԻՈՆԻ 42 ՆԱՀԱՏԱԿՆԵՐԻ ՎԱՐՔԸ

Թեոփիլոս կայսեր ժամանակ բյուզանդա-արաբական պատերազմների թատերաբեմը դարձավ նաև Թեոփիլոսի ծննդավայր Ամորիոն քաղաքը, որը 838 թ. սեպտեմբերի 24-ին գրավվեց և կործանվեց խալիֆա Մոտասսեմի կողմից: Դա խալիֆայի պատասխանն էր Թեոփիլոսի կողմից Կոմմազենեի Սոզոպետրո (Ջապետրա) քաղաքի կործանման Համար: Ամորիոնում արաբների ձեռքն ընկան բազմաթիվ ռազմագերիներ, այդ թվում և բյուզանդական 42 նշանավոր բարձրաստիճան զինվորականներ և քաղաքական ղեմքեր, որոնք տարվելով Բաղդադ, բանտ նետվեցին, իսկ 845 թ. գլխատվեցին: Նրանց թվում էր և Կողոնիայի դուքս Կալիստոսը, որն արաբների ձեռքը Հանձնվեց 838 թ. դեպքերից հետո՝ պավլիկյան պարագլուխ Կարբեասի կողմից: «Ամորիոնի 42 նահատակների վարքը», որից Հատվածներ ենք բերում թարգմանաբար, մեր նյութի Համար կարևոր է այն տեսակետից, որ ավելի ստույգ է դարձնում Կարբեասի ապստամբության ժամանակը (IX դարի 30-ական թվականների վերջ կամ 40-ական թվականների սկիզբ, այնինչ Թեոփանեսի Շարունակողի տվյալներով ապստամբությունն ավելի ուշ ժամանակ է ցույց տրված):

Թարգմանությունը կատարված է բնագրի հետևյալ հրատարակությունից՝ В. Васильевский и П. Никитин, Сказания о 42 Аморийских мучениках и церковная служба им. «Записки Императорской Академии наук», серия VIII, т. VII, № 2, СПб., 1905:

Էջ Դ. 27

... Մահվան մահիճում Թեոփիլոսը¹ իր հարազատներին կտակ է թողնում այն մասին, որ Կողոնիա ուղարկված փառավորյալ Կալիստոսը մնա տեղում և վարի դուքսի պաշտոնը...:

Էջ Դ. 29

... (Կալիստոսը Կողոնիայում) տեսնում է, որ որոշ աստիճանավոր անձինք տառապում են մանիքեցիների² աղանդով: Սկզբում նա նրանց հորդորում է, կոչ է անում, խնդրում հեռանալ այդ պիղծ աղանդից՝ նրանց պարզ ցույց տալով անաչառ Աստծո սարսափելի դատաստանը, հավիտենական դժոխքը, անմար հուրը, որ Աստված պատրաստել է սատանայի և նրա դեերի Համար, բոլոր նրանց համար, ովքեր մերժում են Նրա սուրբ հոգով ճշմարիտ և ոչ երևակայական մարդկեղացումը Կույսից՝ ի փրկություն և ի վերստին կոչումն մարդկության: Երբ նա տեսավ, որ նրանք ավելի նախանձախնդրություն բն պաշտպանում խաբեությունն ու չեն ուղղվում, հրաժարվեց նրանց հետ մտերիմ լինելուց: Դրա համար ահա այդ վատթարներից վատթարները և մոլեզնություն անունը կրողները³, այդ բարերարին, իրենց երկրի այդ պիտանի և հեզ առաջնորդին, իշխանին ու սատարին, Աստծո կողմից հանդես եկողին, ո՛վ հիմարություն, թաքուն ու նենգ կերպով մտածեցին թշնամիների ձեռքը հանձնել: Իրենց թշվառական հոգում հղացան և արդարի դեմ նենգամտությունը երկնեցին, ինչպես Հուդան անօրեն մատնությունը: Թշնամիների դեմ ունեցած մի ընդհարման ժամանակ նրան հանձնում են իրենց աղանդակից մանիքեցիներին, որոնք իրենց ամբարշտությունը հրաժարվել էին քրիստոնյաների ավանդույթներից ու երկրից, ենթարկվել էին Հագարից ծագող արյունարբու ցեղերին... Ուղաղության մարդը, բարեպաշտության զորավիզ Կալիստոսը, համաձայն Աստծո սահմանածի, նույն նենգ եղանակով, ինչ իր Տերը, մատնվում է ամենաթշվառական Կարբեասի իշխանության ներքո գտնվող ապստամբների ձեռքը: Սկզբում նրան և նրա փոքրաթիվ ծառաներին դատապարտում են բանտարկության և երկաթե կապանքների: Նա քաջաբար տարավ այդ փորձությունները և ասում էր. «Եթե Քո անվան Համար, Տե՛ր, մահվան ստվերի միջով անգամ ընթանամ, չեմ երկյուղի փորձություններից, քանզի Դու ինձ հետ ես»:

Հագարացիների ցեղապետն⁴ իմանալով նրա մասին, իսկույն կարգադրում է նրան կապանքների մեջ Ասորիք տանել, երանելիի

մտերիմներ, Քրիստոսի քաջ մարտիրոսներ Թեոդորոսին, Կոստանդինին, Թեոփիլոսին և Բաստեսին միանալու: Այդ մարդիկ վեց տարի էր, ինչ Ամորիոնի առումից հետո բանտում, կապանքների մեջ, սովից ու գետնին պռակելուց տառապում էին... Ահա քրիստոնյա զորավարներին է միանում Քրիստոսի կամքով Կողոնիայի դուքսի պաշտոնը վարած մարդը...:

Էջ Ա. 52

... Քառասուններկու սուրբ մարտիրոսները նահատակվեցին 6353 թվականի մարտի 6-ին, ինդիկտիոնի 6-րդ տարին, երբ հոռոմայեցիների վրա թագավորում էին Միքայելը, Թեոդորան և Թեկլան...⁵:

1. Բյուզանդական Թեոփիլոս կայսրը (829-842);
2. Իմա՝ պավլիկյանների:
3. Բառասխաղ. մանիքեցի անունը բխեցնում է հունարեն «մանիա»՝ մոլեգնություն բառից;
4. Իմա՝ խալիֆան:
5. Այսինքն՝ 845 թվականին: Հիշյալ անձնավորություններն են. Միքայել III կայսրը (842-867), նրա մայրը՝ հայազգի Թեոդորան (842-856) և Թեոփիլոսի ու Թեոդորայի դուստր Թեկլան:

7. ՀՈՎՍԵՓ ԳԵՆԵՍԻՈՍ

Գենեսիոսը Կոստանդին VII Միրանածինի ժամանակակիցն է: Նա բյուզանդական արքունիքում բարձր դիրք ուներ: Նրա պատմական երկը, որ վերնագրված է «Թագավորություններ», գրված է 944-959 թթ. միջև և բաղկացած է չորս գրքից: Այն ընդգրկում է Լևոն V Հայկազնից մինչև Վասիլ I Մակեդոնացի կայսեր մահն ընկած դեպքերի պատմությունը, այն է՝ 813-886 թթ.: Օգտագործել է Գեորգ Վանականի աշխատությունը, Իգնատիոսի աշխատասիրած Նիկեփոր պատրիարքի կենսագրությունը, Նիկեոսի Պափլագոնացու շարադրած Իգնատիոսի կենսագրությունը, Թեոփանեսի Շարունակողի օգտագործած աղբյուրները, ինչպես և բանավոր ավանդություններ ու պատմություններ:

Թարգմանությունը կատարված է բնագրի հետևյալ հրատարակությունից. Genesii Regum, ex recognitione Caroli Lachmani, Bonnae, 1834:

Գիրք Բ, էջ 33

...Նա¹ հազարացիների հետ դաշինք է կնքում՝ նրանց առաջնորդի² գիտությունով, Անտիոքի պատրիարք Հորի³ ձեռքով կայսերական թագ կապում և հազարացիներից, հնդիկներից, եգիպտացիներից, ասորեստանցիներից, մարերից, արազներից, գեխերից, իբերներից, կարբոներից, սլավներից, հոներից, վանդալներից, գետերից, Մանիի պիղծ աղանդը դավանողներից, լազերից, ալաններից, խալդերից, հայերից և այլ տարբեր ժողովուրդների ներկայացուցիչներից հսկայական զորք հավաքելով, տիրում է համայն Արևելքին, իսկ վերջում ողողում Թրակիայի շրջանները, փորձում գրոհով տիրանալ Բյուզանդիոնին...:

Լևոն V Հայկազնի դրամը

Գիրք Դ, էջ 115

... Մեր գլխին թափվեցին նաև Տիվրիկից եկող փորձանքները: Այդտեղի չարագործներն օգտվեցին և՛ ցամաքում, և՛ ծովում հազարացիների դեմ մղվող պատերազմում մեր զբաղվածությունից: Սակայն կայսրը Աստծո օգնությամբ և զորավարների հմտությամբ հաղթահարեց այդ ամբարտավաններին...:

Գիրք Դ, էջ 120-126

... Տիվրիկի աղանդավորների՝ Պողոս Սամոսատցու, Կուբրիկոսի, Մոնտանոսի և այլ տարբեր աղանդապետների հետևորդների դեմ հաղթանակ տարվեց: Սրանք անցյալում շատ էին ամբարտավանացել, բայց հետագայում Աստծո հզոր բազկի և կայսեր⁴ բազում աղոթքների ու հսկումների օգնությամբ հաղթահարեցին: Կայսրը նրանց վրա արշավեց երկու անգամ: Առաջին անգամ նա համայն շրջաններ գերեվարությամբ ու հրկիզմամբ ամայացրեց, այնուհետև որոշ ժամանակ պատերազմ մղեց Տիվրիկի դեմ: Անհաջողություն մատնվելով, նա վերադարձավ մայրաքաղաք և մտնելով իր իսկ կառուցած Ս. Հրեշտակապետաց տաճարը, սրտակոտոր ու հոգեբուլս պաղատեց նրանց, որ պեսոի նախքան մեռնելն իրեն արժանացնեն տեսնելու Տիվրիկի կործանումը: Դրանից հետո նա բազում զորքերով դարձյալ արշավեց նրանց դեմ, մեծ կորուստներ պատճառելով: Այդ ընթացքում (աղան-

ղավորները) գլխին երկնքից թափվեց ամենասարսափելի որոտ, այդ որոտից Տիվրիկի տները երերացին, բնակիչները զարհուրած, ենթադրելով, որ դա աստվածուհու է, իրենց դեմ է ուղղված, մի մասը կայսեր կողմն անցավ՝ ողորմածություն աղերսելով, մյուսն էլ փախուստի դիմեց Ասորիքի խորքերը: Փախուստն այնպիսի ծավալ ստացավ, որ քիչ էր մնացել նրանց քաղաքը մարդաթափ լինի, քաղաք, որին տիրում էր նրա պաշտպան սարսուած Նրիստիսիրը:

Այս ամբարտավանը՝ Կարբեսաի և Կալլիստոսի հետ (ինչպես և սրա հայրը⁵), քրիստոնյաների գլխին բազում փորձանքներ բերեց, հասավ մինչև Նիկոմեդիա և Նիկիա, դեռ ավելին, ավարտեց Թրակեսիոն բանակաթեմը, հասավ մինչև Հովհան Աստվածաբանի թեմը, որի տաճարը նրա զինվորները մտցրին իրենց ձեռքին և մնացած գումակը՝ լուտանքներ թափելով: Կայսրը, լինելով խաղաղասեր և իսկապես ողորմած, Նրիստիսիրին նամակ է գրում՝ հաշտություն կնքելու կոչով, համաձայն ասույթի. «Ծնորհել միմեանց որպէս եւ Աստուած Քրիստոսի շնորհեաց մեզ»⁶, բավարարվել ձեռք բերածով, ստանալ իրենից ոսկի, արծաթ և հանդերձներ, վերջ տալ քրիստոնյաների գերեզմարությունն ու կոտորածը: Սակայն լլխին և անհավատը չընդառաջեց խաղաղարար խոսքերին և կայսրին պատասխանեց այսպես. «Մ՛վ կայսր, եթե կամենում ես մեզ հետ հաշտություն կնքել, հրաժարվի՛ր Արևելքի վրա ունեցած քո իշխանությունից և տիրի՛ր Արևմուտքի վրա, ահա այդ դեպքում կխաղաղվենք քեզ հետ, հակառակ դեպքում կջանանք քեզ գահընկեց էլ անել»: Կայսեր համար պարզ դարձավ, թե ինչ անմիտի հետ գործ ունի, դրա համար լռեց, այլևս նրան պատասխան նամակ չգրեց:

Երկու տարի անց Նրիստիսիրն իր գորքերով դուրս եկավ, հասավ մինչև Անկյուրա քաղաքը, հենց Կոմմատա⁷ և հսկայական ավար ձեռք բերելով՝ վերադարձավ: Սխուրի դոմեստիկոսը⁸ մեկ մղոն հեռավորության վրա նախապատրաստվեց հետապնդելու: Նա երկյուղում էր մոտիկից հետապնդել: Նրիստիսիրը, հասնելով Նարսիանոն⁹ բանակաթեմը, վրան է խփում Ագրանայում, իսկ դոմեստիկոսը՝ Սիբորոնում: Նա հրաման տվեց Արմենիակների և Նարսիանոն բանակաթեմերի զորավարներին. «Վերցրե՛ք ձեզ ենթակա զորահրամանատարներին և փորձառու մի քանի հեծյալ, մոտավորապես 12 օրվա պարեն և Նրիստիսիրին հետապնդեցե՛ք մինչև Վաթիոխաքս¹⁰ (վայր): Եթե նա իր բանակի մի մասը, որին հնարավոր է հաղթահարել, ուղարկի Արմենիակների կամ Նարսիանոն բանակաթեմի (զորքերի) վրա, մեզ տեղյակ պահեցե՛ք, իսկ եթե հեռանա Վաթիոխաքսից, վերադարձե՛ք մեզ մոտ»: Նրիստիսիրը երեկոյան շարժվեց, վրան

խփեց ցածրադիր տեղում, իսկ զորավարները բարձրացան լեռան գագաթը և բանակեցին Ջոզլոնոն կոչվող վայրում: Այն քարքարոտ, դժվարամատչելի, խիտ անտառներով մի վայր է: Հիշյալ զորավարները, երբ հանգատանում էին այնտեղ, զորահրամանատարների միջև տղամարդկանց հատուկ բանավեճ ծագեց, թե ովքեր են ավելի քաջ՝ Արմենիակների բանակաթեմից ծագողները, թե՞ Նարսիանոնի: Երբ խարսիանոնցիք վիճում էին, իրենց քաջարի համարում, չէին ուզում խիզախության դափնիներն ուրիշին զիջել, արմենիակները, դիմելով նրանց ասացին. «Ի՞նչ եք դատարկ վիճում արիության շուրջ: Երկուսս էլ թշնամիների հետ կռվի ենք բռնվելու, հենց այդտեղ էլ կերևա ով է ավելի քաջ»: Զորավարները, լսելով նրանց վեճի մասին, տեսնելով, թե ինչպես այդ վեճը զրգոտում է զինվորների եռանդը, ասացին. «Ջանադիր եղե՛ք, ո՛վ զինակիցներ, որպեսզի Աստծո օգնությամբ Ջարդ տանք թշնամուն»: Դրան զինվորները արիաբար պատասխանեցին. «Այո՛, կայսրին տված մեր ամենամեծ երդումով հավաստացնում ենք ձեզ, որ կռվի կրոնվենք նրանց հետ: Վայրը, որտեղ մենք ամրացել ենք, ամենաանառիկներից է, որտեղից եթե նրանց դեմ կարողանանք որևէ սխրանք գործել, այն մեզ համար մրցանակ կհամարենք, իսկ նրանք մեզ ոչ մի վնաս չեն կարող հասցնել»: Երկու զորավարները շուրջ վեց հարյուր հոգի առանձնացրին, մնացածներին դրոշներով թողեցին իրենց հրամանատարների վրաններում՝ այսպես կարգադրելով. «Մենք գորքով վազքով կմոտենանք (թշնամուն), երբ մեր վրա շարժվի, մենք կընդունենք մարտը: Արդ, երբ նրանք հարձակվեն մեր վրա, դուք դիմացից բարձրագոչ աղաղակ բարձրացրեք, մեծաթիվ զորքի առկայության պատրանք ստեղծեք, որպեսզի նրանք կարծեն, թե բանակաթեմերի զորքերով սխուրի դոմեստիկոսն է տեղ հասել»: Այս խորհուրդը տալով, զորավարները շարժվեցին մոտեցան թշնամիներին և, նախքան արևը ծագելը, թմբկահարություններով խուժեցին նրանց վրա: Նրանց մի մասը Նրիստիսիրի հետ...¹¹, իսկ մյուսը՝ գրաստներն էր բռնաթափում: Ահա երբ նրանք դրանով էին զբաղված, զորավարներն իրենց զորահրամանատարներով նրանց վրա հարձակվեցին և ուժգին գոռալով «Նաչը հաղթե՛ց», մարտականորեն խփեցին թմբուկները: Անակնկալ հարձակումից սարսափած, նրանք առանց ետ նայելու փախուստի դիմեցին, անգամ չէին էլ նայում, կամ ստուգում, ովքե՞ր են իրենց հալածում: Չարաչար կոտորվելով Վաթիոխաքսից մինչև Կոստանդնի լեռ կոչվող տեղը երեսուն մղոն տարածություն վրա, նրանք հալածական եղան:

Նրիստիսիրը վճռում է մի քանի հոգով փախուստի դիմել: Նրա ետևից հասնում է գլխարկ հագած Պուլլադեսը¹², այդպիսի նշանավոր

անուն ուներ նա: Անցյալում նա Տիվրիկում գերի էր և իր սրամտությամբ Նրիստիսի մտերիմն էր դարձել: (Պուլլադեա) տեսնելով նրան և ճանաչելով, բարձր գոռաց. «Ահա՛ զորավարները, ահա՛ սխուլերի դոմեստիկոսը»: Նրիստիսի պատասխանն էր Պուլլադեսին. «Մի թշվառական Պուլլադես, ես քեզ որևէ վատություն արե՞լ եմ: Ընդհակառակը, քեզ շատ լավություններ եմ արել, հեռացի՛ր, ինձ խոչընդոտ մի՛ դարձիր»: Պուլլադեսն ասաց. «Ես գիտեմ, Նրիստիսի, որ դու ինձ շատ լավություններ ես արել, բայց հույս ունեմ իմ Փրկիչ Աստուծով այսօր քեզ փոխհատույց լինել»: Նրիստիսի ձեռնարկի հանդիպում է մի փոսի, որի վրայով նրա ձին չէր համարձակվում թռչել և ծառս եղավ: Նրիստիսի ուշադրություն չէր դարձնում Պուլլադեսի վրա, նա իր դիմացն էր նայում, որպեսզի փոսի մեջ չգլորվի: Պուլլադեսն անկատ մոտեցավ և նիզակով խոցեց նրա թևատակին: Նա ստացած վերքից չփոթվեց, այդ պահին ձին գայթեց և նրան իր վրայից ցած գլորեց: Նրիստիսի ամենամտերիմ սպասավորը՝ անունը Դիակոնիցես (երջանկահիշատակ Լևոն կայսրը¹³ սրան, երբ նա պավլիկյանների պիղծ աղանդն ուրացավ և բարեպաշտ դարձավ, մենսուրատորի¹⁴ աստիճան չնորհեց, լատիներեն աստիճանն այդպես է կոչվում), Նրիստիսի գլուխը դրեց իր ծնկներին և սկսեց խնամել նրան: Այդ պահին վրա հասան զորավարները, բռնեցին (Նրիստիսիին) և գլուխը կտրելով, անհապաղ, որպես ընծա աստվածապսակյալ արքա Վասիլին ուղարկեցին...:

1. Նկատի ունի Թովմա Գաղիրացուն, որը ապստամբություն էր բարձրացրել Միրայել II Թվատի (820-829) դեմ: Գենեսիոսը Թովմային հայազգի է համարում (էջ 8). «... Θωμᾶν τὸν ἦπὸ λίμνης Γαζουροῦ, καὶ αὐτὸν ἐξ Ἀρμενίων τὸ γένος κατὰγοντα»:

2. Իմա՝ խալիֆա Մամունի (813-833):
3. Անտիոքի պատրիարք Հորն աթոռակալել է 813/814-844/845 թվականներին:
4. Վասիլ I Մակեդոնացին (867-886):
5. Բնագրից պարզ չէ ո՞ւմ հոր մասին է խոսքը՝ Նրիստիսի, թե՞ Կալիստոսի:
6. **Եփես.**, Դ, 32:
7. Լևոն VI-ի թագավորության ժամանակ Բուկելլարների և Անատոլիկոն բանակաթեմերից յոթ շրջան մտան Կապադովկիա բանակաթեմի իրավասության տակ և կազմեցին մեկ տուրմա՝ Կոմմատան:
8. Սպարապետը:
9. Նարսիանոն բանակաթեմի կազմում էին Առաջին Կապադովկիան և Երկրորդ Հայքի հարավային կեսը: X դարում նրա կենտրոնը Կեսարիան էր:
10. Որոշ հետազոտողներ տեղադրում են ժամանակակից Ենի-խանի տեղում, Սերաստիայից հյուսիս-արևմուտք:

11. Այստեղ բնագիրը եղծված է:
12. Հավանաբար, պարսկերեն Փոլադն է (հայերեն՝ պողպատ):
13. Լևոն VI (886-912):
14. Զինվորական աստիճան:

8. ԿՈՍՏԱՆԴԻՆ VII ԾԻՐԱՆԱԾԻՆ

Բյուզանդական կայսր (913-959 թթ.), Վասիլ I Հայկազնի թոռը: Նշանավոր էր հատկապես իր գրական գործունեությամբ: Գրել է բազմաթիվ արժեքավոր երկեր, որոնցից կարևորն են «Կայսրության կառավարման մասին» գործը, իր պապի՝ Վասիլ I-ի կենսագրությունը, որ կազմել է «Թեոփանեսի Շարունակող» պայմանական խորագիրը կրող աշխատության հինգերորդ գիրքը (տե՛ս «Թեոփանեսի Շարունակող»-ի տակ), «Բյուզանդական արքունիքի արարողությունների մասին», «Բյուզանդական կայսրության բանակաթեմերի մասին» աշխատությունները և այլն: Կոստանդին Միրանածինն ունեցել է գիտական աշխատողների մի ամբողջ խումբ, որի ջանքերով կազմվել են պատմական, իրավագիտական, երկրագործական, օդերևութաբանական և այլ բովանդակության բազմաթիվ աշխատություններ: Ստորև բերվում է «Բանակաթեմերի մասին» աշխատությունից մի հատված, թարգմանված բնագրի քննական հրատարակությունից. Constantino Porfirogenito De Thematibus. Introduzione, testo critico, commento a cura di A. Pertusi (Studi e Testi 160), Città del Vaticano, 1952.

ՏԱՍՆԵՐՈՐԳ ԲԱՆԱԿԱԹԵՍ ԿՈՂՈՆԻԱ

Կողոնիան զառիթափ (վայրում գտնվող) շատ ամուր բերդ է: Այդ քաղաքի անունից էլ ահա շրջանն ստացավ իր հորջորջումը. հույները բարձրագիր և վեր խոյացող վայրերին կոլոնոս էին կոչում: Սրանք Փոքր Հայքի հողերն են և ծայր առնելով Գրիգոր Սքանչելագործի հայրենիք Նեոկեսարիայում և այսպես կոչված ճաղատ լեռան մոտ, ընդարձակվում են դեպի Արարբակենացիների քաղաքը՝ հռչակավոր վկա Եվստրատիոսի հայրենիքը, և հասնում մինչև Նիկոպոլիս և Տիվրիկ կոչվածը, որը գտնվում էր մանիքեցիների վատահամբավ առաջնորդ Նրիստիսի և նրանից ավելի ամբարիշտ՝ Կարբեսաի իշխանության ներքո, մանիքեցիների, որոնց քրիստոսասեր տեր Վասիլը՝ իմ

պապը, մեր կայսրերից բարեբախտն ու ամենաբարեպաշտը գլխովին ոչնչացրեց և դժոխքի տարտարոսներն ուղարկեց: Ահա այսքանը Կողոնիայի մասին: Ինչպես նախապես ասացինք, բանակաթեմը ծագում է Առաջին Հայք նահանգից:

9. ԹԵՈՓԱՆԵՍԻ ՇԱՐՈՒՆԱԿՈՂ

«Թեոփանեսի Շարունակող» կամ «Թեոփանեսին Հաջորդող գրողներ» պայմանական վերնագրով Հայտնի է անանուն ժամանակագիրների մի խումբ, որ Կոստանդին VII Միրանածինի հրամանով շարունակեցին Թեոփանեսի «Ժամանակագրությունը»: Ամբողջ գործը վեց գրքի է բաժանված, որոնցից յուրաքանչյուրը բովանդակում է մեկ կայսրի պատմություն, այն է՝ Լևոն V (813–820), Միքայել II (820–829), Թեոփիլոս (829–842), Միքայել III (842–867), Վասիլ I (867–886) և Լևոն VI (886–912): Վերջին գրքում շարունակաբար տրվում է Ալեքսանդրի (912–913), Կոստանդին Միրանածինի առաջին մենիչխանության (913–920), Ռոմանոս I-ի (920–944), Կոստանդին Միրանածինի երկրորդ մենիչխանության (944–959) և Ռոմանոս II-ի (959–963) պատմությունը: Հինգերորդ գիրքը՝ Վասիլ I-ի կենսագրությունը գրել է անձամբ Կոստանդին Միրանածինը, վեցերորդը՝ Թեոդորոս Դափնոպատեսը: Վեցերորդը հետագայում է կցվել ամբողջ գործին:

Թարգմանությունը, որ լույս է տեսել «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և Հայերի մասին» մատենաշարով (№ 15. «Բյուզանդական աղբյուրներ»». Ե. Թեոփանեսի Շարունակող, Երևան, 1990) կատարված է բնագրի հետևյալ հրատարակությունից. Theophanes Continuatus, Chronographin, ex recognitione I. Bekkeri, Bonnae, 1838:

Գիրք 4

16. Ահա այսպիսի փայլուն հաջողություններ ձեռք բերվեցին Արևմուտքում¹, որոնց առթիվ [Թեոդորայի] համբավը տարածվեց ամենուր: Այդ հաջողություններից բերկրացած և կարծես ցանկանալով հաղթական ավելի մեծ հուշարձան կանգնեցնել, նա² փորձեց Արևելքի պավլիկյաններին էլ բարեպաշտության բերել, իսկ եթե դա չհաջողվի՝ կոտորել ու ոչնչացնել նրանց: Դա մեր երկիրը ողողեց

բազում փորձանքներով: Կայսրուհին մի քանի իշխանավորներ ուղարկեց (նրանց անուններն էին՝ Արգիրոսի որդի, Դուկասի որդի³ և Սուդալիս), որոնք սրանց ցցահան էին անում, սրի քաշում, ծովահեղձ անում: Կոտորվածների թիվը շուրջ տասը բյուր հոգի էր, նրանց ունեցվածքը բռնագրավվեց և կայսերական գանձարան մուտք գործեց: Անատոլիկոն բանակաթեմի գորավար Թեոդոտոս Մելիսսենոսի մոտ ծառայում էր Կարբեսս անունով մեկը, որ պրոտոմանդատորի աստիճանն ուներ: Նա դավանում էր պավլիկյանների հավատքը և դրանով պարծենում: Սա, լսելով, որ իր հայրը, ցցահան է արվել, այդ բանը մեծագույն դժբախտություն համարեց և, գործերը կարգի բերելով, իր հինգ հազար աղանդակիցների հետ փախավ Մելիսսենի այն ժամանակվա ամիրա Ամերի⁴ մոտ, այնտեղից էլ՝ ամերմունիի (խալիֆայի), որի կողմից փառավոր ընդունելության արժանացան: Փոխադարձ ապահովության մասին համաձայնության գալով, շատ չանցած նրանք դուրս եկան՝ ավարառելու Հոռմեական կայսրության տարածքը: Աղանդավորներն այնքան բազմացան, որ սկսեցին իրենց համար քաղաքներ կառուցել՝ այսպես կոչված Արգաուսը և Ամարան: Երբ սկսեցին այնտեղ հոսել նույն հերձվածը դավանողների նոր բազմություններ, նրանք հիմնադրեցին մի այլ [քաղաք], որը Տիվրիկ կոչեցին: Նրանք անչափ բազմացան և հանդգնում էին այդ քաղաքներից արչավանքներ գործել և անվերջ ավարառել Հոռմեական երկրի տարածքը, նրանց հետ նաև Մելիսսենի [ամիրա] Ամերը (սրա անունը շատերն աղավաղելով, Ամբրոն կոչեցին), Տարսոնի [ամիրա] Ալին⁵ և նույն ինքը՝ թշվառական Կարբեսսը: Սրանցից Ալին, որն ուղարկվել էր հայոց ինչ-որ նահանգ կառավարելու, իսկույն տեղում սպանվում է, իր ողջ բանակն էլ բնաջնջվում, իսկ Ամերը իր կառավարչակից Սկլերոսի (նա այդպես էր կոչվում) հետ թշնամացած, նրա հետ ներցեղային պատերազմի բռնվեց և արյունաքամ էր լինում: Նա գտնում էր, որ հազիվ նրա դեմ կարող է պատերազմել և ոչ ուրիշների դեմ էլ: Նրանց հակամարտությունն այն աստիճան սաստկացավ, այնքան համառություն էին նրանք միմյանց դեմ մաքառում, որ հիսուն հազար հոգուց մի փոքր ավելի թիվ կազմող նրանց ռազմիկներից հազիվ տասը հազարը մնաց: Երբ [Ամերն] իր թշնամիներին ընկճեց, միանալով Կարբեսսին դարձյալ հանդգնեց հոռմայեցիների դեմ զենք ձոճել: Նրանց դեմ դուրս եկավ Պետրոնասը, որն այն ժամանակ վարում էր դոմեստիկոսի պաշտոնը: Այդ պաշտոնը Վարդասին էր տրված, բայց քանի որ նա որպես (Միքայել կայսեր) խնամակալ զբաղված էր, նպատակահարմար

գտավ այդ պաշտոնի իրական վարումը թողնել իր եղբոր, Թրակեսիոն բանակաթեմի գորավար Պետրոնասին:

23. Ինչ վերաբերում է Վարդասին, ապա նա ամբողջությամբ կլանված էր կայսրության խնամակալի⁶ և կառավարչի պարտակա- նություններով: Նրան մյուսներից ավելի էին սիրում, որպես կայսեր ազգականի: Կարծես որպես իր քրոջ դեմ տարած հաղթանակի մրցա- նակ⁷, նա ստացավ նաև կյուրոպաղատի պատվաստիճանը և, ինչպես ասվեց, աղվամազը դեռ նոր բուսնող Միքայելի հետ ամբողջ գորքով պատերազմի գնաց խմայելացիների և Ամերի դեմ: Ուրք դնելով թշնամու տարածքը, նրանք հասնում են ու պաշարում Սամոսատ կոչվող անառիկագույն քաղաքը: Այնտեղ նրանք համոզվեցին, որ արդեն գործ ունեն ոչ թե Թեոդորայի, այլ շատ խորամանկ մարդկանց հետ: Պաշարման երրորդ օրն էր, կիրակի, և պետք է կատարեին սուրբ հաղորդության խորհրդի արարողությունն ու հաղորդվեին, սակայն այդ բանն անում էին՝ առանց ձեռք առնելու նախազգու- չական միջոցները, կամ էլ, անփորձ լինելով, բանի տեղ չէին դնում քաղաքում պաշարվածներին: Նրանք ենթադրում էին, որ նրանցից և ոչ ոք չի հանդգնի հոռոմայեցիների կայսեր վրա ձեռք բարձրացնել: Եվ ահա հաղորդության սուրբ խորհրդի պահին [թշնամիները] քաղաքի ամեն տեղից զենքերով դուրս խուժեցին: Չկար մի հոռոմայեցի, որ փախուստի չդիմեր: Ինքը՝ Միքայելը մի կերպ ձի նստեց, նա չփորձեց անգամ ընդդիմակայել և, փախուստի դիմելով, մի կերպ փրկվեց, տեղում թողնելով և՛ վրանները, և՛ սպասարկող անձնակազմը: Պատ- մում են, թե այնտեղ ի միջի այլոց աչքի ընկավ և նախապես հիշա- տակված Կարբեսար, Տիվրիկի կառուցողը, որը կոտորեց ոչ միայն բազում շարքայինների, այլև գերեց մեծամեծ գորավարների՝ Արեսա- լոմ Ցանգոտուրոսին, Սիոն Պալատինոսին և այլ, չուրջ հարյուր փոխ- գորավարների ու տուրմարիսների⁸: Հիշյալ գորավարները պատերազ- մի ավարտից հետո բանտ նետվեցին, նրանց ազգականները որպես փրկագին Կարբեսասին բազում դրամ ուղարկեցին:

Գիրք 5

37. Ահա կարգի բերելով քաղաքի գործերը և ազատվելով այլ հոգ- սերից, գարնան սկզբին նա (Վասիլը)⁹ զինվեց և գլխավորեց բանա- կը, ցանկանալով, որպես իսկական արքա, հարազատ ժողովրդի համար իրեն վտանգների ենթարկել. նա կամովին իր վրա վերցրեց տառապանքների ու չարչարանքների բեռը՝ հպատակ ժողովրդի ան- վտանգության համար: Այն ժամանակները Տիվրիկի առաջնորդը,

որին Խրիստիսի էին անվանում, իրեն քաջ ու խոհեմ մարդ համարե- լով, դաժան փորձությունների էր ենթարկում հոռոմայեցիների երկիրն ու մարդկանց, ամեն օր գերեվարում բազում գյուղացիների և այդ առթիվ անչափ փքվել էր ու գոռոզացել: Ահա այդ փքվածն ու ամ- բարտավանը չհամարձակվեց բացահայտ դիմադրել իր վրա արշա- վող քաջ գորքին, դիմադրել խիզախ ու խոհեմ կայսեր: Նա նահան- ջեց, մտադիր լինելով պաշտպանել և ամրացնել իր քաղաքը միայն: Կայսրը ոչ մի խոչընդոտի չհանդիպելով, ասպատակեց, գրավեց, ավերեց ու հրկիզեց Խրիստիսի ենթակա բոլոր շրջանները և գյու- դաքաղաքները, ձեռք բերեց անհամար ավար ու գերիներ: Նա հար- ձակվեց հենց Տիվրիկ քաղաքի վրա, փորձեց նետաձգություններ ու ոչ երկարատև պաշարմամբ գրավել այն: Բայց ավելի երկարատև պա- շարման մտքից նա հրաժարվեց, որովհետև համոզվեց, որ դժվար է քաղաքը գրավել, պարիսպներն ամուր էին, պաշտպանվող բարբա- րոսներն անթիվ, ապա նաև առատ պարենով ապահովված: Այդ բո- լորից բացի իր մեծաքանակ զորքը կարճ ժամանակվա ընթացքում չըջանն ամբողջությամբ ամայացրել էր և ողջ պարենը գրեթե սպա- ուել: Վասիլը ավերակ դարձրեց Տիվրիկի շուրջ գտնվող Աբարա, Սպա- թե և մի քանի այլ ամրոցներ և, վերցնելով իր ոչ մի կորուստ չկրած ամբողջ զորքն ու ձեռք բերած ավարն ու գերիներին, որոնց մասին խոսք եղավ վերևում, վերադարձավ:

38. Իսմայելացիների Տարանտա կոչվող մյուս քաղաքը, Տիվրիկի մեծ կոտորածը տեսնելով, դեսպաններ ուղարկեց կայսեր մոտ խաղաղություն աղերսելով և առաջարկելով դաշնակցել: Ամենահզոր կայսրն ինչքան որ դիմադրություն ցույց տվողների հանդեպ խիզախություն էր ցուցաբերում, այնքան էլ զիջողականություն՝ ենթարկվողներին: Նա ընդառաջեց դեսպաններին, խաղաղություն խնդրողներին խաղաղություն չնորհեց և նրանց այսուհետև թշնա- միներից դաշնակից դարձրեց: Այդ բանից հետո շատերը, այդ թվում և Կուրտիկ անունով մի հայ, որն այն ժամանակ տիրում էր Լոկա- նային և չարունակ ասպատակություններ էր գործում հոռոմեական երկրի ծայրագույն շրջանները, դիմեց կայսեր, նրան հանձնեց իր քաղաքը, զենքերը և իր ժողովրդին, հպատակվեց ինքնակալին. նա հիացել էր քաջ, միաժամանակ բարի, բայց նույն ժամանակ արդար կայսեր վրա:

40. Կայսրն անցնելով Եփրատը, իսկույն գրավեց Ռապսակիոն կոչվող ամրոցը: Նա Խաղտիքի ու Կոլոնիայի բանակաթեմերի գորքե- րին հատուկ հրաման տվեց՝ ասպատակել Եփրատ և Արսինոս գետե-

րի միջև ընկած շրջանները և այդ գործերի օգնությունը բազում ավար ու գերիներ ձեռք բերեց, գրավեց Կուրտիկիոսի Սախոն, Ամեր, Մուրինիքս և Արդելա ամրոցները: Ինքն անձամբ Մելիտենեի վրա հարձակվեց, որտեղ բարբարոսների և զինվորների հսկայական բազմություն կար, որոնք բարբարոսաբար աղաղակներով ու գոչյուններով քաղաքի առջև նրան դիմադրություն ցույց տվեցին: Կայսրը հենց այնտեղ ցուցաբերեց իր անձնական առաքինությունները. նրա հմտությունն ու քաջությունն վրա շատ հիացան ոչ միայն զինվորները, այլև թշնամիները: Նա խոհեմորեն ու արիությունը թշնամիների դեմ մարտի բռնվեց, ձեռնամարտում աչքի ընկավ իր քաջությունը ու համարձակությունը, վտանգավոր պահին հանդես բերեց պաղարյունություն ու անվահերություն, առաջինն ինքն իր դեմ գտնվողներին փախուստի մատնեց և գլխովին կոտորեց: Իր զինվորները, նույն ձևով յուրաքանչյուրն իր դեմ գտնվողներին կոտորելով, հալածեցին մինչև քաղաքը: Քաղաքի առջև գտնվող դաշտում փոկեցին բազում դիակներ, պարիսպների առջևից հոսող առուն կարմիր ներկվեց, շատերը գերի վերցվեցին, ուրիշները վախից անձնատուր եղան, իսկ մնացածներն էլ փակվեցին քաղաքում և ամենևին չէին մտածում դուրս գալ: Այստեղ կայսրը մտածում էր բաբաններ, ամեն տեսակի պաշարողական մեքենաներ բերել և պաշարողական գործում քաջություն ու կորով ցուցաբերել, բայց տեսավ, որ քաղաքն ամուր պարիսպներով է շրջափակված, պարիսպների վրա պաշտպանվողների մեծ բազմություն կա և համոզվեց, որ դժվար է գրավել քաղաքը: Բացի այդ, նա դասալիքներից տեղեկացավ, որ քաղաքն ապահովված է նաև առատ պարենով, որ չի վախենում երկարատև պաշարումից, դրա վրա ահա նա շարժվեց այնտեղից ու հարձակվեց մանիքեցիների երկրի վրա: Նա կտրատեց այդ երկրի ծառերը, հրկիզեց տները և ամեն ինչ ավերեց, հրի մատնեց և գետնին հավասարեցրեց նրանց Արգաուլ կոչվող ամրոցը¹⁰, ապա նաև Կուտակիոն, Ստեփանոս և Ռախատ կոչվողները, որից հետո իր զինվորներին առատ պարգևներ տվեց, յուրաքանչյուր աչքի ընկածին պարգևատրեց և մեծ ավարով ու հաղթական դափնիներով թագավորանիստ քաղաքը վերադարձավ:

41. ... Կայսրն առանց զլանալու ամեն օր գնում էր սուրբ և աստվածային տաճարը և աղերսում Տիրոջ՝ Միքայել հրեշտակապետին և Եղիա մարգարեին Աստծո միջնորդներ վկայակոչելով, որ չվախճանվի, քանի չի տեսել Սրիստիսի կործանումը և նրա պիղծ գլխին չի գամել երեք նետ: Ինչ որ կատարվեց հետագայում: Վերոհիշյալ Սրիստիսի հաջորդ տարին ներխուժեց Հոռմայեցիների երկիրը և

սկսեց ասպատակել այն: Ընդունված կարգի համաձայն կայսրը նրա դեմ է ուղարկում սխոլերի դոմեստիկոսին: Նա իր հետ վերցրեց հոռմեական ողջ զորքը, բայց որովհետև վախենում էր Սրիստիսի հետ բացահայտ ճակատ առ ճակատ մարտի բռնվել, հոռմեական զորքով առայժմ հետևում էր նրան որոշ հեռավորության վրա, մասնակի հարձակումներ գործում նրա վրա և հնարավորություն չէր տալիս Սրիստիսին աներկյուղ տարածվել երկրով մեկ: Բարբարոսը մեկ գործի էր անցնում, մեկ հանգիստ մնում, բայց վերջը, քանի որ այդ բանին էր ստիպում նաև ժամանակը, որոշեց իր երկիրը վերադառնալ: Մեծ ավարով նա իր երկիրն էր շտապում, երբ սխոլերի դոմեստիկոսը երկու զորավարների կարգադրեց, այն է՝ Սարսիանոսի և Արմենիակների բանակաթեմերի, որ յուրաքանչյուրն իր զորամասով հետևեն և հետապնդեն Սրիստիսին մինչև Վաթիոփաքս: Եթե նա այնտեղից հոռմեական սահմանների վրա զորք նետի, ապա այդ մասին հայտնեն դոմեստիկոսին, իսկ եթե ուղիղ շարժվի և մուտք գործի իր որջը¹¹, թողնեն և իսկույն իր մոտ վերադառնան:

42. Բարբարոսական զորքը երեկոյան մոտ հասավ Վաթիոփաքս և ճամբարեց լեռան ստորոտում: Հոռմայեցի զորավարները դիրքեր գրավեցին այդ վայրի բարձունքներում: Այն ժամանակ, երբ վերջիններս մտածում էին իրենց անելիքի շուրջը, երկու բանակաթեմերի զինվորների, տաքսիարքոսների¹² և լոխագոսների¹³ միջև վեճ է ծագում՝ առաջնության շուրջը: Սարսիանոսիք իրենց էին վերագրում քաջության մենաչնորհը, իսկ Արմենիակները չէին ուզում նրանց զիջել ռազմական արիության առաջնությունը: Վեճը տաքացավ, կրքերը բորբոքվեցին, երբ Արմենիակների զորաբանակի հրամանատարներն ասացին. «Ինչո՞ւ եք իզուր տեղը խոսքերով հերոս դառնում, սնապարծորեն մենք մեզ գովում: Մարդ գործով պիտի ապացուցի իր քաջ լինելը: Թշնամին մոտիկ է և նրա դեմ կովելիս կերևան քաջերը, մարտում հանդես բերած արիությունից կարելի կլինի որոշել լավագույններին»: Ահա զորավարներն այս խոսքերը լսելուց հետո, ապա նաև տեսնելով զորքի քաջ կովելու պատրաստակամությունը, բացի այդ, համոզված լինելով, որ տեղանքն էլ իրենց համար նպաստավոր է (հարթավայրում ճամբարած թշնամու վրա իրենք բարձրից պիտի հարձակվեին), զորքը բաժանում են երկու մասի: Որոշվեց, որ նրա ընտիր մասը՝ շուրջ վեց հարյուր հոգի, զորավարների գլխավորությամբ հարձակվի բարբարոսների զորքի վրա, իսկ հոռմեական զորքի մնացած՝ փոքր մասը բարձունքում մեծաքանակ լինելու պատրանք ստեղծի: Հարմար ժամանակ, ազդանշանը տրվելուց հետո,

առաջինները պիտի հարձակվեն թշնամիների վրա, իսկ մնացածները շատ բարձր աղաղակ պիտի բարձրացնեն և հնչեցնեն փողերը. փողերի ձայնին կարձագանքեն լեռները, և աղմուկը չձնեցուցիչ կլինի: Ահա այդ վեց հարյուր հոգին հազնում են իրենց զրահները և գիչերով գաղտագողի մոտենում թշնամու ճամբարին: Նախքան այգաբացը, երբ դեռ արևը լրիվ չէր անցել երկրի ստորին կիսագունդը, մեծ աղմուկ բարձրացնելով և բոլորը միասին «Սաչը հաղթեց» գոռալով, հարձակվում են թշնամու վրա: Նրանց հետ միասին աղաղակ են բարձրացնում լեռան վրա գտնվողները և բոլոր մնացածները: Բարբարոսներն անակնկալից չփոթվեցին, ժամանակ չունեցան մարտաչարք կազմելու, հնարավորություն չունեցան իմանալու իրենց վրա հարձակվող զորքի ճշգրիտ թիվը, ի վիճակի չեղան հանպատրաստից փրկություն որևէ այլ ելք գտնելու և փախուստի դիմեցին: Նրանց բոլորի մեջ սարսափ գցողն ու կորստյան առաջնորդը, հիրավի, կայսեր աղոթքներն էին: Հոռոմայեցիների մի մասը հարձակման անցավ, մյուսը, որ մարտի չբռնվեց, այն է՝ զորավարները, տազմանները¹⁴ և սխուրթի դոմեստիկոսը, կարգադրության համաձայն աղմուկ աղաղակ բարձրացրին, մի բան, որ ավելի մեծ չփոթություն ու սարսափ առաջացրեց թշնամու շարքերում: Վերջինս հալածական եղավ մինչև երեսուն մղոն տարածության վրա, որն ամբողջությամբ ծածկվեց անհամար դիակներով:

43. Պատմում են, որ պարծենկոտ ու գոռոզ Սրիսոխիին, երբ նա իր մի քանի մերձավորների հետ փախուստի էր դիմում, սկսեց հետապնդել Պուլլադ ածականով մի հոռոմայեցի: Սա Տիվրիկում գերի էր, բայց իր սրամտությամբ ու շնորհքով դարձել էր Սրիսոխիի մտերիմն ու մերձավորը: Ահա բարբարոսը տեսնելով, թե ինչպիսի եռանդով ու ոգևորությամբ է հայածում իրեն Պուլլադը, շուտ եկավ ու ասաց. «Ո՞վ թշվառական Պուլլադ, ես քեզ ի՞նչ վատություն եմ արել, որ այսպես մոլեգին հալածում ես ինձ, կամենալով սպանել»: Նա կտրուկ պատասխան տվեց, թե՛ «պատրոն, համոզված եմ, որ Աստված կօգնի ինձ այսօր փոխհատույց լինելու քո բարերարությանը, դրա համար եմ քեզ հալածում»: Սրիսոխիը հուսաբեկ ու սարսափահար սլանում էր առաջ, իսկ Պուլլադը համարձակ, երիտասարդական ավյունով և կորովով հալածում էր նրան: Հալածականը հանդիպում է մի խոր փոսի, որի վրայով ձին վախենում էր ցատկել և ծառս եղավ: Երբ Սրիսոխիը մտահոգված էր այդ դժվարությունը հաղթահարելու գործով, Պուլլադը նիզակի հարված է հասցնում նրա կողին: Նա ցավից գալարվելով՝ ձիուց ցած գլորվեց: Նրա մերձավորներից Դիակոնիցես

անունով մեկը, իջնելով իր ձիուց, դիմեց տապալված տիրոջն օգնության. նրա գլուխն իր ծնկներին դնելով, սկսեց ողբալ պատահարը: Ահա այդ միջոցին Պուլլադին միացան և ուրիշները, որոնք իրենց ձիերից իջնելով, մահամերձ, դեռևս հոգեվարքի մեջ գտնվող Սրիսոխիի գլուխը կտրեցին, իսկ Դիակոնիցեսին մնացածների հետ գերիների թվին դասեցին: Ահա այդ պիղծ մարդիկ անակնկալորեն պարտություն մատնվեցին, և քրիստոնեությունն հաղթանակեց: Ավետիսների հետ մեկտեղ անհապաղ կայսեր է ուղարկվում Սրիսոխիի գլուխը: Այն ժամանակ կայսրն, այսպես կոչված Պետրիոնում (Թաղամաս) էր գտնվում, որտեղ էր և իր դուստրերի վանքը: Երբ Սրիսոխիի գլուխը բերեցին, կայսրը վերհիչեց իր աղոթքները, իր հոգու աչքերը հառեց Աստծուն, ով ի կատար է ածում խնդրանքը բոլոր նրանց, ովքեր արտասովալից նրան են դիմում, որից հետո հրամայեց նետ ու աղեղ տան. ձգելով լարը, նա երեք նետ գամեց նրա թշվառական գանգին և հարվածներից ոչ մեկը չվրիպեց: Ամբարիչտի մահը նա արժանի քավությունը համարեց այն բյուրավոր զոհերի համար, որոնց մահվան պատճառ դարձավ նա իր իշխանության բազում տարիների ընթացքում: Աստծո օգնությամբ ահա այսպիսի վախճան ունեցան Սրիսոխիը և Տիվրիկի ծաղկած հզորությունը, Աստված, որ ընդատաջ գնաց բարեպաշտ կայսր Վասիլի բազում թախանձանքներին:

1. Նկատի ունի բուլղարների ցար Բորիսի քրիստոնյա մկրտվելը, քրիստոնեությունը բուլղարների մեջ տարածվելը և այդ առթիվ Բյուզանդիայի և Բուլղարիայի միջև հաշտության կնքումը:
2. Հայագրի կայսրուհի Թեոդորան (842-856), Թեոփիլոս կայսեր կինը, Միքայել III կայսեր մայրը, կեսար Վարդասի և սպարապետ Պետրոնասի քույրը:
3. Սրանց լրիվ անունները հանդիպում են Կեղրենոսի ժամանակագրության մեջ՝ Լևոն Արգիրոս և Անդրոնիկոս Դուկաս:
4. Ամիրա Օմար իրն Արդալլահ ալ-Ակտան: Կոչվում էր և Ամբրոն և այդ անունով է հանդես գալիս բյուզանդական էպոսում:
5. Ալին մահմեդականացած հայ էր: Լրիվ անունն է Ալի իրն Յահյա ալ-Արմանի: Սա էր Աշոտ I Բագրատունուն «իշխանաց իշխանի» տիտղոս բերողը («Ապա ոստիկան ոմն ի Հայս առաքեալ, որ Ալի Արմանի անուանիւր՝ ըստ հրամանի ամիրապետին իշխան իշխանացս Հայոց գնա կացուցանէր», տե՛ս **Յովհաննու Կաթողիկոսի Դրասխանակերտեցոյ Պատմութիւն Հայոց**, Թիֆլիս, 1912, էջ 133):
6. Միքայել III-ի մանկահասակության պատճառով փաստական իշխանությունը գտնվում էր կայսեր մորեղբոր՝ Վարդասի ձեռքում:
7. Դրանից առաջ Վարդասը Միքայելի համագործակցությամբ Թեոդորային բանտարկել էր:

8. Զինվորական աստիճան, զորավարից հետո ամենաբարձր աստիճանավորը բանակաթեմում: Նրա հրամանատարությունն անցնում էին 500 նետաձիգ, 300 վահանակիր և 100 նիզակակիր: Որպես կանոն կրում էր պրոտոսպալթարի կոչում:

9. Վասիլ I Մակեդոնացին:

10. Նոսրը Արգաուսի մասին է: Ժամանակակից Արգովանն է:

11. Նկատի ունի Տիվրիկ քաղաքը:

12. Մեկ տաքսիսի (մոտ 130 զինվորի) հրամանատարը:

13. Իմա՝ հարյուրապետները:

14. Բյուզանդական բանակը բաղկացած էր երկու մասից՝ թեմաներից և տագմաններից: Առաջինները ներկայացնում էին նահանգների, բանակաթեմների զորքերը, իսկ տագմանները այն զորքերն էին, որոնք կենտրոնացած էին մայրաքաղաքում և նրան մոտիկ նահանգներում՝ Թրակիայում, Մակեդոնիայում, Բոսֆորի սահական կողմում:

10. «ՎԱՍԻԼ ԴԻԳԵՆԻՍ ԱԿՐԻՏԱՍ»

Բյուզանդական էպոս, որ ձևավորվել է IX դարի վերջին և X դարի առաջին կեսին պավլիկյան աղանդավորների շառավիղների և բյուզանդական արևելյան բանակաթեմների արիստոկրատիայի շրջանում: Պահպանվել է էպիկական պոեմի ձևով, որի հեղինակն անհայտ է: Պոեմում փառաբանվում են Վասիլ Դիգենիս Ակրիտասի («Երկածին սահմանապահ»), ինչպես և նրա ծնողների սխրանքները: էպոսի «պավլիկյանական» շերտից պահպանվել են բազմաթիվ երգեր, որոնք ներբողում են պավլիկյան սպարապետներ Նրիստիլիին (պոեմում՝ Նրիստիսերպոս, Դիգենիսի հոր կողմից պապը) և Կարբեսսին (պոեմում՝ Կարոս, Դիգենիսի հոր քեռին): Դիգենիսի հոր պապը կոչված է Ամբրոն, որ պավլիկյանների դաշնակից Մելիտենեի ամիրա պատմական Օմար իրն Աբդալլահ ալ-Ակտան է: Պոեմում իրենց արձագանքն ու արտացոլումն են գտել բազմաթիվ հայ գործիչներ, Արևմտյան Հայաստանի շրջաններ, հայկական ժողովրդական երգեր (Անգեղյա Տորքի մասին) և այլն:

էպոսի հայերեն ամբողջական թարգմանությունը, որ լույս է տեսել «Վասիլ Դիգենիս Ակրիտաս. թարգմանություն, ուսումնասիրություն, ծանոթագրություններ Հրաչ Բարթիկյանի» (Երևան, 1978) խորագրի ներքո կատարված է բնագրի հետևյալ հրատարակությունից.

Βασίλειος Διγενής Ἀκρίτας. Τὰ ἔμμετρα κείμενα Ἀθηνῶν (πρώην Ἄνδρου, μετὰ συμπληρώσεων καὶ παραλλαγῶν ἐκ τ. σ. διαΖ σκευ. σ. Τραπεζοῦντος), Κρυπτοφέρρης καὶ Ἑσχοριάλ. Νέα πλήρης

ἔκδοσις μετ' εἰσαγωγ. σ, ὑποσημειώσεων καὶ κριτικοῦ ὑπομνήματος ὑπὸ Πέτρου Π. Καλονάρου, τόμος πρώτος, Ἀθ. ναι, 1941.

ԴԻԳԵՆԻՍԻ ԱՍՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ ԱՄԻՐԱՆ ՊԱՏՄՈՒՄ Է ԻՐ ԱՆԵՐՁԱԳՆԵՐԻՆՆ¹,
ԹԵ ԻՆՔԸ ՈՐ ՏՈՀՄԻՑ Է ՍԵՐՈՒՄ

Պատասխան տվեց նրանց ամիրան.

515 «Կտրիճ տղաներ, որդին եմ, ասաց,
ես Նրիստիսերպի² ու Սպաթիայի³,
մանուկ էի դեռ, երբ հայրս մեռավ,
մայրս ինձ հանձնեց իմ քեռիներին՝
արար, որ անափ սիրով սնեցին:
520 Պապս Ամբրոնն⁴ էր, քեռիս՝ Կարոսս⁵:
Տեսնելով ինչպես միշտ հաղթող էի,
տերը դարձրին ողջ Ասորիքի:
Ինձ երեք հազար կտրիճ տվեցին,
Ասորիք, Կուֆեր⁶ ինձ ենթարկեցի,
525 Հերակլի երկիր⁷, Ամոր⁸ ու Իֆեր⁹:
Ես չեմ վախեցել զորքից, գազանից,
միայն ձեր փնտրած քույրն է ինձ հաղթել...»:

ԴԻԳԵՆԻՍԻ ԱՍՔ ԵՐԿՐՈՐԴ

Մայրն ամիրայի (տատր Վասիլի)¹⁰,
Երբ որ իմացավ արածն իր որդու¹¹,
630 նա Ասորիքից նամակ ուղարկեց,
ողբով ու ցավով, պարսավանքով լի:
Նրա նամակում այսպես էր գրված.
«Որդյակ պաշտելի, քո մոր սիրտփանք,
դու ինձ լքեցիր, կրոնքդ ուրացար,
635 հայրենիք, նաև ազգականներիդ:
Պանդուխտ դու դարձար, լույսս մարեցիր
ինձ Ասորիքում խայտառակեցիր,
բոլորի համար գարչելի դարձանք՝
իրրև ուրացող և օրինազանց,

640 մեծ Մարգարեի¹² օրենքը դրժած:
 Ի՞նչ եղավ, որոյակ, որ դու մոռացար,
 մտքից հանեցիր սխրանքը քո հոր¹³:
 Նա բյուր հոռոմներ կոտորեց, գերեց,
 զնդաններ լցրեց քաջ տոպարխներով¹⁴,
 645 Ռոմանիայի թեմեր¹⁵ ավարեց,
 չեղավ ուրացող, չչեղվեց քեզ պես:
 Նրան երբ պատեց գորքը հոռոմոց,
 գորավարները մեծ երդումներով
 կայսրից խոստացան դարձնեն պատրիկ,
 650 անգամ գորավար, թե թուրը գցի:
 Նա Մարգարեի պատգամը պահեց,
 փառքը քամահրեց, գանձերը բոլոր,
 թեև խողխողվեց, թուրը չգցեց:
 Իսկ դու ուրացար առանց պատճառի
 655 օրենք ու հավատք, ազգական ու մայր:
 Իսկ քո տարսոնցի քեռիդ Մուսուրը¹⁶
 արչավեց մինչև Զմյուռնիան ծովափնյա,
 Անկյուրան առավ, քաղաքն Ակինա¹⁷,
 Աֆրիկ¹⁸, Տերենտե¹⁹, Հեպտակոմիա²⁰,
 660 ավեր սփռելով Ասորիք դարձավ»:
 .....

ԴԻԳԵՆԵՍԻ ԱՍՔ ՉՈՐՐՈՐԴ

Պարծանքը նրանց²¹ անհիմն էր, անփաստ,
 իսկ ամիրայի՝ ստույգ ու վկայված,
 ամեն ինչ մենակ գործեց, ընդունեք:
 Պապն էր Ամբրոն, Կարոնս՝ քեռին,
 1340 սիրով սնեցին արարներն իրեն,
 երեք հազար քաջ կտրիճ տվեցին,
 ողջ Ասորիքին, Կուֆերին տիրեց,
 ընտիր գորքերով նա Մագուլների²²,
 հողերը եկավ Ռոմանիայի:
 1345 Թալանեց բազում և մեծ շրջաններ,
 այն է Հերակլի և այլ գավառներ,
 նույնպես Նարսիանեն²³, Կապադովկիան.
 որտեղ նա գերեց մի հոռոմ կուսի,
 տոհմին պատկանող այն Դուկասների:
 .....

Նրանց²⁴ առաջին զորավարն էր
 Ոսարովը²⁵, որ ողջ Արևելքն առած,
 Բյուզանդիոն եկավ, ուզեց պաշարել:

ԴԻԳԵՆԵՍԻ ԱՍՔ ԻՆՆԵՐՈՐԴ

4300 Ապա մեծ սուլթան Ամբրոնը եկավ,
 նախնին Վասիլի²⁶, այն տարսոնացին²⁷,
 (հենց սա էր հայրը Վասիլի տատի):
 Սպաթիա էին կոչում, անվանում
 հորը Վասիլի աշխարհ բերողին,
 4305 մեծ ամիրային, փառավոր, արի:
 Մուսուր էր նրա անունը նախապես²⁸,
 բայց մկրտվելով կոչվեց Հովհաննես:
 4308 Ահա մեր նշած տարսոնցին արի
 Ռոմանիայում ավեր էր սփռում:
 .....
 4313 Մուսուրը հետո, որդին Տարսոնցու,
 ապա ամիրան Կարոնսը մեծ...:

1. Այսինքն՝ ապագա աներձագներին:
2. **Որիսոխերպ** – պատմական Որիսոխերն է, պավլիկյանների սպարապետը:
3. Սպաթե էր կոչվում պավլիկյանների մի ամբողջը, որ գտնվում էր Տիվրիկի մոտ:
4. **Ամբրոն** – Պատմական Օմար իրն Աբդալլահ ալ-Ակտան է, Մելիտենեի ամիրան:
5. **Կարոնս** – պատմական Կարեբասն է, պավլիկյանների սպարապետը:
6. **Կուֆեր** – ենթադրաբար Կուֆա քաղաքը՝ Եփրատի ձախ ափին, Հարավային Միջագետքում:
7. Հավանաբար՝ Անգեղ տունը:
8. **Ամոր** (Ամորիոն) – Հայտնի քաղաք Փոյուզիայում, 838 թ. գրավվեց արաբ խալիֆա Մուլթասիմի կողմից:
9. **Իֆեր** – էպոսի այլ տարբերակներում՝ Իկոնիոն: Ըստ Ջ. Մավրոզորդատոյի՝ Ակրոինոնը, Ամորիոնից Հյուսիս գտնվող քաղաք:
10. **Տատը Ակրիտի** – ապագա տատը:
11. Եղեսիայի (Ուռհա) ամիրա Մուսուրի, որ քրիստոնյա դառնալով կոչվեց Հովհաննես:
12. Իմա՝ Մոհամմեդի:
13. Իմա՝ Որիսոխերպի, պատմական Որիսոխի:
14. **Տոպարխ** – բառացի նշանակում է երկրամասի, երկրի իշխան, կառավարիչ:
15. Այսինքն՝ բանակաթեմեր:
16. Վերևում Մուսուրը կոչված է Կարոնս:

17. Ակինա – Հայկական Ակնը, այժմ էգին:
18. Ոչ թե Աֆրիկան, այլ պավլիկյանների մայրաքաղաք Տեֆրիկեն (Տիփրիկը):
19. Տերենտո – այժմ՝ Դերենդե: Քաղաք Երկրորդ Հայքում:
20. Հեպտակոմիա – թարգմանաբար նշանակում է «Յոթ գյուղ»: Ենթադրում են, որ Պոնտոսում էր գտնվում:
21. Պարծանքը նրանց – բյուզանդական էպոսում Հանդես եկող ապելատների պարագլուխների:
22. Մագուլներ – մեր կարծիքով Անգեղտան գորբերը:
23. Ուարսիանե – Չորրորդ Հայքի Սորձյան գավառը:
24. Իմա՝ մուսուլմանների:
25. Սոսրովը – պարսից արքան:
26. Նախնին Վասիլի – Վասիլ Դիգենիս Ակրիտասի, բյուզանդական էպոսի գլխավոր հերոսի:
27. Տարտնացին – ՈւռՀայի ամիրա Մուսուրի պապը:
28. Մուսուր է կոչված մի այլ տեղում նաև Կարոսը:

11. ԱՆՆԱ ԿՈՄՆԵՆԱ

Բյուզանդական կայսր Ալեքսիոս I Կոմնենոսի (1081–1118) ավագ դուստրը: Մնվել է 1083 թ., մահացել 1148–ից հետո: Գրել է «Ալեքսիական» խորագիրը կրող փաստերով հարուստ մի պատմություն, իր հոր կյանքի ու գործունեության ներբողյանը: «Ալեքսիական»-ը բաղկացած է 15 գրքից, սկսվում է 1069 թ. դեպքերով և ավարտվում է 1118 թ., Ալեքսիոս I-ի մահով: Դեպքերի ու դեմքերի կատարյալ իմացությունը, փայլուն լեզուն հնարավորություն են տվել հեղինակի աշխատությունը դասելու բյուզանդական լավագույն աղբյուրների թվին:

«Ալեքսիական»-ում խոսք է լինում Թրակիայի պավլիկյանների մասին: Թարգմանությունը կատարված է բնագրի հետևյալ հրատարակությունից. Anne Comnène, *Alexiade (règne de l'empereur Alexis I Comnène, 1081–1118)*, texte établi et traduit par B. Leib, t. I-III, Paris, 1967.

Գիրք 2, գլուխ 2

1. Ես այստեղ մի փոքր կրնդհատեմ պատմությունը, ասելու համար, թե ինչպես կայսրը¹ հաղթահարեց պավլիկյաններին: Նա չէր ուզում արքունիք վերադառնալ այդ ուրացողներին պարտության չմատնած: Կարծես մի հաղթանակից մի ուրիշին դիմելով, այնպես արեց, որ մանիքեցիների բազմության դեմ տարած (հաղթանակը) եզրափակի իր մեծագործությունների շրջանակը: Արևմտյան թշնամիների դեմ կանգնեցրած պայծառ հաղթական հուշարձանի վրա

պավլիկյաններից այդ սերողները կարծես մի բիծ լինեին: Նա չէր ուզում պատերազմով ու կովով անել դա, որպեսզի ընդհարման ժամանակ երկու կողմից էլ բազում զոհեր չլինեն: Նա վաղուց գիտեր, թե (պավլիկյանները) ինչ քաջ տղամարդիկ են, թշնամիների դեմ անչափ հանդուգն: Ահա այդ պատճառով նա ջանք էր թափում պարագլուխներին պատժել, իսկ մնացածներին՝ զինվորագրել: 2. Նա դիմեց հետևյալ քայլին: Քաջ գիտենալով այդ տղամարդկանց անվախ, պատերազմներում և մարտերում աներեր լինելը, նա վախենում էր, որ հուսահատություն չուներ հասնելով, կմտածեն ավելի վատ բան անել: Առայժմ նրանք իրենց հայրենիքում ապրում էին խաղաղ, չէին դիմում ավարառությունների և ասպատակությունների: Ահա նա նրանց նամակ գրեց և, մեծ խոստումներ տալով, Բյուզանդիոն հրավիրեց: (Պավլիկյանները) կելտերի² դեմ (Ալեքսիոսի) տարած հաղթանակին տեղյակ, երկմտանքի մեջ ընկան, արդյո՞ք նամակների բովանդակած խոստումները հավաստի են: Այդուհանդերձ, ականա շարժվեցին դեպի (կայսրը): 3. Վերջինս, հասնելով Մոսինուպոլիս³, կանգ առավ, ձևացնելով, թե ինչ-ինչ պատճառներով դադար է առել, բայց իրականում նա նրանց գալստյանն էր սպասում: Երբ նրանք հասան, (կայսրը) ձևացրեց, թե ուզում է ստուգել նրանց և յուրաքանչյուրի անունը գրել: Նա շատ զգույշ և աչալուրջ հրամայեց մանիքեցիների պարագլուխներին տասնյակների բաժանել, խոստանալով շարքայիններին ստուգել հաջորդ տարի: Ահա այդպես, նա գրանցվածներին հրավիրեց դարպասից ներս մտնել: (Դարպասի) հետևում կանգնած էին մտնողներին կալանավորելու պատրաստ մարդիկ, որոնք նրանց ձիերն առնելով ու զինաթափ անելով, նետում էին որոշված զնդանները: (Պավլիկյանների պարագլուխները) կատարվածին բացարձակապես անտեղյակ, մեկը մյուսի ետևից գալիս ու մուտք էին գործում, իրենց գլխի գալիքին անիրազեկ: 4. (Ալեքսիոսն) ահա նրանց այդպես ձերբակալեց, ունեցվածքը գրավելով բաժանեց մարտերում ու փորձություններում իր հետ տառապած քաջարի զինվորներին: Ունեցվածքը գրավելու գործը գլխավորող անձնավորությունը (աղանդավորների պարագլուխների) կանանց քչեց տներից ու արգելափակեց միջնաբերդում: Փոքր անց կայսրը ձերբակալված մանիքեցիներին ներման արժանացրեց. ովքեր հանձն առան սուրբ մկրտության արժանանալ, իրենց փափագին հասան: (կայսրը) բոլոր միջոցներին դիմեց իմանալու համար, թե ովքեր են այդ խելացնորություն պարագլուխները, նրանց կղզիներն աքսորեց ու բանտարկեց, իսկ մնացածներին թույլ տվեց գնան ուր ցանկանան: Նրանք իրենց հայրենիքը նախընտրեցին, անհապաղ այնտեղ փութացին, տնօրինելով իրենց կարիքները, ինչպես որ կարողացան:

Գիրք ԺԴ, գլուխ 8

1. ... Իսկ կայսրը դադար առավ Ֆիլիպուպոլսում: 3. ... (Քաղաքը) անմխիթար վիճակում էր, ի միջի այլոց, նաև այն պատճառով, որ այնտեղ բնակվում էին բազում ամբարիշտներ: Հիշյալ քաղաքը հայերի, այսպես կոչված բողոմիլիների (նրանց մասին, ինչպես և նրանց աղանդի մասին հետագայում, իր տեղում պատմելու ենք), ինչպես և ամենաանաստված պավլիկյանների՝ մանիքեցիների տաշեղների ձեռքում էր: Սրանք, ինչպես անունն է վկայում, Պողոսից և Հովհաննեսից են սերում, Մանիի ամբարշտությունն առնելով, այն անխառն ձևով փոխանցեցին իրենց հետևորդներին: 4. Ես ցանկանում էի կանգ առնել մանիքեցիների գաղափարների վրա և հանգամանորեն շարադրել, միաժամանակ ջանալ քննադատել այդ ամենաանաստված գաղափարները, սակայն գիտենալով, որ մանիքեցիների աղանդը բոլորին ծիծաղելի է, ապա և շտապելով շարունակել սույն պատմությունը, բաց եմ թողնում նրանց գաղափարների քննադատությունը...:

5. Մանիի և Կալլինիկեի որդիներ Պողոսի և Հովհաննեսի հետևորդներին, էլ ավելի վայրենի գաղափարներ դավանող դաժան և մարտերում աներկյուղ մարդկանց, այն հրաշալի կայսր Հովհաննես Չմչկիկը⁴ պատերազմում պարտություն մատնելով, Ասիայից՝ Նալյուբներից ու Արմենիակների վայրերից գաղթեցրեց և ստիպեց Ֆիլիպուպոլսի շուրջը բնակվեն: Դրանով նա երկու նպատակի հասավ, նախ նրանց հեռացրեց իրենց բռնատիրած անառիկագույն քաղաքներից ու բերդերից, ապա և, հանձինս նրանց, ապահովագույն պահապաններ կանգնեցրեց բարբարոս սկյութների ներխուժումների դեմ, որոնցից շատ հաճախ տուժում էին Թրակիայի չրջանները: 7. Հովհաննես Չմչկիկը մանիքեցի հակառակորդներին դաշնակիցների վերածելով, ի դեմս նրանց՝ հզոր ուղղափառ ուժ հակադրեց այդ քոչվոր սկյութներին: Եվ այսուհետև քաղաքները բազում հարձակումներից շուրջ քաշեցին: Մանիքեցիները, ի բնե ազատասեր լինելով և անհնազանդ, իրենց ցանկացածն էին անում, ինչ իրենց բնատուր էր: Համայն Ֆիլիպուպոլսի բնակչությունը, փոքր բացառությամբ, մանիքեցիներ էին, որոնք բռնանում էին տեղացի քրիստոնյաների վրա, հափշտակում նրանց ունեցվածքը, քիչ կամ ամենևին ուշադրություն չէին դարձնում կայսեր կարգադրություններին: Նրանց թիվը գնալով աճում էր և Ֆիլիպուպոլսի շուրջը բնակվողները բոլորն էլ հերետիկոսներ էին: Սրանց մեջ հոսում էր և մի այլ գետ, հայոց դառը գետը⁵, ինչպես և Հակոբի ամենապղտոր ակունքներից հոսողը⁶: Մի խոսքով, ամեն տեսակի չարիքի մի ձոր էր: Թեև նրանք իրենց դոգմաներով հակասում

են միմյանց, բայց խոսվությունների դեպքում բոլորը համաձայնվում էին մանիքեցիներին: 8. Բայց իմ հայրը, կայսրը, սրանց էլ հակադրեց իր ուղղափառ մեծ փորձը, մի մասին առանց մարտի ձերբակալեց, մյուսին՝ պարտություն մատնելով գերեվարեց...:

Գիրք ԺԴ, գլուխ 9

Վերադառնալով Ֆիլիպուպոլիս և մի փոքր հանգստանալով, կայսրը վերստին դիմեց պայքարի: Նա ամեն օր իր մոտ էր հրավիրում մանիքեցիների աղանդի պարագլուխներ Կուլեոնին, Կուսինոսին և Ֆոլոսին և նրանց դեմ բանական պատերազմ էր մղում: Սրանք մնացած մանիքեցիներից ոչնչով չէին տարբերվում, բայց իրենց չարափառությունը պաշտպանելու, աղամանդյա խոսքերի դեմ հանդես գալու մեջ ուժեղ էին, աստվածային ասույթը ծվատելու և այն վայրիվերո մեկնաբանելու մեջ անչափ հնարամիտ: Տեսնելու բան էր կրկնակի մաքառումը՝ կայսեր համառ պայքարը նրանց փրկության համար և նրանց ճիգը կաղմյան հաղթանակ տանելու⁷: Տեսնելու բան էր այդ երեքին կանգնած, կարծես վարագի նման սուր ատամներով, կայսեր խոսքերը ըզլտելու պատրաստ: Երբ Կուսինոսը որևէ հարցում չէր կարողանում առարկել, մեջ էր ընկնում Կուլեոնը, իսկ երբ Կուլեոնն էր անել վիճակի մեջ ընկնում, Ֆոլոսն էր օգնություն հասնում: Մեկը մյուսի ետևից, կարծես հակառակ կալիքներ մեծ ալիքների վրա, նրանք հանդես էին գալիս կայսեր դրույթների և փաստարկների դեմ, բայց կայսրը նրանց հակաճառությունները, որ կարծես սարդոստայն լինեին, ցրիվ էր տալիս, իսկույն փակում պիղծերի բերանները: Թեպետև խոսքով կայսրը չկարողացավ որսալ այդ պարագլուխներին, այդուհանդերձ, կատարյալ անհաջողության էլ չմատնվեց: Նա ամեն օր դեպի Աստված դարձի էր բերում մի անգամ հարյուր, մի ուրիշ անգամ հարյուրից ավելի (աղանդավորների), այնպես որ նախկինում որսացված և այժմ (կայսեր) խոսքով որսացվածների թիվը հասավ հազարների ու բյուրերի: 4. Բայց ի՞նչ կարիք կա խոսել մի բանի շուրջ և ժամավաճառ լինել, երբ այդ մասին ողջ աշխարհը գիտե, երբ այդ մասին վկայում են Արևելքն ու Արևմուտքը: Նա ամեն տեսակի աղանդներով վարակված բոլոր քաղաքներն ու գյուղերը տարբեր ճանապարհներով դարձի բերեց դեպի մեր ուղղափառ հավատքը, նրանց պարագլուխներին մեծ նվերների արժանացրեց և ընտրյալ զինվորների շարքը դասեց, իսկ բոլոր ուսմիկներին, ովքեր որ եղևերով (լծված) արորներով հող էին հերկում, երեսաններով ու կանանցով հավաքելով, Ֆիլիպուպոլսի մոտ, Եվրոս գետից այն կողմ նրանց համար քաղաք կառուցեց և վերաբնակեցրեց, քաղաքին

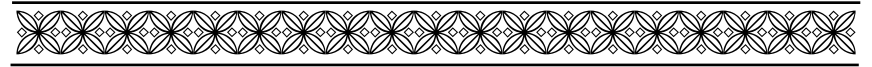
տալով Ալեքսիուպոլիս կամ Նեոկաստրոն անունը: Այս վերջին անունն էլ գերիշխեց: (Ֆիլիպուպոլսի աղանդավորներին) և նորաբնակներին նա մշակելի հողեր նվիրեց, խաղողի այգիներ, տներ և անշարժ գույք, նա տվածն այդպես խախուտ չթողեց, չթողեց նմանվի Ադոնիսի պարտեղներին՝ այսօր ծաղկող, իսկ վաղը՝ քանդվող, նա նվիրածը հաստատեց խրիստովուլ փաստաթղթերով⁸:

Իսկ կայսրը բոլոր մանիքեցիներից ամենաաստվածանարգներին, ուղիղ դեպի խելագարություն ընթացողներին, իրենց ամեն անհրաժեշտ բանով առատորեն ապահովելով, էլեֆանտինե կոչվող բանտում արգելափակեց ու թողեց իրենց վատթարությունը մեռնեն:

Գիրք ԺԵ, գլուխ 8

1. Դրանից հետո, իր թագավորությունն ... տարում⁹, հերետիկոսների մի հսկայական ամպ բարձրացավ, աղանդը նոր էր, եկեղեցուն մինչ այդ անծանոթ: Անցյալում հայտնի չարագույն ու վատթարագույն երկու վարդապետությունների մի խառնուրդը՝ մանիքեցիների այսպես ասած ամբարշտությունը, որին և պավլիկյաններ անվանեցինք, և մեսսայանների¹⁰ խորչանքը: Դա բոգոմիլների վարդապետությունն է՝ մեսսայանների և մանիքեցիների միացությունը...:

1. Ալեքսիոս I Կոմնենոսը (1081-1118):
2. Իմա՝ նորմանդացիների:
3. Քաղաք Արևմտյան Թրակիայում, ժամանակակից Կոմոտինիի մոտ:
4. Հովհաննես I Չմշկիկ հայագրի կայսրը (969-975): Նրա գաղթեցրած աղանդավորները մեր կարծիքով ոչ թե պավլիկյաններ էին, այլ թոնդրակեցիներ, քանզի Արևելքում պավլիկյանները ոչնչացվել էին ղեռևս Վասիլ I կայսեր կողմից:
5. Նկատի ունի միաբնակ հայերին:
6. Ոտաքը հակոբիկյանների մասին է:
7. Առած է, որ նշանակում է վնասարեք հաղթանակ տանել: Սկիզբ է առել Թեբեի թագավոր Հելիպի և նրա մոր Իոկաստեի պիղծ հարաբերությունից ծնված էտեոկլեսի՝ իր եղբոր Պոլինիկեսի դեմ տարած «հաղթանակի» առթիվ, երբ երկուսն էլ սպանվեցին մենամարտում, իսկ Իոկաստեն էլ նրանց դիակների վրա ինքնասպանություն գործեց: Թեման Սոփոկլեսի և Եվրիպիդեսի մի շարք ողբերգությունների նյութն է դարձել:
8. Ոսկե կնիք (խրիստովուլ) կրող փաստաթուղթ:
9. Այստեղ բնագիրը եղծված է. հայտնի չէ, Ալեքսիոս I Կոմնենոսի թագավորության ո՞ր տարվա մասին է խոսքը:
10. Հայկական աղբյուրներում մեսսայանները կոչվում են մծղնյաններ, նրանց աղանդը՝ մծղնեություն:

ԲԱԺԻՆ ՀԻՆԳԵՐՈՐԴ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ

(IV-IX դարեր)

ԿՈՐՑՈՒՆԸ ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԻ ԳՑՈՒՏԻ ՄԱՍԻՆ

ՎԱՐՔ ՄԱՇՏՈՑԻ

[Գ]

Մաշթոց էր անունն այն մարդու, որ հիշեցինք մեր խոսքի սկզբում, որի համար և մենք հոգ ենք տարել պատմելու: Նա Տարոն գավառից էր, Հացեկաց գյուղից, Վարդան անունով երանելի մարդու որդին: Մանկական հասակում նա կրթվել էր հելլենական դպրությունը, [ապա] եկել, հասել էր Մեծ Հայաստանի Արշակունի թագավորների դուռը¹, կացել էր արքունի դիվանատանը՝ դառնալով արքայի² տված հրամանի ծառայողը՝ ոմն Առավանի՝ մեր Հայոց աշխարհի հազարապետության ժամանակ: Նա տեղյակ ու հմուտ էր աշխարհական կարգերին, իր զինվորական արվեստով սիրելի էր դարձել իր զորականներին: Եվ այնտեղ հենց ջանալով ուշադրությամբ հետևում էր աստվածային գրքերի ընթերցանությունը, որով և շուտով լուսավորվեց ու թափանցեց, խորամուխ եղավ աստվածային հրամանների հանգամանքների մեջ, և ամեն պատրաստությամբ զարդարելով իրեն՝ իշխանների ծառայությունն էր կատարում:

[Դ]

Եվ դրանից հետո նա՝ ըստ ավետարանական կանոնի՝ դարձավ մարդասեր Աստծո ծառայությանը. այնուհետև իրենից վանեց իշխանական ցանկությունները և պարծանքի Ուաչն առնելով՝ դուրս եկավ Ամենակեցույց Ուաչվածի³ հետևից: Եվ [հավատքի] հրամաններին հավանելով՝ խառնվեց Քրիստոսի խաչակիր գնդին ու շուտով մտավ միայնակեցական կարգի մեջ:

[6]

Մեսրոպ Մաշտոց
(Հատված Գր. Ոսանջանի «Հայկական
այբուբենը» գորելենից)

մշտամոռնչ աղոթքն ու բազկատարած պաղատանքն առ Աստված:

Եվ այնպես տրտմական հոգսերով պաշարված ու թակարդապատված և մտածմունքների ծփանքի մեջ էր ընկած, թե արդյոք ինչպիսի ելք գտնի այդ բանի համար:

[2]

Եվ շատ օրեր հենց այնտեղ նույն [խնդրով] զբաղվելուց հետո՝ վեր կացավ այնուհետև [եկավ], հասավ Մեծ Հայաստանի Սուրբ կաթողիկոսի մոտ, որի անունը Սահակ էր, որին և պատրաստ ու հավան

գտավ նույն հոգսի վերաբերմամբ: Եվ նրանք միասին սիրով մեկտեղ գալով՝ առավոտը կանուխ մեծ աղոթքներով Աստծուն [էին դիմում], որպեսզի բոլոր մարդկանց հասնի քրիստոսաբեր փրկությունը: Եվ այդ անում էին շատ օրեր:

Ապա ամենաբարի Աստծուց պարգևվեց նրանց՝ երանելի միաբանյալների աշխարհահոգ խորհուրդը ժողովել և հայ ազգի համար նշանագրեր գտնել:

Շատ հարցուփորձով ու որոնումով պարապեցին և շատ նեղություններ կրեցին. հետո և իրենց առաջուց ուղած բանի մասին իմաց տվին Հայոց թագավորին, որի անունը Վռամշապուհ էր կոչվում:

Այն ժամանակ արքան պատմեց նրանց մի մարդու, Դանիել անունով մի ազնվական ասորի եպիսկոպոսի մասին, որ հանկարծ գտել է հայերեն լեզվի այբուբեններ – նշանագրեր: Եվ երբ արքան պատմեց նրանց Դանիելի գտածի մասին, արքային հոժարեցրին, որ հոգ տանի այն պիտույքի համար: Նա էլ Վահրիճ անունով մեկին հրովարտականերով ուղարկեց Հաբել անունով մի երեց մարդու մոտ, որ ասորի եպիսկոպոս Դանիելի մերձավորն էր:

Իսկ Հաբելն այդ որ լսեց, շտապելով հասավ Դանիելի մոտ և նախ ինքը Դանիելից տեղեկացավ նշանագրերին և հետո նրանից առավ, ուղարկեց արքային Հայոց երկիրը: Նրա թագավորության հինգերորդ տարում⁵ հասցրեց նրան [նշանագրերը]: Իսկ արքան՝ Սուրբ Սահակի և Մաշթոցի հետ միասին՝ նշանագրերն ստանալով Հաբելից՝ ուրախացան:

Ապա երանելի հոգաբարձուներն [իրենց] հանկարծագյուտ ուղածն առնելով՝ էլի խնդրեցին արքայից մատաղահաս մանուկներ, որոնց միջոցով կարողանային նշանագրերը գործադրել: Եվ երբ նրանցից շատերը սովորեցին, ապա [թագավորը] հրամայեց ամեն տեղ նույն [նշանագրերով] կրթել. որով և երանելին հասավ նույն իսկ վարդապետական գեղեցիկ աստիճանին, և մոտ երկու տարի իր ուսուցչությունն արեց ու նույն նշանագրերով տարավ:

Իսկ երբ հասկացան, որ այդ նշանագրերը բավական չեն հայերեն լեզվի սիղոբաները – կապերն ամբողջությամբ արտահայտելու համար, մանավանդ, որ նշանագրերն էլ իսկապես ուրիշ դպրություններից թաղված և հարույթուն առած⁶ հանդիպեցին, – ապա դարձյալ երկրորդ անգամ նույն հոգսի մեջ ընկան և մի քանի ժամանակ մի ելք էին փնտրում դրան:

**Եղեսիա.
Քաղաքային պարիսպները**

[Է]

Դրա համար երանելի Մաշթոցը՝ արքայի հրամանով և Սուրբ Սահակի համաձայնությամբ՝ մի խումբ մանուկներ առավ հետը և, սուրբ համբույրով միմյանց հրաժեշտ տալուց հետո, ճանապարհ ընկավ, գնաց հայոց արքա Վուստրյանի հինգերորդ տարում, և գնաց, հասավ Արամի⁷ կողմերը, ասորոց երկու քաղաքները, որոնց առաջինը Եղեսիա է կոչվում և երկրորդի անունն է Ամիդ: Ներկայացավ սուրբ եպիսկոպոսներին, որոնց առաջինի անունը Բաբելյաս էր և երկրորդինը՝ Ակակիոս: [Նրանք] կղերականների և քաղաքների իշխանների հետ միասին հանդիպեցին և շատ մեծարանքներ ցույց տալով հասնողներին՝ ընդունեցին հոգ տանելով [նրանց համար] քրիստոնյաների կարգի համաձայն:

Իսկ աշակերտասեր ուսուցիչն իր հետ տարածներին երկու [խմբի] բաժանելով՝ ոմանց ասորական դպրության կարգեց [Եղեսիա քաղաքում] և ոմանց հունական դպրության [կարգելով]՝ այնտեղից ուղարկեց Սամուսատական քաղաքը:

[Ը]

Եվ նա իր ընկերների հետ սկսեց սովորական աղոթքներն ու տրնությունները և արտասովոր պաղատանքները, խստամբերությունները, աշխարհահեծ հոգսերը, հիշելով մարգարեի ասածը, թե՛ «Երբ որ հեծե՞ծես, այն ժամանակ կապրես»⁸:

Եվ այսպես նա շատ նեղություններ քաշեց իր ազգին մի բարի օգնություն գտնելու համար: Ամեն բան շնորհող Աստծուց խկապես պարզեց նրան [այդ] բախտը. նա իր Սուրբ աջով հայրաբար ծնեց նոր և սքանչելի ծնունդներ – հայերեն լեզվի նշանագրեր: Եվ այնտեղ⁹ շուտով նշանակեց, անվանեց ու դասավորեց, հորինեց սիրորաներով – կապերով:

Եվ ապա հրաժեշտ տալով սուրբ եպիսկոպոսին¹⁰, իր օգնականների հետ միասին իջավ Սամոսատ քաղաքը, ուր մեծապատիվ կերպով մեծարվեց եպիսկոպոսից և եկեղեցուց:

Եվ հենց այնտեղ, նույն քաղաքում գտավ հելլենական դպրության մի գրագիր, Հոսիանոս անունով, որի ձեռով նշանագրերի բոլոր գանազանությունները՝ բարակն ու հաստը, կարճն ու երկայնը, առանձինն ու կրկնավորն ամբողջապես հորինելուց և վերջացնելուց հետո՝ ձեռնարկեց թարգմանություն անելու երկու մարդու, իր աշակերտների հետ, որոնց առաջինի անունը Հովհան էր, Եկեղյաց գավառից, և երկրորդինը՝ Հովսեփ, Պաղանական տնից: Եվ սկսեց թարգմանել [սուրբ] գիրքը՝ նախ Սողոմոնի Առակներից, որ սկզբում հենց հանձնարարում է ծանոթ լինել իմաստության, ասելով, թե՛ «Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»¹¹, որ և գրվեց այն գրագրի ձեռով. միաժամանակ և սովորեցնում էին մանուկներին՝ գրագիրներ [պատրաստելով] նույն դպրության համար:

[Թ]

Ապա դրանից հետո Աստուծու շնորհիվ ճանապարհ ընկավ, օթևաններ անցավ, աջողությամբ ու հոգելից ուրախությամբ եկավ, հասավ Հայաստան աշխարհը, Այրարատյան գավառի կողմերը, Նոր Քաղաքի¹² սահմանների մոտ, Մեծ Հայաստանի արքա Վուստրյանի վեցերորդ տարում¹³:

... Եվ արդ, երբ հիշելին եկավ, մոտեցավ թագավորական քաղաքին, իմաց տվեցին թագավորին և սուրբ եպիսկոպոսին: Նրանք նախարարագունդ ավագանու բոլոր բաղմությունն առնելով՝ քաղաքից դուրս եկան, Ռահ¹⁴ գետի ափին զիմավորեցին երանելիին: Եվ ցան-

կալի ողջույնը միմյանց տալուց հետո՝ այնտեղից ցնծության ձայներով և հոգևոր երգերով ու բարձրաձայն օրհնություններով ետ դարձան քաղաքը, և տոնական ուրախությունը անց կացրին օրերը:

[Ժ]

Այն ժամանակ թագավորից չուտով հրաման առավ՝ սկսելու [սովորեցնել] Մարաց խուժաղուժ կողմերը, որոնք դժվար մատչելի էին ոչ միայն իրենց դիվական, սատանայակիր, ճիվաղական բարքի, այլև խեցբեկագույն և կոչոտ ու կոպիտ լեզվի պատճառով: Զեռք զարնելով և նրանց շատ տարիների ծնունդներին կոկելու՝ դարձրին [նրանց] պարզախոս, հոետորաբան, կրթված, աստվածատուր իմաստությունը ծանոթ: Եվ այնպես հանգամանորեն խորամուխ եղան նրանք օրենքների ու պատգամների մեջ, որ մինչև անգամ բոլորովին դուրս եկան իրենց ազգակցությունից¹⁵:

[ԺԱ]

Եվ այնուհետև աստվածային գործի մշակությունն անելով՝ սկսեցին ավետարանական արվեստը՝ թարգմանել, գրել և սովորեցնել, մանավանդ որ աչքի առաջ ունեին Տիրոջ տված բարձր հրամանները, ավանդված աստվածային բարձր պատգամները, որոնք տրվել էին երանելի Մովսեսին բոլոր եղած բաների մասին – մատյանի մեջ գրել գալիք հավիտենականությունը պահելու համար, այլև ուրիշ մարգարեներին տրված նույնպիսի հրամանները:

Եվ այն ժամանակ անպայման սքանչելի դարձավ մեր երանելի ու ցանկալի Հայաստան աշխարհը, ուր երկու հավատակիցների¹⁶ ձեռքով հանկարծ, մի անգամից եկան հասան, հայաբարբառ հայերենախոս դարձան օրենուսույց Մովսեսը՝ մարգարեական դասի հետ, և առաջադեմ Պողոսը¹⁷, բոլոր առաքելական գնդով, Քրիստոսի աշխարհակեցույց Ավետարանի հետ միասին:

[ԺԲ]

Իսկ երբ իրերի հաստատությունը փորձեցին, ապա ավելի համարձակ և ավելի շատ էին ժողովում նորագյուտ ուսման համար աշակերտներ՝ սովորեցնելու, կրթելու և անգետ մարդկանց քարոզելու համար պատրաստելու: Նրանք իրենք էլ հենց Հայաստան աշխարհի զանազան կողմերից ու գավառներից բազմությունը վեր կե-

նում, գալիս հասնում էին աստվածային գիտություն բացված աղբյուրը: Որովհետև Այրարատյան գավառում, թագավորների ու քահանայապետների նստավայրում¹⁸ բխեց հայերի համար Աստծու պատվիրանների չնորհքը: Այստեղ պետք է հիշել և մարգարեի խոսքը, թե՛ «Աղբյուր կրխի այնտեղ, Դավթի տանը»¹⁹:

Եվ իսկապես՝ եկեղեցու սյուներն սկսեցին համարձակ ձեռքով Քրիստոսի ավետարանիչների գործը կատարել, Հայաստան ազգի զանազան կողմերը, գավառներն ու տեղերը խումբ խումբ ուղարկել ճշմարտության աշակերտներին, գիտություն մեջ կատարելության հասցվածներիս [խմբերը]՝ կարող [համարելով] ուրիշներին էլ սովորեցնելու: Նրանց համար կանոն և օրինակ դրեցին իրենց վաստակը և պատվիրեցին նույն կանոնի մեջ մնալ:

Եվ իրենք աստվածային իմաստությունը կրթեցին հենց այնտեղ իրենց մոտ եղած արքունիքը բոլոր ազատագուց բանակի հետ: Երանելի Սահակն ուսման վարժությունը զբաղեցնում էր ավելի Մամիկոնյան մարդկանց, որոնց առաջինի անունն էր Վարդան²⁰, որ և Վարդկան էր կոչվում: Նույնպես և ամեն մարդու աշխատում էր նա կրթել, հասկացնել ճշմարտության գիտությունը:

[ԺԴ]

Ապա դրանից հետո ելավ սահմանակից Սյունական աշխարհը: Այնտեղ էլ աստվածասեր հնազանդություններն են նրան Սյունիքի իշխանը, որի անունը Վաղինակ էր: [Մաշթոցն] իր առաջադրած գործի համար շատ օգնություն գտավ նրանից, այնպես որ պտտեց, վերահասու եկավ Սյունիքի բոլոր կողմերում: Եվ սովորեցնելու համար մանուկներ ժողովեց, ավելի գազանամիտ, վայրենի, ճիվաղաբարո կողմերինը, և այնքան հոգ տարավ, դաստիարակի պես կրթեց, խրատեց, որ մինչև անգամ հենց այն վայրենիներից կարգեցին Սյունիքի եկեղեցու համար եպիսկոպոս-տեսուչ, որի անունն էր Անանիաս, մի սուրբ ու երևելի [և] եկեղեցու ժառանգավորների համար հայրաբարո մարդ: Ապա Սյունյաց երկիրն էլ լցրեց վանականների դասերով:

Այն ժամանակ Աստված տվեց, որ Սյունիքի իշխանության գլուխն անցավ քաջ Միսական Վասակը²¹, խելացի ու հանճարեղ և կանխագետ, աստվածային իմաստություն չնորհքով օժտված մի մարդ: Նա շատ նպաստեց Ավետարանի քարոզության գործին: Նա ինչպես որդին հորը՝ հնազանդություն ցույց տալով և Ավետարանին վայել կերպով ծառայելով՝ մինչև վերջը գործադրում էր նրա հրամայածները:

[ԺԵ]

Դարձյալ՝ մեջտեղում մի ժամանակ անցնելուց հետո՝ Քրիստոսի սիրելին մտածեց հոգ տանել նաև բարբարոսական կողմի համար: Եվ սկսեց տիրոջից իրեն շնորհավածի համեմատ նշանագրեր հորինել վրացերեն լեզվի համար: Գրեց, դասավորեց ու օրինավոր կերպով հարդարեց և իր աշակերտներից մի քանի լավագույններին հետն առավ, վեր կացավ, գնաց, իջավ Վրաց կողմերը: Եվ գնաց, ներկայացավ թագավորին, որի անունը Բակուր էր, և աշխարհի եպիսկոպոսին, [անունը]՝ Մովսես: Եվ թագավորն ու ազնվականները, բոլոր գավառներով միասին, շատ անսացին նրան ըստ աստվածային օրենքի:

Եվ նա իր արվեստն առաջարկելով՝ խրատեց, հորդորեց նրանց, և այն ժամանակ ամենքը հանձն առան նրա ուզածը կատարել: Եվ վրացերեն լեզվի մի թարգմանիչ գտավ, որ անվանվում էր Ջաղա, մի գրագետ և ճշմարտահավատ մարդ. այնուհետև վրաց արքան հրամայեց իր իշխանության զանազան կողմերից և խառնադանջ գավառներից մանուկներ ժողովել և տալ վարդապետի ձեռքը: [Նա էլ] նրանց առավ, ուսման բովի մեջ ձգեց և հոգևոր սիրով ու եռանդով ի բաց

քերեց [նրանցից] դեռի ու սնտի կուռքերի պաշտամունքի չարավաճոտ աղտն ու ժանգը, այնքան անջատեց հեռացրեց [նրանց] իրենց հայրենի [ավանդություններից] և անհիշող դարձրեց, որ մինչև անգամ ասում էին, թե՝ «Մոռացա իմ ժողովուրդն և իմ հոր տունը»²⁴:

Եվ արդ՝ նրանց, որ այնքան առանձին և բաժանված լեզուներից ժողովվեցին, մեկ աստվածային պատգամներով կապեց, դարձրեց մե՛կ ազգ, մե՛կ Աստծու փառաբանիչներ: Նրանցից գտնվեցին և եպիսկոպոսական կարգին, վիճակին բարձրացած արժանավորներ, որոնց առաջինը, Սամուել անունով մի սուրբ և բարեպաշտ մարդ, եղավ արքունի տան եպիսկոպոս:

Իսկ երբ Վրաստանի բոլոր կողմերում կարգի դրեց աստվածապաշտության գործը, այնուհետև բաժանվելով նրանցից՝ վերադարձավ Հայոց երկիրը և հանդիպելով Հայոց Սահակ կաթողիկոսին՝ պատմեց նրան բոլոր եղելությունների մասին, [և] միասին փառավորեցին Աստծուն, մեծանուն Քրիստոսին:

[ԺԶ]

Ապա դարձյալ դուրս եկավ, շրջեց [իր] կարգած տեղերը և Հայոց աշխարհի աշակերտած գավառները՝ գորացնելու, նորոգելու և հաստատելու համար: Եվ երբ բոլոր տեղերն այնպես լիացրեց Տիրոջ Սուրբ Ավետարանով և ամենքին զգուշացրեց, որ կյանքի ճանապարհով ընթանան, այնուհետև մտածեց Հայոց կես ազգի համար, որ հոռոմների թագավորի իշխանության տակ էր²³:

Եվ շտապեց, շատ աշակերտների հետ գնաց հունական կողմերն անցնելու: Եվ իր բարի գործերի մեծ համբավի համար, որ առաջուց այնտեղ նրա մասին հռչակված էր հյուսիսային կողմերից, [նա այնտեղ] մտնելու ճանապարհի հենց սկզբից մեծ մտերմությամբ ընտանեբար պատիվ ստացավ աշխարհի եպիսկոպոսներից և իշխաններից ու գավառացիներից, մանավանդ աշխարհի սպարապետից, որ անվանվում էր Անատոլիս: Սա [Մաշթոցի] մտադրած բանը գրով Հայտնեց կայսրին, որի անունը Թեոդոս էր²⁵ կոչվում, Արկաղ²⁴ կայսրի որդին, որից և հրաման դուրս եկավ, որ վայել մեծարանքով Ակու-միտ²⁶ անունով կոչեն սրբին:

Իսկ նա իր աշակերտների բազմությունը տարավ Մելիտեն քաղաքը, հանձնեց քաղաքի սուրբ եպիսկոպոսին, որ Ակակիոս էր կոչվում, և աշակերտների համար գլխավոր թողեց նրան, որ Ղևոնդեսու էին կոչում, մի հավատարիմ և ճշմարտապաշտ մարդու: Եվ [ապա]

երանելին հետն առավ Դերձանի պատվական եպիսկոպոսին, որի անունը Գինթ էր, և այնտեղի աշակերտներից քչերին, և նստելով Հանրային անդրուարը²⁷ և շատ պատիվ գտնելով՝ Հասան թագավորանիստ Կոստանդինական քաղաքը: Նրա մասին իսկույն պատմեցին արքունիքում, և նա պատվական աթոռի առաջ մտնելով՝ ներկայացավ աստվածակարգ թագավորներին և աշխարհամուտ դոան հայրապետ սուրբ կաթուղիկոսին, որի անունն Ատտիկոս էր, և շնորհք գտավ նրանցից: Հրամայվեց՝ մի որոշ ժամանակ այնտեղ, տիեզերական քաղաքում մեծարել [նրանց] եկեղեցուց, արքունիքից և քաղաքի պատվական իշխաններից կարգված ապրուստով:

Եվ ապա գատիկն անելուց հետո՝ կայսրին բացատրեց նա պիտույքի հանգամանքները և անընդդիմանալի հրաման առավ՝ կայսերազիր դրոշմած սակերներով²⁸ Հայոց կես ազգից սովորեցնելու նպատակով մանուկներ ժողովելու համար, բարբարիանոսների ժանտազորձ աղանդի վերաբերյալ ու եկեղեցու հաստատություն, ինչպես և մեծամեծ պարգևներով [նրան] պատվելու մասին: Արդարն այդ մասին համոզեց պալատականներին, ինքը բան չառնելով՝ թողեց [նրանց]: Եվ երկրպագեց ծիրանափառ օգոստականներին ու սուրբ կաթուղիկոսին և [հրաժեշտի] ողջերթ ընդունեց եկեղեցուց ու քաղաքի երևելի իշխաններից, և բոլոր իրայիններով աջողություններ նստեցին արքունիքից տրված դիպակների ու կառքերի մեջ, և մեծ փառքով ու պատվով բռնեցին թագավորական ճանապարհները: Եվ բոլոր քաղաքները դիմավորում էին, [և ամեն] քաղաքում երևելի էին հանդիսանում:

Եվ մեծամեծ պարգևներ ստանալով եկան, Հասան ժամադիր կողմերը: Եվ իսկույն ևեթ հանդիպեցին [Բյուզանդական] Հայաստանի սպարապետին, կայսրի սակերներով ներկայացան [նրան]: Եվ երբ նա ստացավ կայսերական դրոշմներով սակերները, շտապեց իսկույն հրամանը կատարելու: Եվ այնուհետև պատգամավորներ ուղարկեց կայսրի իշխանության մեջ եղած հայոց կես ազգի գավառները՝ բազմաթիվ մանուկներ ժողովելու և նրանց թոշակ նշանակելու հարմարավոր տեղերում, ուր և երանելին իր ուսուցչությունը գործադրում և քաղցրացնում էր ժողովածների համար:

Այն ժամանակ եկավ, հանդիպեց նրան մի երեց մարդ, ազգով աղվան, անունը՝ Բենիամին: Եվ Մաշթոցը հարցրեց ու քննեց աղվաններն լեզվի բարբարոս խոսքերը, ապա վերուստ պարգևած իր սովորական կորովամտությունները նշանագրեր հորինեց և Քրիստոսի շնորհքի աջողություններ՝ կշռադատեց, կարգավորեց, հաստատեց:

Դրանից հետո բաժանվեց եպիսկոպոսներից, աշխարհի իշխաններից և բոլոր եկեղեցիներից: Նրանց մոտ հավատացյալների համար

վերակացուներ թողեց իր աշակերտներից երկուսին, որոնց առաջինի անունը Ենովք էր, և երկրորդինը՝ Դանան, կրոնավոր և ավետարանական սպասավորություն մեջ առաջադեմ մարդիկ, որոնց հանձնարարելով Աստուծու շնորհքին՝ հենց այնտեղ տեղավորեց: Եվ ինքը շատ աշակերտներով եկավ, անցավ Մեծ Հայաստանի կողմերը և Նոր Քաղաքը հասնելով՝ ներկայացավ Սուրբ եպիսկոպոս Սահակին և Հայոց թագավորին, որի անունն Արտաշես²⁹ էր, և բոլոր բանակին, և պատմեց նրանց այն կողմերում Աստուծու շնորհքի աջողություններ [կատարած] գործերը, մի քանի օր մնաց այնտեղ, հորդորեց [նրանց]՝ հոգևոր սեր սփռելու համար:

[ԺԷ]

Եվ ապա դրանից հետո մնաք բարով ասաց՝ Աղվանքի կողմերը գնալու համար: Եվ գնաց, իջավ նրանց աշխարհը և հասնելով թագավորական տեղերը՝ տեսավ աղվանների սուրբ եպիսկոպոսին, որի անունը Երեմիա էին ասում, և նրանց թագավորին, որի անունն Արսվաղ էր, որոնք և բոլոր ազատանիներով հանդերձ մեծ հնազանդություններ ընդունեցին [նրան] Քրիստոսի անվան համար: Ապա երբ հարցրին, նա բացատրեց իր գալու նպատակը: Եվ նրանք երկու զուգակիցները, եպիսկոպոսն ու թագավորը, հանձն առան ընդունել դպրությունը և հրամայեցին իրենց իշխանություններից ու տեղերից դպրության արվեստի համար բազմաթիվ մանուկներ բերել, ժողովել, արժանավոր ու հարմարավոր տեղերում դասատներդպրոցներ [կազմել] և [նրանց] ապրուստի համար թոշակ նշանակել:

Իսկ երբ հրամանն իսկապես գործով գլուխ եկավ, ապա այնուհետև երանելի Երեմիա եպիսկոպոսն սկսեց շուտով աստվածային գրքերի թարգմանությունն անել, որով իսկույն մի ակնթարթում Աղվանքի վայրենամիտ և դատարկասուն և անասնաբարո մարդիկը մարգարեագետ և առաքելաձանթի և ավետարանի ժառանգներ դարձան և բոլոր աստվածային ավանդություններին ոչ մի բանով անտեղյակ [չմնացին]:

1. Թագավորների դուռը – այստեղ օգտագործվել է որպես հոմանիշ արքունի պալատի:
2. Ժամանակի Հայոց արքան էր Խոսրով IV-ը (387-389):
3. Այսինքն՝ Հիսուս Քրիստոսի:
4. Նկատի ունի բովանդակ Հայաստանը:
5. Ուսումնասիրողները վաղուց են նկատել, որ Կորյունի նշանակած թվական տվյալները հիմնականում աղճատված են:

6. Այսինքն՝ ուրիշ լեզուների տառեր էին, մոռացված և հետո լույս աշխարհ եկած:
7. Այսինքն՝ Ասորիքի կողմերը:
8. Տե՛ս **Եսայի, Լ, 15**:
9. Նկատի ունի Եղեսիա քաղաքը:
10. *Խոսքը Եղեսիայի Ռաբուլաս (Բարիլաս) եպիսկոպոսի մասին է:*
11. «Ճանաչել իմաստություն ու խրատ, իմանալ հանճարի խոսքերը» (տե՛ս «Գիրք առակաց», 1):
12. Այսինքն՝ Վաղարշապատի:
13. Ինչպես այլ դեպքերում, այստեղ ևս թվականն աղճատված է:
14. *Խոսքը Երասխ (Արաքս) գետի մասին է:*
15. Այսինքն՝ այլևս նման չէին իրենց ազգակիցներին, քանզի արդեն գիտակ էին հայրենի այրուբենին:
16. Ակնարկում է Սահակ Պարթևին և Մեսրոպ Մաշտոցին:
17. Նկատի ունի Պողոս առաքյալին:
18. Այսինքն՝ մայրաքաղաք Վաղարշապատում:
19. Հմմտ. **Եսայի, Լ, 25**:
20. *Խոսքը Ավարայրի հերոս Վարդան Մամիկոնյանի, մասին է:*
21. *Խոսքը նշանավոր Վասակ Սյունեցու՝ Հայոց մարզպանի մասին է:*
22. Տե՛ս **Սաղմոս, ԽԳ, 11**:
23. Նկատի ունի Արևմտյան՝ Բյուզանդական Հայաստանը:
24. *Խոսքը Բյուզանդիայի Թեոդոսիոս II կայսրի (408-450) մասին է:*
25. **Արկաղիոս** – Արևելյան Հռոմեական կայսրության հիմնադիր կայսր (395-408):
26. **Ակումիտ** – բառացիորեն նշանակում է անբուն, հսկող, տքնող, ճգնող:
27. **Անդրուար** – սայլակառք:
28. **Սակեր** – կայսերական սրբազան հրամանագիր:
29. Արտաշես IV-ի (423-428) անվան հիշատակումը ցուցում է, որ սույն իրադարձությունները տեղի են ունեցել 423 թվականից հետո:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ՀԱՅՈՑ ԳՐԵՐԻ ԳՅՈՒՏԻ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Գ

Գլ. ԽԷ. ԵՐԱՆԵԼԻ ՄԵՍՐՈՊԻ ՄԱՍԻՆ

Տեսնելով, որ Հայոց թագավորության վերջը հասել է, Մեսրոպը (երկրի) խռովություններն իր համբերության նյութ դարձրեց: Նա Տարոնի Հացեկից էր, սնվել ու սովորել էր Մեծ Ներսեսի մոտ և նրա վախճանվելուց հետո արքունական դռանը քարտուղար էր նշա-

նակվել: Նա սիրեց մենակեցություն վարքը, ինչպես ասել էր մեկը, թե ալեկոծված նավն շտապում է դեպի նավահանգիստը, իսկ ժուժկալող մարդն անապատ է փնտրում: Այսպես էլ նա, աշխարհային զբաղմունքներից փախչելով, դեն գցելով մարմնական պատիվը, գնում էր երկնավորի հետևից: Գնում է Գողթն գավառը և ապրում մենակյացի կյանքով: Այստեղ թաքնված հեթանոսական աղանդը, որ Տրդատի օրերից մինչև այդ ժամանակ ծածուկ էր մնում և Արշակունյաց թագավորության տկարանալու ժամանակը երևան եկավ, նա վերացրեց գավառի իշխանի օգնությունը, որի անունն էր Շարիթ: ... Սրանից ոչ պակաս բաներ արեց և Սյունիքում նրա Վաղինակ իշխանի օգնությամբ:

Երբ երանելի Մեսրոպն ուսուցանում էր, քիչ նեղություն չէր կրում, որովհետև ինքն էր թե՛ կարդացողը և թե՛ թարգմանողը, և եթե մի ուրիշն էր կարդում, երբ ինքն այնտեղ չէր լինում, ժողովրդին անհասկանալի էր մնում՝ թարգմանիչ չլինելու պատճառով: Ուստի նա միտք դրեց մի հնարք գտնել, հայոց լեզվի համար տառեր ստեղծել, և աշխատանքի անձնատուր լինելով՝ գանազան փորձերով չարչարվում էր:

Ս. Սահակ Պարթև և Ս. Մեսրոպ Մաշտոց
(հեղինակ՝ իտալացի նկարիչ Ֆրանչեսկո Մաջոտտո. 1750-1805 թթ.)

Գլ. ԽԹ. ... ՄԵԾ ՍԱՀԱԿԻ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱԹՈՌԸ ՆՍՏԵԼԸ

... Մեսրոպը եկավ [Սահակ եպիսկոպոսապետի] մոտ հայերեն գրերի հարցի առիթով և տեսավ, որ նա ավելի ևս փափագում է այդ բանին: Շատ ջանքերից հետո, երբ օգուտ չտեսան, դարձյալ աղոթքի ապավինեցին Աստծուց խնդրելով: Միմյանցից բաժանվեցին. Մեսրոպը գնաց իր կացարանը. խստակյաց վարքի անձնատուր լինելով՝ ավելի և ավելի ճիգ էին թափում:

Գլ. ԾԲ. ԴԱՆԻԵԼՅԱՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Այդ ժամանակ Արկաղ [կայսրը] հիվանդացավ: Բյուզանդիոնում Մեծ Հովհաննեսի¹ պատճառով ահագին շարժում և հրդեհներ ծագեցին և Հունաց թագավորությունը² չփոթություն մեջ ընկավ. գորքերը պատերազմում էին իրար և պարսիկների դեմ: Ուստի Վուամբ³ մեր Վուամչապուհ թագավորին հրամայեց իջնել Միջագետք, որպեսզի խաղաղեցնելով կարգի բերի նրանց և երկու կողմերի գործակալների (վեճերը) վճռի: Երբ նա գնաց այս ամենը կարգավորելու, քիչ նեղություն չկրեց քարտուղարի պատճառով, որովհետև այն օրից, որ Մեսրոպն արքունական դռնից հեռացավ, նա ոչ մի ճարտար դպիր գտնել չէր կարողանում, որովհետև պարսկական գիր էին գործածում: Այս առիթով նրան ներկայացավ Հաբել անունով մի քահանա և խոստացավ հայերեն լեզվի տառեր ստեղծել՝ որ հարմարեցրել էր Դանիել եպիսկոպոսն՝ իր մերձավորը: Թագավորն անփույթ գտնվեց, և Հայաստան գալով տեսավ, որ բոլոր եպիսկոպոսները հավաքվել են Մեծ Սահակի և Մեսրոպի մոտ, հայերեն գրերի գյուտի մասին հոգալու: Երբ թագավորին իմաց տվին այս մասին, նա նրանց պատմեց ինչ որ վանականն ասել էր: Երբ այս լսեցին, նրան սկսեցին թախանձել, որ այդ կարևոր բանին հոգ տանի:

Ուստի նա Խաղունի ցեղից Վահրիճ անունով մի մարդու, որ հարգված էր Հայաստանում, իրեն հավատարիմ էր և շատ փափագում էր այդ գործին, պատգամավոր ուղարկեց հիշյալ Հաբելի մոտ: Նրան հետն առած՝ միասին գնացին և Դանիելից լավ հմտացան վաղուց գրված տառերի շարքին, որ դասավորված էր հունարենի օրինակով, բերին մատուցեցին Մեծ Սահակին ու Մեսրոպին, որոնք սովորելով ու երեխաների էլ վարժեցնելով քիչ տարիներ, համոզվեցին, որ այդ նշանագրերը, այդ մուրացված գծագրությունը, ընդունակ չէր վանկ առ վանկ ճիշտ արտահայտելու հայերեն բառերի հնչյունները:

Գլ. ԾԳ. ՄԵՍՐՈՊՅԱՆ ՆՇԱՆԱԳՐԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, ՈՐ ՏՐՎԵՑԻՆ ԵՐԿՆԱՅԻՆ ՇՆՈՐՀՈՎ

Սրանից հետո ինքը Մեսրոպը աշակերտներով իջնում է Միջագետք նույն Դանիելի մոտ, և նախկինից ավելի բան չգտնելով՝ անցնում է Եղեսիա, Պղատոն անունով մի հեթանոս ճարտասանի մոտ, որ դիվանի պետն էր: Նա ուրախությունը ընդունեց, և ինչքան որ հայերեն խոսքեր միտքը բերում էր՝ հավաքելով և շատ ջանք թափելով օգուտ չունեցավ հոնտորը, և խոստովանեց իր տգիտությունը: Բայց նա ասաց, թե ինքն առաջ ունեցել է մի ուսուցիչ, շատ հմուտ մարդ, որ հետո ճարտարների գրվածքներն Եղեսիայի դիվանից առնելով գնացել ու քրիստոնեություն է ընդունել, անունը Եպիփանոս. «Նրան,– ասաց,– փնտրի՛ր գտի՛ր, որ քո փափագը կատարի»:

Այն ժամանակ Մեսրոպը Բաբելոս եպիսկոպոսից օգնություն գտնելով՝ Փյունիկեով անցնում դիմում է Սամոս⁴, որովհետև Եպիփանոսը մեռած է լինում, թողնելով մի աշակերտ Հոոփանոս անունով, որ հունարեն գրություն հրաշալի արվեստ ուներ և առանձնացել էր Սամոսում: Մեսրոպը գնում է սրա մոտ և սրանից էլ շահ չգտնելով՝ ապավինում է աղոթքի: Եվ տեսնում է ո՛չ երազ քնի մեջ, ո՛չ տեսիլք արթնություն մեջ, այլ սրտի գործարանում նրա հոգու աչքերին երևում է աջ ձեռքի թաթ՝ քարի վրա գրելիս, այնպես, որ քարը գծերի հետքը պահում էր, ինչպես ձյունի վրա: Եվ ոչ միայն երևաց, այլև բոլոր (գրերի) հանգամանքները նրա մտքում հավաքվեցին ինչպես մի ամանում: Եվ աղոթքից վեր կենալով ստեղծեց մեր նշանագրերը՝ Հոոփանոսի հետ ձևակերպելով Մեսրոպից պատրաստված գրերը, հայերեն տառերը ճիշտ հանդիպեցնելով հունարենի հնչյուններին: Եվ իսկույն ձեռնարկեցին թարգմանություն, խորհրդաբար սկսելով (Սողոմոնի) Առակներից, ամբողջ քսաներկու հայտնի գրերը և Նոր Կտակարանը թարգմանում է հայերեն լեզվի⁵, նույնպես և նրա աշակերտները, Հոհան Եկեղեցացին և Հովսեփ Պաղնացին, միևնույն ժամանակ իր ավելի փոքր աշակերտներին սովորեցնել տալով գրչություն արվեստը:

Գլ. ԾԴ. ՀԱՅՈՑ, ՎՐԱՑ ԵՎ ԱՂՎԱՆԻՑ ԴՊՐՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Արկաղը վախճանվելով՝ նրա տեղը թագավորեց նրա որդին, որ կոչվեց Թեոդոս Փոքր. նա նույնպիսի բարեկամություն պահպանեց մեր երկրի և մեր Վուամչապուհ թագավորի հետ, բայց իր մասը⁶ նրան չվստահեց, այլ իրեն պահեց՝ գործակալներով, և պարսից Հազկերտ

Թագավորի հետ խաղաղություն կնքեց: Այս ժամանակները եկավ Մեսրոպը, բերելով մեր լեզվի նշանագրերը: Նա Վռամշապուհի և Մեծ Սահակի հրամանով ընտրությամբ երեխաներ հավաքեց, ուչիմ, առողջակազմ, լավ ձայնով և երկար շնչառությամբ⁷, բոլոր գավառներում դպրոցներ հիմնեց և պարսից բաժնի բոլոր կողմերը սովորեցրեց, բացի հունական մասից, որոնք ձեռնադրության փոխարեն տուժեցին, որովհետև կեսարիայի աթոռին ենթարկվելով՝ պետք է հունարեն գիր և լեզու գործածեին և ոչ ասորերեն:

Մեսրոպը Վրաստան գնալով՝ նրանց համար էլ, իրեն արված երկ-

Վրաց այբուրենը

Տառերի ձևը	Տառադասարանային ձևը	Տառերի ձևը	Տառադասարանային ձևը
ა	a	ბ	t
ბ	b	გ	u
გ	g	დ	vi
დ	d	ე	p'
ე	e	ვ	k'
ვ	v	ზ	γ
ზ	z	ყ	q
ყ	ee, h	შ	s
შ	t'	ჩ	tš
ჩ	i	ც	ts
ც	k	ძ	dz
ძ	l	წ	ts'
წ	m	ჭ	tš'
ჭ	n	ხ	h
ხ	ñ	ც	h
ც	o	ძ	dž
ძ	p	წ	h
წ	ž	ჭ	ho
ჭ	r	ხ	f
ხ	s	ც	a

Աղվանից այբուրենը

Տառերի ձևը	Տառադասարանային ձևը	Տառերի ձևը	Տառադասարանային ձևը	Տառերի ձևը	Տառադասարանային ձևը
ა	a	ბ	b	გ	g
ბ	u	გ	u	დ	d
გ	vi	დ	vi	ე	e
დ	p'	ე	p'	ვ	v
ე	k'	ვ	k'	ზ	z
ვ	γ	ზ	γ	ყ	q
ზ	q	ყ	q	შ	s
ყ	s	შ	s	ჩ	tš
შ	tš	ჩ	tš	ც	ts
ჩ	ts	ც	ts	ძ	dz
ც	dz	ძ	dz	წ	ts'
ძ	ts'	წ	ts'	ჭ	tš'
წ	tš'	ჭ	tš'	ხ	h
ჭ	h	ხ	h	ც	h
ხ	h	ც	h	ძ	dž
ც	dž	ძ	dž	წ	h
ძ	h	წ	h	ჭ	ho
წ	ho	ჭ	ho	ხ	f
ჭ	f	ხ	f	ც	a
ხ	a	ც	a	ბ	b
ც	b	ბ	b	გ	g
ბ	g	გ	g	დ	d
გ	d	დ	d	ე	e
დ	e	ე	e	ვ	v
ე	v	ვ	v	ზ	z
ვ	z	ზ	z	ყ	q
ზ	q	ყ	q	შ	s
ყ	s	შ	s	ჩ	tš
შ	tš	ჩ	tš	ც	ts
ჩ	ts	ც	ts	ძ	dz
ც	dz	ძ	dz	წ	ts'
ძ	ts'	წ	ts'	ჭ	tš'
წ	tš'	ჭ	tš'	ხ	h
ჭ	h	ხ	h	ც	h
ხ	h	ც	h	ძ	dž
ც	dž	ძ	dž	წ	h
ძ	h	წ	h	ჭ	ho
წ	ho	ჭ	ho	ხ	f
ჭ	f	ხ	f	ც	a
ხ	a	ც	a	ბ	b
ც	b	ბ	b	გ	g
ბ	g	გ	g	დ	d
გ	d	დ	d	ე	e
დ	e	ე	e	ვ	v
ე	v	ვ	v	ზ	z
ვ	z	ზ	z	ყ	q
ზ	q	ყ	q	შ	s
ყ	s	შ	s	ჩ	tš
შ	tš	ჩ	tš	ც	ts
ჩ	ts	ც	ts	ძ	dz
ც	dz	ძ	dz	წ	ts'
ძ	ts'	წ	ts'	ჭ	tš'
წ	tš'	ჭ	tš'	ხ	h
ჭ	h	ხ	h	ც	h
ხ	h	ც	h	ძ	dž
ც	dž	ძ	dž	წ	h
ძ	h	წ	h	ჭ	ho
წ	ho	ჭ	ho	ხ	f
ჭ	f	ხ	f	ც	a
ხ	a	ც	a	ბ	b
ც	b	ბ	b	გ	g
ბ	g	გ	g	დ	d
გ	d	დ	d	ე	e
დ	e	ე	e	ვ	v
ე	v	ვ	v	ზ	z
ვ	z	ზ	z	ყ	q
ზ	q	ყ	q	შ	s
ყ	s	შ	s	ჩ	tš
შ	tš	ჩ	tš	ც	ts
ჩ	ts	ც	ts	ძ	dz
ც	dz	ძ	dz	წ	ts'
ძ	ts'	წ	ts'	ჭ	tš'
წ	tš'	ჭ	tš'	ხ	h
ჭ	h	ხ	h	ც	h
ხ	h	ც	h	ძ	dž
ც	dž	ძ	dž	წ	h
ძ	h	წ	h	ჭ	ho
წ	ho	ჭ	ho	ხ	f
ჭ	f	ხ	f	ც	a
ხ	a	ც	a	ბ	b
ც	b	ბ	b	გ	g
ბ	g	გ	g	დ	d
გ	d	დ	d	ე	e
დ	e	ე	e	ვ	v
ე	v	ვ	v	ზ	z
ვ	z	ზ	z	ყ	q
ზ	q	ყ	q	შ	s
ყ	s	შ	s	ჩ	tš
შ	tš	ჩ	tš	ც	ts
ჩ	ts	ც	ts	ძ	dz
ც	dz	ძ	dz	წ	ts'
ძ	ts'	წ	ts'	ჭ	tš'
წ	tš'	ჭ	tš'	ხ	h
ჭ	h	ხ	h	ც	h
ხ	h	ც	h	ძ	dž
ც	dž	ძ	dž	წ	h
ძ	h	წ	h	ჭ	ho
წ	ho	ჭ	ho	ხ	f
ჭ	f	ხ	f	ც	a
ხ	a	ც	a	ბ	b
ც	b	ბ	b	გ	g
ბ	g	გ	g	დ	d
გ	d	დ	d	ე	e
დ	e	ე	e	ვ	v
ე	v	ვ	v	ზ	z
ვ	z	ზ	z	ყ	q
ზ	q	ყ	q	შ	s
ყ	s	შ	s	ჩ	tš
შ	tš	ჩ	tš	ც	ts
ჩ	ts	ც	ts	ძ	dz
ც	dz	ძ	dz	წ	ts'
ძ	ts'	წ	ts'	ჭ	tš'
წ	tš'	ჭ	tš'	ხ	h
ჭ	h	ხ	h	ც	h
ხ	h	ც	h	ძ	dž
ც	dž	ძ	dž	წ	h
ძ	h	წ	h	ჭ	ho
წ	ho	ჭ	ho	ხ	f
ჭ	f	ხ	f	ც	a
ხ	a	ც	a	ბ	b
ც	b	ბ	b	გ	g
ბ	g	გ	g	დ	d
გ	d	დ	d	ე	e
დ	e	ე	e	ვ	v
ე	v	ვ	v	ზ	z
ვ	z	ზ	z	ყ	q
ზ	q	ყ	q	შ	s
ყ	s	შ	s	ჩ	tš
შ	tš	ჩ	tš	ც	ts
ჩ	ts	ც	ts	ძ	dz
ც	dz	ძ	dz	წ	ts'
ძ	ts'	წ	ts'	ჭ	tš'
წ	tš'	ჭ	tš'	ხ	h
ჭ	h	ხ	h	ც	h
ხ	h	ც	h	ძ	dž
ც	dž	ძ	dž	წ	h
ძ	h	წ	h	ჭ	ho
წ	ho	ჭ	ho	ხ	f
ჭ	f	ხ	f	ც	a
ხ	a	ც	a	ბ	b
ც	b	ბ	b	გ	g
ბ	g	გ	g	დ	d
გ	d	დ	d	ე	e
დ	e	ე	e	ვ	v
ე	v	ვ	v	ზ	z
ვ	z	ზ	z	ყ	q
ზ	q	ყ	q	შ	s
ყ	s	შ	s	ჩ	tš
შ	tš	ჩ	tš	ც	ts
ჩ	ts	ც	ts	ძ	dz
ც	dz	ძ	dz	წ	ts'
ძ	ts'	წ	ts'	ჭ	tš'
წ	tš'	ჭ	tš'	ხ	h
ჭ	h	ხ	h	ც	h
ხ	h	ც	h	ძ	dž
ც	dž	ძ	dž	წ	h
ძ	h	წ	h	ჭ	ho
წ	ho	ჭ	ho	ხ	f
ჭ	f	ხ	f	ც	a
ხ	a	ც	a	ბ	b
ც	b	ბ	b	გ	g
ბ	g	გ	g	დ	d
გ	d	დ	d	ე	e
დ	e	ე	e	ვ	v
ე	v	ვ	v	ზ	z
ვ	z	ზ	z	ყ	q
ზ	q	ყ	q	შ	s
ყ	s	შ	s	ჩ	tš
შ	tš	ჩ	tš	ც	ts
ჩ	ts	ც	ts	ძ	dz
ც	dz	ძ	dz	წ	ts'
ძ	ts'	წ	ts'	ჭ	tš'
წ	tš'	ჭ	tš'	ხ	h
ჭ	h	ხ	h	ც	h
ხ	h	ც	h	ძ	dž
ც	dž	ძ	dž	წ	h
ძ	h	წ	h	ჭ	ho
წ	ho	ჭ	ho	ხ	f
ჭ	f	ხ	f	ც	a
ხ	a	ც	a	ბ	b
ც	b	ბ	b	გ	g
ბ	g	გ	g	დ	d
გ	d	დ	d	ე	e
დ	e	ე	e	ვ	v
ე	v	ვ	v	ზ	z
ვ	z	ზ	z	ყ	q
ზ	q	ყ	q	შ	s
ყ	s	შ	s	ჩ	tš
შ	tš	ჩ	tš	ც	ts
ჩ	ts	ც	ts	ძ	dz
ც	dz	ძ	dz	წ	ts'
ძ	ts'	წ	ts'	ჭ	tš'
წ	tš'	ჭ	tš'	ხ	h
ჭ	h	ხ	h	ც	h
ხ	h	ც	h	ძ	dž
ც	dž	ძ	dž	წ	h
ძ	h	წ	h	ჭ	ho
წ	ho	ჭ	ho	ხ	f
ჭ	f	ხ	f	ც	a
ხ	a	ც	a	ბ	b
ც	b	ბ	b	გ	g
ბ	g	გ	g	დ	d
გ	d	დ	d	ე	e
დ	e	ე	e	ვ	v
ე	v	ვ	v	ზ	z
ვ	z	ზ	z	ყ	q
ზ	q	ყ	q	შ	s
ყ	s	შ	s	ჩ	tš
შ	tš	ჩ	tš	ც	ts
ჩ	ts	ც	ts	ძ	dz
ც	dz	ძ	dz	წ	ts'
ძ	ts'	წ	ts'	ჭ	tš'
წ	tš'	ჭ	tš'	ხ	h
ჭ	h	ხ	h	ც	h
ხ	h	ც	h	ძ	dž
ც	dž	ძ	dž	წ	h
ძ	h	წ	h	ჭ	ho
წ	ho	ჭ	ho	ხ	f
ჭ	f	ხ	f	ც	a
ხ	a	ც	a	ბ	b
ც	b	ბ	b	გ	g
ბ	g	გ	g	დ	d
გ	d	დ	d	ე	e
დ	e	ე	e	ვ	v
ე	v	ვ	v	ზ	z
ვ	z	ზ	z	ყ	q
ზ	q	ყ	q	შ	s
ყ	s	შ	s	ჩ	tš
შ	tš	ჩ	tš	ც	ts
ჩ	ts	ც	ts	ძ	dz
ც	dz	ძ	dz	წ	ts'
ძ	ts'	წ	ts'	ჭ	tš'
წ	tš'	ჭ	tš'	ხ	h
ჭ	h	ხ	h	ც	h
ხ	h	ც	h	ძ	dž
ც	dž	ძ	dž	წ	h
ძ	h	წ	h	ჭ	ho
წ	ho	ჭ	ho	ხ	f
ჭ	f	ხ	f	ც	a
ხ	a	ც	a	ბ	b
ც	b	ბ	b	გ	g
ბ	g	გ	g	დ	d
გ	d	დ	d	ე	e
დ	e	ე	e	ვ	v
ე	v	ვ	v	ზ	z
ვ	z	ზ	z	ყ	q
ზ	q	ყ	q	შ	s
ყ	s	შ	s	ჩ	tš
შ	tš	ჩ	tš	ც	ts
ჩ	ts	ც	ts	ძ	dz
ც	dz	ძ	dz	წ	ts'
ძ	ts'	წ	ts'	ჭ	tš'
წ	tš'	ჭ	tš'	ხ	h
ჭ	h	ხ	h	ც	h
ხ	h	ც	h	ძ	dž
ც	dž	ძ	dž	წ	h
ძ	h	წ	h	ჭ	ho
წ	ho	ჭ	ho	ხ	f
ჭ	f	ხ	f	ც	a
ხ	a	ც	a	ბ	b
ც	b	ბ	b	გ	g
ბ	g	გ	g	დ	d
გ	d	დ	d	ე	e
დ	e	ე	e	ვ	v
ე	v	ვ	v	ზ	z
ვ	z	ზ	z	ყ	q
ზ	q	ყ	q	შ	s
ყ	s	შ	s	ჩ	tš
შ	tš	ჩ	tš	ც	ts
ჩ	ts	ც	ts	ძ	dz
ც	dz	ძ	dz	წ	ts'
ძ	ts'	წ	ts'	ჭ	tš'
წ	tš'	ჭ	tš'	ხ	h
ჭ	h	ხ	h	ც	h
ხ	h	ც	h	ძ	dž
ც	dž				

Դրվագ Ա

Գլ. Ժ. Սրա (Վոամշապուհի) թագավորության ժամանակ ամենախնամ Աստվածը հոգածություն չնորհ տվեց Մաշտոց անունով մի արդար մարդու, որը Տարոն գավառից էր, Հացեկաց գյուղից, որդին էր Վարդան անունով մի մարդու: Մանուկ հասակում սովորելով հունարեն դպրությունը, Մաշտոցը Հայոց արքա Խոսրովի արքունիքում զինվորական ծառայության էր և կարգված արքունի մատենագիր դպրաց խմբի մեջ, քանի որ արքունի դպիրներն այն ժամանակ Հայոց թագավորների վճիռների ու հրովարտականների գործը կատարում էին ասորերեն ու հունարեն գրերով: Եվ այնտեղ մի քանի տարի անթերի սպասավորելով, հետո ցանկացավ մտնել վանականների կարգը: Գնաց շատ միաբաններ ունեցող մի վանք և վանական հանդերձ հագնելով, եղավ բոլորի մեջ ամենաընտիրն ու ամենաերևելին: Նա հրաժարվեց աշխարհական ու երկրային ամեն տեսակ զբաղմունքներից: Ապա անապատական դառնալով՝ դարձանալիորեն հռչակավոր անուն ձեռք բերեց: Շատ վայրերի քարանձավաց անապատներում ապրեց մեծ առաքինությամբ և խստամբեր վարքով, բազում ուրիշ սուրբ կրոնավորների ու աղոթասեր միաբանների հետ միասին՝ մինչև Խոսրովի եղբայր և Հայոց արքա Վոամշապուհի հինգերորդ տարին: Թե որևէ մեկը ցանկանա այս մասին ավելի հավաստի իմանալ, այսինքն՝ նրա կենսագրության, իր հայերեն նշանագրերի մասին, թե ե՞րբ կամ ո՞ւր և կամ ո՞ւմ ձեռքով են ստեղծվել՝ Հայոց թագավոր Վոամշապուհի ջերմեռանդ խնդրանքով, կարող է կարդալ ու տեղեկանալ նույն երանելի Մաշտոցի սիրելի աշակերտ Կորյունի գրքի պատմությունից: Հոգևոր այր Կորյունն էր, որ առաջին անգամ ճշմարտապես գրեց այս բոլորը: Որտեղից և մենք ստուգապես տեղեկացանք՝ բազում անգամ կարդալով:

Եվ այսպես, ամենախնամ մարդասեր Աստվածն ընդունեց երանելի այր Մաշտոցի բազմաժամանակյա մտածությունը և իր ողորմություն հոգով զորացրեց նրան: Որովհետև երանելի Մաշտոցն անվերջ հոգալով տրտմում էր՝ տեսնելով Հայաստան աշխարհիս մանկանց ջանքերը, առավել ևս՝ ծախսերը, երբ նրանք անպատմելի ծախսերով, հեռագնաց ճանապարհներով և բազմաժամանակյա դեզերումներով իրենց օրերն էին մաշում ասորական գիտության դպրոցներում: Եկե-

մարդահաճությունը նրա վարքում երբեք տեղ չգտան, այլ հեզ, բարյացակամ և բարեմիտ լինելով, երևում էր բոլորին երկնայինների սովորությունները զարդարված: Որովհետև նա հրեշտակի տեսք ուներ, բեղմնավոր միտք, պայծառ էր խոսքով, գործերով ժուժկալ, մարմնով փառահեղ, սովորություններով աննման, խորհրդակցությամբ մեծ, հավատով ուղիղ, հույսով համբերող, սիրով անկեղծ, ուսուցանելիս անձանձրույթ: Բայց որովհետև բոլոր բարեմասնություններն անկարող եմ թվել, խոսքս կդարձնեմ նրա մարմնի հուղարկավորությունը:

Ինչպես լսեցի բազմաթիվ և արժանահավատ անձերից, խաչի աղոտ ձևով լույս էր շողում այն տան վրա, որտեղ երանելին հոգին ավանդեց. և շուտով չանհետացավ այս շողքը, քչերին տեսանելի չեղավ, այլ ամբողջ բազմությունը, այնպես որ շատ անհավատներ մկրտվեցին: Այս ժամանակ հավաքված բազմության մեջ աղմուկ և շփոթություն ծագեց՝ այն պարկեշտ մարմինը թաղելու (տեղի) պատճառով, որ դեռ մահից առաջ մեռելության վարժեցրել էր իրեն: Բաժանվել էին երեք խմբի. մի մասն առաջարկում էր տանել Տարոն՝ իր ծննդավայրը, մյուսները՝ տանել Գողթն, որտեղ առաջին անգամ ուսուցել էր, մի մասն էլ առաջարկում էր թաղել հենց Վաղարշապատ քաղաքում, սրբերի հանգստարանում: Բայց հաղթեց քաջ Վահան Ամատունին, որ ավելի ջերմեռանդ էր հավատով և հզոր էր մարմնավորապես. որովհետև պարսիկներն այդ ժամանակ նրան էին վստահել մեր Հայոց երկրի հազարապետությունը: Նա մարմինը վերցրեց և արժանավայել հուղարկավորությամբ տարավ իր գյուղը՝ Օչական: Եվ նույն լուսեղեն խաչի երևույթը դազադի վրա գնում էր դեմ հանդիման ժողովրդին, մինչև նրան հողին հանձնեցին Վահանը և նրա սպասավոր Թաթիկը, որից հետո նշանն աներևույթ եղավ: Իսկ եպիսկոպոսապետության ակտոր իբրև տեղակալ նստեց երանելի Մեսրոպի հրամանով նրա աշակերտը՝ Հովսեփ քահանան, որ Վայոց ձորի Հողոցիմ գյուղից էր:

1. Խոսքն ականավոր աստվածաբան, եկեղեցական գործիչ Հովհան Ոսկերե-րանի մասին է, որի աքսորը բողոքի մեծ շարժում սկսեց Կոստանդնուպոլսում:
2. Այսինքն՝ Բյուզանդական կայսրությունը:
3. Նկատի ունի Սասանյան արքա Վոամ IV-ին (388-399):
4. Պետք է ուղղել Սամոսատ:
5. Ակնհայտ չափազանցություն է, քանզի խոսք չի կարող լինել ամբողջ Աստվածաշնչի թարգմանության մասին, այլ միայն թարգմանական գործընթացի սկզբի:
6. Այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանը:
7. Այսինքն՝ փափկաձայն և երկայն չնչառություններ:

ղեցական արարողությունները և Սուրբ Գրքի ընթերցանությունները Հայաստանի ժողովրդի վանքերում ու եկեղեցիներում կատարվում էին ասորերեն, որից էլ ոչինչ չէին հասկանում կամ օգտվում այսպիսի մեծ երկրի բնակիչները: Եվ ասորերեն լեզուն չհասկանալուց եկեղեցական պաշտոնյաների աշխատանքն ու ժողովրդի ջանքերն ապարդյուն էին դառնում: Եվ երանելի այր Մաշտոցն այս մասին երկար ժամանակ խորհում էր ու լալիս իր ներսում. չէ՞ որ կային հայերեն լեզվի նշանագրեր, որոնցով հնարավոր էր սեփական ձայնով և ոչ թե մուրացած լեզվով, եկեղեցիներում շահել տղամարդկանց ու կանանց և առհասարակ ամբողջ բազմություն սրտերը:

Սուրբ Հոգու հորդորանքով զորացած գալով Հայոց Սուրբ կաթողիկոս Սահակի մոտ, Մաշտոցը նրան զեկուցեց իր բազմաժամանակյա մտածություն խնդիրը և նրանից ստացավ քաջալերանքի ավետիս, թե «Զորացի՛ր և պի՛նդ կաց: Ա՛ռ քեզ հետ և ուրիշ օգնականներ քահանաներից, որոնց ես ինքս կընտրեմ: Եվ ուր որ կզփարանաք վանկերը կարգավորելիս, բերեք ես ուղղեմ, քանի որ շատ է դուրին այդ փնտրածդ խնդրի լուծումը: Սակայն նախ անհրաժեշտ է, որ մենք թագավորին հայտենք այսպիսի մեծ խնդրի կարևորությունը: Քանի որ ոչ այնքան շատ օրեր առաջ եկեղեցում խոսք եղավ այդպիսի նշանագրերի պահանջի մասին, մեկը թագավորին ասաց, թե հայերեն նշանագրեր է տեսել մի գյուղում, ինչ որ եպիսկոպոսի մոտ: Եվ թագավորը հիշեց այս ասածը, քանզի ինձ էլ նա է պատմել»:

Եվ Հայոց Սուրբ կաթողիկոսը, երանելի Մաշտոցի հետ միասին, մտնելով Վոսաճապուհ թագավորի մոտ, նրան բացատրեց գործի կարևորությունը: Թագավորն ինքն էլ հիշեց այդ խնդրի մասին վանականի խոսածն իր հետ և պատմելով ուրախացրեց: Եվ նրանք այս լսելով թագավորից՝ նրան փութացրին, ասելով. «Շտապի՛ր, որ քո ժամանակո՛ւմ լինի Հայոց աշխարհի համար մեծ և օգտաբեր այս գյուտը, որն ապագայում պիտի քեզ բերի առավել մեծ շահ, անմոռաց հիշատակ և երկնային վայելքների օգուտ, քան քո թագավորական իշխանությունն է կամ քեզնից առաջ եղած քո Արչակունյաց տոհմակից նախնիներին»:

Եվ թագավորը լսելով այս՝ ուրախացավ, փառք տվեց Աստծուն, որ իր թագավորություն ժամանակ նա հոգևոր կյանքի այսպիսի ցանկություն պարգևեց Հայոց աշխարհին: Ապա շտապով մեկին, որ իր ծնողների կողմից Վահրիճ անուն էր ստացել, դեսպան ուղարկեց Հաբել անունով մի քահանայի մոտ, որն առաջներում արքային ասել էր, թե Դանիել եպիսկոպոսի մոտ հայերեն գրեր կան ու ինքն էլ բարե-

պաշտ այդ Դանիելի մերձավոր մարդն էր: Իսկ երանելի Հաբելը Վահրիճից ընդունելով հրովարտակը և իմանալով իրողությունը, ճանապարհվեց և շատ շուտով հասավ սքանչելի եպիսկոպոս Դանիելի մոտ: Եվ այնտեղ նա ինքը Դանիելից տեղեկացավ նշանագրերի կարգի մասին, ապա նշանագրերն առնելով նրանից՝ հասցրեց Հայոց թագավորին, Սուրբ հայրապետ Սահակին և երանելի Մաշտոցին: Իսկ արքան, Սուրբ կաթողիկոս Սահակի ու երանելի Մաշտոցի հետ, նշանագրերն ընդունելով Հաբելից, ուրախացավ:

Սակայն տեղեկանալով նրանք իմացան, որ այն նշանագրերն իրենց մուրացած գծագրություններ բավական չեն հայերեն բոլոր վանկերը հնչյունաբանական ամբողջ ճշգրտությամբ փոփոխելու համար:

Դրանից հետո Մեսրոպն ինքն իր աշակերտների հետ գնաց Միջագետք, նույն Դանիելի մոտ և, առաջինից ավելի տառեր չգտնելով, անցավ Եդեսիա, այնտեղի դիվանի իշխան Պիղատոս անունով մի հեթանոս ձարտասանի մոտ: Նա ուրախությամբ ընդունեց Մեսրոպին, իր իմացած հայերեն խոսքի վրա շատ ջանաց, բայց ապարդյուն: Իր տգիտությունը խոստովանեց հոռտորը, հայտնեց, որ կա մեկը, Եպիփանոս անունով՝ հույժ հմուտ, որ իր ուսուցիչն է եղել առաջուց և Եդեսիայի նույն դիվանից վերցնելով գիտնականների գրքերը, գնացել, քրիստոնեական հավատին է դարձել: Որ փնտրես ու գտնես, ասաց, քո ցանկությունը կկատարի:

Այն ժամանակ Մեսրոպը, Բաբելոս եպիսկոպոսից օգնություն ստանալով և Փյունիկից անցնելով, գնաց Սամոս¹: Այնտեղ էլ Եպիփանոսը վախճանվել էր՝ թողնելով Հռուփանոս անունով իր մի աշակերտին, որը հելլենական գրչության հրաշալի իր արվեստով առանձնացել էր Սամոսում: Գնալով սրա մոտ և դարձյալ ոչ մի օգուտ չստանալով՝ Մեսրոպը հույսը դրեց աղոթքի վրա: Եվ տեսավ, ոչ այն է երազ էր քնի մեջ, ոչ տեսիլք էր արթմնի, այլ սրտի խորքերում երևութացյալ հոգին աջ ձեռքի մի թաթով գրում էր ժայռի վրա: Եվ ինչպես ձյան վրա՝ ժայռը պահպանում էր թաթի գրածի հետքը: Եվ այսքանը ոչ միայն մնաց իբրև երևույթ, այլև բոլոր մանրամասները հավաքվեցին նրա մտքի մեջ՝ որպես մի ամանում: Եվ աղոթքից վեր կենալով՝ Մեսրոպն ստեղծեց մեր նշանագրերը, Հռուփանոսի հետ միասին կերպ ու ձև տվեց հայերեն այբուբենին ըստ հունարեն տառերի անսայթաքություն:

Եվ այսպես, Հայոց նշանագրերը գտնելով՝ երանելի Մաշտոցը գործի ձեռնարկեց: Հայոց Սուրբ հայրապետ Սահակն էլ գործը հարմար-

րեցնելով, տառերի դասավորության և Հնչյունային ուղղաձայնությունից դուրսին ճանապարհ ցույց տալով, ինչպես նաև հայոց քահանաներից նրան օգնականներ կարգելով ճարտարաբան ու խելամիտ մարդկանց, որոնք, երանելի Մաշտոցի պես, մի քիչ գիտեին հունարեն վանկ-վանկ ընթերցելը: Դրանցից առաջինի անունն էր Հոհան՝ Եկեղյաց գավառից, երկրորդինը՝ Հովսեփ, Պաղանական տնից, երրորդինը՝ Տեր, Խորձյանքից, չորրորդինը՝ Մուշե, Տարոնից: Նրանց օգնությունները երանելի Մաշտոցը կարողացավ հայերեն այբուբենը կարգավորել-դասավորել ըստ հունարենի Հնչյունային-վանկական անսայթաք դասավորության՝ հաճախ հարցնելով ու Սուրբ Սահակ կաթողիկոսից իմանալով հունարեն տառերի օրինակները: Պարզ է, որ նրանք ուղղակի չէին կարող անսխալ կատարել գործն, առանց առաջնորդվելու Սուրբ Հայրապետ Սահակի կողմից, որը վարժվածություններ առնելու՝ բարձր էր հունաց շատ գիտնականներից՝ լինելով կատարելապես հմուտ հունարեն տառերի Հնչյունաբանությունը և հոստորական հորդասաց մեկնաբանություններին, առավել ևս՝ ցույց էր տալիս իր տեղյակությունը փիլիսոփայական արվեստին:

Այնուհետև, Փրկչի առաջնորդությամբ դասավորելով հայերեն նշանագիր տառերը և հեղինակական կարգին հարմարեցնելով, ցանկացան դպրոցներ բացել և ուսուցանել մանկանց բազմություններ, քանզի ամեն մարդ սրտագին փափագում էր հայերեն գիտության ուսումը և ուրախ էր, որ փրկվում էր ասորերենի պատճառած տանջանքներից, որպես խավարից դեպի լույս ելներ: Սակայն տարակուսանքի մեջ էին Սուրբ Գիրքը չունենալու պատճառով, քանի որ հայերեն լեզվով դեռևս չկային եկեղեցու Սուրբ Կտակարանները: Եվ երանելի Մաշտոցն ու նրա հետ եղած պատվական քահանաները չէին կարող համարձակվել ձեռնարկելու մի այսպիսի խիստ կարևոր գործի, ինչպես հունարենից հայերեն լեզվով թարգմանելը, որովհետև դեռ լրիվ տեղյակ չէին հունարենի ուսման գիտական հրահանգին:

Գլ. ԺԱ. Ապա Հայոց աշխարհի բոլոր ավագ քահանաները, երանելի Մաշտոցով և Հայոց աշխարհի բոլոր նախարարներով ու մեծամեծ տանուտերներով հանդերձ, հավաքվեցին Հայոց թագավոր Վուստանյանի մոտ և թագավորի հետ միասին սկսեցին աղաչել Սահակ Սուրբ կաթողիկոսին, որպեսզի նա իր անձը նվիրի հոգևոր աշխատանքի և աստվածաշունչ Կտակարանները հունարեն լեզվից թարգմանի հայերեն լեզվի: Եվ ավագ դասերի քահանաները սուրբ քահանայապետին ասում էին. ...«Հայաստան աշխարհում էլ չկա ուրիշ մի մարդ, որ հնարավորություն ունենա ձեռնարկելու այդպիսի

մի մեծ գործի: Չէ՞ որ մենք չկարողացանք հմտանալ և լինել տեղյակ այնքան արվեստական գիտելիքներին, ինչպես վերին օգնականությունները քեզ էր շնորհվել ճարտարության գործությունը՝ հանուն քո առաքինասեր և պարկեշտ հոգու, որպեսզի ճշգրտապես նմանվելով ընդօրինակես երանելի քո հայր Ներսեսի² վարքը»:

Եվ հայոց բարեպաշտ կաթողիկոս Սուրբ Սահակն այս ամենը լսելով Վուստանյանի թագավորից, հայոց երանելի Մաշտոցից և քահանաների ամբողջ միաբանությունից, առավելապես՝ հայոց ավագ տանուտերներից և բոլոր նախարարներից, հոգով զվարճացավ, փառավորելով ամենքի Փրկչի Հիսուս Քրիստոսին: Եվ կամավոր հոժարությամբ իր անձը տվեց գործին, պանծացրեց Աստծո գործակցությունը, որը նրան տվել էր առավելապես գիտության այնպիսի շնորհներ: Եվ անվեհեր կերպով տքնելով գիշեր ու ցերեկ, թարգմանեց բոլոր Կտակարանները, Սուրբ Հոգու ճշմարիտ մարգարեների խոսածները և հաստատելով կնքեց Նոր Կտակարանի լուսավոր ու կենսատու քարոզություններն երջանիկ առաքյալներով ու նույն Հոգով:

Եվ երբ հայոց Սուրբ Հայրապետ Սահակն ավարտեց հոգևոր մեծ վաստակի գործը, նրանից հետո շուտով դպրոցներ բացեցին ուսումնական խմբերի համար: Բազմացան գրիչների դասերը, որոնք գերագանցում էին միմյանց: Սուրբ եկեղեցիների արարողությունները զարդարվեցին: Կանանց ու տղամարդկանց բազմությունները ճոխացան Փրկչի տոների ժամանակ և մարտիրոսացածների վկայարաններում: Գոհանալով հոգևոր մխիթարության շահերով, մեծ խորհրդի հաղորդությունից, երջանկացած նրանք իրենց տներն էին գնում՝ մեծամեծներն ու տղաները սաղմոսելով և կցորդներն ասելով ամենայն տեղ՝ հրապարակներում, փողոցներում և տներում:

Պայծառացան եկեղեցիները: Շուք ստացան սրբերի վկայարանները՝ նրանցում միշտ նորոգվող աղոթքներով ու ընծաներով: Անվերջ բխում-հոսում էին մեկնությունների խոսքերը, որոնք մարգարեների գաղտնի հայտնի դարձնելով՝ ամբողջ ժողովրդի առաջ էին դնում հոգևոր կերակուրներով լեցուն սեղանները: Իմաստության հետևողներն էլ ճաշակում էին դրանք և իրենց քիմքերը քաղցրացնում ըստ սաղմոսերգուի խոսքի, որ ասում է՝ «Վարդապետության խոսքերն առավել են, քան խորիխը մեղվի»³: Եվ որպեսզի միանգամից ասեմ, ըստ Եսայի սուրբ մարգարեի խոսքի, թե Հայոց ամբողջ երկիրն Աստծո գիտությունը լցվեց Սուրբ Սահակ Հայրապետի հոգևոր քարոզներից, որոնք բազում վտակների պես ծովերն էին լցնում⁴: Եվ

ամենախնամ Փրկիչ Քրիստոսի շնորհիվ այս ամենը կատարվեց Վոամչապուհի ժամանակ, ինչպես վերն էինք գրել: Եվ լուսավորվեց Հայոց աշխարհը: Սրանից հետո Վոամչապուհն ապրեց շատ տարիներ և հասնելով խոր ծերություն, վախճանվեց իր անկողնում, խաղաղություն մեջ, Հայոց աշխարհում:

1. Այստեղ և հետագայում Սամոսը պետք է ուղղել Սամոսատ:
2. Նկատի ունի Ներսես Մեծ Պարթևին:
3. Սաղմոս, ԺԸ, 11:
4. Տե՛ս Ամբակ., Բ, 14:

**ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑԻ ԵՎ ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՎԻ ԶԵՌՆԱՐԿԱԾ
ՄԻՋՈՑԱՌՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅԱԳԻՐ ԴՊՐՈՑ ՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԵԼՈՒ ՈՒՂՂՈՒԹՅԱՄԲ**

ԿՈՐՅՈՒՆ, ՎԱՐՔ ՄԱՇՏՈՑԻ

[ԺԹ]

Դրանից հետո երկու երանելիներն էլ ուշադրություն դարձրին, որ իրենց ազգի դպրությունն ավելի դարգացնեն և հեշտացնեն: Մեծ Իսահակն սկսեց թարգմանել և գրել իր առաջվա սովորությունները:

Պատահեց դարձյալ, որ նրանք իրենց աշակերտներից երկու եղբայրների¹, [առաջինը] Հովսեփին, որ վերևում հիշեցինք, և երկրորդը՝ [մեկին] Եղնիկ անունով, Այրարատյան գավառից, Կողբ գյուղից², ուղարկեցին Ասորոց կողմերը, Եղեսիա քաղաքը, որպեսզի նրանց սուրբ Հայրերի ավանդություններն ասորերեն լեզվից հայերենի դարձնեն ու գրեն:

Իսկ թարգմանիչները հասան այնտեղ, ուր ուղարկվեցին, և նրանց պատվերը կատարեցին և [թարգմանություններն] ուղարկեցին պատվական հայրերին, [իսկ իրենք] անցան, գնացին հունական կողմերը, ուր և ուսանելով և հմտանալով՝ կարգվեցին հելլենական լեզվից թարգմանիչներ:

Ապա մեջտեղում մի ժամանակ անցնելուց հետո՝ պատահեց, որ մեր Հայաստան աշխարհից դիմեցին, իջան հունական կողմերը մի քանի եղբայրներ, որոնց առաջինի անունը Առնոդես էր, և երկրորդը ես Կորյունս [էի], և Կոստանդինական քաղաքում մոտեցան, հարեցին Եղնիկին, իբրև ընտանեզույն աննդակցի, և այնտեղ միասին կատարեցին հոգևոր պիտույքի խնդիրը: Հետո նրանք աստվածատուր գրքերի

հաստատուն օրինակներով և շատ շնորհագիր հայրերի հետագա ավանդություններով և Նիկիական³ ու Եփեսոսական⁴ կանոններով՝ եկան, երևացին Հայոց աշխարհում և հայրերի առաջ դրեցին Սուրբ եկեղեցու Կտակարանները, որ բերել էին իրենք:

Իսկ երանելի Սահակն առաջ հունարեն լեզվից հայերեն էր դարձրել եկեղեցական գրքերի⁵ ամբողջությունը և շատ սուրբ հայրապետների իմաստություն: Դրանից հետո դարձյալ նա Եղնակի հետ միասին սկսեց [և] առաջվա հանկարծազուտ շտապովի թարգմանությունները⁶ հաստատեց բերված ստույգ օրինակներով: Եվ [Աստվածաշունչ] Գրքի շատ էլ մեկնություն թարգմանեցին:

[Ի]

Ապա դրանից հետո դարձյալ՝ երանելի Մաշթոցն իր այնպիսի շատ ու բարձրագույն ուսումով սկսեց կարգել և հորինել հաճախագույն, դյուրապատում, շնորհագիր, բազմադիմի ճառեր մարգարեական գրքերի լուսավորությունից ու հյուսթից, ավետարանական ճշմարիտ հավատքի ամեն ճաշակներով լիքը⁷: Դրանց մեջ՝ ավելի հանդերձյալ կյանքի հարույթնական հույսի վերաբերյալ՝ շատ նմանություններ և օրինակներ հերյուրեց, կազմեց աշխարհիս անցավոր բաներից, որպեսզի տխմարներին ու մարմնական բաներով զբաղվածներին հեշտ ընդունելի և հեշտ հասկանալի լինին՝ [նրանց] սթափեցնելու ու զարթեցնելու և խոստացված պարգևների նկատմամբ հիմնովին քաջալերելու համար:

[ԻԱ]

Եվ այսպես՝ Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի բոլոր կողմերում [Մեսրոպն] իր ամբողջ կյանքի ընթացքում ամառ ու ձմեռ, գիշեր ու ցերեկ, անվեհեր և առանց բնավ հապաղելու, իր իսկ ավետարանական և ողջապատում վարքով ամենափրկիչ Հիսուսի անունը կրեց իր անձի վրա թագավորների, իշխանների ու բոլոր հեթանոսների առաջ և առանց ընդդիմություն հակառակորդների կողմից: Եվ ամեն մարդու զարդարեց Քրիստոսի զգեստով ու հոգեպես:

[ԻԶ]

Եվ մինչդեռ այնպես [Մեսրոպը] իր մոտին եղող մերձավորների հոգևոր եռանդը չարժում էր և շատ խրատական ու զգուշացուցիչ թղթեր էր ուղարկում բոլոր գավառները, հենց միևնույն տարում, երանելի Սահակի մահից վեց ամիս անցնելուց հետո⁸, Հայոց բանակը

Մուրբ Վարդապետի հետ միասին գտնվում էր Այրարատյան Նոր քաղաքում, և միևնույն հոգեկրոն վարքով հասավ սրբի քրիստոսակոչ վախճանը մի քանի օրվա հիվանդությունից հետո մեհեկան ամսի տասներեքին⁹: Եվ երբ պիտի ձեռնասուն աշակերտների միջից զատվեր և Քրիստոսի գնդին խառնվեր, ցավերից թեթևանալով և սթափվելով՝ վեր կացավ նստեց ժողովի մեջ և ձեռքերը հանապազատաբաժ երկինք բարձրացրած՝ բոլոր մնացորդներին հանձնարարեց Աստծու շնորհքին, նրանց համար օգնություն խնդրեց:

Եվ [այնտեղ] ժողովված գլխավոր աշակերտների անուններն այս են. առաջինին՝ Հովսեփ, որ և սկզբում գրեցինք. երկրորդին՝ Թադիկ, զգաստ [ու] Վարդապետի հրամանների նկատմամբ շատ զգույշ մարդիկ: Զինվորական կողմից առաջինի անունը՝ Վահան, Ամատունի ցեղից՝ որ Մեծ Հայաստանի հազարապետն էր, և երկրորդին՝ Հմայակ, Մամիկոնյան տոհմից, պատվական, երկյուղած [ու] Վարդապետի հրամանները կատարող մարդիկ:

Վահանն ու Հմայակը, աշխարհական բազմություն հետ, վերցրին նրան ... ու բարձրացան Օշական և այնտեղ մարտիրոսարանի մեջ դրին, օրինավոր հիշատակը կատարեցին, և նրանք ետ դարձան յուրաքանչյուրն իր տեղը:

Իսկ երեք տարի անցնելուց հետո՝ Վահան Ամատունուն հաջողվեց՝ քրիստոսասեր ջանքով սքանչելի տաճար կանգնել տալած, քանդակած քարերով, և տաճարի ներսում շինեց Սրբի գերեզմանը և Քրիստոսի խաչակրոն վկայի, երանելի Մաշթոցի մարմինը փոխադրեց տաճարի գերեզմանը:

[ԻԹ]

Եվ արդ՝ Երանելիի հավատքի տարիների հաշիվը լինում է քառասուն և հինգ տարի, և հայոց դպրությունից մինչև Սրբի վախճանը՝ երեսուն և հինգ տարի, որ այսպես են համարվում. պարսից արքա Կրմանը թագավորել է վեց տարի և հազկերտ [Առաջինը] քսան և մեկ տարի [և Վուստը տասնութ տարի], և Վուստի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարում վախճանվեց Երանելին:

Եվ արդ՝ սուրբ հավատքի տարիների հաշիվն սկսվում է Կրման արքայի չորրորդ տարուց մինչև Վուստի որդի երկրորդ Հազկերտի առաջին տարին, և հայոց դպրությունն սկսվել է Հազկերտ [Առաջինի] ութերորդ տարուց¹⁰:

Եվ մարդասեր Քրիստոսին փառք հավիտյանա, ամեն:

1. Նոսրը հոգևոր եղբայրների մասին է:

2. Նկատի ունի նշանավոր Եզնիկ Կողբացուն՝ «Եղծ աղանդոց» երկասիրության հեղինակին:

3. Ակնարկը վերաբերում է 325 թ. Նիկիա քաղաքում Կոստանդին կայսեր հրավիրած տիեզերական եկեղեցաժողովի կողմից ընդունված 20 կանոններին:

4. Եփեսոսի ժողովը հրավիրվել է 431 թվականին, այն ևս ընդունել է Համապատասխան կանոններ:

5. Այսինքն՝ Ժամագիրքը, Պատարագամատույցը, Տոնականը և այլ եկեղեցական գրքեր, որոնք գործածվում են ժամասացության ընթացքում:

6. Նկատի ունի Աստվածաշնչի գրքերի նախնական թարգմանական փորձերը:

7. Հիմք ընդունելով Կորյունի սույն վկայությունը՝ ուսումնասիրողները եկել են այն եզրակացություն, որ մեր հին գրականության մեջ «Յաճախապատում ճառք» անունով հանդիպող ճառերի ժողովածուն պատկանել է Մեսրոպ Մաշտոցի գրչին, թեև ինչ-ինչ նկատառումներով այն վերագրվել է նաև Գրիգոր Լուսավորչին:

8. Մահակ Պարթևը մահացել է Նավասարդի 30-ին, այսինքն՝ 439 թ. սեպտեմբերի 7-ին, հինգշաբթի օրը:

9. Մեսրոպ Մաշտոցը մահացել է Մեհեկան ամսի 13-ին, այսինքն՝ 440 թ. փետրվարի 17-ին, չարաթ օրը:

10. Ըստ այս հաշվարկների, որոնք մոտ են իրականությանը՝ գրերի գյուտի սկիզբ եղել է 404-405 թվականներին:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻՆ ՀԱՅԱԳԻՐ ԴՊՐՈՑԻ ՈՒ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

Գիրք Գ

Գլ. Ծէ. ՍԱՀԱԿԻ ԹՈՒՂԹԸ ԹԵՈԴՈՍ [ԿԱՅՍՐԻՆ]

... Գիտեմ, որ մեր նեղություն համբավը հասած կլինի ինքնակալի լսողությունը, ուստի քո բարերարության գթասրտության վրա հույս դնելով ապավինեցի ձեզ, բայց իմ վիճակում ընդունելություն չգտա այստեղի վերակացուների հրամանով: Մեզ այնքան առեցին, որ մինչև իսկ չընդունեցին այն նշանագրերը, որ բերել էր նույն այս մարդը¹, որին ուղարկեցի ձեր բարերարության մոտ. (այդ նշանագրերը) նա գտել էր երկարատև դառն աշխատանքով Ասորիքում: Ուստի խնդրում եմ ձեր

Թեոդոսիոս II կայսր

տերութեան բարեհաճութիւնը, որ մեզ այստեղ մեր բաժնում իշխանութիւնից չզրկեն. հրամայեցեք, որ ընդունեն մեզ և մեր ուսումը...

ԹԵՈԴՈՍ (ԿԱՅՍՐԻ) ԹՈՒՂԹԸ ՍԱՀԱԿԻՆ

... Մենք պահանջեցինք տեսնել Թուղթղ և վերահասու եղանք գրածներդ: Քեզ չատ մեղադրեցինք... Մանավանդ սրանում ենք քեզ մեղադրում, որ արհամարհելով մեր քաղաքում² եղող ճարտարներին, ինչ-որ ասորիների մոտ էիր որոնում իմաստութեան գյուտը: Այս պատճառով մենք բարեհաճ էինք, որ մեր ծառաներն այդտեղ արհամարհեցին այդպիսի ուսումը: Բայց որովհետև Մեսրոպը հետո մեզ պատմեց, թե այդ արվեստը եկավ երկնային շնորհով, մենք գրեցինք, որ ամենայն փութաջանութեամբ սովորեն, և քեզ պատվով ընդունեն իբրև իրենց իսկական ուսուցիչը: [Իսկ] Մեսրոպին գրեցինք ուսուցիչների շարքում:

**ԳԼ ԾԸ. ՄԵՐ ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ԿՈՂՄԵՐՆ ՈՒՍՈՒՑԱՆԵԼԸ.
ԲՈՂՈՐԻ ԽԱՂԱՂՎԵԼԸ**

... Մեսրոպը և Վարդան ստրատելատը³ գալով՝ Անատոլ գորավարին գտան մեր սահմանի մոտ հասած: Արքունական հրամանն ստանալով նա ավելի մեծ վստահութեամբ և փութաջանութեամբ գործը գլուխ բերեց: Որովհետև իշխանները, գործակալները, գլխավորները և առհասարակ այդ կողմում հայտնի մարդիկ իրենց հոժար կամքով, կարծես աստվածային ձայնով հրավիրված, գալիս հավաքվում էին մի տեղ բոլոր քահանայական դասի հետ միասին: Եվ անմիջապես ուսուցման գործն սկսելով՝ արագորեն արևմտյան կողմն էլ սովորեցրին արևելյանի նման:

**ԳԼ Կ. ՄԵՍՐՈՊԻ ԿՐԿԻՆ ՔԱՐՈՋՉՈՒԹՅՈՒՆ ԱՆԵԼԸ
ԵՎ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐԻ ԲՅՈՒՋԱՆԴԻՈՆ ԳՆԱԼԸ**

Մեսրոպը մնալով Շաղգոմք կոչված անապատ և հով տեղերում՝ առաջին խմբերի ուսուցումը վերջացրեց: Նա ոչ թե սովորեցնում էր որպես արվեստ, այլ աշակերտներին կարծես հոգի էր ներշնչում իբրև առաքյալ: Սրանից հետո այնտեղ իր աշակերտներից վերակացուներ թողնելով՝ Սպերում Ղևոնդին և Ենովքին, Դերջանում նրանց Գինդ եպիսկոպոսին, իսկ Եկեղյաց գավառում Դիանանին, ինքը գալիս է

Այրարատ և գնում է Գողթն, իր առաջին բնակութեան գավառը:

... Այնուհետև Մեսրոպը ետ եկավ, և նա ու Մեծ Սահակը նույն աշակերտներին, Հովսեփին ու նրա մյուս ընկերոջը Կողբ գյուղից, որի անունն էր Եզնիկ, ուղարկեցին Միջագետք, Եղեսիա քաղաքը, որպեսզի ինչ գրքեր որ այնտեղ գտնվեն առաջին Սուրբ Հայրերից գրված, շուտով մեր լեզվով թարգմանեն ու բերեն, որպեսզի այնուհետև Բյուզանդիոն ուղարկվեն նույն գործով: Նրանք մի քանի ստախոս մարդկանցից հրապուրիչ թղթեր ստանալով՝ իբրև թե Մեծ Սահակը և Մեսրոպը պատրաստվում են ուրիշներին Բյուզանդիոն ուղարկել, իրենք, առանց ուսուցիչների հրամանի այնտեղից ուղղակի չվեցին-գնացին Բյուզանդիոն, նախանձախնդիր լինելով բարի ուսմունքի. և հունարեն գրագիտութեան մեջ լավ վարժվելով՝ ձեռնարկեցին թարգմանելու և գրելու: Նրանց վրա նախանձելով նրանց աշակերտակից ընկերները, որոնց անուններն էին Ղևոնդ և Կորյուն, ինքնակամ ելան գնացին Բյուզանդիոն նրանց մոտ: Ապա նրանց մոտ են գալիս նաև Հովհանն ու Արձանը, որոնց Սահակն ու Մեսրոպը դեռ ավելի վաղ էին ուղարկել:

**ԳԼ ԿԲ. ՈՒՍՈՒՑԻՉՆԵՐԻ, ԻՐ ԵՎ ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ
ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ**

Նրանք, որ չարունակ հետևում են իմաստասիրութեան և քննում են մաթեմատիկական գիտութիւնները, ասում են, թե աստղերը լույս են ստանում լուսնից, լուսինը լցվում է արեգակի լույսով, իսկ արեգակն արփային երկնքից. այնպես որ արփին լույսը սփռում է երկու գոտիներում և այս երկու գոտիները լույս են ստանում արեգակից ըստ դասի ըստ չարժման և ըստ ժամանակի: Սրա նման մենք էլ մեր հոգևոր հայրերի իմանալի ճառագայթներից մշտապես ցոլանալով, հարավային կողմերը չըջագայելով հասանք Եղեսիա քաղաքը, թեթևակի նավեցինք դիվանի խորքերի վրայով, այնտեղից անցանք Սուրբ Տեղերին երկրպագելու և կարճ ժամանակ պաղեստինացիների ուսմամբ պարապելու:

Այսպիսի չըջագայութեամբ մտանք Եգիպտոս: ... Այստեղ [ուսանողները] սովորում են պես-պես գիտութիւններ Նոր Պղատոնից՝ իմ ուսուցիչից, որին անարժան աշակերտ չհանդիսացա և ոչ էլ գիտութիւն ձեռք բերի անկատար կերպով, թերի ուսումով:

Կամենալով նավով Ելլադա գնալ, սաստիկ քամիներով մղվեցինք ընկանք Իտալիա, Սուրբ Պետրոսի և Սուրբ Պողոսի հանգստարան-

ները ողջունեցինք և երկար չմնացինք հոռոմայեցիների քաղաքում. ելլադայով անցանք Ատտիկե, քիչ ժամանակ մնացինք Աթենքում: Զմեռն անցնելուց հետո ճանապարհ ընկանք Բյուզանդիոն՝ մեր հայրենիքին փափագելով:

**ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՎԱՑԻՆ ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՅԲՈՒԲԵՆԻ
ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՂՎԱՆԻՑ ԱՇԽԱՐՀԻ

ԳԻՐՔ Բ

Գլ. Գ. Այն ժամանակ, երբ Թեոդոս Փոքրը հույների կայսրն էր, իսկ Վուստանուհը՝ Հայոց թագավորը, Հագկերտը՝ պարսից և Եսվաղենը՝ աղվանների, մեծավաստակ Սուրբ Հոգու ընտիր անոթ Մեսրոպ երանելին Աղվանք եկավ մեր Երեմիա հայրապետի ու Եսվաղեն թագավորի մոտ: Սրանք կամավոր կերպով ընդունեցին նրա ուսուցչությունն ըստ Աստծուց նրան չնորհված այն պարզեի, որ Սուրբ Հոգին նրա միջոցով հայերին ու վրացիներին տառեր տվեց: Համաձայնվեցին և նրա մոտ ուսման տվին ընտիր մանուկներ. թարգմանիչ Բենիամինին Սյունիքից կանչեցին: Նրանք եկան Մեսրոպի մոտ. Մեսրոպը նրանց հետ զարգարացիների կոկորդահունչ կոչտ ու կոպիտ խժական լեզվի համար տառեր հնարեց: Այստեղ վերահսկիչ թողեց իր աշակերտ Հովնաթանին, քահանաներ նշանակեց պալատում ու վերադարձավ Հայաստան: Այդտեղից [Մեսրոպն] անցավ Բյուզանդիա՝ Թեոդոս թագավորի մոտ և այնտեղից վերադառնալով [Հայաստան] աշակերտների հետ չըջում էր:

**ՓԱՎՍՏՈՍ ԲՈՒԶԱՆԴԻՆ ԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԻ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Նախագիտելիք

Պատմությունների այս Երրորդ դպրությունը¹ պարունակում է պատմական գրվածքների գլուխներ, և նրան կից կան ուրիշ երեք դպրություններ, այսինքն՝ սրանք չորս մատյան են և չորսն էլ միևնույն անցքերի հիշատակարաններն են, որոնք հիշեցնում են Հա-

յաստան աշխարհի Թորգոմի որդիների պատմությունները, այսինքն՝ անցած եղելությունների շարքը, - գործերն ու վարքեր Աստծո մարդկանց՝ սուրբ քահանայապետների և աշխարհի տեր Արչակունի թագավորների ու անվանի մարդկանց՝ զորավարների և քաջ նախարարների՝ մինչև նրանց մահը, այլև (երկրի) խաղաղությունն ու պատերազմները, շինությունն ու ավերմունքներն, արդարությունն ու տնօրինությունը, աստվածապաշտությունն ու անբարեպաշտությունը:

Պատմությունն սկսելով Տրդատի որդի Սոսրովի² թագավորությունից մինչև Հայոց թագավորների թուլանալը վերջին ժամանակներում³ և առաջին քահանայապետ Գրիգորի որդի Վրթանեսի քահանայապետությունից⁴ մինչև այն վերջինները, որոնց Հայոց գլխավոր եպիսկոպոսներն էին⁵, մի առ մի կարգով, թվով ու համարով, առանձին-առանձին գլխակարգելով նկարագրեցի: Եվ չորս դպրությունների համար առանձին ցանկեր կազմեցի յուրաքանչյուրի սկզբում՝ մինչև վերջը, որպեսզի օգտվել կարողանան նրանք, որոնք սրտանց փափագում են վերահասու լինել իմ ասելիքներին:

1. Փավստոս Բուզանդի «Պատմութիւն Հայոց»-ը միանգամից սկսվում է երրորդ դպրությունից: Առաջին և երկրորդ դպրությունների հարցը դարձել է Հայագիտության մեծագույն առեղծվածներից մեկը, որին նվիրված են զգալի թվով ուսումնասիրություններ:
2. Այսինքն՝ Սոսրովի գահ բարձրանալու, որն է 330 թվականը, ժամանակներից:
3. Այսինքն՝ 380-ական թվականները: Նկատի ունի Արչակունյաց թագավորության թուլացումն ու Հայաստանի առաջին բաժանումը 387 թվականին: Այսպիսով, Փավստոսի Պատմության ժամանակագրական սահմաններն են 330-387 թվականները: Փավստոս Բուզանդի Պատմության բնագիրը, որն այսօր հայտնի է և գտնվում է չրջանառության մեջ, ունի ճիշտ այդ ժամանակային սխեման:
4. Վրթանես Ա Պարթևը գահակալել է 333-341 թվականների ընթացքում:
5. Ակնարկում է Ծահակ Ա Մանազկերտցի (373-377), Զավեն Ա Մանազկերտցի (377-381) և Ասպուրակես Ա Մանազկերտցի (381-386) Հայոց կաթողիկոսներին:

**ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻՆ ՆԱԽԸՆԹԱՑ ՀԱՅ
ՊԱՏՄԱԳԻՐՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ**

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. Ա. Հայոց պատմության առաջին գիրքը, որն ստույգ ձևով չարագրել է երանելի այդ Ագաթանգեղոսը, սկսվում է Ստահրացի¹ բռնավոր Սասանի որդի Արտաշիրի որդու ձեռքով Արտևանի² սպա-

նությունից և պատմում է Հայոց երկրի դարձը կոապաչտական անգիտությունից դեպի աստվածաճանաչման ճշմարտությունը՝ Սուրբ նահատակ Գրիգորիսի ձեռքով, որի անվամբ էլ այն կոչում են Գրիգորիսի գիրք: Երկրորդ գիրքը, առաջինի կարգով, սկսում է պատմել Հայոց աշխարհի բազմափոփոխ իրողությունները, սուրբ և պիղծ մարդկանց բարի ու չար արարքները, նրանց վարքն ու գործերը պատերազմների ու խաղաղության օրերում: Այս ամենը մի ոմն Փավստոս Բուզանդացի է պատմում՝ հասնելով մինչև Տիրանի որդի Արչակի թոռ և Պապի որդի Արչակի թագավորությունը³, որի տիրակալության օրերում Հայոց աշխարհը հնացած ձորձի նման պատուվելով երկու ծվենի բաժանվեց: Հենց այստեղ իր պատմության, խոսքն ավարտելով՝ հանգույցը փակում է Փավստոսը: Այս գիրքն էլ են կոչում Հայոց պատմություն:

Երրորդ այս պատմությունը, նույն գրքի կարգով, մենք շարադրեցինք մեր տկարությամբ: Իշխանների և սուրբ վարդապետների խոսքով հարկադիր հանձն առանք այս կարևոր գործը, չհամարձակվելով ընդդիմանալ՝ հիշելով Սուրբ Գրքի սպառնալիքներն ու անհնազանդ որդիների առթիվ և ներողամտության խոսքերը հնազանդների ու լսողների մասին: Մեկը մյուսի ետեից դասավորեցինք Հայաստան աշխարհում թագավորության երկու մասի բաժանվելու հետևանքով տեղի ունեցած բազմատեսակ իրողությունները, գործերն ու դեպքերը. անօրեններին վիճակված բաժնի հայ նախարարական տոհմերի անհամար քաջ մարդկանց նահատակությունները Սուրբ Եկեղեցու ուխտի համար: Մյուս կեսի կողմից կապանքների ու բանտերի երկարաժամկետ համբերելը հանուն երկնավոր հույսի: Աստվածընտիր քահանաների ու ճշմարիտ հովիվների՝ իրենց իսկ պարանոցներից արյուն հեղելը Քրիստոսի ընտրյալ բանավոր հոտի վրա: Նախարարների ընկերակիցներից և այլ ազատ մարդկանցից ոմանց հրաժարվելը սուրբ ուխտից և լուցկի դառնալը հավիտենական այն անչեջ հրին, որ պատրաստել են Սատանան ու նրա արբանյակները: Եվ գրելով այս ամենը՝ մինչև Հայոց մեծ գորավար ու մարզպան Վահան տեր Մամիկոնյանի Հայոց մարզպանության առաջին օրը՝ նույն տեղում էլ պետք է ավարտեմ այս պատմության խոսքը:

Գլ. Բ. Հայոց առաջին պատմագիրների մատյանների բազում ճանորդ կարդացի, երկար ընթերցելով նրանցում գտա Հայոց աշխարհի անցյալ ժամանակների ու դարերի բազմատեսակ փոփոխությունները՝ ստույգ ու անսխալ շարադրված Առաջին գրքի մեջ, որ հարմարապես պատմելով՝ մեզ ծանոթացրեց երանելի Ագաթանգեղոսը՝

այրն այն կատարյալ գիտությամբ և լի ամենայն փորձով, ճառերի կարգավորության մեջ ճշմարտախոս և իր պատմությունները վայելչորեն հյուսող: Սա սուղապես հարմարեցնելով շարադրեց Արչակունի թագավորության տկարանալն ու Սասանի որդի Արտաշիր Ստահրացու գորանալը, Սոսրովի⁴ քինախնդրությունն ու գոռոզացած Ստահրացու տարակուսանքները, Սոսրովի մահվան հնարքը գտնողի խորհուրդն ու խոստումները, Անակի խորամանկ խորհրդածությունն ու նույն Սոսրովին նենգ խաբեությամբ սպանելը, և ապա Հայոց աշխարհն օտար թագավորության ձեռք մատնելը, Սոսրովի որդիներին փրկելու նպատակով օտար երկիր փախցնելը դայակների կողմից, Տրդատի վերստին դառնալը հսկայի պես և հաղթական պատերազմով նախնյաց թագավորությունը քաջաբար նվաճելը, Սուրբ Գրիգորի՝ նրան դիմելը կամավոր ծառայելու ցանկությամբ, նույն Սրբի նահատակությունը, և թե նա ինչպե՛ս տարավ անպատմելի ու բազմաթիվ չարչարանքները, Քրիստոսի առավելագույն օգնականությունը, որ երևաց Սրբի վրա՝ ի հիացումն դեռևս մոլորյալ մարդկանց, այնքան տարիների ընթացքին Վիրապում դիմանալը համաձայն կանխագետ տնօրինության Բարձրյալի, որը նահատակին պահում էր հայերին ծառայելու համար: Սուրբ կույսերի գալը Հոովմայցոց քաղաքից և մարտիրոսական արյան հեղումը Վաղարշապատ քաղաքում՝ մարդկանց չորացած դիակները ոռոգելու և դալարեցնելու համար: Սուրբ Գրիգորի Սոր Վիրապից ելնելը և Հայաստան աշխարհն անգիտության խավարից դեպի աստվածային արքայության լույսն առաջնորդելը: Այնուհետև հորդումը Հայոց աշխարհի կենաց վարդապետության: Լույսի մկրտության կտակը, որ Փրկիչ Քրիստոսը մեծ նահատակ Գրիգորի ձեռքով և սուրբ կույսերի բարեխոսությամբ ծավալեց-տարածեց մեր աշխարհում: Եկեղեցիների շինարարությունը, քահանաների պայծառությունը, ժողովրդական բազմամբոխ խմբերը Փրկչին և սրբերի հիշատակներին նվիրված տոների ժամանակ: Այս ամենը և սրանցից էլ ավելի տեղեկություններ իր հիմնավոր ու անսխալ շարադրանքով մեզ է պատմել աստծո երանելի այր սուրբ Ագաթանգեղոսը:

Գլ. Գ. Իսկ սրա հետ Հայոց աշխարհին պատահած դեպքերի ու ժամանակների փոփոխության պատճառով, մեկ խաղաղության և մեկ էլ սաստիկ ու չընդմիջվող շփոթությունների, միմյանց հետ միաբան չլինելու և երկպառակությամբ միմյանցից բաժանվելու պատճառով՝ ոմանք, ըստ աստվածային հրամանի, հնազանդ էին մնում իրենց Արչակունի թագավորներին, և ուրիշները հոժարակամ ծառայում էին

օտար թագավորներին՝ կորստյան տանելով մարդկանց ու մեր աշխարհը: Կային այնպիսիները, որ միաբանություն մեջ էին տեսնում Աստծո օգնությունը մարդկանց ու աշխարհիս, իսկ քակտելու և պառակտություն մեջ՝ մեր մարդկանց ու աշխարհի վնասներն ու կորուստները:

Այս երկրորդ գրքի պատմագիրն են համարում Փավստոս Բուզանդացի կոչված մեկին: Եվ քանի որ ոմանք նրա շարադրանքի որոշ տեղերում ինչ-ինչ խոսքեր կարծում էին ո՛չ այնպես հարմար ու ճշգրիտ, ինչպես Ագաթանգեղոսի ճշտախոսությունն է Առաջին գրքում, երկ-մտությունը հարկադրված էին Բուզանդացու շարադրանքը համարել անպատշաճ:

Այս Բյուզանդիոսը Թրակացոց սահմանակից մի փոքրիկ քաղաք էր՝ շատ վաղուց կառուցված:

Եվ ինքը՝ [Կոստանդիանոս] թագավորը, գալով վերոհիշյալ քաղաքիկը, որ կոչվում էր Բյուզանդիոս, տեսավ տեղի ամրությունն ու գեղեցկությունը: Եվ թեպետ ծանրագույն ու շատ աշխատանք էր պահանջվում, նա կղզու օգտակարությունն պատճառով ոչինչ չխնայեց: Շտապ գործի ձեռնարկելով՝ թագավորը հրաման տվեց հարթելու բարձրաբերձ բլուրները, որ կղզու ներսում էին, և կառուցած-ավարտած քաղաքը կոչեց իր անվամբ՝ Կոստանդնուպոլիս, որ հայերեն կթարգմանվի Կոստանդիանոսի քաղաք: Իսկ վաղուց կառուցված Բյուզանդիոսը նոր քաղաքի եզրին մի թաղ է, որ մինչև այսօր էլ նույն անվամբ կոչվում է Բյուզանդիոս: Եվ այսքանից հետո գիտությունն փտակները հորդացած բխում են այս քաղաքից՝ իբրև թագավորանիստ վայրից, ինչպես նաև Հունաց աշխարհի բոլոր կողմերից քաջ ուսյալներն այնտեղ են շտապում առաջադիմելու համար, և մինչև այսօր առավել հորդանալով՝ նրա իմաստությունն փտակները տարածվում են դեպի ամեն կողմ:

Արդ, այսպիսի քաղաքում և այնքան ուսյալ բազմություն մեջ վարժված այր Փավստոսն արդյո՞ք լսողներին անհաճո բաներ կշարադրեր իր Պատմության մեջ: Ո՛չ, այդ չի՛ կարող պատահել: Ուստի ես՝ տկարամիտս, այդ գործն անհավատալի կարծելով, ասում եմ՝ գուցե թե հանդուգն ու անկիրթ մեկը լրբաբար իր ձեռքը վերցնելով՝ գրեց, ինչ որ կամենում էր: Կամ էլ պատշաճին անընդունակ մեկը փոփոխելով փչացրեց և իր հանդգնության սխալները փորձեց ծածկել Փավստոսի անունով: Դա պարզ երևում է բոլոր դիտողներին, որովհետև ոմանք Հունաստանում, առավել ևս Ասորիքում՝ գաղտագողի դիմում էին այդպիսի անամոթություն, տգետ ու հանդուգն մար-

դիկ իրենք գրում էին դատարկ ու անպիտան ճառեր և իրար խառնելով դնում գիտունների գրքերի մեջ: Հասկացողները հեշտությունը իրարից կտարբերեն գիտունների խոսքերն ու անմիտների շողակրատությունները:

Գլ. Դ. Արթնամիտ խորհրդականությունը լեցուն, քաջ ու ամենագետ այր Մամիկոնեից տեր Վահանը, Հայոց զորավարն ու մարզպանը, որ անձամբ եղավ Հայոց աշխարհի բազում և անհամար գործերի ուղղություն տվողն իր իշխանության օրերում, ուրիշներին ևս նույնն էր հորդորում: Ինչպես որ Հայաստան աշխարհի հոգան էր քաջում մյուս բոլոր արժանավոր գործողություններով, առավել ևս հարմար ու պատշաճ համարեց այս՝ Երկրորդ գրքի պատմության մնացած տեղից՝ շարունակել և շարադրել նրանից հետո Հայոց աշխարհում կատարվածը. մեծավ զգուշությունը գրել ու մեկ առ մեկ դասավորել բոլոր հոգևորականների առաքինությունները և քաջ տղամարդկանց սխրանքները: Որպեսզի ժողովրդական բազմությունները, հոգևորականների բարի վարքերը լսելով, ցանկանան նմանվող լինել նրանց ճգնություններին, և խիզախներն էլ, լսելով առաջներում գործված քաջությունների մասին, բազմապատկեն իրենց անձնական սխրանքները, իրենցից հետո թողնեն անվանի հիշատակ՝ իրենց անձերի ու ազգի համար, իսկ ծուլներն ու վատերը, անձամբ տեսնելով այս ամենը և լսելով այլոց պարսավանքները, բարի նախանձից կրթվելով՝ ջանան լավանալ:

Եվ այս օրինակից զգուշացնելով, ստիպում է մեզ Մամիկոնեից տեր Վահանը՝ Հայոց զորավարն ու մարզպանը, որի հրամանը հասավ ինձ՝ Փարպեցի Ղազարիս: Նա (Վահան Մամիկոնյանը) դաստիարակվել և ուսում է առել առաքինակրոն և երանելի Աղանի մոտ, որը հրաշալի ու ականավոր Արծրունյաց տոհմից էր՝ որդին Տաճատի ու Գոտորգի եղբայր Վասակի:

... Եվ ահա այսպես Մամիկոնեից տեր Վահանը՝ սպարապետն ու մարզպանը Հայոց, հարկադրաբար ստիպեց մեզ ձեռնարկել մի գործ, որ վեր է, քան մեր գիտության ուժը:

1. Ստահր – քաղաք Պարսկաստանում, որտեղից սերվել են Սասանյանները:
2. Սոսքը պարթև Արշակունիների արքայատան վերջին ներկայացուցիչ Արտավան V-ի (223-227) մասին է:
3. Այսինքն՝ Արշակ III-ի (378-387):
4. Ակնարկում է Հայոց Սոսրով II Արշակունի թագավորին (279-287):
5. Այսինքն՝ Հայաստանի առաջին բաժանումից (387 թվական):

**ՍԱՀԱԿ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՆ ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ
«ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՊԱՏՎԻՐԱՏՈՒ ԵՎ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐ**

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

Գիրք Ա

**Գլ. Ա. ՍԱՀԱԿԻ ԹՂԹԻ ՊԱՏԱՍԽԱՆԸ ԵՎ ՆՐԱ ԽՆԴՐԱԾԸ
ԿԱՏԱՐԵԼՈՒ ԽՈՍՏՈՒՄԸ**

Մովսես Խորենացին մեր ազգի պատմության այս սկզբում ողջունում է Սահակ Բագրատունուն¹:

Քո մեջ եղած աստվածային շնորհքների անսպառ գործունեությունը և հոգու անդադար շարժումները քո մտածողության վրա՝ ես ճանաչեցի այս գեղեցիկ խնդրի միջոցով, մարմնիցդ առաջ հոգուդ հետ ծանոթանալով. սա իմ ճաշակին ևս ախորժելի է, և մանավանդ իմ սովորություններին: Ուստի ոչ միայն պետք է քեզ գովել, այլև քեզ համար աղոթել, որ միշտ այդպես մնաս:

Որովհետև, եթե մենք բանականության պատճառով, ինչպես ասում է, Աստծու պատկերն ենք, և մյուս կողմից՝ բանականի կատարելությունը խոհականությունն է, և քո մեջ անհատնելի է սրանց ցանկությունը՝ ուրեմն գեղեցիկ մտածողությամբ վառ և բորբոք պահելով քո խոհականության կայծը՝ զարդարում ես բանականությունը, որով մնում ես օրինակ լինելու: Կարելի է ասել, որ սրա միջոցով ուրախացնում ես սրա սկզբնատիպին՝ գեղեցիկ և չափավոր մոլությունը հետամուտ լինելով այս խնդիրներին:

Սրա հետ միասին և այս եմ նկատում, որ եթե մեզանից առաջ և մեր ժամանակ ապրող՝ Հայոց աշխարհի ցեղապետներն ու իշխանները ո՛չ իրենց ձեռքի տակ ընկած և հավանորեն եղած իմաստուններին հրամայեցին այսպիսի պատմական հիշատակարաններ գրել, ոչ էլ մտածեցին դրսից որևէ տեղից ներս բերել օժանդակ գիտություններ, և այժմ քեզ այդպիսին եղած ճանաչեցինք. ուրեմն պարզ է, որ դու պետք է ճանաչվես բոլոր քեզանից առաջ եղածներից վեհագույն և բարձրագույն, արժանանաս գովեստների և պատմական այսպիսի հիշատակարանի մեջ դրվելու արժանի:

Ուստի ուրախությամբ ընդունելով քո խնդիրը՝ սիրով կաշխատեմ այն կատարել: Անմահ հիշատակ թողնելով այս քեզ և քեզ հաջորդող սերունդներին: Որովհետև դու պատկանում ես նախնական և քաջ ազգի, արդյունավոր ոչ միայն խոսքի և պիտանի խոհականության

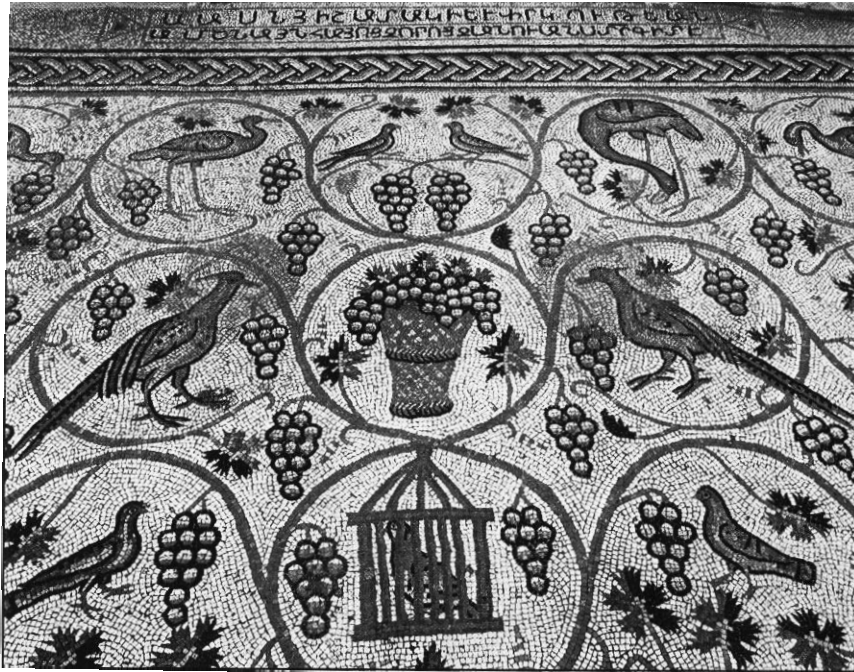

**Մովսես Խորենացի և Սահակ Բագրատունի
(Հատված «Պատմագրքից». 1567 թ.)**

մեջ, այլ բազմաթիվ մեծամեծ փառավոր գործերով, որոնք մենք կհիշատակենք այս պատմության ընթացքում, երբ հորից որդի ծննդաբանությունը տալով՝ կազմենք բովանդակ ազգաբանությունը. իսկ Հայտնի բոլոր նախարարությունների, ամեն մեկի ո՛րտեղից և ի՛նչպես ծագելը համառոտ և հավաստի կպատմենք, ինչպես որ կա մի քանի հունական պատմությունների մեջ:

**Գլ. Գ. ՄԵՐ ԱՌԱՋԻՆ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ԵՎ ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ
ԱՆԻՄԱՍՏ ԲԱՐՔԻ ՄԱՍԻՆ**

Կամենում եմ նաև առանց մեղադրական հիշատակության չթողնել մեր հին նախնիքների անիմաստասեր բարքերը, այլ հենց այստեղ, մեր ձեռնարկման սկզբում, նրանց մասին կշտամբանքի խոսքեր գրել: Որովհետև, եթե հիրավի գովության արժանի են թագավորներից

Երուսաղեմի Հայկական վանքի խճանկարը (V-VI դարեր)

Նրանք, որոնք իրենց ժամանակները գրով և պատմությամբ Հաստատեցին և յուրաքանչյուրն իր իմաստության գործերն ու քաջությունն արձանագրեց պատմագրությունների և պատմությունների մեջ. նրանցից հետո մեր կողմից գովասանական խոսքերի արժանացան նաև այն մատենագիրները, որոնք այս ծանր աշխատանքով զբաղվեցին: Սրանց շնորհիվ մենք էլ նրանց շարադրած գրվածքները կարդալիս աշխարհական կարգերի գիտություն ենք ձեռք բերում և քաղաքական կարգեր ենք սովորում, երբ ուսումնասիրում ենք այսպիսի գիտական ճառեր և պատմական գրվածքներ: Մեզ ամենիս Հայտնի է մեր թագավորների դեպի գիտությունն ունեցած անմտությունն ու բնական հոգու անկատարությունը: Որովհետև թեպետ մենք փոքր ածու ենք և թվով շատ սահմանափակ ու գորությունը թույլ և շատ անզամ օտար թագավորությունների կողմից նվաճված, բայց և այնպես մեր երկրում էլ գրելու և հիշատակելու արժանի շատ սխրագործություններ են կատարվել, որ նրանցից ոչ ոք հոգ չտարավ գրի առնելու:

... Բայց ես շատ եմ զարմանում քո մտքի բեղմնավորություն վրա, որ մեր (նախարարական) ցեղերի Հներից սկսած մինչև այժմյանները միայն դու գտնվեցիր այսպիսի մեծ գործի ձեռնարկող և մեզ առաջարկեցիր հետազոտություն կատարել՝ երկար և շահավոր գործով ճշտությամբ հորինել մեր ազգի պատմությունը, թագավորների և նախարարական ցեղերի և տոհմերի մասին, թե ո՞վ ումի՞ց է ծագել, ի՞նչ է գործել նրանցից յուրաքանչյուրը, և ո՞րն այս բաժանված ցեղերից բնիկ մեր ազգից է և որո՞նք եկվորներ են և Հայացած բնիկ են դարձել: Ամեն մեկի գործերն ու ժամանակները գրով դրոշմել, անկարգ աշտարակի շինությունից² սկսած մինչև ներկա ժամանակս³ – նկատելով այս քեզ համար գեղեցիկ փառք և բավականություն առանց նեղություն:

Եվ կսկսեմ նրանից, որից սկսում են և ուրիշները, ոմանք ըստ եկեղեցական պատմության⁴, ոմանք էլ ըստ Քրիստոսի, ավելորդ համարելով երկրորդը արտաքին հեղինակների առասպելներն սկզբնական պատմության մասին, բայց հետագայից կհիշենք որոշ ժամանակներ և Հայտնի անձեր, որքան նրանք զուգադիպում են Սուրբ Գրքի պատմությանը, մինչև որ բնականաբար, կհասնենք, հեթանոսական գրույցներին, բայց սրանցից էլ կառնենք ինչ որ հավաստի կհամարենք:

1. Սահակ Բագրատունին 481-484 թթ. հակապարսկական պատմաբանության առաջնորդներից էր, Հայոց մարզպանը: Ձոհվել է 482 թ. ամոսան ձարմանայի ճակատամարտում: Անկասկած է, որ «Հայոց պատմություն» գրության ժամանակը դրվելու է 482 թվականից առաջ:
2. Նկատի ունի Բաբելոնյան աշտարակաշինությունը (տե՛ս **Մանդոց, ԺԱ, 1-10**):
3. Այսինքն՝ իր օրերը, V դարի կեսերը:
4. Հավանաբար նկատի ունի Եվսեբիոս Կեսարացու «Եկեղեցական պատմությունը»:

**ԹՈՎՄԱ ԱՐԾՐՈՒՆԻՆ ՄՈՎԱՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՅՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ԶՈՐՐՈՐԴ ԳՐՔԻ ՄԱՍԻՆ**

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԾՐՈՒՆՅԱՅ ՏԱՆ

Դպրություն Ա

Գլ. ԺԱ. ... Սահակի¹ հրամանով մեծ վարդապետ և տիեզերահոջակ քերթողը՝ Մովսես [Սորենացին], հրաշալի հորինվածքով գրեց Հայոց մեծերի Պատմության գիրքը, որ սկսվում է Ադամից և հասցը-

վում մինչև Ջենոն կայսրը²: [Սուրբ Սահակն] ապրեց 120 տարի՝ լի ու պարարտ ծերությամբ, ինչպես գրվել և մեզ է ավանդել Մովսես Ոորենացու Պատմության խոստացված չորրորդ դրվագում³, ինչն ավելացված է երկու գլուխներին: Նույնը վկայում է նաև Մովսես [Ոորենացու] ուսումնակից և Սուրբ Մեսրոպի աշակերտ երանելի Կորյունն իր գրած ստուգապատում աշխատության մեջ⁴:

1. Ոսրբը Հայոց մարզպան Սահակ Բագրատունու մասին է:
2. Բյուզանդիայի Ջենոն II կայսր (474-491):
3. Թովմա Արծրունին երկու անգամ է հիշատակում Մովսես Ոորենացու Պատմության չորրորդ գրքի մասին: Բացի սույն հիշատակությունից, նա այլ կապակցությամբ գրում է. «... այդ մասին կգտնես ... Մովսես [Ոորենացու] չորրորդ դպրության մեջ» (տե՛ս Թովմա Արծրունի և Անանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան. Ներածությունը, թարգմանությունը և ծանոթագրությունները Վրեժ Վարդանյանի, Երևան, 1978, էջ 33): Սակայն Մովսես Ոորենացու այսօր Հայտնի բոլոր 35 ձեռագրերում չորրորդ գիրքը բացակայում է: Դա չի խանգարել, որ մի քանի Հայագետներ ընդունեն Ոորենացու Պատմության չորրորդ գրքի գոյությունը, իսկ Ա. Մաթևոսյանն անգամ Հատուկ մենագրություն է նվիրել այդ խնդրին:
4. Տե՛ս աստ, էջ 551-552:

**ԶՐԱԴԱՇՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՐԺՄԱՆ ՓԻԼԻՍՈՓԱՑԱԿԱՆ
ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄՆ ԸՍՏ ԵԶՆԻԿ ԿՈՂՐԱՅՈՒ**

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂՐԱՅՈՒ

ԵՂԾ ԱՂԱՆԴՈՑ

Գիրք երկրորդ

ՊԱՐՄԻՑ ԿՐՈՆԻ ՀԵՐԲՈՒՄԸ

Ա

Քանի դեռ բնավ ոչինչ գոյություն չունեն, — ասում են, — ո՛չ երկինքը, ո՛չ երկիրը, ո՛չ էլ մյուս արարածները, որ երկնքում կամ երկրի վրա են, կար մեկը՝ անունով Զրվան¹, որը թարգմանվում է բախտ կամ փառք: Հազար տարի զոհ արեց նա, որպեսզի, թերևս, իրեն մի որդի լինի՝ Որմիզդ² անունով, որը ստեղծի երկինքը, երկիրն ու այն ամենը, ինչ որ նրանց մեջ է: Եվ հազար տարի զոհ անելուց հետո սկսեց մտածել՝ ասելով. «Որե՛ է օգուտ կա՞, որ այս զոհն անում եմ, կունենա՞մ Որմիզդ որդի, թե իզուր եմ ջանում»: Եվ մինչ նա այսպես մտածում էր, Որմիզդն ու Արհմնը³ սաղմնավորվեցին իրենց հոր

Եզնիկ Կողբացի
(Հատված ձեռագիր ժողովածուից.
XIV դար)

նր, տեսնելով նրան, իմացավ, թե իր որդի Որմիզդն է, որի համար զոհ էր անում: Եվ վերցնելով բարսմունքը⁵, որ բռնում էր իր ձեռքում ու նրանով զոհ անում, տվեց Որմիզդին և ասաց՝ «Մինչ այժմ ես էի քեզ համար զոհ անում, այսուհետև դու պիտի անես ինձ համար»: Եվ երբ Զրվանը բարսմունքը տվեց Որմիզդին ու օրհնեց նրան, Արհմնը մոտեցավ Զրվանին ու նրան ասաց՝ «Այնպես չուխտեցի՞ր, թե քո երկու որդիներից ով որ շուտ հասնի քեզ մոտ, նրան թագավոր կդարձնես»: Իսկ Զրվանը պայմանը չդրժելու համար Արհմնին ասաց՝ «Այ խաբերա ու չարագործ, թող քեզ տրվի ինը հազար տարվա թագավորություն, Որմիզդին էլ քեզ վրա արքա նշանակած լինեմ, իսկ ինը հազար տարուց հետո Որմիզդը թագավորի և ինչ ցանկանա անել՝ անի»: Այն ժամանակ Որմիզդն ու Արհմնը սկսեցին արարածներ ստեղծել: Եվ այն ամենն, ինչ Որմիզդն էր ստեղծում, բարի էր և ուղիղ, իսկ ինչ որ Արհմնն էր ստեղծում, չար էր ու ծուռ:

Բ

Այսպիսի անհավատալի և տխմարների մտքով կցմցված ցնդաբանություններին բոլորովին էլ պետք չէր պատասխան տալ, որովհետև բավական էր նրանց անմտությունը ցուցադրել հենց իրենց այն ասածներով, որոնք միմյանց հակամարտ են ու հակասական: Բայց որովհետև այս կերպ քեչի⁶ առաջնորդները մեծարված կերևային իրենց ենթարկվողներին և խիստ նեղելով՝ խորխորատ կզցեին սրանց, (ուստի) անհրաժեշտ է պատասխանել ու ցույց տալ, որ ոչինչ ավելի չեն ասում, քան Մանին⁷ (ասաց), որին իրենք մորթաղերծ արեցին: Որովհետև նա (Մանին) երկու՝ բարու ու չարի նախասկիզբ է ընդունում և այն էլ ոչ թե հղիությունը ու ծնունդով, այլ՝ ինքնակա և միմյանց հակառակ, նրանք էլ նույնն են ասում՝ Զրվանի տենչանքով, (բայց) հղիությունը ու ծնունդով: Եվ եթե երկուսն էլ նույն կրոնն ունեն, մոգերը զանդիկներին⁸ ինչո՞ւ են ատում, եթե ոչ նրա համար, որ վարքով են միմյանցից տարբեր, թեպետ ձևականորեն և ոչ իսկությունը: Սակայն կրոնով երկուսն էլ մեկ են, նրանք երկարմատյաններ են⁹, սրանք նույնպես. նրանք արևապաշտներ են, սրանք՝ արեգակի ծառաներ. նրանք կարծում են, թե բոլոր անշունչները շունչ ունեն, սրանք էլ նույն ձևով (նույնն) են հասկանում:

Բայց քանի որ Մանին կամեցավ նրանցից, և ոչ միայն նրանցից, այլև բոլոր աղանդները (ղավանդներից), բարձր վարք ցույց տալ կեղծավորությունը, իբր թե միանգամայն զերծ է ցանկասիրական կրքերից, ուստի աղջիկներին ձեռնահարելու մեջ մեղադրվեց և մորթաղերծմամբ մեռավ: Այսպիսով պարզ է, որ (մանիքեականներն ու զրվանականները) միայն վարքով են միմյանցից տարբերվում: Թեև նրանք կեղծող են, և սրանք՝ զեղիս ու բացահայտորեն փափկասեր, սակայն կրոնով նույնն են:

Գ

Այժմ մենք, թողնելով նրանց (մանիքեականներին), հարցնենք սրանց (մոգերին)՝ Զրվանը, որին ամեն ինչից առաջ են համարում, կատարյալ մեկն էր, թե՞ անկատար: Եթե ասեն, որ կատարյալ էր, կլսեն, թե կատարյալն ումի՞ց կարիք կունենար խնդրելու որդի, որը գար և երկինքն ու երկիրը ստեղծեր. քանի որ եթե կատարյալ լիներ, հենց ինքը կարող էր ստեղծել երկինքն ու երկիրը: Իսկ եթե անկատար էր, պարզ է, որ նրանից վեր կար մեկը, որը կարող էր նրա թերակատարությունը լրացնել: Եվ եթե իրենից վեր մեկը կար, նա պիտի

ստեղծեր երկինքն ու երկիրը և այն ամենը, ինչ որ նրանց մեջ են՝ իր բարերարությունն ու զորությունը ցույց տալու համար, և ոչ թե Զրվանին որդի չնորհեր, որը երկինքն ու երկիրը և նրանց մեջ եղող ամեն ինչ ստեղծեր:

«Բայց, ասում են, փառքի համար էր զոհ անում»:

Հարցնենք՝ փառքը մեկի կողմից էր շնորհված. նրան, թե՞ (ինքը) մշտնջենական լինելու պատճառով էր փառավոր: Եթե փառքը մեկի կողմից էր պարգևված նրան, պետք է կարծել, որ կար մեկը նրանից վեր՝ ավելի հզոր ու ավելի փառավոր, որից փառքը հասավ նրան: Իսկ եթե նրանից վեր մեկը չկար, հազարամյա զոհ անելն իզուր էր. որովհետև փառքը գոյավոր բան չէ, այլ մեկի հաջողությունից է փառք կոչվում, ինչպես որ մեկի անհաջողությունից էլ թշվառությունն է անվանվում: Երկուսն էլ դեպքերի արգասիք են և ոչ թե հաստատ գոյակներ:

Մի բան ևս: Եթե դեռ ստեղծված չէին արեգակը և լուսինը, որոնցով ժամերն ու օրերը, ամիսներն ու տարիներն են որոշվում, հազար տարին որտեղից էր երևում: Քանի որ մեջտեղում չկային լուսատուները, որոնք օրերի, ամիսների ու տարիների թիվը պիտի ցույց տային ուրեմն պարզ է, որ անմտությունը լի են այն շաղակրատանքները:

Դարձյալ՝ եթե չկային երկինքը, երկիրը և ինչ որ նրանց մեջ է, որտե՞ղ կամ ինչո՞վ էր զոհ անում (Զրվանը): Երբ չկար երկիրը, ոչ էլ նրանից (բուսնող) տունկերը, բարսմունքը որտեղից էր գտնում՝ իր ձեռքում բռնելու. կամ թե ի՞նչ էր զոհում, քանի որ անասունները դեռ ստեղծված չէին: Եվ որը ամենից անմիտ բանն է, «Հազար տարի, ասում են, զոհ արեց. և հազար տարուց հետո երկմտեց՝ ասելով. «Կլինի՞ ինձ Որմիզը որդի. եթե չլինի, իզուր տեղը պիտի չարչարվեմ»»: Եվ դա ցույց է տալիս, որ Զրվանը տկար, կարիքավոր ու տղետ էր. չարիքների պատճառն էլ նույն ինքն է և ոչ թե Արհմը: Որովհետև եթե նա երկմտած չլիներ, ինչպես ասում են նրանք, չէր լինի Արհմը, որին չարիքների արարիչ են հռչակում իրենք: Բայց ինքը երկմտեց, որն անհավատալի և լիապես անկարգ բան է:

Քանի որ մեկ աղբյուրից երբեք երկու տեսակ ջուր չի բխում՝ մեկն անուշ, մյուսը՝ դառը, ոչ էլ մեկ ծառից երկու տեսակ պտուղներ (են լինում)՝ մեկը քաղցր, մյուսը՝ դառը, ուստի եթե Զրվանին ընդունում են քաղցր, չպետք է դառը պտուղը՝ Արհմին, նրանից (ծնված) համարեն, իսկ եթե դառն են հաշվում, պատշաճ չէ, որ քաղցր պտուղը՝ Որմիզին, նրանից (սերված) կարծեն: Եվ նրանց համար հարմար է գալիս աստվածային խոսքը, թե՛ «Կամ արե՛ք ծառը քաղցր ու նրա

պտուղը՝ քաղցր և կամ արե՛ք ծառը դառը ու նրա պտուղը դառը, որովհետև ծառից է իր պտուղը ճանաչվում»¹⁰:

Եվ եթե արարածները մնում են յուրաքանչյուրն իրենց հորինվածքում ու երբեք դուրս չեն գալիս իրենց համար գրված սահմաններից, (ապա) առավել ևս Զրվանը, եթե որ մշտնջենավոր մեկն էր ու արարածներ ստեղծելու հնարներ էր որոնում՝ թե՛ անձամբ, թե՛ իր որդու կամ մի ուրիշի միջոցով, ինչպես ասում են, պարտավոր էր կարգ ու կանոն ցույց տալ և ոչ թե անկարգություն:

Որովհետև երբեք չտեսանք, որ կովերը էշեր ծնեին, էշերը՝ եղջեր, ոչ էլ գայլերը՝ մաքիներ, մաքիները՝ աղվեսներ, առյուծները՝ ձիեր, ձիերը՝ օձեր. սակայն մի ծնունդ կա միայն, որը մարդիկ բնութայն օրենքներից դուրս հնարեցին՝ ձիերից ու էշերից ջորիներ ծնեցնելը: Նրանք էլ անսերմ ու անծնունդ են, քանի որ ոչ թե Աստծուց են ստեղծվել, այլ մարդկանց հնարամտությունից (են առաջ գալիս): Այսպիսով՝ եթե Զրվանը տավար էր, կարիճ Արհմին ինչպե՞ս էր ծնում, և եթե գայլ էր, գառ Որմիզդին ինչպե՞ս ծնեց. չէ՞ որ մարդկանց մտքի ցնդարանություններ են (դրանք):

Քանի որ Զրվանը ևս մարդ է եղել, մի քաջ տղամարդ՝ տիտանների օրոք, և հույները, արիներն ու բոլոր հեթանոս ժողովուրդներն էլ սովոր են քաջերին դուրսագուցներ համարել, (ուստի) պարսից կրոնը կցմցողը տեսնելով, որ իր երկրի մարդիկ (նույն ձևով) նրան (Զրվանին) աստված են համարում, (ասում է՝) «Ես պիտի կարծել տամ, որ երկնքի, երկրի ու բոլոր արարածների ստեղծումը նրանից է»:

Սուսքիս ճշմարիտ լինելը նրանից է երևում, որ Զրվանը (կցմցողը) ըստ մարդկային բարքերի է հարմարեցնում քեշը և հղիության ու ծննդյան (հիմունքով) է կցմցում իր ուսմունքը: Որովհետև նախ ազդարարում է, թե բարի և չար երկու արարիչները մեկ հոր ծնունդներ են, և ապա մեջտեղ է բերում այն, թե մոր ու քրոջ (հետ ունեցած) սեռական գործողություններով են ստեղծվել լուսատուները: Եվ դա՛ ոչ թե ուրիշ բանի, այլ մարմնասիրության ու ցանկասիրության պատճառով: Որովհետև տեսնելով, որ արիական ցեղը իզասեր էր, նրա նույն մեղկ բարքին համապատասխան նրա համար կրոն կցմցեց, որպեսզի իրենց աստվածների մասին լսելով, թե անվայել խառնակեցությունների են հետամուտ եղել, իրենք էլ, նրանց նմանվելով, նույն անառակություններն անեն անխտիր, իսկ դրանից հեռու է և վեր է մնում աստվածայինը: Որովհետև Աստծուն պատշաճ է որդի ունենալ ոչ թե ամուսնությունից, այլ հավիտենականությունից, ինչպես որ մտքին (հատուկ առաջ բերել) խոսքը, աղբյուրին՝ գետը, կրակին՝

տաքությունը, արեգակին՝ լուսավորությունը, ուստի այնպես չէ, ինչպես նրանք են հանդգնում ասել, թե փափագում էր, որ մի որդի ծնվեր իրեն, որի անունը Որմիզդ լիներ:

Մ հիմարություն. դեռ մեջտեղը որդի չկար, և նա չսաղմնավորվածին ու չծնվածին անուն էր դնում: Բոլոր ծնունդներին անուններ են դրվում ծնվելուց հետո, իսկ նա (Զրվանը) ծնվելուց առաջ ինչպե՞ս էր նրան Որմիզդ անունը դնում: Բայց (գուցե ասեն), թե հավատում էր, որ իսկապես իրեն որդի է ծնվելու: Իսկ եթե հավատում էր, ինչո՞ւ երկմտեց և իր երկմտանքով պատճառ դարձավ Արհմինի ծննդյան, որով չարիքներն աշխարհ մտան: Եվ զարմանալիս այն է, որ մեկը հազարամյա զոհաբերությունից հազիվ ծնվեց, իսկ մյուսը հենց նոր երկմտելուց (ծնվեց):

Դարձյալ՝ նա, որ իմացավ, թե որովայնում երկու որդիներ կան, ինչո՞ւ այն էլ չիմացավ, որ մեկը բարի է, իսկ մյուսը՝ չար: Եվ եթե իմացավ, բայց չոչնչացրեց չարին, (ուրեմն) ինքն է չարի պատճառը: Իսկ եթե այն չիմացավ, ինչպե՞ս կարելի է հավատալ, թե մյուսին ճանաչեց: Եվ եթե այն ժամանակ չիմացավ, (իսկ հետո), երբ տեսավ նրան խավարին ու զարչահոտ, արդյոք այդ ժամանակ է՞լ չիմացավ: Սակայն և՛ իմացավ, և՛ տեսավ, և՛ թագավոր դարձրեց խավարայինին. (ուստի) ինքն է չարիքների պատճառը, որովհետև չոչնչացրեց չարին և դեռ թագավորություն էլ տվեց նրան ինը հազար տարով: Եվ ո՞ւմ վրա թագավորեցրեց նրան (Արհմին), եթե ոչ Որմիզդի կողմից ստեղծված բարի արարածների վրա, որպեսզի նրանց չարչարի՝ խառնելով նրանց հետ իր չար արարածներին:

«Սակայն,– ասում են,– Որմիզդին էլ թագավորեցրեց նրա վրա»:

Եթե Որմիզդը նրա թագավորը լիներ, ինչպե՞ս թույլ կտար, որ նա (Արհմինը) իր բարի արարածներին չարչարեր: Եթե հայրը որդու արարածներին չխնայեց՝ չարի ձեռքը տալով (նրանց), որդին իր արարածների նկատմամբ, ինչո՞ւ չպիտի հոգ տանի. անկարողություն, թե՞ չարակամություն պատճառով: Եթե անկարողության պատճառով վտանգից ազատ չի պահում, ապա նա ո՛չ այժմ է թագավորում, ո՛չ էլ հետո, ինչպես ասում են, կարող է հաղթել: Իսկ եթե չարակամության պատճառով է, դուրս է գալիս, որ չարիքների համար պատասխանատու է ոչ միայն հայրը, որ թագավորեցրեց չարին, այլև՝ որդին, որ համախոհ եղավ հորը և քաջակերող՝ չարին:

Դարձյալ՝ թե որ թագավորությունը հանձնեց որդիներին՝ մեկին ինը հազար տարով, մյուսին՝ հավիտենապես, (ապա) ինքը ո՞ր կարգում պիտի մնար: Չէ՞ որ երբ դեռ ոչինչ չկար, չկար նաև որևէ բանի

Թագավոր, որովհետև որևէ բանի արարիչ էլ չկար: Իսկ երբ որդիները ծնվեցին, դարձան արարիչներ, մեկը բարիների, մյուսը՝ չարերի: Հենց նրանք էլ Թագավորներ եղան, մեկը ժամանակավոր, մյուսը՝ հավիտենական: Այսպիսով, Զրվանը արարչությունից ու Թագավորությունից դատարկ մնաց. և արարիչ չէ, որովհետև ինքը չի ստեղծել, Թագավոր էլ չեղավ, որովհետև ո՞ւմ արարածներին պիտի Թագավոր լիներ: Ուրեմն պարզ է, որ Զրվանը երբեք գոյություն չի ունեցել և չկա: Որովհետև այն, որ գոյություն ունի, կա՛մ արարիչ է, կա՛մ արարած: Եվ քանի որ սա (Զրվանը) ո՛չ արարիչ է, ո՛չ էլ արարած, (հետևաբար) երբեք էլ աստված չի եղել, չկա ու չի էլ լինի:

Դ

«Սակայն,– ասում են,– երբ Զրվանն իր մեջ մտածեց, թե՛ «իմ որդիներից ով չուտ ինձ մոտ հասնի, նրան Թագավոր կդարձնեմ», Որմիզդը իմացավ ու այդ միտքը հայտնեց Արհմինին»:

Եթե Որմիզդը հոր միտքն իմացավ, (ապա) ինչո՞ւ չիմացավ չար եղբոր մտադրությունն էլ, թե ծակելու է որովայնն ու դուրս է գալու, նա առաջինն է գնալու և ստանալու Թագավորությունը, որը ողբերգական էր լինելու իր և իր արարածների համար, որովհետև հենց սկզբում ետ մղելով՝ նա պիտի թուլացներ իրեն, և ապա (ինքը) ինը հազար տարի պիտի զոջար ու ցավեր, որ նա ծուռ է նայում իր բարի արարածներին, այլանդակում ու այլակերպում է նրանց: Կամ Զրվանն էլ, որ իմացավ երկու որդիների սաղմնավորվելը որովայնում, ինչո՞ւ չճանաչեց Արհմինին, երբ սա եկավ–կանգնեց իր առաջ:

Դարձյալ՝ նա, որ գիտեր, թե իր Որմիզդ որդին անուշահոտ և լուսավոր էր՝ հենց որովայնում գտնվելու ժամանակից, ինչպե՞ս չիմացավ, որ մյուս որդին գարշահոտ և խավարին է: Մի՞թե պարզ չէ, որ նրանց կողմից¹¹ պատմվում են ոչ թե հավաստի բաներ՝ այլ՝ կցմցված առասպելներ:

Եվ մյուս՝ ամենից անհավատալի բանն էլ այն է, որ մեկը հազարամյա գոհաբերությունամբ հազիվ ծնվեց, իսկ մյուսը երկմտելուց անմիջապես հետո (ծնվեց): Եվ եթե Արհմն որդին այն երկմտելուց ծնվեց, (Զրվանը) նրան չպիտի կոչեր իր որդին, որովհետև եթե իր որդին լիներ, հար և նման պիտի լիներ իրեն՝ կա՛մ բարի, եթե (ինքը) բարի էր, կամ թե չար, եթե (ինքը) չար էր: Մի՞թե Զրվան հայրը միաժամանակ և՛ բարի էր, և՛ չար, ու նրա բարի երակից բարի որդին ծնվեց, չար երակից՝ չարը: Եվ եթե այնպես չէր, ապա նա չարին չէր կոչի իր որդին, ոչ էլ Թագավորություն կտար նրան: Իսկ եթե բարի

էր ինքը, չարին կոչնչացներ ու Թագավորությունը կտար բարուն, որով ինքը մեծանուն կդառնար և իր բարի որդի Որմիզդին մշտապես չէր նեղացնի: Սակայն այս բոլորից պարզ է, որ երբեք չի եղել Զրվանը աստվածների հայր, ոչ էլ Թագավորություններ տվող:

1. **Զրվան** – Հին պարսկական դիցարանի գերագույն աստվածը:
2. **Որմիզդ** – Զրվանի որդին, Հին պարսկական դիցարանի գլխավոր աստվածներից:
3. **Արհմն** (Ահրիման) – Հին պարսկական դիցարանում չարության աստված:
4. Պետք է լինի՝ «հոր արգանդում»:
5. Բառացի Թարգմանությունը նշանակում է ճյուղերի, ճիպտների կապոց, որ մոզերը գոհ մատուցելիս բռնում էին իրենց ձեռքում:
6. **Քեչ** – Հին պարսկական կրոնի անվանումը:
7. **Մանի** (216–277) – Հին Պարսկաստանում կրոնական ուսմունքի Հիմնադիր (տե՛ս աստ, էջ 448, ծան. 27):
8. **Ջանդիկներ** – բառացիորեն նշանակում է Մանիի ուսմունքի հետևորդներ: Տվյալ դեպքում գործածվել է հերետիկոս իմաստով:
9. Այսինքն՝ դուալիստական են:
10. Տե՛ս Մատթ., ԺԲ, 33, հմտ. է, 17–19:
11. Այսինքն՝ գրվանականների կողմից:

ԵԶՆԻԿ ԿՈՂԲԱՅՈՒ ԽՐԱՏՆԵՐԸ

ԵՂԾ ԱՂԱՆԴՈՑ

ՆՈՒՅՆ ԵԶՆԻԿ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԽՐԱՏՆԵՐԸ

Աստվածասերը պիտի զգուշանա իր կամքից՝ որպես թշնամուց:

Լավ է մաքուր մտքով քնել, քան պիղծ մտքով աղոթել, և վարձատրություն չստանալ ու իզուր չարչարվել:

Մարմինդ կոփի՛ր նեղությունամբ և սիրտդ՝ Աստծու երկյուղով, որ չվախենաս սատանայի մահաբեր նետերից:

Սերն ու երկյուղը քեզ բնավորություն դարձրու, որ խաբեությունամբ չտանջվես:

Ով գարնանն ու ամռանը հանգիստ է մնում, ձմռանը սովից ու սառնամանիքներից սատկում է:

Հնազանդվի՛ր սիրով, աղոթի՛ր հույսով, աշխատի՛ր հավատով և երկնային Հարսանիքում կապածառանաս:

Աստված ինչ շնորհներ որ տալիս է քեզ, կարիքավորների պետքերի համար ծառայեցրու, որ շնորհներն աղբյուրի պես առատանան, և դու փառավորվես:

Կեղծավոր կրոնավորը սատանայի քող է, իր տակ պահելով սատանային՝ մարմնի աղտեղությունն է ծածկում և նկարատեսք դիմակներով խարում է տեսողներին: Սրանք գայլեր են գառան մորթով, որոնց Քրիստոսն սպառնաց անհավատների հետ դատել:

Մեր բերանները հոտել են պաս պահելուց, լեզուներս անզգայացել սաղմոսերգությունից, իսկ Աստծու պահանջածը՝ սերն ու խոնարհությունը, չունենք. չրթունքներով ենք սիրում Աստծուն և իզուր չարավում:

Անասունի միսը չեն ուտում, բայց եղբորն անհագաբար են ուտում, գինի չեն խմում, իսկ հոգին շաղախում են արյամբ, ամուսնացածներին ատում են, բայց պիղծ մտքով շարունակ պոռնկանում են, անպետք զգեստ են հագնում, բայց ազահությունից այրվում են, այնպիսիներից պետք է փախչել և առնչություն չունենալ (նրանց հետ):

Շատ մանկահասակ կրոնավորին մի՛ հայտնիր քո գաղտնիքները, որովհետև (դա) նրա համար մահ է:

Մի՛ սիրիր ուտելիքների և ըմպելիքների հագուրդը, եթե ոչ մարմինդ կդարձնես պոռնկության քաղաք ու սատանայի ամրոց:

Գինին բազմաթիվ ախտեր է բորբոքում և Աստծու երկյուղը հալածում:

Մի՛ սիրիր եղբորդ փափուկ ուտելիքներով, ըմպելիքներով կա՛մ պատվական հագուստներով, այլ՝ առանց դրանց, որ Կայենի պատիժը չժառանգես:

Ոչ ոքի մի՛ տրտմեցնիր ու ոչ ոքից մի՛ տրտմիր:

Մխաված աշակերտի վրա մի՛ բարկանա, որովհետև հիվանդն իր կամքով չի հիվանդանում:

Վերքը փափուկ դեղն է բուժում, ախտերը՝ բարեգործությունը:

Եթե Աստծու համար ես հալածվում, վախ մի՛ ունենա:

Դեերը հավաքվում են հարստությունը (կուտակելիս), իսկ հրեշտակները՝ (այն) բաշխելիս:

Ընչասիրությունը զուգակից է կռապաշտության:

Քրիստոսին կտեսնի նա, ով ատում է հարստությունը:

Ով եղբոր նկատմամբ ոխ ունի, դաշնակից է սատանային, ով կասկածով է քնում, բարկացնում է Աստծուն:

Երեկոյան անկողին մտնելիս հաշվիր, թե գերեզման ես իջել:

Ով ջանում է մեկից բան խլել, Քրիստոսի վրա հույս չունի:

Եթե մեկը քեզանից խնդրում է, և տալիս ես, շնորհակալ եղիր Աստծուց, որովհետև դու ավելի չահեցիր, քան նա (խնդրողը):

Խոնարհությամբ ու հույսով հնազանդվելը և գիտակցաբար չարչարվելը կատարելություն է:

Այլ են առաքինությունները, և այլ՝ (դրանք) ձեռք բերելը:

Հանգիստն առաջարկեց հոգնածների համար և ոչ թե մարմնասերների, որոնք պիտի որդ գիրացնեն:

Ով ատում է բարեպաշտին և սիրում է ամբարիշտին, միևնույն չարիքն է գործում:

Եթե սրտացավությամբ չես սիրում եղբորդ, մի՛ մնա նրա հետ:

Մարմինդ նեղի՛ր գիտությունը ու Գրքի վկայությունը:

Մարդկանցից նրան տուր, ով կարիք ունի:

Վաղը գնալու ես հայրենիք (գերեզման), այնտեղ հանգստացիր:

Երբ Աստված քեզ փափուկ կերակուր կա՛մ մաքուր հաց, կա՛մ միրգ է ուղարկում, մինչև ուտելը Քրիստոսի բաժինը կարիքավոր մարդուն տուր, որ Քրիստոսը քեզ սեղանակից լինի:

Երբ սեղան ես նստում, գլուխդ խոնարհիր, ուրիշ բան մի՛ տեսնիր, այլ՝ միայն քեզ, և կե՛ր գոհունակությունը:

Մի՛ փնտրիր կերակուրների համեղությունն ու հագեցումը, այլ միայն (այն) որ քաղցածությունը վերացնի:

Միտքդ բեր դատաստանի օրը, որ պատրաստել է Աստված:

Այս կյանքը պատերազմ է:

Ով լավ է (ներքուստ), նաև զվարթ է երևում (արտաքուստ):

Ծերութունն ու հիվանդությունը ժամանակավոր պատերազմ են, որովհետև մարմնի ուժը պակասած է, վտանգը՝ շատացած, հանգիստը՝ սակավ կամ բոլորովին էլ չկա, և սատանան բորբոքում է ցասման բոցը, ատել է տալիս կարգը, հայհոյել է տալիս առաջնորդին, տրտնջալ է տալիս կրոնակիցներից, այստեղ կարիք կա սիրո ու գթության, համբերատար լինելու և նահատակության պսակ ստանալու:

Կրոնավորը պարտավոր է արյան գնով հակառակ կանգնել մարմնական ցանկություններին ու այնպես նվիրվել Աստծուն:

Քրիստոսն ասաց՝ «Ես եմ ճանապարհը, ճշմարտությունը և կյանքը, ով կամենում է ինձ մոտ գալ, թող ուրանա իր անձը, վերցնի խաչը ու գա իմ ետևից»: Իսկ ով իր անձը չուրանա, չի կարող Քրիստոսի խաչը կրել ու ճշմարտասեր չէ, իսկ ով ճշմարտասեր չէ, չի կարող հավիտենական կյանք ժառանգել, այլ ստվերի մեջ է ու խավարի մեջ է շրջում:

Անգործ մեղուն ժրաջան պիծակից լավ է:

Ով սյուն է դարձել և ամբողջ շինությունն իր վրա է հենել, եթե խորտակվի, ամբողջը կկործանի, ցած (կլթափի): Այսպես էլ առաջնորդը, եթե Աստծու կամքով չչարժվի, ամբողջ միաբանությունը սատանային կմատնի և առաջնորդելու փոխարեն կորստի պատճառ կլինի: Այդպիսի առաջնորդությունը մեծ մոլորություն է ու անբուժելի չարիք, որովհետև մարդիկ ավելի շատ օրինակին են հետևում, քան ճշմարտությունը:

Ով գայթակղում է փոքրիկներից մեկին, արժանի չէ գերեզմանի:

Եթե բոլոր կրոնակիցների հիվանդությունը քեզ ցավ չի պատճառում, մի՛ լինիր առաջնորդ:

Եթե անարժանին ինչպես պետքն է չես կշտամբում, մի՛ լինիր ուսուցիչ:

Ուսուցչին սուրբ վարքն է քաջասիրտ դարձնում:

Մեղըը քաղցր է, բայց հիվանդոտ մարմնին վնաս է տալիս, խրատն ու կշտամբանքն օգտակար են, բայց անօգուտ նրա համար, ով դեմքը դեպի հակառակ կողմն է ուղղել:

ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՆ ԹԱՏԵՐԱԽԱՂԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հովհան Մանդակունին (403–490) նշանավոր մատենագիր է, եկեղեցական գործիչ, եղել է Հայոց կաթողիկոս (478–490): Աչակերտել է Մեսրոպ Մաշտոցին: Կարևոր մասնակցություն է ունեցել երկրի հասարակական, հոգևոր ու քաղաքական կյանքում: Վահան Մամիկոնյանի գլխավորած հակապարսկական պայքարի գաղափարախոսներին է: Նրա նախաձեռնությամբ է 484 թվականին կաթողիկոսական աթոռը Վաղարշապատից փոխադրվել Դվին: Հեղինակ է բազմաթիվ ծիսական, դավանաբանական, բարոյախրատական երկասիրությունների, շարականների:

Թատերախաղերի մասին Հովհան Մանդակունու ճառը տալիս ենք ըստ Ա. Գ. Մաղոյանի թարգմանության, որը կատարված է «Տեառն Յովհաննու Մանդակունույ Հայոց Հայրապետի ճառք» հրատարակությունից (Վենետիկ, 1836, էջ 123–129):

ՃԱՌ ԱՆՕՐԵՆ ԴԻՎԱԿԱՆ ԹԱՏԵՐԱԽԱՂԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ո՛ւր գնամ հանգչեմ և լամ այս ահեղ անօրինությունը՝ որ ճմլում է հոգիս. և կամ ո՛ւր թաքնվեմ՝ մեղքիս վշտերից համբացած, և կեղեքվելով ամբողջ զագրելի ու չարալուր այս համբավից, որ տրորում է միշտ սիրտս և գալարեցնում աղիքներս ու որովայնս՝ ողբալով: Եվ մշտապես հալում ու խեղդում են ինձ տրտմություններս, որովհետև ամեն ժամ անառակ պղծություններ եմ լսում և տեսնում անօրեն ամբարշտություններ: Եվ սրտիս բազում թախանձանքներից ոսկորս կպավ հողին, և իմ մարմինը գետնաքարչ եղավ, որովհետև բազում մեղքերի հանդարտության խոտովումից չորացա ինչպես խոտ և ինչպես անշունչ պատկեր. և իմ մտքի ապշությունից սխալանքներս անտես առնելով՝ մոռացա, և ձերն եմ քննում հանապաղ: Քանի որ չար լուր և զագրելի համբավ հասնելով մեր լսելիքին՝ հնչում են մշտապես, որից սաստիկ ժանտություն է բուրում և նեխման ու փտության աղտեղություն. և չարահոտ մի բույր վեր ցոլալով ապականում է Սուրբ Եկեղեցին, ուր բոլոր արդարների հոգիներն ահազմայլ ողբում են անօրինությունը:

Եվ ես՝ իր ամեն տեսակ հանցանքով, այդ եմ սգում ու հառաչում. զի ձեր գարչելի անօրինություններից ամեն ժամ սատանայական թատրոնները ցնծում են խայտալով, և Քրիստոսի եկեղեցիները միշտ ողբում են դառնապես: Քանի որ Սուրբ Եկեղեցու մանուկներին իրեն հպատակեցրեց սատանան, որոնք պղծվեցին ու պղտորվեցին տեսա-

րանների անառակ թատրոններում: (Նա), որ միշտ ու հանապազ ուզում է մարդկանց հեռացնել Աստծո ողորմությունից և ամենապայծառ անանց բարություններից և տանել բաժնեկից դարձնել իր տանջանքների ահեղ աղետներին: Դրա համար անտեսեցի իմ բազում հանցանքները, ձեր ցավերին եմ լինում վշտակից և ողբում ձեր անձի կործանման աներևույթ վերքը: Որովհետև մերժելով արհամարհեցիք Աստծո պատվիրանների խորհուրդները, և ոտնահարելով կոխտեցիք առաքելական եկեղեցու հավատը, և ոչինչ համարեցիք Քրիստոսի արյան և մարմնի սրբությունը, որ մշտապես ընդունում եք ահավոր և սոսկալի սեղանից:

Թատերխաղ (դերասանը դիմակով)

Եվ այժմ լիովին ընկղմված եք դիվական մոլորություն մեջ և գերված, գրավված սատանայի խորհուրդներից, շտապում եք ընկնել նրա դառնահամ որոգայթները, գնալ մտնել խաղերի ապականիչ հրապարակները, լսել ականջ խաբող աղտեղի ձայները, և գուսանների զայրացած ու պղծացած անօրեն ու չարալլուկ կատաղություններ, որոնք միշտ հալածում են Սուրբ Հոգու շնորհները և սատանայի մահաբեր պիղծ խորհուրդը ձեր սրտերում ու մտքերում սերմանում: Որից բռնվելով տոչորում է բոցը տեսակ-տեսակ ախտերով՝ Հնազանդյալների մարմիններում, որոնք փչերի ու տատասկների նման վիրավորում են անձերդ, և հավաքելով կուտակում են դժվարակիր բեռներ՝ կորուսյալ ոգիների վրա: Ու իրենց անձանց համար վաստակած այրիչ հուրը և սատակիչ սուրը՝ ելնում են պղծությունների թատրոններից՝ կարեվեր լինելով, և սաստկապես խոցված գաղտնի նետերից սա-

տանայի, որ չարաչար վիրավորում է ոգիները և փոքր է կարծեցնում մեծամեծ անօրինությունները, որից պետք էր սարսել և դողալ մշտապես, և փախչել, հեռանալ բազում երկյուղով: Որովհետև չար է սովորույթը, չար են և նրա հորդորիչները՝ **գինի, գուսան և սատանա** և ցոփազնացություններով ու վավաչոտություն հափրանքով մոլորված մտքեր, որ կամահոժար և դյուրահավան ընդունում են չար սերմերը սատանայի, մանավանդ թեթևամիտ և վայրենի անհամեստ կանանց ցեղը, արագալուր և հեշտահավան և դյուրապատիր, որոնք ձանձրույթից անառակացած միշտ աներկյուղ շտապում են թատերավայր, անօրեն խաղեր և սատանայական տեսարաններ դիտելու հրապարակում, ելնելով վերև, դիտավայրում նստում, խորհում, դիտում են իրենց նմանների՝ չար [գործերի մեջ], որոնք թեպետև անօրեն գործին դեռ մասնակից չեն, բայց խոցող սպանիչ նետերը կրում են սրտերում, որոնցից և հետո պիտի մահանան, ինչպես որսորդների նետերից վիրավոր գազանը, որ թեպետ հիմա թակարդից պրծավ, սակայն նետերը կրելով կմեռնի:

Այդ ինչպե՞ս դադարեցնենք այն ցուլացող բոցի ահեղ տոչորումը կամ երբեք կարո՞ղ եք գտնել աներևույթ վերքերը բուժելու Հնար և կամ ե՞րբ ավերելով կկործանեք թատերական պղծությունների վայրերը, մահաբեր որոգայթը, բազմաչար ժողովը, բոլոր ախտերի արվեստանոցը...

Ես չեմ կարող ասել չարիքների մյուս տեսակ-տեսակ կերպերը, որ թատերախաղերն են սովորեցնում. ամբարտավանությունը, հայհոյությունը, նենգությունը, չարահնարությունը, չարակնությունը, նախանձը, բամբասանքը, որի պատճառով երկրի վրա կթափվեն Աստծո պատուհասները, որ սաստիկ սրտմտություններ տանջանքի կմատնի: Ահա այս բոլոր անօրինություններն են ձեռք բերում՝ ովքեր մտնում են խաղահրապարակները և իրենց մարմիններում բազմացնում են սատանայի սերմերի չար պտուղը:

Այդ ո՞ր բերանը կարող է ողբալ և լալ այնպիսի աղետյալներին ու պղծվածներին. և կամ ի՞նչ լեզու կարող է պատմել անթիվ աղետները, որ այնտեղ կստանան. և կամ ո՞ր միտքը ցույց կտա ահեղ տանջանքների բազմությունը՝ որ գեհենի հրի հոսանքում պատրաստվում է նրանց և աստվածամարտ սատանային, որոնք խավարայիններին ախորժանքով ընդունեցին: Եվ այժմ ինչի՞ համար ես մատնվում այդպիսի տանջանքների և կամ ինչ ստացար պիղծ խաղից. մեղկություն և ցոփություն, և թեթևություններ և ոչ մի օգուտ, այլ՝ անթիվ ահեղ աղետների բազմություն: Որովհետև թեպետ անառակներին ցանկալի

են լինում պիղծ թատրոնները, ուր միշտ ախտերից ցանկություններ են հալչում և ծորում, այլ առողջներին է երևում տաղտկալի պղծությունն ու ամոթալի վավաչոտությունը:

Կանայք բողբի բարք են ձեռք բերում, և այրերը՝ մատակախաղաց ձիերի, որոնք անօրեն գազրախոսությունք անասուններից էլ վայր են իջնում, և չների փսխածից ավելի աղտեղի՝ փսխում են տաղտկալի խոսքերի գարչությունները, որոնցից նեխություն աղտեղություն և գազրելի հոտ է ելնում, որ զգվեցնում է երկյուղած անձանց և ցանկալի է դեերին. քանի որ այդպիսի խայտառակվածների մեջ սատանան խոռվություն է ձգում: Որովհետև ուր կատակներ ու գուսաններ կան, և՛ խաղ, և՛ լկտի ծաղրանք, այնտեղ դեերն են նրանց հետ պար բռնում և զխաղածների մտքերում բազում աղտեղություններ են սերմանում, առավել ևս մոլեզնություն են մղում գուսաններին՝ պիղծերին ու սրբություն չնորհր հալածողներին, ցանկություն հուրը բորբոքողներին, պատվիրանները քամահրողներին, սատանայի խորհուրդների կարապետներին, անօրեններին և աստվածամարտներին, ամեն տեսակ արդարություն թշնամիներին: Դրանց պետք էր քարկոծել և աշխարհից հայածել, նրանց զխաղածներին՝ զբոսարանի խաղարաններում, ուր մտնում են ողջանդամ և ելնում վիրավոր. Քրիստոսից մերկացած և սատանայով զգեստավորված. չնորհների հոգին մերժած և լցված դեերի պիղծ հոգով: Զի բոլորը, որ հավատով ու երկյուղածությամբ են մոտենում Քրիստոսին, լուսավորվում են Սուրբ Հոգով, և օր-օրի առաքինի գործերով վեր են բարձրանում և գնալով հեռանում սատանայի բոլոր խաբկանքներից: Եվ ովքեր թատերախաղերի պղծությամբ մշտապես հաղորդակից են լինում դեերին և խավարանում են վարքով միգապատվելով մթնում և լցվում սատանայի պիղծ ոգով, և օրըստօրե ծանրանալով անօրինություններով՝ տապալվում են վայր... Եվ սրա համար ավելի ախորժելով են գնում դեերի հավաքատեղին, փութալով սատանայի կանչին, քան՝ Քրիստոսի Սուրբ Եկեղեցի: Չէ՞ որ թատրոնները դեերի հավաքարան են, և բոլոր անառակ և գուսանամոլ հարբեցողները, որ զխում-ցոփանում են անօրեն-անաստվածաբար, քանդելով լեզվի սանձերը և բերանի կապն արձակելով ուտում են ու չվայտանում համադամ կերակուրներով, և հոտը մտնելով նրանց բերաններից ժանտություններ է բուրում, և խորհում ու տեսնում են սատանայի բոլոր ցանկությունները և չեն ճանաչում սատանայի նետերը: Ուփում և վերքերը հանգստացնում է և չի [թույլ] տալիս իմանալ, որպեսզի ապաշխարությունքը չբուժենք, որովհետև գող է և հայտնի ճանապարհով չի գնում,

որ զգուշանանք, այլ՝ գաղտնի, և հետապնդում է և սովորեցնում է մեծամեծ պատվիրաններն անամոթաբար արհամարհել, և կարծել է տալիս, թե փոքր են [ղրանք], որ չզգուշանանք: Գիտե, որ պատվիրաններն արգելում են տգեղ և դատարկ խոսքերը, բամբասանքն ու հայհոյանքները. և ցոփ գուսաններն ավելի շատ են թափում բերաններից բազում խեղկատակություններ և ցնդաբանություններ, գարչելի ու դատարկաբան խոսքեր: Արհամարհանք, ծաղր ու հայհոյություն է հոտում նրանցից հանապազ. որովհետև դեերը փութով հասնում են ծաղրի ու խառնախոսության ժամանակ և բազում ախտեր բերելով ուտեցնում, խմեցնում են նրանց, որ այնտեղ չվայտանում են: Սրա համար պետք է լալ ու ողբալ այդպիսի անառակությունները, մանավանդ խելակորույս կատակները՝ լկտի բազմականների մեջ. դիվահարի նման զխառնում, ծովում, գալարվում, ցատկոտում են և բերանի կեղտով զազրելի դարձնում բոլորին. ոմանց հայհոյում, ոմանց բամբասում, ոմանց թշնամանում և ոմանց ծանակում, ամոթալի խեղությունք կուրացնում է. ոմանց խաբում և պատվով մեծամտացնում. կատաղի շան պես առհասարակ բոլորին խաժոտում է:

Ի՞նչ ես անում, ո՛վ թշվառական, ինչո՞ւ չես ջանում ազատվել այդ չարաչար ամբարշտությունից, ինչո՞ւ չես սթափվում՝ այդ անզգամությունից ուշքի գալու, ինչո՞ւ չես ողորմում կորնչող ոգուդ, ինչո՞ւ չես լալիս ու ողբում անօրինություններն այս, ինչո՞ւ կրակ ես ավելացնում դառն այրումի կրակին, ինչո՞ւ մշտապես ընթանում ես կայծակների ու փչերի վրայով, ինչո՞ւ անընդհատ գամվում ես մեղաց բեռներին, ինչո՞ւ ես քարավեժ ու դարահոտ լինում բարձունքից, ինչի՞ համար ես սուր սրում և խոցվում դրանով. չէ՞ որ ոչ ոք հրով հուր չի հանգցնում և ոչ էլ չարով բարու հանդիպում: Ո՞վ է, որ փուշ տնկում և խաղող է քաղում կամ որոմ ցանում և ցորեն հնձում. և ոչ ոք անառակ վարքով չի [արժանանում] տեսուն Քրիստոսի և չի ժառանգում արքայությունը, այլ դատապարտվում է գեհենի հրին՝ թունավոր որդերի ընկերակցությամբ: Եվ ով այդպիսի անօրեն լկտիությունք և գինեմոլ զխությունք ապրի, և դիվական թատր ու ծաղրով, գուսաններով զբաղվի թող ամենևին չհուսա փրկվել տանջանքների հրից: Հիշիր ահեղ պատգամը՝ վա՛յ նրանց, որ ծիծաղում են հիմա, որովհետև սգալու ու ողբալու են նրանք. «Վա՛յ նրանց, որ գինի են ըմպում խնջույքին և որ օծվում են անուշ յուղերով. վա՛յ ձեզ, մեծահարուստներ, որ այստեղ ստացաք ձեր բարություն հատուցումը»¹, որովհետև «Բազում նեղություններով պետք է մտնել Աստծո արքայությունը»²: Մինչդեռ Քրիստոս այս աշխարհում լալ և սգալ պատվի-

րեց»³, իսկ դու ծիծաղում ու ցնծում ես և չես զարհուրում ու դողում Աստծո ահեղ դատաստանից, որ արդար է քննում բոլոր՝ և կամովին, և ակամա [գործերը], որ ծուլությունից և կամ մոռանալով եք կատարում...

1. Տե՛ս Ղուկ., 2, 24-25:
2. Գործք, ԺԴ, 21:
3. Տե՛ս Հովհ., ԺԶ, 20:

ՍԵՔՆՈՍՆ ԻՐ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՄԱՏՅԱՆ¹

Պատմություն թագավորական²

Վեպ արիական, նվաճումն տիեզերական, ելուզակ սասանական՝ Ապրվեզ Նոսրովյանի³ մասին, որ հրդեհելով բոցավառեց ամենայն երկիրը, դրդապրեց ծով ու ցամաք՝ ավերածություն սփռելու ողջ երկրի վրա:

Եվ արդ՝ ես վիպասանելով կպատմեմ երկրում կատարված կործանարար անցքերի գրույցները, ի վերուստ սաստկացած սրտմտությունը և ներքևում բորբոքված բարկությունը, հրի և արյան հեղեղները, ելուզակների արչավանքները, մահաբեր ասպատակը, դեերի գոչյունը, վիշապների աղաղակը, քավդեա ցեղերի և հսկայազն մարդկանց, քաջ սպառազեն հեծյալների մասին՝ արևելքից արևմուտք, հյուսիսից հարավ: Եվ Հարավայինի⁴ մասին, որ զարթնեց մեծ բորբոքամբ, և հարձակվեցին միմյանց վրա՝ կատարելու Տիրոջ բարկացայտ հրամանն ամբողջ երկրի վրա. նրանք, թռչելով որպես օդի մրրիկ, փոթորկելով, ընթացան՝ ապականելու երկրի վրա ամեն ինչ, ավարելու լեռներն ու բլուրները, պատանելու դաշտավայրերը, խորտակելու վեմերն ու քարերը երկվարների ոտքերի տակ և սմբակներին առաթուր:

Եվ արդ՝ պիտի ասեմ Աստծուց անիծյալ, կործանիչ և ապականող Նոսրովի մասին ասքը:

1. Որոշ ուսումնասիրողներ բնագրի «Մատեան ժամանակեալն»-ը թարգմանում են ոչ թե առաջարկվող «ժամանակակից մատյան», այլ՝ «ժամանակագրական մատյան»: Թվում է, թե վերջինս ավելի մոտ է երկասիրության ոգուն և բովանդակությունը:

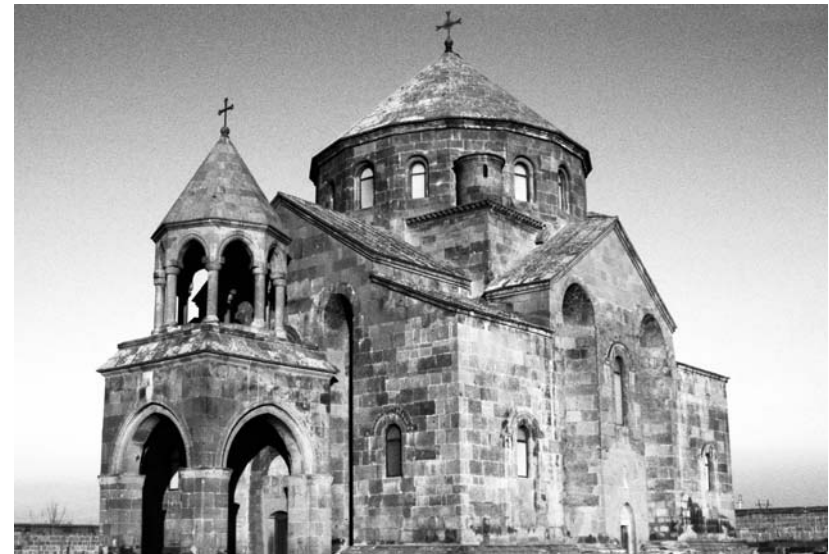
2. Հայագետների մեծ մասը կարծում է, թե սա երկասիրության այն մասն է, որտեղից սկսվում է Սեբեոսի բուն Պատմությունը:
3. Նոսրը Սասանյան արքա Նոսրով II Փարվեզի (591-628) մասին է:
4. Նկատի ունի արարներին:

ՍԵՔՆՈՍԸ Ս. ՀՌԻՓՍԻՄԵ ՏԱՃԱՐԻ ԿԱՌՈՒՑՄԱՆ ՄԱՍԻՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ԼԷ. Նոսրով Ապրվեզի թագավորության քսանութերորդ տարում¹ Կոմիտաս կաթողիկոսը² Վաղարշապատ քաղաքում քանդեց Սուրբ Հռիփսիմեի մատուռը, քանդի խիստ ցածր ու մթին էր այդ կառույցը, որ չինել էր Սուրբ Ներսեսի որդին՝ Հայոց կաթողիկոս Սուրբ Սահակ Հայրապետը³:

Արդ, մինչդեռ քանդում էին մատուռի պատը, հանկարծակի երևաց լուսավոր ու չքնադագեղ արքունական մարգարիտը, այսինքն՝ Հռիփսիմե Սուրբ կույս-թագուհու տապանակը: Բայց քանի որ անդամ առ անդամ հոչել էին նրան՝ անդամահատելով իրարից, և կնքված էր Սուրբ Գրիգորի մատանիով և մատանիով երանելի Սահակի՝ Հայոց կաթողիկոսի, որը [ևս] չհամարձակվեց բացել այն: Եվ [Կոմիտաս կա-

Ս. Հռիփսիմե տաճարը (618 թ.)

թողիկոսը] կնքեց իր մատանիով ևս, քանզի արժանի իսկ էր կնքել այսպիսի մարգարիտը [Աստծու] երեք նվիրյալների երեք մատանիներով:

Ով մարգարիտ, որը ծովածին չէր, այլ մարգարիտ սերված՝ թագավորական տոհմից, սնյալ սուրբ գրկում և նվիրված Աստծուն: Արդարները ըղձում էին քեզ տեսնել, և երանելի Կոմիտասը խանդակաթ էր քո սիրով:

Երանելիի հասակի չափը ինը թիղ և չորս մատ էր⁴: Ամբողջ հյուսիսային կողմը ցնծալով գալիս էր երկրպագության, և շատ ախտաժետներ բժշկվեցին բոլոր ցավերից: [Կոմիտասը] կառուցեց եկեղեցին և պատերի գիջուկից⁵ պատճառով երանելիի [տապանակը] մինչև կրի ցամաքելը թողեց բացօթյա: Ապա ամփոփվեց իր հանգստարանում:

[Կոմիտասը] հանեց նաև Սուրբ կաթողիկեի փայտե ծածկը, նորոգեց պատի խախուտ մասը և շինեց քարե ծածկ⁶: Սա եղավ Սուրբ կաթողիկեի վաներեց Հովհաննիկի տարիներին:

1. Այսինքն՝ 618 թվականին:
2. Նոսրը Կոմիտաս Ա Աղցեցի կաթողիկոսի (615–628) մասին է:
3. Ազաթանգեղոսի հստակ վկայություն համաձայն, Ս. Հոփսիսի մատուռը կառուցել էր Ս. Գրիգոր Լուսավորիչը: Այստեղ հավանաբար խոսքը գնում է Վահան Մամիկոնյանի մարգապանության օրոք տեղի ունեցած վերանորոգության մասին:
4. Նշվածը ոչ թե Ս. Հոփսիսի հասակի, այլ նրա տապանակի չափն է:
5. Այսինքն՝ խոնավության:
6. Կարող է այն տպավորությունը թողնել, թե խոսքը Ս. էջմիածնի Մայր տաճարի մասին է, սակայն այս դեպքում ևս ի նկատի ունի նույն Ս. Հոփսիսի տաճարը:

ԶՎԱՐԹՆՈՑԻ (Ս. ԳՐԻԳՈՐ ԼՈՒՍԱՎՈՐԻՉ) ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱՌՈՒՑՈՒՄՆ ԸՍՏ ՍԵՔԵՆՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. ՆԵ. ... Այն ժամանակ Հայոց Ներսես կաթողիկոսը¹ որոշեց իր համար նստավայր կառուցել այն Սուրբ եկեղեցիների մոտ, որ Վաղարշապատ քաղաքում էին՝ այն ճանապարհի վրա², որտեղ, ասում են, Տրդատ [Մեծ] թագավորն ընդառաջ ելավ Սուրբ Գրիգորին: Շինեց այնտեղ և մի եկեղեցի հանուն երկնային Զվարթունների³, երկնային գորբերի բազմության, որոնք երազում երևացին Սուրբ Գրիգորին:

Զվարթնոցի Ս. Գրիգոր տաճարի (մոտ 652 թ.) ավերակները

Տաճարի շինարար Հովհաննի դիմաքանդակը

Արևի ժամացույց Զվարթնոցից

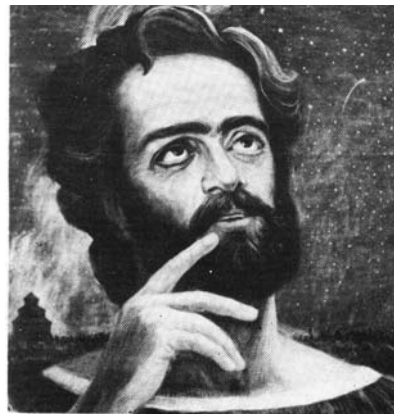
Կառուցեց այդ եկեղեցին՝ բարձրաչեն, զարմանալիորեն չքնաղ, աստվածային պատվին արժանի, ում նվիրեց: Աղբյուր բերեց, [Չուր] անցկացրեց գետից⁴ և ողջ քարքարոտ վայրերը մշակեց, տնկեց այգիներ ու ծառաստաններ և նստավայրը շուրջանակի պատվարեց գեղեցկաչար բարձր պարսպով⁵:

1. Խոսքը Հայոց կաթողիկոս Ներսես Գ Տայեցու (Իշխանեցի) մասին է (641-661):
2. Նկատի ունի Վաղարշապատից Բագավան տանող ճանապարհը:
3. Զվարթուններ – բառացիորեն նշանակում է հրեշտակներ:
4. Այսինքն՝ Բասախ գետից:
5. Ուսումնասիրողների կարծիքով Զվարթնոցի եկեղեցու կառուցումն սկսվել է 643 թվականին և ավարտվել է 661 թվականին:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑԻՆ ԻՐ ՈՒՍՈՒՄՆԱՌՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Անանիա Շիրակացին (Շիրակունի, մոտ 605–690) ոչ միայն Հայ, այլև միջնադարյան համաշխարհային մշակույթի ու գիտության ականավոր ներկայացուցիչներից է: Ճշգրիտ գիտությունների առաջին խոշոր ներկայացուցիչը Հայաստանում: Սովորել է Շիրակավանի դպրեվանքում, ապա Տրապիզոնի համբավավոր ուսումնագիտական կենտրոնում, հետագեղ մաթեմատիկայի, փիլիսոփայություն, տոմարագիտության, աշխարհագրության, պատմության բնագավառներում: Վերադառնալով Հայաստան գրադավել է մանկավարժությանը և գիտական աշխատանքներով:

Անանիա Շիրակացին հեղինակ է բազմաթիվ երկասիրությունների, որոնցից ամենաինքնատիպը թվաբանության դասագիրքն է: Նրան է վերագրվում նաև հուշակավոր «Աշխարհացոյց»-ը: Սակայն, այժմ ընդունված տեսակետների համաձայն, Շիրակացին սոսկ այն ընդլայնել է ու խմբագրել:

Անանիա Շիրակացի
(գործ՝ Հր. Ռուկնյանի)

Եզակի Հայ մատենագիրներից է, որ թողել է իր ինքնակենսագրությունը՝ «Խոսք երիցս երանելի ուսուցիչ Անանիա Շիրակացու՝ իր կյանքի որպիսություն մասին» վերտառությամբ: Այն բազմիցս է հրատարակվել ու թարգմանվել այլ լեզուներով (ռուսերեն, գերմաներեն, ֆրանսերեն, անգլերեն և այլն): Ստորև տրվող աշխարհաբար թարգմանությունը իրականացրել է Ա. Գ. Աբրահամյանը, որ լույս է տեսել «Հայ մատենագիրներ» մատենաշարով (տե՛ս Անանիա Շիրակացի, Մատենագրություն, Երևան, 1979):

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

I. ԻՆՔՆԱԿԵՆՍԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ, Էջ 25–29

ԽՈՍՔ ԵՐԻՑՍ ԵՐԱՆԵԼԻ ՈՒՍՈՒՑԻՉ ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԻՐ ԿՑԱՆՔԻ ՈՐՊԻՍՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ես՝ Անանիա Շիրակացի, Անանիա գյուղից, որ (սովորելով) յուրացրի մեր՝ Հայոց ազգի դպրությունը և հետագա Աստվածաշունչ գրքերին, օրըստօրե լուսավորում էի մտքիս աչքերը՝ Սաղմոսերգուի¹ խոսքին համապատասխան: Ամեն բանում լսում էի իմաստունների և իմաստության հետամուտ եղողների երանության (խոսքերը), ինչպես Սողոմոնի կողմից է հանձնարարվում. «Ստացիր իմաստություն և առավել պարսավիր տգիտությունը՝ իբրև խավարի ծունդ»²: Եվ (ապա)՝ «Դու գիտությունը մերժեցիր, ես էլ քեզ կմերժեմ»³: Եվ ես զարհուրելով այս սպառնալիքներից, երանությանը հանգրվանեցի և փափագեցի հետևել իմաստասիրությանը: Հույժ սիրելով համարողության արվեստը, խորհեցի, թե առանց թվերի ոչինչ չի հիմնավորվում՝ մայր համարեցի այն բոլոր ուսմանց: Եվ քանի որ Հայոց մեր աշխարհում չկար այնպիսի մեկը, որ տիրապետեր իմաստությանը, և ոչ էլ նույնիսկ որևէ տեղ գիտական գրքեր էին ճարվում, ուստի մեկնեցի Հունաց երկիրը: Հասնելով Թեոդոսուպոլիս, ես այնտեղ գտա Եղիազարոս անունով բանիմաց մեկին, որը հմուտ էր եկեղեցական գրքերին: Նա պատմեց ինձ, թե Չորրորդ Հայքում ապրում է մաթեմատիկոս մի անձնավորություն՝ Քրիստոսատուր անունով: Ու երբ գնացի, գտա հանձնարարված մարդուն. վեց ամիս մնալով նրա մոտ, համոզվեցի, որ նա սպառիչ չի տիրապետում (այդ) գիտությանը: Այնուհետև շտապեցի մեկնել Կոստանդնուպոլիս. (ճանապարհին) հանդիպեցի այնտեղից եկող իմ ծանոթներին, որոնք ասացին ինձ. «Ինչո՞ւ ես հանձն առել այսքան երկար ճանապարհորդություն, չէ՞ որ Տյու-

քիկոս Բյուզանդացի գիտունը գտնվում է մեզ մոտիկ՝ Պոնտոսի ծով- եզրյա այն քաղաքում, որը կոչվում է Տրապիզոն: Նա իմաստությամբ լի մարդ է, գիտակ հայերեն դպրությանն ու լեզվին և ճանաչված թա- գավորներից»: Ես հարցրի նրանց, թե՛ «Որտեղի՞ց դուք այդ գիտեք»: Իսկ նրանք պատասխանեցին. «Բազում անգամ այս ճանապարհով ընթանալիս շատերին ենք տեսել՝ տարբեր տեղերից նրա մոտ (սովորելու) եկած, նրա փայլուն գիտության պատճառով: Այլև այժմ էլ մեզ նավակից եղավ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքի Փիլաքր սարկավա- գը, որը շատ երեսներ էր տանում նրա մոտ ուսանելու: Հասնելով Մինոպ (քաղաքը), մենք պատահեցինք մեր ընկերներին, բաժանվե- ցինք նրանից և ճանապարհվեցինք ցամաք: Եթե դու արագ գնալու լինես՝ կգտնես այնտեղ Փիլաքրին»⁴:

Լսելով այս, խնդալից սրտով փառավորեցի նախախնամող Աստծուն, որ նեցուկ է իր ծառաների փափազը կատարելուն, ինչպես որ ասում են, թե. «Հայցեցեք և կգտնեք»⁵: Գնացի ու գտա նրան Սուրբ Եվգենիայի վկայարանում: Պատմեցի նրա մոտ գալու պատճա- րը: Նա ուրախությամբ ընդունեց ինձ և ասաց. «Գոհություն Աստծուն, որ քեզ ուղարկել է գիտության նպատակով, որպեսզի տա- նես այն Սուրբ Գրիգորի երկիրը: Եվ առավել ուրախ եմ, որ ինձ է աշակերտում այդ երկիրը, որովհետև ես իմ երիտասարդության տա- րիներին շատ ժամանակ մնացել եմ բարեսիրության մեջ Հայոց երկրում, և ուրախանում եմ գիտությունս այնտեղ տալու համար, քանի որ իմ գտնված ժամանակ տգիտություն էր այնտեղ»:

Եվ Տերն ինձ շնորհ տվեց այդ մարդու առաջ: Նա սիրեց ինձ որդու նման և պարապեց ինձ հետ իր ողջ իմացությամբ, այնպես, որ նախան- ձել սկսեցին իմ բոլոր աշակերտակիցները, որոնք արքունիքից էին:

Մնալով նրա մոտ ութ տարի, ես լիովին յուրացրի հարմարողական գիտությունը, փոքր-ինչ էլ ծանոթացա այլ գիտություններին և հմտացա բազմաթիվ այնպիսի գրքերի, որոնք մեր լեզվով դեռ չէին թարգմանված: Ամեն տեսակի գրքեր կային նրա մոտ՝ հայտնի և գաղտնի, արտաքին (հեթանոսական), գիտական և պատմական գրքեր, բժշկարաններ, ժամանակագրություններ. ի՞նչ թվարկեմ մեկ առ մեկ, քանի որ չկար այնպիսի գիրք, որ նրա մոտ չգտնվեր: Թարգ- մանություն մեջ էլ Սուրբ Հոգուց պարգևված այնպիսի շնորհք ուներ, որ երբ ցանկանում էր հունարեն գրված գիրք թարգմանել, ուրիշ թարգմանիչների պես չէր դեգերում, այլ հունարենն այնպես էր հայե- րեն կարդում, որ կարծես հայերեն գրված լիներ: Ցանկանալով, որ դուք անտեղյակ չլինեք այդ բազմահմուտ մարդու առաքինությունը,

[ուզում եմ] ծանոթացնել ձեզ, թե ինչպե՞ս է, որ նա գիտեր մեր լեզուն և ինչպե՞ս էր գիտության մեջ այդքան պատրաստություն ձեռք բերել:

Նա պոնտացիների երկրից էր, Տրապիզոն քաղաքից: Երիտասար- դության հասակում ծառայել էր Տիրերիանոս⁶ կայսեր զորավար Հով- հանի մոտ⁷, որը գտնվում էր Հայաստանում: Այստեղ նա մնում է շատ տարիներ՝ մինչև Մորիկ թագավորի ժամանակները⁸, սովորում է մեր լեզուն և դպրությունը: Իսկ պարսկական զորքերի՝ հույների վրա կա- տարած հարձակման ժամանակ, որը տեղի ունեցավ Անտիոքի մոտ, պատահում է այնպես, որ նա վիրավորվում է մարտում, փախչելով՝ հասնում է Անտիոք, իսկ իր ունեցած ողջ գույքն ավար են վերցնում: Երկար ժամանակ գտնվելով հիվանդ վիճակում, նա կսկծանքով է հի- չում իր ունեցվածքի կորուստը, Աստծուց խնդրում է իր վերքերի բու- ժում և ուխտում՝ ասելով. «Եթե շնորհես ինձ առողջ կյանք, այլևս անցավոր գանձ չեմ կուտակելու, այլ հետամուտ եմ լինելու գիտու- թյան գանձին, ինչպես իմաստունն է ասում. «Որտեղ վերցրեցեք և ոչ արծաթ, [սիրեցեք] ավելի գիտություն, քան ընտիր ոսկի»⁹: Եվ Աստված կատարում է նրա խնդրանքը. առողջանալուց հետո գնում է Սուրբ քաղաք Երուսաղեմ: Այնտեղ մնում է մեկ ամիս, [ապա] տե- դափոխվում Աղեքսանդրիա, ուր ուսանում է երեք տարի: Հետո մեկ- նում է Հոռո և, մնալով այնտեղ մի տարի, գալիս է Կոստանդնուպոլիս: Այստեղ նա գտնում է մի նշանավոր անձնավորություն, որ դասա- վանդում էր քաղաքի իմաստասերներին: Նրա մոտ մնում և սովորում է ոչ սակավ ժամանակ և կատարյալ իմաստասիրությամբ վերադառ- նում իր ծննդավայրը: Չնայած պատրիարքը ու քաղաքի իշխանները շատ են խնդրում, որ նա չհեռանա Կոստանդնուպոլսից, սակայն նա չի լսում նրանց՝ կարեկից հանդիսանալով իր երկրին, ինչպես գրված է [Սուրբ Գրքում]: Գալով [հայրենի քաղաքը], նա վարում է օրինա- կելի կյանք: Քիչ տարիներ անց (Կոստանդնուպոլսում) մահանում է նրա ուսուցիչը: Աշակերտների մեջ չգտնելով նրան հավասար մեկին՝ հաջորդելու նրան, խնդրանքով դիմում են ցանկալի Տյուքիկոսին, որ գա և զբաղեցնի նրա տեղը: Միաժամանակ ստանում է նաև թագա- վորի հրամանը: Սակայն նա հանձն չի առնում, ասելով թե՛ «Երկնա- յինների թագավորին ուխտել եմ՝ չհեռանալ այստեղից»: Այնուհետև այնտեղ էին գալիս նրա մոտ սովորելու: Բայց ես այնպես եմ կարծում, թե Աստծու նախախնամությունը նրան պատրաստել է մեզ մոտ գիտությունը ծավալելու համար:

Եվ ահա ես՝ նվաստս հայաստանցի, սովորեցի նրանից այս մեծա- գոր գիտությունը, որ թագավորներին է ցանկալի և բերեցի մեր եր-

կիրը՝ առանց որևէ մեկի աջակցություն, չնորհիվ միայն իմ անձնական ջանքերի և օգնականություններ Սուրբ Գրիգորի աղոթքների, թեպետ և ոչ ոք գտնվեց մեծարող և չնորհակալ իմ աշխատանքի համար, որովհետև մեր ժողովուրդն իմաստասիրություն և գիտություն սիրող չէ, այլ՝ ծուլ է և ձանձրացող: Որովհետև, երբ ես վերադարձա, շատերը եկան ինձ մոտ սովորելու, և փոքր-ինչ խելամտած՝ թողեցին ինձ և հեռացան, չմնացին մինչև գիտություն (դասընթացի) ավարտը: Առօրյա կարիքների համար նրանք բավական համարելով այն, ինչ ստացել են: Եվ ինձնից շատ շուտ առանձնանալով, սկսեցին ուսուցանել այնպիսի բաներ, որ չգիտեին, և իրենց ներկայացնել իբրև ուսուցիչներ, որոնց հասու չէին: Կեղծավորներ և սնափառներ. ուզում են գիտնականի կեցվածք ընդունել և մարդկանց կողմից ուսուցչապետներ կոչվել: Իմ հասցեին նրանք տգիտություններ պարսավանքի խոսքեր էին ասում, որ իրենք էին հերյուրել: Թե ես չարություն ունենայի նրանց նման՝ բերանս չէի բաց անի սովորեցնելու ոչ մեկին՝ իբրև արդարև ապերախտների: Սակայն ես միշտ մտաբերում եմ տերունական ձայնը, որ ասում է «Իմն է վրեժխնդրությունը և ես կհատուցեմ»¹¹: Եվ դարձյալ թե՛ «Գցիր քո ոսկին սեղանավորին, և ես գալով՝ տոկոսներով կպահանջեմ»¹²: Դարձյալ ոչ ոքի չեմ արգելել, ովքեր ցանկացել են սովորել և այսուհետև էլ չեմ արգելի: Եվ այս եմ առհավետ կտակում ձեզ՝ ինձնից հետո աշխարհ եկող ուսուցիչներիդ՝ իմաստություն և գիտություն սովորել ցանկացողներդ:

Եվ Քրիստոսին՝ ձիրք չնորհողին, փառք, պատիվ և իշխանություն այժմ և միշտ և հավիտյանս հավիտենից, ամեն:

1. Նկատի ունի Սողոմոն Իմաստունին, որը հեղինակն է Աստվածաչնչում գետեղված «Մաղմոսարան»-ի:
2. Առակ., Դ, 3:
3. Ովսէ, Դ, 6:
4. Այդ ժամանակ Կոստանդնուպոլսի պատրիարքն էր Սերգիոս եպիսկոպոսը (610-638):
5. Մատ., է, 7:
6. Ոսրքը Բյուզանդիայի Տիբերիոս I կայսեր (578-582) մասին է:
7. Ակնարկում է բյուզանդական նշանավոր գորավար Հովհաննես պատրիկին, որը 593 թ. նշանակվել է Արևմտյան Հայաստանի ընդհանուր կառավարիչ:
8. Ոսրքը Բյուզանդիայի Մավրիկիանոս (Մորիկ) կայսեր (582-602) մասին է:
9. Տե՛ս Առաք., Ը, 10:
10. Անանիա Շիրակացու սույն խոսքերն ուղղված են ժամանակի հետամնաց իրականության և իրեն հալածող տգետ հոգևորականների հասցեին:
11. Հռոմ., ԺԲ, 19:
12. Մատ., ԻԵ, 27:

ԱՆԱՆԻԱ ՇԻՐԱԿԱՑՈՒ ԹՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

II. ԹՎԱԲԱՆԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Գ. ԽՆԴՐԱԳԻՐՔԸ, Էջ 54-61

Առաջին խնդիր: – Ես հորիցս այսպես լսեցի. պարսիկների դեմ հայերի մղած պատերազմի ժամանակ¹ մեծ քաջագործություններ է կատարվում Զորակ Կամսարականի կողմից², որպես թե մեկ ամսվա մեջ երեք անգամ հարձակվում է պարսկական զորքերի վրա: Առաջին անգամ նա կոտորում է զորքի կեսը, հետապնդելով՝ երկրորդ հարձակման ժամանակ կոտորում է քառորդ մասը, երրորդ անգամ հարձակվելիս՝ տասնմեկերորդը, իսկ մնացածները, թվով երկու հարյուր ութսուն, փախչում են Նախիջևան:

Արդ՝ մնացածների հաշվով մենք պարտավոր ենք իմանալ, թե կոտորածից առաջ որքա՞ն էր լպարսկական զորքը:

Երկրորդ խնդիր: – Իմ մերձավոր մարդկանցից մեկը, մեկնելով Բահլ³, շահավոր մարգարիտներ ձեռք բերեց: Տուն վերադառնալով և հասնելով Գանձակ⁴, նա մարգարիտների կեսը ծախեց հատը հիսուն դրամով, գալով Նախիջևան՝ վաճառեց քառորդ մասը՝ հատը 70 դրամով, ապա հասնելով Դվին՝ ծախեց տասներկուերորդ մասը՝ հատը 50 դրամով: Երբ նա եկավ մեզ մոտ՝ Շիրակ, նրա մոտ մնացել էր ընդամենը 24 հատ մարգարիտ:

Արդ՝ մնացածի հաշվով իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ մարգարիտ է եղել և քանի՞ դրամ էր մարգարիտների գինը:

Երրորդ խնդիր: – Ես [իմ] ուսուցչից լսեցի, թե գողերը մտնելով Մարկիանոս⁵ [կայսեր] Տրիկլիի գանձարանը, գողացան գանձի կեսը և չորրորդ մասը: Գանձապահները, ներս մտնելով, մնացածը գտան 421 կենդինար և 3600 դահեկան:

Արդ՝ իմացիր, թե ամբողջ գանձը որքա՞ն էր:

Չորրորդ խնդիր: – Սուրբ Սոֆիայի⁶ միաբանների ոռճիկը [բաժանվում է այսպես]. հինգերորդ մասը ստանում են սարկավազները, տասներորդ մասը՝ քահանաները, 200 լիտր՝ եպիսկոպոսները և 2000 լիտր՝ մնացած միաբանները:

Արդ՝ իմացիր, թե ամբողջ ոռճիկը քանի՞ լիտր էր:

Հինգերորդ խնդիր: – Սպանների ոտճիկը բաշխվում է այսպես. քառորդ մասը տրվում է պատվավորներին, ութերորդ մասը՝ ավագներին, իսկ 150 կենդինարը՝ մյուս հեծյալներին:

Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ կենդինար է:

Վեցերորդ խնդիր: – Իմ պարտեզում կար հազար⁷: Մի հոտմեացի, զբոսնելու նպատակով մտնելով այնտեղ, կերավ այդտեղ եղած հազարի հինգերորդ և տասնհինգերորդ մասը: Գիտենալով այդ մարդու որկրամոլությունը, ես նրան դուրս արեցի և, մտնելով պարտեզ, համբեցի և տեսա, որ պարտեզում կա 110 հատ հազար:

Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ հազար է եղել, և հոտմեացին քանի՞սն է կերել:

Յոթերորդ խնդիր: – Ես Մարմեստում էի⁸, Կամսարականների ուտանում: Գնալով Ախուրյան կոչվող գետի ափը, տեսա ձկների վտառ, ուռկան գցել տվեցի, բռնեցի այդ ձկների կեսը, քառորդ և յոթերորդ մասը, իսկ որը ուռկանից ազատվեց, ընկավ թարփի մեջ, որի մեջ գտա 45 հատ:

Արդ՝ իմացիր, թե վտառի մեջ ընդամենը քանի՞ ձուկ կար:

Ութերորդ խնդիր: – Պարսիկների դեմ հայերի ապստամբած ժամանակ, երբ Ջորակ Կամսարականը սպանեց Սուրենին, հայ ազնվականներից մեկը դեսպան ուղարկեց պարսից թագավորի մոտ՝ այդ գույժը նրան հաղորդելու: [Դեսպանը] գնում էր օրական 50 մղոն: 15 օր հետո, երբ Ջորակ Կամսարականն այդ իմանում է, դեսպանին բռնելու համար նրա ետևից հետապնդողներ է ուղարկում, որոնք անցնում էին օրական 80 մղոն (ճանապարհ):

Արդ՝ իմացիր, թե նրանք քանի՞ օրում կհասնեին դեսպանին:

Իններորդ խնդիր: – Կամսարականները որսի էին դուրս եկել Գե-նում և որսացել էին երեններ, ինձ որսաբաժին բերել տվեցին մի վարագ: Քանի որ այն վիթխարի էր, ուստի ես կշռեցի: Պարզվեց, որ նրա փորոտիքն ամբողջ քաշի չորրորդ մասն էր, գլուխը՝ տասներորդ մասը, ոտքերը՝ քսաներորդ, ժանիքները՝ իննսուներորդ, իսկ մարմինը քաշում էր 212 լիտր:

Արդ՝ իմացիր, թե ամբողջ վարագը քանի՞ լիտր էր:

Տասներորդ խնդիր: – Մարմեստի մոտ՝ Երասխ գետում մի լոբո բռնեցին: Ես կշռեցի այն: Պարզվեց, որ նրա գլուխը կազմում էր ամբողջ քաշի չորրորդ մասը, պոչը՝ վեցերորդ, իսկ մեջքը՝ 140 լիտր:

Արդ՝ իմացիր, թե ամբողջ ձուկը քանի՞ լիտր էր:

Տասնմեկերորդ խնդիր: – Մի վաճառական անցավ երեք քաղաքներով: Առաջին քաղաքում նրանից մաքս վերցրին ունեցածի կեսը և երրորդ մասը, երկրորդ քաղաքում հաշվեցին ինչ որ ուներ, վերցրին մնացածի կեսը և երրորդ մասը, իսկ երրորդ քաղաքում դարձյալ հաշվեցին և վերցրին մնացածի կեսը և երրորդը: Եվ երբ այդ մարդը տուն հասավ, նրա մոտ մնացել էր 11 դահեկան:

Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ դահեկան ուներ:

Տասներկուերորդ խնդիր: – Մի նավակ էի ուզում սարքել, բայց ունեի ընդամենը երեք դրամ, ուրիշ ոչինչ չունեի: Դիմեցի իմ մերձավորներին. «Տվեք ինձ ամեն մեկդ մի բան, որ կարողանամ սարքել նավակը»: Նրանցից մեկը տվեց նավակի կշռի երրորդ մասի [արժեքը], մեկը՝ չորրորդի, մեկը՝ վեցերորդի, մեկը՝ յոթերորդի և մեկն էլ՝ քսանութերորդի: Ես սարքեցի նավակը:

Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ դահեկան (արժեքի) էր նավակը:

Տասներեքերորդ խնդիր: – Իմ աշակերտներից մեկը Ուարա քաղաքից¹⁰ ընտիր խնձորներ է գնում և ցանկանում է ինձ ընծա բերել: Ճանապարհին նրան հանդիպում է կատակողների երեք խումբ: Առաջին խումբը վերցնում է խնձորների կեսը և չորրորդը, երկրորդ խումբը՝ մնացածի կեսը և չորրորդը, երրորդ խումբը՝ նույնպես մնացածի կեսը և չորրորդը, իսկ մնացած խնձորները՝ հինգ հատ, բերում հասցնում է ինձ:

Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ խնձոր է եղել:

Տասնչորսերորդ խնդիր: – Մի կարասի մեջ գինի կար, որ վարդով էին պատրաստել: Եվ կար նաև երեք խեցե սափոր: Ես հրամայեցի գինին լցնել այդ սափորների մեջ: [Սափորներից] մեկը տարավ ամբողջ գինու երրորդ մասը, մեկը՝ վեցերորդ, իսկ մյուսը՝ տասնչորսերորդ մասը: Մնացած գինին, որ այլ ամանների մեջ լցրին, 54 փաս էր:

Արդ՝ իմացիր, թե քանի՞ փաս էր ամբողջ գինին:

Տասնհինգերորդ խնդիր: – Ես ունեի մի ազնվացեղ ձի: Այդ ձին վաճառելով՝ ստացած գումարի քառորդով կովեր գնեցի, յոթերորդով՝ այծեր, տասներորդով՝ եղևներ, իսկ մնացած 318 դահեկանով գնեցի ոչխարներ:

Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ դահեկան է անում:

Տասնվեցերորդ խնդիր: – Ես եկեղեցի էի կառուցում: Վարձեցի մի

որմնադիր, որն օրական 140 քար էր շարում: Աշխատանքն սկսելուց 39 օր հետո վարձեցի մեկ ուրիշ որմնադիր, որն օրական 218 քար էր շարում: Երբ երկրորդ որմնադիրի շարած քարերի թիվը հավասարվեց առաջինին, եկեղեցու կառուցումն ավարտվեց:

Արդ՝ իմացիր, թե քանի՞ օրում հավասարվեց:

Տասնյութերորդ խնդիր: – Ցորենով լի մի նավ էր գնում: Մի կետ հետապնդեց նրան: Նավորդները վախեցան և ցորենի կեսն իբրև կեր գցեցին նրան: Երկրորդ օրը գցեցին մնացած ցորենի հինգերորդ մասը, երրորդ օրը՝ ութերորդը, չորրորդ օրը՝ յոթերորդը: Նավահանգիստ հասան, մնացել էր ընդամենը 7200 (կայթ) ցորեն:

Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ (կայթ) էր ցորենը:

Տասնութերորդ խնդիր: – Ես ունեի մի մետաղյա ջրաման, որը ջարդեցի և պատրաստեցի ուրիշ ամաններ: Երրորդ մասից պատրաստեցի մի սան, չորրորդ մասից՝ մի ուրիշ սան, հինգերորդ մասից՝ երկու բաժակ, վեցերորդից՝ երկու սկուտեղ, իսկ 210 դրամից՝ մեկ սկահակ:

Արդ՝ իմացիր, թե ի՞նչ քաշ ունեւ յետաղյա ջրամանը:

Տասնիններորդ խնդիր: – Մի մարդ մտավ երեք եկեղեցի: Առաջին եկեղեցում Աստծուց հետևյալը խնդրեց. «Տուր ինձ այնքան, որքան ես ունեմ, և ես կտամ քեզ քսանհինգ դահեկան»: Այդպես խնդրեց նաև երկրորդում և տվեց քսանհինգ դահեկան, նույնը՝ նաև երրորդում, և նրա մոտ ոչինչ չմնաց:

Արդ՝ իմացիր, թե սկզբում նա քանի՞ դահեկան ունեւ:

Քսաներորդ խնդիր: – Ծիրակի և Արչարունիքի տեր Ներսեհ Կամսարականի որսատեղին գտնվում էր Արտին լեռան ստորոտում: Մի գիշեր այնտեղ են մտնում բազմաթիվ ցիռերի երամակներ: Ծառաները, որսալու փորձ չունենալով, վազում են Թալին գյուղը և պատմում այս մասին: Կամսարականն իր եղբայրների և ազնվականների հետ շտապում է որսատեղի: Սկսում են կոտորել երեններին: Նրանց կեսը բռնվում է թակարդով, քառորդ մասին նետահար են անում. մատաղ երեններին, որոնք ամբողջ տասներկուերորդ մասն էին կազմում, բռնում են ողջ-ողջ, իսկ 360 երե սպանվել էր նիզակով:

Արդ՝ իմացիր, թե ընդամենը քանի՞ հատ էին:

Քսանմեկերորդ խնդիր: – Արչավիրի որդի Ներսեհ Կամսարականը, որ այս Ներսեհի անվանակիցն ու նախահայրն էր, բահղուճների¹² դեմ մղած պատերազմում, հաղթելով նրանց, մեծ թվով գերիներ է

վերցնում: Երբ հասնում է Արքունի դուռը, գերիների կեսը նվիրում է պարսից թագավորին¹³, իսկ մնացած կեսի յոթերորդը՝ նրա որդուն: Ապա նրանց հրաժեշտ տալով՝ վերադառնում է իր երկիրը: Ճանապարհին գալով գարիկաբուսի¹⁴ տուն՝ նրա կողմից անչափ մեծարվում է ոչ թե նախարարի, այլ թագավորի պատվասիրությամբ, և սա տալիս է նրան մնացած գերիների ութերորդը: Հետո գալիս է սպայապետի մոտ, որին Սորավարան էին կոչում, նրա կողմից ավելի ևս մեծարանքի արժանանալով՝ տալիս է մնացած գերիների տասնչորսերորդ մասը: Ավելի ևս առաջ գալով, հասնում է իր երկիրը: Նրան դիմավորելու է դուրս գալիս իր կրտսեր եղբայրը՝ Հրահատը, որին տալիս է մնացած գերիների տասներեքերորդ մասը: Ապա նրան դիմավորելու են գալիս Հայ ազնվականներ, որոնց նվիրում է մնացած գերիների իններորդ մասը: Հասնելով Վաղարշապատ՝ մնացածի տասնվեցերորդ մասը տալիս է սուրբ եկեղեցիներին: Վերջապես՝ մնացած գերիների քսաներորդ մասն էլ տալիս է իր ավագ եղբորը՝ Սահակին: Եվ իրեն ընդամենը մնում է 570 մարդ:

Արդ՝ իմացիր, թե քանի՞ գերի է եղել:

Քսաներկուերորդ խնդիր: – Եգիպտոսի փարավոնը տոնում էր իր ծննդյան տարեդարձը: Նա սովորութուն ուներ այդ օրն իր տասը նախարարներից յուրաքանչյուրին, ըստ նրա արժանիքի և տասնյակի աստիճանավորության՝ հարյուր կարաս խնկով համեմած գինի բաժանել:

Արդ՝ բաժանիր այդ գինին տասը նախարարների միջև՝ ըստ տասնյակի աստիճանավորության:

Քսաներեքերորդ խնդիր: – Կար մի շտեմարան, որի մեջ երկու հարյուր կայթ գարի կար: Մկները մտան և ամբողջ գարին կերան: Ես մկներից մեկին բռնեցի և պատժեցի: Նա խոստովանեց և ասաց. «Ինձ ութսուն հատիկ հասավ»:

Արդ՝ իմացիր, ընդամենը քանի՞ գարու հատիկ կար շտեմարանում և այդ հատիկներին ուտող մկների թիվը քանի՞սն էր:

Քսանչորսերորդ խնդիր: – Աթենք քաղաքում կար միաչափ մի ավազան, որ ուներ երեք ծորակ: Մի ծորակն, ավելի հորը լինելով, ավազանները լցնում էր մեկ ժամում, երկրորդը, որ նրանից ավելի թույլ էր, ավազանները լցնում էր երկու ժամում, իսկ երրորդն՝ ամենից թույլ լինելով, լցնում էր երեք ժամում:

Արդ՝ իմացիր, թե երեք ծորակները միասին մեկ ժամի քանի՞երորդ մասի ընթացքում կլցնեն ավազանները:

ԽՆԴԻՐՆԵՐԻ ԼՈՒԾՈՒՄՆԵՐԸ

Առաջին խնդրի լուծումը: Կոտորածից առաջ 1760 հեծյալ կար: Երկրորդ խնդրի լուծումը: Մարգարիտները 144 հատ էին եղել, իսկ մարգարիտների գինը՝ 6720 դրամ:
Երրորդ խնդրի լուծումը: Գանձը 1686 կենդինար է եղել:
Չորրորդ խնդրի լուծումը: Միաբանությունն ուժեղացրեց 3200 լիտր էր:
Հինգերորդ խնդրի լուծումը: Սպանների ուժեղացրեց 240 կենդինար էր:
Վեցերորդ խնդրի լուծումը: Հաղարները եղել են 150 հատ:
Յոթերորդ խնդրի լուծումը: Ընդամենը 420 ձուկ է եղել:
Ութերորդ խնդրի լուծումը: Կհասանեին 25 օրում:
Իններորդ խնդրի լուծումը: Վարագը 360 լիտր է եղել:
Տասներորդ խնդրի լուծումը: Լոքոն 240 լիտր է եղել:
Տասնմեկերորդ խնդրի լուծումը: Վաճառականն ուներ 2376 դահեկան:
Տասներկուերորդ խնդրի լուծումը: Նավակը 42 դրամ արժեք:
Տասներեքերորդ խնդրի լուծումը: 320 խնձոր է եղել:
Տասնչորսերորդ խնդրի լուծումը: Գինին 126 փաս էր:
Տասնհինգերորդ խնդրի լուծումը: Զիու գինը եղել է 616 դահեկան:
Տասնվեցերորդ խնդրի լուծումը: Որմնադիրը հավասարվեց 70 օրում:
Տասնյոթերորդ խնդրի լուծումը: Նավում 24.000 կայթ հացահատիկ կար:
Տասնութերորդ խնդրի լուծումը: Մետաղյա ջրամանը եղել է 4200 դրամ:
Տասնիններորդ խնդրի լուծումը: Դահեկանների թիվը եղել է 21, կես, քառորդ, ութերորդ:
Քսաներորդ խնդրի լուծումը: Ընդամենը 2160 որսի կենդանի է եղել:
Քսանմեկերորդ խնդրի լուծումը: Գերինների թիվն ընդամենը եղել է 2240:
Քսաներկուերորդ խնդրի լուծումը: Առաջինն ստանում է մեկ կարաս և մեկ կարասի կեսը, հինգերորդի, տասներորդի և հիսունհինգերորդի չափ:
Երկրորդը ստանում է երեք կարաս և մեկ կարասի կեսի, տասներորդի, քառասուներորդի ու ութսունութերորդի չափ:
Երրորդը ստանում է հինգ կարաս և մեկ կարասի, երրորդի, տասնհինգերորդի, քառասունչորսերորդի, վաթսուներորդի և վաթսունվեցերորդի չափ:

Չորրորդն ստանում է յոթ կարաս և մեկ կարասի հինգերորդի, քսաներորդի և քառասունչորսերորդի չափ:

Հինգերորդը ստանում է ինը կարաս և մեկ կարասի տասնմեկերորդի չափ:

Վեցերորդը ստանում է տասը կարաս և մեկ կարասի կեսի, հինգերորդի, տասներորդի, քսաներկուերորդի, երեսուներորդի և երեսուներեքերորդի չափ:

Յոթերորդն ստանում է տասներկու կարաս և մեկ կարասի կեսի, տասներորդի, քսաներկուերորդի, երեսուներորդի, երեսուներեքերորդի և հիսունհինգերորդի չափ:

Ութերորդն ստանում է տասնչորս կարաս և մեկ կարասի երրորդի, տասներորդի, տասնհինգերորդի և քսաներկուերորդի չափ:

Իններորդն ստանում է տասնվեց կարաս և մեկ կարասի հինգերորդի, տասներորդի, քսաներկուերորդի, հիսունհինգերորդի չափ:

Տասներորդն ստանում է տասնութ կարաս և մեկ կարասի տասներկուերորդի, քսաներկուերորդի, երեսուներեքերորդի և քառասունչորսերորդի չափ:

Քսաներեքերորդ խնդրի լուծումը: Շտեմարանում եղել է ընդամենը 82,944.000 գարու հատիկ, իսկ գարի ուտող մկները թիվը եղել է 1,036.800:

Քսանչորսերորդ խնդրի լուծումը: Միախառնված ծորակներն ավազանները կցնեն մեկ ժամի քառորդ, վեցերորդ, տասներկուերորդ և քսաներկուերորդ մասում:

1. Ակնարկը վերաբերում է 571-572 թթ. հակապարսկական ապստամբությունը:
2. Ջորակ Կամսարականն է 572 թ. փետրվարի 2-ին սպանել Հայաստանի մարզպան Սուրենին:
3. **Բահլ** – քաղաք Բակտրիայի երկրամասում:
4. **Սոսքը** վերաբերում է Ատրպատականի Գանձակ-Շահաստան քաղաքին:
5. **Սոսքը** վերաբերում է Բյուզանդիայի Մարկիանոս կայսրին (450-457):
6. **Նկատի ունի** Կոստանդնուպոլսի Ս. Սոֆիա մայր տաճարին:
7. **Հաղար** – զամբյուղավորների կարգին պատկանող բանջարաբույս:
8. **Մարմետ** – քաղաք Արշարունիք գավառում՝ Ախուրյան գետի ափին:
9. **Գեն** – Կամսարականների որսատեղին է, որ տեղադրվում է ձակատք գավառում:
10. **Քաղաք Սասանյան Պարսկաստանում:**
11. **Նույնանուն լեռը** ժամանակակից Թալինից արևմուտք:
12. **Բահլուճներ** – Բահլ քաղաքի բնակիչներ:
13. **Նկատի ունի** Սասանյան Պերոզ թագավորին (457-484):
14. **Այսինքն՝** արքունի պալատի կառավարիչ:

Գ. ԽՐԱԽՃԱՆԱԿԱՆՆԵՐԸ, Էջ 62-63

Գրում եմ ձեզ Համար խրախճանականներ [ղվարճալի խնդիրներ], որպեսզի դուք [օգտվեք նրանից], երբ կերուխուսի ժամանակ զվարճանում եք և ցանկանում եք զվարճալի և ծիծաղելի մի բան ասել:

Առաջին խրախճանական: Ասա ընկերոջդ՝ «Ես կարող եմ իմանալ, թե դու որ ժամին ես ցանկանում ճաշել և քանի նվազ գինի ես ուզում խմել»: Եթե նա ասի քեզ, թե՛ «Իմացիր», ասա նրան, «Մտքումդ պահիր այն ժամերի քանակությունը, երբ ցանկանում ես ճաշել: Կրկնիր այն: Ավելացրու նրա վրա ևս Հինգ: [Գումարը] բազմապատկիր Հինգով: Նրա վրա ավելացրու տասը և տասով բազմապատկիր: Նրա վրա ավելացրու խմած գինին՝ քանի նվազում ուզում ես խմել»: Երբ նա կատարի քո ասածները, այն ժամանակ Հարցրու նրան, թե որքան է Հաշված թվերի գումարը: Եվ նա ինչ թվով որ ասելու լինի, նրանից միշտ դուրս Հանիր 350, մնացած թվի մեջ տես, թե քանի Հարյուրավոր կա, այն ժամին է լինելու նրա ճաշը, իսկ Հարյուրից պակաս մնացած թիվն իմացիր, որ այդքան նվազ է նա գինի խմելու: Իսկ եթե ընկերդ անհմուտ մեկն է և գինի խմելու նվազը Հարյուր լինի, պատասխանիր, որ անհնար է մի ժամում Հարյուր նվազ գինի խմել:

Երկրորդ խրախճանական: Ասա ընկերոջդ, թե մի անգամ խնջույքի ժամանակ պարսիկ մի զբոսաչրջիկ տեսավ Հույն մի խումբ զբոսաչրջիկների, ձայն տվեց նրանց և ասաց, «Եթե մեկը ձեզ ինձ տա, տա էլի ձեր չափ, ձեր կեսի չափ, ձեր քառորդի չափ և մեկն էլ ես ձեզ հետ՝ կլինեինք Հարյուր Հոգի: Արդ՝ իմացիր, թե Հույն զբոսաչրջիկները քանի Հոգի են եղել»: Եթե ընկերդ գիտուն մեկն է, շատ շուտ կիմանա, որ 36 Հոգի են եղել, իսկ եթե տխմար է, ապա նրա չարչարանքն այդ ոչնչի չիմանալը, քեզ ուրախություն կպատճառի:

Երրորդ խրախճանական: Ասա ընկերոջդ, որ ես կարող եմ իմանալ, թե որքան դրամ կա քո քսակի մեջ: Եթե նա ասի՝ թե «Իմացիր», ասա դու նրան, թե վերցրու դրամիդ քանակությունը, այդչափ էլ ավելացրու վրան, ստացած թիվը կրկնապատկիր, ավելացրու վրան առաջին վերցրած թիվը, ստացածդ գումարը կրկնապատկիր»: Երբ տվածդ Հաշվումները կատարած լինի, անկախ նրանից, գույզ թիվ է եղել վերցրածը, թե՛ կենտ, ստացած գումարը, որ նա կասի, բաժանիր տասի վրա, և գտած թիվը կլինի քսակում եղած դրամի քանակը:

Չորրորդ խրախճանական: Ասա ընկերոջդ, թե մի հոն Հարյուր տարի իմ Հավապահն է եղել և օրական 100 ձու է կրել: Արդ՝ իմացիր,

թե ընդամենը որքա՞ն է: Եթե ընկերդ թվերից գլուխ Հանող մեկն է, արագ կարող է ասել, թե 365 բյուր ձու է կրել, իսկ եթե տղետ է, ապա նրա չարչարանքը քեզ ուրախություն կպատճառի:

Հինգերորդ խրախճանական: Ասա ընկերոջդ. «Եթե դու վաճառես վաթսուն փարչ գինի, ամեն հինգ փարչը երկու դրամով, որքա՞ն դրամ դու կստանաս»: Նա կպատասխանի, թե 24 դրամ: Ասա դու նրան, որ եթե ես նույն գնով վաճառելու լինեմ 60 փարչ գինին, մի դրամ ավելի կշահեմ, քան դու: Կանես այսպես. 60-ը կբաժանես երկուսի, ստացած երեսունի ամեն մի երեք փարչը կբաժանես մեկ դրամի, իսկ մյուս երեսունի ամեն երկու փարչը՝ մեկ դրամի, որով լինում է դարձյալ հինգ փարչը՝ երկու դրամի: Եվ այսպես մեկ դրամ ավելի շահելով առաջին վաճառողին կամաչեցնես և դու կուրախանաս՝ նրա զարմանալով:

ԱՆԱՆԻԱ ԾԻՐԱԿԱՑՈՒ ՏԻԵԶԵՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՅԱՑՔՆԵՐԸ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

III. ՏԻԵԶԵՐԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ա. ՏԻԵԶԵՐԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

3. ԵՐԿՐԻ ՄԱՍԻՆ, Էջ 71-72

Երկրի մասին արտաքին բարի փիլիսոփաներից ոմանք ասում են, թե նա սկուտեղի ձև ունի: Ոմանք ասում են, թե գնդաձև է: Ուրիշները պնդում են, թե այն երկնքի մեջտեղում վեցանկյուն խորանարդի ձևով է կառուցված և ուժեղ հողմը մտնելով երկրի տակ, նրան վեր է բարձրացնում: Մանր ու ցանուցիր հողը խառնված է հեղուկ ջրի հետ: Եվ հողի այդ մասերը, չնորհիվ հողմի ուժի, որը փչում է դեպի վերև, ինչպես և թանձրաչերտ երկրի ծանրությունը, որը ձգտում է դեպի ներքև իջնել, կպչում են իրար և ճզմվելով կարծես մամլիչի մեջ, ջրի մանր կաթիլները վեր են բարձրացնում: Եվ երկրի զանգվածը խտանում է ջրի տակ, դառնում է սալահատակ, ամուր և անբաժանելի՝ վստահելի նեցուկ Հանդիսանալով ջրի զանգվածի համար, որին և մենք ծով ենք անվանում:

Եվ քանի որ երկիրն ամբողջությամբ կառուցված է երկնքի մեջտեղում, ուստի երկիրն իր արագ պտույտով թույլ չի տալիս նրան ցած իջնել դեպի ներքին կիսագունդը: Եվ որովհետև երկիրն իր ծանրու-

Էջմիածնի Ավետարանի փղոսկրյա կազմը (VI դար)

Թյամբ ձգտում է ներքև իջնել, իսկ հողմն իր ուժգնությամբ աշխատում է նրան վեր բարձրացնել, ուստի ոչ երկրի ծանրությունն է թույլ տալիս նրան վեր բարձրացնել և ոչ քամու ուժն է թույլ տալիս ցած իջնել: Եվ այսպես նա մնում է հավասարակշիռ կետում:

Այդ երկու հակադիր ուժերի սահմանակետը գտնվում է երկրի տրամագծի կենտրոնի վրա: Այս կետից չորս ուղղությամբ գնացող տրամագծերն ուղղահայաց են: Այս փոխադարձ մասերի՝ տրամագծի միջին մասի նկատմամբ ունեցած ձգողականության շնորհիվ, բոլոր հարթ, հավասար մասերը հավասարակշռված ու անվնաս են պահում երկրի լեռնային, հարթավայրային և ծովային մասերը: Այս ամենը, անկասկած, շնորհիվ աստվածային տնօրինության է գոյություն առել:

Եթե որևէ մեկը կամենա երկրի դիրքը պատկերացնելու համար հեթանոս գիտնականներից ակնառու օրինակ ստանալ, ինձ թվում է, հարմարավոր օրինակը ձուն է. ինչպես որ նրա դեղնուցը գնդաձև գտնվում է մեջտեղում, սպիտակուցը նրա շուրջն է, իսկ կճեպը շրջապատում է չորս կողմից, ճիշտ այդպես էլ երկիրը գտնվում է մեջտեղում, օղը՝ նրա շուրջը, իսկ երկինքը շրջապատում է չորս կողմից: Դարձյալ եթե մեկը վերցնի խեցեղեն աման և նրա մեջ լցնի ջուր, ձեթ և ավազ, ապա պարզ կդառնա, որ ավազը կնստի ամանի տակը, ձեթը կբարձրանա վերև, իսկ ջուրն անհրաժեշտաբար կմնա մեջտեղում, իսկ ամանը իր մեջ կառնի այդ ամենը: Եվ եթե տարրերն ունեն այսպիսի ակնառու նմանություն, կապված իրերի հետ, որքա՞ն ևս ավելի չափով Արարիչը պիտի կամենար, որ իր ստեղծագործությունները նույնպես հորինված լինեն բնականորեն օրինաչափված:

**Դ. ԵՐԿՆԱՑԻՆ ԵՐԵՎՈՒՑԹՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ, Էջ 121-126
2. ԻՆՁ ԲԱՆ ԵՆ ԱՆՁՐԵՎՆԵՐԸ**

Մարդկային միտքը հասու չէ թափանցելու աստվածային իմաստություն խորքերը, բայց [այն գիտնականները], որոնք ուսմամբ հմտանում են երկրի ուսումնասիրության գործում, շնորհիվ երեք միջոցի՝ չըջելու, տեսնելու և լսելու, կամեցան բոլորովին անհասու չթողնել արարածներին: Եվ նրանք պարզել են, որ հսկա ծովը պատում է երկրի շուրջը: [Այն] ծավալվելով շատ տեղեր և կողմեր՝ արևելքում, արևմուտքում, հյուսիսում և հարավում, ծոցերի և խորշերի մեջ լցվելով՝ ծովացել է, և որպես անջրպետներ կղզիներ են մնացել չորս կողմերում, որտեղ գտնվում են բազում երկրներ: Ոմանք նրան [այսինքն՝ զանգվածին] անվանում են Ատլանտիկա, իսկ ուրիշները՝ Օվկիանոս:

Եվ ինչ փոփոխություններ տեղի են ունենում երկրի վրա հողմերից, և ինչ կարգի տեսակ-տեսակ ցավեր ու ապաքինում է, այնտեղից է լինում: Բոլոր երկրներում տեղի է ունենում գոլորշիացում, որը և՛ օգուտ է բերում, և՛ վնաս: Երկու տեսակի գոլորշիներ հաճախ և անընդմեջ երկրից օդ են բարձրանում, որոնք շատ նուրբ են և աչքով՝ անտեսանելի: Թվում է, թե (այդ գոլորշիացումը) մեծ է լինում արևելքում: Գոլորշիացումներ լինում են նաև գետերի և աղբյուրների ջրերից:

Ինձ այսպիսի նմանություն են հիշեցնում. մեկը չոր է, ծխանման, և այն առաջանում է [տաք] քամիների հետևանքով: Մյուսը խոնավ է, թանձրամած և գետին է թափվում խոնավության գերհագեցվածության հետևանքով: Նրանից են առաջանում մշուշը և սառնամանիքները, ամպերը և անձրևները, ձյունը և կարկուտը: Իսկ չոգից [առաջանում են] տեսակ-տեսակ հողմեր, որոտ, կայծակ, շանթ, հուր և սրանց նման բաներ:

4. ՈՐՈՏՄԱՆ ՄԱՍԻՆ՝ ԹԵ ԻՆՁ Է ՆԱ ԵՎ ԻՆՁԻՑ Է ԱՌԱՋԱՆՈՒՄ

Որտեղ լինում է այն ժամանակ, երբ քամիները գտնվելով շարժման մեջ, վերին [կրակի կամարի] հարկադրանքի տակ, ընկնում են ամպերի շրջափակման մեջ և վիթխարի ուժով ճեղքում են այն: Այստեղից էլ առաջանում են փայլատակումը և որոտը: Եվ հողմի ճնշման տակ հուր է ցայտում, որ կոչվում է փայլակ: Բոլոր տեսակի գոյացություններն իրենց մեջ կրակ ունեն, սակայն ամպինն ավելի ուժգին է: Երբ ճեղքում է ամպը, եթե թեթև անձրև է տեղում, ներքևի օդը տեղա-

փոխվում է (վերև), իսկ եթե ուժեղ է լինում և հանդիպում է մեկին՝ վնասում է: Եթե թույլ է լինում, օդն արգելափակում է (կրակի շարժումը) և երկինքը վնասագերծում: Ձմռան ժամանակ այդ տեղի չի ունենում, որովհետև ամպերը նոսրացած են լինում հյուսիսային քամիներից. ամպերը խտանում են հարավային քամուց:

5. ՁՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ձյունը լինում է այն ժամանակ, երբ Արեգակը թեքվում է դեպի հարավ, և ուժեղանում է հյուսիսային քամին, օդի թանձր շերտերը, խառնվելով իրար, ավելի են խտացնում օդը: Այդ խոնավությունը գետին է թափվում խտացած [սառած] կտորներով՝ (ցրտություն պատճառով)՝ չկարողանալով վերածվել ջրի: Սառը քամին թույլ չի տալիս վերածվել հեղուկ ջրի: Երբ [ջուրը] առատորեն ներքև է թափվում, կոչվում է տեղատարափ [անձրև], մինչ [ջրի կաթիլները] կարծրացած վիճակում գտնվելիս կոչվում են ձյուն:

6. ԿԱՐԿՈՒՏԻ ՄԱՍԻՆ

Կարկուտն առաջանում է քամիներից. հյուսիսային հողմը թանձր ամպերը վեր է բարձրացնում, ցրտի պատճառով ոլորում, կլորում, գետին է թափում, որից և առաջանում է շաչյուն. պատահում է, որ այդ ուժեղ է լինում, պատահում է՝ թույլ: [Կարկուտը] այլ բանից չէ, բայց եթե երկրի գոլորշուց, որը [բարձրանում է] գետնից, աղբյուրներից կամ ծովերից, ինչպես սահմանել է աստվածային իմաստությունը, որի համար անկարելի ոչինչ չկա. նրա ակնարկելով է առաջացել ամեն ինչ, որին ոչ ոք ստուգապես հասու լինել չի կարող:

7. ՔԱՄԻՆԵՐԻ ԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Երբ քամիները բարելսառն են լինում, անվանում ենք զով գեփյուռ: Ձեփյուռները սովորաբար մի քանի տեսակ են լինում. այն քամին, որը փչում է խոնավ վայրերից, կոչվում է երկրային [գեփյուռ], այն քամին, որը փչում է հովիտներից, կոչվում է հովտային [գեփյուռ], իսկ այն քամին, որը գետերից, աղբյուրներից և ծովերից է սկիզբ առնում, կոչվում է ջրային [գեփյուռ]:

Արևելյան [քամիները] ձմեռ ժամանակ հաճախ են լինում, իսկ

արևմտյանը՝ ամառ ժամանակ: Հարավայինը լինում է [գարնանային և աշնանային] գիշերահավասարների ժամանակ: Բայց պատահում է, որ գարնանը, աշնանը և ձմռանը լինում են այլ տեսակի քամիներ ևս: Սրանց մեջ կան այնպիսիները, որոնք փչում են ուղղահայաց և կան այնպիսիները, որոնք փչում են ոլորապտույտ: Երբ քամիները շատ ուժեղ են, կոչում ենք մրրիկ: Սրանք հանկարծակի վերից վար են խուժում և լեռները ծածկում մառախուղով:

10. ԱՂԲՑՈՒՐՆԵՐԻ ԲՆՈՒՑԹԻ ՄԱՍԻՆ

Աղբյուրների բնույթը հետևյալն է. ամռան ժամանակ Արեգակը բարձրանում է վեր և հյուսիսային օդը մղում դեպի երկնքի ստորին շերտը: [Վերջինս] իր ցրտությունը երկնքից ցած է բերում, որով զովացնում է վեր բխող աղբյուրների ջուրը: Եվ Արեգակը հարավ իջնելով, երկրի վրա գտնված ժամանակ, տաքացնում է ներքին ջրամբարները: Հարավային [օդը] ազդում է երկրի ստորին շերտի վրա, որովհետև հյուսիսայինը նրա զորությունը է տրվում:

Ճիշտ երկրի ձևով էլ կազմված է նաև մարդու բնույթը. ձմռան ժամանակ մարդու որովայնը տաք է լինում, և կերակուրը դյուրամարս է դառնում, իսկ մարմինը դրսից սառն է երևում: Բայց ամռանը մարմինը դրսից տաք է երևում, իսկ ներսից՝ ցուրտ: Այսպես են պատմում իմաստուն բժիշկները. այսպես են ասել Ասկլիպիոսի և Հիպոկրատի ուսման հմուտները:

11. ԵՐԿՐԱՇԱՐԺԻ ՄԱՍԻՆ՝ ԹԵ ԻՆՉ ՊԱՏՃԱՌՈՎ Է ԼԻՆՈՒՄ

Երկրաշարժն առաջանում է հողմերից. լինում են հողմեր, որ մեծ խորություն մեջ գետնի տակ են մտնում ու չեն կարողանում երկիրը շարժել, այլ միայն դղրդյուն են առաջացնում երկրի շուրջը: Սակայն լինում են ուժեղ [հողմեր], որոնք նույնպես չեն կարողանում շարժել երկիրը՝ [նրա շերտի հաստություն պատճառով], բայց եթե նրանք իրենց ուժգին զորությունը ելք են գտնում դեպի վեր, խորտակում են շատ քաղաքներ և ավերում շինությունները:

Լինում է նաև, որ այդ հողմերը, դուրս գալու ելք չգտնելով, սուկայի դղրդյուն են բարձրացնում և շարժում երկիրը: Բայց հողմերն ամբողջ երկիրը շարժել չեն կարող, այլ միայն՝ տեղ-տեղ, ժամանակ առ ժամանակ, այլևայլ կողմերում ու տարբեր ձևերով՝ երբեմն ուժեղ, երբեմն՝ թույլ:

**12. ԱՅՆ ՄԱՍԻՆ, ԹԵ ԻՆՉՊԵՍ Է ԱՐԻՍՏՈՏԵԼԸ ԱՊԱՑՈՒՑՈՒՄ,
ՈՐ ՏԱՐԵՐՔԻ ՇԱՐԺՈՂՆ ԱՍՏՎԱԾ Է**

Եթե գոյություն ունի շարժում, ապա պետք է, որ լինի մի այլ ուժ, որը շարժում է նրան: Եվ եթե կա այդպիսի ուժ, որը շարժում է նրան, խնդրակա՞ն է, թե այն ինքնաշարժ է, թե՞ [ուրիշ մեկի միջոցով] շարժվող: Եթե մեկն ասի, որ շարժման պատճառը հինգերորդ էությունն է, այն դեպքում պետք է գտնվի անընդմեջ ու մշտական շրջապտույտի մեջ, ուստի մշտաշարժ է: Ըստ որում, նա իր մշտական շարժունակությունն ստանում է մի այլ՝ հարկադրական ուժից: Եվ եթե կա այդպիսի մի գոյակ, որը շարժում է հսկայական մշտաշարժ այդ տարերքը, ապա անհրաժեշտ է, որ այն շարժողն ինքն անշարժ լինի, անհեղհեղուկ, անփոփոխ և անշարժ լինելը նրա գորությունն է: Եվ եթե կա անհողողող և վնասի ու ազդեցություն չենթարկվող [այդպիսի] մի ուժ՝ որ իր մեջ ներքին այդ գորությունն է կրում, ապա նա է Աստվածը՝ ամեն ինչի Արարիչն ու շարժողը:

V-VIII ԴԱՐԵՐԻ ՀԱՅ ԳԵՂԱՐՎԵՍՏԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

ա. ԱՐՁԱԿ. ԸՆՏԻՐ ՀԱՏՎԱԾՆԵՐ

Ե Ղ Ի Շ Ե

ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻ ՓԱՓԿԱՍՈՒՆ ՏԻԿԻՆՆԵՐԸ

ՎԱՐԴԱՆԻ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՄԱՍԻՆ

Յոթերորդ եղանակ

Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկիները, որոնք փափուկ կյանքով ու քնքուշ մեծացել էին բազմոցների ու գահավորակների մեջ. շարունակ բորիկ ու ոտքով էին գնում աղոթատները, առանց ձանձրանալու ուխտելով և խնդրելով, որ կարողանան դիմանալ այն մեծ նեղությունը: Ովքեր իրենց մանկությունից հորթերի ուղեղներով և էրենների փափուկ մտով էին սնվել, մեծ ուրախությամբ խոտեղեն կերակուր էին ընդունում վայրենիների նման և ամենեին չէին հիշում իրենց սովորական փափուկ կյանքը: Նրանց մարմինների մորթը սև գույն ստացավ, որովհետև ցերեկն արևակեղ էին լինում և ամբողջ գիշերներն էլ գետնի վրա էին քնում:

Մշտական սաղմոսներն էին նրանց բերանների մրմունջները, իսկ

կատարյալ մխիթարությունը մարգարեների [գրքերի] ընթերցումն էր: Երկու-երկու միաբանվեցին իբրև իրար համաձայն ու հավասար ամուլներ՝ ուղիղ տանելով արքայության ակոսը, որպեսզի առանց վրիպելու հասնեն խաղաղության նավահանգիստը:

Մոռացան իրենց կանացի տկարությունը և առաքինի տղամարդիկ դարձան հոգևոր պատերազմի մեջ. կոխվ բաց արին ու մարտնչեցին ծայրագույն մեղքերի դեմ, կտրեցին և դեն գցեցին նրա մահաբեր արմատները: Միամտությամբ հաղթեցին խորամանկությունը և սուրբ սիրով լվացին նախանձի կապտագույն ներկվածքը. կտրեցին ազահույնության արմատները և չորացան նրանց ոստերի մահաբեր պտուղները: Խոնարհությամբ հաղթահարեցին ամբարտավանությունը և միևնույն խոնարհությամբ հասան երկնավոր բարձրությունը: Աղոթքով բաց արին երկնքի փակված դռները և սուրբ խնդրվածքներով հրեշտակներին ցած բերին փրկության համար. ավետիս լսեցին հեռաստանից և փառավորեցին Աստծուն բարձունքում:

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑԻ

ԵՐԵՎԵԼԻ ԳԱՎԱՌՆ ԱՅՐԱՐԱՏՅԱՆ

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Դրվագ Ա

Գլ. Է. Հոյակապ, հռչակավոր, երևելի գավառն Այրարատյան, որն ամեն ինչ բուսցնող է, ամեն ինչ տվող, ամեն ինչով լի, մարդկային կյանքին, վայելքին ու երջանկությանն անհրաժեշտ օգտի ու դեղի համար ամեն ինչ ունեցող՝ դաշտեր լայնատարած ու որսալից, շուրջ բոլորը լեռներ գեղեցկանիստ ու փարթամ արոտներով ծածկված, կճղակաբաշխ ու որոճող անասուններով և նրանց հետ էլի ուրիշ բազմատեսակ կենդանիներով լեցուն: Լեռանց բարձր կատարներից ջրեր են հոսում՝ լիուլի ոռոգմամբ արբեցնելով դաշտերը, որոնք անթիվ կին ու տղամարդ բնակչությամբ փարթամացած ոստանն են մատակարարում առատ հացով և գինով, անուշաբույր ու մեղրահամ բանջարեղենով և յուղատու զանազան սերմերով: Իսկ թե հայացքդ առաջին անգամ ես դարձնում դեպի լեռնափեշերը կամ սարահարթները, ապա նրանց վրա սփռվածը հանդերձնե՛ր կկարծես և ո՛չ թե ծաղկաբույս երանգներ՝ տարածված փարթամորեն, անուշահամ ու պարարտ արոտներ, որոնց թանձրախիտ աճած խոտերն արոտական

ընտանի անթիվ էչերին ու վայրի կատաղի կենդանիների խմբերին հագեցնելով՝ նրանց գիրացնում են, գավակները պարարտացնում, ճարպակալած մարմինները տոզեցնում: Իսկ անուշահոտ ծաղկանց բույրերը, որ քաջ նետաձիգ ու որսասեր տղամարդկանց և բացօթյա ապրող հովիվներին պարգևում են առողջություն, գորացնում են մտքի զգայությունը և թարմացնում: Այնտեղ կան նաև տեսակ-տեսակ բույսերի արմատներ՝ դեղերի համար պիտանի ու օգտակար, որոնք ըստ ճարտարագետ ու հմուտ բժիշկների երկասիրությունների ճարտարագետ ճանաչողության՝ ախտերն արագորեն բուժում են իբրև սպեղանի և ցավերի մեջ երկար տառապածներին պարգևում առողջություն:

Իսկ ամեն ինչով լի դաշտերն աշխատավորներին, ասես հմայիչ խոսքով, դեպի իրենց են քաշում և նրանց լիացնում ինչ-որ բարիքով, առավել փութացնում վերջնական դարձր դեպի իրենց: Նրանք ո՛չ միայն տեսանելիով են ցույց տալիս իրենց շահավետությունն ու օգտակարությունը մարդկանց, այլև հմտորեն խուզարկող աշխատավորներին ցույց են տալիս երկրի տակ ծածկված գանձերը, որպեսզի նրանք հավաքեն ի շահ իրենց, ի վայելումն այս աշխարհի թագավորական մեծությունների և ի հաստատություն հարկահանների: Եվ այդ գանձերն են ոսկին ու պղինձը, երկաթն ու պատվական քարերը, որոնք ընկնելով արհեստավորների ձեռքը, թագավորներին զուգում են գեղեցկատեսիլ զարդերով ու բանվածքներով, ինչպիսին են խույրերի, թագերի ու հանդերձների վրա ընդելուզված ոսկեհուռ պանդանուսները: Այլև լուծելով ջրերի մեջ, բնական մի առանձին անուշություն են հաղորդում ամեն տեսակ խորտիկներին: Բայց ամենաբաղձալի դաշտն Այրարատյան իր վրա զուր տեղը չի սնում եղեգնաձև բույսերի արմատները: Չէ՞ որ նրանցից ծնված որդերն էլ կարմրափայլ զարդերի գույներ են տալիս՝ օգտասերներին ընծայելով շահ ու շքեղություն: Իսկ գետերի ընթացքը՝ բազմատեսակ մեծամեծ ու մանր, տարբեր համի ու տեսքի ձկներով: Ուրախացնելով լցնում է հարստության չնորհները և հագուրդ է տալիս ժրջան ու անդանդազ աշխատողների որովայներին:

Երկիրը, հուրախություն և ի գվարձություն որսատենչ ազատների, իր մեջ անապական ջրերով սնում է բազմատեսակ թռչուններ՝ կաղ-կաղող ու քաղցրաձայն, առապարասեր, վիմասույզ ու ծակամուտ կաքավների ու սալամբների երամներ, և կամ եղեգնաբնակ, թփերում ու մացառներում թաք կացող պարարտամարմին, անուշահամ վայրի տեսակն արարների, այլև ջրասուզակ, մամռասեր, խողակեր մեծա-

մարմին թռչուններ, փորը, թանձրն ու սազը և այլազան, անթիվ-անհամար ցամաքային ու ջրային թռչունների բազմություններ: Իսկ նախարարների գունդը, ազատների որդիների հետ, թակարդների չրջափակությունը, երազագինք-ուռկաններով, հատուկ կողովներով, որսի էին ելնում: Ոմանք ցիռերի ու այծյամների ետևից արշավելով՝ իրենց աղեղների մասին էին հորդորալից բարբառում: Ուրիշները, եղջերուների ու եղնիկների հոտերի ետևից ձիարձակ սլանալով, կորովաձիգ տղամարդկանց արիությունն էին ցույց տալիս: Մնացածներն էլ սուսերով, մենամարտիկների պես, վարազների երամակն էին գետին տապալում, կոտորում: Եվ նախարարազուն շատ մանուկներն էլ, դաստիարակների ու ծառաների հետ, բազներով տարատեսակ թռչուններ որսած, դարձյալ բերում էին, ճոխացնում ուրախության ընթրիքները: Եվ այսպես, յուրաքանչյուրը, որսով լիացած, գնում էր երջանիկ:

Ջրասուզակ ձկնորսների մանուկներն էլ, ըստ իրենց հանապազօրյա սովորության, քայլելով նախարարագունդ խմբի առջևից, բերում, իշխաններին ընծա էին մատուցում որսած ձկներից, գետի կղզյակներից բռնած վայրի թռչունների ձագեր կամ հավաքած ձվեր էին տալիս: Իսկ նախարարները, ընծայածների մասն ընդունելով հոժարությամբ, իրենք էլ նրանց էին առավել շատ պարգևում իրենց ունեցածներից: Եվ ամենայն բարիքներով լի՝ հասնելով իրենց ապարանքները, տանը մնացած աշխատավորներին, առավել ևս՝ օտարներին, պարգևում էին կենդանի բերած, անբիծ որսերը: Տեսնելու են այս բոլորի ընթրիքների սեղանները. իրար վրա շեղջակույտ արած բազում էրենները, նրանց առջև դարսված գլուխները: Դրանցով ուրախացած խնդում էին ձկնակեր ու մսակեր մարդիկ, բայց անուշ խորտիկներից առավել ուրախանում էին հոգևոր կերակուրներով, սաղմոսներով ու մարգարեական երգերով օրհնում էին պարգևատու, ամեն բարիքներով աշխարհը լցնող Քրիստոսին:

ԴԱՎԻԹ ԱՆՀԱՂԹԸ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

Դավիթ Անհաղթը (մոտ 475-550) ոչ միայն հայ, այլև համաշխարհային փիլիսոփայական մտքի ականավոր ներկայացուցիչներից է: Մնվել է Տարնո աշխարհի ներգին գյուղում: Սկզբնական կրթությունն ստացել է ծննդավայրում, այնուհետև սովորել Ալեքսանդրիայի Օլիմպիոդորոս Կրտսերի իմաստասիրական դպրոցում: Հեղինակ է «Մահամանք իմաստասիրութեան», «Մեկնություն ի «Վերլու-

ծականն» Արիստոտելի», «Մեկնութիւն «Ստորոգութեանցն» Արիստոտելի» և այլ փիլիսոփայական երկասիրութիւնները:

Հայ իրականութեան մեջ Դավիթ Անհաղթը հանդիսացել է փիլիսոփայական բազմաթիւ մասնաճյուղերի՝ տրամաբանութեան, բարոյագիտութեան և իմացաբանութեան հիմնադիրը:

Դավիթ Անհաղթի բազմաժանր ժառանգութիւնից ստորև տրվող հատվածը բերվում է նրա «Փիլիսոփայութեան սահմանումները» երկասիրութիւնից, որը լույս է տեսել «Հայ մատենագիրներ» մատենաշարի համար Ս. Ս. Արեշատյանի կատարած թարգմանութեամբ (Երևան, 1980):

ԵՌԱՄԵՇ ԵՎ ԱՆՀԱՂԹ ՓԻԼԻՍՈՓԱ ԴԱՎԹԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՑԱԿԱՆ ՍԱՀՄԱՆՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԲԱԺԱՆՈՒՄՆԵՐԸ՝ ՈՒՂՂՎԱԾ ՊԻՀՌՈՆ ԻՄԱՍՏԱԿԻ¹ ԶՈՐՍ ԴՐՈՒՑԹՆԵՐԻ ԴԵՄ

Ամեն մի գիտելիք ձեռք է բերվում զգայութեան միջոցով. այդ նկատի ունի Պլատոնը, երբ ասում է, որ Արարիչը շնորհեց մեզ տեսողութիւն և լսողութիւն, որպէսզի դրանց օգնութեամբ մենք զբաղվենք փիլիսոփայութեամբ: Փիլիսոփայութիւնը բաժանվում է տեսականի և գործնականի: Տեսական փիլիսոփայութիւնն էլ իր հերթին բաժանվում է բնագիտութեան, մաթեմատիկայի և աստվածաբանութեան: Եվ եթե փիլիսոփայութեան գոյութեան ժխտողների առաջարկութեամբ մենք վերացնում ենք այս մասերը, ապա պարզ է, որ վերանում է և փիլիսոփայութիւնը, որովհետև երբ չկան մասերը, չի կարող գոյութիւն ունենալ նաև ամբողջը:

Ասում են, թե մաթեմատիկան փիլիսոփայութեան մասը չէ. այդ կարծիքին է և Պլատոնը, որովհետև նա ևս չի համարում մաթեմատիկան փիլիսոփայութեան մաս, այլ նախակրթութիւն, ինչպես և քերականութիւնն ու ճարտասանութիւնը: Այդ պատճառով նա իր համալսարանի ճակատին գրել էր այսպիսի մակագիր՝ «Երկրաչափութիւն չիմացողը թո՛ղ չմտնի»: Իսկ բնագիտութեան մասին նրանք ասում են, թե վերացնում են այն երկրորդ փաստարկի միջոցով, որի համաձայն բոլոր գոյերը գտնվում են հոսման և ծորման մեջ և երբեք դադարի չեն հասնում: Իսկ աստվածաբանութիւնը նրանք վերացնում են այսպես. աստվածայինը երբեք ենթակա չէ ոչ զգայական ընկալման, ոչ էլ [բանական] իմացման, ապա ուրեմն նաև աստվածային իրողութիւններն անիմանալի են:

Դավիթ Անհաղթ
(գործ՝ Հր. Ռուխկյանի)

յութեան մասը չէ, այլ միայն որ այն բարձրագույն փիլիսոփայութեան, այսինքն՝ աստվածաբանութեան մասը չէ, որովհետև չի ընդունում նրա՝ բարձրագույն փիլիսոփայութեան մաս լինելը: Իսկ այն, որ նա մաթեմատիկան համարում է փիլիսոփայութեան մաս, ցույց է տալիս նրանով, որ այն անվանում է մակացութիւն²: Արդ, եթե այն մակացութիւն է, պարզ է, որ այն փիլիսոփայութեան մաս է: Իսկ Արիստոտելը մաթեմատիկան բացահայտորեն անվանում է փիլիսոփայութեան մաս: Իսկ բնագիտութեան մասին մենք արտահայտվեցինք, երբ հերքում էինք երկրորդ փաստարկը, որի համաձայն բոլոր գոյերը գտնվում են հոսման և ծորման մեջ: Իսկ աստվածաբանութեան մասին մենք ասում ենք, որ թեպետ և աստվածայինն ինքն ըստ ինքյան անձանաչելի է, սակայն նայելով նրա ստեղծագործութիւններին և արարածներին, ինչպես նաև աշխարհի կարգավորված շարժումը, մենք մտածողութեան և մտահայեցողութեան միջոցով հասու ենք լինում Արարչին: Անտեսանելին հեշտութեամբ ճանաչվում է այն բանի միջոցով, ինչը տեսանելի է:

Դրան մենք պատասխանում ենք այսպես. դուք տակավին ոչինչ չեք ասում գործնական փիլիսոփայութեան դեմ, որն ընդդիմաբաժանվում է տեսականի հետ: Այստեղից պարզ է դառնում, որ նրանք չեն վերացնում փիլիսոփայութիւնն ամբողջութեամբ, որովհետև գործնականն էլ փիլիսոփայութեան մասն է: Պլատոնն ասում էր, թե փիլիսոփա է անվանվում ոչ թե նրան, որը շատ բան գիտե, և ոչ էլ նրան, որ կարող է շատ բաների մասին խոսել, այլ նրան, ով անբիծ ու անարատ կյանք է վարում, որը հենց գործնական իմաստասիրութիւնն է:

Բայց եկեք պատասխան տանք նաև մաթեմատիկայի, բնագիտութեան և աստվածաբանութեան վերաբերյալ: Մաթեմատիկայի մասին պետք է ասենք, որ Պլատոնը չի կարծում, թե այն փիլիսոփայութեան մասը չէ, այլ միայն որ այն բարձրագույն փիլիսոփայութեան, այսինքն՝ աստվածաբանութեան մասը չէ, որովհետև չի ընդունում նրա՝ բարձրագույն փիլիսոփայութեան մաս լինելը: Իսկ այն, որ նա մաթեմատիկան համարում է փիլիսոփայութեան մաս, ցույց է տալիս նրանով, որ այն անվանում է մակացութիւն²: Արդ, եթե այն մակացութիւն է, պարզ է, որ այն փիլիսոփայութեան մաս է: Իսկ Արիստոտելը մաթեմատիկան բացահայտորեն անվանում է փիլիսոփայութեան մաս: Իսկ բնագիտութեան մասին մենք արտահայտվեցինք, երբ հերքում էինք երկրորդ փաստարկը, որի համաձայն բոլոր գոյերը գտնվում են հոսման և ծորման մեջ: Իսկ աստվածաբանութեան մասին մենք ասում ենք, որ թեպետ և աստվածայինն ինքն ըստ ինքյան անձանաչելի է, սակայն նայելով նրա ստեղծագործութիւններին և արարածներին, ինչպես նաև աշխարհի կարգավորված շարժումը, մենք մտածողութեան և մտահայեցողութեան միջոցով հասու ենք լինում Արարչին: Անտեսանելին հեշտութեամբ ճանաչվում է այն բանի միջոցով, ինչը տեսանելի է:

1. Պիճոնն Իմաստակ (Պիճոնն էլիզացի, Ք. ա. 365-275) – Հին հունական փրիլ-սոփալոգիայի մեջ կասկածամտական (սկեպտիկական) ուղղության հիմնադիրը:
2. Մակաղություն – այսինքն՝ գիտություն:

ՍՄՔԱՏ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆՈՒ ԳԱԶԱՆԱՄԱՐՏՆ ԸՍՏ ՍԵՔՆՈՍԻ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

Գլ. Ի. Կայսերական հրովարտականերով արքունական դեսպանները հասան և Սմբատին ուրիշ յոթ մարդկանց հետ միասին բռնեցին, տարան թագավորի մոտ: Եվ բազմամբոխ հրապարակում քննելուց հետո նրանց մասին վճիռ կայացվեց՝ մերկացնել և գցել գաղանամարտի:

Սմբատը հաղթանդամ այր էր՝ գեղեցիկ տեսքով, բարձրահասակ ու լայնալանջ, ուժեղ ու ջղուտ մարմնով: Անձնյա էր ու պատերազմող և շատ պատերազմներում էր ցույց տվել իր քաջությունն ու զորությունը: Ահա նրա զորությունը. երբ սա ամենհի ու հզոր երիվարի վրա անցնում էր խիտ անտառով և զորավոր ծառերի տակով, ձգվելով բռնում էր ծառի ճյուղից և ազդրերով ու ոտքերով ամուր գրկելով երիվարի մեջքը՝ ազդրերով բարձրացնում էր գետնից, մինչև որ ամբողջ զորքը տեսնելով գարմանքից ահաբեկվում էր:

Եվ արդ՝ մերկացնելով նրան և վարտիք հագցնելով՝ գցեցին գաղանամարտի, որ կեր դառնա գաղաններին:

Եվ նրա վրա արձակեցին մի արջ: Եվ եղավ՝ երբ արջը հարձակվեց նրա վրա, նա բարձրագոչ աղաղակեց և ընթացավ արջի վրա ու իր բռունցքով խփեց ճակատին և տեղնուտեղը սպանեց նրան:

Երկրորդ անգամ նրա վրա արձակեցին ցուլ: Իսկ նա բռնեց ցլի եղջյուրներից... Երբ ցուլը մարտում հոգնեց, Սմբատը ցուլի վիզը ոլորեց և ջարդեց գլխի երկու եղջյուրները. ցուլը թուլացավ և հետ-հետ գնալով՝ փախավ: Իսկ նա հետապնդելով՝ բռնեց ցլի պոչն ու մի ոտքի կճղակը և պոկեց կճղակը, [որը] մնաց իր ձեռքին: Եվ ցուլը Սմբատից փախավ գնաց՝ մի ոտքն անկճղակ:

Երրորդ անգամ նրա վրա առյուծ արձակեցին: Եվ եղավ՝ երբ առյուծը հարձակվեց նրա վրա, Տիրոջ կողմից նրան այնպես հաջողվեց, որ բռնելով առյուծի ականջից՝ հեծավ նրան: Եվ իսկույն բռնելով շնչափողից՝ խեղդեց առյուծին ու սպանեց: Կրկեսը լցվեց բազմամարդ ամբոխի աղաղակով. նրա համար ներում էին խնդրում թագավորից:

Մարտում հոգնած՝ նա նստեց սպանված առյուծի վրա, որ մի փոքր հանգստանա: Այդ ժամանակ նաև թագուհին ընկավ թագավորի ոտքերը, խնդրեց ներում շնորհել նրան, քանի որ առաջ այդ մարդը սիրելի էր թագավորին ու նրա կնոջը, և [թագավորը] նրան [Սմբատին] իրեն որդեգիր էր համարել: Նա, զարմացած այդ մարդու հզորության ու տոկունության վրա և լսելով թագուհուն ու ողջ պալատականների պաղատանքները, հրամայեց ներում շնորհել նրան:

Այնժամ նրան տարան բաղնիք՝ լողանալու, լողացրին նրան, հագցրին, հրավիրեցին նրան արքունական ընթրիքի և դարմանեցին նրան կերակուրներով: Փոքր-ինչ անցնելուց հետո թագավորը հրամայեց նրան նավ նստեցնել և աքսորել հեռավոր կղզիներ, իսկ հետո հրամայեց անցկացնել Աֆրիկա և նրան տրիբուն կարգել այն զորքերի մեջ, որ գտնվում էին այնտեղ:

Բ. ՔՆԱՐԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆ. ԸՆՏԻՐ ՔԵՐԹՎԱԾՆԵՐ

Բանաստեղծությունների ստորև բերվող թարգմանությունները, որ կատարել են Գ. Հակոբյանն ու Լ. Միրիջանյանը, լույս են տեսել «Հայ քնարերգություն: Անտիկ շրջանից մինչև VIII դարը» ժողովածուում (Երևան, 1981):

ՍԱՀԱԿ ՊԱՐԹԵՎ

Այն գիշեր, երբ մատնվեց Փրկիչը մեր խաչվելու,
Ելավ լեռը Զիթենյաց,
Աղոթելով, այս էր ասում.
– Հա՛յր, հեռացրո՛ւ այս բաժակը ինձանից...

Իսկ անօրեն աշակերտը, մոռանալով սերը նրա,
Շտապեց, գնաց քահանային հարցնելու,
– Ի՞նչ կտաք ինձ, թե ուսուցչին մատնեմ ես ձեզ...

Հավաքեցին հրեաները և կռուցին բազում արծաթ.
Առան, տարան Պիղատոսին և ասացին.
– Ուա՛չի՛ր նրան, խաչի՛ր նրան,
Նա օրենքներն է հայհոյում:

ՄԵՍՐՈՊ ՄԱՇՏՈՑ

Ա

Կենցաղիս ծովն հանապազ ալեկոծում է ինձ:
 Մրրկոտ ալիքներ է թշնամին իմ դեմ հարուցում:
 Բարի նավապետ, եղիր իմ անձին ապավեն:
 Երբ աչքերս վեր բարձրացնեմ դեպի քեզ,
 Օգնիր ինձ, Տեր:
 Նոր օրհնությամբ կօրհնենք քեզ,
 Քրիստոս Փրկիչ մեր:
 Մեր այցելու և Փրկիչ,
 Ապրեցրու անձերը մեր:

Բ

Մեղքերիս ծովն է ինձ ալեկոծում,
 Դու, որ նավապետ ես բարի,
 Ծնոր՛հիր ինձ նավահանգիստ, Հայր ամենակալ:
 Կորչում եմ ես պատրանքներիս անդունդներում,
 Դու, բարի նավապետ,
 Ծնոր՛հիր ինձ նավահանգիստ, Հայր ամենակալ:
 Միակ իշխանն ես դու մեղքերի թողության,
 Եվ ես աղաչում եմ քեզ, Տեր,
 Թողություն տուր մեղքերիս, Հայր ամենակալ:

ՄՈՎՍԵՍ ԽՈՐԵՆԱՑԻ

Ա

Խորհուրդն է մեծ և սքանչելի,
 Որը այսօր հայտնվեց.
 Հովիվները երգում են հրեշտակների հետ՝
 Ավետիս են տալիս աշխարհին:
 Ծնվեց նոր արքա
 Բեթղեսեմ քաղաքում.
 Սերունդներ մարդկային, օրհնեցե՛ք,
 Քանզի մեզ համար մարմնացավ:

Նա, ում բավելի չեն երկինք ու երկիր,
 Թողեց, որ իրեն խանձարուրով պատեն.
 Չզատվելով իր Հորից՝
 Սուրբ քարայրում բազմեց:

Բ

Ուրախացիր, սրբուհի,
 Գաբրիելի ավետումով,
 Նա քարոզեց գալուստը
 Երկնքի Տեր արքայի:
 Ողջույն քեզ, Մարիամ,
 Քեզ վրա սուրբ Հոգին կիջնի,
 Եվ բարձրյալի զորությունը
 Քեզ կլինի հովանի:
 Նա, որ ծնվելու է քեզնից,
 Առաջնորդն է Իսրայելի
 Եվ տարածելու է ամենուր
 Հզոր Աստծու խոսքն անմահ:

*Տիրամայրը մանկան հետ
 (պատկերաքանդակ. VI դար)*

Գ

Ուրախ եղիր, բերկրյա՛լ,
 Ամենասո՛ւրբ կույս,
 Որ ծնեցիր աշխարհի
 Արդարության արեգակը,
 Որը լուսավորեց
 Մարդկային ազգերը:
 Ուրախ եղիր, բերկրյա՛լ,
 Կնքվա՛ծ դուռ,
 Որ ծնեցիր աշխարհին
 Քրիստոս թագավորին,
 Որը նստում է անձեռակերտ
 Իր աթոռի վրա:

ՀՈՎՀԱՆ ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻ

Ա

ՍՈՒՐԲ ԹԱՐԳՄԱՆԻՉՆԵՐԻ ԿԱՆՈՆԸ

Ցնծացեք այսօր, ազգեր և ցեղեր ամենայն,
Հիշատակն է տոնվում սուրբ ուսուցիչների,
Որոնք պայծառացան երկնային լույսով:

Ցնծությամբ բերկրեցին ի փառս Աստուծո Որդու,
Պատերազմում զորավոր եղան,
Անօրեն իշխանին մեջտեղից վերացրին:

Մարմին առած անմարմնացյալները,
Հրեշտակակրոն առաքինությամբ,
Սուրբ եկեղեցին զարդարեցին փառքով
Եվ եղան քարոզողները Աստուծո Որդու:

Գ

Տեր ուսուցիչը Մովսեսին էր նման,
Բերելով զիրն աստվածային՝ ի Հայաստան,
Որով լուսավորվեցին ազգերը Թորգոմի որդվոց:

Արժանացավ նա սինայական փառաբանման,
Եվ, առնելով պատգամները անմահական,
Տվեց իսրայելյան բանակին,
Որով լուսավորվեցին ազգերն Հակոբի որդվոց:

Արդ, աղաչում եմ քո Հեզությանդ, տեր ուսուցիչ,
Բարեխոսիր երկնքում Հոր առջև՝ քեզ տոնողներին
Համար,
Քանզի քեզնով լուսավորվեցին ծառաները սուրբ
եկեղեցու:

ԿՈՄԻՏԱՍ

Ա

Անձինք՝ նվիրված սիրույն Քրիստոսի,
երկնավոր նահատակներ և կույսեր իմաստուն,
ի պարծանս ձեր, Հպարտությամբ տոնում է ձեր տոնը
մայր Սիրնը իր դուստրերով:

Ձայները երկնային լցրեցին երկիրը,
քանզի անուշ Հոտով բուրեցիք Քրիստոսի մոտ.
Հավատի ողջակեզներ և փրկության զոհեր,
և գառներ անարատ՝ Աստուծո ընծայված:

Գեղեցկությունը ձեր պայծառ մարմինների
Հիմարացրեց թագավորին, և Հեթանոսները Համրացան.
կույսերի աստվածատուր սքանչելի գեղեցկությունից
հրեշտակները, տարփանքից, ձեր տոնը
մարդկանց հետ տոնեցին:

Դարձյալ Հաղթեց արարչագործ զորությունը,
և դարձյալ աստվածատունկ Եղեմն է զարդարվում.
քանզի կենաց ծառը տնկվեց դրախտում,
նրա պտուղը մեզ բերեց երանելի Հովիսիմնն:

Երկունքները մահաբեր անեծքների՝ վերացան,
ճոխանում է վերստին Ադամն աստվածակերպ.
դուք չեղաք Եվայի սովորական դուստրեր,
մարտիրոսներ եղաք և կույսեր՝ Աստուծո ընծայված:

Ձորքը հրեշտակների՝ մարդկանց հետ տոնեց ձեր տոնը,
և կանայք գրվեցին երկնքի զինվորներ.
մահի հետ կուսությամբ պատերազմողները Հաղթեցին,
խաչակից լինելով կուսածին արարչին:

է զարմացումն ավելի, քան հրաշքը
հրեշտակների և մարդկանց խորհուրդների և խոսքերի.
քանզի էնն Աստվածը ամենագոր զորությամբ,
խոնարհված, տեսնում էր հանդեսը կույսերի:

Ընկերներ միամիտ մարմնավոր կենցաղի,
նահատակներ հավասար և հոգով միացած.
միաբան ընթացան դեպի վայրը կովի,
զինվեցին հավատով և կացին հանդիման:

Թուլացան ուժերը հաստաձիգ աղեղների,
և տկար կանայք զինավառվեցին.
զորությամբ և փառքով պերճացած թագավորը՝
մանուկ կույսից պարտված, ամաչում էր:

Ժողովված բազմությունը ազգերի և ցեղերի
չէր կարողանում մի նահատակի հաղթել.
քանզի նրան թիկունք դարձած աներևույթ օգնությունը
զաղտնի պատերազմը խորտակեց հայտնապես:

ՍԱՀԱԿ ԶՈՐՈՓՈՐԵՑԻ

Իջավ Միածինը Հոր մոտից,
Եվ փառքի լույսը նրա հետ էր.
Ձայներ հնչեցրին սանդարամետներն անդունդների:

Տեսավ մեծ լույսը
Գրիգոր հայրապետը.
Ցնծությունը պատմում էր հավատացյալ արքային.

– Եկեք շինենք
Սուրբ խորանը լույսի.
Քանզի սրա մեջ մեզ լույս ծագեց
Հայաստան աշխարհի համար:

ԽՈՍՐՈՎԻԳՈՒՆՏ ԳՈՂԹՆԱՅԻ

Ջարմանալի է ինձ թվում,
Քան երգերը երաժշտական,
Հնչմունքը քո ողբի ձայների,
Ով երանելի տեր Վահան,
Աստծո ընտրյալ:

Սա առավել հորդորում է հոգուս մասունքը՝
Հորինելու քեզ երգ ոչ ողբական,
Այլ հոգևոր և ուրախարար,
Հորդորակ և ներբողական,
Ով երանելի տեր Վահան,
Քրիստոսի ծառա:

Ջարհուրելի է քո ճգնությունը
Մարմնիս բնությունը.
Իսկ դու առավել գտար.
Ով երանելի տեր Վահան,
Քրիստոսին սիրող:
Արտաքնապես զգեստները
Պատրանքային, սնոտի խոսքերի ստեղծիչներ են.

Իսկ քո սիրո խոսքերը՝ աստվածարարյալ և ոգեչահ.
Ով երանելի տեր Վահան,
Ազատների մեջ ընտրյալ:

Որպես քաջ նահատակ,
Պատերազմի պատրաստվելով,
Ավարտեցիր քո ճանապարհը
Արիարար՝ հարավային ազգերի մեջ,
Դասվեցիր անմարմնականների դասը,
Ով երանելի տեր Վահան,
Գողթնի իշխան:

ՍԱՀԱԿԱԳՈՒՆՏ ՍՅՈՒՆԵՑԻ

Սրբուհի Մարիամ, անապական տաճար
Եվ կենսատու էություն ծնող և մայր.
Օրհնեալ ես դու կանանց մեջ,
Բերկրյալ Տիրամայր և կույս:

Անդաստան հոգևոր և համապայծառ ծաղիկ,
Որ քո մեջ հովանավորված հոգեհոս անձրևով
Պտղաբերեցիր Հորից՝ մարդկանց հայտնելով,
Օրհնյալ ես դու կանանց մեջ,
Բերկրյալ Տիրամայր և կույս:

Հաստատություն երկնքի և երկրի,
Կենդանությունների բաշխող,
Որ աստվածային լույսի ճառագայթներով վար իջած՝
Նախահորը վերականգնեց անկումից.
Օրհնյալ ես դու կանանց մեջ,
Բերկրյալ Տիրամայր և կույս:

**ԴԱՎԹԱԿ ՔԵՐԹՈՂԻ ՈՂԲԸ ԻՇԽԱՆ ԶԵՎԱՆՇԵՐԻ
ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ**

Դավթակ Քերթողը VII դարի Հայ գրականության ամենաերևելի դեմքերից է: Նրանից մեզ է հասել Հայ քնարերգությունում աշխարհիկ թեմայով պահպանված հնագույն ստեղծագործությունը, որը կրում է «Ողբ մեծ իշխան Ջևանշերի մահվան առթիվ» խորագիրը: «Ողբը» նվիրված է «Հայոց Արևելից կողմանց» (Հայոց Աղվանք) իշխան Ջևանշերին (637-670): «Ողբի» ստեղծման առիթ է ծառայել Ջևանշերի դավադրական սպանությունն իր մերձավորների կողմից: Մովսես Կաղանկատվացին գրում է, որ իշխանի սպանությունը ցնցել էր բոլորին և շատերը ողբում էին նրա մահը: Իսկ մի ճարտասան՝ Դավթակ անունով, որը հռչակված քերթող էր և ապրում էր իշխանի պալատում, հատուկ չափածո ողբ է հորինում իշխանի մահվան առթիվ: Այս բանաստեղծության տների սկզբնատառերը ծայրանուն (ակրոստիքոս) են և կազմում են Հայոց այբուբենը (Ա-Ք տառերը): Քրեստոմատիայում բերված են միայն առաջին տասը տառերը (Ա-Ճ): Մովսես Կաղանկատվացին իր երկասիրության մեջ բերել է «Ողբի» ամբողջական տեքստը (տե՛ս Մովսես Կաղանկատվացի, Պատմություն Աղվանից աշխարհի, Գիրք երկրորդ, գլուխ ԼԵ):

Դավթակ Քերթողի «Ողբից» ստորև բերված հատվածները տալիս ենք Ա. Շ. Մնացականյանի թարգմանությամբ:

ՈՂԲ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆ ԶԵՎԱՆՇԵՐԻ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹԻՎ

Աստվածային խոսքի արվեստաշունչ ոգի,
Իմաստություն տուր իմ երգին տխրական,
Որ սգալի ձայնով անդադար ողբանք
Մեր դժնատեսիլ կորուստի վրա:

Բեկումն ինչ մեծ՝ Արևելյան երկրիս,
Կործանման աղաղակ՝ աշխարհով մեկ.
Ազգերն ու ցեղերը լսեն թող ձայնս,
Բոլոր արարածները ինձ հետ ողբան թող:

Գլորվեց վեճը հզոր ու կենդանի,
Պարիսպն ամրության փլատակվեց,
Տապալվեց աշտարակը բանավոր,
Եվ ցանկը շինության քանդվեց հիմքից:

Դառնություն փոխվեց խաղաղությունը մեր,
Ավազակները դոնրաց խուժեցին ներս,
Քանզի մեծաքանչ տերությունն ընկավ,
Եվ մարեց ճառագայթը մեր պետական:

Եկան անեծքները, ընկան մեզ վրա,
Ինչպես գուշակել էր Եսայի մարգարեն:
Եվ տոնը Սուրբ խաչի երկնային տիրոջ
Մեզ համար դարձրին սուգ ու լացի թույն:

Ջնգան կորուստի փորեցին խորունկ,
Եվ հովվին բարի նետեցին այնտեղ.
Մոլություն ոգին շնչեց նրանց մեջ՝
Թաքցնելով ստոր որոգայթը մահու:

Էր առյուծ նա մի՛ նստած անտառում,
Սարսում էր նրանից ոսոխը սակված.
Տոհմապետ ամեն և իշխան ամեն
Երկյուղով ու սիրով լսում էր նրան:

Ընտրյալի փառքը հասավ ամենուր,
Տարածվեց անհուն աշխարհով ողջ.
Եվ հնարագետ հանճարի մասին
Գովերգ հնչեցրին տիեզերքով մեկ:

Թագավորն Հունաց, իշխանն Արաբիո,
Տենչալով խնդրեցին, որ տեսնեին նրան.
Եվ ընդունում էին հարգալից ողջույնով
Եվ փառքով պսակում և պատվում մեծապես:

Ժամանեցին բայց մեզ և գործերը չար,
Մոլորությունն անգիջում բարձրացավ մեր դիմաց,
Բարկացրինք Արարչին մենք մեր իսկ արարքով,
Եվ մատնեց նա մահվան տերության ավազին...

Միծեռնավանք (V-VI դարեր)

**ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ,
ՀԱՅՈՑ ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐԻ, ԻՇԽԱՆՆԵՐԻ
ԵՎ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ**

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՆԵՐԻ ԱՐՔԱՑԱՏՈՂՄ

- Տրդատ III Մեծ (287-330)*
- Խոսրով III Կոտակ (331-339)*
- Տիրան (339-350)*
- Արշակ II (350-368)*
- Պապ (370-374)*
- Վարազդատ (374-378)*
- Արշակ III (378-387)*
- Խոսրով IV (387-389)*
- Վռամշապուհ (389-414)*
- Խոսրով IV (վերստին՝ 414-415)*
- Շապուհ Սասանյան (415-419)*
- Արտաշես IV (422-428)*

ՀԱՅ ՄԱՐԶՊԱՆՆԵՐ

- Վասակ Սյունի (438-451)*
- Սահակ Բագրատունի (481-482)*
- Վահան Մամիկոնյան (486-506)*
- Վարդ Մամիկոնյան (506-512)*
- ՄԺԵԺ Գնունի (513-548)*
- Վարդան Կրտսեր Մամիկոնյան (571-572)*
- Փիլիպպոս Սյունի (573-578)*

Սմբատ Բագրատունի (591-617)
Դավիթ Սահառունի (617-629)
Վարադտիրոց Բագրատունի (629-633)
Թեոդորոս Ռչտունի (634-639)

ՀԱՅՈՑ ԻՇԽԱՆՆԵՐ

Մժեժ Գնունի (629-635)
Դավիթ Սահառունի (635-639)
Թեոդորոս Ռչտունի (639-654)
Համազասպ Մամիկոնյան (654-661)
Գրիգոր Մամիկոնյան (661-685)
Աչոտ Բագրատունի (685-689)
Ներսեհ Կամսարական (689-693)
Սմբատ Բագրատունի (693-701, 703-726)
Աչոտ Բագրատունի (732-749)
Մուշեղ Մամիկոնյան (749-753)
Սահակ Բագրատունի (753-770)
Սմբատ Բագրատունի (770-775)
Աչոտ Բագրատունի (775-781)
Տաճատ Անձևացի (781-785)
Աչոտ Մսակեր Բագրատունի (790-826)
Բագարատ Բագրատունի (826-851)
Սմբատ Բագրատունի (851-855)
Աչոտ Բագրատունի (855-862)
    Իշխանաց իշխան (862-885)
    Թագավոր Հայոց (885-890)

ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐ

Գրիգոր Լուսավորիչ (301-325)
Արիստակես Ա Պարթև (325-333)
Վրթանես Ա Պարթև (333-341)
Հուսիկ Ա Պարթև (341-347)

Փառեմ Ա Աշտիշատցի (348-352)
Ներսես Ա Մեծ Պարթև (353-373)
Շահակ Ա Մանազկերտցի (373-377)
Զավեն Ա Մանազկերտցի (377-381)
Ասպուրակես Ա Մանազկերտցի (381-386)
Սահակ Ա Պարթև (388-439)
Հովսեփ Ա Վայոցձորեցի (Հողոցմեցի, 439-452)
Մելիտե Ա Մանազկերտցի (452-456)
Մովսես Ա Մանազկերտցի (456-461)
Գյուտ Ա Արահեղացի (461-478)
Հովհաննես Ա Մանդակունի (478-490)
Բարկեն Ա Ոթմսեցի (490-516)
Սամվել Ա Արծկեցի (516-526)
Մուշեղ Ա Այլարբերցի (526-534)
Սահակ Բ Ուղկեցի (534-539)
Քրիստափոր Ա Տիրառիճցի (539-545)
Ղևոնդ Ա Եռաստեցի (545-548)
Ներսես Բ Բագրևանդցի (548-557)
Հովհաննես Բ Գարեղյան (557-574)
Մովսես Բ Եղիվարդեցի (574-604)
Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի (607-615)
Կոմիտաս Ա Աղցեցի (615-628)
Քրիստափոր Բ Ապահունի (628-630)
Եզր Ա Փառամնակերտցի (630-641)
Ներսես Գ Տայեցի (641-661)
Անաստաս Ա Ակոռեցի (661-667)
Իսրայել Ա Ոթմսեցի (667-677)
Սահակ Գ Զորոփորեցի (677-703)
Եղիա Ա Արճիչեցի (703-717)
Հովհաննես Գ Օձնեցի (717-728)
Դավիթ Ա Արամոնեցի (728-741)
Տրդատ Ա Ոթմսեցի (741-764)
Տրդատ Բ Դասնավորեցի (764-767)
Սիրոն Ա Բավոնեցի (767-775)

Եսայի Ա Եղիպատրուչեցի (775-788)
Ստեփանոս Ա Դվինեցի (788-790)
Հովաք Ա Դվինեցի (790-791)
Սողոմոն Ա Գառնեցի (791-792)
Գևորգ Ա Բյուրականցի (792-795)
Հովսեփ Բ Փարպեցի (795-806)
Դավիթ Բ Կակաղեցի (806-833)
Հովհաննես Դ Ովայեցի (833-855)
Զաքարիա Ա Զազեցի (855-876)
Գևորգ Բ Գառնեցի (877-897)

Յ Ա Ն Կ Ե Ր*

---

* Կազմող՝ Ա. Աղուզումցյան:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

Ա

- Աբայա, իշխան – 67
Աբաս, Աղվանից կաթողիկոս – 181
Աբդ ալ-Չամիդ իբն Ջաաֆար, ոմն – 359
Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարվան, խալիֆա – 369, 370, 372, 378
Աբդալլահ (Նաբիի իբն Աբդալլահ ալ-Անագիհն), կառավարիչ – 371, 381
Աբդիշո, ասորաց եպիսկոպոս – 180, 185
Աբդլ-Մելիք, խալիֆա – 365-367, 392
Աբդլա (աս-Սաֆֆահ), խալիֆա – 383-386, 400
Աբդուհիմ, զորավար – 345
Աբեսալոմ Ցանգոտուբոս, զորավար – 514
Աբլաբիոս, Օլիմպիա թագուհու հայր – 87
Աբրահամ, Աստվածաշնչ. – 450, 490
Աբրահամ Ա Աղբաթանեցի, Չայոց կաթողիկոս – 172, 176, 182, 186-188, 191, 192, 194, 195
Աբրահամ Խոստովանող, մատենագիր – 257, 266
Աբրահամյան Ա. Ա. – 34, 443
Աբրահամյան Ա. Գ. – 31, 50, 87, 390, 440, 455, 468, 589
Աբու-լ-Աբբաս Աբդալլահ ալ-Մամունի, խալիֆա – 406
Աբու-լ-Աբբաս ալ-Վարիսի (Սմբատ որդի Աշոտի), իշխան – 434, 435
Աբու Բաքր, խալիֆա – 349, 350
Աբու Մուսե, իշխան – 382, 436
Աբու Շայխ իբն Աբդալլահ ալ-Ղանավի, կառավարիչ – 370
Աբու Ջաֆար ալ-Մանսուր, խալիֆա – 386
Աբու Սաիդ, զորավար – 435
Աբու Սաիդ Մուհամմադ իբն Յուսուֆ ալ-Մարուազ, կառավարիչ – 406, 407
Աբուսեթ, ոստիկան – 427, 430
Աբու Քարիմա, կառավարիչ – 360
Ագադ, Աստվածաշնչ. – 424
Ագաթանգեղոս, մատենագիր – 29, 38, 44, 59, 559-562, 586
Ագաթոնեմոն, աշխարհագետ – 14
Ագապես, եպիսկոպոս – 43
Ադամ, Աստվածաշնչ. – 193, 495, 567, 617
Ադդե, կոմս – 105
Ադոլիոս, Ակակիոսի որդի – 299
Ադոնիս, դից. – 528
Ադոնց Ն. – 23, 25, 26, 33, 144, 151, 160, 301, 302
Աթալարիկոս, արքայազն – 175
Աթանագիմես, Չուսիկի որդի – 74, 78
Աթանասիոս, հյուպարքոս – 305
Աթիկ, քահանա – 273
Ալ-Աթթաֆ իբն Սուֆիան Աբու-լ-Ասբադ, դատավոր – 359
Ալ-Ալա իբն Ահմադ ալ-Ազդի, կառավարիչ – 405, 406
Ալ-Ակտա, ամիրա – 504
Ալ-Աշասա իբն Կայս ալ-Քիմդի, կառավարիչ – 378
Ալ-Բադդիսի, կառավարիչ – 406
Ալ-Չասան իբն ալ-Բադդիսի, կառավարիչ – 404
Ալ-Մամուն, խալիֆա – 387
Ալ-Մուտասիմ Բիլլահ, խալիֆա – 406
Ալ-Մուտավաքքիլ Ա-ալլահ, խալիֆա – 405, տես նաև Մուտավաքքիլ
Ալ-Վալիդ իբն Ուկբա, կառավարիչ – 359
Ալա, Ալա Ծովափի, ամիրա – 410, 411
Ալե որդի Յահեի, Արմինիայի կառավար

րիչ – 432, տե՛ս նաև Ալի իբն Յահյա
 ալ-Արմանի
 Ալեքսանդր, Բյուզանդիայի կայսր –
 512
 Ալեքսանդր Մակեդոնացի – 151
 Ալեքսանդր Սևերոս, Հռոմի կայսր –
 152, 159
 Ալեքսիոս I Կոմնենոս, կայսր – 524,
 525, 528
 Ալի իբն Իսա, վեզիր – 389
 Ալի իբն Յահյա ալ-Արմանի, կառավա-
 րիչ – 513, 519
 Ալիշան Ղ. – 26, 43
 Ախվերդյան Գ. – 23
 Ակակիոս, անթյուպատոս – 145, 147,
 299
 Ակակիոս, եպիսկոպոս – 532, 537
 Ակնիկ, իշխան – 341, տե՛ս նաև Վար-
 դիկ
 Ահմադ, զորավար – 434
 Ահմադ իբն Յահյա իբն Ջաբիր Դաուդ
 ալ Բալազուրի, պատմագիր – 357
 Ահմադ իբն Վադիհ ալ-Իսբահան,
 քարտուղար – 374
 Ահմատ, խալիֆա – 432
 Աիրիման, առասպել. – 230, 575
 Ադան Արծրունի – 232, 248, 563
 Աղբիանոս, եպիսկոպոս – 43, 62
 Ամբրոն (Օմար իբն Աբդալլահ ալ-
 Ակտա) – 504, 513, 519-523
 Ամմիանոս Մարկելլիոս, մատենագիր
 – 86, 87, 114
 Ամր, զորավար – 400, 401
 Ամր իբն ալ-Սադի ալ-Ղանավի, կառա-
 վարիչ – 370, 371
 Այդեսիոս, նորընծայված – 60
 Այրուկ Մղկունի, իշխան – 219
 Անակ Պարթև, Գրիգոր Լուսավորչի
 հայր – 34, 35, 561
 Անահիտ, դից. - 49
 Անանիա, Աստվածաշնչ. – 470
 Անանիա, եպիսկոպոս – 545
 Անանիա Նարեկացի – 186, 187
 Անանիա Շիրակացի – 6, 14, 26, 309,

588, 589, 592
 Անանիա (Անանիաս), եպիսկոպոս –
 198, 232, 536
 Անանուն Արծրունի, պատմիչ – 265,
 568
 Անաստաս Ա Ակոռեցի, Հայոց կաթողի-
 կոս – 184, 186, 625
 Անաստասիոս (Անաստաս), կայսր –
 154, 155, 158, 309
 Անաստասիոս Բիբլիոթեկարիոս, նվի-
 րակ – 469
 Անատոլ (Անատոլիս), զորավար – 141,
 209, 256, 537, 556
 Անդովկ, Սյունյաց իշխան – 71, 72, 75
 Անդրոնիկոս Դուկաս, կայսր – 513, 519
 Անուշվոճամ, Աշուշա բղեշխի կին – 267
 Անտիոքես, եպիսկոպոս – 43
 Աշոտ, Բագարատի որդի – 427, 433
 Աշոտ, Համազասպի որդի (Աշութ իբն
 Համգա Աբու-Աբբաս) – 405, 407,
 434
 Աշոտ, Սահակի որդի – 400
 Աշոտ, Սմբատի որդի – 430-432, 435
 Աշոտ Արծրունի, Վասպուրականի գա-
 հերեց իշխան – 408-412, 415-418,
 426
 Աշոտ Բագրատունի, Սմբատ Սպարա-
 պետի հայր – 391-394, 397, 399,
 400
 Աշոտ Բագրատունի, Հայոց իշխան
 (685-689) – 364, 365, 369
 Աշոտ Բագրատունի (Աշոտ Կույր),
 Հայոց իշխան (733-749) – 383, 384,
 386, 394, 395
 Աշոտ I Բագրատունի, Հայոց թագա-
 վոր – 431, 519
 Աշոտ Մսակեր Բագրատունի, Հայոց
 իշխան – 430
 Աշոտ Միսական, Վասակի եղբայր –
 428, 429
 Աշոցաց իշխան – 257
 Աշուշա բղեշխ – 129, 235, 239, 241,
 245, 267, 439
 Ապլարբաս (Սմբատ Բագրատունի) – 430

Ապողինար, հերձվածող – 453
 Ապուհարազ Գագրիկյան, զորա-
 վար – 408
 Ապունայա Արծրունի, զորավար – 408
 Ապունկոն Արծրունի, զորավար –
 408, 419
 Ապունուսե, Աղվանից իշխան – 423-
 426
 Ապունրվան, իշխան – 418, տե՛ս նաև
 Գագիկ Արծրունի
 Ապունճիպ, զորավար – 398
 Ապուպելճ, զորավար – 408, 410
 Ապուջափր, իշխան – 408
 Ապուսեթ, ոստիկան – 409-411, 435
 Ապրսամ Արծրունի, իշխան – 219, 257
 Առանձար Ամատունի, իշխան – 222,
 252
 Առաստոմ Գնունի, իշխան – 275, 277-
 279
 Առավան, հազարապետ – 529
 Առավան, Վանանդի տեր – 232
 Առաքելյան Վ. Ղ. – 34, 187, 261, 454
 Առնակ Ամատունի, իշխան – 268
 Ասկլիպիդես, բժիշկ – 605
 Ասպուրական Ա Մանազկերտցի, Հայոց
 կաթողիկոս – 559
 Աստարովթ, առասպել. – 458, 459
 Աստղիկ, դից. – 42, 49
 Ասուր, զորավար – 329, 330
 Ավգուստոս, տե՛ս Թեոդոսիոս II Փոքր
 Ատամ, իշխան – 67
 Ատոմ, Գնունյաց իշխան – 208, 219,
 233, 275, 277-279, 281
 Ատոսիկոս, եպիսկոպոս – 437, 538
 Ատրներսեհ, Խաչենի իշխան – 429,
 431
 Ատրներսեհ, պարսիկ զորավար – 280
 Ատրներսեհ, Վասակ Սյունու որդի –
 241
 Ատրորմիզդ Արշական, մարզպան –
 229, 255, 257
 Ատրվճասպ Յոզմանդյան, մարզ-
 պան – 270, 271, 273, 274, 276, 278
 Ատրվճասպ Տապյան (Ատրվճասպ-ի-

Տապյան) – 280, 282
 Արածա, քահանա – 257
 Արամազդ, դից. – 41, 164, 458
 Արգիրոս, իշխանավոր – 513
 Արես, դից. – 457
 Արթան, գեղջուկ – 405
 Արինթես, կոմս – 105
 Արիոս, հերձվածող – 453
 Արիստակես Լաստիվերտցի, պատմա-
 գիր – 502
 Արիստոտել, իմաստասեր – 611
 Արկադիոս (Արկադ), կայսր – 152, 159,
 537, 540, 542, 543
 Արիմն (Արիման), դից. – 568, 569,
 571-575
 Արծան, Մեսրոպ Մաշտոցի աշակերտ –
 557
 Արծան, քրմապետ – 45-47, 49
 Արշակ, Հայ Արշակունիների տոհմի
 հիմնադիր – 152
 Արշակ II, Հայոց թագավոր – 5, 70, 72,
 73, 75, 78, 80, 84-87, 89-100, 103-
 105, 112, 122, 141, 560
 Արշակ III, Հայոց թագավոր – 120, 125-
 130, 159, 560, 563
 Արշակ Արշակունի, իշխան – 302-306
 Արշավիր Արշարունի, իշխան – 211,
 219, 232, 243, 253, 257, 263
 Արշավիր Կամսարական, իշխան – 71,
 248-250, 275, 278, 284, 285, 596
 Արջուց իշխան – 48, 328
 Արսեն Ընծայեցի, իշխան – 219, 227,
 230, 254
 Արսվադ (Արսվադեն), Աղվանից թա-
 գավոր – 539, 545
 Արսուկես, եպիսկոպոս – 43
 Արտակ Մուկացի – 200, 232, 235, 239,
 253
 Արտակ Պալունի – 219, 227, 248, 254
 Արտակ Ռշտունի – 200, 216, 235
 Արտաշես Մամիկոնյան, իշխան – 267
 Արտաշես IV (Արտաշիր), Հայոց թա-
 գավոր – 23, 25, 125, 131, 132, 134,
 135, 139, 141, 142, 539, 540

Արտաշիր II, պարսից թագավոր – 131, 133
 Արտաշիր III, պարսից թագավոր – 174, 176
 Արտաշիր Ստահրացի, Սասանյան հարստության հիմնադիր – 559, 561
 Արտավազդ II, Հայոց թագավոր – 43
 Արտավազդ Ապահունի – 173
 Արտավազդ Դիմաքսյան – 355
 Արտավազդ Ընտրունի – 408
 Արտավազդ Մամիկոնյան, Վաչեի հայր – 62
 Արտավազդ Մամիկոնյան, Վաչեի որդի – 123-125
 Արտավազդ Մամիկոնյան (VIII դ.) – 397
 Արտավազդ Մանդակունի, սպարապետ – 34
 Արտավան, իշխան – 103, 104
 Արտավան V, պարթևաց թագավոր – 92, 93, 563
 Արտավան Արշակունի, Հովհաննեսի որդի – 91, 301-307
 Արտեմ Գաբեոյան, իշխան – 216, 255
 Արտեմ Արեոյան, իշխան – 251
 Արտիթես, եպիսկոպոս – 43
 Արտևան, պարթևաց թագավոր – 559, տե՛ս Արտավան V
 Ափսիմերոս, կայսր – 365
 Ափրոդիտե, դից. – 42
 Արևշատյան Ա. Ա. – 610
 Արևո Վարոքյան, իշխան – 455
 Աֆշին, զորավար – 380, 381
 Աֆրոնիտոս, աղանդապետ – 487, 488, 494

Բ

Բաբ ի Շահրփերոզյան – 455
 Բաբգեն (Բաբիկ) Սյունի, իշխան – 268, 275, 277-279, 281, 284, 286
 Բաբեկ (Բաբաք), ապստամբ – 380-382
 Բաբիլաս (Բաբելոս, Բաբիլոս), եպիսկոպոս – 532, 540, 543, 549

Բաբիկ Սյունի (IV դ.) – 123, 124
 Բաբիկ Սյունի (V դ.), Վասակի որդի – 241
 Բաբոց Արտակունի – 281
 Բագար, Մալիմի որդի – 385
 Բագարատ Բագրատունի (IV դ.) – 65, 75, 106,
 Բագարատ Բագրատունի (VIII դ.) – 384
 Բագարատ Բագրատունի (Բակրաթ իբն Աշութ), Հայոց իշխան – 405, 406, 408, 409, 411, 412, 426, 433, 435, 438
 Բագե, շահապ – 293
 Բալագուրի, մատենագիր – 357, 358
 Բախման Յոհաննես – 52
 Բակուր, վրաց թագավոր – 536, 545
 Բակրաթ իբն Աշութ – 405, 407, 433, տե՛ս նաև Բագարատ Բագրատունի
 Բահալ, առասպել. – 458
 Բաղդասար, Աստվածաշնչ. – 465
 Բամբիշ, տիկնանց տիկին – 72
 Բամբիշ, Տիրան թագավորի քույր – 75
 Բաշդ Վահևունի – 281
 Բասանի եպիսկոպոս – 62
 Բասենի դատավոր – 25
 Բասիլ, եպիսկոպոս – 198, 339
 Բաստես, մարտիրոս – 506
 Բաստս, եպիսկոպոս – 43
 Բատ Սահառունի – 111-119
 Բարթիկյան Դ. Ա. – 96, 144, 150, 179, 442, 468, 469, 520
 Բարշամինա, դից. – 40
 Բարշդ Վահևունի – 281, 282, 284
 Բել, առասպել. – 458
 Բելիար, արաբների նախահայր – 396
 Բելիսարիոս, զորավոր – 96, 304, 306, 307
 Բենիամին, երեց – 538, 545, 558
 Բորայիդես, Հուստինիանոս I-ի եղբորորդի – 304, 307
 Բորիս, բուլղարների ցար – 519
 Բուդդաս, աղանդապետ – 484
 Բուզես, զորավար – 301, 306, 307

Բուխա Դիմաքսյան, իշխան – 25
 Բուղա ալ-Քաբիր (Ավագ Բուղա), զորավար – 405-407, 415, 416, 418, 419, 421-432, 434-436
 Բուրզան, մարզպան – 309

Գ

Գաբրիել Հրեշտակապետ – 615
 Գագիկ, Վահան Արծրունու որդի – 418
 Գագիկ, Վարդան պատրիկի եղբայր – 452
 Գագիկ Արծրունի – 396, 397
 Գագիկ որդի Համազասպի որդի Աշուտի (Աշութ իբն Համգա իբն Ջաջիկ) – 405
 Գադ, Վանանդի եպիսկոպոս – 198, 232
 Գադիշ Խորխոռունի – 200, 216, 235, 251, 268, 273
 Գագրիկ, Արեղենից տեր – 233, 243
 Գագրիկ Դիմաքսյան – 211, 219, 263
 Գալերիոս, կեսար – 31-33
 Գալերիոս Մաքսիմիանոս, զորավար – 31
 Գայանե, վկայուհի – 22
 Գայլ Վահան – 329, 339
 Գայոս Գալերիոս Վալերիոս Մաքսիմիանոս, կայսր – 32
 Գայոս Վալերիոս Ավրելիոս Դիոկղետիանոս, կայսր – 32
 Գարագաշյան Ա. Ա. – 31
 Գարեգին Ռշտունի – 63
 Գարեգին Սրվանձտյան – 227, 254
 Գարիտ Ժ. – 179
 Գարջուլ Մաղխազ – 65, 120, 124, 125, 275, 277, 278
 Գրիհոն Սյունի – 278, 280, 289, 290
 Գեզնեսիոս-Տիմոթեոս, աղանդապետ – 486, 487, 494, 499
 Գեղեոն, Աստվածաշնչ. – 278
 Գեներիոս, պատմագիր – 506, 510
 Գեորգ Վանական – 506
 Գեորգիոս Սինկելլոս, պատմագիր – 469

Գերմանոս, զորավար – 302-307
 Գինդ (Գինթ), եպիսկոպոս – 439, 538, 556
 Գինդ Սլկունի, իշխան – 79
 Գիտ, իշխան – 439
 Գիսանե, դից. – 45, 46, 49
 Գլակ, մարզպետ – 103, 104
 Գյուտ, Հայոց կաթողիկոս – 266
 Գյուտ Վահևունի – 200, 216, 219, 232, 235, 248, 251
 Գնիթ, Հաշտենից իշխան – 67
 Գողիաթ, Աստվածաշնչ. – 424, 466, 484
 Գոնթարիս, զորավար – 303, 307
 Գոտորգ Արծրունի, իշխան – 563
 Գորգ Հարմացի – 409
 Գորգոնոս, զորավար – 106
 Գորութ, իշխան – 67
 Գրիգոր, Հագրի որդի – 408
 Գրիգոր Արծրունի (VII դ.) – 369, 408
 Գրիգոր Արծրունի (IX դ.) – 418, 422
 Գրիգոր Հայ, տե՛ս Գրիգոր Պարթև
 Գրիգոր Մագիստրոս Պահլավունի – 467, 468
 Գրիգոր Մամիկոնյան (VII դ.) – 302, 363, 364, 369
 Գրիգոր Մամիկոնյան (VIII դ.) – 383, 394, 395
 Գրիգոր Մամիկոնյան (IX դ.) – 408, 503
 Գրիգոր Պարթև, Լուսավորիչ – 34-36, 39-46, 49, 62, 67, 74, 78, 177-181, 187, 192, 194, 195, 237, 242, 272, 275, 335, 452, 453, 455, 511, 555, 559-561, 585, 586, 590, 592, 618
 Գրիգոր Ռահատյան – 455
 Գրիգոր Սյունեցի – 181, 186
 Գրիգոր Վահևունի – 354
 Գրիգոր Քաջբերունի – 408
 Գուեզուռոս, Վախթանգի որդի – 327
 Գուսան (Քուսան ալ-Արմանի) – 360
 Գուրգեն Ապուպելճ – 410
 Գուրգեն Արծրունի – 408, 410, 411, 418, 419, 421, 422

Դ

Դանան, Մաշտոցի աշակերտ – 539
 Դանիել, եպիսկոպոս – 531, 542, 543, 548, 549
 Դանիել, իշխան – 75
 Դաշույն Վահան, տե՛ս Վահան Գնունի (VIII դ.) – 403
 Դավթակ Քերթոզ – 620
 Դավիթ, Աստվածաշնչ. – 424, 444, 463
 Դավիթ, երեց – 232
 Դավիթ, զորապետ – 409
 Դավիթ, Կաղանկատուքի վանական – 452
 Դավիթ, սեպուհ – 408
 Դավիթ Անհաղթ – 6, 609-611
 Դավիթ Բագրատունի, իշխան – 427
 Դավիթ Մամիկոնյան, իշխան – 140
 Դավիթ Սահառունի, իշխան – 175
 Դարեհ I Վշտասպյան – 96
 Դեմետր, Արծան քրմապետի որդի – 45-47, 49
 Դեմշապուհ, հարկահան – 196, 318
 Դերենիկ Արծրունի – 431
 Դիակոնիցես, աղանդավոր – 510, 518, 519
 Դիանան, եպիսկոպոս – 439, 556
 Դիգենիս Ակրիտաս – 520
 Դիդիմոս, աղանդապետ – 181
 Դիողորոս, աղանդապետ – 453
 Դիոս, դից. – 458
 Դիոկղետիսանոս, կայսր – 30-34, 36, 59, 469
 Դիոսկորոս, աղանդապետ – 181
 Դյուլորիե եղ. – 319
 Դոդվճ, զորավար – 252
 Դրաստամատ, իշխան – 94-96, 99
 Դրյուլինոս, Սերգիոսի հայր – 488

Ե

Եզդի իբն Ուսայդ ալ-Սուլամին (Եզիտ, Ուսադի որդի), խալիֆա – 382, 384-386
 Եզնիկ Կողբացի – 61, 98, 232, 443, 447, 552, 555, 557, 569
 Եզր Ա Փառածնակերտցի, Հայոց կաթողիկոս – 186, 345
 Եղբայր, եպիսկոպոս – 198, 232
 Եղիա, Աստվածաշնչ. – 452, 453, 465, 516
 Եղիա Ա Արճիշեցի, Հայոց կաթողիկոս – 454, 455
 Եղիազարյան Ա. Ս. – 376
 Եղիազարյան Վ. Ա. – 160
 Եղիազարոս, ոմն – 589
 Եղիշա (Եղիշե), Ամատունյաց եպիսկոպոս – 198, 232
 Եղիշա (Եղիշե), առաքյալ – 194, 195, 452
 Եղիշե, պատմագիր – 140, 260
 Եղիփարիոս Ասորի – 209
 Ենովք, Մաշտոցի աշակերտ – 439, 539, 556
 Եպիփան, վանահայր – 79
 Եպիփանոս, գիտնական – 543, 549
 Եսայի, Աստվածաշնչ. – 461, 467, 502, 540, 551, 621
 Եսայի Աբու Մուսե, Աղվանքի իշխան – 382, 429, 431, 436
 Եսվադեն, Աղվանից թագավոր – 558
 Եվա, նախամայր – 617
 Եվագրիոս, աղանդապետ – 181
 Եվդադ, Մարդաղվո եպիսկոպոս – 198
 Եվսեբեոս, եպիսկոպոս – 43
 Եվսեբեոս Կեսարացի – 50, 75, 567
 Եվստաթիոս, եպիսկոպոս – 437
 Եվստրատիոս, վկա – 511
 Եվտակտոս, զմուստիկ – 60
 Եվտաղիոս, եպիսկոպոս – 43
 Եվտիքես, հերձվածող – 180, 181, 186, 453
 Եվրիպիդես, թատերագիր – 528

Երեմիա, Աստվածաշնչ. – 137, 452, 454, 463, 467
 Երեմիա, Ապահունյաց եպիսկոպոս – 198, 232
 Երեմիա, եպիսկոպոս(ապետ) – 539, 545, 558
 Երեմիա, երեց – 243, 545
 Երեմիա, Մարդաստանի եպիսկոպոս – 198, 232
 Երեմյան Ս. Տ. – 15
 Եփրեմ, վանահայր – 79

Զ

Զանգակ, երեց – 217
 Զավեն Ա Մանազկերտցի, Հայոց կաթողիկոս – 559
 Զավեն, Մանանաղիի եպիսկոպոս – 232
 Զարեհ, իշխան – 67
 Զարեհ, Պերոզի որդի – 294
 Զարմանդուխտ, Հայոց թագուհի – 119-121, 125
 Զարմիր Հազարավուխտ – 270, 287
 Զարմիր Վարազ-Քուրդաքյան – 452, 455
 Զաքարիա, աղանդապետ – 487, 488, 499
 Զաքարիա, Մեծիրանց եպիսկոպոս – 455
 Զաքարիա Ա Զագեցի, Հայոց կաթողիկոս – 429-431
 Զաքարիաս, Աստվածաշնչ. – 137, 139
 Զենոբ Գլակ – 44, 49
 Զենոն II, կայսր – 153, 159, 568
 Զետա, զորավար – 143
 Զիկ, զորավար – 100
 Զիկ, նվիրակ – 128
 Զիրաք ալ-Տուրքի – 434, 435
 Զոսիմոս, աղանդավոր – 497, 498
 Զորակ Կամսարական – 309, 593, 594, 599
 Զրադաշտ, ուսմունքի հիմնադիր – 96
 Զրվան, դից. – 568-575

Զրվանդուխտ, Հայոց թագուհի – 128
 Զևս, դից. – 41, 459

Է

Էդիպ, թագավոր – 528
 Էմին Ս. – 23
 Էպաֆրոդիտոս, աղանդապետ – 488, 494, 496, 499
 Էտեոկլես, դից. – 528

Ը

Ընջուղ, իշխան – 216

Թ

Թադես, առաքյալ – 59, 194
 Թադևոս, վանական – 58
 Թադիկ, Մաշտոցի աշակերտ – 554
 Թաթիկ, Բասենի եպիսկոպոս – 198, 232, 258
 Թաթիկ, սպասավոր – 546
 Թաթուլ Դիմաքսյան, իշխան – 219, 248
 Թաթուլ Վանանդացի, իշխան – 224, 253
 Թեկլա, արքայադուստր – 506
 Թեոդոս (Թեոդոսիոս I Մեծ), կայսր – 105-107, 128, 158, 159
 Թեոդոս (Թեոդոսիոս II Փոքր), կայսր – 132, 141, 142, 152, 159, 208, 209, 255, 262, 437, 537, 540, 543, 555, 558
 Թեոդոտոս Սելիսսենոս – 513
 Թեոդորա, կայսրուհի – 302, 506, 512, 514, 519
 Թեոդորիտոս, հերձվածող – 453
 Թեոդորոս, աղանդապետ – 486, 496, 497
 Թեոդորոս, Ծովքի սատրապ – 154, 155
 Թեոդորոս, մարտիրոս – 506

Թեոդորոս Անաստոյան, իշխան – 452
 Թեոդորոս Դափնոպատեն – 512
 Թեոդորոս Մագիստրոս – 175
 Թեոդորոս (Թորոս) Ռշտունի – 176, 178, 186, 341-345, 347-351, 353-357, 362, 363, 391
 Թեոփանես Խոստովանող – 352, 468-469, 471, 512
 Թեոփանեսի Շարունակող – 504, 506, 511, 512
 Թեոփիլոս, կայսր – 474, 475, 492, 504-506, 508, 512, 519
 Թիմոթեոս, աղանդապետ – 486, 487, 494, 503
 Թողորոս Վարազխ, մախարար – 408
 Թոռնիկ Բագրատունի – 408
 Թոսունյան Գ. Բ. – 317
 Թովմա, կառավարիչ – 149
 Թովմա, եպիսկոպոս – 496
 Թովմա Արծրունի, պատմագիր – 265, 266, 568
 Թովմա Գագիրացի – 510
 Թորգոմ, նահապետ – 41, 399, 559, 616
 Թունաս, իշխան – 342, 343

Ժ

Ժիրաք, զորապետ – 415, 416

Ի

Իբն ալ-Ասիր, մատենագիր – 432
 Իբն ալ-Ֆակիհ, աշխարհագետ – 373
 Իբն Խալիֆունի, պատմագիր – 389
 Իբն Խորդադեբեհ, մատենագիր – 390
 Իբրահիմ, Ջուրզանի կառավարիչ – 380
 Իգնատիոս Սարկավագ, մատենագիր – 472, 473, 506
 Իլլոս, ապստամբ – 153
 Իյադ իբն Ղանմ – 360
 Իոկաստե, դից. – 528

Իսա, զորավար – 434
 Իսա իբն Յուսուֆ – 435
 Իսահակ, Աստվածաշնչ. – 444, 450, 490
 Իսահակ, Բագարատի որդի – 384
 Իսահակ Մեծ – 552, տե՛ս նաև Սահակ Պարթև
 Իսայի իբն Իսբիֆանուս – 382, տե՛ս նաև Եսայի Աբու Մուսե
 Իսբիֆանուս – 381, 382, տե՛ս նաև Եսայի Աբու Մուսե
 Իսիակ իբն Իսմաիլ (Իսմայիլի որդի Սահակ) Շուայթ, կառավարիչ – 404, 405, 407, 435
 Իսմայել, Աստվածաշնչ. – 344, 345, 348-351, 353-356, 363, 365-368, 383, 384, 391-395, 397-401, 421
 Իսրայել, Մեծկվանից եպիսկոպոս – 455

Լ

Լեոնտիոս, կայսր – 153, 305, 306, 369
 Լիկիանես, կոմս – 30, 59
 Լևոն I, Դոմնի պապ – 177, 191, 453,
 Լևոն III Իսավրացի, կայսր – 486
 Լևոն IV Խազար, կայսր – 472, 473
 Լևոն V Դայկազն, կայսր – 469, 506, 507, 512
 Լևոն VI Իմաստուն, կայսր – 482, 496, 498, 502, 510-512
 Լևոն Արգիրոս, մեծատոհմիկ – 519
 Լևոն Մոնտանացի – 495

Խ

Խալաթյանց Գր. – 49
 Խալդի, դից. – 49
 Խալթ իբն Եգիտ, կառավարիչ – 430
 Խալիդ իբն Յագիդ իբն Մագիադ, կառավարիչ – 404, 407
 Խանարանգես, իշխան – 303-306
 Խանջյան Գր. - 226, 260, 530
 Խաչատրյան Գ. Կ. – 160

Խաչյան Առավելյան – 341
 Խոռյան Վին – 282
 Խոռոխ Որմիզդ – 174
 Խոսրով II Մեծ, Դայոց թագավոր – 35, 59, 60, 561, 563
 Խոսրով III Կոտակ, Դայոց թագավոր – 61-63, 65-67, 559, 563
 Խոսրով IV, Դայոց թագավոր – 128-131, 133, 135, 539, 545, 547
 Խոսրով I Անուշիրվան, պարսից թագավոր – 160-161, 169, 302, 305, 307-309, 311, 312, 316, 318, 435, տե՛ս նաև Քիսրա
 Խոսրով II Փարվեզ (Ապրվեզ), պարսից թագավոր – 162-165, 167-169, 171-175, 181-187, 319, 333, 334, 343, 523, 524, 584, 585
 Խոսրով Ակեացի – 408
 Խոսրով Գաբեղյան, իշխան – 219
 Խոսրով Շուռ, իշխան – 172-176, 342, 343
 Խոսրով Ջավիտյան, Դայոց մարզպան, տե՛ս նաև Վարազտիրոց Բագրատունի – 173, 174
 Խոսրով Վահևունի, իշխան – 408
 Խոսրովիդուխտ, արքայադուստր – 34, 38, 39
 Խորավարան, սպայապետ – 597
 Խորեն, երեց – 232, 243
 Խորեն Խորխոռունի, իշխան – 219, 224, 227, 248, 249, 253, 254
 Խրիստիսիր (Խրիստիսերպ, Խրիստիսերպոս), աղանդապետ – 497, 508-511, 515-521, 523
 Խուզաֆա ալ-Յամանի, կառավարիչ – 377, 378
 Խուրս, Արշամունյաց իշխան – 289
 Խուրս, Գարդմանի իշխան – 439
 Խուրս Սրվանձտյանց, իշխան – 220

Կ

Կալլինիկե, մանիքեուհի – 481, 482, 486, 498, 526
 Կալլիստոս, դուքս – 504, 505, 508, 510
 Կահթաբա, Դասան ոստիկանի հայր – 380, 385
 Կանակարիս, Սերգիոսի աշակերտ – 497
 Կասիմ, զորավար – 368
 Կավատ (Կավադ) I, պարսից թագավոր – 154, 158, 160, 168, 185, 298
 Կավատ II, պարսից թագավոր – 174, 176, 308, 309, 317
 Կ. Կարապետ – 320, 324, 326, 328, 330-332, 336, 338, 339, 500
 Կարապետ, աղանդապետ – 504, տե՛ս նաև Կարբեաս
 Կարբեաս (Կարբիս), աղանդապետ – 497, 504, 505, 508, 511, 513, 514, 520, 523, տե՛ս նաև Կարապետ
 Կարեն, զորավար – 100
 Կարեն Սահառունի, իշխան – 219
 Կարոես – 504, 520-524, տե՛ս նաև Կարբեաս
 Կեդրենոս, մատենագիր – 519
 Կիս, խուժիկ եպիսկոպոս – 189
 Կիտոս, առասպել. – 485
 Կիրակոս, եպիսկոպոս – 43
 Կյուրեղ Երուսաղեմացի – 502
 Կյուրոն, վրաց հոգևոր առաջնորդ – 187-195
 Կոմբեֆիս Ֆր. – 179
 Կոմիտա, Թեոդորա կայսրուհու քույր – 302
 Կոմիտաս Ա Աղցեցի, Դայոց կաթողիկոս – 183, 186, 585, 586
 Կոմս Մամիկոնյան – 118
 Կոռնոս, դից. – 459, 467
 Կոստանդ II, կայսր – 177, 178, 345, 347, 351-354, 356
 Կոստանդիանոս, իշխան – 306
 Կոստանդիանոս I Մեծ, կայսր – 71, 308, 555, 562

Կոստանդին, Վասիլ I-ի որդի – 482, 498, 502
Կոստանդին III, կայսր – 341, 343-345
Կոստանդին V Կոպրոմիմոս, կայսր – 395, 469, 470-473
Կոստանդին VII Ծիրանածին, կայսր և մատենագիր – 33, 506, 511, 512
Կոստանդին Սիլվանոս, աղանդապետ – 483-485, 487, 493, 494, 498, 499
Կոստանդինոս, կայսր – 87
Կոստանյանց Կ. – 468
Կոստաս, Կոստանդինոս կայսեր եղբայր – 87
Կոստաս II, կայսր – 498, 502
Կորյուն, մատենագիր – 369, 539, 547, 552, 555, 557, 568
Կտրիճ, Գարդմանի իշխան – 428, 429, 431, 436
Կրիկորակես, իշխանավոր – 488
Կրման, պարսից թագավոր – 133, 554
Կուբրիկոս, պավլիկյան աղանդապետ – 507
Կուեռա-Կուառ, դից. - 49
Կուլակովսկի Յու. – 87
Կուլեոն, աղանդապետ – 527
Կուսինոս, պավլիկյան աղանդապետ – 527
Կուրտիկ (Կուրտիկիոս), իշխան – 515, 516

Ռ

Ռաբել, քահանա – 531, 542, 548, 549
Ռաբիբ իբն Մասլամա ալ-Ֆիհրի – 355, 357-362, 374, 376, 377
Ռագար, Աստվածաշնչ. – 505
Ռադես, դից. – 485
Ռագարավուխտ, զորավար – 270, 287, 288, 291, 292
Ռագվերտ I, պարսից թագավոր – 131, 133-135, 543, 554, 558
Ռագվերտ II, պարսից թագավոր – 133, 141, 142, 195, 196, 230, 231, 233-235, 241, 245, 255, 257-259, 261, 264, 266, 267, 296, 545

Ռագվերտ III, պարսից թագավոր – 352
Ռակոբ, Աստվածաշնչ. (Հիսուս Քրիստոսի եղբայր) – 194, 480
Ռակոբ, Աստվածաշնչ. (Իսրայել) – 616
Ռակոբ, Ռակոբիկյանների առաջնորդ – 526
Ռակոբյան Գ. – 613
Ռակոբյան Վ. Ա. – 440
Ռամազասպ Արծրունի – 396, 400, 401, 408
Ռամազասպ Բագրատունի – 405, 407, 434
Ռամազասպ Մամիկոնյան, Ռայոց իշխան (VII դ.) – 299, 349, 351, 354-357
Ռամազասպ Մամիկոնյան, Ռայոց սպարապետ, Վարդանի հայր – 131, 133
Ռամազասպ(յան) Մամիկոնյան, Վարդանի եղբայր – 224, 244, 253, 438
Ռամոդ, ամիրա – 421
Ռամրես, դից. - 459
Ռայդար իբն Քաուս ալ-Աֆշին, կառավարիչ – 404, 406
Ռանես, առասպել. – 459
Ռասան, հայ իշխան – 416
Ռասան իբն Կահթաբա, ոստիկան – 380, 385, 397
Ռարաշի, խալիֆա – 383, տես նաև Սեթ Ռարաշի
Ռարիս իբն Ամր ալ-Թաիմ, կառավարիչ – 382
Ռարոթյունյան Բ. Յ. – 43
Ռարուն, արաբ զորավար – 434
Ռարուն ալ-Ռաշիդ, խալիֆա – 375, 386, 389, 430
Ռեթուն, զորապետ – 421
Ռեշմ, Իսմայելի իշխան – 382, 383
Ռեսու, Աստվածաշնչ. – 424, 443, 447, 465
Ռերակ I, կայսր – 174-176, 183, 186, 341, 345, 347, 362, 483, 484, 486, 502, 521, 522
Ռերթ, զորավար – 382

Ռերմես, դից. – 459
Ռերոդոտոս, պատմիչ – 230
Ռիշամ, խալիֆա – 379, 382
Ռիպոկրատ, բժշկապետ – 605
Ռիսուս Քրիստոս – 35, 180, 182, 184, 199, 242, 273, 313, 450, 468, 487, 500, 539, 551, 553, տես նաև Քրիստոս
Ռմայակ Ապահունի – 173
Ռմայակ Դիմաքսյան – 219, 227, 233, 243, 248, 249, 254
Ռմայակ Մամիկոնյան – 229, 242, 244, 248, 255-257, 267, 397, 438, 554
Ռմայակյան Ա. – 49
Ռոբ, Անտիոքի պատրիարք – 507, 510
Ռոբ, Աստվածաշնչ. – 279
Ռոհան Եկեղեցացի (Ռովհան) – 533, 543, 550, 557, 587
Ռոհան, հակաթոռ, տես Ռովհաննես Բագարանցի
Ռովակիմ, եպիսկոպոս – 455
Ռովհանոս, կայսր – 88, 89, 93, 105
Ռովհան, շինարար – 587
Ռովհան Աստվածաբան – 508
Ռովհան Մամիկոնյան, պատմագիր – 44, 339
Ռովհան Մայրավանեցի (Մայրագոմեցի) – 183, 184, 186, 455
Ռովհան Մյուստակոն, զորավար – 161, 163, 168
Ռովհան Ոսկեբերան – 542, 546
Ռովհան Օծնեցի, տես Ռովհաննես Գ Օծնեցի
Ռովհանիկ, վաներեց – 586
Ռովհաննես, տես Մուսուր ամիրա
Ռովհաննես, եպիսկոպոս (IV դ.) – 43
Ռովհաննես, Կապադակի եպիսկոպոս – 452, 455
Ռովհաննես, պրեֆեկտ – 147, 151
Ռովհաննես, վարդապետ – 452
Ռովհաննես Ավետարանիչ – 480, 503
Ռովհաննես Մկրտիչ – 123
Ռովհաննես I Չմշկիկ, կայսր – 526, 528
Ռովհաննես Ա Մանդակունի, Ռայոց կա-

թողիկոս – 275, 279-282, 296, 579
Ռովհաննես Բ Գաբեղենացի, Ռայոց կաթողիկոս – 181, 186, 310, 316
Ռովհաննես Գ Օծնեցի, Ռայոց կաթողիկոս – 6, 440, 454, 456
Ռովհաննես Դ Ովայեցի, Ռայոց կաթողիկոս – 429-431
Ռովհաննես Ե Դրասխանակերտցի, Ռայոց կաթողիկոս – 316, 317
Ռովհաննես Արատոս, պավլիկյան գործիչ – 497
Ռովհաննես Արշակունի, իշխան – 301, 307
Ռովհաննես Բագարանցի, հակաթոռ կաթողիկոս – 170, 171, 182, 194
Ռովհաննես Եփեսացի, մատենագիր – 309, 310
Ռովհաննես Իմաստասեր, մատենագիր – 390
Ռովհաննես Մուավիա, իշխան – 436
Ռովհաննես պատրիկ, զորավար – 591, 592
Ռովհաննես Սամոսատցի, պավլիկյան շարժման հիմնադիր – 481, 482, 486, 498-499, 526
Ռովհաննիսյան Պ. Յ. – 6
Ռովնաթան, Մաշտոցի աշակերտ – 545, 558
Ռովնաթանյան Յ. – 30
Ռովնան, Աստվածաշնչ. – 444
Ռովնան Խութեցի, իշխան – 407, 435
Ռովսեփ, աղանդապետ – 471, 487
Ռովսեփ, Աստվածաշնչ. - 479
Ռովսեփ Ա Վայոցձորեցի, Ռայոց կաթողիկոս – 232, 257, 440, 546
Ռովսեփ Պաղմացի – 533, 543, 550, 552, 554, 557
Ռովսեփ, Այրարատի եպիսկոպոս – 198, 208, 220, 222, տես նաև Ռովսեփ Ա Վայոցձորեցի
Ռովսեփ-Աֆրոնիտոս – 487, 488
Ռովսեփ-Էպաֆրոդիտոս – 499
Ռոփսիսիմե, վկայուհի – 22, 36-38, 419, 585, 586, 617

Ջոն Կոստանտին Արծրունի, իշխանուհի – 422, 426
Ջոն Կոստանտին (Ջոն Կոստանտին), գեղագիր – 533, 543, 549
Ջրահատ, Աշոցքի տեր – 233
Ջրահատ Կամսարական, Արշավիրի որդի – 275, 277-279, 281, 286, 597
Ջրահատ Կամսարական, Գագավունի որդի – 131
Ջրահատ Մամիկոնյան, կոմս – 398
Ջրահատյան Բաբ – 452
Ջրանույշ, իշխանուհի – 418
Ջուղա, Աստվածաշնչ. – 67, 240, 273, 480, 505
Ջուլիանոս, կայսր – 32, 86, 88, 89, 93
Ջուսիկ, քահանայապետ – 67, 74, 78
Ջուստինիանոս, զորավար – 316
Ջուստինիանոս I, կայսր – 143, 144, 180, 185, 299, 302-304, 307, 310, 319
Ջուստինիանոս II, կայսր – 186, 318, 319, 364, 365, 369, 486, 503
Ջուստինոս, իշխան – 304-306
Ջուստինոս, կայսր – 180
Ջուստինոս, պատրիկ – 313
Ջուստոս, պավլիկյան շարժման գործիչ – 484-486

Ձ

Ձվիկ, իշխանուհի – 267

Ղ

Ղազար Փարպեցի, մատենագիր – 129, 260, 263, 563
Ղանալանյան Ա. – 59
Ղևոնդ, երեց – 204, 220, 222, 243, 257, 260
Ղևոնդ (Ղևոնդես, Ղևոնդեսոս), Մաշտոցի աշակերտ – 439, 537, 552, 556, 557
Ղևոնդ, պատմագիր – 346, 347, 350

Ղևոնդ Ա Եռաստեցի, Հայոց կաթողիկոս – 317
Ղուկաս Ավետարանիչ – 184, 186, 502, 503

Ճ

Ճիհովր Վշնասպ, մարզպան – 309, 316, 318, տե՛ս նաև Սուրեն

Ս

Սադոյան Ա. Գ. – 579
Սադոյան Գ. Ա. – 456
Սաթևոյան Ա. Ս. – 568
Սաթուսաղա, Սյունյաց եպիսկոպոս – 183, 186
Սալխասյանց Ստ. – 22, 23, 34, 61
Սակարիոս, սուրբ – 474, 475
Սահմեդ (Սահմետ), մարզաբե – 345, 350, 365-368, 383, 391, 393, 398, 427, տե՛ս նաև Մուհամմադ
Սահմեդ Շերոյան, իշխան – 452
Սահումատ Ղանբարյան, իշխան – 455
Սամայա, Ալեքսանդր Սևերոս կայսեր հայր – 152
Սամուն, խալիֆա – 404, 406, 510
Սամասերյան Ռ. Լ. – 43
Սամասպ Խորխոռունի, իշխան – 67
Սամավազ, Կողբացոց իշխան – 67
Սանեճ, Ապահունյաց իշխան – 200, 216, 232, 235, 251
Սանեն Ամատունի, իշխան – 216
Սանի, կրոնական ուսմունքի հիմնադիր – 446-448, 450, 451, 453, 473, 478, 481-484, 488, 495, 499, 501, 507, 526, 575, 570
Սանսուր, խալիֆա – 360
Սանվել, Սմբատ Բագրատունու հայր – 170
Սանվել Ապահունի – 173
Սանուել Մամիկոնյան, զորավար – 118-127

Սաշթոց – 529, 531, 532, 536-538, 553, 554, տե՛ս նաև Մեսրոպ Մաշտոց
Սաշտոց Եղիվարդեցի, վարդապետ – 195, 316
Սաջոտտո Ֆ. – 541
Սասլամա իբն Աբդ ալ-Մալիք իբն Մարվան, զորավար – 378
Սավիաս, Իսմայելի իշխան – 354
Սավրիանոս, զորավար – 360, 362
Սավրիկիանոս (Սավրիկիոս), կայսր – 181, 182, 186, 592, տե՛ս նաև Մորիկ
Սավրոզորդատտ Ջ. – 523
Սատաթիա Մակաբե, Աստվածաշնչ. – 67
Սատթես Ավետարանիչ – 186, 195, 230, 259, 450, 451, 502-504, 575
Սարիամ Աստվածածին – 476, 491, 500, 615, 619
Սարկելլոս, իշխան – 304-307
Սարկիանոս, կայսր – 209, 215, 256, 262, 593, 599
Սարկիոն, մարկիոնական ուսմունքի հիմնադիր – 446, 447-450, 453
Սարկոս Ավետարանիչ – 503
Սարվան իբն ալ-Ֆաթմ, կառավարիչ – 361
Սարվան իբն Մուհամմադ, խալիֆա – 361
Սարվան իբն Մուհամմադ, զորավար – 379, 381
Սարտիրոս, եպիսկոպոս – 58, 59
Սարութա Նփրկերտցի, մատենագիր – 266
Սաքսիմիանոս (Սաքսիմոս Խոստովանող), աստվածաբան – 451, 453, 454
Սաքսիմիանոս, կայսր – 88, 89
Սաքսիմիանոս Դայա, կայսր – 50, 88, 89
Սաքսիմոս – 453
Սաքսիմոս Խոստովանող – 454
Մելքոնյան Յ. Գ. – 310
Մելքոնյան Յ. – 52
Մեհանդակ Ռշտունի – 63, 75

Մեհրուժան (Մերուժան) Արծրունի (IV դ.) – 83-86, 105, 107, 108-110, 120-125, 545
Մեհրուժան Արծրունի (V դ.) – 248
Մեհրուժան Արծրունի (IX դ.) – 408
Մեղետ, Մանազկերտի եպիսկոպոս – 198
Մեստակես, քրմապետ – 48
Մեսրոպ Մաշտոց – 4, 6, 59, 139, 437-439, 443, 530, 540-546, 549, 553, 555-558, 568, 579, տե՛ս նաև Մաշտոց
Մերշապուհ (Ներշապուհ) Մամիկոնեցի եպիսկոպոս – 185
Մերսեբուխտ, զորավար – 262
Մծեճ Գնունի, զորավար – 174, 175
Մծեճ Գնունի, մարզպան – 318, 319
Միհր, դից. – 41, 164
Միհրան, Գուգարքի բղջիխ – 65
Միհրան Միհրևանդակ, զորավար – 283, 284, 286, 288, 291-293, 308, 319-327
Միհրներսես Վզուրկ, հազարապետ – 197, 198, 216, 218, 230, 231, 234, 241, 247, 249, 258, 267
Միհրշապուհ, մարդապետ – 253
Միհրջանյան Լ. Վ. – 613
Միքայել, Աղվանից կաթողիկոս – 454, 455
Միքայել, պավլիկյան գործիչ – 497
Միքայել I Ռանգաբե, կայսր – 469-471, 474, 496
Միքայել II Թլվատ, կայսր – 474, 510, 512
Միքայել III, կայսր – 506, 512-514, 519
Միքայել Հրեշտակապետ – 516
Մնացականյան Ա. Շ. – 620
Մոկաթ Վանանդեցի, իշխան – 431
Մոհամմեդ – 523, տե՛ս նաև Մահմետ մարզաբե
Մոնոխերարես, ամիրա – 496
Մոնտանոս, պավլիկյան աղանդապետ – 507
Մովսես, եպիսկոպոս (IV դ.) – 43

Մովսես, մարգարե - 192, 285, 424, 465, 468, 534, 616
 Մովսես, վրաց եպիսկոպոս - 536, 545
 Մովսես Բ Եղիվարդեցի, Հայոց կաթողիկոս - 170-172, 176, 181, 182, 186, 188, 189, 191, 194,
 Մովսես Դասխուրանցի, պատմագիր - 261, 382
 Մովսես Խորենացի - 6, 8, 14, 23, 34, 79, 296, 316, 390, 564, 565, 567, 568
 Մովսես Կաղանկատվացի, պատմիչ - 195, 261, 454, 620
 Մովսես Յուրտավեցի - 189
 Մովսիսյան Ա. Ե. - 6, 43, 52
 Մոտասսեն, խալիֆա - 504
 Մորիանոս, զորավար - 355
 Մորիկ, կայսր - 162, 168, 169, 187, 190, 194, 591, տե՛ս նաև Մավրիկիանոս
 Մրվան, Մահմեդի որդի (Մրվան իբն Մուհամմադ) - 374, 383
 Մուավիա, խալիֆա - 352, 358, 359, 362, 363, 435
 Մուբասիմ, խալիֆա - 380, 523
 Մուհամմադ, զորավար (IX դ.) - , 380, 434
 Մուհամմադ բեն-Օքբա - 373
 Մուհամմադ իբն Խալիդ իբն Յազիդ իբն Մազիադ ալ-Շայբանի, կառավարիչ - 407
 Մուհամմադ իբն Մրվան (Մարվան, Մարուան) իբն ալ-Հաքամ, կառավարիչ - 361, 369, 370-374, 378-381
 Մուհամմադ իբն Սաադ - 359
 Մուհամմադ (Մուհամմեդ), մարգարե - 357, 371, 421, 422, 431, տե՛ս նաև Մահմեդ
 Մուղիր իբն Շուայբ, կառավարիչ - 378
 Մուշ Դիմաքսյան - 211, 249, 250, 263, 264
 Մուշե, Արծրունյաց եպիսկոպոս - 198, 232

Մուշե, երեց - 257
 Մուշե (Մուշեդ) Տարոնացի, եպիսկոպոս - 439, 545, 550
 Մուշեդ Արծրունի, զորավար (IX դ.) - 408, 416, 418
 Մուշեդ Մամիկոնյան, սպարապետ (IV դ.) - 100, 107-112, 114-119
 Մուշեդ Մամիկոնյան, զորավար (V դ.) - 289
 Մուշեդ Մամիկոնյան, Հայոց իշխան (VII դ.) - 163-167, 169, 181, 182, 319-322, 325, 326, 339 353-355, 357
 Մուշեդ Մամիկոնյան, զորավար (VIII դ.) - 395, 398, 403
 Մուշեդ Վահուկունի, տանուտեր - 416
 Մուշի, սարկավազ - 217
 Մուշկան Նիսալավուրտ (Նյուսալավուրտ) - 218, 225, 227, 252, 255
 Մուսա իբն Ջորարա, ամիրա - 405-407, 426, 433, 434
 Մուսե, զորավար - 408-410
 Մուսուր, ամիրա - 522-524
 Մուտասիմ Բիլլահ, խալիֆա - 360, 404
 Մուտավաքքիլ ալ-Ալլահ Ջուֆար իբն Մուտասիմ, խալիֆա - 405-407, 433, 434
 Մուրադյան Գ. Ս. - 10

Յ

Յազդ, սեպուհ - 286
 Յակովբ (Հակոբ), Աստվածաշնչ. - 490, 491
 Յակուբ իբն Իբրահիմ ալ-Անսարի ալ-Քուֆի Աբու Յուսուֆ, աստվածաբան - 386
 Յակուբի (Աբու-Աբբաս Ահմադ ալ-Յակուբի), պատմագիր - 371, 372
 Յիստրուզիտ, վկա - 180, 185
 Յունան իբն Տուրնիկ (Հովնան որդի Թոռնիկի), իշխան - 407

Յուսուֆ իբն Ապուսեթ, զորավար - 411-414
 Յուսուֆ իբն Մուհամմադ ալ-Մարուազի, կառավարիչ - 405-407, 426, 430, 433-435

Լ

Լաբիհ իբն Աբդալլահ ալ-Անազի, կառավարիչ - 370
 Լանե, դից. - 41
 Լերբրովթ, դից. - 458
 Լեստոր, պատրիարք - 451, 453, 454
 Լերշապուհ Արծրունի - 200, 219, 232, 235, 257
 Լերշապուհ (Լերշապուհ) Մամիկոնեցի եպիսկոպոս - 180, 185
 Լերշապուհ Ռմբոսյան - 208, 262
 Լերսեհ Կամսարական - 275, 277, 278-281, 285, 289, 293, 596
 Լերսեհ (Լերսես), պարսից թագավոր - 31-33, 69, 71, 73
 Լերսեհ, Ուրծա իշխան - 216, 251
 Լերսեհ Քաջբերունի - 219, 224, 227, 253, 254
 Լերսես, «Գահնամակի» հեղինակներից - 24, 25
 Լերսես, ստրատելատ - 163
 Լերսես Ա Մեծ Պարթև, Հայոց կաթողիկոս - 74-76, 78-80, 82, 83, 92, 106, 107, 110, 111, 126, 134, 540, 551, 552, 585
 Լերսես Բ Բազրևանդցի, Հայոց կաթողիկոս - 177, 180, 185
 Լերսես Գ Տայեցի (Իշխանեցի), Հայոց կաթողիկոս - 184, 186, 342, 343, 351, 353, 356, 357, 363, 460, 467, 586, 588
 Լերսես Կամսարական - 282
 Լերսես-Բակուր, Աղվանից կաթողիկոս - 451, 453, 454
 Լերսշապուհ, պարսիկ իշխան - 293
 Լիխոր Վշնասպղատ, պարսիկ իշխան - 292-294

Նիկետաս Պափլագոնացի, պատմագիր - 506
 Նիկեփոր I, կայսր - 471
 Նիկեփոր, պատրիարք - 469-471, 473, 474, 506
 Նոմինոս, հերձվածող - 453
 Նոյ, Ծովքի իշխան - 75
 Նոր Պղատուն, ուսուցչապետ - 557

Շ

Շաբիթ, Գողթնի իշխան - 439, 530, 541
 Շահակ Ա Մանազկերտցի, Հայոց կաթողիկոս - 559
 Շահապ, Ծովաջ տեր - 24
 Շահեն, իշխան - 67
 Շահխաթունյանց Հովհ. - 26
 Շաղիտա, վանահայր - 79
 Շամ, խալիֆա - 382, տե՛ս Հիշամ
 Շապուհ, Հայոց թագավոր - 131, 133, 134
 Շապուհ II Երկարակյաց, պարսից թագավոր - 65, 69, 82-84, 88-95, 99, 100, 102-106, 107-109, 111, 112, 118, 141, 312
 Շապուհ III, պարսից թագավոր - 128-131, 133
 Շապուհ Ամատունի - 341, 408
 Շապուհ Բագրատունի - 346
 Շապուհ-Միհրան, զորավար - 288, 290, 291
 Շապուհ-Վարազ (Վարազ- Շապուհ), մարզպան - 68, 69, 369
 Շերգիր, լեզգիների թագավոր - 107
 Շերո, Աղվանքի իշխան - 452, 454, 455
 Շիրո Մերդանշահյան, իշխան - 455
 Շնավոն Անձավացի - 219, 200, 232, 235, 257
 Շոմոն Մ. Լ. - 61
 Շուշան, իշխանուհի - 392

Ո

Ոգբա, զորավար – 345
Ողնուտի իշխան – 328
Ոսկեհատ Ոսկեմայր դիցուհի – 42
Ոսկեմայր Ոսկեծին աստվածուհի – 42
Որմիզդ, դից. – 40, 458, 568, 569, 571-575
Որմիզդ IV, պարսից թագավոր – 160-162, 168, 171, 174
Որոթ, Վանանդի իշխան – 67
Որսապետ արքունի – 25

Պ

Պակուր, պարսից թագավոր – 97, 98
Պապ Արշակունի, Հայոց թագավոր – 5, 59, 100, 101, 104-116, 118, 119, 121, 560
Պապ Արտակունի – 281
Պապուս Ալեքսանդրացի, աշխարհագիր – 14
Պասազմաթես, Հայոց իշխան – 352, 353, տե՛ս նաև Թեոդորոս Ռշտունի
Պավղոս Մեծ – 470, տե՛ս Պողոս առաքյալ
Պատրիկ Անձևացի – 409
Պատրիկ Քամդիտյան, իշխան – 455
Պատրիկ Քարոյան, Աղվանից արքայազն – 452
Պարակոնդակես, էքսարքոս – 496
Պարզև, իշխան – 75
Պետրոնաս, զորավար – 513, 514, 519
Պետրոս, առաքյալ – 185, 186, 468, 470, 480, 500, 502, 557
Պետրոս, երեց – 217
Պետրոս, վանական – 452
Պետրոս, վրաց եպիսկոպոս – 188, 194
Պետրոս Թափիչ, Անտիոքի պատրիարք – 180, 185, 186
Պետրոս Հեզուսնենոս, պատմագիր – 475
Պետրոս Պատրիկիոս, պատմագիր – 32, 33

Պետրոս Սիկիլիացի, պատմագիր – 475, 502
Պետրոս Քերթող Սյունեցի – 181, 186
Պերոզ, պարսից թագավոր – 267, 269, 270, 288, 290-292, 294, 296-298, 599
Պերոզ Արշակունի - 299, 302
Պիհռոն Էլիդացի (Պիհռոն Իմաստակ), փիլիսոփա – 610, 612
Պիդատոս, հռոմեական կուսակալ – 613
Պիդատոս, ճարտասան – 549
Պլատոն, փիլիսոփա – 610, 611
Պղատոն, եղեսացի ճարտասան – 543
Պոլիմիկես, Էտեոկլեսի եղբայր – 528
Պողոս, առաքյալ – 192, 280, 468, 478, 480, 483-486, 488, 492-495, 498-501, 503, 504, 534, 540, 557
Պողոս, վանական – 452
Պողոս Սամոսատցի, պավլիկյան շարժման հիմնադիր – 468, 478, 481, 482, 484, 486, 494, 498, 499, 507, 526
Պոմպեոս Չնեսոս, հռոմեացի զորավար – 157
Պորպե[ս], Վախթանգ զորավարի կին – 327
Պռկոպ, զորավար – 348, 349, 362
Պտղոմեոս Կլավդիոս, աշխարհագետ – 9, 10, 13, 14
Պրոկոպիոս, հռոմեացի զորավար – 88, 89
Պրոկոպիոս Կեսարացի – 96, 97, 99, 144, 151, 159
Պուլար (Պուլլադես), զորական – 509, 510, 518, 519

Ջ

Ջաբր, ամիրապետ – 427, տե՛ս նաև Ջափր
Ջահշիար, պատմագիր – 389
Ջաղա, Մաշտոցի օգնական – 536, 545
Ջառռահ, զորավար – 379, 381

Ջափր, ամիրապետ – 422, 430, 431, տե՛ս նաև Ջաբր
Ջոջիկ, վրաց իշխան – 346
Ջվանթր, Աղվանքի սպարապետ – 452
Ջևանշեր, Հայոց Արևելից կողմանց իշխան – 620

Բ

Բաբուլաս (Բաբիլաս), Եդեսիայի եպիսկոպոս – 540
Բահամ, զորավար – 328, 329
Բոմանոս I, կայսր – 512
Բոմանոս II, կայսր – 512
Բոստոն, Ատրպատականի իշխան – 174
Բոստոն, Վաչագան-Վարազաքյան-Հունաստաիյան – 455
Բոստոն Վարազ Աքոյան, սեպուհ – 452
Բուխկյան Հր. – 588, 611

Ս

Սաիդ իբն Ամր ալ-Հարաշի, խալիֆա – 379, տե՛ս նաև Հարաշի, Սեթ Հարաշի
Սալման իբն Ռաբիա ալ-Բահիլի, զորավար – 359, 360, 376, 377, 381
Սալուանուս – 484, 502, տե՛ս նաև Կոստանդին Սիլվանոս
Սահակ, Ամարասի եպիսկոպոս – 452, 455
Սահակ, Իսմայիլի որդի (Իսհակ իբն Իսմաիլ) – 431
Սահակ, Ռշտունյաց եպիսկոպոս – 198, 232, 257
Սահակ, սարկավազ – 217
Սահակ, սեպուհ – 409
Սահակ, Տարոնի եպիսկոպոս – 198, 232
Սահակ Արծրունի – 396
Սահակ Ա Պարթև, Հայոց կաթողիկոս – 4, 23-25, 59, 131, 132, 134, 135, 139, 183, 242, 327, 437, 438, 443,

530-532, 535, 537, 539-542, 544, 545, 548-553, 555, 557, 568, 585
Սահակ Գ Չորրփորեցի, Հայոց կաթողիկոս – 185, 186, 366, 367, 369
Սահակ (Իսահակ) Բագրատունի, Հայոց իշխան – 384-386, 399-401, 412
Սահակ Բագրատունի, Հայոց մարզպան – 274, 275, 279-281, 284, 296, 564, 565, 567
Սահակ Կամսարական, իշխան – 597
Սահակ Մամիկոնյան, զորավար – 170
Սահլ Սմբատյան (Սահլ իբն Սուլբաթ), Խաչենի իշխան – 380, 381, 404, 436
Սահուռ, Անձևացյաց իշխան – 346
Սամանդար, զորավար – 359, 362, տե՛ս նաև Մավրիանոս
Սամուել, Աստվածաշնչ. – 424
Սամուել, Արածա քահանա – 257
Սամուել, եպիսկոպոս – 537
Սամուել Անեցի, պատմագիր – 390, 454
Սամուել Մամիկոնյան, իշխան (IV դ.) – 124, 125, 257
Սամուել Մամիկոնյան, իշխան (VIII դ.) – 403
Սանատրուկ, Հայոց թագավոր – 85
Սանատրուկ, մասքութների թագավոր – 65, տե՛ս նաև Սանեսան
Սանեսան, մասքութների թագավոր – 61-63
Սասան, Սասանյան արքայատոհմի հիմնադիր – 68, 94, 140, 163, 559, 561
Սատրոմիլոս, գնոստիկ – 184, 186
Սատոն Գաբելյան, իշխան – 284
Ս. Սարգիս – 52, 54, 56, 57, 59
Սարգիս, Ամատունյաց եպիսկոպոս – 452
Սարգիս, Ռոստակի եպիսկոպոս – 452
Սարգիս Ա Սևանցի, Հայոց կաթողիկոս – 317
Սարգիս Դիմաքսյան, իշխան – 173

Սարգիս Տայեցի, իշխան – 173
Սարգիս Տրպատունի, իշխան – 173
Սափիրա, Աստվածաշնչ. – 470
Սեբեոս, պատմագիր – 160, 168, 176, 179, 345, 585
Սեբուխտ Նիխորական, մարզպան – 211, 249, 250
Սեթ Չարաշի, կառավարիչ – 381, 383
Սերգիոս (Սերգիոս-Տյուբիկոս), աղանդապետ – 471, 475, 480, 489-492, 495-497, 499
Սերգիոս, Կ.Պոլսի պատրիարք – 592
Սեքստոս Ռուփոս, պատմագիր – 31
Սիլվանոս, աղանդապետ – 484, 494, 498, 499, 502, տե՛ս նաև Կոստանդին Սիլվանոս
Սիկորիոս Պրորոս, հռոմեական դեսպան – 33
Սիմեոն (Սիմեոն-Տիտոս), աղանդապետ – 484-496, 499
Սիմեոն, ոսկու հանքերի կառավարիչ – 299, 302
Սիմոն, Աղվանքի կաթողիկոս – 452
Սիմոն, Խորխոռունյաց եպիսկոպոս – 452
Սիմոն, Չոչո եպիսկոպոս – 452
Սիոն Պալատինոս, զորավար – 514
Սիտտաս, զորավար – 144, 299-302
Սկլերոս, կառավարիչ – 513
Սկյութիանոս, աղանդապետ – 484
Սմբատ, Վասպուրականի իշխան – 393
Սմբատ Ապահունի – 408
Սմբատ Բագրատունի, սպարապետ (IV դ.) – 106, 107, 438
Սմբատ Բագրատունի, սպարապետ և մարզպան (VI-VII դդ.) – 170, 176, 187, 191, 195, 342, տե՛ս նաև Խոսրով Շուճ
Սմբատ Բագրատունի, զորավար (VII դ.) – 344, 362, 363
Սմբատ Բագրատունի, Չայոց իշխան (VII-VIII դդ.) – 612, 613
Սմբատ Բագրատունի, զորավար (703 թ.) – 369, 391, 393

Սմբատ Բագրատունի, սպարապետ (774-775 թթ.) – 397, 399, 400, 403, 404
Սմբատ Բագրատունի (Ալաբաս, IX դ.), սպարապետ – 428-432, 435, 436
Սմբատ Մամիկոնյան, զորավար – 328, 330-339
Սմբատ Մարացյան – 408
Սմբատ Քորոյան – 455
Սողոմոն Իմաստուն, Աստվածաշնչ. – 465, 533, 543, 589, 592
Սոննի Ա. – 87
Սոֆոկլես, դրամատուրգ – 528
Սպաթիա, Դիգեմիս Ակրիտասի մայր – 521, 523
Սպանդարատ Կամսարական, իշխան – 107
Ստեփանոս, Գարդմանի եպիսկոպոս – 183
Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ, պատմագիր – 317, 318
Ստեփանոս Կոն, Սևորոյաց իշխան – 429, 431, 432
Ստրաբոն, աշխարհագետ – 13
Սուդալիս, զորավար – 513
Սուլաթ իբն Ջաֆիր ալ-Աբսի – 377
Սուլայման, Մուսա իբն Ջուրարայի եղբայր – 434
Սուլեյման, ասպատակ – 396, 397
Սուրեն, զորավար, Վախթանգի եղբայր – 334, 335
Սուրեն, պարսիկ զորավար – 120, 121
Սուրեն ճիհովր Վշնասպ, մարզպան – 180, 307-309, 316-319, 594, 599
Սուրեն Պահլավ, զորավար – 280
Սուրմակ, Բզնունյաց եպիսկոպոս – 132, 198, 232
Սուրտինոս Եփեսացի, վարդապետ – 44
Սևուկ, Սևորոյաց տոհմի նախնի – 429

Վ

Վալենտ, կայսր – 72, 104, տե՛ս նաև Վաղես
Վալենտինիանոս I, կայսր – 72
Վալենտինոս (Վաղենտինոս), գնուտիկ քարոզիչ – 453, 483, 502
Վախթանգ, պարսիկ զորավար – 327-334
Վախթանգ Գորգասար, Վրաստանի թագավոր – 270, 279, 283, 284, 286, 288, 296
Վախթանգ Վարազմանյան – 452
Վակիդ, ոմն արաբ – 359, 360
Վահագն Վիշապաքաղ, դից. – 42
Վահան, աղանդապետ – 488, 496, 499, 618
Վահան, Աղվանից արքայազն – 212, 250, 264
Վահան Ամատունի (IV դ.) – 63, 65
Վահան Ամատունի, հազարապետ (V դ.) – 200, 219, 230, 233, 235, 245, 257, 546, 554
Վահան Արծրունի (V դ.) – 265, 266
Վահան Արծրունի (VIII դ.) – 396
Վահան Արծրունի (IX դ.) – 408, 410, 416, 418
Վահան Գնունի (V դ.) – 227, 254
Վահան Գնունի (VIII դ.) – 403
Վահան Գողթնեցի – 618-619
Վահան Խորխոռունի – 175, 342
Վահան Կամսարական – 281, 331, 335, 337, 338
Վահան Չավնունի – 408, 410, 411
Վահան Մամիկոնյան (IV դ.) – 124
Վահան Մամիկոնյան (V դ.) – 129, 248, 267-272, 274, 275, 279, 280-291, 302, 560, 563, 579, 586
Վահան Մամիկոնյան (VII դ.) – 319-331, 333, տե՛ս նաև Գայլ Վահան
Վահան Սյունի – 308
Վահան Վարազհոհանյան – 452, 455
Վահրամ (Վռամ, Բահրամ) IV, պարսից թագավոր – 135

Վահրամ (Վռամ, Բահրամ) V Գոռ, պարսից թագավոր – 135
Վահրամ Միհրևանդակ (Չուբին) – 160-165, 168
Վահրամ սեպուհ, Աշոտ Արծրունու թիկնապահ – 416
Վահրամ Տրունի, իշխան – 416
Վահրիճ Խաղունի, իշխան – 531, 542, 548, 549
Վաղարշ, պարսից թագավոր – 291-296, 298
Վաղարշ, Չայոց հազարապետ – 67
Վաղարշակ Արշակունի, Չայոց թագավոր, Արշակ III-ի գահակից – 120, 125
Վաղես, կայսր – 72, 103, 105, 113, տե՛ս նաև Վալենտ
Վաղինակ Սյունի, իշխան – 536, 541
Վաշդեն, վրաց իշխան – 346
Վաշիր, պարսիկ զորավար – 323, 325
Վաչե Մամիկոնյան, սպարապետ – 62, 63, 66, 118, 123, 124
Վառգոշ Գնթունի, իշխան – 279
Վասակ Արծրունի, իշխան (V դ.) – 563
Վասակ Արծրունի, սեպուհ (IX դ.) – 408, 409, 429
Վասակ Արծրունի, սեպուհ (IX դ., այլ) – 408
Վասակ Արծրունի, Գրիգորի որդի (IX դ.) – 408
Վասակ Բագրատունի, իշխան (VII-VIII դդ.) – 383
Վասակ Բագրատունի, իշխան (VIII դ.) – 400
Վասակ Մամիկոնյան, Չայոց սպարապետ (IV դ.) – 73, 84-86, 90, 92, 93, 99, 100, 107, 108
Վասակ Մամիկոնյան, զորավար (V դ.) – 272, 275-279, 285, 302
Վասակ Մամիկոնյան, Արևմտյան Չայաստանի սպարապետ (V դ.) – 438
Վասակ Մամիկոնյան, իշխան (VI դ.) – 301, 302, 318

Վասակ Սյունի, Հայոց մարզպան – 142, 200, 205, 208, 210-214, 216, 217, 222, 223, 227-229, 232, 235, 241, 243-249, 251, 257-259, 262, 264, 266, 267, 440, 536, 540, 545
 Վասակ Սահառունի, իշխան – 279
 Վասակ Սիսական, իշխան (IX դ.) – 428, 429, 431
 Վասիլ I Մակեդոնացի, կայսր – 475, 482, 498, 502, 506, 510-512, 514, 515, 519, 528
 Վասիլ II Մակեդոնացի, կայսր – 37
 Վասիլ Դիզենիս Ակրիտաս – 520, 521, 523, 524
 Վասիլիոս, աղանդապետ – 497, 498
 Վասիլիոս, սպարապետ – 97, 98, տե՛ս նաև Վասակ Մամիկոնյան (IV դ.)
 Վարազ (Շապուհ-Վարազ), Ատրպատականի մարզպան – 68-70
 Վարազ Գճել Գնունի, իշխան – 175
 Վարազ Կամինական, իշխան – 63
 Վարազ Ներսեհ Դաշտկարիճ, իշխան – 354
 Վարազ Շահունի, իշխան – 67
 Վարազ Սահակ Բագրատունի, իշխան – 344
 Վարազ-Գրիգոր, Աղվանից սպարապետ, – 454, 455
 Վարազդատ, պարսիկ իշխան – 318
 Վարազդատ Արշակունի, Հայոց թագավոր – 116-119
 Վարազ-Շապուհ Ամատունի, իշխան – 273, 369
 Վարազշապուհ Արծրունի, իշխան – 173
 Վարազշապուհ Պալունի, իշխան – 216, 233, 251, 255, 335-338
 Վարազվաղան Սյունի, իշխան – 258
 Վարազտիրոց Բագրատունի, Հայոց մարզպան – 172-176, 345, 365, 369, տե՛ս նաև Խոսրով Ջավիտյան
 Վարաիրան (Վռամ) I – 502
 Վարդ Պատրիկ Մամիկոնյան, Հայոց

մարզպան (VI դ.) – 267, 272, 282, 307, 309
 Վարդ Ռշտունի, իշխան – 353, 362, 391
 Վարդազարյան Օ. Ս. – 61
 Վարդան, Մեսրոպ Մաշտոցի հայր – 529, 547
 Վարդան Գաբաշեղենացի, իշխան – 408
 Վարդան Կրտսեր Մամիկոնյան, Հայոց մարզպան (VI դ.) – 180, 182, 186, 260, 308, 317, 318
 Վարդան Մամիկոնյան, իշխան (IV դ.) – 73
 Վարդան Մամիկոնյան, Հայոց սպարապետ (V դ.) – 140, 210, 211, 213, 218, 219, 224, 225, 227, 229, 232, 235-240, 242-255, 257-260, 262-267, 296, 438, 535, 540, 556
 Վարդան պատրիկ, զորավար – 470, 471
 Վարդանդուխտ, Հայոց թագուհի – 125, 126
 Վարդանյան Վ. Հ. – 44, 318
 Վարդանյան Վ. Ս. – 265
 Վարդաս, կեսար – 513, 514, 519
 Վարդիկ, Մոկաց իշխան – 341
 Վարդիշ Թամդիկյան, հյուսպատոս – 455
 Վարդկան – 535, տե՛ս նաև Վարդան Մամիկոնյան, Հայոց սպարապետ
 Վեհմիրշապուհ, Հայաստանի մարզպան – 132, 142
 Վեհ-Վեհնամ (Վեհվեհնամ), Հայաստանի հազարապետ – 271, 293
 Վերին Ամենագետ, Աստվածաշնչ. – 286
 Վին-ի-Խոռոյան, զորավար – 280
 Վլիթ I, խալիֆա – 367, 369
 Վռամ, Գողթնյաց տեր – 173
 Վռամ IV Կրման, պարսից թագավոր – 23, 25, 131-135, 438, 542, 546, 554
 Վռամ V, պարսից թագավոր – 131, 141, 142, 545, 546, 554
 Վռամշապուհ Արշակունի, Հայոց թագավոր – 130-134, 141, 259, 531-

533, 542-544, 547, 548, 550-552, 558
 Վստամ Ապահունի, իշխան – 173
 Վրեն Զյունական, իշխան – 233
 Վրեն Վանանդացի, իշխան – 281
 Վրեն Տաշրացի, իշխան – 219, 257
 Վրթանես, Սյունյաց եպիսկոպոս – 181, 186
 Վրթանես Ա Պարթև, Հայոց կաթողիկոս – 62, 66, 67, 74, 78, 559
 Վրիվ, մարխազ – 232, 269, 270
 Վուրկ, Լվինաց թագավորի եղբայր – 211, 250, 263

Տ

Տակիտոս, պատմագիր – 87
 Տաճատ, Աշոցքի տեր – 34
 Տաճատ, Տայոց եպիսկոպոս – 198, 232
 Տաճատ Արծրունի, իշխան – 563
 Տաճատ Գնթունի, իշխան – 219, 224, 227, 254
 Տարասիոս, պատրիարք – 473
 Տերենտ (Տերենտիոս, Տերենտիանոս), զորավար – 104, 105, 110, 112-115
 Տեր-Ղևոնդյան Ա. Ն. – 29, 347, 348, 370, 372, 373, 386, 389, 432
 Տեր-Մինասյան Ե. Գ. – 140, 472
 Տեր-Միքեյլյան Ա. – 390
 Տիրերիոս I, կայսր – 591, 592
 Տիրերիոս III, կայսր – 369
 Տիգրան, արքայազն – 152
 Տիգրան II Մեծ, Հայոց թագավոր – 101-103
 Տիմոթեոս (Գեզնեսիոս-Տիմոթեոս), աղանդապետ – 486, 494, 499, 503
 Տիմոթեոս Կուզ (Էլուրոս), Ալեքսանդրիայի պատրիարք – 180, 185
 Տիտոս (Սիմեոն-Տիտոս), աղանդապետ – 485, 494, 499
 Տիր, դից. – 40, 43
 Տիրամայր – 615, 619
 Տիրան Արշակունի, Հայոց թագավոր –

5, 67-70, 72, 73, 75, 94, 141, 560
 Տիրան Մամիկոնյան, իշխան – 346
 Տիրիկես, եպիսկոպոս – 43
 Տիրոց Բագրատունի, իշխան – 216, 251
 Տիրոց Սահառունի, իշխան – 67
 Տյուքիկոս (Մեդգիոս-Տյուքիկոս), աղանդապետ – 489, 492, 494, 499, 591
 Տյուքիկոս Բյուզանդացի, գիտուն – 589, 590
 Տորք Անգեղյա, դից. – 520
 Տրայանոս, զորավար – 113, 157
 Տրդատ (Տրդատիոս) III, Հայոց թագավոր – 30, 31, 34, 35, 37, 41-43, 50, 52-54, 57, 59, 61, 71, 187, 208, 265, 308, 335, 385, 541, 559, 561, 586
 Տրդատ Ա Ռթմեսցի, Հայոց կաթողիկոս – 385, 386
 Տրյուֆոն, իշխան – 484

Ց

Ցանիոն, ոմն – 497

Ու

Ուբայրուլլահ իբն Աբու Շայխ ալ-Աուի, զորավար – 378
 Ուլուբաբյան Բ. Ա. – 129
 Ուխտանես, պատմագիր – 186, 187
 Ուռնայր, Աղվանից թագավոր – 107, 109-111
 Ուսման իբն Աֆֆան, խալիֆա – 377, 378
 Ուրարտու Այծեմնիկ – 8
 Ուրզանա, քրմապետ-արքա – 49
 Ուրսիկոս, զորավար – 302

Փ

Փապակ Պալուսի, իշխան – 281
 Փառանձեմ, Հայոց թագուհի – 100-103, 105
 Փավստոս Բուզանդ, պատմագիր – 61, 99, 559, 560, 562
 Փարսման Մանդակունի, իշխան – 219
 Փափագ, Առավելեմից տեր – 233, 253, 257
 Փիլաքր, սարկավագ – 590
 Փիլիպիկոս, իշխան – 163, 451
 Փիսակ Սյունի, սենեկապետ – 68-70
 Փղորենտ, արքունի պաշտոնյա – 256
 Փուլադ – 511, տե՛ս նաև Պուլադ
 Փոկաս, կայսր – 182

Ք

Քաղաքապետ արքունի – 25
 Քամովս, դից. – 458, 459
 Քասու, Տուրուբերանի եպիսկոպոս – 198, 232
 Քիսրա, պարսից թագավոր – 435, տե՛ս նաև Խոսրով I Անուշիրվան
 Քշիկ, վանահայր – 452
 Քչիկ Բագրատունի, իշխան – 176
 Քրիստափոր Բ Ապահունի, Հայոց կաթողիկոս – 183, 186
 Քրիստոս – 35, 49, 74, 77, 81, 126, 139, 141, 178, 180-185, 195, 199, 201-205, 208, 213, 214, 216, 231, 237, 238, 240, 242, 244, 248, 252, 254, 260, 266, 270-273, 275, 278, 279, 281, 282, 311-313, 319, 330, 335, 346, 348, 385, 402, 422, 423, 426, 431, 432, 441, 444, 448, 450, 452,

456, 461, 463, 465, 468, 477, 479, 484, 486-496, 499-503, 506, 508, 529, 530, 534-539, 551-554, 560, 561, 567, 576-580, 582, 583, 592, 609, 614, 615, 617-619, տե՛ս նաև Հիսուս Քրիստոս
 Քրիստոսատուր, մաթեմատիկոս – 589
 Քուֆի (Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Քուֆի), պատմագիր – 375, 376, 382

Օ

Օգրա, զորավար – 349
 Օթման, զորավար – 345, 349, 350
 Օլիմպիա, Հայոց թագուհի – 87
 Օլիմպիոդորոս Կրտսեր, փիլիսոփա – 609
 Օմար, Վիրքի կառավարչի որդի – 435
 Օմար I, խալիֆա – 350, 359, 362, 382
 Օմար իբն Աբդալլահ ալ-Ակտա, ամիրա – 504, 519, 520, 523
 Օսման իբն ալ-Սարաջ ալ-Հադրամի, զորավար – 371
 Օսման իբն Աֆֆան, խալիֆա – 358, 359, 362
 Օվսիե, Աստվածաշնչ. – 181
 Օտա Ամատունի, հազարապետ – 34, 39
 Օրիգենես, հոգևոր գործիչ – 181

Ֆ

Ֆեթվաճյան Ա. – 447
 Ֆելիքս (Ֆիլիքս, Ֆիլոքսենոս), եպիսկոպոս – 180, 185
 Ֆեռուս Ա. – 60, 61
 Ֆոլուս, հոգևոր գործիչ – 527

Ա

Адонц Н. – 26, 151, 302
 Аммиан Марцеллин – 87

Б

Бартикян Р. М. – 456, 471, 503

А

Abu Yusuf – 386
 Affi – 64
 Alexiade – 524
 Alexis I Comnène – 524
 Al-Kufi – 376
 Anne Comnène – 524
 Appia – 63
 Astruc Ch. – 475
 Augustus Nobbe – 10

В

Bachmann J. – 52
 Bentley Layton – 60

С

Caroli Lachmani – 506
 Carolus de Boo – 469
 Chaumont M. L. – 61
 Claudii Ptolemaei – 10
 Constantino Porfirogenito – 511
 Constantinopolitan – 472, 473
 Conuc-Wolska W. – 475
 Coralus Fridericus – 10

F

Ferrua A. – 61

В

Вардумян Г. – 43
 Васильевский В. – 504

Н

Никитин П. – 504

Ю

Юстиниан – 23, 26, 151, 302

G

Garitte G. – 179
 Genesii Regum – 506
 Gouillard J. – 475

L

Lemerle P. – 475

M

Macari S. – 474
 Migne – 472, 473

N

Nicephori S. P. N. – 472, 473

P

Papachryssanthou D. – 475
 Paramelle J. – 475
 Pertusi A. – 511

T

Theophanes Continuatus – 512
 Theophanis Chronographia – 469

Y

Yaqubi – 372

**ՑԵՂԵՐԻ, ՏՈՂՄԵՐԻ, ԺՈՂՈՎՈՐԴՆԵՐԻ,
ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ԵՎ ԱՅԼ ԽՄԲԵՐԻ**

Ա

Աբազգներ – 507
 Աբասյաններ, թագավորական հարըս-
 տություն – 386, 473
 Աբեղյան, նախարարական տոհմ – 25,
 28
 Աբրահամյան, տոհմանուն – 28
 Աթաբեկներ, թագավորական հարըս-
 տություն – 432
 Ալաններ – 63, 359, 507
 Աղվաններ – 191, 192, 211, 212, 239,
 264, 425, 426, 454, 455, 539, 544,
 558
 Ակեացիներ, նախարարական տոհմ –
 25, 220
 Ամասկոնի, տոհմանուն – 26
 Ամատունյաց տոհմ, տուն, ցեղ – 34,
 63, 75, 200, 216, 222, 235, 252, 273,
 400, 408, 554
 Այլ Աբեղյան – 25
 Այլ Անծավացի - 25
 Այլ Ապահունի – 24
 Այլ Դիմաքսյան – 25
 Այծենական, նախարարական տոհմ –
 28
 Անձևացի, նախարարական տոհմ – 28
 Աշխադարյան, նախարարական տոհմ
 – 26, 28
 Աշոցյան, նախարարական տոհմ – 26,
 28
 Ապահունյաց, նախարարական տոհմ –
 26, 200, 210, 235
 Առանյաններ, տոհմ – 353
 Առավելյաններ, Առվելյանք, նախա-
 րարական տոհմ – 25, 28, 353
 Առվենյան, նախարարական տոհմ – 28

Ասճշմյան, նախարարական տոհմ – 28
 Ասորեստանցիներ – 507
 Ասորիներ – 42, 44, 163, 256, 269, 469,
 472, 473, 531, 556
 Ասպետյաններ, ազգատոհմ – 25, 300,
 302, տե՛ս նաև Բագրատունի
 Ավածացի, տոհմ – 26
 Արաբներ – 5, 17, 168, 341, 347, 349,
 350, 363, 368, 369, 373, 375, 376,
 394, 408, 411, 413, 415, 416, 418,
 419, 421, 423, 426, 432, 435, 454,
 504, 522, 585, տե՛ս նաև
 իսմայելացիներ
 Արիներ և անարիներ – 92, 198, 230,
 236, 268, 291, 572
 Արիոսականներ – 6
 Արիներ, ժողովուրդ – 198, 268 տե՛ս
 նաև պարսիկներ
 Արծրունյաց տոհմ – 24, 25, 83, 200,
 232, 235, 239, 248, 265, 396, 400,
 408, 411, 413, 418, 422, 563
 Արծրունյաց տուն – 227, 265, 427, 568
 Արծրունյաց երկրորդ - 25
 Արծրունյաց երրորդ - 25
 Արշակունի – 119, 120, 125, 126, 134,
 135, 301
 Արշակունիներ, թագավորական հարըս-
 տություն – 5, 83, 85, 119, 120, 125-
 127, 134, 135, 152, 264, 301, 302,
 344, 563
 Արշակունյաց տոհմ – 49, 63, 102, 116,
 125, 129, 130, 133, 134, 140, 142,
 548
 Արտաշեսյան, նախարարական տոհմ
 – 28, 103
 Աքածեցի, նախարարական տոհմ – 28

Բ

Բաբելացիներ – 418, 458
 Բագրատունի, նախարարական տոհմ
 – 26, 106, 125, 302, 253, 362, 364,
 369, 383, 391, 399, 400, 403, 408,
 413
 Բաղասիճներ – 61, 63
 Բասենացի, նախարարական տոհմ –
 28
 Բաքան, տոհմանուն – 26
 Բզնունական, տոհմանուն- 26, 412
 Բյուզանդացիներ – 171, 345, 381
 Բոզոմիլներ – 526, 528
 Բողունի, տոհմ – 28
 Բոխայեցի, ազգատոհմ – 28
 Բորբորիտներ – 6, 437, 438
 Բուժունի, նախարարական տոհմ – 19,
 28
 Բուխա Դիմաքսյան – 25

Գ

Գաբեղյան, նախարարական տոհմ –
 28
 Գագրիկյան, նախարարական տոհմ –
 19, 25, 28
 Գաթեր – 61
 Գարգարացիներ – 545, 558
 Գարդմանացի, նախարարական տոհմ
 – 28
 Գետեր – 507
 Գրզճունի, նախարարական տոհմ – 26
 Գղվարներ – 61
 Գնթունյաց, նախարարական տոհմ –
 28, 227, 279, 353
 Գնունյաց, նախարարական տոհմ –
 26, 74, 208, 227, 275, 277, 279, 408
 Գողթնեցի, նախարարական տոհմ – 28
 Գուգարներ – 61, 439
 Գրվանականներ – 570, 575

Դ

Դիմաքսյան, նախարարական տոհմ –
 25, 249, 263, 353
 Դուկասներ, տոհմ – 522

Ե

Եգերացիներ – 20
 Եգերսվաններ – 61
 Եգիպտացիներ – 414, 459, 507
 Ելիմացիներ – 414, 418
 Եր(վ)անթունի, Երմանթունի, տոհմ –
 25, 28
 Եփեսացիներ – 499

Զ

Զանդաղան, տոհմ – 28
 Զվարթուններ, հրեշտակներ – 586,
 588
 Զարեհավանյան, ազգատոհմ – 25, 28

Ը

Ընծաքի, Ընծայնոց, նախարարական
 տոհմ – 28, 227, 254

Թ

Թամդիկյան տոհմ – 455
 Թավասպարներ – 61
 Թոնդրակեցիներ – 502, 528

Ի

Իբերներ – 507, տե՛ս նաև վրացիներ
 Իժմախներ – 61
 Իսմայելացիներ – 344, 345, 348, 352,
 354-357, 367, 391, 393, 514, 515,
 տե՛ս նաև արաբներ
 Իսրայելացիներ – 137, 424, 491

L

Լազեր – 507
Լավոդիկեցիներ – 494, 499

Խ

Խաղունի, տոհմանուն – 542
Խազարներ – 358, 362, 369, 378, 381
Խալդեր – 507
Խալուբներ, ցեղեր – 526
Խորխոռունյաց, նախարարական տոհմ – 25, 26, 65, 67, 200, 227, 235, 254, 353

Ծ

Ծավդեացի, նախարարական տոհմ – 28
Ծոփացի, նախարարական տոհմ – 26

Կ

Կաբիրներ – 507
Կադմեացի, նախարարական տոհմ – 28
Կամինական, տոհմ – 67
Կամսարականներ, տոհմ – 24, 28, 251, 258, 278, 281, 430, 594
Կասպեցի, նախարարական տոհմ – 28
Կարբեղովմայեցի, տոհմ – 259
Կինան, տոհմանուն – 28
Կճրունի, նախարարական տոհմ – 28
Կողոսացիներ – 494, 499
Կորդվացի, նախարարական տոհմ – 28
Կորնթացիներ – 494

Ղ

Ղազարացիներ – 488, 492, 497, 505, 507, տե՛ս նաև արաբներ
Ղամաստունյան, տոհմանուն – 28
Ղավնունի, նախարարական տոհմ – 25, 28
Ղարուժյան, տոհմանուն – 28
Ղայեր – 6, 7, 23, 52, 56-58, 66, 94, 97, 98, 105, 116, 130, 133, 140, 144-146, 151-154, 159, 163, 165, 168, 177, 179, 180, 183, 190, 193, 203, 209, 211, 214, 216, 217, 227, 231, 234, 244, 245, 249, 256, 261, 273, 274, 283, 285, 286, 288, 298-301, 303, 307, 308, 310, 313, 351, 352, 356-358, 365, 366, 370-373, 375, 376, 378, 386, 393, 403, 404, 410, 411, 414, 421, 432, 434, 458, 469, 472, 473, 481, 507, 512, 526, 528, 535, 560, 561, 593, 594
Ղելլեններ – 458, տե՛ս նաև հույներ
Ղեճմատակներ – 61
Ղնդիկներ – 507
Ղոներ – 61, 63, 207, 212, 213, 217, 261, 264, 272, 283, 284, 297, 507
Ղոռոմներ – 141, 182, 185, 189, 190, 215, 217, 272, 310-312, 314-316, 351, 358, 359, 365, 371, 479, 522, 537, տե՛ս նաև հույներ
Ղոփսիսիմյաններ, վկայուհիներ – 297
Ղոռնայեցիներ, հռոմեացիներ – 31-33, 38, 50-52, 56, 58, 88, 104, 143-146, 152-154, 156-158, 169, 181, 182, 184, 187, 188, 190, 299-303, 493, 499, 506, 513-516, 518, 558, 594
Ղրեաներ – 102, 181, 361, 387, 473, 613
Ղույներ – 29, 44, 110, 131, 132, 134, 180, 193-195, 208, 217, 308, 317, 318, 325-327, 342, 349, 354, 355, 511, 558, 591

Ջ

Ջյունական, ազգատոհմ – 25, 28

Ղ

Ղանքարյան տոհմ – 455

Ս

Սագուլներ – 522, 524
Սազազացի, նախարարական տոհմ – 26
Սամիկոնեից երկրորդ – 25
Սամիկոնյան, նախարարական տոհմ – 24, 62, 73, 74, 118, 122, 217, 238, 239, 248, 258, 260, 267, 288, 298, 318, 397, 398, 535, 554
Սանավազյան, նախարարական տոհմ – 26, 62
Սանդակունի, նախարարական տոհմ – 25, 28
Սանիքեցիներ, մանիքեականներ – 468, 470, 471, 473, 474, 476, 481-483, 486, 498, 499, 502, 505, 511, 516, 524-528, 570
Սասքութներ, ցեղեր – 43, 61-63
Սարդեր, ցեղեր – 12
Սարեր – 154, 414, 507
Սեհնունի, տոհմ – 25, 28
Սեսսալյաններ – 528
Սերդանշահյան տոհմ – 455
Սժղնեականներ – 6, 440, 442, 451, 456
Սոկյաց նախարարական տոհմ – 28, 200, 235
Սոնտանյաններ – 483
Սուրացան, նախարարական տոհմ – 28

Շ

Շչբեր, ցեղեր – 61

Ո

Որդունի, Որդունյաց տոհմ – 28, 62

Պ

Պալունի, նախարարական տոհմ – 25, 28, 227, 254
Պավլիկյաններ – 6, 451, 454, 456, 466, 468, 469, 471, 473-477, 481, 482, 486, 498, 502, 506, 510, 512, 513, 520, 523-526, 528
Պատսպարունի, նախարարական տոհմ – 28
Պարթևներ – 93, 152
Պարսիկներ – 31, 32, 66, 69, 86-89, 94, 97, 98, 102, 104-106, 108, 111, 112, 120, 121, 151, 152, 154, 156, 158, 160, 162, 167, 168, 182, 190, 193, 194, 206, 211, 212, 214, 228, 249, 256, 260, 262-266, 271-273, 276-278, 281, 283-286, 288, 289, 297-299, 307, 308, 312-314, 317, 318, 321, 322, 328, 332-336, 338, 339, 345, 418, 443, 458, 542, 546, 593, 594

Ռ

Ռահատյան, տոհմ – 455
Ռափսյան, նախարարական տոհմ – 28
Ռշտունյաց, նախարարական տոհմ – 26, 63, 200, 220, 235, 348

Ս

Սազրատունի, տոհմ – 28
Սահառունյաց, նախարարական տոհմ – 25, 28, 67, 117, 118, 279

Սասանի տոհմ, տուն, Սասանյաններ – 68, 93, 94, 140, 161, 163, 164, 563
 Սարակինոսներ – 472, 488, 496, 497
 Սլավներ – 507
 Սլկունյաց (Սլկունի), նախարարական տոհմ – 28, 79
 Սկյութներ – 526
 Սյունյաց, նախարարական տոհմ – 26, 46, 68, 195, 200, 253
 Սյունյաց երկրորդ – 25
 Սողացի, նախարարական տոհմ – 28
 Սպան(դ)ունի, նախարարական տոհմ – 28, 353
 Ստահրաց – 559
 Սրվանձտյան ցեղ – 227
 Սևորդիք – 429

Վ

Վահևունյաց, նախարարական տոհմ – 26, 200, 235
 Վանանդացի, նախարարական տոհմ – 24, 25, 28
 Վանանդացի երկրորդ – 25
 Վանդալներ – 507
 Վաչագան-Վարագաքյան-Յունաստահյան, տոհմ – 455
 Վառնունի, տոհմ – 26
 Վարագ-Քուրդաքյան տոհմ – 455
 Վարագարտիկյան, նախարարական տոհմ – 28
 Վարագվահանյան տոհմ – 455
 Վարաժնունի, նախարարական տոհմ – 28, 353
 Վարասայան, նախարարական տոհմ – 25
 Վարձավունի, նախարարական տոհմ – 25, 26
 Վարոքյան տոհմ – 455
 Վիժանունի, նախարարական տոհմ – 28
 Վրացիներ – 82, 181, 187, 190, 194, 354, 355, 558

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ

Տ

Տագրյան, տոհմ – 28
 Տամբերացի, նախարարական տոհմ – 26
 Տամրարացի, նախարարական տոհմ – 26
 Տայեցի, նախարարական տոհմ – 28
 Տարսոնացի – 523, 524
 Տիտաններ – 572
 Տրպատունի, նախարարական տոհմ – 28, 200
 Տրունի, նախարարական տոհմ – 25, 28
 Ցողկեպան, ազգատոհմ – 27
 Ուտեացի, նախարարական տոհմ – 28

Փ

Փասխ, ցեղ – 217
 Փղշտացիներ – 458, 465
 Փյուքվան, ցեղ – 217
 Փոխեր – 61
 Փոսխ, ցեղ – 217
 Փոյուզիացիներ – 473

Ք

Քամդիտյան տոհմ – 455
 Քաջբերունի, նախարարական տոհմ – 25, 28, 227
 Քողյաններ, տոհմ – 220
 Քորոյան տոհմ – 455
 Քուշաններ – 94, 160, 168, 173, 195, 229, 265, 266, 297, 298, 458

Օ

Օմայաններ, թագավորական հարըստություն – 371, 375, 404, 435, 473

Ա

Աբարա, ամրոց – 515
 Աբդելա, ամրոց – 516
 Աբեդյանք, գավառ – 20
 Աբոս, լեռ – 11, 12
 Ագաբանա, բերդ – 93
 Ագրանա, բնակավայր – 508
 Ագրճկույս, ձեռակերտ – 430
 Ագրոս, վանք – 468
 Ադամակերտ, ոստան – 411
 Ադարբեյջան, երկրամաս – 378
 Ազատ, գետ – 21, 182
 Ազատ Մասիս, լեռնագագաթ – 19, 21
 Ազատաց (Ահրար), հովիտ – 361
 Ազնվածոր, գավառ – 17
 Ազորդացփոր, գավառ – 20
 Աթենք, քաղաք – 558, 597
 Աթշի-Բագավան, գավառ – 20
 Ալազան, գետ – 264
 Ալանաց դռներ – 43
 Ալաշկերտի հովիտ – 298
 ալ-Բակ, գավառ – 405, 407, 434 տես նաև Ադբակ
 Ալեվան, գավառ – 20
 Ալեքսանդրապոլ – 468
 Ալեքսանդրիա – 185, 609
 Ալեքսիուպոլիս, քաղաք – 528
 Ալվար, գյուղ – 290
 Ախուրյան, գետ – 21, 296, 594, 599
 Ակամսիս, գետ – 16, 20

- Ակե, գավառ – 19, 419
Ակիլիսենե (Եկեղյաց, Անահտական),
գավառ – 12, 13
Ակիմա, քաղաք – 522, 524
Ակն, քաղաք – 524
Ակոռի, ավան – 391
Ակոռի, գյուղ – 277, 279
Ակրոհնոն, քաղաք – 523
Ահմատան, շահաստան – 170
Աղահեճք, գավառ – 19
Աղանդ-ռոտ, գավառ – 19
Աղբակ, գավառ – 410, 411, 419, 434
Աղբակ Մեծ, գավառ – 19
Աղբերականց, դաշտ – 288
Աղեքսանդրիա, քաղաք – 591
Աղզո, լեռ – 419
Աղթամար, կղզի – 19, 176, 353-355,
396
Աղիհովիտ, գավառ – 102
Աղիորսք, քաղաք – 69
Աղիվ, գավառ – 15
Աղծն, գավառ – 17, 160
Աղծնիք, աշխարհ, նահանգ – 13, 15,
17, 18, 32, 33, 84, 160, 202, 217,
229, 309, 426
Աղծնիք, գավառ – 84, 86, 88
Աղստե, գետ – 264
Աղվանից աշխարհ, Աղվանք (Առան)–
9, 10, 14, 15, 19, 20, 110, 111, 181,
194, 195, 202, 207, 210-213, 217,
229, 231, 234-237, 241, 247, 249,
261-264, 270, 283, 292, 317, 344,
351, 354, 356, 358, 363, 373, 381,
423, 424, 429, 431, 451-454, 539,
545, 553, 558, 620
Աղվանից դուռ – 164
Աղցք, ավան – 82, 83, 86
Աղուան, գետ – 19
Աղուանից աշխարհ, տե՛ս Աղվանից
աշխարհ
Աղուն, գավառ – 20
Ամարաս, վանք – 207, 452, 513
Ամեր, ամրոց – 504, 513, 514, 516
Ամիդ, քաղաք – 43, 100, 129, 151, 153-
155, 158, 310, 468, 532
Ամյուկ, ցամաքակղզի – 19
Ամոր (Ամորիոն), քաղաք – 504, 506,
521, 523
Այգառք, գավառ – 18
Այլի, գավառ – 18
Այծապտկունք, լեռնագագաթ – 17
Այրարատ, աշխարհ, նահանգ – 15, 19-
21, 162, 259, 316, 341, 344, 353,
354, 439
Այրարատ, գավառ – 35, 36, 62, 66, 85,
86, 128, 130, 213, 247, 249, 251,
286, 438, 533, 535, 552, 556, 607
Այրարատյան գավառի դաշտ – 62
Այրարատյան դաշտ – 608
Այրարատյան Նոր քաղաք – 554
Այրտրուանք, գավառ – 18
Անահիտի մեհյան – 78
Անանիա գյուղ – 488, 589
Անատրիկոն, բանակաթեմ – 471, 510,
513
Անգելենե (Անգեղ տուն), գավառ – 33
Անգեղ տուն, Անգեղտան գավառ – 17,
26, 32, 33, 45-47, 49, 84, 85, 94,
247, 523, 524
Անգեղ, բերդ – 85, 94
Անգղ, բերդ – 246
Անգղ, գյուղաքաղաք – 204
Անդիմիշկ, Անդըճն, բերդ – 92-95
Անդոկ, լեռ – 339
Անդրտիգրիսյան նահանգներ – 32, 88
Անգետենա, Անգիտենե, Անգիտա,
գավառ – 12, 143, 148
Անի, ամրոց – 40, 67, 82, 85, 273, 297
Անի, քաղաք – 206, 317, 390
Անկյուրա, քաղաք – 508, 522
Անհուշ, բերդ – 92-95, 97-99, 131
Անձախի, ձոր – 19
Անձիտ, գավառ – 13, 17, 67, 84
Անձևացիք, գավառ – 19, 115
Անտաք, լեռ – 331, 336
Անտիոք, քաղաք – 87, 185, 229, 247,
256, 259, 357, 445, 488, 507, 510,
591
Անտիտավրոս, լեռնաշղթա – 11
Աշնակ, գյուղ – 212, 355
Աշնակի Արուճ, տե՛ս Արուճ
Աշոցք, գավառ – 21, 34, 361
Աշտարակ, գյուղ – 180
Աշտիշատ, գյուղ – 42, 45, 48, 75, 78,
545
Աշուշ, տե՛ս Աշոցք
Աշուշա բղեշխի տուն – 129
Ապահունիս, գավառ – 358, 361, տե՛ս
նաև Ապահունիք
Ապահունիք, Ապահունյաց երկիր, գա-
վառ – 18, 69, 70, 323, 326, 327,
374, 401, 415, 416
Ապախական մայրուղի – 60
Առաղս, ավան – 322
Առան, երկիր – 358, 374, 377, 380, 405,
435
Առան-ռոտ, գավառ – 20
Առաջին Գալատիա – 503
Առաջին Կապադովկիա – 510
Առաջին Հայաստան – 374
Առաջին Հայաստան (Արմինիա) – 358
Առաջին Հայք – 143, 147-149, 512
Ս. Առաքելոց վանք – 433
Առբերանի, գավառ – 19, 168, 400
Առեստ, Առեստավան, ավան – 19, 162,
167
Առեստակողմ, դաշտ – 391
Առինչ, բնակատեղի – 329
Առնա, գավառ – 18
Առնո-ոտն, գավառ – 19, 419
Առոսպիճան, գավառ – 19
Առուենից ձոր – 18
Ասթիանենա, Ասթիանենե, երկիր –
143, 148, 156
Ասիա, մայրցամաք – 10, 14, 526
Ասորեստան – 11, 15, 18, 73, 95, 103,
161, 167, 174, 335, 341, 342, 356,
411, 413, 414
Ասորիք – 14, 43, 44, 159, 162, 164, 169,
180, 259, 348, 350, 351, 357-359,
362, 391, 400, 437, 442, 483, 488,
505, 508, 521, 522, 540, 555, 562
Ասպակունյաց (Ասպականունյաց) ձոր –
17
Ասպահեն, գետ – 21
Աստավմիտիս, գավառ – 12, 13
Աստղիկի մեհյան – 78
Աստղոն, ամրոց – 320, 339
Ս. Աստվածածին, տաճար – 157
Ավարայր, գյուղ – 252, 260, 540
Ավարայր, դաշտ – 254, 266
Ատլանտյան օվկիանոս – 9
Ատրպատական, աշխարհ – 15, 18, 19,
43, 62, 68, 69, 84-86, 108-111, 161,
163, 167, 174, 176, 207, 210, 213,
262, 274, 292, 293, 297, 308, 344,
352, 357, 374, 381, 411, 418, 420,
433, 599
Ատտիկե, երկրամաս – 558
Արաբիա – 414, 621
Արաբիստ, քաղաք – 148
Արաբրակենացիների քաղաք – 511
Արագած, լեռնագագաթ – 21, 82
Արագածոտն, գավառ – 21, 189, 212,
363
Արածանի, գետ – 13, 17, 18, 21, 326,
328, 335, 402
Արածանիի ավազան – 13
Արածո Կողմն, գավառ – 21
Արամ, երկիր – 532, տե՛ս նաև Ասորք
Արամանա, գյուղ – 243
Արայի լեռ – 21
Արասխ, գետ – 18
Արասխ կամ Ովեա, գավառ – 18
Արարատ (Ուրարատ-Ուրարտու),
երկիր – 49
Արարատ, լեռ – 296
Արարատյան գավառ – 188
Արաքս, գետ – 11, 12, 296, 374, 375,
540, տե՛ս նաև Երասխ
Արբելա (Ուրբիլու), երկիր – 49
Արգաստովիտ, գավառ – 18
Արգաուք, ամրոց – 516
Արգաուս, քաղաք – 496, 497, 513, 520,
տե՛ս նաև Արգովան
Արգովան, քաղաք – 520

Արդարբիլի շրջան – 296
Արդիհի-Մուսասիր, սրբավայր – 49
Արդիսատ, քաղաք – 361, տե՛ս նաև Արտաշատ
Արեոն, ամրոց – 157
Արզանենե – 33, տե՛ս նաև Աղծնիք
Արզն, գավառ – 160, 407, 434, 435
Արզն, քաղաք – 406
Արիարաթիա, քաղաք – 148
Արխնի, քաղաք – 206
Արծաթաղբերք, դաշտ – 288
Արծաթի, գյուղ – 289
Արծափ(ք), ամրոց – 344, 349
Արծկե, կղզի – 18
Արծրունիք, երկրամաս – 334
Արծնի, գյուղ – 401
Արճեշ, ավան – 358, 360, 374, 400, 401, 403
Արճիշակովիտ, գավառ – 19
Արմանիակուս (Արմենիակներ), բանակաթեմ –
Արմավիր, քաղաք – 13, 21
Արմավիրա – 12, տե՛ս նաև Արմավիր
Արմավիրի բերդ – 212
Արմե-Ուրմե, երկիր – 49
Արմինիա, երկիր – 358, 371, 375-382, 386, 389, 390, 404, 406, 407, 426, 435
Արյան լիճ – 418
Արյաց աշխարհ, թագավորություն – 90, 95, 109, 134, 164, 231, 236, 257, 258, 268, 290, 291, 292, 294, տե՛ս նաև Պարսկաստան
Արշակավան, գյուղաքաղաք – 81
Արշակավան, քաղաք – 80, 82
Արշակունիք, գավառ – 14
Արշակունյաց թագավորություն – 94, 129, 190, 259, 541, 559, 561
Արշակունյաց Հայաստան – 23, 26
Արշամաշատ, Արսամոսատա, քաղաք – 12, 13
Արշամունիք, Արշամունյաց, գավառ – 14, 20, 289, 430, 596, 599
Արշարունիք, Արշարունյաց գավառ –

20, 100, 103, 430, 596, 599
Արջիշ, տե՛ս Արճեշ
Արջուց ծոր – 49
Արսանիաս, գետ – 12, տե՛ս նաև Արածանի
Արսեսա, գավառ – 12, 13
Արսեսալիմ, լիճ – 11, 13, տե՛ս նաև Կապուտան (Ուրմիա)
Արսինոս, գետ – 515
Արսյացփոր, գավառ – 20
Արվաստան, երկրամաս – 162, 164, 167
Արտագերս, ամրոց – 14, 100, 101, 103-105, 206, 398
Արտագիգարտա – 12, տե՛ս նաև Արտագերս
Արտագ, գավառ – 19, 252, 266, 280, 293, 309, 349
Արտագու դաշտ – 220
Արտալեսոն, բնակավայր – 156
Արտահան, գավառ – 20
Արտամետ, գյուղ – 14, 416
Արտաշատ, քաղաք – 13, 21, 35, 38-40, 66, 89, 101, 198, 206, 212, 219, 287, 361, 443
Արտաշատի բերդ – 35, 273, 274
Արտաշատի նահանգ – 212
Արտաշիսյան (Արտավանյան), գավառ – 19
Արտաքսատա, քաղաք – 12, տե՛ս նաև Արտաշատ
Արտեմիտա, քաղաք – 12, տե՛ս նաև Արտամետ
Արտի, կղզի – 19
Արտին, լեռ – 596
Արտից, գյուղ – 335
Արուճ, ավան – 212, 355, 363, 364, 398
Արցախ, աշխարհ – 15, 19, 20, 181, 261, 436
Արփայք, բերդ – 354
Արփանյալ, ավան – 206
Արփանյալ, գետ – 21
Արքա, քաղաք – 148
Արքայից գավառ – 18

Արքսանենե, երկիր – 154
Աքայա, երկրամաս – 494, 499
Աքրադ, գետ – 361
Արևելյան երկիր – 620, տե՛ս նաև Արցախ
Արևելյան լեռներ – 59
Արևելյան Հայաստան – 454
Արևելյան Հռոմեական կայսրություն – 540
Արևելք – 86, 141, 147, 151, 159, 208, 209, 316, 492, 507, 508, 512, 523, 527, 528
Արևիք, գավառ – 19
Արևմտյան երկիր – 208, 230
Արևմտյան եփրատ – 35
Արևմտյան Թրակիա – 528
Արևմտյան Հայաստան – 230, 438, 454, 520, 546, 592
Արևմտյան (Բյուզանդական) Հայաստան – 437, 438, 540
Աֆղանստան, երկիր – 168
Աֆրիկ, քաղաք – 522, տե՛ս Տեֆրիկե (Տիֆրիկ)
Աֆրիկա (Ափրիկե) – 14, 342, 384, 522, 524, 613
Աֆրիկա, պրովինցիա – 307
Աֆուսիա, կղզի – 474

Բ

Բաբ ալ- Աբվաբ, ամրոց – 380, տե՛ս նաև Դարբանդ
Բաբ ալ-Ամնա, ամրոց – 407
Բաբ ալ-Ռաբադի, տեղավայր – 435
Բաբելոն – 465, 564
Բաբերդ, ամրոց – 72, 160
Բագայառիճ, գյուղ – 41
Բագավան, գյուղ – 21, 109, 398, 588
Բագարան, գյուղ – 182
Բագրամդավենե (Կագրամդավենե), գավառ – 12, 13
Բագրևանդ, գավառ – 13, 20, 102, 114, 243, 308, 374, 395, 398, 401, 402, 443

Բագրևանդ, գետ – 21
Բագանիս, քաղաք – 147
Բագուճոր, բնակավայր – 348
Բաթման-սու, գետ – 159
Բագրևանդ, գյուղ – 361
Բաժակների (սկիհ) վանք (Դայր ալ-Ակդահ) – 405
Բալաբիտենե, Բալաբիտենա, գավառ – 143, 148, 153
Բալահովիտ, գավառ – 16, 159
Բալխ, քաղաք – 94, 96
Բախիշ, բնակավայր – 109
Բակտրիա, երկրամաս – 168, 229, 599
Բահլ, քաղաք – 160, 593, 599
Բահլ Շահաստան, քաղաք – 165
Բաղ[աղ]եշ, բերդ – 18
Բաղան-ռոտ, գավառ – 19, տե՛ս Ռոտ ի Բաղա
Բաղդադ, քաղաք – 357, 370, 371, 386, 400, 406, 432, 504
Բաղեշ (Բաղլիս), քաղաք – 405-407, 409, 435
Բաղեշի բերդ – 353, 409
Բաղրավանդ, գավառ – 358, տե՛ս Բագրևանդ
Բաղք, գավառ – 19
Բայբերդոն, ամրոց – 157
Բայլական, գավառ – 377
Բանու Ջարարա, լեռնանցք – 377, 379
Բաջունայս, տե՛ս Ապահունիս
Բասան, երկիր – 62
Բասեն, գավառ – 13, 17, 25, 31, 43, 47, 85, 182, 243, 257, 258, 290, 402
Բասիլիսենե, գավառ – 12, 13
Բասյան, գավառ – 20, 71, 288
Բասրա, քաղաք – 370
Բարդա, քաղաք – 377, 379, 380, 435
Բարձր Հայք, աշխարհ – 15, 16, 20, 35
Բարձրաբող, ամրոց – 206
Բա[ք]րան, գավառ – 19 տե՛ս Մարանդ
Բեթղեհեմ, քաղաք – 614
Բելփեգոր, երկիր – 461
Բեյրութ, քաղաք – 187
Բերդաձոր, գավառ – 19

Բերդացիոր, գավառ – 20
Բերկրի, գետ – 168
Բերկրի, գյուղ – 400, 411
Բերկրիի ձոր – 341
Բզնունիք, Բզնունյաց, գավառ – 18, 241, 266, 354
Բզնունյաց լիճ – 22
Բզնունյաց ծով – 18, 19
Բզնունյաց ծովեզր – 162, 167
Բզնունյաց կղզիներ – 353, 357
Բիզանա, ամրոց – 157, 159
Բլուր, գյուղ – 545
Բյուզանդիա, Բյուզանդական կայսրություն – 61, 78, 96, 103, 107, 114, 136, 142, 159, 176, 178, 186, 230, 259, 302, 309, 310, 317, 319, 345, 362, 369, 373, 407, 437, 467, 469, 470, 511, 519, 546, 558, 568, 592, 599
Բյուզանդական Հայաստան – 171, 230, 437, 438, 538, 540
Բյուզանդիոն, քաղաք – 299, 302, 306, 507, 523, 525, 542, 557, 558, 562, տե՛ս նաև Կոստանդնուպոլիս
Բյուզանդիոս, տե՛ս Բյուզանդիոն
Բյուքանիա, երկրամաս – 474
Բնաբեղ, բերդ – 94
Բոգունիք, գավառ – 19
Բուլբենե, նահանգ – 12, 13
Բոսֆոր, նեղուց – 520
Բոքաս, նահանգ – 13
Բոքեր, գավառ – 12
Բջնի, գյուղ – 273
Բրիսա, գավառ – 148
Բուանա, քաղաք – 12
Բուժունիք, գավառ – 19
Բուլղարիա, երկիր – 477, 501, 519
Բուկեղարներ, բանակաթիւմ – 510
Բուղխա, գավառ – 20
Բուն Մարդաստան, գավառ – 19
Բուստր, քաղաք – 326
Բուսֆուռաջան, նահանգ – 358, 371, 393, 434, տե՛ս նաև Վասպուրական

Գ

Գաբեղյանք, գավառ – 20
Գաբիթյան, գավառ – 19
Գաղերովն, երկրամաս – 208
Գազրիկյան, գավառ – 19, 28
Գալլիա, երկիր – 86
Գահար, ամրոց – 327
Գամիրք, երկրամաս – 75
Ս. Գայանե, վանք – 72
Գայլ, գետ – 16, 35, 41, 188, 189
Գայլատու ծովակ, լիճ – 22
Գանձակ, քաղաք – 62, 111, 116, 176
Գանձակ-Շահաստան, քաղաք – 593, 599
Գառնի, ամրոց – 66, 212
Գառնի, ավան – 167
Գառնի, գավառ – 19, 349, 350, 361
Գառնի, քաղաք – 206
Գավ, ազգագավառ – 217
Գավրեք, գավառ – 17
Գարգարացվոց դաշտ – 423
Գարդման, բերդ – 429
Գարդման, գավառ – 20, 181, 183, 428, 429, 431, 435, 436
Գարդմանի ձոր – 439
Գեղ, լեռնագագաթ – 21
Գեղարքունի, գավառ – 429
Գեղաքունյաց լիճ – 13, 19, 22
Գեն, որսատեղի – 594, 599
Գերանի, դաշտ – 297, 298
Գերմանոսի Ֆուսատոն, վայր – 157
Գզեղիս, գավառ – 17
Գիսանե, ավան – 44
Գլակի վանք – 44, 331
Գղվար, ազգագավառ – 217
Գողթն, ավան – 14, 19, 439, 530, 546, 557
Գողթն, գավառ – 348, 541
Գոռոզ, լեռնաբլուր – 327
Գորդյուական լեռներ – 11, 12
Գորդյուենե (Գորդյունե), աշխարհ – 12, տե՛ս նաև Կորդուք
Գոզոս, ավան – 327

Գոշալ, ավան – 206
Գտավանք – 452
Գրգուռ լեռ – 339, 346
Ս. Գրիգոր (Լուսավորիչ), եկեղեցի – 170, 172, 176-178, 194, 195, 308, 357, 363, 364, 452, 453, 587
Գուգարք, նահանգ – 15, 20, 41, 297
Գուկան, գավառ – 19, 28
Գուկանք, գյուղ – 393

Դ

Դաբիլ, տե՛ս Դվին
Դագոնի տուն – 465
Դալառ, գավառ – 17
Դալարիք, գյուղ – 70
Դակիա, երկրամաս – 32
Դամասկոս, քաղաք – 354, 357
Դանուբ, գետ – 169, 170
Դասն աշխարհ – 202
Դասնավորք, գավառ – 17
Դաստակերտ, պարսից արքայի պալատ – 172
Դավթի տուն – 535
Դարա, քաղաք – 158, 160, 326
Դարանաղի, Դարանաղյաց գավառ – 15, 40, 67, 84, 85
Դարեոնք, բերդ – 62
Դարույնք, գյուղ – 174, 344, 365, 395
Դզլաթ, գետ – 161, 162
Դեզիք, գավառ – 17
Դերբենդ, Դարբանդ, քաղաք – 63, 374, 381
Դերջան, գավառ – 15, 352, 439, 538, 556
Դկղատ, գետ – 17, տե՛ս նաև Դզլաթ
Դվին, քաղաք – 21, 51, 66, 161, 162, 168, 170, 172, 174, 176, 178, 180, 181, 183, 185, 188, 194, 195, 259, 273, 274, 279, 280, 287, 290, 291, 294, 298, 308-310, 314, 317, 341, 347, 350, 354, 355, 358, 359, 361, 368, 373, 374, 383, 387, 397, 398, 423, 428, 429, 434, 454

Դվնա դաշտ – 361
Դրաշպետ, գյուղ – 368
Դրասխանակերտ, գյուղ – 212, 316
Դու, գյուղ – 288

Ե

Եգեր (Եգր), Եգերաց աշխարհ – 12, 15
Եգիպտոս, երկիր – 9, 58, 358, 371, 384, 442, 444, 557, 597
Եդեմ – 617
Եդեսիա (Ուռհա), քաղաք – 186, 443, 523, 532, 540, 543, 549, 552, 557
Ելլադա, երկիր – 557, 558
Եկեղյաց գավառ – 13, 15, 35, 67, 84, 128, 353, 439, 533, 550, 556
Եղանց բերդ – 339
Եղբարք, բլուր – 349
Եղեգի, լիճ – 18
Եղեգիս, բնակավայր – 13, տե՛ս նաև Էլեգիս
Եղիվարդ, գյուղ – 189
Եղնուտ, ամրոց – 339
Ենի-խան, բնակավայր – 510
Եվրոպա, մայրցամաք – 14, 58, 208
Եվքսիդյան Պոնտոս, ծով – 114
Երազանույն, դիցարան – 40
Երազգավորք, քաղաքագյուղ – 429
Երան – 197, 230, տե՛ս նաև Իրան
Երասխ (Արաքս), գետ – 15-17, 19-22, 274, 287, 348, 391, 392, 540, 594
Երեվարք, գավառ – 18
Երերույք, բազիլիկա – 336
Երզնկա, քաղաք – 35
Երիգա (Երեգ), գյուղ – 35, 160, 289
Երիքով, քաղաք – 465
Երխեթք, գավառ – 17
Երկայնորդ, ավան – 206
Երկրորդ Հայաստան – 358, 374
Երկրորդ Հայք – 143, 148, 149, 156, 510, 524
Երնջակ, գավառ – 19
Երվանդաշատ, քաղաք – 21, 101
Երվանդունիք, գավառ – 19

Երրորդ Հայաստան – 358, 374
Երրորդ Հայք – 148-150
Երուսաղեմ (Սուրբ քաղաք) – 180, 445, 467, 494, 502, 566, 591
Երևան – 15, 23, 33, 34, 44, 129, 140, 144, 151, 160, 171, 187, 265, 297, 301, 302, 310, 317, 318, 347, 358, 370, 372, 373, 375, 386, 432, 440, 442, 443, 610, 613
Եփեսոս, քաղաք – 310, 454, 501, 510, 555
Եփրատ, գետ – 10-12, 15-17, 35, 42, 43, 62, 109, 124, 148, 153, 158, 297, 309, 362, 515, 523

Ձ

Ձաբդիկենե, գավառ – 33, տե՛ս նաև Ծավդեք
Ձագրոսի լեռներ – 33
Ձապետրա, քաղաք – 504
Ձատ ալ-Լուջում, լեռ – 361
Ձարասպ, լեռ – 164
Ձարեհավան, գավառ – 19, 419
Ձարեհավան, գյուղ – 247, 355
Ձարեհավան, քաղաք – 102
Ձարիշատ, քաղաք – 102
Ձարևանդ (Ձարավանդ), գավառ – 19, 41, 88, 210, 222, 252, 280, 292
Ձելա, քաղաք – 148
Ձիզոն-Բասիլիկոն, լեռներ – 17
Ձինթա, ամրոց – 33
Ձնյուռնիա, քաղաք – 522
Ձոգոլոննոն, վայր – 509
Ձվարթնոց – 357, 587, 588
Ձուտարիմա, գյուղ – 189

Է

Էգին, քաղաք – 524, տե՛ս նաև Ակն
Էլեգիա, բնակավայր – 12, տե՛ս նաև Եղեգիս
Էպիսպարիս, գյուղ – 481, 486-488, 498
Ս. Էջմիածին – 129, 586, 602

Թ

Թալին, գյուղ – 596, 599
Թայր, աշխարհ – 358, տե՛ս Տայք
Թավասպարան, ազգագավառ – 217
Թավրեշ, քաղաք – 108
Թարուն, քաղաք, տե՛ս Տարոն, քաղաք
Թերե, քաղաք – 528
Թեոդոսի ամրոց – 158, տե՛ս Թեոդոսուպոլիս
Թեոդոսուպոլիս, քաղաք – 16, 147, 151, 156-158, 182, 183, 299, 313, 399, 469, 472, 489
Թիլ, ավան – 41, 331
Թիլ-Էնգիտ, գյուղ – 13
Թիռիխ (Տառեխ), լիճ - 361, 375, տե՛ս նաև Վանա լիճ
Թիֆլիս, քաղաք – 31, 129, 519
Թման, ամրոց – 18
Թոռնավան, գավառ – 19, 416
Թոսպիտիս, լիճ – 11-13, տե՛ս Վանա լիճ
Թով, գյուղ – 418
Թորդան, գյուղ – 40, 44, 67
Թորթում, գետ – 301
Թռեղք, գավառ – 20
Թրաքի, գավառ – 18
Թրակացոց սահման – 562
Թրակեսիոն, բանակաթեմ – 508, 514
Թրակիա, երկրամաս – 150, 168-171, 306, 469, 471, 472, 507, 520, 524, 526, 528
Թուխարք, բերդ – 20, 393
Թուրքաստան, երկրամաս – 414

Ի

Իբերիա, երկիր – 9, 10, 13, 33
Իլիջա – 13, տե՛ս Եղեգիս
Իլլիրիա, երկրամաս – 304
Իլլիրիկոն, բնակավայր – 494
Իլլիրիսոս, լեռնանցք – 155
Իկոնիոն, քաղաք – 523

Ինգիլենա, գավառ – 143
Իշայր, գավառ – 18
Իշխան, գյուղ – 177
Իշոց, գավառ – 18
Իռլանդիա, երկիր – 9
Իսավրիա, երկրամաս – 150
Իսրայել, երկիր – 192, 296, 444, 461, 615
Իտալիա, երկիր – 304, 557
Իրան, երկիր – 230, 297, 358, 373
Իրաք, երկիր – 358, 370, 376
Իֆեր, քաղաք – 521, 523, տե՛ս նաև Իկոնիոն

Լ

Լազքի թագավորություն – 374
Լաքզ, գավառ – 374
Լեոնտոպոլիս, քաղաք – 147
Լիբիա (Աֆրիկա), մայրցամաք – 14
Լիկաոնիա, երկրամաս – 150, 470
Լիմ, կղզի – 19
Լյուսիորմոն, ամրոց – 157
Լյուտարարիզոն, ամրոց – 157
Լյուքինիտիս, Գեղաքունյաց, Սևանա լիճ – 11, 13
Լոկանա, երկրամաս – 515
Լուբնաս, գետ – 263, 264
Լուսաթառիճ, քաղաք – 17
Լփինք, ազգագավառ – 263, 264
Լփնաց աշխարհ – 202, 217

Խ

Խալուբներ, բանակաթեմ – 374
Խախոն, ամրոց – 516
Խաղաղության քաղաք – 406, տե՛ս Բաղդադ
Խաղամախի դաշտ – 308, 309, 317
Խաղխաղ, քաղաք – 211, 249, 262, 264
Խաղտիք, երկրամաս – 20, 170, 515
Խաղտյաց, գավառ – 287

Խաղտյաց, երկիր – 42, 256
Խաղտյաց լեռներ – 228
Ս. Խաչ, եկեղեցի – 396
Խառան, քաղաք – 32, 335, 366, 367
Խարբերդ, քաղաք – 13
Խարսիանե, գավառ – 522, 524
Խարսիանոն, բանակաթեմ – 508-510, 517
Խլաթ (Խիլաթ), քաղաք – 360, 377, 379, 380
Խլաթի լիճ – 374
Խլաթի նահանգ – 372
Խոզաբիր, գյուղ – 430
Խոզմոր, գետ – 21
Խոնաստան, պալատ – 199, 230
Խոշակունք, ավան – 365
Խոռխորունիք, գավառ – 18
Խոսրովի անտառ, Խոսրովակերտ – 66, 287, 341
Խորանիստ, ամրոց – 206
Խորասան, երկրամաս – 105, 229, 371, 384, 385, 400
Խործյանք, Խործյան գավառ – 16, 160, 524, 550
Խորվիրապ – 35, 39
Խորտոկոպիոն, վայր – 488
Խրամ, ավան – 365, 368, 372, 373
Խրսան, երկիր – 217
Խուդափերինի կամուրջ – 22
Խութ (Խոյթ), գավառ – 17
Խութի լեռներ – 413, 430
Խուժիստան, Խուժաստան, երկրամաս – 93, 94, 103, 201, 230, 258, 414
Խուժիստանի նահանգ – 195

Ծ

Ծախանիստ, ամրոց – 206
Ծաղիկ, գյուղ – 288
Ծաղկոտն, գավառ – 20, 21, 246, 282, 297, 440
Ծանարք, ազգագավառ – 380
Ծավդեհ աշխարհ – 41, 202
Ծավդեք, գավառ – 32, 33, 88, տե՛ս

նաև Ջարդիկենե
Ծիծեռնավանք – 621
Ծիպան, կղզի – 18
Ծծմակաքիթ, վայր – 339
Ծծմակոտ, աղբյուր – 328
Ծղուկ, գավառ – 19
Ծորոփոր, գավառ – 20
Ծովակ Յյուսիստ (Ցելի), լիճ – 21, 22
Ծովք, լիճ – 17, 22
Ծոփք, Ծոփաց աշխարհ, նահանգ,
երկիր – 13, 15, 16, 41, 65, 67, 75, 94
Ծոփք, գավառ – 16, 17, 32, 33, 247

Կ

Կազբիոն, գետ – 160
Ս. Կաթողիկե, եկեղեցի – 21, 188, 290,
586
Կալիկալա, քաղաք – 358-360, 374,
380, տե՛ս նաև Կարին
Կախանկտուց, գյուղ – 344
Կախեթ, գավառ – 264
Կակամար, գետ – 20
Կանգարք, գավառ – 20, 283
Կապադովկիա, երկրամաս – 10, 12,
510, 522
Կապադովկիական Պոնտոս – 10, 11,
15
Կապադովկյան Կեսարիա – 164, 316,
353
Կապադակ, գավառ – 374, 452, 455
Կապկոհ, լեռներ – 164, 212, 264, 354
Կապույտ, ավան – 206
Կապույտ, լեռ – 228
Կապուտան (Ուրմիա), լիճ – 13, 22, 33
Կապուտկացոց կողմ, երկրամաս – 41
Կառամինոն, գետ – 17
Կասպիական լեռներ – 12
Կասպիոս, լեռ – 11
Կասպից ծով – 12, 15, 20, 63, 176, 381
Կասպից սահման – 43
Կաստելլոն, բնակավայր – 497
Կաստրա-Մավրորոն, ամրոց – 88
Կատար երկրի, աշխարհ – 16, 17, տե՛ս

նաև Բարձր Չայք
Կատարգենե, գավառ – 12, 13, տե՛ս
նաև Կղարքք
Կատարո վանք – 452
Կատիչք, ազգագավառ – 296
Կարթունիք, գավառ – 18
Կարիատ ալ-Կիրմիզ, գյուղ – 361
Կարին, գավառ – 125
Կարին, քաղաք – 13, 16, 17, 44, 79,
119, 170, 297, 308, 351-353, 355,
374, 384, 395, 398-402, տե՛ս նաև
Կալիկալա
Կարնո երկիր – 15
Կարնո ծով – 289
Կեթիկ, գավառ – 17
Կենաց վայր, գյուղ – 338, տե՛ս նաև
Վանքի գյուղ
Կեսարիա, քաղաք – 34, 41, 43, 59, 75,
78, 87, 179, 316, 353, 510, 544
Կերասուս, քաղաք – 147
Կըրճունիք, գավառ – 19
Կիակկաս, գետ – 17
Կիբոսսա, ամրոց – 484, 485, 494, 499
Կիթառիճ, քաղաք – 159, 182
Կիթարիզոն, ամրոց – 148, 154-156,
159
Կինոխորիոն, բնակավայր – 494
Կղարքք, գավառ – 13, 20, 42
Կյուրոս, գետ – 10-12
Կոզ, գավառ – 79
Կոզայովիտ, գավառ – 107, տե՛ս նաև
Կոզովիտ
Կոզովիտ, գավառ – 19, 21, 167, 174,
182, 341, 342, 348, 349, 365, 430
Կոլթենե, գավառ – 12, 13
Կոլոնիա, ամրոց – 147, 157, 515
Կոհ-ի-Նիհորական, լեռներ – 18
Կող, գավառ – 20
Կողք, գյուղ – 552, 557
Կողբոփոր, գավառ – 20
Կողք, գավառ – 19
Կողբերդ – 16
Կողոնիա, բերդ – 484, 499
Կողոնիա, երկրամաս – 188, 189, 484,

486, 493, 504-506, 511, 512
Կողքիս, երկամաս – 9, 10, 12, 14, 22
Կոմանա (Ոսկե [Կոմանա]), քաղաք –
148
Կոմոտինի, քաղաք – 528
Կոմնագենե, գավառ – 504
Կոմնատա, տուրմա – 508, 510
Կոմշ, երկիր – 173
Կոստանդինական քաղաք – 538, 552,
տե՛ս նաև Կոստանդնուպոլիս
Կոստանդնի լեռ – 509
Կոստանդնուպոլիս, քաղաք – 176,
180-182, 185, 186, 190, 310, 316,
318, 354, 356, 437, 454, 468, 469,
471, 473, 474, 485, 486, 546, 562,
589-592, 599
Կովզի երկիր – 62
Կովկաս, երկրամաս – 14, 65, 82
Կովկաս, լեռ – 184, 264, 374
Կովկասյան Աղվանք – 261
Կոտայա, գավառ – 12
Կոտայք, գավառ – 21, 167, 428, 429,
431
Կորդվաց աշխարհ, նահանգ – 13, 41,
202
Կորդվաց լեռներ – 12
Կորդրիք Միջին, գավառ – 18
Կորդրիք Ներքին, գավառ – 18
Կորդրիք Վերին, գավառ – 18
Կորդուենե (Կորդուք), նահանգ – 33
Կորդուք, գավառ – 18 32, 33, 43, 88
Կորի, գավառ – 18
Կորիայա, գավառ – 12, 13, տե՛ս նաև
Կորճայք
Կորճայք, աշխարհ – 15, 18, 19
Կորճայք, գավառ – 13, 122, 125
Կորնթոսի եկեղեցի – 494
Կռնի, բերդ – 17
Կռվակք, գյուղ – 276, 296
Կրետե, կղզի – 485
Կրիակունք, գյուղ – 20
Կուաշ, ավան – 212
Կուառս, գյուղաքաղաք – 44, 45
Կուկայառիճ, բնակավայր – 160

Կուկարիզոն, բնակավայր – 157
Կուկուսոս, քաղաք – 148
Կուղանովիտ, գավառ – 19
Կունայրի, գյուղ – 397
Կուռիճան, գավառ – 18
Կուտակիոն, ամրոց – 516
Կուտի, գավառ – 13
Կուր, գետ – 12, 15, 20, 62, 211, 249,
250, 262, 284, 285, 377, 434, 435
Կուֆա, քաղաք – 523
Կուֆեր, քաղաք – 521-523, տե՛ս նաև
Կուֆա

Հ

Հաբանդ, գավառ – 19
Հադիսաթ ալ-Մաուսիլուս (Մոսուլի
մոտ Հադիսա), քաղաք – 359
Հազր, գյուղ – 395, 408
Համադան, քաղաք – 373
Հայաստան (Հայաստան աշխարհ,
երկիր) – 5-7, 12, 15, 16, 19, 20, 22,
30, 31, 33, 34, 36-38, 40-44, 46, 52-
54, 57-63, 66, 67, 71-75, 77-86, 89-
91, 93-96, 98, 100-105, 108-111,
113, 114, 116-120, 122, 125-127,
130, 131, 133, 142-147, 149, 151,
152, 158, 162, 164, 168-171, 174,
175, 178, 180-183, 185, 187, 188,
193, 194, 196, 202, 205, 215, 217,
222, 243, 253, 255, 259, 261, 264-
266, 268, 269, 271, 274, 279, 296,
298, 299, 308-310, 312-318, 342-
344, 346, 349-355, 357-364, 366-
379, 381, 383, 384, 386, 389, 390,
394, 397-400, 404-407, 410, 412,
413, 416, 427, 430-435, 437, 438,
442, 451, 467, 469, 472, 481, 483,
488, 497, 512, 533-535, 538, 539,
542, 545, 547, 548, 550, 552, 553,
558-561, 563, 588, 591, 599, 616,
618
Հայդարաբադ, քաղաք – 376
Հայկական լեռնաշխարհ – 49

Հայկական (Արևելյան) Տավրոսի
լեռներ – 59
Հայոց Աղծն – 160
Հայոց Աղվանք – 620
Հայոց Արևելից կողմեր – 381, 620
Հայոց Ոստան, դաշտավայր – 21
Հայք – 11, 12, 147, 149, 150, 154, 155,
159, 231, 235-237, 241, 247, 291,
292, 353
Հանի, գավառ – 20
Հաշտիշատ, տես Աշտիշատ
Հաշտյանք, Հաշտենք, Հաշտենից
գավառ – 16, 47, 67, 247, 288, 289,
327, 328
Հասկո ձոր – 412
Հավնունիք, գավառ – 20
Հարավային Միջագետք – 523
Հարաքի, տես Հարք
Հարժլանք, գավառ – 19
Հարք, գավառ – 18, 44, 47, 327, 360
Հացեկաց (Հացեկ), գյուղ – 529, 540,
547
Հացյուն, գյուղ – 167
Հելենոպոնտոս, երկրամաս – 148
Հեճմատակ, ազգագավառ – 217
Հեպտակոմիսա, տեղավայր – 522-524
Հեր, գավառ – 19, 41, 88, 210, 222,
252, 280, 292
Հերևան, բերդ – 344
Հին Հայաստան – 23
Հիրկանյան ծով – 10, 11
Հյուսիսային Կովկաս – 14, 379, 381
Հնդկաչին, երկրամաս – 9
Հնդկաստան, երկիր – 371
Հողոցիմ, գյուղ – 546
Հոմս, քաղաք – 357
Հոնաց երկիր – 200, 250, 269, 439
Հոռե, բերդ – 17
Հոռոմ (Ռում), երկիր – 183, 374
Հովիտ – 79, տես Կոզովիտ
Ս. Հովհաննես, վանք – 474
Ս. Հովսեփի վանք – 452, 474
Հորդանան, գետ – 465
Ս. Հռիփսիմե, մատուռ – 586

Ս. Հռիփսիմե, վանք – 22, 585, 586
Հռոմ, քաղաք – 31, 32, 36, 50, 52, 57-
60, 86, 87, 159, 181, 208, 469, 591
Հռոմայեցիների, Հռոմեական երկիր –
154, 303, 468, 513, 515, 516
Հռոմեական կայսրություն – 59, 451,
496, 513, 540
Հռովմայեցոց քաղաք – 561
Հրազդան, գետ – 21, 167
Հրաքոտ-պերոժ, գավառ – 19
Հրեաստան, երկիր – 348
Հունաստան, երկիր – 72, 82, 248, 562
Հունաց աշխարհ, երկիր – 37, 71, 72,
78, 119, 133, 141, 142, 169, 177,
217, 243, 255, 256

Ձ

Ձագ, գյուղ – 429, 431
Ձիթենյաց լեռ – 613
Ձիրավի դաշտ – 106, 438
Ձյուն[ա]լկերտ, քաղաք – 327, 339
Ձողակերտ, ավան – 212
Ձորա (Ձորո) պահակ – 341, 345, 347,
381
Ձորափոր, գավառ – 20, 181
Ձորի աշխարհ – 67
Ձորք, գավառ – 19

Ղ

Ղազախ, քաղաք – 264

Ճ

Ճակատք, գավառ – 21, 599
Ճակք, գավառ – 20
Ճահուկ, գավառ – 18, 19
Ճաղատ լեռ – 511
Ճարմանայի, ճարմանայնու դաշտ –
284, 297, 567
Ճորա դուռ – 210, 211, 217, 230, 262,
265, 354

Ճորոխ, գետ – 12
Ճուաշ-ռոտ, գավառ – 19

Ս

Սաղահին, քաղաք – 406, տես նաև
Տիգրոն
Սաղինա, քաղաք – 386
Սազագ, գավառ – 21
Սաժաք, քաղաք – 41
Սալաթիա, քաղաք – 360
Սակեղոնիա, երկրամաս – 484, 494,
499, 520
Սակու, գավառ – 13, 167
Սահվան ագարակ – 331
Սահու բլուր – 333
Սաղրիբ, երկիր – 358, 372
Սայր տաճար – 21, 75, 586
Սանակարտ, ցամաքակղզի – 19
Սանանաղի, գավառ – 15, 502
Սանանաղի, գյուղ – 483, 484, 487,
494, 499
Սանավազակերտ, քաղաք – 62
Սանավազյանների ավան – 62
Սասիս, լեռ – 21, 82, 296
Սասյաց գյուղ – 277, տես Ակոռի
Սասյացոտն, գավառ – 21
Սավրիկապոլիս, ավան – 21
Սար ալ-Հասա, վայր – 360
Սարաստան, երկիր – 11, 12, 33
Սարավան, քաղաք – 21
Սարաց աշխարհ – 15, 43, 85, 365,
384, 534
Սարգք, ավան – 79
Սարդաղի, գավառ – 17
Սարդաղի (Սարբալա), տեղանուն –
360
Սարդաստան, գավառ – 13, 19, 309,
412
Սարդուցայք, գավառ – 348, 352
Սարի-գավառ – 18
Սարմետ, քաղաք – 594, 599
Սարոկո, երկիր – 370
Սարտիրոպոլիս, քաղաք – 143, 148,
154, 155

Սելիտինե, քաղաք – 16, 17, 148, 149,
157, 158, 308, 469, 496, 504, 513,
516, 520, 523, 537
Սեժ Առանք, գավառ – 19
Սեժ Շոփք, նահանգ – 67, 84, 159
Սեժ Կվանք, գավառ – 19
Սեժ Հայաստան – 529, 530, 533, 539,
554
Սեժ Հայք – 9-12, 14-16, 30-32, 35, 37,
42, 62, 63, 66, 67, 73-75, 77, 89, 92,
108, 143, 152, 153, 158, 159, 183,
187, 261, 314
Սեժ Սասիս – 10, 69
Սեժագետ, վտակ – 21
Սեժամոր, գետ – 21, 335, 336, 341,
362
Սեժամորի դաշտ – 66
Սեժնունիք, գավառ – 19
Սեղ, գետ – 17
Սեղեղուղիս լեռներ – 17
Սեղտի, գետ – 322, 329
Սեղտի, գյուղաքաղաք – 47, 321, 335,
336, 338, 339
Սեղրագետ – 339
Սեստակող, վայր – 48
Սեվս (Մյուս) Իշայր, գավառ – 18
Սեվս (Մյուս) Հաբանդ, գավառ – 19
Սերձավոր Արևելք – 61, 437
Սգրայք, ավան – 298
Սգուր (Մըզուր), գավառ – 15, 84
Միջա, գավառ – 18
Միջագետք – 11, 14-17, 32, 154, 159,
168, 180, 442, 467, 542, 543, 549,
557
Միջնաշխարհ – 213, 228
Մժբին, քաղաք – 31-33, 43, 88, 141,
162, 167, 168, տես նաև Մրժուխ
Մյուս Գայլ գետ – 16
Մոթողանք, գավառ – 18
Մոկք, Մոկաց երկիր, աշխարհ – 15, 18,
19, 41, 88
Մոկք Առանձնակ, գավառ – 18
Մոսիմուպոլիս, քաղաք – 525
Մոսխական լեռներ – 10-12

Մոսկվա, քաղաք – 23
Մոսուլ, քաղաք – 372, 432, 434
Մրեն, ավան – 21, 232, 243
Մռավի լեռնաշղթա – 16
Մրիտ, գավառ – 20
Մրծուիմ, քաղաք – 164, տե՛ս նաև
Մծբին
Մրուղ, գավառ – 20
Մցխեթա, քաղաք – 188
Մուխանք, գավառ – 19
Մուշ, գավառ – 327
Մուշ, քաղաք – 320-322, 328, 331, 334,
339, 413, 426, 433, 435, 437
Մուշի դաշտ – 339
Մուրինիքս, ամրոց – 516
Մուրիա, գյուղ – 335
Մուրց, գետ – 17
Մուրցամոր, գետ – 20

Յ

Յոթնփորակյան բազինք, գավառ – 19
Յողնուբերդ, ամրոց – 339

Ն

Նաբովք, քաղաք – 185
Նախճավան, գավառ – 19
Նախճավան, գյուղ – 274
Նախճավան, Նախիջևան, քաղաք –
13, 102, 296, 341, 348, 349, 355,
361, 368, 372, 374, 391
Նակորգան, քաղաք – 19
Նաշավա, քաղաք – 371, տե՛ս
Նախճավան
Նարեկավանք – 186
Նաքսուանա, քաղաք – 12, 13, տե՛ս
նաև Նախճավան
Նեխ-Մասիք, լեռնագագաթ – 18
Նեոկաստրոն, քաղաք – 528
Նեոկեսարիա, քաղաք – 104, 496, 511
Ներգին, գյուղ – 609
Ներսեհապատ, գյուղ – 280

Ներսմիհրի վանք – 452
Ներքնագույն Հայք – 143, 147, 159,
160
Նիա, ծով – 325, 339
Նիզ, գավառ – 21
Նիզալ, գավառ – 20
Նիկիա, քաղաք – 179, 473, 508, 553,
555
Նիկոմեդիա, քաղաք – 508
Նիկոպոլիս, քաղաք – 147, 157, 188,
189, 497, 511
Նիմֆիոս, գետ – 154
Նիփատես, լեռ – 11
Նկան, բերդ – 416
Նոր Հոռոմ – 180
Նոր Շիրական, երկիր – 43, 164
Նոր քաղաք (Նորաքաղաք) – 361, 533,
539, 554
Նպատ, Նպատական լեռնագագաթ –
21, 106, 109, 110
Նփրկերտ (Նփռետ), գավառ – 17

Շ

Շակաշեն, գավառ – 13, 20
Շահապիվան, ավան – 440
Շահաստան, քաղաք – 211, 326
Շահունի Ծովք, գավառ – 84
Շաղագոմք, անապատ – 556
Շաղագոմ, գավառ – 15
Շամնասիյա, Բաղդադի արվարձան –
406
Շամք, գյուղ – 345
Շարուր, դաշտ – 21
Շիթիթմա, գետ – 17
Շիմշաք, գավառ – 358, 374
Շիրակ, գավառ – 13, 21, 75, 271, 275,
277, 279, 282, 285, 289, 293, 361,
374, 381, 397, 593, 596
Շիրակահիք (Շերանիկ), գյուղ – 339
Շիրակաշատ, ավան – 21
Շիրակավան, գյուղաքաղաք – 588
Շիրմաց, գյուղ – 289
Շիրվան, երկիր – 374, 377

Ո

Ուլիմպիոս, լեռ – 459
Ողական, ամրոց – 45, 46, 206, 320,
325
Ոսխա, գյուղ – 31, 71
Ոսկիք, տեղանք – 21
Որբ, գետ – 18
Որդան կարմրի գյուղ (Կարիատ ալ-
Կիրմիզ) – 361
Որդորու, գյուղ – 62
Որդսպու, ավանագյուղ – 341, 344
Որքք, ավան – 83
Որմիզդպերոժ, գավառ – 20
Որոտ, ավան – 206
Որջնիաղ, գյուղ – 256
Որսիրանք, գավառ – 18, 418
Ոքաղե (Ոքաղ), գավառ – 20, 286

Չ

Չող, երկրամաս – 373
Չորրորդ Հայաստան – 358, 374
Չորրորդ Հայք, աշխարհ – 15-17, 148,
149, 353, 358, 524, 589
Չքատան, կղզի – 19

Պ

Պալունիք, գավառ – 19
Պալունյաց երկիր – 44
Պակատյան Փռյուզիա – 150
Պաղեստին, երկիր – 101, 102, 371
Պաղնատուն (Պաղանական տուն),
գավառ – 16, 533, 550
Պայիկ, դաշտ – 365
Պարապամիս, լեռներ – 96
Պարեխ, բնակավայր – 47
Պարխար, լեռներ – 20, 256, 257
Պարյուաղրես, լեռ – 11, 12
Պարսականք, գավառ – 19
Պարսից աշխարհ, երկիր – 86, 90, 98,
102, 125, 130, 155, 160-162, 170,

255, 259, 290, 291, 298, 299
Պարսից ծոց – 230
Պարսկական Հայաստան – 310, 312,
315, 316
Պարսկահայք, աշխարհ – 15, 18, 19,
160
Պարսկաստան – 14, 33, 34, 89, 94, 96,
99, 116, 118, 131-133, 152, 181,
182, 229, 251, 255, 286, 290, 317,
318, 327, 333, 339, 348, 418, 451,
563, 575
Պարսպատունիք, գավառ – 19
Պարտավ, քաղաք – 20, 374, 375
Պարտիզացիոր, գավառ – 20
Պելեկետե, քաղաք – 474
Պենտապոլսական աշխարհ – 384
Պետրիոն, թաղամաս – 519
Պետրիոս, բնակավայր – 157
Պերոզ Կավատի Դուռ – 374
Պերսարմենիա, երկրամաս – 155
Պիանք, գավառ – 19
Պիսիդիա, երկրամաս – 150, 488
Պիսիդիայի Անտիոք, քաղաք – 488
Պողեմոնյան (Պողեմոնական) Պոն-
տոս – 104, 147, 148
Պոնտական (Պարխարյան) լեռներ –
12
Պոնտոս, երկրամաս – 10, 11, 15, 104,
114, 143, 395, 497, 524
Պոնտոսի ծով – 20, 590
Պորպ, քաղաք – 333
Պրոպոնտիս, նեղուց – 468, 474

Ջ

Ջազիրա, երկրամաս – 358-361, 374,
378, 434
Ջանջանակ, գետ – 63
Ջավախիք, տե՛ս Ջավախք
Ջավախք, գավառ – 188, 380, 430
Ջավախք Վերին, գավառ – 20
Ջարդաման, տե՛ս Գարդման
Ջերմ, գետ – 18
Ջերմածոր, գավառ – 18, 365

Ջողա, լեռ – 419
Ջրաբաշխիք, երկրամաս – 63
Ջրկա, վայր – 460
Ջրվեժ, ավան – 297
Ջրվեժ, լեռնակողմ – 287
Ջուղա, ավան – 348, 365
Ջուրգան, երկիր – 358, 377, 380, տե՛ս
Վիրք

Ռ

Ռախատ, ամրոց – 516
Ռահ, գետ – 533
Ռապսակիոն, ամրոց – 515
Ռեիմենե, գավառ – 88, տե՛ս Ջեր և
Ջարևանդ
Ռշտունիք, գավառ – 19, 41, 175, 187,
318, 393, 416
Ռոմանիա – 488, 496, 497, 522, 523,
տե՛ս նաև Բյուզանդիա
Ռոտ-ի-Բաղա, գավառ – 19, տե՛ս նաև
Բաղան-ռոտ
Ռոտ-Պարսեան, գավառ – 20
Ռում – 359, 360, 374, 381, 407, տե՛ս
նաև Բյուզանդիա

Ս

Սագաստան, երկրամաս – 201
Սալնաձոր, գավառ – 17
Սախուրակ, վայր – 21
Սակասենե (Շակաշեն, Սակաշեն),
նահանգ – 13
Սակաստան, երկրամաս – 414
Սահլ իբն Սունբաթի լեռներ – 381
Սահմանային ամրություններ – 358
Սամանդար, քաղաք – 359, 362
Սամառա (Սուռա ման ռաա), քաղաք –
405, 407, 413, 418
Սամոթրակե, կղզի – 469
Սամոս, տե՛ս Սամոսատ
Սամոսատ, քաղաք – 481, 483, 498,
514, 532, 533, 543, 546, 549, 552

Սամոսատի գյուղ – 499
Սամցխե, գավառ – 20, 397
Սամուսատական քաղաք, տե՛ս
Սամոսատ
Սանաս, տե՛ս Սասուն
Սանասուն, գավառ – 17
Սասանյան արքունիք – 23
Սասանյան Իրան – 61
Սասանյան Պարսկաստան – 129, 599
Սասանյան տուն – 164
Սասուն, գավառ – 321, 430
Սատաղ, Սատալա, քաղաք – 62, 71,
72, 147, 156, 157, 160
Սարակն, լեռնագագաթ – 18, 131, 396
Սարոյանք, ավան – 212
Սարիր, երկիր – 374, 435
Սաֆխաս, լեռնանցք – 155
Սեբաստիա, քաղաք – 148, 149, 157,
170, 186, 437, 510
Սեբաստուպոլիս, տե՛ս Սեբաստիա
Սենյակ Վահագնի, մեհյան – 42
ալ-Սիբանա, լեռ – 360, տե՛ս նաև
Սիփան
Սիբորոն, բնակավայր – 508
Սիգրիանե, տեղանք – 42
Սինգարա, քաղաք – 88
Սինոպ, քաղաք – 590
Սիոն, լեռ – 452, 617
Սիսական, նահանգ – 19, 358, 362,
374, 405
Սիսական ի Կոտակ, գավառ – 19
Սիսական ի Ոստան, գավառ – 19
Սիրակենե, գավառ – 12, 13, տե՛ս
Շիրակ
Սիրաք, գավառ – 358, տե՛ս Շիրակ
Սիրիա, երկիր – 58, 378, 379
Սիփան, լեռ – 360
Սկուտրի, գյուղ – 188
Սկևռա, վանք – 218
Սյունիք, աշխարհ, երկիր – 15, 19, 41,
194, 195, 213, 235, 255, 258, 274,
308, 309, 354, 356, 357, 536, 541,
545, 558
Սյունիք, գավառ – 124

Սոգդիանա, երկիր – 168
Սոդուկենե, գավառ – 12, 13
Սոդք (Սոթք), գավառ – 13, 19
Սոզուպետրո (Չապետրա), քաղաք –
504
Սոկ, բերդ – 17
Սորոս, տեղանուն – 484, 486, 503
Սոֆանենե, Սոֆանենա, Սոփենե,
նահանգ – 12, 33, 143, 154-156
Սոֆենա, գավառ – 143
Ս. Սոֆիա, եկեղեցի – 180, 318, 473,
593
Ս. Սոֆիա, Մայր Տաճար – 318, 319,
599
Սպաթե, ամրոց – 515, 523
Սպանդարան-պերոժ, գավառ – 20
Սպեր, գավառ – 15, 20, 125, 296, 301,
439, 556
Ստահր, քաղաք – 563
Ստամբուլ, քաղաք – 376
Ստեփանոս, ամրոց – 513
Սրմանց, լեռնագագաթ – 17
Սրմանց (Բյուրակն, Բինգյուլ), լեռներ –
12
Սուղդարիլ, քաղաք – 374, 434, 435
Սևան, բերդ-կղզի – 316, 373

Վ

Վաթիրփաքս, վայր – 508, 509, 517
Վահագնի մեհյան – 78
Վահանահովիտ, ավան – 337
Վահեվանյան մեհյան – 42
Վաղարշապատ, քաղաք – 21, 36, 37,
39, 40, 62, 65, 82, 101, 266, 286,
290, 296, 356, 390, 454, 455, 540,
545, 546, 561, 579, 585, 586, 588,
597
Վայկունիք, գավառ – 19
Վայոց ձոր, գավառ – 19, 21, 546
Վան, ավան – 206
Վան, լիճ – 13, 14, 357
Վան, քաղաք – 13, 102
Վանանդ, գավառ – 21, 67, 368, 385

Վանանդի տուն – 257
Վանի թագավորություն – 49
Վանտոսպ – 41, տե՛ս Վասպուրական
Վանքի գյուղ – 338, տե՛ս նաև Կենաց
վայր
Վաշավաշատ, ավան – 206
Վաչգինակ, լեռ – 431
Վասպուրական, նահանգ, աշխարհ –
13, 15, 19, 167, 168, 182, 309, 344,
349, 350, 357, 360, 361, 374, 391,
396, 400, 405, 408-413, 415, 418,
419, 422, 427, 468
Վարագա դաշտ (Մարջ ալ-Վարակի) –
360
Վարագա[կա], բլուր – 338
Վարազկերտ, գյուղ – 276, 296
Վարաժնունիք, գավառ – 18, 19, 21
Վարարատ, գավառ – 163
Վարդանակերտ, ավան – 19, 367, 369,
376, 391
Վարդանակերտ, գավառ – 19, 374,
տե՛ս նաև Վարսան
Վարդանաշատ, ավան – 212
Վարշակ, քերմուկ – 282, 297
Վարսան, գավառ – 374
Վեհկավատ, քաղաք – 161
Վեհռոտ, գետ – 160
Վենետիկ, քաղաք – 43, 50, 195, 456,
579
Վերին Երուսաղեմ – 487, 500
Վերին Միջագետք – 432
Վերին Տաշիր – 21
Վիեննա, քաղաք – 49
Վիշապ, քաղաք – 47, տե՛ս նաև
Վիշապաքաղաք
Վիշապաքաղաք – 339
Վիրք, Վրաստան, Վրաց աշխարհ – 14,
15, 20, 162, 167, 188, 189, 202, 210,
217, 229, 231, 234-237, 241, 267,
270-272, 283, 284, 288, 291, 292,
296, 351, 354, 355, 358, 363, 374,
381, 397, 404, 406, 536, տե՛ս նաև
Ջուրգան

Վոհ, գետ – 16, 20
Վրկանա երկիր – 171, 173, 187, 191

S

Տաբիա, քաղաք – 488
Տաճար մայրի, անտառ – 66
Տամբեր, գավառ – 19
Տայ, գյուղ – 401
Տայգրյան, գավառ – 19
Տայոց ամրոց – 255
Տայոց գավառ – 256, 275, 286
Տայք, աշխարհ – 15, 20, 73, 177, 183, 255, 267, 343, 353, 356, 358, 361, 374, 394
Տայքի ծորագավառ – 228
Տաշիր, Տաշիրք, գավառ – 20, 181, 439
Տապարաստան, գավառ – 171
Տառեխի (Թիռիխ) լիճ – 361, 374, 375
Տավրոս, լեռ, լեռներ – 11, 15, 17, 18, 42, 59, 327, 345, 427, 430
Տավրուբերան, աշխարհ – 15, 17, 18, տե՛ս նաև Տարոն
Տատիկ, գավառ – 17
Տարանտա, քաղաք – 515
Տարոն, աշխարհ – 15-17, 42, 44, 174, 182, 185, 319, 316, 327, 334, 341, 349, 408, 412, 413, 468, 540, 546, 550, 605, տե՛ս նաև Տուրուբերան
Տարոն, գավառ – 75, 78, 317, 339, 413, 427, 428, 430, 431, 529, 545, 547
Տարոն, քաղաք – 405, 413, 434
Տարսոն, քաղաք – 113, 114, 513
Տաֆլիս, քաղաք – 358, 380, 434, տե՛ս նաև Թփիսիս
Տերենտե, Դերենդե, քաղաք – 522, 524
Տեֆրիկե, տե՛ս Տիվրիկ
Տիգրանակերտ, քաղաք – 14, 84
Տիգրանավան, քաղաք – 14
Տիգրանոսմա, ամրոց – 12, 14
Տիգրանոկերտա, քաղաք – 12-16, 33, 100, 152, տե՛ս նաև Տիգրանակերտ

Տիգրիս, գետ – 11
Տիգրոն, քաղաք – 23, 131, 142, 162, 230, 286, 296, 309, 406
Տիկնունի, ապարանք – 66
Տիվրիկ, քաղաք – 475, 477, 497, 498, 507, 508, 510, 511, 513-515, 518-520, 523, 524, տե՛ս նաև Տեֆրիկե
Տիրակատար, քաղաք – 48
Տղմուտ, գետ – 224
Տղմուտ, դաշտ – 252
Տմորիքի ամրոցներ – 228
Տյան-Շան, լեռներ – 96
Տոսպ, Տոգբ, գավառ – 13, 19, 102
Տորոս, լեռ – 427
Տոքյան, կղզի – 18
Տոհ, գավառ – 20
Տվարածատափ, գավառ – 17, 243, 259
Տրապիզոն, քաղաք – 147, 588, 590, 591
Տրիկլի, վայր – 593
Տրպատունիք, գավառ – 19
Տրունյաց աշխարհ – 401
Տուս, գյուղ – 429
Տուս-Քուստակ, գավառ – 20
Տուրուբերան, աշխարհ, նահանգ – 259, 317, 339, տե՛ս նաև Տարոն
Տփիսիս, Տփղիս, քաղաք – 358, 372, 407, 431, 434, 435, տե՛ս նաև Տաֆլիս
Տերիզ, երկիր – 52-54, 59, տե՛ս նաև Դայաստան

S

Տլու գլուխ, լեռ – 62, 63
Տոֆանե, Տոֆանենե, գավառ – 148
Տումինա, վայր – 159
Տուրտավ, քաղաք – 189, 190

ՈՒ

Ուղակեսպես, լեռներ – 11, 12, տե՛ս նաև Քոչաթաղ
Ուղայե, գյուղ – 391
Ուղնուտ, ամրոց – 323
Ուռնա, քաղաք – 186, 523, 524
Ուտի, գավառ – 429
Ուտի Առանձնակ, գավառ – 20
Ուտիք, Ուտիացվոց աշխարհ, երկիր – 13, 15, 19, 20, 41, 261
Ուրծ, գավառ – 259
Ուրծա, գյուղ – 401
Ուրծածոր, գավառ – 21

A

Армения – 23, 26, 151, 302

E

Ереван – 456

A

Arménie – 61
Armeniae – 179

B

Berlin – 52
Beyrouth – 372
Bonnae – 506, 512
Bruxelles – 474

C

Cairo – 386

D

d'Asie – 475

Փ

Փայտակարան, աշխարհ – 19
Փայտակարան, քաղաք – 15, 43, 247, 308, 374
Փառախոտ, ավան – 212
Փառնես, գավառ – 19
Փավնենե, Փավնիտիս, գավառ – 13
Փյունիկե, երկրամաս – 543, 549
Փոքր Աղբակ, գավառ – 18
Փոքր Ասիա – 442
Փոքր Եռաստ, գյուղ – 317
Փոքր Դայք – 14, 15, 17, 72, 157, 437,

K

Киев – 87

L

Lipsiae – 10, 469
Louvain – 179

N

New York – 60

P

Paris – 524

V

Vaticano – 511

Փոքր Մասիս – 10
Փռյուզիա, երկրամաս – 150, 470, 488, 523

Ք

Քաղ, գավառ – 17
Քաղիրթ, գետ – 17
Քաղկեդոն, քաղաք – 170, 177, 180, 182, 183, 187, 189, 191, 315, 453
Քառասուն մարտիրոսաց վանք – 157
Քասախ, գետ – 21, 588
Քասաք, բնակավայր – 379
Քատիշ, ամրոց – 435, տե՛ս նաև Քթիշ
Քարքե, լեռ – 42, 326, 334
Քթիշ, ամրոց – 382, 424, 435, 436
Քոշաթաղ, լեռներ – 12
Քրվիկ, բերդ – 17
Քուշանների երկիր – 168, 195, 229
Քուստի, գավառ – 19
Քուֆա, քաղաք – 386

Օ

Օբարենե, նահանգ – 12, 13
Օծ (Օծբերդ, Վիշապաքաղաք), բերդաքաղաք – 320, 339, 346
Օյնոքալակոն, վայր – 300, 302
Օշական, ամրոց – 62, 212
Օշական, գյուղ – 65, 546, 554
Օսրոենե, երկիր – 157
Օտենե, նահանգ – 12, 13, տե՛ս Ուտիք

Ֆ

Ֆանարիա, գյուղ – 481, 498
Ֆանարիայի շրջան – 481
Ֆարանգիոն, ոսկու հանքավայր – 299, 301, 302
Ֆեյսոն, վայր – 155
Ֆիլիպուպոլիս, քաղաք – 526-528
Ֆրանցիսկյան միաբանության վանք – 60

ՊԱՏԿԵՐՆԵՐԻ

Մեսրոպ Մաշտոց և Սահակ Պարթև (ձեռագիր Հայսմավուրք, 1651 թ.).....4
Մովսես Խորենացի (գործ՝ Այծեմնիկ Ուրարտուի).....8
Փոքր Մասիս (լուսանկարված Մեծ Մասիսից).....10
Մռավի լեռնաշղթան.....16
Գահանամակ. պատարիկ.....24
Զորանամակ.....27
Տրդատ III Մեծ (գործ՝ Հ. Հովնաթանյանի).....30
Դիոկղետիանոս Ավգուստոս.....30
Ս. Գրիգոր Հայ. Ռուսական ձեռագիր Ավետարանից (XVII դար).....36
*Ս. Հովհաննեսի նահատակությունը. Վասիլ II կայսեր ձեռագիր
 Հայսմավուրքից (979-989 թթ.).....37*
Մաքսիմինոս Դայա.....50
Եթովպական բնագրի առաջին էջը.....51
Այդեսիոս Հալի տապանաքարը Հոռոմուժ (IV դ. առաջին կես).....60
Շապուհ II Երկարակյաց.....69
Կոստանդիանոս I Մեծ.....71
Աղցք. Արչակունիների դամբարանը (IV դար).....83
Կոստանդիոս կայսր.....87
Հուլիանոս Ուրացող.....88
Հովիանոս կայսր.....89
*10 կամարանի կամուրջ Տիգրիս գետի վրա. հեռվում Ամիդ քաղաքի
 պարիսպներն են.....100*
Վաղես կայսր.....113
Թեոդոսիոս II կայսր.....141
Հուստինիանոս I կայսր.....143
Հուստինիանոս I կայսեր ոսկե դրամը.....155
Մորիկ կայսեր դրամը.....169
Հազկերտ II.....196
Ամարասի վանքը (IV դար).....207
Վարդան Մամիկոնյան (Հատված Սկևռայի մասնատուփից. 1293 թ.).....218
Վարդանանք (Հատված Գր. Խանջյանի «Վարդանանք» գորելենից).....226
Ավարայրի ճակատամարտը (Հատված 1482 թ. ձեռագիր Շարակնոցից).....254
Ղևոնդ Երեց (Հատված Գր. Խանջյանի «Վարդանանք» գորելենից).....260

Գվին. Կաթողիկոսական պալատի (V-VI դարեր) ավերակները.....	274
Նոսրով I Անուշիրվան.....	305
Գայլ Վահան.....	329
Նաչի պատկերաքանդակ Երերույքի բազիլիկայից (IV-V դարեր).....	336
Ս. Գայանե վանք. 630 թ.....	340
Մուհամմեդ մարգարեի կնիքը.....	346
Հայոց իշխան Գրիգոր Մամիկոնյանի արձանագրությունը Արուճի	
Ս. Գրիգոր եկեղեցու պատին (668 թ.).....	364
Հիշամ խալիֆայի դրամը.....	379
Ալ-Մամուն խալիֆայի դրամը կտրված Գվինում (817 թ.).....	387
Սահակ և Համագասպ Արծրունիներ (բարձրաքանդակ Աղթամարի	
Ս. Նաչ եկեղեցուց. 915-921 թթ.).....	396
Հարուն ալ Ռաշիդ խալիֆայի դրամը (800 թ.).....	430
Զվարթնոց. խոյակ.....	436
Մուշի Ս. Առաքելոց վանքը. V դար (այժմյան վիճակ).....	433
Մեսրոպ Մաշտոց (Հատված 1776 թ. ձեռագրից).....	439
Եզնիկ Կողբացի (գործ՝ Ա. Ֆեթվաճյանի).....	447
Տիվրիկի միջնաբերդը.....	477
Վասիլ I կայսեր դրամը.....	482
Լևոն V Հայկազնի դրամը.....	507
Մեսրոպ Մաշտոց (Հատված Գր. Նանջյանի «Հայկական այբուբենը»	
գորելենից).....	530
Եղեսիա. քաղաքային պարիսպները.....	532
Հայկական այբուբենը.....	535
Ս. Սահակ Պարթև և Ս. Մեսրոպ Մաշտոց (Հեղինակ՝ խոսվացի նկարիչ	
Ֆրանչեսկո Մաջոտտո. 1750-1805 թթ.).....	541
Մաշտոցաստեղծ վրաց և աղվանից գրերը.....	544
Թեոդոսիոս II կայսր.....	555
Մովսես Նորենացի և Սահակ Բագրատունի (Հատված	
«Պատմագրքից». 1567 թ.).....	565
Երուսաղեմի Հայկական վանքի խճանկարը (V-VI դարեր).....	566
Եզնիկ Կողբացի (Հատված ձեռագիր ժողովածուից. XIV դար).....	569
Թատերախաղ (ղերասանը դիմակով).....	580
Ս. Հոփսիմեն տաճարը (618 թ.).....	585

Զվարթնոցի Ս. Գրիգոր տաճարի (մոտ 652 թ.) ավերակները.....	587
Տաճարի շինարար Հովհանի դիմաքանդակը.....	587
Արևի ժամացույց Զվարթնոցից.....	587
Անանիա Շիրակացի (գործ՝ Հր. Ռուխկյանի).....	588
Էջմիածնի Ավետարանի փղոսկրյա կազմը (VI դար).....	602
Դավիթ Անհաղթ (գործ՝ Հր. Ռուխկյանի).....	611
Տիրամայրը մանկան Հետ. պատկերաքանդակ (VI դար).....	615
Ծիծեռնավանք (V-VI դարեր).....	621

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Կազմողների կողմից 5

Բաժին առաջին

ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՎԱՂ ԱՎԱՏԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ

**Մեծ Հայքի աշխարհագրական նկարագիրը.
Նախարարական տներն ու ռազմական ուժերը**

Մեծ Հայքի աշխարհագրական նկարագիրն ըստ Կլավդիոս Պտղոմեոսի 9

Մեծ Հայքի նկարագրությունն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի 14

Նախարարական տները վաղ ավատատիրական Հայաստանում
 ըստ Գահնամակի 23

Արշակունյաց Հայաստանի զինված ուժերն ըստ Զորանամակի 26

**Քաղաքական իրադրությունը Մեծ Հայքում III դարի վերջերին և
IV դարի սկզբներին**

Տրդատ III Մեծի գահակալությունն ըստ Ագաթանգեղոսի 29

Սեբաստոս Ռուփոսը Մծրինի 40-ամյա խաղաղության պայմանագրի
 մասին 31

Պետրոս Պատրիկիոսը Մծրինի հաշտության պայմանագրի մասին 32

Տրդատ III-ի գահակալությունն ըստ Մովսես Խորենացու 34

Քրիստոնեության մուտքը Հայաստան

Ագաթանգեղոսը Գրիգոր Լուսավորչի բանտարկության մասին 35

Ագաթանգեղոսը Հոփսիմյան կույսերի նահատակության մասին 36

Ագաթանգեղոսը Տրդատ III-ի քրիստոնեությունն ընդունելու մասին 38

Ագաթանգեղոսը Հայաստանում քրիստոնեությունը պաշտոնական
 կրոն հռչակելու մասին 40

Քրիստոնյաների և հեթանոսների միջև տեղի ունեցող կոիվներն
 ըստ Զենոբ Գլակի 44

Պատերազմը քրիստոնյա Հայաստանի և հեթանոս Հռոմի միջև ըստ
 Եվսեբիոս Կեսարացու 50

Եթովպական բնագիրը Հայոց Տրդատ Թագավորի մասին 50

Ս. Երրորդարանությունից Հավատամքն արտացոլող հայկական
 տապանաքար Հռոմից 60

Պայքար կենտրոնացված պետության պահպանման համար

Միջավատական պայքարի սրումը Խոսրով III-ի օրոք ըստ
 Փավստոս Բուզանդի 61

Փավստոս Բուզանդը մասքությունների արշավանքի մասին 63

Մասքությունների արշավանքն ըստ Մովսես Խորենացու 65

Փավստոսը Խոսրովակերտ անտառը տնկելու մասին 66

Փավստոսը Տիրան Թագավորի գահակալության մասին 66

Հայ-պարսկական պատերազմները Տիրան Թագավորի ժամանակ
 ըստ Փավստոսի 68

Արշակ II-ի ջանքերը պետության ամրապնդման ուղղությամբ
 ըստ Փավստոսի 73

Աշտիշատի ժողովի որոշումներն ըստ Փավստոս Բուզանդի 75

Մովսես Խորենացին Ներսես կաթողիկոսի ձեռնարկումների մասին 78

Արշակավանի հիմնադրումն ու կործանումն ըստ Փավստոսի 79

Մովսես Խորենացին Արշակավանի իրադարձությունների մասին 82

Հայ-պարսկական պատերազմները Արշակ II-ի օրոք ըստ Փավստոս
 Բուզանդի 83

Ամմիանոս Մարկելլինոսը Կոստանդինոս կայսեր և Արշակ II-ի միջև
 տեղի ունեցած բանակցությունների մասին 86

Ամմիանոսը 363 թվականի «Ամոթայի» պայմանագրի մասին 88

Փավստոս Բուզանդը Հայ-պարսկական բանակցությունների և
 Արշակ II-ի բանտարկության մասին 89

Ամմիանոսն Արշակ II-ի սպանության մասին 93

Արշակ II-ի սպանությունն ըստ Փավստոսի 94

Պրոկոպիոս Կեսարացին Արշակ II-ի սպանության մասին 96

Փավստոս Բուզանդը Արտագերսի պաշտպանության մասին 100

Ամմիանոսն Արտագերսի պաշտպանության մասին 103

Մովսես Խորենացին Զիրավի ճակատամարտի մասին 105

Փավստոս Բուզանդը Պապ Արշակունու ներքին և արտաքին
 քաղաքականության մասին 108

Ամմիանոսը Պապ Թագավորի սպանությունից մասին	113
Պապ Թագավորի սպանությունն ըստ Փավստոս Բուզանդի.....	114
Փավստոսը Վարազդատի գահակալության մասին.....	116
Գահակալական պայքարը Մանուելի խնամակալության տարիներին ըստ Փավստոսի.....	122
Արշակ III-ի գահակալությունն ըստ Փավստոսի.....	125
Փավստոս Բուզանդը Հայաստանի առաջին բաժանման մասին	127
Ղազար Փարպեցին Հայաստանի առաջին բաժանման մասին	129
Մովսես Խորենացին Արշակունիների թագավորության անկման մասին.....	131
Ղազար Փարպեցին Արշակունիների թագավորության անկման մասին.....	133
Մովսես Խորենացին Արշակունիների թագավորության անկման պատճառների մասին.....	136

Բաժին երկրորդ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ՍԱՍԱՆՅԱՆ ԻՐԱՆԻ ԵՎ ԲՅՈՒՋԱՆԴԱԿԱՆ
ԿԱՏՄՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՈՒՈՐՏՈՒՄ
(V-VII դարեր)**

**I. Հայաստանի վարչատնտեսական, քաղաքական ու
իրավական կացությունը**

Եղիշեն Արշակունիների թագավորության անկմանը հաջորդող իրադարձությունների մասին.....	140
Ղազար Փարպեցին Արևելյան Հայաստանում մարզպանական վարչաձևի հաստատման մասին	142
Հուստինիանոս I կայսեր հրովարտակր Բյուզանդական Հայաստանի ուսուցման վերակառուցման մասին.....	143
Հուստինիանոս I կայսեր Էդիկտը հայոց ժառանգական իրավունքի մասին.....	144
Հուստինիանոս I կայսեր 21-րդ նովելլան՝ հայոց ժառանգական իրավունքի մասին	145
Հուստինիանոս I կայսեր 31-րդ նովելլան՝ Հայաստանի վարչական բարենորոգումների վերաբերյալ	147

Հուստինիանոս I կայսեր վարչաքաղաքական միջոցառումները Բյուզանդական Հայաստանում ըստ Պրոկոպիոս Կեսարացու.....	151
Պարսկա-բյուզանդական 20-ամյա պատերազմը (571-591 թթ.) և Հայաստանի երկրորդ բաժանումն ըստ Սեբեոսի.....	160
Սեբեոսը Մորիկ կայսեր հայահալած քաղաքականության մասին.....	168
Հայաստանի կացությունը արաբական արշավանքների նախօրյակին ըստ Սեբեոսի.....	171
Բյուզանդական կայսրության դավանաբանական քաղաքականությունը ըստ Սեբեոսի.....	177
«Narratio de rebus Armeniae» երկասիրությունը հայ-բյուզանդական եկեղեցական անջատման մասին	179
Ուխտանեսը հայերի և վրացիների եկեղեցական բաժանման մասին	186

II. V-VI դարերի հայոց ազատամարտը

Վարդանանց պատերազմը ըստ Եղիշեի	195
Ղազար Փարպեցին Վարդանանց պատերազմի մասին.....	230
Վարդանանց պատերազմը ըստ Սեբեոսի	259
Մովսես Կաղանկատվացին Վարդանանց պատերազմի մասին	261
Թովմա Արծրունին 450-451 թթ. իրադարձությունների մասին	265
Ղազար Փարպեցին Վահանանց պատերազմի մասին	267
481-484 թթ. հակապարսկական ապստամբությունը Հայաստանում ըստ Սեբեոսի.....	297
Պրոկոպիոս Կեսարացին հայերի հակաբյուզանդական ապստամբությունների մասին.....	299
Բյուզանդահայ ուղղափառական գործիչների դավադրությունն ընդդեմ Հուստինիանոս I-ի ըստ Պրոկոպիոս Կեսարացու	302
571-572 թթ. ապստամբությունը Սասանյան Պարսկաստանի դեմ ըստ Սեբեոսի.....	307
Հովհան Եփեսացին 571-572 թթ. հայերի հակապարսկական ապստամբության մասին	309
Հովհաննես Դրասխանակերտցին 571-572 թթ. ապստամբական չարժումների մասին.....	316
Ստեփանոս Ասողիկը 571-572 թթ. հակապարսկական ապստամբության մասին	317
VII դարի հայ ազատագրական կռիվներն ըստ «Տարոնի պատերազմը» վիպասքի.....	319

Բաժին երրորդ

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԸ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ԽԱԼԻՖԱՑՈՒԹՅԱՆ
ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՆԵՐՔՈ
(VII-IX դարեր)**

I. Արաբական արշավանքները Հայաստան և երկրի նվաճումը

Սերետուր արաբական առաջին արշավանքների և Հայաստանի
կացության մասին.....341

Հովհան Մամիկոնյանն արաբական առաջին արշավանքի մասին.....345

Ղևոնդն արաբական առաջին արշավանքների մասին 346

Արաբական առաջին արշավանքը Հայաստան ըստ Ասողիկի 350

Սերետուր 652 թվականի Հայ-արաբական պայմանագրի մասին 351

Թեոփանես Ոստովանողը 652 թ. Հայ-արաբական պայմանագրի
մասին.....352

Արաբա-բյուզանդական պատերազմները և Հայաստանն
ըստ Սերետուի.....353

Բալազուրին Հայաստանի նվաճման մասին 357

Արաբական տիրապետության Հաստատումը Հայաստանում
ըստ Ղևոնդի.....362

Նայիֆա իբն Ուայթը «Կրակի տարվա» (705 թ.)
իրադարձությունների մասին.....370

Յակուբին «Կրակի տարվա» իրադարձությունների մասին 371

Մովսես Կաղանկատվացին 705 թ. դեպքերի մասին 373

Հայաստանը արաբական տիրապետության ներքո
ըստ Իբն ալ-Ֆակիհի.....373

Աբու Մուհամմադ իբն Ասիմ ալ-Քուֆֆիի վկայությունները
արաբական արշավանքների և Հայաստանի նվաճման մասին 375

**II. Հայ ժողովրդի իրավատեսական կացությունը արաբական
տիրապետության շրջանում**

Ղևոնդը Հերթի աշխարհագրի մասին 382

Մովսես Կաղանկատվացին Հերթի աշխարհագրի մասին 382

Ղևոնդն արաբների Հարկային քաղաքականության և Հայ ժողովրդի
տնտեսական ծանր վիճակի մասին.....383

Աբու Յուսուֆն արաբների Հարկային քաղաքականության մասին.....386

Հայաստանի բնահարկը արաբական ժամանակաշրջանում
(VIII դարի կես) ըստ Ջահիարի 389

Սամուել Անեցին արաբների Հարկային քաղաքականության մասին.....390

**III. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարն ընդդեմ արաբական
տիրապետության (VIII-IX դարեր)**

Ղևոնդ Պատմագիրը 703 թ. Հակաարաբական ելույթների մասին 391

748-750 թթ. ազատագրական պատերազմներն ըստ Ղևոնդի 394

762 թ. ազատագրական կռիվները Վասպուրականում ըստ Ղևոնդի 396

Ղևոնդ Պատմագիրը 774-775 թթ. Հակաարաբական Մեծ
ապստամբության մասին 397

Բալազուրին Հայերի 850-855 թթ. Հակաարաբական
ապստամբության մասին 404

850-855 թթ. ապստամբական շարժումներն ըստ Յակուբի 406

Թովմա Արծրունին 850-855 թթ. Հակաարաբական
ապստամբության մասին 408

Հովհաննես Դրասխանակերտցին 850-855 թթ. Հակաարաբական
ապստամբության մասին 427

850-855 թթ. Հակաարաբական ապստամբությունն ըստ
Ստեփանոս Ասողիկի.....430

Իբն ալ-Ասիրը 850-855 թթ. Հակաարաբական ապստամբության
մասին 432

Բաժին չորրորդ

**ԱՂԱՆԴԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ
(IV-IX դարեր)**

Կ. Պոլսի Ատտիկոս պատրիարքի Թուղթը Հայոց Սահակ Ա Պարթև
կաթողիկոսին բորբոքիտների աղանդի մասին 437

Մովսես Որբենացին բորբոքիտների աղանդը Հալածելու մասին.....438

Կորյունը բորբոքիտների շարժման մասին.....438

Մեսրոպ Մաշտոցի ձեռնարկումներն ընդդեմ աղանդավորների ըստ
Մովսես Որբենացու 439

Շահապիվանի եկեղեցական ժողովի կանոնները մծղնեության դեմ 440

Եզնիկ Կողբացին ընդդեմ Մարկիոնի	443
Մովսես Կաղանկատվացին աղանդավորական ու հերձվածողական	
չարժումների դեմ պայքարի անհրաժեշտությունը մասին	451
Աղվանից եկեղեցական ժողովի կանոնները աղանդավորական	
չարժումների մասին	454
Հովհաննիս Թադևոսյանի կանոնները մծղնեությունից դեմ	456
Հովհաննիս Թադևոսյանի պավլիկյան շարժման մասին	456
Գրիգոր Մագիստրոսը պավլիկյան շարժման մասին	467
Բյուզանդական սկզբնաղբյուրները պավլիկյան շարժման մասին	
1. Թեոփանես Խոստովանող	468
2. Նիկեիտի պատրիարք	471
3. Իգնատիոս սարկավազ	473
4. Սուրբ Մակարիոսի «Վարք»-ը	474
5. Պետրոս Սիկիդացի	475
6. Ամորիոնի 42 նահատակների վարքը	504
7. Հովսեփ Գենեսիոս	506
8. Կոստանդին VII Ծիրանածին	511
9. Թեոփանեսի Շարունակող	512
10. «Վասիլ Դիգենիս Ալրիտաս»	520
11. Աննա Կոմենես	524

Բաժին Հինգերորդ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՑԹԸ

(IV-IX դարեր)

Կորյունը Հայոց գրերի գյուտի մասին	529
Մովսես Խորենացին Հայոց գրերի գյուտի մասին	540
Հայոց գրերի գյուտն ըստ Ղազար Փարպեցու	547
Մեսրոպ Մաշտոցի և Սահակ Պարթևի ձեռնարկած միջոցառումները	
Հայագիր դպրոց ու մատենագրություն կազմակերպելու	
ուղղությամբ	552
Մովսես Խորենացին Հայագիր դպրոցի ու մատենագրության	
կազմակերպման մասին	555
Մովսես Կաղանկատվացին աղվանից այբուբենի ստեղծման մասին	558
Փավստոս Բուզանդն իր Պատմության կառուցվածքի մասին	558
Ղազար Փարպեցին նախընթաց Հայ պատմագրերի մասին	559

Սահակ Բագրատունին Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության»	
պատվիրատու և հովանավոր	564
Թովմա Արծրունին Մովսես Խորենացու Պատմության չորրորդ	
գրքի մասին	567
Զրադաշտականության մերժման փիլիսոփայական հիմնավորումն	
ըստ Եզնիկ Կողբացու	568
Եզնիկ Կողբացու խրատները	575
Հովհաննիս Մանդակունին թատերախաղերի մասին	579
Սերբոսն իր Պատմության բովանդակության մասին	584
Սերբոսը Ս. Հովսեփի տաճարի կառուցման մասին	585
Զվարթնոցի (Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ) եկեղեցու կառուցումն	
ըստ Սերբոսի	586
Անանիա Շիրակացին իր ուսումնառության մասին	588
Անանիա Շիրակացու թվարանական խնդիրները	593
Անանիա Շիրակացու տիեզերագիտական հայացքները	601

V-VIII դարերի Հայ գեղարվեստական գրականությունը

ա. Արձակ. ընտիր հատվածներ

Եղիշե, Հայոց աշխարհի փափկասուն տիկինները	606
Ղազար Փարպեցի, Երևելի գավառն Այրարատյան	607
Դավիթ Անհաղթը փիլիսոփայության մասին	609
Սմբատ Բագրատունու գաղանամարտն ըստ Սերբոսի	612

բ. Քնարերգություն. ընտիր քերթվածներ

Սահակ Պարթև	613
Մեսրոպ Մաշտոց	614
Մովսես Խորենացի	614
Հովհաննիս Մանդակունի	616
Կոմիտաս	617
Սահակ Զորոբորեցի	618
Խոսրովիդուխտ Գողթնացի	618
Սահակադուխտ Սյունեցի	619
Դավթակ Քերթոլ	620

Ժամանակագրություն Արչակունի թագավորների, Հայոց
մարզպանների, իշխանների և կաթողիկոսների 623

Ցանկեր

Անձնանունների 629

Ցեղերի, տոհմերի, ժողովուրդների, ազանդավորական և այլ
խմբերի 652

Տեղանունների.....657

Պատկերների 676

**ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՔՐԵՍՏՈՄԱՏԻԱ**

Հատոր 2

**III դարի վերջերից մինչև
IX դարի կեսերը**

Կազմի ձևավորումը՝ **Գ. Վ. Մարիկյանի**
Սրբագրիչ՝ **Վ. Վ. Դերձյան**
Համակարգչային շարվածքը՝ **Ս. Ա. Գասպարյանի**
Համակարգչային ձևավորումը՝ **Ա. Խ. Աղուզումցյանի**

Ստորագրված է տպագրության՝ 12.12.2011 թ.:
Չափսը՝ 60x84 1/16: Թուղթ՝ օֆսեթ:
Հրատ. 36.3 մամուլ, տպագր. 43.5 մամուլ = 40.5 պայմ. մամուլի:
Տպաքանակ՝ 500: Պատվեր՝ 111:

ԵՊՀ հրատարակչություն, Երևան, Ալ. Մանուկյան 1

ԵՊՀ տպագրատուն, Երևան, Աբովյան 52

**«Պալատ Կյուլպենկյան» հիմնարկության հովանավորությամբ
Երևանի համալսարանի հրատարակչությունը
լույս է ընծայել հետևյալ գրքերը**

1. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Յ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 3, 1998:
2. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Յ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 4, 1998:
3. **Թ. Հակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Յ. Բարսեղյան** - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հատոր 5, 2001: (Բառարանը 2002 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիտական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»):
4. **Ստեփանոս Տարոնեցի Ասողիկ** - Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբարի վերածեց Վ. Վարդանյանը), 2000 թ.:
5. **Հրաչյա Գաբրիելյան** - Հայկական լեռնաշխարհը, 2000 թ.:
6. **Ալեքսանդր Մարգարյան** - Հայերենի հոլովները, 2000 թ.:
7. Նահապետ Քուչակի բանաստեղծական աշխարհը, աշխատասիրությամբ ակադեմիկոս Հրանտ Թամրազյանի, Եր., 2001 թ.:
8. Շարական (ժողովածու) - Աշխարհաբարի վերածեցին **Ա. Մադոյանը և Գ. Մադոյանը**, 2001 թ.:
9. **Հրաչյա Միրզոյան** - Հովհաննես Մրցուզ Ջուղայեցի, 2001 թ.:
10. **Ռուբեն Ղազարյան** - Միջին գրական հայերենի բառապաշարը, 2001 թ.:
11. **Բաբկեն Հարությունյան** - Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյցի», 2001 թ.:
12. **Վարդան Արևելցի** - Տիեզերական պատմություն (աշխարհաբարի վերածեց Գ. Թոսունյանը), 2001 թ.:
13. **Գևորգ Մադոյան** - Գրիգոր Անավարզեցին շարականագիր, 2001 թ.:
14. **Գևորգ Աբգարյան** - Հայ տպագրության նախապատմություն, 2001 թ.:
15. **Փայլակ Անթապյան** - Հովհաննես սարկավազ Իմաստասեր, 2001 թ.:
16. **Յոզեֆ Կարստ** - Կիլիկյան հայերենի պատմական քերականություն, 2001 թ.:
17. **Ռաֆայել Մաթևոսյան** - Կուբան ապագայի որոնումներում. իրա-

- դարձություններ և դասեր, 2001 թ.:
18. **Խաչիկ Բաղիկյան** - Ուսումնական դարձվածաբանական բառարան, 2002 թ.:
  19. **Հրաչյա Գաբրիելյան** - Հայոց բնաշխարհը (դասագիրք), 2002 թ.:
  20. **Էդուարդ Աղայան** - Լեզվաբանական հետազոտություններ, 2003 թ.:
  21. **Արտակ Մովսիսյան** - Նախամաշտոցյան Հայաստանի գրավոր մշակույթը, 2003 թ.:
  22. **Հրաչյա Աճառյան** - Քննություն Կիլիկիայի բարբառի, 2003 թ.:
  23. **Պիոն Հակոբյան** - Գիտական ուսումնասիրություններ, 2003 թ.:
  24. **Աշոտ Սուքիասյան** - Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան (2004 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիտական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»), 2003 թ.:
  25. **Երջանիկ Գևորգյան** - Հայոց շարժումային լեզվի բացատրական բառարան (Շարժութարան), 2003 թ.:
  26. **Հայնրիխ Հյուբշման** - Հայերենի քերականություն, առաջին մաս, Հայերենի ստուգաբանություն, 2003 թ.:
  27. **Հայնրիխ Հյուբշման** - Հայագիտական ուսումնասիրություններ, 2004 թ.:
  28. **Ալեքսանդր Մարգարյան** - Հայոց լեզվի քերականություն (Ձևաբանություն) 2004 թ.:
  29. **Ռամազ Գորգածե** - Հայերեն-վրացերեն զրուցարան, 2004 թ.:
  30. «Ժուռնալ Ազիատիկ» հանդեսի հայագիտական նյութերի ծանոթագրված մատենագիտություն, 2004 թ. (ռուսերեն):
  31. **Հրաչյա Աճառյան** - Հայոց պատմություն, հյուսված ընդհանուր պատմության հետ, 2004 թ.:
  32. **Յովհաննես Սարկավազ Իմաստասեր** - Լուծմունք «Սահմանագրոց», 2004 թ.:
  33. **Սանդրո Սարդարյան** - Հայաստանը քաղաքակրթության օրրան, 2004 թ.:
  34. **Կարեն Իւզբաշեան** - Աւարայրի ճակատամարտից դէպի Նուարսակի պայմանադրութիւնը, 2005 թ.:
  35. **Հարություն Դելլալյան** - Ժողովածու, 2005 թ.:
  36. **Բախտիար Հովակիմյան** - Հայոց ծածկանունների բառարան, 2005 թ.:
  37. **Գառնիկ Անանյան** - Ակնարկներ հայոց հին և միջնադարյան հրապարակախոսության, 2005 թ.:
  38. **Վահան Տեր-Ղևոնդյան** - Կիլիկյան Հայաստանը և Մերձավոր

- Արևելքի արաբական երկրները (1145-1226 թթ.), 2005 թ. (ֆրանսերեն):
39. **Գառնիկ Ստեփանյան** – Երզնկա (Հնագույն դարերից մինչև մեր օրերը), 2005 թ.:
  40. **Հրաչյա Աճառյան** - Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի համեմատությամբ 562 լեզուների. Իմաստաբանություն, Բառաքնություն, Շարահյուսություն, 2005 թ.:
  41. Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. 16-րդ հատոր: Արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր: Ներածությունը և բնագրերից թարգմանությունները **Արամ Տեր-Ղևոնդյանի**, 2005 թ.:
  42. **Սահակ Բազյան** - Խաչատուր Աբովյանը առակախոս-բանաստեղծ և դրամատուրգ, 2005 թ.:
  43. **Ռամազ Գորգաձե** - Վրացերեն-հայերեն բառարան, 2005 թ.:
  44. **Պավել Շարաբխանյան** - Հանգաբանություն, 2005 թ.:
  45. **Ռուբեն Ղազարեան** - Գրաբարի հոմանիշների բառարան, 2006 թ.:
  46. Գրիգոր Զօհրապը ժամանակակիցների յուշերում եւ վկայութիւններում: Աշխատասիրութեամբ **Ալբերտ Շարուրեանի**, 2006 թ.:
  47. **Նիկողայոս Աղոնց** - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Ա, Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, 2006 թ.:
  48. **Յ. Պողոս Գոճանեան** - Ուղեցոյց դասական ուղղագրութեան, 2006 թ.:
  49. **Հայկազ ժամկոչյան** - Հայ ժողովրդի պատմություն, 2006 թ.:
  50. Հայ հնայական և ժողովրդական աղոթքներ: Աշխատությամբ **Ս. Հարությունյանի**, 2006 թ.:
  51. **Սաթենիկ Գեջյան** - Անի: Մատենագիտություն, 2006 թ.:
  52. **Հարություն Մ. Վենետիկյան, Զերայր Ա. Ուորֆիլդ** - Համաշխարհային առևտրի ֆինանսավորում, 2006 թ.:
  53. **Շահե Արքեպիսկոպոս Աճեմեան**, Հայերեն Աստուածաշունչը, 2006 թ.:
  54. LA MINIATURE ARMENIENNE - Collection du Matenadaran, 2006 թ., «Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ
  55. Արևելագիտության հարցեր (Հոդվածների ժողովածու, հատոր VI), 2006 թ.:
  56. **Հակոբ Սիմոնյան** - Վերին նավեր, գիրք Ա, (1976-1990 թթ. պեղումների արդյունքները), 2006 թ.:
  57. **Նիկողայոս Աղոնց** - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Բ, Պատմա-բանասիրական ուսումնասիրություններ, 2006 թ.:
  58. **Լիլիթ Զաքարյան** - Աղջոց սուրբ Ստեփանոս, 2007 թ.:
  59. **Ալբերտ Խառատյան** - Կոստանդնուպոլսի հայ գաղթօջախը (XV-XVII դարեր), 2007 թ.:
  60. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Զ հատոր, Ը դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
  61. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Է հատոր, Ը դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
  62. Մատենագիրք Հայոց, մատենաշար, Ը հատոր, Շարական, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2007 թ.:
  63. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա (Հնագույն ժամանակներից մինչև Ք. հ. 298 թվականը), հատ. 1, 2007 թ.:
  64. **Ռուբեն Ղազարեան, Հենրիկ Ավետիսեան** - Նորայայտ բառեր գրաբարում, 2007 թ.:
  65. **Ֆելիքս Հայրապետյան** - Ֆենոլոգիայի հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն բացատրական բառարան, 2007 թ.:
  66. **Արմեն Մալխասեան** (կազմող) - Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Գ, 2007 թ.:
  67. **Ղենի դը Ռուժմոն** - Սերը և Արևմուտքը (թարգմ. Ալ. Թովչյանի), 2007 թ.:
  68. **Սերոբ Ղազարյան** - Հայոց լեզվի պատմություն, 2007 թ.:
  69. **Լաւրենտի Յովհաննիսեան** - Հայ թարգմանական գրականութեան բառապաշարը (V դար), Ազգային Մատենադարան, հ. ՄԽ, 2007 թ.:
  70. **Համաստեղ** - Մոռացված էջեր, հատոր Դ, 2007 թ.:
  71. **Գրիգոր Միքայելյան** - Կիլիկիայի հայկական պետության պատմություն, 2007 թ.:
  72. **Նիկողայոս Աղոնց** - Երկեր, հինգ հատորով, հատոր Գ, Հայերենագիտական ուսումնասիրություններ, 2008 թ.:
  73. **Անլիտա Դոլուխանյան** - Ֆրեդերիկ Ֆեյդին հայագետ, 2008 թ.:
  74. **Ստեփան Պողոսյան** - Պատմագիտական ուսումնասիրություններ, 2008 թ.:
  75. **Ժիրայր Անանյան** - Պիեսներ, Ընտրանի, 2008 թ.:
  76. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Թ հատոր, Թ դար, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
  77. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԲ հատոր, Ժ դար Գրիգոր Նարեկացի, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
  78. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԳ հատոր, Գանձեր I մաս, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
  79. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԴ հատոր, Գանձեր II մաս, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2008 թ.:
  80. **Խաչիկյան Լևոն** - Աշխատություններ, հատոր Գ, («Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ), 2008 թ.:
  81. **Հարությունյան Յ. Մ.** - Նոր Բայազետի գավառը 1828-1913 թթ., 2008 թ.:

82. **Գրիգոր Ղափանցյան** - Արմատական բառարանի առթիվ դիտողություններ, *Ара Прекрасный мифотворческий образ у армян*, 2008 թ.:
83. **Բարկեն Զարությունյան** - Խորհրդահայ թատրոնի տարեգրություն, հատոր III, 2008 թ.:
84. **Վահրամ Ղարախանյան** - «Գալուստ Կյուլպենկյան» հիմնարկության հայանպաստ գործունեությունը. 1956-2006 թթ., 2008 թ.:
85. **Ավետիք Իսահակյան** - Երկերի լիակատար ժողովածու, հատոր IV - Պոեմներ, 2008 թ.:
86. **Հրաչյա Զարությունյան** - Շուշի, XVIII-XIX դդ. տապանագրեր, 2008 թ.:
87. **Գառնիկ Ստեփանյան** - Ակնարկներ սփյուռքահայ թատրոնի պատմության, Գիրք 2, Ամերիկահայ թատրոնի պատմություն, 2008 թ.:
88. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատոր Դ., 2008 թ.:
89. **Ալեկնեզեան Նարեկ եպս.** - Հայաստանեայց առաքելական եկեղեցւոյ պատասխանները ոչ-ուղղափառ առարկութիւններու, 2009 թ.:
90. **Հրաչիկ Սիմոնյան** - Հայերի զանգվածային կոտորածները Կիլիկիայում (1909 թ. ապրիլ), 2009 թ.:
91. **Ստեփան Տ. Մելիք-Բախշյան** - Հայոց պաշտամունքային վայրեր, 2009 թ.:
92. **Աշոտ Սուքիասյան** - Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան (2004 թ. արժանացել է ՀՀ նախագահի մրցանակին՝ «Մարդկային զարգացման և հումանիտական արժեքների, այդ թվում՝ հումանիտար գիտությունների զարգացման բնագավառում ձեռք բերված նվաճումների համար»), երկրորդ հրատարակություն, 2009 թ.:
93. **Ստեփան Պողոսյան** - Հայոց ցեղասպանության պատմություն, հ. 2, 2009 թ.:
94. **Պերճ Ջեյթունցյան** - Ապրենք տասը պատվիրաններով, 2009 թ.:
95. **Հակոբ Չոլաքյան** - Քեսապի բարբառը, 2009 թ.:
96. **Հրանտ Թամրազյան** - Երկեր, հ. 2, 2009 թ.:
97. **Արամ Բարլեզիզյան** - Հայերեն - ֆրանսերեն բառարան, 2009 թ.
98. **Հրաչիկ Սիմոնյան** - Ազատագրական պայքարի ուղիներում, 2009 թ.
99. **Գառնիկ Ստեփանյան** - Մղձավանջային օրեր, 2009 թ.
100. **Արամ Սիմոնյան** - Ջանգեզուրի գոյամարտը, 2009 թ.:
101. **Հիլտա Գալֆայեան-Փանոսեան** - Արեւմտահայ գրական լեզուի ուսումնական ձեռնարկ, 2009 թ.:
102. **Գուրգեն Մահարի** - Սիբիրական, 2009 թ.:
103. **Ռուբեն Ղազարյան, Զենրիկ Ավետիսյան** - Միջին հայերենի բառարան, երկրորդ հրատարակություն, 2009 թ.:
104. **Հրաչյա Աճառյան** - Պոլսահայ անգիր բանահյուսություն, 2009 թ.:
105. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, Ժ հատոր, Նարեկյան դպրոց, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2009 թ.:
106. **Նիկողայոս Ադոնց** - Երկեր հինգ հատորով, հատոր Դ, 2009 թ.:
107. **Մայր ցուցակ** հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հատ. Ե, «Նաիրի» հրատարակչության հետ համատեղ, 2009 թ.:
108. **Հակոբ Մանանդյան** - Երկեր, Բանասիրական ուսումնասիրություններ, հատոր Է, 2010 թ.:
109. **Արման Եղիազարյան** - Արաբական խալիֆայության Արմինիա վարչական շրջանը (Պատմաշխարհագրական ուսումնասիրություն), 2010 թ.:
110. **Ռուբեն Ղազարյան** - Լեզվաբանական ուսումնասիրություններ, 2010 թ.:
111. **Ստեփան Մալխասեանց** - Հայերեն բացատրական բառարան, չորս հատորով, հատոր I (Ա-Ե), 2010 թ.:
112. **Ստեփան Մալխասեանց** - Հայերեն բացատրական բառարան, չորս հատորով, հատոր II (Զ-Կ), 2010 թ.:
113. **Ստեփան Մալխասեանց** - Հայերեն բացատրական բառարան, չորս հատորով, հատոր III (Զ-Ո), 2010 թ.:
114. **Ստեփան Մալխասեանց** - Հայերեն բացատրական բառարան, չորս հատորով, հատոր IV (Չ-Ֆ), 2010 թ.:
115. Համակուրսեցի բանասերներ. Վաթսունականների հիսնամյակը (հրատ. պատրաստեց Վ. Գաբրիելյանը), 2010 թ.:
116. **Հրանտ Թամրազյան** - Երկեր, հատոր 3, 2010 թ.:
117. **Հրաչիկ Սիմոնյան** - Ազատագրական պայքարի ուղիներում, հատոր 4, 2010 թ.:
118. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԱ հատոր, X դարի պատմիչներ, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2010 թ.:
119. Մատենագիրք Հայոց - մատենաշար, ԺԵ հատոր, X դարի պատմիչներ, տպագրվել է Անթիլիասում (Լիբանան), 2010 թ.:
120. **Էդուարդ Աթայան** - Նշան, համակարգ, հաղորդակցում. Հոդվածների ժողովածու՝ նվիրված Էդ. Աթայանի հիշատակին, 2011 թ.:
121. **Ստեփան Պողոսյան** - Հայոց ցեղասպանության պատմություն, III հատոր, 2011 թ.:
122. **Վանիկ Սանթրյան** - Ձեր ընծայագրի հետքերով, ինքնալրագիտարան երկու հատորով, հատոր I (Ա-Կ), պատվակալ խմբագիր՝ Ջավեն Եկավյան, 2011 թ.:

123. **Ավետիք Իսահակյան** - Երկերի լիակատար ժողովածու, Անտիպ և հետմահու տպագրված բանաստեղծություններ, հատ. II, 2011 թ.:
124. **Արման Եղիազարյան** - Հայ Բազրատունիների տերությունը (885-908 թթ.), Պատմաաշխարհագրական ուսումնասիրություն, 2011 թ.:
125. **Հակոբ Մանադյան** - Երկեր, հատոր Ը, Բնագրագիտական աշխատություններ, 2011 թ.:
126. **Պետրոս Ս. Բեդիրյան** - Հայերեն դարձվածքների ընդարձակ բացատրական բառարան, 2011 թ.:
127. Հայ ժողովրդի պատմության քրեստոմատիա (III դարի վերջերից մինչև IX դարի կեսերը), հատ. 2, 2011 թ.: